

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SHAHNISABZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI**

**“O‘ZBEK TILINI ONA TILI VA XORIJIY TIL
SIFATIDA O‘QITISHNING DOLZARB MASALALARI”
MAVZUSIDAGI**

**RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI**

2023-YIL 19-OKTABR

Shahrisabz-2023

ANJUMAN TASHKILIY QO'MITASINING TARKIBI

Shonazarov J.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti rektori v.v.b., rais
Marasulova U.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, rais o'rinbosari
Xudoyqulov T.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'quv ishlari bo'yicha prorektor, a'zo
Muhammadiyev A.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti dekani, a'zo
Bobojonov Sh.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, a'zo
Mengliyev B.	Renessans ta'lim universiteti professori, filologiya fanlari doktori, a'zo
G'aniyev I.	Termiz davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, a'zo
Pardayev A.	Samarqand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, a'zo
Muhiddinova N.	Samarqand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, a'zo
Ochilov N.	Qarshi davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori, a'zo
Omonov B.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri, a'zo
Raximov Z.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrası mudiri, a'zo
Hamrayev Sh.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası mudiri, a'zo
Tillayev E.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani, a'zo
Imomov M.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti dekani, a'zo
Qo'qonboyeva D.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i, a'zo
Bobojonova Sh.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo
Axatova M.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo
Uzoqova N.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo

Mazkur konferensiya materiallarida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammo va vazifalari, o'zbek lingvodidaktikasining nazariy-amaliy masalalari, ona tili va adabiyot ta'limida innovatsion yondashuvlar, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish va xalqaro hamkorlik masalalari, madaniyatlar - aro muloqot va o'zbek tili taraqqiyoti masalalari yetakchi olim, mutaxassislar tomonidan nazariy asosda tahlil qilib berilgan.

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent **U.Marasulov**ning umumiy tahriri ostida

Taqrizchilar:

Filologiya fanlari doktori, dotsent **I. Islomov**

Filologiya fanlari doktori, dotsent **N. Ochilov**

To'plamda nashr etilgan maqola va tezislardagi ma'lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas'uldirlar.

Shahrisabz davlat pedagogika instituti Kengashining 2023-yil 31-oktabrdagi 3/5.8 sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya qilingan.

TIL- MILLAT KO‘ZGUSI

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqlariga quloq tutsin.

Shavkat Mirziyoyev

Til insonning tafakkuri bilan bog‘liq mo‘jizadir. Millatning qalbi, ruhi, salohiyati uning tilida aks etadi. Til – muqaddas va e‘zozlangan tushuncha, har bir inson uchun o‘z onasi kabi aziz va mo‘tabar.

Til – hayotning boshlanishi. Inson o‘z ona tili yordamida yangi tushunchalar va munosabatlarni anglay boshlaydi. Ona tili bizga ona suti bilan singdiriladi. Inson ulg‘aygani sari atrofida gilar bilan muloqot qilish, badiiy kitoblar o‘qish orqali so‘z boyligini oshirib boradi.

Ota-bobolarimiz tarixi, milliy va ma’naviy qadriyatlarimiz bizga ona tilimiz yordamida meros bo‘lib qoldi. Xalqlar tarixi – bu ular tilining tarixi. Davlat rivojlanishi bilan davlat tili ham rivojlanadi. Xalq mustaqilligining asosiy belgisi – bu ona tili va milliy madaniyati. Dunyoning barcha davlatlari o‘z ona tillarini asrab-avaylashga intilishadi, shuning uchun har qanday davlat o‘zining madaniy merosi va ona tilini alohida hurmat qiladi.

Millatlarni ajratib turuvchi asosiy belgilaridan biri bu til ekan, har bir inson o‘z tilini bilishi, uni ulug‘lashi va shu bilan birga boshqa millatlarning ona tiliga ham hurmat bilan qarashi lozim. Shundagina tilning, millatning qadri va nufuzi oshadi. Til tarixini, uning me’yor nuqtayi nazardan shakllanish jarayonini, rivojlanishini millat tarixidan ayri holda o‘rganib bo‘lmaydi.

Yuqori rivojlangan davlatlar darajasiga erishish va raqobatdosh bo‘lish uchun O‘zbekiston fuqarolari xalqaro tillarni bilishlari muhim, albatta. Chunki biz global rivojlanish tendensiyalaridan orqada qola olmaymiz, lekin shuni unutmaslik kerakki, o‘zbek tili dunyodagi barcha rasmiy tillar qatori suveren til maqomini olgan ekan, har bir O‘zbekiston fuqarosi davlat tilini bilishi lozim.

Hech kim, hech qachon o‘z ona tiliga bo‘lgan hurmatni yo‘qotmasligi kerak. Tilga hurmat – bu xalqqa hurmat. Til davlat timsoli, mulki hisoblanadi. O‘zini o‘zbek millatining farzandiman, deb bilgan har bir shaxs ona tilimizga e’tiborli bo‘lishi, uning sofligini asrab-avaylashni muqaddas burchi deb hisoblashi lozim.

Shonazarov Jamshid Shuxratovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti rektori v.b.,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

I SHO‘BA.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING DOLZARB MUAMMO VA VAZIFALARI

TIL – MILLATNING BEBAHO BOYLIĞI

Sharif Bobojonov,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining bebaho boyligi haqida fikr yuritiladi. O‘zbek tilining o‘ziga xos jozibasi, uning millat taraqqiyoti yo‘lidagi muhim vazifasi ushbu maqoladan o‘rin olgan.

Abstract. This article discusses the invaluable wealth of the Uzbek language. The unique charm of the Uzbek language, its important role in the development of the nation is reflected in this article.

Kalit so‘zlar: til, millat, shoir, e‘tibor, turkiy til, o‘zbek tili, qadriyat, bebaho boylik.

Key words: non-standard task, non-standard exercises, problem situations, role-playing games, non-traditional methods, non-traditional dictations.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev “Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e‘tiborni mustaqillikka bo‘lgan e‘tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak” deb ta’kidlaganlaridek ona tili qadriyatlarimiz gultoji va bitmas tuganmas bebaho ma’naviy boyligimizdir.

Til har bir millatning o‘ziga hos belgisi, ulkan va betakror boyligi, ajdodlarning bebaho merosidir. Shu bois ham “Tilga e‘tibor – elga e‘tibor”, “Til bilgan el biladi” singari naqllarda ham bir olam ma’no bor. Tilimizdagi ilk yozma manbalar milodiy V-VIII asrlarga mansub. Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy, Mirzo Bobur, Boborahim Mashrab, Abdulla Qodiriy, Oybek, G‘ofur G‘ulom, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf singari buyuk so‘z san’atkorlari tilimizda go‘zal va betakror nazm durdonalarini yaratib, uning umrboqiyiligini taminlab ketganlar. Turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan o‘zbek tilimiz bizning bebaho boyligimizdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga asosan 21-oktabr – O‘zbek tili bayrami kuni deb belgilandi va respublikasimizda keng miqyosida nishonlanib kelmoqda. Bu tarixiy hujjat ona tilimizning nufuzini oshirish bilan bir qatorda xalqaro miqyosida uning obro‘-e‘tiborini kuchaytirib yubordi. Hattoki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasida hamda xalqaro anjumanlarda Prezidentimiz sof o‘zbek tilida ma’ruza qilishlari xalqaro jamiyatning va xalqimizning e‘tibori va e‘tirofiga sazavor bo‘lmoqda. Mustaqillik yillarida “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek Milliy Ensiklopediyasi”, “Alisher Navoiy qomusi”, “Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi”, “Ma’naviyat: asosiy tushunchalar lug‘ati”, “Adabiyotshunoslik lug‘ati” kabi ko‘plab kitoblarning nashr etilganligi tilimizga bo‘lgan e‘tiborning yuksak namunasidir.

Ma’lumotlarga ko‘ra, yer yuzida o‘zbekcha gaplashadiganlarning umumiy soni 50 milliondan oshdi. Bu sayyoramizda har 200 kishidan biri yoxud yarim foizi o‘zbekcha gaplashadi deganidir.

Bugun dunyoda tobora ommalashib borayotgan. O‘zbek kurashi ham “chala”, “halol”, “yonbosh”, “dakki”, “tanbeh” singari o‘zbek tilidagi bir qancha so‘zlarning xalqaro miqyosida qo‘llanishi uchun yo‘l ochmoqda.

Nazm mulking sultoni Hazrat Alisher Navoiy xalqimizning tili, milliy an‘analari, qadriyatlariga chuqur humat bilan yondashganlar:

Senga bor esa so‘z bilurdin mazoq,

Uzum sari boqma, so‘zim sari boq.

Alisher Navoiy o‘zi yashagan murakkab davr – XV arsda tilimiz himoyasiga otlanib, turkiy til o‘z imkoniyatlari jihatidan boshqa tillardan qolishmasligini ilmiy va amaliy jihatdan isbotlab berdi. O‘zining “Hamsa” kabi shoh asarini turkiy tilda yaratdi. Hozirda ham shoirlarimiz o‘zbek tilining boyligini, uning buyukligini namoyon etuvchi asarlar yaratmoqdalar. Boyisi buyuk adabiyoti bo‘lgan xalqning buyuk tili ham bo‘ladi. Insonning qanday ma’naviyatga ega ekani uning tilida, chiroyli nutqida namoyon bo‘ladi. Til millatning buyuk boyligi, bebaho xazinasini, tuganmas mulkidir. Chunki

millatning tarixi, uning madaniy, ma'naviy merosi, urf-odatlar va an'analar tilda mujassam bo'ladi. Shunday ekan ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitishimiz va avlodlarga to'liqligicha yetkazishimiz kerak.

Til millatning ma'naviy boyligidir. Inson go'zalligi, ma'naviyati, buyuk merosi, hatto, olam barqarorligining asosi ham bu – tildir. Shu sababli o'z ona tilimizni asrab-avaylash, e'zozlash barchamizning muqaddas burchimizdir. Til – beqiyos kuch. Til har bir millat qiyofasining bir bo'lagi. Til har bir millat madaniyatining o'zagidir. Til xalqni birlashtiradi, tarbiyalaydi, o'qitadi, urf-odat, an'analarni saqlaydi.

So'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning

“Insonni so'z ayladi judo hayvondin
Bilki guhari sharifroq yo'q ondin”

baytida so'zning buyukligi va qudrati ta'kidlangan.

Ona tilimizni o'z she'rlarida kuylab o'tdilar. **Alisher Navoiy** bobomiz ona tilimizga buyuk baho berganlar.

*Chunki topdim ul kalom ichra kamol,
Turk alfozi bila surdum maqol.
Turk nazmida chu men tortib qalam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.*

O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri **Erkin Vohidov** so'zni shunday ta'riflaydi:

*So'z – zabarjad,
So'z – gavhar, oltin,
Zargarlikning mashaqqati ko'p.
So'zni baytga qadashdan oldin,
Kaftingga qo'y, to'yib qara, o'p!
- deya so'zni ulug'laydi.*

O'zbekiston Qahramoni, xalq shoiri **Abdulla Oripov** ham ona tilimizni kuylab o'tgan buyuk so'z san'atkorlaridan biridir.

*Ming yillarkim bulbul kalomi
O'zgarmaydi, yaxlit hamisha.
Ammo sho'rlik to'tining holi
O'zgalarga taqlid hamisha.
Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
Bulbul kuyin she'rga solaman.
Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to'ti bo'lib qolaman.*

Shoir Jamol Kamol aytganidek,

*Keldilar Oybek, G'afur,
Qahhor, Hamid-u, Zulfiya,
Har sadoying bo'ldi dardlarga
davo, o'zbek tilim.
Chaqnab ot surdi Erkin,
Keldi Abdullo keyin
Yangi avlod senga jon
etdi fido o'zbek tilim.
Faxr etar ko'rk-u kamolingni
ko'rib, o'g'ling Jamol,
Chiq jahonning minbariga,
marhabo, o'zbek tilim!..*

O'zbek tili xalqimizning eng aziz va bemisil boyligidir. Uni asrab-avaylamog'imiz, ko'z qorachig'idek asramog'imiz, kelgusi avlodlarga ham yetkamog'imiz zarur. Ona tiliga bo'lgan e'tibor va muhabbat xalq qalbida yonib turgan alangadir. Bu alanga esa avlodlar qalbida, tilida va dilida mangu sayqallanib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-5 jildlar. 2006-2008.
2. Davlat tilida ish yuritish: amaliy qo'llanma / M.Aminov va boshq. - T.: “O'zbekiston nashriyoti» DUK, 2020. - 528 b.

TILIMIZNING TOZALIGI VA SOFLIGINI SAQLASH YOXUD UNI KO‘Z QORACHIG‘IDEK ASRASH KERAK!

*Xo‘jamurod Jabborov,
Qarshi davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

...Tilimizning afzalligi biz uchun ulug‘ haqiqatdir. Biz go‘daklikda bu haqiqatning ishqini ko‘nglimizga jo qilganmiz, o‘lganimizcha bu ishqni saqlaymiz. Shaharlarni, qishloqlarni, sahro va tog‘larni to‘ldirgan el-ulusimiz, urug‘-aymog‘imiz bor, uning zavqi, fahm-idrok bor. Biz elimizning zavqini, tabiatini nazarda tutib, uning o‘z tilida qalam so‘raylikki, uning ko‘ngli fikr gullari bilan to‘lsin. Turkona soz bilan tarannum etaylikki, elning yuragi mavjga to‘lsin... Endi otalarimiz, bobolarimiz, enalarimiz tiliga nazar solsak... daqoyiq-nozik ma‘no ko‘p. Ammo bu kungacha hech kishi uning haqiqatiga nazar tashlamabdur. Afsuski, yulduzlardan yorug‘roq gavharlari yashirin qolib, balki unutilish darajasiga yetibdur.

Bu so‘zlarni atoqli adibimiz Oybekning “Navoiy” romanidan ulug‘ san’atkor Alisher Navoiy tilidan keltirayotirmiz. Navoiy bobomizning shaxs sifatidagi milliy gururi foreigo‘y shoirlar tomonidan o‘z ona tilisini kamsitilishiga qarshi aks-sado sifatida aytilgan bo‘lsa-da, go‘yo bugungi istiqlool davridagi tilimiz ravnaqiga mo‘ljallab yozilganday. Bunday so‘zlar XIV asrning ikkinchi yarmidagi shoir bobomizning ona tilimizning va Ona-Vatanimizning taqdiriga jon kuydirib aytgan bir sasi edi. Yoki o‘sha davrdagi hayotiy zarurat til haqida gapirishga, tilimiz taqdiri haqida qayg‘urib, “Muho-kamat ul-lug‘atayn” dek asarni yozishga bobomizning milliy g‘ururi undagan edi.

Insonning insoniy fazilatlaridan biri bo‘lmish til-insonning tashqi ko‘rinishidek turli ko‘rinishlarga ega va bu rang-baranglik olam go‘zalligini bir qismidir. Bunday rang-baranglikni yo‘qotishga harakat qilish esa olam qonunlariga zid va bashariyat ravnaqiga xilofdir.

Biz yuqorida Alisher Navoiy so‘zlarini Oybek talqinida bekordan-bekorga keltirmadik. Chunki “Tilimizning afzalligi va sofligini saqlash yoxud uni ko‘z qorachig‘idek asrash haqida” deb nomlangan ushbu kichik maqolani yozishga ham ushbu so‘zlar turtki bo‘ldi. O‘z ona tilisining ravnaqi uchun o‘z milliy g‘ururini xalqining va o‘zning ona tilisini qaltis zamonlarda himoya qilib, bu tilda ham dilbar va sho‘x, o‘ynoqi va g‘o‘zal g‘azallar, qo‘shiqlar, nasriy asarlar bitish mumkinligini amalda isbot qilib bergan ham ulug‘ bobomizdir. Navoiydan keyin kim tilimiz va uning taqdiri haqida qayg‘urdi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” dek asar bilan bugungi kungacha qaysi asarni yonma-yon qo‘ya olamiz. Afsuski, bunday asarni maktab o‘quvchilari, o‘qituvchilarini qo‘ya turaylik, ko‘plab olimlarimiz o‘qimaganligini hisobga olsak, ona tili ravnaqi, uning sofligi va afzalligi xususida ko‘proq va xo‘proq so‘zlashga, qolaversa, hayqirishga to‘g‘ri keladi. Shu o‘rinda A.Navoiydan besh asrdan so‘ng sakkiz qatorlik she‘ri (A.Oripovning “Ona tilimga” 1965-yilda yozilgan), bilan malomatlariga qolgan “Ona tilimga” nomli she‘rining yozilish tarixi haqida shoirning o‘z so‘zlarini keltirishni lozim deb topdik... “Bu she‘rning tarixi juda uzun. Sakkiz qatorlik shu she‘r boshimga sakkizta bomba tushishini tush ko‘ribmanmi? Mazkur maqolani shartli ravishda uch qismga ajratib yozishni lozim topdim. Ular quyidagilar:

1. “Ona tili va til siyosati”. Ayonki, 1989-yil 21-oktabrda, g‘oyat murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitda yurtimizda, davlat mustaqilligi e‘lon qilinmagan bir davrda “Davlat tili haqida”gi qonunning qabul qilinishi milliy mustaqillik sari qo‘yilgan muhim qadam bo‘lganligini barchamiz yaxshi eslaymiz.

Albatta, keyingi 34 yilda mamlakatimizda yangicha ruhda keng nishonlanayotgan bu bayramning alohida fayzi va shukhi borligini barchamiz yaxshi bilamiz. Har yil o‘tkazib kelinayotgan “O‘zbek tili bayrami kuni” yurtimizda keng nishonlanmoqda. Ushbu qutlug‘ sanada milliy qadriyatlarimiz gultoji bo‘lgan ona tilimizning tariximiz va taqdirimiz, bugungi hayotimizdagi o‘rni va ahamiyatini, uni rivojlantirish borasida oldimizda turgan dolzarb vazifalarni yanada chuqur his etmoqdamiz.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda barcha soha va tarmoqlar kabi ona tilimiz qadri va nufuzini yanada oshirish borasidagi siyosat va amaliy ishlarimiz ham yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Buning tasdig‘ini o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi va obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish bo‘yicha qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning tarixiy farmon va qarorlar misolida yaqqol ko‘rish mumkin.

Ana shunday sa'y-harakatlarimiz natijasida ona tilimiz nafaqat mamlakatimizda, balki jahon miqyosida ham o'zining munosib o'rni va mavqeiga ega bo'lib bormoqda. Ayniqsa, ona tilimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining yuksak minbarida, ulkan siyosiy sammit va uchrashuvlarda baralla yangrab, tinchlik, do'stlik va hamkorlik vositasiga aylanib borayotgani barchamizni quvontiradi. O'z navbatida, o'zbek kurashi orqali dunyoning ko'plab davlatlari tiliga tarqagan chala, dakki, g'irrom, halol singari o'zbek so'zlarini boshqa xalqlar ham to'g'ri qabul qilishdi.

2. **“Til – xalq yaratgan buyuk ne'mat”.** Ha, til - xalq yaratgan buyuk ne'mat, benazir ma'naviy qadriyat, insoniyat tafakkuri hosilalarining aniq ifodalari majmui va ulkan xazinasi. Ona tilimiz bo'lgan o'zbek tili – dunyodagi eng boy, chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan buyuk tillardan biri, uning ifoda vositalari rang-barangdir. Buni Mahmud Koshg'ariy va Alisher Navoiy bobolarimiz o'z davrida isbot talab etmas daraja qoyil maqom qilib misollar asosida o'zlarining “Devonu lug'otit turk”, “Muhokamat ul lug'atayn” asarlari orqali asoslab bergan edilar.

Ona tilimiz yurtimizdagi qadim va muqaddas, mo'jizaviy buloqlardek toza va musaffo, iste'molga doim yaroqli. Uning ichki imkoniyatlari cheksiz va mislsizdir. Undan o'rinli foydalanish, tilning sofliigi, tabiiyligi uchun kurashish, og'zaki va yozma nutqda til me'yorlariga to'liq rioya qilish, ona tilining buloqdek musaffoligini, tarovatini saqlab qolish barchamizning elu yurt oldidagi sharaflari va ayni chog'da muqaddas burchimizdir.

O'zbek xalqi yaratgan barcha moddiy va nomoddiy birliklar, jahon xalqlari hayotidan olingan ma'naviy, moddiy qadriyatlar o'zbek tilidagi so'zlarimizda o'z in'ikosini topgan. So'zlar muloqot uchun asos bo'ladigan birlik, ona xalqimiz tafakkuri. Ma'naviyati va madaniyati, fani, dehqonchiligi, ishlab chiqarishi va etnografiyasining aniq va ixcham ifodasi. Shu bois xalqimizning, ma'naviy olam ijodkorlarining unga, ya'ni so'zlarga ishonchi va hurmati beqiyos. O'zbek tilidagi so'zlarning barchasi o'z yo o'zlashma qatlamlarga mansubligidan qat'iy nazar, uzoq davrlar taraqqiyotining mahsulidir.

Bashariyat dunyosida alohida va o'ziga xos bir oilani tashkil etadigan o'zbek elining o'z ona tilisi bor. Shu til tufayli Siz bilan biz qadrdonmiz, dildoshmiz, darddosh bo'lib turibmiz. Til mavhum bir narsa emas, u o'z holicha bor bo'lmaydi. Til asosan odamlarning nutqida va yozuvlarda yashaydi, nutq va yozuvlarda hayotini davom ettiradi. Agar millat turli sabablar bilan ayrim so'zlarini unutayotgan bo'lsa, asta-sekin tilidan tushib, qolaversa, o'rnini “zamonaviy”mi, “madaniy”mi niqoblari ostida begona so'zlar egallayversa, bu til oldiniga qashshoklashib boradi, keyin, tarixda kuzatilganidek o'lishga qarab ketadi.

Xalqaro Nobel mukofoti sovrindori, mashhur yozuvchi Iosif Brodskiy: “Xalqda bor narsalarning eng yaxshisi – xalqning tilidir”, – degan edi. Haqiqatdan ham, til – millatni millat sifatida ajratib turadigan belgisi, bebaho boyligi, moddiy, ma'naviy merosni saqlash va boyitishning eng kuchli vositasi, insoniylik jamiyatining asosi, davlat suverenitetining muhim tamoyillaridan biri. Millat tarixi qancha uzoqqa borib taqalsa, til ham shuncha qadimiy.

Jahonda o'z ona tilini ulug'lamagan, uning sha'ni, obro'si uchun kurashmagan xalqni topish mushkul. Tilda har bir xalqning asrlar davomida bosib o'tgan yo'li, tarixi, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, madaniyati va san'ati, ma'naviyati o'zining yaqqol ifodasini topgan bo'ladi. Shu bois uni ko'ngil mulkining bebaho gavhari, duri kabi saqlaydilar, o'zni kelganda ko'kragini qalqon qilib himoyalaydilar ham. Tilning vazifalari adoqsiz va u o'z zimmasiga yuklatilgan barcha vazifalarini bekamu ko'st ado etishga qodir. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgandan keyingi 34 yillik tariximizni ko'zdan kechiradigan bo'lsak, bunga yana bir karra ishonch hosil qilamiz.

Demak, til sohibi bo'lgan millat va shu millatning tili qondosh egizakdir. Demak, o'zbek millati bor bo'lsa, uning, albatta, o'zbek tilisi bo'ladi. O'zbek millat bor bo'lsa, uning o'z Vatani O'zbekiston bo'lsa, bu millat o'z ona tilida gaplashishni kanda qilmasa, qachondir unga tegishli tuproq ham, hududi gerb ham, bayroq ham mavjud bo'ladi. Bunga tarixda misollar ko'p. Maboda, millati va vatani bor bo'lsa-yu, u o'z tilida gaplashishni qo'yib, o'zga millat tilida so'zlasha boshlasa, zamonlar o'tib bu millat tarix sahnasidan supirilib ketadi. Tarix bunga ham guvoh. Ko'rinadiki, o'z tiliga ega bo'lmagan yoki siyosiy-tarixiy evrilishlar oqibatida tilini boy berib qo'ygan elat ismsiz, ya'ni nomsiz odamdek gap – kim uni nima deb atasa, o'sha bo'lib ketaveradi. Ha, til bu millatning botiniy qiyofasidir. Til – taqdir demakdir. Tilning tirikligi millatning, xalqning mavjudligidir. Tilsiz xalq bo'lmaydi. Til va Xalq jon ila tandir.

3. **“Tilimizni ko‘z qorachig‘idek asraylik”.** Xo‘p tilni saqlash va uni asrash uchun uchun nima qilishimiz kerak?. Hurmatli yozuvchimiz Ulug‘bek Hamdam so‘zlari bilan aytganda “bugun hammamiz hazrat Alisher Navoiy bo‘lishimiz shart! Albatta, gap uning dahosiga tenglashish haqida emas, balki turkiy tilga – ona tilimizga munosabat borasida uning safidan joy olishimiz haqida bormoqda. Bugun har bir o‘zbek ongli ravishda borib, Navoiyning yonida turmasa, uning e‘tiqodidan turib tilimizga yondashmasa, bir-ikki asrdan so‘ng yuqorida zikr etilgan katta xalqlarning tilida sayray boshlamasligimizga hech kim kafolat berolmaydi. Tilni, demakki, o‘zlikni saqlashning bugungi yo‘li bitta – Navoiy bo‘lmoq, tamom-vassalom!”

Hazrat Navoiyga ergashish uchun esa, avvalo, o‘z ona tilimizni sevishimiz kerak bo‘ladi. O‘z ona tilimizni qanday sevamiz, muhabbatimizni qay yo‘sin izhor qilamiz? Tilimizni qanday yuksaltirish, ulug‘lash va dunyoga yoyish mumkin?.. Buning eng sodda va eng ta‘sirchan yo‘li – ona tilimizda gaplashish, gaplashish va yana gaplashishdir! Ona tilini tuqqan onani sevgandek sevish bilan, ona tilda so‘zlash, eshitish va yozish bilan unga xizmat qilish mumkin. Kimniki tili qaysi tilda chiqsa, u o‘sha millatga mansub bo‘ladi. Uning kimligini til hal qiladi. Chunki til orqali millatning ruhi kirib boradi. Sen o‘z ona tilingni bilasanmi, demak, xalqingni bilasan. Ammo bugun zamonlar o‘zgardi. Bugun biz internet davrida yashayapmiz. Demak, ona tilimizning qo‘llanilishini zamonaning talablariga hamqadam olib borishimiz, chunonchi, o‘zbek tilida internetdan to‘liq foydalanish imkonlarini, jumladan, dunyoning jamiki faol tillaridan o‘zbek tiliga, o‘zbek tilidan esa ana o‘sha faol tillarga tarjima qiladigan elektron tizimlarni, lug‘atlarni imkon qadar tezlik bilan yaratishimiz kerak bo‘ladi. Tilimizning sofliigi, rasoligi uchun kurashaylik !

O‘rni kelganda shu narsani ham ta‘kidlash joiz: har bir milliy til boshqa tillardan ayriyicha yashamaydi, insonlar bir-birlari bilan muomala-munosabatlarda bo‘lgani kabi tillar ham bir-birlari bilan doimiy aloqada yashaydi. Shu bois bir tildan ikkinchi tilga so‘zlarning o‘tib turishi qonuniy hol sanaladi. Paynet, reyting, kollej, litsey, shou, dizayner, litsenziya, biznes, kredit, terminal, tender, sayt, kompyuter, ayfon, smartfon, noutbuk, fleshka, virus, antivirus, planshet, displey, kasting, firma, ofis kabi so‘zlarning kundalik hayotimizda ishlatilishiga hech kim ajablanmay qo‘ydi.

Bu dunyoda o‘zbekman deb yurishdan murod boshga do‘ppi kiyishu nahorgi oshga borishgina emas, axir. Ona tilimizni e‘zozlay olmasak, boshqasidan murod nima o‘zi? Tafakkur tilda aks etadi va til orqali rivojlanadi. Shuning uchun ular chambarchas bog‘liq. O‘zbek tili – o‘zbek tafakkuri demak. Shunday ekan, o‘zbek tilini davlat idoralarida ishlatmaslik – o‘zbek tafakkuriga yo‘l bermaslik, qo‘polroq aytganda, o‘zbek tafakkuri bilan shu sohani boshqarib bo‘lmaydi, deb hisoblashdir.

Eng yomon tomoni har yili til bayrami o‘tkazamiz, ammo natija ko‘ngildagidek emas. Men har yili ko‘plab tashkilotlarda ma‘ruza o‘qiyman. Birodarlar 34 yildan beri shu gap! Shu manzara... Men-ku, oddiy bir fan doktoriman. Yuzlab odamlar – manaman degan akademiklar, el-yurtga taniqli shoiru yozuvchilar, fidoyi muallimlar, siyosatshunoslar, yuristlar... har yili “ma‘ruza” qiladi, tilimiz boy, deb aytadi. Buning uchun Mahmud Koshg‘ariydan tortib Navoiy, Cho‘lpongacha yordamga chaqirilib, behisob dalillar keltiriladi, she‘rlar o‘qiladi. Ertasidan esa... yana hamma narsa eski iziga tushadi. Ya‘ni, xuddi 34 yil ilgariiday – rus tilida ish yuritish, o‘z ona tilisi haqida qayg‘urmaslik davom etadi. Hayriyatki, so‘nggi yillarda Davlat tilida ish yuritish jonlandi. Ammo talablar darajasida emas.

Xullas, o‘zbek tilimiz hamisha bezavol yashasin, doimo mag‘rur yangrasin! Tilimizni ko‘z qorachig‘idek asraylik!!!

O‘ZBEK TILIDA CHORVACHILIKKA OID TERMINLAR

O.O‘rinova,

Qarshi davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. O‘zbek tilida professional terminlarni o‘rgangan holda, ularni sof terminlar, so‘z-terminlar (nomenklaturalar), simvollik xarakteridagi terminlar (abbreviatura-terminlar) guruhlariga

bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlab, maqolada biz o'zbek tilining chorvachilik terminlari asosida fikr yuritamiz. Terminlar so'z leksema va so'zshakl ko'rinishlarida mavjud bo'ladi.

Abstract. Having studied professional terms in the Uzbek language, emphasizing that it is appropriate to study them in groups of pure terms, word-terms (nomenclature), symbolic terms (abbreviation-terms), in the article we think based on livestock terms of the Uzbek language. Terms exist in word lexeme and word form forms.

Kalit so'zlar: sof termin; so'z-termin; leksik ma'no, atributiv sintagma.

Key words: pure term; word-term; lexical meaning, attributive phrase.

Termin – bu ma'nosi konkret tushuncha doirasida chegaralangan, ya'ni monosemik xususiyatga ega, ekspressivlikdan xoli bo'lgan va fan, texnika, sanoat, qishloq xo'jaligi, biror kasb-hunarga tegishli aniq tushunchaning ifodasi bo'lgan hamda maxsus sohada unifikatsiyalashgan holda qo'llanuvchi so'z yoki so'z birikmasidir. Shu ma'noda V.G.Gak "Termin funktsiya - leksik birlik voqelanishining bir ko'rinishigina, xolos. Nimanidir ta'riflay olish va tushunchalar qatorida, paradigmasida muayyan o'rinni egallagan xususiyatiga ko'ra leksema umumiste'mol qo'llanishdan tashqari terminologik mohiyat ham kasb etishi mumkin".[Gak.V.G., 1971:B-68]

Yuqorida ta'kidlanganidek, so'zga berilgan yuzlab ta'riflarning hammasi ham o'z yo'liga to'g'ri bo'lib, bir-biriga zidligi esa, ularning hodisaning turli qirralariga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Chunki bugungi kunda ham uning leksema, so'zshakl, termin kabi atamalar uchun umumiy muqobil birlik sifatida ishlatilayotganligi buni to'la tasdiqlaydi. Holbuki, so'z atamasi mazkur birliklar o'rnida ham qo'llanayotgan ekan, ta'riflarning turli-tuman va o'zaro ziddiyatli tabiatga egaligini tushunsa bo'ladi. Binobarin, Gegel ta'riflaganidek, "bir hodisaga xilma-xil ta'riflar berish ziddiyat emas, balki o'rganilayotgan narsa mohiyatiga chuqurlasha borishdir".[Gegel G.F., 1971:B-215]

"So'z leksema va so'z shakl ko'rinishlarida mavjud bo'ladi. So'zshakl leksemaning nutqiy voqelangan xolatidir. [Nurmonov A, 1991:B-67-71]

So'zshakl esa umumiste'mol qiymatli, ya'ni umumiste'mol so'zi va tor qo'llanishli - termin ko'rinishlarida bo'ladi. U qanday holda yuzaga chiqmasin - umumiste'mol so'zi bo'lsa ham, termin bo'lsa ham, baribir, umumiy mohiyat - so'zshakl doirasidan tashqariga chiqmaydi.

Terminlar qaysi milliy tilga oid bo'lsa, o'sha tilning ichki taraqqiyot qonunlariga bo'ysunadilar, shu tilning rivojlanishi bilan bog'liq holda o'z sostavini to'ldirib boradi. Shunday ekan, bu hol esa terminlarni to'plash va uni lingvistik analiz qilish masalasining aktualligini ko'rsatadi.

Hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lgan professional terminlar o'ziga xos spetsifik tomonlariga egadir, chunki ko'pgina professional terminlar dialektal leksika bazasida hosil bo'ladilar. Dialektal leksikaga doir so'zlarning terminlashuvi, uning maxsus sohaga oid konkret tushunchani anglata olish darajasiga yetishi davr bilan bog'liqdir. Chunki bir so'z ma'lum sohada maxsus tushunchani ifodalash maqsadida bir necha yil qo'llanilgach, u shu sohada o'sha tushuncha doirasida uyg'unlashgan holda qo'llanila boshlaydi va terminga aylanadi. Ana shunga ko'ra professional terminlarni o'rganganda, ularni quyidagicha guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz (Bunda biz o'zbek tilining chorvachilik terminlari asosida fikr yuritamiz).

Sof terminlar.

So'z-terminlar (nomenklaturalar).

Simvollik xarakteridagi terminlar (abbreviatura-terminlar).

Sof terminlar ma'lum sohaga oid konkret tushunchalarni ifodalovchi maxsus so'zlardir. Bunday so'zlarda terminologik ma'no kuchli bo'ladi va ularning terminlikka tamoman ko'chganligi yaqqol sezilib turadi. Ular strukturasiga ko'ra ko'pincha sodda bo'ladilar. Masalan: *cho'pon* - *cho'liq*, *g'o'zamoy* - *hisor*, *og'il* - *molqo'ra* kabilar.

Sof terminlar qo'shma ham bo'ladilar: *maska yog'*, *qorako'li*, *biqin go'shti*, *ferma mudiri*, *bosh cho'pon* kabilar.

So'z-terminlarda esa terminologik ma'no endigina yuzaga kelayotgan bo'lib, u, asosan, so'z birikmalarida(qo'shma yoki sostavli so'z sifatida) ro'yobga chiqadi. Yuzaki qaraganda, ular aniqlovchi aniqlanmishlik xarakteridagi oddiy so'z birikmasida o'xshaydi. Lekin ular ma'lum sohada maxsus tushunchalarni ifodalash maqsadida qo'llanilaverib, bir ma'no butunligini tashkil eta boshlaganliklari va konkret tushunchani bildiradi boshlaganliklari bilan oddiy atributiv sintagmalardan farq qiladilar.

Ularning tarkibidagi bir komponentni ajratib, unga tegishli savol qo'yib bo'lmaydi, chunki komponentlardan anglashilgan terminologik ma'no bunga yo'l qo'ymaydi. Natijada bir ma'noni anglatuvchi termin yuzaga keladi. Masalan: *nuqsonli teri, zotdosh urchitish, kal qo'chqor* kabilar.

So'z-terminlar (nomenklaturalar) ana shu kabi xususiyatlari bilan oddiy so'z birikmalaridan farq qiladi. Shuning evazida sof terminlar o'z tarkibini asta-sekin boyitib boradi.

Uchinchi guruh terminlar esa shu soha bilan bevosita bog'liq bo'lgan fan va texnikaning rivojlanishi tufayli yuzaga keltirilgan yangi tushunchalarni bildiruvchi qisqartirilgan so'zlardir. Bulardan iloji boricha termin sifatida kamroq foydalanish kerak, chunki ular og'zaki nutqda qo'llanilishiga ko'ra osonlikni vujudga keltirsa-da, keng ommaga tushunilishi jihatidan qiyinchilikni ham tug'diradi. Masalan: *DKU – drobilka kormov universalnaya(yem-xashak maydalovchi mashina), BBZ – bo'g'oz biya zardobi(sun'iy qochirish uchun yuboriladigan zardob), MDU – melnitsa-drobilka universalnaya(turli donli mahsulotlarni maydalovchi tegirmon)* kabilar.

Anglashiladiki, qisqartma so'zlar kengaytirib ochib o'qilgandan so'nggina to'la anglashiladi.

Shunday qilib, chorvachilikka oid terminlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va qo'llanilish jihatiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning uchun ham chorvachilikka oid terminlarni to'plaganda va tahlil qilganda, ularning yuqorida bayon etilgan jihatlarini nazardan chetda qoldirmaslik zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии //Семантические проблемы языков науки (материалы научного симпозиума).-М.: МГУ.1971 .-С. 68.
2. Гегель Г.Ф. Наука логики. -М.: Мысль. 1971. -С.215.
3. Nigmatov X., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –T.;O'qituvchi, 1995. -14-15 b.
4. Nurmonov A. So'z haqida - so'z//O'zbek tili va adabiyoti, 1991 -№ 5.-B. 67-71.
- 5.Nurmonov A.,Shaxobiddinova Sh., Nabiyeva D. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.- T.: Yangi asr avlodi, 2001. -9 b.

TIL VA MA'NAVIYAT O'RTASIDAGI MUNOSABATLARNING LINGVISTIK TAHLILI

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri lingvoma'naviyatshunoslik haqida ma'lumot berilgan. Til va ma'naviyat mushtarakligi millat ma'naviyati, axloqi va ko'p asrlik tarixi til aspekti sifati o'rganilishi ushbu maqolada yoritib berilgan.

Abstract. This article provides information about one of the directions of modern linguistics, linguistic and spiritual studies. The commonality of language and spirituality, the quality of the study of the language aspect of the nation's spirituality, morality and centuries-old history is highlighted in this article.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, ma'naviyat, axloq, urf-odat, qadriyat, kategoriya, tahlil, tarix, an'ana.

Key words: linguistics, spirituality, morality, tradition, value, category, analysis, history, tradition.

Milliy ma'naviyatni har tomonlama takomillashtirib borish pirovardida milliy ma'naviyatimizni shakllantiradigan va unga ta'sir o'tkazadigan barcha omil va tizimlarni chuqur tahlil qilib, o'rganib ularning bu borada qanday o'rin tutishini yaxshi anglab olishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Har qaysi zamonda ham millatning ma'naviyati uning tarixi, qadriyatlari, milliy urf-odat va an'analari asosida shakllanib boradi. Albatta, ma'naviyatning shakllanib taraqqiy etib borishi jamiyatning ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan ham bog'liq. Xususan, islom dini va uning milliy qarashlarimizga ta'sirini aytib o'tish zarur. Tariximizda yashab o'tgan allomalar bu masala bo'yicha ko'plab

ibratli asarlar yaratib qoldirgani bunga yorqin dalildir. Ana shu asarlarda moddiy va ma'naviy hayot o'rtasidagi munosabatlar milliy ruhda voqelangan. Buning natijasida insonning ma'naviy qadriyatlari, ayniqsa, uning milliy va diniy tuyg'ulari paydo bo'lgan va rivojlanib kelgan.

Har bir xalq o'zining ko'p asrlik tarixi davomida milliy davlatini qurishga harakat qilar ekan o'z oldiga yuksak vazifalarni amalga oshirish, shu yo'lda butun xalqni birlashtirish va ma'naviy va ruhiy qo'llab-quvvatlash, ularning qalbida mustaqil kelajakka ishonch uyg'otish, "begona" ijtimoiy tuzumdan mutlaqo yangi milliy tuzumi tomon qadam qo'yishga o'zida kuchli jismoniy va milliy kuch topish uchun yagona "yo'l" va orzu-intilish ifodasi bo'lgan milliy ma'naviyatga qurilgan jamiyatni tayanch va suyanch deb biladi.

Milliy ma'naviyat, avvalo, shu yurtda yashayotgan har bir inson va butun xalqning or-nomusi, vijdoni, e'tiqodi, axloqi, milliy dunyoqarashi bilan belgilanadi. Mustaqilligimizni qo'lga kiritgan ilk kunlardan boshlab, bizning milliy ma'naviyatimizga oid bo'lgan eng asosiy tushuncha va tamoyillar qayta tiklandi, ularning ijtimoiy mohiyati aniqlandi va milliy ma'naviyatimizning ustuvor vazifalarini chiqildi. Bundan ko'zlangan maqsad milliy ma'naviyatimizni mohiyatini chuqur anglash va anglatishdan iborat.

Shunday maqsadga erishish yo'lida ijtimoiy fanlar sohasidagi yetakchi olimlar e'tiborini uzoq yillar shu muhim masalaga qaratdi. Biroq ma'naviyatni tilshunoslik sohasi bilan a'loqadorlikda o'rganish masalasi uzoq yillar e'tibordan chetda qoldi. Zero, har qanday leksemaning mohiyati lingvistik jihatidan aniqlanmas ekan uning tarkibi to'liq anglashilmaydi.

Globalashuv holatida boshqa fanlar singari tilshunoslikning ham o'z o'rganish obyektiga millat va shaxs ma'naviyati nuqtayi nazaridan yondashuvi muhim sanaladi. Shu ma'noda, bugungi kunda tilshunoslik tadqiqotlarining zamonaviy yo'nalishda, davr talablari asosida yangi ko'rinishlarda o'rganish davr talabi.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni sistema sifatida o'rganish samarali yo'l bo'lib, inson tafakkur tizimi, insonning ma'naviy-ruhiy qarashlaridagi lingvistik xususiyatlarini aks ettirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari tilshunoslikda yangi yo'nalishlarni tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. Xususan, tilshunoslikda yangi yo'nalish sifatida shakllanib borayotgan lingvoma'naviyatshunoslikning vazifalariga til va ma'naviyat o'rtasidagi munosabatni o'rganish va tavsiflash kiradi.

Hozirgi zamon tilshunosligida til va ma'naviyat o'rtasidagi zamonaviy yo'nalishdagi qiziqishning ortishi yangi lingvoma'naviyatshunoslik yo'nalishining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Til va ma'naviyat munosabatlarining uzviy a'loqasi ushbu leksik kategoriyaning lingvistik tadqiqiga sabab bo'lmoqda. Lingvoma'naviyatshunoslik til va ma'naviyat masalasining o'zaro bog'liqligi va munosabati to'g'risidagi ilmiy tadqiqi murakkab yo'nalish sifatida amaliy ahamiyatga ega. Ma'naviyat kategoriyasi va uning ichki uzvlari so'zlar, frazeologik birliklar, maqol va matallar, makro va mikro matnlardagi "ma'naviyat" umumiy semali atov birliklarning leksik-semantik xususiyatidan kelib chiqib aniqlanadi. Tilshunoslikning sistem-struktur yo'nalishida o'zbek tilidagi "ma'naviyat" lisoniy kategoriyasining mohiyati, strukturalari, tarkibiy qismlari va elementlari, ular orasidagi munosabatlar, kategoriyaga bevosita yoki bilvosita mansub alohida birlik (so'z, ibora kabi)ning xususiy ma'nosi, umuman olganda, alohida birliklarning sistema tashkil etish va sistemada vujudga keluvchi barqaror lisoniy belgi-xususiyatlari ochilib, davriy tabiatli bo'ladi. Bu yo'nalish boshqa yo'nalish va sohalar uchun poydevor qo'yish vazifasi bilan yetakchi o'rinda turadi. Tilshunoslik va ma'naviyatshunoslik o'zining o'rganish obyekti – til va ma'naviyat munosabatlariga asoslanadi. O'zbek tilidagi "ma'naviyat" umumiy semali atov birliklar tizimi milliy tilda mujassamlashgan milliy mental xususiyatlari va lingvistik tadqiq jarayonlarda xalq tili va ma'naviyati samarali davom etishida namoyon bo'ladi. Til va ma'naviyat o'rtasidagi munosabat masalasi tilshunoslik va ma'naviyatshunoslik, aksiolingvistika va lingvokulturalogiya orasidagi munosabat bilan a'loqador, biroq ularning o'rganish obyekti turlicha.

Xulosa va tavsiyalar.

"Lingvoma'naviyatshunoslik yo'nalishining asosiy maqsadi milliy dunyoqarashlarimizga xos yuksak ma'naviyatli shaxs tarbiyasiga xizmat qiladigan ilmiy-amaliy mexanizm uchun muayyan lingvistik ta'minotni vujudga keltirish. Ma'naviy-ma'rifiy faoliyatimizda kutilgan natijalarga erishilmayotganining sabablaridan biri ham ushbu maxsus lingvistik bazaning shakllantirilmaganidir. Bu lingvistik baza "ma'naviyat" umummilliy lisoniy kategoriyasini kompleks tadqiq qilish natijasida yaratiladi. Bir qarashda lingvoma'naviyatshunoslik an'anaviy lingvokulturologiyaning muqobilidek

tasavvur uygʻotadi. Biroq lingvokulturologiyaning oʻrganish obyekti va manbalari, muammolari, maqsad hamda vazifalari bilan tanishuv ularning oʻxshash va farqli tomonlarini tasavvur qilish imkonini beradi. Nomidan maʼlumki, lingvokulturologiya til va madaniyat munosabati muammosi bilan shugʻullanadi. Madaniyat esa moddiy va maʼnaviy turlarga boʻlinadi. Lingvomaʼnaviyatshunoslik moddiy madaniyat muammosini chetda qoldirib, uning maʼnaviy deb atalmish turini ham toʻliq qamramay, oʻz hissasini ajratib oladi. Bu ilmiy yoʻnalishlarning bir-biridan farqlarini aniqlashtirish va chegarasini belgilash muhim hisoblanadi. Chunki lingvomaʼnaviyatshunoslik va aksiolingvistika munosabatining lingvokulturologiyadan oʻxshash va farqli tomonlari mavjud. Lingvomadaniyatshunoslik madaniy maʼlumotlarni oʻz ichiga olgan leksik birliklarni oʻrganadi, lingvokulturologiyaning vazifasi esa etnik guruh madaniyati va uning tildagi timsolini oʻrganishdir. Lingvomaʼnaviyatshunoslik esa milliy tilimizdagi maʼnaviyatga oid atov birliklarni semantik jihatdan oʻrganadi va ular tarkibidagi leksemalarning lisoniy mohiyatini ochishga va maʼnaviyatga oid soʻzlarning lingvistik izohini beradigan oʻquv lugʻatlarini shakllanishiga hissa qoʻshadi. Lingvomaʼnaviyatshunoslik milliy maʼnaviyatimizga oid boʻlgan tarixiy va zamonaviy til faktlarini maʼnaviyat prizmasidan oʻtkazib lingvistik tadqiq qiladi.

Lingvomaʼnaviyatshunoslikning maqsadi tilning maʼnaviy birliklarini oʻzida toʻplaydi, saqlash va uzatish vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mengliyev B. Taraqqiyot va maʼnaviyat // “Maʼrifat” gazetasi, 2018-yil, 8 -yanvar.
2. Yuldashev F.H. “Oʻzbek tilining “maʼnaviyat” leksik-semantik kategoriyasi “eʼtiqod” maʼnaviy guruhi atov birliklari tizimi): falsafa doktori (RhD) ... diss. – Termiz, 2021. – B. 10
3. Erkayev A. Milliy gʻoya va maʼnaviyat. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2002. – B. 46.
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati, besh jildli. – Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. -B.567.
5. Maʼnaviyat: asosiy tushunchalar izohli lugʻati. Gʻ.Gʻulom nashriyoti. T.2013.-B.434.

OʻZBEK TILI FRAZEOLGIK POLISEMIYASINING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Sulurxon Raximova Djumaniyozovna,

Ichki ishlar vazirligi qoshidagi Xorazm akademik litseyi

Tillar kafedrasida katta oʻqituvchisi, (PhD)

sulurrahimova@gmail.com

Annotatsiya. Frazeologik birliklarning saqlanishi, takomillashtirilishi va tadqiq etilishida leksikografiyaning ahamiyati katta. Bu borada rivojlangan mamlakatlarda zarur tadqiqotlar va amaliy ishlar qilingan. Oʻzbek tilshunosligida ham olimlarimiz tomonidan frazeologik birliklarning lisoniy tadqiqi turli aspektlarda, jumladan, iboralarning leksikografik tadqiqi amalga oshirilgan.

Abstract. Lexicography is of great importance in the preservation, improvement and research of phraseological units. Necessary studies and practical work have been done in this regard in developed countries. In Uzbek linguistics, linguistic research of phraseological units has been carried out by our scientists in various aspects, including lexicographic research of phrases.

Kalit soʻzlar: polisemiya, frazema, iboralarda koʻpmaʼnolilik, maʼnodoshlik, semantika, stilistika, lisoniy imkoniyat.

Ключевые слова: полисемия, фразеология, множественность во фразах, семантика, стилистика, лингвистическая возможность.

Key words: polysemy, phraseology, plurality in phrases, semantics, stylistics, linguistic possibility.

Ibora kontekstda ham, nutq vaziyatida ham tushunchaning nutqdagi noaniqligini bartaraf qiladi. Agar grammatik koʻrsatkich asos semantikasiga taʼsir qilmasdan oʻzgarsa, kontekst oʻzgaruvchan boʻladi. Ibora erkin va faqat tildagi soʻz mosligining umumiy qonuniyatlariga boʻysunadi. Baʼzan asos va grammatik vositalar bir-birining semantikasiga oʻzaro taʼsir etib, ajralmaydigan semantik aloqani hosil qiladi. Bunday holda kontekst doimiy deb ataladi va ibora erkin boʻlib qoladi, shundan soʻng frazeologik kategoriyaga oʻtadi. Frazeologik birliklarning saqlanishi, takomillashtirilishi va tadqiq

etilishida leksikografiyaning ahamiyati katta. Bu borada rivojlangan mamlakatlarda zarur tadqiqotlar va amaliy ishlar qilingan. O'zbek tilshunosligida ham olimlarimiz tomonidan frazeologik birliklarning lisoniy tadqiqi turli aspektlarda, jumladan, iboralarning leksikografik tadqiqi amalga oshirilgan. Polisemantik frazeologizmlar lug'ati esa hali ishlab chiqilmagan.

Ta'kidlash joizki, bunday lug'at tuzishda ham iboralarning kontekst bilan bog'liq jihatlarini hisobga olish kerak. Shunga muvofiq olib borgan kuzatishlarimiz natijasida shunday xulosaga keldikki, nutq zanjirining u yoki bu segmenti fe'lining zaruriy va yetarli aktualizatori vazifasini bajarishiga qarab, intro frazal, frazal va super frazal kontekst farqlanadi. A.V.Kunin tomonidan intro frazal kontekst oddiy yoki murakkab jumlaning so'z yoki so'z guruhi bilan ifodalangan fe'lining aktualizatori sifatida belgilanadi. Frazal kontekstda oddiy yoki murakkab jumlada ifodalangan fe'l, super frazal kontekstda ikki yoki undan ortiq jumla bilan ifodalangan fe'l aktualizator hisoblanadi. Taklif etilayotgan ushbu tadqiqot doirasida frazeologik birliklar ma'nolari yangilanadigan kontekst turlarini aniqlashga harakat qilinadi.

Qayd etilgan frazeologik kontekstlarda so'zlar (ularning kategorial yoki o'ziga xos semantikasi) yoki so'zlarning o'zgaruvchan birikmalari fe'l semantik qiymatlarining aktualizatori sifatida harakat qiladigan holatlarni o'z ichiga oladi. Mazkur tipdagi frazal aktualizatorlarni o'rganishda undagi nominal shakllarning subyekt-obyekt funksiyalarining fe'lda ifodalanishini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslar fe'lining ichki shakliga mos subyekt-obyekt vazifalarining alohida rolini ta'kidlab, u ko'rsatgan harakatda bevosita "ishtirok etuvchi" obyektlarni ta'kidlaydilar. Subyekt-obyekt vazifalarini bajaruvchi so'zlarning semantik tahlili ularning frazeologizm bilan ifodalangan predikatining noaniqligini bartaraf etishda bevosita ishtirokini ochib beradi.

Amalga oshirilgan tahlilda semantik murojaat subyekt – obyekt (yoki subyekt va obyekt) vazifalarini bajaruvchi so'zlarning kategorial semantikasidan ham, ularning leksik qator, leksik moslik modelini tashkil etuvchi o'ziga xos semantikasidan ham kelib chiqishi mumkin. Shunga ko'ra, polisemiyaning yuzaga kelishida so'zlarning kategorial semantikasi rolini alohida ta'kidlash lozim. So'zlarning kategorial komponentlari jumladagi so'zlarning munosabatini tushuntirish, muhim so'zlarni grammatik faoliyat birligi bilan farq qiladigan toifalarga yoki sinflarga guruhlash imkonini beradi. Ma'lumki, nutqning alohida qismlari ichidagi ko'pgina leksik va grammatik kategoriyalar kategorial semantik xususiyatlar asosida ajratiladi. Bu kategoriyalarga, xususan, jonli yoki jonsiz predmetlarning nomlari, konkret predmetlarning yoki abstrakt tushunchalarning nomlari, shaxs yoki noshaxslarning nomlari, sanaladigan yoki sanalmaydigan predmetlarning nomlari va boshqalar kirishi mumkin. Shunisi muhimki, so'zlarning ma'lum turkumlarga mansubligi nutqning u yoki bu qismi doirasida ularni fe'lining frazeosemantik variantlarining sistem aktualizatorlari shakliga keltiradi. Ayni shu jarayonda frazeologik polisemiya vujudga kelishi uchun sharoit yuzaga keladi.

FBning konkret obyektlarning semantik kategoriyalari va abstrakt tushunchalar darajasida farqlanishini fe'llar misolida ko'rsatish yaxshi natija beradi. Jumladan, frazemada "ishni to'xtatmoq", "ishdan chiqmoq" ma'nosi unga bog'langan predmet vazifasini bajaruvchi so'zlar aniq narsalarning nomini bildiruvchi otlar bilan ifodalanganda amalga oshadi. Ikkinchi ma'nosi "chiqma", "xilof" bo'lib, abstrakt semantikadagi otlar bilan aktuallashadi.

Misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, jonsiz predmetlarning semantik kategoriyasiga (abstrakt tushunchalar) harakat obyekt sifatidagi kalit so'zlarning tegishliligi "hurmat bilan masofada turmoq" ma'nosini yuzaga keltiradi, kalit so'zlarning jonli predmetlar turkumiga tegishliligi esa "haydamoq" (fikir), "bermoq" (his qilmoq) ma'nosidagi "qo'l uzunligida ushlab turish"ni anglatadi.

Ayrim hollarda fe'lining frazeologik va semantik variantlarini farqlash grammatik (sintaktik yoki morfologik) vositalar orqali amalga oshiriladi. Jumladan, "maza qilmoq", "ziyofat qilmoq" ma'nosidagi "xursand qilmoq" fe'li absolyut ravishda ishlatilsa, "kulmoq, bironi masxara qilmoq" ma'nosida asosan tushum kelishigidagi so'z bilan qo'llashni talab qiladi.

Shu o'rinda qayd etish kerakki, nafaqat moddiy, jismoniy holat, balki ruhiy holatni ifodalovchi frazeologik birliklar ham polisemantik xususiyatga ega bo'ladi. Masalan:

Ko'ngli bo'lmaslik: Qiymat qo'pgan hozirgi pallada uni panohsiz qoldirishga ko'ngli bo'lmadi bibining ("Sulton Jaloliddin" – "SJ"), (145).

Ichki uvishmoq: Xotirasini yo'qotgan ayolga Oychechan bibining ichi uvishdi ("SJ"), (145).

Jon bermoq: Jon berayotib boshini bir ko'tardi-da, qurshovdan olib chiqilayotgan yigit Malikka qichqirdi ("SJ"), (145).

Diliga qo'rquv tushmoq: No'ynlar va navkarlar diliga qo'rquv tushib, birlari er tishlab, birlari tisarilib bordilar ("SJ"), (146).

Hayratdan tang qotmoq: Gulbegim hayratdan tang qotdi ("SJ"), (146).

Xayolini yig'ishtirib olmoq: Ona hali xayolini yig'ishtirib olishga ulgurmay turib, o'g'il yana xarxasha qila boshladi ("SJ"), (147).

Yo'l ko'rsatmoq: – Sen chindan ham menga yo'l ko'rsatib, savob izlayurmisan, shundin bo'lak maqsuding yo'qmudur ("SJ"), (147).

Bag'riga bosmoq: Abdul Mahak uni bag'riga bosdi ("SJ"), (148).

Ko'z qirini tashlamoq: Sulton unga ko'z qirini tashladi ("SJ"), (148)

Sir boy bermaslik: Jaloliddinning kuchiga qoyil qolgan bo'lsa-da, sir boy bermaslik uchun jadal hujumga o'tdi ("SJ"), (150).

Joniga ora kirmoq: Ammo hoqon bo'yniga sirtmoq tushgan on bosh barmog'ini arqondan o'tkazib olgan edi, joniga shu ora kirib, qiyinchilik ila bo'lsa-da oz-ozdan halqumini bo'shata bordi ("SJ"), (150).

Otilib chiqmoq: Chodirdan avval Jaloliddin, so'ng enaga otilib chiqdi ("SJ"), (151).

O'rab ola boshlamoq: To'rt tomondan o'rab ola boshladi ("SJ"), (151).

Yorib chiqmoq: Chingizni tutmoq, bo'g'ib o'ldirmoq jadali o'rnini qurshovni yorib chiqmoqlik shiddati egalladi ("SJ"), (151).

Esini yig'ishtirib olmoq: Buni kutmagan yigit to esini yig'ishtirib olguncha to'siqni yorib o'tdi ("SJ"), (152).

G'azab alangasi qoplab olmoq: Afti burishib, yalpoq yuzini g'azab alangasi qoplab oldi ("SJ"), (152).

Changaldan chiqib qochmoq: -Bugun ul manim changalimdan chiqib qocholdi, — deydi hoqon ko'zlarini erdan olmasdan ("SJ"), (152).

Qo'lga olmoq: Oni ertaning o'zida qo'lga olmayman ("SJ"), (152).

Ko'zini olib qochmoq: Chig'atoy ko'zini olib qochmaydi ("SJ"), (152).

Kiprik qoqmoq: Kiprik qoqmay javob berdi ("SJ"), (152).

O'ziga bino qo'ymoq: Chig'atoyning o'ziga bino qo'yib gapirishi hoqonga o'tirishmaydi ("SJ"), (152).

Ko'ngli xira tortmoq: Bekor arazlab ketdi. Ko'ngli xira tortadi ("SJ"), (153).

G'azabini bosmoq: Tirik sulton! — G'azabini bir oz bosib, davom etdi ("SJ"), (153).

Qo'lga olmoq: - Men avval o'sha kekkaygan Xorazmshohni tiriklay qo'lga olmoqchi edim ("SJ"), (153).

Qo'lga tushirmoq: Shart! Onasi, xotin-bolasi, harami ila to'la qo'lga tushirmog'i kerak ("SJ"), (153).

Sukut cho'kmoq: Oraga yana og'ir sukut cho'kdi ("SJ"), (153).

Jon tomiri tirik: - Xorazmshohlar saltanati sindi, biroq hali oning jon tomiri tirik ("SJ"), (153).

Dami ichiga tushmoq: Ul tiriklay taslim bo'lur ersa, xalqning dami ichiga tushmog'i bor ("SJ"), (153).

Yuragini yozmoq: Onaning vazmin gapi Sultonning yuragini ezib yubordi ("SJ"), (154).

Tilga kelmoq: Balkim, hamishalik judolik oldida beixtiyor tilga kelgan oxirgi lutfdir! ("SJ"), (154).

Qonga to'lmoq: Sultonning ko'zlari yosh va qonga to'ldi ("SJ"), (154).

Ko'z solmoq: Yigirma qadamcha oldinda borayotgan Nuroniy orqasiga o'girilib, qimir etmay qoyaga ko'z solib turgan Abdul Mahakka deydi: — Yur, birodari aziz, yur ("SJ"), (154).

Yo'lga chiqmoq: – Ana o'shal qoyada picha dam olurmiz-da, dag'i yo'lga chiqurmiz ("SJ"), (154).

Larzaga solmoq: Sovuq shamol kuchayib borar, to'lqinlarning tovushlari go'yo Sulton yuragiga ko'chganday borliqni larzaga solar edi ("SJ") (156).

Oyoqqa turg'izmoq: Bu xabarni olgach, sulton darhol bor lashkarini oyoqqa turg'izdi ("SJ"), (156).

Yo‘l olmoq: O‘zi xos yigitlari ila so‘lga, Qutqu no‘yon qo‘shini kelayotgan tomon yo‘l oldi ("SJ"), (156).

Ko‘zi orqasida: Ko‘zi orqasida – hali-zamon kemaga tushuriladigan onasi, zavjasi, bola-chaqasida, fikri-yodi yov o‘rmlab kelayotgan tomonda ("SJ"), (156).

Ko‘ngli zardobga to‘la: Oychechak bibi kelin va yaqinlarini tinchlantirishga urinar, lekin o‘zining ham ko‘ngli zardobga to‘la, shunday bo‘lsa-da, sir bor boy bermay barchasini sabr-toqatli bo‘lishga undadi ("SJ"), (156).

Ming joyidan tilinmoq: Ona yuragi ming joyidan tilindi ("SJ"), (157).

Ko‘zdan g‘oyib bo‘lmoq: Orqasidan yurgan soqchilarga tutqazmay tepalikdan oshib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi Jaloliddin ("SJ"), (157). Qalqib-qalqib turadi-da, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi ("SJ"), (161).

Yorib o‘tmoq: Qorabayir birinchi qurshovni yorib o‘tdi ("SJ"), (157).

O‘ziga kelmoq: O‘g‘li qirg‘oqda qolib ketgan Gulbegim bonu hamon o‘ziga kelolmas ("SJ"), (159).

Tilining uchida: Oychechak bibi keliniga bir nima demoqchi bo‘ldi, lekin tilining uchidagi so‘zlar to‘lqinlarning shovvullashlari ostida qolib ketdi ("SJ"), (159).

Ko‘z ochib ko‘rmoq: O‘zi dolg‘ali kemadayu xayoli tobora yiroqlashib qolayotgan o‘shal qirg‘oqda, ko‘z ochib ko‘rgan muhabbati sultonda, yakka-yolg‘iz o‘g‘li Jaloliddinda ("SJ"), (159).

Ko‘zga tashlanmoq: Qibla yoqdan qirg‘oqqa elib kelyotgan Qorabayir ko‘zga tashlandi ("SJ"), (160).

Og‘ziga tutmoq: To‘lqinlar o‘z elkalariga charxpalak qilib kelayotgan kemani girdob og‘ziga tutadi ("SJ"), (161).

Havas uyg‘onmoq: Hayotda birinchi marta bo‘lsa kerak, Chingizxonning ko‘nglida havas uyg‘ondi va o‘g‘illariga qarab dedi: – O‘g‘ling bo‘lsa, Jaloliddinday bo‘lsa ekan! ("SJ"), (162).

Ko‘zdan qochirmoq: Dunyoning qaysi burchagiga bormasin, uni ko‘zdan qochirmang ("SJ"), (162).

Ichidan zil ketmoq: Ibn Hojib ichidan zil ketdi ("SJ"), (165).

Ko‘z-quloq bo‘lmoq: Savashning Chingizxon foydasiga tugaganidan xabar topgani sabab, daryo kanarida ko‘z-quloq bo‘lib turmoqda edi ("SJ"), (165).

O‘z qa‘riga tortmoq: Banogoh azim bir to‘lqin o‘rkachi bilaklariga zarb bilan urilib, burdug‘ini yulqib olgan, vazir harchand suzishga urinmasin, daryo uni o‘z qa‘riga torta boshladi ("SJ"), (165).

Ko‘zi tushib qolmoq: Shunda shiddat bilan oqib kelayotgan bolakayga ko‘zi tushib qoldi va jon holatda unga talpindi ("SJ"), (165).

Xayolga kelmoq: Burduqni bolakaydan tortib olish Shamsulmulkning xayoliga ham kelmagan edi ("SJ"), (166).

Bosh ustida: Bosh ustlarida daf‘atan bir to‘p qora tanlilar paydo bo‘lishdi ("SJ"), (166).

Quloq tutmoq: Ul zoti a‘zam so‘ziga quloq tutmoqlik va amal qilmoqlik bizning burchimiz erur ("SJ"), (166).

G‘azabi qattiq: Eltutmishning g‘azabi qattiqligini u yaxshi bilardi ("SJ"), (166).

Gapning indallosi: Ammo Ibn Hojibga gapning indallosini ayta bo‘lar, buni Kubacha bilar... ("SJ") (166).

Qo‘l kelmoq: Bu yo‘lda Kubacha qo‘l kelar ("SJ"), (167).

Erkin Samandarning “Sulton Jaloliddin” asaridan olingan yuqoridagi iboralar ikki va undan ortiq ma’nolarda qo‘llanadi. Polisemantik frazeologizmlarni iboraning maxsus turi sifatida, odatda, fe’lning qo‘shimcha deformatsiyalari deb tushuniladigan okkazional kontekstni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin. Fe’l frazema tarkibiga o‘zgaruvchan komponentlarni kiritish mumkin, shuningdek, vaqti-vaqti bilan boshqa o‘zgarishlar, xususan, fe’lning ma’noviy qiymatini mustahkamlash, takomillash-tirish yoki kuchsizlantirish uchun kiritiladi. Okkazional "yangilik"larning bu funksional yuklamasi ayrim hollarda frazeologik ma’no bilan muayyan ixtisoslashish ma’nosining mantiqiy mos kelmasligi tufayli fe’lga potensial xos bo‘lgan har qanday ma’noni bartaraf etishi mumkin.

Frazeologik birliklarni o‘z ichiga olgan gap elementlari bir qator hollarda kontekstual jihatdan yetarli bo‘lmaydi va fe’lning haqiqiy ma’nosini anglata olmaydi. Bunday hollarda frazal kontekst fe’lning zaruriy va yetarli aktualizatori sifatida harakat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. – Toshkent, 1991. – 274 b.
2. Ne'matov H. So'z, uning til va nutqdagi o'rni // O'zbek tili va adabiyoti, 1988, 6-son. – B. 38-43.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
4. Rasulov R., Umirov I. O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 40 b.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 408 b.
6. Erkin Samandar Sulton Jaloliddin. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 288 b.
7. Iqbol Mirzo Bonu. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2018. – 376 b.

TA'LIMDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

*Boqiyev Xushrud Xushvaqtovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Matematika-informatika kafedrası mudiri*

Annotatsiya. Ushbu maqolada muammoli ta'lim texnologiyasi va uning amalga oshishida vujudga keladigan mexanizmlar yoritilgan. Maqolada muammoli o'qitish jarayonida o'quvchining mustaqillik roli reproduktiv o'quv usullariga solishtirib tahlil qilingan.

Abstract. This article describes problematic educational technology and the mechanisms that arise in its implementation. In the article, the role of independence of the student in the process of problem-based teaching is analyzed in comparison with reproductive learning methods.

Kalit so'zlar: ta'lim, texnologiya, metod, muammoli ta'lim, shaxs, tarbiya.

Key words: education, technology, method, problem-based education, personality, education.

Ma'lumki, bugun barcha davlatlar ta'limga imkon qadar ko'p yangilik kiritishga intilmoqda. Bugungi yangiliklar ularga uyushgan, rejali, ommaviy yondashuvni talab etadi. Yangiliklar kelajak uchun uzoq muddatli investitsiyalardir.

Novatorlikka qiziqish uyg'otish, yangilik yaratishga intiluvchan shaxsni tarbiyalash

uchun ta'limning o'zi yangiliklarga boy bo'lishi, unda ijodkorlik ruhi va muhiti hukm surishi lozim.

Muammoli ta'limning mohiyatini o'qituvchi (pedagog) tomonidan o'quvchi-talabalarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Muammoli ta'limning muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog'liq:

1. O'quv materialini muammolashtirish.
2. O'quvchi-talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish.
3. Ta'lim jarayonini o'yin, mehnat faoliyati bilan uyg'unlashtirish.
4. O'qituvchi (pedagog) tomonidan muammoli metodlardan o'z o'rnida samarali foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lish.
5. Muammoli vaziyatni hal etish yuzasidan muammoli savollar zanjirini tuzish va mantiqiy ketma-ketlikda o'quvchi-talabalarga bayon etish.

J.Dyui muammoli ta'lim asosi sifatida quyidagi yo'nalishlarni belgilagan: ijtimoiy; konstruktiv; badiiy ifodaviy; ilmiy-tadqiqot.

Muallif ko'rsatilgan yo'nalishlarda ta'limni tashkil etish uchun quyidagi vositalardan foydalangan: so'z; san'at asarlari; texnik qurilmalar; o'yinlar; mehnat.

Muammoli ta'lim turlari (M.N.Skatkin):

1. Bilimlarni muammoli bayon qilish (muammoli ma'ruza).
2. Muammoli topshiriqlarni hal qilish (muammoli amaliy mashg'ulot).
3. Kichik ilmiy tadqiqotlarni olib borish (muammoli tajriba).

Muammoning tarkibiy qismlari:

- 1) ma'lum bilimlar;
- 2) noma'lum bilimlar;
- 3) mavjud tajriba.

Muammoli o'qitish jarayonida o'quvchining mustaqillik roli reproduktiv o'quv usullariga solishtirib qaraganda ancha samarali bo'ladi. Bu turdagi o'qitishning maqsadi o'quvchilar bilan ishlash jarayonida ta'lim-tarbiya masalalari,

muammo va savollariga javob qidirish, ularni hal etish yo'llari bilan yangi bilimlarni o'zlashtirishni, o'quvchilar o'quv faoliyatida muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish va hal etish bo'yicha o'qituvchi (pedagog)lar ularda qiziqish uyg'ota olishidan iborat.

Mohiyatiga ko'ra muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi hamda o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. O'qitishda muammoli vaziyat shunchaki "fikr yo'lidagi kutilmagan to'siq" bilan bog'langan aqliy mashaqqat holati emas, balki u bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan aqliy taranglik holatidir.

Bunday vaziyat negizida avval o'zlashtirilgan bilim izlari va yangi yuzaga kelgan vazifani hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi. Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin, ya'ni yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog'lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo'lmaydi.

Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda o'quvchi mashaqqat talab qilgan tushuncha yoki faktning unga avval va ayni vaqtda ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi.

Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar:

- o'quvchi-talabaga notanish bo'lgan faktning mavjud bo'lishi;
- vazifalarni bajarish uchun talabaga beriladigan ko'rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy manfaatdorligi.

Muammoli ta'limda pedagogik muammolarni yechish usullari va muammoni qo'yish bosqichlari.

Muammoli vaziyatlarni hal etishda o'qituvchi (pedagog) o'quvchilar faoliyatini fikr yuritishning mantiqiy operatsiyalari-tahlil, sintez, taqqoslash, analogiya, umumlashtirish, tasniflash va xulosa yasashga yo'naltiradi. Bu kabi vaziyatlardan o'quv jarayonining barcha bosqichlarida: yangi mavzu bayoni, mustahkamlash va bilimlarni nazorat qilishda foydalanish mumkin.

Odatda muammoli vaziyatlar tizimi muvaffaqiyatli yaratilgan hollarda mazkur mavzuni muammoli dars shaklida o'tish tavsiya etiladi. O'qitish jarayoniga

muammoli darslarni qo'llash uchun o'qituvchi (pedagog) quyidagi masalalarni hal qilishi kerak bo'ladi:

- o'quv dasturi bo'yicha qaysi mavzularni muammoli dars shaklida o'tish mumkinligini;
- mavzu matnidagi masalalar bo'yicha muammoli vaziyatni keltirib chiqaradigan savollar, topshiriqlarni aniqlash, bunda didaktikaning ilmiylik, sistemalilik, mantiqiylik, ketma-ketlik, izchillik prinsiplariga amal qilishi;
- o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va boshqarishni ta'minlaydigan vosita va usullarni aniqlashi, ulardan o'z o'rnida va samarali foydalanish yo'llarini belgilashi zarur.

O'qituvchi o'rganilayotgan bob va mavzularning didaktik maqsadi, ta'lim mazmunidan kelib chiqqan holda yuqori samara beradigan mashg'ulot turini belgilaydi, va uni amalga oshirishni rejalashtiradi.

Pedagogik muammo – hal qilinishi zarur, biroq, hali yechish usuli noma'lum bo'lgan pedagogik xarakterdagi masala.

Muammoni qo'yish quyidagi bosqichlarda kechadi:

1. Muammoni izlash.
2. Muammoni qo'yish.
3. Muammoni hal qilish.

Ta'lim jarayonida muammoni qo'yish bir necha sathda kechadi. Ular:

Muammoni qo'yish sathlari

1-sath

O'qituvchi muammoni qo'yadi va o'quvchilarni uni hal qilishga yo'naltiradi

2-sath

O'qituvchi muammoli vaziyatni bayon qiladi va o'quvchilarning o'zlari mustaqil ravishda muammoni shakllantiradi

3-sath

O'qituvchi muammoni qo'rsatib bermaydi, balki unga o'quvchilarni ro'para qiladi. O'quvchilar muammoni anglagan holda uni o'zlari shakllantirib, muammoni yechish usullarini tahlil qiladi. Muammoli vaziyat – o'quvchilarning ma'lum topshiriqlarni bajarish (masalani yechish, savolga javob topish) jarayonida yuzaga kelgan ziddiyatni anglashi bilan bog'liq ruhiy holati bo'lib, u hal etilayotgan masala bilan bog'liq yangi bilimlarni izlashni taqozo etadi.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish bosqichlari:

1. Muammoli vaziyatni yaratish.
2. Vaziyatni tahlil qilish asosida muammoni qo'yish.
3. Farazlarni ilgari surish.
4. Yechimni tekshirish.

Pedagogikada muammoli vaziyat metodi ham qo'llaniladi.

Muammoli vaziyat metodi – o'quvchilarni muammoli vaziyatga to'qnash kelishini ta'minlash asosida ularning bilish faoliyatini faollashtirishga asoslanadigan yo'l. Metodning mohiyati aniq vaziyatni tahlil qilish, baholash va uning yechimi yuzasidan qaror qabul qilishdan iborat. Ta'lim jarayonida muammoli vaziyat metodi qo'llanilganda o'quvchilarning faoliyatlari quyidagi tizim asosida tashkil etiladi:

Muammoli vaziyat, Yechimning usul va vositalarini tanlash, harakatlarni rejalashtirish, Axborotlarni izlash, Loyihaning taqdimoti va himoyasi, Yangi muammolarni bashoratlash.

Muammoli ma'ruza – o'qituvchi tomonidan o'quvchini muammoli vaziyat, muammoli masalani hal etishga yo'naltirish orqali unda bilish faolliyati oshirishga yo'naltirilgan ma'ruza. Muammoli ta'limning barcha turlari bo'yicha tashkil etiladigan o'quv jarayonida muammoli ta'lim texnologiyasi qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda muammoli ta'lim texnologiyasi – o'quvchilarda ijodiy izlanish, muayyan farazlarni ilgari surish, natijalarni asoslash, ma'lum xulosalarga kelish kabi ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan ta'lim texnologiyalari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гончарова, И. Ф. Гончаров. – М., 1991.
2. Загашев, И. О. Учим детей мыслить критически / И. О. Загашев, С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. - 2-е изд. – СПб: «Альянс «Дельта» совм. с издательством «Речь», 2003. – 192 с.
3. Курбанович, М. К. (2020). Инновационная деятельность как обязательный компонент личной педагогической системы преподавателя. Сўз санъати, (3), 219-225.
4. Панов, М. В. Как преподавать в школе лексику / М. В. Панов, В. В. Луговицкий. – М.: Чистые пруды, 2006. – Вып. 4. - 32 с.

O'ZBEK TILIDA QO'SHMA GAPLARNING TAHLIL ASPEKTI

Xayrullo Rizayev,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida bog'langan qo'shma gaplar tadqiq qilinadi va umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarga ona tili darslarida, qo'shma gaplar mavzusini yanada mukammalroq anglay olishiga yordam berish metodologiyasi haqida ma'lumot beriladi.

Abstract. In this article, the compound sentences linked in Uzbek linguistics are researched and in general Secondary Education Schools, students are informed about the methodology to help them in

their mother tongue lessons, to be able to more perfectly understand the subject of the compound sentences.

Kalit soʻzlar: Qoʻshma gap, bogʻlangan munosabatlar, semantik, gramatik belgi, bogʻlangan qoʻshma gaplar, til, teng komponentli, tobe komponentli, murakkab sintaktik qurilma, lingvistik taʼlimot.

Key words: compound sentence, bound relations, semantic, grammatical character, bound compound sentences, language, equal-component, subordinate-component, complex syntactic device, linguistic doctrine.

Hozirgi kunda oʻzbek tilini yaxlit bir tizim sifatida oʻrganish, uning nutqiy madaniyatini zamon talablari darajasiga koʻtarish faoliyatimizning tarkibiy qismiga aylandi. Hozirgi kunda qoʻshma gaplar boʻyicha bir qancha tadqiqodlar, maqolalar qilingan. Bogʻlangan qoʻshma gaplar deb oʻzora teng boʻlovchilar yordamida birikkan, mazmuni va tuzilishiga koʻra bir butunlikni tashkil etgan qoʻshma gap turlariga aytiladi.

Keyingi avlod rus tilshunoslari orasida ham “qoʻshma gap” tushunchasining chalkash tomonlari haqida fikr bildirilganini kuzatamiz. Masalan, M.V. Lyapon bu xususda quyidagilarni yozadi: “Agar qoʻshma gap (murakkab jumla) ikki yoki undan ortiq (kommunikativ salmoqli) tugal fikr anglatayotgan xabarlar birikuvini taqozo etar ekan, uning sathida matn ifodasining jiddiy belgilari kuzatiladi”. Bunday mulohaza Ye.P.Marchenko tomonidan ham taʼkidlanadi. I. F.Vardulning fikriga koʻra, faqat tobe bogʻlanishli sintaktik strukturalarni qoʻshma gap deb atash mumkin. Teng bogʻlanishli (bogʻlangan va bogʻlovchisiz) qoʻshma gap mavjud emas. Bogʻlovchili yoki bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar deb nomlanib kelinayotgan sintaktik qurilmalar umuman lingvistik maqomga ega emas. Shunday boʻlgach, ergash gapli qoʻshma gap degan tushunchaga ham hojat qolmaydi. Boshqacha aytganda, birgina “qoʻshma gap” terminining oʻzi yetarlidir. I. F.Vardul bunday xulosaga kelishining asosiy sabablaridan biri odatdagi ergash gapli qoʻshma gaplarda bosh va ergash gaplar bir-biriga mutlaqo bogʻlanib keladi, ularning birortasini ham alohida qoʻllash mumkin emas, degan tushunchaga asoslanishidir. Vardul hatto bosh gapni gap emas, balki murakkab qurilmaning bir parchasi deb biladi. Nazarimizda bu oʻrinda Vardulning fikriga qoʻshilish qiyin. Masalan, oʻzbek tilida ergash gapli qoʻshma gap deb atalib kelinayotgan sintaktik strukturalarning barcha turlarida bosh gapni nisbiy mustaqil deb bilish mumkin:

1. Uni xirurgiya boʻlimiga joylab endi tinchiganda, yana ikki kishini keltirib qolishdi (Oʻ.Hoshimov. Nur borki, soya bor).

2. Aql va vijdonim qaysi yoʻlga boshlasa, oʻsha yoʻlga yuraman (Oybek. Nur qidirib).

3. Yuragim dukkilashidan toʻxtamasa ham, oʻzimni yengil sezardim (Oʻ. Usmonov. Nomus).

4. Qizlarki, koʻrib ogʻzing ochilib qoladi (D.Nuriy. Osmon ustuni). Keltirilgan gaplar anʼanaviy qoʻshma gaplarning xar xil turlariga misol boʻla oladi. Birinchi misolda payt ergash gapli qoʻshma gap berilgan boʻlib, uning bosh gapi ikkinchi komponent sifatida, ikkinchi misolda aniqlovchi ergash gapli qoʻshma gap berilib, uning ham bosh gapi ikkinchi komponent sifatida, uchinchi misolda toʻsiqsiz ergash gapli qoʻshma gap berilib, uning ham bosh gapi oxirgi komponent tarzida kelmoqda.

Mazkur bosh gaplarning har birini nisbiy mustaqil gap sifatida talqin etish mumkin. Hatto oxirgi misolda berilgan aniqlovchi ergash gapli qoʻshma gapning bir soʻz bilan ifodalanayotgan (qizlarki) bosh gapi ham elliptik holatga tushgan boʻlsa-da, toʻliq predikativlik belgisiga egadir. Bizningcha, I.F.Vardulning qoʻshma gap va uning turlari haqidagi mulohazalarini ilmiy asosli deb boʻlmaydi. Masala tavsifiga tizimlilik nuqtai nazaridan yondashilgandagina nafaqat teng komponentli, balki tobe komponentli qoʻshma gap tushunchasidan ham voz kechish mumkin. Zotan, bunday qurilmalar matn maqomiga ega ekanligi shubhasizdir. Biroq matn bir grafema bilan, soʻz bilan, soʻz birikmasi va gap bilan, abzats bilan ham ifodalanishi mumkin. Agar anʼanaviy qoʻshma gaplarni mikromatn deb nomlaydigan boʻlsak, u holda undan kichik matnlar ham mavjud. Shu bois bu oʻrinda «murakkab sintaktik qurilma» terminidan foydalanish maqsadga muvofiq

Bogʻlangan qoʻshma gapni boshqa qoʻshma gap konstruksiyalaridan farqlab turuvchi asosi grammatik belgi ularni tashkil etgan qismlarni bir-biriga bogʻlovchi teng bogʻlovchilar va yuklamalardir. Bogʻlangan qoʻshma gapni tashkil etgan qismlar orasida ham, bogʻlovchisiz qoʻshma gaplarda boʻlganidek, payt, qiyoslash, sabab–natija, izohlash va ayirish mazmun munosabatlari ifodalanadi. Bu xil qoʻshma gap konstruksiyasi orasidagi farq faqat bogʻlangan qoʻshma gaplarda teng bogʻlovchi-

larning ishlatilishidagina emas, bu farq yana ayirish mazmun munosabatining keng qo'llanilishi, sabab va natija mazmun munosabatini ifodalovchi konstruksiyalarning mustaqilligida va har bir simantik munosabat ichida o'ziga xos mazmun ottenkalarining ifodalanishida ko'rinadi. Bog'langan qo'shma gap qismlari orasida turli mazmun munosabatlarning ifodalanishida shu qismlar tarkibidagi gap bo'laklarining ma'nosi va o'rinishlar ularning semantik va grammatik o'zaro munosabati, ayrim leksik elementlarning qo'llanishi gaplarning intonatsiyasi kabi faktorlar asosiy rol o'ynaydi. Masalan, qo'shma gap qismlarida ma'nosi bir-biriga zid so'zlar va shakllarning qo'llanishi qiyoslash-ziddlash va ayirish mazmun munosabatini keltirib chiqaradi: Barcha erishgan zafarlari va muvaffaqiyatlari bilan ulug'lanadigan dunyo fanlari shu bois ham sizning qo'shiningizga ta'zim qiladi! Albatta, teng bog'lovchi bog'langan qo'shma gapni tuzuvchi asosiy vosita bo'lib qoladi. Teng bog'lovchining har bir turi ma'lum bir mazmun munosabatlarni ro'yobga chiqarishda xizmat qiladi (masalan, va bog'lovchisi biriktiruv munosabatini, lekin bog'lovchisi qiyoslash munosabatini ifodalagan qo'shma gaplarda ishlatiladi va boshqalar). Ammo teng bog'lovchilar biror mazmun munosabati bilan qat'iy bog'lanib qolmaydi (biriktiruv bog'lovchisi sabab-natija hamda izohlash munosabatlari ifodalangan qo'shma gaplarda qo'llanilishi mumkin va boshqalar). Bog'langan qo'shma gap qismlarining o'zaro aloqasi orqali qo'yidagi mazmun munosabatlari ifodalanadi:

1. Qiyoslash munosabati 2. Biriktiruv munosabati 3. Ayiruv munosabati 4. Sabab va natija munosabati 5. Izohlash munosabati. 2 Qo'shma gaplarni tashkil etgan qismlar orasida doima bir xil simantik munosabat ifodalana olmaydi.

Ayiruv munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar. Bog'langan qo'shma gaplar ayrim turlarida qismlaridan anglashilgan mazmunvoqea, hodisa, holarlarning biri ro'y berib, ikkinchisi ro'y bermeydi yoki ularning har qaysisi ro'y beradi, ammo ro'y berish ketma-ket bo'ladi. Bu xil qo'shma gap qismlaridan anglashilgan mazmun odatda, bir-biri bilan bog'liq bo'lmaydi, biri ikkinchisini izohlamaydi. Ammo shunga qarama, qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, yoki bir turdagi tushunchani ifodalaydi. Qo'shma gap qismlari umumiy bir fikrni, tushunchani, niyatni ifodalash uchun xizmat qiladi, shu bir tushunchaning, niyatning elementlari sanaladi. Bog'langan qo'shma gaplardagi bunday simantik aloqa shartli ravishda ayiruv munosabati deb nomlanadi. Ayiruv munosabatini ifodalagan bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro ayiruv bog'lovchisi va ayrim leksik elementlar (ba'zan, hali, bir) yordami bilan bog'lanadi.

Ayiruv munosabatini ifodalagan qo'shma gaplarning mazmuni. Ayiruv munosabatini ifodalagan qo'shma gap qismlarining o'zaro simantik munosabati uch xil bo'ladi:

1. Qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat-hoлатlarning biri ro'y beradi.
2. Qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat-hoлатlar galma-gal sodir bo'ladi. 3. Qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat-hoлатlarning har ikkisi ro'y beradi. Qo'shma gap qismlarida ifodalangan harakat-hoлатning biri ro'y berish mazmuni ifodalanganda, qo'shma gap qismlari o'zaro, yoki, yo bog'lovchilari bilan birikadi.

Bu xil qo'shma gaplardagi bir qismdan anglashilgan mazmun ikkinchisini inkor etadi: Qo'shma gap qismlarida anglashilgan harakat-hoлатning biri ro'y berishi mumkin ekanligini yanada ta'kidlash uchun yo bog'lovchisi bilan barobar bo'lmasa fe'l shakli qo'llaniladi:

Balki, hozir Dildorni osayotgandirlar, yo bo'lmasa uni qiynamoqdalar, yo bo'lmasa azamat sheriklari zindonga bosqin yasashga majbur bo'lib, bari qirildimi (Oybek "Navoiy", 79).

Yoki bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlaridagi mazmun so'zlovchi uchun aniq ma'lum bo'lmaydi, shuning uchun ham ikki xil harakat-hoлат, taxminni o'rtaga tashlaydi. Bog'langan qo'shma gapdagi bu mazmun qo'shma gap strukturasi ham tasir qiladi: ko'pincha, bir xil bog'langan qo'shma gaplar so'roq gaplardan iborat bo'ladi; bo'nday so'roq gaplardan anglashilgan mazmun bir-biriga qiyoslanadi ham: Ayrim hollarda so'zlovchining taxmini, gumoni ifodalagan bu turdagi bog'langan qo'shma gapning mazmunini izohlash uchun ulardan so'ng yana bir gap keltiriladi: Kolxozga Salima boradimi yoki karim boradimi-bu narsa ma'lum emas menga. So'roq gaplardan tarkib topgan bu xil bog'langan qo'shma gaplar qo'shma gapning so'nggi qismidan anglashilgan mazmunni izohlashi mumkin Bu qo'shma gapning ikkinchi qismidan anglashilgan hoлат (pillaning yaxshi bo'lganligi)ning izohini qo'shma gapning birinchi qismi (yo bog'lovchisi bilan tuzilgan, bog'langan qo'shma gap) izohlaydi (pillaning yaxshisi bo'lganligi ikki xil taxmin ko'rsatiladi: yoki odamning kelganligi, yoki qurt tutishni sog'inib qolishgani). Tarkibida qismlaridan anglashilgan

harakat-holatning birigina ro'y berishi mumkin bo'lgan bog'langan qo'shma gaplarning kesimlarida ifodalangan zamon tushunchasida va shu zamon munosabatida ham o'ziga hoslik bor: bu xil qo'shma gap qismlarining kesimlari hozirgi va hozirgi-kelasi zamon shaklida bo'ladi, kesimlarning o'tgan zamon shaklida qo'llanilishi kam uchraydi.

Buning sababi – so'zlovchining taxmini, farazi ko'proq hozirgi yoki hozirgi-kelasi zamonga taalluqli bo'lgan harakat-holatlariga oid bo'lishidir. Bog'langan qo'shma gap qismlarining kesimlari asosan bir xil shakilda bo'ladi, voqea-hodisalarning bir xil zamonda ro'y berishi taxmin etiladi, kesimlaridan anglashilgan harakat-holatning ro'y berishiga bu moslik bu xil bog'langan qo'shma gaplarning o'ziga xos xususiyatlaridir: Yo podsho biror yerga chiqadi, yoki elchi kelishi kutiladi. Bog'langan qo'shma gaplardagi hozirgi zamon tushunchasi ot, sifat, sifatdash, son, olmosh, ravish kabi so'zlar bilan ifodalangan ot kesimlar orqali ham anglashiladi: Yoki bog'lovchisi bilan tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlari boshqa ayiruvchi big'lovchi yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning qismlariga qaraganda, mazmunan, grammatik va intonatsiya jihatdan ancha mustaqildir, bu xil gaplardan biri ro'y berishi mumkin bo'lgan alohida harakat-holatlar ifodalanadi, goh kabi bog'lovchilar yordami bilan tuzilgan qo'shma gapning har ikki qismida harakat ro'y bergani uchun, qismlari ifodalangan harakat-holatlar bir-biriga bog'liq bo'ladi, ayrim hollarda biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Yoki bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan qo'shma gap qismlari intonatsiya jihatdan ham bir qismi alohida ohang bilan aytiladi: hatto ular mustaqil tugallangan intonatsiya bilan talaffuz etilishi mumkin. Ayiruv munosabatini ifodalagan qo'shma gap qismlaridan anglashilgan voqea, hodisalarning har ikkisi vujudga keladi. Ammo qo'shma gapning bir qismidan anglashilgan harakat-holat yoki belgi-xususiyat bir vaqtda emas, vaqtda ro'y beradi. Bunda qo'shma gap qismlari o'zaro goh, dam bog'lovchilari, va bog'lovchi vazifasiga ba'zan bir, hali so'zlari yordami bilan bog'lanadi:

Dam jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi (Oybek., Bolalik", 69). Bog'langan qo'shma gapning bu turi qismlari ayrim o'rinlarda mazmunan ancha mustaqillikka ega bo'lishi, sitrukturasi murakkablashishi mumkin. Masalan: Bu xil qo'shma gapning qismlari alohida tugallangan intonatsiya bilan aytiladi va orada sezilarli pauza beriladi, shuning uchun ham ular orasiga yozuvda nuqta ishorasi qo'yiladi. Galma-gal ro'y beruvchi voqea, hodisa yoki belgi-xususiyatni ifodalagan qo'shma gap qismlarining kesimlari o'tgan zamon yoki hozirgi kelasi zamon shakli va mazmunida bo'lishi mumkin. Bu jihatdan yoki bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan konstruksiyalardan farqlanadi (ma'lumki, yoki bog'lovchisi yordami bilan tuzilgan konstruksiyalar kesimlarning zamon shakli chegaralangan: kesimlarning o'tgan zamonda kelishi juda ham kam qo'llaniladi).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976-yil.
2. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – Москва: Восточная литература, 2001.
3. Turniyozov B.N. davlatlarning o'z vaqtida tengbek komponentlari tili sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. – Samarqand, 2008 yil.
4. Xayrullayev X. Predikativlik hodisalari va aniqlash obyektlari. – Samarqand, 2002-yil.
5. Xayrullayev X. Nutq birliklarining pogonali munosabati. – Samarqand, 2008-yil

SO'Z YASALISHINING BA'ZI MASALALARI HAQIDA

S.Mirzayeva,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'z yasalihi bilan bog'liq munozarali masalalar, jumladan, ravish yasalihi o'g oid muammolar yoritiladi va ilmiy tahlil qilinadi. O'zbek tilida so'z yasalihi masalalari hozirgacha munozaralarga, bahslarga sabab bo'layotganligi usgbu maqolada ochib berilgan.

Abstract. In this article will cover and scientifically analyze controversial issues related to word making, including problems related to ravish making. This article reveals that the issues of word formation in the Uzbek language are still the cause of debates and disputes.

Kalit soʻzlar: soʻz yasalishi, ravish yasalishi, affiksatsiya usuli, kompozitsiya usuli, shakl yasovchi morfema, lugʻaviy maʼno, morfemik tahlil.

Key words: word making, ravish making, affixation method, composition method, form-making morpheme, lexical meaning, morphemic analysis.

Oʻzbek tilida soʻz yasalishi masalalari hozirgacha munozaralarga, bahslarga sabab boʻlmoqda. Oʻzbek tilida soʻz yasalishi tizimi va soʻz yasovchi qoʻshimchalarga oid ancha ilmiy ishlar ishlangan boʻlsa-da, ayrim muammoli holatlar uchrab turadi. Biz ushbu maqolada shular haqida toʻxtalamiz.

Affiksatsiya, yaʼni morfologik usul bilan soʻz yasalishi oʻzbek tilida eng mahsuldor sanaladi. Akademik A.Hojiyev shunday yozadi: "Soʻz yasash deganda, maʼlum bir lugʻaviy birlikdan soʻz yasovchi vosita yordamida yangi soʻz hosil qilish tushuniladi"¹

-cha affiksi ravish yasovchi qoʻshimcha deb taʼriflanib, ot, sifat, olmosh, sifat-dosh va ravishlardan ravish yasaydi: *yaxshilikcha, istagancha, butuncha, hozircha, inglizcha*. **-cha** affiksi toʻgʻridan toʻgʻri oʻzak negizga qoʻshilib kela olganidek, baʼzi soʻz oʻzgartiruvchi va shakl yasovchilardan keyin qoʻshilishi mumkin: *ista+gan+cha, butun+i+cha, oʻz+i+cha*.

Buyuk tilshunos olim A.Hojiyev oʻzbek tilida ravish yasovchi qoʻshimcha yoʻqligini aytadi, quyidagi misollar bilan dalillab beradi: Bizningcha, **-cha** morfemasi nokategorial soʻz shaklini yasovchilar qatorida, yaʼni tilshunoslikning morfologiya boʻlimida oʻrganish maqsadga muvofiq. Shuningdek, bu affiks soʻz yasovchiga xos xususiyatlarga ega emasligini, u oʻz mohiyatiga koʻra shakl yasovchi morfemalarga va koʻmakchilarga oʻxshashini aytib oʻtadi. Masalan, **-cha** affiksli soʻz "harakat jarayoni soʻzning negizida ifodalangan predmet, holatga oʻxshatilganligi yoki bir belgining boshqa belgi bilan oʻxshashligi maʼnolarini anglatar ekan, bu soʻzlar tarkibidagi „-cha“ni soʻz yasovchi (ravish yasovchi) deyish mumkin boʻlmaydi, degan fikr bildiradi. Chunki oʻxshatish va oʻxshashligini ifodalash soʻz yasovchilarga xos xususiyat emas, soʻz yasovchi qoʻshimcha yangi lugʻaviy maʼnoli til birligi - yasama soʻz hosil qiladi. **-cha** affiksi soʻz yasovchi birlikka xos xususiyatga ega emasligi bois baʼzi soʻz shakllariga birikkanda ham oʻz maʼnosini, mustaqilligini saqlaydi. Masalan, *doʻstlarcha, qahramonlarcha (doʻstlardek, qahramonlardan)*.

M.Hamroyev esa **-cha** affiksini soʻz yasovchi (ravish yasovchi) qoʻshimcha sifatida olib, bu affiks ot, sifat, olmosh, sifat-dosh, ravish asosidan ravish yasaydi deb taʼkidlaydi. Masalan, *oʻzbekcha, yangicha, boshqacha, oʻzicha, istagancha, hozircha*.

Ikkala olimning **-cha** qoʻshimchasi boʻyicha fikrlaridan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, bu affiksni ravish yasovchi qoʻshimcha sifatida olishimiz mumkin. Chunki asosga **-cha** qoʻshimchasini qoʻshganimizda yangi maʼno hosil qilyapti: *zarra+cha* qolipini olganimizda bunda otdan ravish yasalyapti, yaʼni yangi maʼno hosil boʻldi. Demak, **-cha** affiksi soʻz yasovchi qoʻshimcha ekan.

Shuningdek, **-cha** affiksi sifat ham yasaydi. A.Hojiyev oʻz izlanishlarida bu affiksni cheklangan miqdordagi soʻzlardan sifat yasashi hamda bunday sifatlar shaxs yoki predmetning millat, joy, miqdor, xususiyat jihatdan belgisini bildirishini taʼkidlagan. Masalan, oʻzbekcha (mehmondoʻstlik), ruscha (talaffuz), ortiqcha, fargʻonacha, yangicha. M.Hamroyev esa bu affiksni otdan sifat yasash funksiyasiga ega ekanligini isbotlagan: fargʻonacha, erkakcha, arabcha (oʻyin). Ammo **oʻzbekcha** soʻzini A.Hojiyev yasama sifat, M.Hamroyev esa yasama ravish sifatida olgan. Aslida bu soʻzni yasama sifat deb olish maqsadga muvofiqdir. Chunki soʻz birikmalari va gaplarda bu soʻzni qoʻllaganimizda ravish soʻz turkumiga oid maʼno anglatmaydi.

Oʻzbek tilida yasovchi affikslar orqali shaxs otlari hosil qilinadi. Shaxs otlari yasalishiga nazar tashlaydigan boʻlsak, shaxsning kasb-kori, ish-faoliyati nuqtayi nazaridan nomlovchi otlar shaxs otlarining eng katta, asosiy guruhini tashkil etadi.

Shaxs oti yasovchi **-vachcha** asosdan anglashilgan shaxsga qarashli farzand, tugʻishganlik jihatdan jihatdan shularga mansub shaxs maʼnoli otlar yasaydi. Bu affiks haqida oʻzbek olimlarining fikrlari turlicha. Tilshunos olim A.Hojiyev oʻz ishida shaxs oti yasovchi qoʻshimchalarga toʻxtalib oʻtib, shunday deydi: Shaxs oti yasovchilarning deyarli hammasi shu turdagi shaxs otlarini yasaydi va bu ham qonuniy hol. Faqatgina **-vachcha** qoʻshimchasi yordamida yasalgan *amakivachcha, xolavachcha, togʻavachcha* soʻzlari shaxs otining koʻrib oʻtilgan turiga kirmaydi va buni shaxs oti yasalishining alohida tipi hisoblash mumkin emas. Chunki birinchidan, bunday yasama soʻzlar 4-5

¹ Hojiyev A. Oʻzbek tilida soʻz yasaliş tizimi. T.: Oʻqituvchi, 2007.

tagina bo'lsa, ikkinchidan, ular ham tojik tilidan o'zlashgan so'zlardir. Qisqasi, bu yasash o'zbek tili shaxs otlari yasashini belgilovchi so'z yasashi emas. M.Hamroyev -vachcha affiksini shaxs oti yasovchi qo'shimcha deb misollar keltiradi: *amakivachcha, tog'avachcha, xolavachcha*. Anglashiladiki, -vachcha affiksi shaxs oti yasovchi qo'shimcha.

-gi affiksi ot yasovchi qo'shimcha sifatida qaralib, asosan, fe'ldan ot yasaydi. A.Hojiyev o'z ilmiy ishida bu affiks yordamida yasash funksiyasi tugagan degan fikrni aytib o'tadi. Tilshunos olim M.Hamroyev -gi affiksini fe'l so'z turkumidan ot yasashini isbotlab bergan: *supurgi, kulgi, sezgi*. Shu o'rinda aytish joizki, bu affiks yordamida yasash tugagan emas, balki ozchilikni tashkil qiladi.

Shuningdek, -gi affiksi sifat yasovchi qo'shimcha sifatida ham qaraladi. A.Hojiyev fikricha -gi affiksi o'rin-joy yoki payt bildiruvchi so'zlardan sifat yasaydi va bu turdagi sifatlar predmetning asosdan anglashilgan joy yoki vaqtga oidlik belgisini bildiradi. Masalan, *oxirgi, hozirgi, tungi, yozgi, berigi*.

M.Hamroyev -gi affiksi yordamida yasalgan so'z paytda xoslik ma'nosini anglatadi degan fikrni ilgari suradi. Masalan, *bahorgi, kuzgi, kechgi*. Fikrimcha, -gi affiksini sifat yasovchi qo'shimcha sifatida emas, balki payt ravishi deb olinishi kerak.

So'z yasashiga aloqador eng murakkab va munozarali masalalar qatorida bu tizimdagi ichki yasash va tashqi yasash hamda so'z yasashi bilan shakl yasashi munosabati masalalaridir. O'zbek tilida so'z yasashi tizimi va so'z yasovchi qo'shimchalarga oid ancha ilmiy ishlar ishlangan bo'lsada, ayrim muammoli holatlar uchray turadi.

Grammatikaning "Ravish yasashi" qismida yangi ravishlarning ravish turkumiga oid negizlardan ham yasashi mumkinligi kuzatiladi. – cha affiksi ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ravishlarga qo'shilib ravish yasaydi. (O'zbek tili va grammatikasi: T: Fan 1-kitob,

1975) deyilib, asosan, yashirincha so'zi misol tariqasida beriladi. Bunda ham aytilgan fikrni qisman rad etish kuzatiladi.

Bizga ma'lumki, ravishlar ham affiksatsiya va kompozitsiya usullar bilan yasaladi. Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashiga ot, sifat, olmosh kabi so'z turkumlari yasash asosi vazifasida keladi. Affiksatsiya usuli bilan ravishlar quyidagi affikslar bilan yasaladi: -chasiga, larcha, -lab, -dek, -ona, -day, -uga (-siga) kabi.

Bilamizki, -dek, -day bu affiks orqali yasalgan ravishlar harakat va holatning yasash asosidan anglashilgan narsa, yoki belgi xususiyat bilan o'xshashligini qiyoslashni bildiradi. Tog'dek, lochinday, qadimgiday, ilgarigiday, avvalgidek, gulday kabi.

Biror so'z turkumida so'z yasash sistemasi bor yo'qligi haqida fikr yuritilar ekan, avvalo, bu so'z turkumida yasama so'zga xos mohiyatiga ega bo'lgan til birikmalari so'zlar bor yo'qligi belgilanishi kerak bo'ladi. Buni o'zbek tilida eng faol sermahsul ravish yasovchi deb ta'riflanayotgan birgina –cha, -dek, -day affiksining sermahsul ravish yasovchi ekanligi aytiladi va bu fikrni tasdiqlash uchun misollar keltiriladi.

Biroq keltirilgan misollar ularning tarkibidagi –cha affiksining ravish yasovchi umuman so'z yasovchi emasligini uning ma'nosi qanday ma'noli ravish yasashi haqida aytilgan gaplar ham mazkur affiks so'z yasovchi bo'lsa olmasligini aniq tasdiqlaydi. Masalan: o'zbekcha, ukraincha, qisqacha (Azim Hojiyev "O'zbek tili so'z yasash tizimi" 174 bet. 2009 nashr)

Diqqat bilan qaralsa, berilgan ta'rif haqida keltirilgan misollarning o'ziyoq -cha affiksi so'z yasovchiga xos xususiyatlarga ega emasligi aniq ko'rsatadi. Masalan, -cha affiksi so'z harakat protsessi so'zning negizida ifodalangan predmet, holatga o'xshatilganligi yoki bir belgining boshqa belgi bilan o'xshatilganligi ma'nolarini anglatar ekan, bu so'zlar tarkibidagi "-cha" ni Otabobodan qolgan. Chordevor somon suvoq qilingan eski tomda hayot yana avvalgidek. (S. Anorboyev) (Qalandar Sapayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili morfemeka, so'z yasashi, morfologiya 2009.)

Ammo -dek, -day, -cha affikslari ko'pchilik ilmiy ishlarda sifat va ravish yasovchilar qatoriga kiritiladi. Lekin, u so'z yasovchi affiks emas. –dek affiksining kabi ko'makchisiga sinonimligi ham uning so'z yasovchi emasligini ko'rsatadi. Quyoshdek-quyosh kabi; Erkindek-Erkin kabi; sizlardek-sizlar kabi; emas Akademik Azim Hojiyevning "O'zbek tili va so'z yasash tizimi" yangi so'z yasovchi (ravish yasovchi) deyish mumkin bo'lmaydi. Chunki o'xshatish, o'xshashligini ifodalash so'z yasovchilarga xos xususiyat emas, so'z yasovchi yangi lug'aviy ma'noli til birligi – yasama so'z hosil qiladi. Qolaversa, birinchidan, hozircha, yigitcha, bolacha, atroflicha so'zlari so'z yasash asosi so'z

yasovchidan iborat tarkibli birlik yasama soʻz emas, ikkinchidan, shoshganicha, bizningcha, oʻzimcha, bilganimcha soʻzlaridagi –cha soʻz shakliga qoʻshilyapti: Soʻz yasovchi birlik bunday xususiyatga ega emas.

Xullas, oʻzbek tilidagi –cha affiksi soʻz yasovchiga xos xususiyatga ega emas. U oʻz mohiyatiga koʻra shakl yasovchi morfemalarga, shuningdek koʻmakchilarga oʻxshaydi. Oʻzbek tilida soʻz yasalishi va shakl yasalishi asosiga affiks qoʻshib hosil qilinishi jihatdan bir-biriga oʻxshasa ham soʻz yasalishida yasovchi affikslar ishtirok etishi va shunga koʻra yangi lugʻaviy maʼnoli birliklar (soʻzlar va leksemlar) hosil boʻlsa, shakl yasalishida shakl hosil qiluvchi yaʼni Grammatik maʼno ifodalovchi affikslar ishtirok etishi va shunga koʻra yangi lugʻaviy maʼnoli soʻz yasalmasligi ularni bir-biridan tubdan farqli tizim ekanini koʻrsatadi.

Azim Hojiyev soʻz yasalishining nazariy masalalariga toʻxtalar ekan, yana bir qancha affikslarning oʻzbek adabiy tilida soʻz yasovchi xususiyati yoʻq deb eʼtirof etadi. Bulardan biri -gi affiksidir. Bu affiks oʻzbek tilshunosligida soʻz yasovchi ekani tan olingan, yaʼni u deyarli barcha ishlarda sifat yasovchi morfemalar qatorida beriladi. -gi morfemasi yordamida sifat yasalishi deganda payt maʼnoli soʻzga birikishidan hosil boʻlgan til birliklari (yasama soʻzlar) nazarda tutiladi. Kuzgi, qishki -gi (-ki) morfemasi va uning amaliyoti bilan bogʻliq til hodisalari haqida birinchi boʻlib A.M.Shcherba fikr yuritadi va bu morfemalarning yasovchi emasligini tasdiqlab bergan. M.Hamrayev, Q.Lapayev, B.Mengliyevlar esa oʻz fikrlarini shunday bayon qilgan. -gi, (-ki, -qi) affikslari yasash asosidan anglashilgan oʻrin va paytga munosabatni, unga xoslanganlikni bildiradi. Yoz-gi, qadim-gi, kech -ki, bahor-gi, avval-gi, kabi. Azim Hojiyev esa bu fikrlarga qarshi chiqadi va Shcherbak fikrlarini qoʻllab-quvvatlaydi. Oʻz fikrlarini quyidagicha tasdiqlaydi. : -gi morfemasi soʻz yasovchi emas, shakl yasovchi affiks ekanini quyidagilarda koʻrish mumkin:

Birinchidan, -gi morfemali soʻzning nisbiy belgi ifodalashi faqat oʻrin yoki payt maʼnoli (bugungi, qishki) sanoqli soʻzlardagina uchraydi.

Ikkinchidan, -gi morfemasi hozirgi oʻzbek tilida sifat yasash xususiyatiga ega emas.

Uchinchidan, -gi morfemasining asosiy vazifasi munosabat ifodalash hisoblanadi.

-gi morfemasining hozirgi oʻzbek tilidagi asosiy vazifasi oʻrin kelishigi shaklidagi oʻrin va payt maʼnoli munosabatni ifodalovchi nokategorial soʻz shaklini yasash ekanligini koʻrsatib oʻtadi.

Soʻz yasalishi, jumladan, ravishning morfemik tahlili xususida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilganligiga qaramay mazkur masala oʻzining qatʼiy yechimini topgan deyish qiyin. Bu yana alohida tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azim Hojiyev. Oʻzbek tili soʻz yasalishi. -T.: Oʻqituvchi. 1989.
2. M Hamroyev. Ona tili. -T.: Iqtisod-moliya. 2007.
3. Hojiyev A. Oʻzbek tili morfologiyasi, morfemikasi va soʻz yasalishining nazariy masalalari. T.: “Fan”, 2010.
4. Hojiyev A. Oʻzbek tilida soʻz yasalishi. Toshkent.
5. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili (morfemika, soʻz yasalishi va morfologiya).Toshkent, 2009.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent, Universitet, 2006.
7. Asadov T. Soʻz turkumlari tizimida ravish monografiya -T: “Muharrir”, 2010.

OʻZBEK TILIDAGI IJOBIY ISTAK BIRLIKLARINING GENDER XUSUSIYATLARI

Xaydarova Shaxnoza Musirmon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasida oʻqituvchisi

Shahnozaxaydarova2021@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek nutqiy odatlaridagi ijobiy istak birliklarining gender xususiyatlari tadqiq etilgan boʻlib, unda asosan ayollar nutqiga xos boʻlgan ijobiy istak birliklarining lingvomadaniy jihatlar tahlilga tortilgan.

Abstract. In this article, the gender characteristics of units of positive desire in Uzbek speech habits are studied, and the linguistic and cultural aspects of units of positive desire, which are mainly characteristic of women's speech, are analyzed.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, gender, ijobiy istak birliklari, lingvokulturologiya, nutqiy odat birliklari, erkak nutqi, ayol nutqi.

Key words: Language, culture, gender, units of positive desire, linguoculturology, units of speech habits, male speech, female speech.

Til va madaniyatning kesishgan nuqtasida paydo bo'lgan Lingvokulturologiya fanining tadqiqot obyektlaridan bir – gender kategoriyasidir. Bu tushuncha faylasuf va sotsiologlar bilan bir qatorda tilshunos olimlarning ham o'rganish obyektiga aylandi. Ayol va erkak nutqining farqli jihatlari ularni alohida tadqiq qilish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Shundan keyin 1960-yillarning o'rtalariga kelib tilshunoslikda gender masalasiga bo'lgan qiziqish uch yo'nalishdagi tadqiqotlarda o'z aksini topdi:

- 1) Erkak va ayol nutqining ijtimoiy tabiati;
- 2) Nutqiy muloqotning o'ziga xos xususiyatlari;
- 3) Tafovutlarning kognitiv aspekti. [Macraba B. A. 2002: 83]

Gender jihatdan tilda ayol va erkak nutqining farqlanishi hamda erkaklik va ayollik belgilariga aloqador tushunchalarni tadqiq qilish bunda asosiy masala hisoblanadi. Turli xil millat va turli xil tillarda erkak va ayol nutqining farqli jihatlari mavjud bo'lib, bu ularning jamiyatdagi ijtimoiy vazifalarining turliligi bilan izohlanadi. Ammo bu farqli jihatlar doimiy bo'lmasdan jamiyatdagi o'zgarishlar unga o'z ta'sirini o'tkashi mumkin.

O'zbek tilshunosligida tilshunos olimlar prof. Sh.Iskandarova o'zbek nutqiy odatlarining gender xususiyatlariga alohida to'xtalib, ayollar o'rtasidagi muloqot jarayonida qo'llanilishi odat tusiga kirgan ayrim so'z va iboralarni quyidagicha qayd qiladi: “dugonajon, ovsinjon, egachi, aylanay, o'rgilay, giritton, qoqindiq, asalim, shirinim, toychog'im” va boshqalar kabi. Bular barcha ayollar uchun umumiy til birliklari – ayol, buvi, ona, turmush o'rtog'i, dugona, farzand, opa, singil, amma, xola va notanish kishi bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda ularning har birining boshqa bir ayol bilan muloqot odati yana o'ziga xos tarzda shakllangan bo'ladi. [Iskandarova Sh. 1993: 26]

Olimlar o'zbek muloqot madaniyatidagi ayollarga xos bo'lgan nutqiy odatlarni tahlil qilar ekan ularda ijobiy ma'no nozikliklari borligiga ham urg'u beradi. Quyida keltirib o'tadigan ijobiy istak birliklarimiz ham o'zbek muloqot odobida asosan ayollar nutqida qo'llaniladigan birliklar hisoblanib, ularda ijobiylik ma'nosi va ayol nutqiga xos ekanlik belgilari yaqqol sezilib turadi. Masalan,

“Hamma duo qilgach, turib kosa-tovoqlarni yig'ishtirasan, keyin dasturxonni “Savobini duyodan o'tganlarga bag'ishladim”, deb qoqqasan”. [I.Sulton, 2013: 7]

Bu misolimizda o'zbek madaniyatiga xos bo'lgan qiz farzand tarbiyasi masalasi, uni oilaga tayyorlash va sharqona urf-odatlarini uqtirish masalasi *“Savobini duyodan o'tganlarga bag'ishladim”* ijobiy istak birligi orqali kitobxonga yetkazib berilgan. Jumlaning ayol nutqiga xos ekanligi esa o'zbek oilalarida dasturxon tuzash, yig'ishtirish ishlari ayollarning vazifasi ekanligi sababli yaqqol sezilib turibdi.

“Aylanay jonim qizimdan, - dedi ona ham”. [I.Sulton, 2013: 12]

“Aylanay Ra'no gulimdan, Xudoyim baxtingni bergani rost bo'lsin” [I.Sulton, 2013: 31]

“Aylanay sendan, ko'z tegmasin, muncha chiroyli bo'lmasang, o'lgur?” [I.Sulton, 2013: 22]

Olimlar Sh.Iskandarova ta'kidlaganidek, o'zbek ayollarining muloqot jarayonida *“aylanay”* ijobiy istak birligidan foydalanish holati juda ko'p uchraydi. Birgina shu so'zning qo'llanilishi butun jumla ayol kishiga tegishli ekanligi anglatib turadi. *“Aylanay”* so'zining ijobiylikni yaqqol namoyon etish uchun uniga parallel tarzda *“Xudoyim baxtingni bergani rost bo'lsin”* hamda *“ko'z tegmasin”* ijobiy istak birliklari ham qo'llangan.

“Qiz tushmagur, ko'ylaging darrov kalta bo'pqopti, o'saverasanmi? Deya hazilomuz koyiydigan bo'ldi uni onasi.” [I.Sulton, 2013: 18]

“Qiz tushmagur, choy-poy damlab kelsangchi, senga ko'rpa-to'shak qaviymiz deb bellarimiz qotib ketdi-ku”. [I.Sulton, 2013: 25]

“ “Oqlik ham berildi, endi buyog'i to'y, qiz o'lgur”, dedi xolasi, Ra'noni biqinini chimdib, sevib-suyib”. [I.Sulton, 2013: 25]

Ayollarning muloqot jarayonida qo‘llaniladigan “qiz tushmagur” nutqiy odat shakli ham ayollar nutqiga xos bo‘lib, u muayyan nutqiy vaziyatda qanday ma‘no qirrasiga ega ekanligi namoyon bo‘ladi. Birinchi misolda “*erkalash*” ma‘nosi bo‘lsa, ikkinchi misolda “*erkalash*” bilan bir qatorda “*tanbeh*” ma‘nosi ham mavjud bo‘lib, har ikkala misolda ham ijobiylik semasi ko‘rinib turibdi. Xuddi shunday “*qiz o‘lgur*” nutqiy birligi ham boshqa so‘zlar bilan birikib jumla hosil qilgandagina uning qanday ma‘no tashiyatog‘anligi ma‘lum bo‘ladi. Uchinchi misolda “*endi buyog‘i to‘y*” ijobiy istak birligi orqali uning ijobiy ma‘noga ega ekanligini aniqlab olishimiz mumkin. Ayollar nutqiga xos bo‘lgan gender belgilardan biri sifatida ijobiy istak birliklarini nutqiy odat shakllari bilan birgalikda qo‘llash holatini ham sanab o‘tish mumkin. Bunda nutqiy odat shakllariga ijobiylik semasi ham yuklanishi kuzatiladi.

“*Borgan joyingda toshday bo‘lg‘in, deya duo qilishdi amma-xolalar*”. [I.Sulton, 2013: 27]

“*Toshday tushgin-u toshday qolgin, qizgina*”. [I.Sulton, 2013: 27]

O‘zbek xalqiga xos bo‘lgan ijobiy istak birliklarining yana jihati unda o‘xshatishlarning ham faol qo‘llanishidir. Yuqorida keltirilgan misollarda qiz farzand turmushga chiqqan joyida tosh singari muqim qolishini niyat qilishyapti. Har ikkala misolda ham –day vositasida orqali o‘xshatish qo‘llangan bo‘lib, tashbehlardan foydalanish ayollar nutqida ko‘proq uchrashini belgilab bermoqda.

“*Ishqilib eson-omon dunyoga kelib ol, onangni ko‘zlarini quvnatib-quvnatib yur, bolajon*”. [I.Sulton, 2013: 31]

“*Ishqilib, iloyim ko‘z tegmasin, ko‘ylagingga ko‘zmunchoq taqib yur*”. [I.Sulton, 2013: 33]

Ayollar nutqida uchrovchi nutqiy odat shakllaridan yana biri sifatida “ishqilib” so‘zini ham keltirish mumkin. U asosan ijobiy istak birliklarining ma‘nosini ko‘chaytirib berish uchun ham xizmat qiladi. Ya‘ni nutq egasi biror niyatining amalga oshishiga ishonchi komil bo‘lmagan holatlarda bu so‘zdan foydalanadi.

“*O‘sha kunga yetkazsin, iloyim*”. [I.Sulton, 2013: 30]

“*Jonim bolam, iloyo borgan joyingda unib-o‘sgin deb duo berdi*”. [I.Sulton, 2013: 27]

Adabiy tilimizdagi “ilohim” nutqiy odat shaklining so‘zlashuvda “iloyim, iloyo” shakllari mavjud bo‘lib, u muayyan nutqiy vaziyatda boshqa so‘zlar bilan o‘zaro munosabatga kirishib, turli xil ma‘no qirralarini namoyon qiladi. Agar qarg‘ish so‘zlar bilan birga kelsa, salbiy ma‘no tashiydi. Agarda ijobiy istak birliklari bilan birgalikda qo‘llansa, ijobiy ma‘no tashiydi. Yuqoridagi har ikkala misolda ham farzandi kamoli uchun qilinayotgan yaxshi niyatning ijobiylik ma‘nosini kuchaytirib berish vazifasini bajarimoqda.

“*Xudo xohlasa, endi qarindosh bo‘ldik*”. [I.Sulton, 2013: 25]

“*Xudoga shukur, dedi keyin ichida*”. [I.Sulton, 2013: 29]

Tilimizda shunday ijobiy istak birliklari ham mavjudki, ular nutqiy odat shakllariga aylanib ulgurgan. Yuqorida keltirilgan misollarimdagi “*Xudo xohlasa*”, “*Xudoga shukur*” birliklarida shunday holat yuz bergan.

O‘zbek madaniyatiga xos bo‘lgan “yuzochdi” marosimida ham bir qancha ijobiy istak birliklaridan foydalaniladi. Masalan:

“*Mahkam-mahkam g‘ijimlayvering, qizim, qo‘lingiz xamirdan chiqmasin, barakali bo‘lsin, deyishdi*”. [I.Sulton, 2013: 27]

“*Qozoningiz doim yog‘li bo‘lsin, muhtojlik ko‘rmagin, deyishdi*”. [I.Sulton, 2013: 28]

“*Hoy bola, olib borib onangga ber, sengayam shunaqa kelin nasib qilsin*” kabi. [I.Sulton, 2013: 28]

Kelin milliy urf-odatlarini bajarish davomida yonidagi ayollar tomonidan yuqoridagi kabi bir qancha ijobiy istak birliklaridan foydalaniladi. Bunda yordamchi vositalar sifatida –sin, –gin qo‘shimchalari qo‘llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, muloqot jarayonida qo‘llaniluvchi ijobiy istak birliklarining ayollar nutqiga xos ekanligi quyidagi bir qancha belgilar orqali aniqlash mumkin:

- *Aylanay, qiz tushmagur, jonim bolam, ishqilib, iloyo* kabi nutqiy odat shakllarini muloqot jarayonida ijobiy istak birliklari bilan yonma-yon qo‘llashi;

- *-dek, -day* o‘xshatish shakllaridan ijobiy istak birliklarining ma‘nosini kuchaytiruvchi vositalar sifatida foydalanishi;

- Nutqiy odat shakllariga aylangan ijobiy istak birliklaridan nutqiy muloqot jarayonida umumli foydalanishi;

- “qiz tushmagur”, “qiz o’lgur” kabi nutqiy shakllarni ijobiy istak birliklari bilan birgalikda qo’llash orqali ularga “*erkalash, tanbeh, maslahat*” ma’nolari qatorida ijobiylik ma’nosini ham yuklashi;

- qiz farzand tarbiyasi jarayonida o’zbek xalqiga xos bo’lgan sharqona urf-odatlarini ijobiy istak birliklari orqali o’rgatib borishi;

- to’ydagı turli xil marosimlar jarayonida ijobiy istak birliklaridan erkaklarga nisbatan unumli foydanishi kabi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Маслава В. А. Лингвокультуроология: учеб. пособие для студ. Высш. Учеб. Аяведений: - М.: Издательский центр “Академия” 2002. - С. 83
2. Iskandarova Sh. O’zbek nutq madaniyati muloqot shakllari: filol. fanlari nom. diss. Avtoreferati. – Samarqand, 1993. – B.26
3. Isajon Sulton. Onaizorim. – T.: 2013.

SINONIM LUG’AT YARATISH TAMOYILLARI

Uzoqova Nargiza Yuldosh qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O’zbek tili va adabiyoti kafedrası o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinonim lug’atlarda so’z tanlash, ona tili darslarida sinonim lug’atlardan foydalanish va uning samaradorligi haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Abstract. In this article, the selection of words in synonym dictionaries, the use of synonym dictionaries in mother tongue lessons and its effectiveness are discussed.

Kalit so’zlar: sinonim, lug’at, izoh, ma’no, tamoyil, tushuncha, so’z, leksema, omil, usul, uslub.

Key words: synonym, dictionary, comments, meaning, concept, word, lexful, factor, method, style.

Sinonim deganda bir leksema emas, o’zaro ma’nodoshligiga ko’ra birlashgan ikki yoki ortiq leksemalar qatori tushuniladi. Lug’atda so’z tanlash, birinchidan hajm, xronologik chegaralar va manbalarga bo’lgan talabni qoniqtirishi, ikkinchidan, qatori tarkibidagi sinonimik birliklarning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, formal-grammatik shakllari borasida chegaralarni qat’iy belgilab olishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan o’quv sinonimik lug’at uchun material tanlash deganda quyidagi uch omilni e’tiborga olish talab etiladi.

1. *Lug’at maqsadiga mos dominantani aniqlab olish.*

2. *Sinonimik qatorlarni shakllantirish.*

3. *Ma’nodoshlik paradigmasidan joy olishi mumkin bo’lgan leksik yoki frazeologik birlikni tanlash.*

Sinonimik qator boshida, odatda, dominant joylashadi. Dominantaning o’zi qator hosil qila olmaydi, shu bilan birga uning ma’nodoshlari ko’p bo’lishi ham mumkin. Biroq ularning hammasi ham o’quv lug’ati so’zligiga qo’yiladigan talabga javob bermaydi. O’quv lug’ati so’zligini shakllantirishning bosh mezoni har qanday holatda ham lug’at foydalanuvchisi mansub bo’lgan ta’lim bosqichi uchun mo’ljallangan darslik va qo’llanmalarga tayanishi bilan bog’liq. O.shukurov va B.Boymatovalarning istiqlol yillarida nashr etilgan “O’zbek tilining ma’nodosh so’zlar o’quv lug’ati” so’zligini shu nuqtayi nazardan tahlil qilishga urunamiz. Ushbu lug’at mualliflari o’quv lug’ati uchun asosiy manba sifatida 1974-yilda nashr etilgan “O’zbek tili sinonimlarining izohli lug’ati” va 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli “O’zbek tilining izohli lug’ati” ga tayanilganligini takidlaydilar va mazkur lug’atning “O’zbek tili sinonimlar izohli lug’atdan izohsiz sinonimik qatorlardan tashkil topganligini, yangi qatorlar bilan boyitilgani, sinonimik qatordagi bosh so’z qora rangda ajratilgani, lug’at bilan ishlash samaradorligini oshirish maqsadida ma’nodosh so’zlarning o’z yoki o’zlashma qatlam ekanligi ko’rsatilgani, birdan ortiq sinonimik qatorda bosh so’z bo’lgan sinonimlar alohida-alohida va Rim

raqami bilan berilgani bilan farqlanishini izohlaydilar.² Masalan: **Gumon**[f-t], dargunon [f-t], noma'lum [f-t-a], noaniq[f-t-a].³

O'zbek tilining yangi avlod sinonim o'quv lug'atlari so'zligini shakllantirishda bir necha mezonlarga asoslaniladi. Avvalo, ta'lim oluvchi mansub bo'lgan ta'lim bosqich darsliklari, xususan, ona tili, adabiyot, tarix, odobnoma, nutq o'stirishga qaratilgan darsliklar, shuningdek, qo'shimcha o'qish uchun, tavsiya etilgan ijodi o'rganilyotgan yozuvchi, va shoirlarning asarlarida foydalanilgan sinonim so'zlar va iboralar birinchilardan bo'lib lug'at so'zligi tarkibidan joy oladi.

Sinonimik qator uchun so'z tanlashga doir yana bir muammo o'zlashma so'zlarni tanlash bilan bog'liq. Ma'lumki, sinonimlar paydo bo'lishining eng unumdor yo'llaridan biri tashqi manba – chetdan so'z o'zlashtirish. O'zlashma so'zlarni lug'atga kiritish, xarakterlash va izohlashda ularning semantik strukturasi, ma'no doirasi, so'z yasash va boshqa so'zlar bilan birikish xususiyatlarini ham e'tiborga olish kerak. Masalan, **kimyo- ximiya** so'zlari bir birining to'liq sinonimi, Ammo **struktura – qurilish** so'zlari to'liq sinonim emas.

O'zlashma so'zlarni lug'atga kiritishdagi muammolardan biri ham sinonimning qatordan joy olish tartibi, o'rinishi bilan bog'liq.

Bugungi kunda adabiyot darslarimizda uchraydigan barcha asarlar ham hozir amal qiladigan sof o'zbek adabiy tilida emas. Masalan, Tog'ay Murodning asaridan olingan maktab darsliklarida uchraydigan **“anglab yurmish”**, **“oyoq ildi”**, **“chalqayramon”**, **“arbada”** kabi so'zlar “O'zbek tilining izohli lug'ati”da ham, “O'zbek tilining sinonimlar izohli lug'ati”da ham uchramaydi. Shunda savol tug'iladi. Biz o'quv lug'atlar ya'ni ta'limiy lug'atlarni o'quvchi ma'nosini tushunmagan har bir so'zni topa olishi mumkin va u uchun dasturiy bo'lib xizmat qiladigan manba bo'lishi kerak deb. Xo'sh, ularni o'quv sinonimik lug'atlarga kiritish mumkinmi? Maktab darslik va qo'llanmalariga kiritish mumkinmi? Maktab darslik va qo'llanmalarida mavjudligi muayyan leksik birlikning o'quv lug'atida aks etishi uchun yagona asos bo'la olmaydi. Lug'at so'zligi tarkibiga kira olishi uchun yana bir necha mezonlar, jumladan, ushbu birlik adabiy tilga siljigan, turdosh lug'atlarga shevaga xos so'z sifatida qayd qilingan, faqat muayyan hudud emas, nisbatan boshqa hudud aholisi nutqida ham uchraydigan bosqichga yetgan bo'lishi kerak. Yuqorida keltirilgan **“ang'imoq”**, **arbamoq**, **chalqayramon**, **oyoq ilmoq**, so'zlari asar bilan birga xalq tiliga kirib boradigan va sekinlik bilan adabiy tilga singadi.

Shu bilan birga lug'at so'zligini tanlashda og'zaki so'zlashuv nutqi materiallari hamda mediaplatformalardagi matnlar asosida o'zbek segmentining raqamli avlodi bo'lgan yoshlar auditoriyasi – o'quvchi yoshlar nutqida nutqida ishlatiladigan original so'z va iboralar, slenglar, jargon va argolar, shuningdek boshqa birliklar ham tanlanishi mumkin. Masalan, yoshlar nutqida ishlatiladigan soxta, agressiv reklama, shov-shuv ma'nolaridagi hayp, piar, pokazuxa, ajiotaj, shumiha; kazzob, yolg'onchi ma'nosidagi loxotron, yaxmalak, moliyaviy piramida, mashennik, uchiga chiqqan kabi sleng va jargonlar ham lug'at turidan kelib chiqib qatorlardan muayyan muddatda joy olishi mumkin.

Umuman olganda, sinonim o'quv lug'atlarda dialektal sinonimlarni kiritish masalasi, jiddiy yondoshuvni talab qiladi. Agar adabiy tildagi ma'nodagi so'zning dialektal sinonimi bo'lsa va u maktab darsliklarida (asosan, adabiyot darsligi) berilgan asarlar tarkibida uchrash bilan birga, turdosh lug'atlarda, shuningdek, boshqa badiiy, publitsistik manbalar ham uchrash darajasida adabiy tilga yaqinlashgan bo'lgan bo'lsa, uni lug'at so'zligi tarkibiga kiritish mumkin.

Sinonimlar hosil bo'lishining eng sarmahsul va o'z navbatida, til uchun maqbul bo'lgan yo'li ichki imkoniyatlar – xalq tilidagi dialektizmlarning adabiy tilga o'tishidir. To'g'ri, har qanday shevaga xos bo'lgan fonetik, leksik yoki morfologik birlik adabiy tildagi ma'nodoshi bilan hamma vaqt ham qator hosil qilavermaydi. Unda hududiy chegaralangan – dialektizm degan tushuncha neytrallashishi, dahlsizlanishi kerak. Masalan, ada, dada; ona, oyi, aya, nana; aka, oka kabi.

² O.Shukurov, B.Boymatova. O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 53 b.- B.6

³ Yuqoridagi manba. 26-b.

Absolyut sinonimlar (to'liq sinonim), asosan, ilmiy terminlarda uchraydi: atama – termin, tibbiyot – medisina, diagnoz – tashxis kabi. Dubletlar lug'atda berilganda qatoridagi har bir elementga alohida izoh berishga ehtiyoj bo'maydi.

Absolyut sinonimlarning biridagi semantic taraqqiyot ikkinchisiga to'la mos kelishi tabiatan ham imkoniyatsiz darajada. Buni A. Hojiyev ham: "hech qanday farqli belgi bo'lmasa, bunday sinonimik o'tkinchi holat bo'lib, ma'lum vaqtlardan so'ng ulardan biri shu ma'noda iste'moldan chiqadi. Tilning talabi shuni taqozo etadi.⁴

Sinonimlar izohli lug'ati uchun material tanlashning ommaviy uslubi nutqda eng ko'p qo'llaniladigan so'zlarni qamrab olish mezonidir. Ammo keyingi tadqiqotlar material tanlashda, nafaqat eng ko'p qo'llanadigan so'zlarni qamrab olish balki, kam iste'molli doimiy zahirada turuvchi so'zlarni ham chetda qoldirmaslik lozimligini ko'rsatmoqda. Tahlil biror asar ustida ketganda so'zlarning qo'llanish darajasiga tayanish yaxshi natija beradi. Biroq biror tilga mansub so'zlarni qo'llanish darajasiga ko'ra ro'yxatlashtirish juda samarador usul emas. Chunki tildagi so'zlar turli uslubiy qurshovlarda turlicha qo'llanish darajasiga ega bo'ladi. O'quv lug'atiga material tanlashda so'zlarning qo'llanish darajasiga tayanish mezonni takomillashtirilishi, boshqa mezonlar bilan qoplanishi, umumiy va mukammal bo'lishi uchun kamida quyidagi uch jihatni hisobga olishi lozim.

1. So'zlarning qo'llanish miqdori va darajasiga tayanish.
2. So'zlarning mavzuviy guruhlarini tanlash
3. Lug'at turi bilan bog'liq maxsuslashgan so'zlarni tanlash.

Shuni aytib o'tish kerakki, lug'atda so'z yig'ish mezonlarining hech biri barcha o'quv lug'atlari uchun birdek qolip bo'la olmaydi, lug'at mavzusi va maqsadidan kelib chiqqan holda muayyanlashtiriladi. O'quv lug'atchiligining oldiga qo'yilgan talablardan biri o'zbek tili leksikasining barcha bo'g'inlarini kerakli shakllarda tasvirlashdan iboratdir. Bunda asosiy e'tibor so'zlarning turli xil ma'noviy, sintagmatik va boshqa jihatlariga qaratiladi. So'zlarni o'rganish va yozishning turli aspektlariga bog'liq ravishda o'quv lug'atlarining quyidagi turlari yaratilishi mumkin.

O'quv lug'atlari, albatta, ta'lim sohasiga uzviy bog'liq bo'lishi, darsliklarga, albatta, moslashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'limiy lug'atlar nafaqat maktab, balki maktabgacha ta'lim va hatto oliy ta'lim sohasini ham o'zida qamrab oladi. Shu sababli ham o'quv lug'atlari yosh xususiyatlarni inobatga olgan holda tuzilishi zarur. Masalan, maktabgacha ta'lim sohasida tuzilgan lug'atlar albatta, sodda, aniq va bolalarni o'ziga jalb qila olish xususiyati mavjud bo'lishi muhim. Vaholanki, oliy ta'lim uchun mo'ljallangan lug'atlar esa nisbatan mukammal, aynan ma'lum sohani qamragan bo'lishi kerak. O'quv lug'atlari o'zida eng muhim ma'lumotlarni qamrab olgan, leksemalarning ham eng zarur jihatlarini ochib berishga qaratilgan va albatta ifoda aniq, lo'nda va qisqa bo'lganligi bilan ham boshqa lug'atlardan farqlanadi. Chunki o'quv lug'atlari foydalanuvchiga qo'lga olgandayoq nima uchun xizmat qilinishi aniq bo'lishi lozim. Yuqorida aytib o'tganimizdek, o'quv lug'atlari o'quvchilar uchun leksikografiyaning boshlang'ich fundamenti sifatida qo'llaniladi va aynan shuning uchun ham o'quv lug'atlarining o'quvchini jalb qilish xususiyati muhimdir. O'quv lug'atlari maqsadli ravishda zaruriy vizual bezaklarni ham qamrab olishi lozim. Undan tashqari o'quv lug'atlarida, albatta, leksikografik simvollik kam va soddaroq holda ishlatilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, leksikografiya sohasida o'quv lug'atlari ta'lim jarayoni uchun eng muhim omil hisoblanadi. Tilshunoslikda o'quv lug'atlaridan unumli foydalanish o'quvchilar uchun har tomonlama bilim saviyasini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdiraimov Sh. Sinonimlar o'quv lug'atini takomillashtirish zarurati. "O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari" xalqaro konferensiyasi materiallari (2021, № 01).377-381-b.
2. Akabirov S.F. О гранитсах и источниках толкового словаря узбекского языка // Тюркского лексикология и лексикография. – М., 1971.
3. Akobirov S.F. O'zbek tilining izohli lug'atida frazeologiya // "O'zbek tili va adabiyoti masalalari", 1966, №6. 24-29 b.
4. Akobirov S.F. O'zbek tilining izohli lug'atida qo'shma so'zlar // "O'zbek tili va adabiyoti masalalari", 1965, №6. 36-40 b.

⁴ Hojiyev. A. Sinonimiya // o'zbek tili leksikologiyasi /Mas. Muh. A. Hojiyev, A.Ahmedov. – Toshkent : Fan. 1981. - B 241

ONA TILI MASHG'ULOTLARIDA IZOHLI LUG'ATLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Shahnoza Muhammadiyeva,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'zlarning o'zbek tilida qo'llanishi va ularning lug'atlarda aks etishi masalasi yoritib berilgan. Ona tili mashg'ulotlarida izohli lug'atlardan foydalanish ahamiyati ochib berilgan.

Abstract. This article describes the use of words in the Uzbek language and their reflection in dictionaries. The importance of using explanatory dictionaries in mother tongue training is revealed.

Kalit so'zlar: leksika, lug'aviy birliklar, lug'at, uslub, metodika, adabiy me'yor, sintaktik sinonimiya.

Key words: lexicon, lexical units, vocabulary, style, methodology, literary norm, syntactic synonymy.

O'quvchining dunyoqarashi va so'z boyligi uning o'z fikrini ifoda etish aks etadi. Kishilar o'rtasidagi kommunikatsiyada ulardagi so'z qo'llash mahorati namoyon bo'ladi. So'z boyligi keng bo'lgan o'quvchi axborot almashinuv jarayonida o'z fikrini erkin bayon eta oladi. Shu bois so'z boyligini oshirish va ulardan samarali va to'g'ri foydalana olishda izohli lug'atlarining o'rni muhim hisoblanadi.

Paronimlar izohli lug'ati, sinonimlar izohli lug'ati, omonimlar izohli lug'ati, antonimlar izohli lug'atlari nutqning aniqligi, jo'yaliligi, mantiqiyiligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Paronimlar izohli lug'atlaridan foydalanish orqali o'quvchi nutqda so'zlarni to'g'ri qo'llash va undan foydalana olish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Sinonimlar izohli lug'atlari orqali o'quvchining boshqa bir so'z o'rnida uning muqobil variantini tanlay olish ham uning so'zamolligini anglatadi. Aynan sinonimlar lug'ati nimaga kerak? Qanday tashkil qilinsa, o'quvchi va o'qituvchi uchun foydali bo'ladi?, kabi savollarga javob izlashga harakat qilamiz. Professor Baxtiyor Mengliyev o'zining maqolasida shunday deydi: "Lug'at o'quvchini o'z ustida ishlashga o'rgatadi. Uning beminnat doimiy hamrohi bo'ladi, barcha savollariga javob bera oladigan yordamchi hisoblanadi. O'quvchining so'z boyligining oshishida sinonimlar o'quv lug'atining o'rni katta. Misol tariqasida adabiyot darsliklarida, ona tili darsliklarida berilgan matnlarning ost qismida o'quvchi uchun ba'zi ma'nosi tanish bo'lmagan so'zlar lug'ati berib o'tiladi. Ammo o'quvchi matnni to'liq tushunib yetishi uchun bu kabi lug'atlar kamlik qiladi". Biz shundan anglashimiz mumkinki, ayni paytda nafaqat adabiyot darslarida, balki ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish uchun aynan sinonimlar lug'ati zarur hisoblanadi. Yozma matnlar yaratish, insho, esselarni yozishda, ya'ni yozish ko'nikmasining rivojlanishida, og'zaki nutqni rivojlantirishda ham fikrni to'g'ri bayon etish uchun aynan sinonimlar lug'ati yordamga keladi. Sinonimlar izohli lug'ati o'quvchining uslublardan to'g'ri foydalanishga o'rgatadi. Masalan, so'zlashuv uslubida qo'llash mumkin bo'lgan so'zlarni badiiy uslubda, badiiy uslubda qo'llash mumkin bo'lgan so'zlarni so'zlashuv uslubda qo'llash orqali uslubiy xatoliklarni vujudga keltiradi. Anvar doskada mavzuni bayon ayladi. (aslida bayon ayladi emas balki mavzuni haqida gapirdi, mavzuni bayon qilib berdi, mavzuni so'zladi kabi). Gulnozaning ko'ngli qo'rquvdan yorilib ketdi. Aslini olganda, "ko'ngli" emas balki "yuragi" tarzida bo'ladi. Har bir sinonimik qatorda dominatta so'z bo'lishi hammamizga ma'lum. Yuz, chehra, oraz, aft, bet, bashara, turq bu yerda yuz so'zi uslubiy betaraf, chehra, oraz so'zlari esa ko'proq badiiy uslubga xos. Aft, bet, bashara, so'zlari so'zlashuv uslubida foydalaniladi. Bu uslubiy bo'yoqdorlikni yuzaga keltiradi. Yuqorida keltirgan misollarimizdan bir qancha keltirishimiz mumkin.

Sinonimlar lug'ati bizga nafaqat uslublardan o'rinli foydalana olishimiz uchun, balki so'z tanlash qobiliyatimizning ham rivojlanishiga yordam beradi.

Tilimizda ma'nosi bir belgi bilan farqlanadigan so'zlar juda ko'p uchraydi. Asl- asil, azim-azm, adl-adil, shoh-shox bu kabi so'zlar ro'yxatini bir qanchaga yetkazish mumkin. Darsliklarimizda paronimlar mavzulari keng yoritib berilgan. Mavzuni mustahkamlash uchun bir qancha mashqlar ham berib o'tilgan. Sinonim, antonim, omonimlar bilan bir qatorda, til leksik tizimining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, og'zaki va yozma nutqimiz uchun juda muhim bo'lgan tilning grammatik qatlami hisoblanadi. Paronimlardan to'g'ri foydalanish barkamol, madaniy nutq uchun zarur shartdir va

ulardandan aksincha foydalanish nutq madaniyatining pastligidan dalolat beradi. Yozma nutqda esa o'quvchilardan olinadigan diktantlar, bayon, esse, insho kabi yozma ish turlari olinadigan holatlarda ham paronimlar bog'liq xatoliklar yuz bermasligi uchun ma'noga katta ahamiyat beriladi.

So'z boyligi keng bo'lgan o'quvchi axborot almashinuv jarayonida o'z fikrini erkin bayon eta oladi. Shu bois so'z boyligini oshirish va ulardan samarali va to'g'ri foydalana olishda izohli lug'atlarining o'rni muhim hisoblanadi. Tilimizga ona tilimizda yozilishi va aytilishida bilan bir xil yoki aytilishida bir xil so'zlar kirib kelgan. Masalan, bog' (mevali daraxtlar o'sgan joy) – bog' (tugilgan narsa), yon (olovning yonishi) – yon (tomon ma'nosida). So'zlardagi paradigmatic (o'xshashlik) xususiyatlari o'ziga xos. Omonimlardan to'g'ri foydalanish orqali biz og'zaki nutqning samaradorligiga va mazmundorligiga erishishimiz mumkin. Omonimlardan noto'g'ri foydalanish og'zaki nutqda g'alizlikka olib kelishi mumkin. Bugungi kunda omonimlar o'quv lug'atlari ham nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyatga molik.

Omonimlar izohli lug'ati o'z navbatida, o'qib tushunish, ya'ni matnda kelyotgan so'zning qaysi ma'noda qo'llanayotganini bilish va ajrata olish, uni kerakli o'rinlarda qo'ya olish uchun, tinglab tushunish, ya'ni so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida nutqning bardavomligi, ravonligi, tushunarliqligi va samaradorligiga, uzliksizligiga erisha olish, yozish ko'nikmasi diktant, esse, bayon va insho kabi yozma ish turlarida omonimlardan to'g'ri foydalana olish qobiliyatlarining shakllanishiga yordam beradi. Umuman, omonimlar izohlilug'atlari o'quvchining til savodxonligiga erishish va undan to'g'ri foydalanishga yordam beradi.

Antonimlar tilimizda qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar hisoblanadi. Antonimlarning asosiy stilistik vazifasi esa antiteza yasashning leksik vositasidir. Masalan, nafratlanmoq, sevmok kabi.

Bizni qurshab turgan olamni sezgi a'zolarimiz orqali bosh miyamizga bergan ma'lumoti orqali eslab qolamiz. Bilish va anglash jarayonida narsa va hodisalarni, harakat-ho'lalarni, belgi va xususiyatlarni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Bizning butun hayotimiz zidlashlarga asoslangan desak, yanglishmaymiz. Rumiyni ta'kidlashicha, har qanday narsaning qimmatini ziddi bilan a'yon bo'ladi, ziddi bo'lmagan narsani ta'rif etish imkoniyatidan tashqari. Antonimlar inson faoliyatidagi eng muhim siyosiy, axloqiy qarashlar umumlashmasini aynan ifodalashga qulayusul hisoblanadi. Antonimlar ko'proq badiiy uslubda qo'llanilib, qarama-qarshi tushuncha uslubini yaratish uchun xizmat qiladi.

Antonimlar izohli lug'ati tilshunoslikda katta ahamiyatga ega. Ushbu lug'atlar so'zlarning leksik ma'nolar tartibini belgilashda, so'zlarning yangi ma'nolarini ochishda yordam beradi. Bu kabi lug'atlar o'quvchining fikrini obrazli qilib bayon etish hamda stilistik bo'yoqni kuchli qilib ifodalashda yordam beradi. Nutqning ifodaliligi, ixchamligi va o'tkirligi uning qimmatini oshiradi. Bu borada antonimlar izohli o'quv lug'atli foydadan xoli bo'lmaydi. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, antonimlar izohli o'quv lug'atlari ham o'quvchi nuqtigining ta'sirchanligi va ifodaviyligini oshishda yordam beradi. Asosan, og'zaki nutqning rivojlanishi uchun katta xizmat qiladi. Sinonimlar, paronimlar, hamda omonimlar qatorida antonimlar izohli lug'ati ham avvalo, bolaning nutqi ravon, o'qib tushunish qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga molik. Nutqni o'stirishga xizmat qiladi. Hozirgi ona tili ta'limining maqsadi ham shundan iboratdir.

Zamonaviy ona tili va adabiyot darslarida izohli lug'atlarga bo'lgan talab nihoyatda ortib bormoqda. O'quvchiga so'zning ma'nosini to'g'ri tushuntirish va uni to'g'ri qo'llay olishi uchun izohli lug'atlar darslar davomida juda muhim hisoblanadi. Har bir sinfda ona tili darslarida matn ustida ishlash va uni muvofiq qilish mavzusi mavjud. O'quvchining yosh nuqtayi nazarida kelib chiqib matnlar tanlangan. So'zlarning izohli lug'atlari qoniqarli darajada berilgan. Ammo shunday o'rinlar borki, o'quvchi matnni to'liq tushunib yetishi uchun berilgan lug'atlar kifoya qilmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, sinonimlar lug'ati bizga nafaqat uslublardan o'rinli foydalana olishimiz uchun, balki so'z tanlash qobiliyatimizning ham rivojlanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. - Toshkent: Ma'naviyat, 1998.
2. Ne'matov H. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –T., "O'qituvchi", 1995.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. T. I. – M.: Русский язык, 1981.
4. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): Filol. fanlari d-ri ... diss. avtoref. –Toshkent, 1999.

ONA TILI MASHG'ULOTLARIDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH

*Maxanova Feruza Mamarajabovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolaning maqsadi ona tili o'qituvchilarini maktab amaliyotida hali keng qo'llanilmagan nostandart vazifalarning ayrim turlari bilan tanishtirishdir. Bizning tajribamizga ko'ra, ular darsni jonlantirishga yordam beradi. Vazifalarning g'ayrioddiyliklari maktab o'qituvchilarida ularni amalga oshirishning boshida hayratda qoldiradi, ish jarayonida quvonch, uning natijalarini ko'rib zavqlanadi, nafaqat o'rganilayotgan masalalarga, balki ona tiliga ham fan sifatida qiziqish uyg'otadi.

Abstract. The purpose of this article is to introduce native language teachers to some types of non-standard tasks that are not yet widely used in school practice. In our experience, they help bring the lesson to life. The unusualness of tasks amazes schoolchildren at the beginning of their implementation, joy in the work process, delight in seeing its results, arouses interest not only in the studied issues, but also in the native language as a science.

Kalit so'zlar: nostandart vazifa, nostandart mashqlar, muammoli vaziyatlar, rol o'yinlari, noan'anaviy usullar, noan'anaviy diktantlar.

Key words: non-standard task, non-standard exercises, problematic situations, role-playing games, non-traditional methods, non-traditional dictations.

Mustaqillikdan so'ng ona tili va uni o'qitishga bo'lgan e'tibor kuchaydi, yangi metodlar orqali maktab yoshidagi yoshlarni ona tilini yaxshi o'qitish va unga mehr tushirish bosh maqsad qilib olindi. Istiqloq farzandining ta'lim-tarbiyasi, jumladan, ona tili ta'limi murakkab va serqirra jarayon, uni davr talablariga javob beradigan darajada amalga oshirish ko'p omillarga bog'liq. Bunda davlat siyosati (davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoit), o'quv qurollari (darslik, qo'llanma sifati, saviyasi), ularning mazmunini o'quvchi ongiga singdirishda qo'llanadigan usul va vositalar (texnik, ashyoviy va hokazo), ta'limni amalga oshiradigan shaxs (o'qituvchi)ning kasbiy mahorati, shaxsiyati (jonkuyarliligi, vijdoni va hokazo), o'quvchining qobiliyati (zehni, xotirasi), uquvi, tarbiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi [8].

Aslida muammo sal boshqacharoq, ma'lumki, har yil, har bosqichda o'qitiladigan ona tili darsini qanday tashkil etish mumkin? Qanday qilib nostandart mashqlar orqali o'quvchini qiziqtirish mumkin?

Bu muammo uzoq vaqtdan beri til o'qituvchilarining e'tiborini tortib kelmoqda. Uning yechimini izlashning xilma-xilligi yorqin, g'ayrioddiy didaktik materialni jalb qilishda va nostandart vazifalardan foydalanishda namoyon bo'ladi.

Nostandart vazifa juda keng tushunchadir. U ushbu turdagi vazifalarni an'anaviy (standart) vazifalardan ajratish imkonini beradigan bir qator xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Nostandart vazifalarning asosiy farqlovchi xususiyati ularning "psixologiya samarali, ijodiy deb ataydigan faoliyat bilan" bog'liqligidir. Boshqa belgilar mavjud:

- o'quvchilarning qo'yilgan ta'lim muammosini hal qilish yo'llari va variantlarini mustaqil ravishda izlash (taklif etilgan variantlardan birini tanlash yoki o'z variantini topish va yechimni asoslash);

- noodatiy ish sharoitlari;

- ilgari olingan bilimlarni notanish sharoitlarda faol takrorlash.

Nostandart vazifalar muammoli vaziyatlar (qabul qilingan bilimlardan foydalanish yo'lini topish kerak bo'lgan qiyin vaziyatlar), rol o'yinlari va ishbilarmonlik o'yinlari va musobaqalar shaklida taqdim etilishi mumkin hamda qiziqarli elementlarga ega bo'lgan boshqa vazifalar (kundalik va fantastik vaziyatlar, dramatizatsiya, lingvistik ertaklar, topishmoqlar, "tekshiruvlar"). 5-sinfdan boshlab to'g'ri, ravon va boy nutqning asosiy vositasi bo'lgan so'zning turli jihatlariga, gap tuzishga alohida e'tibor qaratiladi.

Bu bosqich juda muhim bosqich va ona tilini anglash uchun bola hayotida katta o‘rin egallaydi, shuning uchun ham biz izlanishlar davomida aynan 5-sinf ona tili fani doirasidagi qo‘llanish mumkin bo‘lgan nostandart metodlarni keltirib o‘tamiz.

“O‘ZBEK TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA”

Ushbu turdagi nostandart vazifalar noan‘anaviy usullarda (ko‘pincha o‘yinli elementlaridan foydalangan holda) taqdim etilgan lingvistik hodisalarni aniqlash va tushuntirish ishlarini o‘z ichiga oladi. Bu topshiriqlarni bajarishda o‘quvchilar o‘qituvchi ko‘rsatgan lingvistik birliklarni (so‘z, ibora, gap) sinonimlarga almashtirishlari kerak. O‘zgartirish zarurati lingvistik materialning tabiati bilan bog‘liq: u til birliklaridan noto‘g‘ri foydalanish, adabiy me‘yorlarni buzish, uning ma‘nosini yashirish yoki uni noaniq qilish, ba‘zida kulguli effektga olib keladigan holatlarni o‘z ichiga oladi. Sinonimik almashtirish (“tarjima”) gapni aniq, tushunarli va to‘g‘ri qiladi.

Ushbu turdagi nostandart vazifalarga quyidagilar kiradi:

- chet tili, professional, eskirgan, jargon so‘zlarning “tarjimasi”;
- “ko‘cha tili” kabi mavjud bo‘lmagan tilda yozilgan matnlarning “tarjimasi” (yoki ular uchun lug‘atlar to‘plami);
- bir uslubda tuzilgan matnlarni boshqa uslubning “tiliga” “tarjima” (lingvistik ertaklar, so‘z atamalarining obrazli talqini);

Effekt yaratish yoki o‘quvchilarning nutqidagi xatolarga e‘tiborni qaratish uchun ataylab noto‘g‘ri qo‘llanilgan til birliklarining “tarjimasi” (ma‘noni dekodlash) olib boriladi.

LINGVISTIK “MEHMONLAR”

Ushbu turdagi nostandart topshiriqlar ustida ishlash o‘quvchilarning til hodisalarini tan olish faolligi bilan ham bog‘liq, ammo “o‘zbek tilidan o‘zbek tiliga tarjima”dan farqli o‘laroq, ular “asl manba”ni (ibora, frazeologik ibora, jumla) tiklashlari kerak: uning individual tafsilotlari va xususiyatlariga ko‘ra, yoki uning tavsifi (tarjimasi) bo‘yicha so‘zni “taxmin qilish”. Bunday vazifalarni bajarish ko‘p jihatdan “krossvord” deb nomlangan taniqli jumboq o‘yinini eslatadi.

Bunday ishning foydaliligi aniq: o‘quvchilarning so‘z boyligi - yangi so‘zlarning ma‘nolarini anglash va allaqachon ma‘lum bo‘lgan so‘zlarning ma‘nolarini aniqlashtirish orqali - va nutqning grammatik tuzilishi – ma‘lum bir so‘zning grammatik tuzilmalaridan foydalangan holda o‘z fikrlarini ifoda etishga harakat qilganda boyitiladi. Til tuyg‘usi, til birliklarining tasviriy va ekspressiv imkoniyatlarini tushunish qobiliyati (tasvir va kulgili effekt yaratish vositasi sifatida so‘zlarni o‘ynash) rivojlanmoqda va takomillashtirilmoqda. Bularning barchasi, o‘z navbatida, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, ko‘pincha analogiya (ertaklar, topishmoqlar, krossvordlar) bo‘yicha o‘z asarlarini yaratish istagini keltirib chiqaradi.

Ushbu guruhning nostandart vazifalaridan quyidagilarni ta‘kidlash mumkin:

- so‘zlarni talqin qilish (shu jumladan majoziy) yoki umumiy xususiyatga ko‘ra taxmin qilish;
- maqollar, matallar, frazeologik iboralarni individual xususiyatlarga ko‘ra dekodlash;
- topishmoqlarni yechish (shu jumladan lingvistik);
- o‘yin-topshiriqlar “Men so‘zni o‘ylab topdim”, “Savol – javob” va boshqalar.

1-topshiriq. So‘zni tavsifiga ko‘ra toping. Buni qanday qilganingizni tushuntiring.

Mashinaning “ko‘zi”. “Yangi muzlatilgan” yomg‘ir. Yo‘l harakati nazoratchisining “so‘zi”. Asalarilarning “arxitektura tuzilishi”. Qarindosh yoki cho‘qintirgan ota. Oyoqli shlyapa. O‘rmon barabanchisi. Itning quvonchi. It emas, dachshund. Qush emas, burgut.

LINGVISTIK “YORDAMCHILAR”

Bu savollar bo‘lib, ularning maqsadi ilgari olingan bilimlarni takrorlashda o‘quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtirishdir. Savollarni shakllantirishning kutilmaganligi va mazmunining noan‘anaviyligi topshiriqlarni bajarish uchun yaxshi rag‘bat bo‘lib xizmat qiladi. Savollarga javob berish, tilshunoslik sohasida o‘ziga xos kichik “kashfiyotlar” qilish, maktab o‘quvchilari rus tilidagi bilimlarning amaliy ma‘nosiga amin bo‘lishadi, o‘quv fanining o‘zi ular uchun yangicha yo‘l ochadi. Savollarning tashqi soddaligi ortida jiddiy lingvistik mazmun yotadi: o‘quvchilar lingvistik faktlarni “ilmiy tilde” tushuntirishlari kerak. Shunday qilib, ushbu vazifalarni bajarishda asosiy narsa til faktlarini tan olish emas, balki ularni tushuntirishdir.

Ushbu guruhning vazifalariga quyidagilar kiradi:

- muammoli xarakterdagi masalalar (bir nechta variantdan bittasini tanlash, ikkita to‘g‘ri variantni farqlash, variantlarni taqqoslash);

- ko‘ngilochar xarakterdagi savollar (ular tildan tashqari vaziyatga asoslangan: savollar-hazillar, savollar-jumboqlar, “kutilmagan” yoki “bolalar” savollari).

1-topshiriq. Savolga batafsil izchil javob tuzing.

Nega, durbin orqali manzaraga qaraganingizda, nafaqat yaxshi ko‘rasiz, balki yaxshi eshitasiz va tushunasiz?

Berilgan so‘z juftlarida nima uchun ikkala imlo ham to‘g‘ri? Farqi nimada? Katta bo‘lish - o‘shish. Qushlarning ohangida - qushlarning qo‘shig‘ida.

2-topshiriq. Hazil savollariga javob bering. Ularning to‘g‘riligini qanday tekshirish mumkin?

Daraxtning shoxida qarg‘a o‘tiribdi. Qarg‘ani cho‘chitib yubormasdan shoxni arralash uchun nima qilish kerak? Javob: Qarg‘aning o‘zi uchib ketishini kutish.

Undan qanchalik ko‘p olaversangiz, u shunchalik kattalashib boraveradi. U nima? Javob: Chuqur.

Qaysi inson otni ham, filni ham hech bir qiyinchiliksiz ko‘tarishga, ularni joyini o‘zgartirishga qodir? Javob: Shaxmatchi.

Choyni qaysi qo‘l bilan aralashtirish kerak? Javob: Choyni qo‘l bilan emas, balki qoshiqcha bilan aralashtirish maqsadga muvofiq.

U sizga tegishli, ammo boshqalar undan sizga nisbatan ancha ko‘proq foydalanishadi. U nima? Javob: Sizning ismingiz [7].

“NAVBATCHI” HARF

Topshiriq:

Bir daqiqada ma‘lum bir harf uchun berilgan morfologik xususiyatga ko‘ra iloji boricha ko‘proq so‘z yozing: 2-shaxs birlik fe‘llari; 3-tuslashdagi otlar va hokazo. (O‘quvchilar ko‘proq so‘z o‘ylab topgan o‘quvchidan boshlab o‘z ro‘yxatini ovoz chiqarib aytadilar. Yoqtirganlar hammasini yozib qo‘yishadi; xatosi yo‘qligiga ishonch hosil qiling).

I. Quyidagi gaplarning so‘z shakllariga urg‘u bering.

1. Alisher yil davomida juda ko‘p o‘sdi.
2. Mehmon kutilmaganda, dab-durustdan paydo bo‘ldi.
3. Yana bozorga behuda ketdi.

II. Urg‘uni so‘zlarga joylashtiring va o‘zbek tilida urg‘uning ko‘chishi haqida xulosa chiqaring:

Chuqur teshik, labingni tishla, qo‘l bilan yetakla, butun yonog‘i qizarib, chalqancha yotib, yerga urib, qadringni bil, qishda semirib, suv ol, uni suvga qo‘ying.

III. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari savollar bo‘yicha nutq qismlarini aniqlashga o‘rgatiladi.

Biz topshiriq beramiz: bunday jumlalarda takrorlangan so‘z uchun savol bering.

1. O‘ng tomonida qoya, chap tomonida esa ulkan tubsizlik bor edi.
2. Bizda qo‘ziqorinlar tubsiz.
3. Uf, tubsizlik, u meni qanday bezovta qildi!

Belgilangan barcha so‘zlar uchun savol berishga muvaffaq bo‘ldingizmi? Va siz ham xuddi shunday savollarni berdingizmi? Xo‘sh, ularning gap bo‘lagiga mansubligini qanday aniqlash mumkin? Aynan shu yerda qiziqish boshlanadi, bu bolalarni ilmiy xulosaga olib keladi: so‘zning nutq bo‘lagiga tegishliligi uning so‘z shakllari to‘plami, ya‘ni so‘z yasaliş paradigmasi bilan belgilanadi, lekin umuman olganda emas.

RANGLI SHARLAR

Topshiriq. Shar chizmasida yozilgan ot uchun iloji boricha ko‘proq sifatlarni tanlang. Masalan, sharlarga daryolar yozilgan va o‘quvchilar tanlaydilar: katta, tez, tog‘li, mashhur, ko‘k, sokin.

Qo‘llar: toza, oltin, mehribon, mayin, kuchli.

Yulduzlarga: uzoq, yorqin, samoviy, yorqin.

Mamlakat: uzoq, begona, qiziqarli, qo‘shni.

Olma: suvli, yashil, mazali, qurtlagan.

Shuningdek, ona tili darslar davomida 5-sinflar uchun turfa xil nostandart, mavzulashtirilgan diktantlar olish mumkin.

Ushbu turdagi nostandart diktantlarga quyidagilar kiradi:

“To’ldirish uchun” diktantlar:

- jumlarlar va matnlarni iloji boricha bir xil turdagi elementlar bilan to'yingan tahrirlash (nutq xatolari, noto'g'ri so'zlar va konstruksiyalar);

- berilganiga bir xil turdagi lisoniy birliklarni (sinonimlar, turdosh so'zlar va boshqalar) tanlash – “kim ko'proq?” tamoyili bo'yicha;

- tanlovli javob bilan mashqlar (bir nechta taklif qilinganlardan to'g'ri variantni tanlash yoki "qo'shimcha uchinchi" tamoyiliga muvofiq seriyadan hodisani chiqarib tashlash).

Lingvistik diktant

Til haqidagi fan. Yozuvda tovushning grafik belgilanishi. So'zning ildizdan oldingi qismi. Ot bilan ifodalangan ta'rif. Suv, suvdan suvga ... Moviy osmon, osmonga qarang, uzoqlarga qarang ...

Adabiy diktant

Badiiy mubolag'a. Badiiy asarning tuzilishi. Qisqa gap. Adabiy xotiralar.

Adabiy o'g'irlik.

Matematik diktant

Cho'zilgan kvadrat. Teng tomonli to'rtburchak. Burchakni ikkiga bo'luvchi chiziq. 1000 gramm. 100 kilogramm. 1000 kilogramm. 1000 metr.

Tarixiy diktant

Bir davlatning boshqa davlatga qarshi qurolli hujumi. Xalq kuchi. Har qanday kuchning yo'qligi. Bir davlatning boshqa davlatga iqtisodiy va siyosiy ta'sirining tarqalishi. Qo'rqitish, zo'rvonlik, bostirish siyosati.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XXI asr o'qimishli odamlardan keng qamrovli ma'lumotlarning barcha turlarida mustaqil harakat qilish, ishlab chiqarish va fuqarolik xatti-harakatlarining ko'plab muammolarini hal qilish kabi qobiliyatlarni talab qiladi.

Har qanday turdagi maktabning, shu jumladan bizning maktabning vazifasi ham o'zini takomillashtirish, mustaqil qaror qabul qilishga qodir, bu qarorlar uchun mas'uliyatni his eta oladigan shaxsni shakllantirish bo'lishi kerak, ularni amalga oshirish yo'llarini toppish esa o'qituvchining vazifasidir.

Nostandart mashqlardan foydalanish orqali o'quvchilarning bilim sifati, ularning bilim olish qobiliyati, shuningdek, bilish va motivatsion faoliyati sezilarli darajada oshadi. Va ular darslarga baho uchun emas, balki ta'lim va kognitiv motivlarni - o'zlarining o'sishi, o'zlarini yaxshilash motivlarini boshqaradilar. O'quvchilar o'quv dialogida sinfda faol ishtirok etadilar, o'ylash, tahlil qilish, asosli bahslashish, xato qilishdan va ularni tan olishdan qo'rqmaydilar. Lekin eng muhimi, bunday darslarda o'quvchilar va o'qituvchi o'zini qulay his qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shayxislamov, N. (2020). The Significance and Significance of Modern Linguistic Trends in Uzbek Linguistics. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 16-18.
2. Shayxislamov, N. (2020). Ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishning asosiy yo'nalishlari. Science and Education, 1(4), 174179.
3. Гончарова, Т. И. Когда учитель – властитель дум / Т. И.
4. Гончарова, И. Ф. Гончаров. – М., 1991.
5. Загашев, И. О. Учим детей мыслить критически / И. О. Загашев, С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. - 2-е изд. – СПб: «Альянс «Дельта» совм. с издательством «Речь», 2003. – 192 с.
6. Курбанович, М. К. (2020). Инновационная деятельность как обязательный компонент личной педагогической системы преподавателя. Сўз санъати, (3), 219-225.
7. Панов, М. В. Как преподавать в школе лексику / М. В. Панов, В. В. Луховицкий. – М.: Чистые пруды, 2006. – Вып. 4. - 32 с.

OG‘ZAKI NUTQNING MOHIYATI

*Qaxramonova Sevara Qaxramonovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
xqahramonovna@inbox.ru*

Annotatsiya. Til bu o‘zaro muloqotni amalga oshirish tizimi bo‘lib, inson hayotida katta ahamiyatga ega. Muloqotni amalga oshirish uchun inson nutqiy ma’lumotlarni qabul qilish va ishlab chiqarish kabi ikki tomonlama til qobiliyatlari bilan ta’minlangan. Ular ichidan eng muhimi og‘zaki nutq. Ushbu maqolada og‘zaki nutqning o‘ziga xos bo‘lgan til malakasi ekanligi va u har qanday tilning birlamchi hisoblanishi haqidagi fikrlar yotitilgan.

Abstract. Language is a system of communication and is of great importance in human life. In order to communicate, a person is provided with two-way language skills, such as receiving and producing speech information. Oral speech is the most important of them. This article discusses the idea that oral speech is a unique language skill and that it is considered the primary language of any language.

Kalit so‘zlar: ikki tomonlama muloqot, produktiv, aspect, nutqiy birlik, audiolingualizm, verbal javoblar.

Key words: two-way communication, productive, aspect, speech unit, audiolingualism, verbal responses.

Og‘zaki nutq boshqa ko‘nikmalardan farqli ravishda ikki tomonlama muloqot vaziyatini talab qiladi, ya’ni og‘zaki nutqning voaelanishi uchun, albatta, tinglovchi ishtiroki ham bo‘lishi kerak. Inson yakka holda matnni o‘qib tushunishi, audioma’lumotni tinglab tushunishi, yozma nutq ifoda etishi mumkin, ammo og‘zaki nutqni amalga oshirishda biror “sherik”ka muhtoj bo‘ladi.

Og‘zaki nutq malakasi tinglab tushunish bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, bu ikki malaka bir-birisiz shakllana va rivojlana olmaydi. Tilshunos olim Shervin Kodi (2011) ta’kidlaganidek: “Agar rostdan ham qiziqarli va foydali soha lozim bo‘lsa, bu o‘z ona tilida samarali yozish va gapirish san’atidir”.⁵ Agar kishi biror tilda gapira olsa, u muloqot jarayonini maqbul tarzda davom ettira olishini anglatadi. Shuningdek, til samarali o‘zlashtirilganligining mezonini interaktiv nutq orqali pragmatik maqsadlarga erishish qobiliyatini namoyon etishdir.

Tadqiqotlarga nazar tashlasak, og‘zaki nutq mohiyatini aniqlashga oid 2 ta asosiy yondashuv – pastdan yuqoriga (the bottom-up) va yuqoridan pastga (the top-down) qabul qilinganligini ko‘rishimiz mumkin. Bigeyt (1987) pastdan yuqoriga yondashuvini tushuntirarkan, asosiy e’tiborini og‘zaki nutq ishlab chiqarilishini ta’minlaydigan motor sezuvchanlik qobiliyatiga qaratadi. Unga ko‘ra, og‘zaki nutq tinglovchining verbal javoblarni yaratish uchun mo‘jallangan audiosignallarni ishlab chiqarishi, deb ta’riflanadi. Unda tovushlar tizimli ravishda, tilning o‘ziga xos tamoyillariga muvofiq birlashtirib, mazmunli birliklar hosil qilinadi. Bu yondashuv audiolingualizm tarafdorlari tomonidan qabul qilingan bo‘lib, ular og‘zaki nutqni shakllantirishni pastdan yuqoriga tamoyiliga muvofiq, dastlab eng kichik til birliklarini – tovushlarni, keyin esa so‘z va gaplarni o‘rgatishni taklif qilishadi (Kornblet va Karter, 2001). Ammo bu yondashuvda ba’zi muammolar mavjud, ya’ni unda nutqning interaktiv va ijtimoiy jihati inobatga olinmagan va nutqni faqat psixomotor tizimi mahsuli sifatida cheklaydi. Bundan tashqari, pastdan yuqoriga yondashuviga asosan o‘rgatilgan tildan tabiiy nutq jarayonida samarali foydalanishga o‘tish ham qiyin. Shu sababdan Bigeyt (1998) og‘zaki nutqni muloqot jarayoni haqida qaror qabul qilishni o‘z ichiga olgan interaktiv ko‘nikmalarga asosan ta’riflashni yoqlaydi. Uning bu fikrini qabul qilgan tilshunoslar Ekkard va Kerniy (1981), Florez (1999), Hovart (2001) esa og‘zaki nutqni g‘oyalar, ma’lumotlar va his-tuyg‘ularning haqiqiy muloqotini o‘z ishiga olgan ikki tomonlama jarayon sifatida ta’riflaganlar. Yuqoridan pastga yondashuvda og‘zaki nutqni 2 yoki undan ortiq subyektlar o‘rtasida muayyan vaqt va tabiiy vaziyatdagi hamkorligining mahsuli, deb talqin qilishadi. Shunday qilib, bu yondashuv tarafdorlari to‘g‘ri nutqiy birliklar tuzish, so‘ngra ularni nutqda

⁵ Sherwin, Cody. (2011) *The Art of Writing & Speaking the English Language*

qo'llashga o'rgatish o'rniga o'quvchilarni og'zaki nutq jarayonida ishtirok etishga undash kerak, shunda ular kichik birliklarni tabiiy ravishda o'zlashtirib boradilar.

Byurns va Joys (1997) nutqning interaktiv tabiatini tadqiq qilishgan. Ular nutqni ma'lumot ishlab chiqarish, qabul qilish va qayta ishlashni o'z ichiga olgan ma'noviy butunlik yaratishning interaktiv jarayoni sifatida ta'riflaganlar. Nutqning shakli va ma'nosi u aytilgan kontekstga, so'zlovchining o'ziga, tabiiy muhitga, nutq maqsadiga bog'liq bo'ladi. Nutq odatda spontan tarzda amalga oshadi, ikki tomonlama bo'ladi va doimiy o'zgaruvchidir. Shunga qaramay, nutqni umuman taxmin qilib bo'lmaydi, desak xatò bo'ladi. U ba'zan muayyan nutqiy vaziyatlarda takrorlanishi mumkin bo'lgan tilning shakllari orqali aniqlanishi mumkin.

Yuqoridagi barcha ta'riflarni umumlashtirgan holda og'zaki nutq ko'nikmasi ma'lum mazmundagi kontekstda fikrini og'zaki tarzda izchil, ravon va to'g'ri ifodalay olish qobiliyati deyish mumkin. Og'zaki nutqning turli jihatlarini tadqiq qilingan va uning quyidagi aspektlari aniqlangan:

a) **og'zaki nutq yuzma-yuz amalga oshadi.** Suhbat ko'rinishidagi nutq asosan yuzma-yuz tarzda bo'ladi, bu so'zlovchiga bir vaqtning o'zida tinglovchilar reaksiyasini bilishga imkon beradi. Nutqiy muloqotda yuz ifodalari, imo-ishoralar va hatto tana xatti-harakatlari ham ishtirok etadi. Shuningdek, og'zaki nutq suhbat ishtirokchilari real mavjud bo'lgan vaziyatda sodir bo'ladi.

b) **og'zaki nutq interaktivdir.** Suhbat yuzma-yuz yoki telefon orqali amalga oshganda, bir yoki bir necha kishi bilan sodir bo'lganda ham og'zaki nutq silliq kechaveradi.

c) **og'zaki nutq real vaqtda sodir bo'ladi.** Suhbat davomida beriladigan javoblar oldindan rejalashtirilmaydi, ya'ni o'z-o'zidan sodir bo'ladi. So'zlovchi ham nutqini gapirayotgan vaqtida ishlab chiqaradi. Bunday vaqt cheklovi so'zlovchining nutqni rejalashtirish, tartibga solish va ishlatilayotgan tilini nazorat qilish qobiliyatiga ta'sir qiladi. So'zlovchilar biror narsani gapirishni boshlab, to'satdan fikrini o'zgartirishi mumkin. Nutqdagi bu o'zgarish xatò boshlanma deyiladi.

Produktiv til malakalari sifatida og'zaki va yozma nutq ayrim xususiyatlariga ko'ra bir-biriga o'xshaydi. Ammo ular orasidagi nozik farqlarni tushunish, og'zaki va yozma nutq ta'limini to'g'ri tashkil qilishda yordam beradi. Og'zaki nutq 3 xususiyatga ko'ra yozma nutqdan farq qiladi: rejalashtirish, kontekstualizatsiya (vaziyatga moslashtirish) va rasmiylik. Og'zaki nutq yozma nutqdan farqli ravishda rejalashtirilmaydi, muayyan kontekstga ega va norasmiydir. Bundan tashqari og'zaki nutq quyidagi jihatlariga ko'ra yozma nutqdan farq qiladi (D. Nunan, 1999):

1) nutq tuzilishi - og'zaki nutq kirish va xulosa qismlari, ma'no va suhbat tuzilmalarining interaktiv aloqasi jihatidan o'ziga xos bo'lib, unda yozma nutqda qo'llanilmaydigan va, lekin, baribir, to'g'ri kabi diskurs birliklaridan faol foydalaniladi.

2) nutq oqimining tipik xususiyatlari – segment va ustsegment birliklar, pauza, uzilishlar, noto'g'ri boshlanmalar va hokazo.

3) nutqning madaniy tabiati bilan bog'liq xususiyatlar – og'zaki nutq ko'plab ijtimoiy va kontekstual omillarni, shuningdek, pragmatik presuppozitsiyalarni o'z ichiga oladi.

4) grammatik va leksik xususiyatlar – og'zaki nutqda norasmiy modal so'zlar, so'z gaplar, tugallanmagan jummalarni qo'llash, gap bo'laklarining nutq maqsadiga ko'ra o'rin almashishi kuzatiladi. Leksik jihatdan og'zaki nutq nisbatan sayoz leksikonga ega, shuningdek, otli biriklamalardan ko'ra fe'lli birikmalar ko'proq qo'llaniladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, og'zaki nutq tili yozma nutq tili darajasida murakkab tuzilishga ega bo'la olmaydi. So'zlovchilarning og'zaki nutqida tez-tez uchrab turadigan takroriy ifodalar, ikkilanishni bildiruvchi birliklar, o'z-o'zini tuzatish, takrorlar real vaqt talablarini yenggan holda nutqning tushunarliroq bo'lishiga yordam beradi. Bu xususiyatlarni o'quvchilarga tanishtirib boorish, ular og'zaki nutq uchun tabiiy holat ekanligi, hech qanday salbiy xususiyat emasligini uqtirish lozim. Bu o'quvchilarning xato qilishdan qo'rqmay, faol muloqotda kirishishini osonlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azimova I. "O'zbek tilidagi grammatik afaziyada ot va fe'llarning ifodalanishi. "So'z san'ati" xalqaro jurnalidagi maqola. Toshkent – 2020 .
2. Azimova I. Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. Global ta'lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2019.
3. Azizxo'jaeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: O'zbekiston

yoʻzuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti. 2006.

4. Biryukova O.A. (2017) Обучение говорению в вузе методом интервью на уроке.
5. Brown, D. (1994). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice Hall Regents.

SOTSIOLINGVISTIKANING KELIB CHIQISH TARIXI VA MUSTAQIL FAN SIFATIDA RIVOJLANISHI

Abduraimova Munisa,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Oʻzbek tili va adabiyoti yoʻnalishi talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqola tilshunoslik ixtiyorida boʻlgan sotsiolingvistika tarmogʻi va uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi, obyekti, predmeti va xususiyatlari toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi.

Abstract. This article contains information about the field of sociolinguistics at the disposal of linguistics and its development, object, subject and characteristics as an independent science.

Kalit soʻzlar: sotsiolingvistika, til va jamiyat, tilshunoslik, fan, kelib chiqish, ijtimoiylik, filologiya, qadriyat.

Key words: sociolinguistics, language and society, linguistics, science, origin, sociability.

Tilshunoslik filologiya ilmining ilmiy-nazariy asosini tashkil etuvchi ijtimoiy fandir. U dastlab til qurilishini oʻrganuvchi fan sifatida paydo boʻlgan. Hozirgi davrda tilshunoslik fani ixtiyorida zamonaviy tarmoqlar vujudga kelmoqda. Bular: intralingvistika, psixolingvistika, eksrtalingvistika, paralingvistika, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, kognitiv lingvistika, pragmalingvistika, sotsiolingvistika va yana boshqa-boshqa nomlar bilan ataluvchi mustaqil oraliq tarmoqlar hosil boʻldi. Sotsiolingvistik tadqiqotlar haqida gap ketganda, uchta asosiy yoʻnalish mavjud.

1.Shahar variatsionizmi (miqdoriy)

2.Til sotsiologiyasi

3.Aloqa etnografiyasi.

Sotsiolingvistika til ilmining makrolingvistika, yaʼni tashqi tilshunoslik deb ataluvchi keng tarmoqli sohalar tarkibiga kiruvchi mustaqil yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Sotsiolingvistika termini tilshunoslikda ilk bor 1952-yil amerikalik tadqiqotchi X.Karri tomonidan tadbiq etilgan boʻlib, bu termin ostidagi tushunchalar, umuman, tilshunoslikning allaqachon paydo boʻlganligini eʼtirof etishdir. 20-30-yillarda rus tilshunoslari bu fanni ikki xil nomlash asosida oʻrganib keldilar. Bular quyidagilar:

1. “Sotsiolnaya lingvistika”.

2. “Sotsiolingvistika”.

Keyinchalik esa taxminan 50-yillarga kelib “sotsiolingvistika” deya nomlash maʼqul deya topildi. Negaki, tilning hayot va jamiyat bilan chambarchas bogʻliqligi, milliy anʼana va qadriyatlarimiz, shuningdek, millatga xos urf-odatlarining shakllanishi va vujudga kelishi “sotsiolingvistika” termini bilan bogʻliqdir. Sotsiolingvistikaning bu davrda paydo boʻlishi shunday bir davrga toʻgʻri keldiki, hayotda jamiyat bilan bogʻliq masalalarni qamrab oluvchi omillar til nazariyasining vujudga kelishida asos boʻlgan edi. Shuningdek, tilni bilish jamiyat masalalariga borib taqalar edi.

Sotsiolingvistik nazariyachilar orasida quyidagi mualliflar ajralib turadi:

1.Uilyam Labov(AQSH,1927-yil)

2.Charlz A.Fergyussion (AQSH , 1921-yil)

3.Joshua Fishman (AQSH , 1926-yil)

4.Bazil Bernshteyn (Buyuk Britaniya ,1924 –yil)

Uilyam Labov. U shahar yoki variatsionistik miqdoriy sotsiolingvistikaning asoschisi hisoblanadi. U til va maʼruzachilar ijtimoiy holati oʻrtasidagi munosabatni oʻrganishda, tilni ishlatish usullari, odamlar va ularning sharoitlari oʻrtasidagi turlicha ekanligi haqidagi gʻoyalarni ilgari surgan. Bundan tashqari, koʻrish mumkinki, ushbu farqlarni tan olgan, ammo ularga katta ahamiyat kasb etmagan Ferdinand de Sossyur va Noam Xomskiy kabi anʼanalar tilshunoslardan farqli oʻlaroq, Labov uchun bu asosiy jihat edi.

Charlz A.Fergyuson. U diglossiya bo'yicha tadqiqotlari bilan tanilib, bu ikki til bir populyatsiyada gaplashganda va biri ikkinchisiga qaraganda ustunlikka ega bo'lganda paydo bo'ladi degan xulosalarga kelgan.

Shu munosabat bilan u suhbat sohasi, har bir tilning obro'si, ona tili sifatida o'zlashishi, grammatik tizimlari, leksikaning xilma-xilligi, asabiy meros, fonologiya va boshqa omillarga qarab qanday qo'llanishini tahlil qilgan.

Joshua Fishman. U til sotsiologiyasida tadqiqotlarning olimi hisoblanib, tilning populyatsiyalarga ta'sirini va odamlarning ijtimoiy dinamikasi, xarakterini o'zgartirish usullarini tahlil qildi.

Boshqa jihatlar qatori, u ikkita o'xshash jamoaning tildan foydalanishning turli xil ijtimoiy tashkilotiga aylanishining sababini o'rgangan holda, individual va jamoaviy munosabatlarga, shuningdek, ma'daniy ma'lumotlarga baho beradi.

Bazil Bernshteyn. Uning asarlari til sotsiologiyasi va pedagogik nutqning tuzilishiga qaratilgan bo'lib, nutq uslubi va shaxsning ijtimoiy qatlami o'rtasidagi aniq munosabatlarni o'rnatgan.

20-40-yillarda tilshunoslikda sotsiolingvistikaning funksional doirasi kengaydi. Akademik YA.N. "Til va jamiyat muhim hodisadir", deydi. Chunki tilda sinfiy tushunchalar mavjud bo'lib, u jamiyat a'zolariga xizmat qiladi. Lekin til va tafakkur, til va xalq, til va jamiyat, til va davlat, til va millat, til va elatlar kabi muammolar til sinfi asosida yuzaga kelgan.

50-yillarda akademik Y.Marr milliy tilni o'rganishni o'zining yangi talqinidagi eng muhim omillaridan biri deb bildi. Bundan tashqari, u milliy til va uning dialektal asoslaridagi tillarning evolyutsion rivojlanishi, adabiy va noadabiy tillar elementi mavjudligi, ularning ijtimoiyligi haqida muhim g'oyalarni ilgari surdi. Shunday qilib, 20-40-yillardagi sotsiolingvistikaning dastlabki bosqichlari va uning amalga oshirilishida sodir bo'ldi. Oradan vaqtlar o'tgandan so'ng tilshunoslik nazariyalari sezilarli darajada rivojlandi.

30-40-yillarda o'zbek tilshunosligida ham muhim yig'ilishlar olib borilib, o'zbek ijtimoiy tilshunosligi g'oyalarni belgilashda Fitrat, Elbek, Botu, Faxri Kamol kabi allomalarning asarlarida ozmi-ko'pmi shunga oid qarashlari muhim o'rin tutgan.

Sotsiolingvistikaning taraqqiy etishi u foydalanadigan tushunchalar majmuida namoyon bo'lgan. O'tgan asrning 70-80-yillaridagi ayrim sotsiolingvistik izlanishlar bir tomonlama – o'sha vaqtdagi til siyosati nuqtayi nazar va talablari asosida olib borilgan. Boshqa davlatlarda ushbu fan XX asr o'rtalarida o'rganilgan bo'lsa, O'zbekistonda bu davr 70-80- yillarini o'z ichiga oldi. O'zbek tilshunosligida tilning ijtimoiy tabiati, jamiyatning tilga ta'siri masalalariga "Tilshunoslikka kirish" qo'llanmasida alohida to'xtalib o'tilgan bo'lishiga qaramasdan, til va jamiyat munosabatlari tilga olina boshlanganligini yuqorida aytib o'tilgan fikrlarimiz ham tasdiqlaydi. Hozirgi kunda mutaxassislar M. Mirtojyev va N. Mahmudovning "Til va madaniyat" risolasida tilning ijtimoiyligi hamda S.Mo'minovning "O'zbek muloqot nutqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiya-siyasini sotsiolingvistik aspektidagi ilk ish sifatida baholashadi. Hozirda bu kabi tadqiqotlar ko'lami ancha kengaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, til va jamiyat o'rtasida muammolar doimo bo'lib kelgan. Demak, jamiyatga til qanchalik zarur bo'lsa, til uchun jamiyatning bo'lishi ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatlarida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avronin V.A Tilning funksional tomonini o'rganish muammosi// Sotsiolingvistikani aniqlash masalalari. – M.: Nauka, 2002.
2. Baskakov A.N Ijtimoiy – iqtisodiy va etnolingvistik rus ikki tili va ozarbayjon.
"Rivojlanayotgan mamlakatlarning sotsiologik muammolari" –M.: 2001, 237-2746
3. Xolmanova Z.T. Tilshunoslikka kirish.T.: 2007.
4. arxiv.uz
5. uz.warbletoncouncil.org

O'ZBEK TILINI O'RGANISHDA MAQOLLARNING O'RNI

Xodiyeva Iroda Nizomiddin qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotasiya. Ushbu maqolada O'zbek tilini o'rganishda maqollarning ta'lim sohasida tutgan o'rni haqida ma'lumot beriladi. O'zbek tilining taraqqiyotida maqollar va ularning xususiyatlari keng aks ettirilgan.

Abstract. This article provides information about the role of proverbs in the field of education in learning the Uzbek language. Proverbs and their features are widely reflected in the development of the Uzbek language.

Kalit so'zlar: til, maqol, tajriba, tilshunoslik, tematik ko'lam, ta'lim, taraqqiyot, janr.

Key words: language, proverb, experience, linguistics, thematic scope, education, development, genre.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida "Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyaning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim sharti "ekani" ta'kidlangan.

Ana shunday boy intellektual mulklardan biri maqollar va matallardir. Maqollar xalqning hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan teran fikrlarning aniq va ixcham ifodasi sifatida chuqur mazmunga ega bo'lgan alohida janr hisoblanadi. Xalq tilidagi, ya'ni dialektlardagi maqollarni to'plash, ularni adabiy tilga olib kirish, hamda maqollarning qatlamlarida yuz bergan turli o'zgarishlarni, ya'ni ularning tadrijiy taraqqiyotini o'rganish va tahlil qilish nafaqat tilshunoslikning, balki o'qituvchilarning ham muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Maqol xalq og'zaki ijodining ixcham shaklga, ammo chuqur mazmunga ega bo'lgan janrlaridan biri bo'lib, u xalqning ko'p asrlik hayotiy kuzatishlari, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari asosida vujudga kelgan.

Maqollar o'zlarining ijtimoiy-g'oyaviy funksiyalariga ko'ra, asosan, keng xalq ommasining, ayrim hollarda esa ba'zi ijtimoiy tabaqa yoki guruhlarning dunyoqarashini ifodalaydi. Shu boisdan ham maqollarning tematik ko'lamini juda ham keng bo'lib, bu ko'lamni juz'iy hayotiy voqelik doirasi bilan chegaralab bo'lmaydi; ijtimoiy borliqning hech bir sohasi yo'qki, u maqollarda aks etmagan bo'lsin. Maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar asosida yuzaga kelganligi o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir maqol kishilarning uzoq yillar mobaynida hayotiy tajribalari hamda turmush sharoitlarida necha martalab sinovlardan o'tadi. Har bir maqolning xalq orasida tarqalishi ham uning yaratilishi kabi sekinlik bilan amalga oshadi. Chunki muayyan maqolni qabul qilib oluvchi jug'rofiy muhit uni o'z sharoitida qaytadan sinovdan o'tkazib olgandan keyingina o'z mulkiga aylantiradi. Maqollar fikrni lo'nda, aniq va obrazli bayon etishda nutqimiz uchun zaruriy vosita hisoblanadi. Shuning uchun ham V.G.Belinskiy xalq maqol va matallarini "poeziyaning mohiyati" deb hisoblagan edi. Maqollarda o'z ifodasini topgan izchil sinfiy poeziya beqiyos mantiqiy o'tkirlik haqida hayratlanib u shunday yozgan edi: "Juda soz, juda yaxshi! Ana shulardan yozuvchilarimiz o'rgansalar ekan, bir jumla bilan chilparchin qilib tashlaydi-ya." Tarixiy manbalarda ham, xalq orasida ham xalqimizning oforistik ijodi turli-tuman atamalar bilan nomlanib keladi, maqol, matal, naql, masal, zarbulmasal, hikmatli so'z, matoyixlar so'zi va boshqalar ana shunday atamalardandir. Bu terminlar ko'pchilik hollarda hozirgacha ham umuman aforistik ijodga nisbatan aralash ishlatilib, birining o'rniga ikkinchisi qo'llanib kelmoqda. Ammo ularni qo'llashda ma'lum chegaralar belgilash, aniqlik kiritish zarurga o'xshaydi.

"Maqol" termini arabcha "qavlun" (aytmoq, gapirmoq) so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida u xalq donoligining namunasi bo'lmish aforistik janrlardan birining atamasiga aylangan va ma'qul aytilgan so'z, gap yoki ibora ma'nolarini anglatadi. Bundan ko'rinadiki, janr atamasi bilan uning poetik tabiati o'rtasida bevosita semantik aloqadorlik mavjud ekan. Ko'pgina tekshiruvchilar maqoldan matalning farqini ko'rsatishga, ularning chegaralarini belgilashga uringanlar.

Shulardan biri XIX asrning ulkan tadqiqotchisi V.Daldir. U o'zining mashhur "Poslovitsy russkogo naroda" to'plamining kirish qismida shunday yozgan edi: "Matal xalqning ta'rifi, g'uncha,

maqol esa, meva; bu ta'rif juda ham to'g'ri". Uning fikricha, maqol to'liq, tugal mazmun, hukm anglatuvchi gap bo'lsa, matal ko'chma ma'no ifodalovchi ibora; u maqolning yarmidir.

Xalqimiz qadimdan o'z farzandlarining faqatgina jismoniy jihatdan yetuk va barkamol bo'lishini emas, bama'ni, ularning ziyrak, o'tkir xotirali, tez va to'g'ri fikrlovchi inson bo'lishini orzu qilgan. Bu borada shubhasiz aql-idrok, o'tkir zehn va donishmandlikni orttiruvchi maqol, matal hamda hikmatli so'zlarning o'rni beqiyosdir.

Hikmatli so'zlar, maqol va matallar o'zining eng qadimiy va betakrorligi, yuksak ijodiy salohiyatga ega ajdodolarimizning ko'p asrlik an'analari, turmush-tarzi, tarixi, dunyoqarashi, turli e'tiqodlari haqida teran va mukammal ma'lumot beruvchi ma'naviy va madaniy oltin merosimiz hisoblanadi. Bunday hikmat na'munalari barkamol avlod tarbiyasiga kuchli badiiy-estetik va ruhiy-ijtimoiy ta'sir ko'rsatish qudratiga ega. Binobarin, Hikmatlarni o'rganish, ularni targ'ib va tadqiq qilish orqali xalqimiz ma'naviyatiga oid yangi-yangi ma'lumotlarni bilib olish mumkin. Eng muhimi, bunday hikmatlar yoshlarimiz tafakkurini bebaho injular bilan boyitadi. Til xalq hayotining ko'zgusi va o'zbek xalqi hayotining bebaho qomusi hisoblanishini mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

She'r, maqolalarni o'qish, o'qilganlarni qayta hikoyalash, ekskursiyada, predmet va tabiat hodisalarini kuzatish vaqtida ko'rganlarini hikoya qilish o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish vositasidir. Til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos hodisasi sifatida yuzaga kelgan xalq maqollari folklorning ixcham shakl, ammo teran mazmunga ega bo'lgan bir janridir. Har biri tilimiz ko'rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etgan va eta oladigan bunday badiiyat qatralari xalqimizning ko'p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir.

Maqollardagi har bir xususiyat uning ta'sirchanligini, badiiyligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Har bir shaxs nutq tuzar ekan, kerakli o'rinlarda xalq maqollaridan, hikmatga chorlovchi aforizmlardan, mavzuga mos iqtiboslardan foydalanadi. Aynan man shunday xususiyatlar uning muomala madaniyatini, adabiy me'yor qoidalariga qay tariqa amal qilishini ko'rsatib beradi. Nutqi sof va madaniy bo'lmagan har qanday shaxs esa o'zining madaniy saviyasi, nutq boyligi, so'z qo'llash mahorati kamligini ko'rsatib qo'yadi. Buning ortidan esa so'z va gaplarni o'rinsiz, noto'g'ri qo'lab qo'yishi mumkin.

Xalq yaratgan ma'naviy madaniyatning yaxlit bir butunligi bu, albatta, o'sha xalqning maqollari hisoblanadi. Har bir xalqning og'zaki yoki yozma yodgorligini olib qaraylik, unda bani bashar xotirasida elas-elas saqlanib kelayotgan asotir-afsonalar, uzoq tarix qa'ridagi ibtidoiy tasavvur va tushunchalar, asr-asrlar davomidagi kuzatishlardan hosil bo'lmish hayotiy hikmatlar qaymog'i-insoniy tafakkur tajribasining in'ikosini ko'ramiz. O'zbek xalq maqollari ham ana shunday ming yillar ichida yig'ilib, sayqal topgan ilmiy-badiiy tafakkur hosilasi sifatida yuzaga kelgan, xalq orasida aytilib, puxtalanib, avloddan avlodga eng yaxshi ma'naviy meroslardan biri bo'lib o'tib keladi. O'tmishda yaratilib va ishlatilib kelinayotgan eng yaxshi maqollar, xalq donishmandlarining namunasi sifatida, hozir ham juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Bunday maqollar va hikmatli so'zlar har bir xalqning ma'naviy boyligining qimmatbaho xazinasini tashkil etadi.

Alisher Navoyi, Bobir, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Lutfiy kabi shoir va yozuvchilar xalqqa tushinilishi oson bo'lsin deb xalq ijodidan samarali foydalanganlar. Yozuvchi M.Gorkiy ham maqollarga yuksak baho berib: "Eng ulug' donolik so'zning soddaligadadir. Maqollar va qo'shiqlar har vaqt qisqa bo'ladi. Ularda butun-butun kitoblar mazmuniga teng keladigan fikr va sezgilar mavjud bo'ladi" degan edi.

A.Qahhorning "Bemor" hikoyasi uchun epigraf qilib olingan "Osmon yiroq yer qattiq" maqoli "Hikmatnoma" da "...og'ir ahvolga, noiloj ahvolga tushib qolgan kishilar tomonidan aytiladi", deya izoh berilgan. Ya'ni, asarlarda maqollar epigrif sifatida ham keng qo'llaniladi.

Xullas, xalq maqollari qaysi mavzu, hayotning qaysi sohasi haqida fikr yuritilmasin, tanlangan muammolar, ijtimoiy munosabatlar atroflicha o'rganiladi. Bugungi kun nuqtayi nazaridan oladigan bo'lsak maqol, matal hamda hikmatli so'zlar va ularning nafaqat hayotimizda balki, ta'lim sohasida tutgan o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, ona tilini o'rganishda maqollardan keng foydalaniladi. Chunki, maqollar va matallar xalqimizning asrlar davomida to'plangan noyob durdonalaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kobiliva, N., Shayxislomov, N., & Raimova, M. (2021) Chet tili va o'zbek parameologik birliklarining siyosiy - semantik tahlili. Scientific progress 1(4).
2. T.Mirzayev O'zbek xalq maqollari - Toshkent, 2016.
3. O'zbek xalq maqollari - 1988. 2 - jild.
4. O'zME Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
5. Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li. (2021). O'zbek bolalar adabiyoti va Turg'unboy G'oyipov. Образование и наука в XXI веке 2(15), (pp. 1688-1690)
6. Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li. (2021). Bugungi yangilanayotgan ta'lim tizimida klaster tushunchasi. Студенческий вестник, 23(168).

O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHIDA "MA'NAVIYAT" GA OID TUSHUNCHALARNING TA'SIRI

Usmonova Aziza Orziqulovna,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti O'zbek tili va
adabiyoti yo'nalishi 2- bosqich talabasi*

Annotasiya. Ushbu maqolada XIX asrda turli ijtimoiy ta'sirlar natijasida adabiy tilni shakllantirish to'g'risidagi nazariyalar aks ettirilgan. Maqolada, shuningdek, demokratik ma'rifatparvar o'zbek adabiy tili zaminida rivojlantirish uchun kurashganlari misollar orqali ochib berilgan hamda o'zbek tilining shakllanishida "ma'naviyat"ga oid tushunchalarning ta'siri mavzusida so'z yuritiladi.

Abstract. This article reflects the theories about the formation of the literary language as a result of various social influences in the 19th century. The article also reveals through examples what they struggled to develop on the ground of the democratic enlightened Uzbek literary language, and talks about the influence of the concepts of "spirituality" in the formation of the Uzbek language.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, o'zbek tili, "Devoni lug'otit turk", jamiyat, til, millat, aql, inson, omil, takomillashuv, "Avesto", tafakkur.

Key words: spirituality, Uzbek language, "Devoni Lugotit Turk", society, language, nation, mind, human, factor, improvement, "Avesta", thinking.

Avvalo, ma'naviy tushunchasiga ta'rif berar ekanmiz bu – inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha. U kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlarini o'z ichiga oladi.

Millatning asrlar davomida shakllangan ildizlari, uning tarixiy tajribalari va ijtimoiy madaniy rivojlanishsiz ma'naviyini tasavvur qilish qiyin. "Ma'naviyat insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch qudratidir. U yo'q joyda hech qachon baxt- saodat bo'lmaydi", degan edi O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov.

Ma'naviyatimiz "Avesto" va zardushtiylik ta'limotidan boshlab hozirgi kungacha shakllanib, boyib, umuman insoniy qadriyatlar bilan yonma-yon rivojlanib bormoqda.

O'zbek tilining shakllanishida jamiyatimizning o'rni beqiyos. Har bir inson o'z dunyo-qarashidan kelib chiqib jamiyatga, atrof muhitga ta'sir ko'rsatadi. Inson tafakkuri, dunyoqarashi qancha keng bo'lsa, u yaxshi fikrlay oladi. Jamiyatda o'z o'rnini topadi. Ma'naviyat tushunchasini insonning ong-u shuuriga yoshligidan singdirish zarur. Zeroki, ma'naviyatga ta'sir etuvchi jihatlar shunchalik ko'pki, ularni sanab sanog'iga yeta olmaymiz. O'zbek tilining shakllanishida ham ma'naviyatli insonlar o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Tilimizning shakllanishida faqat ma'naviyatli insonlar emas har bir inson inson unga ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Shu o'rinda atoqli o'zbek shoirasi Nodirabegimning ajoyib baytini keltirib o'tsak;

Maqsad na edi, jahonga kelding?

Kayfiyatini bayon etib ket.

Darhaqiqat, inson bu yorug' dunyoga nima uchun keladi? Inson bu yorug' dunyoga insondek yashab o'tish uchun keladi. Lekin insondek yashashning aniq mezoni, tayyor dasturi yo'q. Bugungi texnika va taraqqiyot asrida har kuni qanchadan-qancha kashfiyotlar yuz bermoqda, dunyoning sir pardasi tobora ko'proq ochilib bormoqda. Lekin inson hanuz tabiatning eng buyuk kashfiyoti, olamning

eng sirli mo'jizasi bo'lib kelmoqda. Oллоh insonning borlig'idagi sir va hikmatni tuganmas qilib yaratgan. Shu bois odamzod yashagani sari yana yashagisi keladi, xayoldan yangi - yangi mo'jizalar tuyib zavqlanadi. Shu jamiyatda, yashash uchun esa har millatning tili bo'lmog'i lozim. Bu tilni shakllantirish har bir jamiyat a'zosining burchi hisoblanadi. Jamiyat a'zolari qanchalik ilmli, ma'naviyatli bo'lsagina millat ravnaq topadi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, sportchilarimiz yuksak marralarni zabt etganda jahon minbarlarida ona tilimizda madhiyamiz yangraganda har bir o'zbek farzandining yuragida bir faxr tuyg'usini uyg'otadi.

Misol uchun Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida turkiy xalqlar haqida shunday deyiladi: "Ularning o'qlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti-harakatlarini mahkam tutmoq har bir aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo'lish uchun eng asosiy yo'l ularning tilida so'zlashishdir, chunki ular bu tilda so'zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o'zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular o'z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar".

Demak, qadimdan ota-bobolarimiz o'z tillarini o'ta yuksak qadrlagan, hattoki bu tilda so'zlasha oladiganlarning gunohidan ham kechib yuborgan ekan. Ona tili uchun muqaddas hisoblanib hech qanday boylik yoki manfaat undan ustun bo'la olmagan.

Bugungi globallashuv jarayonida, turli tillar qorishib ketayotgan bir vaziyatda Qoshg'ariyning yuqoridagi fikrlari barchamizni ochlikka, hushyorlikka chaqiradi. Ajdodlarimizdan meros bo'lgan bu qadriyatlarni boy berib qo'ymaslik uchun barcha imkoniyatlardan samarali foydalanishga undaydi. Zero, ona tilimiz muqaddas uni asrab-avaylamoq har birimizning insoniy burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Islom Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent, 1994-yil.
2. Islom Karimov. Ma'naviy yuksalish yo'lida. Toshkent, 1998-yil.
3. Mahmud Qoshg'ariy. "Devoni lug'otit-turk".
4. Erkin Umarov. Ma'naviyat asoslari. Toshkent, 2005-yil.

"LEKSIKOLOGIYA" BO'LIMINI NOAN'ANAVIY O'QUV TOPSHIRIQLAR ASOSIDA O'RGANISHNING SAMARADORLIGI

Toshboboyeva Sevara Sa'dullayevna,

Shahrisabz tumani 41-maktab Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quv mashg'ulotlariga nisbatan noan'anaviy yondashuvda bevosita ilgari loyihalashtirilgan ta'lim qoidalariga tayanib dars o'tish masalasi batafsil yoritilgan. Maqolada o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatish imkoniyatlari va vositalarini, o'quvchilarning ijobiy shaxsiy sifatlarini rivojlantirish maqsadini, yakuniy natijalarga erishishi mumkin ekanligi aks ettirilgan.

Abstract. In this article, the non-traditional approach to educational activities, directly relying on pre-designed educational rules, is discussed in detail. The article reflects the possibilities and means of joint activity of teachers and students, the goal of developing positive personal qualities of students, and the fact that they can achieve final results.

Kalit so'zlar: ona tili, ta'lim, noan'anaviy topshiriqlar, leksikologiya, dars, mashg'ulot, tafakkur.

Key words: mother tongue, education, non-traditional assignments, lexicology, lesson, training, thinking.

Tilshunoslikning leksikologiya bo'limini o'rganishda darsliklar tizimida noan'anaviy o'quv topshiriqlarini joriy qilishning ahamiyati katta. Boisi, ushbu bo'limning mavzular qamrovi juda keng bo'lib, leksemaning nutqiy shakllari, ma'naviy xususiyatlari, qo'llanilish darajasi, tarixan rivojlanishi va taraqqiyoti, boshqa til birliklari bilan munosabati kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Leksikologiya bo'limiga aloqador tafakkur va ongni rivojlantiruvchi topshiriqlarni M.Asqarova va K.Qosimovlar, H.Nematov, A.G'ulomov, M.Abduraimov, B.Qosimovlarning darsliklarida uchratish mumkin. Xususan, M.Asqarova K.Qosimovlarning 5-sinf "Ona tili" darsligida so'z va uning lug'at ma'nosi, ko'p ma'noli va bir ma'noli so'zlar, so'zning o'z ma'nosi

va ko'chma ma'nosi, omonim so'zlar, sinonim so'zlar, antonim so'zlar xususida ma'lumot berish ko'zda tutilgan. "Leksika" bo'limiga oid qolgan mavzularni 6-sinfda o'rganish rejalashtirilgan. N.Mahmudov, A.Sobirov, Sh. Sattorov, Sh. Toshmirzayeva, D.Mannopova kabi olimlarning 5-sinf "Ona tili" darsligida esa ushbu bo'limga barcha mavzular berilgan. Bu esa o'quvchining 5-sinf doirasida leksikologiya bo'limini o'zlashtirishini taqozo etadi. Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturida 5-sinf doirasida leksikologiyaga oid quyidagi ma'lumotlarni o'zlashtirish talab etiladi⁶:

sinonim, antonim, omonim va paronim so'zlarni farqlash, ularni nutqda to'g'ri qo'llash;

so'zning ko'p ma'noliligi, bosh va ko'chma ma'nolarni farqlash, ko'chma ma'noni hosil qiluvchi birliklarni nutqda to'g'ri qo'llay olish;

yangi so'zlarning paydo bo'lish sabablarini bilish va tilimizga qanday shaklda o'zlashganligini tahlil qila olish;

ilmiy va kasbiy atamalarni farqlash;

lug'atlardan to'g'ri foydalana olish.

Ta'lim dasturining yuqoridagi talablaridan kelib-chiqib shuni aytish mumkinki, 5-sinf o'quvchilari leksikologiya doirasidagi barcha mavzular, hatto, bu bo'lim tarkibidan sekin ajralib chiqayotgan lug'atshunoslikka oid ma'lumotlarga ham to'la ega bo'lishi lozimdir.

5-sinf darlikda berilgan mashg'ulotlar o'qib tushunish talablariga javob beradi. Ammo o'quvchining mustaqil ishlay olish ko'nikmasini rivojlantirish, o'qituvchi-o'quvchi-shogird munosabatidagi harakatlarga bog'liqligini cheklashga yordam bermaydi. Shu sababli ham o'quvchilar darslikdagi o'quv topshiriqlarini to'la va mukammal tarzda mustaqil ravishda angelay olishini ta'minlovchi noan'anaviy yondashuvlarni shakllantirish muhim muammolardandir.

290-mashq. Matnni o'qing. Nilometr so'ziga izoh bering. Yana shu kabi o'zlashgan so'zlarga misollar keltiring. Buyuk ajdodlarimiz iqtidoriga baho bering.

Buyuk vatandoshimiz Ahmad al-Farg'oniy 861-yili arab xalifa-sining topshirig'iga ko'ra Nil daryosi suvini o'lchaydigan nilometr deb atalgan qurilma yasagan. Mazkur qurilma hozirga qadar Nil daryosi yoqasida saqlanib qolgan. (A.Muhammadjonov)

Masalan, darslikdagi 290-mashqda quyidagicha topshiriq berilgan: "Matnni o'qing. Nilometr so'ziga izoh bering. Yana shu kabi o'zlashgan so'zlarga misollar keltiring. Buyuk ajdodlarimiz iqtidoriga baho bering". Shunda Nilometrga oid matn berilgan. Ushbu atamaning qanday shakllanganligi, ne asosga ko'ra vujudga kelganligi masalasida axborot berilgan. Mashq shartiga ko'ra shunday tarixiy taraqqiyot natijasida yuzaga kelgan terminlarga misollar keltirish topshirig'I berilyapti. Bizningcha, Nilometr termini qatorida Amper, Rentgen, Volt, Mercedes kabi turli sohaga oid atamalar ham taqdim etilsa, Nilometrga oid matn namuna sifatida berilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki o'quvchilar keying terminlarning izohini bilishga intilishadi, o'zaro bahs-munozaraga kirishib qiziqish hosil qilishadi. Shunda bu o'quv mashg'uloi orqali ustoz o'ini mustaqil ravishda anglash va muayyan fikr hosil qilishi uchun munosib yo'nalish bergan bo'ladi. Ochig'ini aytganda, ushbu mashg'ulot o'qituvchi ishtiroisiz ham amalga oshirila oladi. Boisi o'quvchi o'quv mashg'ulotining shart va mazmuniga ko'ra o'z vazifalarini bema'lol belgilay oladi.

Darslikdagi o'quv topshiriqlariga interfaol usullarni singdirgan holda shakllantirish ham o'quvchining o'zlashtirish darajasini oshirishg xizmat qiladi. Interaktiv metodlar faqatgina dars jarayoni uchun emas, balki darslikdagi mashqlar doirasida ham bajarilishi lozim. Zotan, o'quvchi o'quv topshiriqlarining qiziqarli va mazmunli ekanligiga ahamiyat bergan holda ishtiyoq bilan fanni o'zlashtiradi.

Masalan, mashg'ulotda sinonim so'zlarni sanang deb emas, balki sinonim so'zlarni "Zanjirsimon usulda so'z aytish" o'yini orqali hosil qiling. Ushbu mashq ham o'quvchilarni jamoaviylikka undaydi, ham o'yin orqali so'zni tez aytish mahoratini oshiradi. Bu mashq 178-maktabning 5- "A" sinf o'quvchilari doirasida eksperiment tarzda amalga oshirildi. Guruhdagi

⁶ Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi. Ona tili. 2022. – B. 22.

o'quvchilarning 65 foizi o'quv topshirig'ini o'zi mustaqil tarzda, o'qituvchining ishtirokisiz o'zlashtirdi va samarali tarzda amalga oshirdi. 35 foiz o'quvchi esa mavzuning yangi o'tilganligi hamda o'zlashtirish salohiyatiga ko'ra bu mashqni juda tezlikda bajara olishmadi. Shundan so'ng o'qituvchi ularga mashg'ulotni bafurja tushuntirdi. Bu noan'anaviy usul o'quvchi va o'qituvchi bilan munosabatda bajarilishini taqozo etmaydi. Darslikdagi ko'pchilik mashqlar, avvalo, ustozning tushuntiruvini bilan amalga oshiriladi. Bizningcha, mashg'ulotlarning deyarli 30 foizini o'quvchilar mustaqil tarzda dars jarayonida bajarishi lozimdir. Bu masalada quyidagi mashqlari namuna sifatida taklif qilish mumkin: Quyidagi gaplarda ostiga chizib qo'yilgan so'zlarning ma'no va shakliga e'tibor bering. 1. Aholi nufusi oshdi; Deputatlarning nufuzi oshdi. 2. Men shu yerdan lahim kovladim; U lahm go'sht sotib oldi. 3. Oz so'zla – soz so'zla; Kurtani ilgichga os. 4. Qari kampir zinadan tushyapti; Chuqurning qari ko'rinmayapti.

Yuqoridagi mashq an'anaviy o'quv topshiriqlaridan shunis bilan farq qiladiki, bir tovush farqi bilan aytiladigan va turli ma'noga ega bo'lgan paronim so'zlarning semantik maydonini aniqlash uchun ularning gap doirasidagi talqinini berish maqsadli natijaga olib kelishi mumkin. Shunda o'quvchi nufus va nufuz; os va oz; qari va qari so'zlarining talaffuzi o'xshash ekanligi, ammo ma'noda farqli jihatlar mavjudligini anglab olishadi. Ikkinchi mashg'ulot ham bevosita shunga aloqador sanaladi: Matnni o'qing. Matn tarkibidagi har bir so'zni (o'z so'z boyligingiz va lug'at yordamida) boshqa ma'nodoshi bilan almashtirib, matnni qayta tuzishga harakat qiling.

Mehrsizlik esa yomon illat. Nima uchun insonlar o'z ota yoki onasini qariyalar uyiga olib borib tashlaydi? O'sha qariyalar uyiga borishga majbur bo'lgan insonni orqasida tog'a-jiyan, aka-uka, o'g'il-qizlarni beparvo qarab turishiga mehrsizlik sabab emasmi?! Ikkinchi Jahon urushi bo'lib turgan vaqtda Rossiyadan kelgan farzandlarni nima uchun o'zbeklar bag'rini ochib, xonadoniga kiritdi, o'z farzandlari qatorida farzand qilib, tarbiyalab, voyaga yetkazdi. Chunki ularda mehr bor edi. Chunki ular musulmon va musulmonlarni farzandlari edi.

Mehr, ko'p ma'nolarni o'z ichiga olgan ne'matdir. Shulardan biri rahmdillikdir.

“Rasululloh sollallohu alayhi vassallam:

“Kim kattalarimizni ulug'lamasa, kichiklarimizga rahm qilmasa va olimimizning haqqini bilmasa, mening ummatimdan emas”, - dedilar”.

Imom Ahmad rivoyat qilganlar. Rahmsizlik esa og'ir illat. Nega insonlar o'z ota - onasini qariyalar yashaydigan joylarga olib borib tashlaydi? Ana o'sha yerlarda yashaydigan insonlarning ortida jiyanlari, tog'alari, aka-ukalari, farzandlari jim qarab turishiga bemehrlik sabab emasmi?!

2-jahon urushi paytida Rossiyadan kelgan bolalarni nega o'zbek xalid bag'riga oldi, uyiga kiritdi, farzandlaridek farzand qilib, tarbiyalab o'stirdi? Negaki ularda mehr bor edi. Negaki ular musulmon insonlar edi.

Mehr ko'plab ma'nolarni qamrab oladigan ne'matdir. Shularning biri rahmdillikdir.

“Payg'ambarimiz sollollohu alayhi vassallam:

Kim yoshi ulug'larni qadrlamasa kichiklarimizga shavqat qilmasa va ilmlilarimizning haqqini bilmasa mening ummatimdan emas”, - dedilar.

Imom Ahmad rivoyat qilgan.

Yuqoridagi mashg'ulotning maqsadi: 5-sinf o'quvchilari leksikologiya bo'limida so'zlarning mohiyatini aniqlagan holda matnni qayta shakllantirishi, shakl va mazmun mutanosibligini aqlan his qilishi va lug'at boyligini oshirishga harakat qilishi kabi masalalar ko'zlangan. O'quvchilar leksikologiya bo'limini o'rganish davomida qator so'zlarning farqli va o'xshash jihatlarini aniqlash ko'nikmasiga ega bo'lishi lozimdir.

Yana bir noan'anaviy o'quv topshiriqlaridan bir bu so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini farqlashga aloqadordir. So'zlarning shakl-ma'no munosabatiga ko'ra turlarini o'quvchi dars jarayonida o'qituvchining yordami bilan anglashi mumkin. Ammo bu masalada bir nechta noan'anaviy o'quv topshiriqlarini tuzish va ular orqali o'quvchining mavzga aloqador tasavvurini hosil qilish samarali natijalarga sabab bo'lishi mumkin. Bu xususda qator noan'anaviy mashg'ulotlarni shakllantirish mumkin. Ma'umki, so'zlar shakl va

ma'no munosabatiga ko'ra, omonim, sinonim, paronim, antonim kabi turlarga bo'linadi. Bu mavzuni 5-sinf o'quvchisiga interfaol usullar asosidagi mashqlar bilan taqdim etish samarali natijalarga olib keladi. Masalan: *Quyidagi so'zlarning o'zaro teskari ma'nodoshini topib, yomg'ir tomchilarini bir-biriga ulab chiqing.*

Namuna:

Demak, yuqoridagi kabi interfaol usullar asosida noan'anaviy o'quv topshiriqlarini shakllantirish maktab darsliklaridagi mashqlarning mustaqil o'zlashtirilishi, qiziqarli tarzda amalga oshirilishi, shuningdek, mavzuga tegishli bo'lgan boshqa sohalarda ham buni targ'ib etib ko'rishi mumkinligi kabi natijalarga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. To'xliyev B., Oxunjonova O. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2011.
2. Shayxislamov N. Ona tili fanini o'qitishning muammolari. "Science and Education" Scientific Journal September 2020 / Volume 1 Special Issue 2, – p. 127.
3. To'ychiyev H. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy ped texnologiyalardan foydalanish. Ta'lim fidoyilari, ISSN:2180-2130 VOL.1, ISSUE 1, IYUN (2022), – b. 175-177.
4. G'ulomova M.X., Sobirova N.K. Yangi innovatsion texnologiya yordamidata'lim samaradorligini oshirish usullari – T.: 2009 16;
5. Sattarova N. Ona tili va adabiyot faniga ixtisoslashgan maktablarda o'quvchilarni tahlil qilishga o'rgatish usullari. – Buxoro, 2016.
6. Usmonova K. Adabiy ta'limda ilg'or pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2015.

O'ZBEK TILIDA SEMEMA VA NUTQIY MA'NO

Hayitmurodova Mohinur Rashidovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2- kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sema, semema va nutqiy ma'no, sememaning nutqiy lug'aviy ma'no sifatida voqelanishi, sememaning tayyor va nutqiy ma'noning tayyor emasligi, semema barqarorligi va nutqiy ma'noning o'tkinchi (vaqtincha)ligi, sema va uning turlari, atash, ifoda, vazifa semalari haqida so'z yuritiladi.

Abstract. In this article, we talk about sema, semema, and speech meaning, the occurrence of semema as a speech lexical meaning, the ready and unpreparedness of a semema, the stability of a semema and the transitory (temporary) nature of a speech meaning, a word about semae and its types, names, expressions, task semae. is conducted.

Kalit so'zlar: sema, semema, nutqiy ma'no, lug'aviy ma'no, grammatik ma'no, atash semasi, ifoda semasi, vazifa semasi.

Key words: sema, semema, colloquial meaning, lexical meaning, grammatical meaning, atash sema, expression sema, task sema.

Avvalo, sema tushunchasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, sema (yunoncha- belgi) - mazmun, ma'no jihatdan eng kichik birlik hisoblanuvchi sememaning tarkibiy qismi hisoblanib, tilshunoslikda sememaning unsuri sifatida sema olinadi. Misol uchun, "daraxt" leksemasining sememasi, "predmet", "o'simlik", "ildizli", "tanali", "bargli", "mevali" va boshqalardan tashkil topgan deyishimiz mumkin. Sememaning asosiy xususiyati shundaki, u jamiyat a'zolari ongida tayyor holda bo'ladi. Nutqiy ma'no esa so'zlovchining nutqi davomida namoyon bo'ladi. Semema barqaror va o'zgarmasdir. Sababi ongimizdagi semema nutqimizga chiqqanda turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. U ma'lum bir qolip asosida ongimizda bo'ladi. Semema chekli, nutqiy ma'no esa cheklanmagan. Semema ijtimoiylikka ya'ni umumiylikka xos hisoblansa, nutqiy ma'no esa individuallikka xos deyishimiz mumkin.

Yuqorida biz aytib o'tganimizdek semema va nutqiy ma'no tayyor- tayyor emas, ijtimoiy - individual, cheklangan - cheksiz tarzda ifodalanadi.

Shuning uchun til jamiyati a'zolari ongida sememaning tayyor, nutqiy ma'noni esa tayyor emas holda ko'rishimiz mumkin.

Sememaning tayyor holda, masalan, (kitob) leksemasiga xos bo'lgan "varaqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma shaklidagi o'quv quroli" deyishimiz mumkin.

Nutqiy ma'noning tayyor emasligi, ayniqsa, sememaning nutqiy ma'nosi gapda ko'chma ma'no sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan, U paxta termas, hasharchilarga suvchi edi gapida (suvchi) so'zining ma'nosi nutqiy bo'lib, uni " suv tashish va yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi kishi" deya olishimiz mumkin. Bu nutqiy ma'no (suv) so'ziga (- chi) qo'shimchasini qo'shish orqali (suv) leksemasi sememasini aniqlashtirib bergan deyishimiz mumkin. Yuqoridagilardan ko'rishimiz mumkinki, semema barqaror va o'zgarmas, uning ko'rinishi bo'lgan nutqiy ma'no o'zgaruvchan va o'tkinchidir.

Yuqorida keltirilib o'tilgan sema tushunchasini biz mohiyatiga ko'ra asosan uch guruhga ajratib o'rganamiz,

Bular quyidagilar:

1. Atash semasi (denotativ sema)
2. Ifoda semasi (konotativ sema)
3. Vazifa semasi (funksional sema).

1. Atash semasi borliq bilan, ya'ni leksemasining borliqdagi harakat - holati, narsa - predmet, miqdor, belgi xususiyatlarini belgilovchi semadir.

U borliqdagi tushuncha va sememani bir - biriga bog'lab turadi.

Misol uchun, (yuz, chehra, oraz) ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning atash semasi bir xil ma'noda ifodalgan.

2. Ifoda semasi deganda tarkibida turli qo'shimcha ma'no yani ya'ni (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat) kabi ma'nolar yetakchilik qiladi. Atash semasi kabi ifoda semasi ham farqlash xususiyatiga ega.

Misol uchun (yuz) va (bet) leksemalarini oladigan bo'lsak, -yuz- inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismi sanalib, u uslubiy betaraf ifoda hisoblanadi.

- bet- inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismi sanalib, u esa so'zlashuv uslubiga xos ifoda semasi deyishimiz mumkin.

3. Vazifa semasi leksemasining valentlik imkoniyatini, tafakkurimizda qanday qolipni egallashini bildiruvchi semadir.

Masalan, kitob, daftar kabilarning valentlik imkoniyatini o'ta keng bo'lib, ular gapda turli gap bo'laklari vazifasida keladi, ammo qizg'ish, moviy leksemalarining vazifa semasi tor bo'lib aniq holda bo'lib ma'lum bir gap bo'lagi vazifasida keladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, sememaning unsuri sema hisoblanadi, semema ijtimoiylikka, nutqiy ma'no esa individuallikka xos tushuncha sanaladi va sema turlari hisoblangan atash, ifoda, vazifa semalari bir- biridan farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sayfullayeva R. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent- 2009.
2. H. Jamolxonov. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" 2005.
3. Sh. Rahmatullayev Semema - mustaqil til birligi // o'zbek tili va adabiyoti, 1984, 5-son.

MODULLI O'QITISHDA MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISH VA UNI BAHOLASH

Ismatova Yulduz Nu'mon qizi,

Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mustaqil ta'limni baholash mezonlari to'g'risida ushbu maqolada ayrim nazariy fikrlar tahlili berilgan. Har bir ta'lim dasturi bo'yicha o'quv natijalari kompetensiyalardan foydalangan

holda tavsiflanadi, bu bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar, malakalar va shaxsiy fazilatlarining dinamik majmui bo'lib, talaba ta'lim dasturini yoki uning bir qismini tugatgandan so'ng ko'rsatishi kerak.

Abstract. This article analyses some theoretical ideas about the criteria for evaluating independent education. Learning outcomes for each educational program are described using competencies, a dynamic set of knowledge, abilities, skills, competencies, and personal qualities that a student will have after completing the educational program or part of it. should show.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, kredit-modul tizimiga asoslangan ta'lim, o'quv faoliyati, mustaqil ta'limni tashkil etish va boshqarish, nazorat turlari.

Key words: independent education, education based on the credit-module system, educational activities, organization and management of independent education, types of control.

Oliy ta'lim kredit-modul tizimiga o'tgach mustaqil ta'limning roli va ahamiyati keskin oshdi. Buning asosiy sababi kredit-modul tizimiga asoslangan ta'limda mustaqil ta'lim soatlari ko'p bo'lib, o'quv faoliyatining ushbu shakli bilim va amaliy ko'nikmalarni sinab ko'rish uchun ajoyib talabaga ajoyib imkoniyat beradi. Uning yordami bilan o'qituvchi nafaqat talabaning bilim darajasini baholay oladi, balki ular o'zlarining mustaqil fikrlari va fan yuzasidan imkoniyatlarini ko'rsatishi mumkin.

Mustaqil ish o'quvchilarda o'quv jarayonini rejalashtirish, mustaqil tashkil etish va nazorat qilish kabi kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, iroda va tafakkurni tarbiyalaydi. Bularning barchasi imtihonlarga muvaffaqiyatli tayyorgarlik ko'rish, konferentsiyalarda nutq so'zlash, ilmiy faoliyatda ishtirok etish va o'qishni tugatgandan so'ng o'zingizni ishonchli his qilish imkonini beradi.

Talabalarining mustaqil ishi – o'qituvchining ko'rsatmalari va uslubiy rahbarligi bilan, lekin uning bevosita ishtirokisiz bajariladigan talabalarining rejalashtirilgan ishi [6, 9].

Mustaqil ishni bajarish joyi va vaqti, uni o'qituvchi tomonidan boshqarish xususiyati va natijalarini nazorat qilish usuliga qarab, u quyidagi turlarga bo'linadi:

- asosiy auditoriya darslarida mustaqil ishlash;
 - o'qituvchi rahbarligida rejalashtirilgan maslahatlashuvlar, ijodiy aloqalar, testlar va imtihonlar shaklida mustaqil ishlash;
 - talaba o'quv-ijodiy xarakterdagi uy vazifasini bajarganida auditoriyadan tashqari mustaqil ish.
- Talabalarining auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarining asosiy turlari:
- eslatmalar va tavsiya etilgan adabiyotlardan foydalangan holda joriy materialni mashq qilish;
 - seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;
 - nazorat uy vazifalarini bajarish;
 - insholar, referatlar va boshqa yozma ishlarni yozish;
 - turli rejalashtirilgan nazorat tadbirlariga tayyorgarlik;
 - test va imtihonlarga tayyorlanish;
 - kurs va yakuniy saralash ishlarini bajarish;
 - tadqiqot ishi.

Talabalarining mustaqil ishini baholash mezonlari quyidagi bosqichlar tarkib topadi. Har qanday mustaqil ishlardan oldin o'qituvchilar barcha zarur ko'rsatmalarni berishadi. Ular quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- Mustaqil ta'limning maqsad va vazifalari;
- yakuniy natijani ta'minlash uchun zarur bo'lgan shakl;
- muddatlar;
- taxminiy hajm;
- ishni loyihalash uchun talablar;
- mavzu bo'yicha adabiyotlar ro'yxati va qo'shimcha materiallar ro'yxati;
- talabalar duch kelishi mumkin bo'lgan xatolar va qiyinchiliklarni tahlil qilish.

Solovova N.V. Mustaqil ishni nazorat qilish rejalashtirilgan natijalarga muvofiqligini aniqlash uchun erishilgan oraliq natijalarni baholashni o'z ichiga oladi. Mustaqil ish natijalari doimiy monitoring davomida baholanadi va talabalarni kasbiy modul yoki o'quv intizomi bo'yicha oraliq attestatsiyadan o'tkazish jarayonida hisobga olinadi. Talabalarining sinfdan tashqari mustaqil ishlari natijalarini

nazorat qilish kasbiy modul, o'quv fanlari bo'yicha seminar, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarida yoki maxsus belgilangan vaqtda amalga oshiriladi⁷.

Mustaqil ishlarni bajarishda talabalarning kompetensiyalarining rivojlanish darajasini baholash ularning kompetensiyalari va mehnat ko'nikmalarini shakllantiruvchi mavjud bilim, ko'nikma va egalik hamda ijtimoiy va shaxsiy xususiyatlar yig'indisini har tomonlama baholashning yangi innovatsion texnologiyasini yaratishni taqozo etadi.

Xulosa. Talabalarning mustaqil ishlarini yanada takomillashtirish yo'llari:

- talabalarni talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish;
- talabalarning mustaqil ishlari uchun o'quv va o'quv qo'llanmalar to'plamini yaratish;
- ma'ruza kurslarini talabalarning mustaqil ishlariga yo'naltirish;
- talabalarning mustaqil ishi uchun soatlar sonini oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Moore M. On a theory of independent study. In D. Sewart, D. Keegan, & B. Homberg (Eds.). Distance education: International perspectives. London: Routledge, 1984. – P. 68-94.
2. Sagitova Rimma. "Formation of Self-Education Competence of university students in the context of a new educational paradigm." Kazan Pedagogical Journal, 4, 2010. – P. 27-34.
3. Абдурахманова А.Р. Преимущества применения мультимедийного учебно-методического комплекса в учебном процессе. Сборник докладов ТУИТ, 2014. – С. 109.
4. Жиркова З.С. Основы педагогического проектирования. Учебно-методический комплекс Тип ЭВМ: Pentium IV; тип и версия ОС: Windows XP / ГОУ ВПО «Якутский государственный университет им. М.К. Аммосова». - Якутск: сайт <http://moodle.ysu.ru>. Номер государственной регистрации: 50200801257
5. Соловова Н.В. Организация и контроль самостоятельной работы студентов: методические рекомендации/Сост. Н.В.Соловова.- Самара: Изд-во «Универс-групп», 2006. – 15 с.

ONA TILI DARSLARIDA ERGASHTIRUVCHI BOG'LOVCHI VOSITALARNI SEMANTIK TADQIQI

Bo'riyeva Lobar,

Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maktab darsliklari, oliy ta'lim o'quv qo'llanmalarida yordamchi so'zlar morfologiyada o'rganilib, so'z turkumlarining alohida bir turi sifatida ta'riflanadi. Bu adabiyotlarda so'zga ajratishning asosiy tamoyillari sifatida tushuncha ifodalash, shakliy yaxlitlik, fonetik bir butunlik belgilari ko'rsatiladi. Agar bu belgilarga jiddiy e'tibor beradigan bo'lsak, ularning hammasi mustaqil so'zlarni ajratishga yordam beradi. Yordamchi so'zlar esa bunday xususiyatga ega emas. An'anaviy tilshunoslikda ergashtiruvchi bog'lovchi deb berilgan ko'pgina yordamchilar hozirda bu vazifani bajarmaydi, ularning vazifasini boshqa yordamchilar bajara boshlagan. Xuddi shu nuqtai nazardan ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarni o'rganish, ularning mohiyatini ochish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Abstract. In school textbooks and manuals for universities, auxiliary words are studied in morphology and are defined as a separate type of word groups. In this literature, the signs of conceptual expressiveness, formal integrity and phonetic integrity are indicated as the basic principles of word formation. If you pay close attention to these signs, they all help to separate independent words. Auxiliary words do not have this property. Many of the auxiliary unions, which were traditionally called subjunctive unions, no longer perform this function, having been replaced by other auxiliary unions. From the same point of view, it is important to study the subsequent bundles, to reveal their essence.

Kalit so'zlar: aniqlov bog'lovchi; sabab bog'ovchi; shart bog'lovchi; chog'ishtiruv bog'lovchi.

⁷ Соловова Н.В. Организация и контроль самостоятельной работы студентов: методические рекомендации/Сост. Н.В.Соловова.- Самара: Изд-во «Универс-групп», 2006.-15 с.

Key words: determinative conjunctions; causal conjunctions; conditional conjunctions; comparative conjunctions

Hozirgi o'zbek adabiy tilidan darslik va qo'llanmalarda ergashtiruvchi bog'lovchilarning quyidagi turlari va bu turlarga oid bog'lovchilar deb quyidagi so'zlar qayd etiladi:

1. Aniqlov bog'lovchilari: *ya'ni, -ki (kim)*;
2. Sabab bog'lovchilari: *chunki, shuning uchun*;
3. Shart bog'lovchilari: *agar (agarda...), basharti*;
4. Chog'ishtiruv bog'lovchilari: *go'yo, go'yoki*.

Bu tasnifda bog'lovchi vositalar ma'nosiga qarab guruhlariga bo'linganday, ammo ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar bildirgan ma'nolar ancha ko'p bo'lib, yuqoridagi tasnif ularni qamrab ololmaydi. Shu jihatdan ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarni semantik jihatdan tahlil qilish zarurligi ko'rinadi.

Oliy ta'lim o'quv qo'llanmalaridagi ergashtiruvchi bog'lovchilarga berilgan ta'riflarda ham har xillikni ko'ramiz. Ba'zi adabiyotlarda ergashtiruvchi bog'lovchilarning asosiy sintaktik vazifasi qo'shma gap sostavidagi gaplarni bog'lash uchun ishlatiladi deb ta'rif berilsa, ba'zilar ergashtiruvchi bog'lovchilar ergashgan qo'shma gaplar tarkibidagi tobe gaplarni hokim gapga bog'lash uchun xizmat qiladi deb, uning vazifasini yanada toraytirib beradi⁸. Prof. Sh.U.Rahmatullayevning fikricha, «Asli tasnifni almashtirish yo'li bilan emas, balki til hodisalarining mohiyatini yanada chuqurroq o'rganish yo'li bilan borish maqsadga muvofiq»⁹.

Bu darslik va qo'llanmalarda ergashtiruvchi bog'lovchilar turlari va ularga oid ergashtiruvchi bog'lovchilar turlicha berilgan. Garchi bu adabiyotlarda ergashtiruvchi bog'lovchilar ayrim so'z yoki gaplarni bir-biriga tobelash yo'li bilan birlashtirishi uchun ishlatiladi deyilsa ham, ayrim so'zlarni bog'lashiga misol keltirilmaydi¹⁰.

Ko'rib chiqilgan adabiyotlarda aniqlov bog'lovchilari deyarli bir xil. (-ki, -kim) berilgan bo'lib, hokim gapda ifodalangan fikrni aniqlash uchun xizmat qilishi bayon qilingan. Bu holat shuni tasdiqlaydiki, aniqlov bog'lovchilari haqiqatan hozirgi o'zbek adabiy tilida shu vazifani bajarib keladi, ammo aniqlov bog'lovchilarning berilishida ham ma'lum farqli qarashlar mavjud. Masalan, ba'zi adabiyotlarda aniqlov bog'lovchilari qatoriga *ya'ni* ham kiritilsa, boshqalarida faqat *-ki* bog'lovchisi berilgan¹¹ (bunda hozirgi o'zbek adabiy tilida *-kim* bog'lovchisining faol ishlatilmasligi nazarda tutilgan bo'lsa kerak).

Bog'lovchilarning ikkinchi turi deb berilgan sabab bog'lovchilari darslik va qo'llanmalarda sabab va natija, sabab va maqsad, sabab va vosita ma'nolarini ifodalaydi deb ta'riflanadi. Bu ta'riflardan shuni aniqlashimiz mumkinki, bu bog'lovchilar ifodalagan asosiy ma'no sabab ma'nosidir, natija, maqsad, vosita kabi qo'shimcha ma'nolar matn ichida ma'lum bo'ladi. Sabab ma'nosi asosiy, ular uchun umumiy ma'no hisoblansa, qolganlari farqlovchi ma'nolaridir.

Sabab bog'lovchilari sifatida: *chunki, shuning uchun, negaki, toki, zero, nainki* kabi turlari keltiriladi. U.Tursunov, Sh.Rahmatullayev, J.Muxtorovlar tomonidan yozilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida *toki* bog'lovchisini maqsad bog'lovchisi deb alohida turga bo'lingan. Sabab bog'lovchilari deb berilgan *chunki* va *shuning uchun* bog'lovchilari deyarli hamma adabiyotlarda berilgan bo'lib, ular tobe gapni hokim gapga bog'lash uchun ishlatilib, sabab va natija ma'nolarini ifodalashi bayon qilingan. Ba'zan qo'shma gap sostavidagi birinchi gap tugallangan gap ohangi bilan aytilganda, u gapdan keyin nuqta qo'yilib, bu bog'lovchilar keyingi gapning boshida kelishi mumkinligi, lekin bu gaplarning mazmunidan ularning biri ikkinchisiga tobe ekanligi anglashilib turishi aytilgan bo'lsa-da¹², bu bog'lovchilarning satr boshida ham kelishi mumkinligi haqida hech qanday ma'lumot berilmagan. Shunday bo'lsa ham *chunki* va *shuning uchun* ergashtiruvchi vositalari haqiqatan hozirgi o'zbek adabiy tilida shu vazifani bajarib keladi. Shu joyda yana bir fikrimizni bildirib ketmokchimiz, *shuning uchun* ergashtiruvchi bog'lovchi vositasi yuqoridagi adabiyotlarda bog'lovchi deb berilgan bo'lsa-da, bu yordamchi ikki kismdan: *shu* (ko'rsatish olmoshi) va *uchun*

⁸ Шоабдурахмонов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан, 1990.

⁹ Раҳматуллаев Ш. – дек форманти ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1977. – 1-сон.

¹⁰ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Фан, 1966. –Б.362.

¹¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Фан, 1966.– Б. 363; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар. –Т.: Фан, 1963; Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўқитувчи, 1965.

¹² Ҳозирги ўзбек адабий тили.– Т.: Фан, 1966. –Б.363; Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар.– Т., 1953; Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1965.

(ko'makchi) dan iborat bo'lgan, bir vazifani bajarishga moslashgan so'z birikmasidir. Shu sababdan bu yordamchini bog'lovchi emas, bog'lovchi vazifasidagi vosita deb belgilashimiz ma'qulroq ko'rinadi.

Sabab bog'lovchilari qatoriga kiritilgan boshqa bog'lovchilarni esa alohida e'tibor qaratamiz. Sabab bog'lovchilari qatoriga kiritilgan *nainki* shubha, ajablanish, ishonmaslik kabi ma'nolarni ifodalovchi yuklamadir: *Nainki fashist faqat dushmangina bo'lsa, nainki uning butun qilish-qilmishlarini ming yillardan beri odam bolasiga ma'lum bo'lgan "dushman" kalimasi ifoda qila olsa.* (A. Qahhor.)

Yuqorida aytib o'tganimizdek, *moku* yordamchisi ba'zi adabiyotlarda sabab bog'lovchisiga kiritilgan¹³, boshqalarida maqsad bog'lovchisi deb alohida turga; bo'lingan¹⁴. Quyidagi misolni tahlil qilib ko'raylik: *Yetishtirilayotgan mahsulot shu yerning o'zida qayta ishlab chiqilsin, toki arzonarovga xomashyoni sotish bilan kifoyalanib yurmaylik.* (M.Hazratqulov). *Yetishtirilayotgan mahsulot shu yerning o'zida qayta ishlab chiqilsin, arzonarovga xomashyoni sotish bilan kifoyalanib yurmaylik.* Bu ikki misolda ham maqsad ma'nosi ifodalangan. Aksincha, maqsad ma'nosi bevosita toki so'ziga xos bo'lganida, u tushurib qoldirilsa, bu ma'no ifodalanmasligi kerak edi. Demak, toki so'zi boshqa birliklar bilan ifodalangan maqsad ma'nosini ta'kidlaydi, ta'kid ifodalash esa yuklamaga xos xususiyatdir. Shuning uchun toki so'zini yuklamalar qatoriga kiritish to'g'ridir. *Zeroki, negaki* kabi so'zlar haqida ham shu fikrni aytish mumkin. Shu bilan birga toki (*zeroki, negaki* kabi) yordamchisining tobe bog'lanishda o'z vazifasi mavjud, u tobelikni kuchaytirishda xizmat qiladi.

Demak, o'zbek tiliga oid adabiyotlarda ergashtiruvchi bog'lovchilarga kiritilayotgan aniqlov (*ya'ni, -ki, -kim*) va sabab (*chunki, shuning uchun*) bog'lovchilari haqiqatan ham hozirgi o'zbek adabiy tilida shunday vazifani bajaruvchi vositalardir. Shart va chog'ishtiruv bog'lovchilari deb qaralayotgan so'zlar haqida esa boshqacharoq fikr aytishga to'g'ri keladi.

Shart bog'lovchilariga *agar, garchi, agarda, basharti, mabodo* kabi so'zlar kiritiladi. To'g'ri, bu so'zlar qo'llangan gaplarda shart ma'nosi ifodalanadi, lekin hozirgi o'zbek tilida bu ma'no bevosita shu so'zlarga xos bo'lmay, u boshqa birliklarga xos ma'no bo'ladi. Masalan: *Agar shu tashkilotlar ham bosh qo'shadigan bo'lsa, damba yigirma-yigirma besh kunlik ish* (A.Qahhor.) *Agarda uning yonida usta Olim bo'lmaganda edi, ehtimol u qay vaqtlargacha serrayib qolar edi.* (A.Qodiriy). Bu ikki misolda shart ma'nosi bevosita bo'lsa, bo'lmaganda shakllariga xos, shu shakllar o'zgartirilsa, shart ma'nosi ifodalanmaydi. Aksincha, shart ma'nosi bevosita *agar, agarda* so'zlariga xos bo'lmaganidan, ular tushurib qoldirilsa ham shu ma'no ifodalanaveradi. Yuqoridagi misollarda *agar, agarda* yordamchilari shart ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qilmoqda. Demak, *agar, agarda, basharti* kabi so'zlar boshqa birliklar bilan ifodalangan shart ma'nosini ta'kidlaydi, ta'kid ifodalash esa yuklamaga xos xususiyatdir. Binobarin, *agar, basharti, mabodo* so'zlarini yuklamalarga kiritish to'g'ridir. Tarixan esa bunday so'zlar haqiqatdan shart bog'lovchisi bo'lgan. Bir misol: *Agar ko'nglung tilar jonim olmoq. Qaroqchi ko'zlaringdan bir qiy boq.* (Otoyi). Bu gapda shart ma'nosi *agar* so'zi bilan ifodalanayapti va u bog'lovchi vazifasini ham bajaryapti.

Demak, *agar, agarda, basharti* so'zlari aslida shart bog'lovchisi bo'lgan. Shart ma'nosi boshqa vositalar (masalan, fe'lining shart formasi) orqali ifodalanadigan bo'lgach, ular bu ma'noni ta'kidlovchi so'zga - bog'lovchidan yuklamaga aylangan.

Chog'ishtiruv bog'lovchilariga *guyo, guyoki* kiritiladi. Bu so'zlar XX asrgacha bo'lgan manbalarda ham uchraydi. Akbar Matg'oziyev ularni "o'xshatish - qiyoslash bog'lovchilari" deb ataydi.¹⁵ Hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan bu so'zlar haqida quyidagilarni aytish mumkin. Birinchidan, *guyo, guyoki* so'zlari hozirda ham qo'llanadi, o'xshatish, chog'ishtirish, kiyoslash ma'nosida asosan **xuddi** va **boshqa** birliklar qo'llanadi. Ikkinchidan, bu so'z gap bo'laklari yoki gaplarni bog'lash uchun xizmat qilmaydi, balki *o'xshatish, qiyoslash* ma'noli konstruksiyalarda shu ma'noni ta'kidlash uchun xizmat qiladi, o'xshatish, qiyoslash ma'nosi esa boshqa vositalar bilan ifodalanadi. Masalan, *Beda orasi juda issiq, go'yo quyoshning butun olovi beda ichiga yashiringandek* (Oybek). *Nay sadosining mayin tulqinlari tip-tiniq havoda yoyilarkan, guyo hammayoq jonlangan kabi tuyuldi.* (Oybek). Bu misollarda o'xshatish, qiyoslash -dek affiksi va kabi so'zi bilan ifodalanayapti, go'yo esa shu ma'noni ta'kidlayapti. Binobarin, u ta'kid yuklamasi hisoblanadi. Demak, *go'yo, go'yoki* so'zlari asl bog'lovchi bo'lgan bo'lsa ham, hozirda yuklamaga aylangan, lekin shuni ham ta'kidlash joizki, bu yuklamaga aylangan yordamchilarning gipotaksisda o'z o'rnini bor. Ularning tobe

¹³ Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Т.: Ўқитувчи, 1980; Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Фан, 1966; Мирзаев М. ва бошқалар. Ўзбек тили. –Т.: Ўқитувчи, 1970.

¹⁴ Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўқитувчи, 1965.

¹⁵ Матғозиев А. XIX аср ўзбек тилининг морфологияси. – Т.: Фан, 1977. – Б.189.

munosabatni shakllantirishda ishlatilishi tobeklikni kuchaytiradi, ikki komponentning o'rtasidagi munosabatni yanada zichroq bog'lanishiga ko'mak beradi. Demak, ular tobelanish mexanizmining elementlariga aylangan.

Demak, an'anaviy tilshunoslikda ergashtiruvchi bog'lovchi deb berilgan ko'pgina yordamchilar hozirda bu vazifani bajarmaydi, ularning vazifasini boshqa yordamchilar bajara boshlagan. Xuddi shu nuqtai nazardan ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarni o'rganish, ularning mohiyatini ochish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarni struktur-semantik tadqiqi esa bu muammolarni oydinlashtirishda katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.:O'kituvchi, 1995. -B.37.
2. Matg'oziyev A. XIX asr o'zbek tilining morfologiyasi. – T.: Fan,1977. – B.189.
3. Mengliyev B.Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism.-Qarshi: Nasaf,2005. -B.38.
4. Mirzayev M. va boshqalar. O'zbek tili. –T.: O'qituvchi, 1970.
5. Rahmatullayev Sh. – dek formanti haqida //O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1977. – 1-son.
6. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T. : O'qituvchi, 1965.
7. Shoabdurahmonov va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan, 1990.
8. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek tiladi yordamchi so'zlar. –T.: Fan, 1963.

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

Rayimova Dilfuza Abdinabiyevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi
nodirbekrahmatov139@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada nutq madaniyati va notiqlik san'atining dolzarb masalalari haqida ma'lumot berilgan. Bugungi kunda fanning oldidagi ustuvor vazifalar ko'rsatilgan. Maqolada nutq madaniyatida notiqlik san'ati, so'zlarning jozibadorligi, o'z o'rnida qo'llanilishi metodlaridan foydalanilgan. Maqola oxirida xulosa berilgan.

Abstract. The article provides information about current issues of speech culture and the art of oratory. The priority tasks facing the science today are indicated. In the article, the art of oratory, the attractiveness of words, and the methods of using them in their place are used in speech culture. The conclusion is given at the end of the article.

Kalit so'zlar: nutq, notiq, ritorika, so'z, bilim, tajriba, yutuq, madaniyat, san'at.

Key words: speech, orator, rhetoric, word, knowledge, experience, achievement, culture, art.

Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muommolarini tadqiq qiluvchi fan bo'lib, chiroqli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko'rinishlari, nutqning talaffuziga doir muommolar yuzasidan bahs yuritadi.

Nutq madaniyati asoslari ham fan sifatida o'z tekshirish obyekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti til qurilishi, adabiy til normativlari va nutqning kommunikativ fazilatlaridir.

Nutq madaniyati tildan maqsadga muvofiq va ta'sirchan tarzda foydalana olishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka bilimlarning yig'indisi bo'lib, tilda mavjud bo'lgan, uning imkoniyatlaridan kelib chiqadigan xilma-xil ifoda vositalaridan fikr uchun eng ma'qullarini tanlay bilish va shu asosida go'zal nutq tuza olish mahorati hisoblanadi. Nutq madaniyati to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyiligi, ifodaliligi, boyligi, sofligi kabi bir qator kommunikativ sifatlarga asoslanadi. Bu sifatlarni nutqiy aloqani ta'minlash bilan bir qatorda tinglovchi yoki o'quvchiga nutq orqali ko'rsatiladigan ta'sirini kuchaytiradi. Madaniy nutqning adabiy til me'yorlari (talaffuz, so'z yasalishi, leksik, morfologik, sintaktik, uslubiy me'yorlarga) qat'iy mosligi nutqning to'g'riligi sanaladi.

Nutqning to'g'riligi quyidagilarga asoslanadi:

1. Til birikmalarini to'g'ri, ifodali talaffuz qilish, so'z va mantiqiy urg'u, ohang, pauzaga e'tibor berish.

2. Fikrni tushunarli, mazmunli ifodalovchi soʻz, atama va birikmalarni toʻgʻri tanlash va oʻz oʻrniga qoʻllash.

3. Soʻzlarni variantlilik, maʼnodoshlik imkoniyatlaridan foydalanishda tinglovchining mafkurasi, dunyoqarashi, madaniy saviyasini hisobga olish.

4. Qoʻshimchalarni toʻgʻri ishlatish, morfologik shakllarning koʻp maʼnoligini nazarga tutish, ularning ortiqchaligi, takroriyiligiga yoʻl qoʻymaslik.

5. Soʻzlarning oʻzaro birikish qonuniyatlariga amal qilish, gaplarning Grammatik jihatdan toʻgʻri shakllantirish.

6. Soʻzlarni imlo qoidalariga koʻra toʻgʻri yozish va boshqalar.

Nutq goʻzalligi haqida allomalarimiz bir qancha fikr bildirganlar: “Yaxshi nutq tuzish uchun aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur boʻladi. Ularning birortasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga taʼsir qilmay qolmaydi”, (Abu Rayhon Beruniy)

“Agar soʻzni va ilmni yaxshi bilmasang ham hech bir soʻzni buzma, toʻgʻri taʼrifla. Soʻzlarni bir xil gapir” (Kaykavus).

“Bilib soʻzla, soʻz bilig sanalur” (Yusuf Xos Hojib).

“Soʻzlaringda boʻlsinfuk-u oʻy yoniq, boʻlsin har soʻzingda bir nuqta aniq (Xursav Dehlaviy)”.

“Agar tilni asramoq koʻngulda mehnatdur, ammo soʻzni siypamoq boshqa ofatdur”(Alisher Navoiy).

Kishilar chiroyli, mazmundor nutq masalasi bilan juda qadimdan qiziqib keladilar. Qadimgi Gretsiyada va Rimda nutq madaniyatining nazariy asoslari yaratildi. Nutq oldiga qoʻyiladigan talablar ishlab chiqildi.

Bu davrda davlatning savdo-sotiq, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi, notiqlikni saʼnat darajasiga koʻtardi. Bunda yetuk inson boʻlish uchun, albatta, nutq saʼatini egallashi shart qilib qoʻyildi. Bu davrda Setsiron, Demosfen, Kvintilyan, Aristotel kabi nazaryachi notiqlar yetishib chiqqan. Eramizning 335-yilida Aristotelning “Ritorika” asari yaratildi. Rim notiqlik maktabining yetuk vakili Mark Fabiy Kvintiliandir. U oʻzining “Nutq bilimi haqida” kitobida bilimdonlikni notiqlikni birinchi sharti qilib qoʻydi.

Qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri “Qobusnoma” da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz gaplar aytilgan boʻlib, ular hozir ham maʼlum darajada ahamiyatini yoʻqotmagandir. Agar muallifning farzandiga qilgan nasihatlar sifatiga yozilgan boʻlib, u farzandini yoqimli, muloyim, oʻrinli soʻzlashga, behuda gapirmaslikka undaydi: “yaxshi soʻzlashga oʻrgan va muloyim soʻzlashdan boshqa narsani odat qilma, negaki qanday soʻzni gapirishni istasang, tushunib gapir. Soʻzlarni oʻz joyida soʻzla, joyida aytilmagan soʻz, agar u yaxshi soʻz boʻlsa ham yomon koʻrinadi”. “Kishi notiq va suxondon boʻlishi lozim”.

Oʻzbek mumtoz adabiy tilining homiysi boʻlgan Alisher Navoiy notiqlik sanʼatini oʻz davrida yuksak darajada koʻtaribgina qolmay, nutq madaniyati nazaryasi bilan jiddiy shugʻullangan. U “Majolis-un nafois” asarida esa bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, oʻzbek tilining boshqa tillar oʻrtasida tutgan oʻrnini belgilab berishga hamda oʻzbek nutqi madaniyatini oʻrganishga qaratilgan.

Navoiy ijodi tufayli oʻzbek adabiy tili XV asrda olamga mashhur adabiy asarlar yaratishga qodir til ekanligini namoyish qildi. Tarixchilarning guvohlik berishicha, Sohibqiron Amir Temur, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Zahiriddin Muhammad Bobur, Sulton Mirzo Ulugʻbek kabi buyuk davlat arboblari voizlik sanʼatini puxta egallaganlar va foaliyatlarida undan mohirona foydalanganlar.

Bugungi kunda ham notiqlik oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan. Aksincha, taraqqiy topib mukammal bir sohaga aylangani hisoblanadi. Bu soha vakillari oʻz maktablariga asos solganliklarini koʻramiz. Dunyoning turli mamlakatlarida, har yili notiqlik festivallari oʻtkazilishi ham sohaning rivojini koʻrsatadi. Koreya, Yaponiya, Xitoyda oʻtkaziladigan musobaqalarni misol qilishimiz mumkin.

Xulosa qilib, bizning yurtimizda qiziqarli natijasi oʻlaroq, turli notiqlik maktablari tashkil etilganini koʻramiz. Bulardan eng koʻzga koʻringanlari Afzal Rafiqov, Oʻtkir Siddiqov, Dilbar Oxunova notiqlik sanʼati maktablarini aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. Toshkent: 2012.
2. Kaykovus Qobusnoma.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. Toshkent: Yulduzcha, 1972.

DAVLAT TILINING RIVOJLANISHI VA TARAQQIYOTIDA SO‘ZNING O‘RNI

*Valiyeva Sevinch Shuxrat qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining davlat tili ekanligi, uning rivojlanishida standart omillar, istiqbolli taraqqiyoti haqida so‘z boradi. Shuningdek, tilning rivojlanishi va taraqqiyotida leksikologiyaning o‘rni, tilni saqlab qolishda zaruriy chora-tadbirlar bayon etilgan.

Abstract. This article talks about the fact that the Uzbek language is the state language, the standard factors in its development, and its promising development. Also, the role of lexicology in the development and progress of the language, the necessary measures to preserve the language are described.

Kalit so‘zlar: standart omillar, istiqbolli taraqqiyot, lingvistika, globallashuv, semasiologiya, leksikografiya, onomasiologiya, etimologiya, frazeologizm, serqirra hodisa.

Key words: standard factors, prospective development, linguistics, globalization, semasiology, lexicography, onomasiology, etymology, phraseologism, phenomenon.

Butun jahonda bitim, kelishuvlar, shartnomalar imzolananayotgan bir paytda til o‘ta muhim omil hisoblanadi. Tildagi so‘zlar, atamalar ma‘nosini anglash, ularga to‘g‘ri tavsif berish zarur.

Globallashuv davrida yashar ekanmiz, har daqiqada yangi texnologiyalar, kashfiyotlar hamda ularning yangidan xorijiy nomlari paydo bo‘lmoqda. Shunday nomlar o‘zbek tiliga ham kirib kelmoqda.

Ayni damda bu holat tilimizni dunyo miqyosda tanilib, zamonaviy bo‘lishiga olib kelmaypti. Aksincha, xalqimiz chet so‘zlarni ko‘r-ko‘rona taqlid qilganlari holda o‘zlashtirishi natijasida milliy tilimiz bundagi ayrim leksemalarni, atamalarni adabiy mushohada qilib, “hazm” qilishga ulgurmayapti. Shunday chet so‘zlari borki, ularning o‘zbek tilida ayni muqobil tarjima varianti yo‘q. Albatta bu jarayon dunyo fanining bizning tilimizdan ancha ilgari ketganini isbotlaydi.

Lingvistikada yuqoridagi kabi ko‘rinishlarini, tilning lug‘at boyligini, kelib chiqishini; hududlarini va ijtimoiy qatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadigan fan leksikologiyadir. Leksikologiyada o‘rganish jihatdan bo‘lingan bir qancha tarkibiy qismlari mavjud.

Tilning ma‘no jihatdan ishoralari, birliklari semasiologiyada o‘rganiladi.

Leksikografiya til tarkibidagi so‘zlarni ma‘lum tartib va maqsad asosida yozma ravishda to‘plab, lug‘at tuzish bilan bog‘liq masalalarni o‘z ichiga oladi.

Narsa va voqealarga nom berish jarayonini onomasiologiya o‘rganadi.

Tilimizga kirib kelgan so‘zlarda ma‘lum bir chalkashliklar bo‘lishi mumkin. Shunda ularni tarixini ma‘nosini o‘rganishda etimologiya yordamga keladi.

Frazeologizm tilning doimiy birikmalarini o‘rganadi.

So‘z serqirra hodisa bo‘lganligi uchun ham ko‘pgina turlari mavjud:

- qo‘llanish darajasiga ko‘ra: umumiste‘mol va chegaralangan leksika.
- qo‘llanish davriga ko‘ra: eskirgan so‘z, zamonaviy so‘z va neologizm.
- qo‘llanish doirasiga ko‘ra: dialektizm professionalizim, jargon.

Aslida leksikologiya tilning barcha rivojlanish bosqichida muhim rol o‘ynaydi.

Tilning boyib yoki qashshoq bo‘lib qolishini ham shu bo‘lim belgilab beradi.

Hozirda milliy tilimiz o‘zbek tilini Davlat tili deb e‘tirof etilishi ham, umuman, yurtimizda tildagi yaxshi o‘zgarishlarga, uning istiqbolli taraqqiyotiga sabab bo‘lmoqda. Xususan, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “O‘zbek tilining Davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi farmonlariga muvofiq bir qator ishlar amalga oshirildi. 21-oktabr “O‘zbek tili bayrami kuni” deya e‘lon qilinishi, joylarda ushbu kunni tadbirlar, badiiy kechalar bilan o‘tkazilib, Davlat tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘- e‘tiborini tubdan oshirish, milliy tilga ehtirom ruhida yosh avlodni tarbiyalash maqsad qilib olingan. Yurtboshimiz har sohada ta’kidla-

yotganidek, Yangi O'zbekistonni barpo etishga qaratilgan ezgu qarashlarimiz harakatlarimiz yuksak pog'onaga asta-sekin ko'tarilib, hal qiluvchi bosqichiga yetmoqda.

Tilimizni saqlab qolish uchun ham zamin yaratayotgan yuqoridagi kabi qonunlar hali to'laligicha amalga oshmadi. Ammo bosqichma-bosqich ketayotgan rivojlanishlar, sa'y - harakatlar samarasi o'laroq tilimizda jumboqli muammolar, og'riqli nuqtalarga barham berilmoqda. Negaki, O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasi aholisining mutlaq ko'pchiligi bo'lmish xalqimizning qomusiy tili. Har davlatning tili, an'anasi kabi yurtimizda ham ular mamlakat birligi va yaxlitligi jamiyatimiz jipsligining muhim omili hisoblanadi.

Chetdan o'zlashtirilayotgan barcha so'zlar ma'no jihatdan tilimizda ayni atalishi bo'lsa-da, xalqimiz nutqida shunchaki talaffuz qilinaveradi. Demak, davlat tilining rivoji va taraqqiyotida eng muhim o'rinni leksikologiya egallaydi. Biroq, tilimizda yechimini topmagan tugunlar hali ham yetarli. Buning uchun tilshunos olimlar harakatdan to'xtamay, boshqa davlatdagi hamkasblari bilan hamkorlikda fikr almashishlari kerak, nazarimda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.Irisqulov Tilshunoslikka kirish. T. 2020.
2. R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev Hozirgi o'zbek adabiy tili. T. 2014.

II SHO‘BA.

O‘ZBEK LINGVODIDAKTIKASINING NAZARIY-AMALIY MASALALARI

TASAVVUF ILMIDA YAGONA, XOLIS BORLIQ MA‘NOSI BILAN BOG‘LIQ HOLDA NOMLANGAN ISMLAR SEMANTIKASI

Axatova M.S.,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada tasavvufiy she‘riyatda qo‘llanuvchi til birliklari, mumtoz adabiyot namunalari, xususan, so‘fiy shoirlar A. Yassaviy va Boborahim Mashrab asarlarida oshiq va ma‘shuq obrazlarini anglatuvchi tasavvufiy so‘zlarning ma‘noviy xususiyatlari aks ettirilga.

Abstract. In the article, the language units used in Sufi poetry, the spiritual characteristics of Sufi words denoting the images of lover and beloved in the works of Sufi poets A. Yassavi and Boborahim Mashrab are reflected in classical literature.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, ilm, she‘riyat, mumtoz adabiyot, manba, nafs, til, asar.

Key words: Sufism, science, poetry, classical literature, source, soul, language, work.

Tasavvufiy she‘riy manbalarda **Hu oti** uchraydi. **Hu - Hu oti - Hu-hu murodi** kabi shakllarda:

Turfa ishdurkim, ko‘ring masjidga dardu g‘am,

Necha kun zohid bo‘lub, ko‘ngulga bir hu kelmadi [3, 35].

Na xush totliq haq yodi sahar vaqti bo‘lg‘anda,

Boldin suchuk hu oti sahar vaqti bo‘lg‘anda [2, 177].

Nafsi mulhima martabasiga yetgan solik aynal yaqin maqomiga erishadi. Mazkur darajadagi solik ko‘proq ibodat qilishi, namoz o‘qib, ro‘za tutishi, o‘zida paydo bo‘lgan zohiriy va botiniy tajallilar haqida murshidiga xabar berib, uning tavsiyalariga rioya qilmog‘i darkor. Bu maqomdagi solik **“hu”** ismi bilan zikr qiladi. Yuqoridagi baytda keltirilgan **hu** mana shu nafsi mulhima bosqichida qilinadigan **“hu zikri”**ni ifodalaydi. Bu tushunarli. **Huning** asl ma‘nosi nima? **Hu** bir necha ramziy mazmunga egadir. Ma‘lumki, hoyi havvaz harfi bilan ifodalanadigan **“h”** tovushi o‘pkada (yoki bug‘izning eng chuqur qismida) hosil qilinadi, vov bilan anglatiladigan **“u”** tovushi esa labda paydo bo‘ladi. **H** va **u** tovushlari hosil bo‘lgan nutq a‘zolarida, ya‘ni bug‘iz va lab oralig‘ida barcha nutq tovushlari vujudga keladi.

Demak, **hu** barcha tovushlarni o‘zida birlashtiruvchi, mujassam qiluvchi demakdir. Negaki ayni paytda **hu** bir zarbning o‘zida talaffuz qilinadi. Mazkur ma‘no **huning** birlamchi ramziy ma‘nosidir. Uning ikkilamchi ramziyligi tasavvuf bilan bog‘liq. Ma‘lumki, vahdati vujud ta‘limotida iroda-mushohadada bo‘lganidek, borliq jihatidan ham birlik qabul qilingan. Bu bosqichda Allohdan tashqari biror borliqning haqiqatda mavjud emasligi tan olingan. So‘fiylarga ko‘ra, bu tushuncha **“tavhidning eng so‘ng erishiladigan va eng mukammal shaklidir”** [4, 171-172]. Aynan mazkur tushuncha **hu oti** (*Boldin suchuk hu oti sahar vaqti bo‘lganda deyilganda ulug‘ yaratuvchining Ahadiyat nomi anglashiladi. Koinotdagi har qanday voqelik Allohning ma‘lum bir jihatiga aloqadordir. Borliqlar olami U bilan qoimdir. Demak, Alloh zoti jihatidan yagona borliqdir va butun mavjudodning o‘zagini tashkil qiladi. Olamda hamma narsa Uning zoti bilan qoimdir. Undan tashqaridagi borliqlar, Uning ismi, fe‘l va sifatlarining tajallilaridan iborat bo‘lib, asliy qoim borliqlari yo‘q. Haqiqiy vujud Allohga oiddir.*

Ibn Arabiyning fikricha ham koinot ilohiy sevgi va ishqning zarurati sifatida shaxsi aniq borliqlar holidan zot jihatidan yagona borliqlar bo‘lgan Allohning tajallisidan boshqa bir narsa emas. Uningcha, Alloh olamni va butun yaratilarni qanday shaklda yaratishni azaliy ilmi bilan bilardi. Bu ilmi boshqasidan olmadi. Chunki o‘zidan boshqa borliq yo‘q edi.

Aritur dil zangarini hu-hu yodi, oshiqnlarni kecha – kunduz hu murodi.

Hu – hu teyu jon bergaysen, qul Ahmadi, saharlarda qo‘pub toat qilg‘um kelur [2, 95].

Baytdagi **hu – hu** va **hu murodi** shakllari ham yuqoridagi mazmunlar bilan bog‘liq.

Ishq yo'lida fano bo'lay, Haq, **Birubor**, har na qilsang oshiq qilg'il, parvardigor [2, 58].

Yoratkon **Biruborim** yo'lin izlab, shayton lain yo'llaridin qayting do'stlar [2, 67].

Qudrati birla yaratti oyi kunni **Birubor**, o't solib yetti falak, davrini kuydursam kerak [3, 97].

Baytlarda **Birubor** nomi orqali Alloh Taoloning yuqoridagi yagonalik zoti anglanadi. Mashrab: "Alifni dilga jo qilmoqni bismillodin o'rgandim, shahid qonini to'kmakni kalomullodin o'rgandim," – deganda ham **Alif** orqali Mutlaq vujudning yagona borliq ekanligiga ishora qiladi.

Fido bo'lsun senga jonim, to'kar bo'lsang menim qonim,

Men qulingman, sen sultonim, menga sen - o'q keraksa [3, 159].

Olimlarga kitob kerak, so'filarga masjid kerak,

Majnunlarga Laylo kerak, menga sen - o'q keraksan [3, 159].

O'q ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiluvchi yuklama sanaladi. Misralarda o'q o'z vazifasini bajargan, «sen»ning, ya'ni «yaratganning yagona borliq ekanligi» ma'nosini kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Baytlarda qanday ruhiyatdagi shaxs ruhiyati yaks etgan? Buni yoritish uchun so'fiya ayol Robiyaning dala – dashtga chiqib aytgan so'zlarini yodga olish o'rinli bo'lardi. Robiya atrofga boqib: "Ey Alloh, sen tufroq, ham toshsan. Lekin men sening o'zingni ko'rishga ilhaqman,"- degan edi. Uning yana bir boshqa so'zlarini ham eslaylik: "Bir kuni tushumga Muhammad sallollohu alayhi vasallam kirib: «Ey Robiya, sen meni sevasanmi?» - deb so'radilar. Men shunday javob berdim: "Ey Rasulalloh (a.s.)! Sizni kim ham sevmaydi. Lekin qalbimni Allohga bo'lgan sevgi shunday to'ldirganki, kimnidir sevishtga, yoki nafratlanishga ichimda joy yo'q" [1, 118].

Uning yuqoridagi so'zlari vahdat ul vujud (ruhning Alloh bilan birlashishi) tarafdorlarining sakr (bexushlik) holida aytgan "Undan boshqa borliq yo'q", "Men yo'qman, borliqda faqat u mavjuddir", "Jubbamda undan boshqasi yo'q" va boshqa so'zlarini eslatadi. Va "Olimlarga kitob kerak, so'filarga masjid kerak, Majnunlarga Laylo kerak, menga sen - o'q keraksan" misrasidagi sen - o'q ham o'zini va dunyoni Alloh Taoloning oldida hech narsa emasligini anglab yetgan solikning ahvoli ruhiyasini ifodalaydi, ya'ni "menga sen - o'q keraksan" deganda, solik "menga na ikki dunyo, na do'zaxu jannat kerak, faqat Alloh – sen keraksan" demoqchi bo'ladi.

Demak, bundan kelib chiqadiki, "sen - o'q" orqali Alloh Taologa murojaat qilinayotgan ekan.

Xullas, tasavvufiy she'riyatda qo'llanuvchi til birliklari, mumtoz adabiyot namunalarida, xususan so'fiy shoirlar A. Yassaviy va Boborahim Mashrab asarlarida oshiq va ma'shuq obrazlarini anglatuvchi tasavvufiy so'zlarning ma'noviy xususiyatlari nozik va turli-tuman. Ular lingvistik jihatdan chuqur tahlil qilinishini kutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1991.
2. Yassaviy Ahmad Xoja. Devoni hikmat (nashrga tayyorlovchi Rasulmuhammad Ashurboy o'g'li Abdushukurov). – Toshkent: G'afur G'ulom, 1992.
3. Qissai Mashrab. (Nashrga tayyorlovchi: Sayfiddin Raf'iddin). – T.: Yozuvchi, 1992.
4. Xeyri Bulay. Turkiyade ruhperest ve moddeperest karashler kurashi. – Ist., 1967.

O'ZBEK TILINING RIVOJLANISHIDA "DAVLAT TILI HAQIDA"GI QONUNNING AHAMIYATI

Sharif Bobojonov,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedراسi mudiri,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Davlat tili haqida"gi Qonunning ahamiyati va ona tilimizning rivojlanishi yo'lida amalga oshirilayotgan ishlar bayon etilgan. Maqolada o'zbek tilining taraqqiyoti yo'lida samarali mehnat qilgan mutafakkirlar va ularning olib borgan ishlari xususida alohida to'xtalib o'tilgan.

Abstract. This article describes the importance of the Law "On the State Language" and the work being done for the development of our mother tongue. The article focuses on thinkers who worked effectively for the development of the Uzbek language and their work.

Kalit soʻzlar: Oʻzbekiston, vatan, davlat tili, qonun, ona tili, rasmiy ish qogʻozlari.

Key words: Uzbekistan, state language, lash, native language, official documents, homeland.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Ona tilimizning boyligini, unga hurmatingiz va muhabbatingizni tilimizni dunyoga tarannum etish bilan koʻrsatishingiz kerak” degan hikmatli soʻzlari ona tilimizning yanada yuksalishiga zamin yaratdi.

Oʻzbekistonimiz eng rivojlangan davlatlar qatoriga kirish yoʻlida dadil qadamlar bilan kundan kunga rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda.

Oʻtgan yillar mobaynida koʻplab adolatli, insonparvar, xalqparvar Qonunlar qabul qilindi. Shu yillar mobaynida 100 dan ortiq yangi Qonun va kodekslar qabul qilinib, hayotimizda oʻz ifodasini topib, mamlakatimizda qonunchilik tizimi kundan-kunga takomillashib bormoqda.

Barcha fuqarolarimiz bilishi va amal qilishi lozim boʻlgan muhim Qonunlardan biri 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan va 1995-yil 21-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi 24 moddadan iborat Qonunidir.

Qonunning qabul qilinishi esa xalqimizning unutilmas buyuk qadriyatlarini tiklash yoʻlidagi tarixiy hujjatdir.

Ona tilimiz orqali millat va xalq, adabiyot va tarix, ilm-fan va madaniyatimiz rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Donishmandlardan biri: “Ona tili – mening vatanimdir” deb ming bora taʼkidlagan ekan. Vatan ham, vatanga muhabbat tuygʻusi ham ilohiy bir neʼmat. Shuning uchun ham vatan har bir kishiga aziz va muqaddasdir. Vatan soʻzi hamisha ona soʻzi, ona tili bilan yonma-yon keladi. Oʻtgan buyuk tariximizda ne-ne buyuk ajdodlarimiz va allomalarimiz ona tilimizning betakror jozibasi bilan millat ruhini koʻtarganlar. Mahmud Koshgʻariy, Alisher Navoiy, Bobur, Benazir shoir Xorazmiy, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Choʻlpon, Gʻofur Gʻulom, Oybek, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Primqul Qodirov, Mirtemir, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi yuzlab buyuk allomalar, shoir va yozuvchilar, tilshunos va adabiyotshunoslar oʻzlarining durdona asarlari bilan ona tilimizning rivojlanishiga beqiyos hissa qoʻshganlar.

Buyuk mutafakkir Abdulla Avloniyning “Har bir millatning dunyoda borligʻini koʻrsatadurgʻon oʻyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yoʻqotmak millatning ruhini yoʻqotmakdur” degan soʻzlari oʻz davrida ham, hozir ham qadrlidir. Shuning uchun ham ona tili-millat koʻzgusi, til-millat gʻururi, til-millat belbogʻi, til-tafakkur elchisi, til-davlat ramzi kabi muqaddas quyma soʻzlar qon-qonimizga singib ketgandır.

Qonun kundalik hayotimizda oʻz natijasini berib kelmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizning barcha sohalarida, ayniqsa, ilm-fan, madaniyat va sanʼat, til va adabiyot, davlat boshqaruvida olamshumul ishlar amalga oshirilmoqda. 34 yil ichida oʻzbek tili leksikografiyasi esa eng yuqori chuqqiga koʻtarildi. 12 jildli Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 6 jildli Oʻzbek tilining izohli lugʻati, lotin va krill alifbolaridagi Imlo lugʻati va shu asosida yuzlab oʻquv va tarjima lugʻatlarining nashr etilishi va keng oʻquvchilar ommasiga taqdim etilganligi tom maʼnoda mustaqillik yillariga toʻgʻri keladi va Qonunning qabul qilinishi bilan bevosita bogʻliqdir.

Qonunning **1-moddasida** “Oʻzbekiston Respublikasining davlat tili oʻzbek tilidir” deb belgilab qoʻyilgan. Bu esa har bir yurtdoshimizda faxr va iftixor tuygʻusini shakllantiradi. Shu bilan birga har bir fuqaroga katta masʼuliyat yuklaydi.

Qonunning **4-moddasida** “Oʻzbekiston Respublikasida davlat tilini oʻrganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda boʻlish taʼminlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi. Fuqarolarga davlat tilini oʻqitish bepul amalga oshiriladi” deb belgilab qoʻyilgan. Koʻrinib turibdiki, qonun har tomonlama mazmun-mohiyati bilan mukammal yoritilgan.

Qonunning **7-moddasida** ona tilimizning yangilanish va boyish jarayonini tartibga solishga qaratilgan: “Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda oʻzbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi. Davlat oʻzbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini taʼminlaydi, shu jumladan unga hamma eʼtirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga taʼminlaydi. Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qoʻmitasining roziligi bilan oʻzbek tiliga joriy etiladi” deb belgilab qoʻyilgan.

“Davlat tili haqida” gi Qonun oʻzbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va meyorlariga rioya etilishini talab etadi. Bu qonunda asosan, ilmiy asoslangan, hamma eʼtirof etgan, keng

jamoatchilik muhokamasidan o'tgan, atmashunoslik qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan atamalargina o'zbek adabiy tiliga joriy etiladi.

Hammamiz foydalanadigan matn turlaridan biri rasmiy ish qog'ozlari matnidir. Har bir hodimni rasmiy ish qog'ozlari matni bilan ishlashga (Davlat tilida ish yuritishga) o'rgatish hayotiy zaruriyatdir. Mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan har bir mutaxassis qaysidir ish qog'ozi bilan muomila qilishiga to'g'ri keladi. Mutaxassislarni rasmiy ish qog'ozlari matni bilan tanishtirish ona tilimizning barcha bo'limlarini o'rganish orqali amalga oshiriladi.

Masalan, Davlat tilida ish yuritish kitobida ariza, tarjimai hol, telegramma, telefonogramma, tushuntirish xati, ishonchnoma, buyruq, ma'lumotnoma, bildirishnoma, dalolatnoma, hisobot, tilxat, bayonnoma kabi bir qancha rasmiy ish qog'ozlari matnini o'rganish ko'zda tutilgan. Har bir rasmiy ish qog'ozlari ma'lum bir qismlardan tashkil topadi. Mutaxassis matn yaratayotganda bunga e'tibor beradi. Quyida "Tarjimayi hol" matni qurilishini qo'rib chiqamiz.

Tarjimayi hol ma'lum bir shaxs tomonidan o'z shaxsi hayoti va faoliyati haqida bayon qilinadigan axborotdir. U quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi: Muallifning familiyasi, ismi, otasining ismi, tug'ilgan vaqti, joyi, ota – onasi haqida qisqacha ma'lumot, maktabgacha tarbiyalangan joyi, qachon maktabga kelgani, ma'lumoti va ma'lumotiga ko'ra mutaxassisligi ish faoliyatining turlari, ohirgi ish joyi va lavozimi, jamoat ishlaridagi ishtiroki, oilaviy ahvoli va oila a'zolari, turar joyi va tarjimai hol nima maqsadda yozilgani aks etadi.

Tarjimayi hol kirish, asosiy qism va xulosa qismlarga ajratish mumkin. Kirish qismida har bir kishining ismi, familiyasi, otasining ismi, tug'ilgan vaqti va joyi haqidagi ma'lumotlar aks etsayu qolgan asosiy ma'lumotlar asosiy qismni tashkil etadi. Tarjimayi holning xulosasi uning nima maqsadda yozilgani haqidagi ma'lumotdir. Bunday uch katta tarkibiy qismga tarjimai holni ajratib o'rganish oson va qulaydir.

Ariza, tushuntirish xati, ma'lumotnoma va boshqa rasmiy ish qog'ozlari ham ana shunday qismlardan iboratdir. Masalan, ariza matniga kirish qismiga ariza kimga kim tomonidan yozilgani haqidagi ma'lumot kiritilsa, asosiy qismni ariza matni tashkil qiladi. Xulosaga esa ariza yozuvchi shaxsning ismi, familiyasi, imzosi va ariza yozilgan sana kiradi.

Shuningdek, har bir mutaxassis rasmiy ish qog'ozlari matnining murakkab turlari ya'ni, buyruq, bayonnoma, farmoyish, yo'riqnoma, nizom, ustav, xizmat xatlari ustida ishlab, ularni mustaqil yaratish ustida ishlash lozim. Bu esa mutaxassisning yozma va og'zaki nutqini yanada boyitadi.

Qonunning 10-moddasida "Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarining ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin" deb belgilab qo'yilgan. Bu esa ona tili fani o'qituvchilariga katta mas'uliyat yuklaydi. O'qituvchilar dars jarayonida davlat tilida ish yuritish hujjatlari ustida ham mukammal ishlab, talaba-yoshlar va mutaxassislarning mustaqil rasmiy ish qog'ozlari matni ustida ko'proq ishlashlariga amaliy yordam ko'rsatishi, ularning yozma va og'zaki savodxonligining oshishiga zamin yaratishi muhimdir.

Qonun ona tilimizning nufuzini oshirib, uning boyishiga va soflashishiga, dunyo tillari qatoridan o'rin olishiga zamin yaratdi. Xalqimizning dunyoqarashi va saviyasining yuqori bo'lishini, ma'naviyatining yuksalishini ta'minlash bilan birga ona tili maqomini ham yuqori cho'qqilarga olib chiqdi. Bugun jahon arenalarda o'tkazilayotgano'zbek kurashi deya nomlangan sport turida "Chala", "Yonbosh", "Dakki", "Halol" degan o'zbekona jumalarni eshitgan har bir o'zbekning qalbi g'urur va iftixorga to'ladi. Bugun yosh avlod ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan professor o'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biri yoshlarga o'zbek tilining sof va mukammalligini saqlagan holda o'rgatish ekan, bu masalaga barcha sa'y-harakatlarimizni qaratgan holda mas'uliyat bilan yondoshmog'i lozim.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, "Davlat tili haqidagi"gi Qonun onatilimizning nufuzini oshirib, uning boyishiga va soflanishiga, rivojlanishiga, dunyo tillari qatoridan o'rin olishiga zamin yaratdi.

Xalqimizning dunyoqarashi va bilim darajasining yuqori bo'lishini, ma'naviyatining yuksalishini ta'minlash bilan birga ona tili maqomini ham yuqori cho'qqilarga olib chiqdi.

Qonunga asosan, ilmiy asoslangan, hamma e'tirof etgan, keng jamoatchilik muhokamasidan o'tgan, atmashunoslik qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan atamalargina o'zbek adabiy tiliga joriy etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari hamda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni va Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti faoliyatining keng kolamli natijasi asosida mamlakatimiz bo'ylab tuman va shaharlarda, bog'cha, maktab, kollej va akademik va litsey, tashkilotlarda va oliy o'quv yurtlarida o'tkazilayotgan ilmiy-nazariy konferensiya va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning mazmun-mohiyati ham ona tilimizning boyligini asrash va uni rivojlantirish, butun dunyoga uning sofligi va go'zalligini tarannum etishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 1-12 jild. 2000-2006.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti. 1-5-jild. 2006-2008.

MILLIY O'ZLIGIMIZNI O'ZIDA MUJASSAM ETGAN BUYUK QADRIYAT

A.B.Pardayev,

*Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Qadim madaniyatlar, ko'hna an'analar beshigi bo'lgan til har bir xalqning ma'naviy merosini, milliy o'zligini o'zida mujassam etgan buyuk qadriyatdir. Shu boisdan ham dunyoda eng muqaddas va tabarruk zot bo'lgan ona siymosining tilga vobasta qilib, aytilishida ulug' hikmat bor. Dunyoni azmu shijoati bilan titratgan ne-ne jahongirlar-u olamni kezman donishmandlar ham ilk bor tilini ona deb atagani zabon baxsh etgan mo'tabar zotga cheksiz ehtiromning ramzidir.

Ulug' bobolarimizning o'z ona tilida yaratgan durdona asarlari bugun jahon ahlini hayratga solib kelayotganligi har birimizda faxr-iftixor tuyg'usini yuksaltiradi. Bu haqda gap ketar ekan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlarini, ona tilimizning betakror ohanglarini tasvirlab bergan hazrat Navoiy ijodini, adibning "Xamsa" durdonasini, "Xazoyin ul-ma'oni" devonini, shoh va shoir Bobur mirzo merosini, "Boburnoma" asarini, uning devonini alohida qayd etish lozim. Ko'hna va navqiron tilimiz asrlar davomida ne-ne talotumlar va davr sinovlariga dosh berib, bamisoli olovda tug'ilib, olovdan omon chiqadigan afsonaviy qush - samandardek bugungi zamonaviy, rivojlangan, dunyo bilan bo'ylashgan mamlakat va xalq tiliga aylandi.

O'tgan asrning 80-yillari oxirigacha jamiyatning soha va tarmoqlarida rus tili "hukmronligi"ning uzoq muddat davom etganligi o'zbek tilining ilmiy tadqiqiga ham ta'sir etmasdan qolmadi, albatta. Nihoyat, orziqib kutgan kun – 1989-yil 21-oktabr kuni Birinchi Prezidentimiz tomonidan O'zbek tili - davlat tili, deb e'lon qilindi. "Davlat tili haqida" Qonun qabul qilindi. Xalqimizning asriy orzulari ro'yobga chiqdi. Bukilmas va navqiron ona tilimiz murakkab sinovlardan mardonavor o'tdi. Asosiy Qonunimiz – mamlakat Konstitutsiyasi hamda davlat Madhiyasining ona tilimizda yaratilgani milliy davlatchiligimizning mustahkam poydevori bo'ldi. Davlat tilida ta'lim olish, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish, matbuot, radio va televidenie sohasida maqola, ko'rsatuv va eshittirishlar tayyorlash borasida dadil qadamlar tashlandi. Tilimizning mazmuniy ifodasi keng ko'lamda tadqiq qilindi. Ona tilimizni madaniyat, jamiyat, ruhiyat, mantiq bilan bog'liqlikda tahlil qilish, uni o'rganish bo'yicha ilmiy qadamlar tashlandi.

Keyingi ikki yilda Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan o'zbek tilining nufuzini oshirish bo'yicha ikkita Farmon qabul qilindi. Vazirlar Mahkamasining ko'plab qarorlari ishlab chiqildi. Sohaning huquqiy bazasi tubdan yangilandi. Eng quvonarlisi, 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli Farmon asosida 21-oktabr mamlakatimizda "O'zbek tili bayrami kuni" deb e'lon qilingani tarixiy voqea bo'ldi. Nafaqat bu o'zbek tili mutaxassislariga, balki, barcha yurtodoshlarimizda g'urur bag'ishladi va ajdodlarimizning asriy orzularini ro'yobga chiqardi. Mana ikki yildirki, til

bayrami arafasida Samarqandda bu sana katta tantanalar bilan qarshi olinib, universitet yoshlari, viloyat faxriylari, ziyolilar, shoir-yozuvchilar ishtirokida davra suhbatlari, forumlar, uchrashuvlar, festivallar o'tkazib kelinmoqda. Yoshlarimizda milliy o'zlikni anglash tuyg'usi oshib bormoqda.

Bugungi kunda Prezidentimiz Farmoni bilan Vazirlar Mahkamasi huzurida tashkil etilgan Davlat tilini rivojlantirish departamenti davlat tili va uning amal qilishi bilan bog'liq muammolar yechimida tashabbus ko'rsatmoqda. Departament tomonidan aniq vazifalar qo'yilmoqda. Albatta, mamlakatimizda ona tilimizga bo'lgan bunday yuksak e'tibor va g'amxo'rlik suv va havoday zarur edi. Negaki, eng katta muammomiz bo'lgan tashqi reklamalar, binolar peshtoqidagi yozuvlarni qonunchilikka muvofiqlashtirilishida, milliy mentalitetimizga uyg'unlashtirishimizda turli shakl-shamoyildagi aralash-quralash yozuvlarga nisbatan jamoatchilikning murosasiz munosabatini shakllantirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Bu borada keng ko'lamli tahliliy o'rganishlar ham amalga oshirildi.

Davlatimiz Rahbarining 2020-yil 20-oktabrda qabul qilgan PF-6084-sonli Farmoni tizimda keng ko'lamli strategik vazifalarni belgilab berdi. Aytish joizki, ushbu hujjat asosida 2020-2030-yillarda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlangan. Davlat maktabgacha ta'lim tizimida o'zbek tili guruhlar sonini 2025-yilgacha 72 foizga, 2030 yilgacha 80 foizga yetkazish belgilangan. Bu, albatta, ta'lim tizimining ilk bosqichida ona tili o'qitish tizimini kengaytirib, bolalarda ijodkorlikni, teran tafakkurni, yozish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, 2030-yilga qadar umumta'lim maktablarida o'zbek tili fanini o'qitish ko'lamini amaldagi haftada 84 soatdan 110 soatga oshirish, oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tili kafedralarini 2025-yilga qadar 120 taga, 2030-yilgacha 140 taga yetkazish ko'zda tutilgan. Bu mutaxassislar uchun juda katta imkoniyat bo'lib, Prezidentimizning madaniyatimizga, ma'naviyatimizga bo'lgan yuksak e'tibori va ishonchining natijasidir.

Eng ahamiyatlisi, Farmon asosida rahbar kadrlar uchun davlat tilini bilish darajasini aniqlash bo'yicha test tizimi hamda mas'ul lavozimlarga tayinlanadigan shaxslar uchun davlat tilini bilish bo'yicha daraja sertifikatlari joriy etildi. 2021- yilning 5-may kuni Davlat test markazi tomonidan ilk bor kadrlarning davlat tilida ish yuritish darajasini aniqlash bo'yicha test sinovlari o'tkazildi. Aytmoqchimanki, bunday faol til siyosati kelgusida o'zbek tilining nafaqat og'zaki, balki yozma muloqot ko'lamini ham kengaytiradi. Bu esa bank-moliya tizimi, sanoat, ishlab chiqarish, huquqshunoslik, harbiy ish, tibbiyot kabi hanuzgacha rus tilining ta'siri saqlanib qolayotgan soha va tarmoqlarda o'zbek tilining imkoniyatlaridan samarali foydalanishga, oddiy, ravon o'zbekona atama va terminlarni keng qo'llashga undaydi. Ayni shu yo'nalishda bugun Vazirlar Mahkamasi huzurida Atamalar komissiyasi ham faoliyat yuritmoqda. Globallashtirish sharoitida tilimiz sofligini saqlash, uning lug'at boyligini muntazam oshirib borish vazifasi qo'yilmoqda.

Bugun dunyoda har qaysi xalq o'z ona tilini asrab-avaylashi har qachongidan ham dolzarb bo'layotir. YUNESKOning "Yo'qolib ketish xavfi arafasida turgan jahon tillari atlas"ida keltirilishicha, Yevropada 50 ta, Tinch okeani mintaqasida 200 ta til ana shunday xavf yoqasida. Afrikadagi 1400 ta tildan 250 tasi yaqin yillarda, 600 tasi kelajakda butunlay yo'qoladi. Bu raqamlar madaniyatga befarq bo'lmagan har qanday insonni o'ylantiradi. Hozirda o'zbek tilida gaplashuvchilar soni dunyo bo'yicha 50 millionga yetmoqda. Ayniqsa, Afg'oniston, Tojikiston, Qirg'izistonda millionlab o'zbeklar istiqomat qilishadi. Jahonning 60 ga yaqin universitetlarida, 100 ga yaqin maktablarida o'zbek tili o'rganilmoqda. Ilmiy izlanishlar olib borayotgan chet ellik olim va tadqiqotchilar soni ham oshib bormoqda. Prezidentimizning BMT Bosh assambleyasining 75- va 76-sessiyalarida yuksak xalqaro minbardan turib, o'zbek tilida nutq so'zlagani, tilimiz tarixida unutilmas voqeaga aylandi. Dunyoning eng yetakchi tillari qatorida o'zbek tili ham ilk bor xalqaro doirada baralla yangragani har bir yurtdoshimizda faxr-iftixorni, milliy g'ururni, ulug' ajdodlarimizga munosib vorislik tuyg'ularini oshirdi.

Haqiqatan ham buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy aytganidek, har bir xalqning dunyoda borligini ko'rsatadigan oйнаi hayoti uning tili va adabiyotidir. Shu ma'noda mamlakatimizning turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga a'zo bo'lganligi, o'z navbatida nafaqat iqtisodiy, balki, ona tilimizning turkiy tillar orasidagi maqomini ham har jihatdan mustahkamladi. Eng asosiysi, yuz jildlik "Turkiy adabiyot xazinasi" kitoblar turkumi a'zo davlatlarning o'z ona tillarida nashr etilishi jahon tamaddunining bebaho durdonalari bilan yoshlarimizning yaqindan tanishtirishga, bizning tilimiz, tariximiz va madaniyatlarimiz mushtarak ekanligiga munosib tuhfa bo'lmoqda.

Shu o'rinda ona tilimiz rivoji uchun tuzilgan yana bir xayrli tashkilot O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi faoliyatini alohida qayd etishimiz lozim. Vazirlar Mahkamasi huzurida tashkil etilgan bu jamg'arma tilimiz rivojiga qaratilgan tashabbuskor loyihalar bo'yicha grantlar e'lon qilmoqda. Tilimiz bo'yicha kompyuter dasturlarini tayyorlash ishlarini qo'llab-quvvatlamokda. Jamg'arma tomonidan "Davlat tilida ish yuritish" kitobining yangidan nashr etilishi, boshqaruv faoliyatida asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Hozirda jahon tilshunosligi global tarmoqda qat'iy qidiruvga bo'ysundirilgan o'zining milliy til korpusini yaratib, bu borada madaniyatlar targ'iboti kengayib bormoqda. Mana shunday qaynoq jarayonda, ta'bir joiz bo'lsa, tilimizga sarmoya kirituvchi Jamg'arma ko'magida ona tilimizning ham milliy korpusini yaratish ishiga biz tilshunoslar har tomonlama puxta yondashishimiz, tilimizning betakror sehra-tarovati mujassam bo'lgan iboralar, maqol va matallarning mohiyatiga alohida ahamiyat qaratishimiz zarur, deb o'ylayman. Birgina misol keltirmoqchiman: xalqimizda "Mehmon kelsa, qut kelar", degan hikmat bor. Ayni shu maqol XI asrda Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida keltirilgan. Ya'ni, "Uma kelsa, qut kelar". Qariyb, ming yildan ziyod tarixga ega bo'lgan bu maqolning bizning qon-tomirimizga singib ketganligi bejiz emas. Mana shunday milliy qadriyatlarimizning mohiyati ko'hna moziylar bilan tutashishini, bularning barchasida so'zning qiymati va ziynatini munosib baholashimiz kerak. Bu orqali kelgusida elektron til korpusining mukammalligiga erishish mumkin.

Eng muhimi oldimizga qo'yilgan mas'uliyatli vazifalarni amalga oshirishda ona xalqimizga bo'lgan farzandlik mehri va sadoqati bilan yondashishimiz ham qarz, ham farz. Bildirilgan yuksak ishonchni sharaf bilan ado etib, yoshlarimizni o'z ortimizdan ergashtirib, dunyoga yuz tutayotgan ona tilimiz islohotlarida kamarbasta bo'lmog'imiz zarur. Bu esa daxldorlik hissini oshirib, har birimizni faol va tashabbuskor bo'lishga undaydi.

O'ZBEK TILINING LEKSIK TARKIBIDA TERMINLAR TIZIMINING O'RNI

*Islomov Ikrom Xushboqovich,
Renessans ta'lim universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori
ikromislomov75@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining leksik tizimi, uning tarkibiy tuzilishi, unda maxsus so'zlar leksik mikrotizimini tashkil qiluvchi – terminlar tizimining o'rni xususida fikr-mulohaza yuritiladi. Shuningdek, terminlar tizimining tarkibi va mazkur tizimning ichki tuzilishi tahlil qilingan.

Abstract. This article discusses the lexical system of the Uzbek language, its structural structure, the role of the system of terms, which forms the lexical microsystem of special words in it. Also, the composition of the system of terms and the internal structure of this system are analyzed.

Kalit so'zlar: leksika, leksik tizim, termin, terminologik birlik, ideografik struktura.

Key words: lexicon, lexical system, term, terminological unit, ideographic structure.

Bugungi zamonaviy o'zbek tilshunosligi oldida an'anaviy masalalar tadqiqi ham dolzarbligini yo'qotgani yo'q. XX asr o'zbek tilshunosligi tilni turli metodologiya va aspektlarda tadqiq qilib ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Avvalo, tilga yaxlit butunlik sifatida yondashish, lison va nutqni izchil farqlash, leksikani tizimiy tadqiq qilish, lingvistik va ekstralingvistik hodisalarni turli aspektda tekshirish, til birliklari va ularning lisoniy qiymati, lingvistik meyor va qonuniyatlarni ochish hamda baholash doirasida samarali ishlar bajarildi, tadqiq etishning an'anaviy, zamonaviy metodologiya va usullari yaratildi. Ayniqsa, tilning leksik sathiga oid ilmiy tadqiqotlar muhim nazariy-amaliy natijalarni taqdim etdi, umuman, tilshunoslik sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida o'zbek leksikologiyasi yangi sifat bosqichiga ko'tarildi [Rahmatullayev, 1984: 17-24].

Til yaxlitligini ta'minlovchi sathlar va ularni tashkil etuvchi unsurlar ham, o'z navbatida, sistema ichida sistemalar hosil qilib o'ziga xos o'rganish qonuniyatlariga, tadqiq metodi va usullariga ega. Leksikaning murakkab tabiati va tarkibiy tuzilishi, sistemaviyligi masalasi juda ko'p omillar bilan aloqador, uning sistemaviy tabiatini ochish va tavsiflash ham murakkablik kasb etishi tabiiy.

Tilning tizimiyligini “ushlab turuvchi” gipo-giperonimik munosabat sistemaning ichki butunligi, bo‘g‘inlarning qat‘iy pog‘onaviyligi va pog‘onalararo bog‘lanishlarni ta‘minlovchi muhim asos sifatida baholanadi. Shundan kelib chiqib, iyerarxik qurilishli til zamirida giponimik munosabat yotishi va, albatta, bu munosabat nisbiy mavqeda bo‘lishini ta‘kidlash lozim. Gipo-giperonimik munosabat tushunchasi va uning sistema ichida asosiy mavqeda bo‘lishi o‘zbek tilshunosligida nisbatan ko‘proq tadqiq qilingan [Safarova, 1990].

Leksik sath birligi bo‘lgan leksemdan tortib leksik-semantik variantning sememasigacha gipo-giperonimik munosabat amal qilishini yuqorida qayd etilgan leksik-semasiologik tadqiqotlar orqali ham asoslash mumkin. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, leksikaning sistem tabiati asosida ham sistemaning barqarorligi hamda mavjudligini ta‘minlovchi iyerarxik va giponimik munosabat hal qiluvchilik ahamiyatga ega sanaladi.

Amalga oshirilgan tadqiqotlarga asoslanib aytish mumkinki, har bir pog‘onaviy bo‘linishda alohida guruh, sistemaviy birlashmaning o‘z ichki munosabati asosiy o‘rin tutadi va ularning umumiyligini, o‘ziga xosligini boshqa o‘xshash umumiylik bilan munosabatiga tayanib belgilash lozim [Yunusova, 1994]. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligi, substansial tahlil yo‘nalish nuqtai nazaridan baholansa, lug‘aviy birlashma va uning birliklari mohiyat (substansiyasi)ini o‘zaro aloqador yondosh umumiyliklar bilan bo‘lgan munosabat orqali belgilash maqsadga muvofiq. Darhaqiqat, sistemolog o‘z tadqiq manbaini tahlil qilar ekan, xususiylidagi belgilarni umumlashtirish orqali emas, balki o‘xshash hodisadagi umumiyliklarni birlashtirish natijasidagina kuzatuvdagi hodisaning sistemaviyligini ochishga, asoslashga erishadi.

Til leksik sathini, lug‘aviy birliklarni o‘zaro bog‘liqlikda, umumiyli va o‘xshashligiga asoslangan mavzuviy guruh hamda maydon asosida o‘rganish, tadqiq qilish amaliy samara berishi ma‘lum. Shunga tayanib aytish mumkinki, leksikani ideografik (mavzuviy) nuqtai nazardan o‘rganishning asosiy maqsadi – so‘zning turli (lisoniy, terminologik, nutqiy-hosilaviy) ma‘nolarini yaxlitlikda olib tahlil etish, o‘rganish va ularni o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgatishdan iborat.

Tekshirish obyekti bo‘lgan hodisalar yuzasidan amalga oshirilgan leksikologik, semasiologik, leksikografik tadqiqotlarga tayangan holda, tilning leksik tizimini alohida tizim sifatida belgilab, uning sistemaviy tuzilishi va tarkibini dastlab shartli ravishda quyidagicha tarzda ko‘rsatish mumkin: (1.1-jadvalga qarang)

1.1-jadval

Leksik tizim	
1. Umumleksik birliklar mikrotizimi.	2. Terminologik birliklar mikrotizimi.

Umumleksik birliklar tizimi, o‘z navbatida, makrotizim sifatida quyidagi mikrotizimlardan tashkil topadi: (1.2-jadvalga qarang)

1.2-jadval

Umumleksik birliklar makrotizimi		
1) neytral birliklar mikrotizimi	2) dialektizmlar mikrotizimi	3) chegaralangan birliklar mikrotizimi

Terminologik birliklar tizimi ham, o‘z o‘rnida, makrotizim sifatida *professionalizmlar mikrotizimi* va *ilmiy terminlar mikrotizimidan* tarkib topadi. (1.3-jadvalga qarang)

1.3-jadval

Terminologik birliklar makrotizimi	
1. Professionalizmlar mikrotizimi	2. Ilmiy terminlar mikrotizimi

Leksik tizimning dastlabki bosqichda ikki ichki tizimga ajratilish asosini ularni tashkil etuvchi birliklar mavqei hal qiladi. Chunki sistemaning tarkib topishi uni tashkil etuvchi unsur bilan belgilanishi maqsadga muvofiq. “Ma‘lumki, o‘zbek tilshunosligida til sistemalari, sistemalanish haqida gap borganida, fonema, morfema, leksema, so‘z shakli asosida shakllanuvchi sistemalar – fonologik, morfem, leksik va morfologik sistemalar nazarda tutiladi” [Hojiyev, 2010: 22]. Ko‘rinadiki, leksik tizim asosida tilning lug‘aviy birligi yotadi. Agar tashkil etuvchi unsur keng iste‘molli, faol va ma‘no ko‘lami chegralanmagan bo‘lsa, u umumleksik tizimni shakllantiruvchi birlik maqomida turadi.

Bunday belgi-xususiyatga ega birlikni keng ma'noda so'z deb qabul qilamiz va uni *umumleksik birliklar tizimi* unsuri sifatida qaraymiz. Shunga muvofiq, u tilning leksik tizimi uchun ahamiyatli va barqaror birlik hisoblanib, *umumleksik birliklar tizimini* tarkib toptiruvchi alohida lug'aviy qatorlar, lug'aviy-ma'noviy guruhlar, mavzuiy maydonlar – lisoniy paradigmalarda uchun muhim unsur maqomini egallaydi.

Agar butunlikni tashkil etuvchi birlik chegaralangan qo'llanishli, maxsus doiralarda ishlatiluvchi, ma'no ko'lamli tor va tushunchaviy aniqlik kasb etuvchi bo'lsa, bunday holatda uni terminologik birlik sifatida qayd etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aytilganlar asosida *umumleksik birliklar tizimi* uchun "so'z (leksema)", *terminologik birliklar tizimi* uchun "termin" asosiy, tashkil qiluvchi, tasniflovchi, belgilovchi birlik mavqeini egallaydi.

So'z va termin hodisalarining o'ziga xos mohiyati, farqli belgi-xususiyatlari asosida leksik tizimning qayd qilinayotgan dastlabki ikki tizimi alohida-alohida lug'aviy birlashmalar ekanligini tan olish, ularning tizimiy tabiatini ochish, leksik tizimdagi o'rnini belgilash, ular yuzasidan kuzatuv olib borish, tahlil qilish, tasniflash va ilmiy xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi. Demak, so'z (keng ma'noda) *umumleksik birliklar tizimining*, *termin esa terminologik birliklar tizimining* barqarorligini, alohidaligini ta'minlovchi eng muhim lingvistik hodisa, tizim unsuri sifatida baholanishga loyiq. Qayd etilgan *umumleksik birliklar tizimi* va *terminologik birliklar tizimining* alohida tizim sifatida tarkib topishi, barqarorlik kasb etishi, o'ziga xos struktur-semantik imkoniyatlarga ega bo'lishi ana shu ikki alohida lisoniy hodisa: *so'z va termin* mavqidagi birliklarning tizimda tutgan o'rne, o'zaro leksik-semantik munosabatlari, lisoniy ziddiyatlari asosida belgilanadi, tizim ichidagi tizimlarning alohidaligi, tizimiy qurilishi, tarkibiy qismi va tashkil etuvchi unsurlari hamda ular o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi ham so'z va terminlarning semantik tabiati, lug'aviy ma'nosi va vazifalari bilan bevosita bog'liq holda talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Qayd qilingan har bir tizim o'ziga xos tizimiy tarkib va tuzilishga ega bo'lib, mazkur tizimlarning tizimiyligini ta'minlovchi munosabatlar xuddi til sistemasidagi kabidir. Xususan, *umumleksik birliklar tizimi leksik tizimga* nisbatan mikrotizim bo'lib, uning o'zi ham tashkil etuvchilari bo'lgan: neytral birliklar tizimi, dialektizmlar tizimi, chegaralangan birliklar tizimi uchun makrotizim sanaladi. Makro va mikrotizimlar mavqei masalasi nisbiy xarakter kasb etib, ular o'rtasida, ilmiy manbalarda qayd qilinganidek, asosan iyerarxik va giponimik munosabatlar amal qiladi [Ne'matov, Rasulov, 1995].

Xuddi shu singari *terminologik birliklar tizimi* ham *leksik tizimga* nisbatan mikrotizim, o'z tashkil etuvchilari: *professionalizmlar tizimi* va *ilmiy terminlar tizimi* uchun makrotizim mavqeyini egallaydi va *umumleksik birliklar tizimi* strukturasidagi kabi o'z tarkibiy qismlari bilan o'zaro iyerarxik va giponimik munosabat asosida barqarorlashadi. O'z navbatida, ichki mikrotizimlar ham o'zaro teng munosabatli ziddiyat asosida alohidalik va barqarorlik kasb etadi.

O'zbek tili leksikasini til sistemasining alohida, mustaqil tizimi sifatida belgilab, uning *umumleksik birliklar tizimi* strukturasini quyidagicha tarzda umumlashtirish mumkin. (1.4-jadvalga qarang)

1.4-jadval

Umumleksik birliklar tizimi																
1) neytral birliklar mikrotizimi						2) dialektizmlar mikrotizimi						3) chegaralangan birliklar mikrotizimi				
Osmon	Yer	Shaxs	O'simlik	Hayvonot	Tabiat hodisalari	Osmon	Yer	Shaxs	O'simlik	Hayvonot	Tabiat hodisalari	Argotizmlar	Jargonlar	Vulgarizmlar	Arxaizmlar	Neologizmlar
G	G	G	G	G	LG	LG	G	G	G	G	LG	G	G	G	G	G
					L	L					L					

O'zbek tili leksikasining sistemaviyligi masalasiga aloqador tadqiqot sifatida M.Abdiyevning

“Soha leksikasining sistem tahlili muammolari” monografiyasini alohida ta’kidlash lozim. Olim leksik sathni “umumlisoniy leksik sistema” deb nomlaydi va kasb-hunar leksikasini alohida tizim sifatida olib, uning tizimiy strukturasi va tarkibi, tizim birliklari o’rtasidagi leksik-semantik munosabatlarni “gilamchilik”, “kashtachilik” va “do’ppichilik” mavzuiy mikrogruphlari asosida talqin qiladi [Abdiyev, 2006].

Ma’lumki, leksikaning ajralmas tarkibiy qismi bo’lgan kasb-hunar atamalari, soha lug’aviy birliklari, ilmiy terminologiya ham leksik sistemada mustaqil mikrosistemalar sifatida mavjud bo’ladi hamda o’ziga xos sistemaviy tuzilish va tarkibga ega hisoblanadi. Terminosistema ham lug’at boyligining ajralmas tarkibiy qismi, alohida xossalarga ega bo’lgan terminologik birliklarni o’zida mujassamlashtirgan alohida, mustaqil lisoniy tizim. Leksik sistemaning terminologik tadqiqi orqali ham leksik tizimning sistem tabiatini yanada chuqurroq anglash imkoniyati paydo bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Abdiyev M. Soha leksikasining sistem tahlili muammolari. Monografiya. – Toshkent, 2006.
2. Ne’matov H., Rasulov R. O’zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. O’quv qo’llanma. – Toshkent: O’qituvchi, 1995.
3. Rahmatullayev Sh. Semema – mustaqil til birligi // O’zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1984. – №5. – B. 17-24;
4. Safarova R.G. Giponimiya v uzbekskom yazike (na materiale obsheupotrebitelnix zoonimov): Diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1990
5. Hojiyev A. O’zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so’z yasallishining nazariy masalalari. Monografiya. – Toshkent: FAN, 2010. – B. 22.
6. Yunusova Z. O’zbek tilida lug’aviy mikrosistemaning tarkibi va rivojlanishi: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2004.

PEDAGOGIK TA’LIMNI AMALGA OSHIRISHDA ONA TILI VA ADABIYOT FANI O’QITUVCHILARINING KOMPETENTLIGI DARAJASIGA TALABLAR

Raximov Zokir Toshtemirovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Pedagogika kafedrasini mudiri,
pedagogika fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Maqolada pedagogik ta’limni amalga oshirishda ona tili va adabiyot fani o’qituvchilarining kompetentligi, zamonaviy o’qituvchi shaxsiga qo’yiladigan talablar, ta’lim jarayonini tashkillashtirishga qo’yiladigan talablar, ona tili va adabiyot fani o’qituvchilariga qo’yiladigan talablar, zamonaviy ta’lim texnologiyalari va usullari mazmun mohiyati ochib berilgan

Abstract. The article reveals the competence of teachers of native language and literature in the implementation of pedagogical education, the requirements for the personality of a modern teacher, the requirements for the organization of the educational process, the requirements for teachers of native language and literature, the essence of modern educational technologies and methods.

Kalit so’zlar: talaba, ta’lim, jarayon, tarbiya, til, adabiyot, o’qituvchi, texnologiya, metod, talab, fan, o’zlashtirish.

Key words: student, education, process, upbringing, language, literature, teacher, technology, method, demand, science, mastering.

Respublikamizda so’nggi yillarda pedagog kadrlar tayyorlash sifatini yangi bosqichga ko’tarish, oliy ta’lim muassasalari o’quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish, ta’lim innovatsiyalaridan keng foydalanishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Ta’lim tizimi rivojlanishi uchun yangi innovatsion g’oyalar, takliflar va tashabbuslar bilan oldinga chiqib, ularni qo’llashga qodir bo’lgan, kasbiy bilimlarga ega, salohiyati yuksak raqobatbardosh kadrlarini tayyorlash, oliy ta’lim bitiruvchilari zamonaviy kasb egalari bo’lishlari uchun ularda zarur ko’nikma va bilimlarni shakllantirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo’llagan xolda ta’limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish, elektron resurslar va masofaviy ta’limni yanada

rivojlantirish masalalari dolzarb vazifalar sifatida belgilab olingan. Ayniqsa, ta'lim tizimi uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, shu jumladan, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorgarlik darajasini rivojlantirishning metodik tizimi hamda shart-sharoitlarini ishlab chiqish muhim dolzarblik kasb etadi.

Fan-texnika asri va jadal rivojlanayotgan ijtimoiy-siyosiy hayot o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'yimoqda. O'qituvchi (pedagog) pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlariga ega hamda ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs sanaladi.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

- o'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni bera olishi lozim.

- zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

- o'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz izlanishi lozim.

- o'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi kerak.

- o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

- o'qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

- o'qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi kommunikativlik layoqati, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) qoidalari chuqur o'zlashtirib olishga erishishlari lozim.

O'qituvchi nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettira olishi kerak:

- a) nutqning to'g'riligi;

- b) nutqning aniqligi;

- v) nutqning ifodaviyligi;

- g) nutqning sofliigi (uning turli sheva so'zlaridan xoli bo'lib, faqat adabiy tilda ifoda etilishi); jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarning noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, so'kishda qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselyarizm (o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish) so'zlardan xoli bo'lishi, o'qituvchining nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi kerak;

- d) nutqning ravonligi;

- j) nutqning boyligi (hikmatli so'zlar, ibora va maqolalar, matallar va ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish).

O'qituvchi kiyinish madaniyati (sodda, ozoda, bejirim kiyinishi), ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchining diqqatini tez jalb etuvchi turli xil bezaklar (oltin, kumush taqinchoqlar)dan foydalanmasligi, fasl, yosh, gavda tuzilishi, yuz qiyofasi, hatto, soch rangi va turmagiga muvofiq ravishda kiyinishini o'zlashtirishga erishishi lozim.

O'qituvchi shaxsiy hayotda pok, atrof-dagilarga o'rnatilgan bo'la olishi lozim.

Ta'lim sohasidagi dolzarb vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchi shaxsiga bog'liq. Ta'lim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadga erishish, o'quvchilarning xilma-xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatkash, ishbilarmon, barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Xalqimizning kelajagi, O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasi, tayyorgarligi, fidoyiligiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

O'quv-tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirishda o'quvchilarning tarbiyalanganlik va bilim darajasini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya maqsadiga muvofiq o'quv materialini tanlash,

uni analiz va sintez qila olish, ilmiy materiallarni qayta ishlab, o'quv materialiga aylantira olish, ma'lum murakkab matnlarni va o'quv materialini o'zlashtira olish ko'nikmasini shakllantirib borishi lozim. O'qituvchilik ishida muvaffaqiyatga erishish uchun har bir muallim pedagogik mahoratni egallashi zarur. Pedagogik mahorat egasi kam kuch sarf qilib, katta natijalarga erishadi, o'z ishining natijasi bilan mo'jizalar yaratadi, ijodkor bo'ladi. Pedagogik ishga qobiliyatli, iste'dodli kishidagina pedagogik mahorat bo'lishi mumkin. Pedagogik faktlar va ularning tahlili shundan dalolat beradiki, muallim o'quvchilar bilan muomalada ma'lum axloqiy talablar, mezonlarga amal qilishi zarur. Pedagogik faoliyat jarayonida muallim har bir o'quvchining qadr- qimmatini inson sifatida hurmat qilishi, o'quvchiga nisbatan ishonch, o'quvchining bilimi va xulqini baholashda talabchan, adolatli bo'lish, bolalarda o'z-o'ziga nisbatan talabchanlik va tanqidiy munosabatni o'stirish, mehribon, g'amho'r bo'lishi, mushkul vaziyatga tushib qolganda unga ko'maklashish, nizolarni ahloqiy mezonlar asosida hal etishi, jamoaning fikr-mulohazalarini e'tiborga olish, ularga ishonch bilan qarash, bolalar bilan muomala va munosabatlarda ularning har biriga alohida yondashish, pedagogik takti saqlash muhim hisoblanadi. Ta'lim metodlaridan foydalanishning samaradorligi va muvaffaqiyati o'quvchilar mustaqilligi va ijodiy faolligini rivojlantirishga qanchalik yordam berishiga bog'liq. O'qituvchi o'quvchilarga mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun sharoit yaratsa, o'quvchilar bilimlarini bamisoli o'zlari olayotgandek his etishsa, mazkur metod samarali bo'ladi. Ta'lim metodlarida o'qituvchining qiyofasi, uning dunyoqarashi, uning psixologik-pedagogik, metodik va maxsus ilmiy tayyorgarligi namoyon bo'ladi. O'qituvchi pedagogik faoliyati davomida ko'pgina omillarni to'playdi, tahlil qiladi. Pedagogik qobiliyatni rivojlantirishda o'qituvchilik kasbiga qiziqish, havas katta rol o'ynaydi. Qiziqish bilan bajariladigan faoliyat, u qanchalik murakkab bo'lmasin, hatto muvaffaqiyatsizliklarga uchramasin, kishiga katta ichki qoniqish, mamnuniyatlik baxsh etadi. O'qituvchining bilimi qanchalik keng va chuqur bo'lsa, unda o'quvchilarga shu bilimni berish ishtiyoqi shunchalik zo'r bo'ladi. Bunday o'qituvchi eng yaxshi pedagog hisoblanadi, ularning ko'pchiligi o'z fanining ustalari, metodistlari bo'lib qoladi. Pedagogik faoliyatning nazariy asosiy kasbga oid bilimlardir. U faqatgina o'z predmetini emas, balki pedagogika va psixologiyaga doir bilimlarini o'zlashtirishi va ularni muntazam to'ldirib borishi lozim. Ilg'or pedagogik texnologiyaning markazida ta'lim jarayonning rahbari xamda shu jarayonning subyekti ham obyekt bo'lgan o'qituvchi va o'quvchi turadi.

Shunday ekan, bu ikki shaxsning hamkorligi, o'zaro muloqoti, bir- biriga ko'rsatadigan ta'siri eng zamonaviy va milliy talablar asosida tashkil topishi kerak. Buning uchun birinchi navbatda, o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayoni oldiga quyilgan talablar, ta'limni tashkil etish va boshqarish tamoyillari hamda yo'llari, o'quvchini aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirish usullari, u bilan hamkorlik qilish, uni o'qishga, o'rganishga yo'naltirish, o'quvchi shaxsi faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ular bilan muloqotga kirishish, muammo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish, sinfda ijodiy, ishchan muhitni vujudga keltirish, o'quvchi faoliyatini aniq va to'g'ri baholash metodlari bilan qurollangan bo'lishi lozim.

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilariga quyidagi davlat talablari qo'yiladi:

- "Davlat tili" haqidagi Qonunni bilishi;
- yangi tahrirdagi davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarining oldingi dastur va DTSdan farqini aniq bilishi;
- ta'limga oid me'yoriy hujjatlardagi yangiliklarni mavzular mazmuniga singdirib o'qitish metodikasini bilishi;
- ona tili va adabiyot fanidan yaratilgan yangi muqobil darsliklarni tahlil qila olishi va ular bilan ishlashi;
- tilshunoslikdagi nazariy xulosalarni amaliyot bilan bog'lay olishi;
- ona tili bo'yicha ilmiy-tadqiqot, metodik ishlarni olib borish talablarini bilishi amaliyotga tatbiq eta olishi;
- ona tili yo'nalishida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy pedagogik ta'limning davlat ta'lim standartlari haqida ma'lumotga ega bo'lishi;
- soha bo'yicha sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlar hamda to'garak ishlarini rejalashtirish, tashkil etishning yangi shakllarini bilishi;
- an'anaviy, no'an'anaviy darslar, dars tizimi, dars tipi va dars turlarini bir biridan farqlashi va

to'g'ri tanlay olishi;

- ona tili darslarida til va nutq ko'nikmalarini nazorat qilish, yozma ishlarni o'tkazish, murakkab mavzular bo'yicha testlar tuzish hamda ularni qo'llash metodikasini bilishi;

- ona tili bo'yicha yetuk mutafakkirlarning ma'naviy va ma'rifiy, madaniy meroslarini bilishi va ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lishi;

- ona tili yo'nalishidagi ilg'or ish tajribalarni bilishi va ulardan o'z faoliyatida foydalanish malakasiga ega bo'lishi;

- ona tili fanidan iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, saralash va ularga tabaqalashgan ta'lim berish metodikasini bilishi;

- ona tili bo'yicha muammolar, yangiliklar, kashfiyotlar, ilmiy izlanishlar, milliy va jahon pedagogikasi taraqqiyotidagi tadqiqotlar haqida ma'lumotga ega bo'lishi;

- ona tili darslarida foydalanishga mo'ljallangan qomus va o'quv lug'atlarini bilish va ulardan amaliy foydalana olish malakalariga ega bo'lishi;

- umumiy o'rta ta'lim muassasasida ilmiy-uslubiy, tajriba-sinov ishlarini olib borish tartib-qoidalarini egallagan bo'lishi;

- adabiyot fanini o'qitish orqali o'quvchilar ma'naviyatini shakllantirish yo'llarini bilishi;

- adabiyot bo'yicha ilmiy-tadqiqot, metodik ishlarni olib borish talablarini bilishi, amaliyotga tatbiq eta olishi;

- adabiyot yo'nalishida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy pedagogik ta'limning davlat ta'lim standartlari haqida ma'lumotga ega bo'lishi;

- adabiyot sohasi bo'yicha yetuk mutafakkirlarning ma'naviy va ma'rifiy, madaniy meroslarini bilishi va ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lishi;

- adabiyot yo'nalishidagi ilg'or ish tajribalarni bilishi va ulardan o'z faoliyatida foydalanish malakasiga ega bo'lishi;

- ona tili va adabiyot fanini o'qitish bo'yicha tajriba almashish va ilg'or tajribalarni ommalashtirish yo'llarini bilishi va hujjatlarni rasmiylashtirish qoidalari bilan tanish bo'lishi;

- adabiyot fanidan iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, saralash va ularga tabaqalashgan ta'lim berish metodikasini bilishi;

- adabiyot bo'yicha muammolar, yangiliklar, kashfiyotlar, ilmiy izlanishlar, milliy va jahon pedagogikasi taraqqiyotidagi tadqiqotlar haqida ma'lumotga ega bo'lishi;

- umumiy o'rta ta'lim muassasasida ilmiy-uslubiy, tajriba-sinov ishlarini olib borish tartib-qoidalarini egallagan bo'lishi;

- adabiyot yo'nalishida va boshqa fanlar kesimida dars kuzatish, tahlil qilish malakasiga ega bo'lishi;

- umumiy o'rta ta'lim muassasasi pedagog xodimlarini attestatsiya qilish va toifalarini ko'tarish tartib-qoidalari haqida tushunchaga ega bo'lishi;

- mustaqil ravishda o'z malakasini oshirishning yo'l va usullarini bilishi va egallagan bo'lishi kerak.

Shunday qilib, hozirgi zamon ta'limining asosiy maqsadlaridan biri o'quvchi shaxsini rivojlantirishdir. Rivojlantiruvchi ta'lim ma'lum bir vaqtda, o'quvchining ta'limiy, tarbiyaviy, ma'naviy, ruhiy va jismoniy rivojlantirish hamda uni tez o'zgaruvchan dunyoda jamiyatga, hayotga moslashuvini ta'minlovchi ta'lim nazariyasi hisoblanadi.

O'z kelajagini o'ylagan har bir davlat jamiyat hayotidagi shaxsga taalluqli barcha ijtimoiy ta'sirlarni insonning rivojlanishi uchun, uning o'zligini anglashi va namoyon qila olishi uchun maqsadli ravishda yo'naltira olgan bo'lishi kerak.

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalar qo'llanganda, o'quvchilar qiziqishining ortishiga, bilimlarning ko'nikmaga aylanishiga, bilim sifat-samaradorligining oshishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning aqliy rivojlanishlari, ma'naviy fazilatlarini rivojlantirib borishga asos yaratadi. Bu davrda bolaga beriladigan bilimlar vositasida shaxsning ongi, tafakkuri, dunyoqarashi va ma'naviy dunyosini o'stirib rivojlantirib borish-ta'limda bolaning rivojlanish jarayonini tashkil etishning asosiy ko'rinishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduraimova M. Ona tili ta'limida ilg'or pedagogik texnologiya. Toshkent, 2005. 3-26 betlar.
2. Abdullayeva Sh. Ta'limda o'qituvchi shaxsi va o'quvchi faoliyatini uyg'unlashtirish texnologiyalari. // Molodoy uchyoniy, 2016 yil. 9-son.
3. Azizxo'jayeva N. O'qituvchi tayyorlashning pedagogik texnologiyasi. –T.: TDPU, 2000.
4. Анисимов В.В., Грохольская О.Г. Подготовка будущих учителей по предметам педагогического цикла // Ж.. Педагогика. – 2000. № 9 54-60 с.
5. Ishmukhamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – T.: Nihol, 2013, 2016.
6. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob. – T.: Ilm-Ziyo, 2012.
7. Muslimov N., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – T.: Fan va texnologiyalar, 2013.

O'ZBEK ADABIYOTIDA G'AZAL JANRI TAHLILIGA DOIR INNOVATSION YONDASHUVLAR

*Nazmiya Muxitdinova,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU dotsenti,
filologiya fanlari doktori*

O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishning bosh omillari belgilanar ekan, Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, “Buyuk ipak yo'lining chorrahasida joylashgan ona zaminimiz azaldan yuksak sivilizatsiya va madaniyat o'choqlaridan biri bo'lganini ko'ramiz. Xalqimizning boy ilmiy-madaniy merosi, toshga muhrlangan qadimiy yozuvlar, bebaho me'moriy obidalar, nodir qo'lyozmalar, turli osori atiqalar davlatchilik tariximizning uch ming yillik teran ildizlaridan dalolat beradi”¹⁶. Shunga ko'ra, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi durdonalarini munosib o'rganish, o'rgatish, targ'ib va tadbqiq etish bugungi kun sifatli ta'lim talablarining dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

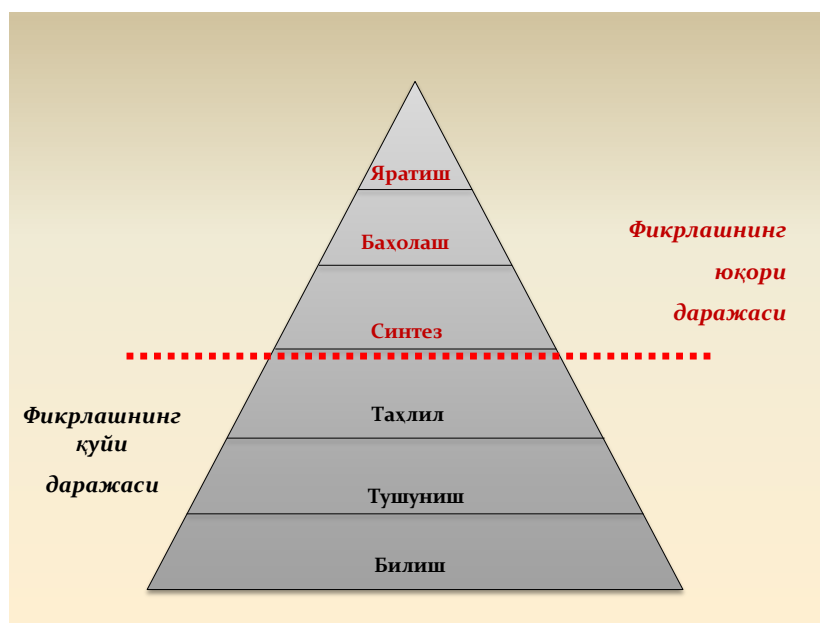
O'zbek adabiyoti lirikasining eng keng tarqalgan janrlaridan biri g'azal janridir. G'azal - Sharq mumtoz adabiyotining mukammal mohiyat va qonuniyatlariga ega bo'lib, uning asl mohiyatini anglash, tahlil va sharhlashda ma'lum bir bilim, malaka, ko'nikma va yondashuvlar talab etiladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bugungi kunning asosiy innovatsion yondashuvlarining maslagi o'qitishdagina emas, sifatli ta'lim berishda hisoblanadi. Demak, o'qitish va ta'lim berishning quyidagi o'ziga xosliklarini kuzatib o'tamiz:

O'qitish:	Ta'lim berish:
➤ o'qitish – bu tayyor bilimlarni berishdir; ➤ o'qitish bu hali mustaqil, maqsadli, ijodiy fikrlovchi, ma'naviyatli, muammolarni va zamon talablarini anglash degani yemas; ➤ o'qitish - bu madaniy meyorlarni, bilimlarni egallash, hayotni “fan” shaklida bilish demakdir; ➤ o'qitilgan kishi - bilimdon va bilganlarini amalda qo'llay oladigan	✓ Ta'lim – ta'lim va tarbiyalash jarayonida insonning barcha: ma'naviy, aqliy, jismoniy kuch va imkoniyatlarini o'zaro muvofiq ravishda rivojlantirishdir; ✓ Ta'lim - bir umrlik ijodiy jarayon. Ta'lim so'zining asosi “ilm” ekanligiga e'tibor qaratsak, Inson shaxsi kamol topishi uchun butun umr ilm izlaydi, izlanadi; ✓ Ilmlilik faqat madaniy an'analardan xabardorlik bilan belgilanmaydi. Madaniyat - an'analar, qadriyatlar, bilimlar to'plami;

¹⁶Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // <http://uza.uz/posts/3452>

qobiliyatli mutaxassis bo'lishi mumkin, lekin shu bilan birga ma'naviy noqis, hayot an'analarini ongsiz qayta ishlovchi bo'lishi mumkin (ota-onam shunday yashagan, men ham shunday yashayapman)	✓ Ilmlilik - o'z ustida ishlashga tayyorlik, hayotdagi stereotiplarni bartaraf yetish malakasidir; ✓ Ilmli inson abadiy qadriyatlarni (ezgulik, idrok, vijdon, mas'uliyat, muhabbat, hamdardlik...) himoya qiluvchi va yangilarini shakllantiruvchi madaniyat vakili.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, g'azallarni o'qitish va yodlatish, Navoiy ta'biri bilan aytgandagi misralardagi ma'rifatengiz baytlar mohiyatini anglash, ma'rifatlanish imkonini to'liq berolmaydi. Ammo, o'qitish va ta'lim olish ayro hodisa emas balki tafakkurning quyi va yuqori darajasi dinamikasini taqozo etuvchi jarayondir. Bizga ma'lumki, bilim dinamikasi ta'lim metodikasida Blum taksanomiyasi misolida nazariylashgan bo'lib fikrlashning quyi va yuqori darajasini quyidagicha gavdalandiradi:

Demak, har bir mavzu mohiyati ushbu induktiv jarayonda pedagogik mahorat va iqtidor yondashuvida anglashtiriladi. Bugungi kun ta'lim tizimida innovatsion yondashuvga asoslangan pedagogik kompetensiyaviy yondashuv sifatli ta'limning muhim omili ekani dalillanadi. Aynan kompetensiyaviy yondashuv – har bir ta'limga iqtidor, layoqat va BKM asosida bilim berishdagi innovatsion yondashuv natijasi, koeffitsentini oshiradi.

Bu o'rinda biz Sharq mumtoz poetikasi darsxonasida shakllangan buyuk shoir Alisher Navoiy g'azallarini o'qitishda innovatsion yondashuvlar masalasini obyekt qilib olamiz. Shoirning lirik qahramoni Haq ishqida yongan oshiq, balki Olam va Odam falsafasi haqida chuqur mulohaza yurituvchi, dunyoga teran nazar tashlaydigan real inson. Shoirning ishqiy kechinmalardan xoli, visol va hijron tafsilotlari keltirilmagan, sof so'fiyona, falsafiy ruhdagi g'azallarida ham asosiy e'tibor inson va insoniy jamiyat benuqsonligi, barkamolligi, barqarorligi masalalariga qaratiladi. Shu nuqtai nazaridan olsak, g'azal janri tahlilida innovatsion, kompetensiyaviy yondashuv bugungi kun yoshlari tafakkurida asar mohiyatini tashkil etuvchi zamon va makon tanlamasi ilmu ma'rifatni gavdalandira olishga qaratilgan.

Alisher Navoiy g'azallarini tahlil etish va undagi ma'rifiy g'oya ta'limini yoshlarimiz ongiga singdirish shunchaki yodlatish orqali emas, uni shoir g'azallarni yaratishda tayangan poetik mezonlarda sharhlash orqali amalga oshiriladi. Shoir g'azallarni sharhlashda nafaqat g'azal janri bilan bog'liq nazariy ma'lumotlar balki, yoshlarimizga anglatishimiz mumkin bo'lgan asosiy ilmlardan biri bu ilmi segona (Ilmlar uchligi) va ilmi balog'a ilmidir.

Ilmi segona uchta ilmni o'z ichiga olib ilmi aruz, ilmi badi' va ilmi qofiyani tashkil etib g'azalni tahlil etishga qadar bosqich va g'azal nasriy bayonini yaratish uchun kerak bo'ladi. Ilmi balog'a esa ilmi bayon, ilmi badi' va ilmi maoniyni tashkil etib g'azaldagi ma'rifat kaliti hisoblangan shoir tomonidan bayonda qo'llanilgan badiiyatni va ularning ma'nosini kashf etish bosqichi mohiyatida sintez, talqin va ma'rifiy xulosaga qadar bo'lgan jarayonni qamrab oladi. Bunga misol tariqasida Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonidan o'rin olgan 2-g'azalni tahlili etamiz.

*Zihe husnuning zuhuridin tushub har kimga bir savdo,
Bu savdolar bila kavnayi bozorida yuz g'avg'o.*

*Seni topmoq base mushkildurur, topmaslig' osonkim,
Erur paydoling'ing pinhon, vale pinhonlig'ing paydo.*

*Chaman otashgahiga otashin guldin chu o't solding,
Samandardek ul o'tdin kulga botti bulbuli shaydo.*

*Ne ishka bo'ldi beorom ko'zgu aksidek Majnun,
Yuzi ko'zgusida aksini gar ko'rguzmadi Laylo.*

*Quyoshqa gah qizarmoq, gohe sarg'armoq erur andin
Ki, sun'ung bog'ida bor ul sifat yuz ming guli ra'no.*

*Nedin yuz gul ochar ishq o'tidin bulbul kabi Vomiq,
Vomiq Yuzingdin gar uzori bog'ida gul ochmadi Azro.*

*Kalomingni agar Shirin labida qilmading muzmar
Nedin bas la'l o'lur Farhodning qon yoshidin xoro.*

*Jamoling partavidin sham' o'ti gar gulsiton ermas,
Nedin parvona o't ichra o'zin solur Xaliloso.*

*Malohat birla tuzdung sarvqadlar qomatin, ya'ni
Ki, mundoq zeb birla ul alifni aylading zebo.*

*Qanoatning dalilin inzivo qilding yana bir ham
Dalil ushbuki qoni' harfidin xalq aylading anqo.*

*Navoiy qaysi til birla sening hamding bayon qilsun,
Tikan jannat guli vasfin qilurda gung erur go'yo.¹⁷*

Ushbu g'azal tahlilida avvalo notanish so'zlar lug'ati orqali nasriy bayoni tuzib olinib, g'azalning nazariy xususiyatlari aniqlanadi. G'azal mavzusiga ko'ra orifona, mazmuniga ko'ra hamd tavhid, tuzilishiga ko'ra voqe'band, yakpora g'azal hisoblanadi.

Ilmi aruz nuqtai nazaridan tahlil etsak aruzning hazaji musammani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun - V — — — / V — — — / V — — — / V — — —) vaznida yozilgan.

Ilmi badi' nuqtai nazaridan tahlil etsak ma'naviy san'atlardan tanosib, tashbih, talmih, tamsil, husni ta'lil, mubolag'a; lafziy san'atlardan esa tazod, iyhom, tazmin, kitobat kabilar qo'llanilgan.

Qofiyadosh so'zlar g'avg'o, paydo, shaydo, Laylo, ra'no, Azro, xoro, Xaliloso, zebo, anqo, go'yo kabi so'zlar bo'lib mujarrad qofiyada qofiyalangan.

Ilmi balog'a nuqtai nazaridan qarasak har bir so'z bayoni ilmu ma'rifat mohiyatida pardalangan bo'lib, badiiy san'atlar tahlili ularning ginezisi talqinida sharhlanadi. Masalan,

*Malohat birla tuzdung sarvqadlar qomatin, ya'ni
Ki, mundoq zeb birla ul alifni aylading zebo.*

¹⁷ Алишер Навоий. МАТ. X жилдлик, 1-жилд. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. — 804 б.

Ushbu baytda yuqoridagi baytlarda keltirilgan oshiqlar obrazi Farhod, Majnun, Vomiq kabilarni Yor vaslida intiluvchi oshiqlar sarvqad, nafsdan holi soʻfiylar tarzida talqin etilib, soʻfiy soʻzidagi saf tortish mohiyati tamsil qilingan. Hamd-tavhid gʻazal mazmuni gavdalanitirilgan. Vahdat ul vujud konsepsiyasida mumtoz tahlilda anʼanaviy jon oʻqi, Allohning yakkayu yagonaligiga ishorat keltirilib Asmoi husnaning ﷲ sifati kitobat qilingan. Bu bayt bayon orqali badiiy sanʼatlar malohatida gʻazal maoniysini ochib beruvchi vazifani bajargan. Quyidagi baytda ham xuddi shunday balogʻat mavjud:

*Qanoatning dalilin inzivo qilding yana bir ham
Dalil ushbuki qoniʼ harfidin xalq aylading anqo.*

Yaʼni, qanoatni taʼrifi yashiringan pardalangan boʻlsa-da, qanoat (قانع) orqali Anqo(عنقا)ni anglash mumkinligi soʻz oʻyinida kitobat qilingan. Navoiy mahoratida “Oʻzlikni anglash, Allohni anglash orqalidir” hadisi asosida Allohni anglash kaliti sifatida qanoatlilik ekanligi badiiy-didaktik talqin etilgan. Shuningdek, gʻazaldagi baytlarda bayon etilgan talmeh, tashbeh kabi sanʼatlar maʼnosi ham ginezis talqinida shoir adabiy-estetik tafakkurining badiiy ifodasini sharhlash asnosida yoritiladi.

Xullas, sheʼrshunoslik va badiiy salohiyat nuqtai nazaridan yondashadigan boʻlsak, Navoiy ijodida namoyon boʻlgan sheʼriy mahorat, poetik uslub oʻziga xosligini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etib, har bir ijod sahifasida ochib berilgan yangilik va mohiyatni anglash, pedagogik mahorat va kompetensiyaviy yondashuv orqali sharhlashga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Alisher Navoiy. MAT. X jildlik, 1-jild. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi NMIU, 2011. – 804 b.
2. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 240 b.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movaraunnahr – Oʻzbekiston, 2009. – 290 b.

OGʻZAKI NUTQNING TRANZAKSION VA INTERAKSION MAQSADI

Sharif Bobojonov,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasasi mudiri,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,*

Qaxramonova Sevara Qaxramonovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti oʻqituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ogʻzaki nutqning maqsadi tranzaksion yoki interaksion boʻlishi haqida aytiladi. Ular oʻrtasida baʼzi farqlar bor. Xususan, tranzaksion nutqda birinchi galda axborotni uzatish turadi, bunday nutq tinglovchiga emas, balki xabarga yoʻnaltirilgan boʻladi. Bunday nutqda misol qilib yangiliklarni uzatish, tavsif berish, hikoya qilish va yoʻriqnoma mazmunidagi nutq koʻrinishlarini olish mumkin.

Abstract. This article discusses whether the purpose of speech is transactional or interactional. There are some differences between them. In particular, in transactional speech, the first thing is the transfer of information, such speech is directed to the message, not to the listener. Examples of this type of speech include news transmission, description, storytelling, and instructional speech.

Kalit soʻzlar: interaksion nutq, tranzaksion nutq, kompetensiya, grammatik, model, sotsiolingvistik.

Key words: interactional speech, transactional speech, competence, grammatical, model, sociolinguistic.

Baʼzi turdagi nutqlar esa munosabatlarni oʻrnatish va davom ettirish kabi interaksion maqsadlarni koʻzda tutadi. Bu nutqning shaxslararo munosabatlarda qoʻllanishi boʻlib, ijtimoiy munosabatlarning asosida aynan mana shunday maqsaddagi nutq turadi. Interaksion nutq koʻrinishlariga salomlashish, kichik suhbatlar kiradi. Bunday nutq tinglovchiga yoʻnaltirilgan boʻladi.

Og'zaki nutqning maqsadlarini aniqroq tahlil qilgan olim Kingen (2000) nutqning tranzaksion va interaksion maqsadlarini birlashtirgan holda 12 toifadan iborat tasnifni beradi¹⁸:

1. Shaxsiy – shaxsiy his-tuyg'u, fikr, g'oyalarni ifodalash.
2. Tasviriy – biror narsa yoki shaxsni real yoki tasavvuriy tarzda tasvirlash.
3. Hikoyaviy – hikoyalar yoki biror voqealar ketma-ketligini so'zlab berish.
4. Ko'rsatmaviy – biror natijaviy mahsulotni ishlab chiqarish uchun yo'riqnoma va ko'rsatma berish.
5. So'roq – biror ma'lumot olish uchun so'rash.
6. Qiyosiy – 2 yoki undan ortiq narsa, shaxs, g'oya, fikrlarni taqqoslash va ular haqida hukm chiqarish.
7. Tasavvuriy – shaxs, narsa, voqea-hodisalarning xayoliy tasvirlash.
8. Bashorat – kelajakda yu berishi mumkin bo'lgan voqealarni oldinda aytish.
9. Talqin – ma'nolarni aniqlash, nazariy xulosalarni yaratish va ularni muhokama qilish.
10. Ishontirish – boshqalarning fikrini yoki munosabatini o'zgartirish, boshqalarning xatti-harakatlariga qandaydir tarzda ta'sir ko'rsatish.
11. Tushuntirish – fikr va g'oyalarni tushuntirish, aniqlash va qo'llab-quvvatlash.
12. Ma'lumot berish – boshqalar bilan o'zaro ma'lumot almashish.

Shuningdek, ushbu ro'yxat tilshunos olim Halidey (1975) tomonidan taklif qilingan til funksiyalariga ham mos keladi.¹⁹

Og'zaki nutq mohiyatini tushunish uchun nutqiy qobiliyatni tavsiflovchi kompetensiyalar, ya'ni nutqiy malakalar nuqtai nazaridan tahlil qilish lozim. Umuman olganda og'zaki nutq malakasi ham kichik tarkibiy qismlardan tashkil topgan, ular esa o'zaro bog'liqlik asosidagi maxsus tuzilmaga ega deb taxmin qilinadi. Nutqiy malakalarni aniqlash, avvalo, og'zaki nutqni rivojlantirish metodikasi uchun, shuningdek, uni ishonchli tarzda baholash uchun ham zarurdir.

Og'zaki nutqni turli tomonlarini tadqiq qilgan tilshunoslar orasida uning qobiliyat yoki malaka ekanligi haqida turli bahs-munozaralar mavjud. Shunga ko'ra, tilshunoslar tomonidan og'zaki nutqning turli modellarini ishlab chiqilgan. Ulardan biri kommunikativ model bo'lib, bu model tarafdorlari og'zaki nutqni o'quvchi kommunikativ kompetensiyasining namoyon bo'lishi, deb hisoblaydi. Xususan, Keneyl hamda Sveinlar 80-yillardagi tadqiqotlarida og'zaki nutqning asosi kommunikativ kompetensiya ekanligini ta'kidlagan holda, kommunikativ kompetensiyaning quyidagi 4 elementini ajratib ko'rsatadi²⁰:

1) grammatik kompetensiya – so'z va gap tuzilishi, lug'at boyligi va talaffuz kabi tilga oid qoidalarni o'z ichiga oladi.

2) sotsiolingvistik kompetensiya – ishtirokchilarning maqomi, muloqot maqsadi va normalariga ko'ra o'zgarishi mumkin bo'lgan shakl va ma'no muvofiqligini o'z ichiga oladi.

3) nutqiy kompetensiya – og'zaki matnning qanday tuzilishini tushunishni o'z ichiga oladi va u gaplarning o'zaro mantiqiy uyg'unligini o'z ichiga oladi.

4) strategik kompetensiya – odatda chet tilini o'rganayotib, ba'zi o'rinlarda qiyinchiliklar yuzaga kelganda sodir bo'ladi va og'zaki nutq strategiyalarini o'zlashtirishni anglatadi.

Xulosa qilib aytganda, og'zaki nutqning mohiyatini uning kommunikativ tabiati tashkil qiladi, shu sababdan, og'zaki nutqni shakllantirish va rivojlantirishni kommunikativ yondashuvga tayangan holda amalga oshirish samarali hisoblanadi.

Og'zaki nutq mohiyatini tushunish uchun uni nutqiy qobiliyatni tavsiflovchi kompetensiyalar, ya'ni nutqiy malakalar nuqtai nazaridan tahlil qilish lozim. Umuman olganda og'zaki nutq malakasi ham kichik tarkibiy qismlardan tashkil topgan, ular esa o'zaro bog'liqlik asosidagi maxsus tuzilmaga

¹⁸ Kingen, S. (2000). Teaching Language Arts in Middle Schools. Connecting and Communicating. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

¹⁹ O'sha manba

²⁰ Canale, M and Swain, M. (1980). "Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing". Applied Linguistics, V. 1, n.1, Pp: 1-47.

ega deb taxmin qilinadi. Nutqiy malakalarni aniqlash, avvalo, og‘zaki nutqni rivojlantirish metodikasi uchun, shuningdek, uni ishonchli tarzda baholash uchun ham zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azimova I. “O‘zbek tilidagi gramatik afaziyada ot va fe’llarning ifodalanishi. “So‘z san’ati” xalqaro jurnalidagi maqola. Toshkent – 2020.
2. Azimova I. Ona tili ta’limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. Global ta’lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2019
3. Azizxo‘jaeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. 2006
4. Biryukova O.A. (2017) Обучение говорению в вузе методом интервью на уроке.
5. Brown, D. (1994). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice Hall Regents.
6. Brown, S. (October 1998). Current Task Based Language Teaching: Some Issues and Models. Paper presented at the Annual Meeting of the Ohio Teachers of English to Speakers of other Languages.
7. Corder, S.P. (1967). The significance of learners’ errors. International Review of Applied Linguistics, 5.

OSKAR UAYLDNING “DORION GREYNING PORTRETI” VA ISAJON SULTONNING “BOQIY DARBADAR” ROMANLARIDA MIFOLOGIK MOTIVLAR

Abdulhamid Xolmurodov,

Navoiy davlat pedagogika universiteti professori,

D.S.Ruziyeva,

Buxoro davlat instituti mustqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Aqliy asar, badiiy asarlarning falsafiy mazmuni va tushunchasi, fan va san’at uyg‘unligi, ilm-fan, rassomlar, hunarmandlar, risolalar yoki bastakorlarning adabiy asarlarini yaratish, badiiy asarlarning talqini, shu jumladan bayt va misralar. imperialistik istilo aralashmasidan kelib chiqadigan asarlardir.

Abstract. Intellectual work, the philosophical content and concept of works of art, the combination of science and art, the creation of literary works of science, artists, craftsmen, brochures or composers, the interpretation of works of art, including verses and verses. are works that arise from a mixture of imperialist occupation.

Kalit so‘zlar: urf-odatlar, ilohiy-ma'rifiy, sivilizatsiya, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, millatlararo kayfiyat Intellektual roman, imperialistik.

Key words: customs, divine–enlightening, sivilization, socio-economic development, interethnic relations Intellectual novel, imperialist.

Oskar Uayldning “Dorion Greyning portreti” asari o‘ziga xos tasvir yo‘siniga ega. Unda yaxshilik va yomonlik, muhabbat va nafrat, insonni tubanlikka tortuvchi illatlar aks etgan, asarning mazmun-mohiyati, qahramonlarning nutqi, xatti-harakatlari ko‘p hollarda portret badiiy detali orqali ochib beriladi. Rassom Bezil Xolluordi tomonidan chizilgan portret asarning so‘ngiga qadar asosiy detal bo‘lib xizmat qiladi. Chunki, ushbu detal ham rassom Xolluordning ichki kechinmalari ham Dorion Greyning umr bo‘yi qilgan gunohlarini ko‘rsatuvchi qalb o‘zgarishlarini ifodalovchi badiiy majoziy ko‘zgu sifatida xizmat qiladi. ushbu portret asar so‘ngida rassom Xolluordning ham, Dorion Greyning ham bevaqt o‘limiga sabab bo‘ladi. Ushbu asardagi portret detali inson asl qiyofasini ko‘rsatuvchi vijdoniy ko‘zgu vazifasini bajaradi.

Portret insonning ruhiy olamini ko‘rsatuvchi muhim badiiy detal sifatida namoyon bo‘ladi. Dorianning hayotidagi har bir voqea ro‘y berishi bilanoq, ularning xabari portretga yetib keladi. Portretda tirik Dorianning qilg‘iliklari aks etmaydiyu, uning ruhiyatida, qalbida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar aks etadi. Dorian xomlik qilib sodir etgan har bir nojo‘ya ishning muhri suratga tushadi. Sekin-asta surat aql bovar qilmaydigan darajada badbashara bo‘lib boraveradi. Yozuvchi ana shunday badiiylilik unsurlari asosida asarning g‘oyaviy ahamiyatini asoslay boshlaydi.

O. Uayld ijodi tadqiqotchilari “Dorian Grey portreti” romanini janriy jihatdan falsafiy ko‘lamdagi mifopoetik badiiy uslubga xos yo‘nalishda yaratilgan asar sifatida talqin qiladilar.

O. Uayld shaxs sifatida afsonaviy mohiyatga ega bo'lib, asarlarini qadimgi afsona, rivoyat, ertak, doston aytuvchi (skazitel) iste'dodli kishilar yoki baxshilar xarakteridagi ijodkor bo'lganligini ko'p adabiyotshunoslar, ijod ahli tomonidan qayd qilingan.²¹

Shu ma'noda, O. Uayld asarlarining mag'iz-mag'iziga mifologik poetika unsurlari singib-o'zlashib ketganligini sezish mumkin bo'ladi.

Roman mifologik tizimida eng avvalo, hikmatli fikrlar, donishmand o'gitlar turkumi muhim o'rin tutadi. Intellektual asar mohiyatan ziyolilar, olimlar, san'atkorlar obrazi, san'at va ilmning badiiy talqinlari bilan bevosita bog'liqligining o'zi ularda hikmatomuzlik fazilati yetakchilik qilishi tabiiy hol hisoblanadi. Maqol, hikmat, naql, o'git, tanbeh ruhidagi asarlar esa mifologiyaning, xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va eng ommabop janrlari hisoblanadi.

Go'zallik va mukammallikni yovuzlikning, hasadgo'ylikning yemirilishi, oyoqosti qilinishi kabi azaliy falsafiy mohiyat mazkur roman g'oyaviy pafosining markaziy masalasi sanaladi.

Roman boshida muqaddima qilib, unda go'zallik falsafasining teran va notakror jihatlar talqin etilgan. Uayld romanining birinchi jumlasini *"The artist is the creator of beautiful things"* (P.3) deyilgan. Bu kalomda mazkur asar falsafiy-g'oyaviy ko'lamining asl ma'nosi, ya'ni, javhari o'z ifodasini topgan. Qolaversa, adabiyot va san'atning, barcha san'atkorning bosh maqsadi ham shu: hayotdagi, inson faoliyatidagi go'zallikni, go'zal tuyg'u va go'zal faoliyatni ulug'lash!

Uayld "beauty" mohiyatiga shu go'zallikdan ham ko'ra kengroq falsafiy-ijtimoiy ma'no va vazifa yuklagan.

"Those who find ugly meanings in beautiful things are corrupt without being charming" (P.3), - deb yozadi adib yana. - *This is a fault*". Bu o'rinda yana "go'zallik" bir ma'noda emas, o'zida ancha keng falsafiy ma'no tashiydi. Bu fikr yetakchi qahramon Dorian Grey nuqtai nazaridan aytilayotgani ham aniq. Go'zallikdan, yana imon, e'tiqod, adolat yoki rahm-shafqat axloqidan ayb topuvchilar, bu sifatlarga amal qilmovchilar hayotda "yoqimli" bo'lmaydilar, buning gunoh ekanligini xayolgayam keltirmaydilar. Bu Greyning yon-atrofidagi munofiqsifat odamlarga nisbatan axloqiy bahosidir. Dorian dastlab tashqi ko'rinishining yoqimligi, samimiy va rahm-shafqatli ma'naviyati bilan barchaga ibrat edi. Ammo, oxir-oqibatda u nomunosib yo'llargayam qadam qo'yadi, hatto, qotilga aylanadi. Yunon mifologiyasi, uning ezgu qalb, go'zallik va ezgulik namunasi bo'lgan qahramonlari (Gerakl yoki Afrodita kabi) ta'sirida hayotni va odamlarni shunday oliyanob fazilatlar sohibi sifatida ko'rishni istaydi.

Romanning birinchi bobidayoq hikmatomuzlik fazilati yaqqol namoyon bo'ladi. Dorian Greyning g'aroyib portretini chizgan iste'dodli rassom Bezil Xolluord do'sti Grey xarakteridan kelib chiqib, aytadi:

"There is a fatality about all physical and intellectual distinction, the sort of fatality that seems to dog through history the faltering steps of kings." (P.6). Bunday "shum qismat" Dorian Grey xarakter-faoliyatiga ishoradir. Nega "shum qismat"li odamlar qirollarning noto'g'ri qadamlariga rahnamolik qiladi? Adib bu bilan rassom nigohidan xalqni jazolab, yurtda despotiya zulmini rivojlantirib va uni mahkam ko'zlab, hur fikrlarga, o'zining munofiqona xatti-harakatlariga pardoz berishi, bекitish maqsadida bo'ladigan zulm hukmdor tiynatini ta'kidlagan. Rassom yana aytadi: *"It is better not to be different from one's fellows."* (P.6)

Bu yana Greyning xarakteridan chiqarilgan xulosa bilan talqin etilayotgan hikmatomuz fikr. Greyga xos boshqalarga nopisandlik bilan qarash, o'zini oliyanob darajada tutish qiliqlaridan xavotirlanish tuyg'usiga xos qarash. Rassom san'atkorga tuyg'u bilan boshqalardan ajralib turmaslik, o'rtahol bo'lib yurish har bir inson uchun bexatar bo'ladi, deb ta'kidlamoqda.

Mana, rassom Xolluordning yana bir hikmatomuz fikri:

"The ugly and the stupid have the best of it in this world. They can sit at their ease and gape at the play. If they know nothing of victory, they are at least spared the knowledge of defeat. They live as we all should live — undisturbed, indifferent, and without disquiet." (P.6)

Mazkur aforizm mohiyati ham avvalo, Grey xarakter – tiynati ifodasi bilan bog'liq bo'lib, shuningdek, u umumaxloqiy ahamiyatga ega. Bu o'rinda "badbashara" so'zi haqorat, kamsitish ma'nosida emas. "Badbashara" so'zida Grey kabi murakkab xarakterli kishilarga xos xususiyatlar

²¹ Вл. А.Луков, Н.В.Соломатина. Феномен Уайльда. Тезеурусный анализ. "Наука", Москва, 2007. Стр. 57-67

umumlashtirilgan. Bundaylar boshqalarning qahramonligiga ham, aziyatiga ham beparvo. Bu bilan loqaydlik, boshqalar dardi yoki chiroyli va samimiy bo'lsa-da, Dorian Grey xarakterida o'zgalar qismatiga beparvolik xususiyatlari mavjud.

Romanning murakkab xarakterli timsollaridan biri Lord Henrining Dorian Grey bilan suhbatida bildirgan mulohazalarida falsafiy hikmatomuzlik fikrlari aks etgan:

"...if one man were to live out his life fully and completely, were to give form to every feeling, expression to every thought, reality to every dream—I believe that the world would gain such a fresh impulse of joy that we would forget all the maladies of mediaevalism, and return to the Hellenic ideal—to something finer, richer than the Hellenic ideal, it may be!" (P.18)

Istiqloq davrida adabiy izlanishlari keng qanot yozayotgan iste'dodli ijodkor Isajon Sultonning tengdoshlari orasida o'z o'rni va o'z mavqei mavjud. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda nashr etilayotgan o'zbek yozuvchilari qatorida I.Sultonning qissa va romanlari ham bor. I.Sultonning modern adabiy uslubiga yaqin intellektual xarakterdagi asarlari orasida "Boqiy darbadar"²² nomli romani o'ziga xos o'ringa ega. Bu asarning adabiy yutug'i o'zida Sharq va G'arb an'alarining sintezini ifodalishi bilan bog'liq. Modern, postmodern uslublari, intellektual roman xakteri mujassam bo'lgan "Boqiy darbadar" romanida bu adabiy an'alarga xos quyidagi xususiyatlarni kuzatish mumkin:

- hajman mo'jazlik (52 sahifa);
- ilmiy tafakkur va olimlar obrazining badiiy talqini;
- Sharq va G'arb mifologiyasi unsurlaridan foydalanish;
- ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, oqibat va oqibatsizlik kabi bir qator ma'naviy-axloqiy g'oyalarning falsafiy pafosda talqin etilishi;
- mifopoetika modeliga xos hikmatomuzlik mazmunining sharqona ruhdagi ko'rinishlarida butun asar komponentlariga singib-o'zlashib ketganligi;
- Islomiy-tasavvufiy ta'limotga oid yetakchi g'oyalarning istifoda etilishi;
- postmodern asarlariga xos hayot va odamzod foliyatining qorishiq, quroq shakllarda, muhim voqeliklarning tomchi-tomchi ko'rinishlarda tasvirlanishi;
- roman markaziy g'oyasiga xos ilohiy-ma'rifiy maqsadning in'ikosi – Ollohni, Xudo haqiqatini izlash, Tangri Taologa intilish g'oyasining yetakchilik qilishi.

"Ildiz" obrazi (balki ramzi) – "Boqiy darbadar" romanining asl g'oyaviy muddaosini xarakterlaydigan masaladan biri.

Roman tarkibidagi hayotiy yoki hayotiy-fantastik voqelik tizimida quyidagi mifologik talqinlarni kuzatish mumkin:

- darbadarlikka mahkum etikdo'z haqidagi rivoyat;
- genetik olimlarning sun'iy odam (ikszurriyot) yaratish masalalari bo'yicha o'tkazgan xalqaro ilmiy anjumani;
- Qizil dengiz bo'yidagi izlanish harakatlari;
- Gobi sahrosining sir-sinoatli muhiti, qiyomatmisol bo'ron-dovullari;
- harbiy samolyotlarning begunoh xalqlar, bezavol yurtlar ustiga ajal urug'ini yog'dirishlari;
- donishmandlik va beozorlik timsoli Bobo toshbaqa maqbarasi bilan bog'liq rivoyat;
- afsonaviy xarakterdagi, Buxoroi sharifdan ham qadimiyroq shahri haybar – qadimiy Poykand haqidagi falsafiy-tarixiy mulohazalar.

Bu kabi mifologik motivlar real hayoti insoniyat taqdirini va istiqbolini talqin etishda muhim adabiy uslub vazifasini bajarishga bo'ysundirilgan.

Oskar Uayld "Dorian Greyning portreti" romanida hayotiy real voqelikni birinchi o'rinda, yetakchi adabiy uslub sifatida tanlagan, mifologik xususiyatlarni nozik mahorat bilan qiziqarli hayotiy syujet bag'riga yuborgan bo'lsa, Isajon Sulton esa, o'z romani g'oyaviy pafosini ifodalashda mifologik motivlarni, ayniqsa, rivoyatlar turkumini birinchi o'ringa qo'ygan. Shuning uchun bo'lsa kerakki, "Boqiy darbadar" romanini tushunib yetish, yozuvchi g'oyaviy muddaolarini anglab yetish uchun ma'lum bilim va yetuk tafakkur lozim bo'ladi.

²² Isajon Sulton. Boqiy darbadar. Roman. "Sharq yulduzi" jurnali. 6-son, 2010-yil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar. Alouddin Mansur. «Sharq» nashriyot-matbaa konserni. Toshkent. 1992, 15-bet.
2. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. \ Toshkent- «O'zbekiston»-2018, 18-bet.
3. Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni). «Xalq so'zi», 2019 yil 19-noyabr.
4. Adabiyot nazariyasi. Isajon Sulton. .-T.: O'qituvchi, 1986

PEDAGOG NUTQIDA QO'LLANADIGAN SO'ZLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Djamalova Yoqutoy Kamalovna,
Abdulla Oripov ijod maktabi direktori
E-mail: yoquthon70@gmail.com

Annotatsiya. Leksika – bu tilning lug'at tarkibi, so'zning lug'aviy ma'nosini tekshiradigan til sathidir. Tilning bu sathi muayyan qonun-qoidalarga bo'ysunuvchi izchil, shu bilan birga murakkab tizimdan iborat. Pedagog nutqi ma'nolilik, soflilik, to'g'rilik, aniqlik, tushunarlilik kabi tamoyillarga asoslanar ekan, bunda leksik me'yorlarga ham amal qilish talab etiladi. Zero, nutqiy samaradorlikka sanalgan tamoyillar vositasidagina erishish mumkin. Jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishlar, mamlakatlar orasidagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar, eng avvalo, leksikologiyada aks etishini hisobga olganda ham pedagog nutqi tadqiqida leksik birliklar tahlili muhim ekanligini anglash mumkin bo'ladi.

Abstract. Lexicology is the level of language at which the vocabulary of the language and the lexical meaning of a word are studied. This level of language is a holistic and at the same time complex system that obeys certain rules. Since the teacher's speech is based on such principles as content, purity, correctness, accuracy, and understandability, compliance with lexical norms is also required. After all, speech efficiency can be achieved only through the listed principles. Considering the changes taking place in society, social, economic, political and cultural relations between countries, this is primarily reflected in lexicology.

Kalit so'zlar: leksika, pedagog nutqi, atamalar, maxsus leksika

Key words: vocabulary, teacher's speech, terms, special vocabulary.

Tilning lug'at tarkibi, so'zlarning lug'aviy ma'nosini o'rganadigan til sathi leksikadir. Tilshunoslikning bu bo'limi umumiy me'yorlarga asoslanuvchi izchil, shuningdek, murakkab tizimdan iborat. Pedagog kommunikativ sifatlarga asoslanar ekan, bunda leksik me'yorlarga ham amal qilish talab etiladi. Shu sababli tilshunoslik bo'limlari orasida eng tez o'zgaradigan, tilning ijtimoiy hodisa ekanligini yaqqol ko'rsatadigan bo'lim sifatida leksikologiya ajratiladi. Bu, shuningdek, tilning lug'at tarkibida yangi so'zlarning paydo bo'lishi, mavjud so'zlarning ba'zilar eskirishi va iste'moldan chiqishi, ba'zilarining ma'nosi kengayishi yoki torayishi kabilarda ham namoyon bo'ladi. "Jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi" [Ne'matov, Rasulov, 1995:37] leksema ekan, uning professional nutqda voqelanishini tekshirish nutqiy samaradorlikni ta'minlashi shubhasiz.

Hozirgi kunda turli sohalarga oid maxsus leksik birliklarning ko'payishi munosabati bilan ularni tadqiq qilishning ahamiyati oshib bormoqda. Ma'lumki, muayyan sohada faoliyat yurituvchi shaxslarning o'zaro muloqoti, ularning kasbiy faoliyat bilan bog'liq nutqiga tilshunoslar tomonidan e'tibor qaratilishi shu sohaga oid leksikani ajratish, uning chegaralarini belgilash imkonini beradi. Jumladan, o'qituvchining kasbiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan nutqi o'ziga xos leksik tarkibi bilan ajralib turadi. "Bunday nutq, avvalo, soha bilan bog'liq atamalar, professionalizmlar bilan to'yingan, jargon, dialektizm kabilardan xoli bo'lishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi" [Vishnevetskaya, 2021:63-66]. Ilm-fan, texnika taraqqiyoti jamiyat a'zolaridan turli sohalarga oid bilimlarga egalikni talab qilar

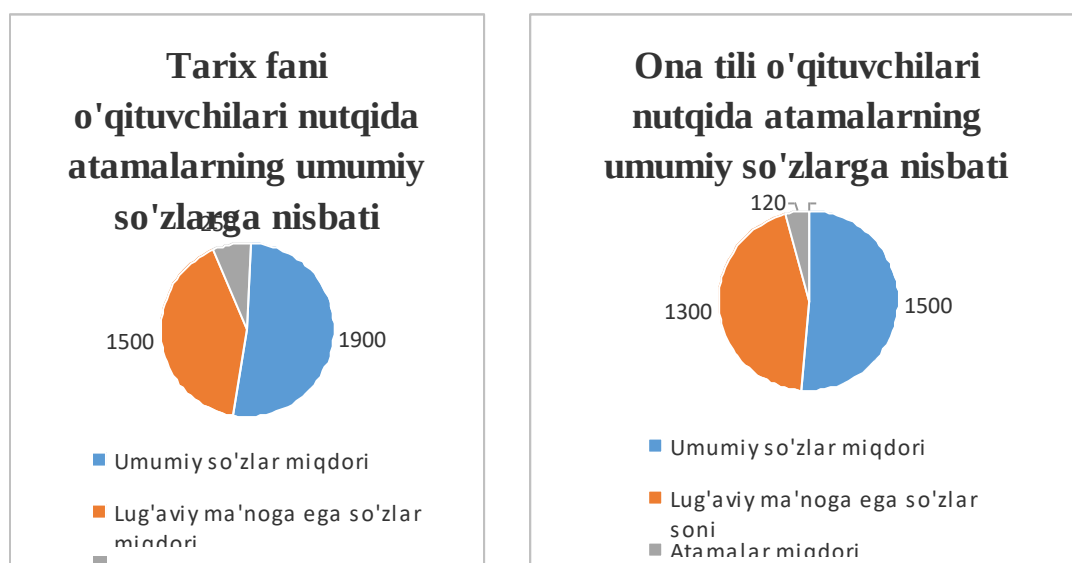
ekan, bunda ta'lim jarayonining sifatli tashkil etilishi muhim o'rin tutadi. Ta'lim jarayonida esa muallim nutqi, unda qo'llanadigan leksik birliklarining tizimlashtirilishi shu sohani o'rganayotgan shaxslarning vazifalarini yengillashtiradi, o'qituvchi va ta'lim oluvchi orasidagi munosabatlarni yaxshilashda ko'maklashadi.

Ta'kidlanganidek, pedagog nutqida muayyan fan sohasiga oid atamalar, professionalizmlarning qo'llanishi boshqa leksik birliklarga nisbatan salmoqli ekanligi bilan ajralib turadi. Tilshunoslik til, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tavsifi, amal qilish tartini, tarqqiyot tarixini tekshiruvchi fan hisoblanadi va unda terminologiyaning o'ziga xos o'rni bor, deyishimiz mumkin. Chunki terminologiya tilshunoslikning eng dolzarb, murakkab, ham amaliy, ham nazariy ahamiyat kasb etadigan yo'nalishlaridan biridir. Pedagoglar nutqida salmoqli qismni egallaydigan atamalar aynan shu yo'nalishning o'rganish obyektidir. Olimlar atamalar, kasb-hunar so'zlari, professionalizmlarni qo'llanish doirasi chegaralangan qatlamga mansub leksik birliklar sifatida o'rganish lozimligini ta'kidlaydilar. Buni quyidagi fikrlar ham dalillaydi: "Ishlatilish doirasi kasb-korga ko'ra chegaralangan lug'aviy birliklar professionalizm deyiladi. Professionalizm ma'lum kasb-kor egalari doirasida ishlatilib, shularga tushunarli bo'ladi. Professionalizmlarning asosiy qismini har bir kasb-korda shu sohaning terminlari tashkil qiladi. Professionalizm turli fan-texnika, maktab-ma'orif sohalarida, ma'muriy-xo'jalik ishlarida va boshqa sohalarida ham mavjud" [Rahmatullayev, 2006:91]. Pedagog kasbiy faoliyati bilan bog'liq nutqida o'z faniga oid atamalardan foydalanishi tabiiy. Chunki atamalar umumiste'moldagi leksik birliklar sirasiga kiritilmaydi. Shu sababli ularni "kasbiy va ijtimoiy guruhlariga bo'linadigan "maxsus leksika" sifatida qarash lozim" [Yusupova, 2016:175] ligi ta'kidlanadi. Darhaqiqat, ta'lim berish jarayoni maxsus nutqiy vaziyatlar sirasiga kirganligi sababli unda qo'llanadigan so'z va birikmalar ham chegaralangan qatlamga mansub bo'ladi.

Pedagogik terminologiya zamonaviy tilshunoslikda aksariyat tadqiqotlarning obyekti bo'lib xizmat qilmoqda. Chunki har kuni yangidan yangi atamalar amaliyotga kiritilmoqda. Bunday atamalarning muayyan fan sohasiga oidlari, aksariyat hollarda, o'zlashma qatlamga mansub bo'lishi ularni tizimlashtirish, imkoni boricha milliyashtirishga zarurat borligini ko'rsatadi. Shu o'rinda muayyan fan va uning sohalarini bilish uchun unga oid atamalarni ham mukammal bilish zarur ekanligini ta'kidlab o'tish lozim. Anglashiladiki, "har qanday fanni yaxshi o'zlashtirish mutaxassisning shu fanga oid atamalarni mukammal tizimlashtira olish, ularning bir ma'noli bo'lishini ta'minlash qobiliyatining mavjudligiga bog'liq bo'ladi" [Tuzlukova, 1999:16-21]. Atama fan va kasblarning muayyan sohasiga oid maxsus so'z va birikmalarni ifodalay ekan, ta'lim jarayonining muhim a'zosi sifatida pedagog ulardan o'z nutqida faol foydalanishi tabiiy hol. Atamalarining pedagog nutqida qo'llanishi ta'lim jarayonining tushunarli va aniq bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilar atamalarni qo'llash jarayonida, ta'lim oluvchilarning yoshini hisobga olgan holda, atamalarining izohini ham keltirishlari mumkin. Bu ta'lim oluvchilarning atamalarni tez va oson tushunishlari va yodda saqlashlarida qo'l keladi. Bunda pedagog atamalarining tushunarli bo'lishi uchun hayotiy misollar keltirishi, vizual vositalardan foydalanishi mumkin. Shuningdek, atamalarining matn tarkibida qo'llanishi, ularning umumxalq tilida ifodalagan ma'nolaridan atama sifatidagi farqi kabilarni tushuntirish ham pedagogga ta'lim jarayonida amal qilinishi zarur bo'lgan omillardan sanaladi. Chunki o'zbek tilida atamalar ba'zan umumxalq tilida ham muayyan tushunchani ifodalashi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi. Masalan, *shamol*, *bo'ron*, *dengiz*, *daryo* kabi so'zlar geografiya fanida atamalar sanalsa-da, ular umumxalq tilida oddiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar sifatida qaraladi. Xuddi shunday fikrlarni *do'kon*, *solliq*, *raqobat* kabi so'zlarning iqtisod fanida atamalar sifatida qo'llanishi va uning umumxalq tilida qo'llanishidan farqli jihatlarini ta'lim oluvchilarga yetkazilishi dars jarayonning samaradorligini ta'minlashi mumkinligi haqida ham aytish mumkin. O'qituvchilar darslarining tahlili shuni ko'rsatadiki, ular o'z sohasiga oid atamalarga dars jarayonida tez-tez murojaat qiladilar. Ixtisoslashtirilgan maktablardan birida tashkil etilgan ona tili darslari tahlili shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi 45 daqiqalik dars davomida mingdan ortiq so'zdan foydalanadi. Shu so'zlarning 10 foizga yaqini shu fanga oid atamalardir. Albatta, qo'llanadigan atamalar salmog'i dars mashg'ulotining qanday tashkil etilishi, turi, mavzusiga bog'liq ravishda sezilarli farq qilishi mumkin. Umuman olganda, tahlil qilingan ona tili darslarida qo'llangan *matn*, *sinonim*, *uslubiyat*, *o'zbek tili*, *maqola*, *qo'shimcha*, *arxaizm*, *tarixiy so'zlar*, *arxaik so'zlar*, *audiomatn*, *eskirgan so'zlar* kabi atamalar pedagog nutqining ilmiyligini oshirgan. Dars mashg'ulotining tushunarligini ta'minlagan. Ba'zi

atamalarining bir dars mashg'ulotida bir necha marta takrorlanishi mavzuning murakkabligi, unda nazariy ma'lumotlarning salmog'i bilan belgilanadi. Masalan, *so'z, matn* kabi lingvistik atamalarining dars mashg'ulotlaridan birida yigirma martagacha qo'llanishi ham fikrimizni dalillaydi. Muayyan atamalarining mashg'ulot davomida takror qo'llanishi dars mavzusiga ham bog'liq bo'ladi.

Ta'kidlanganidek, pedagog nutqidagi atamalar miqdori dars mashg'ulotining aynan qaysi fandani tashkil etilayotganligiga bog'liq ravishda o'zgarishi mumkin. Masalan, ixtisoslashtirilgan maktablarda tashkil etilgan tarix darslari tahlili atamalar salmog'i 12 foiz atrofida ekanligini ko'rsatdi. Tarix fanidan tashkil etilgan dars mashg'ulotlarida *dvoryanlar, jon solig'i, qo'zg'olon, markazlashishi, hukm surmoq, parlament, movutfurush, sulh, partiya, bosib olish* kabi atamalarining qo'llanishi mavzuning yoritilishida muhim o'rin tutadi. Shuningdek, tarix darslarida davlat, tarixiy shaxslarning nomlarini keltirish ham mavzu haqida fikr ifodalashning zaruriy tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Jumladan, *Uot Tayler, Geynrix, Otton I, Otton II, Fridrix I Barbarossa, Karl* kabi tarixiy shaxslar, *Germaniya, Fransiya, Niderlandiya, Saksoniya, Angliya, Rossiya, Muqaddas Rim Imperiyasi* kabi zamonaviy va tarixiy davlatlarning nomlari o'qituvchi nutqida qo'llanishi tarix fani mavzularining tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Ixtisoslashtirilgan maktablardagi dars mashg'ulotlari tahliliga asosan, pedagog nutqida qo'llangan so'zlar, lug'aviy ma'noga ega bo'lgan so'zlar va atamalarining nisbatini quyidagi grafikda kuzatishimiz mumkin.

Qo'llanish doirasi chegaralangan qatlam sifatida atamalarining pedagog nutqida qo'llanishi ta'lim jarayoni bilan chegaralanishda ko'zga tashlanadi. Atamalar ilmiy va badiiy asarlarda pedagogik muhit qurshovida tasvirlanishi, fan va texnikaga oid tushunchalarni aniq ifodalash maqsadida qo'llanishi bilan ajralib turadi. Anglashiladiki, atamalar, jamiyatning kasb-korga ko'ra umumiylik hosil qiladigan muayyan qatlami tomonidan qo'llanuvchi, maxsus leksikaga xos til birliklaridir. Ular har bir fan kesimida muayyan tushunchalarni ifodalovchi, shu fan bilan shug'ullanuvchi, dars beruvchilar nutqida ko'proq uchrovchi so'zlardir. Atamalarining ta'lim jarayonida qo'llanishi pedagog fikrining ta'lim oluvchilarga aniqroq va tezroq yetib borishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Неъматов Х., Расулов Р., Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1995. – 128 б.
2. Вишневецкая Н.В., Структура профессионального лексикона в обучении преподавателей языкового вуза межкультурному общению // Научный старт 2021. Москва, 2021. – С. 63-66.
3. Rahmatullayev Sh., Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet. 2006. – 464 b.
4. Юсупова Л.Г., Казыханова Г.Х., Особенности профессиональной лексики и её отличие от терминов // Достижения вузовской науки: сборник материалов XXI Международной научно-практической конференции – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2016. – С. 175.
5. Тузлукова В.И., Педагогическая терминология: к вопросу прагматического анализа // Интеграция образования. 1999. № 4. – С. 16-21.

MAQOLLAR SEMANTIKASIDA SUV LEKSEMASINING MADANIY KOD SIFATIDAGI FUNKSIYASI

M.G'.Mo'minova,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollar semantikasida suv leksemasining madaniy kod sifatidagi funksiyasi keng yoritilgan. Davlar osha yashab kelayotgan barhayot janrning o'zbek xalqi turmush tarzidagi o'rni, madaniy qadriyatlari tahlil qilingan.

Abstract. In this article, the function of the lexeme of water as a cultural code in the semantics of Uzbek folk proverbs is widely covered. The role and cultural values of the living genre in the lifestyle of the Uzbek people have been analyzed.

Kalit so'zlar. Madaniy kod, paremiologiya, konsept, paremiologik fond, konnotativ semantika, til sohibi, sema.

Key words: Cultural code, paremiology, concept, paremiological fund, connotative semantics, language owner, sema.

Maqollar ixcham, mazmuni jihatidan keng semantikasi qamrab oluvchi barqaror birimkalaridir. Maqollar asrlar bo'yi shakllanib, ajdodlardan avlodlarga o'tib keladi. Maqollar hamisha barhayot janrlardan biri sanaladi. Maqollar mazmunidagi umumbashariy g'oyalar, qarashlar, shuningdek, muayyan xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi, madaniy qadriyatlari davrlar osha yashab kelishiga zamin yaratadi.

Dunyo tilshunosligida maqollarning monografik planda tadqiq etilishiga e'tibor qaratilgan. Xorij tilshunosligida maqollarning paremiologiya sathida o'rganilishini 5 davrga bo'lingan:

I davr (XVI–XVIII asrlar). Maqollarni to'plash va nashr ettirish davri (J. Hyeywood; J. Howell; J. Ray; W. Walker; T. Fuller).

II davr (XVIII – XIX asr o'rtalari). Maqollarni badiiy hamda falsafiy nuqtai nazardan o'rganish davri (J. Zingerle).

III davr (XIX asrning II yarmi – XX asr boshlari). Maqollarni qiyosiy- tarixiy jihatdan tahlil qilish davri [Skeat 1910].

IV davr (XX asrning 30 yillari). Maqollarni psixologik aspektda o'rganish davri [Albig 1931; Bain 1939].

V davr (1960 yillardan – hozirgi davrgacha). Maqollarni kontekstual o'rganish [Taylor 1975; Grzybek 1984; Mieder 1992]; maqollarni struktural-semantik tahlil qilish [Dundes 1980; Norrik 1985, Honek 1997]²³. Ko'rinadiki, xorij tilshunosligida maqollar, asosan, falsafiy, badiiy, qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganilgan. E'tiborlisi shundaki, maqollar psixologik aspektda ham tadqiq etilgan. Psixologik tahlillar maqollar yaratuvchilarining dunyoni bilish, anglash xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Xorij tilshunosligidagi maqollarni semantik tahlil qilish aspekti ham maqol sohiblarining obyektiv borliqni aks ettirish xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Maqollarning semantik tahlili ularning struktur-grammatik xususiyatlari, ma'lum birliklarning umumiy mazmunni ifodalovchi yadro maqomidagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Maqollar tuzilishidagi fonetik o'zgarishlar, tarkibidagi leksemalarda kuzatiladigan semantik o'zgarishlar maqol yaratilgan til taraqqiyotiga xos xususiyatlarni ajratish imkonini ham yaratadi.

An'anaviy rus tilshunosligida ham maqollar paremiologik fondni o'rganish jarayonida tadqiq qilingan. Paremiologik fondni o'rganish to'rta bosqichga bo'lingan:

1. Sinkretik, qamrab oluvchi davr (XVII asrgacha). Bu davrda paremlar xalq qadriyatini jamlagan "xalq aksiomalari" sifatida shakllana boshladi.

2. To'plovchi davr (XVII–XIX asr boshlarigacha). Maqol va matal to'plamlari nashr qilina boshladi.

3. Belgilovchi davr (XIX asrning 30 yillaridan – XX asr o'rtalarigacha). Ilk bor to'plamlarda maqol va matallarni tipologiyalashtirishga urinish boshlandi, paremlarni bir xil birliklar doirasidan

²³Лугина Р. В. Лингвистический статус пословиц (наматериале английского языка) Министерство образования Республики Беларусь УО. Мозырский государственный педагогический университет имени И.П.Шамякина. – Мозыр, 2010. – С.13. Бу ҳақда қаранг: Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. Ozbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. –Toshkent: Mahalla va oila, 2022. – B.10.

ajratib o'rganishga harakat qilingan (bunda maqollarga folkloristik, etnolingvistik va lingvistik jihatlar bilan o'rganiluvchi mini matnlar sifatida qarala boshladi), tematik ilmiy maqolalar yuzaga keldi.

4. Sotsiomadaniy davr (XX asr o'rtalaridan hozirgi paytgacha). Rus va chet tilidagi paremlar turli qarashlarda o'rganilib, ularga nafaqat folkloristik, balki til birligi sifatida baho berildi. Shu bilan birga paremlar xalq mentalitetini aks ettiruvchi manba sifatida etnomadaniy, lingvokulturologik nuqtai nazarlardan tahlil qilina boshlandi²⁴.

Rus tilshunosligida xorij tilshunosligida kuzatilmagan bir jihatga e'tibor qaratsak. Rus tilshunosligida XVII asrgacha bo'lgan davrga sinkretik, qorishiq, qamrab oluvchi davr sifatida yondashilib, maqollarning shakllanishi, yuzaga kelishi, bir shaxs doirasidan keng omma muallifligiga o'tishi, anonimlik belgisiga ega bo'lib qolishi kabi masalalarga ilmiy jihatdan yondashilgan.

Maqollar lug'atining bir necha ko'rinishlari mavjudligi esa maqol lug'atshunosligining rivojlanganidan dalolat beradi.

Zamonaviy xorij maqol lug'atlari (ingliz tili doirasida) 3 ta katta guruhga bo'lingan:

1. Tarjima lug'atlar (ingliz maqollarining turli dunyo tillaridagi ekvivalentlarini jamlagan).
2. Bir til doirasidagi yoki bir tarixiy davrdagi maqollarga bag'ishlangan lug'atlar.
3. Lingvokulturologik lug'atlar.

Yuqorida keltirilgan guruhlarga mansub eng mashhur lug'atlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: J. Aspersen lug'ati [1929], Bartlett Uayting to'plami [1989], Oksford maqol lug'ati [2004], Klifford Uitting lug'ati [1968] va Archer Teylor lug'ati [1986]²⁵.

Rus tilshunosligida lingvokulturologik lug'atlarning alohida nashr etilishi keyingi yaratiladigan lingvistik tadqiqotlar uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi. Bunday lug'atlar shu til sohiblariga qadriyatlarini, an'analarini davom ettirish, madaniy munosabatlarni saqlab qolish imkonini beradi. Chunki maqollar og'zaki ijod mahsuli bo'lib, yozib olinmasa, xuddi sheva birliklari kabi davrlar osha iste'moldan chiqib ketishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida maqollarning lingvistik tahliliga bag'ishlangan ishlar ko'p emas. Mavjud tadqiqotlar tavsifiy xarakterga ega. Maqollar doirasida tahliliy tadqiqotlarga, lingvokulturologiya, psixolingvistika yo'nalishida tahlil qilishga ehtiyoj bor.

Maqollarning lingvokulturologik lug'atlarini yaratish boshqa til vakillari uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Bunday lug'atlar qiyosiy, chog'ishtirma aspektdagi tadqiqotlar uchun manba vazifasini o'taydi.

Dunyo yaralishidagi to'rt unsur – suv, tuproq, olov va havo jahon falsafa ilmidagi qayd etilganidek, xalq og'zaki ijodida, mifologik ramzlar, marosimga oid matnlarda kuzatiladi.

Suv konsepti xalq og'zaki ijodida daryo, dengiz, buloq, ariq timsolida qo'llangan konnotatsiyaga doir belgilarni ham aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodida suv dunyoga keltiruvchi, yorug' dunyoni himoyalovchi, poklanish, kabi ijobiy, toshqin, xavf, qo'rquv kabi salbiy baholarni ham namoyon etadi²⁶. Suv maqollar tarkibida emotsional-ekspressiv funktsiya bajaradi: *suv boshidan loy bo'lar: Lekin suv boshidan loy bo'lg'oni va joylarda ham tuzuk ishchilar bo'lmag'oni u fikrlarni ham o'z-o'zidan sovutishga sabab bo'ldilar* (VM, 70). Varianti: suv boshidan loyqalanar.

Xalqning suvga bergan bahosi, munosabati maqollarda o'z ifodasini topgan.

Suv komponentli va suvga aloqador tushunchalar ishtirok etgan maqollar qadim davrlardan boshlab iste'mol qilinib keladi. Ularning ma'lum qismi yozma manbalarda aks etgan. "Devonu lug'otit turk" suv komponentli maqollar keltirilgani bilan ham e'tiborga molikdir. Devonda keltirilgan *Suv bermäsgä sýt ber* (DLT, III, 142) maqoli "Yomonlikka yaxshilik qilish", "yaxshilik bilan javob qaytarish" mazmunida aytilgan. Suv mo'l bo'lgani uchun uning in'om qilinishida hech qanday monelik

²⁴Лугина Р. В. Лингвистический статус пословиц (наматериале английского языка) Министерство образования Республики Беларусь УО «Мозырский государственный педагогический университет имени И.П.Шамякина» Мозыр, 2010. – С.15; Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. Ozbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. –Toshkent: Mahalla va oila, 2022. – B.10.

²⁵Лугина Р. В. Лингвистический статус пословиц (наматериале английского языка) Министерство образования Республики Беларусь УО «Мозырский государственный педагогический университет имени И.П.Шамякина» Мозыр, 2010. – С.15; Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. Ozbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. –Toshkent: Mahalla va oila, 2022. – B.10.

²⁶ Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. –Тошкент, 2020. – Б.110.

bo'lmaydi. Hatto shu suvni ham ravo ko'rmaydigan baxil raqibga sut berish tavsiya etilmoqda. *Sut* esa suvga nisbatan kamligi, muntazam uchramasligi sabab "qiymat" kasb etmoqda. Bu maqolda suv "oddiylik", "mo'llik", "ko'plik", "qadrsizlik", "tekinlik", "arzonlik" semalarini ifodalab, "noyoblik", "qadrlilik", "qimmatlilik" semalarini anglatgan *sut* leksemasiga qarama-qarshi qo'yilgan. Bu maqol eng qadimgi davrlarda aytilgan bo'lsa ham, hozirgi psixologiya ilmi talablariga mos keladi. Hozirda ruhiyat ilmi "qasos o'tida yonmaslikni", "boshqalardan yaxshilik kutmaslik"ni, yomonlikni tabiiy ravishda qabul qilishni maslahat beradi. Yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarish raqibning ko'nglini yumshatishga, unda vijdon tuyg'usini uyg'otishga, munosabatlarni yaxshilashga xizmat qiladi.

"Maqollarda kuzatishlar asosidagi xalq donishmandligi, xalqning hayotga bahosi xulosalari mavjud"²⁷ ekan, ularda millat qarashlaridagi olam lisoniy manzarasi mavjud. Ular borliq bilan munosabat natijasida shakllangan tasavvurlarni mental o'ziga xosliklar bilan ifodalay oladi.

Ba'zi maqollarda suv asosidan yasalgan leksemalar ishtirok etgan: suvoqchi, suvsamoq. Yamoqchining ishini suvoqchi bilmas maqolida har ishning o'z egasi va ustasi borligi ta'kidlangan.

Suvni ko'rmay, etik yechma maqolida noaniq narsaga ishonib qolish, hovliqmalik qoralangan. Reallikka, aniq faoliyat olib borishga da'vat qilingan.

Oqar suv harom bo'lmas maqoli suvning doimiy belgisi bo'lgan "oqish" semasiga asoslangan. Turib qolgan, oqmas suvning ifloslanishi maqola mazmuniga asos bo'lgan. Maqolda inson "turib qolmaslikka", "harakat qilishga", irodali bo'lishga da'vat etilgan.

*I.Gamidov maqol va matallarning chuqur falsafasini quyidagicha ifodalaydi: "Olam manzarasi o'zining umumiy falsafiy izohlarini beruvchi maqol va matallar kichik badiiy shakliga qaramay fikr va qudratli g'oyalari bilan badiiy asarga teng"*²⁸.

Bilamizki, oqmasdan turib qolgan suvni – masalan, notanish yerdagi sinashta bo'lmagan ko'lining, hovuzning, quduqning va shu kabi joylarning suvini ichish kishi salomatligi uchun xavflidir. Qadimda esa xalqimiz orasida oqadigan suvdan – daryo, anhor, ariq, buloq suvlaridan ko'pda shubhalanib o'tirmay, qo'rqmasdan ichaversa bo'ladi, degan tushuncha mavjud bo'lgan. Negaki, odatda, oqar suv toza, pok, halol bo'ladi. Mazkur maqollar bilan ana shular ifoda etiladi.

"Maqollar vaziyatlar natijasini asoslaydi", – degan edi mashhur paremiolog olim A.Taylor¹. Paremiologiya asoslarini yaratgan G.L.Permyakov ham uning fikriga mutanosib tarzda maqollarni vaziyatlar belgisi sifatida baholaydi¹. Maqollar vaziyatlarga nisbatan munosabat ekan, har bir xalq borliq bilan munosabat natijasida yuzaga kelgan vaziyatlarga turlicha, obrazli qilib aytganda o'z tafakkur o'lehoi bilan munosabat bildiradi. Chunki har bir xalqning o'z lisoniy olam manzarasi bo'lib, "u xalqning umumiy ma'naviy darajasi" dir.

S.Magerramova "Haqli ravishda "millat oynasi" deb nomlanadigan maqol va matallar olamning lisoniy manzarasi yaratilishida muhim rol o'ynashi"²⁹ni ta'kidlaydi. Chunki maqollarda millat va uning ma'naviy olami yashiringan bo'ladi.

Maqol va matallar – arxetipik ahamiyatga ega bo'lgan jamoaviy tafakkur natijasi. Ular xalq ijodining jamoaviy asarlari sifatida dunyoga keladi. Shu jihatlarga ko'ra ularning lingvokulturologik sathdagi o'ziga xos belgilari quyidagilar:

1. Ohangdorlik: maqol va matallar har bir til sohibi tomonidan fonetik shakli bilan qabul qilina olishi zarur. Maqollardagi qofiyadoshlik, alliteratsiya ohangdorlikni ta'minlashga xizmat qiladi (*Boyyoq oqar, suv soyga oqar*).

2. Aniqlik va mavhum tushunchalarni aniq obrazlar orqali tasvirlash: bunda mavhum tushunchalar aniq xo'jalik obrazlari yoki hayvonlar, tabiat obektlari orqali o'z ifodasini topadi (*Vaqt – oqar suv*).

3. Qisqalik va lo'ndalik: maqol va matallarda xalq donishmandligi, ko'p asrlik tajribasi tez tushunarli shaklda va qisqa ifodalarda aks etgan bo'ladi (*Suv – tilsiz yov*).

²⁷Аникин В.П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Иностр. лит-ра, 1961. – С.56.

²⁸Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. –Баку, 2001. – С.371.

²⁹Маггеррамова С. Озарбайжон миллий фанлар академияси, М.Фузулий номидаги қўлёзмалар институти "Филология масалалари" № 5. – Боку: "Илм ва таҳсил" нашриёти, 2013. –Б.3.

4. Umumiylikning ifodalanishi: maqollarda har bir insonga yaqin bo'lgan falsafiy mushohadalar aks etishi (Oldindan oqqan suvning qadri yo'q.)³⁰.

Xulosa qilib aytganda, maqol va hikmatli so'zlar, frazeologik birliklar, ibora va topishmoqlar tarkibidagi suv so'zining qo'llanishi, ularning anglatgan ma'no xususiyatlarini izohlash, o'rganish til va boshqa sohadagi ilmlar rivoji uchun katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аникин В.П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Иностр. лит-ра, 1961.
2. Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. – Баку, 2001.
3. Хикматов Ф.Х., Айтбаев Д.П. Ўрта Осиё сув илми тарихига оид маълумотлар. – Тошкент: Университет, 2006.
4. Лугина Р. В. Лингвистический статус пословиц (на материале английского языка) Министерство образования Республики Беларусь УО. Мозырский государственный педагогический университет имени И.П. Шамякина. – Мозырь, 2010.
5. Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. – Тошкент, 2020.
6. Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. Ozbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Mahalla va oila, 2022.
7. Xolmanova Z. O'zbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Nodirabegim, 2022.

O'ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

*Pulatova Dildora Dilmuradovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Maqolada muloqot jarayonida murojaat birliklarining qo'llanilishi, murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlari, jumladan, murojaat shakllarining deytik vazifalari, presuppozitsion xususiyatlari hamda murojaatni ifodalashda noverbal vositalarning o'ri va ahamiyati haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Abstract. This article discusses the use of appeal units in the communication process, the pragmatic features of appeal forms, including dysphemisms, the deictic functions of appeal forms, the presuppositional features, and the role and importance of nonverbal means in address expression.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, adresat, adresant, murojaat shakllarining deytik vazifalari, presuppozitsion xususiyatlari, verbal vositalar, noverbal vositalar

Key words: forms of address, addressee, addressee, deictic functions of address forms, presuppositional features, verbal means, nonverbal means.

Bugungi kunda sotsiolingvistik tadqiqotlarning ahamiyati ortib bormoqda. Boisi tilshunoslikning tadqiq manbai til, til esa faqat insoniy jamiyatda muloqot vositasi sifatida yashagan va yashaydi. Jamiyatdan tashqari til va tilsiz jamiyat bo'lishi mumkin emasligi barchamizga ayon. Shunday ekan, jamiyatda insonlarning o'zaro muloqot jarayonlarida murojaat shakllari o'ziga xos o'ringa ega. O'zbek tilshunosligida murojaat birliklari undalmalar shaklida va ayrim tilshunos olimlarning tadqiqotlarida esa murojaat shakllari sifatida talqin etilgan. Olib borilgan tadqiqotlarda murojaat shakllari atroflicha o'rganilgan. Biz ushbu maqolada murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlariga to'xtalamiz. Murojaat birliklari aloqaning muhim tarkibiy qismidir. Chunki muloqot jarayonida murojaat shakllarining to'g'ri yoki noto'g'ri tanlanganligi, hattoki ohang ham muloqotning ijobiy yoki salbiy yakun topishiga sabab bo'lishi mumkin.

Til birliklaridan foydalanish ko'p hollarda nolisoniy ijtimoiy-ruhiy (sotsial-psixik) tomonlar bilan bog'liq bo'lganligi sababli, tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganuvchi sotsial tilshunoslikdan (ijtimoiy tilshunoslikdan) farqli o'laroq, lisoniy birliklarning nutqda yashash shart-sharoitlarini o'rganuvchi maxsus fan – lingvistikaning yangi sohasi sotsiolingvistika shakllandi [Ярцева, 1990:481,482].

³⁰ Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. Ozbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Mahalla va oila, 2022. – B.18.

XX asrning 50- yillaridan keyin tilshunoslikka pragmatik yondashish keng tus oldi. O‘zbek tilida muloqot jarayonida qo‘llaniladigan murojaat shakllarini yangicha aspektda tadqiq qilish, ya‘ni pragmatik, yoki sotsiopragmatik tadqiq nutqning faqat lisoniy xususiyatlarini ochib beribgina qolmasdan, nutq jarayonida murojaat shakllarining ijtimoiy funksiyasi, turli xil jihatdan xoslanishi, nutq jarayonida murojaat shakllarining milliy tafakkur va milliylik bilan aloqadorligi, nutqning madaniyat bilan aloqadorligi kabi ko‘plab jihatlarini atroflicha yoritishga imkon yaratadi.

Til tizimi taraqqiyotining boshlang‘ich nuqtasi (davri) pragmatikadan boshlanadi, deyish mumkin [Safarov, 2008:40]. Jamiyatda insonning o‘y-fikrlarini, maqsadlarini yuzaga chiqarishda til muhim vosita hisoblanadi. O‘zaro muloqot jarayonida so‘zlovchi (adresat) va tinglovchi (adresant) ning maqsadlari o‘zaro birlashib maqsadli muloqotni yuzaga keltiradi. Adresat va adresant o‘rtasidagi munosabatlar yoshi, jinsi, qarindoshligi, ijtimoiy vazifasi (katta, teng, kichik), ijtimoiy mavqei (yosh, do‘sti, tanish, notanish), aloqa muhiti (rasmiy, norasmiy), aloqa masofasi (uzoq, yaqin), aloqa maqsadi (e‘tiborni jalb qilish, suhbatdoshga munosabatini bildirish, so‘rashish, kechirim so‘rash va h.), muloqot ohangi (rasmiy, samimiy, kinoya, ta‘na-dashnom, yalinish, yolvorish) bilim darajasi muloqotning qanday yakun topishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi [Балакай, 2005:7].

Deyktik birliklardan foydalanish nutq shakllanishining ontogenez davridayoq kuzatiladi. Bu davrda bola kundalik hayotda faol qo‘llanadigan deytik birliklarni muntazam o‘zlashtirib boradi. Bu holat bolada lisoniy ijtimoiylashuv jarayonining takomillashuviga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi [Qurbonova, 2018:17]. Ko‘pincha yosh bolalar nutqida qarindoshlik terminlari murojaat birligi sifatida qo‘llanganda ushbu murojaat birliklariga deytik vazifa yuklatiladi. Bola 8-9 oylik davridan boshlab talaffuzi qulay bo‘lgan leksik birliklarni o‘zlashtiradi. 10-11 oylik ba‘zi bolalar muayyan birlikka ikki va undan ortiq deytik vazifa yuklashi ham mumkin [Qurbonova, 2018: 18]. Masalan, turli hududda yashayotgan bolalar nutqi, demak, shevasi jihatidan farq qiladi va ularning nutqlarida *ada*, *dada*, *daa* so‘zi orqali nafaqat otasi, balki onasi, bobosi, buvisi va boshqa oila a‘zolarini ham chaqirishi kuzatilgan.

Bolalar nutqida laqab sifatida qo‘llangan disfemizmlar ham deytik vazifa bajaradi. Tashqi belgiga ko‘ra o‘xshashlik asosida metaforik shaxs deyksisini hosil qiluvchi disfemizmlar maktab yoshidagi bolalar nutqida ko‘p uchraydi [Qurbonova, 2018: 18]. Muloqotda disfemizmlarni qo‘llash so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bil diradi. Masalan, maktab yoshidagi bolalar nutqida laqab sifatida qo‘llanadi. Uzun bo‘yli bolaga nisbatan *laylak*, sekin yuradigan bolaga nisbatan *toshbaqa* va h. so‘zlarni qo‘llash hamda ushbu so‘zlar bilan chaqirish holatlarini ko‘plab kuzatish mumkin: *Hoy, “Laylak”, qayerga ketyapsan? (Maktabda bolalar Sarvarni “Laylak” deb chaqirishadi).* (Muxsinov Diyorbek, 14 yosh). Qolaversa, jamiyatda so‘zlashuv nutqida katta yoshdagi insonlarning kichik yoshdagi farzandlariga, yosh bolalarga tanbeh berish vaziyatlarida ushbu disfemizmlardan murojaat birligi sifatida qo‘llash holatlarini kuzatish mumkin. Bu esa jamiyatda insonlarning nutq madaniyatini oshirish lozimligini taqozo etadi. Chunki murojaat birligi sifatida ushbu disfemizmlardan foydalanish bola psixologiyasiga salbiy ta‘sir etmasdan qolmaydi.

Matnning va umuman turli ko‘rinishdagi nutqiy tuzilmalarning mazmunini belgilovchi hodisalardan yana biri presuppozitsiyadir. Presuppozitsiyaning yashirin hukm, tagma‘no bilan bog‘liq ekanligini bundan yuz yillar oldin olmon mantiqshunosi X.Frege aytgan edi [Safarov, 2008:123].

Nutqiy muloqotning to‘g‘ri va real amalga amalga oshishi uchun kommunikantlar (muloqot ishtirokchilari) nutq vaziyatiga qadar muayyan faktlar bilan tanish bo‘lishi, umumiy vaziyat bilan bog‘liq holda muayyan bilim – xabardorlikka ega bo‘lishlari lozim. Ayni shu faktlar, bilimlar tilshunoslikda pressupozitsiya nomi bilan umumlashtiriladi [Mahmudov, 1985:29].

Pressupozitsiya muloqot jarayoniga katta ta‘sir o‘tkazadi. Jumladan, kimgadir nimadir demoqchi bo‘lgan kishi, eng avvalo, adresantning u aytmoqchi bo‘lgan gap pressupozitsiyasi bilan aloqadorligini hisobga oladi. Ya‘ni aytiladigan gapga aloqador voqelik bilan oldindan tanish bo‘lgan adresat uchun adresantning asosiy fikrni bir yoki bir nechta so‘z orqali bayon etishi kifoya qiladi. Masalan, noma‘lum sababga ko‘ra biror yerdan kelishi kechikayotgan o‘g‘lini xavotirlik bilan kutayotgan ona uchun undan xabar olgani chiqib ketgan kishining “keldi” degan so‘zining o‘zi o‘g‘lining (boshqa birovning emas) kutilayotgan yerdan kelganligi haqidagi xabarni beradi [Mo‘minov, 2000:16]. Bunga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Televizordan kechki payt beradigan, yaxshi ko‘rib tomosha qiladigan serialni boshlanishini kutayotgan onasiga farzandining “*Oyi, boshlandi*” degan gapining o‘zi ushbu serial beradigan vaqt bo‘lganligini, kutayotgan serialining (boshqa serialning emas) boshlanganligidan dalolat

beradi; *Dada, Nasibaning akasi "Lasetti" sotib olibdi*. Ushbu xabarni aytish uchun soʻzlovchi "*Nasiba*" ismli qizning borligini bilishi kerak. Bundan tashqari soʻzlovchi Nasibaning faqat birgina akasi borligini va u mashina sotib olishi uchun yetarli maosh olishini ham bilishi mumkin. Bu maʼlumotlarni beruvchi presuppozitsiyalar sohibi soʻzlovchidir. Murojaat davomida ham presuppozitsiya oʻziga xos kommunikativ mazmun ifodalaydi.

Maʼlumki, har qanday nutqiy jarayon ikki xil usulda amalga oshadi. Birinchisi, tildagi lisoniy vositalar: soʻz, gap orqali, ikkinchisi har bir tilda oʻziga xos mazmun va funksiyaga ega boʻlgan nolisoniy, yaʼni noverbal vositalar orqali amalga oshiriladi. Bu vositalar alohida-alohida yoki bir vaqtning oʻzida parallel qoʻllanilishi mumkin. Bunday lisoniy va nolisoniy vositalar muloqot jarayonida aloqa-aralashuv holati, kommunikantlarning oʻzaro munosabatlari, suhbat mavzusi, muloqotning mohiyati va vaziyatidan kelib chiqqan holda qoʻllaniladi.

Yozma nutqga nisbatan ogʻzaki nutqda axborot adresatga tez va aniq, sodda va ixcham tarzda yetkazib beriladi. Baʼzan dialogik matnlarda soʻz, gap, baʼzida esa butun matn ellipsisga uchrashi (qisqarishi) yoki shu lisoniy vositalar oʻrni toʻldira oladigan noverbal vosita bilan almashtirilishi mumkin [Saidxonov, 2004:70]. Koʻpincha badiiy adabiyotlarda beriladigan dialogik matnlar, qolaversa, ogʻzaki nutqdagi diskurs tahlillar shuni koʻrsatadiki, muloqot ishtirokchilari tomonidan nutqiy muloqot jarayonida qoʻllaniladigan nolisoniy vositalar, yaʼni *bosh harakatlari, tana harakatlari, qoʻl harakatlari, koʻz harakatlari, sukut* kabi noverbal vositalar izohlash, toʻldirish, taʼkidlash, aniqlik kiritish, maʼqullash, rad qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi va ushbu qoʻshimcha maʼno ottenkalarini ifodalaydi. Muloqot jarayonida qoʻllaniladigan nolisoniy vositalardagi kommunikativ mazmun verbal murojaat shakllari orqali anglashiladigan mazmundan deyarli farq qilmaydi, aksincha, noverbal vositalar orqali ifodalangan mazmun emotsional jihatdan verbal vositalarga qaraganda yorqinroq va taʼsirchanroq koʻrinishga ega boʻladi deb aytishimiz mumkin. Baʼzi hollarda esa avval noverbal vosita, keyin esa shu noverbal vositaga mos lisoniy vositalar tanlanadi. Masalan:

Bolalar yoʻldan kelayotgan ustozini koʻrib, yoʻl chetiga oʻtishdi, qoʻlini koʻksiga qoʻydi:

— *Assalomu alaykum, ustoz!*

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, muloqot jarayonida murojaatning ifodalanishi tasdiq, inkor, taʼkid kabi shakllardan sezilarli farq qiladi. Masalan, murojaat jarayonida tasdiq yoki inkorni ifodalash uchun lisoniy vositadan ham, nolisoniy vositadan ham bir xilda foydalanish mumkin. Yaʼni tasdiq yoki inkor maʼnosini *xoʻp, mayli, albatta, boʻpti* soʻzlari bilan ham, yoki birgina bosh irgʻab qoʻyish bilan ham ifodalash mumkin. Lekin murojaatning bunday birgina noverbal vosita yordamida ifodalanishi ancha kam kuzatiladigan holat hisoblanadi. Baʼzan murojaatni ifodalash uchun birgina noverbal vosita yetarli boʻlishi mumkin. Masalan, uzoq masofada turgan farzandga murojaat qilish jarayonida "*Oʻglim, bu yoqqa kel*" degandek qoʻl harakati yordamida imo qilish orqali ifodalash mumkin. Lekin aksariyat hollarda murojaat ifodalash uchun lisoniy va nolisoniy vositalar birgalikda ishtirok etadi.

Murojaat jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalar bir-birini toʻldirib, izohlab, taʼkidlab keladi. Imo-ishoralar, mimik ifodalarning qoʻllanilishi nutqni ixchamlashtirish, mazmunan toʻldirish uchun xizmat qiladi. Bu vositalarning birgalikda qoʻllanishi baʼzi hollarda maʼnoni kuchaytirish, taʼkidlash uchun ham xizmat qiladi.

Murojaatning asosiy vazifasi — eʼtiborni jalb qilish, suhbatdoshni chaqirish. Murojaat turli yoʻnalishlar tomonidan oʻrganilgani sababli ularning vazifasi ham turlicha koʻrsatiladi. Murojaat shakllari suhbatdoshlarning ijtimoiy munosabatalarini ularning ijtimoiy jihatdan tartibga soluvchi vazifalari asosida belgilaydi. Murojaat shakllari oʻzlarining uslubiy vazifalariga koʻra muloqot ohangini, aloqa-aralashuvning funksional sohasini ifodalaydi. Ayrim ilmiy adabiyotlarda murojaat chaqirish, undash ottenkalarini qamrab oluvchi soʻzlar "Vokativ formadagi soʻzlar" sifatida izohlangan [Oʻrinboyev, 1972:12].

Murojaat shakllari barcha xalqlarda muloqotni zarur tarzda olib borish uchun katta ahamiyatga ega. Murojaat vositalari til egalarining dunyoqarashi, maʼnaviyat darajasi, axloq-odobi, didi, zakovati, diniy dunyoqarashi, xususan, voqelikka munosabati, nutqiy madaniyatiga bevosita bogʻliq. Oʻzbek tilshunosligida lisoniy birliklarni, jumladan, murojat shakllarini pragmatik aspektda tadqiq etish katta ahamiyatga ega. Pragmatik tadqiqotlarning asosi bu nutq vaziyati, xususan soʻzlovchi va tinglovchining oʻzaro munosabatidir. Demak, murojaat shakllarining deydik vazifalari, presuppozitsion xususiyatlari,

lisoniy va nolisoniy vositalar orqali ifodalanishi murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlarini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл.ред. В.Н.Ярцева. - М.: Сов. Энциклопедия, 1990.
2. Safarov Sh Pragmalingvistika. Toshkent 2008. B-76
3. Балакай А. А. Этикетные обращения: функционально-семантические и лексикографические аспекты: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. А. Балакай. — Новокузнецк, 2005.
4. Saidxonov M. Badiiy matn kommunikativ vosita sifatida // O'zbek tili va adabiyoti, 2009 yil, 5-son, 77-79 betlar.
5. Lutfullayeva D., Jumayev F. O'zbek tili fe'llarining pragmatik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti, 2008 yil, 2-son, 74-76 bet.
6. Karimova F. Dialoglarda pragmatikaning roli // Til va adabiyot ta'limi. 2006 yil, № 3, 27-29 betlar.
7. Qurbonova M. O'zbek bolalar nutqining pragmatic xususiyatlari. Fil.fan.dok. diss.avtoreferati. Toshkent, 2018. B-17.
8. Mahmudov N. Pressupozitsiya va gap // O'zbek tili va adabiyoti, 1985, 6-son, 29-bet.
9. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fan. dokt. diss.avtoref. T. 2000. 16-bet.
10. Saidxonov M. Dialogik nutqning kommunikativ tahlili // O'zbek tili va adabiyoti, 2004 yil, 4-son, 70-bet
11. Safarov Sh. Semantika .Toshkent, 2013. B-89
12. O'rinboyev B. Hozirgi o'zbek tilida vokativ kategoriya. Toshkent, 1972., bet-12.

MATN LINGVISTIK TAHLIL VOSITASI SIFATIDA

Bahodirova Gulruh Bahodirovna,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi,*

Murodova Gulasal G'ulom qizi,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4-kurs talabasi*

Annotatsiya. Bugungi kunda matn lingvistikasi tarmog'i jadal rivojlanmoqda. Ona tili ta'limi bevosita matnlar bilan ish ko'rganligi sababli muqobil matnlarni yaratish masalasi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Ushbu maqolada matn termini va uning tilshunoslikda tutgan o'rni, uning lingvistik tahlilda muhim vosita ekanligi haqida so'z boradi.

Abstract. Today, the field of text linguistics is developing rapidly. Since my native language education deals directly with texts, the issue of creating alternative texts is becoming one of the urgent issues of linguistics. This article talks about the term text and its role in linguistics, its important tool in linguistic analysis.

Kalit so'zlar: matn, konteks, lingvistika, lingvopoetika, og'zaki nutq, yozma nutq.

Key words: text, context, linguistics, linguopoetics, oral speech, written speech.

Nutq o'stirishda, o'zbek tili grammatikasini o'qitishda matnlarning o'rni beqiyos. Xususan, tilning barcha sathlari o'zini namoyon qiladigan sintaksisni o'qitishda matn tanlash va undan foydalana bilish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi haqidagi haqiqat juda qadim zamonlardan beri takrorlanib kelinadi. Demakki, adabiyotning bosh unsuri so'z, umuman, tildir. Adabiy asarning san'at darajasiga ko'tarila olishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. Shunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim.

Avvalo ta'kidlash kerakki, badiiy asar tilini o'rganishda keng tarqalgan ikki asosiy yo'nalishni kuzatish mumkin. Bu ikki yo'nalishni X. Doniyorov va S. Mirzayevlar «So'z san'ati» deb nomlangan kitoblarida quyidagicha ta'riflaganlar: «Tildagi o'sish-o'zgarishlarni o'rganishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadigan aspekt – lingvistik aspekt, yozuvchining umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi, yozuvchi mahorati, stili haqida xulosa chiqaruvchi aspekt – stilistik aspekt» [Doniyorov X., Mirzayev S., 1962:36].

Tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, ayni holatga xos bo'lgan xususiyatlar, leksik, fonetik va grammatik o'zgachaliklar, tilning hozirgi holati bilan umumiy va farqli jihatlarini ilmiy tadqiq etish maqsadida o'sha davrga oid adabiy-badiiy asarlarning tili o'rganilishi mumkin. Bunda badiiy asarlar, yozma yodgorliklar tili ayni maqsaddagi tadqiqot uchun faqat material bo'lib xizmat qiladi. Til tarixini tasvirlash va tadqiq etishda bu yo'l eng qadimgi va mustahkam lingvistik an'ana sifatida yashab kelmoqda. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda juda ko'p tadqiqotlar yaratilgan. Ana shunday bir qator ishlar orasida taniqli tilshunos olimlar A.Rustamov, G'.Abdurahmonov, F.Abdullayev, X.Doniyorov, B.Bafojev, F.Ishoqov, B.Turdaliyev, T.Jumayev va boshqalarning ko'plab ishlarini ko'rsatish mumkin.

Badiiy asar tilini «stilistik aspekt»da o'rganishning asosiy maqsadi esa bundan farq qiladi, albatta. Bu o'rinda masala tilning turli vazifalarga egaligiga borib taqaladi. O'z ilmiy ijodining asosiy qismini badiiy asar tilini o'rganishga bag'ishlagan G.O.Vinokur tilshunoslikda ancha eskidan tilning kommunikativ va ekspressiv vazifalari farqlana boshlaganini ta'kidlar ekan, fikrining dalili sifatida olmon tilshunosi fon der Gabelensning 1891-yilda nashr etilgan kitobidagi quyidagi qarashini keltiradi: «Til fikrning bo'laklarga bo'lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog'lanishidir. Lekin inson tili faqat bog'lanayotgan tushunchalar va ularning mantiqiy munosabatlarinigina emas, balki so'zlovchining o'z fikriga munosabatini ham ifodalashni istaydi; men faqat nimanidir aytishnigina emas, balki o'zimni ham ifodalashni xohlayman va shu tarzda mantiqiy omilga uni har jihatdan to'yintirgan holda psixologik omil qo'shiladi». Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. Masalan, V.A.Avrerin tilning kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) vazifalarini farqlash lozimligini ta'kidlaydi.

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni «ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda «tilning poetik vazifasi», «tilning badiiy vazifasi», «tilning estetik vazifasi» kabi atamalar ham qo'llanadi. Ammo shuni ham aytish kerakki, «tilning estetik vazifasi» atamasi filologik adabiyotlarda nisbatan ko'p ishlatiladi. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki estetik vazifa tushunchasi ekspressivlik, badiiylik, poetiklik kabi bir qator tushunchalarni ham o'z ichiga olgan holda ularni umumlashtira oladi. Boshqacha qilib aytganda, mazkur tushunchalarga qaraganda estetik vazifa tushunchasining qamrovi anchayin keng.

Praga lingvistik to'garagi a'zolari tomonidan tilni vazifalariga ko'ra farqlash konsepsiyasi ishlab chiqilgan. «Praga lingvistik to'garagi tezislari»da birinchi marta til vazifalari bilan ularning reallashish shakllari o'rtasidagi aloqa haqidagi qoidalar aniq ta'riflab berilgan. «Tezislari» mualliflari mana bunday deb yozganlar: «Tilni o'rganish har bir xususiy holatda tilning vazifalari va bu vazifalarning reallashish shakllarining xilma-xilligini qat'iy tarzda hisobga olishni taqozo etadi. Aks holda har qanday tilning, xoh sinxron, xoh diaxron bo'lsin, tavsifi muqarrar ravishda yanglish va ma'lum darajada soxta bo'lib qolaveradi». Bu fikr shu joyda yana quyidagicha davom ettirilgan: «Nutqiy faoliyat ijtimoiy rol bajarar ekan, u g'ayrilisoniy borliq bilan aloqasiga ko'ra farqlanadi. Bunda nutqiy faoliyat yo aloqa-aralashuv vazifasiga ega bo'ladi, ya'ni ifodalanmishga yo'naltirilgan bo'ladi, yoki poetik vazifaga ega bo'ladi, ya'ni belgining o'ziga yo'naltirilgan bo'ladi».

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tili lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan ishlar juda ko'p. Masalan, bir qator ishlarda Alisher Navoiyning nasriy va nazmiy asarlarining tili badiiy mahorat jihatidan o'rganilgan, ulug' mutafakkirning badiiy uslubiga xos lisoniy vositalarning mohiyatini ochib berishga harakat kilingan. Akademik Sh.Shobduraxmonovning bir qator ishlarida o'zbek xalq dostonlari, shuningdek, adiblar badiiy asarlarining tili chuqur tahlil etilgan, leksik-semantik, grammatik birliklarning konkret asardagi badiiy-estetik qimmatini ochib berilgan. Badiiy til masalasini ayni lingvopoetik maqsadlar bilan yoritish borasida X.Doniyorov, S.Mirzayev, X.Samadov, I.Qo'chqortoyev,

X.Abduraxmonov, M.Mirtojiyev, N. Mahmudov va boshqalar alohida diqqatga sazovor bir qancha ishlarni yaratganlar.

O'zbek tilshunosligida keyingi o'n yilliklarda muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati, yozuvchining u yoki bu til sathi birliklarini qo'llashdagi o'ziga xosliklarini mufassal ko'rsatishga bag'ishlangan juda ko'plab tadqiqotlar yuzaga kelganligi quvonarlidir. Aytish lozimki, badiiy tilni o'rganishda ko'proq leksik birliklarning lingvopoetikasiga e'tibor qilinganligi ko'zga tashlanadi. E.Qilichev esa «Badiiy tasvirning leksik vositalari» (1982) deb nomlangan kitobida badiiy tasvirda ishtirok etadigan leksik vositalar, ularning ifoda imkoniyatlari bilan bog'liq masalalar ustida to'xtalgan. B.Umurqulovning «Poetik nutq leksikasi» (1990) nomli monografiyasida hozirgi o'zbek she'riyati tilining leksik manbalari, poetik leksika, an'anaviy poetizmlar, so'z variantlari va ularning estetik qimmati kabi masalalar tadqiq etilgan. Ko'rinib turganiday, o'zbek tilshunosligida badiiy asar tilining lingvopoetikasi bo'yicha ancha-muncha ish qilingan. Ammo bu yo'nalishdagi tadqiqotlar doirasi nechog'lik katta bo'lishiga qaramasdan, ular adabiyotimiz tarixida alohida o'rin tutadigan jiddiy asarlarning barchasini qamrab olgan deb bo'lmaydi.

«**Matn**» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida matn so'zining arabchadan o'zlashgan bo'lib, 1. *Yozuvda yoki bosma holda shakllantirilgan mualliflik asari yoki hujjat*. 2. *Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi* [O'TIL., 2006:557]. Bu ta'rifda matnning asosiy xususiyatlari to'g'ri ko'rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn (tekst) so'zi anglatadigan ma'no yanada ortganligini ko'rishimiz mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste'molda faollashdi.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi [Hakimov M., 1993:7]. Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. «Nutq subyektdan adresatga yo'naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat obyektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga pragmatik mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir». Ilmiy adabiyotlarda kontekst atamasi nutqiy vaziyat mahsuli deb ko'rsatiladi. «Kontekst – bu bir leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Qoida bo'yicha bu – so'z birikmasi, ba'zan gap, kamdan-kam abzats yoki yaxlit matnga teng keladi». Masalan, tuyoq so'zi hayvonga aloqador a'zo hisoblanadi: Loyi ko'pirib yotgan yo'lda ot taqalari, mol tuyoqlaridan hosil bo'lgan chuqurchalarni limmo-lim to'ldirgan sariq zardoblar jimirlab, yoni-veridan sirqib yotardi (P.Tursun). Mazkur so'z insonga nisbatan qo'llanilganda salbiy ottenka birinchi planga chiqadi: Obro'ying borida tuyog'ingni shiqillatib qol. Kontekst so'zlarning semantik ma'nosi reallashadigan o'ziga xos maydon, nutqiy vaziyat hisoblanadi. Bu o'rinda S.D.Katsnelsonning quyidagi fikrini keltirib o'tish o'rinli: «Borliqning mavjud dalillari lug'atlarda berilganidek alohida so'zlarda emas, balki nutqiy aloqalarda, tugal xabarlarida, matnlarda, ularning minimal bo'lagi bo'lgan gaplarda aks etadi... So'zlar va ular ma'nolarining ong va borliqqa munosabati gap orqali bog'langan, gapdan tashqarida ular faqat potensial birlikdir, xolos. Ularni mexanizmning detallariga qiyoslash mumkin, ularning vazifasi faqatgina butun bir mexanizm bilan aloqada tushuniladi» [Shamsiddinov H., 1999:187].

Tilshunos E.Qilichev «Matnning lingvistik tahlili» deb nomlangan kitobida «Matn – hamma elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtayi nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma» degan ta'rifni keltiradi. I.R.Galperin matnning ma'lumot berish, bo'linuvchanlik, kogeziya (aloqalar sistemasi), kontinium (vaqt va makon izchilligi), qismlar avtosemantikasi, retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik

kabi sakkiz kategoriyasi mavjudligi haqida ma'lumot beradi. Umuman matn, deyilganda nutqiy jarayon mahsuli bo'lgan, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo'lgan, adabiy shakllangan, superfrazali birliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog'langan, aniq maqsadli va pragmatik qurilmali nutqiy asarni tushunmoq kerak. Tilshunos I.Rasulovning fikricha, gapdan katta birlik murakkab sintaktik butunlik bo'lib, u fikran va sintaktik jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gaplar birlashmasidan iborat. Unda fikr gapga nisbatan ancha to'liq bo'ladi. Hozirgi davrda matn turlari va ularga xos bo'lgan belgi-xususiyatlarni aniqlash davom etmoqda. Biz matnning o'ziga xos belgilari sifatida axborot berish, mustaqil gaplar yoki murakkab sintaktik butunlikdan tashkil topishi, tarkibiy qismlar orasida mazmuniy va sintaktik aloqalarning mavjudligi, makon va zamon izchilligi, yaxlitligi va tugallanganligi, bir umumiy mavzuga egaligi kabilarni tushunamiz. Matn ana shunday belgilarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab kommunikativ - sintaktik butunlikdir [Hakimova M., 2004:103]. Y. M. Lotman «matn ifodalilik (ma'lum bir fikr ifodalangan bo'lishi), chegaralanganlik (mazmun va ifodadagi me'yoriylikning bo'lishi) va struktural butunlik belgilariga ega bo'lishi lozim» ligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, badiiy matn uchun mazkur belgilar favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Doniyorov X., Mirzayev S. So'z san'ati.-T:O'zbekiston, 1962.
- 2.O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 557 b.
- 3.Hakimov M. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari. ND. -T.,1993,7-b.
- 4.Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari. -T.,1999, 187-b.
- 5.Hakimova M.K. O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. ND., -Farg'ona, 2004, 103-b.

ZULFIYA SHE'RIYATIDA RITORIK SO'ROQ

Azizova Feruza,

Toshkent shahar Uchtepa tumani

107-maktabning O'zbek tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'roq gaplarning, ayniqsa, ritorik so'roq gaplarning badiiy asarning emotsional-ekspressivligini oshirishdagi roli iste'dodli shoira Zulfiya she'rlari misolida tahlilga tortilgan.

Abstract. In this article, the role of interrogative sentences, especially rhetorical interrogative sentences, in increasing the emotional-expressiveness of an artistic work is analyzed on the example of the poems of the talented poetess Zulfiya.

Kalit so'zlar: ritorik so'roq gap, nutq ta'sirchanligi, lirik qahramon, tuyg'ular, emotsional-ekspressivlik, ichki kechinmalar

Key words: rhetorical interrogative sentence, speech effectiveness, lyrical character, feelings, emotional-expressiveness, inner experiences

Ritorik so'roq gap so'roq gapning turli-tuman ma'nolarini, his-tuyg'ularni va so'zlovchining voqelikka turlicha munosabatini ifodalaydi. Ritorik so'roq gaplarning mazmunidan tasdiq, xabar mazmuni anglashib turadi, shu sababli ritorik gaplar adabiy tilda emotsional ma'nolarni ifodalash uchun stilistik vosita bo'ladi.

Ayrim ritorik soroq gaplardan so'ng unga javob bo'la oladigan gaplar ham keladi. Bunday gaplar ritorik so'roq gaplarga aynan javob tarzida bo'lmasa-da, mazmunan ularning yakuni ekanligi bilinib turadi. Masalan:

Menga senday bo'la olur kim?

Sen hayotim, seni ko'rarkan,

Dilda behad jo'shadi mehrim

Badiiy asarlarda yozuvchilar o'z badiiy niyatini kitobxonga yetkazish maqsadida ritorik so'roq gaplardan ketma-ket ravishda foydalanadilar. Masalan:

Nega sevmay, erkalab o'pmay,

*Nechun demay uni hayotim?
Nega demay ko 'zimning nuri,
So 'zlaganda qandim, novvotim? (Farzand)*

Misollar tahlilidan *nega* olmoshli so'roq-inkor xarakteridagi gapning ichki tuzilishida darak-tasdiq axboroti ifodalanishi mumkinligi ham ayon bo'ldi.

Ritorik so'roq gap tarkibidagi *nima* olmoshi darak-tasdiq xarakteridagi yashirin axborotda *hamma narsa* leksik birligiga muvofiq kelishi mumkinligi ham kuzatiladi. Masalan:

*U bor yerda qayg'u va hasrat
Hayotingga begona ekan.
Qani ayting, farzanddan qimmat
Bu dunyoda nima bor ekan?
O... farzandim, ko 'zim nurisan,*

So'roq gaplarning ikkinchi guruhida so'zlovchi uchun uni qiziqtirgan fikrning biror elementi noma'lum bo'ladi. So'zlovchi harakatini bajaruvchi shaxsni belgisi, o'rni, payti, sababi, maqsadini bilishni istaydi. Bu vaqtda so'zlovchi uchun noma'lum bo'lgan narsaning nomi gapda atalmasdan, unga ishora qilinadi, gap tarkibida so'roq olmoshlari kiritiladi:

*Yashash sening haqqing dedim,
Kechir, qoldim g'aflatda.
Yo 'q edi-ku bo 'lmoq mahrum
Bizning ilk munis ahdda? (Kechir qoldim g'aflatda.)*

Badiiy adabiyotda nutq ta'sirchanligini oshirish uchun ritorik so'roq gaplardan keng foydalaniladi. Zulfiya she'rlarida ham lirik qahramonlarning o'ziga xos nutqlarini ochib berish uchun so'roq gaplar keng qo'llanilgan:

*Lekin qolganimda qalbim-la tanho,
Tuyg'ular zoriga solganda quloq,
O'zni zaif, chanqoq sezganda goho,
Alamdan beraman javobsiz so'roq:
Tirik ekan nega tashlab ketmading?(Sensiz.)
Nahot umrimdagi sahargi zavqlar
Tark etib izlayman sahardan najot?
Birday emasmidi yil, fasl, vaqtlar,
Nedir o'tib, nedir kelmaydi, nahot? (Sahar men bilan.)*

So'roq olmoshlari yordamida ham so'roq gaplar tuzilgan gaplar asarda ko'plab uchraydigan shaxs va narsalar haqida fikr yuritilganda kim, nima olmoshlari qo'llaniladi.

*Bugun senga to 'lmish yetmish yosh,
Yarmi bizdan qaylarda kechdi?
O'ttiz besh bor gul ochib qiyg'och,
O'ttiz besh bor o'riklar pishdi.(O'riklar gullar.)*

So'roq gaplarning hamma turida o'ziga xos intonatsiya bo'ladi. Bu intonatsiya darak, undov, gaplarning intonatsiyasidan tamoman farqlanib turadi. Odatda, so'roq gaplarda biror narsa, yoki uning belgisi, harakatining bajarilish o'rni, payti, holati, sababi, maqsadi so'raladi.

So'roq gaplarni tuzishda xizmat qilgan vositalar ayrim so'roq gaplarda bo'lmasligi ham mumkin. Bu xil so'roq gap so'roq intonatsiyasi yordami bilan tuzuladi.

*Baxtiyor sevgini kuylardi sozim,
O'lim xanjariga tegdi-yu sindi.
Hijron faryodiday sovuq ovozim,
Nahot, lirikaning yolqini tindi?*

– mi so'roq yuklamasi hosil qilingan ritorik so'roq gaplar qahramon ichki kechinmalarini ifodalaydi:

*Faqat dilga oshno bo 'lgan ajoyib damlar,
Tuyg'ularning zid xohishi berganda alam,
Ko 'kraklarni to 'ldirganda orom va ozor
Baxtsizmidik? Nahot unut bo 'lar o'sha dam?*

Ritorik so‘roq gaplarda turli ma’nolar: kinoya, takid, norozilik, achinish, tanbeh, sevinch, kesatish kabilar ifodalanadi. Biz buni yuqoridagi ritorik so‘roq gaplar orqali ko‘rib chiqdik.

Bundan tashqari, so‘roq gaplar so‘roq yo‘li bilan bildirilgan hayrat, taajjub, hayajon, buyruq, gumon kabi ma’nolarni ham ifodalashi mumkin.

1. Norozilik manosi:

*«Qani men kelganda kulib qarshilab,
Qo‘shig‘i mavjlanib bir daryo oqqan?
«Baxtim bormi deya, yakkash so‘roqlab»
Meni she‘rga o‘rab suqlanib boqqan?
O‘rik gullariga to‘nmaydi nega,
Yelda hilpiratib jingala sochin?
Nega men keltirgan sho‘x nashidaga
Peshvoz chiqmaydi u yozib qulochin? (Bahor keldi seni so‘rog‘lab.)*

2. Hayratlanish ma’nosi:

*Bolaning har dardi — tanning og‘rig‘i,
Unga tikan kirsam og‘rig‘i sanda.
Oh, onam! Ayting-chi, ona borlig‘i
Xuddi shundaymidi yaralgan ondan?*

Keltirilgan birinchi misolda xavotir, ikkinchi misolda hayajon, uchinchi misolda esa achinish kabi ma’nolar ifodalanagan.

Badiiy adabiyotda nutqning ta’sirchanligini oshirish uchun so‘zlovchining o‘ziga o‘zi savol berish usulidan keng foydalaniladi:

*Nahot shuncha ma‘sum, shunday pok
Sevishmoqda alam bor shuncha?
Bardosh bermas iroda, idrok,
Tamoman lol aql, tushuncha.
Tog‘day bor deb bilgan yuragim
Qush boshicha qolmadi chog‘i?
G‘amni yengarman degan sarim
Yana ortar alami, dog‘i (Ne baloga etding muhtalo?)*

Ba’zan so‘roq gaplar javobi bilan shunday birikib ketadiki, ularni so‘roq va javobga ajratish sun’iylikka olib keladi. Masalan:

*Biz yig‘ladik tepangda shu kun,
Keldingmi, deb ko‘tarmading bosh.
Ayt-chi, sen-la baxtiyor onlar,
Ko‘rganmiding ko‘zimda bir yosh?*

Bunday so‘roq gaplar badiiy nutqda juda ko‘p uchraydi. Ular fikrning aniq va ta’sirchan bo‘lishiga xizmat qiladi. Ushbu so‘roq gap o‘z javobi bilan birikib ketgan va unda ham g‘azab, ham qo‘rquv, ham ta’kid ma’nolari uyg‘unlashib keladi.

Ko‘rinib turibdiki, so‘roq gaplarning, ayniqsa, ritorik so‘roq gaplarning badiiy asarning emotsional-ekspressivligini oshirishdagi roli beqiyosdir. Iste’dodli shoira Zulfiya o‘z she’rlarida ritorik so‘roqdan unumli foydalana olgan. Shoira she’rlaridagi ritorik so‘roqlar lirik qahramonning ichki kechinmalari-shodligi, iztiroblari; biron vaziyatga munosabati-norozilik, afsuslanish, hayratlanish kabilarni ifodalashga yordam bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov G‘. Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. T.: O‘qituvchi, 1973.
2. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So‘z estetikasi. T.: Fan, 1981.
3. Doniyorov X., Mirzayev S. So‘z san’ati. T.: O‘zadabiynashr, 1962.
4. Yo‘ldashev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T.: Fan, 2007.
5. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. T.: Fan, 1995.
6. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi.- T.: Fan, 1989.
7. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabiyeva D. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. T.: Yangi asr avlodi, 1995.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oz‘bek adabiy tili. T.: O‘qituvchi, 1975.

QASHQADARYO HUDUDIDAGI SHEVAGA XOS SO‘ZLARNING SEMANTIK IZOHI

Abashova Fazilat,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanining tog‘li hududlari aholisi nutqidan yig‘ilgan so‘zlarning ma‘noviy izohlari va nazariy ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. Bu izohlar orqali maqoladagi shevaga xos so‘zlar tushunarli talqinga yo‘naltirilgan.

Abstract. In this article, the semantic explanations and theoretical information of the words collected from the speech of the inhabitants of the mountainous regions of the Kamashi district of the Kashkadaryo region are presented. Through these explanations, the dialectal words in the article are directed to an understandable interpretation.

Kalit so‘zlar: sheva, dialekt, qipchoq, qarluk, o‘g‘uz, qushurmoq, ayuv, hayot, ko‘nargi, zambariq, shardoz.

Key words: dialect, kipchak, karluk, oguz, kushurmak, ayuv, hayat, konargi, zambarik, shardaz.

O‘zbek tili qardosh turkiy tillar ichida o‘zining sheva va dialektlarga boyligi bilan ajralib turadi. Aynan shu shevalar adabiy tilimizga ozuqa vazifasini o‘taydi. Shu sababdan ham ularni izchil o‘rganish va tahlil qilish tilshunosligimiz oldidagi eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

O‘zbek shevalarining tadqiqi XX asrning 20-yillarida boshlangan. XX asrning 50-90-yillaridan boshlab esa olimlar shevalarni ma‘lum bir viloyat, shahar, tumanlarga ajratib o‘rgana boshladilar. Aynan shu yo‘nalishda faoliyat olib borgan olimlar B.Jo‘rayev, A.Aliyev, A.Shermatov, F.Abdullayev, Saidmuso Rahimov va boshqalardir. Ular ichida A.Shermatov va B.Jo‘rayevlar Qashqadaryo viloyati shevalarini o‘rganishgan hamda bu viloyat shevalarini yuqori va quyi Qashqadaryo shevalariga ajratishgan. Bu o‘rganishlari natijasi sifatida olimlar “Yuqori va quyi Qashqadaryo o‘zbek shevalari” nomli kitob ham chiqarishgan. Kitobdagi ma‘lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, Qashqadaryo vohasida ikki lajha keng iste‘molda. Bular qarluk va qipchoq lahjalaridir. Bu kitobda Qamashi tumani aholisining katta qismini qo‘ng‘irot urug‘i tashkil etishi va bu urug‘ vakillarining deyarli barchasi qipchoq shevasida so‘zlashishi aytib o‘tilgan. Shu o‘rinda ta‘kidlab o‘tish zarurki, o‘zbek tili qarluk, qipchoq, o‘g‘uz lahjalarini o‘z ichiga oladi. Bu lahjalarning har biri o‘zining xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Chunonchi, qarluk lahjasi boshqa shevalardan “e”lovchi, “i”lovchi, “o”lovchi va “a”lovchiligi bilan farq qiladi. Qipchoq lahjasi esa “j”lovchi va “y”lovchiligi bilan ajralib turadi. Qamashi tumanining shunday qishloqlari borki, bir qishloqning o‘zida ham “j”lovchi ham “y”lovchi sheva vakillarini uchratish mumkin. Bu tilimizning nihoyatda jilokor ekanligidan darak beradi, albatta.

Ushbu maqolada ham qipchoq lahjasida so‘zlashuvchi Qamashi tumanining tog‘li hududlari aholisi tomonidan qo‘llaniluvchi so‘zlar va ularning izohi keltirilgan.

Qushurmoq - bu so‘zning adabiy tildagi muqobili **yopmoq** so‘ziga to‘g‘ri keladi. Biroq qishloq aholisi tomonidan bu so‘z faqatgina uy xonalarining eshigini yopmoq ma‘nosida ishlatiladi.

Jondor - bo‘ri. E’tiborli jihati shundaki, bu so‘z qishloq aholisi tomonidan faqatgina qish oylarida ishlatilar ekan. Chunki qish oylarida bo‘rilar ochligi sababli insonlarga ko‘p tashlanishar ekan.

Ayuv - ayiq. Tog‘ atrofidagi qishloq aholisi nutqida faol qo‘llaniladi.

Hayot - so‘zning adabiy tildagi muqobili **tomorqa** so‘ziga to‘g‘ri keladi. Qamashi tumanining chekka qishloqlarida ayniqsa tog‘ atrofidagi qishloqlar aholisi tomonidan ekin ekilgan hajm jihatidan cheklanmagan tomorqa maydonlariga nisbatan ishlatiladi.

Shardoz - jun iplardan to‘qiluvchi gilamlarning chetki qismini mustahkamlab ushlab turuvchi hamda bezak vazifasini bajaruvchi qattiq vosita.

Ko‘nargi - sutdan suzma tayyorlash, uyutish uchun qo‘shiladigan qatiq.

Sarimoy - sut mahsulotlaridan tabiiy yo‘l bilan tayyorlangan sariyog‘.

Jili - iliq ma‘nosida ishlatiladi.

Pamadir - pamidor.

Chalob/Chalop - ayron. Suzmaga suv qo‘shib tayyorlaniladigan suyuq taom.

Kadi/Kodi/Ashkadi - oshqovoq.

Zamarrug‘/zambiriq - qo‘ziqorin. Kam hollarda zambiriq shaklida ishlatiladi.

Zardoli - o‘rik daraxtining mevasi.

O'rik - o'rik mevasining qoqisi.

Gurdoli/olvoli - olxo'ri.

Uchunmoq - qo'rqmoq.

Bir pasil - bu so'zning adabiy tildagi muqobili **bir oz** so'ziga to'g'ri keladi. Asosan kutmoq fe'li bilan qo'llaniladi.

Masalan, Sora xola nabirasini bir pasil kutib so'ng ortiga qaytdi.

Keskan osh - xamirni ingichka kesib tayyorlanadigan suyuq taom.

Shulla - adabiy tildagi muqobil varianti shovla. Guruch qo'shib tayyorlanadigan quyuq taom.

Chibich - echkinning yaxshi rivojlanmay qolgan bolasiga nisbatan ishlatiladi.

Jahay - jiyak. Ayollar lozimining pastki qismiga bezak sifatida qo'yiladi.

Javramoq - adabiy tildagi muqobili yomg'ir ostida qolib ho'l bo'lgan ma'nosiga to'g'ri keladi.

Jobu - eshak ustiga yopiladigan to'qim.

Xulosa. Bir so'z bilan xulosa qilinadigan bo'lsa o'zbek tili shevalarga nihoyatda boy va jilokordir. Bu shevalar izchil ravishda o'rganilishi hamda izohli lug'atlarga kiritib borilishi zarurdir. Negaki shevalarimizda shu darajada chiroyli va jarangdor so'zlar borki, agar ularni lug'at kitoblarimizga kiritmasak bu xuddi bog' barpo qilib, ammo unga eng anvoysi gullarni o'tqazmaslik bilan barobardir!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi, Toshkent, Nodirabegim 2021.
2. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari, Toshkent, Fan 1962.
3. Shermatov A. Quyi Qashqadaryo o'zbek shevalari, Toshkent, Fan 1969.
4. O'zbek xalq shevalari lug'ati, Toshkent, Fan, 1971.

ABDULLA ORIPOV SHE'RLARIDA RITORIK SO'ROQ GAPLARNING IFODALANISHI

Abdikarimova Go'zal,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ritorik-so'roq gaplar haqida nazariy ma'lumotlar berilgan. Shoir Abdulla Oripov she'rlaridagi o'ziga xos xususiyatlari misollar asosida ko'rsatilgan.

Abstract. In this article, the importance of rhetorical interrogative sentences in our point of view, the specific characteristics of expression in the poems of the poet Abdulla Oripov are shown on the basis of examples.

Kalit so'zlar: ritorik-so'roq, uslubiyat, ritorik-gumon, ritorik-tasdiq, ritorik-taajjub, ritorik-tashvish, ritorik-g'azab, ritorik-hayajon.

Key words: rhetorical questioning, methodology, rhetorical suspicion, rhetorical affirmation, rhetorical surprise, rhetorical anxiety, rhetorical anger, rhetorical excitement.

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlardan boshlab jamiyatimizning barcha sohalari qatori tilshunoslik sohasida ham ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Millatimizning ruhi bo'lgan o'zbek tili qurilishining ilmiy-nazariy talqini milliy mafkura va g'oyalarimizning ravnaqi uchun muhimdir. Bu borada Muhtaram Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin", - deb o'rinli fikrlarni bildirdilar. Darhaqiqat, shoir va yozuvchilarimiz asarlariga quloq tutar ekanmiz bu fikrlar qanchalar o'rinli ekanligiga guvoh bo'lamiz.

Jumladan, xalqimizning suyuqli va dilbar shoiri - Abdulla Oripov o'zining betakror ijodi va ijtimoiy faoliyati bilan yurtdoshlarimiz qalbida fidoiylik tuyg'ularini uyg'otib, farzandlik burchini anglagan holda yosh avlod onggi, qalbi va shuurida vatanga muhabbat, o'zaro hurmat, chin mardlik, o'zbekona qadriyatlar kabi insoniy fazilatlarni uyg'ota oldi.

Shu bilan birgalikda, shoir ijodining til xususiyatlarini o'rganish ham tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Abdulla Oripov she'rlarining sintaktik xususiyati ham o'ziga xos bo'lib, bu holatni shoir she'riyatidagi gap shakllarining ifodalanishida ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, ritorik so'roq gaplarning qo'llanishidagi o'ziga xoslikni shoirning ichki kechinmalarini buyruq, tasdiqlash, tashvish, kuchli hayajon, inkor, tasdiq, taajjub kabi ma'nolar orqali ifodalashiga guvoh bo'lamiz. O'ylaymizki, mazkur ilmiy maqola orqali shoir she'riyatida qo'llangan ritorik so'roq gaplarni o'rganish tilshunoslik fanining samaradorligini yanada yaxshilashga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda o'zida tasdiq yoki inkor mazmuni bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan so'roq gap ritorik so'roq gap deyiladi. Bunday so'roq gaplarda fikr kuchli his-hayajon, emotsionallik bilan, juda ifodali, ta'kidli va ta'sirchan tarzda beriladi. Shuning uchun bunday gaplar, asosan, so'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda keng qo'llanadi. Ritorik so'roq gaplarning quyidagi ma'no larni ifodalovchi 7 ta turi mavjud:

- 1) ritorik-tasdiq;
- 2) ritorik-inkor;
- 3) ritorik-taajjub
- 4) ritorik-tashvish;
- 5) ritorik-g'azab;
- 6) ritorik-gumon;
- 7) ritorik-kuchli hayajon.

Ko'pincha ritorik so'roq gaplar takibida nahotki, axir so'zlari keladi. Ular nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. Bunday gap shakllari qahramonning hayratlanishi, quvonchini, ajablanishini, shubha va gumonsirashini, g'azab va nafratini ifodalashda juda qo'l keladi. Ichki va tashqi, monologik va dialogik nutqlarda ham keng ishlatiladi.

O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripovning

Aslida dunyoda tanho nima bor?

Paxta o'smaydimi o'zga elda yo?

Yoki quyoshimi sevgimga sabab?

Axir quyoshli-ku, butun Osiyo. ("Men nechun sevaman O'zbekistonni?"

she'ri) satrlarida tasdiq, taajjub holatlari ritorik so'roq gapning ritorik-taajjub va ritorik-tasdiq xususiyati orqali namoyon qilingan. Shoir bu satrlarda men O'zbekistonni nima uchun sevaman? Paxtasi uchunmi, quyoshi uchunmi? Lekin boshqa elda paxta o'smaydimi, quyosh chiqmaydimi? degan fikrlarni ilgari suradi. Paxta o'smaydimi o'zga elda yo? Yoki quyoshimi sevgimga sabab? misralarini oladigan bo'lsak, bu so'roq gaplar ritorik so'roq gapga yaqqol misol bo'ladi. Chunki bular javob talab qilmaydi va javobi o'zida mujassam.

Aslida tuproqni odil tabiat

Taqsim aylagan-ku, yer yuziga teng .

Nechun bu tuproq , deb yig'ladi Furqat,

O Qashqar tuprog'i, qashshoqmiding sen? ("Men nechun sevaman O'zbekistonni"

she'ri) satrida ham shoir taajjub, tashvish holatlarini ritorik so'roq gapning ritorik-taajjub va tashvish xususiyatlari orqali namoyon qilgan. Abdulla Oripov odil tabiat tuproqni yer yuziga teng taqsimlagan-ku deb taajjublanadi, nega Furqat tuproqni deb yig'ladi, Qashqar tuprog'i sen qashshoqmiding deb tashvishlanadi va shu kabi his-tuyg'ularini ritorik so'roq gap qilib she'rini yana jozibali qiladi. Ritorik so'roq gaplarning bunday ifodalanish esa she'rning mazmunini yanada ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Xalqim, tarix hukmi seni agarda,

Mangu muzliklarga eltgan bo'lsaydi,

Qorliklarni makon eltgan bo'lsaydi,

Mehrim bermasdim o'sha muzlarga? ("Men nechun sevaman O'zbekistonni"

she'ri) satrlarida ritorik-tasdiq ifodalanyapti. Agarda vatanim sen qorliklarni makon etgan bo'lganingda ham, tarixni hukmi bilan sen muzliklardan iborat bo'lganingda ham mehrim berardim, o'sha muzliklarni bor mehrim bilan eritardim deya baralla ayta olgan, she'r yaratilgan davrni hisobga olsak shu qadar buyuk jasorat egasi edi Abdulla Oripov.

Ritorik so‘roq gaplar va oddiy so‘roq gaplarning farqi shundaki, oddiy so‘roq gaplar umumiylik jihatidan bir xil, ammo ularni ajratib turuvchi bir qancha unsurlar mavjud. Masalan, oddiy so‘roq gaplarda tasdiq yoki inkor ma’nolari qanday ekanligi ifodalanmaydi. Ritorik so‘roq gaplar esa tasdiq yoki inkor unsurlarini yaqqol namoyish etib bera oladi. Ritorikada aniq bir usulda so‘zlovchi o‘z fikrlarini bayon etadi. Oddiy so‘roq gaplarda esa bir kishi tomonidan yo savol beriladi yoki javob. Ritorikada esa javob qatnashgan ma’no savolli gaplarda ifoda etilib, ular bilan bir butunlikni kasb etadi.

Ma’lumki, yozuvchi va shoirlarning jamiyat oldidagi burchi o‘ta mas’uliyatli hisoblanadi. Chunki oddiy insonlar ko‘zi bilan ko‘ra olmaydigan hodisalar, tuyg‘ularni ular tafakkur ko‘zi bilan ilg‘ay olishadi. Tabiat tasviri, obrazlar xilma-xilligi, voqealar rivoji, asarning ma’lum tarbiyaviy ahamiyat kasb etishi ijodkorning mahoratiga bog‘liq.

Abdulla Oripov she’riyati, xalq va adabiyotshunoslik bir ovozdan e’tirof etganidek, o‘zbek poeziyasida muhim o‘ringa, katta salmoqqa ega bo‘lgan she’riyatdir.

Uning she’riyatidagi xalq qalbiga yaqinlik, xalq dilidagi quvonch va shodlik, armon va dardlarni topib so‘ylash, insonning rangin tuyg‘ularini rassomona ko‘z bilan ilg‘ab, musiqiy misralarda ifodalash, uning she’riyatidagi badiiy haqqoniyat uyg‘unligi – shoir she’rlarining takrorlanmas, o‘ziga xos xususiyatlaridandir.

Abdulla Oripov she’riyatida ritorik so‘roq gaplar juda faol qo‘llanib, uning o‘y-xayollari, ichki kechinmalarini yanada ta’sirchanligini ifodalaydi. Shu sababli ham shoir she’riyatda ritorik so‘roq gaplardan unumli foydalangan ijodkor hisoblanadi. Abdulla Oripovni ona tilimizning imkoniyatlaridan mohirona foydalana olish mahorati yuksak degan xulosa qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kobilova, N., Shayxislamov, N., & Raimova, M. (2021). O‘zbek va ingliz paremiologik birliklarining qiyosiy-semantik tahlili. Scientific progress, 7(4).
2. Шайхисламов, Н. (2021). Замоновий тилшунослик йуналиши: контакт лингвистикаси. Scientific progress, 1(4).
3. Shayxislamov, N. (2021). Tilshunoslik nazariyasi va tushunchasi. The 21st Century Skills for Professional Activity, (3), 174-176.
4. Shayxislamov, N. (2021). Ona tili darslarida filologik mashqlarning tutgan o‘rni. Tilni o‘tish va o‘rgatishda XXI asr ko‘nikmalari, (2), 134-137.

O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEMALARNING “SAROB” ROMANI ASOSIDAGI TAHLILI

Erkinova Maftuna To‘lqinjonovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada frazemalar haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, o‘zbek tilidagi frazemalar, ularning turlari aks ettirilgan. Ushbu maqolada “Sarob” romanidagi frazemalar va ularning tahlili aks ettirilgan.

Abstract. This article contains information about idioms, idioms in the Uzbek language, their types, idioms in the novel “Sarob” and their analysis.

Kalit so‘zlar: frazema, turg‘unlik, lingvokulturologik monosemiya, konstruksiya, frazeologik monosemiya, frazeologik polisemiya, frazeologik omonimlik.

Key words: phrase, idiom, linguocultural, construction, phraseological monosemy, phraseological polysemy, phraseological homonymy.

Ona tili – millatning asosiy belgilaridan biri. Xalqning, millatning o‘zligini namoyon qilishida tilning o‘rni va ahamiyati beqiyos. Xususan, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ona tilimiz haqida shunday fikr bildirganlar: “O‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir”.³¹

³¹ “Yuksak ma’naviyat –yengilmas kuch” I.Karimov. “Ma’naviyat”, 2008

Ona tilimizni boyitadigan birliklardan biri bu – frazemalardir. Tilshunoslikda frazemalarga berilgan ta’riflar turlicha. Xususan, Jamolxonovning fikricha : “Frazema- ko‘chma ma’noli turg‘un konstruksiya”.³²

Frazema – ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topgan, ma’noviy jihatdan o‘zaro bog‘liq so‘z birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha ko‘chma ma’noda qo‘llanadigan, barqaror bog‘lanmalarining umumiy nomi. Frazemalar turg‘un birikmalar hisoblanib, ularda ma’lum bir xalqning o‘ziga xos dunyosi va qiyofasi obrazli tarzda namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tili leksikasida mavjud frazemalarning deyarli hammasi lingvokulturologik xususiyatga ega. Lingvokulturologiya deganda biz til va madaniyatning birgalikda o‘rganadigan sohasini tushunamiz. Masalan, “qo‘li ochiq” iborasini oladigan bo‘lsak bu ibora tanti, mehmondo‘st xalqimiz vakillariga nisbatan aytiladi.

Frazeologizmlar kelib chiqishi jihatdan juda qadimiy bo‘lsada frazeologiya fani qariyb ikki yuz yillik tarixga ega. Frazeologiya ilmining asoschisi shvetsariyalik olim Sharl Ballidir.

Frazemalar turg‘un birikmalar deb atalishini biz yaxshi bilamiz. Shuni ham ta’kidlash lozimki, har qanday turg‘un birikma frazema bo‘lavermaydi. Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti birikmasi ham turg‘un konstruksiyadir, ammo frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko‘chma ma’no anglatishi shart.

Frazeologik monosemiya- frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma’noning bo‘lishi. Masalan, “ko‘ngliga qo‘l solmoq” iborasi faqat bitta ma’noni ya’ni “yashirin o‘yi-fikrini bilish” ni anglatadi.

Frazeologik polisemiya – frazemaning semantik tarkibida ikkita yoki undan ortiq frazeologik ma’noning bo‘lishi. Masalan, “boshi aylandi” frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma’no bor.

1) “Behud bo‘lmoq” ma’nosida 2) “Esankiramoq” ma’nosida

Leksemalarda bo‘lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma’no ko‘chish qonuniyatlariga asoslanadi. Frazema tarkibidagi leksemalar ma’nosi bilan izohlanadi. Frazema ma’nosi bilan uning tarkibida qo‘llangan leksemalar ma’nosi o‘rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. Frazeologik butunlik- frazemaning umumlashgan ko‘chma ma’nosi

2. Frazeologik chatishma- frazema ifodalagan ko‘chma ma’no frazema tarkibidagi so‘zlar anglatgan leksik ma’nolar bilan izohlanmaydi.³³

Badiiy asarda frazemaning qo‘llanishi tasvir etilayotgan muhitning va obrazlarning haqqoniy ifodasini ta’minlaydi. Shuningdek, asarda aks etayotgan qahramon hamda u mansub bo‘lgan jamiyat, umuman, millatning madaniy hayotini yorqin va obrazli chizishiga muhim vosita bo‘ladi.

“Sarob” romanidagi frazemalarni tahlil qiladigan bo‘lsak, avval roman haqida qisqacha ma’lumot beramiz.

Abdulla Qahhorning “ Sarob” romani 1934-yilda yozilgan. Unda 1920-yillar oxiri 30-yillarning boshlaridagi “millatchilar” deb atalgan ijtimoiy kuchning mahv etilishi, o‘z g‘oya va orzularini amalga oshirolmay, inqirozga yuz tutishi jarayoni badiiy jihatdan ko‘rsatib berilgan. Asarda bosh qahramon Saidiy hisoblanadi. Boshqalar: Salimxon, Abbosxon, Munisxon, Murodxo‘ja, Shafrin va Kenja. Bular asarning asosiy obrazlari sanaladi. Asarda Saidiyni xudbinlik, loqaytlik jihatlarini ko‘rishimiz mumkin. Shu sababli ham Saidiyning barcha orzulari amalga oshmadi ya’ni sarobga aylandi.

“Sarob” romanida 20 dan ortiq frazemalar qo‘llangan. Endi ularning tahlilini ko‘rib chiqamiz.

1. “Igna bilan quduq qazimoq”. Ushbu iboraning ma’nosi “Qiyin va mashaqqatli ishni qunt bilan bajarish” degan ma’noni anglatadi. Romanda ushbu ibora Saidiyga eng yaqin do‘sti Ehson tomonidan

³² “ Hozirgi o‘zbek adabiy tili” H. Jamolxonov. Toshkent-“Talqin”-2005

³³ “Hozirgi o‘zbek adabiy tili “ R.Sayfullayeva Toshkent- 2010

aytilgan. Xalqimizda ushbu ibora ilm olishga nisbatan aytiladi. Bu ibora frazeologik monosemiyaga misol bo'ladi.

2. "Qulog'i tinch bo'lmoq". Iboraning ma'nosi "Behuda bo'lar – bo'lmas gap-so'zlardan qutulmoq" degan ma'noni bildiradi. Bu ibora Munisxon tomonidan Saidiyga nisbatan hech narsani bilmagandek o'zingni uquvsizdek ko'rsatsang qulog'ing tinch bo'ladi ma'nosida ishlatilgan. Ushbu frazemani frazeologik omonimiya sifatida olishimiz mumkin. Chunki bu ibora ham o'z ma'nosida ham ko'chma ma'noda qo'llangan.

3. "Ko'kdan yerga tushmoq". Ushbu iboraning ma'nosi "Hech narsani bilmaslik, tushunmaslik". Bu ibora asosan birorta gapni tushunmagan insonlarga nisbatan aytiladi. Iborani omonim sifatida olishimiz mumkin. Manmansiragan insonlar mavqeidan ayrilganda ushbu ibora qo'llanadi.

4. "Labini tishlamoq". Ushbu iboraning ma'nosi "Kutilmagan hodisaga duch kelib nima deyishini bilmay qolmoq". O'xshashi: Tilini tishlamoq. Saidiy orqasida turib, "o bilgan ekan" deb labini tishladi.

5. "Oyoq ostida qolmoq". Iboraning ma'nosi "oyoq osti qilinmoq, tahqirlanmoq" degan ma'nolarni anglatadi. Bu iboraning varianti: "oyoq osti qilmoq". Saidiy uning oldida o'zini juda oyoq ostida qolgandek sezdi.

6. "Yuz o'girmoq". Iboraning ma'nosi "Munosabatni uzmoq, voz kechmoq". Ushbu ibora o'z ma'nosida ham qo'llanadi. Erkin birikma bilan frazema o'rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, frazeologik omonimlik sanaladi. Demak, "Omonimiya" va "omonimlik" atamalari o'zaro farlanadi. Ushbu iborani biz frazeologik omonimlik sifatida olamiz.

7. "Yuragi orqasiga urmoq". Iboraning ma'nosi "Qattiq cho'chishdan qo'rquv holatiga tushmoq". Bu ibora frazeologik monosemiya hisoblanadi.

8. "Rangi o'chmoq". Ushbu iboraning ma'nosi "Qo'rqmoq, tashvishga tushmoq" degan ma'noni bildiradi. Ushbu ibora o'z ma'nosida ham qo'llanadi. Muharrirning avzoyini ko'rib Saidiyning ham rangi o'chdi.

9. "Yarasini yangilamoq". Iboraning ma'nosi "G'am-alamini, dardini esiga tushirmoq". Unga sinonim qilib "Yarasiga tuz sepmoq" iborasini olishimiz mumkin. Saidiyning uylanishiga ishonmagan Munisxon bu gapni eshitib yarasi yangilandi.

10. "Joni chiqmoq". Ushbu ibora frazeologik polisemiya hisoblanadi. Iboraning birinchi ma'nosi "Vafot etmoq, so'nggi maeta nafas chiqarmoq" degan ma'noni bildiradi. Ikkinchisi, "Qattiq g'azablanmoq, darg'azab bo'lmoq" degan ma'noni anglatadi. Bilaman dedi Soraxon yig'lamsirab. Saidiyning joni chiqib ketdi.

11. "Tajang bo'lmoq". Iboraning ma'nosi "Asabi qo'zg'ab jahllanmoq". Ushbu iboraning sinonimi ham mavjud ya'ni "Xunob bo'lmoq". Ibora frazeologik monosemiya hisoblanadi.

12. "Yuragi shuv etmoq". "Bir lahza ichida qo'rqish aralash, hayajonlanish". Ushbu ibora frazeologik sinonimiya hisoblanadi. "Yuragi orqasiga tortib ketdi" iboraning sinonimi. Soraxonning onasi kirishi bilan Saidiyning yuragi shuv etdi.

13. "Ta'bi xira bo'lmoq". Ushbu ibora "Xafa bo'lmoq" degan ma'noni bildiradi. Bu ibora ham frazeologik sinonimiya hisoblanadi, ya'ni "Dili og'rimoq, dili siyoh bo'lmoq" kabi. U boshqa bir so'z kutgan ekanmi, ta'bi xira bo'lib, yonboshladi.

14. "Vaqti chog' bo'lmoq". Ushbu ibora "Xursand bo'lmoq, quvonmoq" degan ma'nolarni anglatadi. Bu iborani frazeologik monosemiyaga olishimiz mumkin. Iborani antonimi sifatida "Qovog'idan qor yog'moq" frazemasini olishimiz mumkin.

15. "Og'zi bo'sh". Ushbu iborani sirni aytib bo'lmaydigan, gapini eplab gapira olmaydigan kishilarga nisbatan ishlatamiz.

16. "Qo'yniga qo'l solmoq". Bu ibora "Sir bilmoq" ma'nosida ishlatiladi.

17. "Ko'ngli g'ash bo'lmoq". Ushbu ibora "Xafa bo'lmoq, qayg'u cho'mmoq" degan ma'nolarni anglatadi. Bu ibora biror voqea sodir bo'lishidan oldin ko'ngilda kechadigan jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Iboraga sinonim sifatida "Dili siyoh bo'lmoq" iborasini olishimiz mumkin.

18. "Baxti qora". Ushbu iboraning ma'nosi "Turmushdan yolchimagan, baxtsiz" degani. Rahimjon, endi nima qilay, Xudo baxti qora qilib yaratgan ekan.

19. "Kayfi uchmoq". Bu ibora "Nihoyatda qo'rqmoq, o'zini yo'qotish darajasiga yetmoq" degan ma'noni anglatadi. Bu iboraga sinonim sifatida "Kapalagi uchmoq" iborasini olishimiz mumkin. Shu o'rinda biz frazeologik sinonimiya va frazeologik variantni bir-biridan farqlashimiz kerak. Sinonim

iboralarda bir soʻz bir xil boʻlishi mumkin, lekin qolganlari sinonim boʻlmasligi kerak. –Xoʻsh? - dedi domla kayfi uchib.

20. “Tirnoq ostidan kir qidirmoq”. Ushbu ibora “Aybi yoʻq kishining biror bir ishidan ayb qidirmoq” degan maʼnoni bildiradi.

Biz “Sarob” romanidagi bir nechta frazemalarning tahlilini koʻrib chiqdik. Shuni taʼkidlashimiz kerakki, frazemalar tilimizni naqadar koʻrkamligini koʻrsatib beruvchi soʻzlardir. Yozuvchilarimiz frazemalardan oʻz asarlarida juda keng koʻlamda foydalanishgan. Bu bilan asarni taʼsirchanligini va hayotiyligini yanada oshirishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Karimov I. A. “Yuksak maʼnaviyat –yengilmas kuch”. “Maʼnaviyat”, 2008.
2. H. Jamolxonov “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Toshkent, “Talqin”, 2005.
3. A. Qahhor “Sarob” Toshkent “Yangi nashr”, 2019.
4. “Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati”. Sh. Rahmatullayev. Toshkent- 2020
5. R. Sayfullayeva “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Toshkent, 2010.
6. B. Yoʻldoshev “Oʻzbek tili frazeologiyasi” Toshkent, “Maʼrifat gazetasi”, 2012.
7. www.ziyouz.com
8. www.arxiv.uz

TARZ MAʼNOLI LEKSEMALARNING VOQELANISHI

Mirzayeva Kamola,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. Maqolada tarz maʼnoli leksimalarning nutqiy voqelanishi, ularning – Oʻzbek tilining izohli lugʻatida aks etishi borasidagi ayrim mulohazalar keltirib oʻtilgan. Unda tarz maʼnosi va belgi-xususiyat maʼnosining oʻzaro oʻxshash va farqli jihatlari, shuningdek, tarz maʼnosining polisemantik xususiyatlari haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Abstract. In the article, some comments on the speech realization of style-meaning lexemes and their reflection in the explanatory dictionary of the Uzbek language are given. In it, the similar and different aspects of the meaning of the style and the meaning of the sign-property, as well as the polysemantic features of the meaning of the style, are discussed in detail.

Kalit soʻzlar: tarz maʼnosi, oraliq lugʻaviy maʼno, nutqiy voqelanish, til sathlari, polisemiya, maʼnoning kuchayishi.

Key words: stylistic meaning, intermediate lexical meaning, speech realization, language levels, polysemy, intensification of meaning.

Maʼlumki, leksema shakl va mazmun tomoniga ega boʻlgan til birligi hisoblanadi. Uning shakliy barqarorligi va qaysidir lisoniy qolip mahsuli ekanligi shakliy tomoni boʻlsa, semema uning ichki tomoni (mazmun)ini tashkil etadi. Tilshunoslikda sememaning tarkibiy qismlari (sememani hosil qiluvchi maʼno boʻlaklari) sema deb yuritiladi. Semema semalari nutqda turli sathlar hamkorligida namoyon boʻladi.

Tilshunos B.R. Mengliyevning “Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida leksik birliklarning nutqiy voqelanishida, asosan, morfologik, sintaktik va uslubiy omillar hamkorlik qilishi aytib oʻtilgan [Mengliyev, 2002: 47].

Olim oʻz ishida ushbu hamkorlikdagi sathlarning hissasini uchburchak burchaklarining mazkur figuradagi hissasiga qiyoslaydi. Bunda burchaklar oʻzaro teng boʻlishi ham mumkin, yoki burchaklardan birining kengayishi qolgan burchaklarning torayishiga olib keladi. Shuningdek, leksik birliklarning nutqda voqelanishida ham morfologik, sintaktik va uslubiy omillardan birining kuchayishi boshqalarining susayishiga sabab boʻladi.

Leksemalarning OLM (oraliq lugʻaviy maʼno)larini farqlashda, ayniqsa, morfologiya va sintaksisning hamkorligi yanada muhim ahamiyatga ega boʻladi. Ayrim leksemalar OLMlarining farqlanishi koʻproq sintaktik, joylashuv omiliga bogʻliq boʻlib, bunda morfologik omilning hissasi

kamayadi. Shakliy (morfologik) omil kuchayganda joylashuv omili keyingi mavqeda bo'lib, faqat leksemani nutqda ifodalash vazifasi bilan cheklanadi.

Keltirilgan fikrlarga asoslangan holda, o'z ishimizda tarz ma'noli leksemalarning nutqiy voqelanishini sathlar kesimida tahlil qilishga harakat qilamiz.

Tarz ma'noli leksemalarning nutqda monosemantik, polisemantik, sinonimik, omonimik, graduonimik munosabatlari voqelanadi, lekin ularda sathlar hamkorligi teng mavqeda emas.

To'plangan ma'lumotlarga tayanib aytish mumkinki, tarz mikromaydoniga kiruvchi *asta, baravar, bejo, bemalol, beozor, bot, dadil, jadal, jiddiy, jim, ma''noli, mayus, ojizona, sayoz, sekin, tez, to'g'ri, uzil-kesil, xoli, chiroyli, sharros, erkin, yuzma-yuz, o'zicha* leksemalari polisemantikdir. Quyida ulardan ayrimlarining sememalarini farqlashda sathlar roli masalasi tahlil qilinadi.

O'ZICHA *rvsh.* 1. Mavjud holatini saqlab, qanday bo'lsa shundayligicha, o'zgarmasdan yoki o'zgartirmasdan; aslicha. *Loyiha o'zicha qoldi. Matnni o'zicha qoldirmoq.*

2. O'z aqli doirasida, o'z tushunchasiga muvofiq. *Qumriniso bu qarashga o'zicha ma'no berib, qizarganday bo'ldi.* A.Qahhor, Xotinlar.

3. Birov bilan kelishmasdan, o'z xohishi bilan; mustaqil ravishda. *Bundan yigirma kunlar burun usta Olimning ustakor bilan nima uchundir urishganligi va shundan so'ng o'z uyiga do'kon qurib, o'zicha ishlay boshlaganligi anglashilar edi.* A.Qodiriy, O'tgan kunlar.

4. O'zidan o'zi; o'z holicha. *U shunda allanechuk shavqlanib, o'zicha kulumsirar edi.*

5. Shunchaki o'zi. *Ha, barakalla! Undan keyin, xotining o'zicha kelganmikin? Yo'q!..* A.Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari.

6. O'ziga xos, alohida. *Yaxshi qiz bilan «suhbat» qilishning ham o'zicha bir gashti bo'ladi.* Oybek, Tanlangan asarlar. [O'TIL, 2008: 137-138].

Ushbu leksemaning dastlabki sememasi – oldingi holicha, qanday bo'lsa shundayligicha, o'zgarmasdan yoki o'zgartirmasdan, aslicha ma'nosini yuzaga chiqarib, *qolmoq/qoldirmoq, ishlatmoq, foydalanmoq* kabi fe'llar bilan bog'lanadi.

Ikkinchi leksikografik ma'nosi (o'z aqli doirasida, o'z tushunchasi, fikrlash darajasiga muvofiq) bilan ko'proq aqliy faoliyat fe'llari bilan birikishga ehtiyoj sezadi: *o'zicha o'ylamoq, o'zicha tushunmoq, o'zicha baholamoq.* Shuningdek, bu mazmuniy guruhga birikuvchi fe'llar, asosan, aniq, o'zlik va orttirma nisbatda bo'ladi. Bu esa ushbu leksemaning nutqiy ifodasida sintaktik omil bilan birga morfologik omil ham kam miqdorda bo'lsada, o'z hissasini qo'shishini anglatadi. E'tiborlisi shundaki, nutqda birinchi mazmuniy guruhga nisbatan obyektiv, ikkinchisiga nisbatan esa subyektiv munosabat anglashiladi.

Leksemaning ikkinchi va uchinchi ma'nolari orasida qat'iy chegara mavjud emas. Chunki ikkalasi uchun ham – alohidalik, boshqalardan ayrichalik, shaxsiy nuqtayi nazar tushunchalari mushtarak hisoblanadi. Buni quyidagi birikuv misolida kuzatish mumkin:

a) *o'zicha o'rgatmoq – o'z aqliga yarasha, o'z tushunchasiga muvofiq o'rgatmoq;*

b) *o'zicha orgatmoq – birov bilan kelishmasdan, o'z xohishiga ko'ra, mustaqil ravishda o'rgatmoq.*

Ko'rinadiki, *o'rgatmoq* fe'li bu leksemaning ikki ma'noviy qirrasini yuzaga chiqarishga xizmat qilmoqda. Farqli tomoni uchinchi ma'nosi bilan ko'proq jismoniy faoliyat fe'llari bilan birikuv hosil qiladi: *o'zicha ishlamoq, o'zicha yugurmoq, o'zicha kesmoq* kabi.

To'rtinchi ma'no orttirma nisbatdagi fe'llarning birikuviga yo'l bermaydi. Chunki beixtiyor, o'zidan o'zi sodir bo'ladigan harakat-hoatlarda tashqi (boshqa) kuchning ta'siri ahamiyatga ega bo'lmaydi. Bu ma'noviy guruh, asosan, holat fe'llari (*kulmoq, hayratlanmoq* kabi) bilan aloqada bo'ladi.

Keyingi (beshinchi) ma'no – shunchaki, biror maqsadni ko'zlamagan holda mazmuni bilan boshqalaridan ajralib turadi, *qaramoq, o'tirmoq, kelmoq* kabi fe'llar bilan birga qo'llanadi.

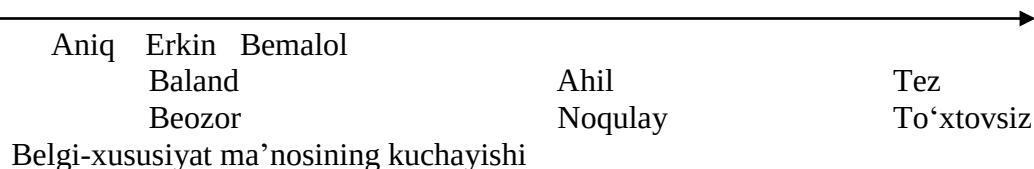
Oltinchi leksikografik ma'nosi bilan *o'zgacha, boshqacha, alohida* kabi so'zlar bilan sinonimik qatorni tashkil qiladi va bunda tarz ma'nosi emas, belgi-xususiyat ma'nosi ustun ekanligi ko'zga tashlanadi. Chunki ushbu mazmundagi *o'zgacha* so'zi nutqda otga bog'liq holda reallashadi. Tarz ma'nosi esa, ko'proq fe'l orqali ochiladi.

Demak, tarz ma'noli leksemalarning nutqiy voqelanishida ustuvor sanalgan sintaktik omil nafaqat mazmuniy guruhlarini bir-biridan farqlash, balki tarz va belgi-xususiyat ma'nolarini oydinlashtirish vazifasini ham o'taydi.

O‘TILda sifat va ravishlardagi belgi-xususiyat va tarz semalari bir so‘zning turli ma‘nolari sifatida talqin qilinadi. Aniqrog‘i, sifat ko‘proq belgi-xususiyatni, shuningdek, tarz ma‘nosini ham ifodalasa, ravishlarda esa belgi-xususiyatga nisbatan tarz ma‘nosi ustun bo‘ladi. Bu holatlar nutqiy jarayonda sintaktik omil orqali yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Yuqoridagi izoh va misollardan anglashiladiki, ravish va sifatlarda belgi-xususiyat va tarz ma‘nolari qorishiq holatda bo‘ladi. Bu turkumlarga xos tarz va belgi-xususiyat ma‘nolarini ayrim so‘zlar misolida quyidagicha ko‘rinishda darajalash mumkin:

Tarz ma‘nosining kuchayishi

Polisemantik tarz ma‘noli leksemalarning leksikografik talqini shuni ko‘rsatadiki, ularning nutqiy voqelanishini taminlovchi asosiy vosita sintaktik omil bo‘lib, morfologik omil juda kuchsiz darajada, ya‘ni deyarli ahamiyatga ega emas.

Yuqoridagilardan ma‘lum bo‘ladiki, ko‘p ma‘noli tarz leksemalarini farqlash va nutqqa olib chiqishda sintaktik omil ustuvor ahamiyatga ega bo‘lsa, ko‘pgina leksemalarni ajratish hamda omonimiklikni bartaraf etishda morfologik omil ham sintaktik omil bilan teng mavqeda bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mengliyev B. Lisoniy sistema yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar: filol. fan. dokt. ... dis. -T., 2002. -47 b.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild, -T.: – O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006 yil. – 110 b.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV jild, -T.: – O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008 yil.– 51, 138 b.

JANUBIY IQTISODIY RAYON, QISHLOQ, TUMAN NOMLARINING LEKSIK-STRATIGRAFIK QATLAMI

Sharipov Kamoliddin Farhodovich,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti erkin tadqiqotchisi,
Shahrisabz tumanidagi 1-umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi
e-mail- kamoliddin-sharipov@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqola Janubiy iqtisodiy rayon, qishloq, tuman nomlarining leksik-stratigrafik qatlami haqida bo‘lib, unda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari tumanlarini nomlari va ularni leksik-stratigrafik qatlami yoritilgan.

Abstract. This article is about the lexical-stratigraphic layer of the names of rural districts of the Southern Economic Region, in which the names of the districts of Kashkadarya and Surkhandarya regions and their lexical-stratigraphic layer are covered.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy rayon, shahar, tuman aholi punktlari, ma‘muriy markaz, qishloq, leksik-stratigrafik qatlam.

Key words: economic region, city, district settlements, administrative center, village, lexical-stratigraphic layer.

Bugungi globallashuv davrida o‘z maqsadlari sari dadil qadam tashlayotgan yurtimiz – O‘zbekistonda har jabhada bo‘lgani singari ma‘naviyatni yuksaltirish, milliy o‘zlikni anglash va milliy madaniyatni yuksaltirishga ham alohida e‘tibor berilmoqda. Mustaqillik yillarida geografik joy nomlariga milliy qadriyatlarining ustunlaridan biri sifatida qaralib, yangicha toponimik siyosat yuritila boshlandi. Buning yaqqol namunasini O‘zbekiston Respublikasining 2011-yil 12-oktabrda qabul qilingan “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonuni va unga muvofiq holda 2012-yil 16-oktabrda tasdiqlangan geografik obyektlarning nomlari sohasidagi ishlarni tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 295-sonli qarori misolida ko‘rib turibmiz [2.]. Mamlakatimizning Janubiy iqtisodiy rayoni (Qashqadaryo va Surxondaryo

viloyatlari) ma'muriy qishloq tumanlari ham tabiatining o'ziga xosligi, tarixi, aholisining etnik va ijtimoiy xususiyatlari, shu bilan birgalikda toponimlarining farqli jihatlar bilan ajralib turadi.

Respublikamizda geografik joy nomlarini o'rganish, ulardan to'g'ri va samarali foydalanish, geografik nomlarning davlat reestrini tuzish, ularning yozilishi va talaffuzini qat'iyalashtirish hamda muhofaza qilish ishlari bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida geografik va boshqa toponimik obyektlarga qonun hujjatlariga muvofiq nom berilishi borasidagi faoliyatni monitoring qilish va muvofiqlashtirish masalasi muhim vazifa sifatida belgilab berilgan. Bu borada jumladan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi toponimlarni tabiiy geografik jihatdan tadqiq etish, geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash yuzasidan aniq takliflar ishlab chiqish va toponimik xaritalashtirish, geografik nomlardan foydalanishni yanada takomillashtirishga yo'naltirilgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. *Tadqiqot ishimizda ham Janubiy iqtisodiy rayondagi ma'muriy qishloq tumanlarning nomi, qaysi tilda nomlanganligi, nomlanishiga ko'ra leksik-stratigrafik qatlami tahlil qilingan va toponimik tasnifiy guruhlashtirilgan.*

Janubiy iqtisodiy rayondagi ma'muriy qishloq tumanlari nomlarining stratigrafik qatlami haqida mulohaza yuritishdan oldin stratigrafiya bo'yicha ma'lumot olish zarur deb hisoblaymiz. Stratigrafiya tushunchasi lotinchadan "stratum" - qatlam, "grafo" - yozaman degan so'zlardan tarkib topgan bo'lib, qatlamlar ketma-ketligi mazmunini anglatadi [Nizomov. 2012: 39]. Stratigrafik qatlamni o'rganish bir qancha fanlarda qo'llaniladi. Shuningdek, toponimika fanini o'rganish asosida stratigrafik tahlil uslubidan foydalanish imkoniyatlari mavjud, chunki toponimik atamalarining paydo bo'lish xususiyatlari ham go'yoki tog' jinslari kabi ma'lum davrlararo qatlamlar hosil qilgan holda shakllanadi. O'sha qatlamlarning davrlararo yotish xususiyatini o'rganish orqali tahlil qilish, ularning tarkib topish, shakllanish xususiyatlari, nomlanish qonuniyatlarini, ma'lum tabiiy-tarixiy va siyosiy-iqtisodiy sharoit bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Bu jarayonni amalga oshirishni bilvosita ilmiy adabiyotlar, yozma manbalarni o'rganish orqali olib borilsa ishonchliroq bo'ladi [Nafasov. 1988: 6].

Shu o'rinda 1992-yil 18-may kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Rayosati Surxondaryo viloyati tarkibida Bandixon tumanini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildi. 1992-yil 22-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Rayosatining qarori bilan Surxondaryo viloyatining Gagarin tumani Muzrobd tumani, Lenin yo'li tumani Qiziriq tumani, shu tumanning markazi Lenin yo'li posyolka shaharchasi Sariq posyolka shaharchasi, Qashqadaryo viloyatining Ulyanov tumani Kasbi tumani, Ulyanov tumani markazi Mug'lon aholi punkti deya qayta nomlandi [1.].

Ushbu tadqiqot ishimizning obyekti sifatida Janubiy iqtisodiy rayon qishloq tumanlarining nomlanish masalalari olingan. Tadqiqotda iqtisodiy rayon tarkibidagi ma'muriy qishloq tumanlari quyidagilardan iborat. Jami iqtisodiy rayon bo'yicha 28 ta qishloq tumani mavjud.

Biz quyida Janubiy iqtisodiy rayon, qishloq tumanlarining shakllanish davri asosida alohida guruhlashni lozim topdik (1-jadval).

1-jadval

Janubiy iqtisodiy rayon, qishloq tumanlarining shakllanish davri bo'yicha guruhlanishi

T/r	Yillar	Tumanlar nomi	Tumanlar soni	Jamiga nisbatan foizda
1	1924	Denov, Koson, Sariosiyo, Termiz, Yakkabog', G'uzor, Shahrisabz, Sherobod	8	28,5%
2	1927 -1939	Qarshi, Sho'rchi	2	7,2%
3	1940 - 1959	-	-	-
4	1960 - 1969	Boysun, Jarqo'rg'on, Kitob, Muzrabot, Qamashi, Chiroqchi	6	21,4%
5	1970 - 1979	Angor, Kasbi,	7	25%

		Dehqonobod, Muborak, Nishon, Qiziriq, Qumqo'rg'on		
6	1980 - 1991	Oltinsoy	1	3,6%
7	1991 - 2003	Bandixon, Mirishkor, Uzun	3	10,7%
8	2003 - 2023	Ko'kdala	1	3,6%
9	Jami	-	28	100%

Jadval manbalar asosida K.F.Sharipov tomonidan tuzilgan.

Quyidagi jadvalda Janubiy iqtisodiy rayonidagi qishloq, ma'muriy tumanlari nomlarining leksik-stratigrafik qatlamini nomlanishini lozim topdik (2-jadval).

2-jadval

Janubiy iqtisodiy rayon qishloq tumanlari nomlarining leksik-stratigrafik qatlami

№	Leksik-stratigrafik qatlam turlari	Iqtisodiy rayondagi qishloq tumanlari (28 ta)
1	Arab tilida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Angor, Muborak (2 ta)
2	Aralashma tillar asosida (Fors-tojik tili va arabcha-o'zbekcha tillari) nomlanuvchi qishloq tumanlari	Bandixon, Denov, Mirishkor, Nishon, Sariosiyo, Yakkabog', Sherobod, Sho'rchi (8 ta)
3	Mo'g'ul tilida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Qarshi (1 ta)
4	Tojik tilida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Dehqonobod, Kasbi, Kitob, Shahrisabz (4 ta)
5	Qadimgi baqtriya tilida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Termiz (1 ta)
6	Qadimgi eroniy tillarida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Muzrabot (1 ta)
7	Qadimgi so'g'd tillarida nomlanuvchi qishloq tumanlari	Koson (1 ta)
8	Qadimgi turkiy tilda nomlanuvchi qishloq tumanlari	Boysun, G'uzor (2 ta)
9	O'zbek tilda nomlanuvchi qishloq tumanlari	Jarqo'rg'on, Ko'kdala, Oltinsoy, Qamashi, Qiziriq, Qumqo'rg'on, Uzun, Chiroqchi, (8 ta)

Izoh: jadval manbalar asosida K.F.Sharipov tomonidan tuzilgan.

Xulosalar. Janubiy iqtisodiy rayoni ma'muriy qishloq tumanlari shakllanish davriga ko'ra 3 ta bosqichga ajratilgan:

- qadimgi davr (jumladan, iqtisodiy rayon toponimiyasiga doir qadimgi yozma manbalardan 1924-yilgacha bo'lgan davr oralig'idagi vaqt);

- 1924-yildan 1991-yilgacha bo'lgan davr;

- 1991-yildan 2023-yilgacha bo'lgan davr (Mustaqillik davrida shakllangan yangi tumanlar).

Tumanlarning shakllanish davrlari tadqiqot ishi natijasiga ko'ra 8 ta davriy guruhlarga ajratilgan.

- Janubiy iqtisodiy rayoni ma'muriy qishloq tumanlarining nomlari 9 ta leksik-stratigrafik qatlamlarga ajratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni (1996-yil 30-avgust) // Xalq so'zi, 1996, 7. IX
2. O'zbekiston Respublikasining 2011-yil 12-oktabrdagi "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonuni. № O'RQ – 303. (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2011-y., 41-son, 448-modda).
3. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati (O'zbekistonning janubiy rayonlari). – T.: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
4. Nizomov A. va boshq. Toponimika. – T.: "Sharq", 2012. – 120 b.

KO'NGILOCHAR KO'RSATUVLARDA UCHRAYDIGAN LINGVISTIK MUAMMOLAR

To'xliyeva Shafolat Rustam qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti

shafottuxliyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xususiy telekanallardagi ko'pchilik dasturlarning adabiy til qoidalariga rioya etmaslik holatlariga bog'liq masalalar muhokama qilinadi.

Abstract. This article discusses issues related to non-observance of literary language rules of most programs on private TV channels.

Kalit so'zlar: adabiy til, og'zaki nutq, televideniya, telejurnalist, nutq madaniyati, vulgarizmlar, shevaga xos so'zlar.

Key words: literary language, oral speech, television, TV journalist, speech culture, vulgarisms, dialectal words.

Bugungi kunda elektron OAVda adabiy til me'yorlariga rioya etmaslik holatlari tez-tez uchraydi. Ayniqsa, og'zaki muloqotga asoslangan ko'rsatuvlarda so'zlashuv uslubida "gaplashayotgan" boshlovchilar, ularning savollariga javob beruvchi respondentlar nutq madaniyati qoidalarini buzayotganliklariga ko'nikib ham qoldik. Tobora odatiy tusga kirgan bu holat chuqur ilmiy tahlillar uchun mavzu bo'la oladi.

Jamiyatda adabiy til normalarini tartibga solib turish nafaqat jurnalistlarning balki biz tilshunoslarning faoliyatiga ham bog'liq masala. Chunki OAV tili ommaga singadi va ko'pchilik unga taqlid qiladi. So'zlardan noaniq va noto'g'ri foydalanish jarayonidan bexabar o'smir yoshlar nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zi amaliyotchilar orasida televideniya eng asosiysi tasvir bo'lib, so'z unchalik katta ahamiyatga ega emas, degan qarashlar ham yo'q emas. (Ular zamonaviy jurnalistning qalam tebratishiga ehtiyoji yo'q, yaxshi so'zlay biladigan suhbatdoshni "gapirtirish"ni bilishi yetarli deb hisoblaydilar.) Moskva universiteti Televideniya va radio kafedrasini mudiri bo'lgan professor Enver Bagirov bu borada shunday xulosaga kelgan: "Ko'p yillar davomida televideniya so'z yoki tasvirning qay biri muhimligi borasida bahslar bo'ladi. Albatta, ko'rsatuvlarda matn muhim ahamiyatga ega, chunki u asosiy mazmuniy axborotni yetkazadi. Shu bilan birga dasturlarning, avvalambor, ko'rimli bo'lishi kerakligini unutmaslik zarur. Radio muxlisini biz tinglovchi desak, ko'rsatuv muxlisini tomoshabin deb ataymiz. Ba'zi dasturlarda matn asosiy ma'lumotni bersa, boshqalarida tasvir asl mohiyatni yetkazuvchi ustuvor xususiyat kasb etadi. Nazarimda, televideniyaning kommunikativ imkoniyatlarini og'zaki nutq hamda ta'sirchan tasvir ochib beradi. Bunda so'z, tasvir va musiqa o'zaro uyg'unligi dasturning ta'sirchanligini yaratadi". Demak, televideniya tasvir va musiqa ahamiyatini kamaytirmagan holda, so'zga, jumladan, nutq madaniyatiga e'tibor qaratishni dolzarb masala sifatida e'tirof etsak bo'ladi.

Televideniya nutq madaniyatini tadqiq qilishda unda so'z, tasvir hamda musiqa uyg'unligini hisobga olgan holda izlanish olib borish zarur. Televideniya boshlovchi nutqi, intonatsiyasidan tashqari o'zining tashqi ko'rinishi, xatti-harakat(jest)lari, mimikasi, hatto kiyinishi bilan tinglovchiga ma'lum bir axborot yetkazadi. Ko'rsatuv matn tayyorlagan, suhbat olib borgan jurnalist faoliyatidan

tashqari suratga olish guruhi ijodini ham o'z ichiga qamrab oladi. OAVda, ayniqsa, muloqotga asoslangan teleko'rsatuvlarda jurnalist va boshlovchilar nutqidagi nuqsonlar audiovizual nutqning barcha unsurlarini mukammal egallay olmaganliklarini namoyon etmoqda. Kimdir o'z qiyofasiga e'tibor qaratib, nutqiga kamroq ahamiyat bermoqda. Suhbatdosh qolib, boshlovchilarning o'zlari ko'p gapirishlari yoki respodentlar o'rniga yirik planda jurnalist tasviri ko'proq berilishi hollari ham uchraydi. Boshlovchi nutqidagi lisoniy xatoliklar yoki ovozdagi deffektlar, albatta, tomoshabinlar e'tiboridan chetda qolmaydi. Nutqiy madaniyati yaxshi shakllangan muxlislar bunga salbiy baho berishsa, barcha yangilanishlarni borligicha, ba'zan zamonaviylik tarzida qabul qiladigan o'smirlar ana shunday nutqdagi nuqsonlarni me'yor darajasida qabul qilishlari mumkin. Bu esa ularning tarbiyasiga, ma'naviy kamolotiga salbiy ta'sir qilishi turgan gap.

Jurnalist boshlovchilarning zamonaviy imijini hosil qilishda yangi kirib kelgan so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishlari katta ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi davrda OAV leksik tilida ham zamonaviy adabiy tilning yangilanish jarayonlari aks etadi. "Publitsistik uslubning har ikki shakli (og'zaki va yozma) nafaqat so'zlar, shuningdek, bir qator sintaktik tuzilmalar ham faollashdi. Ular iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy-ma'rifiy, sport, sog'liqni saqlash kabi sohalarga xos dolzarb tushunchalarni anglatishga ko'ra farqlanadi. Shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, bank-moliya, ta'lim-tarbiya, tibbiyot va boshqa ko'plab sohalarga oid diler, menejment, konsalting, kredit, lizing, ipoteka, kollej, bakalavr, magistr, onlayn, moderator, messenjer, mediamadaniyat, patronaj kabi o'zlashma va yasalmalar o'zbek tiliga publitsistik matnlar orqali kirib kelgan, shu uslubda qayta-qayta qo'llanishi natijasida xalq tiliga kirib, vizuallik kasb etgan". Dastur boshlovchilari nutqimizga kirib kelgan bu kabi o'zlashgan so'zlarni qoidaga muvofiq aniq talaffuz qilishlari hamda yozma nutqda to'g'ri yozilishi kerak. Mazkur yangi so'zlarning bugungi kunda to'g'ri talaffuz qilinishi, yillar o'tib ularning orfografik xatolarsiz yozilishiga ham zamin hozirlaydi.

Barchamizga ma'lumki, turli ko'ngilochar teledasturlarimizda boshlovchilar nutqida uchraydigan vulgarizm, va hattoki, shevalarda so'zlarning qo'llanilish holatlari odatiy tusga aylanmoqda. Tilshunoslikda vulgarizmlar ma'lum bir tilga chet tillardan kirib kelgan, tilda to'la o'zlashmay, yotligi bilinib turadigan so'z va iboralar. Vulgarizmlar asosan so'zlashuv uslubiga xos, tilning adabiy me'yorini buzadi va uning asosiy lug'at tarkibiga kirmaydi. Ulardan ba'zan badiiy adabiyotda mahalliy muhitni berish, obrazlarni xoslashtirishda foydalaniladi. Ammo boshlovchilar nutqida qo'llanilayotgan vulgarizmlar hozirgi yoshlarimiz nutqida go'yoki urf bo'lmoqda. Shaxsiy kanallarda qo'yiladigan ko'rsatuvlarning ko'pchiligida ushbu holat sezilarli darajada kuzatilmoqda. Ayniqsa, turli intervyularda beriladigan savol hamda javobda rus so'zlarni noo'rin qo'llash holatlari ham mavjud. Chunki so'zlovchi nutqida qo'llayotgan rus tiliga mansub so'zning ma'nosini, qaysi holatlarda ishlatilishi mumkin yoki mumkin emasligi kabi ma'lumotlarga ega emas va hattoki, o'z nutqida qo'llagan ruscha so'zning o'zbek tilidagi muqobilini ham tushuntirib berolmaydi. Bu esa vulgarizmning teledasturlarni tomosha qilayotgan yoshlar nutqida avj olishi hamda ularning nutqida adabiy tilning yo'qolishiga olib keladi. "Sevimli" TV orqali efirga uzatiladigan "Sevimli kun" tonggi dasturida ham kuzatish mumkin. Masalan, ko'rsatuvning 2021-yil 15-aprel sonida "Doston Ergashev bugun vooooopsheem kech qolmadi" deydi boshlovchilardan biri, ikkinchisi esa xijolatomuz hamkasbining xatosini to'g'rilaydi: "Umuman kech qolmaydilar, demoqchilar". 2022-yil 19-iyun sonida yana bir boshlovchi dronlar bo'yicha mutaxassisga quyidagicha savol bilan yuzlandi: "Mana qarang-da, hozir men o'zimni tilim bilan aytyapman-da! Mana bu yerda uchta apparat turibdi. Bular alohida vazifani bajaradimi yoki bitta programma asosida ishlaydimi?" Adabiy til me'yorlari Sevimli TV ning "Olov pazanda", "Bollivud battle", "Sevimli kun" kabi bir qancha teleko'rsatuvlari davomida buzilishi holatlari uchrab turadi.

Mening fikrimcha, Sevimli TV ning ayrim teleko'rsatuvlarida jurnalistlar yo'l qo'yadigan xatolarning eng ko'p uchraydigan turlaridan yana biri bu adabiy tilda emas shevada gapirgan holda ko'rsatuvni olib borishdir. Yana shuni ta'kidlash joizki, Zo'r TV, Sevimli TV da hamda shu kabi shaxsiy kanallarda olib borilayotgan "Ertalabdan salom", "Teleduel", "Uxlamaysizmi?", "Ilk uchrashuv", "Yor-yor" kabi teledasturlarda boshlovchilarning nafaqat nutqidagi adabiy tilning buzulish holatlari balki ko'rsatuv davomida turli bachkana qiliqlar, turli xil qo'shtirnoq ichidagi hazillar, kinoyalar va xatti-harakatlar oila davrasida ko'rishga arzigulik emas. Chunki dasturlarning tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan, yoshlarda ilmga bo'lgan qiziqishni uyg'otadigan, vatanga, oilaga va o'z ona tiliga bo'lgan muhabbatni yanada yuksaltiradigan jihatlari umuman yo'qolib bormoqda.

Biz yuqorida aytib o'tgan telejurnalistikaning eng qat'iy qoidalaridan biri hisoblangan adabiy tilning ishlatishi qoidasidan chekinish eng qo'pol yondashuvlarga olib keladi. Bundan tashqari, shevadan foydalanish tomoshabinlarning keng guruhlariga uchun jurnalistik materialning tushunarsiz bo'lishi yoki to'la yetkazib berilmasligi kabi oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

O'rganishlarimizga ko'ra Sevimli TVda muayyan jurnalistik materiallar afkor ommaga televideniya orqali yetkazilishida adabiy tilning orfoepik qoidalari va me'yorlari ham buzilishi tez-tez uchraydi. Nutq madaniyati har bir xalqning o'ziga xos qadriyati ekanligini unutmaslik zarur. Boshlovchi jurnalist qatorida studiyaga taklif qilingan mehmonlarning ham adabiy til me'yorlariga rioya qilmagan holatda o'z fikrlarini bayon etishlari muloqotga asoslangan (suhbat, tok-show kabi) dasturlarning "o'ziga xos"ligiga aylanib ulgurmoqda. Ba'zan bu holatlar samimiyat, tabiiylik ruhini bersa ham, har bir millatning madaniy qadriyati bo'lgan adabiy til me'yorlariga ziyon yetkazadi.

Biz tomonimizdan olib borilgan o'rganishlar natijasida va muhokama etilgan xulosalar asosida adabiy til me'yorlarining buzilishini oldini olishga qaratilgan amaliy takliflarni ilgari surishni lozim topdik:

Adabiy til qoidalariga rioya qilishni talab qiluvchi normativ hujjat qabul qilish va bunday hujjatda telejurnalistlar va jonli efir ishtirokchilariga aniq talablarni o'rnatish hamda barcha televideniya orqali uzatilayotgan teledasturlarda adabiy til qoidalariga rioya qilishni muntazam tekshirib turuvchi alohida kengash tashkil etish;

TV jurnalistlariga ularning butun faoliyati davomida treninglar va seminarlar orqali adabiy til me'yorlarini eslatib turish va shu orqali professionallik darajasini oshirish;

Turli jurnalistik tadbirlar va tanlovlar o'tkazib unda adabiy til me'yorlariga rioya etish mezonini asosiy shartlardan biri sifatida belgilab qo'yish bilan til me'yorlariga e'tiborni yanada kuchaytirish;

Sevimli TV va shu kabi shaxsiy kanallarda ko'rsatuvlar sifatini oshirish uchun ichki kengash tuzgan holda adabiy til qoidalariga rioya etilishi yuzasidan tizimli nazoratni olib borish.

Yurtimizga tashrif buyuruvchi xorijlik sayyohlar moziydan xabar beruvchi mahobatli inshootlarni ko'rib, ularga mahliyo bo'lishadi. Qadimiylkda ana shu ulkan binolarga teng bo'lgan tilimiz bugun xalqimizning o'ziga xos madaniy boyligiga aylangan. Uni asrab-avaylash, kelajak avlodga bor jozibasi bilan yetkazishda jurnalistlarning alohida o'rni bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 19-oktabrdagi "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-4865-sonli Qarori // <https://lex.uz/docs/5054929>
2. "Alisher Navoiy: qomusiy lug'at" / Mas'ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. 2 jildlik. 2-jild. – Toshkent: Sharq, 2016. – 480 b.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / Mas'ul muharrir: B.Valixojayev. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2004. – 264 b.
4. Jomiy Navoiy haqida // Navoiy zamondoshlari xotirasida: [To'plam] / [Tuzuvchi: B.Ahmedov]. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – 224 b.
5. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. I–X jildlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.

FE'L SO'Z TURKUMI VA UNING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI

Shaymanova Feruza Shoim qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2- kurs talabasi.

Anotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tilidagi fe'llarning grammatik xususiyatlari yoritib berilgan. Maktablarda ona tili darslarida o'quvchilarga so'z turkumlarini o'rgatish va "Fe'l" so'z turkumini o'qitishdan iborat.

Abstract. This article describes the grammatical features of the English and Uzbek languages verbs. In Native Language classes in schools students learn vocabulary and teach verbs.

Kalit soʻzlar: feʼl soʻz turkumi, leksik, grammatik xususiyat.

Key words: verbs, tens, suffix, participle, grammatical features.

Feʼlning grammatik mohiyati haqida gapirganimizda shuni taʼkidlash mumkinki, feʼl asosiy soʻz turkumlaridan biri boʻlib, oʻz maʼnosi, grammatik shakllari va sintaktik vazifalari bilan boshqa soʻz turkumlaridan ajralib turadi.

Feʼl ish-harakatni, mavjudlikni, holatni va munosabatni zamon nuqtayi nazaridan aniqlagan holda jarayon tarzida voqealik bilan bogʻlaydi. Aynan ana shu xususiyati bilan feʼl undan yasalgan otdan farq qiladi. Feʼl quyidagi xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻz turkumi sifatida harakatlanadi.

1. Harakat, holat yoki jarayon sifatidagi leksik-grammatik maʼnosi.
2. Oʻziga xos oʻzak yasovchi quyidagi suffikslar (ize, - en, - ify,) va prefikslarga (re, -over, -out,) -miss, -un) hamda leksik- grammatik soʻz morfemalarga egaligi.
3. Feʼl boshqa soʻz turkumlariga qaraganda soʻz oʻzgartirish va soʻz yasash borasida ancha rivojlangan, bunga sabab uning bir qancha grammatik kategoriyalarga egaligidir.
4. Feʼlning oʻziga xos tarzida bogʻlanishi.
5. Gapda turlicha sintaktik vazifalarda kela olishi.

Feʼl -harakat, holat yoki jarayonni ifodalab, zamon, aspekt, mayl, nisbat, perfect, modallik va boshqa shu kabi grammatik kategoriyalarga ega boʻlgan soʻz turkumidir. Feʼllar harakat maʼnosini bildiruvchi soʻzlaridir. Turkologiyada feʼl turkumi boʻyicha juda koʻp ishlar qilingan. Oʻzbek tilshunosligining oʻzida feʼlga xos barcha grammatik kategoriyalar boʻyicha dissertasiyalari yoqlangan. Ayrim kategoriyalar boʻyicha, hatto, birdan ortiq nomzodlik dissertasiyalari yoqlangan. Ana shuning oʻzidayoq oʻzbek tilshunosligida feʼl turkumi Ning qay darajada keng oʻrganilgani yaqqol koʻrsatib turadi. Biroq shunga qaramay feʼl turkumida hali toʻla hal etilmagan, munozarali masalalar, mohiyati yetarli ochilmagan. Feʼl barcha tillarda ham faol boʻlgan soʻz turkumlaridan iborat. Feʼl semantik doirasi keng, lekin, asosan ish-harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi. Feʼl soʻz turkumining oʻrganilishi boshqa soʻz turkumlariga uzviy bogʻliq. Eng katta soʻz turkumi ham feʼl hisoblanadi. Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy tilshunoslikka oid bir qancha asar yozgan. “Muqaddimat- ul adab” asari besh qismdan iborat boʻlib, ot, feʼl, bogʻlovchi, ot oʻzgarishi tarzida tuzilgan. Zamaxshariy feʼlning oʻzak tarkibiga koʻra guruhlanishini ilk bor amalga oshirgan olimdir. Morfologiyani oʻrganishda Zamaxshariyning oʻrni beqiyosdir. Eski oʻzbek adabiy tilining shakllanish tarixini oʻrganishda muhim yozma manbalardan biri “Tafsir” asarida feʼl turkumiga xos soʻzlar juda koʻp va rang- barang shakllarda qoʻllangan. Ularni ishi oʻzbek tiliga xos jihatlari bilan birgalikda, qadimgi turkiy davrlar tili bilan bogʻliq tomonlari ham koʻrsatilgan. Asarda qayd etilgan feʼl shakllarida shaxs-son, zamon va maylga xos grammatik maʼnolari ifodalangan. Bu asarda feʼlning shaxs- son qoʻshimchalari toʻliq va qisqargan shakllari qoʻllangan va feʼl soʻz turkumi haqida atroflicha maʼlumot keltirilgan. Muhimi shundaki, feʼl oʻzida maʼlum bir vaqt davomida sodir boʻladigan harakatga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Bu xususiyatlari feʼlning shaxsli shakllarida namoyon boʻladi va shuning uchun ham feʼl shaxsli shakllarining sintaktik vazifasi gapda faqat kesim sifatida qoʻllanishidan iboratdir.

Feʼlning soʻz oʻzgartirish tizimi boshqa soʻz turkumlariga qaraganda ancha boy va xilma-xildir. U nafaqat flektiv tillarga xos boʻlgan sintetik usulga ega, balki oʻzakka formantlar qoʻshilishi yoki analitik shakllarga ega boʻlgan yagona soʻz turkumi hisoblanadi. Feʼllarning soʻz oʻzgartiruvchi tizimiga alohida eʼtibor qilsak, affiksatsiya usuli bilan yasaladigan suffiksli feʼllar ancha kamchilikni tashkil etishining va konversiya yoʻli bilan yasalgan qoʻshma feʼllarining anchagina koʻpligining guvohi boʻlamiz. Oʻzbek tilidagi feʼllar leksik-grammatik xususiyatlariga koʻra mustaqil feʼllar va yordamchi feʼllarga boʻlinadi. Mustaqil feʼllar harakatni bildiradi, mustaqil maʼnoga ega boʻlgan va gapda uning biror boʻlagi vazifasida kela oladi. Nafaqat oʻzbek tilida, balki ingliz tilida ham mustaqil feʼllarning ot, sifat, ravish, turlariga xos xususiyatlariga ega boʻlgan harakat nomi, sigatdosh, ravishdosh shakllari bor. Ular turli grammatik maʼno ifodalash uchun yoki boshqa vazifada qoʻllaniladi. Yordamchi feʼllar asosiy xususiyatlatiga qarab, soʻz yasash.

Feʼl quyidagi grammatik koʻrsatkichlarga ega:

1. Maʼno turlari bilan ifodalanadi.
2. Zamon kategoriyasi mavjud.
3. Nisbat va mayl kategoriyasini koʻrsatadi.

- 4.Bo'lishli va bo'lishsiz shakllariga ega.
- 5.O'timli va o'timsiz buladi.
- 6.To'liqsiz fe'l shakllari ham mavjud.
- 7.Vazifa shakllariga ega.
- 8.Yetakchi va ko'makchi shakllarda bo'ladi.
- 9.Yasaladi.
- 10.Sodda, murakkab tuziladi.
- 11.Sintaktik vazifa bajaradi.
- 12.Mustaqil so'z turkumlarining eng asosiysi sanaladi.

Fe'llarning grammatik xususiyati:

Fe'llar gapda asosan kesim bo'lib keladi.

Bundan tashqari:

Ega: O'qish- ulg'ayish.

Aniqllovchi: Birlashgan odamlar o'zarlar.

To'ldiruvchi: O'qimoqni o'rgan.

Hol: U yura-yura charchadi.

O'zbek tilida til hodisalarini bir-biriga bog'liq. Fonetik, leksik, morfologik sintaktik va semantik tomonlarini o'rganish tilshunoslikning alohida bo'limlarini tashkil etadi. Shunga qaramay, ularni o'zaro ajratib bo'lmaydi. Masalan: lug'at boyligini va so'z turkumlarini fonetik xususiyatlarisiz yoki semantik belgilarisiz tasavvur etish qiyin. Shu sababli, keyingi yillarda tilshunoslikda til hodisalarini bir yoqlama emas, bir- biriga bog'liq tomonlarini qo'shib yoki yaxlit holda o'rganuvchi sohalar ham shakllandi. So'zning lug'aviy semantikasini o'rganish, albatta, uning grammatik tomonlariga ham nazar tashlashni taqozo etadi. Bu esa til qatlamlarining o'zaro faol bog'liqligini va bir butun tizim ekanligini bildiradi. Qoidalar bo'yicha har qanday gapning shakllanishida morfologik, lug'aviy va boshqa belgilar umumiy holda qatnashadi: gap sintaktik bo'laklardan tuziladi, bu bo'laklar semantik vaziyat talabiga ko'ra tanlangan leksemalarining tegishli so'zshakllarida kelishi bilan yuzaga chiqadi.

Demak, fe'l so'z turkumi eng katta mavzulardan biri bo'lib, gap hosil qilishda va gapdagi asosiy hukmni berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fe'lning grammatik ko'rsatkichlari bir nechta bo'lib, ularsiz lingvistika fanini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Bo'ronov . J., Hoshimov O'. Ismatullayev X. Ingliz tili grammatikasi- T, 1994.
- 2.Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish- T, 1992.
- 3.M.G'apparov, R. Qosimova "Ingliz tili grammatikasi" Toshkent, " Turon- Iqbol" 2010.
- 4.Rayevska N. Modern English Grammar. - Kiev: Kiev State University Publishing House, part I, 1967.

ALOQA-MUNOSABAT KATEGORIYALARI. GRAMMATIK KATEGORIYA

Xafizova Setora Hamza qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy yo'nalishi hisoblangan aloqa munosabat kategoriya. Grammatik kategoriya haqida mulohazalar yuritilgan.

Abstract. In this article, the main focus of linguistics is the communication relationship category. Grammatical categories are discussed.

Kalit so'zlar: grammatik kategoriya, Egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, daraja kategoriyasi, o'zgalovchi kategoriya, sintaktik, morfologik.

Key words: grammatical category, possessive category, agreement category, degree category, modifying category, syntactic, morphological.

Tilimizning ichki imkoniyatlari keng. Bizning tilimiz boy til. Tilimizda har bir so'z, har bir shakl o'z ma'no nozikliklari, badiiyat qirralarini namoyon etadi. Shu jumladan, tilimizga xos qo'shimchalar o'z xususiyatlari bilan ajralib turadi. Tilimizda grammatik kategoriyalarning o'rganishi tilimiz yutuqlaridan hisoblanadi.

Grammatik kategoriya tilshunos olimlarimiz tomonidan o'rganilgan. Olimlar fikriga ko'ra, grammatik kategoriyalar quyidagilar:

- 1.Egalik kategoriyasi.
- 2.Kelishik kategoriyasi.
- 3.Son kategoriyasi.
- 4.Daraja kategoriyasi.
- 5.Nisbat kategoriyasi.
- 6.O'zgalovchi kategoriyasi.
- 7.Harakat tarzi kategoriyasi.
- 8.Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi.
- 9.Kesimlik kategoriyasi.

Grammatik kategoriya-maxsus ko'rsatkichlar yordamida so'zlarning o'zgarishi, birikish va gap hosil qilish qoidalariga asoslangan umumgrammatik tushumcha. Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatik ma'no bilan shu ma'noni ifodalovchi grammatik shakllar tizmi grammatik kategoriya deyiladi. Grammatik kategoriya so'zlarni, so'zshakllarini, so'z o'rinlarini, so'z qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga ko'ra grammatik kategoriyalarning to'rt turi farqlanadi.

- 1.So'zning grammatik kategoriyalari.
- 2.So'z shakllarining grammatik kategoriyalari.
- 3.So'z o'rinlarining grammatik kategoriyalari.
- 4.So'z qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

Grammatik kategoriya deganda tilshunosligimizda, asosan grammatik shakllar qo'shimchalar nazarda tutiladi. Aslida grammatik kategoriyalarga sintaktik hamda morfologik kategoriyalar kiradi. Ammo tilshunosligimizda sintaktik tahlillar sintaktik tekshirishlar, sintaksisga oid hodisalarda kategoriya atamasi deyarli qo'llanilmaydi. Shu sababdan ham grammatik kategoriyaning morfologik shakllar yordamida o'rganish ustunroq bo'ladi.

Kategoriya (kategoriya-yunoncha, "hukm", "ta'rif") - bu atama tilshunoslikka falsafa fanidan kirib kelgan termin. U falsafada obyektiv borliq hamda bilishdagi mohiyat jihatidan ko'proq qonuniy aloqa-munosabatni aks ettiradigan umumiy tushuncha. Bugungi tilshunosligimizda grammatik kategoriya atamasi ostida morfologik kategoriyaning tan olish ustunroqdir. Grammatik kategoriyalar tilshunosligimizda keng miqyosda olimlarimiz tomonidan o'rganilgan. Xususan, R.Sayfullayeva, N.Mahmudov, A.Nurmonov, Sh.Shooobdurahmonov, M.Asqarova, D.Lutfullayeva, A.G'ulomov, B.Mengliyev, kabi olimlarimiz tomonidan o'rganilgan. Ularning xulosalaridan kelib chiqqan holda o'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarning tasnifi bilan tanishib chiqamiz. Grammatik kategoriyalar umumiy hodisa sifatida xususiy hodisalarda mavjud bo'ladi. Xususiy hodisalar umumlashmasi asosida yuzaga keladi. O'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalarning qanday vositalar va usullar bilan ifodalanishi tadqiq etilgan. Lug'aviy ma'no ifodalash xususiyati faqatgina mustaqil so'z turkumlariga xos bo'lib, boshqa so'zlar bilan bunday xususiyatga ega bo'lmaydi: gul-o'simlik nomi, yaxshi-belgi-xususiyat, ikki-miqdor, sekin-holat turkumlarga birlashtiruvchi asosiy xususiyatlardan biri ularning grammatik ma'nolaridir. Grammatik ma'no-so'zlarning turkumga oidlikdan kelib chiqadigan ma'nosi hisoblanadi. Grammatik ma'no ifodalash xususiyati barcha so'zlarga xos bo'lib bunday ma'no bir turkumga oid so'zlarda umumiy bo'ladi va ularning asosiy birlashtiruvchi belgisi sanaladi. Grammatik ma'no asosan, ma'lum grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Masalan, otlarda ko'plik ma'nosini -lar affiksi, fe'llarda bo'lishsizlik ma'nosini -ma affiksi ifodalaydi. So'zlar asos holatida ham grammatik ma'no ifodalashi mumkin. Bunday holatda grammatik ma'no nol shakl orqali ifodalangan bo'ladi. Masalan, otlarda birlik shakli-kitob, fe'llarda bo'lishsizlik -bor kabi. Grammatik kategoriya tushunchasi haqida professor A.Hojiyev grammatik kategoriya haqida shunday deydi: Grammatik kategoriya – asosida yotuvchi ma'nosiga ko'ra birlashuvchi formalar sistemasi.

Grammatik kategoriyaning odatda ikki turi farqlanadi:

- 1.Morfologik kategoriya.
- 2.Sintaktik kategoriya.

Grammatik ma'no va grammatik shaklning birikuvidan vujudga kelgan umumiy tushunchalarni ifodalovchi tildagi xususiyatlar grammatik kategoriya deb yuritiladi, deya izoh beriladi.

A.Abduazizovning “Tilshunoslik nazariyasiga kirish” nomli kitobida Kategoriya tushunchasi (grekcha kategoriya) narsalarga tegishli xususiyatlar ma’nosini ifodalaydi Grammatik kategoriya bir yo’la grammatik grammatik ma’no va grammatik shaklni qamrab oluvchi tushuncha bo’lib, turli tillarda o’z xususiyatlari bilan farq qiladi. Grammatik kategoriyaga bir-biriga qiyosan olinadigan ikki va undan ortiq grammatik ma’no va grammatik shaklning birligi deb ta’rif berish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

- 1.A.Abduazizov “Tilshunoslik nazariyasiga kirish” T, Sharq, 2010.
2. M. Abuzalova “Hozirgi o’zbek tili” Toshkent, 2007.
- 3.Hojiyev A. Hozirgi o’zbek tili Toshkent, 1985.
- 4.R.Sayfullayeva Hozirgi o’zbek adabiy tili, 2009.

**O’ZBEK LAHJALARINI O’RGANISHDA “DIALEKTOLOGIYA” FANINING
O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Ovlakulova Maxsuda,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Anotatsiya. Ushbu maqolada o’zbek dialektologiyasining asosiy lahjalaridan biri qipchoq lahjasi haqida so’z boradi. Qipchoq shevalarining shakllanish tarixi, tarqalish geografiyasi va qipchoq tili o’zbeklarning etnogenezdagi o’rni haqida ba’zi masalalar tahlil qilingan.

Abstract. This article deals with the Kipchak dialect, which is one of the main dialects of Uzbek dialectology. We will consider some issues about the history of the formation of Kipchak dialects, the geography of distribution and the role of Kipchak-speaking Uzbeks in ethnogenesis.

Kalit so’zlar: dialektologiya, tilshunoslik, lahja, tadqiqot, sheva, qarluk, qipchoq, o’g’uz, shevashunoslik, viloyat, tuman.

Key words: dialectology, linguistics, dialect, research, dialect, deafness, kipchak, oguz, dialectology, region, district.

Dialektologiya (sheva tadqiqotlari) – tilshunoslikning muhim sohasi hisoblanadi. Dialektologiya sohasida deyarli tadqiqotlar olib borilmagan, ko’p tadqiqotlar rus olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Dialektologiya sohasida yangi tadqiqotlar olib borish, laboratoriyalar tashkil qilish, shevalarning kartografiyasini yaratish o’zbek tilshunoslari oldida turgan muhim masaladir. Ma’lumki, o’zbek shevashunosligida shevalar uch lahjaga: qipchoq, qarluk, o’g’uz lahjalariga bo’lib tasniflanadi. Biz shulardan qipchoq lahjasining shakllanish tarixini ko’rib chiqamiz. Qipchoq lahjasiga mansub shevalar “j” lovchi shevalar bo’lib, asosan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida tarqalgan deb qaraladi. Ammo, qipchoq lahjasini O’zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida uchratish mumkin. Taniqli o’zbek tilshunosi, qipchoq shevalarining eng yirik tadqiqotchisi Xudoyberdi Doniyorov 70-yillardayoq qipchoq shevasining tarqalish geografiyasini juda to’g’ri tavsiflab bergan. Unga ko’ra, qipchoq tilli aholining asosiy qismi sobiq Buxoro amirligi hududida istiqomat qilgan. Surxondaryo viloyatining Termiz, Denov, Boysun, Sariosiyo va Uzun tumanlaridan boshqa barcha hududlarda uchraydi. Qashqadaryoning barcha hududlarida qipchoq tilli aholini uchratish mumkin. Hatto, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog’ singari qarluk tilli tumanlarning ham chekka qishloqlarida qipchoq shevalari saqlanib qolgan. Samarqand viloyati ham qipchoq shevalari zonasiga kiradi. Ishtixon, Payariq, Jomboy, Bulung’ur kabi tumanlari deyarli to’liq qipchoq shevasida so’zlashadi. Bundan tashqari, Buxoro, Xorazm, Farg’ona, Namangan viloyatlarida, Toshkent viloyatining Piskent, Ohangaron, Oqqo’rg’on, Bekobod, Parkent tumanlarida ham qipchoq shevasi qayd etilgan.

Qipchoq shevasining shakllanishiga keladigan bo’lsak, uzoq tarixga borib taqaladi. O’zbek tilining asosiy uch lahjasi turkiy tillarning uchta katta tarmog’i bilan bog’liq: qarluk-chigil (yoki uyg’ur), qipchoq va o’g’uz. Bu tillarda gapiruvchi qabilalar taxminan ming yillar oldin bir-biridan ajralib chiqqan. XVI asrdan so’ng o’zbek xonliklari davrida shu xonliklar hududida mavjud bo’lgan qarluk, qipchoq va o’g’uz tillari qaytadan yagona til (o’zaro yaqin shevalar jamlanmasi) bo’lib birlashgan.

Mashhur shoh, munajjim va tarixchi Mirzo Ulug’bek o’zining “To’rt ulus tarixi” asarida Chingizxonning sevimli o’g’li Jo’jining vafoti haqidagi bir Jir (xalqona qo’shiq)ni keltirib o’tadi.

Tengiz boshdan bulg'ondi, kim tindururo xonim?

Terak tuban jig'ildi, kim turg'uzuro xonim?

Chingizxon javob beradi,

Tengiz boshdan bulg'onsa, tindurur ulim Jo'chidir,

Terak tuban jig'ilsa, turg'uzur ulim Jo'chidir.

Jir aytish uzoq davom etadi, Ulug' Jarchining ko'ziga yosh keladi. Shunda Chingizxon bir shum xabar borligini payqab, shunday deydi:

Ko'zing yoshin chungur turli liq-liq to'ldi bo'lg'aymi?

Jiring ko'ngil urkutur, Jo'chi o'ldi bo'lg'aymi?

Jarchi javob qiladi,

So'ylamakka erkim yo'q, sen so'ylading, o'xonim,

O'z yarlig'liq ozarg'a javobdi o'ylading, o'xonim.

Asar fors tilida yozilgan bo'lsa ham undagi "jig'ildi", "turg'uzuro", "jiring", "jig'ilsa", "turg'uzur" so'zlari turkiycha qipchoq shevasida keltirilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, qipchoq lahjasi Chingizxonidan oldin ham mavjud bo'lgan.

Hozirgi kunda ham Qashqadaryo viloyatidagi Chiroqchi, Ko'kdala tumanlaridagi qishloqlarda "jig'ildi", "turg'uzur", "ulim" so'zlari iste'molda mavjud.

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelinadiki, dialektologiya sohasida qilinadigan ishlar, ilmiy tadqiqotlar, o'z yechimini topmagan masalalar talaygina. O'ylaymanki, ushbu sohada ham yaqin kelajakda ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilib, o'zbek dialektologiyasi ham tilshunoslikning muhim sohalaridan biriga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi T., 2016.
2. T.J.Ernazarov, V.A.Karimjonova, M.S.Ernazarova, Sh.S.Muhamadiyev, K.G'.Rixsiyeva. O'zbek dialektologiyasi.
3. Yaqub Saidov. O'zbek dialektologiyasi. O'quv-metodik qo'llanma, 2021.
4. www.arxiv.uz

O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHIDA IBORALAR VA TASVIRIY IFODALARNING O'RNI

Ko'charova Mohinur Salim qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Har bir millatning, tilning o'ziga xos ko'chma ma'nolarga ega bo'lgan iboralari, tasviriy ifodalari bo'ladi. Bu tilning qay darajada boy va qadimiy tarixga ega ekanligidan dalolat berib turadi. Ushbu maqolada ham o'zbek tilidagi iboralarning umumiy izohi o'zga til iboralari bilan qiyoslangan holda va tasviriy ifodalarning tilimizdagi ahamiyati o'rganildi.

Abstract. Each nation and language has its own expressions and pictorial expressions that have their own figurative meanings. This shows how rich and ancient history the language has. In this article, the general interpretation of expressions in the Uzbek language is compared with expressions in other languages, and the importance of figurative expressions in our language is studied.

Kalit so'zlar: iboralar, xitoy iboralari, turk iborasi, ingliz iborasi, tasviriy ifodalar.

Key words: idioms, Chinese idioms, Turkish idioms, English idioms, figurative expressions.

O'zbek tilida frazeologik iboralar o'z ma'nodoshlari bo'lmish so'zlarga nisbatan ma'noni kuchli darajada ifodalaydi hamda ularda obrazlilikni yorqin aks ettiradi. Frazeologik iboralar turmushdagi turli voqea-hodisalarga guvoh bo'lish, kishilarning xilma-xil harakat va holatlariga baho berish, tajribalarni umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq tiniq xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Ularning o'ziga xos jihati shundaki, ular gap holatida yoki so'z birikmasi holatida qo'llanadi, ammo iboralar leksik birliklarga ajratilmaydi, ya'ni ma'noviy butunlikni hosil qiladi va saqlab qoladi. Ular gapda bitta birlik sifatida qo'llanadi.

Iboralar tilimizning lug'at tarkibini tashkil etuvchi birliklardan hisoblanadi.

Ular ikki va undan ortiq soʻzning koʻchgan maʼnolari asosida tarkib topgan lugʻaviy birlik boʻlib, xuddi soʻz kabi lugʻaviy maʼnoni anglatadi.

Masalan, xalq orasida kam qoʻllanadigan iboralardan, “Boʻrk ol” desa, bosh oldi”, “Doʻppi ol” desa, bosh oldi” kabi iboralar variantdosh boʻlib, “biror ishni lozim boʻlganidan ham qoʻpol qilib bajardi” maʼnosida, “ichini bir nima tataladi” iborasi “yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi” maʼnosini, “tabiati tirriq boʻldi” iborasi “xafa boʻldi” maʼnosini bildiradi.

Oʻzbek tilidagi iboralarni boshqa tillardagi iboralar bilan qiyoslab oʻrganadigan boʻlsak, tilimiz boshqa tillardagi frazalar bilan erkin raqobatlasha olishini kuzatishimiz mumkin.

Xitoyliklarda rúxiāngsuisú – “Rimda boʻlganingizda, rimliklar kabi yashang” iborasi ham keng qoʻllaniladi. Umuman, qaysidir mamlakatga borganda u yerga moslashish biroz mushkul. Xitoy faylasufi Konfutsiy aytganidek; “Oqim xasni ham, choʻpni ham bir yoʻnalishda oqizib ketadi. Inson ham atrofida gilar bilan bir oqimda suzadi”.

Bu iborani oʻzbek tilidagi “Kimning aravasiga chiqsang, oʻshaning qoʻshigʻini aytasan” iborasi bilan qiyoslash mumkin. Yaʼni qayerda boʻlsak, oʻsha yerning madaniyatiga, urf-odarlriga, hayotiga moslashishimiz kerak.

Ingliz tilida “She’s driving me crazy” – “U meni aqldan ozdiryapdi” iborasi mavjud boʻlib, ushbu frazani oʻzbek tilidagi “yoʻldan urdi”, “boshini aylantirdi” iboralariga qiyosan oʻrgansa boʻladi.

Turk tilida “Çizmeden yukari çıkmak”, yaʼni “oʻrinsiz vaqtda gapga aralashish” maʼnosini beruvchi ibora oʻzbek tilidagi “haddidan oshmoq”, “keraksiz joyga burnini suqmoq” iboralari bilan qiyoslanadi.

Biz oʻzbeklar nutqimizni yanada mazmunli va taʼsirchan qilish uchun iboralarga koʻp vaqtlarda murojaat qilamiz. Tarixdan mavjud boʻlib yashab kelgan iboralarimiz Oʻzbekistonning madaniyatida, tilining rivojlanishida juda muhim rol oʻynaydi desak, mubolagʻa boʻlmaydi.

Oʻzbek tili grammatikasida yana shunday bir birlik borki, bu birlikdan ham nutqimizda juda keng foydalanamiz va baʼzan maʼno-mazmunini tushunib olishimiz uchun ortiqcha izohga ham hojat qolmaydi. Bu – tasviriy ifoda.

Tasviriy ifodalarning ham muallifi xalqdir. Tasviriy ifodani kundalik hayotimizda yoki koʻpincha badiiy asarlarda uchratishimiz mumkin.

Shaxs, narsa, buyum, voqea-hodisalarni tasvirlash yoʻli bilan bildiriladigan soʻz birikmalari tasviriy ifoda yoki parafraza deyiladi. Ular biror narsa va hodisani boshqa bir narsa va hodisaga oʻxshatish orqali tasvirlab ifodalaydi hamda narsa va hodisalarning ikkinchi nomi hisoblanadi. Tasviriy ifodalar soʻzning maʼnosini oydinlashtirish, matnni badiiylashtirish, takrorning oldini olish kabi uslubiy vazifalarni bajaradi.

Masalan, “ekinining qoni” deb suvni, “yashil boylik” deb oʻrmon, “qanotli doʻstlar” deb qushlarni chiroyli tasvirlaymiz. Tilimizning grammatikasini yaxshi bilmaydiganlar ham oʻz hissiyotlarini nutqida yanada aniqroq ifoda etish uchun tasviriy ifodalardan qoʻllaydi. Ammo fanda bu soʻzlarning aynan “tasviriy ifoda” deb nomlanishini bilishmaydi. Oʻzbek millatiga mansub boʻlgan har bir fuqaro oʻz ona tilining qoidalarini, aqalli, nutqida qoʻllayotgani birikmalarni qisman boʻlsa-da oʻrganishi maqsadga muvofiq boʻlar edi.

Tasviriy ifodalarda ham maʼnodoshlik va shakldoshlik kuzatiladi. Bir soʻzning bir nechta tasviriy ifodalari boʻlsa, ular maʼnodosh hisoblanadi. Masalan, televizor-zangori ekran, oynayi jahon, bahor-fasllar kelinchagi, uygʻonish fasli.

Baʼzan bir tasviriy ifoda bir nechta soʻz oʻrnida qoʻllanadi. Bunday holda ular shakldosh hisoblanadi. “Aql gimnastikasi” – shaxmat, matematika, “qora oltin – neft va koʻmir, “bahor elchisi” – boychechak va qaldirgʻoch kabi.

Bizdan oldin paydo boʻlgan va bugunga kelib yaxlit, oʻzgarmas qolipga tushib qolgan ibora va tasviriy ifodalar oʻzbek tili grammatikasida, umuman, ona tilida juda chuqur tadbiiq qilinib oʻrganilmasa-da tilimizdan chiqib ham ketmaydi. Yaʼni xalqimiz va yozuvchilar, ijodkorlar ulardan foydalanishda davom etadi. Faza va parafrazaning oʻrni hech qachon yoʻqolmaydi. Aksincha, tilimizda ochilmagam qirralarni ochish bilan shugʻullanyotganlar tomonidan boyitiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. M.Asqarova, R.Yunosov, M.Yoʻldoshev, S.Muhamedova “Oʻzbek tili praktikumi”. Toshkent. “Iqtisod-Moliya”, 2006.

2. Common Chinese proverb and Colloquial expressions and annotated frequency dictionary. Liwei Jiao and Benjamin. M. Stone. 2017.
3. N. Erkaboyeva O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami Toshkent, "Yosh kuch", 2019.
4. B. Mengliyev, O'. Xoliyorov, N. Abdurahmonova O'zbek tilidan universal qo'llanma, Toshkent. "Akademnashr", 2019.

O'ZBEK TILIDAGI O'ZLASHMA NEOLOGIZMLARNI MILLIYLASHTIRISH MASALASI

Hamrayev Fozilbek Yo'ldoshevich,

Qarshi davlat universiteti,

O'zbek tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti

Xamrayev-fozil@mail.ru (+998912576888)

Annotatsiya. Maqola hozirgi o'zbek tilidagi neologizmlarni o'rganishga qaratilgan. Unda neologizmlarning til taraqqiyotidagi o'rni, ularni milliylashtirish masalalari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek tiliga ijtimoiy tarmoqlar orqali kirib kelgan bir qancha yangi so'zlar mavzuviy guruh doirasida tahlil qilingan.

Annotation. The article is devoted to the study of neologisms in the modern Uzbek language. It discusses the role of neologisms in the development of the language and issues of their nationalization. A number of new words that entered the Uzbek language through social networks, divided into thematic groups, were also analyzed.

Kalit so'zlar: neologizm, o'zlashma so'z, milliylashtirish, leksika, so'z o'zlashishi, tilning boyishi

Key words: neologism, loan word, nationalization, lexis, borrowing words, language enrichment

Yangi asrdagi sanoat va texnologiyaning jadal rivojlanishi, shuningdek, internet inqilobi dunyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalarini ham tezlashtirdi. Xususan, tilarning bir-biriga ta'siri kuchaydi, rivojlangan tillar boshqa tillarni yangi-yangi tushunchalar bilan boyitishdan tashqari ularni "siqib chiqarish" xavfini ham yuzaga keltirdi. Natijada nisbatan kichik tillarda tilning taraqqiyot mezonlarini belgilashda milliylik bilan bog'liq muammolar bo'y ko'rsatdi. Avvallari tor doirada o'rganilgan yangi so'zlar, neologizmlar, o'zlashma so'zlar, milliylashtirish kabi mavzularga nisbatan jiddiy yondashuv ehtiyoji paydo bo'ldi. Jumladan, o'zbek tili uchun ham bu masala hozirda dolzarb sanaladi.

Jamiyat a'zolarining ko'pchiligi ijtimoiy tarmoqlardan muntazam foydalanishi e'tiborga olinsa, yaqin kelajakda ommaviy axborot vositalari tili va adabiy til o'rtasida keng tafovut paydo bo'lishini, adabiy tilda muloqot qilish, badiiy ijod layoqatining pasayishini tasavvur qilish qiyin emas. Hatto katta nufuzga ega bo'lgan fransuz, nemis, rus tillari ham ingliz tili o'zlashmalari – "anglitsizmlar" yoki "amerikanizmlar" ta'siriga tushib qolgani, bu holat davlat miqyosida jiddiy muammo sifatida baholanayotgani sir emas [1;24]. Yuqoridagi mulohazalar neologizmlar masalasiga ko'proq e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, faol neologizmlardan ayrimlarini turli mavzuviy guruhlarga ajratgan holda tavsif qilishga harakat qilindi.

Keyingi yillarda o'zbek tilida paydo bo'lgan neologizmlarning asosiy qismi, shubhasiz, fan-texnika rivoji va globallashtirish natijasi o'laroq tashqi manba (boshqa tillardan so'z olish) asosida yuzaga keldi. Aslida ichki imkoniyat doirasida yangi so'z yasash (*dasturchi, issiqxona*); eskirgan so'zlarni yangi ma'noda qayta tiklash (*devon, tuman*) kabilarni ham neologizmning bir ko'rinishi sifatida baholash mumkin.

Neologizmlarning eng katta oqimini, shubhasiz, internetga oid tushunchali birliklar tashkil qiladi. Ularning ayrimlari quyida tahlil qilinadi.

Internet sohasidagi eng yangi atamalardan biri sifatida bot (inglizcha *robot* so'zining qisqartmasi) so'zini ko'rsatish mumkin. U – tizimlar yoki foydalanuvchilar bilan hamkorlik qila oladigan Internet tarmog'idagi avtonom dastur. Botlar foydalanuvchining harakatlariga taqlid qila oladi, berilgan buyruqqa avtomatik javob bera oladi va shu orqali ularning hayotini osonlashtirishga

hissa qo'shadi. Odatda yaratilgan har bir bot oxirida uning eslatuvchi, ishora qiluvchi so'zi qo'llanishi kerak. Masalan, @ПогодаУзбекистанБот, @МегаБуксБот, @tarjimon_uz_bot, oylik bot. Lekin ko'rinib turganidek, ularning yozilishida mushtaraklik yo'q, ya'ni bot so'zi oldingi qismga qo'shib yoziladimi, ajratib yoziladimi, chiziqli bilan yoziladimi? Masalaning shu jihatlari ham alohida e'tiborga molik.

Internet orqali real vaqt davomida o'tkaziladigan va faqat onlayn auditoriyaga mo'ljallangan tadbir ma'nosida hozirgi paytda *vebinar* (inglizcha *webinar* – “web” va “seminar” so'zlarining qisqargan birikmasi) so'zi qo'llanmoqda. Bu atamaning *onlayn-seminar*, *veb-translyatsiya* va *vebleksiya* kabi muqobillari mavjud. Ayrim o'rinlarda shu ma'noda *onlayn vebinar* birikmasidan foydalanish holatlari ham uchraydi. Bu xatolik ushbu so'zning ma'nosini to'la anglamaslikdan kelib chiqqan, chunki *vebinar* so'zining o'zi *onlayn seminar* ma'nosini anglatadi. Shunday ekan *vebinar* so'zidan oldin *onlayn* so'zini qo'llash ortiqcha.

Inglizchadan tarjima qilganda *internet-jurnal*, *onlayn-kundalik* ma'nosini beruvchi yana bir internet sohasidagi atama bo'lgan *blog* (inglizcha *web log* so'zlarining qisqartmasi) so'zi dastlab shaxsiy onlayn kundalik sifatida qabul qilingan. Odamlar o'z fikrlari, biror voqea yoki hodisaga nisbatan munosabatini boshqalar bilan muntazam bo'lishib borgan. Bugungi kunda *blog* tushunchasi ancha kengayib, matn, tasvir yoki multimediani o'z ichiga olgan, muntazam yozuvlar qo'shib boriladigan veb-sahifani nazarda tutadi.

Blog so'zi asosida paydo bo'lgan *blogger* so'zi bugungi kunning eng faol neologizmlaridan biri. Inglizcha *blogger* (blog yurituvchi shaxs) so'zidan olingan ushbu termin o'z qarashlarini internetdagi ma'lum bir platformada doimiy ravishda e'lon qiladigan kishi ma'nosini bildiradi. Davlat boshqaruvidagi o'zgarishlar, hukumat qarorlarini keng ommaga yetkazish va sharhlab berish, shuningdek, jamiyat hayotidagi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muammolardan hukumatni boxabar etish *bloggerlar* zimmasidagi muhim masalalar sanaladi.

Internet sohasiga mansub neologizmlardan biri – *Vatsap* platformasi (inglizcha *whats* (nima) va *app* (dastur) so'zlarining qo'shiluvidan hosil qilingan) dunyo bo'ylab ommalashayotgan dasturlar safida o'z o'rniga ega. U matnlar, rasmlar, videolar, ovozli xabarlar va turli ilovalarni internet orqali jo'natish va qabul qilish imkonini beruvchi ommaviy bepul tizim (pulli xizmatlar ham mavjud) hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda ushbu so'zning o'zbek tilining orfografik va orfoepik qoidalariga zid ravishda asl holatida *WhatsApp* yoki *Whatsapp* shakllarida yozilayotganini kuzatish mumkin. Vaholanki, o'zbek tilida *w* (dablyu) harfi mavjud emas. Buni o'zbek tiliga e'tiborsizlik va o'zga tillarga ko'r-ko'rona ergashish sifatida baholash mumkin.

Internet orqali pul topishning oson yo'llarini izlovchilar yana bir yangi atama – *totalizator* so'zini allaqachon o'z lug'at boyliklariga kiritib bo'ldi. *Totalizator* so'zi fransuzcha “*totalisateur*” so'zidan olingan bo'lib, “hisoblash”, “yakunlash” ma'nolarini bildiradi. U internet orqali o'ynaladigan, tavakkalchilikka asoslangan o'ziga xos o'yin bo'lib, qimorbozlikning bir ko'rinishi hisoblanadi. Unda biror sport musobaqasining natijasi oldindan taxmin qilinadi va g'olib tomon uchun pul tikiladi. Natijaga ko'ra sarflangan pul ortig'i bilan qaytarib olinadi yoki butunlay boy beriladi.

Internet tarmog'i orqali muayyan real vaqtda aloqa qilish va shunday aloqani yo'lga qo'yishga mo'ljallangan dastur ta'minoti ma'nosini ifodalovchi *chat* (inglizcha *chatter* – valdiramoq, vaysamoq, aljiramoq) so'zi virtual ma'lumot almashuvidagi faol atamalardan biri sanaladi. Ma'lumotlar tez almashinishi uchun odatda qisqa va lo'nda fikrlar yoziladi. Onlayn chat faqat yozuv shaklida emas, audio va video shakllarida ham bo'ladi.

Internetga oid neologizmlardan biri bo'lgan *xeshteg* (inglizcha *hashtag*: *hash* – panjara (#) belgisi va *tag* – yorliq) blog va ijtimoiy tarmoqlarda mavzuga oid xabarlarni topishni osonlashtirish uchun ishlatiladigan kalit so'z yoki so'zlar ma'nosida qo'llanadi. *H* harfi bilan boshlanuvchi ko'plab inglizcha so'zlar (*hype hit*, *hacker* kabi) qatori ushbu so'z ham ijtimoiy tarmoqlarda rus tili ta'sirida *x* harfi orqali yozilmoqda. Shu kabi so'zlarning imlosi borasida keng mushohada qilish lozim, ayniqsa, poligrafik (qog'oz) va elektron shakldagi lug'atlar yaratishda aniq mezonlarga asoslanib ish ko'rish muhim sanaladi. Xususan, yuqorida keltirilgan inglizcha *hashtag* so'zini shakliy yoki fonetik tamoyilga asoslanib, *hashtag* yoki *heshteg* shaklida qabul qilish mumkin.

Globallashuv jarayoni natijasi o'laroq o'zbek tilida bir qator iqtisodiyotga oid neologizmlarni ham uchratish mumkin. Quyida ulardan ayrim namunalar keltirildi.

Iqtisodiyot sohasida keng ommalashgan, shuningdek, kompyuter o'yinlariga xos termin hisoblanuvchi *bonus* (lotincha > inglizcha *bonus* – mukofot) so'zi o'zbek tilida turli ma'nolarda qo'llanmoqda:

- 1) yaxshi faoliyat uchun mukofot sifatida ish haqiga qo'shilgan pul;
- 2) kompyuter o'yinlarida bir necha bosqichlardan so'ng taqdim etiladigan qulayliklar;
- 3) sotuvchi tomonidan mijozga xaridi uchun rag'bat sifatida beriladigan sovg'alar.

Iqtisodiyot sohasida ommalashayotgan terminlar qatoriga *broker* (inglizcha *broker* – vositachi, dallol, makler) so'zini ham kiritish mumkin. Ushbu so'z fond, tovar, valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik (dallollik) qiladigan ayrim shaxs yoki firma ma'nosida qo'llanadi. Brokerlar odatda mijoz topshirig'iga ko'ra va uning hisobidan ish yuritadi.

Diler so'zi ham so'nggi paytlarda iqtisodiyot sohasining asosiy terminlaridan biriga aylangan. Inglizcha *dealer* (savdogar, agent) so'zidan olingan mazkur termin o'zbek tiliga rus tili orqali o'zlashgan. U asosan ikki xil ma'noga ega: 1) qimmatli qog'ozlar, valyutalar, qimmatbaho metallar va boshqalarning oldi-sotdisini, birja operatsiyalarini o'z nomidan va shaxsiy mablag'lari hisobiga amalga oshiruvchi fond birja a'zosi, jismoniy yoki yuridik shaxs; 2) mahsulotni ulgurji (ko'tara) sotib olib, uni chakana yo'l bilan yoki kichik partiyalarda foydasiga sotuvchi biznes ishtirokchisi, jismoniy yoki yuridik shaxs. Odatda, bunday agentlar mahsulot ishlab chiqaruvchi firmalarning dilerlik tarmoqlarida faoliyat yuritadi.

Tilda paydo bo'layotgan neologizmlarning salmoqli qismi mavjud so'zlarning qisqartmasiga asoslangan. Iqtisodiyot, xususan, bank tizimida faol qo'llanayotgan *bankomat* so'zi xuddi shu usul bilan: ruscha *bankovskiy avtomat* so'zining qisqartmasi asosida hosil qilingan. U mijozning bankdagi hisob raqami bilan kompyuter tizimi orqali bog'langan naqd pul beruvchi elektron moslamani atab keladi.

Ko'rinadiki, mustaqillikdan keyingi kirib kelayotgan so'zlarning aksariyatini inglizcha so'zlar tashkil qiladi. Lekin bu so'zlarning salmoqli qismi rus tilining ta'siri ostida o'zlashtirilayotganini kuzatishimiz mumkin. Buning o'ziga xos bir necha sabablari bor. O'zbek ziyolilari, jumladan, yuqori ilmiy salohiyatga ega shaxslar dunyo voqeliklarini rus tili orqali kuzatishadi. Ayniqsa, hukumatga yaqin elita vakillarining ham xorijiy tillardan foydalanishi ko'proq rus tili fenomeni bilan bog'liqdir. Shuningdek, maktabda ruscha ta'lim olgan shaxslarning shu til tabiatiga muvofiq fikrlashlari, xalqaro hujjatlar bilan ishlashda tayyor ruscha qoliplardan foydalanish, internetdan foydalanib innovatsion loyihalar tayyorlash kabilarda rus tilining ham ta'siri yuqori hisoblanadi [2;154].

Anglashiladiki, hozirgi paytda til taraqqiyoti jarayonida ekstralingvistik omillar muhim ahamiyat kasb etyapti. Yangilanib borayotgan dunyo sivilizatsiyasida neologizmlar o'zlashishi tillarning tabiatiga o'ziga xos ta'sir o'tkazayptiki, ularni o'z vaqtida o'rganish, tilga qabul qilish mezonlari asosida yondashish e'tiborli vazifalardan bo'lib turibdi.

Xullas, asosida shakllangan birliklar bilan boyitib borish naqadar muhim bo'lsa, uni milliylik meyorlari asosida tartibga solish, muhofaza qilish ham shu qadar ahamiyatlidir. Bunga jiddiy e'tibor qaratish doimo tilshunoslikning oldidagi eng muhim masalalardan biri bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Isakova N. Mustaqillik yillarida o'zbek tiliga kirib kelgan xorijiy so'zlarning tarkibiy-mazmuniy tahlili: Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. avtoref. – Samarqand, 2020. – 24 bet.
2. Shukurov O., Saidova M. O'zlashma so'zlar tadqiqi xususida // Qarshi DU xabarleri. Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. – Qarshi, 2021, 2-son. – 154 b
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

KOLLOKATSIYALARDA SIFATLARNING QO'LLANISHIDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Egamova Chamangul Umirovna,

Kitob tumani 50-umumta'lim maktabi o'qituvchisi

E-mail: chamangulegamova@gmail.com

Annotatsiya. Muayyan tildagi so'zlarning birikish imkoniyatlari va undagi muammolar tilning tuzilishi va mavjudligining asosiy omili, so'z leksik-sintaktik xususiyatlarini o'rganishning

muhim jihati sifatida xorij va o'zbek tilshunoslari tomonidan uzoq vaqtdan buyon faol tadqiq qilib kelinmoqda. So'z o'z ma'nosini qurshovda, ya'ni birga qo'llangan so'zlar bilan to'liqroq, aniqroq ifodalay oladi. Ba'zi o'rinlarda so'zning aniq ma'nosi nafaqat gap, balki butun matn orqali namoyon bo'lishi mumkin bo'ladi. Kollokatsiyalar leksik birlik sifatida tilshunoslik ilmida muhim ahamiyatga ega. Kollokatsiyalar tarkibida sifatlar, odatda, ma'nosi aniqlashtirilishi lozim bo'lgan otlar mavjud bo'lganda qo'llanadi. Bunda sifat ot trkumi vositasida ifodalangan tushunchani muayyan xususiyatiga ko'ra aniqlashtiradi.

Abstract. The possibilities of combining words in a certain language and the problems in it have long been actively studied by foreign and Uzbek linguists as the main factor in the structure and existence of a language, as an important aspect of studying the lexical and syntactic properties of a word. A word can more fully and accurately express its meaning in its environment, that is, in words used together. In some places, the exact meaning of a word can be revealed not only by the sentence, but throughout the text. Word combinations as lexical units are of great importance in linguistics. Adjectives in phrases are usually used when there are nouns whose meaning needs to be clarified. In this case, the adjective clarifies the concept expressed by the nominal phrase, according to its specific features.

Kalit so'zlar: kollokatsiyalar, sifat, birikuvchanlik, ot, birikma.

Key words: collocations, adjective, valency, noun, combination of words.

Til birliklarining birikish imkoniyatlari va undagi muammolar tilning tuzilishi va mavjudligining asosiy omili sifatida xorij va o'zbek tilshunoslari tomonidan uzoq vaqtdan buyon faol tadqiq qilib kelinmoqda [Vlavatskaya, 2005; Abuzalova 2018; Sharipova 1996; Shodiyev 2020]. Tahlil qilinayotgan birliklar dunyodagi barcha tabiiy tillarda uchraydi va ular so'z ma'nosini yanada aniqlashtirishi tufayli tilning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi birliklar hisoblanadi. Ma'lumki, har qanday so'zning lug'aviy ma'nosi uni qurshab turgan leksemalar (kollokatlar) vositasida namoyon bo'ladi. Kengroq yondashuvda kollokatsiyalar har qanday tildan amaliy foydalanish jarayonida mavjud bo'lishi ta'kidlanadi. Shu ma'noda kollokatsiyalarni hosil qiluvchi so'zlarning turkumlar qirqimidagi tahlili shu so'zlarning leksik-grammatik imkoniyatlarini to'liqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Xorij tilshunosligida kollokatsiyalar deb nomlanadigan birliklar tarkibida qo'llanuvchi sifat turkumiga oid so'zlar tahlili shu turkumning morfologik va leksik qatlamdagi o'rnini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Mavjud kollokatsiyalar atroflicha tadqiq qilingan va hozirda mamlakatimizda o'rganilishi uchun keng imkoniyatlar yaratilayotgan ingliz tilida sifatlar ishtirok etgan kollokatsiyalar jonli nutqni shakllantirishda muhim birliklar hisoblanadi. Kollokatsiyalar tarkibida ham sifatlar oddiy birikmalardagi kabi sifat + ot qolipida ko'proq uchraydi. Masalan, adjective + noun: *a huge profit* (*katta foyda*); *high earnings* (*yuqori daromad*); *a heavy rain* (*kuchli yomg'ir*); *lasting happiness* (*abadiy baxt*); *a strong sun* (*serquyosh*).

Keltirilgan misollardan ma'lum bo'ladiki, kollokatsiyalar tarkibida sifatlar tobe maqomda qo'llanganda hokim so'z vazifasini otlar bajaradi va bunda hech qanday grammatik shakllar talab etilmaydi. Namunadagi kollokatsiyalar muayyan sohaga taalluqli bo'lishi, ya'ni maxsuslashishi mumkin ekanligini ko'rsatdi. Masalan, *high earnings* (*yuqori daromad*), *a huge profit* (*katta foyda*) kabi kollokatsiyalar iqtisodiyot sohasiga taalluqli, deyishimiz mumkin. Bu kabi kollokatsiyalar gap tarkibida fikrni to'liq va obrazli ifodalash maqsadida qo'llanadi. Bunda so'zlovchi va tinglovchidan muloqot o'zaro tushunrli bo'lishi uchun kollokatsiyalar mansub tilni, undagi so'zlar birikuvi qoidalari haqida muayyan bilimga ega bo'lish talab etiladi. Umuman, har qanday tilda erkin muloqot qilish uchun shu tildagi so'zlarning birikuvchanligiga oid ma'lumotlardan tashqari ulardagi iboralar, kollokatsiyalarni yaxshi o'zlashtirish lozim bo'ladi. Ma'lumki, dunyoning aksariyat tillarida ot turkumiga oid so'zlar miqdoriy ustunlikka ega. Masalan, o'zbek tili morfoleksikonini tekshirgan O'.Xoliyorovning tadqiqoti natijalariga ko'ra "O'zbek tilining izohli lug'ati"da so'zlar turkumlarga quyidagi nisbatda ajratilgan: 7172 ta sifat, 1856 ta ravish, 3949 ta fe'l, 22599 ta ot, 182 ta olmosh, 30 ta son [Xoliyorov, 2021: 16]. Qolgan barcha mustaqil so'z turkumlarini qo'shganda ham otlarning miqdoridan kam bo'lishi ularning o'zbek tilida muloqot qiluvchilar nutqida qanchalik ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi. Miqdoriy jihatdan ikkinchi o'rinda sifatlarining joylashishini ham tabiiy hol sifatida qabul qilish lozim. Chunki sifatlar, aksariyat hollarda, ot turkumiga mansub bo'lgan shaxs, narsa-buyum kabi tushunchalarni nutq

jarayonida aniqlab keladi. Tabiiyki, bunday katta miqdordagi soʻzlar anglatadigan tushunchalarni aniqlab kelishga xizmat qiluvchi soʻzlar turkumi ham leksikada salmoqli qismni band qiladi. Shu tufayli harakat va holatni bildiruvchi feʼllar soni kamligi u ifodalaydigan tushunchalarni aniqlashtirishga xizmat qiluvchi ravishlar miqdorining ham ot va sifatarga nisbatan kamligiga sabab boʻlgan, deyishimiz mumkin. Ingliz va rus kabi qardosh boʻlmagan tillarda mavjud kollokatsiya (ingliz tilida *collocation*) atamasi ostida birlashadigan til birliklarida ham sifatlar shunday vazifalarni (shaxs yoki narsani turli jihatlariga koʻra aniqlashtirish) bajarishi yoki iboraga aylanish arafasidagi kollokatsiyalarda umumiy maʼnoga qandaydir maʼnoda hissa qoʻshish uchun xizmat qiladi. Fikrimizni dalillash uchun ingliz tilidagi sifat turkumiga oid soʻzlar ishtirok etgan baʼzi kollokatsiyalar tahlilini keltiramiz.

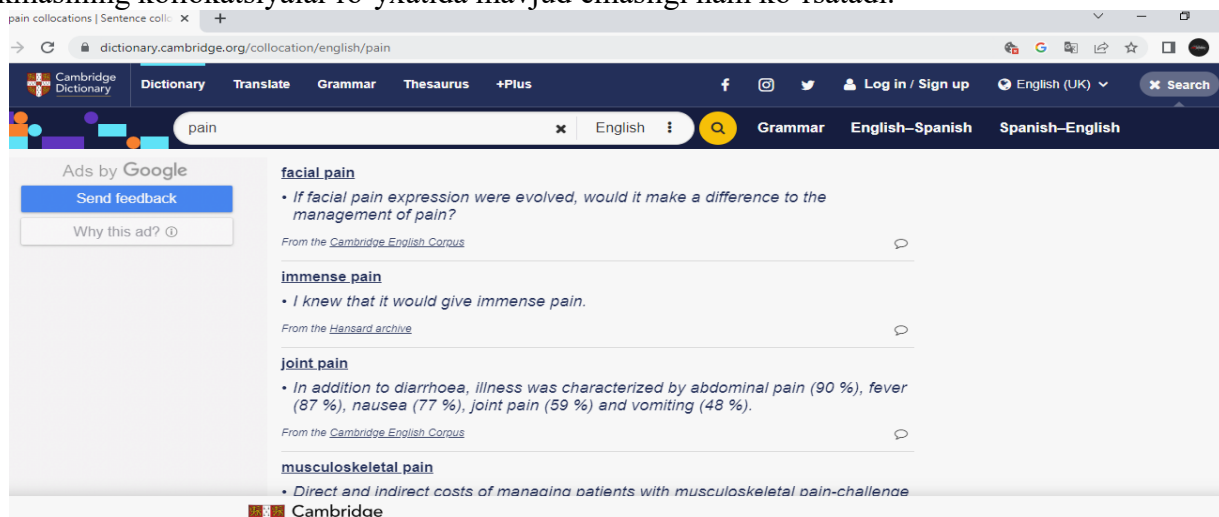
Masalan, Jon Marks va A.Wooderlarning 2007-yilda nashr etilgan “Natural English collocations” kitobida kollokatsiyalar muayyan mavzular kesimida joylashtirilgan. Mazkur kitob foydalanuvchilarning kollokatsiyalarni tez va oson xotirada saqlab qolishlari, amaliyotda (nutqiy vaziyatda) qoʻllash koʻnikmalari shakllanishiga moʻljallangan boʻlib, uning “Health and sickness” (Salamatlik va kasallik) boʻlimida sifat ishtirok etgan kollokatsiyalarga misollar keltirilgan. Boʻlimning A topshirigʻida foydalanuvchi birinchi qismdagi kollokatsiyalar tarkibida qoʻllangan sifatarga zid maʼnoli sifatarni topib ikkinchi qismdagi boʻsh oʻrinlarga qoʻyishlari kerak boʻladi. Bunda oʻquvchidan nafaqat morfologiya, balki leksikologiyaga oid maʼlumotlarga ega boʻlishi talab etiladi:

- “1) a slight pain / a _____ pain – *yengil ogʻriq* / _____ *ogʻriq*;
- 2) serious injuries / _____ injuries / *jiddiy jarohat (lar)* / _____ *jarohat(lar)*;
- 3) a mild illness / _____ a illness – *yengil kasallik* / _____ *kasallik*;
- 4) a high temperature / a _____ temperature – *yuqori harorat* / _____ *harorat*;
- 5) a slight fever / a _____ fever – *ozgina isitma* / _____ *isitma*” [Marks, Wooder: 11].

Mashqda boʻsh oʻrinlarni toʻldirish uchun *serious* (*jiddiy*), *minor* (*kichik*), *high* (*baland*, *yuqori*, *qattiq*), *severe* (*ogʻir*), *low* (*past*) kabi soʻzlar taklif qilingan va foydalanuvchi bulardan mutanosibini tanlashi kerak boʻladi. Albatta, birikmalardagi boʻsh qismlarni toʻldiruvchi sifatlar har bir tilning oʻziga xos grammatik va leksik xususiyatlariga bogʻliq holda tanlanadi. Masalan, ingliz tilida muloqot qilmaydigan foydalanuvchilar shu oʻrinda *a slight pain* (*yengil ogʻriq*) kollokatsiyasidagi sifatni zid maʼnolisiga almashtirishda *high* soʻzi tanlagan boʻlardi, chunki bu soʻzning *baland* maʼnosi ham mavjud:

“**high** [hai] 1) yuqori, oliy; 2) katta, kuchli; ~ **wind** kuchli shamol; 3) hashamatli, dabdabali; ~ **building** hashamatli bino; 4) baland, qimmat; ~ **price** qimmat narx; 5) baland (ovoz); ... 11) qattiq, kuchli a ~ **wind** qattiq shamol; **to have a ~ opinion of smb** birov haqida yuqori fikrda boʻlmoq” [7:183].

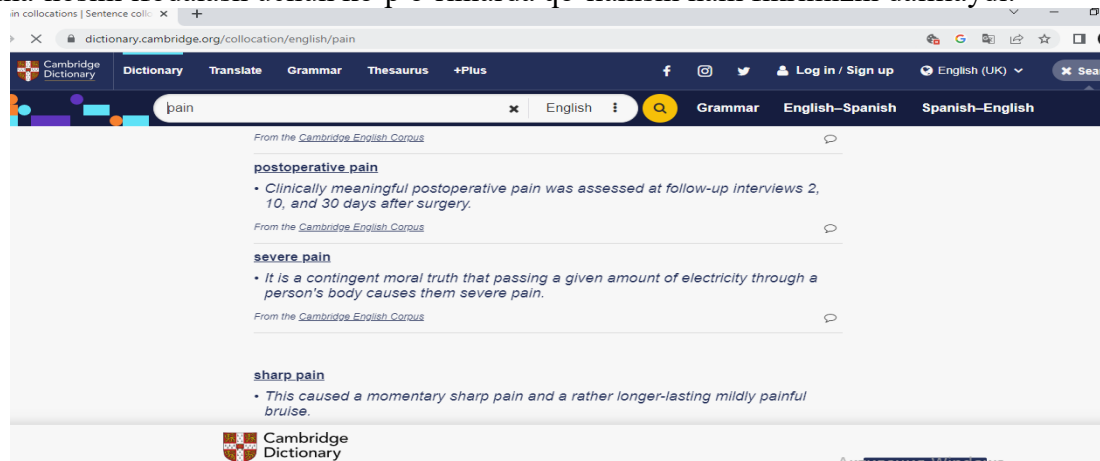
Yuqorida keltirilgan kollokatsiyalarga oid mashqda *high* sifatining lugʻatda keltirilgan oʻn birinchi maʼnosi *slight* (*yengil*) soʻzining antonimi sifatida boʻsh joyni toʻldirishi mumkin. Ammo *a high pain* (*qattiq ogʻriq*) birikmasi ingliz tilida kollokatsiya boʻla olmaydi. Bu fikrni *a high pain* birikmasining kollokatsiyalar roʻyxatida mavjud emasligi ham koʻrsatadi.

Severe (qattiq, og‘ir) sifati pain so‘ziga birikkanda “qattiq og‘riq” ma’nosini berishi va u *slight pain* (*yengil og‘riq*) ga mazmuniy ziddlik hosil qilishi mumkin. Mashqdagi bo‘sh joy aynan *severe* (qattiq, og‘ir) sifati joylashtirilishi lozim. Chunki bu so‘zga tarjima lug‘atida quyidagi maqola keltirilgan:

“**severe** 1) talabchan, qattiqqo‘l 2) qattiq, og‘ir; ~ **headache** qattiq bosh og‘rig‘i” [Najmiddinov, 2018: 183].

Kollokatsiyalar lug‘atida *severe pain* birikmasining mavjudligi va jonli ingliz tilida “qattiq og‘riq” ma’nosini ifodalash uchun ko‘p o‘rinlarda qo‘llanishi ham fikrimizni dalillaydi.

Ba’zi o‘rinlarda grammatik ma’noni aniqlashtirishda ham kollokatsiyalar, ular haqidagi ma’lumotlar zarur bo‘ladi. Masalan, ingliz tilida ba’zi so‘zlarning qaysi turkumga mansubligi uning yonida qanday so‘z qo‘llanganligiga bog‘liq bo‘ladi: 1) *History teaches everything* (*tarix hamma narsani o‘rgatadi*); *R.Kholov is history teacher* (*R.Xolov tarix o‘qituvchisi*). Keltirilgan misollarning birinchisida *history* (tarix) so‘zi otga xos, ikkinchi holatda sifat turkumiga xos grammatik vazifa (otning belgisini ifodalash) bajargan.

Anglashiladiki, kollokatsiyalar tarkibida sifatlar, odatda, ma’nosi aniqlashtirilishi lozim bo‘lgan otlar mavjud bo‘lganda qo‘llanadi. Bunda sfiat ot trkumi vositasida ifodalangan tushunchani muayyan xususiyatiga ko‘ra aniqlashtiradi. Nutqdan tashqarida sifat turkumiga mansub deb qaraladigan ba’zi so‘zlar kollokatsiyadagi qurshovga ko‘ra boshqa turkumga o‘tishi ham mumkin. Jahon tillarida, xususan ingliz tilidagi sifatlarning birikuvchanlik xususiyatiga ularning grammatik va semantik turlardan qaysi biriga kirishi (asliy yoki nisbiy; rang-tus, maza-ta’m, xususiyat, payt kabi), otga birikish tartibi (masalan, xususiyat bildiruvchi sifatlarning hajm-o‘lchov sifatlarga nisbatan otga yaqinroq yoylashishi), gap qurilishidagi maqomi (kesim yoki aniqlovchi vazifasida kelishi), birikayotgan so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi (leksik valentlik), gapning umumiy mazmuni kabi lisoniy, shuningdek, boshqa nolisoniy vositalar ham ta’sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Влавацкая, М. В. Лексикографическая интерпретация сочетаемости слов: Модель построения русско-английского учебного комбинаторного словаря, дис.... канд. филол. наук. - Москва: РГБ, 2005. - (Из фондов Российской государственной библиотеки), – 274 с.
2. Abuzalova M. Substansial morfologiya, valentlik va sintaktik qurilma, filol.fan.doktori (DSc) dissertatsiyasi, Samarqand, 2018. – 240 b.
3. Sharipova O‘., O‘zbek tilida yumush fe’llarining ma’no valentliklari, fil.fan.nomz.diss. avtorefirati, - Toshkent, 1996. – 52 b.
4. Shodiyev S.E., Turg‘un so‘z birikmalarining sintaktik direvatsiyasi, filol.fan.b.fal.dok (PhD) diss. Samarqand, 2020, – 128 b.
5. Xoliyorov O‘. O‘zbek tili ta’limiy korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Filol. fan. bo‘yicha fal. dok-ri. diss. avtoref. – Termiz, 2021. – 24 b.
6. Marks J., Wooder A., Natural English collocations, – London: A & C Black, 2013. – P.11. (– 98 p.)
7. Najmiddinov A., Inglizcha-o‘zbekcha O‘zbekcha-inglizcha lug‘at, Toshkent: Donish chirog‘i, 2018. – 842 b.

*Luqmonova Ruxsora,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti 4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Ma'suma Mo'minova*

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyada faol qo'llanuvchi konsept atamasi izohiga e'tibor qaratilgan. Konsept – bu tushuncha ekanligi, bu tushuncha ortida ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun ekanligi “Ayol” konsepti vositasida yoritilgan.

Abstract. This article focuses on the explanation of the concept term actively used in cognitive linguistics and linguocultural science. The concept is a concept, behind this concept is understood socially or subjectively, has its own historical roots reflecting the important material, mental, and spiritual aspects of human life, and reflects the general experience of the people.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, konsept, kalka, antroposentrik paradigma.

Key words: cognitive Linguistics, Linguistic Culture, Concept, Kalka, Anthropocentric Paradigm.

Lingvokulturologiyada, kognitiv tilshunoslikda eng ko'p, faol qo'llanuvchi termin konsept hisoblanadi. Uning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va adabiyotshunoslikdagi izohlari o'zaro farqlanadi. Mazkur termin o'tgan asrning 80-yillarigacha tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, uning hozirgi vaqtdagi izohi tushuncha terminiga nisbatan kengroq ahamiyat kasb ertganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, N.Y.Shvedova konsept – bu tushuncha ekanligi, bu tushuncha ortida ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini qayd etadi. [3, 603.]

Professor N.Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan”. [1,9]

Konsept termini borasidagi fikrlar N.Mahmudov, Sh.Safarov. A.Mamatov tomonidan batafsil izohlangan. Eng asosiy xulosa shuki, konsept – mental tuzilma. Shuningdek, u ayni vaqtda ko'p qirrali va ko'p qatlamli, psixologik, kognitiv-semantik lingvokulturologik jihatlarni namoyon qiluvchi tuzilmadir.

Konsept muammosi antroposentrik paradigmaning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, o'zbek tilshunosligida konseptlar leksik yoki leksik-frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Konsept atamasi, asosan, adabiyotshunoslik, lingvokulturologiya hamda lingvokognitologiyada qo'llanilishi ma'lum. Mazkur atamaning izohi o'zaro farqli jihatlarga ega hisoblanadi. Konsept so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, “conceptus”, ya'ni “tushuncha” degan ma'noni anglatadi. Biroq konsept tushunchadan ko'ra kengroq ma'noni ifodalab keladi.

Rus tilshunosligida konsept tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S.Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S.Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ladi. Yu.S.Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, konsept so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. Konsept lotin tilidagi conceptus – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga

ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi.

Y.S.Stepanovning ta'rifiga ko'ra, konsept: "inson ongida madaniyat o'chog'i, bu madaniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa. Ma'lum bir so'z bilan birga keladigan g'oyalar, tushunchalar, bilimlar, uyushmalar, tajribalar to'plami". "Молодой учёный" jurnalida chop etilgan "Fransuz tilida "ayol" konseptining kognitiv tahlili (mualliflar: Aliyeva G. hamda Eshboyeva T.)" maqolasida ta'kidlanishicha, "Konsept" tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. [2, 991] Ammo "konsept" atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q. (Cognition-bilish, cognize-tushunmoq, bilmoq cognitive-bilishga oid, cognition-aql, tafakkur). Insonning dunyoni, voqelikni bilishi, uni idrok etishida uning faoliyati natijasi hisoblangan tafakkurning o'rnini alohida ta'kidlash kerak.

Ayol konseptini lingvokognitologik tadqiqi yuzasidan juda ham ko'p samarali ishlar amalga oshirilgan. O'zbek va Osiyo xalqlari orasida ayolga nisbatan nazokatli, vafodor, mehnatkash, oilasiga sadoqatli, pazanda, farzandlari manfaatlarini o'z manfaatlaridan ustun ko'radigan, aqlli, bilimdon, ibohayoli, iymon-e'tiqodli va shu kabi yuksak xislatlarga ega shaxs sifatida tasvirlanadi.

"Ayol" konsepti ishtirok etgan maqollar ham xalqimiz og'zaki ijodi ko'p uchraydi. Masalan:

1. Ayolning sarishtasi — ro'zg'orning farishtasi
2. Ayolning husni pardoza emas, aqlida.
3. Ayol borki, olam munavvar.
4. Ayol beshikni tebratar, bola dunyoni.
5. Ayolning sumbuli — yigitning dili.
6. Ayol so'm qilar, erkak chaqa.
7. Taqdirli ayol — tadbirli ayol.

Qirg'izlarda:

1. Ayolning yuragi qirq erkakning ko'zidan yaxshi ko'radi.
2. Ayolning so'zi qat'iy bo'lmaydi.

Turkmanlarda:

1. Ayol—bo'yin, erkak—bosh.
2. Ayolning ko'zyoshlari hech narsaga arzimadir, lekin u ko'p narsalarni ifodalaydi.

Ozarbayjonlarda: Tabibda burgutning ko'zi, she'rning yuragi, ayolning qo'llari bo'lishi kerak.

Demak, mental tuzilma – konseptning lisoniy belgiga o'tishi, konseptning lisoniy moddiylashuvi ong va til tizimi o'rtasidagi hamkorlikning mahsuli, madaniyani aks ettiruvchi birlik ekanligini unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Н.Махмудов. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... //Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2012. № 5.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. //Ю.С.Степанов — М.: Академический проект. 2004. 991с.
3. Шведова Н.Ю. Избранные работы. — М. 2005. — С.603.

O'ZBEK TILIDA SHEVAGA XOS SO'ZLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (QASHQADARYO VILOYATI KITOB TUMANI SHEVASI MISOLIDA)

*Pulatova Dildora Dilmuradovna,
Rashidov Javohir Akram o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek shevalari har bir hududda o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi, o'zbek tili lahjalari, o'zbek tili dialektlarini o'rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlari va Qashqadaryo viloyati Kitob tumani hududida ishlatiladigan ayrim so'z va iboralarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Abstract. The article discusses the fact that Uzbek dialects have their own characteristics in each region, Uzbek language dialects, Uzbek language dialects, and the specific characteristics of some words and phrases used in the Kitob district of Kashkadarya region comments are made.

Kalit soʻzlar: sheva, lahja, dialekt, shevaga xos soʻzlar, shevaga xos soʻz va iboralar, oʻzbek tili shevalari.

Key words: dialect, dialect, dialect-specific words, words and phrases, dialect of the uzbek language.

Bugungi kunda Oʻzbek shevalari har bir hududda oʻziga xos xususiyatlarga ega hamda turfa ifodalarni oʻzida mujassam etadi. Shuning uchun ham, oʻzbek tili juda serqirra va boy tillardan sanaladi. Oʻzbek tilidagi shevaga oid soʻzlarni oʻrganishning yoʻnalishini belgilashda S.Ibrohimov, S.Rahimov, T.Yoʻldoshev kabi olimlarning tadqiqotlari yetakchi rol oʻynaydi [Ibrohimov,1956; Rahimov, 1985; Yoʻldoshev, 1986].

Oʻzbek tili leksik qatlamining dialektal oʻziga xosligi qadimgi urugʻ va qabilalarning alohida hududlarda yashaganliklari bilan belgilanadi. Chunki qadimdan urugʻ va qabilalarning ijtimoiy hayot tarzi, hududiy mustaqilligi, kasb-hunari, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etishi tayin edi. Natijada, bu jarayon umumiy oʻzbek tilini saqlab qolgan holda maʼlum hududlarga xos turfa xil sheva variantlarining yuzaga kelishiga sabab boʻldi. Tarixiy maʼlumotlarga koʻra, Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston hududida mavjud boʻlgan qipchoq, oʻgʻuz, qarluq-chigil, uygʻur xalqlarining til birligi oʻzbek tilida ham shunga muvofiq sheva va lahjalarning vujudga kelishiga sabab boʻlgan. Demak, oʻzbek milliy tilining shakllanishi va ravnaqi uchun uchta lahja xizmat qilgan: qipchoq (janubiy-gʻarbiy guruh), oʻgʻuz (shimoliy-gʻarbiy guruh) va qarluq (janubiy-sharqiy guruh) lahjalari boʻlib, ular maʼlum hududlar bilan chegaralangan [Hamroyev va b. 2017:5].

Oʻzbek tili dialektlarini oʻrganish yuzasidan koʻpgina tadqiqot ishlari olib borilgan. Hududiy dialektlar masalasida professorlar Q.Muhammadjonov shimoliy oʻzbek shevalarini, A.Aliyev Namangan guruh shevalarini, X.Doniyorov Samarqand va Jizzax viloyatlaridagi oʻzbek shevalarini, B.Joʻrayev va A.Shermatov Yuqori Qashqadaryo hamda Quyi Qashqadaryo oʻzbek shevalarini, N.Murodova Navoiy viloyati shevalarini, T.Qudratov Qashqadaryo viloyatidagi oʻzbek shevalarining oraliq guruhini tadqiq etishgan [Rajabov, 1996; Doniyorov , 1997; Aliyev, 1974:219; Qudratov, 1968: 236; Joʻrayev: 1969: 25; Murodova, 2007; Shermatov, 1972]. Bu tadqiqotlar oʻzbek tili shevalarining oʻziga xosligini asoslab beradi.

Yana shuni aytish mumkinki, oʻzbek tilidagi shevaga oid soʻzlarning tasnifiy masalalari ham koʻpgina olimlar tomonidan oʻrganilgan. Xususan, professor V.V.Reshetovning tasnifiga koʻra, oʻzbek tili shevalari uch guruhga ajratiladi:

1) shimoli-gʻarbiy guruh – bu qipchoq lahjasidagi shevalardan iborat va unga qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq tillarining taʼsiri sezilib turadi;

2) janubi-gʻarbiy guruh – bu oʻgʻuz lahjasiga taalluqli boʻlib, unga chegaradosh hudud tili, yaʼni turkman tilining taʼsiri bor;

3) janubi-sharqiy guruh – bu qarluq lahjasiga xos boʻlib, unga tojik tilining aralashuvini kuzatish mumkin [Ashirboyev, 2013:36].

Olimning tasnifi Oʻzbekiston viloyatlari tilining oʻziga xosligini belgilash uchun asos boʻladi. Garchi barcha viloyatlar uchun umumiy soʻzlashuv tili oʻzbekcha boʻlsa ham, viloyatlararo leksik qatlam oʻziga xos leksik-semantik, fonetik, grammatik, sintaktik jihatdan farqlanadi. Bu masalada ham V.V.Reshetovning tasnifi muhim ahamiyatga ega. Har bir hududning sheva variantlari oʻziga xoslikka ega. Biz Qashqadaryo viloyati Kitob tumani aholisi nutqida faol qoʻllaniladigan shevaga xos boʻlgan soʻzlar va iboralarini oʻrgangan holda ularning oʻziga xos xususiyatlarini yoritishga harakat qildik.

Kitob shevasiga xos soʻzlar, ularning adabiy tildagi muqobili, ularning izohi va qoʻllanilishiga oid misollar:

BIKA – (adabiy tilda *pushti*) och qizil rang. Qashqargulimizning *bika* ochiladigani ham bor ekan.

BOLGʻINDOR (BOLGʻUNDOR) – (adabiy tilda *tokcha*) uyning toʻrida sandiq qoʻyish va oʻrin-koʻrpalarni yigʻish uchun maxsus ajratilgan joy. Saida aya uyini yigʻishtirdi, koʻrpalarni *bolgʻindorga* taxladi.

BOYIMJON – (adabiy tilda *baqlajon*) sabzavot turi. Tomorqamizga bir qatorgina *boyimjon* ham ekdik.

BOZBARAK – (adabiy tilda *ventilyator*) shamol beruvchi maxsus moslama. Uy juda isib ketdi, *bozbaragingni* qoʻshgin, bolam.

DAKALAK – (adabiy tilda *kaltak*) 50-60 sm boʻlgan, biror narsani yuqoridan urib tushirishga moʻljallangan yoʻgʻon toʻgʻri tayoq. Yongʻoqning toʻkilmaganlarini *dakalak* bilan urib tushirdim.

GUMURMOQ – (adabiy tilda *cho'kmoq*) suv oqmaydigan chuqur joyda cho'kmoq.

GUMMAK – (adabiy tilda *qo'zi*) ona sutiga to'ymagan va natijada kalta oyoqli bo'lib qolgan'risoladagidek rivojlanmagan qo'zi. Shu *gummakchani* sotmoqchiman.

GIDDI (GIRDI) – (adabiy tilda *cheti*) har qanday narsaning chet tomoni. Nonning *giddini* kuydiribsidza, kelin! Supaning *giddiga* borma, tushib ketasan!

GAZA – (adabiy tilda *qir*) pastroq va kichikroq tepalik. *Gazaning* tepasiga qo'ylarni yoygan cho'pon to'niga yonboshladi.

GO'SALA – (adabiy tilda *buzoq*) sigirning bolasi. Bu *go'salacham* sal nimjonroq.

GUPPICHA – (adabiy tilda *nimcha*) paxta solib, qavilgan yengsiz kalta ust kiyim. Salqin tushsa, *guppichamni* kiyaman.

KO'NARGI – (adabiy tilda oqlig') qatiq bo'lishi uchun iliq sutga ezib solinadigan achitqi vazifasidagi ozgina qatiq. Qatiqni ivitayotganda *ko'nargini* yaxshi ezsa, qatiq ipakday mayin bo'ladi.

LAXCHA TO'PPA – (adabiy tilda *shilpildoq*) xamir yoyib suvda pishirilgan taom. *Laxcha to'ppani* qatiksiz yeb bo'lmaydi.

TEVONA – (adabiy tilda *katta igna*) ko'rpa – ko'rpachalarni qavish uchun maxsus katta igna. Qo'shni, *tevonangizni* berib turing, ko'rpa qavimoqchi edim.

YAJMIJ – issiq nonni to'g'rab,ustidan sariyog' quyib ezib tayyorlangan taom. Oyim qachon non pishirsalar, *yajmij* qilib berardilar.

Qashqadaryo viloyati Kitob tumani hududida ishlatiladigan ayrim iboralar va ularning qo'llanilishiga oid misollar:

Yuragi ikkita – qo'rqmas. O'ziyam *yuragingiz ikkita* ekan opa, shu qorong'ida qanday keldingiz?

Miyasining tarki ochildi – tushundi. U voqeni o'z ko'zi bilan ko'rdi-yu *,miasining tarki ochildi* qo'ydi.

Chillasida chiroq ko'rmagan – Ochko'z. Bunaqa *chillasida chiroq ko'rmaganlarning* ko'pini ko'rganman, bermaganingga qo'ymaydi, bolam.

Palagiga gul chiqqan – Serkasal. Eee, qilgan kelinimni tozayam *palagiga gul chiqqan* ekan, kuyibam kettim, ovsin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, har bir hududning tili fonetik, leksik, grammatik jihatdan bir-biridan farq qiladi, shuningdek, ayrim o'ziga xos o'xshash tomonlari mavjud. Xususan, Qashqadaryo viloyati Kitob tumani hududida ishlatiladigan ayrim so'z va iboralar viloyatning boshqa hududlari leksikasidan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Иброхимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Кулоллик, тандирчилик ва шувоқчиликка оид. АДД.Т., 1956.;
2. Ибрахимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). – Тошкент, 1961.;
3. Ибрахимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент, 1967.;
4. Rahimov S. O'zbek tili Surxondaryo shevalari. (Fonetika, leksika). – Toshkent: Fan, 1985.;
5. Yo'ldoshev T. Tojikistondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1986.
6. Hamroyev M.va b. Ona Tili: O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2017. – b. 5.
7. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.;
8. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent: Fan, 1997.;
9. Aliyev A.Y. O'zbek dialektologiyasidan materiallar. – Toshkent: Fan, 1974. 219.;
10. Qudratov T. O'zbek tilining oraliq shevalari (Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi va Qamashi rayonlaridagi oraliq sheva materiallari asosida): Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 1968. – 236 b.;
11. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1969. – 25-31 b.;
12. Murodova N. O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini. – Toshkent: Fan, 2007.;
13. Shermatov A. Quyi Qashqadaryo o'zbek shevalari. – Toshkent, 1972.
14. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013. – 36 b.

III SHO‘BA.

ONA TILI VA ADABIYOT TA‘LIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

TARIXIY VOQEALARNING BADIY IFODASI (Qoriy, Muqimiy, Muhyi she‘rlari misolida)

*Ahadjon Muhammadiyev,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti dekani,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
abdulahadmuhammad@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Qo‘qonda yashab ijod etgan shoirlarning she‘riy asarlari tahlil etilgan. Qo‘qon adabiy muhiti Qoriy, Muqimiy, Muhyi she‘rlari misolida qiyosiy tahlil qilingan.

Abstract. In this article, the poets who lived and created in Kokan in the late 19th and early 20th centuries are analyzed. The literary environment of Kokan is comparatively analyzed on the example of Qary, Muqimi, Muhyi poems.

Kalit so‘zlar: tarixiy voqea, badiiylik, tasvir, masnaviy, devon, she‘r.

Key words: historical event, art, image, masnavi, devan, poem.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Qo‘qonda yashab ijod etgan shoirlar ko‘plab tarixiy voqea va hodisalarning jonli guvohi bo‘lishdi. Ular o‘z navbatida bu tarixiy, ijtimoiy-siyosiy voqealarga bag‘ishlab asarlar ham yozib qoldirishgan. Bu tarixiy asarlarning ayrimlari nasriy, aksari esa she‘riy asarlarda o‘z aksini topgan. Masalan, Muhyini biz nafaqat shoir va xattot sifatida balki mashhur tarixchi sifatida ham yaxshi bilamiz. Uning o‘z davri tarixini batafsil bayon etuvchi “Tarixi Muhyi Xo‘qandiy” asari hali hanuz batafsil o‘rganilgan emas. Muhyining tarixiy voqealar aks etgan asari faqat shugina emas. U zamonasining ko‘plab mashhur tarixiy voqea va hodisalariga, shuningdek, tarixiy shaxslariga bag‘ishlab qator she‘rlar ham yozdiki, bu manzumalar o‘sha davr tarixini yorqinroq o‘rganish imkonini beradi.

Xullas, XIX asrning 70-yillardan boshlab Qo‘qon xonligida o‘zaro nizolar, qo‘zg‘olonlar avjiga chiqadi. Shunday bir tahlikali vaziyatda, 1874-yil o‘rtalarida Muhyi hajga jo‘nadi va 1875-yil yanvar oyida haj marosimini ado etib, qaytishida bir necha Sharq mamlakatlarini ko‘rib, yil oxirida yana Qo‘qonga qaytib keldi. Bu paytda, ya‘ni 1875-yilning yozida Xudoyorxon Turkiston general-gubernatori fon Kaufmannning hiylasi bilan Orenburgda uy qamog‘ida ushlab turilgan edi. Xondan so‘ng taxtni egallagan valiahd shahzoda Nasriddinxonni soxta Po‘latxon yenggan va u Mahram qal‘asida jon saqlashga majbur bo‘lgan edi. Shogirdi tang ahvolda ekanini eshitgan Muhyi darhol Nasriddinxon huzuriga boradi va uni saroydagi obro‘li kishilar bilan aloqa o‘rnatishiga hamda 1876-yil yanvar oyida Qo‘qonga taklif etib, taxtni qayta egallashiga ko‘maklashadi.

Chunonchi, Qo‘qon adabiy muhitining yetakchi tadqiqotchilaridan biri, taniqli olim Sh.Yusupov ham bu masnaviy yaratilgan vaziyat xususida Muhyining dastnavis bayozidagi quyidagi ma‘lumotga alohida e‘tibor qaratadi: “Bu masnaviy qo‘zg‘olon vaqti jannatmakon Said Muhammad Nasriddinbek Ho‘qanddin bir necha muddat ketib, Xo‘jand qal‘asida yashirilib turganda yozildi va Fo‘lot ismli qirg‘in keltiruvchi Marg‘ilon shahrida o‘tqa yondirildi. Faqir Muhyi bul vaqtda saodat safaridin Baytullohni ziyorat qilib qaytgan edim. Qaytganimda xonni qal‘ada maxfiy ko‘rdum” [12.97-6.].

SH.Yusupov masnaviy avvalida keltirilgan shoirning ushbu tarixiy ma‘lumotini: “Muhyi voqealarni oradan ancha muddat o‘tgach qayd etgani uchun bo‘lsa kerak, ba‘zi o‘rinlarda noaniqlikka yo‘l qo‘ygan. Chunonchi, soxta Po‘lodxon yondirilmagan, dorga osib o‘ldirilgan”, deb izohlaydi [11. 112-b.].

Yuqorida Muhyining aynan shu masnaviysi hamda unga sharh sifatida bitilgan tojikcha nasriy bayon bilan tanishdik. Tadqiqot jarayonida bayozdagi o‘zbekcha matn devondagi tojikcha matnning

tarjimasi ekani aniqlandi. Biroq shoir devonda negadir soxta Po‘lodxon (Mulla Ishoq)³⁴ning olovda yoqilgani haqida emas, uning xunrezlik, tug‘yon va zulm otashini alanga oldirib yuborgani xususida so‘z yuritadi. Bu esa, bizningcha, Muhyining voqealar tafsilotini tarix zarvaraqlarida aks ettirishda beparvo munosabatda bo‘lmaganini ko‘rsatadi.

XIX asr oxirlarida sodir bo‘lgan mashhur Viktor Dmitrovich Axmatov voqeasi ham Qo‘qon adabiy muhiti shuarolarining e‘tiborlaridan chetda qolmadi. Mahalliy xalq orasida Viktor boy nomini olgan bu shaxs Qo‘qondagi aka-uka Kamenskiylar savdo majmuasida ish boshqaruvchi bo‘lib xizmat qilgan. Shu davrda u turli-tuman nayranglar ishlatib, mahalliy boylarni aldab ulardan ko‘p mikdorda pul to‘plagan va qulay fursatni g‘animat bilib g‘oyib bo‘lgan. 1890 - 91-yillarda bo‘lib o‘tgan bu voqea butun Farg‘ona vodiysida katta shov-shuvlarga sabab bo‘ldi va ko‘pgina shoirlar bu voqeaga bag‘ishlab birqancha she‘rlar yozdilar. Masalan, Muhyi “Dar mazammati Bektur” (19 band, 95 misra) nomli hajviy she‘rini yozgan bo‘lsa, Muqimiy bu mavzuda “Hajvi Viktor boy” (4 band, 20 misra) [8. 360-b] va “Xajvi Viktor” (5 band, 25 misra) [8. 361-b]. muxammaslarini hamda “Voqelai Viktor” [8. 362-b] nomli masnaviy yo‘lidagi satirik dostonini (134 misra) yozdi.

Muhyining 1891-yilda ro‘y bergan “Vektor voqeasi”ga bag‘ishlangan “Dar mazammati Bektur” nomli hajviy muxammasi xususida Sh.Yusupov shunday yozadi: “Muhyi hajvining nayzasi asosan Viktorga emas, balki mol-dunyo hirsiga berilib, kechani-kecha, kunduzni-kunduz demay, orom-u rohat nimaligini bilmagan, boyligi hech yerga sig‘masa ham shariat buyurgan zakotga g‘irromlik qilgan, beva-bechoralarga yordamni aslo xayoliga keltirmagan ziqna boylarga qaratilgan”³⁵. Muxammasning quyidagi bandiga diqqat qiling:

*Bermay zakoti shar‘iy, haj qilmag‘on guruha,
Dunyo deb oxiratni yod etmagan guruha,
Arbobi fazl qadrin hech bilmagan guruha,
Rusiydin o‘zga elga bosh inmagan guruha,
Javr ayla – berma pulni imkoni bor Bektur.*

Shoir fikricha, haqiqiy aybdor pulni aldov yo‘li bilan o‘zlashtirib, mol egalarini chuv tushirib o‘z yurtiga qochib ketgan Viktor emas, bilaks yeb to‘ymas boylardir. Firibgarining bu ishi esa ayni muddao.

Shu o‘rinda Muhyi ijodida ko‘plab taxmis she‘rlar borligini ham alohida ta’kidlash lozim. Bular orasida tab‘i xud muxammaslar ham, yoxud, o‘zga shoirlar g‘azallari asosida yozilgan muxammaslar ham bor. Shoirning “Viktor voqeasi”ga bag‘ishlangan ushbu she‘ri tab‘i xud muxammasdir.

Farg‘onada ovozasi keng tarqalgan “Viktor voqeasi” yuqorida ta’kidlaganimizdek, Muqimiyning ham diqqat e‘tiboridan chetda qolgan emas. Muqimiy Vektorga bag‘ishlab ikki muxammas va bir masnaviy bitgan. Muxammasda Muqimiy Viktor obrazini quyidagicha tasvirlaydi:

*Qissa bozi daftarga olgon ekan Viktor boy,
Boylar boyi boylarga kordon ekan Viktor boy,
Ma‘lum, mashhur Xo‘qandga shayton ekan Viktor boy,
Kanturalar ichinda yomon ekan Viktor boy,
Temir sandiq degoni yolg‘on ekan Viktor boy [8. 360-b]..*

Muqimiyga ko‘ra, Viktor boy anashunday epchil hiylagar va chaqqon tovlamachi. Muxammas davomida uning tengsiz firibgarligi bundan-da kuchliroq misralar orqali “tavsif”lanadi:

*Bilmaslarni bildurdin, sudxo‘r ko‘nglin tindurdin,
Makru hiyla ishlatib, qo‘noq qilib, qo‘ndurdin,
Ko‘p boylarni sindurdin, sudxo‘r ko‘nglin tindurdin,
Yo‘q joylardin unduro‘b, sandiq pulga to‘ldurdin,
Bir kurashda yiqitgan polvon ekan Viktor boy [8. 360-b].*

Mahalliy ziqna boylarning fikru zikrini yaxshi o‘rgangan Viktor ularga juda katta foydalarni va‘da qiladi. Hali qo‘lga kelib tushmagan sarob kabi foydalar haqida so‘zlab, o‘z hamyonini misli

³⁴ Сохта Пўлодхон (Исҳоқ Ҳасан қассоб ўғли) кўзғолони ҳақидаги нисбатан тўлиқ ва тўғри маълумотлар Ш. Юсуповнинг «Тарих уммони сирлари». («Шарқ» нашриёти, Тошкент – 2007 й.) номли асарида мавжуд.

³⁵ Ўша асар 119-бет.

ko'rilmagan darajadagi aqchalarga to'ldirgani sabab, Muqimiy uni "yo'q joylardan unduro'b, sandiq pulga to'ldurding, bir kurashda yiqitgan polvon ekan Viktor boy", deya kinoyali tavsiflaydi.

Muhyining ham, Muqimiyning ham bu kabi kinoyali tavsiflaridan asl maqsad o'zlarini musulmon sanagan, aslida esa uning mutlaqo ziddi bilan sifatlangan mahalliy o'ziga to'q va boylarning chuv tushishlaridir. Aslida bular shunga loyiqdek, go'yo.

Muqimiyning "Hajvi Viktor" muxammasidan esa quyidagilarni o'qiymiz:

*Falokat shum badragan kasofat tav'aman Viktor,
Siyoyi kundai do'zax, jahannam oshiyon Viktor,
Musulmonlar haqiga ko'zlading javru ziyon Viktor,
Sinib qilding o'zingdek ko'p kishilarni xazon Viktor,
Bularni ham jazosi der edi dorul-amon Viktor [8. 361-b].*

Muxammasning mazkur bandida mahalliy puldor xalqni madaniy yo'l bilan tunagan Viktorga nisbatan o'z nafratini oshkora bayon etadi. Uning bu qilmishlari uchun do'zaxning kudasiga aylanishini bashorat qiladi. Biroq muxammasning oxirgi bandida shoir o'z maqsadini yana bir bor aniq ifodalaydi:

*Kelib ohista kanturga dedilarkim mavosodin,
Sotib naqd aqcha qildi ba'zi odam mulku ashyosin,
Yemay, ichmayki berdi ikki qo'llab xalq dunyosin,
Bu rangda ko'zladilar o'zlarin toroj-u yag'mosin,
Iloji bo'lsa yeb ket bir tiyin ham berma, jon Viktor [8. 361-b].*

Muqimiyning "Voqeai Viktor" masnaviysida ham bu tarixiy voqeaning badiiy bayoni o'z ifodasini topgan. Muxammaslardan farqli o'laroq u yerda tarixiy shaxslar obrazlarining badiiy tasviri mavjud.

Qo'qon adabiy muhitining ko'zga ko'ringan zabardast shoirlaridan biri, Muhyining zamondoshi Qoriy Xo'qandiy ham mazkur mavzuga murojaat qilgan. U 72 band (360 misra)dan iborat muxammasini Viktor (Bektur) voqeasiga bag'ishlagan³⁶. Qoriy ham zamondosh ijodkorlar singari Viktorga va ham mahalliy boylarga bo'lgan nafratini ochiq oydin namoyon etadi:

*Kajrav falakdin aylay emdi bu kun shikoyat,
Boylar ichidin aylay turfa ajab hikoyat,
Bektur degan noraso badshakl benihoyat,
Boylarga bo'ldi go'yo tig'i baloyu ofat,
Mundog' kishig'a kelsun haqdin hazor la'nat.*

*...Bir necha mug'sifatlar yo'l oldilar xatoga,
Ko'ngul qo'yub o'shandog' bedinu bevafoqa,
Ko'r bo'ldilar adashib joyi chuqur jafoga,
Soldi alar o'zini bir dardi bedavoga,
Bir-birlarig'a aylab dunyo uchun adovat.*

*Farzi Xudoga munkir dunyoni qildi pinhon,
Aksi shariat aylab band etdi xayr-u ehson
Bekturni yaxshi bildi olmoqlig' andin ehson,
Bu e'tiqod birlan so'm berdi necha nodon,
Boshig'a haq yuborsun har kun hazor la'nat [15].*

Xullas, Qoriy muxammas davomida sudxo'r hoji Sobir, Abdujabbor, G'ulomjon zarsalla (Afg'on), Karim oxun, Shoh Qosimboy, Shoh Nosir, Mirboqi, Nazar ko'r, Mirhojiboy, Mirabrор, Abdurahmon, yolg'onchi Hoji Siddiq, sartarosh Ayyub, Ziyoboy, Avazboy, Atojon, Shoh G'ulom, Xayriddin, Mansurquli, Shamsiddinxo'ja kabi zamondoshlarini hajviy mazammat qiladi. Garchi Qoriyning bu muxammasi hajviy bo'lsada o'quvchiga tanbeh, pand-nasihat mazmunini anglatib turadi.

³⁶ Mazkur muxammas айрим манбаларда Писандийга нисбат берилган. Бироқ у Қорий қаламига мансуб. Бу ҳақда қаранг: Мадаминов А. Бектурга пул бериб, жониға ўт тушғони (Қорий мухаммаси) // Соғлом авлод учун. – Тошкент, 2003 йил, №10. – Б. 43.

Muxammasda nomi tilga olingan shaxslarga nisbatan tanbeh, o'quvchiga esa pand-nasihat qiladi go'yoki shoir. Misol uchun yuqorida nomi zikr etilgan Mirboqi haqidagi badda shoirning asl maqsadi yaqqol ko'zga tashlangan:

*Mehnat-mashaqqat ila Mirboqi boy bo'ldi,
Ko'p yor-u do'stlaridin dunyo uchun uzuldi,
Bir don uyida qolmay, sichqonlar ochdin o'ldi,
Bo'ryo kigizlari ham sotildi, so'm bo'ldi,
Berdi bo'lub pushaymon Bekturga bu amonat [15].*

Mazkur an'anaviy mavzuning Qoriy Xo'qandiy ijodida nisbatan batafsilroq va alohida e'tibor va e'tiqod bilan yoritilganini payqash qiyin emas. Qoriyga ko'ra, Viktor ham mahalliy boylar ham bir xil maqomda. Bu ikki toifaning har qaysisi boylik ilinjida harakat qiladi. Ularni birlashtiruvchi nuqta shu.

Asarda qahramon masalasi ham diqqat talab qiladigan masalalardan biridir. Muxammasni doston janri namunasi sifatida baholash uchun eng muhim asos unda obrazlar o'z xarakterlari bilan namoyon bo'lganidir. Asarda asosan uchta qahramon harakat qiladi:

Voqelikni kuzatuvchi va unga munosabat bildiruvchi shoir. Bu obrazda Qoriy zamonasidagi to'g'ri so'zli firibgarlik va adolatsizlikni qoralovchi diyonatli kishilar timsoli umumlashadi.

O'zbek boylarini chuv tushirgan Bektur obrazi. Shoir uning kirdikori va qiyofasini umumiy tarzda tasvirlaydi. "Boylarga bo'ldi go'yo tig'i baloyi ofat" misrasida Bektur faqat firibgargina emas, balki u boylarning hayotini xarob etgan shaxs sifatida ko'rinadi...

Bu toifadagi shaxslarning soni ko'p, ular 60 nafar. Lekin manfaati ("Bekturni yaxshi bildi, olmog'lig' andin oson"), pul topish va boyish tushunchasiga ko'ra ular bitta obraz [10. 200-b].

Guvoh bo'lganimizdek, XIX asr oxirlarida sodir bo'lgan Viktor Dmitrovich Axmatov voqeasi o'z davrida mashhur tarixiy voqea sifatida Qo'qon tarixi zarvaraqlaridan o'ziga munosib joy egalladi. O'z navbatida bu voqea Muhyi, Qoriy, Muqimiy, Furqat kabi zabardast shoirlar ijodidagi dolzarb mavzuga aylandi. Mazkur shoirlarning barchalari ham bu mavzu doirasida deyarli hamfikir bo'lsalarda, ijod namunalarini o'zlariga xos individual yoritishga muvaffaq bo'ldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev I. Hamisha maqsadi xilvat... (Xilvatiy va Qo'qon adabiy muhiti). // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 2000. 24 mart soni.
2. Bayozi Haziniy. Toshbosma. – Toshkent: G'.Orifjonov matbaasi, 1328/h., 1910/m. Noshir – Mirzo Ahmad bin Mirzo Karim, kotib – Sirojiddin Maxdum Mulla Mirza Oxund. O'ZFA qo'lyozmalar instituti fondida №1977-o', №406-u, №3924-o' raqamlari bilan saqlanayotgan nusxa. 212 – 215-betlar.
3. Bayozi Yangi. Abdukarim Kamiy, Tipo.-lit. – Toshkent: G.Y.Yakovleva, 1329/h.
4. O'zFASHIning toshbosma asarlar fondida №2080 inventar raqami bilan saqlanayotgan nusxa.
5. Zohidov N. Muhyiddin Muhammad Rizo oxund o'g'li Muhyi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1994. №3. B. 46 – 48.
6. Madaminov A. Bekturga pul berib, jonig'a o't tushgoni (Qoriy muxammasi) // Sog'lom avlod uchun. – Toshkent, 2003 yil, №10. – B. 43.
7. Madaminov A. Fansurullobekning Muhyiga manzumalari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 1991 yil, 22 noyabr soni.
8. Muqimiy. Asarlar to'plami. Ikki tomlik, 2-tom, – Toshkent: O'zbekiston badiiy adabiyot, 1960. – 194 b. 51-bet.
9. Muqimiy. Asarlar. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent – 1974. 168-bet.
10. Muhyiddin Muhyi. Devoni Muhyi. – Toshkent: Hoji Abdurrauf nashri, 1911/m.
(O'zFASHI ning toshbosma asarlar fondida №3220 inventar raqami bilan saqlanmoqda), 360 sahifa. O'zbekcha-tojikcha, o'zbekcha qismi 231-sahifadan boshlanadi.
11. Sulaymonov I. Qoriy Xo'qandiy adabiy merosi: monografiya. – Toshkent: Tamaddun, 2014. – 200 b.
12. Yusupov Sh. Muhyi Xo'qandiy // Sharq yulduzi. – Toshkent, 2002. № 1. B. 111 – 119. 119-bet.

“ABULFAYZZON” TRAGEDIYASINING YARATILISH TARIXI VA TAQDIRI

*Ilhom G‘aniyev,
filologiya fanlari doktori*

“Har qanday asar yozuvchi dunyoqarashining ifodasi bo‘lib, unda (ijodkor) voqelikka nisbatan o‘z munosabatini bildiradi, unga o‘zicha baho beradi”³⁷. Darhaqiqat, Abdurauf Fitratning 1924-yilda chop etilgan “Abulfayzzon” tragediyasi 20-yillar voqeligiga nisbatan dramaturg munosabatining yuksak badiiy formasidir.

Shunday ekan, “Abulfayzzon” tarixiy fojeasining yaratilishida qanday ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy, adabiy jarayon bo‘ldi? Bu savolga javob berish uchun so‘zni tragediya yozilgan 20-yillar Turkistondagi umumiy ahvoldan boshlamoq joiz.

1917-yil Turkistonda sovet hokimiyati g‘alaba vozongach, bugunga qadar “bosmachilik” deb noodil baholanayotgan, aslida, xalq milliy ozodlik harakati avj oldi. Vatan, Millat, Din, Mustaqillik bayrog‘i ostidagi bu ozodlik harakati 1920-1924-yillarda yuqori bir nuqtaga ko‘tarildi. Madaminbek, Ergash, Oxunjon, Xolxo‘ja, Soli Maxsum kabi “bosmachilik harakati”ning peshvolari rahbarligidagi qo‘shinlar bilan Sho‘ro qo‘shinlari o‘rtasida qaqshatqich janglar bo‘lib o‘tdi. Bu to‘qnashuvlardan mazlum xalq ko‘p talofot ko‘rdi. Mahalliy aholi eng og‘ir, murakkab, qaltis ahvolda qoldi. Har ikki yo‘ldan birini tanlashi kerak edi: yo eski feodal tartibotli jamiyatni, yoki Sharqqa erk, ozodlik va‘da qilgan Sovet hokimiyatini.

“Fitrat nega Abulfayzzon tarixiga murojaat etdi? XX asrning 20-yillaridagi shiddatli inqilobiy jarayon bilan olis tarixdagi sulolalar kurashining bir-biriga qanday yaqinligi bor? – deb savol qo‘yadi adabiyotshunos Begali Qosimov. Va o‘z bu savolga shunday javob beradi: - Avvalo, har ikki tarix ham xalqimiz hayotidagi eng mas‘uliyatli, eng hayajonli edi. to‘g‘ri, biri ngi turmush bayrog‘i ostida, ikkinchisi yangi sulola himoyasi yo‘lida. Lekin bir-birini inkor etuvchi ikki holat – mamlakatning mustaqilligi va hokimiyat uchun kurash har ikkisi uchun ham xos bo‘lib, ularning biri birlashishga undasa, ikkinchisi bo‘linishni taqozo etardi. Har ikkisi ham jamiyatning barcha qatlamlarini o‘ziga jalb etgan va eng muhimi, har ikkisi ham kuchga, zo‘ravonlikka suyanagan edi”³⁸. Ikkinchidan, mamlakatni yagona bolshevistik guruh boshqarishi oqibatida, yakka hokimiyatchilikning paydo bo‘lishi, iqtisodiy, madaniy hayotning og‘irlashuvi 20-yillarda hayotni yanada og‘irlashtirdi. Bunday musibatli davrda Fitratdek o‘z davrining ilg‘or ziyolisi voqealarga munosabat bildirmasligi mumkin emas edi. Odatda, tarixning eng og‘ir, ziddiyat va to‘qnashuvlarga boy yillarida xalq o‘z o‘tmishiga nazar soladi. Kechmishini o‘z zamonasi bilan muqoyasa qilib saboq chiqaradi, yo‘l tanlaydi. Tarixiy asarlar yaratish ham xuddi ana shu yillarda oldingi o‘ringa chiqadi. Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, Sadridin Ayniyning “Buxoro mang‘it amirlari tarixi”, “Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar”, Hamzaning “Zaharli hayot” kabi asarlari ana shunday tarixiy zaruratning ehtiyoji sifatida yaratilgan. Fitratning “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Abulfayzzon” kabi asarlari ham shu tarixiy jarayon mahsulidir.

Shu yillarda Fitratning ijtimoiy taraqqiyotining chigalliklari, siyosatning “qorong‘uliklari”ga (Fitrat iborasi) bag‘ishlangan “Sharq siyosati” (1919), “Yig‘la, islom” (1920) kabi o‘tkir publitsistik maqolalari yozilgan. Fitrat ayni shu – mamlakatning o‘ziga – axloqiy-ma’naviy tomonlardan bahs etuvchi “Bedil” falsafiy-badiiy majmuasini bitdi.

Jamiyat taraqqiyoti, uning turli chigal, murakkab bosqichida tarixiy asarlarga ayricha ehtiyoj sezilishini Fitrat terandan anglardi. Shuning uchun 1929-yilda yozgan “XVI asr so‘nggi o‘zbek adabiyotiga bir qarash” nomli maqolasida, o‘tmishda sulolalar almashinuvi davrida tarix asarlariga alohida e‘tibor qilinganini ta’kidlab, quyi”dagilarni yozgan edi: “Bu davrda (XVI asrdan keyin, aniqrog‘i, Ubaydullaxon zamonida – I.G‘.) o‘zbekcha tarix adabiyoti juda boyidi. O‘lkani yangi istilo qilgan o‘zbek xonlari “Jo‘ji” vositasi bilan “Chingizxon”ga borib yetar edilar. Chingiz avlodi bo‘lmagan temuriylarga ko‘ra xonlikka o‘zlarini haqli ko‘rar edilar. Shu tomonni ochib xalqni o‘zlariga isindirmak uchun tarixiy asarlarga ayricha ahamiyat berildi. Rashididdinning mashhur “Jome‘ ul-tavorix”i, Sharafiddin Yazdiyning “Zafarnoma”si forschadan o‘zbekchaga tarjima qilindi. Qisqagina

³⁷ Тимофеев Л.М. Основы теории литературы. М.: Просвещение, 1966, С.75.

³⁸ Бегали Қосимов. Инсон фожеалари. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафтаномаси, 1990, 6 апрель.

bir “Shayboniynoma” yozildi. Mavlono Abdulla ibn Ali tomonidan o‘z zamonida mavjud matxazlar aralashtirilib “Ziddat ul-asror” ismli o‘zbekcha bir tarix yozildi. “Tarix xoniy” va “Bahrul asror” kabi forscha asarlar vujudga keltirildi. O‘lkada iqtisodiy-siyosiy tuzum davom etdi. Harbiylarning qabila boshliqlarining talablarini, ehtiyojlarini ta‘min qiluv mumkin bo‘lmay qoldi. Shuning bilan xonlarning nufuzi kamaydi. Turli isyonlar maydonga chiqdi, viloyatlar ayrildi, xonlar o‘ldirilib saroy o‘zgarishlari yasaldi. Xonlik Shayboniylar sulolasidan Ashtarxoniylar sulolasiga o‘tdi (1597). Ashtarxoniylar zamonida o‘lkaning tinchsizligi, iqtisodiy tushkunligi kuchaydi, saroy qashshoqlandi, mamlakatda adabiyotning, umumiy nafis san‘atning o‘suviqiga maydon qolmadi”³⁹.

Darhaqiqat, Fitrat aytmoqchi, XVI asrdan so‘nggi O‘rta Osiyodagi siyosiy-iqtisodiy, madaniy hayot o‘ta og‘ir edi. o‘zaro feodal janglar, taxt talashishlari, hokimiyat uchun og‘a-ini bir-birini ayamaslik kabi illatlar bu davrda ko‘paydi. Bu kabi hokimiyat talashish voqealari asrimiz boshiga ham xos bo‘lib, o‘z davriga munosabat bildirish uchun ikki o‘xshash zamonni muqoyasa qilish dramaturgga qo‘l keldi va “Abulfayzxon” tarixiy fojeasiga shu tariqa asos topildi.

Agar Abdulla Qodiriy “O‘tgan kunlar”da mavzuni uzoq o‘tmish, “moziyning eng qaro” kunlaridan tanlangan bo‘lsa, Fitrat “Abulfayzxon” tragediyasiga ashtarxoniylar sulolasining (1597-1747) inqirozi va hokimiyat tepasiga mang‘it amirlarining (1753-1920) qatli om vositasida kelishi fojearini tanladi.

Shoir va tarjimon Jamol Kamol tragediyaning qanday sharoitda, qay maqsadlar bilan yozilganligiga to‘xtalib shunday yozgan edi: “Buxoroda xalq jumhuriyati endigina barpo etilgan, lekin tarixdan haydalgan amir hali chegarada tish qayrab turar, uning qurolli to‘dalari imperialistik kuchlar bilan til biriktirib, yosh xalq hokimiyatiga qarshi jon-jahdi bilan to‘xtovsiz kurash olib borayotgan davr edi. Ana shunday sharoitda keng mehnatkashlar ommasi ko‘zi o‘ngida amirlik tartibotini tub mohiyatini baralla fosh etish qalam ahli oldida turgan muhim vazifalardan edi... “Abulfayzxon” murakkab sharoitda, lekin chuqur o‘ylanib, mohirona bitilgan drama”⁴⁰.

Afsuski, “Abulfayzxon”ning yaratilish tarixiga oid Fitratning o‘z xotiralari, yozishmalariga bugungacha ega emasmiz. Shuning uchun gipoteza tarzida, tragediyaning yaratilishga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan ayrim bir mulohazalarni qayd etamiz.

“Abulfayzxon”ning dunyoga kelishiga bois bo‘lgan ijodiy rol o‘ynagan sabablardan biri Fitratning jahon va turk, rus, tatar, ozarbayjon dramaturglari ijodi bilan tanish bo‘lganligi, deyish mumkin.

V.Shekspir, F.Shiller, N.V.Gogol, A.P.Chexov, X.Jovid, N.Narimonov kabi dramaturglarning asarlari 1911-1924-yillar oralig‘ida bir necha bor rus, tatar, ozarbayjon drama dastalari tomonidan, Turkistonning markaziy shaharlarida namoyish etilgan⁴¹. (V.Shekspirning “Hamlet” va “Makbet” tragediyalarining “Abulfayzxon”ga ta‘siri masalasi 1-bobning “Shekspir va Fitrat” faslida maxsus o‘rganiladi).

Ma‘lumki, XX asr ozarbayjon adabiyotining yirik vakili Husayn Jovid (1882-1944) o‘zining “Oqsoq Temur”, “Siyovush”, “Hayyom” tarixiy dramalari, “Iblis”, “Shayx San‘on” kabi tragediyalari bilan mashhur. Shuning bilan bir qatorda Narimonovning “Nodirshoh” tarixiy pyesasi ham ozar adabiyotining eng sara namunalari sanaladi.

Husayn Jovidning “Ramzi” (1913), “Iblis”, “Shayx san‘on” tragediyasi, N.Narimonovning “Nodirshoh” pyesasi tomoshabiniga namoyish etilgan⁴². O‘z davrining zabardast dramaturgi bo‘lgan Fitrat bu kabi tarixiy voqea – asr boshida qardosh xalqlar drama dastasining repertuariga qiziqmasligi mumkinmi? Narimonovning “Lenin va Sharq” (1924) asarining Fitrat tomonidan tarjima etilganligi, uning ozarbayjon adabiyoti bilan yaqindan tanish bo‘lgan, deguvchi da‘vomizni quvvatlaydi. Adabiyotshunos S.Aliyev to‘g‘ri qayd etganidek, “aytish joizki, H.Jovid va Fitra ijodi o‘rtasida umumiy o‘xshashliklar mavjud: g‘oyaviy-estetik qarashlarda murakkablik va ziddiyat, yirik tarixiy shaxslar obrazi yaratishga intilish”⁴³.

³⁹ Фитрат. XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш. “Аланга” журнали, 8-сон.

⁴⁰ Жамол Камол. “Абулфайзхон” – тўнғич тарихий драма. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1989 йил 14 апрель.

⁴¹ Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия. Ташкент: Фан, 1975.

⁴² Ўша ерда, 31-37-бетлар.

⁴³ Ўша ерда, 81-бет.

“Abulfayzxon”ning qismati. 1910-yillar o‘zbek adabiyotida Fitratning “Abulfayzxon” tragediyasining yaratilishi, Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanlari kabi katta voqeadir. Ammo mamlakatda stalincha siyosatning paydo bo‘lib hukm surishi (1927-53) “Abulfayzxon”dek umuminsoniy dardlarga yo‘g‘rilgan, falsafiy va badiiy qudratga boy asarni adabiyot maydonidan “chetga surdi”. Uning keng va ilmiy xolis o‘rganilishiga yo‘l bermadi. Buning bosh sabablaridan biri, 20-30-yillarda vulgar sotsiologik, proletkulti-rappchi adabiy konsepsiyalarning paydo bo‘lishidir. Bu davrda ishchi sinfi dehqon va ziyolilarga qarshi qo‘yildi. RAPP va O‘zAPPchilarning fikricha, proletar adabiyotini faqat ishchi sinfining o‘zi yaratarmish, “Nazariy chalkash, amaliy jihatdan zararli” bo‘lgan bunday sinfiy munosabatlarning kasri Fitratning “Abulfayzxon” tarixiy fojeasiga ham urishi, tabiiy hol edi.

Fitrat tomonidan yozilgan “O‘zbek adabiyoti namunalari” (1927) kitobining taqdiri shunday kechdi. J.Boybo‘latov o‘tmish adabiyotga nisbatan vulgar sotsiologik, qo‘pol munosabatda bo‘lib “axlat” deb atadi va Fitratni mutasavvuflik, panturkistlik, panislomistlikda nohaq aybladi⁴⁴. Shundan so‘ng Fitratning dramatik asarlari ham “Qora ro‘yxatlar”ga tusha boshladi. Hamid Olimjon “Fitratning adabiy ijodi haqida” nomli maqolasida “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”ni “millatchilik”da ayblarkan, “Abulfayzxon”ni “xalq ommasining yetakchi kui – dehqonlar, kosiblar tasvirlanmagan”, “xonlikka qarshi real kuch Fitrat qalamida uchramaydi” kabi sinfiylik ta’siridagi “tahlili” bilan adolatsiz aybladi.

Fitrat ijodi 1956-yilda rasman oqlangandan keyin ham “Abulfayzxon”ga sinfiylik “ko‘z oynagi”dan qarash o‘zgarmadi. Faqat adabiyotshunos Ahmad Aliyevgina, turg‘unlik yillarida, mazkur asar haqida ijobiy fikr aytishga jur‘at etdi (1983-yil)⁴⁵.

Demak, Fitratning “Abulfayzxon” tarixiy fojeasining yaratilishiga 1920-yillar ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashgani;

- Turkistonda xalq milliy ozodlik kurashining avj olishi;
- ikki o‘t oralig‘ida qolgan xalqqa tarix sabog‘i orqali qaysi yo‘lni tanlash kerakligi, amirlik istibdodining tarixan inqirozga mahkumligi;
- kuch, zo‘ravonlik, bosqinchilikka asoslangan tuzumning mohiyatini ochib berish sabab bo‘lib, XVIII asr voqealari bir vositadir.

“Abulfayzxon”ning qismati esa, Fitrat Xayol tilidan bashorat qilganidek, “fazilatlik bilimlarning qo‘l, qanotlarini uzib tashlagan, inju tuzguvchi adiblarning qalamlarini o‘choq supurgisiga aylantirgan” stalinizmning mash‘um oqibatlari bilan bevosita bog‘liqdir.

IZOHLI O‘QUV LUG‘ATIDA O‘QUVCHILAR UCHUN BIRLIKLARNING BERILISH TARTIBI (5-SINF MISOLIDA)

Sharif Bobojonov,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedراسи mudiri,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Muhammadiyeva Shahnoza Bobir qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘zlarning o‘zbek tilida qo‘llanishi va ularning lug‘atlarda aks etishi masalasi yoritib berilgan. Ona tili mashg‘ulotlarida izohli lug‘atlardan foydalanish ahamiyati ochib berilgan.

Abstract. This article describes the use of words in the Uzbek language and their reflection in dictionaries. The importance of using explanatory dictionaries in mother tongue training is revealed.

Kalit so‘zlar: leksika, lug‘aviy birliklar, lug‘at,uslub,metodika,adabiy me‘yor, sintaktik sinonimiya.

⁴⁴ Фитрат. Ёпишмаган гажжаклар. (Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ хат). “Ёшлик” журнаси, 1990. 5-сон.

⁴⁵ Аҳмад Алиев. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Key words: lexicon, lexical units, vocabulary, style, methodology, literary norm, syntactic synonymy.

O'zbekiston mustaqillikka erishib, madaniy va milliy qadriyatlarga e'tibor kuchayganligi munosabati bilan o'zbek tilining so'z boyligi yanada kengroq qamrab olingan yangi Izohli lug'at nashr etish zarurati paydo bo'ldi. O'zbekiston FA Til va adabiyot instituti va «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyotida o'zbek tilining ko'p jildli Izohli lug'ati nashri ustida ish olib borilyapti. Mustaqillikdan so'ng izohli, imlo lug'atlarining nafaqat qog'oz variant balki ushbu lug'atlarning elektron ko'rinishlari ham tuzildi. Bunga misol tariqasida Shohrux Abduraimovning Izohli elektron lug'atini keltirish mumkin.

O'zbek lug'atchiligi tarixi boy madaniyati bilan birga uzoq tarixga ham egaligini ko'rishimiz mumkin. "Devoni lug'ati – turk", "Abushqa", "Sangloh" va boshqa lug'atlar o'zidan keyin tuzilgan lug'atlar uchun ajoyib manba vazifani o'tadi. Barcha lug'atlar Mahmud Koshg'ariy davridan boshlab o'rta asrlarda yashab o'tgan Xorazmiy, Lutfiy, Alisher Navoiy zamonida iste'molda bo'lgan so'zlarning bizgacha yetib kelishini ta'minlab beradi. Aynan, sof turk tilidagi so'zlarning bizgacha yetib kelishiga katta xizmat qilib kelmoqda.

Izohli o'quv lug'ati uchun material tanlash har qanday lug'atni tuzishda ham asosiy muammolardan biridir. 5-sinf o'quvchilari uchun izohli o'quv lug'atlaridagi so'zlikning o'ziga xos belgisi eng zarur, eng muhim ma'lumotlarni qamrab olishi, aniq, qisqa, lo'nda tushunarli ma'no ifodalashidir. Izohli o'quv lug'atlari uchun material tanlashning ommaviy uslubi nutqda eng ko'p qo'llaniladigan so'zlarni qamrab olishidir. Ammo keyingi tadqiqotlar material tanlashda, nafaqat eng ko'p qo'llaniladigan so'zlarni qamrab olishi balki, kam iste'molli, doimiy zahirada turuvchi so'zlarni ham chetda qoldirmaslik lozimligini ko'rsatmoqda. Tahlil biror asar ustida ketganda so'zlarning qo'llanish darajasiga tayanish yaxshi natija beradi. Biroq biror tilga mansub so'zlarni qo'llanish darajasiga ko'ra ro'yxatlanirish unaqa samarador usul emas. Chunki tildagi so'zlar turli uslubiy qurshovlarda turlicha qo'llanish darajasiga ega bo'ladi. 5- sinf o'quvchilari uchun izohli o'quv lug'atiga materiallar tanlashda so'zlarning qo'llanish darajasiga tayanish mezon takomillashtirilishi, boshqa mezonlar bilan qoplanishi umumiy va mukammal mezon bo'lishi uchun kamida quyidagi uch jihatni hisobga olishi zarur hisoblanadi.

1. So'zlarning qo'llanish miqdori, darajasiga tayanish.
2. So'zlarning mavzuviy guruhlarini tanlash
3. Lug'at turi bilan bog'liq maxsuslashgan so'zlarni tanlash.

Shuni takidlab o'tish joizki, lug'atda so'z yig'ish mezonlarining hech biri barcha o'quv lug'atlari uchun birdek qolip bo'la olmaydi, lug'at mavzusi va maqsadidan kelib chiqqan holda muayyanlashtiriladi.

Biz izohli o'quv lug'atida birliklar izohini keng holatda yoritib o'tdik. Ushbu izohda ma'nosi izohlanayotgan so'z va o'sha so'zlar qatnashgan gaplar beriladi. Darslikda mavjud izohli so'zlar yig'iladi.

1. Birinchi navbatda ma'nosi izohlanayotgan so'z beriladi.
2. Qaysi so'z turkumiga oidligi
3. So'zning izohi yoritiladi.
4. So'zning shevalarda ma'nosi ham izohlanadi va misollar beriladi.
5. So'zning ko'chma ma'nosi va o'z ma'nosi yoritiladi.
6. So'z qatnashgan jumalarga misollar

TUMOR

[tu-mor] ot

1. Xalqona, diniy tasavvurga ko'ra, go'yo egasini ko'z tegishdan, balo, ofat, ins-jins va shu kabilardan saqlaydigan, ichiga duo bitilgan qog'oz joylangan uchburchak narsa (odatda bo'yinga, qo'ltiqqa, sochga taqiladi yoki kiyimning ichki qismiga tikib qo'yiladi).

Duo tumor. Ko'z tumor, Nima bu, qanday tumor, Do'ppi ichra chatilgan?G'. G'ulom Shayx duotalab ikki ayolga tumor yozib berayotgan edi.S. Siyoyev, Yorug'lik Asqar mulla dam solar, band qilib, tumor bitib berar edi.S. Zunnunova,

MATERIK

[ma-te-rik]

Quruqlikning okeanlar va dengizlar o‘rab turgan katta bo‘laklaridan har biri; qit’a.

U[YU. A. Gagarin] yerning hamma tomonlarini bir yarim soat ichida ko‘rib chiqqan, uning juda katta okeanlari va materiklarini nazardan o‘tkazgan birinchi odamdır. Gazetadan

OMONIM

[o-mo-nim]

tlsh. Shakl va talaffuzi, ya’ni yozilishi va aytilishi bir, ammo ma’nosi boshqa-boshqa so‘zlar, shakldosh so‘zlar. Misol: Ustoz bugun ona tili darsida omonim mavzusini tushunarli tarzda o‘tib berdi.

ADIB

[a-dib] ot

Asos (ot)

Adabiy asarlar yozish bilan shug‘ullanuvchi shaxs, yozuvchi.

Bizga adiblar, shoirlar, haqiqiy jasur kurashchilar lozim. Oybek, Nur qidirib ♦ Hozirgi ko‘zga ko‘ringan yirik adib va shoirlar shu dargoh laboratoriyasidan yetishib chiqqan kishilardir. X. Yodgorov, Hayot to‘lqinlari arzda o‘tib berdi.

ILDIZ

[il-diz] ot

1. O‘simlikning yerdan suv va o‘g‘it moddalar olib beradigan yer osti qismi; tomir.

Ildizdan ko‘kargan daraxt. Qayrag‘och, teraklarning ildizi yer bag‘riga qattiq singgan. Oybek, Tanlangan asarlar. Daraxtning bo‘yi qancha cho‘zilsa, ildizi ham shuncha chuqur ketishi kerak. E. Usmonov, Yolqin

2. Tish, soch, tirnoq kabilarning teri yoki et orasida joylashgan qismi, tomiri.

Tishning ildizi. Kampirning bir tutam oppoq sochi ildizi bilan yulib olingan. Fan va turmush

3. ko‘chma ma’no. Asos, negiz, manba.

Qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o‘tmishimizdagi boy an‘analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog‘imiz kerak. Gazetadan. Shubha-xavotirlarning ildizlarini qidirishga majbur etadi. Gazetadan

4. matematikada. Ma’lum bir darajaga ko‘tarilganda, o‘z-o‘ziga ko‘paytirilganda, berilgan sonni hosil qiladigan son; radikal. .Gazetadan kvadrat ildizi — uch. Ildizini topmoq.

ODAMIYLIK

[o-da-miy-lik] ot

Odamga, chin insonga xos xislatlar; chin odamlilik, insonlik.

Odamning odamiyligi uning farzandlariga, oilasiga va yaqinlariga bo‘lgan muruvvatidan boshlanadi. Gazetadan 2. Odamiylik fazilatlarini hech qachon magazinda sotilmaydi.

JANGARI

[jan-ga-ri] sifat

Urishqoq, janjalkash; urushga to‘ymaydigan.

Jangari bola.— Parvo qilmanglar. Muhabbatning o‘zi shunaqa jangariroq, — dedi bolasidan mehr to‘la ko‘zlarini uzmay Tursunoy. N. Safarov, Uzoqni ko‘zlagan qiz. Jang ko‘rib, qon ko‘raverib, jangari bo‘lib ketgan otlar asabiy kishnardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jild. - Toshkent: Ma’naviyat, -B .1998.60.
2. Ne‘matov H. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.—T., “O‘qituvchi”.1995.-B. 60-61
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T. I. – M.: Русский язык, 1981. – B.442.
4. Iskandarova Sh. O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish.

“DASHT-U DALALARDA” ROMANIDA INSON VA TABIAT MUAMMOSI

*Fayzullayev Xolmo‘min Namazovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
(Тел.: +99897 2911207)*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda yozuvchi N.Norqobilov qalamiga mansub “Datu dalalarda” romanidagi To‘lanboy va tulki Qoraquloq obrazlari tahlilga tortilgan. Yozuvchining inson va tabiat muammosini qanday badiiy pryomlar negizida poetik ifoda etgani haqida fikr va xulosalar илгарн сурилган.

Abstract. In this research, the images of Tolanboy and the fox Karakulok in the novel "in the fields and deserts" by the writer N. Norqabilov are analyzed. Opinions and conclusions are put forward about how the writer poetically expressed the problem of man and nature on the basis of artistic principles.

Kalit so‘zlar: roman, badiiy paralellizm, inson va tabiat muammosi, obrazlar, hayvonot obrazi, syujet, epizod, detal, qahramon, nabotot, hayvonot, jamodot, badiiy xulosa, uslub.

Key words: novel, artistic parallelism, problem of man and nature, images, an image of an animal, plot, episode, detail, hero, nature, animal, character, artistic conclusion, style.

O‘z davrining yirik yozuvchisi Normurod Norqobilovning “Dasht-u dalalarda” romanida milliy, ijtimoiy, maishiy muammolar o‘ziga xos tarzda, tabiat va inson obrazini badiiy parallellashtirish orqali tasvir etiladi. Bu jihat, ayniqsa, To‘lanboy va tulki Qoraquloq obrazlari parallelligida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Asarda To‘lanboy va Qoraquloq obrazlariga asarning ilk jumlaridanoq duch kelamiz. Dashtda poda boqib yurgan To‘lanboy tasodifan qopqonga ilingan Qoraquloqqa duch keladi. Shu tarzda parallel ravishda To‘lanboy va Qoraquloq obrazlari xarakteri, shunga bog‘lanishli holatda roman voqealari badiiy bayon etila boshlanadi.

To‘lanboyning chehrasi nimadandir g‘amgin. U dasht qo‘ynida yolg‘iz. Atrofida inson zoti yo‘q. Mana shu g‘amgin chehrada qopqonga tushgan Qoraquloqni ko‘rgach tabassum paydo bo‘ladi. Sababi Qoraquloqdek dasht ichra mashhur, tutqich bermaydigan hamda o‘ta chiroyli tuzilishga ega tulkining jo‘ngina qopqonga tushib qolgani. Dasht odami sifatida To‘lanboy uchun bu tasodifiy hodisa haqiqatan ham quvonarli. Chunki bu tulki nafaqat To‘lanboyga o‘xshagan podachi, cho‘ponlarni, balki unga anchadan beri havaslanib ko‘z tikib yuradigan ovchilarni ham ko‘zini o‘ynatib, mahliyo etib yurardi. To‘lanboy uchun bu tasodifning yana bir quvonarli tomoni ham bor edi. Qoraquloq tushgan qopqon uning bolalikdagi jo‘rasi Ro‘ziqulniki. Ro‘ziqul havaskor ovchi. To‘lagan Qoraquloq tushgan qopqon egasini darhol taniydi: “Bugun yo qopqon egasi Ro‘ziqulning omadi chopgan, yo Qoraquloqni ajal boshlab kelgan bu yerga? Nimaga deganda, Ro‘ziqul jo‘rasi esini taniganidan beri ovchilik bilan shug‘ullanib kelayotgan esa-da, hali-hanuzgacha qopqonni eplab qo‘ya bilmaydi”, deb o‘ylaydi bu haqda qopqonga duch kelgan To‘lanboy. U mudom To‘lanboydan berkitib dasht jonivorlariga qopqon qo‘yadi. Ammo har safar bu qopqonlarga To‘lanboy duch keladi. Duch kelgan joyida qopqonni olib ketadi. Go‘yoki “topib berilgan” qopqon evaziga Ro‘ziqulni ziyofatga tushiradi. Uning g‘amgin yuziga tabassum yugurishining bir sababi ham shu edi.

Shu tarzda assotsiativ holatda roman voqealari bir-biriga ulanib ketadi. To‘lagan qanchalik polvon kelbatlik, alpqomat, kuchli bo‘lsa, Ro‘ziqul shunchalik mujmariq, kuchsiz. Ammo bu farq ular o‘rtasidagi do‘stlikka to‘siq bo‘la olmaydi. Chunki Ro‘ziqul do‘stlik torini mustahkam tutadigan, har-har zamonda dashtda dilgir yuradigan do‘stining ko‘nglini ko‘tarish, dardini eshitishni yodidan chiqarmaydigan yigit. Kerak paytda (ayniqsa, ichib boshlari qiziganda) Ro‘ziqul To‘lanboyga istagan gapini ayta oladi. Uning kelbati, polvonligini unutadi. Unga hech kim aytishga jur‘at qilolmagan bir so‘zni aytadi: “E, Pastux!” Ro‘ziqul bu so‘z To‘laganning jon joyiga borib tegishini yaxshi biladi. Chunki qochonlardir shu kelbati bilan shahardan kelgan chiroyli talaba qizga asir bo‘lib qolgan To‘lagan, “birinchi muhabbati”ning chiroyli va bejirim lablaridan mayinlik bilan so‘ralgan shu so‘zni eshitgan edi: “Pastuxmisiz?” Oqibat birinchi muhabbat chehagi ochilmasdan turib so‘ladi. Bu gapdan qishloqda faqat Ro‘ziqul xabardor edi. Shuning uchun kayfi oshgan kezlarda To‘lanboyning o‘rligi-yu zo‘rligidan ichida yig‘ilib qolgan alamini shu tarzda chiqarib yuborar edi. N.Norqobilovning badiiy

mahorati va xarakterlarni chizishdagi o'ziga xosligi shunda ko'rinadiki, u ikki do'st o'rtasidagi hamishagi hazil-huzul vositasida bosh qahramon To'lanboy o'tmishiga urg'u beradi. Uning polvon kelbat bo'lsa ham, ko'ngli juda nozik ekani, bir noo'rin so'z tufayli birinchi muhabbatini qurbon qilganini o'quvchiga sezdirmaygina yetkazadi. To'lanboy shu tarixga ishora qilgani uchun Ro'ziqu'lning go'yo majaqlab tashlamoqchi bo'ladi. Ammo yozuvchi shu epizod orqali ham To'lanboy xarakterining yana bir nozik qirrasini ochadi: "Ro'ziqu'l hazil yo'sinda yuqoridagi savolni beradi: "Agar shunda tutib olsang, nima qilardi, a, jo'rajon?" To'lanboy, og'zi to'la taom, javobga oshiqmaydi. Qarshisida hozircha mo'mingina bo'lib o'tirgan jo'rasiga ko'z qirini tashlarkan, o'shanda tutib olsam, nima qilardim, a deya o'ylaydi. Ro'ziqu'lning bir tayoqlik-da holi yo'qligini go'yo endi payqayotganday, unga bot boshdan-oyoq razm solarkan, o'shanda quvib yetolmaganidan ichida quvonib qo'yadi".

Shu tariqa yozuvchi odamlar hayvonot (Qoraquloqning qopqonga tushishi) bilan bog'liq voqealarni insonlarga, inson bilan bog'liq holat va hodisalarni hayvonot va tabiatga izchil tarzda bog'lab yuboradi. Masalan, Ro'ziqu'lning qopqoniga tushgan tulki dashtdagi eng kuchli, eng chiroyli, eng mashhur jonivor. To'lanboy esa qishlog'idagi eng mashhur odam. Chunki uning polvonligi, kurashlari, mushtlashuvlari, Oygulga uylanishi bilan bog'liq o'ziga xos hodisalar el ichida doston. Shuning uchun Qoraquloqqa Ro'ziqu'l emas, To'lanboy eng munosib raqib. To'lanboy Qoraquloqqa nisbatan oshkora bo'lmasa ham botin-botinida pinhona hasad sezadi. Hatto shundayki, bu hasadini o'zi ham sezmaydi, sezganda ham tan olgisi kelmaydi. To'lanboyning bu holati ham shunchaki aytish, qayd etish bilan emas, yozuvchi tomonidan nozik psixologik tasvir bilan beriladi. Tulkini qopqonda ko'rgan To'lanboy istehzoli tabassum bilangina cheklanib qolmaydi. Qoraquloqning bu muteligi uning yuragidagi vahshiyona bir tuyg'uga erkinlik beradi. Uning ko'nglida tulkini azoblash istagiga o'xshash bir betayin istak paydo bo'ladi.

Romanning dastlabki jumlasini ham tulki obrazi bilan bog'liq holda shunday boshlanadi: "To'lanboy podani kungay betga yoyib, o'zi tund va hafsalasiz bir qiyofada, oshiqmay, quyoshga ters tepalikka ko'tarilarkan, to'satdan nigohi yonbag'irlikda, qurigan siyrak tikanaklar orasida jon talvasada talpinib, o'zini har yon urayotgan kattakon mallarang tulki – Qoraquloqqa tushib, beixtiyor to'xtadi". Tasvirda aks etgan To'lanboyning "tund", "hafsalasiz" holati arziyasini sabab va yot kishilarning aralashuvi bois xotiniining ketib qolishi bilan bog'liq. Shu tariqa To'lanboy hayotidagi voqea Qoraquloq qismatidagi tutqunlik voqeasi bilan bog'lanadi, ya'ni Qoraquloq qopqonda, To'lanboy dashtda tutqin va yolg'iz. Romanda tasvirlanishicha, Qoraquloq dashtdagi eng dadil, ustamon, ayyor va chiroyli, kelishgan tulki. U dasht qonun-qoidalarini mukammal o'zlashtirgan. Qoraquloq uchun tabiat stixiyalari, o'zidan kuchliroq vahshiylardan kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatar, ov qilish va oila boqish mashaqqati, hatto Ro'ziqu'lga o'xshagan ochko'z ovchilar qo'yadigan tuzoq ham hech gap emas. Bir so'z bilan aytganimizda Qoraquloq – havas qilishga arziydigan, ko'rganning ko'zini o'ynatadigan tulki. Shuning uchun ilkis tuzoqqa ilingan Qoraquloqni payqagan To'lanboy hayratga tushadi: "Ko'zlariga ishonmaganday, unga bir muddat tikilib qoldi. So'ng g'amnok chehrasiga tabassumga o'xshash g'alati bir ifoda qalqib, beliga ko'ndalang tutgan tayog'ini shoshqaloqlik bilan avval chap, keyin o'ng qo'lga oldi. Biroq o'ljasi tomon endigina intilgan yerida, bu qadar hovliqishi o'ziga erish tuyulib, darrov shashtidan qaytdi".

Dasht qo'ynida yolg'izlikdan "g'amnok" yurgan To'lanboy uchun Qoraquloqning qopqonga tushgani ayni muddao edi. Chunki qopqonga jo'ngina tushib qolgan ayyor Qoraquloq xotini, bola-chaqasini sog'inib iztirob chekayotgan To'lanboyga yaxshigina ermak edi. U Qoraquloqni oldindan bilar, kuzatib yurar, hatto uning tutqich bermasligi, erki va dadilligidan bir oz g'ashlanar ham edi. Shu bois bu tasodifdan ko'ngli bir oz yorishgandek bo'ladi. Ikkinchisi, To'lanboy yuragining tub-tubida doimo yovuzlikka o'xshagan bir nima pisib yurar edi. Qachonlardir tirik tulkinining terisini shilib olib otasidan kaltak yeyishining sababi ham shunda. Ovloqda, buning ustiga bandilikdagi Qoraquloq undagi mana shunday yovuzlik tuyg'usini alangalatadi. Xayolida uni qiynab rohatlanish istagi bosh ko'taradi.

Ermak o'tkinchi bir ish. U tezda odamning me'dasiga tegadi. Ro'ziqu'l beradigan ziyofat esa hali uzoq. To'lanboyning ko'nglini o'stiradigan narsa tutqun Qoraquloqni qiynash va bunday barcha alamlariga javob topish bo'ladi. Romanda inson va tabiat muammosining aks etishi va uning naturalistik tasviri shu joyda yorqin ko'rinadi, aniq bilinadi. Mana shu joyda jamiyatdagi eng mashhur va eng kuchli odam – To'lanboy bilan, dashtdagi eng ayyor, eng chiroyli, eng chaqqon tulki – Qoraquloq o'rtasida ayovsiz kurash ketadi. Psixanalitik Zigmund Freyd To'lanboyda yuz berganga

o'xshash holatni "sadizm" deb atagan ekan. Adabiyotshunos Uzoq Jo'raqulov bu tushunchaga quyidagicha izoh beradi: "Psixozanalizga doir lug'atlarda "sadist" bironi azoblab rohatlanuvchi odamni bildiradi". Qizig'i shundaki, roman muallifi bilibmi-bilmaymi o'z qahramoni To'lanboydagi sadizm holatini tasvirlaydi. Bu holat esa aynan To'lanboy va Qoraquloq o'rtasida kechgan epizodlarda aniq ko'rinadi. Mana bu tasvirga e'tibor qarataylik: "Seni nima qilsam ekan, deganday o'ng oldingi panjasini qopqon tishlari orasidan sug'urmoqqa behuda urinayotgan jonivorga loqayd ko'z tashlarkan, o'sha tanish tiyiqsiz tuyg'u – shafqatsizlik girdobida guvranayotganini his etib, o'zini bir odim ortga oldi. Jonivorga rahm qilib emas, shunchaki unga tez o'limni ravo ko'rmagani bois, chekindi. U tulkinini erkalab va ermaklab o'ldirishni istardi". Jo'n bir odam qopqonga oyog'idan ilinib, jon holatda bolalari oldiga talpinayotgan jonivorni ko'rganda rahmi kelishi, hattoki yig'lab yuborishi ham aniq. Azob tortayotgan begunoh bir jonivorga hech kimsa loqayd qarashi mumkin emas. Ammo To'lanboy loqayd qarashga qodir. Qodirgina emas, tulkinining ayanchli holati uning yuragida uxlab yotgan yovuz tuyg'usini uyg'otib yuboradi. "O'sha tanish tiyiqsiz tuyg'u" deganda yozuvchi xuddi To'lanboyda singgib ketgan yovuzlik istagini nazarda tutadi. Bu yovuz tuyg'udan To'lanboy uyalmaydi ham. Shunchaki o'sha tuyg'usini obdon qondirishni maqsad qiladi. Shuning uchun ham u "tulkinini erkalab va ermaklab o'ldirmoqchi edi".

Roman To'lanboy polvon hayotida ro'y bergan bir voqea asosiga qurilgan. Asardagi boshqa barcha obrazlar, otasi Eshqul polvon, onasi Oybachin, tog'asi Haydar, ayoli Oygul, do'sti Ro'ziqul ovchi va boshqa epizodik obrazlar va detallar shu kichik voqea atrofida birlashadi. Boshida bu voqea unchalik arziqli voqea bo'lib tuyulmaydi. Bor-yo'g'i oilada doimiy bo'lib turadigan bir jo'n mojaroga o'xshaydi. Oilaviy mojaro tufayli Oygul bolalarini olib ketib qoladi. Roman To'lanboyning xotini ketib qolgandan keyingi holatini tasvirlash bilan boshlanadi. Qolgan voqealarga To'lanboyning o'y-xayollari vositasida qaytiladi. Yana bir muhim jihat shundaki, roman syujetining asosida turgan To'lanboy oilasiga doir bu voqea asardagi ro'zg'or, xonadon, muhabbat tarixi singari markaziy liniyani tashkil etmaydi. Chunki romanga xos bu kabi muhim o'rinda poetik nuqtai nazardan To'lanboy oilasi yoki unga xos muhabbat tarixi batafsil hikoya qilinmaydi. Ro'zg'or, xonadon, muhabbat tarixi o'ziga xos lirizm va romantika bilan qahramonning otasi Eshqul polvon hayot yo'liga bog'lanadi.

Xullas, asar bosh qahramoni To'lanboy esa go'yoki dasht va undagi voqea-hodisalar, jonivorlar, toshu tuproqlar tasvirini berish uchun tanlangan bir badiiy vositaga o'xshaydi. Shunday tushunilganda roman syujet maydonining asosiy qismini odamlar obrazi emas, tabiat, nabotot, jamodot egallagani ma'lum bo'ladi. Qoraquloq obrazi esa shu maydon markazini egallaydi. Romanning boshidan oxirigacha To'lanboy obrazi bilan parallel holatda tasvirlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Norqobilov N. Dashtu dalalarda. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2009.
2. Romanenko V.P. Chelovek i priroda gor v xudojestvennoy literature Severnogo Kavkaza. Evolyutsiya vzglyadov i nraivstvenniy aspekt problemi. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskix nauk. – Nalchik, 2008. – S. 19.
3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – B. 24
4. Slovar literaturovedcheskix terminov. – M.: Prosvesheniye, 1974. – S. 344-346
5. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: "Akademnashr", 2010. – B. 393.
6. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 250.
7. Yozuvchi bilan bo'lgan shaxsiy suhbatlar. 2019-yil, 15-aprel. Suhbatning audioyozuvi shaxsiy arxivimizda saqlanadi (X.F.).

ISTIQLOL DAVRI SHE'RIYATIDA BADIY TAFAKKUR MASALASI

Namazova Manzura Urakovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

*O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy istiqlol davri she'riyati sof san'at talablari asosida yuzaga chiqqan, uslubiy o'ziga xoslikka ega, milliy va umumbashariy qadriyatlarga tayangan, inson qalbi evrilishlarini taftish etishga qaratilgan ko'ngil she'riyati ekanligi bilan sho'ro adabiyotidan keskin farq qilishi, Istiqlol davri badiiy tafakkuri yangilanishi davr, ijtimoiy muhit, jahon adabiyoti bilan yaqindan tanishuv bilan bog'liq ekanligi, bunda ijtimoiylik o'rnini lirik qahramon – “men” egallashi, muallif pozitsiyasining o'zgarishi mavzu va g'oyaning yangilanishiga olib kelishi Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdi ijodi misolida o'rganilishi aks etgan.

Abstract. In this article, the poetry of the period of national independence was created based on the requirements of pure art, has a unique style, is based on national and universal values, and is a poetry of the heart, aimed at examining the evolution of the human heart, and it is sharply different from Shura literature. That the renewal of the artistic thinking of the Independence period is related to the close familiarity with the period, social environment, and world literature, in which the place of sociality is taken by the lyrical hero – “I”, the change of the author's position leads to the renewal of the theme and idea, Rustam Musurmon and Amir Khudoyberdi's works are studied.

Kalit so'zlar: she'r, shoir, milliy ruh, istiqlol, davr, ijtimoiy muhit, ohang, ruh, nazm.

Key words: poem, poet, national spirit, independence, period, social environment, melody, spirit, poem.

Milliy istiqlol davri she'riyati sof san'at talablari asosida yuzaga chiqqan, uslubiy o'ziga xoslikka ega, milliy va umumbashariy qadriyatlarga tayangan, inson qalbi evrilishlarini taftish etishga qaratilgan ko'ngil she'riyati ekanligi bilan sho'ro adabiyotidan keskin farq qilishi Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdi ijodi yaqqol ko'zga tashlanadi. Xususan, Rustam Musurmon she'riyatida xalq dostonlariga xos nazm va nasr aralash she'rlar, ijroga mo'ljallangan yangicha bitiklar, ko'hna aruz ohanglarini yodga soladigan kechinmalar, takror va hayqiriqqa to'la xitoblar va xalqona she'rlar borki, ularning barchasi shoir uslubining tobora takomillashib borayotganligini ko'rsatadi. Iste'dodli shoir Amir Xudoyberdi ijodida barmoq va aruz vaznida yozilgan she'rlar yetakchilik qilsa-da, keyingi davrda tobora o'z botiniga qaytishga urinayotgan, o'zi bilan olam o'rtasiga chegara qo'yib olgan, voqelikni idrok qilish uchun savol berayotgan yoki uni baholayotgan kishi emas, hamma muammoning o'zagini o'zidan izlayotgan insonning dard-u izzatlariga xos sinkretik ijod namunalari ham ko'plab yaratilayotganligi e'tiborga molik.

Misol: Shu o'rinda Rustam Musurmonning “Qonun yaratdi” deb nomlangan she'rini kuzataylik:

O-o-o-o-o...

O-o-o-o-o...

Koinot sarvari baxsh etdi hayot –

Odamizod uchun ochun yaratdi,

ochun yaratdi...

Bezavol bo'lgay deb dinu diyonat

Bu go'zal olamni mamnun yaratdi,

mamnun yaratdi...

Mazkur misralarda dunyoni, odamni Xudo yaratganligi va inson koinot sarvari degan fikr bor. Olam muayyan bir tartib, qoida asosida yaratilgan. Olam uyg'unlikdan iborat, har bir ma'voga munosib va xos dalil bo'lishi kerak. Inson ana shu mutanosiblik, uyg'unlikni buzishga harakat qilmasligi kerak. She'r matnida Qur'onda kelgan Qobil va Hobil qissasidan misol olingan. She'rning uch bandidan so'ng Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziyning “Qissasi Rabg'uziy” asaridan “Qobil va Hobil” qissasi matni keltirilgan. She'r misralaridan buyuk Nizomni Olloh tuzadi, yaratish Ungagina xos, inson esa bitilgan taqdiriga ko'nikishga majbur, degan g'oyani anglash mumkin. Ikkinchi tomondan, O'zbekiston Konstitutsiyasida din, odamlar orasidagi mehr-muhabbat tuyg'usi, inson qadriga asosiy e'tibor

qaratilgan, degan ijodiy g'oya ifodalangan. She'rdagi asosiy urg'u "yaratdi" so'ziga yuklangan. Ya'ni, hamma mavjudotni, mehr-muhabbatni, olamni yaratuvchisi yagona Ollohdir, degan ma'noni uqamiz. Olamda yuz bergan ilk yovuzlikning sababini izlagan shoir, insonga berilgan eng oliy tuyg'u aqlni adolat yo'lida sarflash kerak, degan xulosaga keladi. Zero, adolat dunyoning charxpalak o'qi ekan, u oqil kishilar qo'lida bo'lishi kerak. Jamiyatni ham mukammal qonun bilan boshqarish shart. Qayerdagi, adolat mezoni buzilsa, qonxo'rliklar yuz berishi muqarrar ekanligidan ogohlantiradi shoir.

Amir Xudoyberdining "Usmon Nosir nidosi" she'rida mustabid tuzum qurboniga aylangan, o'z ta'biri bilan aytganda "bargdek uzilib ketgan" iste'dodli shoir Usmon Nosir dard-armonlari bayon qilingan:

*Chorlasang-da roz ayta, jonona, kelolmasman,
Hurlikka yetgach, qayta zindona kelolmasman.
Sayyoralar tegramda, quyosh manim chehramda,
O'lim bunda abadiy begona, kelolmasman.
She'r aytdim unda yonib, elni mendan qizg'onib,
Olib ketdilar Sibir tomona, kelolmasman*⁴⁶.

She'rda hurlik va ozod inson qalbining nidosi samimiy, rost, ishonarli ifodalangan. Uni kishanda saqlab turib bo'lmasligini, inson ruhini zanjirband qilib bo'lmasligini kitobxon darrov payqaydi va ko'nglida bir tasalli uyg'onadi.

*Dunyo – Azal o'trigi, o'lim – Diydor ko'prigi,
Erishdim Haqqa, endi Yolg'ona ko'nolmasman.
Usmon Nosir so'zim bir, Amir birlan o'zim bir,
U qalbin sharh etdi, men bahona, kelolmasman*⁴⁷.

1989-yilda yozilgan she'rda istiqlool sog'inchi, Usmon Nosir qismati bilan, muallifning orzulari bilan qo'shib yaxlit kartina hosil qilgan. Unda o'tmish va kelajak o'rtasidagi lirik "men"ning nafasi bor.

Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdi ijodini o'rganish shunday xulosaga olib keladiki, ijtimoiy tarixiy davr ijodkor dunyoqarashi va ijod falsafasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi hamda ijodkor konsepsiyasini belgilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdining qator she'rlarida Vatan oliy qadriyat sifatida dunyo shoirlarining tilagida yashaydi. Vatan haqida she'r bitmagan shoir yoq'. Shu vatan deya Bobur qon yig'ladi, Furqat armonda o'tdi. Shu ma'noda, Rustam Musurmonning "Vatanim" nomli she'rini kuzatsak, unda musiqiylik ustunlik qilishini sezamiz. Sababi, shoirning xalqini, vatanini, ona tilini chin dildan sevishi, yurti tarixini chuqur bilishi, uning boshidan kechigan o'tmish tarixini qalbdan anglashi, faxrlanishi so'z bag'ridan sizib chiqib kuyga, evriladi:

*Odami Atoning nasliga beshik bo'lgan tog'larim,
Moma Havoning vasliga oshiq bo'lgan bog'larim,
Avliyolar isi kelgan mo'tabar tuproqlarim,
Ohuvva-hay, Vatanim-ay,
Ohuvva-hay, Vatanim-ay!*⁴⁸.

Xalq ohanglarida bitilgan ushbu she'r misralari, ohangi o'quvchiga Jayhun, Sayhun mavjlarini, bobodehqonlar yetishtirgan bug'doyzorlar shovurini, o'zbekning tarovatli va serfayz to'ylarini, bolajon xalqimizning zahmatkash onalarini, mehnatini, fidoyi va bag'rikeng insonlarini eslatib, cheksiz faxr tuyg'usini tuydiradi. She'r misralari go'yoki qadim musiqa ohanglarida raqs tushayotgandek tasavvur uyg'otadi kishida. Matnda "Ohuvva-hay", "Vatanim-ay" so'zlaridagi "hay", "-ay" qo'shimchalari shoirning yurak qatlaridan chiqayotgan qiyqirig'ini yaqqol ifodalashga xizmat qilgan.

Milliy o'zlikni anglash va milliy qadriyatlarning badiiy talqini Rustam Musurmon she'riyatini ichdan nurlantirib va uni tutib kuch. Uning "Buyuk yo'l", "Uchinchi renessans poydevori", "Ona

⁴⁶Xudoyberdi Amir. Tahammul. Toshkent: Musiqa, 2015. 51-b.

⁴⁷Xudoyberdi Amir. Tahammul. Toshkent.: Musiqa, 2015.51-b.

⁴⁸ Musurmon R. Bir juft so'z. She'rlar. -Toshkent.: Adabiyot, 2022. 35-bet.

tilimda nutq”, “Ona tilim”, “Vatanim”, Termiz”, “Oqsaroy”, “Bunyodkorlik” singari ko‘plab she‘rlari fikrimizni to‘la tasdiqlaydi.

Rustam Musurmonning shakl va mazmun jihatidan yetuk she‘rlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu she‘rlarning mukammalligini ta‘minlagan bosh omil shoir adabiy-estetik qarashlari bilan chambarchas bog‘liq.

Rustam Musurmon barmoq vaznida ijod qilsa-da, bu she‘rlarning band tuzilishi xilma-xil.^{3, 4, 5} satrli bandli she‘rlar o‘z ichki ritmiga ega, ularda so‘z va ijodiy maqsad o‘zaro uyg‘unlashgan.

Masalan:

Sevaman–

“Elchiga o‘lim yo‘q, nogoh

Ishqnoma tutqazdi nigohlarimga.

Sevaman–

Xushxabar

Yo‘lladim alhol

Muhabbat mulkiga dilchilarimni.

“Sevaman” deb nomlangan mazkur she‘rda misralarning sinishini ko‘rish mumkin va bu albatta, ohang bilan bog‘liq uslubiy o‘ziga xoslik. Ushbu she‘rda 3, 4 va nihoyat she‘r yakunida ikki satrli band mavjud..

Malikam, kishanlab berdingiz darhol

Jallodlar ilkiga elchilarimni...⁴⁹.

Amir Xudoyberdi ijodini kuzatish shoirning Sharq va G‘arb adabiy an‘analarini puxta o‘zlashtirganligidan dalolat beradi.

Iymonsiz keksaning nasihatini tinglab,

Yerga yarim qarich cho‘kib ketdi tog‘ –

Andishasiz yoshlar poyi ostiga⁵⁰.

Uch satrda hayot falsafasi, inson umrining mohiyati jo qilingan. Tomchida quyosh aks etgani kabi shoir danakda bahorni, tiriklikni, hayotni ko‘radi. Birgina danakdan bir daraxt, undan esa butun boshli bog‘ hosil bo‘lishi mumkinligi haqidagi haqiqatni juda chiroyli tarzda ochib bergan:

Men danakni emas,

Butun boshli bog‘ni

*Chaqib yeyapman!*⁵¹

Rustam Musurmon esa uchliklarini “Vaqt panjarasi” deb atagan. Uning yozganlari Amir Xudoyberdining uchliklaridan mavzu jihatdan farq qiladi. Rustam Musurmon o‘zining ichki kechinmalarini qalamga olsa, Amir Xudoyberdi jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizliklarni tasvirlaydi.

Amir Xudoyberdi va Rustam Musurmon she‘rlarini kuzatilganda bittasida ilohiy-irfoniy g‘oyalarga moyillik, ikkinchisida sevgi-muhabbat, bunyodkorlikka eshlik namoyon bo‘ladi.

Rustam Musurmon ijodiy izlanishlarida *Humo, bog‘, qush, gul, ot, cho‘l, ovul, ko‘klam, vatan, sohil* singari betakror va o‘ziga xos obrazlar galereyasi uchrasa, Amir Xudoyberdi she‘rlarida *may, ko‘ngil, ishq, cho‘l, saksovul, daryo, tog‘, buta, qamish, to‘rg‘ay, shamshir, dala, dutor, bahor, oq qush, yoshlik, xotirot, umr, hayot, quyosh, dilbar, asqar tog‘, kuz, to‘qay, tabiat, ayriliq, yolg‘izlik* shoir ijodida eng ko‘p obrazlantirilgan. Ularda shoir ichki kechinmalari – metaforalar yordamida yuzaga chiqadi.

Amir Xudoyberdining “Vasiyat” nomli she‘rini kuzataylik:

Gar o‘lsam beshigimning

Yopinchig‘in yopinglar.

Yirtiq, yamoq bo‘lsa-da

Tobutimga yopinglar.

Ko‘rsinlar yig‘ilganlar,

Umrin bari xatodir.

⁴⁹ Musurmon R. Bir juft so‘z. Toshkent: “Adabiyot”, 2022. 269-b

⁵⁰ Amir Xudoyberdi. Evrilish. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2002. 178-bet.

⁵¹ Xudoyberdi Amir. Tahammul. T.: Musiq, 2015.

Olamda erishganim

Shu bir parcha matodir!..⁵²

She'rdagi ijodkorning "men"i sezilib turadi; misralar balandparvozlik, yaltiroqlikdan xoli, unda o'z umri bilan vidolashishga tayyor insonning so'nggi so'zlari aks etgan. Satrlar atigi ikki yo uch so'zdan iborat, she'r yengil o'qiladi. Inson bu dunyodan orttirgan hamma narsani tashlab ketishga majbur, faqat savob va gunohlaridan tashqari. Uning umri mazmuni mana shu ikki qarama-qarshi harakati bilan o'lchanadi.

Xulosa qilib aytganda, Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdi ijodi Istiqlol davri o'zbek she'riyatida o'zining munosib o'rniga ega. Har ikki ijodkor mustabid sho'ro zamonida tug'ilib, o'sha davr fojalarini o'z ko'zlari bilan ko'rib, mustabid tuzumning inson erkini va haq-huquqlarini oyoqosti qilganligini ko'rgan va bu ularning shaxs va ijodkor sifatida shakllanishiga, ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Shoir, avvalo, davr farzandi, uning asarlari qaysi mavzuda bo'lishidan qat'iy nazar, zamon va muhit in'ikosi aks etishi tabiiy. Shoir ijodini tarixiy-ijtimoiy muhit va mafkuradan kelib chiqilgan bosqichlarga ajratish nihoyatda nisbiy, chunki uning ijodida g'oyaviy –estetik ideal, bosh pafos, botiniy ruh, uslub yaxlit va o'zgarmasdir. Bu bevosita ijodkor shaxsiyati va dunyoqarashi bilan individual hodisa ekanligi Rustam Musurmon va Amir Xudoyberdi she'rlarida yaqqol namoyon bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xudoyberdi Amir. Evrilish. T.: Yangi asr avlodi, 2002. 139-b.
2. Musurmon R. Bir juft so'z. Toshkent: "Adabiyot", 2022. 269-b.
3. Amir Xudoyberdi. Evrilish. –T.: "Yangi asr avlodi", 2002. 178-bet.
4. Xudoyberdi Amir. Tahammul. T.: Musiqqa, 2015.
5. Xudoyberdi Amir. Tahammul. Toshkent: Musiqqa, 2015. 51-b.
6. Xudoyberdi Amir. Tahammul. Toshkent: Musiqqa, 2015. 51-b.
7. Musurmon R. Bir juft so'z. She'rlar. -Toshkent.: Adabiyot, 2022. 35-bet.

“O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT VOSITALARI” MODULINI O‘TISHDA MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI VA DOLZARBLIGI

Nasim Xo'jayev Sadullayevich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Murojaatlar tizimidagi evolyutsiya ijtimoiy tuzilishdagi o'zgarishlarni, ma'lum bir kommunikativ akt paytida u yoki bu shaklni tanlashni belgilaydi hamda ushbu tanlovni belgilaydigan ijtimoiy vaziyat parametrlarini ko'rsatadi. Diaxronik ma'noda leksik vositalarni o'rganishning ahamiyati, til va jamiyatning o'zaro ta'siri tarixi nechog'li muhim ekanligini anglagan holda, murojaatlarni nafaqat kommunikativ pragmatik, shuningdek, tarixiy-tadrijiy rivojlanishi jihatidan ham kognitiv asoslarini tadqiq qilish lozim.

ANNOTATION. The evolution of the system of addresses determines the changes in the social structure, the choice of one or another form during a certain communicative act, and shows the parameters of the social situation that determine this choice. Realizing the importance of studying lexical tools in the diachronic sense, how important is the history of the interaction of language and society, it is necessary to research the cognitive bases of appeals not only in terms of communicative-pragmatic, but also in terms of historical-gradual development. In other words, integration of theories leads to integration of methods.

Kalit so'zlar: innovatsiya, texnologiya, muammoli vaziyat, pedagogik texnologiya, ta'lim texnologiyasi.

Key words: innovation, technology, problem situation, pedagogical technology, educational technology.

⁵²Xudoyberdi Amir. Evrilish. T.: Yangi asr avlodi, 2002. 139-b.

O'zbek tilini innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda faol o'qitish usullaridan biri muammoli ta'lim, loyiha usuli, interfaol texnologiyalar, ishbilarmonlik o'yinlari, integratsiyalashgan darslar va boshqalardir. Ishbilarmon o'yinda bir nechta o'yinchilar o'zaro ta'sir o'tkazib, vaziyatni taqlid qiluvchi vaziyatda qaror qabul qiladilar. haqiqiy, va o'qituvchi o'yinni boshqaradi, o'yinchilarning harakatlarini tahlil qiladi va baholaydi. Ishtirokchilarning har biri muayyan rol o'ynaydi, u qarorlar qabul qiladi va natijani tezda ko'ra oladi, shu bilan o'z tajribasiga ega bo'ladi. O'zbek tilini o'rganishda ishbilarmonlik o'yinlari talabalarning aqliy jarayonlarida maqsadli faollikni ta'minlaydi: muammoli vaziyatlardan foydalanishda fikrlashni rag'batlantiradi, darsda asosiy narsani esda saqlashni ta'minlaydi, o'rganilayotgan fanga qiziqish uyg'otadi va o'rganilayotgan mavzuni mustaqil o'zlashtirish ehtiyojini rivojlantiradi. Ta'lim jarayonining motivatsiyasini oshirish uchun loyiha usulidan foydalanish o'zbek tilini o'qitishning eng muvaffaqiyatli usullaridan biridir. Loyiha usuli - bu o'quv jarayonini tashkil etishning moslashuvchan modeli bo'lib, o'quv materialini o'rganish jarayonida talabalarning intellektual va jismoniy imkoniyatlarini, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali o'z-o'zini anglashga qaratilgan. O'zbek tilini o'rganish jarayonida talabalar turli loyihalarni amalga oshiradilar, jumladan, krossvordlar, multfilmlar, o'quv-tarbiyaviy o'yinlar yaratish va hokazo. Shunday qilib, o'zbek tilini axborot va innovatsion texnologiyalar asosida o'qitishni tashkil etish talabalarning bilim darajasining yuqori bo'lishini - darsni aniq rejalashtirish, mavzu mazmunini o'rganishda motivatsiyani oshirishni ta'minlaydi. O'zbek tilini o'rganish jarayonida talabalarda berilgan topshiriqni bajarish, o'z fikrlarini bildirish, o'quv materialini tahlil qilish uchun axborot bilan ishlash ko'nikmalari shakllanadi.

Muammoli ta'lim. O'quv jarayonida intellektual qiyinchilikning alohida holatlarini (muammoli vaziyatlar va ularni hal qilish) yaratish talabalarning aqliy faoliyatini faollashtirishni, muammolarni hal qilishda nostandart yondashuvlarni shakllantirishni va nihoyat, ijodiy fikrlashni rivojlantirishni ta'minlaydi.

Muammoli modulli ta'lim texnologiyasida asosiy e'tibor M.A. Choshanov muammoli ta'limning talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish kabi kam o'rganilgan tomoniga e'tibor beradi. Muallif maxsus vaziyatlarni maqsadli yaratish orqali muammoli modulli o'qitish jarayonida tanqidiylikni shakllantirishni amalga oshiradi.

– xatolarni topish uchun vaziyatlar. Xatolarga tayanish usuli shu fikrga asoslanadi. Ushbu usulni amalga oshirish jarayonida xatolarning uchta asosiy guruhi qo'llaniladi:

– gnoseologik (bilim evolyutsiyasi jarayonida yo'l qo'yilgan kognitiv xatolar, ular bizning bilimimizning nisbiyligi: uning to'liq emasligi va chegaralanishi bilan ob'ektiv ravishda aniqlanadi);

– uslubiy (o'qituvchi tomonidan o'quv jarayonida idrok etish, xotira, fikrlashning psixologik-pedagogik qonuniyatlarini buzishidan iborat bo'lgan o'qitish xatolari. Uslubiy xatolar ta'lim xatolari bilan chambarchas bog'liq: ko'pincha o'qitishdagi xatolar o'qitishdagi xatolar natijasidir);

– o'quv (ular har bir muammoli modul uchun maxsus jadvallarga guruhlangan va kelajakda o'qitish vositalaridan biri sifatida foydalaniladi).

Shunday qilib, muammoli-modulli o'qitish texnologiyasi uchta etakchi omilning "sa'y-harakatlari"ning integratsiyasiga asoslangan degan xulosaga kelish mumkin. Muammoni hal qilish birinchi navbatda uning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan va modullilik bilan birgalikda muammolarni hal qilishda qo'llashda moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Ta'lim jarayonida yangi axborot va innovatsion texnologiyalar bir-biridan ajralmagan, chunki yangi innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilishi ta'lim paradigmasini o'zgartiradi va faqat zamonaviy axborot texnologiyalari yangi innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Shu maqsadda hozirda uzluksiz ta'lim yo'lga qo'yildi, ta'lim muassasalari eng zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta'minlandi, ta'lim jarayonida o'quv jarayoni samaradorligini oshirishga ko'maklashuvchi yangi pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilayotir. ilm-fanning so'nggi yutuqlari asosida ijodkor, faol, ma'naviy jihatdan boy, har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalash vazifalarini hayotga tatbiq etadi. Hozirgi vaqtda o'zbek tilini o'qitishning dolzarbligi shubhasizdir, biroq bu fanni tashkil etishda qator muammolar mavjud. Ta'lim jarayonini tashkil etish muammolari, eng avvalo, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish usullarini ishlab chiqish, ya'ni o'qitish jarayonida qaysi texnologiyalardan va qay darajada foydalanish bilan bog'liq.

Hozirgi vaqtda pedagogik texnologiya tushunchasi pedagogik leksikonga mustahkam kirdi. Terminni ilmiy tushunish va qo'llashda "Ta'lim texnologiyasi" turli talqinlar mavjud. V.P. Bospalko pedagogik texnologiyasi - ta'lim jarayonini amalga oshirishning mazmunli texnikasi. Pedagogik texnologiya - rejalashtirilgan ta'lim natijalariga erishish jarayonining tavsifi (I.P.Volkov). Pedagogik texnologiya - bu shakllar, usullar, usullar, o'qitish usullari, ta'lim vositalarining maxsus majmui va tartibini belgilovchi psixologik-pedagogik munosabatlar yig'indisidir; bu pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy qurolidir (B.T.Lixachev).

Muammoli-modulli ta'lim texnologiyasi muallifi pedagogika fanlari doktori, professor M.A. Choshanov "Muammo-modulli ta'limning moslashuvchan texnologiyasi" asarida ushbu texnologiyaning mohiyatini ochib beradi. M.A. Choshanovning ta'kidlashicha, o'quv jarayoni samaradorligini klassik yoki individual yangi usullar bilan ta'minlash qiyin, shuning uchun ham turli o'qitish usullarining o'zaro bog'liqligi va integratsiyasi, ularning bir-birini to'ldirishi va o'zaro mustahkamlanishi zarur. Bunday tizimlarning afzalligi shundaki, ular birlashtirilgan nazariyalarning afzalliklarini to'playdi va bir butunlikni tashkil qiladi.

"Muammoli ta'lim" texnologiyasini qo'llashdan maqsad-talabalarni o'quv fanining mavzusidan kelib chiqqan holda turli muammoli masala yoki vaziyatlarning yechimini to'g'ri topa olishlariga o'rgatish hamda muammoning mohiyatini aniqlash bo'yicha malakalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, muammoni yechishning ba'zi usullari bilan tanishtirish va ayni muammoni yechishga mos uslublarni to'g'ri tanlashga o'rgatishdir. Bunda o'qituvchi muammoni kelib chiqish sabablarini va ularni yechishdagi xatti-harakatlarni to'g'ri aniqlashga e'tibor beradi. Bu ta'lim texnologiyasi qo'llanilayotganda o'qituvchi talabalarga mashg'ulotni o'tkazish tartib qoidalari va talablarini tushuntiradi, ya'ni u mashg'ulotni bosqichli bo'lishini va har bir bosqich ulardan diqqat-e'tiborni talab qilishini, mashg'ulot davomida auditoriyada kichik guruhlarda va jamoa bo'lib ishlashlarini aytib o'tadi. Shu tariqa boshlangan dars talabalarining berilgan topshiriqlarni bajarishga tayyor bo'lishlariga yordam beradi va uni bajarishga talabalarda qiziqish uyg'otadi. Shundan so'ng mashg'ulot jarayoni boshlanadi.

Muammoli o'qitish texnologiyasi o'quv materialining mazmuniga bog'liq bo'ladi. "Muammoli ta'lim" texnologiyasi asosida tashkil etilgan dars jarayonlari natijasida talabalar qaysidir muammoni yechimini topishdan avval uning sabablari aniqlanishi kerakligini, ya'ni sabab va oqibat o'rtasidagi bog'liqlikni izlash, keyin esa ularni o'rganish va bartaraf etish uchun zarur bo'lgan uslub va usullarni tanlash lozimligini hamda muammoni hal etishda o'z harakatlarini aniq belgilab olishlari kerakligini anglab yetadilar. Bu tarzda yechimini topgan muammolar esa ularni xotiralarida uzoq vaqt saqlanadi. Kelajakda yangi kimyoviy hodisalarni o'rganayotganlarida yanada ziyraklik va zehn bilan ish yuritishlariga yordam beradi. Talabalar mustaqil, ijodiy, tanqidiy va mantiqiy fikrlashga o'rganib boradilar. O'z-o'zini fikrlashga majbur etib, muammoli vaziyatni hayotiy va amaliy topshiriqlar asosida yechishga o'rganadilar. Ularni tashkilotchilikka undaydi, guruh bo'lib ishlashda o'zgalar fikrini eshitish va o'zinikini ularga yetkaza olish xislatlarini shakllantiradi.

Muammo taqdimoti. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, o'qituvchi muammo qo'yib, uning ichki qarama-qarshiliklarini, sabablarini baland ovozda ochib beradi, taxminlar qiladi, gipotezani shakllantiradi, insonning fikri haqiqatni kashf qilish yo'lida qanday o'tganligini ko'rsatadi. Shunday qilib, muammoli taqdimot talabalarga ilmiy tadqiqot namunasini beradi. Talabalar aqliy faoliyat bilan shug'ullanadilar: ular o'qituvchining fikrining ishonchliligini, mantiqiy va mantiqiy dalillarni nazorat qiladilar, yaxlit muammolarni hal qilish bosqichlarini o'rganadilar.

Bilimlarni muammoli bayon etishning didaktik ahamiyati shundaki, u o'quvchilarning o'rganilayotgan hodisa va qonuniyatlarning mohiyati haqidagi bilimlarini yanada aniqroq, bilimlarni esa ongliroq qiladi; o'quvchilarni ilmiy, dialektik fikrlashga o'rgatadi, o'quvchilarning taqdim etilayotgan materialga qiziqishini oshiradi. Biroq, muammoli taqdimotning ham kamchiliklari bor. Bu erda faqat o'qituvchi chinakam faol, talabalar haqiqatni izlashda passiv ishtirokchilardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdupattoyev M.T. O'zbek matnida supersintaktik butunliklar. Filol.fan.nom. ...diss.avtoref. – T., 1998
2. Boymirzayeva S. Matn mazmunida temperollik semantikasi. Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2009

3. Rasulov I. Murakkab sintaktik butunlik. O‘zbek tili va adabiyoti. 1983, №1.
4. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. – T.:, 1989
5. Turniyozov N. Matn lingvistikasi. – Samarqand : Sam DCHTI 2-nashri, 2003 – 86 b.
6. O‘rinboyev B., Qong‘urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning tahlili. Toshkent: O‘qituvchi, 1991 – 216 b.
7. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. 2007
8. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. T., Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010
9. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoyetikasi. T.: Fan, 2008
10. Shomaqsudov A., Rasulov I. va boshq. O‘zbek tili stilistikasi. – T., O‘qituvchi, 1983.

MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYASINI ADABIY TA’LIMDA QO‘LLASH

Norbaboyeva Matluba Toxirovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada A.P.Chexovning “Xameleon” hikoyasi muammoli ta’lim texnologiyasi asosida tahlil qilinadi. O‘quv tahlili jarayonida pedagogik innovatsion texnologiyalar asosida o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinflarida adabiy ta’lim qanday shaklda tashkil etilishi ko‘rsatiladi hamda samarali natijalar berishi nazarda tutiladi.

Abstract. This scientific article analyzes A.P. Chekhov's story "Chameleon" on the basis of problem-based learning technology. In the process of educational analysis, it is shown how literary education is organized in the 7th grades of secondary schools based on innovative pedagogical technologies and it is assumed that it will give effective results.

Kalit so‘zlar: badiiy tahlil, o‘quv tahlili, muammoli ta’lim texnologiyasi, matn tahlili, darsliklar bilan ishlash, lug‘atlar bilan ishlash.

Key words: artistic analysis, educational analysis, problem-based educational technology, text analysis, working with textbooks, working with dictionaries.

O‘rta ta’lim maktablarida yangi avlod darsliklarining nashr etilishi va dars jarayonlarida amaliyotga tatbiq etilishi ko‘pgina maktab o‘qituvchilari uchun kutilmagan hodisa bo‘ldi. Adabiyot darslarini tashkil etishda asardan parchalar qisman o‘qilib orada o‘qituvchi tomonidan tashlangan muammoni hal etish uchun o‘quvchilar o‘rtasida muammoli vaziyatlar tahlili boshlanadi⁵³. Har bir o‘quvchining o‘z mustaqil fikri alohida ahamiyatga ega. Adabiyot darslarini tashkil etishda ana shunday muammoli vaziyatlar bilan ishlash o‘quvchi dunyoqarashini o‘zgartiradi, fikrlash yo‘nalishini yangilaydi. O‘qituvchilar ham o‘z ustilarida ishlashga o‘quvchilar bilan hamfikir bo‘lishiga undaydi. Quyidagi darsda biz Anton Pavlovich Chexovning “Xameleon”⁵⁴ hikoyasining muammoli ta’lim texnologiyasi asosidagi talqinini ko‘rib chiqamiz. Darsni tashkil etishda monitoringdan foydalangan holda hikoya asosida bir nechta qiziqarli muammoli vaziyatlarni yaratib, taqdimotlarimizda namoyish etib boramiz va o‘quvchilar bilan birgalikda ishlaymiz. O‘quvchilarni mavzu bilan tanishtiramiz.

⁵³ [Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova. 2018: 5]

⁵⁴ [Chexov. 1977: 3]

Antov Chexovning “Xameleon” hikoyasi tahlili

O‘quvchilar uchun ushbu matn yangi. Shuning uchun hikoya qahramonlari bilan tanishtiramiz.

⁵⁵Matnda qo‘llanilgan so‘zlarning izohlari bilan tanishtiramiz. O‘qituvchi tomonidan so‘zlar izohlanib, tushuntirib berilishi kerak.

LUG‘ATLAR BILAN ISHLASH

Xameleon (buqalamun) — kaltakesaklar turkumiga mansub. Rangi yorug‘lik, atrof -muhit va boshqalar ta’sirida tez o‘zgaradi.

Shinel — harbiylarning paltoga o‘xshagan ust kiyimi.

Gorodovoy — politsiyadagi eng kichik mansab.

Jandarma — harbiy politsiya.

⁵⁶Matn o‘quvchilar tomonidan o‘qilishidan avval nima uchun muallif hikoyani “Xameleon” deb nomlaganligini izohlash kerak. O‘quvchilar xameleon nima ekanligini aytadilar, bilmasa, o‘qituvchi ko‘magida o‘rganishadi.

Badiiy asar tahlili

Sizningcha, hikoya nima uchun
“Xameleon” deb nomlangan?

Xameleon qanday jonivor ekanligini tushunib olish kerak. Ensiklopediyadan olingan quyidagi ma’lumotni o‘qib chiqing. Xameleonlar (buqalamunlar) – kaltakesaklar turkumi oilasi. 90 turi ma’lum. Afrika, Madagaskar oroli hamda Janubiy Yevropa, G‘arbiy va Janubiy Osiyoda tarqalgan. Xavf sezganda ko‘p havo yutadi va tana shakli o‘zgarib, qurqinchli tus oladi. Rangi yorug‘lik, atrof-muhit va boshqalar ta’sirida tez o‘zgaradi. Tabiatan xameleonlar rang-tusini o‘zgartirib oladigan jonivorlardir. O‘quvchilar ma’lumotni bilib olishgach, hikoyadan parcha o‘qib, badiiy asar tahliliga kirishamiz, asarning mohiyatiga chuqur kirib boorish uchun muammoli vaziyatlarni muhokama qilishga harakat qilish lozim. Har bir o‘quvchining fikrini diqqat bilan tinglash, o‘qituvchi tomonidan ularga munosib rag‘batlantiruvchi munosabatlarni bildirish adabiy ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

⁵⁵ [Z.Mirzayeva, K.Jalilov.2022: 1]

⁵⁶ [Z.Mirzayeva, K.Jalilov.2022: 1]

MUAMMOLI VAZIYAT

Xryukin sizda qanday taassurot qoldirdi?

Siz Xryukinning talabini o‘rinli deb hisoblaysizmi?

O‘quvchilarning muammoli vaziyatlarga munosabatini o‘rganish kerak, har bir o‘quvchi bu metodda o‘z mustaqil fikrini himoya qilishi va asoslab berishi muhim talablardan biri hisoblanadi.

MUAMMOLI VAZIYAT

Hikoyada xaloyiq(olomon)ning roli qay darajada muhim?

Matnda xaloyiqning voqeaga munosabati o‘rni bilan o‘zgarib turishi kuzatiladi. Bu vaziyatga o‘quvchining munosabatini o‘rganish katta ahamiyat kasb etadi. Aslida, bir vaziyatga ikki xil munosabatda bo‘lish, insonning mansabiga qarab munosabatini o‘zgartirish adolatlimi, yo‘qmi? Mana shunday holatlarni muhokamaga tortish o‘rinli.

O‘quvchilarning e‘tiborini mana shunday muammoli vaziyatlarga jalb qilish lozim. Ularning fikr-mulohazalarini tinglash va o‘qituvchi tomonidan munosabat bildirilishi muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilarga matn asosida rasm chizdirish orqali qahramonning o‘quvchi tasavvuridagi tasviri yaratiladi. Quyidagi taqdimotda o‘quvchining ijodiy mahorati tasvirlangan bo‘lib, bu tasvirga o‘quvchilarning ham munosabatini o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

MUAMMOLI VAZIYAT

Ochumelov sizning tasavvuringizda qanday inson sifatida gavdalandi va nima uchun?

⁵⁷Hikoya matni bilan to'liq tanishib oldik, endi asar yuzasidan fikr-mulohazalarimizni umumlashtiramiz. O'qituvchi tomonidan quyidagi taqdimot asosida savollar beriladi va o'quvchilarning mantiqiy mulohazalari rag'batlantirilib, o'quvchilar baholanadi.

MUAMMOLI VAZIYAT

1. Muallif xameleon deb kimni yoki kimlarni nazarda tutgan?
2. Hikoyaning tag zamirida qanday ma'no yotgan bo'lishi mumkin?

Asar haqidagi xulosalarimizni yakunlaymiz va uyga vazifa, topshiriq beriladi, so'ngra o'quvchilar baholanib, dars yakunlanadi. Uy vazifasini bergandan so'ng o'quvchilarni baholashni tavsiya etamiz, sababi o'qituvchi tomonidan bolalar baho olib bo'lgach, darsga diqqati susayishi inobatga olinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z.Mirzayeva, K.Jalilov. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining sinflari uchun darslik. – T.: 2022.
2. Z.Mirzayeva, K.Jalilov. adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: 2021.
3. Chexov. Xameleon. A.Qahhor tarjimasi. – T.: 1977.
4. Sarimsoqov B. Badiiylilik asoslari va mezonlari. – T.: 2004.
5. Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: 2018.

7-

ZAMONAVIY SHE'RIYATDA NAVOIY G'AZALLARIGA TAXMIS BOG'LASH AN'ANASI

*Norqobilova Zarifa Axatillayevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Zamonaviy she'riyatda taxmislarning o'rni va ahamiyati shundaki, Navoiyning ijodidan ta'sirlanib uning g'azallariga taxmis yozish Navoiy g'azallarining xalq ichida ommalashishini yanada takomillashishini osonlashtiradi. Navoiyning insonlar qalbiga chuqurroq kirib borishiga sabab bo'ladi.

Abstract. The role and importance of takhmis in modern poetry is that, influenced by Navoi's work, writing takhmis to his ghazals makes it easier for Navoi's ghazals to become popular among the people.

Kalit so'zlar: taxmis, muxammas, g'azal, aruz, she'riyat, ijod, zamonaviylik, an'ana.

Key words: takhmis, mukhammas, ghazal, aruz, poetry, creativity, modernity, tradition.

Zamonaviy she'riyatda Navoiy g'azallariga taxmis bog'lash an'anasi haqida so'z boshlashdan oldin, buyuk bobomiz Alisher Navoiyning kimligini uning shaxsiyatini tanish ya'ni uning aslida kim ekanligini bilish, qanday inson bo'lganligini o'rganish juda muhim deb o'ylayman. Mir Alisher Navoiy bobomiz haqiqiy inson, oliyhimmat kishi bo'lganligini aytishim kerak, negaki bu xislat hamma insonlarda ham bo'lavermaydi. Faqatgina alloh sevgan va uning nazari tushgan insonlarda hamda uning o'zi ham allohni tanigan bo'lishligi, mehnatkash, qalbi pok bo'lishi shu bilan birgalikda o'zini emas xalqni dardi, g'ami bilan yashay oladigan mard insonlardagina oliyhimmatlik xislati bor, desam mubolag'a bo'lmaydi. Navoiyning ijodi haqida so'z ketganda esa, uning ijodiga mehr qo'ymagan, qiziqmagan inson bo'lmasa kerak. Chunki uning g'azalini oddiy insonlardan so'rasangiz ham hech bo'lmaganda bir qator bo'lsa ham aytib bera oladi. Sababi esa hozirgi kunda Navoiy ijodining

⁵⁷ [Z.Mirzayeva, K.Jalilov. 2021:2]

serqirraligi, nihoyatda keng qamrovligi, bitmas-tuganmas xazina ekanligi shu bois barchada qiziqish uygʻotganligi bejizga emas. Shuning uchun ham koʻpchilik olimlar tomonidan tinimsiz eʼtirof etilyoganligi gapimiz isbotidir. Bugungi kunda uning ijodiga boshqa millat vakillarining ham qiziqayotganligi, asarlarini oʻrganib boshqa tillarda tarjima qilayotganligi juda quvonarli holatdir. Biroq baʼzida gʻazallarning maʼnosini tushunib yoki tushunmay yodlaganlar ham uchrab turadi. Ana shunday vaʼziyatlarda kitobxonning savollariga javob topishi uchun tushunchasini toʻgʻri tahlil qilib berish Navoiyshunos olimlarning zarurligi va bu ular zimmasiga birozgina masʼuliyat yuklasa-da Navoiyni ijodini oʻrganish, gʻazallarini tahlil qilish sharafligi ekanligi quvonarli holatdir. Bu ulugʻ masʼuliyat har kimga ham nasib etavermaydi. Buning uchun Navoiyga muhabbati bor, maʼlum bir hayot chigʻiriqlarini boshidan oʻtkazgan boʻlishi kerak. Unday inson adabiyotshunos boʻlishi ham, boʻlmasligi ham mumkin, shunchaki insoniylik fazilatlariga ega boʻlgan, qalbida ezguliklarni mujassamlashtirgan Haqni sevadigan inson boʻlsa va har qanday gʻazal tahlilida maʼnosining izohlarining berilishi va undan taʼsirlanib gʻazallariga muxammas bogʻlash, taxmis yozish hozirgi paytda urfga aylandi. Navoiyshunos olimi Suyuma Gʻaniyeva Lutfiy ijodidan taʼsirlanib Navoiyning oʻzini ham muxammas bogʻlaganligi haqida maqolalarida aytib oʻtgan edilar. Lutfiy gʻazallaridan birida shunday mahbubaga koʻz qorachigʻimni vatan ayla, degan maʼnoli matlaʼ bor. Navoiyning mashhur, oʻz davridayoq maqom yoʻllarida ijro etilgan “Qaro koʻzum kelu mardumligʻ emdi fan qilgʻil, Koʻzum qarosida mardum kebi Vatan qilgʻil” gʻazaliga Lutfiydagi nozik nuqta ilhom baxsh etgandir. Bu anʼanani davom etgan holda, garchi oz boʻlsa-da men ham “Qaro koʻzum kelu mardumligʻ emdi fan qilgʻil, Koʻzum qarosida mardum kebi Vatan qilgʻil” gʻazaliga bagʻishlangan muxammasimni keltirishni joiz deb bildim.

*Qaro koʻzum kelu mardumligʻ emdi fan qilgʻil,
Koʻzum qarosida mardum kebi Vatan qilgʻil.
Darding unutibon ul yerni, sen chaman qilgʻil,
Koʻrolmasang gar, qalbing hajr oʻtida kuysin,
Bu ishq birla yonmoqlikni san orzumand qilgʻil.*

Bundan tashqari, Navoiyning “Orazin yopqach koʻzimdin sochilur har lahza yosh, Oʻylakim paydo boʻlur, yulduz nihon boʻlgʻach quyosh” gʻazaliga ham muxammas yozdim. Quyida shu taxmislarni keltirmoqchiman.

*Orazin yopqach koʻzimdin sochilur har lahza yosh,
Oʻylakim paydo boʻlur, yulduz nihon boʻlgʻach quyosh.
Sen koʻzingni yumganingda koʻrinmasada quyosh,
Gʻamuguzor oʻlsangda, koʻzingda koʻrinmasin yosh,
Ishq oʻtidin qalbingni oʻzi boʻlsin, otash quyosh.*

Navoiyning “Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulroʻ kelmadi, Koʻzlarimgʻa kecha tong otquncha uyqu kelmadi” gʻazaliga ham muxammaslar bogʻladim:

*Necha tong otdi kutib, bedorla oʻtdi kechalar,
Qanchalar beshavqat ermish, shuncha kutdim kelmadi.
Ul nigoro, qahri qattiq ermas, balkim bilmadim,
Yo nazarga ilmadimi, yo ataylab kelmadi.
Yoki koʻnglim parchalaydur, yoki rashkim qoʻzgʻatur,
Bilmayin ovvora boʻldim, sayyod kabi kelmadi.*

Shu oʻrinda aytish joizki, muxammas va taxmisning farqi nimada va u qanday yoziladi. Taniqli shoir Jamol Kamolning “Saylanma”si 1-jildi – “Asr bilan vidolashuv” toʻplamiga (2007) kiritilgan quyidagi band bilan boshlanuvchi taxmisni ushbu janrning ancha mukammal namunalaridan deya eʼtirof etish mumkin:

*Yoʻq, chaqindin ermas ul osmon qizil, sorigʻ yashil,
Yo shafaqdin har taraf raxshon qizil, sorigʻ yashil,
Yo chamanda lola-yu rayhon qizil, sorigʻ yashil,
Xilʼatin to aylamish jonon qizil, sorigʻ yashil,
Shuʼlayi ohim chiqar har yon qizil, sorigʻ yashil...*

Taxmisda muallif qo'shgan misralar shaklan ham, mazmunan ham Navoiy g'azalining baytlariga hamohangligini ko'rishimiz mumkin. Birinchidan, g'azal aruzning "ramali musammani mahzuf" (foilotun, foilotun, foilotun, foilun) vaznida yozilgan, taxmis misralari ham shu vaznda. Ikkinchidan, Navoiy g'azalining matla'sidagi misralar sabab va oqibat mazmunini anglatgan: "Jonon xil'ati (ust kiyimi) "qizil, sorig' yashil" ranglar bilan jilolandi, (buni ko'rgach, o'zimni tutib tura olmadim va) har tarafga ohimning qizil, sorig' yashil ranglardagi shu'lalari taraldi". Jamol Kamol taxmis yozish an'anasiga muvofiq baytdagi sabab mazmunini teranlashtiradi, oqibatdagi ranglar taralayotgan makon tushunchasini osmon, chaman kabilar bilan oydinlashtiradi. Shoirning ta'kidlashicha, osmonning qizil, sorig' yashil ranglarda ko'rinishi chaqindan yoki shafaqdan har tarafga taralayotgan yoki chamandagi lola-yu rayhonlar rangidan emas, balki jonon xil'ati ranglari bilan bog'liq. Yana shu an'anani davom ettirganlardan zamonaviy o'zbek adabiyotida xorazmlik Shoira Shamsning "Samandar" (2019) she'riy to'plamidan o'rin olgan taxmislar mukammalligi bilan ajralib turadi. Ularning aksariyati Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan. Shoira ulug' salafining g'azallari mavzusi, badiiy-estetik g'oyasi, poetik tili va badiiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Navoiy misralarida ifodalangan mavzuni chuqurroq ochib berish, shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni yanada teranlashtirish, g'azalda yoritilgan lirik manzarani yangidan yangi tafsilotlar bilan boyitish, g'azal mazmuniga to'liq mos keladigan badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanishga intiladi:

*Turnalardek nola qildim, titradi aflok "dol",
Keldi sensiz qolmish olam boshiga fasli zavol,
Furqating – diydor emdi, dard-u hijroning – visol,
Bog' mendek sorg'orib, bulbul meningdek bo'ldi lol,
Go'yiyo mundoq bo'lur bir guldin ayrilg'ong'a hol.*

Mazkur taxmisga asos bo'lgan g'azal to'qqiz baytli, taxmis ham to'qqiz banddan iborat. Demak, shoira tazmini kull – to'liq tazmin usulini qo'llagan. Navoiy g'azal matla'sida "bog' menga o'xshab sarg'aydi, bulbul meningdek lol (tilsiz) bo'lib qoldi, go'yo bir guldin ayrilgan (kishi) shunday holatda bo'larmish" degan. Ko'rinib turibdiki, asos bayt va qo'shilgan misralarning shaklan va mazmunan to'la uyg'unligiga erishilgan.

Shoira Shams Alisher Navoiy misralaridagi bog', men, bulbul, gul poetik timsollarini turnalar, aflok, sen, olam kabi yangi timsollar bilan boyitib, asos bayt misralaridagi tashbehtar mazmunini yanada mukammallashtiradi. Shunisi diqqatga sazovorki, mazkur taxmisning har bir bandida ana shunday badiiy-estetik mukammallikni kuzatish mumkin.

Taxmisnavislik an'anasini davom ettirayotgan zamondoshlarimizdan yana biri surxondaryolik Otamurod Poyondir. "Tongdek tiniq tilaklar" she'riy to'plamidan (2020) joy olgan muxammaslar (taxmislar)ning uchasi Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan. Otamurod Poyon taxmis bog'lashga mas'uliyat bilan kirishadi. Asos g'azal baytlariga yangi misralar qo'shar ekan, mazmun va shakl, hatto uslubning uyg'unlashishiga harakat qiladi. Har bir bandda asos baytda ishlatilgan badiiy san'atlar, til xususiyatlarining yanada yorqinroq aks etishiga erishadi. Quyidagicha boshlanuvchi taxmis bunga misol bo'la oladi:

*Yor uchun marg'ub tamanno bo'lsa harchand aylangiz,
Menga zulm-u kin etishni kori sudmand aylangiz,
Dargahin qatlim uchun qal'ai darband aylangiz,
Ul pari ko'yida men devonani band aylangiz,
Band-bandim zulfi zanjirig'a payvand aylangiz.*

Alisher Navoiy qalamiga mansub misralarda mumtoz qofiyaning band, payvand kabi ridfi zoyidli murdaf qofiya turi qo'llanilgan. Bunda qofiyadosh so'zlar tarkibidagi a unlisi cho'ziq talaffuz qilingan holda ridfi asliy, d undoshi raviy, ular orasidagi n undoshi esa ridfi zoyid (orttirilgan ridf) hisoblanadi. Mazkur baytga Otamurod Poyon tomonidan qo'shilgan misralarda ham qofiyaning aynan shu turini yuzaga keltiruvchi harchand, sudmand, darband kabi so'zlar qatnashgan. Baytga qo'shilgan misralarning lug'aviy tarkibiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda ham Alisher Navoiy asarlari tiliga xos marg'ub tamanno, zulm-u kin, kori sudmand, dargah, qal'ai darband kabi ifodalardan mahorat bilan o'rinli foydalanilganining guvohi bo'lamiz. Taxmisning qolgan bandlarida ham shunday holatni kuzatish mumkinki, bu shoirning mahoratidan darak beradi.

Urgutda dunyoga kelgan shirin zabon aruznavis shoirlarimizdan biri Ochildi Qo'ysun (Ochildi Azimmurodov) ham Alisher Navoiy she'riyati ixlosmandi. U dilbar g'azallari, pandnoma fardlari va to'rtliklari hamda muxammas va taxmislari bilan muxlislariga yaqindan tanish. Ayniqsa, taxmislari asos g'azallarga shaklan va mazmunan juda mosligi, yangi tashbehlar, badiiy unsurlar va teran falsafiy mazmun va mushohadaga egaligi bilan alohida ajralib turadi. Shoir taxmislarining o'ttizga yaqini Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan.

Ochildi Qo'ysun janr talablarini chuqur o'zlashtirgan holda ijod qiladi. Eng avvalo, aruz vazni qoidalariga to'la rioya etishga intiladi.

*Qilg'anim birla jadal, g'am-qayg'u jilgudek emas,
Hasratim ul bag'ritosh bag'rini tilgudek emas,
Ul pari maqsudi dil dardimni bilgudek emas,
Ey ko'ngul, holingga ul oy rahm qilg'udek emas,
Zorlig' birla ishim andin ochilgudek emas.*

Asos bayt ham, taxmis uchligi ham aruzning ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun, foilun) vaznida yozilgan. Ham shakliy, ham mazmuniy mutanosiblikka alohida e'tibor qaratilgan. Shoir qo'shgan uchlik misralari asos bayt mazmunini yanada kengaytirib, lirik qahramon kechinmalarini to'laqonli ochib berishga xizmat qilmoqda. Jilgudek, tilgudek, bilgudek so'zlari Alisher Navoiy baytidagi qilgudek, ochilgudek qofiyadosh so'zlariga to'liq hamohang bo'lib, bayt mazmunini oydinlashtirishda katta ahamiyat kasb etgan.

Albatta, bugungi taxmisnavislikda kamchiliklar ham yo'q emas. Aruz vaznidagi g'azalga barmoq vaznida taxmis bog'lash, aruzda yozilganlarida esa cho'ziq va o'ta cho'ziq hijolarni farqlamaslik kabi holatlar uchray turadi. Bir maqola doirasida zamonaviy taxmisnavislikning barcha jihatlarini qamrab olishning imkoni yo'q. Mazkur an'ana yanada kengayib, adabiyotimizga yangi-yangi nomlarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa masalani adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy tadqiqot darajasida o'rganishni taqozo etadi. Jumladan hozirgi kunda yozilayotgan taxmisning tahlil jarayonlari bu boshqa bir jarayonni talab etadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, taxmisning hozirgi kundagi o'rni, ahamiyati va dolzarbligi shundaki, zamonaviy she'riyatda barmoq vaznining ishlatilishi, so'zlarning oddiyliги ya'ni hammaga tushunarliigidir. Dolzarbligi esa, Navoiy g'azallarining ba'zi bir murakkab yozilganlarini anglash qiyinligi va bu o'rinda Navoiyshunoslarning o'z muxammaslari bilan Navoiy g'azallariga yozayotgan, bog'layotgan taxmisning ma'nosini ochilishida ko'maklashadi va shu jihati bilan farqlanib turadi. Hozirgi kundagi taxmisning ahamiyatli jihati ham Navoiyga bog'liqligi ya'ni g'azallarining soni jihatidan ham, sifati jihatidan ham ustunligi bilan ajralib turishi, Navoiy g'azalining qiymatini ko'rsatib beradi. Navoiydek yoza olish murakkabdir, ammo g'azalga o'xshatib yozish, so'zlarni mohirona qo'llash, har bir tadqiqotchini salohiyatini ko'rsatish bilan baholanadi.

Yangilik sifatida ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvdan amaliyot va seminarlarda foydalanishni, darslarda qo'llab ko'rishni aytib o'tmoqchiman. Misol uchun sun'iy intellekt – aqlli qushchamiz orqali A.Navoiyning biror bir g'azalini nomlanishini aytish orqali davomini tez va oson topish va to'g'ri o'qishni o'rgatish mumkin. Bu esa ko'pchilikning mushkulini oson qilib berishi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy g'azallariga bog'langan muxammaslar. 2021-yil, 12-avgust, "Yangi asr avlodi".
2. Boybo'ta Do'stqorayev "Hurriyat" gazetasi 2009-yil 22-iyul.
3. <https://yuz.uz/uz/news/alisher-navoiy-gazallariga-boglangan-muxammaslar>
4. <https://uzbaza.uz/alisher-navoiy-g-azallari>.

Norqobilova Zarifa Axatullayevna,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Hozirgi kunda dunyo miqyosida global muammoga aylanagan ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'zgarishlar, zamonaviy qarashlar va sun'iy intellektga qiziqishning ortib borishi, ya'ni internetdan keng miqyosda, tinimsiz foydalanish oqibatida yuzaga kelayotgan muammolarga yechim topish, hamda yoshlarning qadriyatlarimizga sodiq qolishi, ularning ongida zamonaviy bilim bilan hamnafas milliy ruh va qadriyatlarimizning shakllanishini chambarchas birgalikda olib borish haqida mulohazalar yuritiladi.

Abstract. Changes in the educational process, which have become a global problem today, modern views and increasing interest in artificial intelligence, that is, finding solutions to problems arising from the large-scale, continuous use of the Internet, and youth loyal to our values to stay in their minds, there will be discussions about carrying out the formation of our national spirit and values closely together with modern knowledge.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, aqlli qush, Lison ut-tayr, milliy ruh, qadriyat, multfilm, g'azal, sheva, innovatsiya.

Key words: artificial intelligence, smart bird, Lison ut-tyre, national spirit, value, cartoon, ghazal, dialect, innovation.

Davlat tilimizning milliy til va adabiy tildan farqini tushuntirishda, shevalar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlashda ham innovatsion yondashuv samarali hisoblanadi. Bundan tashqari, adabiyot darslarini ham yangi innovatsion usulda tushuntirishni o'zining ta'limga oid loyihalarim orqali tushuntirib bermoqchiman. Rumi va Navoiy asarlarini o'rgatishning oson va esda qolarli, ta'sirli jihatlarni ochib berish va animatsiya usulida hikoyalardan multfilm yaratish, bundan tashqari ko'zi ojizlar uchun mo'ljallangan sun'iy intellekt "Aqlli qushcha" loyihamiz orqali Alisher Navoiyning "Lison ut - tayr" asaridagi qushning barcha savollarga javob topib berishi ta'lim-tarbiya jarayoniga yangilik sifatida olib kirilayotganligi bilan ahamiyatlidir. Maqolamizda ham ana shular haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Takliflar, xulosalar ham beriladi.

Asosiy adabiyot sifatida Alisher Navoiyning "Lison ut -tayr" asaridan foydalangan holda, loyihamni amalga oshirishga kirishdik. Hozirgi ta'lim jarayoniga nazar tashlaydigan bo'lsak, zamon talablariga mos tarzda darslarni tashkil etish uchun ona tili va adabiyot ta'limida innovatsion yondashuvlardan foydalanish ko'proq natija berishini ko'rishimiz mumkin. Qolaversa, o'quvchi va talabalarni darsga qiziqtirish uchun ham o'tilayotgan mavzularga innovatsion yondashish kerakligini maqolamiz orqali tushuntirib berishimiz mumkin. Misol uchun, ona tili darsida o'zbek tilini chet elliklar uchun oson va o'rganishga qulay qilib o'rgatishni bir necha yo'llarini aytish mumkin. Avvalo, tilning sofliqi, til qoidalariga mosligi, shevalarga hamohangligi e'tiborga olinadi. Buning uchun biz yashayotgan hududning og'zaki nutqini so'zlashuv uslubini tahlil qilamiz. Misol uchun Shahrisabz shevasida "men" o'rniga "man", "kelyapti, boropti" o'rniga "kelopti, boropti" shaklida ishlatilishi yoki Xorazmda "anjir" so'zini "enji" shaklida qo'llanilishi qiziq holat hisoblanadi. Bunday misollar og'zaki nutqimizda judayam ko'p uchraydi. Bu kabi holatlar chet elliklar uchun tushunmovchilik va qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Bunday muammolarga yechim sifatida yangi innovatsion usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Men o'zining loyihamda ana shunday muammolarga yechim topdim va buni amaliyot va seminarlarda ko'rsatib bermoqchiman. Adabiyot sohasida ham ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvga e'tibor qaratmoqchimiz. Buyuk allomalarimizning asarlarini butun dunyo katta qiziqish bilan o'rganmoqda va e'tirof etib kelmoqda. Yaqinda innovatsion loyihalar tanlovida biz ham bir nechta loyihalar bilan qatnashdik, jumladan "Mavlono Jaloliddin Rumi va Alisher Navoiyning asarlaridagi hikoyalarning multfilmini yaratish va sun'iy intellekt-aqlli qush" nomli loyihamizda ta'lim jarayonidagi bir nechta muammolarga yechim topib berdim. Misol uchun, Alisher Navoiyning g'azallarini boshqa o'xshash g'azallardan farqlash va to'liq holda tezlikda topib, g'azal o'qish qoidasiga mos holda eshitish orqali barcha adabiyot sohasidagilar, o'quvchi va talabalar,

chet elliklar g'azal ixlosmandlari va, ayniqsa, ko'zi ojizlar uchun o'quv qo'llanma dastur-ul amal hisoblanadi.

Hozirgi kunda dunyo miqyosida global muammoga aylangan ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'zgarishlar, zamonaviy qarashlar va sun'iy intellektga qiziqishning ortib borishi, ya'ni internetdan keng miqyosda, tinimsiz foydalanish oqibatida yuzaga kelayotgan muammolarga yechim topish, hamda yoshlarning qadriyatlarimizga sodiq qolishi, ularning ongida zamonaviy bilim bilan hamnafas milliy ruhning shakllanishini chambarchas birgalikda olib borish haqida mulohazalar yuritiladi. Shu bilan birgalikda yosh kelajak avlodlarimizning buyuk ajdodlarimizga bo'lgan hurmat va e'tiborini oshirish maqsadida, bolalik davridan boshlab, bog'cha yoshidagi bolalardan to boshlang'ich, maktab va oliy ta'limgacha bo'lgan yoshlarimiz uchun mo'ljallangan Rumi va Navoiy asarlarini o'rgatishning oson va esda qolarli, ta'sirli jihatlarini ochib berish va animatsiya usulida hikoyalardan multfilm yaratish, bundan tashqari, ko'zi ojizlar uchun mo'ljallangan sun'iy intellekt "Aqlli qushcha" loyihamiz orqali Alisher Navoiyning "Lison ut - tayr" asaridagi qushning barcha savollarga javob topib berishi ta'lim-tarbiya jarayoniga yangilik sifatida olib kirilayotganligi bilan ahamiyatlidir. Alisher Navoiyning bolalik davrida Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asarini yod olgani va shuning ta'sirida yillar o'tib, ulg'aygach "Lison ut-tayr" asarini yozganini bilamiz. Shu asarida Navoiy inson o'zligini topishida uchraydigan qiyinchiliklar va sinovlarni yengib o'tsa, undan to'g'ri xulosa chiqarsa, komil inson darajasiga ko'tarilib, o'ylagan, ko'zlagan manziliga yetishi qushlar misolida tasvirlab berilgan. Qolaversa, komil inson bo'lish, kamolotga erishish uchun, albatta, inson ilmi bo'lishi, o'z nafsini ustidan g'olib bo'lishi uchun ham bilim kerakligini tushunib yetishi, halol mehnatning mukofotini sabr qilish orqali qo'lga kiritish bu esa o'zligini topishida yordam berishini anglashi muhim hisoblanadi.

Dolzarbli shundaki, internet va texnikaning rivojlanganligi, zamonga mos tarzda dars tashkil etish darsning ta'lim-tarbiya jarayonida jahon standartlariga mos tarzda yangi texnologiyalardan foydalanib dars o'tish ta'limda innovatsion yondashuv kerakligini talab etmoqda. Shu boisdan sun'iy intellekt va animatsion uslublaridan foydalanishni yo'lga qo'ydek.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jaloliddin Rumi. Ma'naviy masnaviy. 1-jild, 1-kitob. 5-sentabr, 2015.
2. A. Navoiy "Lison ut-tayr" Toshkent: 1991-yil.
3. Lison ut-tayr. Alisher Navoiy. [https:// xdp.uz/uploads/d ocumentatsion75.pdf](https://xdp.uz/uploads/documentatsion75.pdf)

DARSLARNI ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O'TISHNING AFZALLIKLARI

Qayumova Gulasal,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi,*

Norsafarova Nilufar,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samaraliligi haqida, ayniqsa, ona tili va adabiyot fanini o'qitish jarayonida texnologiyalardan samarali ravishda foydalanib darslar tashkil etish mavzusida so'z yuritiladi. Texnologiyalardan foydalangan holatda dars o'tishning yutuqlari to'g'risida fikrlar keltiriladi.

Annotation. This article discusses the effectiveness of the use of modern information technology in teaching, especially the effective use of technology in teaching language and literature. When using technology, opinions are provided about the achievements of the course.

Kalit so'zlar: zamonaviy texnologiya, dars jarayoni, axborot, ko'rish, samarali, eshitmoq, foydalanmoq, afzalliklar, yutuqlar, rivojlanish, metodika, ko'nikma, salohiyat.

Key words: modern technology, learning process, information, vision, effective, hearing, use, advantages, achievements, development, methodology, skills, potential.

Dunyo o'zgarib, zamon odimlab, texnikalashgan davrda yashamoqdamiz. Bugungi kunda hamma narsa o'zgacha. O'zgacha madaniyat, o'zgacha fikrlash va, albatta, o'zgacha yoshlar. Ko'plab soha-

larda islohatlar bo'lgani kabi bizning o'zbek adabiyotimiz ham islohatlashgan zamonda yashayotganini inkor qilmaymiz. Dunyoda adabiyot fanining yangicha davrga qadam qo'ygani, bizning o'zbek adabiyotimizda ham e'tiborni yanada oshirish chora-tadbirlarini keltirib chiqardi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 13-maydagi PF 4707-son "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-2789-son "Fanlar akademiyasi faoliyatini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 16-fevraldai 124-7son "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosida o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro konferensiyaning aytib o'tish joiz. Butun dunyoda adabiyot isloh qilinib, yangi davrdan nafas olayotgan paytda, bizning o'zbek adabiyotimizda, ijtimoiy hayotdagi yangilanish va o'zgarishlar o'ziga ham taqozo qilmoqda. Shuning uchun ham kun tartibiga yangi axborot-texnologiyalardan, zamonaviy pedagogik-texnologiyalardan foydalanish muammosining ko'ndalang bo'layotgani tasodifiy emas. Bu narsa ta'lim metodlaridan boshlab darsning tarkibiy qismlarigacha, adabiy ta'lim mazmunidan boshlab o'qituvchi va o'quvchining munosabatigacha, o'quv dasturlari, darsliklaridan boshlab adabiyot darslarini tashkil etishgacha bo'lgan muammolarning barchasiga bir xilda daxldor bo'lib turibdi [Adabiyot o'qitish metodikasi. "O'qituvchi" 1992. Zunninov. H.Xotamov, J.Esonov]. Hozirgi kunda maktablarda adabiyot darslarini yangicha zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holatda o'tish o'quvchilarning bilim olishi va uni hayotga qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirishga olib keladi. Ming afsuslar bo'lsinkim, hali hanuz mamlakatimizning ko'plab maktablarida o'qituvchilarning eskirgan uslubda dars o'tishyotganining guvohi bo'lamiz. Eng avval hikoya qilib berish, uni savollar yordamida mustahkamlash va qayta o'quvchining hikoya qilib berishi orqali takrorlab, yodda saqlash usullari anchayin eskirganligini tushungan holatda innovatsiya zamoni kelganligini tan olish payti kelmadimikan? To'g'ri, jonini kasbiga fido qilib, zamon bilan hamnafas odimlayotgan pedagoglarimiz ham bor. Ammo bunday fidoiy ustozlar anchayin kam-da...

Ta'limdan asosiy maqsad bolalarga bilim berishgina emas, balki bilim olish yo'llarini o'rgatish, ularni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish demakdir. Yangicha ijtimoiy, iqtisodiy sharoitda tilni o'qitish mazmunini takomillashtirish, darslarni jahon andozalariga mos ravishda tashkil etish o'quvchi faolligini oshiradigan muhim omillardan hisoblanadi [O'quvchilarga ona tili va adabiyot fanini o'qitishda samaradorlik haqida Inatullayeva Munisa Akbarjon qizi]. Ona tili darslarida zamonaviy usullardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda mavzuni o'zlashtirishda yaxshi samara beradi. Ona tilini o'qitishda o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi faoliyatini tashkil etish shakllari, metodlari va usullari ta'lim tizimining takomillashuvi bilan bog'liq holda rivojlanib, yangilanib bormoqda. XX asrning oxirgi yillariga qadar o'qitish metodlari sifatida tushuntirish bayon metodi, suhbat metodi, analiz - sintez metodi, mustaqil ish metodi, induktiv va deduktiv metodlar ona tili ta'limi darslarini tashkil etishda ko'proq qo'llanilib kelinmoqda.

Bayon qilish metodi ona tili darslarida qo'llangan asosiy metodlardan biri bo'lgan. Bunda o'qituvchi bayon qilishdan oldin o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzu yuzasidan bilimlarini aniqlab olgan. Bu o'quvchilarni o'qituvchi bayonini kuzatib, tinglab borishga, faol bo'lishga undagan. O'qituvchining bayoni, ya'ni bayon qilish metodida grammatik mavzuning xususiyatidan kelib chiqib, o'qituvchi ma'lumotlarni o'z so'zlari bilan bayon qilib bergan.

So'nggi yillar davomida ta'lim tizimiga an'anaviy metodlar bilan birga zamonaviy pedagogik texnologiya usullari kirib keldi. Ulardan ona tili ta'limi jarayonida foydalanish bo'yicha yutuqlar qo'lga kiritilib kelinmoqda. [Ona tili darslarida o'quvchilarga ilg'or pedagogik metodlarni qo'llash. Ashurova Hurriyat G'ayrat qizi]

Har bir o'qituvchi aslida bir ijodkor hisoblanadi. O'qituvchining o'z darsini qanday mahorat bilan o'tishiga qarab, uning pedagogik faoliyatiga baho beriladi. Maktablarda har bir pedagogning AKT savodxonligining mavjudligi, shuningdek, adabiyot darslarida zamonaviy qurilmalardan foydalana olishligi, o'quvchilarga ijobiy ta'sir etadi. Xalqimizda bir maqol bor: "Ming marotaba eshitgandan bir marta ko'rgan yaxshi". Darhaqiqat, o'zbek adabiyotidagi ko'plab nodir asarlar kino, videofilm shaklida tasmaga yozib olinganlari mavjud. Shularni darslar davomida o'quvchilarga qo'yib berish kerak. Ammo bunday holatlar faqat "Ochiq dars" kunlarigina amalga oshmasligi kerak.

Maktablarda teatr to'garaklarining tashkil etilishi va to'garakning yillik rejasi asosida o'zbek va jahon adabiyotida mavjud yetuk va ma'no-mazmun bilan yo'ngirilgan asarlarni sahnalashtirish darkor. Darsliklarda ifodali she'r o'qish, ovoz va ohang to'g'risida ma'lumot beruvchi, ta'limiy soatlarni qo'shish, o'quvchilarning yosh xususiyatidan, qiziqishidan kelib chiqqan holatda darsning tashkil etilishi bularning barchasining zahirida darsning samarali va mazmunli bo'lishiga asos yotadi.

Bugungi kun yoshlari asosan yengil-yelpi, sayoz va qisqa asarlarga o'chroq. O'zbek adabiyoti bir necha davrlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham uni davrlashtirib, alohida o'rganish osonroq. Zamon yoshlari o'rtasida adabiyotning poydevori bo'lmish mumtoz adabiyotga bo'lgan mehr juda ham past darajada. Shu o'rinda achinish bilan aytish mumkin: Biz Navoiydan uzoqlashib ketdik. Alisher Navoiy asarlarini tushunish uchun nasriy bayoniga murojat qilish orqali o'rganamiz. Bu esa ishni qiyinlashtiradi. Natijada mumtoz adabiyotdan uzoqlashishga olib keladi. Yoshlar o'rtasida o'zbek tili va mumtoz adabiyotimizni o'rganishdan chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlar ancha yuqori darajada. Albatta, chet tillarini bilish kerak va zarur. Biroq o'zimizning adabiyotimiz, tilimizda qilinishi kerak bo'lgan ishlarni ham sarhisob qilmoq kerak emasmi? Qani edi, ona tilimiz ham dunyo tillaridek kerakli, zarur va foydali bo'lsa (Foydali deganda oliy o'quv yurtlariga kirayotgan yoshlarga va oliy ta'limdan keyingi bosqich uchun chet tili sertifikatlarining samarasi va ball bera olayotganini nazarga tutishni joiz deb topdim). Balki, qachonlardir o'zbek tili ham dunyo tillari singari shunday mavqega ega bo'lar...

Mumtoz adabiyotimizda buyuk shoir-u ulamolarimizning nodir asarlari hali-hanuz o'rganilib kelinmoqda. Ularning asarlaridagi ma'no-mazmun, ijtimoiy muhit, ma'naviy qarashlar, axloqiy tushunchalar, milliy qadriyatlar singari o'rganishimiz va uni kelajak avlod ongiga singdirishimiz kerak bo'lgan tushunchalar bisyor. Bunga yorqin bir misol sifatida maktab darsliklarida o'tiladigan Ahmad Yassaviy hikmatlaridan tortib Alisher Navoiy va Boburning purma'no misralarini keltirishimiz mumkin:

*Nafs yo'lig'a kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldan ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.
Yotsa, qo'psa shayton bilan hamroh bo'lur,
Nafsni tepkil, nafsni tepkil, ey badkirdor.*

Yassaviy hamma vaqt nafs haqida gapirganida unga insonning kamolotiga xalaqit beradigan yovuz va yaramas kuch sifatida baho beradi. Nafsga "shum" sifati beriladi. Shuningdek, shoir "nafsi bad", "nafs yo'li", "nafs ilgi" singari istioralarni ham qo'llaydi. Adib to'g'ridan to'g'ri nafsga qarshi kurashni, uning yo'rig'iga yurmaslikni targ'ib qiladi. Nafsning domiga ilinish insonni qanchalik yer bilan yakson qilishini juda yorqin ifodalarda ko'rsatib beradi [O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. I qism. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent- 2017, 55-bet].

Mana, o'quvchi ongiga nimani, qanday narsani singdirish kerak! Bularni zamonaviy texnologiyalar orqali yetkazib berish o'quvchining qalbida, ongida bir umr muhrlanib qolishiga zamin yaratadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbek tilida semasiologiya degan soha mavjudligini barcha tilshunoslar bilsa kerak. Aynan, tilshunoslikning bu sohasida tilning turli sathlardagi birliklarning ma'nolarini tadqiq etadi [Semasiologiya t-2008. Muhayyo Hakimova]. Bundan ko'rinib turibdiki, adabiyotdagi so'zlar ma'nosi, tilshunoslikdan farq qilinishi va shu bilan birga so'z qo'llashda ancha e'tiborli bo'lishni taqozo etadi. Alisher Navoiyning so'zni gavharga qiyos etgani bejiz emasligini shu o'rinda ham yodga olamiz.

Bugungi kunda ona tili darslarida adabiyot fanini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish va uni muntazam, samarali holda olib borish chora-tadbirlarini yo'lga qo'yish kerak. Ona tili darslarida qo'llanayotgan matn va she'rlarni ham saralab olish, mazmunan mavzuga moslash uchun alohida e'tibor talab qilinadi.

O'zbek tili darslarida badiiy asarni o'rganish maqsad va vazifalarini belgilab olish va konkretlashtirish asosidagina ularni tanlash ishlarini to'g'ri amalga oshirish mumkin. Badiiy matnlar, birinchi navbatda, o'quvchilarning adabiy tayyorgarligiga yo'naltirilgan bo'lishi, ya'ni ular o'zbek adabiyotiga xos tasviriy vositalar tahlilini ko'zda tutish kerak. Bunday holatda matnni o'qishni tabiiy ravishda adabiy tayyorgarlikni amalga oshirish bilan bog'lash mumkin. Lekin o'zga adabiyotga

nisbatan bunday tayyorgarlik mazmuni hanuzgacha dastur talablari darajasida ishlab chiqilmagan [O'zbek tili darslarida yangi o'zbek adabiyotini o'qitish masalalari. Toshkent-2010]. Adabiyot darslari bilan bir qatorda jamiyatimizda kitobxon madaniyatini rivojlantirish davr talabi bo'layotgan bir paytda, maktabda adabiyot darslarida o'tilgan asarlar haqida o'quvchining bilmasligi va u haqida hatto eshitmaganining ham guvohi bo'lgan paytlar uchraydi... Bu esa aynan eng achinarli holatdir. Tilimizning, adabiyotimizning shakllanishida, rivojlanishida to'siq bo'ladigan eng nozik nuqtalardan biri ham shu hisoblanadi. Balkim, nasriy bayonni o'qish o'quvchi uchun zerikarli bo'lib, birxillikning kelib chiqishiga sabab bo'layotgandir. Shuning uchun ham, ayniqsa, tilimiz hamda adabiyotimizni o'qitishda, uni rivojlantirishda dars jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish juda ham katta samara beradi. O'quvchi eshitganidan ko'ra ko'proq ko'rgan narsasini xotirasida uzoq muddat saqlay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek tili darslarida yangi o'zbek adabiyotini o'qitish masalalari. Toshkent, 2010.
2. Muhayyo Hakimova. Semasiologiya. Toshkent, 2008.
3. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. I qism. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent- 2017, 55-bet
4. Adabiyot o'qitish metodikasi. "O'qituvchi" 1992A. Zunninov. H.Xotamov, J.Esonov
5. <http://www.ziynet.uz/>
6. Inatullayeva Munisa Akbarjon qizi. O'quvchilarga ona tili va adabiyot fanini o'qitishda samaradorlik haqida.
7. Ashurova Hurriyat G'ayrat qizi, Ona tili darslarida o'quvchilarga ilg'or pedagogik metodlarni qo'llash.

NODIR NORMATOV HIKOYALARIDA BADIY NUTQ VA IJODKOR MAHORATI

Niyazova Zilola Eshtemirovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Nodir Normatov ijodi o'z uslubi va ohangidagi alohidalikka, realizmning keng imkoniyatlari, serqatlamlilikiga yaqqol tavsif berilgan. Nodir Normatov hikoyalari-ning asosiy qismi bolalikdagi assotsiativ tafakkur mahsuli o'laroq yuzaga kelgani, voqealarning makon va zamonda kechishi asarlarida biografik ruh ustuvorligi, sehrli realizmning assotsiativ badiiy tafakkur usuli sifatida namoyon bo'lganligi aniq va ravon, boshqa adiblarga o'xshamagan yo'sinda yangicha badiiy ifodasini topayotganligi nazariy asosda ko'rsatib berilgan.

Annotation. In this article, the creativity of Nodir Normatov is given a clear description of the individuality of its style and tone, the wide possibilities of realism, and its multi-layeredness. It is clear and fluent that the main part of Nadir Normatov's stories were created as a product of associative thinking in childhood, that events unfold in space and time in his works, the primacy of the biographical spirit, magical realism as an associative artistic thinking method, and a new artistic style unlike other writers it is shown on the theoretical basis that it is finding its expression.

Kalit so'zlar: avtobiografiya, portret, realism, badiiy til, umumxalq tili, hissiy bo'yoq, detal.

Key words: autobiography, portrait, realism, artistic language, universal language, emotional paint, detail.

Nodir Normatovning "Mening tosh dostonlarim" turkumiga kiruvchi hikoyalarining barchasi avtobiografik xarakterga ega. Yozuvchi o'zi ko'rgan, bilgan, o'z boshidan kechirgan voqealarni badiiy ifodalaydi. Bunda ba'zan uning bolalik xotiralari ham motiv vazifasini bajargan.

Nodir Normatovning "Mening tosh dostonlarim" turkumiga kiruvchi hikoyalari bilan tanishsangiz, tosh oddiy, jonsiz ashyogina emas, balki unda qandaydir tabiatning ilohiy kuchi yashirganligiga guvoh bo'lasiz.

“Toshkoriz” hikoyasida yozuvchi o‘z otasi bilan bog‘liq xotiralarni tasvirlaydi. Adib hikoyada voqelikni bo‘rtirmaydi. Garchi hikoya markazida uning o‘z otasi turgan bo‘lsa-da, reallikdan chekinmaydi. Otasi portretini boricha, haqqoniy ko‘rsatadi: “Otam zolim odam bo‘lmasa-da, qattiqqo‘l, jahli tez odam edi. Har gal otamning jahli chiqqanida, urchuq yigirib o‘tirgan momom (u urchug‘ini sira qo‘ldan qo‘ymasdi, hamsoyanikiga chiqsa ham yonida bo‘lardi), nimagadir urushni qarg‘ar edi”. Anglashiladiki, Otadagi bu jizzakilikka urush sababchi. Quloqning bolasi bo‘lgani uchun urushning eng oldi chiziqlariga tashlangan, har gal o‘lim bilan yuzma-yuz kelgan ota ruhiyatidagi bunday o‘zgarishlarning sababini anglagandek bo‘lamiz. Urush tugagan bo‘lsa-da, uning arosati, yarasi bitmagan edi. U katta bir avlod taqdirini, orzu-umidlarini o‘zgartirib yubordi. Urush odamlar ruhiyatiga umidsizlik kayfiyatini keltirib chiqardi.

Keyingi lavhalarga nazar tashlaylik: “Momomning aytishicha, ota urushgacha ham, urushda ham ichmagan. Men sakkiz yoshdan sal o‘tganimga, qishloqdan odamlarni tog‘ orqasiga – paxta terimiga olib ketish pallasi boshlanganida ona vafot etdi. Shundan so‘ng otamiz tez-tez ichadigan bo‘lib qoldi. Ayniqsa, kolxozda bosh hisobchi bo‘lgandan so‘ng, mehmonlar tashrifi bahonasida bu hol avjiga chiqdi”

Oilasi boshiga tushgan musibat otaning ichkilikka ruju qo‘yishiga sabab bo‘ldi. U bor dard-u alamlarini ichkilikdan oladi. Undan “najot” izlaydi, qalbini bir muddat azoblardan xalos etadi. Hikoyada otaning bu “xislat”i toshkoriz bilan bog‘lanadi. Bilamizki, koriz forsha so‘z bo‘lib, yer osti suvlarini yuzaga chiqarish uchun qazilgan murakkab suv inshooti, suvi tashqariga oqib chiqadigan quduq ma‘nosini bildiradi. Muallif toshkorizga ichkilikdan bo‘shagan shishalar, neki bo‘lsa barchasini shu toshkorizga tashlashini, o‘zlarining yumushi yengillashganini aytadi. Bir vaqtlar undan shovillab suvlar oqqan, aholi esa undan bahramand bo‘lgan. Sho‘rolar zamoni kelgach esa korizlar qarovsiz qolgani, unga chiqindi to‘kadigan joyga aylantirilgani momoning hikoyasi orqali ifodalanadi: “... Birgina shu erdagi toshkoriz omon qolgan edi. Lekin ungayam paytida qizil askarlar arabi kitoblarimizni, joynamoz-u o‘z axlatlarini tashlab, suvini ko‘mib tashlagan edi. Mana endi qolganiga otang...”. Tarixdan ma‘lumki, sho‘rolar davrida milliy qadriyat va an‘analarimiz oyoqosti qilindi, muqaddas qadamjolar esa vayron qilindi. Bu ham yetmagandek, muqaddas buloqlar, korizlar ko‘mib tashlandi, axlat va chiqindixonalariga aylandi. Bilamizki, suvga tupurish ham gunoh sanaladi. Bu an‘ana hozirgi kunda ham saqlanib qolgan. Ota-bobolarimizdan o‘tib kelgan bu an‘ana sho‘rolar davriga kelib yo‘qola bordi. Yozuvchining bu hikoyadan maqsadi voqelikni shunchaki bayon qilish, bolalik xotiralarini ifodalash emas, balki davrning achchiq haqiqatini aks ettirishdir. Toshkoriz aslida butun davr kirdikorlarini, kirlarini, og‘riqlarini, zulumotlarini bag‘riga olgan, unga tilsiz guvoh bo‘lgan ramziy timsol vazifasini bajargan. Yozuvchi hayotda sodir bo‘lgan, o‘zi guvoh bo‘lgan voqealar orqali mustabid tuzum davrining bor haqiqatlarini, odamlar ruhiyatini ro‘y-rost ko‘rsatadi. Hatto o‘z otasi bilan bog‘liq lavhalarda ham haqiqatdan chekinmaydi. “Toshkoriz” hikoyasini o‘qir ekansiz, davrning eng qora kunlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, urushda o‘lim bilan har qadamda yuzma-yuz kelgan, umr yo‘ldoshidan ayrilgan ota go‘yo o‘z alam va iztiroblarini, armonlarini toshkorizga tashlayotgandek, ko‘mayotgandek taassurot uyg‘otadi.

“Sayfi aka” hikoyasidam adibning bolalik xotiralari asosida yozilgan. “Tosh bilan bog‘liq hangomalar, voqealar bolaligimda ko‘p ro‘y bergan” deb boshlaydi hikoyani muallif. To‘yga ketayotganda bola (adib)ni mashinasidan tushirib qoldirgan Sayfi aka u tomonidan tosh bilan “siylanadi”. Eng muhimi esa, oradan ko‘p o‘tmay Sayfi aka qattiq kasal bo‘lib qolishi. U kasal bo‘lishini bolani ranjitganida deb biladi va o‘z “ayb”ini yuvish uchun unga hadya beradi. Shu voqelikdan so‘ng Sayfi tabiatida o‘zgarish bo‘ladi: “Xullas, Sayficha xotinining aytishicha, shu bolaning toshidan, ya‘ni mening otgan toshimdan so‘ng, eri bolasevar bo‘lib qolganmish. Bu gapning chinligiga odamlar birdaniga ishonishgani yo‘q. Ammo orada bir voqea ro‘y berdiki, rostdan ham Sayficha boshqa odamga aylanganligi rost chiqdi. Qish kunlarining birida, qo‘shnisining bolasi og‘ir kasal bo‘lib qolibdi. O‘shanda tog‘ orasida katta do‘xtur yo‘q edi. Faqat feldsher bo‘lardi. Tuman markaziga borish ancha uzoq, yo‘llar u paytlar jarliklar-u past-baland, asfaltlanmagan, o‘ttiz chaqirim yo‘l mashinada besh soatda bosib o‘tilardi. Ana shunday sharoitda markazdan do‘xturga katta hadyalar va‘da qilib, olib keladi. Keyin, hadyani ham o‘zi berganida, do‘xtur voqeani bilgach, Sayfichaga tan berib, bir tiyin olmasdan ketgan ekan. Sayfichaning obro‘si yana oshib ketdi”.

Bir qarashda, Sayfi aka boshqa odam ham qilishi mumkin bo'lgan insoniylik vazifasini bajargan. Birgina tosh sababli uning tabiatan boshqa odamga aylanganligi hikoyaning asosiy mohiyatini tashkil etadi. Bu erda toshning inson tabiatini, xarakterini o'zgarishiga sabab bo'lganligi ko'rsatiladi. Deylik, hikoyada asosiy detal tosh-u, undagi mohiyat shu bilan bog'lanib qolgandek. Aslida, asarning mazmuni ham shu tosh bilan bog'liq.

“Panji” hikoyasida ham tosh bilan bog'lik voqea asos vazifasini bajargan. Voqelik bolalik xotiralari asosida beriladi: “Tosh menga, mendek diydasi qattiq bolaga rahmdillik tuyg'usini, pushaymonlik hissini ham uyg'otganligini minnatdorchilik bilan eslab turaman. O'sha kuni ancha kechagidek yodimda: biz o'n-o'n bir yoshli tengqur bolalar yoz kuni tegirmon yonidagi ariqda cho'milib, quyoshga toblanib, endi tol novdasidan bo'lgan ot minib ketayotgan edik. Radiouzel hovlisi ro'parasiga kelganda to'xtab qoldik. Bu joy bir paytlar Poshxurddagi eng katta boyning hovlisi bo'lib, ancha qarovsiz qolgan, hovli o'rtasidan endilikda kattaroq yo'l o'tgan bo'lib, bir cheti radiouzel, bir tomoni buzilib ketgan eski sayisxona tomlari bo'lar edi. Shu tomlar tepasiga chiqib o'ynash odatimiz bor edi. Shu tomonga burilgan ham edimki, Panji tentak degan yigit chiqib keldi. Bizga u bir nima deb o'dag'ayladimi yoki quvdimi, esimda yo'q, men yerdan tosh olib, unga tomon otdim. Ne ko'z bilan ko'rayki, tosh uning boshiga borib tegdi. Boshi yorilib, qon oqqanini ko'rdim-u, g'alati holga tushdim. Hali ham esimga tushsa, shu begunoh bechorani nega boshini yordim deb ichimdan zil ketaman. Panji tentak bir necha kun boshini doka latta bilan boylab yurdi. Meni ko'rib qolsa, atrofidagilariga qo'li bilan ko'rsatib, shu urdi mani, shu, deb zorillardi. Bu mening ilk pushaymonim, ilk xatoim edi, uni anglashim uchun shu tosh sabab bo'ldi”

Ammo Panji keyinchalik bola velosiped bilan jarga qulab, hushini yo'qotganda unga ko'mak beradi, eng muhimi, bu “sir”ni hech kimga oshkor qilmaydi. Bu voqelik esa adibda Panji oldida bir umrlik qarzdorlik, aybdorlik hissini uyg'otadi. Panji tentak garchi yupun, telbanamo yursa-da, hech kimga ozor bermaydi. U haqiqatni odamlarning yuziga shartta ayta oladigan sodda odam. Panji tentak qishloqning yuzi. U garchi telba bo'lsa-da, haqiqatgo'y, sodda, eng muhimi samimiy.

Yuqoridagi “Sayfi aka” va “Panji” hikoyalarda toshda inson tabiatini o'zgartirishga qodir mo'jizaviy kuch borligi g'oyasi ifodalangan. Toshning qattiq jism ekanligi ma'lum. Xalqimizda, “toshdek metin”, “toshdek iroda” iboralari ishlatiladi. Odatda, qahri qattiq, bemehr odamlarga nisbatan “bag'ritosh” sifati beriladi. Yuqoridagi hikoyalarda ayni toshning “bag'ritosh” xarakterdagi insonlarni yaxshi tomonga o'zgartirgani tasvirlanadiki, bu ham olam va odamning yana bir sirli ekanligini ko'rsatadi. Shoira Doniyorova yozadi: “Har ikki asarda (“Sayfi aka” va “Panji”) ham tosh detali orqali inson tabiatidagi illatlar, fazilatlar xalq orasidagi turli qarashlar bilan bog'lab ifodalanadi va adib fantaziyasi bilan uyg'unlashtirib tasvirlanadi”.

Adibning “Sayfi aka” va “Panji” hikoyalari ko'proq tasvirdan ko'ra bayon xarakteriga ega. Xuddi asar yakuni, tuguni yo'qdek. Yozuvchining maqsadi, inson xarakterining o'zgaruvchanligini ko'rsatishmi, yo hikoyadagi detalning vosita ekanligini asar ruhiga singdirishmi? Lekin ulardagi voqelik Sh.Doniyorova ta'kidlaganidek, adib fantaziyasining mahsuli emas. Bu hikoyalar yozuvchi o'zi ko'rgan va bevosita ishtirok etgan voqealarning aks etishidir. Bilamizki, badiiy asar – sistem bir butunlikdir. Sistemada esa, munosabat va aloqadan tashkil topgan butunlik tushuniladi. N.Normatovning “Sayfi aka” va “Panji” hikoyalaridagi sistema unsurlarining mohiyati butun tarkibda namoyon bo'lgan. Aytmoqchimizki, bayonchilik ushbu ikki hikoyada ham biografik metodning kuchsiz ko'rinishini namoyon qila olgan.

Nodir Normatov hikoyalarda real qishloq hayotini qalamga oladi. Sababi Nodir Normatov reallikka intiluvchi, reallikni sevuvchi yozuvchidir.

Xulosa qilib aytganda Nodir Normatov hikoyalarni xotira-hikoyalar desak ham bo'ladi. Nodir Normatov ijodi o'z uslubi va ohangi bilan alohidalik kasb etadi. Adib ijodida realizmning keng imkoniyatlari, serqatlamligi yaqqol namoyon bo'ladi. Uning ijodida xalq og'zaki ijodi badiiy shartlilik vositalari ko'rinishlari, sehrli realizm unsurlari seziladi. N.Normatov hayot haqiqatlarini badiiy aks ettirishda reallikka, ya'ni hujjatlilikka asoslanadi. Nodir Normatov hikoyalarining asosiy qismi bolalikdagi assotsiativ tafakkur mahsuli o'laroq yuzaga kelganligiga guvoh bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Normatov N. Jarlikdan qushlar uchdi. Hikoyalar. – T.: Adabiyot va san'at, 1986.
2. Normatov N. Ro'zi Chorievning so'nggi vasiyati. – T.: “San'at”, 2008.

3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish: Oliy o`quv yurtlari uchun darslik.- T.:2020.B-174.
4. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – T.: Fan, 2004
5. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. Monografiya va maqolalar. – T.: Yangi asr avlodi, 2002.
6. <http://ziyo.uz> < o`zbek-nasri> <http://uzsmart.ru.asarlar>.
7. <http://kitob.uz> O`zbekiston Milliy kutubxonasi.

NOVERBAL VOSITALAR ORQALI BAHO IFODALANISHI

Qodirova Kumush,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti kafedrası o`qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada nonverbal vositalar orqali baho ifodalanishi haqida fikr-mulohazalar bildirildi va misollar bilan tahlil qilindi. Noverbal muloqot kishilarning eng qadimiy muloqot shaklidir. Kommunikatsiyaning nonverbal vositalari tildan oldin rivojlangan bo`lib, ularning dastlabki vazifasi o`zining barqarorligi va samaradorligi bilan ajralib turganligi ushbu maqolada aks etgan.

Abstract. In this article, opinions about the expression of evaluation through non-verbal means were expressed and analyzed with examples. Non-verbal communication is the oldest form of human communication. This article shows that non-verbal means of communication developed before language, and their initial function was distinguished by its stability and efficiency.

Kalit soʻzlar: nonverbal, muloqot, adresat, kommunikatsiya, kinetik vosita, afsuslanish, o`kinish.

Key words: non-verbal, communication, addressee, communication, kinetic tool, regret, reading.

Til insonlar o`rtasida aloqani vujudga keltiruvchi vosita hisoblanadi. Kishilar o`zaro soʻz orqali muloqot qiladilar. Lekin muloqotning boshqa vositalari ham borki, ular ham aloqa-aralashuvda muhim rol o`ynaydi. Bu nonverbal vositalardir.

Noverbal muloqot kishilarning eng qadimiy muloqot shaklidir. Kommunikatsiyaning nonverbal vositalari tildan oldin rivojlangan bo`lib, ularning dastlabki vazifasi o`zining barqarorligi va samaradorligi bilan ajralib turgan. Asta-sekin ularning verbal vositalardan afzalligi namoyon bo`lgan: ular bevosita qabul qilingan, shuning uchun ham adresatga kuchli ta`sir ko`rsatgan. Ular vositasida qandaydir sababga ko`ra soʻz orqali berib bo`lmaydigan eng nozik tuyg`ular, munosabatlar ifodalangan. Noverbal muloqot kishilar o`rtasidagi nonverbal xabarlar almashinuvi va ularning talqinini bildiradi. Har bir madaniyat borliqni o`ziga xos belgilar va ramzlar yordamida aks ettirgani uchun ham nonverbal muloqot yuzaga chiqadi. Soʻzlovchining o`zi haqidagi nutqini baholashda ham nonverbal vositalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyidagi misolda kommunikantning o`ziga bergan bahosi gerdayish orqali namoyon bo`lmoqda.

Tim qora, haybatli asov otining bezaklari oldida uning kiyimlarining boy ziyanti unchalik taajjublanarli emasdi. Temur avlodi orasida qilich chopishdagi mahorati bilan tanilgan Husayn Boyqaro kumush so`lug`ini chaynab tipirchilagan otni pishiq tutib, botirona bir tur bilan gerdaygan edi. (Oybek “Navoiy”)

Bizga ma`lumki, nonverbal vositalar uch guruhga: fonatsion, kinetik, mimik kabilarga ajratilib o`rganiladi. Gerdayish orqali yuqoridagi misolda kommunikant kinetik nonverbal muloqotni yuzaga chiqarmoqda va o`z shaxsi va mansabiga nisbatan yuqori baho munosabatini ifodalab kelgan. Birgina gerdayish (masalan, boshini baland tutish, yelkalarini ko`tarish, ulug`vor qad rostlash) orqali qahramon shaxsiyatidagi ko`pgina sifatlarini yanada bo`rttirib ko`rsatmoqda.

Quyidagi parchada ham ko`krakka urish kinetik vositasi orqali kommunikantning o`z shaxsiga nisbatan ijobiy fikri, ajdodlariga hurmati va bundan mag`rurlanishi ifoda etilgan.

“Biz Chingizxon naslidanmiz!” deb ko`kraklariga urib maqtanib yurganlar bilsinlar! Nasl-nasabian maqtanish zaiflik belgisidir! O`zining ilkidan yaxshi ish kelmaydiganlar mudom nasl-nasablari bilan kerilurlar. Ammo odamning kimligini qilgan ishi avlodlarga qoldirgan merosi ko`rsatgay. (P.Qodirov “Yulduzli tunlar”)

Noverbal vositalar faqatgina kommunikantning o'ziga bergan ijobiy bahosiga yondosh bo'libgina qolmay, salbiy munosabatlarni ham ifodalab keladi. Misol uchun, Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanidan keltirilgan quyidagi parchada Xonzodabegim va qorako'z begimlarning chakkalariga urib yig'lashi orqali yuzaga chiqqan afsuslanish, nafratlanish, o'zini aybdor his etish kabi bir qancha salbiy baho munosabatini ifodalab kelgan. Misollar:

Xonzoda begim o'g'lining o'lganiga endi ishondi-yu, o'zining chakkalariga musht urib yig'ladi:

-Seni bu yerlarga olib kelmay onang o'lsin, bolam! Seni asrab qololmagan onaginang o'lsin!!!

Bobur opasining musht bo'lib tugilgan qo'llarini ikki qo'lga oldi-da, yuzini yuziga qaratdi.

-Qarg'ish kerak bo'lsa meni qarg'ang! –dedi. – Siz yana mening kasofatimga qoldingiz! (P.Qodirov "Yulduzli tunlar")

E, voh, rahmatlik kuni bitganini qanday bilgan ekan-a?! Shunday gaplarni aytdilar...Qorako'z begim xonimning quchog'idan chiqib, kichkina musht bilan chakkasiga urdi.

- Men hali tug'ilmagan farzandimni otasidan judo qildim, xonim aya! – deb o'rtanib shivirladi: – Bo'yimda bo'lganini shu kecha bilib edilar. (P.Qodirov "Yulduzli tunlar")

Quyida esa bosh chayqash noverbal vositasi orqali kommunikant tashqi muhitga nisbatan modal munosabatini ifodalamoqda va bu kinetik vosita orqali ilojsizlik, chorasizlik ma'nolari yuzaga chiqmoqda. Misol uchun:

O'sha zahoti deraza ortidan yana Shodivoyning barkashdek yuzi ko'rindi. "Och" imo qildi. "Ilojim yo'q" degandek bosh chayqadim. (O'.Hoshimov "Ikki karra ikki besh").

Taniqli yozuvchi Tohir Malikning "Shaytanat" romanidan keltirilgan ushbu parchalarda bilmayman ma'nosidagi yelka qisish noverbal vositasi asar qaharamonining o'ziga bergan bahosining inkor shaklini aks ettirmoqda. Misol uchun:

– Qara, fikrimiz bir yerdan chiqdi: men ham hamkasblarimga shunday dedim. Ammo ular ishhonishmayapti. Ularni ishontirish uchun nima qilish kerak? Asadbek yelka qisdi-yu "bilsang o'zing ayt" deganday unga qarab turaverdi. (T.Malik "Shaytanat").

– Siz bilan men hozir borib shularni orqaga qaytarishimiz kerak. Borasizmi? –Nozir shunday deb savol nazari bilan qaradi. Zohid bu savol zahirida sinov borlligini fahmlab, "o'zingiz bilasiz" degan ma'noda yelka qisib qo'ydi. (T.Malik "Shaytanat")

Qarsak chalish noverbal vositasi ham baho munosabatini ifodalab keladi. Qarsak orqali kimgadir tahsin aytish, rag'batlantirish, maqtash kabi o'nlab ma'nolar yuzaga chiqadi. Masalan:

–O-o, bravo, bravo, - dedi chapak chalib bosh mehmon. (R.Rahmon)

Bosh barmoqni ochiq holda yuqoriga qaratish, havoga nuqish noverbal vositalari orqali ham baho munosabati ifodalanib, kommunikantga yoki makon va zamonga nisbatan "Zo'r", "Yaxshi" kabi ma'nolar anglashiladi.

–Xolajon, bir oz sabr qiling, do'stinga mana bunday qayliq topib beraman, – deya bosh barmog'ini tik qildi u. (A.Nabixo'jayev)

Yaxshi, zo'r, hammasi joyida ma'nolarini ifodalash uchun bosh va ko'rsatkich barmoqni birlashtirib aylana yasash orqali ham baho munosabati ifodalanishi mumkin:

Chuvrindi yigitga qaragan edi, u bosh barmog'i bilan ko'rsatkich barmog'ini birlashtirib, teshik kulcha holatiga keltirdi-da, "hammasi joyida", deganday chap ko'zini qisib, kulimsiradi (T. Malik. "Shaytanat").

Keltirilgan misoldagi bosh va ko'rsatkich barmoqdan aylana hosil qilish noverbal vositasi Sharq xalqlari uchun xos bo'lmay, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar orqali hamda mamlakatlar aro o'zaro aloqalarda Yevropa xalqlari madaniyatidan kirib kelgan, asosan, yoshlar nutqida kuzatiladigan kinetik vosita hisoblanib, "Okay" so'zining qisqartmasi shaklida talqin qilinadi. Bu ishora orqali ifodalangan mazmun esa ijobiy bo'yoqqa egaligi bilan baho munosabatini ifodalashda ahamiyatlidir.

Ko'rsatkich barmoq bilan boshga ishora qilish orqali baho munosabatining ifodalanishi:

– Yaxshi, kompyuterga yozib qo'yildi, – Chuvrindi shunday deb ko'rsatkich barmog'ini chakkasiga tiradi. (T. Malik. "Shaytanat")

Yuqoridagi misolda ko'rsatkich barmoqni chakkasiga tirash nnnoverbal vositasi orqali kommunikant o'z zehning o'tkirligiga, xotirasining mustahkamligiga, ma'lum bir masalani yodda saqlab qolishiga ishora qilmoqda. Bu ham o'z o'rnida shaxsning o'ziga bergan ijobiy bahosi demakdir.

Chorasizlik ma'nosida bosh egish noverbal vositasi orqali makon va zamonga berilgan baho munosabatini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun:

Bizdagi ma'lumotlarga qaraganda siz o'sha kuni Komilovning uyiga borgansiz.

– Kim aytdi?

– O'z ko'zi bilan ko'rgan odamlar. Yuzlashtiraymi?

O'rinbosar boshini egdi. –Yo'q, – dedi sekin mag'lub odam ovozi.

– Kerakmas. (T. Malik "Shaytanat")

Aybdorlik, mutelik ma'nosida bosh egish noverbal vositasi orqali ham baho munosabati ifodalanishi mumkin. Misol uchun:

–Yo otang, yo onang go'ngqarg'a sen bolaning. Hamma narsaga burningni tiqaverma, deb necha marta aytganman-a! Yo burningni kesib tashlaymi? "Qozi" bu po'pisa amalga oshib qolmasin deb qo'rqibmi, darhol qo'lini ko'ksiga qo'ydi-yu, bosh egib, mutelik ko'rinishini zohir etdi. (T. Malik "Shaytanat")

Suhbatdoshining fikriga qarshilik bildirmaslik, bemalol ma'nolarini ifodalash uchun qo'llarni ikki tomonga yoyish yuzaga chiqqan baho munosabati:

Qonunni sizdan boshqa biladiganlar ham bor. Eksyumatsiya qilgingiz kelsa, qilavering. Ammo bilib qo'ying: Shaxsan o'zimning ishtirokimda ochasiz.

– Iye, bo'lmasamchi? –dedi Hamdam qo'llarini yoyib.

(T. Malik "Shaytanat")

O'z nutqini tasdiqlash, ta'kidlash ma'nosida ko'rsatkich barmoqni havoda nuqish orqali baho munosabati:

Hosilni senlar yo'q qildilaring. Lekin men senlarga qarshi urush ochmayman. Chunki senlar o'zbek qondoshlarimsan. Bilasanmi, men nima uchun o'zbekni yaxshi ko'raman? Chunki o'zbekni ustozim yaxshi ko'rardi. Bilasanmi, ustozim kim – Akademik!

–Xongirey shunday deb ko'rsatkich barmog'ini havolatdi. (T. Malik "Shaytanat")

Afsuslanish, o'kinish ma'nosida peshonasiga urish orqali baho munosabati:

– Tortinmay gapiravering, nima deyishdi?

– Siz kapitalizmga xizmat qilibsiz.

– O', shunday deyishdimi? Bag'oyat go'zal aytilibdi. Kapitalizmga xizmat qilish...

– Habib Sattorov shunaqa degach, peshonasiga asta shapatilab qo'ydi.

(T. Malik "Shaytanat")

Mulohaza qilayotganda, chorasizlik ma'nolarida iyagini qashib qo'yish orqali baho munosabati:

Oyoq ostiga tashlanmay, tomga to'shasalar ham, baribir basharasiga loy chaplaydilar. Qismati og'ir, ammo u yakan bo'lolmaydi. Hikmat o'rolov shunday deb iyagini qashib qo'ydi. (T. Malik "Shaytanat").

Baho munosabati haqidagi bu kabi fikr-mulohazalar noverbal muloqot orqali qisman yoritilgan bo'lib, turli misollar yordamida kengroq o'rganiladigan mavzu hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Nurmonov A. Tasdiq va inkorning paralingvistik vositalar yordamida ifodalanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1979. – № 1. –B. 32.
- 2.Nurmonov A. O'zbek tilining paralingvistik vositalari haqida. Tanlangan asarlar. 3 jildli. 1-jild. – Toshkent, Akademya nashri, 2012. – 416 b.
3. Reformatskiy A.A. Vvdeniye v yazikoznaniye. –Moskva.1960. 432.
- 4.Saidxonov M. Imo-ishoralarning verbal ifodasi // Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –Andijon, 2002. – B.45-48.
- 5.Saidxonov M. Dialogik nutqning kommunikativ tahlili // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2002. – №4 –B.71.
- 6.Saidxonov M.Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar.–Toshkent.Fan.2008
7. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragsmatik tahlili asoslari. – Samarqand: SamDCHTI, 2007. – 44 b.

ALISHER NAVOIY DEVONLARIDAGI LIRIK JANRLAR MIQYOSIDA HAMD MAVZUSINING YORITILISHI

*Karimova Nilufar Majidovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Musulmon Sharqidagi devonchilik ravnaqini, shubhasiz, Navoiy mavzu va ma'no jihatidan aniq bir tizimga keltirdi va har bir asarini (fard, ruboiy, qit'a, g'azal, va h.k.) Olloh hamdi bilan boshladi. Qur'oni Karimning har bir surasi "Bismillohir-rahmonir-rahim" bilan boshlanganidek, Alisher Navoiy ham har bir ijod namunasini mazkur kalima bilan boshlagan.

Abstract. Navoi undoubtedly brought the development of devanism in the Muslim East to a clear system in terms of subject and meaning, and began each of his works (fard, rubai, qita, ghazal, etc.) with the praise of Allah. Just as every surah of the Holy Qur'an begins with "Bismillahir-rahmanir-rahim", Alisher Navoi also begins every example of creation with this word.

Kalit so'zlar: hamd, na't, "Hayrat ul-abror", "Badoye ul-bidoya", "ruhafzo muxammas", "ravonoso musaddas", "mufit ruboiyot", "barjasta qit'a", "dilpazir musta'zod", "o'xshashsiz fard", muammo, lug'z, tarje', tuyuq.

Key words: hamd, na't, "Hayrat ul-abror", "Badoye ul-bidoya", "ruhafza muhammas", "ravonoso musaddas", "mufit rubaiyot", "barjasta qita", "dilpazir musta'zad", "unlike individual", problem, word, translation, tuukuk.

Mumtoz adabiyotimizda komil inson (Payg'ambar s.a.v.) siymosi tasvirini batafsil ilmiy tadqiq etgan olim M.Q.Muhiddinov hamd-na'tlar xususida quyidagi fikrlarni o'rta tashlaydi: "Bizning fikrimizcha, hamd va na'tlar muallif dunyoqarashini oydinlashtirishda muhim ahamiyatga ega... "hamd" va "na't"da qasida xususiyati bor, ya'ni ta'rif-tavsifi, til uslubi ko'tarinki ruh bilan yozilgan. Lekin qasidaning shakli qofiyalanish tartibi boshqa (aa, ba, va...) bundan tashqari, qasida janrining obyekti "na't hamd"lardan farq qiladi. Na't-hamdlarda muallifning falsafiy mushohadalari ham ifodalangan".

Musulmon Sharqidagi devonchilik ravnaqini, shubhasiz, Navoiy mavzu va ma'no jihatidan aniq bir tizimga keltirdi va har bir asarini (fard, ruboiy, qit'a, g'azal, va h.k.) Olloh hamdi bilan boshladi. Qur'oni Karimning har bir surasi "Bismillohir-rahmonir-rahim" bilan boshlanganidek, Alisher Navoiy ham har bir ijod namunasini mazkur kalima bilan boshlagan. Birgina "Xamsa" tarkibidagi dastlabki devon "Hayrat ul-abror"ning ibtidosi fikrimizga dalildir. Navoiygacha ham har bir asarni hamd bilan boshlash an'anasi yo'q emas edi, albatta. Ammo salaflar ijodida bu an'ana yaxlit va mukammal tarzda (farddan dostongacha) namoyon bo'lgan emas.

"Buyuk Navoiy o'z davrida tor lirikaning imkoniyatlari cheklanganligini sezgani uchun bu an'anaviy qafasni sindirmoqchi bo'lib, lirikaning tematik va g'oyaviy sarhadlarini kengaytiradi"⁵⁸. Bunday mayldan kuzatilgan maqsad lirikaning imkoniyatlari kengligini isbot qilish va hamd mavzuidagi she'rlar takomilini namoyish qilish edi. Bu haqda adabiyotshunos olim D.Salohiy shunday yozadi: "Agar «Badoye ul-bidoya»ning debochasidagi shoirning mulohazalari, devonning tuzilishi ustida o'ylaydigan bo'lsak, Navoiyning o'z davri she'riyatidagina emas, balki devon tartib berish sohasida kashshofona yo'l tutganiga guvoh bo'lamiz

Tadqiqotimiz Alisher Navoiy devonlaridagi lirik janrlar ustida borgani sabab Alisher Navoiyning "Badoye ul-bidoya" devoni debochasida mufassal bayon qilingan devon kompozitsiyasi to'g'risidagi mashhur qoidalarni bir yodga olaylik:

1. "Avval budurkim, har kishikim devon tartib qilibdurur, 32 harfdinki, xaloyiq iboratida voqe'durur va ulus kitobatida shoye', to'rt harfga ta'aruz qilmaydururlar". (Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20-бет). Demak, Navoiy ta'kidicha, devon tartib beruvchi shoirilar turkiy yozuvda mavjud bo'lgan to'rt harfga (پ(pe) چ(che) ج(je) گ(ge) munosib e'tibor ko'rsatmaydilar.

2. Har harf g'azaliyotining avval bitilgan g'azal bilan o'zga g'azallar orasida uslub haysiyatidin tafovut rioya qilmaydururlar. Muqarrardurkim, har amrda bir lahza Haq Subhanahu va taolo hamdidin

yo rasul alayhissalom na'tidin, yo bu ikki ishga dalolat qilurdek bir amrdin g'ofil bo'lmamog'liq avlodurur.

3. Yana bir bukim, go'yo ba'zi el ash'or tahsilidin va devon takmilidin g'araz majoziy husnu jamol tavsifi va maqsud zohiriy xattu xol tasviridin o'zga nima anglamaydururlar. Devon topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda mav'izatangez bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoyi' mashaqqat tortilg'on bo'lg'ay. Ul jihatdin bu devonda hamd va ma'vizadin boshqa har sho'rangiz g'azaldinkim, istimo'i mahvashlarga mujibi sarkashlik va g'amkashlarga boisi mushavvashliq bo'lg'ay, biror-ikkiror nasihatoro va ma'vizatoso bayt irtikob qilindikim, alarning lam'ai ruxsori iffat burqa'idin ko'p tashqari lomi' bo'lmag'ay, to alarning vujudi xirmani ul barq ixroqidin bilkul zoyi' bo'lmag'ay, yo'qkim, bu g'azallar g'izolalari jilvagarlik soz, balki pardadorlik og'oz qilsalar, bu baytlarning nasihatsoz vo'izlari va mav'izapardoz nosihlari mone' bo'lg'aylar». {Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20-бет}.

4. G'azal yozgan ayrim shoirlar she'rining «matla'i maxsus nav'da voqe' bo'lg'on bo'lsa, hamul matla' uslubi bila itmom xil'atin va anjom kisvatin kiydurmay dururlar, balki tugaguncha agar bir bayt mazmuni visol bahorida guloroyliq qilsa, yana biri firoq xazonida xornamoyliq qilibdurur...» Shuning uchun ham shoirga «bu surat dog'i munosabatdin yiroq va muloyamattin yiroq ko'rindi» {Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20-бет}.

5. Shoirning o'z zamonida shoye' bo'lgan barcha nav' (janr)dagi she'rlarini devon tarkibiga kiritishga harakat qilganidir. «Badoye' ul-bidoya»ga o'sha davr forsiy va turkiy adabiyotida mavjud bo'lgan qariyb barcha turdagi she'rlar – «diltortar g'azal»lar, «ruhafzo muxammas»lar, «ravonoso musaddas»lar, «mufit ruboiyot», «barjasta qit'a»lar, «dilpazir musta'zod»lar, «o'xshashsiz fard»lar, muammolar, lug'zlar, tarje'lar, tuyuq singarilar kiritilgandir. Devonga faqat masnaviy va qasida janrida yozilgan asarlar kiritilmagan. Chunki, shoir ularni «alar dog'i har qaysi boshqa mujallad bo'lg'ay». {Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20-бет} degan umid bilan alohida-alohida kitoblar sifatida jam' etishni rejalashtirgan.

Guvoh bo'lamizki, devon tarkibidagi barcha harf turkumining dastlabki g'azallarini hamd bilan boshlash Sharq mumtoz adabiyotida Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq an'anadir. Qolgan barcha turdagi hamdlar esa Navoiyga qadar ham mavjud edi. Negaki, Alisher Navoiy Islomga o'z davrining birdan bir yagona va odamlarga haq yo'lni ko'rsatuvchi, go'zallik va muhabbatga chorlovchi mafkura sifatida qaradi, tushundi, izohladi va unga amal qildi. {Хайитметов А. Исломиё эътиқод ва буюк ижод маҳсули || Имом ал-Бухорий, 2001, 1-сон, 41-43-бетлар}.

Yuqorida keltirilgan namunaviy qoidalarining ikkinchisi biz tadqiq etayotgan mavzuga bevosita aloqadordir. Navoiyga ko'ra, har harf g'azaliyotining avval bitilgan g'azal bilan o'zga g'azallar orasida uslub haysiyatidin tafovut rioya qilmaydururlar. Muqarrardurkim, har amrda bir lahza Haq Subhanahu va taolo hamdidin yo rasul alayhissalom na'tidin, yo bu ikki ishga dalolat qilurdek bir amrdin g'ofil bo'lmamog'liq avlodurur. Demak, bu qoidaga ko'ra, devonda har bir harf turkumidagi she'rlarning boshida hamd yoxud na't mazmunidagi she'rlarning kiritilishidir. Bu tadbir devon tarkibidagi har bir guruh g'azallarga o'ziga xos mustaqillik ruhini bag'ishlaydi, desak ayni muddao. Qolaversa, nazarimizda, hamd g'azallar bilan devonlarni boshlash insoniy ehtiyojdir.

Alisher Navoiy hamd mazmunidagi g'azallarida Ollohning sifat qudratini ramziy ma'nolar orqali ifodalaydi. Bu bilan Alloh o'zining ism va sifatleri bilan barcha ashyolarda tajalliy bo'lishini kitobxonga uqtiradi. Navoiy doston va devonlaridagi birinchi boblari hamdiya g'azallari tasavvufning vahdat ul vujud ta'limoti asosida talqin etiladi. "Ya'ni olam yaxlit holda yakkayu yagona parvardigor qudrati bilan yaratilgan va ana shu Ruhi mutlaqning tajallisi tufayli mavjudlik topadi, u uzluksiz harakat va faoliyatdadir". (Komilov N. "Xizr chashmasi". 2005-yil, 205-bet)

Uning barcha hamd g'azallarida Ollohnin idrok etish, anglash va qat'iy ishonch hosil qilish masalasi yoritilgan.

Birinchidan, Navoiy dunyoqarashi yaxlitdir, u hech qachon va hech yerda moddiylikni ilohiylikka, dunyoviylikni oxiratga qarama qarshi qo'ygan emas. U komil musulmon, imon mustahkamligini, ilohiy qudratning cheksizligini kuylagan shoir. U dunyoni va Ilohni tasavvuf va tariqat g'oyalari orqali idrok etadi. Hamd-na'tlar ham, koinot ashyolari tasviri ham vahdatul vujud g'oyalari asosida talqin etiladi, ya'ni shoirning e'tiqodi shuki, Parvardigor olamni o'z jamoliga ko'zgu sifatida yaratdi va insonni shu ko'zguning mazhari (fokusi) ga aylantirdi. Parvardigor o'z qudratini

Inson ko'ngli tovlanishlarida namoyon etadi. Inson esa buni anglashi kerak va shunga munosib bo'lmog'i darkor.

Ikkinchidan, bu orqali Navoiy olam yagonaligi, jism va ruhning o'zaro vobastaligini ifodalab bergan. (Komilov N. "Xizr chashmasi". 2005-yil, 205-bet)

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy she'riyatining o'z zamonidan hozirga qadar shuhrat taratayotgani uning mazmun va badiiyat jihatidan yuksak darajada bo'lib, nazm mulkining sohibqironi qalamiga mansubligini hamisha namoyon etadi. Bu holni Alisher Navoiyning zabardast zamondoshlari malik ul-kalom mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Sulton Husayn Boyqaro – Husayniy, kichik zamondoshlaridan Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Mahmud Vosifiy va boshqalar ham samimiyat va hurmat bilan e'tirof etganlar. Keyinchalik esa bunday e'tirofning doirasi faqat Sharq bilan chegaralanib qolmay, balki G'arb ham bunga qo'shildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shayxzoda M. Asarlar. 6 tomlik. IV tom. -, 118-bet.
2. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20-бет.
3. Ҳайитметов А. Ислоний эътикод ва буюк ижод маҳсули || Имом ал-Бухорий, 2001, 1-сон, 41-43-бетлар.
4. Sirojiddinov Sh. Yusupova D. Davlatov O. "Navoiyshunoslik (1-kitob) darslik: Toshkent: "Tamaddun", 2019-yil, 295-bet.
5. Хаккул Иброхим "Тасаввуф ва шеърят". 1991, 86-бет, 132-134-бет.
6. Bekova N. "A. Navoiy she'riyatida hamd poetikasi". 2006-yil, 40-42bet.
7. Komilov N. "Xizr chashmasi". 2005-yil, 75-205-betlar.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ONA TILI DARSLARINI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH

N.Imamova,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada fanda o'qitish nazariyasi va ushbu fanni o'qitish bo'yicha metodik tizimlarning faoliyat qonuniyatlarini ochib berish xususiyati yoritilgan. Maqolada metodika, ularning tadbiqu, texnologiya va modelning amalga oshirish usullarini ishlab chiqish kabi masalalar yoritilgan.

Abstract. This article describes the theory of teaching in science and the feature of revealing the laws of activity of methodological systems for teaching this science. The article covers issues such as methodology, their application, development of technology and model implementation methods.

Kalit so'zlar: ta'lim, dars, mashg'ulot, pedagogik texnologiya, usul, tajriba, metodika.

Key words: education, lesson, training, pedagogical technology, method, experience, methodology.

Ma'lumki, pedagogikada pedagogik texnologiya nazariyasi bo'yicha katta hajmdagi nazariy bilim va amaliy tajriba to'plangan. Pedagogik texnologiya nazariyasida unga "tizimli metod" sifatida yondashuv boshqa o'qitish usullaridan farqli ekanligini anglatadi va bu uning asosiy belgisidir. G.I. Sarantsev "Metodika nazariy qoidalarni amaliy hodisalar tengligiga o'girish bilan belgilanadi. O'qitish texnologiyasi o'qitish jarayonidagi barcha jarayonlarning o'zaro bog'liqligini bartartib tashkil qilish, bosqichlar ketma-ketligi, ularni amalga oshirish shartlarini mavjud imkoniyatlar bilan bog'lashi zarur va shunga o'xshash. Jarayonlarni ishlarni) texnologiyaning bosh maqsadi belgilangan (loyihalash-tirilgan) namunadagi mahsulotni olishdir.

Fanda o'qitish nazariyasi ushbu fanni o'qitish bo'yicha metodik tizimlarning faoliyat qonuniyatlarini ochib beradi, metodika ularning tadbiquini, texnologiya esa ushbu modelning amalga oshirish usullarini ishlab chiqaradi. Masalaning bunday qo'yilishida texnologiyaning vazifasi maqsadlarni tashhishtash va sharoitlar (uslublar, shakllar, vositalar, bog'lanishlar)ni aniqlash, ya'ni belgilangan maqsadga erishishga imkon beruvchi jarayonlarni loyihalashga olib keladi. Shunday qilib,

texnologiya nazariyasi va metodikani inkor etmagan holda, u keyingilarga (nazariya va uslubiyotga) asoslanadi va samaradorligi ularning rivojlanish darajasiga bog‘liq”,- degan fikrni bildiradi.

Ona tili darslarining umumiy loyihasi bo‘yicha keyingi yillarda birmuncha yangiliklar amalga oshirildi. An‘anaviy dars shakllari o‘rnini asta-sekin interfaol usullar qo‘llangan noan‘anaviy darslar egallay boshladi. Bu darslar ilg‘or o‘qituvchilar tomonidan ishlab chiqilib, maktab amaliyotida tajribadan o‘tkazildi va matbuotda e‘lon qilindi. Ularning an‘anaviy dars shakllaridan farqi shundaki, an‘anaviy darslarda o‘quv jarayonida asosiy omil o‘qituvchining faoliyati bo‘lsa, noan‘anaviy dars shakllarida o‘quv jarayonida asosiy o‘quvchilarning faoliyati qo‘yilgan.

Ta‘lim jarayoniga hozirgi davr nuqtayi nafari bilan qarayotgan psixologlar va metodistlar har bir o‘quv faoliyati yakunida o‘quvchilar bilimni aniqlash zarurligini ma‘qullamoqdalar. Matbuotda Chop etilgan noan‘anaviy dars namunalarining ayrimlarida o‘quvchilar bilimni aniqlashga doir topshiriqlar berilmagan. Ona tili fanining biror bo‘limini yoki biror sinfdagi ona tili kursining to‘liq texnologik loyihasi, shuningdek, ularning kompyuter texnologiyasi uchun loyihalashtirilgan dasturi ishlab chiqilmagan. Biz boshlang‘ich sinf ona tili darslarida so‘z turkumlarini o‘rganish mavzularining noan‘anaviy shaklda pedagogik texnologiyasi ishlab chiqish uchun bir qator olimlarning dars qurilmalari bo‘yicha tavsiyalarini o‘rganib chiqdik. Ulardan ayrimlarining fikr-qarashlarini tavsiya etamiz.

Jumladan, amerikalik psixologlar R. Ganbe va L. Brigs (1979) mahsuldor tafakkur darajalariga erishishni rag‘batlantiruvchi element ularni o‘z ichiga olgan quyidagi dars qurilmasini tavsiya etadi:

- o‘quvchilarning diqqat-e‘tiborini tashkil qilish;
- ularni dars maqsadlaridan xabardor qilish;
- zaruriy bilimlarni yodda olib qolish va mahoratlarini rag‘batlantirish;
- ma‘lum xatti-harakatga undovchi o‘quv mavzusini taqdim etish;
- o‘quvchilarning xatti-harakatini rag‘batlantirish;
- ta‘sirga nisbatan aks aloqani ta‘minlash;
- fikrlash faoliyatiga rahbarlik qilish, olingan bilimlar va mahoratning mustahkam bo‘lishini rag‘batlantirish;

-o‘quvchilar xatti-harakatini baholash.

Ingliz olimi A. Romashevskiy samarali natijalarga erishishni ta‘minlovchi darsning nushasida “vazifalarni sun‘iy soddalashtirish, uni bo‘laklarga bo‘lish”, “o‘quvchilar o‘z faoliyatlarini o‘zlari majburiy tarzda tahlil qilishlari, shu jumladan, o‘qituvchi (guruh) bilan” fikrlar bayon qilingan. Uning bu fikrlarini boshlang‘ich sinf ona tili darslariga tatbiq etish darsni o‘quvchilarning saviyasiga mos tarzda tashkil etishni ta‘minlaydi.

Ona tili ta‘limiga texnologik yondashuvda o‘quv mazmuni o‘quv maqsadiga mos holda ishlab chiqilgan, maxsus qismlarga (modullarga) ajratilgan, o‘quv mazmunini o‘quvchilarga yetkazishning muqobil yo‘llari aniqlangan bo‘ladi. Bunday muqobil yo‘llar mustaqil izlanish, o‘zaro yordam, musobaqalashish, baxslashish tushunchalarini o‘z ichiga oladi.

Pedagogik texnologiyada o‘quv jarayoni aniq belgilangan maqsadlarga qaratilar ekan, darsning maqsadini belgilash bo‘yicha olimlarimizning fikrlariga tayanish lozim deb hisoblayman. Ona tilidan dars ishlanmalarni kuzatganimizda ularda, asosan, “mavzuni o‘zlashtirib, uni amaliyotda qo‘llashga o‘rgansin” degan maqsadni ko‘ramiz. Olimlarimiz darsning “maqsadlarini aniqlashtirishning o‘ziga xos pillapoyasini tuzish mumkin”, degan fikrni bildiradilar. Uni quyidagi jadvalda ifodalab ko‘rsatganlar:

Fanni o‘qitishning umumiy maqsadi

Bo‘limning(modullarning) o‘quv maqsadlari

1	2	3

Xususiy o‘quv maqsadlari

1	2	3	4

Dars maqsadlarini belgilashda quyidagilar nazarda tutiladi:

1. O'quv materialining rejasidan kelib chiqib maqsad belgilash.

2. O'qituvchi faoliyatidan kelib chiqib maqsad belgilash.

3. O'quvchining intellektual, emotsional shaxsiy rivojlanishining ichki jarayonlari va qonuniyatlari orqali o'quvchi maqsadini belgilash. Bu o'qitish maqsadlari o'quvchi faoliyatida ifodalanadigan, aniq ko'rinadigan va o'lchanadigan natijalar orqali belgilanadi.

“Amerika Qo'shma Shtatlarida, Angliyada va boshqa rivojlangan mamlakatlarda o'qituvchi va o'quv maqsadini belgilash an'anaviy tus olgan... chunki o'qitish – pedagog va o'quvchining o'zaro hamkorlikdagi faoliyati hisoblanadi. Bunda maqsad o'qituvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda qo'yiladi. O'quvchining harakatlarida ifodalangan natijalar esa ta'limning vazifalari deyiladi”, deb ko'rsatiladi “Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari” (Toshkent.2002. 84- bet) kitobida.

Darsda o'quvchilar bajara oladigan vazifalari belgilab olinadi.

Boshlang'ich sinf ona tili darslari o'quvchilarning ona tilining og'zaki va yozma shaklini; nutq faoliyatining to'rt turini: eshitish, so'zlash, o'qish va yozishni o'zlashtirishini ta'minlaydi. Bu fanning asosiy maqsad va vazifasiga kiradi. Bundan tashqari ona tili maktabda bolalarning barcha fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlariga asos yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bir tipdagi o'quv topshiriqlarini uzoq vaqt diqqatlarini qaratib bajara olmaydilar. Shuning uchun turli mashq turlaridan foydalanish lozim.

Ona tili darslari loyihasini ishlab chiqishda uning mazmuni, umumiy maqsadi va vazifalaridan kelib chiqish lozim 1-4- sinf o'quvchilarini o'qitishda asosiy metodik tamoyil –amaliy yo'nalish tamoyilidir. Tilni o'qitishning amaliy yo'nalishi grammatik bilimlarni inkor etmaydi, balki adabiy me'yorni fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis asosida o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Uning maqsadi - o'quvchi nutqini har tomonlama rivojlantish, savodli yozish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bu maqsadlar tilni fonetik (tovush va harf, bo'g'in, so'zning fonetik-grafik shakli); leksik (so'z ma'nosi, ko'p ma'noli so'z, sinonim, omonim, antonim); so'z tarkibi (o'zak, qo'shimcha, o'zakdosh so'z, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha), morfologik (so'zning grammatik ma'nolari, ularning kategoriyalari) va sintaktik (gap turlari, gap bo'laklari bo'yicha) tahlil qilish orqali amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standarti. T.,”Boshlang'ich ta'lim”, 2005, 5-son, 5-bet.
2. Ochilov.M., Qarshi. “Nasaf” nashriyoti, 2000-yil.
3. Tolipov O'.K. Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyaning tatbiqiy asoslari.
4. Yo'ldoshev J.G'. va b. Pedagogik texnologiya. T.:
5. Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari. T.: 2002. 84- bet.
6. I.Mardonova. Boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiyani takomillashtirish. T.: SHarq. 1998.

OBRAZ YARATISHDA YOZUVCHINING POETIK KONSEPSIYASI

Payziyeva Nilufar Zokir qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada iste'dodli adib Nazar Eshonqulning “Momoqo'shiq” qissasi hamda ushbu asardagi yozuvchining obraz yaratishdagi mahorati masalasi o'rganilgan. Maqolada yozuvchi asarlarida milliy jozibani, milliy qadriyatlarni hayotiy tasvirlar vositasida psixologik jihatdan jozibador qilib talqin qilishga oid qarashlari aks ettirilgan.

Abstract. This article examines the story of the talented writer Nazar Eshanqul “Momoko'shiq” and the writer's skill in creating an image in this work. The article reflects the writer's views on psychologically attractive interpretation of national charm and national values through life images.

Kalit so'zlar: adib, asar, nasr, qissa, obraz, mahorat, yozuvchi, milliy ruh, milliy joziba.

Key words: writer, work, prose, story, image, skill, writer, national spirit, national charm.

Nazar Eshonqul badiiy obrazlariga oid mashaqqatli faoliyatdan, mahzun kechmishlaridan shunday ibrat va ta'sir ruhini sezamiz. Yozuvchi asarlarida milliy jozibani, milliy qadriyatlarni hayotiy tasvirlar vositasida psixologik jihatdan jozibador qilib talqin qilishga maxsus e'tibor beradi. Masalan, bu jihatdan milliy qo'shiq, ayol hayo – ibosi va beg'ubor go'zalligi kabi jihatlar muhim psixologik – poyetik vosita sanaladi. Nazar Eshonqulning "Momoqo'shiq" nomli qadimiy qo'shiq ruhida yozilgan ancha ravon va yengil, maroq bilan o'qiladigan qissasida milliy g'oyani, milliy qadriyatlarni g'oyatda ixlos va mehr bilan ifodalab bergan. Bunda yozuvchi mahalliy ayollarning soddalik ortidagi go'zalligini va milliy qo'shiq ifodasi bilan bog'liq ruhiy – psixologik usullardan unumli foydalanadi. Qo'shiq san'atning eng qadimiy turlaridan biri bo'lib, xalq yaratgan qo'shiqlarda xalqning o'ziga xos orzu- umidlari, quvonchlari, qayg'uli taqdirleri, hatto, motam marosimlari bilan bog'liq hodisalari o'z talqinini topgan. Nazar Eshonqul qissasidagi Muazzam kelinchakning sodda va beg'ubor, go'zal siymosi, uning g'oyatda yoqimli qo'shiqlari orqali o'zbek ayoli qiyofasi, uning ma'naviy – psixologik, go'zallik dunyosining san'atkorona talqini orqali teran milliy jozibasini ko'rsata olgan.

Qissa mustabid tuzum davrining o'ziga xos zug'umli tizimi – majburiy mehnat kompaniyasining, ya'ni paxta terimiga ommaviy jalb etilgan hasharchilarning daladagi manzaralari tasviri bilan boshlangan:

"Butun brigada so'nggi uch kun hasharchilarga joy hozirlash bilan ovora bo'ladi: har qalay, madaniyat xodimlari, yana biron kori hol yuz bermasin, bizni madaniyatsiz deb ketishmasin degan istihola bilan shiyponni obdon oqlashadi, yog'och kart o'rniga simto'shaklar o'rnatishadi, shiypon oldidagi o't-o'lanlarni o'rib olishadi, daraxtlarni butashadi, qip-qizil matoga nima uchun zarurligini o'zlari ham tushunmay: "Xush kelibsiz, hasharchilar", "Oq oltinning bir misqoli ham yerda qolmasin" deb yozilgan turli shiorlar ilib qo'yishadi. Quduqlarni tozalashadi, atrofini qora qog'oz bilan o'rashib kichkina omborxona qurishadi – hamma ishni qunt va ishtiyoq bilan berilib bajarishadi: chunki yuqoridan bu yil shiyponga madaniyat vazirligining xodimlari kelishi mumkinligi va shunga yarasha tayyorgarlik ko'rish kerakligi haqida juda ham ehtiyotkorona xabar kelgan edi. "Sunbula oyining endi ikki haftasi o'tganiga qaramay, hasharchilar bu yil erta kela boshlagandi"⁵⁹.

Shamsi Salohning qishloq brigadirining qo'shiqchi xotini Muazzam bilan munosabatlari asar syujeti va g'oyasining asosini tashkil etgan. Qissaning lirik ko'lami xushbichim Muazzamning jonbaxsh qo'shiqlari bilan bezanganki, uni asli qo'shiq-qissa deb ham nomlash mumkin. Shamsi Saloh Muazzam kelinning qo'shiqlarida katta iste'dod egasini ko'radi. Shunchaki aylangani chiqib, shiypon yonidagi daraxtzor va undan naridagi qovun-tarvuz paykali oldida tiklangan chaylada bir juvon qo'shiq kuylab o'tirganiga duch kelishadi.

"Bu juda go'zal manzara edi, buni faqat usta rassomlarning suratlaridagina ko'rish mumkin, biroq eng zo'r musavvir ham uning qo'shig'iga bo'yoq topolmagan bo'lardi. Qizning ovozida bani dunyo o'zaro uyg'unlashib jaranglar, go'yo xayol ham, go'zallik ham, orzu ham qizning qiyofasiga kirib qo'shiq aytardi. Qo'shiqni tinglayotgan odam bahorni, yasharish faslini, sollanib turgan gullarni, shabadadan to'kilay-to'kilay deyayotgan qizg'aldoq bargidagi shudringni, tuman qoplab olgan bog'ni, varrak uchirayotgan bolalarning yuksak-yuksaklarga parvoz qilayotgan, jilvalanayotgan bolalik xayolini ko'z oldiga keltirishi mumkin edi"⁶⁰.

Chayla oldida jo'xori so'tasi sitib o'tirgan Muazzamning sehrli qo'shig'i o'quvchiga qishloqning diltortar manzaralarini eslatadi, qalbini juinbushga keltiradi.

Ushbu kartinadagi qo'shiq inson ruhiyati va yashash tashvishlarining hamrohi, madadkori hamda ma'naviy suyanchig'i sifatida namoyon bo'ladi.

Muazzamning hazin, ma'yus qo'shig'i hasharchilar rahbari dramaturg Ismoil Alini ham, yozuvchi Shamsi Salohni ham, boshqa hamrohlarini ham lol-u hayron qoldirgandi:

"– Ovozi operettaga juda mos ekan, – dedi Ismoil Ali o'zini sal yig'ib olib, – faqat bir oz tarbiyalash zarur, lekin san'at olamini asir tushiradigan ovozi bor ekan"⁶¹. Shu daqiqalarda Shamsi Saloh shamday qotib qolgandi: uning vujudida xotiralar, xayollar, tuyg'ular g'alayonga kelgandi. U

⁵⁹ Эшонкул Н. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. Ғ.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент-2019, 264-бет. (Қиссадан мисоллар шу нашрдан олинган)

⁶⁰ Ўша асар.274-бет.

⁶¹ Н.Эшонкул. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. Ғ.Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. Тошкент-2019, 277-бет.

keyingi paytlarda qo'shiq eshitib, o'zining hozirgiday hayajonlanganini hech eslay olmasdi, uning yig'lagisi kelardi, bo'g'zida toshday narsa tiqilib turar, borib u qizni quchgisi, rahmat aytgisi, oyog'iga yiqilgisi kelardi. "Balki keyinchalik u o'zining ushbu holatini eslab kulib ham yurgandir, biroq hozir u shunday qilishga qodir edi, faqat boyagina dunyoning eng latif qo'shig'ini aytgan qizning qo'shiqqa mos bo'lmagan holatda tovuq quvlab yurishiga ajablanayotgan edi. Go'yo qo'shiq aytgan qiz osmon-u falakka uchib ketgan-u, bu qiz esa faqat uning suvrati... Bu manzara unga juda qattiq ta'sir qildi. U keyinchalik ham ushbu daqiqalarni tez-tez qo'msar, sog'inar, lekin buni oshkor qilishga istihola qilardi"⁶².

O'z nomi bilan ilohiy ne'mat bo'lmish qo'shiq sehri mazmunini eslatib turadigan "Momoqo'shiq" qissasida Muazzam kelinchakning jonbaxsh qo'shiqlari asar lirizmining mohiyatini belgilaydi. Shu bois, adib bu qo'shiqlar talqiniga ancha batafsil e'tiborini qaratgan:

"Bu juda go'zal manzara edi, buni faqat usta rassomlarning suratlaridagina ko'rish mumkin, biroq eng zo'r musavvir ham uning qo'shig'iga bo'yoq topolmagan bo'lardi. Qizning ovozida butun dunyo o'zaro uyg'unlashib jonlanar, go'yo xayol ham, go'zallik ham, orzu ham qizning qiyofasiga kirib qo'shiq aytardi"⁶³.

Qissadagi Muazzam obrazini o'zbek adabiyotida yaratilgan Kumush, Ra'no, Gulnor, Saida, Gulchehra, Fotima, Zuhra kabi ayol obrazlari qatorida va ulardan farqli ravishdagi, sobiq mustabid tuzum davri ruhini ifodalovchi, tamoman yangi badiiy timsol ekanligini ta'kidlash kerak. Adabiyotshunos olimi Feruza Burxonova yozgani kabi: "Momoqo'shiq" qissasidagi Muazzam obrazi, aslida milliy qadriyatlarni saqlab, davom ettirayotgan ma'naviy go'zallik timsoli. Yozuvchi adabiy-estetik qarashlarining asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etuvchi ichki madaniyat asar mohiyatiga singib ketgan. Asarda kitobxon asl madaniyatni "hasharchilarda" emas, go'zallik, insoniylik, vafodorlikda beg'ubor qalb sohibasi – qishloqlik Muazzam obrazi misolida ko'radi. Asar ana shunday insoniy ulug'vorlikni, yuksak ma'naviy barkamollikni ulug'laydi"⁶⁴.

Muazzam obrazi, hatti- harakatlari, insoniy xususiyatlari tadrijidan ma'naviy go'zallik, nafosatli g'oyalar, nozik tuyg'ular ilohasi kabi yorug' taassurot qoldiradi.

Shamsi Saloh bu olis cho'l, olis paxta dalalari bag'rida changga botib yurgan yosh kelinchak Muazzamning taqdirida insoniy erki toptalayotgan, beg'ubor iste'dodi hayf bo'lib kelayotgan sanam qiyofasini ko'radi. Yozuvchilik iqtidoriga xos isyonkorlik va haqiqatgo'ylik xarakteriga tayanib, bu go'zal kelinchakni katta shaharlarga borishga, san'at koshonalarida o'z san'atini namoyish etishiga da'vatkorlik qiladi.

Muazzam muallimlar bilim yurtini tugatgan, eri Otaqul sovxozdan cho'ldagi brigadaga rahbar qilib yuborilgach, shu chekka makonda dala ishlari bilan mashg'ul bo'lib qolgandi, orada bir farzandlari bor edi.

Qalban nozik did ziyoli Shamsi Salohga kelinchakning qo'shiqlariyam, uning va paxta dalalarining ham mute holda ekanligiyam qattiq iztirob bag'ishlardi. Ijodkorona haqiqatgo'ylik uning dilida borlig'idan ayollik malohati taralib turgan xushbichim go'zalning beso'naqay Otaqulga turmushga chiqqaniniyam allaqanday zo'ravonlik va majburiyat bilan bo'lgan hodisa sifatida jonlantirardi.

"– Shunday... biz ko'p narsani bilamiz. Sizning qo'shig'ingizni tinglab turib, albatta, bu gunohim uchun meni kechirasiz deb o'ylayman. Bilasizmi, nimani esladim; bo'ynimdagi qullik va qoloqlik kishanlarini parcha-parcha qilib tashlab, san'at, fan va madaniyat sari dadil ketib borayotgan Sharq qizini. U o'zining yelkasidagi jaholat va razolat toshlarini itqitib tashlab, taraqqiyot quyoshi tomon mag'rur ketib boryapti..."⁶⁵.

⁶² Н.Эшонкул. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. Тошкент-2019, 277-бет.

⁶³ Эшонкул Назар. Момоқўшиқ. Т.:Ғафур Ғулом номидаги НМИУ., 2019. 2-сон, 274- бет.

⁶⁴ Бурханова Ф.А.Муаллиф адабий-эстетик қарашлари ва ижодий параллелизм. (Назар Эшонкул ва Улугбек Ҳамдам ижоди мисолида) Фил.фан. бўйича док. дисс-си. автореферати, Тошкент – 2019, 14-15 бетлар.

⁶⁵ Н.Эшонкул. Момоқўшиқ. Қисса ва ҳикоялар. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. Тошкент-2019, 289-бет.

Qissada inson erki, mustabid tuzum tuzog'idan qutulish imkoni shunday shaklda amalga oshirilishi lozimligi uqtirilayotgandek seziladi.

To'g'ri, sodda va ishonuvchan Muazzam beg'uborligiga, salmoqli bir ziyolinamo yigitning kuyunib, dildoshlik qilib aytayotgan so'zlariga moyillik bildirganday bo'ladi. Chunki bu sodda go'zallik timsolasining Olloh ato etgan san'atini elga taqdim etish orzusi ham ko'nglida jilolanib turganligi ma'lum.

Yozuvchi Muazzam obrazi talqinida hayot haqiqati maromini saqlay olgan.⁶⁶ Mabodo u sentimental ruhdagi Shamsi Saloh da'vatlariga, aslida uning o'ziga, chiroyli raftoriga g'oyibona mahliyo bo'lib, markazga – madaniy muhitga yo'llayotganiga bo'ysunib, shu yo'ldan ketsa, erining noroziligiga e'tibor bermay, bolasiniyam tashlab, o'sha markaz tomonga ravona bo'lganida, hayot mantiqiga, qishloqning sadoqatli va mehnatkash ayoli ma'naviyatiga tamoman zid ish qilgan va asarning jozibali haqqoniyatiga ham putur yetgan bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nazar Eshonqul. Mendan "men" gacha. Toshkent.: "Akademnashr".
2. Nazar Eshonqul. Ijod - ruhning hurligidir. "Tuzuvchi"
3. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. Toshkent.: 1979.
4. Акопова А. Эстетический идеал и природа образа. Ереван.

“XAMSA” DOSTONLARINI TUTASHTIRGAN ILM-MA'RIFAT

Uzoqova Gavhar Yunusovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” turkumiga kiruvchi dostonlari

asosini ma'rifatparvarlik g'oyasi tashkil etishi tahlil qilinadi. Maqolada har bir xalq yoki millatning rivoji yoki tanazzuli shu yurt farzandlarining olayotgan, ta'lim-tarbiyasi, o'rganayotgan ilm-u hunariga bog'liq ekanligi yoritib berilgan.

Abstract. This article analyzes the idea of enlightenment that forms the basis of Alisher Navoi's epics of the “Khamsa” series. The article explains that the development or decline of any nation or nation depends on the knowledge and skills that the children of this country receive, learn.

Kalit so'zlar: ilm-ma'rifat, komil inson, komil insonni shakllantirish konsepsiyasi, “Xamsa”.

Key words: science, perfect person, the concept of raising a perfect person, “Khamsa”.

Har bir xalq yoki millatning rivoji yoki tanazzuli shu yurt farzandlarining olayotgan, ta'lim-tarbiyasi, o'rganayotgan ilm-u hunariga bog'liqdir. Chunki ilmgina kishiga dunyoni-yu o'zini anglatadi, dunyoqarashini kengaytiradi, qalb ko'zini ochib, koinotning “gulto'ji”ga aylantira oladi. Hazrat Alisher Navoiy insonni yuksaltiradigan neki bo'lsa ilmdan, uni tubanlik botqog'iga boshlaydigan nimaiki bo'lsa ilmsizlikdan ekanligini yoshligidayoq anglagan. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o'qish-o'rganish kerak:

“Yoshligingda yig'gil bilimni, qarigach sarf qilg'il ani”, degan shoirning o'zi ham juda yoshligidan ta'lim oladi, o'qishga beriladi. Shoirning ilm talabida bo'lgan toliblarga homiylik qilgani haqida tarix guvohlik beradi. Taixchi Xondamirning yozishicha, Navoiy o'z hisobidan Hirotda va mamlakatning boshqa shaharlarida bir nechta madrasalar va xonaqohlar qurdirib, ilm ahliga sarkorlik qilgan. Jumladan, Ixlosiya madrasi haqida hazrat homiyligida: “Ul joyning talabalari xotirjamlik ila ilm kasb qiladilar ” [1.63-b], - deydi. Mazkur jumlaning o'zi ham mavlononing ilm-fanga bo'lgan diqqat-e'tiborining nechog'lik yuksak ekanligidan dalolatdir. Navoiyshunos ustoz olim Ibrohim Haqqul “Navoiy badiiy ijod jabhasida qanchalik tengsiz bo'lsa, ilmda, ya'ni olimlikda ham shunchalik benazir”, deydi [2.5-b]. O'zi ham ilmni yuksaltirgan shoir asarlarida insonni ilm orqali yuksakka

⁶⁶ Бурханова Ф.А. Муаллиф адабий-эстетик қарашлари ва ижодий параллелизм. (Назар Эшонкул ва Улуғбек Ҳамдам ижоди мисолида) Фил.фан. бўйича док. дисс.-си. автореферати, Тошкент – 2019, 14-15 бетлар.

ko'taradi. Buyuk so'z san'atkori ko'pgina asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ular qiyofasida namoyon bo'luvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarni ulug'lagan bo'lsa, ta'limiy axloqiy muammolarni yorituvchi asarlarida esa komil insonni shakllantirish jarayonining mazmuni, ushbu jarayonning o'ziga xos jihatlari, yo'llari, shakl va usullari borasidagi mulohazalarni bayon etadi.

Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari, shu jumladan, komil insonni shakllantirish konsepsiyasining mazmunini o'rganish muayyan davrlarda dolzarblik kasb etgan. Shu bois bu yo'lda bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. Xususan, navoiyshunos olimlar O. Sharafiddinov, I. Sultonov, A. Hayitmetov, N. Mallayev, T. Jalolova, V. Zohidov va S. G'aniyeva va boshqalar tomonidan samarali ravishda olib borilgan tadqiqotlar shular jumlasidandir. Shoir komillikning asosini ilm-ma'rifatda, kasb-hunarda ko'radi. Inson ilm olish jarayonida yuksak ma'naviyat egasiga aylanib, aqlan barkamol bo'la borsa, kasb o'rganish davomida o'zini, o'zligini poklab ham aqlan, ham jismonan kamol topadi. Kamolotning mana shu ikki nuqtasini birikib, komil insonni yuzaga keltirishi haqidagi fikrlar shoirning butun ijodiyotiga singib ketgan. Navoiyning asarlari markazidagi barcha qahramonlar mukammal ilm sohibi, ulug' hunar egasi sifatida tasvirlanishining asosi ham ayni shunda. Alisher Navoiy ilm o'rganishga intilishni inson kamolotini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb bilib, ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqazuvchi omil sifatida ta'riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g'oyalar yordamida kishilarni ilmi va ma'rifatli bo'lishga undaydi. Mutafakkir ilm o'rganishni har bir kishining insoniy burchi, deya e'tirof etadi. Zero, ilm o'rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo'lishini ta'minlashga hissa qo'shishdir. Aynan "Xamsa" turkumiga kiruvchi dostonlarning asosiy qahramonlari ham axloqiy fazilatlar, ma'naviy mezonlarga to'la amal qilish bilan birga ilm-u ma'rifatda, kasbda kamolga yetishgan shaxslardir. Ular o'z bilimlari va hunarlari bilan o'zlarining, o'zgalar – butun xalqning ulug' va ahamiyatli evrilishlarni amalga oshiradilar, mana bunyodkorliklar, borliqni kamol sari eltish barobarida o'zlari ham mukammallashib, o'zliklarini anglay boradilar va butun hayotlari bilan insoniyatga kamolot darsini beradilar.

"Hayrat ul-abror" dostonida insonni kamolga eltuvchi, unga ham atrofdagilariga ham manfaat yetkazuvchi ko'pgina xususiyatlar haqida gap boradi. Pand-nasihat ruhidagi dostonning bir necha boblarida ilm-ma'rifat xususida so'z boradi. Xususan, dostonning 11-maqolatida ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida, ilm insonni yuksakka eltuvchi vosita ekanligi to'g'risida fikr yuritib, ilmni quyosh, oy hamda yuduz sifatida quyidagicha ta'riflaydi: "Ilm sipehrining baland axtarlig'idakim, jahl tunini yorutmoq uchun "ayn"i, quyoshdan va lomi uydin va "mim"i kunduzdin nishona aytur. Va jahl shomi tiyra manzaralig'idakim, g'aflat chohini zalolat kechasida zohir qilib, bu kechada shaqovatdin fasona aytur. Va olimning bovujudi ganju mol tufrog' aro najandlig'i. Alisher Navoiy ilmni quyosh, oy hamda kunduzga o'xshatish orqali u insonni baxt-saodatga eltuvchi vosita ekanligiga e'tiborni qaratadi. Ayni shu maqolatga ilova qilingan hikoyatda esa Imom Faxr Roziy bilan sulton Muhammad Xorazmshohning hammomdagi uchrashuvlari va imomning so'zi bilan podsho takabburlikdan voz kechgani hikoya qilinadi. Podsho imomdan qiyomat kunidan xabar berishni, har bir bandaning holi u kunda ne kechishini so'raydi. Imom shunday javob beradi:

– *Ey qiyomat kunini bilishni orzu qilgan odam, qiyomat haqidagi savolga eng monand joy shu hammomdir. U yerda ham shoh bilan gado bir xil ahvolga tushib, shoh-u gado barchasi yalang'och yuradi. Amaldorlar, kattalar hammasi senga o'xshab ichkariga kirgach, bor-yo'g'i tashqarida tashqarida qoladi. Ilm-u hunar egalari esa menga o'xshab, nima yiqqan bo'lsa, o'zi bilan olib kiradi, vassalom. Sultonlikdan u kuni senga ko'p foyda yo'q, lekin menga ilmim tufayli yaxshilik ko'p bo'ladi.*

Yuqoridagi hikoyadan chiqadigan fikrlarga qo'shimcha ravishda Navoiy ilmdan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi, amal bilan bezangan ilm haqiqiy ilm ekanligiga urg'u beradi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,

Endiki ilm o'ldi amal aylagil [3.166-b]

Mana shu fikrlarning o'ziyoq ilmning bir umrlik sodiq do'st ekanligiga urg'u berish barobarida, insonni yuksaltirib, podsholarga-da teng qilishini ko'rsatadi. Xuddi shu mazmundagi hunari tufayli insonlarning eng ulug'i, deya e'tirof etilib, podshoning hurmatiga sazovor bo'lgan Yoqut ismli kotib haqidagi 12-maqolatga ilova qilingan hikoyatda ham mana shunday tasvir ilm-hunarning inson kamolotida, uning jamiyatda o'rin topishida muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritiladi. Unda podsho ulug' bilib, taxtidan joy bergan kasbi "Qur'on"ni ko'chirish bo'lgan go'zal husnixat sohibi Yoqutga hurmat ko'rsatishi va Xudo unga bergan hurmat ila martabadan yuksak martaba bo'lmasligi haqida fikrlar o'z ifodasini topgan. Yaratganning "Qur'on"ni ko'chirish baxtini, shunday

ulug' ishini unga nasib etgani unga ko'rsatilgan bir umrlik hurmat va martabaning ayni o'zi ekanligi e'tirof etilgan.

“Farhod va Shirin” dostoni “shavq dostoni” deb ham ataladi. Unda mehnat ulug'lanadi, kishini kamolga yetkazuvchi, nafsni yenguvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Dostonda ta'lim-tarbiya, ilm-hunar to'g'risidagi fikrlarini komil insonni ifodalovchi obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi. Shoir Farhodni tasvirlar ekan, har ilmni o'qib ko'ngliga, ko'ngil emas, jon lavhiga yozishi, bir yilda “Qur'oni Karim”ni to'liq yod olishi, ham o'qib, ham uqib ketishi, buni shior qilishi, jahonda u yetmagan ilm qolmaganligi, jismoniy jihatdan ham chiniquqan, chavandozlik va qilichbozlik, sangtaroshlik, binokorlik, naqqoshlik hunarlarini mukammal egallagan komil inson sifatida ulug'laydi. Ilm-hunar insonni bezash, unga foyda keltirishi bilan birga o'zgalarga ham foyda keltirishini, butun umr davomida uni o'zgalar uchun xayrli qilishini Ahraman devni, ajdahoni yenggan Suqrot tog'i tilsimini ochgan, Armanistonda kanal va hovuz qazib, suvsiz yerlarga suv chiqarganligi orqali ko'rsatar ekan, ilm va hunar xalq manfaati uchun xizmat etishi lozim degan umumbashariy g'oyani ham ilgari suradi:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tufroqqamu ketkumdur oxir!

Farhodning qanchalik uquvli bola bo'lib, ilm va o'qishga havasi balandligini Navoiy yorqin tasvirlarda beradi. Bir yoshida emaklashni ham qo'yib birato'la yurib ketadi, uch yoshda o'n yashar bolani eslatadi, buni ko'rib otasi unga ilmi teran ustoz tayinlaydi (Buni qarangki, hozirgi davlat siyosatimizda joriy etilgan uch yoshga to'lgan bolalarni bo'g'cha ta'limiga qamrab olingani kabi). Farhod ta'limining birinchi kuniyoq otasiga abjad hisobini o'rganganligini hadya qiladi [4.998-b]:

Agar bir qatla ko'rdi har saboqni,

Yana ochmoq yo'q erdi ul varoqni

“Layli va Majnun” dostonida ham ilm-ma'rifat haqidagi haqidagi fikrlar, bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishdagi o'ziga xos jihatlarni ko'rish mumkin. Asardan ma'lumki, bolalari o'qimishli bo'lishini istagan qahramonlarning otalari farzandlari uchun yaxshi ustod axtaradilar. Layli allaqachon ta'lim olayotgan, yuksak kamolot sohibi bo'lgan, maratabasining yuksakligi ko'kka teng keladigan ustozga Majnunning otasi uni olib kelishi orqali Sharq allomalarining har qanday ustozdan ilm olish yaxshi emasligi, ustozni tanlab, albatta, ilmli, tajribali kishiga shogird tushish lozimligi to'g'risidagi fikrning tasdig'ini tarix qayta-qayta topdirgan.

Topildi hunarvar ustode,

Odam ichida malak nihode.

“Sabbai sayyor” dostoni asosan shoh Bahrom va uning hayotidagi voqealar haqida bo'lsa-da, asarda ilm-ma'rifat masalalariga ham keng o'rin berilgan. Xususan, Navoiy Bahrom mamlakatining zavolga yuz tutishining sababini ilmsizlik, ma'rifat nuridan uzoqlashish tufayli deya izohlaydi. Ya'niki, “so'fining obdastasi may kuvachasiga aylandi, ilm-riyozat o'rni mayxo'rlik bilan almashdi”:

So'fi ibirig' a xalal bo'ldi,

Boda tunggi bila badal bo'ldi.

“Saddi Iskandariy” dostonida ham Alisher Navoiyning odil podsho haqidagi fikrlari, o'ylari shoh Iskandar obrazi orqali yuzaga chiqar ekan, Iskandarni jahonda ulug'likka olib borgan narsa ilm-ma'rifat, ustozni Arastuning dono maslahatlariga amal qilgani ekanligiga Navoiyning ta'kidini ham ko'rish mumkin. Rum yerini bosib olgan Iskandarning ustozni bilan bo'lgan suhbatlari tasviri keltirilar ekan o'yin-kulgi payti bo'lishiga qaramay, suhbatlar boshdan-oyoq ilm-adab doirasida borgani, har bir ilm bobida gap-so'z bo'lganini ko'rish orqali ham Iskandarning ilm-ma'rifatga yuksak munosabatini kuzatish mumkin:

Zuhur aylabon garchi ayshu tarab,

Vale sarbasar mahzi ilmu adab.

Chu har ilmdin bo'ldi guftu shunid,

Dimog'ini shahning qizitti nabid.

Bundan tashqari, Navoiy Iskandarning “*Ilm-hikmatdan xabar bo'lib, unga qiziqqanim tufayli shohlik qilishga hech qanday havasim yo'q edi*”, degan iqrorini keltirar ekan, mahoratli sarkarda, muzaffar shohning ilmda ham tengsizligi, ilm-ma'rifat uni yuksakka ko'targanligi to'g'risidagi fikrni ilgari suradi. “*Ilm tahsil qiladigan kishilarda kamolot topish umidi bo'lsa, uzun tunlarda chirog' dudini*

hidlamasdan turib, ya'ni tunlari ham bedor bo'lib, ilm yo'lida zahmat chekmasdan komillikka erishish mumkin emas", deya ilm toliblariga qarata ezgu maqsad yo'lidagi har qanday to'siqlardan cho'chimaslikka bo'lgan Arastuning Iskandarga, Navoiyning Arastu orqali butun insoniyatga qilgan da'vati asar mohiyatida asosiy o'rin tutibgina qolmay, insoniyatga, abadiyatga dahldorligi bilan ahamiyatlidir:

*Ishidin ne hosil o'lmas farog',
Yemay ko'p uzun kecha dudi chirog'.*

Temur tig'i yetmagan joyni qalam bilan olgan zotning ulkan besh ummonidan bir ko'za obi hayot olib, undan ilm-ma'rifat, kasb-hunar bobidagi bebaho marvaridlarni ajratib, ular ta'rifiga munosib so'zlarni izlarkanmiz, shunga amin bo'ldikki, asr ko'rgan misralar yana necha ming asrlarni qaritadi. Misralar qatiga jo bo'lgan ma'rifatparvarlik g'oyalari esa butun jahon ahliga kamolotdan saboq berishi bilan komil inson tarbiyasida yo'riqnoma bo'lishga qodir. Asosiy mavzusi-yu maqsadi besh turli bo'lgan panj xazinadan iborat bo'lgan "Xamsa" asaridagi dostonlarni ilm-ma'rifat rishtasi bog'lab turganligi esa Navoiy shaxsini anglashda ham e'tiborga molik jihatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Navoiy zamondoshlar xotirasida. Tuzuvchi B.Ahmedov. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985-y., 220-bet.
2. Navoiyga qaytish. Ibrohim Haqqul, "Fan", Toshkent 2007-yil, 220-b.
3. Алишер НАВОЙИ. ХАЙРАТ УЛ-АБРОР, Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989-й., 262 бет.
4. Shomurodova M. Alisher Navoiy asarlarida barkamol avlod tarbiyasi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2021-y., 996-b.
5. www.ziyouz.com kutubxonasi

TALABALARNING BO'SH VAQTINI SAMARALI O'TKAZISH METODLARI

*Keldiyorova Manzura G'aybullayevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi,
Umirova Mohinur Mirzo qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish va OTM lar o'rtasida o'tkazilishi mumkin bo'lgan qator chora-tadbirlar haqida qisqacha yoritilgan.

Abstract. In this article, a number of measures that can be carried out between higher education institutions and the meaningful spending of free time of students are briefly discussed.

Kalit so'zlar: besh muhim tashabbus, sport, kitobxonlik, bilim, tarbiya, kuch, qudrat, fikr.

Key words: five important initiatives, sports, reading, knowledge, education, strength, power, thought.

Zamon shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda, kelajak avlod yoshlarini har tomonlama mukammal qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Birinchi Prezidentimiz I.Karimovning "Farzandlarimiz bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lishlari shart", degan g'oyasi ushbu fikrimizning yorqin dalili desak mubolag'a bo'lmaydi.

Bugungi kunda yoshlar siyosatiga oid qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Har bir yosh avlod kelajak umidi, yurt tayanchi hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasi talabalarining bo'sh vaqtlarini samarali va mazmunli o'tkazish har tomonlama mukammal va puxta o'ylab chiqilishi kerak.

a) dastavval talaba yoshlar o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish.

Hafta davomida OTM talaba yoshlari o'rtasida kitobxonlik kechalarini tashkil etish lozim. Kitob insonning ma'naviyatini shakllanishida muhim o'rin tutadi. Peter Gille "Bir insonning qiymati o'qigan kitoblari bilan o'lchanadi", deb ta'kidlagan edi. Inson ko'p kitob mutolaa qilsa uning dunyoqarashi, fikrlash doirasi teranlashadi. Yurtimizda kitobxonlikni keng targ'ib qilish maqsadida qator islohotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018- yil 12- maydagi "Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish

maqsadida yoshlar o'rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to'g'risidagi" PQ-3721- sonli qarori ijrosini ta'minlash maqsadida yoshlar o'rtasida "Yosh kitobxon" ko'rik tanlovi o'tkazilib kelinmoqda. Ushbu ko'rik tanlovda O'zbekiston Respublikasi hududida istiqomat qilayotgan dini, millati, tilidan qat'iy nazar 10 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan barcha yoshlar ishtirok etish huquqiga ega. O'simliklar uchun hayot manbai suv bo'lsa, insonning ongining yuksalishida kitobning o'rni beqiyosdir. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ham kitob mutolaasi haqida o'z nutqlarida bir necha bor ta'kidlaganlar.

"Kitob o'qigan, o'zini ustida ishlagan odamda qanot bo'ladi. U befarq bo'lmaydi. Uning kuchi bilimida bo'ladi. Shuning uchun hech kimni pisand qilmaydi. Uning bilimi bor, ilmi bor. Mana nima uchun kitob o'qinglar deymiz. Kitob o'qisangiz savol berishni bilasiz", degan edi davlat rahbari.

b) talabalar o'rtasida sport musobaqalarini tashkil etish.

Darhaqiqat, sport sog'lik garovi. Anjelo Mosso "Jismoniy mashqlar ko'plab dori vositalarining o'rnini bosolmaydi" deb ta'kidlagan edi. Davlatimiz rahbari 2019- yilning mart oyida beshta muhim tashabbusni ilgari surdilar. "Beshta muhim tashabbus"ning ikkinchi tashabbusida quyidagilar keltirilgan: Yoshlarni jismoniy chiniqtirish, ularning sport sohasida qobiliyatini namoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratish ilgari surilgan.

c)XXI asr texnika asri.

Yoshlar o'rtasida kompyuter savodxonligini oshirish muhim vazifalardan biridir. Talabalar o'rtasida kompyuter savodxonligini oshirish uchun, OTM larida IT darslarini, to'garaklarni tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. IT sohasini rivojlantirish maqsadida 2019-yilning 21-noyabr kuni Toshkent shahridagi Inha Universitetida "Bir Million O'zbek Dasturchilari" loyihasi ishga tushirildi. Ushbu loyihaning maqsadi onlayn kurslar orqali o'zbek yoshlariga axborot texnologiyalarini o'rgatish yosh dasturchilarni yetishtirishdir.

Bir so'z bilan aytganda davlat rivojlanishida, taraqqiy etishida yoshlarning o'rni beqiyosdir. Har bir fuqaro yurtining gullab yashnashi, rivojlanishi uchun o'z hissasini qo'shmog'i kerak. Zero, har tomonlama yetuk, bilimli, oqil yoshlar yurtning ertasi kelajagidir. So'nggi yillarda olib borilgan islohotlar samarasi o'laroq, mamlakatimizda yoshlarni qo'llab-quvvatlashning kompleks tizimi yaratildi. Bilimli, keng dunyoqarashga ega vatanparvar yigit-qizlarni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri etib belgilandi. Yoshlarga muammo emas, rivojlanishning asosiy drayveri, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi, yangi g'oyalarning dadil tashabbuskori, xalqimizning tayanchi va suyanchi sifatida yondashilmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Yoshlar — 2030 kun tartibi" dasturiga ko'ra, yoshlarning sifatli bilim olishi uchun imkoniyat yaratish barcha davlatlarning zimmasidagi eng asosiy vazifalardandir. Mamlakatimizda ta'lim tizimida keng ko'lamli islohotlar natijasida Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etildi. Darhaqiqat har bir yurtning bayrog'ini ko'klarga ko'taradigan, uni mavqesini oshishida yoshlarning o'rni beqiyosdir. Xulosa qilib aytganda, yosh avlodning bilimli, kasb-hunarli, hur fikrli bo'lib voyaga yetishi, munosib daromad topishi uchun barcha zarur sharoit va imkoniyat yaratib berildi. O'zbekistonning yoshlar bilan ishlash borasidagi tajribasi noyob hisoblanib, xorijiy mamlakatlarning yoshlar tashkilotlari va ekspertlarining e'tirofiga sazovor bo'lib kelmoqda. Mamlakatimiz yoshlar mamlakati sifatida xalqaro maydonga chiqmoqda. Bu imkoniyatlarni yuksak qadrlash va ulardan samarali foydalanish, mamlakatimiz taraqqiyotiga bilimimiz va mehnatimiz bilan hissa qo'shish barchamizning farzandlik burchimizdir. Yoshlarning xorijiy tillarni o'rganishini rag'batlantirish uchun xalqaro imtihon tizimlari bo'yicha yuqori ball (daraja) to'plagan 808 nafar yoshga 1,5 milliard so'm miqdoridagi imtihon xarajatlari qoplab berildi. 2021-yildan boshlab yoshlarning "Biznesga birinchi qadam" startup g'oyalari tanlovi doirasida har bir tuman va shaharda kamida uch nafardan g'olibga bazaviy hisoblash miqdorining 200 barobarigacha davlat byudjetidan grantlar berish amaliyoti joriy etildi.

Yoshlar bandligini ta'minlash, ularning muammolarini hal etishga qaratilgan mutlaqo yangi tizim — "Yoshlar daftari" va "Yoshlar dasturlari" joriy etilganini ham yangi islohot samarasi deb baholash mumkin. Tizimni raqamlashtirish, yoshlarga berilayotgan imtiyozlar shaffofligini ta'minlash, joylarda amalga oshirilayotgan ishlarni 3 bosqichda monitoring qilib borish imkonini beruvchi "yoshlar-daftari.uz" yagona elektron platformasi ishga tushirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. I.Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch". Toshkent, 2008.

- 2.Sh.M.Mirziyoyev “Erkin va farovon demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”.
- 3.Xamidullo Saliyev “Jismoniy tarbiya va sport”. O‘quv qo‘llanma.
4. I.Karimov “Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz”.

RAUF PARFI SHE’RIYATIDA PAFOS VA UNING NAMOYON BO‘LISHI

Negmatova Mahliyo Sultonxon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rauf Parfi she’riyatida pafos va poetik tafakkurning o‘ziga xosligi: an’ana va yangilanishlar, shoir Rauf Parfi ijodidagi pafos ham nazariy ham qiyosiy jihatdan tahlil qilingan.

Abstract. In this article, the uniqueness of pathos and poetic thinking in the poetry of Rauf Parfi: traditions and innovations, pathos in the work of the poet Rauf Parfi is analyzed both theoretically and comparatively.

Kalit so‘zlar: Rauf Parfi, she’riyat, pafos, obraz, adabiyot, estetika, an’ana, ijod.

Key words: Rauf Parfi, poetry, pathos, image, literature, aesthetics, tradition, creativity.

O‘zbekiston xalq shoiri Rauf Parfi – shoir va tarjimon. 1989-yili Mahmud Koshg‘ariy nomi-dagi xalqaro mufot laureati bo‘lgan. 1996-yili Turkiyaning Davlat mukofotining laureati bo‘lgan. Taxallusi – O‘zturk. Isyonkor shoir. 1943-yil 27- sentabrda Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumani, Sho‘rali shaharchasida oddiy dehqon oilasida tug‘ilgan. Otasi-Muhammad Amin Parfi va onasi- Sakina Isabek butun umrini ona qishlog‘ida o‘tkazishgan. Rauf Parfi maktabni tugatib, ToshDU (hozirgi O‘zMU)ning filologiya fakultetini tugatgan (1960-65yy). Ijodi 60-yillardan boshlangan. Milliy istiqlolni sog‘inish Rauf Parfi she’riyatining asosiga aylangani sababli unga nisbatan sobiq sho‘ro mafkurachilarining ta’qibu tazyiqi kuchayadi. 1991 yil hukumat boshqaruvida bo‘lgan ayrim shaxslar bilan nizolari tufayli deyarli sakkiz yil adabiyotdan chetlashtiriladi. Va nihoyat, 1999-yili kutilmaganda unga O‘zbekiston xalq shoiri degan yuksak unvon berildi.1986-yilda shoirning “Sabr daraxti” nomli she’riy to‘plami nashrdan chiqdi. Bu kitob tezda mashhurlikka erishdi va unga O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Hamid Olimjon nomidagi yillik mukofoti berildi. Turkiyada Turkiy xalqlar she’riyatining tanlovida shoir birinchi o‘rinni qo‘lga kiritdi. «Karvon yo‘li» (1968). «Aks-sado» (1970), «Tasvir» (1973), «Xotirot» (1974), «Ko‘zlar» (1976), «Qaytish» (1981), «Sabr daraxti» (1986), «Sukunat» (1991), «Tavba» (2001), «So‘nggi vido» (2006) kabi she’riy to‘plamlari nashr etilgan. Bayronning «Manfred», Nozim Hikmatning «Inson manzaralari», Karlo Kaladzening «Dengiz xayoli» kabi asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. 2005-yilda Toshkent shahrida vafot etgan.

Rauf Parfi she’riyati o‘zgacha o‘z davri uchun yangicha tafakkur va mushohada ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ldi. Bu she’riyatning ruhiyatida ko‘tarinkilik va mahzunlik shoir ruhiy olamining yuksakligi bilan uyg‘un tarzda ifoda etilar va aynan shu jihati bilan o‘z o‘quvchisini maftun etardi. Rauf Parfi she’riyatidagi pafos haqida fikr yuritishdan oldin Pafos nima? Degan savolga javob berishimiz lozim.

Adabiyotshunoslikda pafosga turlicha yondashuvlar bor. Taniqli rus adabiyotshunosi G.N.Pospelov taxriri ostidagi “Adabiyotshunoslikka kirish” kitobida pafosning bir kancha turlari tugrisida ma’lumot berilar ekan, dastlab bu tushuncha ijtimoiy hayotda yuz berishiga, so‘ngra, badiiy ijodga ko‘chishiga alohida urg‘u beriladi. Shoirlar xalq dardini o‘z she’rlarida bayon kilar ekan, unda hissiy jo‘shqinlik bo‘lishi tabiiydir. Zero, bundagi “san’at asarining mag‘zi, javhari” - mazmuni adabiyotshunos M.Olimov fikricha, “estetik mohiyatga ega bo‘lgan his-tuyg‘ular”dan iborat bo‘lsagina, o‘ziga xos pafosni ifoda etadi. Shoirlar ko‘nglining ma’naviy kuzgudagi in’ikosini Xamid Olimjon yoki G‘afur G‘ulomning xalqona pafosli she’rlarida ham ko‘rish mumkin. O‘tmish ijodkorlarining an’analari keyingi davr shoirlari ijodida yangilangan ravishda davom etishi tabiiy sanaladi. Bunda shoir shaxsiyatidagi badiiy idrok o‘zigacha bo‘lgan adiblarning eng go‘zal poetik topilmalarini zimdan davom ettiradi. Shu e’tibordan istiqlol yillarida O‘zbekiston Qahramoni unvoni bilan taqdirlangan, chinakam xalq shoiri bo‘lmish Erkin Vohidov: “El ustozim men esam - tolib! Suz durlarin termokdir ishim. Odamlarning o‘zidan olib Odamlarga bermoqdir ishim”, deb yozgani bejiz emas, albatta. Demak, shoirlarning o‘zi xalkdan ilxom olishini, o‘zlari yozayotgan ijod namunalarida o‘zi mansub

bo'lgan xalq poetik tafakkurining ulushi borligini o'zlari e'tirof etganlar. Bu hol adabiyotshunoslikda she'riyatdagi xalqona pafos xususida fikr yuritishga imkon beradi. Xalq qalbining aks sadosi bo'lgan she'rlarni o'qish, yod olish, davralarda aytib yurish ham kishi ruhiyatiga zavq bagishlaydi. Zero, bunday jihatlar she'riyatdagi pafosning muhim xususiyati, sifati sanaladi. Zamonaviy o'zbek shoirlarining she'rlaridagi pafos har bir inson qalbiga milliylik ruhini olib kiradi; xalq ichidagi so'zlar bilan ifoda qilish esa, shoirlar uz atrofidagi odamlar ko'nglini qanchalar teran anglashini anglatadi. Shu o'rinda pafos bilan she'riyatdagi poetik unsurlarining aynan bir xil tushuncha emasligi xam ayonlashadi. Pafos bevosita shoirning ko'ngil dardlari va shu holatlarning xalqning turmush tarziga uyg'unligi bilan ifodalanadi. Bunday she'riy ifoda jarayonida poetik unsurlari qo'llanilmasligi xam mumkin. Shuning uchun pafos tushunchasi bilan she'riy asarlar tarkibida keladigan unsurlarni aralashtirib yubormaslik lozim.

Ma'lumki, she'riy asarlarda shoir lirik kechinmalari, his-tuyg'ulari, falsafiy mushohadalarini yuzaga keltirishda pafos asosiy o'rinda turadi. Har qaysi ijodkor inson hayoti va uning ruhiyatiga mos borliq hodisotlaridan o'xshashliklar topadi, yangicha poetik obrazlar yaratishda va uni ifoda etishda pafosga murojaat qiladi. Munaqqid ta'kidlaganidek: "Pafos she'riyatda obrazli tafakkur natijasi bo'lib yaraladi. **Pafos** ruhiy hodisasi bo'lsa ham, o'zining bu xususiyatini poetik nutqdagina to'la namoyon etadi"⁶⁷. Pafos poetik tafakkur asosi sifatida she'riyatda muhim o'rin tutishi haqida rus olimasi N.D.Arutyunova shunday yozadi: "... pafos vosita yoki qurol emas, balki poetik tafakkur asosidir. Uning mohiyati va maqomga binoan badiiy matnga mos kelishi talab etiladi". "Pafos shoirga o'z ichki olamini (tashqi olamga qiyosan) va tashqi olamni (ichki olamiga qiyosan) anglashga yordam beruvchi tengi yo'q vositadir. Bugungi o'zbek adabiyotshunosligida pafosni "faqat shoirning ruhiy emotsional holatining bir turi sifatida talqin qilish barham topib, uning ijodkor uchun ham, o'quvchi uchun ham poetik tafakkur qilish vositasi va badiiy-funksional jihatlariga e'tibor qaratilmoqda. Pafos turli darajalarda: poetik pafos, poetik obraz va butun boshli she'r doirasida namoyon bo'ladi".

Adabiyot – insonning ana shu o'zlashgan olami, unda o'zligini badiiy ifodalashidir. Adabiyot, avvalo, insonning ko'ngil bilan chambarchas bog'liq kamolot yo'lidagi iqrordir. Bu iqror badiiy shaklda, obrazlar vositasida go'zal va ta'sirchan holda voqe bo'ladi. Adabiyotning insonshunosligi, "ko'ngil mulki"ning tafakkur prizmasidan o'tib san'at hodisasiga aylanishi shunday tug'iladi. Xususan, she'riyat inson kechinmalarini, uning inja tuyg'ularini, orzu-istaklariyu o'y-fikrlarini ko'ngildan ko'ngilga yetkazadi. Jaloliddin Rumiy: "Ko'ngildan ko'ngilga darcha bor", deb ta'riflagan "sehrGAR darcha" ochiladi. Muhimi, ana shu "darcha"dan oquvchi so'zning ijodkor olamidan o'quvchi olamiga yetib, uning o'zligini qayta kashf etilishiga xizmat qilishida, shaxsiy hodisaning umumma'naviy mulkka aylanishidadir. Bu jarayon o'ta murakkab bo'lib, barcha davrlarda ijod va ilm ahlini qiziqtirib kelgan. "She'r – san'at asari. Uni san'atkorlik tafakkuri obrazlilik va mahorat qonuniyatlari asosida tadqiq etishi lozim". Badiiy so'zning ruhiy va aqliy asoslari o'rganilib, har bir davr va ijod ahlining unga qo'shgan hissasi, yangiligini belgilashga doimo harakat qilingan. Xususan, XX asrda olimlar adabiyotni tafakkurning badiiy ko'rinishidagi ijtimoiy ong mahsuli sifatida keng talqin etdilar. "Badiiy tafakkurda pafosning namoyon bo'lishi" tushunchasi ham, asosan, shu davrda keng iste'molga kirdi. O'zbek adabiyotshunosligida ham "pafos" atamasi adabiyotning nazariy masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarda qo'llanilib, unga bog'liq bir qator fikr-mulohazalar bayon etildi. Bizning ushbu atama va unga tegishli fikrlarga to'xtalishimiz bejiz emas.

Pafos atamasi tarkiban mustaqil so'z – atamadan tashkil topgan. U – so'z san'atida shoir hissiyotlarining mavjini o'zida jamlaydi va namoyon qiladi. Demak, badiiy tafakkur, so'zma-so'z aytilsa, obrazli fikr yuritish jarayonidir. Pafos esa uning namoyon bo'lishidir

Obrazlilik asosini esa ijodkorning voqelikni hissiy va aqliy idrok etishi tashkil qilar ekan, bu holat bilvosita badiiy tafakkurga ham tegishlidir. Pafosda hissiy va aqliy bilim o'zaro uyg'unlashadi.

Hissiy bilish – sezgilar orqali olamni o'rganish hisoblanadi, ya'ni besh sezgi a'zosi orqali insonning hissiyot vositasida oladigan ma'lumotlari jamlamasidir. Bu ma'lumotlar narsalarni, atrof-muhitning ayrim xususiyatlarini anglatadi, lekin ularni sintezlab bermaydi. Sabab – bu yerda hissiyot narsalarning belgilarinigina beradi. Lekin aniq tushunchalar paydo bo'lmaydi. Shuning uchun ham hissiy bilishning eng cho'qqisi bu tasavvurning paydo bo'lishidir. Hissiyotlar insonga har xil

xususiyatlarning qandaydir jamlanma obrazini yaratib, anglatadi. Bu obraz hali fikr darajasiga yetgan emas. U tasavvur, siymo, obraz, ramz, timsollar sifatida jonlanadi. Qaysidir jihati bilan hissiy bilish obrazli tafakkurning xamirturushi hisoblanadi. Lekin u hali poeziya degani emas. Izzat Sulton, Bahodir Sarimsoqov besh xil sezgi organining badiiy obraz paydo bo'lishdagi o'rnini alohida qayd etganlar.

Aqliy bilishda sezgilar tug'dirgan obrazlar solishtirilib umumlashtiriladi, natijada tushuncha paydo bo'ladi. Demak, tafakkurning yuqori bosqichi mana shu aqliy bilish hisoblanadi. Materialistlar miya bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Xususan, moddiyunchilik ustuvor ko'rinish olgan XX asrda "adabiyot – ijtimoiy ongning so'z orqali badiiy ifodasidir", deb ta'riflandi va "adabiyotning eng muhim ikki xususiyati – bir tomondan, ijtimoiy ongga munosabati va, ikkinchi tomondan, san'atga munosabati" qayd etildi.

Idealistlarda boshqacharoq. Obyektiv idealistlar ongni ham, tafakkurni ham miyaning mahsuli emas, olam Ollohning kuch-qudrati natijasida mukammal yaratilgan, deydi. Insonning ongi Olloh tomonidan beriladigan g'oyalarni, fikrlarni o'ziga qabul qilib olamni o'rganadi, deb xulosa qiladilar.

Obyektiv idealistlar Xudo olamni yaratgan. Lekin olam o'z qonuniyatlari asosida rivojlanadi, deydi.

Subyektiv idealistlar esa xudo olamni nafaqat yaratdi, u olamning ichiga qorishib ketgan. Shuning uchun biz, insonlar ongida olam oynadagiga o'xshab aks etmaydi, balki insonning fikrlari, xayollari olamga qo'shilgandan keyin u olamning qandayligini anglay boshlaydi. Bu o'rinda ong materiya mahsuli emas, deb hisoblaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. Prezident Sh. Mirziyoyevning O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi // "Xalq so'zi" gazetasi. 2017-yil 4-avgust.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – B.488.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishi. Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzash to'g'risida. "Xalq so'z" gazetasi, 2017-yil 13-yanvar, №9.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda tag'ib qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar dasturi to'g'risida. "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil, 14-sentabr, №184.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Buyuk allomalar, adib va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish maqsadida yoshlar o'rtasida kitobxonlik tanlovlarini tashkil etish to'g'risida. "Xalq so'zi" gazetasi, 2018-yil, 15-may. №98.

TARIXIY HARBIY TERMINLARNING HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILIGA MUNOSABATI

*Abdurahmonova Nilufar Laziz qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti
abdurahmonovanilufar33@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada qadimgi turkiy til davridan eski o'zbek adabiy tili davriga qadar iste'molda bo'lgan o'z va o'zlashma qatlam istilohlarining hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati yoritilgan.

Abstract. The article describes how native and assimilated terms used from the period of the ancient Turkic language to the period of the old Uzbek literary language are used in the modern Uzbek literary language.

Kalit so'zlar: terminografiya, harbiy terminologiya, termin-o'zlashma, fonetik o'zgarish, semantik o'zgarish.

Key words: terminography, military terminology, term acquisition, phonetic change, semantic change.

Terminologik lugʻatlar leksikografiya va terminologiya uchun birdek muhimdir. Bu turdagi lugʻatlardan foydalanuvchi soha mutaxassislari hamda fan va texnikaning turli masalalari bilan qiziquvchi kitobxonlar qulay foydalanishlari kerak.

Harbiy terminologiya – alohida toifaga kiruvchi harbiy tashkilot va turli harbiy xizmatchilar tomonidan qoʻllaniladigan yoki maʼlum bir davrda isteʼmolda boʻlgan soʻz, atama va qisqartmalar. Harbiy ish va harbiy sanʼatga oid boʻlgan, harbiy sohada ishlatilgan tushunchalarni ifodalovchi terminlar harbiy terminologiya asosini tashkil etadi.

Tarixiy harbiy terminlarni hozirgi oʻzbek adabiy tiliga munosabatiga koʻra 2 guruhga ajratib oʻrganish maqsadga muvofiq:

1. Turkiy istilohlarning hozirgi oʻzbek adabiy tiliga munosabati.

Oʻz qatlamga mansub tarixiy harbiy terminlarni hozirgi oʻzbek adabiy tiliga munosabatiga koʻra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

a) hozirgi oʻzbek adabiy tilida ayni shakl va maʼnoda qoʻllaniluvchi harbiy terminlar.

Terminlarning salmoqli qismi qadimgi turkiy til davridan hozirgi oʻzbek adabiy tiliga qadar deyarli fonetik va semantik oʻzgarishlarsiz yetib kelgan: ARALASH= “aralashmoq, qoʻshilmoq, aralashib ketmoq”, BAYROQ “bayroq, alam”, BUYRUQ “hukm, amr, farmon”, HALOK “oʻlish, halok boʻlish, halokat”, MILTIQChI “miltiq otuvchi, oʻqchi”, JAMLASHTIR= “toʻplamoq, yigʻmoq, jam qilmoq”, MOL “tovar, boylik”, OZOD “ozod, erkin, hur, inon- ixtiyori oʻzida”, OʻT “olov, alanga, yongʻin”, QAZ=//QOZ= “qazmoq, kavlamogʻ”, QOCHQIN “qochoq”, SOVRIN “sovgʻa, hadya, tuhfa”, ULUGʻ “nomdor, mashhur, mansabga ega”;

b) fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllaniluvchi terminlar.

“Askarlarning qishki ichki kiyimi, shim” maʼnosini bildiruvchi ISHIM termini hozirda fonetik oʻzgarishga uchrab, soʻz boshidagi i tovushi tushgan: Tortib edi tiziga tuklugʻ ishim, Aytur edi bu erur yaxshi ishim (Muhammad Solih “Shayboniynoma”). “Boburnoma”da “qoʻlda ushlab turmoq, egallab turmoq, mudofaa qilmoq” maʼnosida SAXLA= termini keltirilgan. Bugungi kunda bu istiloh fonetik oʻzgarishga uchrab, tarkibidagi chuqur til orqa x tovushi q tovushiga almashgan – saqlamoq. “Sardorlik, rahnamolik” maʼnosi ROHBARLIH//ROHBARLIGʻ termini bilan ifodalangan. Eski turkiy til davrida isteʼmolda boʻlgan PUSTURA istilohi davrlar oʻtishi bilan fonetik hodisaga uchrashi natijasida pistirma shaklida qoʻllanilmoqda. Bu kabi fonetik oʻzgarishlar leksemalar etimologiyasini aniqlashga, soʻzning tarixiy fonetik shaklini tiklashga, fonetik qonuniyatlarning mohiyatini yoritishga xizmat qiladi. Fonetik oʻzgarishlar talaffuz meʼyorlari, ming yilga yaqin vaqt oraligʻidagi lingvistik jarayonlar bilan belgilanadi [Xolmurodova M. “Qutadgʻu biligʻ” leksikasi, 2020: 17].

c) semantik oʻzgarishlar bilan qoʻllaniluvchi terminlar.

Leksemalarni diaxron jihatdan oʻrganishda tilning rivojlanish bosqichlariga alohida eʼtibor qaratiladi. Shuning uchun tarixiy jarayonlar soʻz maʼnolarining oʻzgarishiga taʼsir koʻrsatadi. Soʻz maʼnosi isteʼmol doirasining kengayishi, uning maʼno ottenukasidagi oʻzgarishlar ham til taraqqiyotida oʻziga xos mavqeni egallaydi [Abdushukurov B. “Qissasi Rabgʻuziy” leksikasi, 2018: 118]. Shuningdek, bir qancha istilohlar semantikasida kengayish yuz berganligi aniqlandi. Masalan: “Erkak jinsiga mansub kishi; erkak” maʼnosida keluvchi ER soʻzi “Zafarnoma” dostonida “askar, jangchi” maʼnosini ifodalovchi termin sifatida qoʻllanilgan: Sohibqiron taqi bir erni chorlab koʻrushub, lutf bila maxtab, duolar qilur erdi. “Saddi Iskandariy” dostonida “jang, muhoraba” maʼnosida ISH leksemasi keltirilgan: Ikki shah har sori ish fikrida. Bu terminning ham sememasi kengayib, hozirda “inson faoliyati bilan bogʻliq, uning mehnati bilan amalga oshadigan, bajariladigan narsa” maʼnosida qoʻllaniladi.

Baʼzi istilohlar semantikasida zid maʼnolar shakllanganligini ham kuzatish mumkin. Jumladan, hozirgi oʻzbek adabiy tilida “yaxshilik tilab aytilgan, aytiladigan soʻzlar, maqtov, duo” maʼnosini bildiruvchi olqish soʻzi “Devonu lugʻotit turk” asarida OLQISH=//ALQISH= tarzida keltirilib, zid, yaʼni “bir- birini yoʻq qilmoq” maʼnosini ifodalagan.

d) hozirgi oʻzbek adabiy tilida isteʼmoldan chiqqan terminlar.

Koʻpgina tarixiy harbiy terminlar hozirgi oʻzbek terminologiyasida qoʻllanilmaydi. Bu hokimiyat uchun toʻxtovsiz kurash va janglarning yoʻq boʻlishi, xonliklarning parchalanishi va

keyinchalik mustaqillikning qo'lga kiritilishi hamda yangi texnologiyalarning harbiy sohada ham qo'llanilishi bilan belgilanadi. Masalan, ALACHUQ//OLACHUQ "chodir, oq rangli o'tov", BALCHOQ "qilich sopi", JALI "asirlar bo'yniga taqiladigan temir halqa", JO'NG "kema, qayiq", KUR "botir, jasur, qo'rqmas, mard", MO'LJAR "xandaq oldidagi tuproq uyumi", O'RGHA "chodir, o'tov", QALVA "uchsiz, paykonsiz o'q", QIRBON "o'qdon, sadoq", SAHM "yoy o'qi", SI= "yengmoq, tor-mor etmoq" va boshqa istilohlar hozirgi o'zbek terminologiyasida amalda emas.

2. O'zlashmalarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati

Terminografiyaning boyishi, taraqqiy etishida so'z o'zlashtirish, o'zga til bilan munosabatga kirishish muhim vositadir. Turkiy istilohlar bilan bir qatorda o'zlashmalar ham o'zbek tili harbiy terminologiyasi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi va, albatta, leksikografiyaning boyishiga xizmat qiladi. "O'zlashtirish – o'zaro ta'sir, aloqa natijasi sifatida bir til unsurlarining boshqa tilga o'tishi" [Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati, 2002: 103]dir.

"Ma'lumki, har qanday til, avvalambor, o'z ichki imkoniyatlari zaminida rivojlanadi. Ayni chog'da, mamlakatlar va xalqlararo rang-barang munosabatlar har qanday tilda o'zlashmalarning vujudga kelishida muhim omil hisoblanadi. Mazkur hodisa o'zbek tili uchun ham yot emas. Qadimgi turkiy til manbalarida qayd etilgan turfa soha terminologiyasi, asosan, sof turkiy tub va yasamalar hamda buddizm va moniyizm ta'sirida so'g'd, sanskrit, xitoy tillaridan kirib kelgan o'zlashmalardan tashkil topgan edi. Qadimgi turkiy tildan farqli o'laroq eski turkiy tilda sanskrit, so'g'd, xitoy tiliga oid o'zlashmalarning ishlatilish sur'ati pasaydi, aksincha, arabcha va forscha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanish chastotasi va ko'lamiga ancha kengaydi" [Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi, 2019: 12-39].

Shu jihatdan o'zlashma terminlarni ham hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabatiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratish maqsadga muvofiqdir:

a) hozirgi o'zbek terminologiyasida ayni shakl va ma'noda qo'llaniluvchi harbiy termin- o'zlashmalar:

– arabcha: ASBOB (qurol-yarog', asbob- anjom), ASKAR (qo'shin, lashkar), G'ALABA (zafar, g'alaba; nusrat, yengish), HUKM (buyruq, farmon, amr), MADAD (ko'mak, yordam), MUHR (tamg'a, muhr), MUZAFFAR (zafar qozongan, g'olib), QATL (o'ldirish, qatl qilish), RAQIB (yov, g'anim, dushman), SIYOSAT (intizomni tutib turish, hukmronlik qilish, boshqarish);

– forscha: BANDI (tutqun, asir), ChODIR// ChODAR (chodir), DUSHMAN (yov, g'anim, aduv), G'OFIL (g'aflatda qolgan; bexabar; loqayd), MUJDA (xushxabar, suyunchli xabar), PAHLAVON (bahodir, botir, qo'rqmas), SARHAD (1. chegara, 2. yer, hudud), VAYRON (xarob, buzuq, buzilgan, yakson bo'lgan), ZINDON (qamoqxona);

– mo'g'ulcha: MERGAN (mergan, nishonni xatosiz uruvchi), O'LJA (harbiy o'lja, g'animat; asir) kabi o'zlashmalar hozir ham fonetik o'zgarishlarsiz, ayni shakl hamda ma'noda ishlatiladi.

b) fonetik o'zgarishlar bilan qo'llaniluvchi o'zlashmalar.

– arabcha: "ishg'ol qilish: qo'lga kiritish (olish)" ma'nosida arabcha SHUG'L istilohi qo'llanilganligi keltirilgan: Sardorlarni hazoralar shug'l qilibtur. O'ylashimizcha, bu termin tarkibida ham fonetik hodisa kuzatilib, ishg'ol leksik birligi shakllangan.

– forscha: "Boburnoma"da "lafet, to'p o'rnatiladigan moslama, arava" ma'nosida AROBA istilohi keltirilgan: Mustafo Rumiylar zarbzaniq arobalarini bir orolg'a kechurub, oroldin zarbzani ota kiritishdi. Bugungi kunda bu termin fonetik o'zgarishga uchrab, arava leksemasi sifatida tilimizda mavjud. Lekin ba'zi shevalarda bu terminning dastlabki shakli iste'molda ekanligini kuzatish mumkin. "Shayboniynoma"da "narvon, shoti" ma'nosida NARDBON termini qo'llanilgan: Nardbonu tura bisyor erdi, Yasanib barchasi tayyor erdi. Hozirda bu birlik tarkibidagi d tovushi tushgan va lab-lab b tovushi v tovushiga o'zgarib, narvon shakliga kelgan.

– mo'g'ulcha: Harbiy terminologiya sohasida "dubulg'a" shaklida ishlatiluvchi termin mo'g'ulcha DAVULG'A terminining fonetik o'zgarishga uchragan shaklidir.

c) semantik o'zgarishlar bilan qo'llaniluvchi o'zlashma terminlar:

– arabcha MA'RAKA o'zlashmasi eski turkiy til terminologiyasida "jang; janggoh, jang maydoni" ma'nolarini ifodalagan bo'lsa, hozirda bu termin semantikasida o'zgarish yuz berib, "biror muhim voqea, to'y, ta'ziya va boshqa munosabatlar bilan o'tkaziladigan marosim, yig'in" ma'nosini anglatadi.

– fors tilidan o'zlashgan DORUXONA termini "to'p o'qxonasi (o'qilanadigan qism)" ma'nosini ifodalaganligini "Boburnoma" asaridan olingan ushbu pacha orqali tasdiqlash mumkin: Qazonning tosh

uyi bequsurdir, doruxonasini qo'ymoq osondur. Davrlar o'tib bu termin semantikasida kengayish yuz berib, "dori tayyorlanadigan va sotiladigan joy; apteka" ma'nosida ishlatilmoqda.

– mo'g'ulcha: O'zlashmalar semantikasida zid ma'nolar shakllanganligini ham kuzatish mumkin. Masalan, "Biror ishni bajarishda ko'pchilikning ixtiyoriy, beg'araz ishtiroki, ixtiyoriy ko'magi" ma'nosida keluvchi HShAR so'zi Navoiyning "Xamsat ul- mutahayyirin" dostonida "tobe yurtlardan majburan yig'ilgan lashkar, omma" ma'nosini ifodalovchi termin sifatida qo'llanilgan: Sahar yashil alamidin living uza shuqqa, Malak qalin hasharidin sipohingga afvoj.

d) *hozirgi o'zbek terminologiyasida iste'moldan chiqqan o'zlashmalar.* Harbiy termin-o'zlashmalarning salmoqli qismi hozirda arxaizmlar qatoridan o'rin olgan bo'lsa-da, ba'zilar tarixiy mavzudagi asarlarda qo'llanilishda davom etmoqda.

– arabcha: ADOVIY (dori, porox), FAVT (o'lim, qazo, vafot), HARBA (nayza), HUSOM (qilich), MANJANIQ (toshotar qurol (katapult), MUBORIZ (jangchi; bahodir, pahlavon), NASAQ (tartib, intizom, qoida), SAFINA (kema), ShADDA (tug', bayroq), TASXIR (zabt etish, qo'lga kiritish, egallash), UBUR (kechuv, kechib o'tish);

– forsha: ANGIZ (boshlash, kirishish), ChAHOROYINA (sovut, zirh), DASTGIR (asir bo'lish, qo'lga tushish), DIDBON (soqchi, qorovul, kuzatuvchi), KESHIKXONA (qorovulxona), PARSISH (so'roq qilish), QODIRANDOZ (mergan, mohir o'qchi), RAZMSOZ (jangchi);

– mo'g'ulcha: ARG'ADAL (pistirma), BARANG'AR// BURANG'AR (qo'shinning o'ng qanoti, o'ng qo'l), ChANDAVUL (qo'shinning ort qismi), JIBA (sovut, zirh), O'RAN// URAN (parol, chaqiriq), SUDAR// SAVDAR (xizmatkor, navkar, xos xizmatkor), SHIBA (o'q yomg'iri) va boshqalar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, tarixiy harbiy birliklarning bir qismi hozirda ayni shakl va ma'noda qo'llanilayotgan bo'lsa, yana bir qismi hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'molda emas. Shu bilan bir qatorda ba'zi terminlar esa ma'lum bir fonetik yoki semantik o'zgarishlar bilan muloqotda mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug'ati. – Toshkent, 2003, 2008, 2022.
2. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Nodirabegim, 2019.
3. Dadaboyev H. O'zbek adabiy tili leksikasi tarixi. (XIV asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi) Hammuallif. -Toshkent, 2007.
4. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent – 2020.
5. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR BILIMINI BAHOLASHDA PIRLS DASTURI

Amirova Gulnoza Rashitovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida ishlashga tayyorlashda ona tilidan amaliy mashg'ulot darslarida qo'llanadigan innovatsion texnologiyalar va ularning nazariy bilimlarni amalga qo'llashga o'rgatishdagi ahamiyati, qo'llash metodikasi yoritilgan.

Abstract. This article covers innovative technologies used in practical training lessons from the native language in the preparation of future primary school teachers for work on the basis of international assessment programs and their importance in turning theoretical knowledge into practical application, methodology of application.

Kalit so'zlar: xalqaro, pisa, tadqiqot, tajriba, ilmiy, farmon, shakl, mamlakat, zamonaviy, munosib, islohot.

Key words: international, pisa, research, experience, scientific, decree, form, Country, modern, worthy.

Maktabda olingan bilim insonning kelgusi hayot yo'lini belgilaydi. Ko'pchilik uni baho bilan o'lchaydi. Ammo baho bilimni belgilovchi aniq mezon emas. U o'quvchilarni faollikka undovchi, rag'batlantiruvchi vosita, xolos. Har bir o'qituvchining o'z ish uslubi, baholash metodi bor.

Qaysidir o'qituvchi uchun baho bu – rag'bat yoki o'quvchini 45 daqiqa ushlab turish vositasi. Shun-danmi, bir sinfdan ikkinchi sinfga o'tgan bolaning bahosida keskin o'zgarish yaqqol namoyon o'ladi. Yana pedagoglar orasida bahoni nisbatan yuqoriroq qo'yuvchi yoki o'quvchining bilim darajasi talabga javob bersa-da, "5"ni tejaydiganlari bor. Bu usullarning qaysi biri to'g'riligi esa doimiy bahstalab mavzu.

O'quvchilarning bilim va malakasini umumiy ravishda tahlil qilish mamlakatdagi ta'lim sifati darajasini belgilaydi. Shu maqsadda o'quv yili davomida har bir ta'lim muassasasida ichki va tashqi monitoring o'tkazib boriladi. Uning natijasiga ko'ra, eng namunali maktablar ketma-ketligi, o'qituvchilar salohiyati va o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi aniqlanadi. Bu jarayon ta'lim taraqqiyotini belgilovchi muhim mezon bo'lgani uchun Xalq ta'limi vazirligi tashabbusi bilan umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari bilimni baholash bo'yicha xalqaro dasturlarni amaliyotga joriy etish maqsadida ilk qadamlar tashlandi. Ya'ni o'quvchilar bilimni xalqaro talablarga yetkazish, unga mosligini o'rganib borish maqsadida PISA (Programme for International Student Assessment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) kabi baholash dasturlaridan foydalanilmoqda. O'quvchilarni mazkur dasturlar talablari asosida tayyorlash maqsadida "Milliy dastur" va u asosida darsliklar yaratilib amaliyotga joriy qilinmoqda. PIRLS xalqaro boshlang'ich sinf bitiruvchi o'quvchilarining matnni o'qish va tushish savodxonligini baholash dasturi o'tkazish davrlarida zamonga moslashtirib, topshiriqlar mazmuni va mohiyatini takomillashtirib boradi. Masalan, 4-o'tish davri (PIRLS-2016 yil)da o'quvchilar topshiriqlarni kompyuterda onlayn tarzida o'tkazilib, natijalari elektron hisoblashga o'tkaziladi. 2021-yilda o'tkaziladigan PIRLS tadqiqotlarida raqamli format, internet orqali muloqot qilishning ko'p sonli turlari (forum, chat, blog), ko'p hollarda matn o'zaro bog'langan veb-saytlar kabi raqamli shakllarga o'tish rejalashtirildi. Lekin, shu bilan birga, an'anaviy format, ya'ni kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalardagi kabi an'anaviy yozuv shakllarida ham beriladi. O'quvchilarga beriladigan materiallar rag'batlantiradigan va bir butun samaradoralikni oishiradigan va qiziqarli va tasavvur qilish jihatdan yoqadigan sifatida taqdim etiladi. PIRLS-2021 dasturida moslanuvchan dizayn qo'llanildi. Xalqaro dasturda qatnashayotgan mamlakatlar o'quvchilari o'qish va qismlarni boshqarishadi, har bir mamlakatda alohida turli xil darajadagi test shakllari moslashtirib beriladi. Mazkur yangi g'oya boshlang'ich sinf bitiruvchilarining turli xil o'qish qobiliyatiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun o'qish darajalarining PIRLS o'lchovini takomillashtirib, o'quvchilarning faolligini oshirib boradi. "Agar bu bolalar murakkab matnni o'qishsa, unda ular faqat aniq tasvirlangan tafsilotlarni topib olishlari mumkin. Ammo agar bolalarga oddiy matn berilgan bo'lsa yoki matn qismlarga bo'lib taqdim etilsa, ular og'zaki va noverbal tekshiriladigan ma'lumotni topib chiqarib (grafikalar yoki diagrammalar yordamida), voqealari va qahramonlar harakatlarining sabablari to'g'risida sodda xulosalar chiqarishlari, voqealar va asosiy g'oyani sharhlay boshlaydilar. PIRLSning muhim maqsadi – to'rtinchi sinfdan o'qish yutuqlari bilan bog'liq uy, jamoat, maktab va o'quvchi omillarini o'rganish. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun o'quv sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlar o'quvchilar, shuningdek, ularning ota-onalari, o'qituvchilari va direktorlari tomonidan to'ldirilgan so'rovnoma orqali to'planadi.

PIRLSning vazifa sifatida topshiriqlarning 10 ta varianti taklif qilingan. Sinovlarda adabiy matn qo'llanilgan: "Inverted sichqonchalar", "Bir loy parchasi", "Gulda gular", "Qovoq zilzilani ogohlantiradi"; "Leonardo da Vinchi", "Antarktida" kabi mashhur ilmiy matnlar va "Daryo bo'ylab marshrutda" matnlari berilgan. Sinov topshiriqlarining barcha versiyalari bir xil tuzilishga va qiyinchilik darajasiga ega. Sinovning barcha variantlari ikki qismdan iborat bo'lib, ularning har biriga 11 dan 14 tagacha savol topshiriqlari berilgan 2016-yilda o'tkazilgan PIRLS tadqiqotida materiallar 16 variantda ishlangan bo'lib, ularning har biri bir xil qiyinchilik darajasiga ega bo'lgan. Har bir o'quvchiga ikkita, ya'ni badiiy va ilmiy-ommabop matnlar va har bir matn uchun 12-17 ta topshiriqlar berilgan.

PIRLS tadqiqotlari boshlang'ich sinf bitiruvchilarning monitoringi bo'lib hisoblanadi. PIRLS topshiriqlari xaqaro hamjamiyat jamoatchiligi tomonidan kitobni o'qiydigan o'quvchilar uchun eng yaxshi zamonaviy o'qish savodxonligi deb tan olingan. Nima uchun aynan o'qish savodxonligi ta'lim tizimidagi yutuqlarning markaziy ko'rsatkichi sifatida tan olingan? Chunki matnlardan olingan ma'lumotlarni tushunish va ishlatish qobiliyati har bir bola taqdiriga va mamlakat farovonligiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Tadqiqotlar natijasida o'n bir yashar

o'quvchiga o'qish savodxonligini juda yuqori darajada bo'lishi umumiy o'rta ta'lim maktabini tugatgandan keyin ham ta'lim olishni davom ettirish ehtimolini kuchaytiradi. O'quvchilarda o'qish savodxonligining yaxshilanishi iqtisodiy o'sishga boshqa savodxonliklarga nisbatan ko'proq o'z ta'sirini ko'rsatadi PIRLSga a'zo mamlakatlar besh yilda bir marotaba ta'lim olish natijalariga bog'liq bo'lgan, yaxshi o'ylangan ta'limda o'sish imkonini beruvchi strategik qarorlar qabul qilish imkonini yaratidigan ma'lumotlar bazasiga ega bo'lishadi. Qabul qilinadigan qarorlar ko'lamining farqi shundaki, unda butun mamlakatning hamda har bir sinf o'quvchisiga o'z ta'sirini ko'rsatadigan darajada bo'ladi. Mana shunday qarorlar natijasida yoshlarning o'qish savodxonligi taqdiri hal qilinadi. Dasturning har bir (5 yillik) davriy o'tishida tadqiqotning tashkilotchilari topshiriqlar ma'lumotlar bazasini ayni zamon talablariga mos darajadagi dolzarb matnlar bilan moslashtirib borishadi. O'quvchilarning yosh psixologik rivojlanishi o'sib borayotganligini inobatga olib, bolaning ta'lim-tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga e'tibor qaratib boradi. 2021-yilda o'tkaziladigan PIRLS xalqaro baholash dasturida 70 ga yaqin davlatlar qatorda mamlakatimizdagi 4-sinf o'quvchilari ham ilk marotaba ishtirok etadi. Tadqiqotlar 2001, 2006, 2011, 2016 yillarda o'tkazilgan bo'lib, 2021- yil tadqiqotning beshinchi davriyligi hisoblanadi. Har besh yilda o'tkaziladigan PIRLS dasturi 4-sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmasini xalqaro darajada baholaydi. Mazkur dastur 4-sinf o'quvchilarining matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasini baholaydigan TIMSS dasturini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lib, Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro markazi, IEA tashkilotining Gamburg va Amsterdam shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi. O'quvchilarning erishgan yutuqlarini baholash barcha o'quvchilardan emas, balki ushbu qatlam vakillari sifatida tanlab olingan o'quvchilardan obyektiv testlarni o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, maktab direktorlari, o'qituvchilar, o'quvchilar, hattoki ota-onalardan so'rovnomalar o'tkazilib, ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillarga doir qimmatli ma'lumotlar to'planadi.

PIRLS xalqaro tadqiqoti boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o'qish va o'qitishni yaxshilashda ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga xizmat qilishi mumkin bo'lgan tahlillarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda PIRLS ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma'no hosil qila olish qobiliyati hamdir. Tadqiqot doirasida asosiy e'tibor tushunishni namoyon qilishdan o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qanday qilib yangi loyihalar va vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda. O'quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo'lib, ma'no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o'qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo'llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o'quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi. Har qanday matn turli shaklga ega bo'lishi mumkin. Bular an'anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko'rinishdagi yozma shakllarni ham o'z ichiga oladi.

PIRLS boshlang'ich sinf o'quvchilarining sinf va sinfdan tashqari o'qishini baholashda ikkita keng qamrovli maqsadga, ya'ni "badiiy tajriba orttirish", "axborotni olish va undan foydalanish"ga qaratiladi. O'z navbatida, ushbu maqsadlarning har biri to'rtta keng tushunish jarayonini birlashtiradi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish; to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish; kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish; g'oyalar va axborotni talqin qilish va uyg'unlashtirish.

Tadqiqotdagi matnlar murakkabligiga ko'ra, o'rtacha 500 dan 800 tagacha, o'quvchilarning o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlar uchun 400–500 ta, PIRLSda esa, taxminan 1000 ta so'zdan iborat bo'ladi. Matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o'quvchilarga mos, ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlashgan, shuningdek, qiziqarli hamda o'quvchiga unchalik tanish bo'lmaydi. PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligining darajalari quyidagicha tavsiflanadi: Eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori) – o'quvchilar matnni yaxlit o'zlashtira oladi va ayni paytda uning alohida qismlarini bir-biri bilan bog'liq holda tushunadi. Muallifning g'oyasini izohlashda o'z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi. Yuqori daraja (550 ball) – o'quvchilar matnning ahamiyatli xabarlarini tushunadi, matnga asoslanib o'z xulosa-

larini chiqaradi, matn mazmuniga ham, shakliga ham baho bera oladi, uning ayrim til xususiyatlariga e'tibor qarata oladi. O'rta daraja (475 ball) – o'quvchilar matndan axborot topa oladi, matn shakli va tilining ba'zi xususiyatlaridan foydalanib, matnga asosan o'z xulosalarini chiqaradi. Quyi daraja (400 ball) – o'quvchilar matnda aniq berilgan va cheklash oson bo'lgan xabarni ajratib oladi. Tadqiqotda O'zbekistonning boshlang'ich sinf bitiruvchilari boshqa

davlatlardagi tengdoshlariga nisbatan qanchalik darajada yaxshi o'qiydi? O'zbekiston o'quvchilarining o'qish savodxonligi qay darajada? O'qish 4-sinf o'quvchilari uchun sevimli mashg'ulotmi? Oila tomonidan savodxonlikni rivojlantirishga qanday hissa qo'shilmogda? Bugungi kunda bizning mamlakatimizda o'qishni o'rgatish jarayoni qanday tashkil etilgan? O'zbekiston o'qishni o'rgatish jarayonining boshqa davlatlarga nisbatan o'ziga xosligi bormi, agar shunday bo'lsa, u nimada namoyon bo'ladi? Boshlang'ich sinflarimizning o'qituvchilari foydalanayotgan metodlar boshqa mamlakat o'qituvchilari foydalanayotgan metodlardan farq qiladimi kabi asosiy masalalar o'rganiladi.

Shuningdek, tadqiqotda ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va tahlil qilish maqsadida anketa so'rovnomalari ham o'tkaziladi. Jumladan, o'quvchilar so'rovnomasi orqali ishtirokchi haqida ma'lumotlar, oiladagi ta'limiy resurslar, maktabga, o'qituvchiga, o'quv faniga munosabat, o'quvchilar o'rtasidagi munosabat, o'quv fanlari bo'yicha o'zini baholash, sinfdan tashqari mashg'ulotlar to'g'risida ma'lumotlar to'planadi. O'qituvchilar so'rovnomasi o'qituvchilar haqidagi ma'lumotlar, maktabning jihozlanishi, xavfsizlik, maktab muhiti, o'qitish usuli, malaka oshirish masalalarini o'z ichiga oladi. Ota-onalar so'rovnomasida ota-onalar haqidagi ma'lumotlar, oiladagi ta'limiy resurslar, farzandini maktabga tayyorlash, maktabga qabul qilinishidan avvalgi ko'nikma va malakalari, ota-onalarning maktabga va o'qishga munosabati o'rganiladi. Maktab ma'muriyati so'rovnomasi orqali maktab quvvati, joylashuvi, jihozlanishi, ta'limiy resurslar, maktabda o'quv jarayonining tashkil etilishi, maktab muhiti o'rganilib, tahlil etiladi.

Tadqiqotning 2016-yil natijalariga ko'ra, 50 ta mamlakat ichida Rossiya, Singapur, Gonkong, Irlandiya va Finlyandiya mamlakatlari yuqori natijalarni qayd etgan bo'lsa, shular orasida rossiyalik va singapurlik o'quvchilar matnni o'qish va tushunish bo'yicha eng yuqori natijalarni ko'rsatdi. Shuningdek, Rossiyaning boshlang'ich sinf o'quvchilari ushbu mezon bo'yicha dunyoda yetakchilik qildi. Mazkur davlatlarda o'qish savodxonligi bo'yicha yuqori natijalar quyidagi omillar bilan bog'liq: uydagi kitoblar va raqamli qurilmalarning mavjudligi, ziyoli ota-onalar va ularning kitobga bo'lgan muhabbati, bola maktabga borgunga qadar o'qish-yozishni o'rganganligi hamda maktabgacha ta'lim muassasalariga qamrab olish ko'rsatkichining yuqoriligi. PIRLS tadqiqotida O'zbekiston Respublikasining ishtirok etishi ta'lim sifatini oshirish, xalqaro miqyosda mamlakat nufuzini mustahkamlash bilan birga, o'quvchilar bilimini xalqaro talablar darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Адизова Нигора Бахтиёровна. Оксокол Бува, Бола Ва Хон Образлари Қизикмачоқлар Талқинида. Journal of innovations in social sciencesjournal of innovations in social sciences. 02 Issue: 01 | 2022.
2. Adizova Nigora Bakhtiyorovna. The Arrival of Great, Child and Khan Images in Interesting. European journal of life safety and stability (ejlss). www.ejlss.indexedresearch.org Volume 14, 2022.
3. Nigora Adizova Baxtiyorovna. 3-4-sinf ona tili darslarida qo'llanadigan tayanch kompetensiyalar. Journal of Advanced Research and Stability. Volume: 02 Issue: 01 | 2022.
4. A.B. Rakhmonovich, A.N. Bakhtiyorovna. The main motives and tasks of children's folklore. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)
5. Нигора Бахтиёровна Адизова, Ҳилола Худойбердиева. Қизикмачоқларда оксокол ва хон образлари. Scientific progress.
6. Nigora Bakhtiyorovna Adizova. Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda mustaqil ishlarning o'rni va ahamiyati. Scientific progress.
7. N.B. Adizova, M. Raimqulova. Use of alisher navoi's spiritual and enlightenment views in textbooks for grades 1-4. Актуальные вопросы современной науки и образования, 121–123.
8. N.A. Bakhtiyorovna, N.A. Bakhtiyorovna. Anvar Obidjon is a children's poet. Middle European Scientific Bulletin.

*Annaqulova Shoxista Shavkat qizi,
O'RFA qoshidagi O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti tayanch doktoranti
otabeksemicon@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada tilimizda neologizmlarning paydo bo'lish omillariga qisqacha to'xtalib o'tilgan, shuningdek, yangi so'zlarning yasash usullari misollar bilan izohlangan.

Abstract. In this article, the factors of the emergence of neologisms in our language are briefly discussed, and the ways of creating new words are explained with examples.

Kalit so'zlar: neologizm, neologiya, publisistika, ijodkorlik, qisqartmalar.

Key words: neologism, neology, journalism, creativity, abbreviations.

XXI asr jahon hamjamiyati tomonidan ulkan o'zgarishlar, texnik taraqqiyot, axborotlashtirish asri sifatida tarixda qolishi e'tirof etilmoqda. Ma'lumki, ijtimoiy taraqqiyotning asosi bo'lgan fan-texnika rivoji so'nggi bir necha o'n yillardan beri har bir sohada to'xtovsiz turli o'zgarishlar va yangilanishlarning sodir bo'lishiga zamin yarartmoqda. Bu yangilik, kashfiyotlar orqali shakllanayotgan, shuningdek, sekin astalik bilan doimiy leksik boyligimizga aylanib borayotgan so'zlarni ifoda qilish doimo tadqiqatlab bo'lgan neologiya sohasiga yanada ko'proq murojaat qilinishiga zarurat paydo qilmoqda. Bugungi kun neologizmlarning kirib kelishi, ularni omma tomonidan iste'molda bo'lishi tilimiz lug'atlarida aks etishini kutayotgani yo'q. Tez-tez tilimizda, nutqimizda uchrayotgan yangi so'zlar haqida bizda umumiy tushunchalar bo'lsa-da, tadqiqotchilar ularning paydo bo'lish sabablarini, raqobatdosh variantlari orasida uning avfzalligini o'rganadilar.

Tilshunoslikda neologizmlarning shakllanish usullari va qo'llanishi bilan shug'ullanuvchi bo'lim neologiya bo'lib, uning asosiy obyekti "neologizmlar – ijtimoiy hayot, madaniyat, fan va texnika taraqqiyoti tufayli tilda paydo bo'ladigan yangi so'zlar, so'z birikmalari va turg'un iboralaridir".[Sayadi, F. (2011, April).] Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda tilda "neologik portlash", [Избицкая М.В. 2020. – С. 56] ayniqsa, jurnalistikada, xususan, ijtimoiy hayot va tildagi o'zgarishlarga tez munosabat bildiruvchi OAVlarida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, yozuvchilar, publisistlar tomonidan maxsus adabiy ta'sir ko'rsatish maqsadida qo'llanilgan yangi so'zlar ham mavjud bo'lib, ular kamdan kam hollarda umumiy qabul qilinadi. Yangi ma'no kasb etgan mavjud leksik birliklar ham neologizmlar deb ta'riflanadi. Demak, har bir davr muayyan bir til lug'at boyligini jamiyatning turli tendensiyalarini namoyon etuvchi yangi lug'aviy birliklar bilan boyitib boradi. Mazkur holat esa til taraqqiyotining asosiy va uni harakatlantiruvchi omillaridan biri hisoblanadi.

Cheksiz dunyomizda ro'y berayotgan turli o'zgarishlar, yangiliklar, aloqalarga cheklangan lug'at boyligimiz bilan javob qaytara olishimiz uchun qanday kengaytirishlar, o'zgarishlar qilish talab qilinmoqda? Bunday vaziyatda neologizmlarga murojaat qilishga to'g'ri kelmoqda. Olimlar neologizm uchta asosiy bosqichdan o'tishini aytadilar: ixtiro, sinov va barqarorlik. Dastlab, ixtiro qilingan so'zlar faqat maxsus doiradagi kishilar tomonidan taklif qilinadi. Keyinchalik, u kengroq doiradagi kishilar tomonidan qo'llanishni boshlaydi, ammo jamiyatning barcha qatlamlaridagi kishilar tomonidan qabul qilinishi uchun u ma'qullangan, tasdiqlangan holda barqarorlashadi va lug'atlarda o'z o'rnini egallay boshlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ilm-fanning rivojlanishi, zamonaviy texnologiyalarining yaratilishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, tibbiyotdagi turli o'zgarishlar va shu kabi qator omillar tilimizda yangi so'zlarga zarurat tug'dirmoqda va nutqimizda qo'llayapmiz. Bundan tashqari, neologizmlar reklama kabi boshqa ko'plab sohalarda ham paydo bo'ldi. Bu sohalarda yangi va jozibali ko'rinish uchun yangi (asosan chet) so'zlardan foydalanilmoqda. Neologizmlar tilimizga ba'zan yangilanishlar bilan birgalikda yangi leksik birlik sifatida kirib kelsa, ba'zan esa tilimizda mavjud so'zlar semantik o'zgarishga uchragan holda paydo bo'lmoqda. Asosan publisistika, tarjimachilik va adabiy jarayonlarda ijodkorlik mahsuli bo'lgan so'zlar, aniqroq aytganda, individual nutq neologizmlari ko'p uchraydi. Neologizmlarni aniqlashning, ya'ni, mana bu yangi so'z deya ajratishning o'zi qiyin masala. Chunki jamiyat shu qadar jadal rivojlanishdagi, tilda o'z aksini topmasdan iloji yo'q. Ba'zan neologizmlar qatoriga kiritilgan so'zlar allaqachon barcha uchun tushunarli umumxalq tili leksikasiga aylanib ulgurgan. Shuning uchun, J.Algoe o'zining "Ellik yil orasidagi yangi so'zlar: 1941-1991-yillar neologizmlari lug'ati" kitobida yangi so'zlarni ajratish qiyin bo'lganligi uchun o'sha davrdagi lug'atlarga kirmagan so'zlarni "yangi" deb asos qilib olganini ta'kidlaydi.[Algoe, John 1991.]

Aslida, har qanday neologizm ijodkorlik, bir tomondan shaxsning o'ziga xosligidan paydo bo'lsa, ikkinchi tomondan, insoniyatning hayotning turli hodisalariga bo'lgan yangicha munosabatlarining mahsulidir. Agar neologizm ko'pchilik tomonidan tan olinsa, tilning taraqqiyot qonuniyatlariga mos holda qo'llanilgan bo'lsa, tilda ma'lum bir ma'noni anglatish uchun zarur deb qaralsa, umumtil neologizmga aylanadi, individual nutq doirasidan chiqadi. Neologizmlar tilda ma'lum vaqt ishlatilgandan so'ng yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va odatdagi leksemalar qatoriga qo'shiladi.

Tilda neologizmlar quyidagi usullar asosida paydo bo'ladi:

1. Sof leksik birliklardan yasash orqali: *nam salfetka, fotohikoya, videosharh, qopchiq.*
2. Chet so'zlarga qo'shimchalar va so'zlar (bunda qo'shma so'zlar hosil bo'ladi) qo'shish orqali: *like bosmoq, open budjet (aslida bu so'zning ochiq budjet, tashabbusli budjet kabi variantlari bo'lsa-da, bu shakl ham birdek qo'llanilmoqda), start bermoq, kartoshka fri.*

3. Mavjud so'zlarning yangi ma'nosini yaratish orqali;

Paket – dastlabki ma'nosi sellofan yoki qog'oz xaltacha; yangi ma'nosi telefon aloqalarida haftalik, oylik daqiqa, xabar, internetdan foydalanish uchun mg to'plamlari.

Karta – maxsus yasalgan qog'ozlar bilan o'ynaladigan o'yin turi; yangi qo'llanilayitgan ma'nosi bu - elektron hamyon.

4. To'g'ridan to'g'ri chetdan so'zlarni qabul qilish orqali: *makler, modul(moodle), modem, onlayn, oflayn, piar.*

5. Qisqartmalar:

a. To'liq qisqartmalar: *IT, IELTS, PhD*(bu so'zlar inglizcha qisqartmalar hisoblanib tilimizda keng ishlatilmoqda), *COVID-19 – koronavirus infeksiyai (2019-2020-yillarda keng tarqalgan yuqimli kasallik turi. Bu so'z ma'lum davr uchun yangi bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda deyarli lug'at boyligimizda ham uchramaydi).* *ATTO – transport kartasi (bu so'z hozirda sof neologizmlar qatorida turibdi. Chunki faqatgina Toshkent shahridagi transport vositalari uchun amalda. Viloyatlarga hali joriy qilinmagan)*

b. Yarim qisqartmalar: *ID-karta – shaxs guvohnomasi.* (O'zbekistonda 2021-yil 1-yanvardan boshlab ID-kartalari berib boshlandi va shundan keyin bu so'z nutqimizda keng qo'llanilib, til leksik boyligimizda o'rin ola boshladi).

Xulosa qilib aytganda, bugungi globallashuv jarayonida ommaviy axborot vositalari tufayli neologizmlardan foydalanish toboro ortib bormoqda, deyarli barchamizning kundalik leksikamizning bir qismiga aylanib qolgan. Tilimizda neologizmlarning shakllanishi til boyishining asosiy manbaidir. Jamiyat va til doimo rivojlanishda, dinamikada ekan yangi so'zlar paydo bo'lishini cheklab bo'lmaydi shu sababdan neologiya ham yangidan yangi tadqiqotlarga ehtiyojda bo'lgan sohaligicha qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Algeo, John 1991. Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Sayadi, F. (2011, April). The Translation of Neologisms. *Translation Journal*, 16(2).<https://translationjournal.net/journal/56neologisms.htm>
3. Избицкая М.В. Современные тенденции в неологии: типология образования неологизмов и лексикографическая практика. Дисс.канд.филол.наук. – Иванова. 2020. – С. 56.

O'ZBEK TILIDA -a QO'SHIMCHASI OMONIMLIGI, VAZIFASI, VARIANTLARI

Bo'riyeva E'zoza,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi,

Sanayev Mirsanjar,

Ilmiy rahbar: ShDPI Tillar fakulteti Yoshlar bilan
bo'yicha dekan o'rinbosari

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida ishlatiladigan -a qo'shimchasining omonimligi, variantlari va vazifalari sanab o'tilgan. O'zbek tili qo'shimchalar bilan boyib boruvchi, qo'shimchalar bilan so'zlarni shakllantiruvchi, sermahsul til hisoblanadi.

Abstract. This article lists the homonymy, variants and functions of the suffix -a used in the Uzbek language. The Uzbek language is rich in adverbs, forms words with adverbs, and is a prolific language.

Kalit soʻzlar: -a, omonim, vazifadoshlik, koʻp maʼnolilik, yasovchi qoʻshimcha, ot, fel, sifat.

Key words: -a, homonym, mutuality, polysemy, formative suffix, noun, verb, adjective.

Oʻzbek tili qoʻshimchalar bilan boyib boruvchi, qoʻshimchalar bilan soʻzlarni shakllantiruvchi, sermahsul til hisoblanadi. Bizning ona tilimizda qoʻshimchalar juda koʻp vazifalarni bajaradi, shunday qoʻshimchalar borki, ular bir vaqtning oʻzida bir necha vazifalarni ado etadi. “Nomustaqillik tabiati va leksemaga shakl berish vazifasiga xoslanganligi ularni morfema deb atashga olib kelgan”. [1:140]. “Grammatik morfemalar asosiy xususiyatiga koʻra uchga ajraladi: 1. Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi morfema; 2. Sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema; 3. Lugʻaviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema” [1:141]. Oʻzbek tilidagi -a qoʻshimchasi vazifasi jihatidan omonim qoʻshimcha hisoblanib, soʻz yasovchi, lugʻaviy va sintaktik shakl yasovchi hamda yuklama, hattoki, undov vazifalarida ham keladi. Buni quyida keng misollar asosida kuzatamiz:

-a (I) – narsa-buyum oti yasovchi qoʻshimcha. Bunda ot, sifat, taqlid, feʼl soʻz turkumlariga qoʻshilib, yasalmanni hosil qiladi. Bu yasalmalar hosil boʻlishida fonetik hodisalar ham uchraydi. Masalan, jizza soʻzida tovush ortishi (jiz+a=jizza), yara soʻzida tovush almashinishi (yor+a=yara), quyqa soʻzida tovush tushishi (quyuq+a=quyqa) hodisalari mavjud. *Toʻrqovoqlardagi bedanalar avjiga chiqib sayrar, havoda jizza hidi kelardi* (Oʻ. Hoshimov)

-a (II) – oʻrin-joy oti yasovchi qoʻshimcha. Bunda u sifat soʻz turkumidagi tilimizga forsiy tildan oʻzlashgan soʻzlarga qoʻshilib yasalmanni hosil qiladi. Boshqa oʻrin-joy otlari kabi qayer? yoki nima? soʻroqlariga javob boʻladi. Masalan, vayrona va xaroba soʻzlari bunga yorqin namuna boʻla oladi. Lekin joriy darsliklarga bu qoʻshimcha hali kiritilmagan [2:184].

-a (III) – feʼl yasovchi qoʻshimcha. Bunda asos vazifasini ot, sifat, taqlid soʻz turkumlari oʻtab beradi. Bu yasalishda fonetik oʻzgarishlarga duch kelinadi: sana, yasha soʻzlarida tovush almashinishiga (son+a=sana), qiyna va oʻyna soʻzlarida tovush tushishiga (qiyin+a=qiyna) misol boʻladi. Ushbu yasalmalar buyruq mayli ohangida kela oladi [3:70]

-a (IV) – sifat yasovchi qoʻshimcha. Koʻp hollarda bu yasalmaga feʼl soʻz turkumi asos vazifasini bajaradi. aylana stol, aylana shakl soʻzlari bunga misol boʻladi [2:196]

-a (V) – ravish yasovchi qoʻshimcha. Bu yasalishning asosini taqlid soʻzlar bajaradi. Bunda yasalamalar asosan tovush orttirilishi hodisasiga uchraydi. Masalan, tappa, taqqa, shartta, chippa. Bu yasalmalar birdan, birdaniga, tez holat ravishlari bilan maʼnodosh boʻla oladi. *Suv yuzida qalqib kelayotgan olovli “kalla”ni koʻrdiyu taqqa toʻxtadi. –Voy oʻlmasam! –dedi-da, koʻprik ustiga tappa oʻtirib qoldi.* (Oʻ. Hoshimov)

-a (VI) – holat ravishdoshi. Bu qoʻshimcha vazifasi jihatidan lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha sanalib, soʻz tarkibida takror holatda qoʻllanadi. Misol tariqasida chop-a-chop-a, bora-bora yoza-yoza kabilarni olish mumkin. Ular holat ravishdoshining –ib qoʻshimchasi bilan maʼnodosh boʻladi. [3:59] *Avvaliga chiqillab turgan soat ham bora-bora tinib qolgandek boʻladi* (Oʻ. Hoshimov).

-a (VII) – feʼlning harakat kuchlilik darajasini bildiruvchi qoʻshimcha. Bu qoʻshimcha ham vazifasi jihatidan lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha sirasiga kiradi. U soʻzga qoʻshilib, soʻzning maʼnosini kuchaytiradi, ammo soʻz bu qoʻshimchasiz ham oʻz maʼnosini saqlagan holatda boʻladi. [2:153] Masalan, quvon-quvna, chop-chop-a.

-a (VIII) – kelasi zamon qoʻshimchasi. Vazifasi jihatdan sintaktik shakl yasovchi qoʻshimcha hisoblanadi. Qoʻshimchalar tartibiga koʻra shaxs-son qoʻshimchalaridan oldin joylashadi. Boraman, kelaman. [3:88]

-a (IX) – joʻnalish kelishigining badiiy shaklda qoʻllanilishi. Bu qoʻshimcha vazifasi jihatdan sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar turiga mansub [2:181]. *Sochiniy savdosi tushti boshima boshtin yana* (Z.M.Bobur).

-a (X) – soʻroq-taajjub yuklama. U asosdan chiziqcha yordamida ajratib yoziladi [4:87]. Uni baʼzan gap tarkibida -mi yuklamasi bilan maʼnodosh sifatida qoʻllash mumkin. Masalan, borasan-a?, kelasana-a?. *Eshitdingiz-a, oʻrtoq Toshev? Bu gapniyam eshitdingiz-a?* (Oʻ. Hoshimov); Soʻroq bilan birgalikda baʼzida erkalanish ohangida ham qoʻllaniladi. *Di-ditga tushamiz-a?* (Oʻ. Hoshimov)

-a (XI) – undov so‘z qo‘shimchasi. Ilmiy izlanish va kuzatishlarimiz natijasida xulosamiz shu bo‘ldiki, -a qo‘shimchasi his-hayajon undovi ham bo‘lib kela oladi. His-hayajon undovi bo‘lib kelganda, o‘kinch, eslatish, gumon tuyg‘ularini o‘zida mujassam etadi. Masalan, *Bolasi bor-a, bir emas, ikkita norasidasi bor-a, o‘g‘lim* (O‘. Hoshimov) Bundan tashqari badiiy uslubda alla va yana shunga o‘xshash ba‘zi bir qo‘shiqlarda –a qo‘shimchasi ishlatiladi.

Ochil-ochil, oq toshlar-a,

Men onamni ko‘rayin-a,

Diydoriga to‘yayin-a. (O‘. Hoshimov)

Yigitlarni sardori bo‘l, jonim-a,

Yuragimni madori bo‘l, alla... (O‘. Hoshimov)

Bundan tashqari qarg‘ish, so‘kishlar tarkibida ham bu qo‘shimcha unumli qo‘llanadi va bunday gaplar oxirida undov belgisi qo‘yiladi: *Xudoyo bo‘yniginang hazrati Alining qilichida kesilmasa, u dunyo-bu dunyo rozimasman-a!; Voy, tilimni gapirgan tillaring jodida qiyma-qiyma bo‘lsin-a!* (O‘. Hoshimov)

Xullas, o‘zbek tilidagi –a qo‘shimchasi sermahsul, unumdor hisoblanib, omonimlik jihatdan juda ko‘p vazifalarni bajargani tufayli boshqa qo‘shimchalardan farq qiladi. Uni tadqiq qilganimiz sari yangidan yangi jihatlari ochili boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.Sayfullayeva va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –T.: “Fan va texnologiya”, 2009
2. B.Mengliyev, O‘.Xoliyorov. O‘zbek tilidan universal qo‘llanma. –T.: “Akadem nashr”, 2011.
3. N. Mahmudov va b. Ona tili, 6-sinf darslik. –T.: “Tasvir”, 2013.
4. N. Mahmudov va b. Ona tili, 7-sinf darslik. –T.: “Ma’naviyat”, 2009.

MASHQLAR – BO‘LAJAK ONA TILI O‘QITUVCHILARIDA ADABIY TALAFFUZNI RIVOJLANTIRUVCHI ASOSIY VOSITA

Do‘stmurodov G‘iyos Husan o‘g‘li,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ona tili o‘qituvchilarda adabiy talaffuzning ahamiyatli jihatlari qay darajada ekanligi borasida fikr va mulohazalar berilib, mashq va topshiriqlarning adabiy talaffuzni shakllantirishdagi o‘rni ochib berilgan. Yangicha tipdagi mashqlar bosqichli shaklda ishlab chiqilgan hamda namunalar berilgan.

Abstract. Opinions and opinions are given about the importance of literary pronunciation in native language teachers, and the role of exercises and assignments is revealed. The exercises of the new type are developed in step-by-step form and examples are given.

Kalit so‘zlar: adabiy talaffuz, mashq, topshiriq, dialekt, imlo, harflab aytish.

Key words: literary pronunciation, exercise, assignment, dialect, spelling, spelling.

Ona tili mashg‘ulotlarida orfoepiya ta‘limining maqsadi, mazmuni takomilini ta‘minlashda nutq tovushlariga oid mashqlarning o‘rni benihoya katta. Chunki ular yordamida talaba uchun adabiy tilda so‘zlashish, uning rang-barang imkoniyatlaridan foydalanish sharoiti paydo bo‘ladi. Mazkur masala, ya‘ni dasliklarda fonetik materiallar talqini masalasi ingliz, nemis, fransuz tili darsliklarida ancha mukammal, to‘liq, rang-barang shakllarda berilgan va e‘tiborga molik tomoni shundaki, fonetik mashqlardan foydalanish boshlang‘ich sinflardan keyingi ta‘lim jarayonlarida ham davom ettiriladi. Xususan, ingliz tilida “spelling” atamasi mavjud va bu so‘zlarni, hatto raqamlarni tushunarsiz talaffuz qilganda so‘zlovchi tomonidan harfma-harf qayta takroran aytishni anglatadi.

N. Mahmudovning ta‘kidlashicha, faoliyatining asosiy quroli nutq bo‘lgan kasblar orasida o‘qituvchilik birinchi o‘rinda turadi, buning ustiga, o‘qituvchilar soni ham ayni tur kasblarning boshqalarida mashg‘ul bo‘lganlar sonidan sezilarli darajada ortiqdir [Mahmudov, 2007: 188]. Bu esa o‘qituvchilarning adabiy talaffuz me‘yorlariga, nutq texnikasiga, diksiyaga, shuningdek, nutq tovushlari sifatiga e‘tibor qilgan holda nutq so‘zlashi lozimligini ko‘rsatadi.

Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari millatning yuzi, madaniyatlik belgisi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to'g'ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o'zbek tilida ham. Asosan, talabalar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham [x] – [h], [u] – [o'], [i] – [e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo'l qo'yadilar.

O'. Usmonova bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklarga shevalarni sabab qilib ko'rsatadi [Usmonova, 1976: 3]. Tadqiqotchi talaffuz masalasi o'zbek tilida o'rganilmasdan kelinayotganligini ta'kidlaydi va bu borada o'z ishida adabiy talaffuz me'yorlarini belgilash ishlariga birinchi bo'lib qo'lgan olim F.K.Kamolov hamda professor S.I.Ibrohimovlarning qimmatli fikrlariga tayanadi.

Bugungi kunda ham ayrim unli va undoshlar talaffuzini o'rgatishda qiyinchiliklarga duch kelinadi. Talaffuzdagi har xillikka sabab sheva ekanligi nazarda tutilsa, adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo'li bu – fonetik mashqlar ustida ishlash ekanligi ma'lum bo'ladi. Talaffuzda ham, yozuvda ham eng ko'p chalkashlik unilardan [u], [o'], [i], [e] hamda undoshlardan [h], [x], ayrim hududlarda esa [q], [ng] bilan bog'liq. Uni bartaraf qilish uchun quyidagicha mashq va topshiriqlardan foydalanish tavsiya qilinadi.

G'.Hamroyev nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda mashqning o'zni qay darajada ekanligini ilmiy-nazariy asoslaydi. Quyida har bir atama o'z mazmun-mohiyatiga ega ekanligini anglashimiz mumkin. Ya'ni, mashq – muayyan harakatni, bir necha bor aynan takrorlash orqali shu mashg'ulotdan ko'zlangan ko'nikma va malakaga ega bo'lishni nazarda tutsa, topshiriq kishining, jumladan, talabani zimmasiga biror mazvuni mustahkamlash maqsadida bir marta bajarish uchun beriladigan ish, vazifani anglatadi [Hamroyev, 2019: 28].

Demak, mashq – ko'nikma yoki malaka hosil qilish vositasi. Topshiriq esa ma'lumotlarni xotiraga kirituvchi qurilmaga o'xshaydi. U yo'naltiruvchi xususiyatga ega. Topshiriq orqali talabani fikrlashga, mustaqil ishlashga o'rgatish mumkin. Zero, mashqlar ham, topshiriqlar ham "Ona tili" darsliklarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Nazariy ma'lumotlar, ya'ni grammatik qoidalar talabada belgilangan mavzu doirasida bilim, tushuncha hosil qiladi. Ta'lim mazmunida talaba egallashi ko'zda tutilgan ko'nikma va malakani, asosan, mashqlar shakllantiradi. Topshiriqlar bu o'rinda ko'proq talaba bilimni boyitishga xizmat qiladi. Ularni talaffuzi qiyin tovushlar ustida mashq qilishga yo'naltiradi va o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarni baholashga xizmat qiladi.

Bzningcha, bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarida adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablarni ishlab chiqish eng muhim vazifalardan biridir.

Buni quyidagi bosqichli mashq va topshiriqlar tizimi orqali ham shakllantirish mumkin:

“U” harfining to'g'ri talaffuzini shakllantiruvchi mashq va topshiriqlar

I bosqich

[u] – nutq tovushlari tizimida lablashgan, yuqori tor, til orqa unlisi hisoblanadi.

Asosan, so'z boshida va so'z o'rtasida, ba'zi holatlarda so'z oxirida ham keladi: *uka, usta, uxlamog; mafkura, tilshunos, shovullamog; ma'lum, qayg'u, tuyg'u.*

II bosqich

Mashq. Quyidagi birliklarni o'qituvchingiz yordamida to'g'ri talaffuzini mashq qiling.

1. Tovush – u – u – u // u – u – u // u – u – u // u – u – u // u – u – u

2. Bo'g'in – nu, – ul, – mush, – us, – zu, – suz, – mu, – du, – g'u, – bul, – hu

3. So'z – uzum, uzuk, usul, uchun, bulut, qayg'u, urush, husn, xushsurat, uka, uqubat, tovush, xunuk, sovuq, qovun, muomala, tovuq, sovuq, kumush, hukumat.

4. Tez aytish – Uchuvchi suzuvchini uchratdimi,
Suzuvchi uchuvchini uchratdimi?

*U yon-bu yon yurar quyon,
Yov yovlasa, yugurar quyon.*

Tovuq sovuqda sovqatadimi?

Sovuqda tovuq sovqatadimi?

5. Maqol – *Har kechaning kunduzi,
Har kunduzning kechasi bor.*

*Muzdan o'tsang, oldin o't,
O'yilguncha o'tarsan.*

Suzishni bilmasang, suvga tushma.

“O” harfining to'g'ri talaffuzini shakllantiruvchi mashq va topshiriqlar

I bosqich

[o'] – lablanmagan, o'rta keng, orqa qator unlisini ifodalaydi.

[o'] unlisining tilimizda bir xil talaffuz etilmasligi ma'lum. Dastlab [o'] unlisining ikki xil talaffuzini farqlab olish uchun misollar shakldosh so'zlardan keltiriladi va o'qituvchi ko'magida birma-bir talaffuz qilinadi:

to'r (uyning to'ri)	to'r (setka)
o'r (sochni)	o'r (o'tni)
o't (harakat)	o't (maysa)
o'sma (harakat)	o'sma (ot)

So'z tarkibida talaffuz qilib bo'lgandan so'ng quyidagi mashq va topshiriqlar orqali mustahkamlab olamiz.

II bosqich

Mashq. Quyidagi birliklarni o'qituvchingiz yordamida to'g'ri talaffuzini mashq qiling.

1. Tovush – o' – o' – o' // – o' – o' – o' // – o' – o' – o' // – o' – o' – o'

2. Bo'g'in – no', – o'l, – to'sh, – o's, – zo', – so', – mo', – do', – g'o', – qo'l

3. So'z – o'lka, cho'l, xo'roz, jo'ra, o'simlik, qo'ra, o'zbek, ro'mol, o'rmoq, o'sma, o'quvchi, obro', qo'l, so'roq, mo'jiza, mo'tabar, qo'yin, o'rin, qo'zichoq.

4. Tez aytish – O'tkir o'tkir o'roqda o't o'rdi.

Ko'k karam ko'pmi?

Po'k karam ko'pmi?

Bir juft cho'p ko'pmi?

Qo'sh juft cho'p ko'pmi?

5. Maqol – *Rang ko'r, hol so'r.*

O'lgan o'zbekning qo'ynida noni bor.

Tejog'liq ro'zg'or – bejog'liq qo'g'irchoq.

Topshiriq. Tushirib qoldirilgan harflarni o'rniga qo'ying. [Izoh: bunda matnni o'qituvchi adabiy talaffuz meyorlariga amal qilgan holda o'qiydi]

Olim bo'lish uchun...

Bir ...smir yigit bir olimning oldiga kelib s...radi:

– Ustoz, sizday donishmand olim bo'lishim uch...n nima qilishim kerak?

Donishmand javob bermadi. O'spirin uning ortidan bir necha kun ergashib y...rdi, savolini takrorlayverdi. Nihoyat olim unga “ortimdan yur”, deganday ishora berdi, daryoga boshlab bordi. Suvga t...shishdi. Shu payt donishmand o'smirning yelkasidan qattiq tutib, suvga botirdi. Bola bechora qut...lishga ming chiranmasin, ...ddasidan chiqolmadi. Ozroq vaqt ...tgach, olim uni q...yib yubordi. O'smir ...pkasini t...ldirib-t...ldirib nafas oldi, birozdan so'ng sal-pal o'ziga keldi. Shunda ...stoz so'radi:

– Bolam, suvda dimiqib t...rgan payting eng ko'p istagan narsang nima bo'ldi?

– Havo! Faqat havoga yetishishni istadim, – dedi o'spirin hech ikkilanmay.

– Uning o‘rniga boylikmi, k...ngil xushlikmi, sevgi-muhabbatnimi istamadingmi? – deb so‘radi donishmand.

– Aslo y...q. nafasim tugab b...g‘ilib qoldim, faqat havo olishnigina istadim, – dedi yigit shosha-pisha.

– Olim bo‘lish uch...n, b...talog‘im, – deb so‘zida davom etdi ustoz, xuddi ana sh...nday xohish kerak. Sen boshqa maqsadlarni chetga s...rib faqat harakat qilishing kerak. Bu maqsad kecha-yu kunduz xayolingni band etishi zarur. Agar olimlikka shunday g‘ayrat bilan intiladigan b...lsang, albatta, niyatingga yetasan.

Boshlang‘ich ta‘lim” jurnalining 2015-yil 1-sonida chop etilgan

Umumta‘lim maktablarida orfoepiya o‘qitishda, asosan, fonetik mashqlardan unumli foydalanish lozim. Talabalarga adabiy talaffuzni, imloni o‘rgatish mashqlar orqaligina amalga oshiriladi. Fonetik mashqlar ko‘nikma va malakani hosil qiladi. Topshiriqlar esa talabani bilim olishga yo‘naltiradi, fikrlashga undaydi. Xulosa qilib aytganda, orfoepiya o‘qitishda topshiriqlar mazmuni iboralar, xalq maqollari, aforizmlar, donolar o‘giti, hadislaridan iborat bo‘lsa, dars har tomonlama samarali bo‘ladi, orfoepiya o‘qitishda darslik materiali yetarli bo‘lmasligiga yana bir asos shuki, mamlakatning turli hududlari bilan bog‘liq turli nutq tovushlari talaffuzida muammolar borligi aniqlandi, darsliklar tuzishda tovushlar talaffuzining hududiy muammolarini inobatga olish yoki maxsus fonetik mashq va topshiriqlar tizimini joriy qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Бакалавриятнинг "Ўқитувчилар тайёрлаш ва педагогика фани" билим соҳаси талабалари учун дарслик. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти –Тошкент. 2007. 188 б.
2. Ғ.Ҳамроев Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Педагогика фан-ри бўйича фал.д-ри. Автореф. – Самарқанд. 2019. – 28 б.
3. Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. –Т.: Фан, 1976. – 3 б.\

ABDULLA QODIRIYNING AYRIM SHE‘RIY PARCHALARIDA LINGVOKULTUROLOGIYA MASALALARI

Rashidova Gulira‘no Alisher qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriy sermahsul ijodkor bo‘libgina qolmay, u o‘z asarlari orqali katta ma‘naviy meros qoldirganligi aks ettirilgan. Uning asarlarida lingvokulturologiya masalasi, xalqning ma‘naviy va axloqiy tarixiga katta ta‘sir etishiga oid masalalar aks etgan.

Abstract. Abdulla Qadiri was not only a prolific artist, he left a great spiritual legacy through his works. We can also find linguistic and cultural studies in his works. This, of course, has a great impact on the spiritual and moral history of the nation. In particular, we can clearly see this in some of his poems.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, hajv, she‘r, millat, urf-odat, meros, to‘plam.

Key words: linguo-cultural studies, humor, poetry, nation, tradition, heritage, collection.

Qodiriy nasri haqida ko‘p va xo‘b yozilgan. Lekin uning shoir sifatidagi salohiyati tadqiq etilgan emas. To‘g‘ri, u turkum she‘rlar, dostonlar yoki she‘riy to‘plamlar yaratmagan. Biroq, o‘rgansa, o‘qisa arziydigan she‘riy meros qoldirgani aniq. Yaqingacha uning bor-yo‘g‘i “To‘y”, “Ahvolimiz” va “Millatimga bir qaror” kabi uch she‘rigina tilga olinardi. 1993 yilga kelib, adabiyotshunos olim Rustam Tojiboev tomonidan shoirning to‘rtinchi she‘ri — “Fikr aylag‘il” e‘lon qilindi.

Abdulla Qodiriy she‘rlarini ikki toifaga ajratish mumkin. Ulardan birinchisi – “To‘y”, “Ahvolimiz”, “Millatimga bir qaror”, “Fikr aylag‘il” va “Pildir pis...” kabi mustaqil she‘riy asarlar bo‘lsa, ikkinchisi – asosan “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” va “Obid ketmon” kabi epik asarlari tarkibidagi nazm namunalaridir.

Nasriy asarlar tarkibidagi she'rlar shakl va mazmun jihatdan puxtaligi, g'oyaviy-badiiy yetukligi bilan alohida ajralib turadi. Zero, mustaqil she'rlar Qodiriy ijodining boshlang'ich davriga, havaskorlik yillariga taalluqli bo'lsa, nasriy asarlar tarkibiga kirgan she'rlari shoirning ancha katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan, ijodkor sifatida shakllangan davriga to'g'ri keladi. Buni adibning Moskvada o'qigani, rus va jahon adabiyoti bilan yaqindan tanishib, mahorat kasb etgani bilan ham izohlash mumkin. Qolaversa, bu paytda u tarjimon sifatida ham tanilgan edi.

Abdulla Qodiriyning shoir sifatidagi ilk she'ri "To'y" bo'lib, hajv yo'sinida bitilgan. Negaki, adib yashab, ijod etgan o'sha davr ko'proq hajvni taqozo etardi. Zamona kulfati, mustamlaka siyosati-ning nayranglari, millatning loqaydligi, mamlakatda avj olgan ochlik, qashshoqlik ezgu tuyg'ularga to'la adib qalbini junbushga keltirar edi. Bilamizki, milliy urf-odatlariga ko'ra bahor-u yoz ter to'kib, zahmat chekib, qish pallasida to'y qilingan. To'y boy-boyvuchchalar uchun pisand bo'lmasa-da, beva-bechora, mehnat ahli uchun ko'p hollarda fojia edi. Negaki, "kimoshdi" poygasida ko'pgina kambag'al, mehnatkash ahli pand yeb qolardi. Qarzga botib, halokat yoqasiga borib yetardi. "To'y" she'rida shoirning:

*Kelingiz, do'stlar, din qarindoshlar,
Tashlasun bo'lsa gar musulmon to'y, —*

deya "kori ma'jusi, kori shayton to'y"lardan voz kechishga da'vat etgani bejiz emas.

Bu orqali u o'z millatini g'am-kulfatlardan xalos etmoqni istaydi. Gap bu o'rinda mazkur she'ning g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk yoki yetuk emasligi haqida emas, balki muallif ko'targan muammoning nechog'lik dolzarbligida. Bu muammo hamon "kinga to'y, kinga aza" bo'lib qolayotir. To'g'ri, to'y oshna-og'ayni, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, mahalla-ko'yni bir-biriga yaqinlashtiradi. O'zaro oqibat, iliqlik, mehr-muhabbat tuyg'ularini tarbiyalaydi. To'y milliy urf-odat va an'analar, milliy madaniyat tajassumigina emas, yoqimli milliy bayram ham. O'zaro o'tgan gina-adovalardan forig' bo'lish, hordiq chiqarish marosimidir. Binobarin, adib ana shu ma'nodagi to'yni yoqlaydi, isrofgarchilik, ro'y berishi mumkin bo'lgan fojialardan ogoh etadi. Shu tufayli ushbu mavzu-muammo muallifning "Baxtsiz kuyov" va "O'tgan kunlar"ida qayta-qayta qalamga olinadi.

"Millatimga bir qaror", "Ahvolimiz" kabi she'rlarida ham shoir o'ta zarur hayotiy mavzu va muammolarga e'tiborni qaratdi. Shu ma'noda "Ahvolimiz" she'ri o'z mavzui, muammosiga ko'ra o'ta zamonaviy desa bo'ladi. Unda qoloqlik va loqaydlik sababi giyohvandlikka ruju qo'yishda ekanligiga alohida urg'u beriladi. Ayniqsa, yoshlarning nasha, ko'knori iste'mol etishlaridan o'ta xavotirlanadi. Yelkalariga "kokil solib, oh-voh" bilan o'tayotgan umrlariga achinadi.

Mazmuniga ko'ra ma'rifatparvarlik ruhidagi mazkur she'r xalqchil, sodda, ravon til ifodasi bilan ham o'z davri adabiy tilining shakllanishiga xizmat etdi. Odatdagidek, an'anaviy murakkab istiora, o'xshatish va tazodlardan ko'ra sof adabiy tilga monandlik she'ning muhim fazilatidir.

Shuningdek, shoirning "Fikr aylag'il", "Pildir pis..." kabi she'rlarida ham yangilikka intilish, nuqsonlarni fosh etish, hajv ruhi ustuvor. Xususan, "Pildir-pis..." she'ri parodiya tarzidagi hajviya bo'lib, unda 20-yillarda urf bo'lgan futuristik she'rlar va ularning mualliflari tanqid ostiga olinadi. Shaklbozlikdan, mazmuni yo'q she'rlardan voz kechishga da'vat etiladi.

Abdulla Qodiriy shoir sifatida hammasi bo'lib 112 misra she'r yaratgan bo'lsa, nasriy asarlarida ikki baravar ko'p nazm namunalari uchraydi. Ular faqat son jihatidagina emas, teran mazmuni, yuksak badiiyati bilan ham alohida ajralib turadi. To'g'ri, nasriy asarlarida uchraydigan she'riy parcha yoki yaxlit she'rlar har bir asarning maqsad va g'oyasidan, qahramon holati va ruhiyatidan kelib chiqib yaratilgan. Masalan, "Kalvak Maxzumning xotira daftaridan" qissasida yaxshi va yomon xotin haqida gap borayotganligi tufayli quyidagi hajviy misralar tug'iladi:

*Yaxshi xotun sahar turib,
Charxini tovlar, do'st, bedanam.
Yomon xotun sahar turib,
O'chog'in kovlar, do'st, bedanam.*

Xuddi shunday hajviy she'rlar shoirning "Po'skallasi", "Ro'za" kabi hikoyalari zamirida ham yozilgan. Eng muhimi, bu she'rlar sodda, ravon, xalq yo'lida bitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sobir Mirvaliyev. Abdulla Qodiriy she'riyati. O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi. 2003-yil 47-soni

2. Abdulla Qodiriy. Tanlangan asarlar.
3. O‘. Nosirov. Ijodkor shaxs badiiy uslub, avtor obrazi. T. Fan.1981
4. www.my.gov.uz
5. www.ziyouz.com

ABDULLA ORIPOV SHE’RLARIDA LINGVOPOETIK MUNOSABATLAR

Ibragimova Dilnoza,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Oripov ijodiga mansub she’rlar orqali shoir ijodidagi lingvopoetik munosabatlar aks etgan. Abdulla Oripov she’riyatining lingvopoetik tahliliga oid misollar bilan yoritib berilgan.

Abstract. This article reflects the linguopoetic relations in the work of the poet through the poems of Abdulla Oripov. The linguopoetic analysis of Abdulla Oripov's poetry is illustrated with examples.

Kalit so‘zlar: shoir, ijod, lingvopoetika, inson, she’r, tuyg‘u, kechinma, munosabat, holat, tabiat.

Key words: poet, creativity, linguopoetics, human, poem, feeling, experience, attitude, situation, nature.

San’at olamida gul ko‘p, chaman ko‘p. O‘zbek adabiyotida o‘zining chamanzorini yarata olgan buyuk ijodkorlardan biri Abdulla Oripovdir. O‘zbekiston Qahramoni, inson qalbining musavviri Abdulla Oripovning ko‘plab asarlari millionlab insonlar qalbida joy olgan. Abdulla Oripovning she’rlarida olam va odam, inson va tabiat, hayot va o‘lim, yaxshilik va qabohat, orzu va armon, mehr va nafrat, adolat va haqsizlik kabi munosabatlar o‘zaro kurashadi.

Abdulla Oripov she’riyatining lingvopoetik tahlili haqida so‘z yuritar ekanmiz, umuman lingvopoetik munosabatlar deganda nima tushunishimiz kerakligini bilib qo‘yganimiz maqsadga muvofiq. Lingvopoetik tahlil - til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni, vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tadqiq etish, til (nutq) birliklarining aniq holatini belgilash. Demak badiiy asarlarda ham badiiy so‘z imkoniyatlaridan keng qo‘llaniladi. Xususan, Abdulla Oripov badiiy so‘z imkoniyatidan o‘z ijod namunalari mohirona qo‘llaganligini ko‘rishimiz mumkin.

*Inson qalbi bilan hazillashmangsiz
Unda millat yashar, unda til yashar.
Unda avlod faxri yashaydi, so‘zsiz
Unda istiqomat qiladi bashar.*

Mazkur to‘rtlikda keltirilgan **unda** so‘zi vositasida shoir anafora san’atidan unumli foydalangan. Ushbu so‘z shunchaki takror emas, balki lirik qahramon fikrini ta’kidlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan. Inson qalbi shunday umumanki, unda millat, til, ona, avlod faxri, umuman, butun bashariyat yashashini ta’kidlamoqda.

*Gohida sevinib, gohi g‘amdadir
Ishq uzra yozardim, men erkin qanot.
Bilmadim qaysi kun, qaysi damdadir
Mening qismatinga chang soldi sayyod.*

Yuqoridagi to‘rtlikda esa shoir. “Gohida sevinib, gohi g‘amdadir” deganda tazod-(zid ma’no-li so‘zlar- antiteza) san’atidan unumli foydalangan.

*Ishq uzra yozardim, men erkin qanot
Mening qismatinga chang soldi sayyod.*

Misralarida metaforani qo‘llaydi. Shoirning birgina onasi Turdixol momo xotirasiga bag‘ishlangan “Onajon” she’ri orqali kitobxon uning falsafiy qarashlari noqadar teran va boy ekanligining shohidi bo‘ladi.

Garchi fano har kimsaga,

*Azaliy bir qismatdir.
Lekin, ona tiriklik ham,
Bilsang yarim hikmatdir.*

Lirik qahramon “bu foniyl dunyo hammaga berilgan qismat, lekin onajon tiriklik ham yarim hikmatdir”-deya xitob qiladi. Onasining erta vafot etganiga afsus-nadomatlar qiladi. Onasining oʻrni har qadamda, har lahzada bilinayotganligini taʼkidlaydi.

*U kun chetda oh chekardim,
Gʻussalarning dastidan.
Sen otamga pul beribsan,
Yostigʻingning ostidan.
Aytibsanki onasizlik,
Kelmasin hech oʻyiga.
Sarf qilingiz menga emas,
Abdullaning toʻyiga.
O, oʻgʻlingga sen shafqatni,
Bilardingku onajon!
Bundan koʻra bagʻrim oʻysang
Boʻlardiku onajon!
Zarragina rahm etgali
Sabring menga yoʻqmidi?!
Onajonim bundan oʻzga
Jabring menga yoʻqmidi?!
Yoʻqmidi hech oʻzga gaping,
Nola qilib soʻylasang.
Nahot, axir soʻnggi dam ham,
Farzandlaring oʻylasang.*

Ha! Har bir oʻzbek onasi farzandini oq yuvib, oq tarab voyaga yetkazarkan oʻlar chogʻida ham farzandlarini, faqat va faqat farzandlari uchun jon kuydiradi. Ularning baxtli yashashlarini istaydi. Shoir ana shu sheʼrida nafaqat oʻzining ruhiy holatini, balki ana shunday ogʻir judolikni boshidan oʻtkazgan insonlar qismatini, ularning ruhiy iztiroblarini goʻzal chizgilarda ifoda etgan.

Abdulla Oripov ijodidagi oʻziga xos yoʻnalish, lirik qahramonning murojaatidir. Bu murojaat shunchaki emas, qahramonning ichki kechinmalar ifodasi lirik qahramon menini yoritib berishga xizmat qilgan.

*Insonda qanot yoʻq,
Achinmang unga.
Zotan unga yurak,
Sabot berilgan.*

*Qushda-chi sabot yoʻq,
SHuning uchun unga.
Qochib qolmoq uchun,
Qanot berilgan.*

Shoirning har bir sheʼri mushohadaga boy va serqirradir. Shoir inson va olam oʻrtasidagi mutunosiblikni soʻz vositasida kitobxonga tasvirlashga uringan.

*Dunyo degan shundayin anglab boʻlmas sir ekan
Goh keng ekan, gohida tuynuksiz qasr ekan
Lekin inson hamisha bir hisga asir ekan
Nechun bilmovdim avval birinchi mahabbatim!
Parvo qilmovdim avval birinchi muhabbatim!*

Lirik qahramon ushbu satrlar orqali “Oyning oʻn beshi yorugʻ, oʻn beshi Qorongʻu boʻlishini, inson umri ham bir xilda boʻlmasligini **“tuynuksiz qasr”** birikmasi vositasida ifodalagan. Birgina ana shu jumla ham shoirning poetik mahorati nechogʻlik mukammal ekanligini koʻrsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Oripov "Mitti yulduz" she'riy to'plamidan "Inson qalbi", "Onajon", "Qo'ygil u kunlarni eslatma menga".
2. Yo'ldoshev.M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T. Fan, 2007.
3. Boboyev.T, Boboyeva. Z Badiiy san'atlar, TDPU, 2001.
4. www.ziynet.uz

ALISHER NAVOIYNING "G'AROYIB US-SIG'AR" DEVONIDAGI "TALMEH" SAN'ATIGA OID BAYTLAR

*Kamolova Majnunniso Ulug'bek qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning so'z ustasi ekanligi va birgina asarida Talmeh san'atidan mohirona foydalanganligi haqida ma'lumot misollar orqali keltiriladi. Shuningdek, maqolada ayrim misollar orqali asarda uchragan mashhur shaxs, joy va voqealar haqida yoritib beriladi.

Abstract. The article gives examples of Alisher Navoi's mastery of words and his skillful use of Talmeh art in a single work. The article also provides some examples of famous people, places and events in the play.

Kalit so'zlar: talmeh, jom, masih, sabot, taqvo, ga'zal, devon, she'riy san'at, shaxs.

Key words: talmeh, jam, masih, sabot, piety, ghazal, divan, poetic art, personality.

Asrlar davomida nomi va ijodi barhayot bo'lib kelayotgan A. Navoiy bizgacha o'zining beqiyos ilm-u ma'rifat nurlari bilan sug'orilgan asarlarini meros qilib qoldirdi. Ana shu ma'rifat chashmasini o'rganar ekanmiz. Navoiyning mohir so'z me'mori, naqshinkor jumlarar muallifi ekanligiga guvoh bo'lamiz. Navoiy ijodining ustuni bu "Xazoyin ul-ma'oni" devonidir. U 4 devondan iborat bo'lib, Navoiyning yoshlik yillarida yaratgan g'azallari "G'aroyib us-sig'ar" devonida jam bo'lgan. Devondagi g'azallarda ko'plab badiiy-tasviriy vositalar, san'atlardan foydalanilgan. Jumladan, devonda o'rin olgan g'azallarda "Talmeh" san'atidan unumli foydalanganini ko'rishimiz mumkin.

Talmeh badiiy san'atlarning ma'naviy san'atlar guruhiga mansub bo'lib, arabcha so'zdan olingan. Ma'nosi "chaqmoq chaqish", "bir nazar tashlash" demakdir. Badiiy san'at sifatida u tarixiy va afsonaviy voqea, masala, shaxs, mashhur asar va qahramonlar nomiga ishora qilish vositasida fikrni qisqa, ixcham tasvirlashdir.

"G'aroyib us-sig'ar" dagi g'azallarda talmeh san'atining o'rniga to'xtaladigan bo'lsak, ko'plab tarixiy shaxslar, afsonaviy voqea, joy nomlari mashhur asarlar va qahramonlar nomining zikr etilishi ushbu san'atni vujudga keltirgan. Bilamizki, mumtoz adabiyotimizda talmeh san'atini hosil qiluvchi Jomi Jam va Xizr obrazlaridan unumli foydalanilgan. Navoiy ham g'azallarida ushbu shaxslar nomini ko'p bora qo'llash bilan tarixga nazar tashlaydi. Jumladan, quyidagi baytda ham "Jomi Jam" va "Xizr" obrazlari talmeh san'atini vujudga keltirgan.

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdur mudom,

Soqiyo, taxtarki joxaylab gado bo'ldum sango.

Dastlab baytdagi Jomi-Jam obraziga to'xtaladigan bo'lsak, u Jamshid podshoh, ya'ni Eronda hukmdorlik qilgan eng buyuk shoh hisoblanadi. Shoh Jamshid mamlakatda behad farovonlik vujudga keltirgan, sharobni ixtiro qilib, aholini tabaqalarga bo'lgan Jamshidni ba'zilar Hazrati Sulaymonning aynan o'zlari, deb ta'kidlashadi. Jamshid sharobni ixtiro etganligi bois shoirlar o'rtasida "Qadahiy" (Jomi Jam) nomi bilan mashhurdir. Baytda keltirilgan yana bir obraz Xizr obrazidir. Hazrati Xizr – islom rivoyatlaridagi shaxs, taqvodor inson Xizr Qur'onda tilga olinmagan, lekin ulamolar Qur'onda "Allohning quli" nomi bilan tilga olingan shaxsni Xizr deb talqin qiladilar. U hayot bulog'idan "obi hayot" ichgan va umri boqiy bo'lgan.

Navoiy baytda Jomi Jam va Xizr suvidan bahramand bo'lishi, nasibi ekanligini ta'kidlab soqiyga murojaat qiladi.

Mumtoz g‘azallarda joy nomlari ham talmeh san’ati bilan bog‘liq. Shunday afsonaviy tog‘ nomlaridan biri bu Ko‘hi qof tog‘i hisoblanadi. Quyidagi baytda ham aynan Qof tog‘i nomining zikr etilishi talmeh san’atiga asos bo‘ladi:

*Tilar ko‘nglum qushi anqodin o‘tsam nari yuz vodi,
Munungdek sayr etarg‘a Qofdin ortuq sabotim bor.*

Ko‘hi qof - o‘zbek ertak-dostonlaridagi afsonaviy tog‘ nomi. Rivoyatlarga ko‘ra Qof tog‘i dunyoning bir chetida bo‘lib, unga eng jasoratli laringa yetib boroladi. Parilar yashaydigan Iram bog‘i ham shu yerda. Qofda Semurg‘ va Anqo qushlari yashaydi. Navoiy baytda ko‘nglining Anqo qushi yashaydigan vodiidan yuz nari o‘tish istagi borligini ta’kidlab Qofdan ham ortuq (uzoq) vodiylarda sayr etishga saboti borligini aytadi. Manbalarda Qof tog‘ining haddan ziyod olisda ekani to‘g‘risida ma’lumot keltiriladi. Ammo lirik qahramon uchun ushbu tog‘dan-da olis vodiylar bor va uning ko‘ngli Qofdan-da olis manzillarda sayr etishni tilaydi.

Adabiyotda Yusuf obrazi keltirilgan ko‘plab nasriy asarlar, g‘azallar mavjud. Navoiy ijodida ham Yusuf obrazini ko‘p bora uchratish mumkin.

*Ko‘nglagingdinkim topar jon jam-badam Yusuf isi
Ey azizim, men ham ul ko‘nglak aro bir tormen.*

Yusuf – Qur’onda tilga olingan payg‘ambarlardan biri “Yusuf va Zulayho” dostoni qahramoni Qur’onning 12 sur’asi Yusuf nomi bilan ataladi. Alloh Yusufga tush ta’birini aniq ayta olish qobiliyatini in’om etgan. O‘rta asrlar musulmon sharqida yaratilgan ko‘pchilik badiiy asarlarda Yusuf haqida rivoyatdan keng foydalanilgan. Naql qilinishicha, Yoqub o‘z farzandlari orasida Yusufni ko‘proq yaxshi ko‘rgan. Akalari unga hasad qilib quduqqa tashlab yuborishgan, keyin esa Misrlik savdogarga qul qilib sotishgan. Yahudiy dinida va islomda Yusuf haqidagi qissalar bir-biriga o‘xshash Yusuf yahudiy dinining otasi Islomga ko‘ra esa payg‘ambardir. Qur’onning Yusuf sur’asida Yusufning hayot hikoyasi keltirilgan.

Mumtoz adabiyotning asosiy badiiy qahramonlaridan biri Majnun obrazidir. Mazkur obraz to‘g‘risida ko‘plab ijodkorlar tomonidan dostonlar yaratilgan, g‘azallarda nomlari keltirilgan. Navoiy ham Majnun obrazi qahramon sifatida olingan “Layli va Majnun” dostonini yaratgan. Quyidagi baytda Majnun obrazi orqali talmeh san’ati vujudga kelgan.

*Tiyradur Majnuni, mendek debsen ani ey xirad,
Aqlu xush ahlini bu devonag‘a o‘xshatma ko‘p.*

“Layli va Majnun” romantik dostonlar sirasiga kirib, voqeiy bo‘lmish bu hikoyada Qays ibn al-Mulavvo ismli arab yigitining Layli ismli qiz bilan ishqiy munosabati yaratilgan. O‘g‘lining Layliga uylanishiga qarshi bo‘lgan otasining tazyiqi va ayriliq tufayli Qays aqldan ozib devona bo‘ladi. “Majnun” va “jinni” so‘zlarining o‘zagi bir hisoblanadi.

Baytda lirik qahramon xirad (donishmand, aql egasi) ga murojaat qilib, Majnunni aql-idrokdan mosivo, devona sifatida baholaydi. Ushbu doston Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan folklor hamda yozma shakldagi adabiy yodgorlik. Dostonning ilk kurtaklari 7-asrda paydo bo‘lgan. Ayrim manbalarining guvohlik berishicha doston qahramonlari tarixiy shaxslardir. Layli va Majnun haqidagi doston ilk bor 1188-yilda Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tomonidan yaratilgan. Navoiy “Xamsa” dostoniga “Farhod” obrazini olib kirgan ijodkordir. Ko‘plab g‘azallarida ham Farhod obrazi keltirilib, jasur va mard oshiq qahramon timsoli gavdalantirilgan.

*Charx yolg‘iz qilmadi Farhod qonin lolazor
Lola qonin to‘kkuchi oning nifoqidur hanuz.*

Farhod obrazi mifologiya va folklorda tog‘ qahramoni sifatida tasvirlangan Farhodning mukammal epik obrazini Navoiy yaratgan. Navoiy Farhod obrazi orqali ideal inson haqidagigumanistik qarashlarini ifodalab yuksak insoniy fazilatlarini madh etgan.

Navoiy g‘azallarida o‘z zamondoshlari, ustozlari nomini ham keltirib talmeh san’ati yaratgan. Jumladan, quyidagi baytda Jomiy va Dehlaviy larni tilga olgan.

Demangiz bulbul Navoiyni samandardekki bor

Nazmi ichra shu‘layi Joniyu so‘zi Xusraviy.

Abdurahmon Jomiy fors-tojik shoiri, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili. Asl ismi sharifi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad bo‘lib Jomiy taxallus hisoblanadi.

Xusrav Dehlaviy esa asli Shahrisabzlik bo‘lib, Hindistonda dunyoga kelgan. “Xamsa” yaratgan ijodkorlardan biri bo‘lib 400000 dan ortiq bayt ijod qilgan.

Ma’lumki, mumtoz adabiyotda kishiga jon ato etuvchi obraz sifatida Masih obrazi keltiriladi. Masih nomi keltirilgan ko‘plab baytlarni Navoiy g‘azallarida ham uchratishimiz mumkin.

Har fasohatki, labing qildi Masixo eshitib

Jon topib, kelmadi og‘zi aro taxsin so‘z.

Iso Masih – Qur’ondatilga olingan payg‘ambarlardan biri Islomda Muhammad (s.a.v) dan oldingi payg‘ambar sifatida alohida e’zozlanadi. Qur’onda shuningdek, “Al-Masih” (xudo yorlaqagan), “Ibn Maryam” (Maryamning o‘g‘li), “Abdulloh” (Allohning quli), “Rasululloh (Allohning elchisi). Iso Masihga “Injil” nozil qilingan. O‘zidan kein Ahmad (ya’ni Muhammad) nomida bir payg‘ambar bo‘lishi bashoratini yetkazgan.

Baytda aytilishicha, Masih yorga jon ato etdi. Lekin Yor jon topib, og‘zi aro taxsin so‘z ham aytmadi.

Yo‘q og‘izdin nukta aytur mahi ashimdek bo‘limg‘ay

Gar quyosh har zarrasidin bir Masiho aylasa... baytida ham Masih talmeh san’atiga asos bo‘lgan.

G‘azallarda nomi ko‘plab tilga olingan daryolardan biri Jayhun(Amudaryo) hisoblanadi.

Zavrak ichra ul quyosh sayr aylamas Jayhun aro,

Axtari sa‘di xilol ichra kerak gardun aro.

Quyoshday yuzi porloq ul go‘zal Amudaryoda sayr qilmoqda deb o‘ylamang, balki go‘yo yangi oy o‘rog‘i o‘rtasida osmonni kezayotgan baxt yulduzi deb ayting. Bunda shoir go‘zal o‘xshatish qilgan Daryodagi kema(qayiq) va unda o‘tirgan mahbuba osmondagi oy va yorqin baxt yulduziga qiyoslangan.

Moniy obrazi Navoiyning ham nasriy asarlari ham lirikasidan o‘rin olgan. Jumladan, Farhod va Shirin, Sabbai Sayyor dostonlarida Moniy obrazini uchratishimiz mumkin.

O‘ylakim Moniy ishidin zoye’ o‘ldi naqshi Chin,

Ul buti Chin suvratidin bo‘ldi naqshi monaviy.

“Farhod va Shirin” dostoniga ko‘ra Farhod uchun qasr qurishga kirishiladi. Turli joylardan ko‘plab muhandislar-u me’morlar chaqirtiriladi. Xitoy mamlakatida egizak ikki usta bo‘lib birining laqabi Boni, ikkinchisiniki esa Moniy edi. Boniy me’morlik bilan Moniy chizgan rasmlar xuddi jonli siymolardek ko‘rinar, mamlakatdagi eng mohir naqqosh edi. Farhod Moniydan naqqoshlik sirlarini puxta o‘rganadi. Ya’ni tasavvufi jihatdan komillikka yetishish sirlarini qalbida naqshlashni, qilgan ezgu ishlari mashaqqatli safarlar davomida ushbu naqshlarni yanada mukammallashtirishni egallay boshladi. “Sabbai Sayyor” dostoniga ko‘ra esa Moniy shoh Bahromga Diloromning suratini ko‘rsatgan obraz sifatida gavdalanadi. Navoiy o‘z asarlarida Moniyni yuksak saviyali, donishmand sifatida baholaydi. Yuqoridagi baytda keltirilgan Moniyning naqqoshlik ishidan butun Chin suvratini namoyonbo‘lishi tasviri Navoiy so‘zlari naqadar rostligidan dalolat beradi.

“Layli va Majnun” dostoni Navoiy “Xamsa”ning uchinchi dostoni bo‘lib, doston qahramonlari shoirning ko‘plab g‘azallarida talmeh san’atini yuzaga keltirgan. Jumladan,

Qilsangiz tasviri layli, husnin ul oydek sizing

Lek Majnunni Navoiy birla monand aylangiz...

Layli obrazi ham Navoiyning oshiqona baytlarini ifodalashda asosiy qahramonlardan biri hisoblanadi. Dastlab, Layli arab mamlakatlarida kichik epizod ko‘rinishiga ega bo‘lgan Nizomiydan boshlab bu fikr mahorat bilan rivojlantirildi va Layli dostonida mukammal, yetuk, barkamol, ayol obraziga – sevgi va vafo ramziga aylatirildi. Navoiy Layli va Majnun obrazlari orqali majoziy oshiq-mashuqlar timsolini gavdalandirilgan.

Baytda Navoiy Layli obrazini gavdalandirar ekan, uni go‘zallikda oyga qiyoslagan. Demak, go‘zallikda Laylining bashariyat orasida tengi yo‘q. lirik qahramon aytmoqdaki, Layli husnini oy bilan te etsangiz ham, lekin Majnunni Navoiy bilan monanad aylang. Ya’ni Navoiy o‘zini oshiq hisoblab, oshqlikda Majnun Navoiydek demoqchi.

Navoiy ijodida H. Boyqaroning o‘rni beqiyos. Navoiy “Majolis un-nafois” asarining 2-majlisini aynan do‘sti Husayn Mirzoga bag‘ishlaganini Shoh G‘oziy deya e’tirof etgan. G‘azallarida ham uning nomini ko‘p bora ko‘rishimiz mumkin.

Masalan,

*Sen Navoiyg'a vafo aylamasang bor o'lsun
Shoh Abulg'ozib ibn Boyqaro, ey qorako'z...*

H. Boyqaro ham shoh, ham shoirdir. Uning nomini tilga olganda darhol Navoiy esga tushadi. H. Boyqaro shaxs sifatida qator fazilatlar egasi edi. U mard, shijoatli bo'lgan, qilichbozlikda temuriylar orasida unga teng keladigani bo'lmagan, adolatli bo'lgan... Adabiyotni, san'atni sevgan. Uning davrida mamlakada, ilm-fan, adabiyot rivoj topgan. Birgina keltirilgan baytda Navoiyning do'stiga bo'lgan hurmati, e'zosi, Navoiy hayotida H. Boyqaroning o'rni nihoyatda ulkanligiga guvoh bo'lamiz.

Mana Navoiyning "Garoyib us-sig'ar" devonidagi baytlar bilan tanishdir. Ushbu keltirilgan barcha baytlarda talmeh san'atining yetuk namunalari o'rin olganining guvohi bo'ldik. Navoiy ijodida ayniqsa g'azallarida badiiy san'atlarining barchasidan ham unumli, beqiyos foydalanilgan. Lekin shoir g'azallarida talmeh san'atining o'rni o'zgachadir.

Ko'rganimizdek, baytlarda tarixiy, afsonaviy shaxslar, qahramonlar, joy nomlari, mashhur asarlar "Talmeh"ni yuzaga keltirgan. Talmehga asos bo'lgan baytlarda "Jamshid, Xizr, Yusuf, Farhod, Layli, Majnun, Jomiy, H. Boyqaro kabi ulug' zotlarning nomi zikr etilgan. Navoiy ushbu qahramonlar hayotini puxta o'rgangan. Asarlarining epizodlariga aylantirgan, g'azallarida ularning nomini qo'llab talmeh san'atining takrorlanmas namunalari yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. Navoiy. "Xazoyin ul-maoniy". – Toshkent: (Nashriyoti, chiqqan yili, beti. – 540 b).
2. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" I, II, III, IV. Toshkent. 1985.
3. A. Husayniy. "Badoe' us-sanoye".
4. A. Navoiy. "Xamsa"
5. www.Ziyouz.com

TILIMIZDAGI DIALEKTLARNING BADIY ADABIYOTDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

Norsafarova Nilufar,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada dialekt (shevalar tizimi) haqida, uning badiiy adabiyotdagi o'rni, ahamiyati hamda bunday so'zlardan foydalanish unumlilik haqida so'z yuritiladi va bular bir nechta badiiy adabiyotlar (XX va XXI asrlar adabiyoti) misolida yaqqol yoritib beriladi.

Abstract. This article talks about dialect (a system of dialects), its place in fiction, the meaning and effectiveness of using such words, and this is clearly explained using the example of several works of fiction (literature of the 20th and 21st centuries).

Kalit so'zlar: dialekt, shevaga xos so'zlar, badiiy adabiyot, qahramon, his-tuyg'u, ahamiyat, tilning boyishi, adabiy til, istiqomat qilmoq, hudud.

Key words: dialect, dialect words, fiction, hero, emotion, meaning, linguistic enrichment, literary language, settlement, territory.

Shevaga xos so'zlar har bir tilining asosini tashkil qilib, milliy qadriyat hisoblanadi. Tildagi so'zlar boyligining ko'p qismi aynan shevaga xos so'zlardan iboratdir. Bir tilning faqat ma'lum hududiga xos bo'lib, boshqa joylarda o'zgacha nom bilan yuritiladigan so'zlar shevaga xos so'zlar sanaladi. Bu so'zlardan bittasi umumxalq tili bo'lgan adabiy til uchun qabul qilinadi va ana shu so'z adabiy til uchun me'yor sanaladi.

Masalan, do'ppi so'zi adabiy me'yor, kallapo'sh, qalpoq, takya so'zlari esa shevaga xos so'zlardir. [5-sinf ona tili darslik. To'ldirilgan to'rtinchi nashri. Toshkent "Ma'naviyat" 2015. 195-bet].

Bunday so'zlarni ilmiy ravishda o'rganadigan fan esa o'zbek **dialektologiyasi** hisoblanadi. *Shevalar to'g'risidagi fanni o'rganish talabalarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug'diradi. To'g'ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o'zbek adabiy tilida muomala qilishi*

shart, lekin bu o'z shevasini unutishi kerak degan so'z emas. [O'zbek dialektologiyasi. Ashirboyev Samixon. "Navro'z" nashriyoti Toshkent – 2016. 3-bet].

Shevaga xos so'zlar tilning kelib chiqishi, uning rivojlanishi uchun muhim manba vazifasini bajaradi. O'zbek tili ham uzoq yillarni boshidan kechirdi. Hozirgi kunda ham Markaziy Osiyo, Afg'oniston hududlarida o'zbek xalqiga mansub qavmlar istiqomat qilishadi. Bunday vaziyatda, albatta, til tarixini o'rganishda ko'plab o'ziga xosliklar kelib chiqadi. Dialektologiya fanining asosiy maqsadi shevalarni o'rganish natijasida tilimizning naqadar boy ekanligini ko'rsatib berish hamda boshqa-boshqa hududlarda istiqomat qiluvchi fuqarolarning nutqini o'rganishdir. Bu esa ma'lum bir hududdan boshqa bir hududga borganda o'sha hudud aholisining nutqini tushunishdagi muammolarning yechimi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Qashqadaryo viloyati, Dehqonobod tumanidagi Oqirtma qishlog'ida yashovchi aholining nutqida *dovruppa*, *do'vruppa* so'zini eshitishimiz mumkin. Bu so'zning adabiy tilimizdagi muqobili esa nahotki so'zi hisoblanadi. Bundan tashqari *qushur*, *havo*, *ocha*, *oja*, *yona*, *girdixona*, *tavir*, *qo'ton* so'zlari ham aynan Dehqonobod aholisi orasida keng qo'llanadi. *Qushur* so'zi yopmoq degan ma'noda ishlatiladi. Masalan, eshikni qushur deyilsa, eshikni yop degan ma'noda; *havo* so'zi yomg'ir ma'nosida: *havo yog'di* – *yomg'ir yog'di*; *ocha* – buvi; *yona* – o't-o'lan o'suvchi tepalik; *girdixona* – uzun ko'rpacha; *tavir* – xunuk, *qo'ton* – qo'y qamaladigan, simsetka bilan o'ralgan hudud ma'nosida ishlatiladi. Shevalar tilimizning bundan-da boyishiga juda katta ahamiyatga egadir.

Bundan tashqari, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar, badiiy asarlarda dialektal belgilar namoyon bo'ladi, chunki ijodkor, yozuvchi yoxud uni ko'chiruvchi muayyan bir shevaning vakillari bo'lgani sababli ham ularning shevasi badiiy asarda aks etmay qolmaydi.

Aynan shuning natijasi o'laroq yozuvchining nima demoqchi ekanligi, asar qahramonlarining qaysi hududga mansubligi, shuningdek, ularning ichki his-tuyg'ulari, kechinmalari yanada yaqinroq yoritib beriladi. Ko'pincha, buni Tog'ay Murod asarlarida kuzatishimiz mumkin. Tog'ay Murod "Yulduzlar mangu yonadi" asarida surxondaryoliklarning kelib chiqishi, shevasini to'liq namoyon etgan. O'quvchi kitobxon asar mutolaasi davomida ko'plab dialektlarga duch keladi, bunda esa Surxondaryo xalqining urf-odatlarini hamda milliyligi ufurib turadi: ***Oshna***, *Momoqizning oldiga bor. Ko'nglingni to'q qil: Momoqiz oldida yuzing yorug'.*

Ushbu so'zning dominanti do'st bo'lib, *oshna* so'zi, asosan, Surxondaryo, Qashqadaryo hududlarida keng qo'llanadi.

Endi qo'lga tushgan bola girda qoldi. Bolalarni izladi. Bu yashinmashoq o'yini bo'ldi. [Tog'ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi. Ziyo nashr. Toshkent – 2020. 5-bet].

Bo'ring onasi Nasimning yelkasiga beqasamdan to'n yopdi. Peshonasidan cho'lp-cho'lp o'pdi. [Tog'ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi. Ziyo nashr. Toshkent – 2020. 19-bet]

Bundan tashqari, Cho'lponning "Kecha va kunduz" dialogiyasida ham bu kabi so'zlardan unumli foydalanilgan: *–Soyning narigi yuzidagi do'ngni sekin-sekin olib tashlab, yer qildim. Yana bir shapaloq suvlik yer bo'ldi. Endi, odamlardan-u dastmoyadan qiyalayotirman...*

Dastmoya (forsa; ozgina pul, mablag'; mol) –1) savdo-sotiq ishlarida aylantirib turiladigan va o'sha asosda foyda ko'riladigan dastlabki asosiy mablag'; 2) bisotdagi bor-yo'g' narsa; 3) biror ish-harakat qilish uchun vosita, dastak, bahona bo'lgan narsa, ro'kach. [Abdulhamid Cho'lpon. Kecha va kunduz. Ilm- ziyo-zakovat. Toshkent –2019. 17-bet]

Dastmoya so'zi ko'plab hududlarda, xususan, Qashqadaryo, Andijon viloyatining ba'zi qishloq hududlarida "biror joyga borganda ehson sifatida olib boriladigan narsa", bu so'z muqobili sifatida ko'pincha ***dastovez*** so'zi ham ishlatiladi.

Zamonaviy adabiyotlarimizda ham shevaga xos so'zlardan unumli foydalanilgan. Misol tariqasida Javlon Jovliyevning "Qo'rqma" romanini keltirishimiz mumkin:

"Sutdan qolgani bilinmasin, irik jigit bo'lsin ", –dedi. [Javlon Jovliyev. Qo'rqma. Uchinchi nashr. Toshkent 2022, 23-bet]

-O'tirik gapirmang!

-Qo'ylarning tarixi qo'ylik, qullik... [Javlon Jovliyev. Qo'rqma. Uchinchi nashr. Toshkent 2022, 24-bet]

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, shevaga oid so'zlar tilimizning milliy boyligi hisoblanib, bunday so'zlarning vazifasi asosan badiiy uslubda asarning ma'nosini, muallifning maqsadini yana

ham yaxshiroq ifodalab berish hamda asar qahramonlarining istiqomat qilib turgan hududlarini aniq-oydin ko'rsatib berishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov. I. Vatan va xalq mangu qoladi. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. –B. 123
2. Abdulhamid Cho'lpon. Kecha va kunduz. Ilm- ziyo-zakovat. Toshkent –2019.
3. Javlon Jovliyev. Qo'rqma. Uchinchi nashr. Toshkent 2022
4. Tog'ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi. Ziyo nashr. Toshkent –2020
5. O'zbek dialektologiyasi. Ashirboyev Samixon. "Navro'z" nashriyoti Toshkent –2016.
6. 5-sinf ona tili darslik. To'ldirilgan to'rtinchi nashri. Toshkent "Ma'naviyat" 2015.

ONA TILI TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUV

Qarshiyeva Durdona,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili ta'lim tizimida foydali innovatsiya texnologiyalaridan keng foydalanishni yo'lga qo'yish. Maktab ta'limida o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini oshirish, yosh avlodga davlat ta'lim standartlari asosida dars o'tish jarayonlari hamda turli xil metodikalaridan foydalanish masalalari to'laqonli aks ettirilgan

Abstract. In this article, the wide use of useful innovation technologies in the mother tongue education system. In school education, the issues of improving the knowledge and skills of students, teaching the young generation based on state educational standards, and using various methods are fully reflected.

Kalit so'zlar: innovatsiya, texnologiyalar, ona tili, ta'lim, metod, raqobat, fikr, mustaqil qaror chiqarish, o'quvchi, o'qituvchi.

Key words: innovation, technologies, mother tongue, education, method, competitive, opinion, independent decision making, student, teacher.

Axborot kommunikatsion texnologiyalari barcha sohalar qatori ta'lim tizimiga ham izchillik bilan kirib kelmoqda. Jumladan, axborotlashtirilgan multimediali ta'lim texnologiyalarini boshlang'ich ta'limga joriy etish orqali o'tiladigan fanlar mazmunini o'quvchilar ongiga to'liq va mukammal ravishda singdirish, innovatsion vositalar bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari boshlang'ich ta'limda multimedia vositalaridan samarali foydalanishning o'ziga xos afzalliklari bor.

"Innovatsiya" atamasi lotincha "novation" so'zidan olingan bo'lib, "yangilanish", "in" – "yo'nalishida" ya'ni o'zgarishlar yo'nalishida deb tarjima qilinadi.

O'zbekiston ta'lim yo'nalishida hozirda ko'plab yangilanishlar, o'zgarishlar bo'lmoqda. Masalan, hozirgi yosh avlod darsliklarida ham ko'plab o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. Buning yutuq va kamchiliklari ham mavjud. Ijobiy taraflari shundaki yoshlarni kichkinaligidan erkin va keng fikrlashga o'rgatish uchun, hikoyalar tahlili fikrlashga majbur qiluvchi savollar talaygina. Va shuni aytishimiz mumkinki, boshlang'ich sinflar darsliklari ham takomillashib boryapti. Innovatsion texnologiyalardan foydalanib tahlil qilishni o'rgatuvchi, QR kodlik hikoya asar she'rlar paydo bo'lgan. Bu esa darslar faqat o'qituvchi va bola o'rtasida bo'lmay balki bolaning ota-onasini ham jalb qilish uchun qilingan g'oya. Hozirda maktablar ham institut, texnikimlarda ham hatto zamonaviy texnologiyalardan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan taqdimotlardan foydalangan holda erkin gapirish yo'lga qo'yilgan.

Va butun O'zbekistonda o'qish sifatini yaxshilash maqsadida chet el innovatsiyalari, o'qitish sifatlari olinib kelinmoqda.

Komil inson tarbiyalashda maktab ta'limida yetakchi fan hisoblangan ona tili fanining o'rni beqiyosdir. Ona tili ta'limining asosiy talablariga ko'ra, o'quvchi mavzu bo'yicha belgilangan bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash uchun darslikdagi mashq va topshiriqlarni mustaqil, ijodiy fikrlash orqali bajarish kerak. Shuningdek, berilgan topshiriqlarni bajarishda kuzatish, umumiylikni topish,

farqlarni aniqlash, qiyoslash, tasniflash, xulosa chiqarish, amaliyotda qo'llash kabi amallarni bajarish kerak.

Hozirgi innovatsion, o'zgarishlar davrida yoshlarni erkin fikrlash, mustaqil qaror chiqarish va hozirda raqobatbardosh yoshlarni tarbiyalash, kamol toptirish asosiy vazifa qilib qo'yilgan. O'qituvchi o'quvchining shaxsiy takomillanishi, rivojlanishi, bilim olishi va shuning bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini ham bajaradi.

Ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning 100 dan ortiq turi mavjud bo'lib ularning eng samarali va sinovdan o'tgan turlari "Aqliy hujum", "Taqdimot", "Muammoli vaziyat", "Blits so'rov", "Aql charxi", "Teskari test", "Zinama-zina", "Bumerang", "Konseptual jadval" hisoblanadi. Ular orqali o'tilgan mavzuni tushuntirish, mavzuni mustahkamlash, yangi mavzuni tushuntirish, uyga vazifa berishda keng foydalanish mumkin va ular eng samarali va sinovdan o'tib yaxshi natijalar ko'rsatgan usullardir.

Ona tili fanini o'qitishda yechimini kutayotgan anchayin dolzarb muammo va kamchiliklar bor.

Jaloliddin Rumiy aytganlaridek, (O'quvchining yomoni bo'lmaydi, balki yomon ustoz bo'ladi). Ya'ni o'qituvchining ma'lumotni yaxshi, to'g'ri tushuntira olmasligi hozirda ham dolzarb muammo. Ammo o'quvchilarning ham o'zlarini shakllantirishga bo'lgan intilishining sustligi mavjud va yana shuni aytish joizki mavjud oliy ta'lim muassasalarida ona tili yo'nalishida o'qituvchi, pedagog kadrlarni tayyorlash sifati hozirgi kun talablariga xos kelmasligi ko'rib chiqilmoqda.

Ona tili ta'lim tizimida erishilgan yutuqlarga keladigan bo'lsak.

O'quvchining nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga, keng fikrlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ona tili fanida o'qitiladigan mavzular sinflar kesimida tahlil qilinganda, o'quvchi uchun murakkab bo'lgan ko'plab grammatik mavzularni qo'yilganligi. Hamda ona tili fanini hayot bilan bog'lab o'tish keng qo'llanilayotganligi, o'quvchilarga mazmunli, sodda va qiziqarli shaklda yetkazilmoqda. O'quvchilarning darsliklaridagi mavzularni o'zlashtirishida intilish, ishtiyoq, maylni paydo qiladigan mantiqiy kreativ, ijodiy fikrlashga chorlovchi mashqlar, topshiriqlarni ortganligi ham bunga misol bola oladi. O'quvchi va pedagoglarning metodik ta'minotini takomillashgani, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari va mutaxassislari uchun masofadan o'qitilish kurslari keng joriy qilinganligi va boshqalarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, qo'llanilgan usullar o'quvchilarning intellektual faollik, qiziqishlari hamda moyilliklaridan kelib chiqqan holda bilimlarning ortishi va ko'nikmalarining malakaga aylanishini ta'minlaydi. Ta'lim sifat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mamlakatimizda ta'limtarbiyani hozirgi zamon talablari darajasida olib borishda mavjud barcha imkoniyatlar va vositalardan samarali foydalanganimizdagina ma'naviyati yuksak yoshlarni tarbiyalashga erishamiz. Zero, ona tili darslarida bilim olishni osonlashtiruvchi, qiziqitiruvchi ta'lim usullaridan foydalanish ta'lim jarayonining yanada samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shokirova G. A. "Ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish" maqolasi, 2022.
2. Shayxilomov N. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020.
3. Xolbekov S.B. Adabiyot darslarida interfaol metodlardan foydalanish samarasi. Science and Education, 2020
4. Saidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". - T.:2003.

O'QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASHLARINI RIVOJLANTIRISHDA STEAM FANLARINING O'RNI

Raxmatov A'zam Ashur o'g'li,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi,

Maxammadiyeva Diyora Otabek qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti TT1-22-guruh talabasi

raxmatovazam016@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada STEAM ta'lim texnologiyalarining ta'lim berish jarayonidagi ahamiyati va vazifalari, mohiyati, STEAM texnologiyasining yutuqlari va afzalliklari to'g'risida ma'lumot berilgan.

Abstract. This article provides information on the importance and tasks of STEAM educational technologies in the educational process, its essence, achievements and advantages of STEAM technology.

Kalit soʻzlar: STEAM taʼlimi, STEAM dasturlari, ijodkorlik qobiliyati, robot, intellektual qobiliyat, zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari.

Key words: STEAM education, STEAM programs, creativity, robot, intellectual ability, modern information and communication technologies.

Hozirgi kunda dunyo taʼlim tizimining eng asosiy va innovatsion metodlaridan biri boʻlib STEAM taʼlimi hisoblanmoqda. STEAM abbreviaturasi juda murakkab koʻrinadi, lekin uni alohida koʻrganimizda sodda va aniq ekanligi namoyon boʻladi, yaʼni: S – science, T – technology, E – engineering, A – art, M – mathematics, yoki tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik sanʼati, ijod, matematika. STEAM fani hozirgi kunda eng koʻp talab etilayotgan fan hisoblanadi. Bu metodika taʼlimni aralash turda olib borish va egallangan nazariy bilimlarni kundalik hayotda qoʻllay olish koʻnikmalarini shakllantirishga imkon beradi. Ushbu metod yordamida fanlar alohida tarmoqlarda emas, umumiy bogʻliqligini koʻrishimiz mumkin. Bu yondashuv oʻquvchilarning ijodkorlik qobiliyatini namoyon etishda yordam beradi. Bunday vazifalar yordamida oʻquvchi gʻoyalarni oʻylab topadi, balki ularni kundalik hayotida amalga oshirishni ham oʻrganadi. STEAM (S-fan, T-texnologiya, E-muhandislik, A-sanʼat, M-matematika) - ilm-fan, texnologiya, muhandislik, sanʼat va matematikani birlashtiruvchi zamonaviy yondashuv. STEAM bolalarda quyidagi muhim xususiyatlar va koʻnikmalarni rivojlantirishga yordam beradi:

4. **Muammolarni keng qamrovli tushunish**

5. **Ijodiy fikrlash**

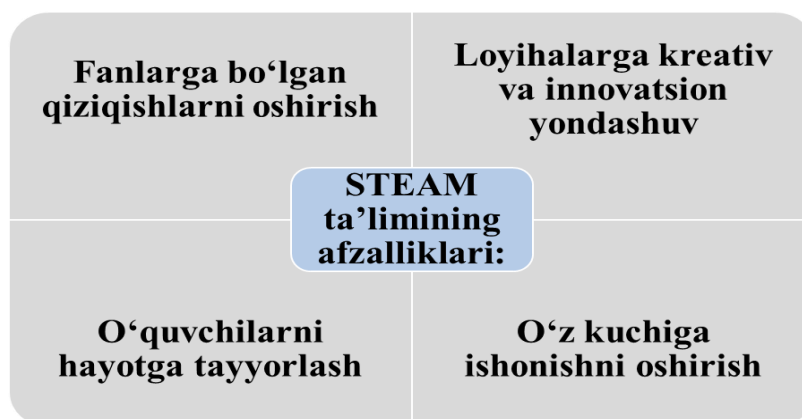
6. **Muhandislik yondashuv**

7. **Tanqidiy fikrlash**

8. **Ilmiy metodlarni tushunish va qoʻllash**

4. **Dizayn asoslarini tushunish.**

Hozirgi davrda STEAM - taʼlim dunyodagi asosiy tendentsiyalardan biri sifatida rivojlanmoqda va amaliyot yondashuvni qoʻllashda beshta sohani yagona oʻquv sxemasiga integratsiyalashga asoslangan taʼlim texnologiyasidir. Bunday taʼlimning shartlari uning uzluksizligi va bolalarning guruhlarda oʻzaro muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish boʻlib, bunda ular fikrlarni toʻplashi va fikrlar almashishi mumkin. STEAM dasturlari ham faol muloqot va guruh boʻlib ishlashni oʻrgatishi bilan ajralib turadi. 1-rasmda STEAM talimining afzalliklari koʻrsatib oʻtilgan.

1-rasm. STEAM taʼlimi

STEAM bizning kundalik hayotimizdagi innovatsiyalarni taʼlim tizimiga kiritib beradi. Oʻzbekiston Respublikasida STEAM taʼlim tizimini davlat taʼlim tizimiga kiritish boʻyicha oʻtgan 2 yil mobaynida ishlar amalga oshirilmoqda. Xususiyl maktablarda buning imkonini osonroq boʻlsa, umumiy taʼlim tizimiga STEAM taʼlim tizimini kiritishda bir qator muammolar bor. 2019-yilning dekabr oyida Xalq taʼlimi vazirligi Xitoyda boʻlib oʻtgan Shanghai International STEAM Education Expo (STEAMEX) koʻrgazmasida ishtirok etdi. Oʻzbekistonda STEAM taʼlim tizimini umumiy xalq taʼlimiga kirgizish va uni qoʻllash borasida AQSH mutaxassisi jalb qilindi.

STEAM ta'limini maktabgacha ta'lim muassasalari va maktablarda tadbqiq etish tavsiya etiladi. Chunki bolaning kichik yoshidan boshlab STEAM tizimiga olib kirishning ahamiyati, muvaffaqiyat ildizidir. Bolalarda fikrlash yoshlikdan boshlanadi. Bola yurishni bilmagan paytida ham jarayonlarning bir-biriga bog'liqligini, ketma-ketligini va ehtimollikni tushuna oladi. Bu xususiyatlar rag'batlantirilishi lozim. Maktabgacha ta'lim tizimida STEAM tizimi bo'yicha faoliyat kundalik ish rejasi asosida olib borilishi mumkin. STEAM ta'lim tamoyillarga asoslanadigan faoliyatlarni ishlab chiqish va amalga tadbqiq etish muhim hisoblanadi.

STEAM ta'lim tizimini bolalar hayotiga kitoblar orqali olib kirish eng samarali usuldir. Chunki kitob bola faoliyat jarayonidagi bog'lovchi vosita hisoblanadi. Misol uchun kitobdagi baliqcha haqida bolalar bilan suhbat qurib, bog'chadagi akvariumda yashovchi baliqlarni o'rgansa bo'ladi. Kitob bolani yoshligidan ilm-fanga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, kitob orqali bolada fanga oid so'z boyligi ortadi. "Quyoshning sirli botishi" kitobi STEAM tizimining S-science bo'limiga mansub yangicha yondashuvga ega kitob hisoblanadi. Bola qiziqarli hikoyalarni o'qish va tomosha qilish mobaynida tabiiy ravishda quyoshning fasllar davomida botishi haqida o'rganib oladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni Prezidentimiz oldimizga qo'ygan vazifalariga asoslanib, har tomonlama yetuk va hozirgi zamon talablariga mos ravishda rivojlanishida STEAM tizimini shakllantirishda quyidagi vazifalarni bajarish kerak bo'ladi:

- Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini kitob bilan ta'minlash jarayonida kitoblarni STEAM tamoyillariga asoslanganligiga qarab tanlash;

- Kichik yoshdagi bolalar so'z boyligini STEAM kitoblari yordamida ko'paytirish;

- Kichik yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan, innovatsion texnologiyalardan tashkil topgan STEAM kitoblarni ishlab chiqarilishini nazoratga olish;

- Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagoglarini STEAM ta'lim tizimi bilan tanishtirish.

Ta'limda STEAM texnologiyasi Amerikada ishlab chiqilgan. Amerikalik tadqiqotchilar tajribani amalga oshirib, ba'zi maktablar bitiruvchilarning qobiliyatlarini e'tiborga olishdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga qaror qilishdi va STEAM tizimi shu tarzda shakllana boshladi. Keyinchalik Art abreviaturasi qo'shildi va STEAM oxirigacha shakllandi.

Statistikaga ko'ra, 2011 yildan buyon STEAM-kasblarga bo'lgan talab darajasi 17% ga oshdi, oddiy kasblarga bo'lgan talab esa faqat 9,8% ga oshdi, bu esa butun dunyo bo'ylab ushbu ta'lim tizimiga katta talabni ko'rsatadi.

STEAM-ta'limi o'quvchilar ilmiy usullarni amalda qanday qo'llashni o'rgatadi. Ushbu dastur bo'yicha talabalar, matematika va fizika bilan bir qatorda, o'z robotlarini ishlab chiqara olish imkoniyatini beruvchi darsliklar bilan tanishishadi. Darslarda maxsus texnologik uskunalar ishlatiladi.

STEAM – ta'lim texnologiyasining maqsadi zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda, bolalarni ilmiy va texnik ijodkorlikka jalb qilish imkoniyati bilan intellektual qobiliyatini rivojlantirishdir. STEAM texnologiyasi AQSH singari Rossiya, Germaniya mamlakatlarida ham qo'llaniladi. Hozirgi davrda STEAM texnologiyasi ko'pgina davlatlarda bolalarni yetuk kadrlar bo'lib yetishishida samarali vosita hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida ham bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilariga STEAM texnologiyasi haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilinmoqda. STEAM texnologiyasi yordamida kichik bolalarni maktabga tayyorlash ham oson kechadi. Chunki bu tizim bolalarni fikrlash qobiliyatini oshiradi va xotirasini yaxshilashga yordam beradi.

Al-Xorazmiy nomidagi IT maktabning ta'lim jarayonida ham STEAM texnologiyasidan keng foydalanib kelinadi. Bundan asosiy maqsad, o'quvchilarning darsda olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash va hayotga tadbqiq qilish imkonini yaratishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, o'rta maktabdagi STEAM yondashuvi bolalarni tajribalar o'tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o'z g'oyalarini amalga oshirishga va oxirgi qarorni chiqarishga undaydi. Ushbu ta'lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko'nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga imkon beradi va universitetga kirish va keyingi o'qishni osonlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti. 2006, 160 b.

2. Ishmuhammedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. – T.:Nizomiy nomidagi TDPU, 2004, 2008 (qayta nashr). – 44 b
3. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.– T.: “Nihol” nashriyoti, 2013, 2016.–279b
4. Z.M.Ashurova, G.N.Davronova “Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari” fanidan o'quv- uslubiy majmua B-2021-83b.

O'ZBEK ADABIYOTIDA “EVRILISH” MOTIVI QATNASHGAN ASARLAR TAHLILI

Rizayeva Mahliyo Azamat qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4-bosqich talabasi

rizayevam1901@gmail.com

Annotatsiya. Maqola o'zbek adabiyotida ahamiyatga ega bo'lgan badiiy asarlar syujetidagi ma'lum bir elementlarni evrilishga oid qismlarini badiiy analiz qilishga bag'ishlanadi. Ushbu manbada turli xil davrlar va mualliflar tomonidan yozilgan asarlarni bir-biriga o'xshash hamda farqli jihatlari ta'riflangan.

Abstract. The article is devoted to the artistic analysis of the parts related to the evolution of certain elements in the plots of artistic works that are important in Uzbek literature. This source describes the similarities and differences between the works written by different authors and periods.

Kalit so'zlar: metamarfoza, transformatsiya, evrilish, o'zgarish, mifologiya, ambivalentlik, analiz(tahlil), anlagiya (aynan o'xshashlik) farqlanish.

Key words: metamorphosis, transformation, evolution, change, mythology, ambivalence, analysis, analogy (exact similarity), differentiation.

Bugungi jadal rivojlanayotgan, globallashuv davrida savdo-sanoat, texnologiya va boshqa sohalar kabi adabiyotimiz ham o'zining rivojlanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Mustaqillik davri va zamonaviy adabiyotimizdagi evrilish va o'zgarish mavzusiga urg'u berar ekanmiz, ta'kidlab o'tish lozimki, Jahon antik va mumtoz adabiyotlaridagi metamarfoza turlari, shakllari adabiyotshunoslar va boshqa mutaxassislar tomonidan juda ko'p va chuqur o'rganilgan hamda tahlil qilingan. So'zimizning yaqqol dalili sifatida Frans Kafka ko'z oldimizda jonlanadi. Evrilish degan so'zni eshitgan har bir kitobxon Gregor Zamzani bir xotirlaydi. Uning nima uchun bir kunda to'satdan hasharotga aylanib qolgani, asarning davomini o'qishga va asar haqida falsafiy fikr yuritishga chorlaydi. Eng qadimgi miflarda uchragan evrilish motivi G'arb adabiyotida an'anaga aylanib qolgan edi. XX asrga kelib Frans Kafkaning “Evrilish” asari o'zidan keyin shu mavzuda yozilgan asarlarga yo'lboshchi bo'ldi va an'anani qayta yangiladi.

Shu jumladan, o'zbek adabiyotida ham metamorfoza va evrilish motivlari qatnashgan asarlar ko'p. O'zbek folklorida yaratilgan ertak, doston kabi janrlarda evrilish motivlari yetakchilik qiladi. Jumladan, qahramonning pariga aylanib qolishi, qizning kaptarga aylanib uchib ketishi, devning olmaga aylanib qolishi motivlari magik motivlar sanaladi. Bunga misol tariqasida Nazar Eshonqulning “Istilo”, “Bahovuddinning iti”, Usmon A'zimning “Bulbulga aylangan odam”, O'tkir Hoshimovning “Haqqush” kabi asarlarini keltirish mumkin.

Ba'zi bir asarlar adabiyot tanqidchilari va izlanuvchilari tomonidan bir necha talqinlarga ega bo'lib, bu talqinlar goho adibning nuqtai nazaridan ham mutlaqo farqlanadi. O'z ishining ustasi bo'lib ketgan adabiy tanqidchilar asarlarni hattoki yozuvchi payqamagan qirralarini ham badiiy kashf eta olishadi.

O'zbek adabiyotini tahlil qilish orqali evrilish mavzusiga qiziqish bildirgan jahon adabiyotshunoslarini o'zbek adabiyotiga va folkloriga e'tiborlarini tortishni maqsad qildik.

Bu maqolaning maqsadi tanlab olingan asarlardagi evrilish va o'zgarish epizodlaridagi o'xshashlik hamda butkul farq qiluvchi jihatlarni iloji boricha kengroq yoritib berishdan iboratdir.

O'zbek adabiyotida evrilish va o'zgarish motivi bor asarlar talaygina. Ayniqsa xalq og'zaki ijodi juda katta xazina, chunki evrilish va o'zgarish motivi rang -barangligi bilan ajralib turadi. Biz tanlab

olgan asarlar dengizdan bir tomchi xolos. Asarlarni tahlil qilsak, ushbu tanlab olingan asarlardagi qahramonlarni adiblarlar katta mahorat, yuksak badiiy pafosda ifodalaydi. Nazar Eshonqul asarlarining betakrorligi insonni o'ziga jalb qiladi. Nazar Eshonqul o'zbek nasriga, ayniqsa, hikoyachilik janriga o'zgacha bir ruhni olib kirdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Endi sevimli adabimiz qalamiga mansul asarlarni tahlil qilsak. Nazar Eshonqul o'zining ba'zi asarlarida nima uchun it va qo'zichoq timsollarini kiritadi? Birinchi asar "Istilo" da bosh qahramon qo'zichoqqa aylanib qoladi. Asar shunday boshlanadi: "Sen bu dunyoga xaloskor o'lgan kuni kelgan eding..."¹ degan jumlaning epigraf qilib olinishi ham asarning mohiyatini ochib beradi. Ushbu asarda voqealar ayanchli tarzda ochib beriladi. So'zimizning isboti hikoyadagi bir jirkanch holatda keltirilgan, otam va bobomni qatl qilish marosimi meni juda ham qo'rquv iskanjasida yashashimga sababchi bo'lgan deydi, – bosh qahramon. Chunki bosh suyagni ochib ichiga ilon solib tikib qo'yib, insonning ongsiz holatdagi harakatlari qanchalik ayanchli. Shuning natijasida qalbida doimo qo'rquv bo'ladi, shu tarzda yashashda davom etadi, o'zini ta'qib qilayotgan yovuzlar qo'lga tushib o'lgandan ko'ra, jirkanch muhitda bo'lsa ham yashashni xohlaydi. Doimo ta'qib va iskanja ostida yashagan inson hikoya oxirida ikki ta'qibchining ta'qibidan qochib qutula olmaydi, hozir hayotim nihoyasiga yetadi deb o'ylaganida, hikoya so'ngida u bir zunda qo'zichoqqa aylanib qoladi. Ta'qibchilar qo'zichoqni ko'rib taajjubga tushishadi va uni boqib olishga qaror qiladi. Shu tariqa bir insonning hayot yo'li orqali butun boshli xalqning ijtimoiy-siyosiy va hatto iqtisodiy ahvoli yoritib beriladi. Asarda ijtimoiy-siyosiy tuzum ta'siri badiiy kinoya va sarkazm orqali ifoda etiladi.

Keyingi asar "Bahovuddinning iti" asari bo'lib, asar so'ngida qahramon itga aylanib qoladi va itga aylangandan so'ng o'zligini anglab yetadi. Ungacha ruhiyatidagi o'zgarishlar uni tark etmaydi. Itning nolasini xuddi o'zidan chiqayotgan noladek his qiladi va asar so'ngida ong va tana birlashadi. Ushbu hodisa etni jimirlatishi tabiiy hol, lekin u it bo'lgan holidagida o'zining kimligini anglaydi. Butun umr mazmunsiz yashagani, hayoti go'yo oq va qoradan iborat ekanligidan unga yashashning ham qizig'i yo'q edi. Itni bog'da uchratgan kuni uni elitgan uyqu ta'siridami yoki boshqa, bog'dagi it go'yo uning tanasidan chiqib ketayotgandek edi.

Ma'lum vaqtdan so'ng esa tana va ruh bir butunlikni hosil qiladi, shundan so'ng qalb sokinlikni his qiladi. Xulosa qilib aytganda, asardagi evrilish motivi tananing itga aylanib qolishi va tana it shaklida bo'lganida o'zligini anglab yetishidir.

Usmon A'zimning "Bulbulga aylangan odam" balladasi sarlavhasining o'zi odamni ushbu she'rni o'qishga jalb qiladi. Nima uchun bulbulga aylangan odam, nima uchun shoir shunaqa nom qo'yan degan savollar tug'ilishi tabiiy hol. Bu savollarga to'liq yechim, albatta, adibning o'zida, biz shunchaki she'rni qo'ldan kelgancha tahlil qilamiz. Inson nimanidir chin dildan xohlasa 18 ming olam uning xohishlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilar ekan! She'rdagi qahramon ham gullarni juda yaxshi ko'rar, hayotining mazmuni ekan gullar, har tong gullariga mehr bilan boqib doimo ularga g'amxo'rlik qilar ekan, biror barg sarg'aysa, shu kuni u inson uchun hayot juda beshafqatdek tuyularkan. Vaqt o'tgan sari u insonning gullardan umuman ajralgisi kelmay avval boshda soatlab, keyinchalik esa butun kun davomida gullar yonidan bir qadam ham nariga ketmas ekan. Hayolot ruh, tan, jism oxiri bir kun u insonni bulbulga aylantiribdi. Shundan so'ng haligi inson doimo gullari bilan birga bo'libdi. Nima uchun she'r oxirida inson bulbulga aylandi? Odam holida qolib gullarini yaxshi ko'rsa ham bo'lardiku dersiz, bu shoirning fantaziyasi va asarning falsafiy ruhda yozilganini ham ko'rsatib beradi? Bulbul doimo gulga oshno bo'lib yashaydi, endi ularni ayro qiladigan hech narsa qolmadi. Inson ham hayotidan mamnun. Asarda insonning bulbulga aylanishida evrilish motivi kuzatiladi.

Har bir asar so'ngida ma'lum bir o'zgarish ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi, ya'ni bir narsadan boshqa narsaga aylanish bu hodisa evrilish hodisasidir.

"ONA" ushbu zot farzandi uchun har doim har narsaga tayyor turadi, hattoki jonini berishga ham. Doim farzandlari ahil inoq, yaxshi yashashi uchun harakat qiladi. Keyingi hikoyamiz, sevimli adibimiz O'tkir Hoshimov qalamiga mansub "Dunyoning ishlari" asaridagi "Haqqush" hikoyasidir.

"Qiziq, har gal bosh ustiga bosib tushgudek mag'rur qad kerib turgan tog'larni, ulkan novvot parchasidek qirrador qoyalarni ko'rganda hayot abadiy emasligini o'ylayman."⁶⁸

Ha, to'g'ri hayot abadiy emas, lekin o'sha ma'lum bir vaqtlik hayotimizni chiroyli va mazmunli yashash o'z qo'limizda. Har safar tog'ga bosganimda ajoyib manzara va qushlarning ovozi menga mungli iztirobli tuyuladi, – deb hikoya qiladi asar qahramoni. Onam yoshligimizda har xil cho'pchaklar aytib berardi, shulardan biri ikki noahil aka-uka haqidagi edi. Aka-ukalarning noahilligi dilini og'ritardi, uni xafa qilardi, bir kuni xudoning qahri kelib aka-ukalarning ko'zlarini ko'r qilib qushga aylantirib qo'ydi, onam bu bilan bizlarga juda ham ahil bo'linglar derdi.

To'g'ri, ona hech qachon farzandiga yomonlikni ravo ko'rmaydi, lekin ularning munosabati va onaning iztirobini ko'rib xudoning qahri keladi, shundan so'ng aka-ukalar doimo bir-birini qidirar ekan. Ta'sirli hikoyani bir o'qigandan insonning qalbi junbushga to'lib, beixtiyor ko'zlarga yosh keladi. Taqdir tasodifiy yoki nafs uchun kurashmi bilmadim, insonlar ulg'aygan sari, o'z hayot qobig'iga o'ralib ota-ona, aka-uka, opa-singlisidan ham xabar ololmay qoladi. Hikoyada o'zbek xalq ertaklarida mavjud an'ana magik evrilish holati kuzatiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, inson bu hayotda yashar ekan, avvalo, o'zligini his qilishi kerak. Nima uchun maqolamga aynan o'zbek adabiyotida evrilish motivi bor asarlar tahlili deb nom qo'ydim. Maqsad faqatgina evrilish, o'zgarish, metamorfoza jahon adabiyotida emas, o'zbek adabiyotida ham juda chiroyli na'munalari borligini ko'rsatib bermoqchi bo'ldim. Bu motiv aslida o'zbek folklorida mavjud an'ana bo'lgan, jahon adabiyotida esa, dastavval, miflarda kuzatiladi. "Illiada" va "Odissey" asarlaridagi mifologik qahramonlarning xatti-harakatida mifologik evrilish kuzatiladi. Biz yuqorida tahlil qilgan asarlarda evrilish va o'zgarish motivi to'satdan paydo bo'lmagan, ularning asosida folklorizm an'anasi hamda mifologik asos mavjud degan xulosaga keldik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. N.A.Kadirova Jahon adabiyotda evrilish mavzusidagi asarlar tahlili maqola. Buxoro -2019.
2. N.Eshonqul. "Istilo" hikoya . Toshkent.
3. N.Eshonqul. "Bahovuddinining iti" hikoya. Toshkent.
4. O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari" "Haqqush " hikoyasi. Sharq. Toshkent-2010
5. U.A'zim "Bulbulga aylangan odam" ballada.

MAKTAB DARSlikLARINI LINGVISTIK EKSPERTIZADAN O'TKAZISH METODLARI

*Shomurodov Nurbek Shavkat o'g'li,
SamDVMChBU akademik litseyi o'qituvchisi
nurbekshomurodov@gmail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligi va didaktikasining zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda "sifatli ta'lim" matnining lingvistik parametrlari tasniflanadi va muhokama qilinadi.

Abstract. In this article, based on the modern achievements of world linguistics and didactics, the linguistic parameters of the text "quality education" are classified and discussed.

Kalit so'zlar: maktab darsligi, lingvistik ekspertiza, o'qish qobiliyati, ilmiy tushunchalar, ilmiy fikrlash, fan tili.

Key words: school textbook, linguistic expertise, reading ability, scientific concepts, scientific thinking, language of science.

Mustaqillik yillaridan boshlab tilshunoslik, til ta'limiga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Endilikda sun'iy intellekt yaratish g'oyasiga bo'lgan intilishlar tilni turli aspektlarda tadqiq qilish zaruratini paydo qilmoqda. Hozirgi kunda zamon talabiga ko'ra barcha sohalarida bo'lgani kabi tilshunoslikda ham yangi sohalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi jadallik bilan kechmoqda. O'zbek amaliy tilshunosligi doirasida tadqiq etilayotgan sohalaridan biri bu lingvistik ekspertizadir. Tilshunoslikda bu yo'nalish hali o'zining tetapoya bosqichida bo'lsa ham fan sohalarining turli tarmoqlariga tatbiq qilina boshlandi. Xususan, sud-huquq tizimi doirasida noma'lum matn muallifini aniqlashda, ijtimoiy tarmoq materiallari, huquqiy-normativ hujjatlar, reklama matnlari va maktab darsliklarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish masalasi zamonaviy tilshunoslik oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Yurtimizda "Ta'limga e'tibor-kelajakka e'tibor" shiori ostida ta'lim tizimini

tubdan isloh qilish maqsadida fin tajribasiga asoslangan maktab darsliklarining yangi avlodi yaratildi. Bu esa sifatli ta'limning asosi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, ushbu o'quv darsliklarining sifati va mukammalligini ta'minlash uchun ularni lingvistik ekspertizdan o'tkazish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Garchi O'zbekistonda maktab darsliklarini lingvistik ekspertiza tekshiruvining bunday turi mavjud bo'lmasa-da, bizda bunday tekshiruvga ehtiyoj ham, buning uchun barcha zarur shart-sharoitlar ham mavjud. Dastlab, maqola sarlavhasida qo'yilgan muammoni ko'rib chiqishning bir nechta aniq maqsadlarini sanab o'tsak:

- a) bitta mavzuga oid turli xil lingvistik sifatga ega matnlarning maqsadni bayon qilish funksiyasini qay darajada bajarishini aniqlash;
- b) matn sifatini nazorat qilish, matn sifatini baholash (tekshirish);
- c) matnning lingvistik sifati mezonlari umumiy, matn turiga bog'liq bo'lmagan (masalan, til normalari va qoidalariga rioya qilish) va matn janri va uning muloqotdagi vazifasi bilan belgilanadigan o'ziga xos jihatlarini aniqlash;
- d) fanni o'zlashtirish va o'qitish samaradorligi darslikning, jumladan, fan tilidagi atamalarining qay darajada yoritib berilgani va o'quvchilarga tushunarli tilda bayon qilinganini aniqlash;
- e) fanni o'zlashtirish va o'qitish samaradorligini baholash; darslikda o'qitishning maqsadi /maqsadlari haqidagi zamonaviy g'oyalar mavjudligini aniqlash.

O'zbek tilida yaratilgan maktab darsliklarining lingvistik sifati ilmiy va uslubiy jihatdan talabga to'laqonli javob berishi lingvistik ekspertiza predmeti bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tilidagi materiallarda "sifatli ta'lim" matnining lingvistik mezonlari hali aniqlanmagan; imtihon paytida ularning qaysi birini hisobga olish mantiqiy ekanligi, qaysi biri avtomatik yoki avtomatlashtirilgan tarzda qayd etilishi mumkinligi aniqlanmagan. Albatta, o'quv matnini lingvistik ekspertizadan o'tkazish deganda faqat darslikda mavjud imloviy, ishoraviy va uslubiy xatoliklarni aniqlash va ularni tuzatish bo'yicha bajarilgan chora-tadbirlarni tushunmaslik lozim. Bunday xatoliklar, afsuski, maktab darsliklarining deyarli barchasida uchraydi va buni inkor etish mumkin emas.

Biroq, darsliklarni lingvistik ekspertizadan o'tkazishdan asosiy maqsad sifatli ta'lim tizimini joriy qilish va dars davomida ko'zlangan o'quv maqsadga erishishni ta'minlashdan iborat. "Fanni o'qitish" maqsadi haqidagi zamonaviy g'oyalar ikki yo'nalish bo'yicha tasniflanadi:

1. **Kognitiv-psixologik yo'nalish.** Bunda o'qitish maqsadi ma'lum bir fan sohasining asosiy tushunchalarini o'zlashtirish sifatida tushuniladi.

2. **Funksional yo'nalish.** Bu yo'nalishning asosiy maqsadi o'quvchiga olimlar kabi fikr yuritish va harakat qilishni o'rgatish, ya'ni ilmiy bilishning zaruriy vositalari va usullaridan foydalanishni o'rgatish asosiy vazifa sifatida qaraladi.

Yuqoridagi yo'nalishlarni amalda qo'llash orqali sifatli ta'lim matnining parametrlarini aniqlash uchun quyidagi xulosalar va tasniflar kelib chiqadi:

- 1) sifatli ta'lim matni - bu ilmiy tushunchalarni to'g'ri taqdim etadigan matn;
- 2) sifatli ta'lim matni - bu mavzu mazmuninigina emas, balki ilmiy til va tafakkurni ham o'rgatuvchi matndir.

Ikkala parametr ham lingvistik ekspertiza obyekti bo'lishi mumkin. Birinchidan, ular doimo nazorat ostida (matn muallifi ularni ongli ravishda "mutaxassisning iltimosiga binoan" tartibga solishi va o'zgartirishi mumkin); ikkinchidan, fan allaqachon ularni baholashning turli usullarini ishlab chiqqan, tanlov imkoniyatini esa o'quvchiga havola qilish yaxshi samara beradi.

Zamonaviy maktab darsliklarida ushbu parametrlarga qanday munosabatda bo'lishini va ular ekspert bahosi va nazoratiga muhtojmi yoki yo'qligini aniqlash zarur. Bunday holatda lingvistik ekspertiza doirasida quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarurati tug'iladi:

- sifatli ta'lim matnida tushunchalar (atamalar) tizimli ravishda, ya'ni tegishli tartibda, konsentratsiya va darslik bo'limlari bo'yicha taqsimlangan holda kiritilganligi aniqlanadi;
- barcha yangi tushunchalar (terminlar) aniqlanadi va ta'riflar ilmiy ta'riflash tamoyillariga muvofiq (aniq, bir ma'noda, mantiqiy buzilishlarsiz va hokazo) berilganligi tekshiriladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida yaratilgan maktab darsliklarida (2000-2019) jadvallarda yangi atamalarining sinflar kesimida noto'g'ri taqsimlanishi, ta'riflarning to'liq emasligi, o'rta maktab majmuasining boshlang'ich maktab majmualariga mos kelmasligi va boshqa shu kabi kamchiliklar mavjudligi aniqlandi. Bu kamchiliklarni bartaraf etish va ta'lim sifatini

yaxshilash uchun darsliklarda mavjud matnlar va mavzuga doir materiallarni o'quvchiga tushunarli holda yetkazish asosiy vazifa qilib belgilanishi kerak. Buning uchun quyidagi vazifalarni bajarish lozim bo'ladi:

- o'quv matni bo'limidagi asosiy tushunchalarning o'zaro bog'liqligini aniqlash (bunday matnni tushunish osonroq bo'ladi);
- asosiy tushunchalarning dispersiyasini hisoblab chiqish (tushunchalarning umumiy soni ismlar yoki sifatlar + ot birikmalari hisoblab chiqiladi);
- ular o'rtasida semantik aloqalar mavjudligini aniqlash;
- tushunchalar orasidagi bog'lanishlarni aks ettiruvchi grafik tuzish (tushunchalar orasidagi bog'lanishlarning umumiy soni va matnda amalga oshirilgan bog'lanishlar soni hisoblanadi. Tushunchalarning tarqalishi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi: minus (amalga oshirilgan ulanishlar soni mumkin bo'lgan ulanishlarning umumiy soniga bo'linadi)[Abdusaidov, 2013: 42].

Matn tarkibi qanchalik katta bo'lsa, uni qabul qilish bola uchun shunchalik qiyinchilik tug'diradi. Shunday qilib, lingvistik ekspert e'tibor berishi kerak bo'lgan sifatli ta'lim matnlarining birinchi parametri - bu tushunchalarni aniq va tushunarli tarzda ifodalanishiga e'tibor qaratish (so'zdan tortib, jumla va matngacha) . Shuni ta'kidlash kerakki, u fanni o'qitishning yuqorida qayd etilgan ikkala maqsadini ham o'zida mujassam etgan: darslikda faqat ma'lum bir soha tushunchalarining mazmuni va ularning o'zaro bog'liqligi haqida ma'lumot berilmasdan, balki ularni ilmiy uslubda to'g'ri qo'llash usullari(ta'rifi, matnda taqsimlanishi va boshqalar)ni ko'rsatish kerak.

Sifatli ta'lim matnining ikkinchi muhim parametri ham ilmiy tushunchalar tizimini, ham ilmiy nutqni shakllantirish bilan bog'liq. Shu bilan bir qatorda o'quvchiga oddiy muloqot tili va ilmiy til o'rtasida aniq chegara chizig'i mavjudligini aniq daliliy faktlar asosida ko'rsatib berish lozim. Namunali o'quv darsliklar ilmiy tushunchalar va ilmiy tilni o'zlashtirishga yordam beradigan milliy tilning tarkibiy qismlariga va dunyoning kundalik lingvistik tasviriga faol tayanishi va chalg'ituvchi vositalardan "yiroqlashishi" kerak.

Maktab o'quvchilariga ular da kundalik g'oyalarga ega bo'lgan ilmiy tushunchalarni o'rgatishda yuzaga keladigan lingvistik, gnoseologik va ontologik qiyinchiliklarni bartaraf etish yo'llari va usullari orqali o'quvchini bunday vaziyatdan osonroq chiqib ketishiga erishish lozim. Biroq, bizning o'quv darsliklarimizda keltirilgan matnlarda ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun qo'llanadigan kundalik taqqoslash va o'xshatishlarning samaradorligi hech qachon chuqur ilmiy tadqiqot mavzusi bo'lmagan. Zamonaviy jahon metodologiyasida yurakni nasosga qiyoslash ko'p qo'llanadigan o'xshatishlardan biri sanaladi. Biroq uni darslikka kiritishdan avval o'quvchida nasos va uning qanday ishlashi to'g'risida tushuncha hosi qilish lozim, shundagina ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Sifatli ta'lim matnining uchinchi muhim parametri - o'qilishi (foydalanish, tushunish) ning qulayligi. Bunda, asosan, matn tanlash jarayonida, eng avvalo, o'quvchining yoshi inobatga olinadi. G'arb tilshunosligida o'qitish ko'nikmasini shakllantirishga doir 200 dan ortiq formulalar yaratilgan bo'lib, ular da matnning murakkablik darajasini aniqlash uchun maxsus parametrlar ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, bizning fikrimizcha, tilshunoslikda matn tadqiqini avtomatlashtirishning zamonaviy darajasi bilan maktab darsliklari uchun ham leksik murakkablikni (so'zlarning chastotasi va uzunligi), ham sintaktikni hisobga olgan holda samarali o'qish ko'rsatkichini yaratish mumkin. Ushbu ko'rsatkich-larni aniqlash mezonlari sifatida quyidagilarni keltirish lozim:

- 1) gapdagi so'zlar soni;
- 2) nominalizatsiya soni (ikkilamchi predikatlar);
- 3) polipredikativ konstruksiyalarni shakllantirish uchun qo'llaniladigan to'liq bo'lmagan denominativ predikatlar soni;
- 3) uzun substantiv zanjirlar, shu jumladan, genitiv prepozitsiyasiz shakllardan iborat;
- 4)gapdagi inversiya darajasi va nominativ holati teskari bo'lgan jumlar nisbati[Il'ina, 2008:13].

Sifatli ta'lim matnining to'rtinchi parametri - bu kommunikativ ramka: muallif va o'quvchi o'rtasidagi matnda o'rnatilgan va uning stilistik tarkibiy qismiga tubdan ta'sir ko'rsatadigan munosabatlar. Darslikning lingvistik tuzilishida ushbu parametr quyidagi vositalar orqali namoyon bo'ladi: avtorizatsiya va murojaat usullari, shu jumladan, o'quvchiga to'g'ridan to'g'ri murojaat qilish, ritorik savollar va boshqalardir. Darslik muallifi bir vaqtning o'zida ta'rifi ga ko'ra oddiy bo'lmagan

ilmiy til va tafakkurni o'rgatish, maktab o'quvchilarini fanni o'zlashtirishga undash kabi murakkab muammoni yechayotganini e'tirof etib, bu vazifaning birinchi qismini ustuvor vazifa deb bilamiz.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maktab darsliklarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish murakkab jarayon. Ushbu jarayonda ishtirok etayotgan ekspert o'z sohasi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi, shuningdek, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi va tilshunoslikning qator sohaları bilan aloqadorlikda tahlilga tortilgan matnlarni sifatli ta'lim matniga mos kelish, kelmasligini aniqlab berishi lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdusaidov A. O'qituvchining nutq mahorati. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2013.
2. Ильина А.М. Лингвистический компонент нормативно-научной картины мира школьника: содержательный и методический аспекты. АКД. Орел, 2008.
3. Сидорова М. Ю. Школьный учебник как генератор коммуникативных проблем // Филолого-коммуникативные исследования. Барнаул, 2014. Т. 1. С. 14— 33.
4. Сидорова М.Ю. «Рекомендации... по сохранению и расширению сферы применения русского языка в РФ: к итогам проекта // Памяти Анатолия Анатольевича Поликарпова. М., 2015. С. 511-535.
5. Cohen R. Language and Conflict Resolution: The Limits of English// International Studies Review. -2013. - Vol. 3. - № 1.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASINING DOLZARB MASALALARI

*Rahmatullayeva Sabohat Sa'dullayevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
rahmatullayevasabohat@gamil.com*

Annotatsiya. Maqolada ona tili o'qitish metodikasining dolzarb masalalari haqida ma'lumot berilgan. Bugungi kunda fanning oldidagi ustuvor vazifalar ko'rsatilgan. Maqolada tavsifiy, tasniflash metodlaridan foydalanilgan. Maqola oxirida xulosa berilgan.

Abstract. The article provides information on the current issues of mother tongue teaching methodology. The priority tasks facing the science today are indicated. Descriptive and classification methods are used in the article. The conclusion is given at the end of the article.

Kalit so'zlar: savod o'rgatish, metodologiya, lug'at boyligi, leksik, sintaktik muvofiqlik, grammatika, imlo masalalari, didaktika.

Key words: literacy teaching, methodology, vocabulary, lexical and syntactic compatibility, grammar, spelling issues, didactics.

Bir necha yillar ona tili fani boshlang'ich sinflar uchun faqat savod o'rgatuvchi fan sifatida qaraldi. Ammo bugungi kunda ona tili fani nafaqat yozma savod chiqaruvchi balki nutq o'stirish, lug'at boyligini shakllantirish vazifasini ham bajarishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti o'quvchilarga o'zbek tilini o'rgatish yo'llari va vositalari, ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, grammatika va imloni o'zlashtirib olish to'g'risidagi ilmdir. Metodika maktab oldiga qo'yilgan ta'lim va tarbiyaviy vazifalardan kelib chiqib, ona tilini o'rgatishning vazifalarini va mazmunini belgilaydi, ta'lim-tarbiya berish jarayonini tekshiradi, shu jarayonning qonuniyatlarini va ta'lim berish usullarining ilmiy asoslangan tizimini belgilaydi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tadbiqan (muvofiq ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. [Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Maqola. Nasiba Jo'rayeva] Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga

bog'liq holda nutq o'stirish metodikasinigina emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi. Shulardan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) boshlang'ich sinflarda ona tili kursining mazmuni, hajmi va mavjud tizimini, ya'ni kursning (xat-savod o'rgatish, o'qish, grammatika, imlo, nutq o'stirish va h.k.) dasturini belgilash va asoslash;

b) o'qish va yozuvdan bilim va ko'nikmalarning shakllanishi jarayonini ham bu jarayonda o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni o'rganish, xatolarning sababini tahlil qilish, ularning oldini olish va to'g'rilashga yordam beradigan ish turlarini ishlab chiqish;

d) ona tilidan beriladigan o'quv materialini o'quvchilar aniq tushunishi va puxta o'zlashtirishiga, ularda olgan bilimlarini amaliyotda tatbiq eta olishga va o'quvchilarning umumiy taraqqiyotiga, ya'ni ularning zehni, xotirasini, kuzatuvchanligini, yodda saqlashini, mantiqiy tafakkurini, ijodiy o'ylashini, nutqini o'stirishga yordam beradigan metod va vositalarni ishlab chiqish;

e) ona tilini o'rgatish bilan bog'liq holda maktablar oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, o'quvchilarda axloqiy va estetik sifatlarni shakllantirish. Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nika va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, xato va kamchiliklarini bartaraf etish usullarini topadi. Ona tili metodikasi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ona tilini o'qitishning izchillik va uzluksizligini ta'minlaydi. Maktabgacha tarbiya muassasasida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogika fanidagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning savodxonligi mustaqillik uchun, siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir.

2. O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi bolalarni to'g'ri, tez (me'yorida), ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3. Grammatika, fonetika, so'z yasashini o'rganish metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalar, boshlang'ich imlo malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

4. Nutq o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi navbatda tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni ham egallaydilar. Metodika bolalar nutqini boyitishi, sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi, u til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda shakllantiriladi. Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosi borliqni bilish nazariyasidir. Bu fanning bosh vazifasi o'quvchilarning o'zbek tili lug'at boyligini to'liq o'zlashtirib olishlarini ta'minlashdir.

Ona tili o'qitish metodikasi psixologiya va pedagogika ma'lumotlariga ham tayanadi. Metodikaning masalalarini hal etishda pedagogik ilmlar ham yordam beradi. Shuning uchun ham psixologiya va pedagogika fanlari metodikaning metodologik asosi hisoblanadi. Pedagogik psixologiya kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi. U o'quvchilarda tafakkurning shakllanishini tadqiq qiladi, aqliy faoliyat usullari va ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonini boshqarish masalalarini o'rganadi, o'qitish jarayoning muvaffaqiyatliligiga, pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga va o'quvchilar jamoasidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni, o'quvchilardagi individual-psixologik farqlarni, aqliy rivojlantirishdan orqada qoluvchi bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi. Bu bilan pedagogik psixologiya metodika faniga o'quv materialini tanlashda, boshlang'ich sinflarda ona tilining mazmuni va hajmini, o'quv materialini aniqlashda hamda ularni sinflar bo'yicha taqsimlashni muayyan izchillikda joylashtirishda yordam beradi, o'qitishning samarali usul va shakllarini belgilashga, o'quvchilar analitik-sintetik faoliyatining to'g'ri o'sishiga ko'mak-

lashadi. Metodika psixologiya fani ma'lumotlariga tayanib o'qitishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ona tili o'qitish metodikasi psixolingvistika fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Psixolingvistika metodikaga nutq haqida - fikrni bayon qilish turlarini belgilovchi omillar, "nutqni qabul qilish signallari" apparati, individual munosabatga va ommaviy aloqaga nutqiy ta'sirning foydasi haqida ma'lumot beradi. Bina'lumotlar metodik masalalarni hal qilish uchun, ayniqsa, bog'lanishli nutqni o'stirish metodikasi uchun juda muhimdir. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi didaktika bilan, ya'ni ta'limning umumiy nazariyasi bilan ham bog'lanadi. Metodika didaktika belgilab bergan qonuniyatlar, qoida va tamoyillarga asoslanadi. Didaktika tamoyillariga, ya'ni o'rganiladigan materialning ilmiyligi va muvofiqligi, til va materialni o'rgatish va mustahkamlashda ko'rgazmalilik, onglik, bilim, ko'nikma va malakaning puxtaligi, doimiy takrorlash, o'quvchilar bilish faoliyatining faolligi, mustaqillik, o'qitishni hayot bilan, bolalarning qiziqishlari bilan bog'lab olib borishga rioya qilish maktabda o'qitiladigan barcha predmetlardan, shu jumladan ona tilidan ham, o'qish jarayonini tashkil qilishda juda zarurdir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologiyasi rivojlantirilishi kerak. Chunki boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan fan bilan yuqori sinflar uchun o'qitiladigan fan bir-biridan farq qiladi. Bu fan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tayanch fan hisoblanadi va uni o'qitishda alohida e'tibor berilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sariyev Sh. Savod o'rgatish darslarida nutq o'stirish. "Boshlang'ich ta'lim" jurnali № 4. – Toshkent, 1997.
2. Babanskiy Yu. K. Hozirgi zamon umumiy ta'lim maktabida o'qitish metodlari. – T.: O'qituvchi, 1990.
3. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. Alifbe (Savod). – T.: O'qituvchi, 1999.

TOHIR MALIK ASARLARIDA O'SMIRLAR OLAMI IFODASI

Xusanova Kamola Xotam qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti

xusanovakamola1516@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tohir malik asarlarida o'smirlar ruhiy olami, ichki kechinmalari, ulardagi xarakter xususiyatlar haqida fikr yuritilgan. Maqolada Tohir Malik ijodidagi o'smirlarni "Jinoyatning uzun yo'li" nomli asarida ishonarli tarzda ko'rsatib berganligi aks etgan.

Abstract. In this article, Tahir Malik's works reflect on the mental world of teenagers, their inner experiences, and their character traits. The article shows how Tahir Malik convincingly portrayed teenagers in his work "The Long Way of Crime".

Kalit so'zlar: ruhiyat, o'smir, xarakter, kechinma, talvasa, mentalitet, portret.

Key words: psyche, teenager, character, experience, convulsion, mentality, portrait.

"Inson mehnatdan to'xtasa, kamolotdan ham to'xtaydi. Chunki kamolot saroyining poydevori ham, devori ham mehnatdir." degan edi Tohir Malik.

Darhaqiqat, ijod yo'lida tinmay mehnat qilgan adib insonning ruh qalb go'zaligini qo'shiqdek o'z asarlariga singdira olgan haqiqiy yozuvchi, o'zbek adabiyotini dunyo badiiy tafakkuri maqomiga olib chiqqan mashhur san'atkordir. U umuminsoniy ma'naviy – ruhiy dard va malham haqida nafaqat so'zladi, balki uni kitobxonlar qalbiga jo qildi. Bu beqiyos yaratishlarining bebaho asarlarida bo'y ko'rsatib kelmoqda. Uning asarlari turli mavzularda yaratilgan bo'lsa-da, ularning hammasini zalvorli hayotiy muammolar, o'ziga hos xarakterli qahramonlar, birlashtirib turadi.

Tohir Malik – ijodi, maqsad-niyati, asarlarining mazmun- mundariyasi bilan har qanday yoshdagi inson qalbi kechinmalari tasviri, o'smirlar ruhiyati tahlili va o'smirlar olamiga chambarchas bog'langan adiblardan. Uning "Alvido bolalik", "Jinoyatning uzun yo'li", "Talvasa" asarlari yozuvchi ijodida alohida o'rin tutadi. Asardagi asosiy g'oya - hech kim jinoyatchi bo'lib tug'ilmaydi, bolani atrof muhit, jamiyatdagi turli illatlar jinoyatchiga aylantiradi.

Zero, tarbiya yuksak tushuncha bo‘lib, Prezident Sh.M.Mirziyoyev ham “Sayyora-mizning ertangi kuni faravonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz - yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur shar-sharoitlar yaratishdan iborat”, - deb bejiz takidlanmagan edi. Tohir Malikning mahorati shundaki, hayot haqiqatini badiiy libosga burkab har tomonlama yetuk asarlar yaratadi. Tohir Malik asarlariga takrorlanmas rang va ohang bag‘ishlagan qudrat hayotdir. Yozuvchi umri davomida dildan o‘tkazgan o‘ylari, yoshlikda ko‘rgan – kechirganlari, hayotini chulg‘agan fikrlarini umumlashtirib badiiy shaklga soldi. Badiiy adabiyotning asosida, shubhasiz, inson ma‘naviyati bilan bog‘liq muammolarning badiiy ifodasi turadi. Shu boisdan ham hech bir ijodkor yo‘qki, o‘z asarida bu masalani chetlab o‘tgan bo‘lsin. Tohir Malik ijodi, jumladan, asarlari yuzasidan ham shu fikrni aytish mumkin. Haqiqatan ham, Sharq mentalitetiga ko‘ra badiiy adabiyot insonlarga estetik zavq berishdan tashqari ma‘naviy ozuqa va ta‘lim-tarbiya ham berishi azaldan ma‘lum. Bunday holat inson ma‘naviyatiga jiddiy e‘tibor bergan ijodkor Tohir Malik ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi. Hayotda uchrab turadigan ayrim toifa odamlarning hayotda yo‘l qo‘ygan xatoliklari, qusurlari, ularda shakllangan salbiy ma‘nodagi xarakter-xususiyatlarni ifodalash uchun yozuvchi ko‘proq o‘smirlarga murojaat qiladi. Hayotda uchrab turadigan, o‘z yoshiga munosib xatti-harakat bajarmaydigan o‘smirlar toifasi haqida ham asarlari mavjud.

Tohir Malik bunday o‘smirlarni o‘zining “Jinoyatning uzun yo‘li” nomli asarida ishonarli tarzda ko‘rsatib bergan. Hayot haqiqatini badiiy dalillab yangi asarlar yaratish Tohir Malikning uslubining bir ko‘rinishi. “Jinoyatning uzun yo‘li” asarida ham aynan hayotiy voqealardan ta‘sirlanib, o‘smir-yoshlarning to‘g‘ri yo‘ldan adashishlari sabablari haqida mulohaza yuritilgan.

Asar boshlanishidan ko‘z oldimizga bilib bilmay noto‘g‘ri yo‘lga kirib qolgan o‘smirlar fojeasi gavdalanadi. Tohir Malikning mahorati shundaki, u asarda qahramon portretini berish orqali uning ichki dunyosini ham ochib bergan. Asar davomida muallif nutqi orqali o‘smirlarga nisbatan salbiy munosabat shakllanmaydi.

Darhaqiqat, endigina mustaqil hayot ostonasiga qadam qo‘yayotgan o‘smirlarni yosh niholga o‘xshatiladi: niholni qanchalik avaylab-asrasang, unga mehringni bersang, shuncha to‘g‘ri va ko‘rkam bo‘lib o‘sadi, e‘tiborsizlik qilsang, o‘tinga aylanadi. Tohir Malik asarida o‘smirlar olamining eng dolzarb muammolari ko‘tarib chiqilgan. Muallif oiladagi kattalarning munosabatiga, yaxshi-yomon hodisalarga, turli voqealarga bir necha rivoyatlar keltirib o‘tadi.

Tohir Malik qahramonlarining aksariyati o‘smirlardir. Yozuvchining o‘smirlar mavzusiga murojaat qilishi ham bejiz emas, ma‘lumki bolalikdan balog‘at davriga o‘tishning o‘ziga xos xususiyatlari tashvishlari bor. O‘smir balog‘atga yetgani sari unda qator psixologik imkoniyatlar paydo bo‘ladi: hirs-u havasga beriladigan, shu bilan birga, g‘ayrat-shijoati va iste‘dodi namoyon boladigan paytdir. Shu paytda ota-ona, yaqin qarindoshlar bolaning xulq-atvoriga loqayd bo‘lsalar, ulfatlari yoki dugonaning kimligi surishtirilmasa, keyinchalik, o‘nglab bo‘lmaydigan xatoga yo‘l qo‘ygan bo‘ladilar. Bolaning g‘ayrat-shijoati o‘zida yomonlikni namoyon qilishga burilgandan keyin, afsusdan foyda bo‘lmaydi.

Agar ota-ona tashabbusni qo‘lga olib farzandlari iste‘dodini ilg‘ab, uni ilm yoki hunar yo‘liga yo‘naltirib, ilm hunarga muhabbat uyg‘otsalar, sharoit va imkoniyat yaratib bersalar, ozgina e‘tiborli va talabchan bo‘lsalar farzandlari bebaho gavharga aylanadi.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, Tohir Malik asarlarida o‘zaro munosabatlarning ikki xil tizimini kuzatamiz: birinchisi - «o‘smir-kattalar», ikkinchisi - «o‘smir-o‘smir». Bularning har ikkisi o‘smir uchun ikki olam. Birida u tobe, kuzatadi, o‘rganadi, ma‘qulini tanlaydi. Ikkinchisida o‘rganganini tadbiq etishga urinadi. Shu bois o‘smirning tengdoshlariga munosabati kattalarning e‘tiboridan chetda qolmasligi kerak. Bu shunchaki o‘zaro munosabat emas, oddiy harakatlar zamirida ham jismoniy ham ruhiy-ma‘naviy kurash mavjud. Bola tengqurlari bilan bo‘lgan bu g‘oyibona olishuvda o‘zining nimalarga qodir ekanini anglab boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O‘zbekiston, 2017.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi. 2001.
3. Umurov H. Qahramon ma‘naviy olami va epiklik. –T.: Fan, 1995.
4. Tohir Malik. Jinoyatning uzun yo‘li. www.Tohirmalik.com. 2008.
5. Tohir Malik. Alvido... bolalik. T. “Adabiyot uchqunlari” 2018-yil.

TALABALARNING INNOVATSION KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH MOHIYATI VA MEZONLARI

Aziza Kobilova,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqola mazmuni talabalarning innovatsion kompetentligini shakllantirish mohiyatiga aylanish bo'lib, maqolada kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining mazmuni, psixologik, pedagogik, metodologik asosi, kasbiy kompetentlikning tarkibi ularning mohiyati hamda innovatsion kompetentlikning bo'lajak tarbiyachilar faoliyatidagi o'rni haqida fikr bildirilgan.

Annotation. The content of the article is based on the essence of the formation of innovative competency of students, the article expresses the idea of the content of competency and competency concepts, the psychological, pedagogical, methodological basis, the content of professional competence in their essence and the role of innovative competence in the activities of future educators.

Kalit so'zlar: "Kompetensiya", "Kompetentlik", layoqat, innovatsion kompetentlik, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy kompetentlik, maxsus kompetentlik, bilim, malaka, tajriba.

Key words: "competence", "competence", competence, innovative competence, communicative competence, social competence, special competence, knowledge, competence, experience.

"Kompetensiya" so'zi o'zbek tiliga tarjima qilinganda "layoqatli", "munosib bo'lmoq" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu so'z lotincha "competere" so'zi asosida hosil bo'lgan. "Kompetensiya" deyilganda, shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasi mosligi tushuniladi. A.V.Xutorskiy "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarini quyidagicha ajratib olish mumkin, deb hisoblaydi. Kompetensiya-insonning shaxsiy sifatlarining uzviyligi (bilim, malaka, tajriba, faoliyat usullari) hisoblanib, ma'lum bir doiradagi narsa va jarayonlarga nisbatan shaxsning munosabatida sifatli va samarali faoliyat olib borishidir. Kompetentlik esa inson tomonidan faoliyat turlariga shaxsiy munosabatini bildiruvchi, talabga javob beradigan kompetensiyalar yig'indisiga ega bo'lishi demakdir. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kompetensiya masalasi uning jamiyatdagi o'rni haqidagi bahslar davom etmoqda.

"Kompetentlik" tushunchasi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinganda u ta'lim sohasiga psixologik ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtayi nazardan kompetentlik "noan'anaviy vaziyatlarda, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o'zini tuta olishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" darajasini anglatadi. "Kompetentlik" pedagogik nuqtai nazardan bilim, ko'nikma va malakaga egalik, ma'lumotlilik, o'z-o'zini shaxs sifatida namoyon qilish, o'zligini ro'yobga chiqarish, o'zining dunyodagi o'rni anglash, yashashdan maqsadini bilish oliy maqsadi shaxsga yo'naltirilganligi bois, o'z imkoniyatlarini to'laligicha safarbar qilish, atrofdagilarni tan olishi sifatlarining manbai hisoblanadi.

Ta'lim-tarbiya sohasida asosiy universal kompetensiya unsurlarini aniqlab olish zamonaviy pedagogikaning eng asosiy muammolaridan biridir. Asosiy kompetensiya masalasida dunyo pedagoglari tajribasini tatbiq qilish yoki an'anaviy o'zbek pedagogikasi me'yorlaridan kelib chiqqan holda kompetensiya mezonlarini belgilashda fikrlar xilma-xil bo'lib, hali yechilmagan masalalar talaygina. Ammo tadqiqotlar natejalarini umumlashtirib kasbiy kompetentlik ta'lim jarayoni uchun muhim ekanligi isbotlangan. [1;5-9.]

Kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlar quydagilar:

1. Ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish ko'nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda subyektlar bilan muloqotga kirisha olish mahoratidir.

2. Maxsus kompetentlik – kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni oqilona hal qilish, faoliyati natijalarini real baholash hisoblanib ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentliklar ko'zga tashlanadi.

Hozirgi jamiyat, madaniyati va ta'lim taraqqiyoti bo'lajak pedagoglarning innovatsion faoliyatga bo'lgan ehtiyojini quyidagilar bilan o'lchaydi:

1. Ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasini tubdan yangilashni talab qiladi, yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishlardan iborat bo'ladi;
2. Ta'lim mazmunini insonpavlarlashtirish doimo o'qitishning yangi tanqidiy shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;

Pedagog innovatsion faoliyatining tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan shartlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me'yorlarga – yangilik – maqbullik, yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari kiradi. Pedagogning innovatsion faoliyati - o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirishni belgilab beradi.

V.A. Slastininning fikriga ko'ra innovatsion faoliyat tadqiqotlari pedagogning innovatsion faoliyatga hozirligi me'yorlarini belgilashga imkon beradi, hamda quydagilarda aks etadi.

1. Innovatsion faoliyatga bo'lgan zaruriyatni anglash;
2. Ijodiy faoliyatga talab qilinishiga tayyorgarlik;
3. Shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;
4. Innovatsion faoliyatni ijro etish texnologiyasiga tayyorgarlik darajasi.

Innovatsion jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlarining pedagogik asoslarini o'rganish o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari yutuqlari asosida, jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi. Demak, pedagog innovatsion kompetentlik mazmunidan kelib chiqishiga ko'ra yangi pedagogik texnologiyalarning, nazariyalarning, konsepsiyalarining, tadqiqotlarning foydalanuvchisi, targ'ibotchisi va eng asosiysi mualifli sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tahsil olayotgan bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning innovatsion kompetensiyasi takomillashuvida nazariy tayyorgarliklar bilan birga amaliy tayyorgarliklar uzviyligi ko'zga tashlanadi. Bo'lajak tarbiyachi-pedagoglarning amaldagi innovatsion tayyorgarligida tashkiliy jihatlar, tanlangan shakllar va qo'llanilgan metodlar juda muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Axmedova Mukarram Tursunalieva Pedagogik kompetentlik uslubiy qo'llanma -T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti 2018-yil 80 bet.
2. Elmuratova D, Misirova N. "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" O'quv qo'llanma "Guliston" 2021-yil 161 bet.
3. M. H. Muslimov, N. A. Usmonboyev, D. M. Sayfurov, A. B. To'rayev "Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" T.: 2015-yil 120 bet.
4. J. Hasanboyeva, X. A. To'raqulov, I. Sh. Alqarov, N. O'. Usmanov «Pedagogika» darslik «Noshir» T.: 2020-yil 399 bet.
6. R. Mavlonova, N. Raxmonqulova, K. Matnazarova, M. Shirinova, S.Hafizov «Umumiy pedagogika» darslik «Fan va texnologiya» T.: 2018-yil 530 bet.

TALABALARNI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA TABIIY FANLARNI O'QITISHGA TAYYORLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergashev Jamoliddin,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasini o'qituvchisi
ergashevjamol@gmail.com*

Annonatsiya. Ushbu maqolada tabiiy fanlarni o'qitish metodologiyasiga oid ma'lumotlar berilgan. Maqolada tavsifiy metoddan foydalanilgan. Talabalarni zamonaviy metodlar bilan integrativ yondashuv asosida o'qitish usullari ko'rsatilgan va xulosa berilgan.

Abstract. This article provides information on the methodology of teaching natural sciences. The descriptive method is used in the article. Methods of teaching students based on an integrative approach with modern methods are shown and a conclusion is given.

Kalit so'zlar: metodologiya, integrativ yondashuv, klaster metodi, sayohat metodi, atamalar lug'ati, modernizatsiya, didaktika.

Key words: methodology, integrative approach, cluster method, travel method, glossary, modernization, didactics.

Bugungi kunda har bir fanni zamonaviy metodlar asosida integrativ yondoshgan holda o'qitish zamon talabiga aylanmoqda. Shunday ekan, tabiiy fanlarni o'qitishda ham integrativ metodologiya ishlab chiqilishi zarur.

Mamlakat ta'lim tizimini barqaror rivojlanish hamda modernizatsiyalash jarayonlariga moslashtirish, o'quv jarayoniga innovatsion g'oyalar, integratsiyalashgan texnologiyalar va ishlanmalarni faol qo'llash orqali o'quvchilarning tayanch va fanga oid kompetentsiyalarini shakllantirish muammosi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, ta'lim muassasalarining zamonaviy moddiy-texnik bazasini shakllantirish va yanada mustahkamlash, undan oqilona foydalanish bo'yicha yuqori samarali o'quv-laboratoriya, kompyuter texnikasi va boshqa axborot-kommunikatsiya bilan jihozlashni o'z ichiga oladigan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda

O'qitish jarayoni deganda, o'quvchilarning muayyan o'quv materialini o'zlashtirish, bilish usullarini egallashga qaratilgan o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining mazkur jarayonni tashkil etish va boshqarishga asoslangan pedagogik faoliyati orqali o'zaro hamkorlikda o'quv maqsadlariga erishiladigan jarayon tushuniladi. Didaktika va biologiya o'qitish metodikasiga oid manbalarda o'qitish jarayoni va uning shakllariga turlicha ta'rif berilgan. Jumladan, didaktik olim Babanskiy Yu.K. fikricha, o'qitishni tashkil etish shakllari ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan individual yoki yalpi o'qitishning nisbati, o'quv-bilish faoliyatining faollik darajasi, hamkorlikda tashkil etilgan o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining rahbarlik roli, pedagogik faoliyatining me'yori belgilaydi. O'quvchilar tomonidan biologiya o'quv fani dasturlari va DTS bilan me'yorlangan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, ularni tarbiyalash va rivojlantirish jarayoni o'qitishning turli shakllaridan foydalanishni taqozo etadi. Biologiya o'qitish metodikasida o'qitish jarayonini tashkil etishning turli shakllari belgilangan. Ularga dastur talablarini amalga oshiradigan o'qitishning asosiy shakli bo'lgan dars, unga bog'liq holda ekskursiyalar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va ixtiyoriy ravishda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar kiradi. Agar ta'lim mazmuni o'simlik yoki hayvonot dunyosining xilma-xilligi, turli ekologik muhit sharoitiga moslashishini o'rganishni talab etsa, bu holda ekskursiya tashkil etilishi yoki videofilmlar namoyish qilish maqsadga muvofiq. Ekologik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirishda dars bilan bir qatorda, darsdan va sinfdan tashqari ishlar ham muhim o'rin tutadi. Kuzatish o'tkazish va tajriba qo'yishda uy ishlari, darsdan va sinfdan tashqari ishlar muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi tomonidan o'qitish shakllarini to'g'ri tanlashda biologiya o'quv xonasining jihozlanishi va o'quv-moddiy texnika bazasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'qitish shakllarining maqsadi va vazifalarini to'g'ri anglagan holda, mazkur jarayondan tasviriy, tabiiy va tarqatma materiallar tayyorlash orqali ko'rgazmalilikni amalga oshirishni ko'zda tutishi lozim. [Umumta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar. Maqola. Raxmatullayeva Anor]

Tabiiy fanlar alohida predmet sifatida o'qitish 1- sinfdan boshlanadi. O'quv materiali - «Tabiat jismlari», «O'simlik va hayvonot olami», «Sog'ligimizni saqlaymiz» va «Ekologiya» mavzulariga birlashtirilgan. Tabiiy fanlar bo'yicha dastur kichik yoshdagi maktab o'quvchilariga faqat jonajon tabiat go'zalligi va boyliklarinigina emas, balki respublikamizning tabiatini o'rganishga ham ham imkon beradi. Tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarning ilmiy-tabiiy dunyoqarashlarini shakllantirish va kengaytirish, mantiqiy fikrlashga o'rgatishda har bir dars mavzuyini bayon qilishga e'tibor beriladi. O'quvchilar topshiriqlarni individual bajarish jarayonida ularning aqliy faoliyati jalb etiladi, o'z bilimi, kuchi va qobiliyatiga bo'lgan ishonch ortadi. Buning natijasida har bir shaxs o'z imkoniyati darajasida rivojlanadi. Shu tarzda tashkil etilgan bilish faoliyatida vaqtdan unumli foydalaniladi. Pirovard natijada ta'lim samaradorligi ortadi. Ta'limning zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan foydalanib o'tiladigan darslarda o'quvchilarning bilish faoliyati individual tarzda tashkil etiladi. «Klaster» metodi. Ushbu metod o'quvchilarga muammolar (mavzular) xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. «Klaster» metodi turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. Bu metod aniq obyektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli hisoblanadi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. «Klaster» metodidan o'quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin. [Tabiiy

fanlarni o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish. Maqola. Pirmatova Mahliyo, Begmatova Ezoxxon]

Biologiyani o'qitish shakllari: dars, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar uchun kerakli bo'lgan tarqatma va didaktik materiallar, tirik obyektlar to'plash, kolleksiya va gerbariylar tayyorlash orqali o'quvchilarda muayyan ko'nikmalar rivojlantiriladi. Fermer xo'jaliklari, seleksiya institutlari va stansiyalarida o'tkazilgan ekskursiyalarda madaniy o'simliklarning navlari va xonaki hayvon zotlari bilan tanishtirish o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirib, kasbga yo'llash imkonini beradi.

Talabalarni integrativ usullar asosida tabiiy fanlarni o'qitishda avvalo zamonaviy texnologiyalarga e'tibor berilishi lozim. Shunday ekan tabiiy fanlarga oid atamalar lug'atini ham yaratish lozim. Bu lug'atni yaratishda o'zbek tilining imkoniyatlaridan foydalanib, lug'atshunoslik nazariyasiga asoslanib tuzulishi lozim. Bu lug'atlarning ilova shaklidagi variantlarining ham mavjud bo'lishi talabalar uchun ancha qulay bo'ladi.

Tabiiy fanlarni o'qitishda sayohat metodidan ham foydalanish zarur. Sayohat metodi davomida talabalar joylar tarixi, o'simliklar va hayvonlar dunyosiga oid bilimlarga ega bo'ladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, o'quvchilarning tabiat to'g'risidagi ilmiy jihatdan boxabarligi ularning dunyoqarashlarini shakllantirish, tafakkurini rivojlantirishda tabiat qonunlarini asoslab berishda biologiya, tabiiyot va geografiya, fizika, kimyo, iqtisodiy bilim asoslari va tadbirkorlik asoslari o'quv predmetlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G Sayfullaev, L Alimova, U Ollokova. Formation of environmental knowledge in pupils of second class in the lessons the world around us. Bridge to science: research works, 206-208.
2. ГМ Сайфуллаев, ЛХ Алимова, БОУ Ходиев. Формирование и развитие ихтиофауны водоемов низовьев р. Зарафшан. Вестник науки и образования,
3. Ж.О.Толипова, А.Т.Ғофуров / Биология ўқитиш методикаси/ Тошкент. "Iqtisod moliya" 2007.
4. Рахматуллаева Анор Кайруллаевна / Инновационные педагогические технологии в преподавании биологии - Как фактор развития будущих учителей/ Международный журнал академических и прикладных исследований (IJAR) 2021.
5. Рахматуллаева Анор Кайруллаевна / Ўқувчиларнинг иқтидорини ривожлантиришда биологик топшириқларнинг аҳамияти/ Fan, ta'lim innovatsiya. 2020й.
6. Ibragimov, X., and Abdullayeva Sh. "Pedagogika nazariyasi (darslik)." T.: Fan va texnologiya 288 (2008).
7. Ибраимов Х. И. Креативность как одна из характеристик личности будущего педагога //Наука, образование и культура.

ONA TILI TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Egamberdiyeva Husnora Shavkat qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirish, ularning dunyoqarashini kengaytirish va dars mobaynida kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanishga qaratilgan.

Abstract. This article focuses on the development of modern technologies in native language classes, expanding their worldview and effective use of computer technologies during the lesson.

Kalit so'zlar: ona tili, zamonaviy texnologiyalar, usullar, metodlar, axborot texnologiyalari, kompyuter, dasturiy ta'minot.

Key words: mother tongue, modern technology, methods, methods, information technology, computer, software.

Mustaqilligimizdan so'ng mamlakatimizda yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash maqsadida ta'lim sohasiga alohida e'tibor berildi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyasi - bu ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hozirgi zamonga eng mos keladigan ta'lim faoliyati uchun shart-sharoitlar yaratish uchun mavjud usullar va vositalarni qandaydir yangi yoki sifat jihatidan yaxshilashni o'z ichiga olgan ta'lim faoliyatini tashkil etish metodologiyasi hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar pedagogik jarayon shuningdek, o'qituvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan keng foydalaniladi. Interaktiv metodlar - bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir qilish metodlari bo'lib, ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblangan. Ushbu metod va texnologiyalarning o'ziga xosligi shundan iboratki, ular pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi yordamida amalga oshiriladi. Ko'rib turganingizdek, axborot texnologiyalari ta'limning universal vositasi hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiribgina qolmay, ularni o'qishga, o'rganishga, shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga va bilishga qiziqishlarini orttirishga yo'naltirishda muhim vazifalarni bajaradi.

Bilamizki, yoshlar kelajak poydevori. Ona tili darslari esa, ta'lim jarayonlarining poydevoridir. Shunday ekan, ona tili darslari o'qituvchilarning sharaflari kasbi o'z zimmasiga muhim va mas'uliyatli e'tibor talab qiladi. Chunki, o'quvchilar yuqori sinflarda ta'lim tizimini o'zlashtirishlari uchun boshlang'ich ko'nikmalarni, o'qish, yozish, hisoblashlarni yuqori darajada bilishlari lozim.

Yana bir jihat ona tili darslari davomida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish samaralidir. Buning uchun birinchi navbatda, o'qituvchi sinfxonani kerakli jihozlari bilan ta'minlanishi bilan tashkil qilishi, so'ngra mavzuga doir taqdimotlar, videolar, qisqa filmlar, rasmlar va ijod namunalarini yaratishi yoki internet saytlaridan sifatlarini tanlab yuklab olishi lozim. Buning asosiy sababi, ular o'quvchilarning ijodkorligini va dunyoqarashini kengaytirishga va albatta o'quv jarayonining qiziqarliroq va sifatliroq tashkil etishga yordam beradi.

Bu usul grammatik jihatdan murakkab mavzularning oson tushunilishiga, rasmlar orqali o'quvchilarning mustaqil oddiy gapdan to kichik matn tuza olish qobiliyatini o'stirishga, yaxshiroq yodda saqlashga, ularning ijod namunalaridan bahramand bo'lishga yordam berishi bilan alohida xarakterlanadi.

Har bir darsni o'ziga xos usul asosida o'tish, o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, uning qalbida ilmga muhabbat uyg'otish o'qituvchilarning mahoratiga bog'liq. Muallimning mahoratini oshirishga xizmat qiluvchi vositalardan biri zamonaviy pedagogik texnologiyalardir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar - hozirgi zamon didaktikasi va pedagogikasi taraqqiyotining mahsulidir. Har bir pedagog mavjud pedagogik texnologiyalarni o'z darslarida qo'llasa, albatta ijobiy natijaga erishadi. Bugungi kun o'qituvchisining maqsadi barkamol yoshlarni tarbiyalash, ularga puxta ta'lim-tarbiya berish, zarur axborotlar bilan ta'minlash, mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim va hayotiy ko'nikmalar hosil qilish, ular qalbida vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'ularini qaror toptirishdan iborat. Bu ezgu maqsadlarni ilg'or pedagogik va zamonaviy texnologiyalar asosida o'tilgan mashg'ulotlarda amalga oshirish mumkin.

O'qituvchi zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanish orqali quyidagi bir qancha vazifalarni amalga oshirishi mumkin:

ona tili darslarida multimedia texnologiyalarini qo'llash orqali o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishi oshadi;

ta'limning bunday usuli o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini faollashtiradi va o'quv materialini o'zlashtirilishining samaradorligini yanada oshiradi;

o'quvchilarga mustaqil izlanish yo'li bilan materialni izlash, topish hamda muommoli masalalarga javob topish orqali ma'lum tadqiqot ishlarini bajarish uchun imkoniyat yaratiladi;

o'quvchilarning yangi mavzuni o'zlashtirishi, mashqlar yechishi, insho, bayon yozish ishlarida, o'quv materiallari bilan mustaqil tanishish, tanlash va axborot hamda ma'lumotlarni tahlil qilish kabi masalalarni tez bajarish uchun sharoit yaratiladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan kunga ortib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablari-dan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib

topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi.

Har bir o'qituvchi ijodkor va izlanuvchan bo'lishi lozim. Har bir darsiga yangilik bilan kirishi va puxta tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi lozim. Negaki, o'quvchilar bir xillikdan zerikishadi va darsga bo'lgan munosabati susayadi. Natijada darslarning samaradorligi pasayadi. O'qituvchi faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalangan holdagi darslarning o'rni quyidagilarda aks etadi:

- vaqtni to'g'ri taqsimlash;
- o'quv materialini mazmun -mohiyatining yorqin va ishonarli bo'lishini ta'minlash;
- berilayotgan axborot ko'lamini oshirish;
- o'quv topshirig'i turlarini kengaytirish;
- sog'lom raqobat, ijodiy muhitni yuzaga keltirish;
- kasbiy malakani muntazam oshirib borish.

Bugungi kunimizga kelib darslarni DTS lari talablari, pedagogik texnologiya usullari asosida tashkil qilib dars-sahna, dars - suhbat, dars - sayr ko'rinishida o'quvchilarga bilim berishga erishish kerak. Bugungi kun ta'limini o'qituvchidan ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalaridan o'quv jarayonida foydalanishni talab etmoqda. Natijada o'quvchi nafaqat o'qiydi, yozadi balki, kompyuterda klaviaturadan foydalanish va test yechish ko'nikmalari rivojlanadi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishdan asosiy maqsad, o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, mas'uliyatni sezish, tahlil qilish ona tili darslarini yanada kengaytirish ushbu yo'lda zamonaviy texnologiya va metodlardan foydalanishni kuchaytirishdir. Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy qilish, ta'lim samaradorligini yanada shakllantirish uchun tinimsiz izlanish hozirgi kunning ehtiyojiga aylanmoqda. Yangi texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq qilish pedagoglar oldida turgan muammolardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shayxislamov, N. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020.
2. Sayidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T.: 2003
3. Sayidaxmedov N. Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. — T.: RTM, 2000.
4. Gulomova M. X., Sobirova N. K. Yangi innovatsion texnologiya yordamida ta'lim samaradorligini oshirish usullari // Innovatsiya o'quv jarayonida (tezislar to'plami). –T.: 2009.– 106 b.
5. Ishmuhammedov R. "Pedagogik texnologiyalar"[1]
6. Shaykhislamov, N. (2021). The Direction Of Modern Linguistics The Concept Of Cognitive .

ONA TILI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Kamalova Dilobar Tairovna,

Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ta'lim-tarbiya jarayonida interfaol usullar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv darslari jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarini dars mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishini oshirish, ona tili fanini o'qitish jarayonini yanada shakllantirish borasida o'z yechimini kutayotgan bir qator dolzarb muammolar haqida fikr va mulohazalar bayon etiladi.

Abstract. In this article, the use of innovative technologies in mother tongue lessons, interactive methods in the educational process, pedagogical and information technologies in the course of educational lessons, increasing the interest of elementary school students in lessons, teaching mother tongue science opinions and comments about a number of current problems awaiting their solution regarding the further formation of the process.

Kalit so'zlar: innovatsion texnologiyalar, interfaol usullar, zamonaviy axborot texnologiyalari, aktiv va interaktiv metodlar hamda metodik ta'minot.

Key words: innovative technologies, interactive methods, modern information technologies, active and interactive methods and methodological support.

Hozirgi zamon ta'lim jarayoni interfaol usullar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishga bo'lgan intilish, bunday dars mashg'ulotlarini tashkil etishga bo'lgan e'tibor kundan – kunga ortib bormoqda. Pedagog ushbu jarayonda o'quvchining shaxsiy sifatlarini rivojlanishi, tafakkurini kengayishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga qulay muhit yaratadi va shu bilan birgalikda “boshqaruvchi”, “yo'naltiruvchi” vazifasini ham bajaradi.

“Innovatsiya” so'zi (inglizcha- “innovation”) – yangilik kiritish, yangilik degan ma'nolarni anglatadi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon bo'lib, o'qituvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritishni hamda uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan keng foydalanish demakdir.

Interaktiv metodlar esa jamoa bo'lib fikrlash deb yuritilib, pedagogik ta'sir qilish metodlari shuningdek, ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu kabi metod va uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikda faoliyat ko'rsatishi bilan amalga oshiriladi. Boshlang'ich ta'lim ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi tajriba-sinovdan o'tib, yaxshi natija ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda keng qo'llanilib kelayotgan usullar “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Blits-so'rov”, “Taqqidmot”, “Davom ettir”, “Muammoli vaziyat” kabilardan oqilona foydalanib, ta'lim-tarbiya jarayonida keng ko'lamdagi natijalarga erishish mumkin. Shuningde Darsning o'tilgan mavzuni so'rash bosqichida “Sinkveyn”, “Teskari test”, “Aql charxi”uslublarini, yangi mavzuni tushuntirish vaqtida “Insert”, “Pinbord”, “Zinama-zina”, “O'z –ozingni angla” texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash jarayonida “Venn diagrammasi”, “Nima uchun?”, “Qanday?”, “Konseptual jadval”, “Nilufar guli” kabi grafik tashkil etuvchilar hamda “Tushunchalar tahlili”, “T-jadval”, “Rezyume”, “Kunga-boqar”, “Charxpalak” metodlarini, uyga vazifa berishda “FSMU”, “Klaster”, “BBB” texnologiyalarini dars mobaynida qo'llash dars samaradorligini ta'minlab, o'quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi. Ona tili fanini o'qitish jarayonini yanada takomillashtirish borasida o'z yechimini kutayotgan bir qator dolzarb muammo va kamchiliklar saqlanib qolmoqda.Jumladan:

- ona tili fanini o'qitishda asosan nazariy ma'lumotlarga e'tibor berilgan bo'lib, o'quvchining nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga yetarlicha diqqat-e'tibor qaratilmagan;

- ona tili fanida o'qitiladigan mavzular sinflar kesimida tahlil qilinganda, o'quvchi uchun murakkab bo'lgan ko'plab grammatik mavzularning borligi;

- ona tili fanini hayot bilan bog'lab o'tishga, ona tilimizning boy sharoitlaridan yetarlicha foydalangan tarzda, o'quvchilarga mazmunli, sodda va qiziqarli shaklda yetkazib berishga diqqat-e'tibor berilmagan;

- o'quvchilar darsliklardagi mavzularni o'zlashtirishida intilish, ishtiyoq, maylni paydo qiladigan, mantiqiy, kreativ, ijodiy fikrlashga chorlovchi mashqlar, topshiriqlar bugungacha o'z aksini topmagan; umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishning yangi, samarali metodlari, ilg'or pedagogik texnologiyalarini keng joriy etish etarlicha talab darajasida emas;

- ona tili fanining ilmiy metodik ta'minoti yetarli darajada ishlab chiqilmagan;

- o'qituvchi va pedagoglarning metodik ta'minotini takomillashtirish, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari va mutaxassislar uchun masofadan o'qitish kurslari keng joriy qilinmagan;

- mavjud oliy ta'lim muassasalarida ona tili fani yo'nalishida o'qituvchi, pedagog, kadrlarni tayyorlash sifati hozirgi kun talablariga xos kelmasligi ona tili fanini o'qitishni tubdan qayta ko'rib chiqish va zamon talabiga mos tarzda yangilashni taqozo etmoqda. Natijalar: Ona tili fanidan "Gapning ikkinchi darajali bo'laklari mavzusi o'rganilgandan so'ng o'quvchilarga "Guruhlarda ishlash texnologiyasi" yordamida "Men to'ldiruvchiman!" mavzusida ijodiy matn tuzish beriladi. Bu metod yakka tarzda, kichik yoki yakka tartibda, kichik yoki katta guruhlar tomonidan ham amalda qo'llanishi ham mumkin. Mavzu yuzasidan matn o'quvchilar yordamida taqdim etiladi. Bu texnologiya yordamida o'quvchilarning jamoada ishlash malakalari takomillashadi, xotirasi mustahkamlanadi, yozma hamda og'zaki savodxonligi oshadi, ijodiy matn yaratish ko'nikmasi yanada mustahkamlanadi. Bu kabi mashg'ulotlarda o'quvchilarning yozma nutqi va imloviy savodxonligini mustahkamlash niyatida matn yaratish borasida ko'pgina qiziqarli topshiriqlar taqdim etish ham mumkin. "Morfologiya" bo'limini o'tish vaqtida har bir so'z turkumi yuzasidan grammatik ertaklar to'qish vazifasi berilsa, o'quvchi-

larning grammatik savodxonligini yaxshilash bilan birgalikda mantiqiy fikrlash qobiliyati takomillashadi, ijodkorligi oshadi.

Bugungi kunda innovatsion texnologiyalardan foydalanish sohasidagi muhim yo'nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya metodlarini joriy etishdan iborat. Innovation texnologiyalar ta'lim sifati va samaradorligini yanada takomillashtirib, ta'lim jarayonining markaziga o'quvchi va talabalarning o'quv bilish faoliyatini oshirishga yordam beradi, shuningdek, ta'lim jarayoni yaxlitligini ta'minlaydi. Talaba yoki o'quvchi faoliyatining yuqori darajadagi ko'rsatkichi, o'quv-bilish faoliyatini tashkil qilish, iroda va faoliyatning o'quvchi ongining predmetiga aylanishidir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun, avvalo, ta'lim beruvchi maqsadga erishtiruvchi texnologiyalarni tanlay olishi, o'quv tarbiyaviy jarayon uzviyligi va yaxlitligini tashkil eta olishi zarur. O'qituvchi-pedagog dars vaqtida kerakli ma'lumotni taqdim qilish bilan birga multimedia dasturlari internet ma'lumotlari, sxema va jadvallar hamda shunga o'xshash mavzuga doir qo'shimcha ma'lumotlarni keltirib o'tsa, bu nafaqat ta'lim oluvchining darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, balki ularning mustaqil o'qishini yuqori darajada rivojlantirishiga, mavzu yuzasidan bilimlarini yaxshi o'zlashtirishiga ham yordam beradi. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash natijasida o'quvchilarning erkin fikr yuritish, tahlil qila olish, xulosalar chiqarish, o'z nuqtai nazarini bayon etish, uni asosli ravishda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish malakalari oshib boradi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishdanki zda tutiladigan maqsad, o'quvchilarni erkin va mustaqil, fikrlashga, izlanishga o'rgatish, har qanday masalaga ijodiy yondashish, tahlil qilish ona tili darslarini yanada boyitish va shunga ko'ra innovatsion texnologiya va uslublardan foydalanishni keng joriy etishdir.

Ta'lim jarayonida innovation texnologiyalarni joriy qilish, ta'lim samaradorligini yanada oshirish uchun doimiy tarzda izlanish, kadrlar salohiyatini oshirish hozirgi kunning ehtiyojiga aylanib bormoqda. Innovatsion texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish o'qituvchi-pedagoglarning oldida turgan muammolardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shayxislamov, N. Ona tili va adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash mahorati. Science and Education, 2020.
2. Shayxislamov, N., & Baykabilov, U. Til – millatning ma'naviy merosi. Tilning leksik-semantik tizimi, qiyosiy tipologik izlanishlar va adabiyotshunoslik muammolari, 2020.
3. Xolbekov, S. B. Adabiyot darslarida interfaol metodlardan foydalanish samarasi. Science and Education, 2020.
4. Rafiyev A., G'ulomova N. Ona tili va adabiyot (kasb-hunar kollejlari uchun darslik). T., "Sharq", 2013.
5. Sayidahmedov N. "Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya". – T PEDAGOGS" international research journal ISSN: 2181-4027_SJIF: 4. 995 www.pedagoglilar.uz 59 Volume-8, Issue-3, April – 2022

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH

Hamrayeva Muhayyo Erkin qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi,
Nozima Ochilova,
Boshlang'ich ta'lim 1-22-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashni rivojlantirish, kreativlik va kreativlikka asoslangan amaliy mashqlarning g'oyalari haqida asosiy tushunchalar berilgan.

Abstract. This article provides basic concepts about the development of creative thinking in elementary school students, ideas of practical exercises based on creativity and creativity.

Kalit soʻzlar: kreativ fikrlash, maqsad, intizom, kitob oʻqish, qiziqish, kreativlikni oshirish, qobiliyat, diqqat, bolalar bilan muloqot, mashqlar, jumboqlar, motivatsiya.

Key words: creative thinking, goal, discipline, reading, interest, increasing creativity, ability, attention, communication with children, exercises, puzzles, motivation.

Mamlakatimizda taʼlim-tarbiya tizimiga eʼtibor berilib, oʻquvchi yoshlarimizning jahon andozalariga mos ravishda zamonaviy bilim va kasb-hunarli boʻlishi, jismonan va maʼnan yetuk insonlar boʻlib ulgʻayishi, ularning qobiliyat va isteʼdodini yuzaga chiqarish ularning qalbida vatanparvarlik, insoniylik, kasbiga fidoiyligini tuygʻularini rivojlantirish kabi ulkan ishlar rejalashtirilib, ketma-ketlikda amalga oshirilmoqda. Dunyoning turli mintaqalarida kreativ tushinchalar insoniyat madaniyatining ravnaq topishiga, tabiiy, falsafa sanʼat va gumanitar fanlarning rivojlanishiga asos boʻldi. Kreativ fikrlash shunchaki tasodifiy fikrlashdan farq qiladi. Kreativ fikrlash bilim va tajribaga asoslangan haqiqiy kompetensiya boʻlib, insonlarning keskin va murakkab vaziyatlarda kutilgan natijalarga erishishga sharoit yaratadi. Taʼlimning vazifasi oʻquvchilarni kelajakda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zaruriy kompetensiyalar bilan taʼminlashdan iborat. Bular sababli ular globallashtirish jarayonida tez oʻzgarib borayotgan, savodxonlik va raqamlash ilgari surilgan va hozirgi zamon talablariga ega moslashuvchan ishchilarni dunyoga moslashishiga yordam beradi. Kreativ fikrlashni oʻquvchi yoshlar egallashi natijasida ularning dolzarb muammolarini yechish uchun yangi texnologiyalardan foydalanib, hali yaratilmagan sektorlarda ishlash, shu qatorda mashina bajara olmaydigan ishlarni bajarish va global muammolarini yechish qobiliyatlari rivojlanadi.

Maktablarda ham oʻquvchilarni kreativ fikrlashga boʻlgan ehtiyoji maktab bozori talabidan kelib chiqqan holda ortmoqda. Maktablarning jamiyat hayotidagi ahamiyati shundan iboratki: oʻquvchilarni jamiyatning bir qismi ekanligini his qilgan holda, jamiyat ravnaqi uchun oʻz hissalarini qoʻshish va uning oldidagi burchlarini bajarish kabi tuygʻularni ularning oshirishidir. Xalqaro tadqiqotlar esa oʻquvchilarda kreativ fikrlashni oshirish orqali ularning, tajribalar, hodisalar va shu qatorda vaziyatlarni yangicha uslubda yondashishini taʼminlaydi, bilim olishiga yordam beradi. Oʻquvchining fikrlashi, qiziquvchanligini tezlashtirish va ragʻbatni oshirish uchun uning ijodkorlik imkoniyatlari shuningdek yangicha qirralarini ochib beradigan yangi uslubdagi texnologiya va oʻrganish shakllari shakllantirilishi kerak. Bu kabi rivojlanish uslublari taʼlim olishi sust oʻquvchilarni oʻz fikrini ifodalash hamda qiziqishlarini ortishiga yordam beradi. Kreativ fikrlash ham boshqa qobiliyatlardak maqsadli va amaliy mumkin. Bazi oʻqituvchilar nazarida oʻquvchining kreativ fikrlashini oshirish oʻquv dasturidan tashqari boshqa faoliyat turiga jalb qilishdek koʻrinadi. Aslini olganda esa, oʻquvchilar mavjud hamma fanlar kesimida kreativ fikrlay olish qobiliyatlari hisobga olinadi. Kreativ fikrlashning afzal tomonlaridan yana biri oʻquvchiga yotlatish usuli bilan emas, izlanish va kashfiyotchilik qobiliyatlarini qoʻllab-quvvatlash orqali asosiy bilimni egallashga erishiladi.

Kreativlik (lot. Creatio-yaratish, qurish, vujudga keltirish, kashf etish) bu- kishining noʻanaviy gʻoya, fikr bera olish, muammolarning asl va nodatiy yechimini topish, tafakkurning doimiy fikrlash shakllaridan voz kecha olishga qaratilgan qobiliyatdir. Ushbu atama 1922-yilda ilk bor AQSH olimi De.Simpson tomonidan qoʻllanilgan.

Kreativ fikrlash bu- muammoni toʻgʻri baholash, masalaga muvofiq fikrlab yechim topish va uni hal etish sanaladi. Kreativ fikrlash haqiqiy va qimmatli gʻoyalarni kashf etishga olib keladigan aqliy yoʻnalishdir. Kreativ fikrlash nafaqat bolalarda, balki kattalarning shaxsiy hayotida, ishida va munosabatlarida keng koʻlamli ahamiyat kasb etadi. Insoniyatga xos boʻlgan fikrlashning ushbu turi bilim va tajribaga asoslangan haqiqiy kompetensiya hisoblanadi va insonlarning keskin, kutilmagan va murakkab vaziyatlarda maqsad qilingan natijalarga erishishga imkon yaratadi. Berilayotgan taʼlimdan asosiy maqsad oʻquvchilarni kelajakda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zaruriy kompetensiyalar bilan taʼminlashdan iborat. Kreativ fikrlash oʻquvchilarda muammolarini yaʼni dolzarb masalalarni yechish uchun yangi texnologiyalardan foydalanib, hali yaratilmagan sektorlarda munosib ishlash, shu bilan bir qatorda texnika-texnologiyalar bajarolmaydigan ishlarni bajarish va global muammolarini hal qilish qobiliyatlari rivojlanadi.

Boshlangʻich taʼlim- bu oʻquvchi yoshlarning kelajakda kim boʻlishi va hayotida chuqur iz qoldiruvchi taʼlim turidan biri hisoblanadi va taʼlimning ushbu bosqichida oʻqituvchi –pedagoglarga juda katta masʼuliyat yuklatiladi. Lekin ushbu kreativ fikrlash metodikasi hali hanuz maxsus oʻrganishni talab etmoqda. Mazkur fikrlashni rivojlantirish metodikasi oʻqituvchilar tomonidan toʻlaqonli

o'rganib chilarning o'zidan har bir masalaga kreativ tomondan fikrlaydigan bo'lib qolmaydi. Ularning bu qobiliyati o'quvchilarning o'rganish tezligiga qarab asta-sekin shakllantiriladi va bu iste'dod o'quvchilarda rivojlanib boradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlikni rivojlantirishda quyidagi talablarga e'tibor qaratish zarur:

1. O'quvchilar tomonidan ko'plab savollar berilishini rag'batlantirish va bu an'anani doimiy qo'llab quvvatlash.
2. O'quvchi yoshlarning mustaqil erkinligini rag'batlantirish va mas'uliyatlilikni oshirish.
3. O'quvchilarda mustaqil faoliyatni rivojlantirish uchun shart – sharoitlar yaratish.
4. O'quvchilarning darsga umuman hayotga bo'lgan qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Quyidagi keltirib o'tilgan omillar o'quvchi yoshlarda kreativlikning rivojlanmasligiga sabab bo'ladi.

1. Fikrlash va o'zini tutishda qo'pollikka yo'l qo'yish;
2. O'zga insonlarga qaram bo'lish;
3. Erinchoqlik, dangasalik va befarqlik;
4. Keragidan ortiq tanqid va tergovlar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish yo'lari va usullariga ta'sir qiluvchi muhim jarayonlardan yana biri bu O'qituvchi – o'quvchi hamkorligi ekanligini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Bugungi kun davr talabi kimnidir bo'ysundirish yordamida emas balki hamkorlik aloqalari orqali ijobiy natijalarga ega bo'lishdir. „Hamma gap fikrlarga bog'liq, fikr hamma narsaning boshidir va fikrlar bilan boshqarish mumkin. Shuning uchun rivojlanishning asosiy ishi bu- fikrlash ustida ishlash”. Lev Tolstoy

Kreativlikka asoslangan amaliy mashqlarning g'oyalari

Pastda sizning kreativ fikrlash va ijodiy qobiliyatingizni amalga oshirish bo'yicha bir nechta g'oyalar keltirib o'tilgan va ularni amalga qo'llash sizga albatta foyda beradi:

1. O'z qobiliyatlariga hech qanday shak-shubhasiz ishonish
2. O'z g'oyalarini aniq qilib belgilab olish
3. Kreativ fikrlovchi, optimist insonlar bilan muloqotda bo'lish
4. Bolalar bilan aloqada bo'lish (odatda, bolalarda miyaning ikkala tomoni ham ishlaydi, shuning hisobiga bolalarning dunyosi fantaziyalarga boy bo'ladi. Bolalar bilan muloqot qilsangiz sizda ham ushbu qobiliyat shakllanib boradi)
5. O'z qiziqishlarini be'e'tibor qoldirmaslik
6. Dunyoqarashni kengaytirish uchun sayohat qilish
7. Tasavvurlarni ishga soluvchi kitoblarni o'qish
8. Kundalik yuritish va fikrlarni yozish (Jim- Ron 25 yoshidan boshlab kundalik yurita boshlagan. Eng qizig' I u bu yoshigacha eng kambag'al, qashshoq odam bo'lgan va 5-6 yil ichida millionerga aylangan). „Kambag'al bo'lib tug'ilgan bo'lsang, bu -sening aybing emas, kambag'al bo'lib o'lsang, Bu-sening aybing”. Bill Geyts

Shunday tuyg'ular borki, ular insonni harakat qilishga majbur qiladi:

1. NAFRAT
2. QAROR
3. ISTAK
4. JASORAT

Ta'lim jarayonida kreativ fikrlash imkoniyati va uning namoyon bo'lishi quyidagicha:

Maktablar kreativ fikrlash konikmasi, aqliy ko'nikmalar, bilim sohasining tayyorligi (ma'lum sohaga tegishli bilim va tajriba), yangi g'oyalar va tajribalarga nisbatan ochiqlik, boshqalar bilan ishlash ko'nikmasi yoki boshqalar fikri bilan kelishish (hamkorlik), qiyinchilikka duch kelganda o'z maqsadiga erishishga harakat qilish, insonning ijodkorlikka nisbatan qobiliyatiga ishonish (maqsadga yo'naltirilganlik va ishonch) shu bilan birga, topshiriqni bajarishga rag'batlantirilganlikni o'zlashtirish uchun o'quvchilarning ichki imkoniyatlarining (bundan buyon “kreativ fikrlash ko'nikmasini individual namoyon qiluvchilar”) turli jihatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin [5].

Sinfda kreativ fikrlashni bunday o'ziga xos tarzda namoyon etuvchi omillar bir-biriga o'zaro chambarchas bog'langan. Kreativ fikrlashni ijtimoiy jihatdan rag'batlantiruvchi omillar umumiy

madaniy tartiblar yoki qonuniyatlar yordamida o'z-o'zidan shakllanadi, Ta'lim olish jarayonida o'quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatlarini ragbatlantirilishi ularning yaratuvchanlik qobiliyatlariga bo'lgan ishonchini, o'zini o'zi boshqarish xususiyatlarida va faoliyatlarida (jumladan qat'iylik va sabrmatonatda) samaradorlikni oshirishga qaratilgan bu o'z navbatida, o'quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar qayidagi tarzda shakllanishi va mustahkamlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Ichki ijodiy samaradorlik insonni biror vazifani ijodkorona amalga oshirish qobiliyatiga ega bolishi uchun kerakli ishonchga nisbatan aytiladi. Maqsadga yo'nalganlik va kreativlik borasida o'z-o'ziga ishonch bir-biri bilan chambarchas boglangan bo'lib, ayrim tadqiqotchilar insondagi ichki ijodiy samaradorlikning qiyinchilikka qaramasdan harakat qilishi va nihoyat oldiga qo'ygan vazifani to'liq bajarishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. Insondagi bunday qat'iy ishonch, o'z navbatida, insonda mavjud bo'lgan tirishqoqlik, kayfiyat va bajarilishi kerak bo'lgan vazifaning ijtimoiy holatiga bog'liq bo'ladi. [3]

Soha tayyorligi deb insonga biror ijodiy ishni muvaffaqiyatli amalga oshirishi uchun ma'lum sohaga oid muayyan darajadagi avvaldan mavjud bo'lgan bilim va tajribaning talab etilishiga aytiladi. Shundan xulosa chiqarish mumkinki, insonda bilim qanchalik ko'p bo'lsa, u sohaga oid turli ma'lumotlar o'rtasidagi bogliqlikni yaxshiroq tushunadi va ijodiy goyalarni kashf etish imkoniyati kattaroq bo'ladi. [4]

Xulosa. O'sib kelayotgan yosh avlodni kreativ fikrlashga undashdan maqsad, ularni birinchi bo'lib hayotga tayyorlash, undagi muammolarni ijobiy yo'l bilan hal etishga va yoshlarni farovon hayotga tayyorlash ko'zda tutilgan. Ta'lim sohasida olib borilgan bir qator izlanishlar orqali bilim va ko'nikmalarning hosil qilinishi ehtimolini oshiradigan o'qitish yoki o'rganishning turli usullari tadqiq etildi. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kreativ fikrlash bilim va ko'nikmalarni hosil qilishga imkon beruvchi jamoaviy muhitda birgalikda ishlash orqali samarali rivojlantirilishi mumkin. Boshqacha aytganda, maktablar bilim va ko'nikmalarni hosil qiluvchi tashkilot sifatida faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchilar yangidan-yangi g'oyalar bilan sug'orilgan ijodiy va muntazam faoliyat turi bilan faol shugullanadi. Qachonki bilim hosil qilish jarayoni ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lgan maqsadli faoliyatga, ya'ni kundalik faoliyat turiga aylansa, oquvchiyangidan-yangi fikr-mulohazalari va mazkur fikr-mulohazalarni doimiy rivojlantirib boradigan amaliy faoliyatlar bilan jamiyat rivojiga o'z hissasini qo'shadi. Bilim "dunyoga savol to'la hayrat ko'zi bilan qarash" orqali ham hosil qilinishi mumkin. Dunyoga savol to'la hayrat kozi bilan qarash deganda o'quvchining dunyoni anglashga urinish jarayoni tushuniladi va bu o'quvchilarni turli hodisalar borasida o'zlarining fikr-mulohazalarini ilgari surishlariga turtki bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: "O'zbekiston", 2017 yil, 488 bet.
2. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: "O'zbekiston", 2016 yil, 56 bet.
3. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanma. :– Toshkent 2015, 40 bet
3. Begetto, R. and M. Karwowski (2017), "Toward untangling creative self-beliefs", in Karwowski
4. Hatano, G. and K. Inagaki (1986), "Two courses of expertise", in Stevenson, H., H. Azuma and [6] K. Hakuta (eds.), Child Development and Education in Japan, Freeman, New York.
5. A. A. Ismoilov X. J. Daminov Z. A. Kosimova G. A. Primov "Kreativ fikrlashni baholash". Toshkent-2021

NAVOIY VA PSIXOANALIZ

Nodira AFOQOVA,
filologiya fanlari doktori

Muhabbat – inson hayotidagi muhim hodisa ekaniga (Zigmund Freydning "libido"sini shunday atasak ham bo'ladi) oid gap yangilik emas. Nafaqat Alisher Navoiy ijodi, balki butun mumtoz Sharq adabiyotining bosh mavzusi shu, aslida. O'sha o'tmish adabiyotimizdagi qahramonlarni mislsiz jasoratlarga ruhlantirgan, ba'zan aqlidan mosuvo qilgan, jamiyat-u axloqning qahrnok tutumlariga

qarshi yurgizib, gohida o'ziga o'xshagan bir inson qarshisida taslim ettirgan, goho esa o'ziga qarshi bordirgan ham ishqdir. Biz, tabiiyki, "insonni shahvoniy mayllar boshqaradi" degan Freyddan yotsiraymiz. Kimdir "Bizning shoirlar ishq ilohiyni kuylagan, bu qanaqa qiyos!" deyishi ham mumkin. To'g'ri. Ammo bizning o'sha olimu shoirlar haqiqiy ishqqa majoziy – ya'ni insoniy ishq ko'prigi orqali boriladi, deydilar ham. Bil'aks, Alloh va uning bandasi o'rtasidagi muhabbatga uchinchi bir kishini tiqishtirishning nima hojati bor?

E'tibor bersak, ilohiy ishqni yuksak pardalarda kuylagan hazrat Navoiy jismoniy ishqdan butunlay ko'z yummaganlar. Buning uchun "Layli va Majnun" dostonining "Falak zoli nayrangining o'zgarib turishi Majnunni Navfal qizi visoliga yetkurmey turib ayirganidek, Laylini ham Ibni Salom malomatidan salomat ayirib, hajrning qaro tunida ikki nomurodni murodga yetkurgani va badansiz ruhni ruhsiz badanga kiyurgani; ruh bilan badan vasli muyassar bo'lgach, firoq tig'ini surib, o'sha suv bilan visol o'tini o'chirgani" deb nomlangan 31-bobidagi tasvirlarni eslash kifoya. Farhod ham o'z dilbarini ko'zguda ko'rib, hushdan ketadi; o'ziga kelgach, holidan uyalib, ota-onasi oldida qayta hushdan ketguday bo'ladi, bu ishlar ixtiyoridan tashqari sodir bo'lganini aytadi. Yigit kishi ishq ilohiy uchun ota-ona oldida xijolat chekib o'tirmas, axir... Alisher Navoiy bobomiz barcha mutafakkirlar singari insonni avvalo tabiiy mavjudot deb qaraganlar, uni tabiiy va ma'naviy tomonlarning bir butunligida tasvirlaganlar; faqatgina odam ilk boshlang'ichi darajasida, tabiiy mayllarga o'ralib qolmasdan o'zini tarbiyalash, barkamollashtirish yo'lidan borishi lozim, deb hisoblaganlar.

Zigmund Freyd g'arb odami bo'lgani, ilm-fan vakili, ayniqsa, vrach bo'lgani uchun boya aytilgan formulasini yalang'ochroq qilib ifodaladi. U libido terminini iste'molga olib kirdi; Freydda bu atama insonni harakatga keltiradigan manba o'laroq jinsiy maylni ifodalaydi. Keyinchalik Karl Yung mazkur tushuncha chegaralarini shon-shuhrat, agressiya, boylik, hokimiyat kabilar hisobiga kengaytirdi. Odam bolasining o'z oldiga qo'yadigan maqsadlari shundan kelib chiqadi, deydi ular ikkisi ham. Professor Uzoq Jo'raqulov libidoni sharqona nafsoniy istaklar sifatida talqin qiladi. Freydning o'zi ham keyinroq atamani tor ramkadan chiqarib, hayotga muhabbat ma'nosida istifoda etdi. Bunga birinchi jahon urushi maydonlaridagi g'ayriinsoniy manzaralar tufayli ruhiy muvozanati buzilgan, umidlari butkul so'nib, depressiyaga, tushkunlikka muhtalo bo'lgan odamlar taqdiri sabab bo'ldi. Freyd ruhiy buzilishlarda ijtimoiy omilning ta'siri haqida o'ylab qoldi, urushni inson tabiatidagi tajovuzkorlik mayli hamda g'ayriixtiyoriy o'limga intilish (tanatos nazariyasi) bilan bog'ladi. U, umuman, libido tushunchasining mukammal ta'rifini berish qi'yinligini e'tirof etgan holda, keyinroq – "Lazzat prinsipining narigi tarafida" ("По ту сторону принципа удовольствия", 1920) asarida eros (hayot) tushunchasini libidoga yaqinlashtiradi. "Yunonlarda bu so'z sevgi ma'budasi ma'nosini anglatadi. Freydning mayllar haqidagi keyingi nazariyasida bu o'limga intilishning ziddi bo'lgan hayotga intilishlarning bir butunligi deb tushuniladi" (*Ж.Лапласи, Ж.Понталис. Словарь по психоанализу. Москва, Высшая школа, 1996.Стр. 589*).

Aslida Zigmund Freyd sir-u asrorini ochgan ruhiy hodisalar undan besh asr oldin Alisher Navoiy asarlarida badiiyat pardalarida go'zal ifoda topgan. Darvoqe, ruhiyatning uncha-muncha tanti va tafakkurli odamni ham shoshirib qo'yadigan sinoatlari psixoanaliz otasi tomonidan ilmiy jihatdan kashf etilgan bo'lsa-da, ularning yoshi insoniyatning yoshi bilan teng. Bu hodisalar san'at va adabiyot ibtidosida yaratilgan asarlarda ham aks etgan, chunki ruhshunos bo'lmay turib yozuvchi bo'lib bo'lmaydi. Ayni shuning uchun ham psixoanalitiklar nazariy tadqiqotlarida hayotiy misollar bilan birga adabiyotdagi timsollardan ham foydalanganlar. Freyd hatto o'zidan o'n uch asr oldin yashab o'tgan dramaturg Sofokl ijodiga murojaat qilib, ilmiy qarashlari tub-asosidagi hodisani "Edip kompleksi" deb nomlagan.

Shubha yo'qki, Alisher Navoiy yaxshigina psixoanalitik ham bo'lgan. Shoir "Xamsa"dagi ikki asosiy ishq dostoni bo'lmish "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun"da ishqiy mayllar boshqargan oshiq obrazining ikki modelini beradi.

Farhod dunyoning jamiyki hoyu havaslaridan, hatto hukmdorlikdan voz kechadi; ixtiyoriy ravishda mudhish xavf-xatarlarga peshvoz boradi; o'zini og'ir jismoniy mehnatlarga quchog'iga otadi; ma'naviy jihatdan tuban, xudparast hukmdorning asiriga aylanadi, ish halokatgacha borib yetadi...

Shuncha savdoyu g'avg'olar ichida bir zum bo'lsin orqaga qaytishni xayoliga keltirmaydiki, bu uni boshqarayotgan hukmfarmo kuch borligini, o'sha kuch ishq ekanini ochiq ko'rsatadi.

Majnun ham xuddi shunday. Qo'y terisini yopinib poda ichida poylashdan tortib, sahroda hayvonlar ichida yashash qadar yaqinlarini xijolat etadigan ishlarni qilishdan uyalmaydi. Hatto Ka'baga bosh urib-da "To bo'lsa hayotdin nishonim, Savdosini qil tan ichra jonim! Jon chiqsa bu jismi notavondin, Yodi bila-o'q chiqor jahondin" deya tavallo qiladi. Muqobilik tom emasdiru, lekin dostonidagi mana shu sahna psixoanalitik jarayonni eslatadi: xasta odam o'ylamay-netmay og'ziga kelgan gapni aytib ketaveradi, shifokor esa ko'rinish bermay uni chetdan kuzatib turadi.

Psixoanalizda libidodan keyin sublimatsiya tushunchasi keladi. Bu, soddaroq aytganda, kompensatsiya – o'rin to'ldirish demak. Freydga ko'ra, odamning jinsiy mayllari ijtimoiy, axloqiy to'siqqa uchrasa, u ong ostiga qaytadi va energiyaning saqlanish qonuniga muvofiq butunlay yo'q bo'lib ketmaydi. Oradan qancha zamonlar o'tib, boshqa shaklda, deylik, badiiy ijod, misli ko'rilmagan bunyodkorlik ishlari, intellektual tadqiqotlar, ilmiy kashfiyotlar, umuman, jamiyat uchun qimmatli faoliyat ko'rinishida voqelikka aylanadi. Basharti, boshqa har qanday shaklda bo'lsa-da reallasha olmasa, sohibining aqliy-ruhiy muvozanatini buzadi. Qizig'i shundaki, Navoiyning ikki dostonida nomurod ishqning natijasi bir xil bo'lmay, shoir sublimatsiyani aynan Freyd aniqlagan ikki shaklda ko'rsatadi. Farhod ham Shirinni ko'zguda ilk ko'rgandan so'ng, bir muddat savdoyi bo'lib qoladi. Keyin esa borlig'ini jo'shga keltirgan quvvatni ilm olishga, tog' kesish, ariq qazish, obodonchilik kabi misli ko'rilmagan bunyodkorlik ishlariga sarflaydi. Qays esa o'tlig' g'azallar yozadi, ammo ongosti quvvati ijodda ham to'la voqelikka aylana olmagach, yigit bora-bora aqlidan ham mosuvo bo'ladi.

"Qaysning majnunligi ramziy xarakterda, u Laylining telbasi bo'lgan, xolos" deyishingiz mumkin, albatta. Shoshmang. Navoiy bobo yaxshigina psixoanalitik bo'lganlar, bu e'tirozga o'zlari javob berib qo'yanlar. Zero, Qaysdagi ruhiy buzilishlar faqat yorni qo'msab ohu faryod chekish, Laylining qabilasi tarafga qochib borish, dashtga bosh olib ketish, yolg'izlikka intilish kabi ishq xuruji shaklidagina emas. Dostonda aqlidan mosuvo bo'lgan chinakam telbaning surati chizilgan:

*Gohi tutub o'turur edi mo'r,
Goh tufroq ila yasar edi go'r.
Gah shug'li kesak toshurga ta'jil,
Yosor edi ul kesak bila mil.
Gah sochar edi boshiga tufrog',
Gah tish bila olur edi tirnog'.
Gah tomg'a qo'pub minar edi chust,
Har sori ayog'larin etib rust.
Chimdir edi englarini har dam,
Chaynar edi yenglarini har dam.*

"Layli va Majnun"da sublimatsiyaga oid uchinchi bir voqea ham borki, bu taxlit g'alati hol psixoanalitiklarning ishlarida ham qayd etilmagan.

Dashtda ov qilib yurgan Navfal bir kuni Majnunni uchratib qoladi, yigitning holu ahvolidan taajjubga tushadi. Odamlar unga Majnun qissasini aytib beradilar. Shunda Navfal zor-zor yig'laydi, ovdan voz kechadi va Qaysga "Mol-davlat yo kuch bilan seni Layli visoliga erishtiray, bu muyassar bo'lmasa, o'z qizimni berib, seni kuyov qilay", deydi. Sovchilar bilan ish bitmaydi. Bu ishq qissasiga aralashib qolgan Navfal urush boshlaydi-yu, ammo qo'li baland kelganiga qaramasdan o'quvchiga ma'lum sabab bilan jangni to'xtatadi... Bu ajabtovur mehribonlikdan xabardor bo'lgan o'quvchida "Navfal nega o'z-o'zidan Majnunga, yetti yot bir yigitga yordam berish uchun bu qadar javlon urdi?" degan savol paydo bo'ladi. Yo'q, o'z-o'zidan emas. Shoir yo'l-yo'lakaydek tuyulgan jumlada buni asoslagandek:

*Navfal dag'i ishq ko'rgan erdi,
G'am dashti aro yugurgan erdi.*

Ya'ni Navfal ham ishq balolarini boshidan kechirgan, ishq iztiroblarining nimaligidan boxabar edi; oshiqqlar birdamligi haqqi-hurmati Majnunga qo'l cho'zgan, desak-da bo'ladi. Ammo bu izoh judayam zaif. Bir odamni maqsadiga erishtirish bilan qilinadigan insoniylik – tinch yashayotgan

qabilaga urush ochishdek g'ayriinsoniylik orqali qilinmaydi, Navfal obrazining tabiati ko'tarmaydi buni. Ayni vaqtda ayni yondashuv Navoiyning axloqiy-ma'naviy dasturiga ham yot. Shoir ishq masalasiga kuch bergan, hayot mantig'ini unutgan, deyish-ku aqlga mutlaqo to'g'ri kelmaydi.

Bu taxlit tushunarsiz hollar boshqa asarlarda ham uchraydi. Deylik, psixozanaliz Shekspirning mashhur tragediyasidagi mantiqliday ko'ringan mantiqsizlikka diqqat qaratadi: Hamlet otasining qotilini aniqlaydi, uni o'ldirishga jazm qiladi, ammo asar oxirigacha turli bahonalar bilan qasosni orqaga suradi va pirovardida hech nima qilmaydi. Fojia nimada? Bizni Hamletga maftun etgan farzandlik burchi, qahramonlik qani?

Psixozanalizga ko'ra, bu xil lanjlikni Hamlet tabiatidagi insonparvarlik yoki iroda zaifligi, jasoratning yetishmasligi kabi argumentlar to'la izohlay olmaydi. Aslida Hamletning ongostida "Edip kompleksi" sabab padarkushlik istagi yashab kelgan. Baxtiga, bu istak amakisining qo'li bilan amalga oshiriladi. Jamiyatdagi tartib-qoidalar, axloq meyorlari, or-nomus qotildan o'ch olishni talab qiladi. Ammo ongosti xohishi amalga oshib bo'ldi, shu bois jamiyatning ko'zi uchun qilinadigan bir ish o'laroq o'ch istagi orqaga chekinadi.

HAYOTIY TAFSILOTLAR VA IJODKOR USLUBI

(A.ORIPOV SHE'RIYATI MISOLIDA)

Shohida Karamova,

Qarshi davlat universiteti,

Yangi o'zbek adabiyoti va adabiyot nazariyasi kafedrası dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi

3145445@mail.ru

Tel:903145445

Annotatsiya. Hayotiy tafsilotlar muayyan ijodkor uslubining individualligi va iste'dodi darajasini ko'rsatadi. Takror qo'llangan, siyqasi chiqqan, umumiy tafsil yoki tafsilotlar she'rning so'z san'ati sifatidagi qimmatini tushirib yuboradi. Ushbu maqolada mustaqillik davri o'zbek aruzida hayotiy tafsilotlarni lirik matnga katta mahorat va iste'dod bilan uyg'unlashtira olgan shoirlarimizdan biri Abdulla Oripovning she'rlari misolida tahlilini ko'rsatishga harakat qilingan.

Abstract. Important details show the individuality and level of talent of this or that style of the artist. Repetitive, clichéd, general details or details detract from the value of the poem as an oral art. This article attempts to show an analysis of the poems of one of our poets Abdulla Oripov, who managed with great skill and talent to combine life details in the lyrical text in the Uzbek dream of the period of independence.

Key words: detail, lyrical text, narration, prose, observation, reflection, creative style, individuality.

Kalit so'zlar: tafsilot, lirik matn, bayonchilik, prozaizm, mushohada, mulohaza, ijodkor uslubi, individuallik

KIRISH (Introduction). Hayotiy tafsilotlar shoirni bayon, mushohadadan qutqaradi; tasvirni yuzaga keltiradi. Chunki bayonchilik, prozaizm, quruq mushohada, mulohaza, didaktika – so'z san'atining "dushmani"dir. Badiiy adabiyot – tasvir san'atidir, so'z bilan surat chizishdir. Hayotiy tafsilotlar – badiiy adabiyotning mohiyatini tashkil qilgan obrazlilikni yuzaga chiqaradigan muhim vositalardan biridir.

Bundan tashqari, biz "hayotiy tafsilot" deganda umumiy, ko'p shoirlar tomonidan takror qo'llanadigan tafsilotlarni emas, o'ta individual, o'ta juz'iy, muayyan ijodkorning o'zigina ko'rgan va lirik matnga tadbiq etgan, ikkinchi ijodkor qo'llashi bilan plagiatlik bo'lmasa-da, taqlid, takrorga aylanib qoladigan hayotiy tafsilotlarni nazarda tutdik. Faqat mana shunday hayotiy tafsilotlarga lirik obrazning yorqin ifoda etilishi, she'rni asl san'at asari darajasiga ko'tarish uchun xizmat qilishi mumkin; ayni vaqtda faqat o'sha xil hayotiy tafsilotlarga muayyan ijodkor uslubining individualligi, qolaversa, iste'dodi darajasini ko'rsatadi. Chunki takror qo'llangan, siyqasi chiqqan, umumiy tafsil yoki tafsilotlar she'rning so'z san'ati sifatidagi qimmatini tushirib yuboradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mustaqillik davri o'zbek aruzida hayotiy tafsilotlarni lirik matnga katta mahorat va iste'dod bilan uyg'unlashtira olgan shoirlarimizdan biri Abdulla Oripovdir. U tabiat, xalq hayoti, maishiy turmushga oid uncha-muncha shoirning nigohlari ilg'ay olmaydigan, she'r matniga olib kirish mushkuldek bo'lib tuyuladigan tafsilotlarni dadillik bilan badiiy tasvir doirasiga tortadi.

*Mendan ko'ngil uz deysan, qandoq qilib uzurman,
Qandoq qilib bu ko'ngil imoratin buzurman.
O'zingga ham, azizam, rahm etsang-chi bir qadar,
Ne bo'lurin bilmassan sendan ko'ngil uzsam gar.
O'ylaysanki, bir tarafomon qolur, sog' qolur,
Uzilgan ul joyda ham chandiq qolur, dog' qolur.[1.50]*

She'r lirik qahramonning sevgilisiga murojaati tarzida yozilgan. Mahbuba ishq rishtalarini uzib ketmoqchi. Shoir bu muhabbat tarafayn ekaniga juda nozik ishora bilan, yorqin hayotiy tafsilot vositasida ishora qiladi: "Uzilgan ul joyda ham chandiq qolur, dog' qolur". Odam jismidan jarrohlik yo'li bilan biror uzv olib tashlansa, o'rni chandiq qoladi – shoir shu hayotiy tafsilot orqali oshiq va ma'shuqning birbutunligiga ishora qilyapti.

Quyidagi g'azalda matla'da keltirilgan hayotiy tafsilot she'rning yozilishiga turtki, impuls vazifasida kelgan:

Senga peshvoz chiqmasam gar kelmasin hech bir malol,
Oftobga tik qarashga bormi hech ko'zda majol. [1:50]

She'r ishqiy mavzuda, manzara, tasvirlar, hatto ishqiy mazmun pardasi orqali ijtimoiy mazmunni ifoda etishi bilan mumtoz g'azallarga nihoyatda yaqin. Lekin A.Oripov eski tashbehu tasvirlarni qalashtirib, bee'tibor, dilozor va sho'x ma'shuqadan sentimental yig'loqilik bilan shikoyat qilmaydi. Bayon, mushohadaga kuch bermaydi. Balki har bir baytda konkret, original tasvirlarni izchil bera boradi. Mahbuba quyoshdek yuksak va porloq, unga tik qarab bo'lmaydi, unga peshvoz chiqmakka oshiqda jur'at ham, kuch ham yo'q. A.Oripov g'azalning keyingi baytlarida hayotiy tafsilotlarni yana qatorlashtiradi:

Saf qator oshiqlaring ko'rganda yayrar barg kabi,
Bilmagaylar, cho'pga ildiz yetkazur ko'rku jamol. [1:50]

Bu yerda barglarning ildizdan oziqlanishi bilan bog'liq fanniy hodisadan tashbeh sifatida foydalanilgan. Ma'lumki, barglar shoxda yo navbatma-navbat, yo parallel usulida simmetrik tarzda qat'iy tartib bilan joylashadi. Shoir botanikada aniqlangan mana shu simmetriyaviylik va qat'iy tartibni ham biladi va uni "saf qator" degan sifatlash orqali ifoda etadi. Keyingi baytdagi tafsilot tufayli ma'shuqaning tashrifi bilan bog'liq manzarani nihoyatda yorqin hayotiy tus oladi:

Ahli bazming tik turarlar shay bo'lib, amring kutib,
Kimgadir "O'ltur!" deding, o'ldim deya qildim xayol.

Bu bayt she'rga yengil yumoristik ruh bergan. Shoir "o'ltur" so'zining omonimligidan foydalanib, mumtozruh bir bayt yaratgan. Amru farmon kutganlarning tik turishi, qatl-o'lim motivi ma'shuqaga qattol bir hukmdor tusini beradi, u mumtoz she'riyatda "husn shohi" deya ulug'langan dilbaru dilrabolarga o'xshab ketadi. Keyingi bayt esa shu mazmunni izchil davom ettiradi:

Men senga bir so'z demay, o'tdim mudom boshim egik,
Qaysi quldir, xojasiga jahd etib bergay savol.

Mazkur ikki bayt ma'shuqani hokimi mutlaq bo'lgan sharqona hukmdorlarning sifatlari ila tavsiflaydi. U shunday hukmdorki, tashrif buyursa – peshvoz chiqmoqqa yurak dov bermaydi, qarshisida qo'l qovushtirib, tik turiladi, og'zidan chiqqan gap o'lim hukmiday yangraydi, savol berib bo'lmaydi... Chunki u – xoja, qolganlar – qul! Qulning xojasiga savol berishga-da haddu ixtiyori yo'qligi bilan bog'liq hayotiy tafsilot g'azalga, bir tarafdan, mumtoz she'riyat ruhini bergan. Ikkinchi tarafdan esa, yuqoridagi tabiat bilan bog'liq, maishiy va ijtimoiy tafsilotlar uzoq va yaqin o'tmishimizga ishoar qilib, g'azal ijtimoiy mazmunga ham ega ekaniga ishora qilayotgandek. Shoir ishqiy she'rlarga xos ramziylikni, mumtoz she'riyatimizda muvaffaqiyat bilan qo'llangan usulga yangi hayot bag'ishlagandek.

Sochlaringning atridan ham bahrasizdirman hanuz,
Bois ulki, kezmaningda sen tomon esgay shamol.

Ma'shuqa yana hukmdori oliy kabi tasavvur beradi: odamlar-ku odamlar, hatto shamol ham u tarafga qarab esadi! Shoir mazkur o'rinda shamolning hidlar.

ni olib ketishi bilan bog'liq hech kimning xayoliga kelmagan hayotiy tafsilot vositasida go'zal poetik manzara yaratadi.

Mumtoz adabiyotda quyuq qo'llangan "tosh" tafsilini ham Abdulla Oripov ohorli shaklda qo'llagan: *"Bag'ritoshsan, xasta aylab, ham yiroq ketding nechun, // Tibda derlar: gohi dardga tosh davo, bir kelmading"*. Baytdagi tosh bilan bog'liq hayotiy tafsilot sharhini shoirning o'zidan eshitsak: bir suhbatda muxbir yuqoridagi baytni eslatib, shoirga *"Noma" dagi Abdulla yorga murojaat qilganmi yoki ilhomgami? Bu misrani irsoli masal deyish kerakmi yoki haqiqatda shundaymi?"* deya savol beradi. [2:3] Shoirning javobi: *"Yaxshi anglabsiz. Ibn Sino haqida "Hakim va ajal" nomli doston yozganman. "Tibbiyotda bir tosh bor shuni kukun qilgin, ichsang, dardga davo", – deydi Ibn Sino. Mineral toshlardan dori qilgan-da u kishi. Yoki chayonni qaynoq qozonda qizdirib, kukunidan dori tayyorlagan. Bag'ritosh, o'zing xasta qilding, uzoq ketding, deb g'azalda aytadi.*

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). G'azalni xohlagan tomondan tahlil qilish mumkin. Lekin uni birinchi galda his qilish kerak. G'azal – odamning ruhiy komillikka intizorligi. Shunday ekan, dunyoga real yondashishni Firdavsiydan, Hofizdan, ayniqsa, Navoiydan o'rganish kerak». [2:3]

Ko'rinadiki, Abdulla Oripov she'rlarida oddiy badiiy tafsilotni ham tasodifan qo'llamagan; she'rda real dunyo tafsilotlarini qo'llashni mumtoz shoirlardan o'zlashtirgan.

Bunday misollarni Abdulla Oripov aruzidan yana ko'plab keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Орипов А. Ишонч кўприклари. – Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 50-бет. (240 бет)
2. Замон, шоир ва ғазал. Абдулла Орипов билан суҳбат // *"Шарқ юлдузи" журнали*, 2015 йил, 1-сон.

AKSIOLOGIK YONDOSHUV ASOSIDA TALABALARNING OILAGA NISBATAN MAJMUAVIY BILIMLARINI RIVOJLANTIRISH

Alikulova Muxayyo Sherovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi
gmail: muxayyoalikulova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarining oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishning afzalliklari, talabalarining oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy asoslari hamda akseologik yondashuv asosida rivojlantirish asoslari yoritib berilgan.

Annotation. This article outlines the advantages of developing students' basic knowledge of the family on the basis of an aceological approach, the moral and ethical basis for developing students' basic knowledge of the family on the basis of an aceological approach, and the basis for developing them based on a cseological approach.

Kalit so'zlar: talabalar, oila, akseologiya, majmuaviy bilim, ma'naviy-axloqiy, qadriyat.

Key words: students, family, aceology, basic knowledge, moral, and value.

Hozirgi kunda zamonaviy jamiyat va ijtimoiy-madaniy muhitning ja'dal rivojlanishida akseologik yondashuv yoshlarning ta'lim muhitida o'zini o'zi takomillashtirishga, uning rivojlanishiga, shaxsning qadriyatli harakatlanishiga, uning rivojlanishining turli darajalarida, ijodkorlikdagi yuksaklikka erishishga qaratilganligi bilan ahamiyat kasb etadi.

"Aksiologiya" (yunoncha axios – "qadriyat", logos -so'z, tushuncha) - qadriyatlar to'g'risidagi ta'limot, inson faoliyatining yo'nalishini, inson harakatlarining motivatsiyasini belgilovchi umum-bashariy qonuniyatlarning falsafiy nazariyasi. "Qadriyat" tushunchasi avtonom tarzda ishlamasligi bilan farqlanadi. U muhim ahamiyatga ega va unga ko'ra yondashganda jarayonga kiritiladi va shundan keyingina u jarayonning asosiy tayanch elementiga aylanadi.

Akseologiya:

1. Falsafaiy lug'atda "etikadagi qadriyatlar va baholashlar doktrinasini (qadriyatlar etikasi), xususan, inson hayotining ma'nosini o'rganadi;
2. Pedagogikada falsafadan o'zlashtirilgan yangi tushuncha - insoniy qadriyatlarining tabiati haqidagi ta'limot: hayotning mazmuni, inson faoliyatining yakuniy maqsadi va asoslanishi;
3. Lingvistika. Tabiiy tillar va ularning elementlarini baholash tizimini o'rganuvchi til sotsiologiyasining bo'limi" [fal. lug. 15].

Rossiyada faylasuf N.A.Berdyayev, "Akseologiya har qanday narsaning mulki emas, balki uning mohiyati va ayni paytda obyektning to'liq mavjud bo'lishining shartidir", deb ta'kidlaydi, zotan, "Akseologiya – bu sifat" [Шабазова Д. Р].

"Akseologiya – bu ma'lum bir jamiyat yoki sinf odamlari va shaxsga ularning ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish vositasi sifatida zarur bo'lgan obyekt, hodisalar va ulardagi xususiyatlarning g'oya va motivlar normasi, maqsad va ideal darajasidagi mohiyati." [Анисимов С.Ф. 53.].

V.A.Slastenin odamning qadriyat yo'nalishini quyidagicha ko'rib chiqadi: "obektning qadriyati uning ehtiyojlarini qondirish uchun obektning ahamiyatini anglash vositasi sifatida ishlaydigan shaxs tomonidan uni baholash jarayonida aniqlanadi". [V.A.Slastenin 177 c].

Demak, akseologiyaga shaxsning psixologik moslashuvi va o'z-o'zini boshqarish jarayonlari muammosi sifatida qarash maisadga muvofiq. Ko'rib turganimizdek, pedagogik tadqiqotlarda akseologik yondashuv esa tadqiqot usuli sifatida ham ishlaydi. Shaxsning akseologik komponenti ehtiyojlar va motivatsiyani tartibga soluvchi kognitiv va hissiy komponentlarga asoslanadi.

Shunday qilib, pedagogik-psixologik lug'atlarda akseologik yondashuvning uchta shakli haqida fikrlar mavjud:

- birinchidan, qadriyatlar ijtimoiy ideal sifatida, unda mavjud bo'lgan ijtimoiy ong tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy hayotning turli sohalarida bo'lishi kerak bo'lgan xususiyatlarning mavhum g'oyasi sifatida ishlaydi. Bunday qadriyatlar ham umuminsoniy, ham "abadiy" (haqiqat, go'zallik, adolat) va aniq tarixiy (patriarx, tenglik, demokratiya);

- ikkinchidan, qadriyat moddiy va ma'naviy madaniyat asarlari yoki ijtimoiy harakatlar ideallari (estetik, axloqiy, siyosiy, huquqiy va hokazo)ning o'ziga xos obyektiv asosidagi mujassamlashuvi bo'lgan insoniy harakatlar shaklida obyektivlashtirilgan shaklda paydo bo'ladi;

- uchinchidan, shaxsiy hayot faoliyati prizmasidan o'tgan ijtimoiy qadriyatlar shaxsning psixologik tuzilishiga uning shaxsiy xulq-atvori uchun turtki beruvchi manbalardan biri bo'lgan shaxsiy qadriyatlar shaklida kiradi.

Pedagogikadagi akseologik yondashuv kognitiv va amaliy yondashuvlar o'rtasidagi bog'lovchi bo'lgan mexanizmdir; u qadriyatlar, ijtimoiy va madaniy omillar va shaxs o'rtasidagi munosabatlarga xosdir. Shunday ekan, akseologik yondashuv asosida talabalarning oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini rivojlantirish bosqichma-bosqich, uzluksiz o'zini o'zi takomillashtirishi va o'zini o'zi rivojlantirishi uchun sharoit yaratadi.

Tadqiqotga oid izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, talabalarning oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishda quyidagi afzalliklar ko'zga tashlanadi:

- talabalarni oilaviy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish va mutaxassislik uchun zarur milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur o'rgatishda;
- auditoriya va auditoriyadan tashqari soatlardan samarali foydalanishda;
- ta'lim-tarbiya natijasida, oilaviy faoliyat haqida yetarli bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lishga erishishda va hokazo.

Talabalarning oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirish talabani o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini bilishga bo'lgan ehtiyoj, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchni orttiradi. O'z vijdoni, oilasi va jamoasi oldida hamisha ochiq yuz bilan hisob bera oladi.

Ma'naviy-axloqiy va ruhiy poklik shaxsning tarbiyalanganlik darajasini belgilovchi asosiy mezon vazifasini o'taydi. Shaxslararo munosabatdagi andishasizlik, dag'allik, qo'pollik, bir-birini ko'ra olmaslik, savodsizlik, kibr, baxillik, ichi qoralik, ziqnalik, yolg'onchilik, ig'vo, adovat, g'iybat, manmanlik va hasad kechirib bo'lmaydigan umuminsoniy illat hisoblanib, uni bir gap bilan, ma'naviy-axloqiy nopoklik, deb yuritish mumkin.

Milliy qadriyatlarimiz ulug'vorligining o'ziga xos belgisi sifatida ma'naviy- axloqiy yetuklikka ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, Abu Lays Samarqandiyning "Tanbeh ul g'ofiliyn" asarida alloma Fuzayl bin Iyyosning quyidagi fikrlari ifoda etilgan: "Shu ishlarni qilgan odam mutlaqo

muruvvat va fazilat sohibi bo‘ladi: ota-onasiga yaxshilik qiladigan, qarindoshlarini ziyorat etadigan, din birodarlariga iltifot va hurmat ko‘rsatadigan, ahli ayoli, bolalari va xizmatchisi bilan yaxshi muomalada bo‘lib, hayot kechiradigan, dinini muhofaza qiladigan, molini shariat buyurgan tarzda halol saqlab, ortig‘ini ehson qiladigan, tilini tiygan, ko‘zlari uyiga, ibodatga qaratilgan tarzda hayot kechiradigan, behuda ishlar va keraksiz odamlardan uzoqda yurgan.”

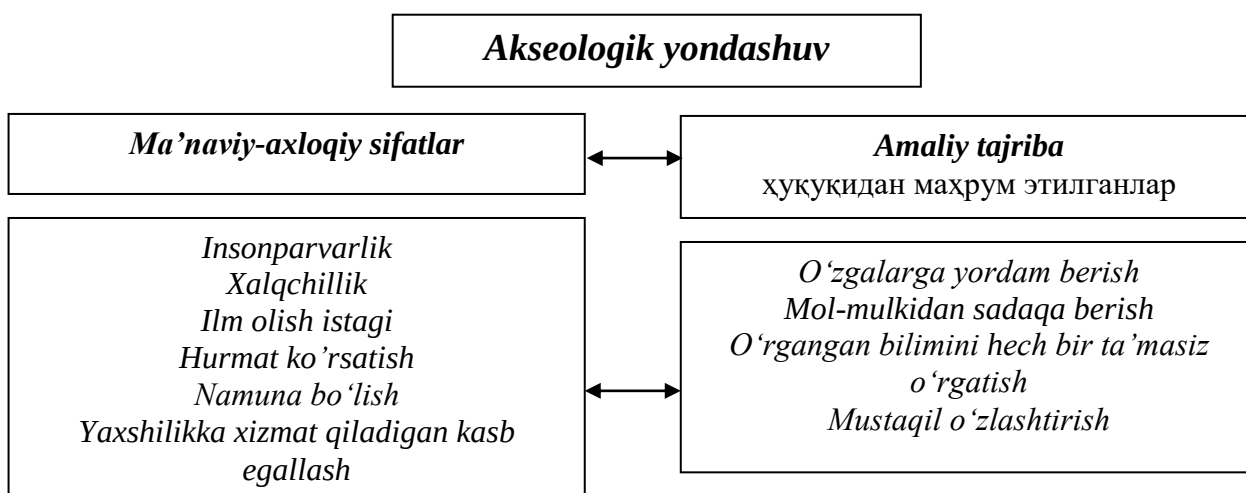
Aqlli shaxs nafaqat ilmi, bilimli, balki egallagan ilm va bilimini ezgulik, yaxshilik, mehr - muruvvat uchun safarbar qila olsagina, u ma’naviy yetuk shaxs hisoblanadi.

Talabalarining oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishning ma’naviy – axloqiy asoslari ana shu safarbarlikda, o‘zini bag‘ishlay olishda, o‘z tashvishi bilan emas, o‘zgaralar dardi, xalq va oilasi dardi bilan yonib yashashida.

Talabalik faoliyati uning faol harakati, tashkilotchiligi bilan cheklanishi mutlaqo mumkin emas. Talabaning oila faoliyatiga xos fidoyilik, ya’ni o‘z bilimi va tajribasini oilasining farovon hayot yo‘lini belgilab berishga yo‘naltira olsa, alloma G‘azzoliy tabiri bilan aytganda, “haqiqiy insoniylik maqomiga” ega bo‘ladi.

Talabalarining oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishda bir-biri bilan uzviy bog‘langan ikki jarayon yaxlit holda amalga oshadi.

Akseologik yondashuv asosida rivojlantirish asoslari

Bizningcha, talaba maqomiga ega bo‘lgan shaxs o‘zining faoliyatida nafaqat kasbiy fikrlash jarayonini, balki barcha insoniylik amallariga qaratilgan yaxshilik, mehr, ezgulik ishlarini ilm – bilim asosida tartibga soladi, unga izchillik, tizimiylik, uyg‘unlik ato etadi va ma’naviy – axloqiy asos beradi. Ikkinchidan, tarbiyachi sifatida o‘zidagi bor fazilatlarni oila amaliyotida qo‘llaydi. Qadriyatli shaxsga xos bo‘lgan sifatlarni shakllantiradi.

Yuqoridagi fikrlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarining oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini akseologik yondashuv asosida rivojlantirishda yuqori natijalarga erishishi oila to‘g‘risidagi bilimlarni e‘gallashga motivatsiyani kuchaytirish, kasbiy qobiliyatni rivojlantirish, ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish, ijodiy potensialni rag‘batlantirish, aksiologik yo‘nalganlikka, pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxsiy, kasbiy imkoniyatlarni aniqlash va unumli foydalanishga intilish bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985. – С. 53.
2. Слостенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя /Учебное пособие. – М.: Прометей, 1993. – 177 с.
3. Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат // Масъул муҳаррир. А.Жалолов. – Т.: Шарк нашриёт-матбаа компанияси Бош таҳририяти, 2004.15-б.
4. Shabbazova D.R. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari savodxonligini oshirish jarayonida shaxsiy qadriyatli yondashuvni takomillashtirish metodikasi” Volume 4.TMA Conference.” Zamonaviy psixologiya, pedagogikada fan, ta’lim va amaliyot integratsiyasi: muammo va yechimlar” 2023 yil 6-may.

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy tanqid va uning rivojlanishi haqida fikr bayon etiladi. Maqolada mamlakatimizning mustaqil bo'lishi barcha sohalar singari adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning rivojlanishiga katta imkoniyat yaratilganligi haqida so'z boradi.

Abstract. This article discusses literary criticism and its development. The article mentions that the independence of our country created a great opportunity for the development of literary studies and literary criticism, like all other fields.

Kalit so'zlar: adabiy tanqid, tazkira, adabiyotshunoslik, zamonaviy adabiyot.

Key words: literary criticism, criticism, literary studies, modern literature.

Tanqid - bu o'z davridagi adabiyot asarlarini yuksaklikka olib chiquvchi, uning xato va kamchiliklarini to'ldiruvchi badiiy janr hisoblanadi. "**Adabiy tanqid**" fan tarixida dastlab **Platon, Aristotel, Aristarx** kabi qadimiy shaxslar faoliyatlarida antik zamonda namoyon bo'lgan. Adabiy tanqidning tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u dastlab huddiki boshqa badiiy asarlar kabi og'zaki va yozma shaklda bo'lib, asarlar yuzasidan o'z fikr va mulohazalarini yuritib kelingan. Tarixdan ma'lum bo'lganidek, ilk badiiy asarlarni yaratuvchisi xalq bo'lgani kabi, ularga bo'lgan ilk munosabatlarni ham xalqning o'zi bildirgan.

Tanqidning asosiy vazifasi yozuvchi yoki adabiy asarni faqatgina tanqid qilish emas, balki adabiy asar yoki hodisaga haqqoniy baho berish, undagi yutuq va kamchiliklarni holisona yo'l bilan ifoda etishdir. **Tanqid** va **tazkira** bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalar hisoblanadi. Negaki dastlabki tanqidiy qarashlar mashhur olimlar va ularning asarlari haqidagi ma'lumotlarni o'z asarlarida keltirib ularga izoh berib o'tish, bu **tazkirachilik san'ati** deb yuritiladi. **Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" (1487)** asarini eng qadimgi tazkiralardan biriga misol qilib olsak bo'ladi. "**Tazkira**" tushunchasi vaqt o'tgan sari o'z o'rnini "**Tanqid**"ga bo'shatib berdi.

Tanqid badiiy ijod bilan bir vaqtda adabiyotga kirib kelgan. Shu o'rinda **Belinskiy** quyidagi so'zlarini keltirib o'tish o'rindir: "**Adabiyot va san'at tanqid bilan o'zaro qo'l ushlab boradi va bir-biriga o'zaro ta'sir ko'rsatadi**" (Belinskiy "Adabiy orzular" asarida. 1987). Shundan kelib chiqadiki, biz adabiyotshunoslikni tanqidsiz tasavvur qilolmaymiz. Adabiyotshunoslikning 3 ta eng asosiy tarkibiy qismlaridan biri "**Adabiy tanqid**" hisoblanadi. O'zbek adabiy tanqidchiligidan rivojlanish tarixi ancha murakkab. Adabiyotning bu sohasiga hissa qo'shgan ijodkor, adabiyotshunos va olimlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ammo ularning hammasi ham adabiyot ravnaqiga xizmat qilmaydi. Adabiy tanqidda ijod qiluvchilar 2 turga bo'linadi: **Salbiy** va **ijobiy** tanqid. Salbiy tanqidchilik adabiyotning rivojlanishiga va uning gullab-yashnashiga to'sqinlik qiladi. Ya'ni bu ijodkorning asar mohiyatiga noto'g'ri yondashuvi natijasida kelib chiqadi. Bunday yo'lida ijod qiluvchi ijodkorlarga **O.Hoshim, S.Husayn, M.Solihov** kabi adabiyotshunoslar, **H.Olimjon, Uyg'un, K.Yashin** kabilarni aytishimiz mumkin. Bunday ijodkorlarning tanqidiy asarlari adabiyotshunoslikning rivojlanishiga zarar sifatida xizmat qiladi va unutiladi. **M.Qo'shjonov, O.Sharofiddinov, U.Normatov, S.Mirvaliyev, I.G'afurov, A.Rasulov, M.Mahmudov** kabi ijodkorlarning asarlari adabiyot jozibasini ochib beradigan va uning rivojlanishiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan.

L.N.Tolstoy tanqid bo'yicha o'zining quyidagi fikrlarini bildirib o'tgan. "**Tanqid yomonlikni qoralashi bilan birga, nima qilganda o'sha yomonlikni qoralashi bilan birga, nima qilganda o'sha yomonlik bo'lmasligini ko'rsatsagina samarali bo'ladi**".

Shu o'rinda, o'zbek adabiy tanqidchiligiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan **Olim Sharafiddinov** haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi, **Ayn** taxallusi bilan nom qozongan olim, o'zbek adabiyotshunoslaridan biri sifatida tanqidchilikni rivojlantirishga muhim hissa qo'shgan. **Olim Sharafiddinov 1903-1944**-yillarda yashab ijod qilgan. U adabiyotimizda mashhur bo'lgan asarlar xususida turli maqolalar jumladan "**Abdulla Qodiriy romani "O'tkan kunlar"**", **Uyg'unning dastlabki she'riy to'plami "Bahor sevinchlari"**", "**S.Ayniy ijodi faoliyati**", **Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani haqida**" maqolalari zamonaviy adabiyotimizning dolzarb ijodiy masalalarini yoritishga bag'ishlandi. **Ayn "O'zbek shoiri Cho'lpon"** nomli maqolasida shoirning she'riy shakl, til

va ifoda vositalarini betakrorligini ta'kidlagan holda uni millatchi, badbin ziyolilar shoiri deb qoraladi. Garchand adabiyotshunos olim **Cho'lpon** ijodiga noto'g'ri yondashuvi natijasida uni qoralagan bo'lsa-da, uning yozgan maqolalari o'zbek adabiyotshunosligiga tanqid qilish orqali o'zining ma'lum bir o'chmas izini qoldirganlar qatorida tilga olinadi. Mana shunday adabiyotshunos olimlarimizni sanaydigan bo'lsak, ular bir qancha kishilarni tashkil etadi.

Mamlakatimizning mustaqil bo'lishi barcha sohalar singari adabiyotshunoslik va adabiy tanqidning rivojlanishiga katta imkoniyat yaratdi. Ammo hozirgacha bu imkoniyatlardan to'laligicha foydalana olganimiz yo'q. Adabiy tanqid aslida ijodning alohida bir turi sifatida shakllanishi kerak. Tanqidchining ishi oson emas, ayniqsa, zamonaviy adabiyotda asarlarni xalq hayoti, uning estetik ehtiyoji va talablari jihatidan o'rganadi, baholaydi, fazilat, nuqsonlarini aniqlaydi, yozuvchilarning ijodiy o'sishlariga va adabiyotning ravnaqiga ko'maklashadi. Tanqidchi bir asarni o'qib-o'rganib, uning kamchiliklarini topmoqchi bo'lsa, u ham ijodkordek yondashishi kerak bo'ladi. Zamonaviy adabiyot tanqidchilari oldidagi eng katta shartlardan biri, bu har bitta badiiy asarga e'tibor bilan yondashib, undagi xalqimiz ongiga salbiy ta'sir qiluvchi kamchiliklarni bartaraf qilishi kerak va o'quvchi saviyasiga mos bo'lmagan asarlarni tanqidiy yo'l bilan tahlil qilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, tanqidchilik keng ma'noda bo'lib, yozuvchi, shoir va ijodkorlar tomonidan yaratilgan asarlarni sof, ma'nodor va jozibali etib keng xalq ommasiga yetkazishdan iborat, deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nazarov.B va boshqalar "O'zbek adabiy tanqidchiligi tarixi" – Cho'lpon NMIU,2012.
2. Rasulova.A .Tanqid, tahlil, baholash."Fan"-2006
3. Izzat Sultonov. "Adabiyot nazariyasi" Toshkent-2005.

MUNJIK TERMIZIY

Bobonazar Murtazoyev,
Termiz davlat universiteti
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Adib Sobir Termiziy hayot yo'li va shoirning boshqa ijodkorlar ila munosabati xususida so'z yuritiladi, Vatvot va Anvariyaning Adibga bergan yuqori bahosi yoritiladi. Adib ijodiga xos badiiyat masalalariga ham e'tibor qaratilgan, qasidalarining mazmuni va g'oyasi atrofida fikr bayoni bildirilib, maxsus xulosalar yasaladi.

Abstract. The article talks about the life path of Adib Sabir Termizi and the relationship of the poet with other artists, and the high assessment of Adib by Vatvot and Anvari is highlighted. Attention is also paid to artistic issues specific to the writer's work, the content and idea of his odes are expressed and special conclusions are made.

Kalit so'zlar: Adib, Vatvot, Avfiy, Davlatshoh, Jomiy, "Lubob ul-albob", "Tazkirat ush-shuaro", "Bahoriston", zamondosh, shoir, she'r, qasida, baytlar, misra, nasr, nazm, laqab, taxallus.

Key words: Adib, Vatvot, Avfi, Davlatshah, Jami, "Lubab ul-albab", "Tazkirat ush-shuaro", "Bahoristan", contemporary, poet, poem, qasida, verses, misra, prose, verse, nickname, alias.

Munjik Termiziy ijodidan ilk namunalar Umar Roduyoniyning "Tarjimon ul-balog'a" (XI asr) va Asadiy Tusiy (1005–1073) ning "Lug'ati furs" asarlarida uchraydi. Keyingi XII va XIII asrlarda Munjik she'riyatidan Rashiddin Vatvot (1090–1183), "Hadoyiq us-sehr" (1140) da, Shamsi Qays Roziy "Al-Mo'jam" (1232)da, Muhammad Avfiy (1172–1233) "Lubob ul –albob" (1221)da misollar keltiradi. Shuningdek, Amin Ahmad Roziy "Haft iqlim" (1594) va Rizoqulixon Hidoyat (1800–1871) "Majma' ul-fusaho" tazkiralarda shoir she'rlaridan parchalar beradi. Bundan tashqari Qatron Tabriziy (1013–1088) ning "Tafosir fi lug'at il-furs" nomli lug'at tuzgani va Munjik she'rlaridan misollar ilova etgani taxmin qilinadi. Nosir Xisrav (1004–1088) "Safarnoma" da 28 avgust 1046 yil Tabrizda shoir Qatron bilan uchrashgani, uning qo'lida Munjik va Daqiqiy devonlarini ko'rganini yozadi.

Munjik Termiziy ijodiga oid dastlabki xabarlar Avfiyning "Lubob ul-albob" tazkirasida mavjud. Avfiy shoirni "Abulhasan Alimuhammad at-Termiziy al-ma'ruf ba Munjik" deya olqishlaydi. Abulhasan – kunya, Alimuhammad – shoirning ismi, Munjik – adabiy taxallusdir. Avfiy tag'in yozadi:

“Munjik az sohirini shoiron bud – Munjik shoirlarning sehgari edi”. Tazkirada yana ushbular bitiladi: “She’ri go’zal, so’zi a’lo, ma’nosi musaffo, iboralari so’lim, tashbihlari yetuk”dir. Avfiy ta’kidicha, Munjik Chag’oniyon amirlari saroyida mulozim bo’lgan: “az mulozimoni janobi ehsoni umaroi Chag’oniyon bud – Ehsonli ulug’ Chag’oniyon amirlarining mulozimlaridan edi”. Uning Chag’oniyon amiri Tohir Chag’oniya bag’ishlagan qasidalar borligi aytilib, shoirdan yigirma olti misra she’r keltiriladi. Muhimi Tohirga bag’ishlagan qasida bizning zamongacha bezavol yetib kelgan, u o’ttiz ikki baytdan iborat. Tazkirada amir Tohir Chag’oni haqida ma’lumotlar bor, hatto uning bobosi Abubakr Muhammad (vafoti 939) va amakisi mashhur Aduali Ahmad Chag’oni (vafoti 955)lar ham eslatib o’tiladi. Tohir Chag’oniya o’zi esa “al-amir Abulmuzaffar Tohir bin al-Fazl bin Muhammad Muhtoj al-Chag’oni” deyilib, uning davlat va adabiyot bobidagi shoyista xizmatlari ulug’lanadi.

Munjik hayoti va ijodiyoti haqida olimlardan Z.Safo, A.Mirzayev, X.Mirzozoda, A.Abdullayev e’tiborli tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Tojik olimi Z. Ahroriy “Ehyo-ul muluk” tarixiy asariga tayanib shoirning Termiz shahri atrofidagi Munjik nomli qishloqda tug’ilgani, taxallusi ham shundan ekanini qayd etadi. Akademik A. Mirzayev va yirik adabiyotshunos A.Abdullayevlar ham ayni shu fikrda, ammo tadqiqotchi M.Azimov bu xil qishloq nomi tarixiy manba (X–XI asr)larda uchramasligini aytadi. Vaholanki, ma’lum bir davrdagi jami qishloq nomlarining tarix asarlari sahifalaridan joy olishi muqarrar hodisa emas va M.Azimov aqidasi o’z-o’zidan inkorini topadi. Professor A.Abdullayev shoir tavalludini 940-yil va vafotini 1001-yil deydi, bunda ma’lum mantiq mavjud. Munjik qasida bag’ishlagan Tohir Chag’oniya hukmronligi 988–992 yillar va Abulmuzaffarning hukmronligi 992–1010-yillardir. Afg’oni olimi Muhammadmuhsin Tibbiy shoir vafoti sanasi sifatida ikkita sanani, ya’ni 988-yil va 991-yillarni ko’rsatadi. Munjik o’zining Abulmuzaffarga atagan qasidasi(u chala yetib kelgan)da Tohir Chag’oniya marhum sifatida xotirlaydi. Demak, Tohir Chag’oni vafoti (992 yil)dan so’ng ham shoir Munjik Chag’oniya amirlari saroyida xizmatini davom ettirgan. Ko’rinadiki, Muhammadmuhsin ta’kidi o’zining tasdig’ini topmaydi va to’kis rad etiladi. Munjik hayot yo’lini barqarorlashtirish uchun Chag’oniya oldinma-keyin ijod etgan adiblar va hukmronlik qilgan amirlar tarixini bilish joiz. Buning uchun shoirlardan Ma’rufiy, Daqiqiy, Tohir Chag’oni, Ba’deiy Balxiy, Labibiy, Farruxiy va boshqalar ijodini kuzatish taqozo etiladi.

Munjikning Chag’oniya va Chag’oniya keyingi hayot yo’li noma’lum, chunonchi hind olimi Shibli Nu’moniy (1857-1914) shoirni G’aznaviy (999–1187)lar, Eron olimi R.Hidoyat Safforiy (873-903)lar xonadonida xizmatda bo’lgan deydi. Afsuski, bu ta’kidlar hanuzgacha o’zining tasdig’ini topmaganidek, ularda biror manshaga yoki manbaga aniq ishora yo’q. Anglashiladiki, Munjik tarjimayi holi hanuz to’laligicha hal etilmagan va undan yetib kelgan she’riy parchalar ham bu xil savollarga javob bera olmaydi. Uning she’rlarida Shug’non, Nujon, Vahon, Ray, Xatlon joy nomlari uchraydi, bular shoir borgan va bo’lgan shaharlardir. Ray bilamizki, Tehron yonidagi shahar va Makkaga shu yo’l orqali borilgan, ya’ni Mashhad – Nishopur – Ray – Hamadon – Bag’dod – Makka shaharlari bo’ylab karvon qatnagan. Munjik o’z davri udumlari, bayramlaridan Navro’z va Mehrgon ayyomlarini kuylaydi, xalq qahramonlari Faridun, Rustam, afsonaviy siymolardan Xizr, Ozar, Barohim (Ibrohim), YA’qub, Yusuf, tarixiy shaxslardan Doro, Borbad va boshqa timsollardan tasvirning ta’sirli chiqishi uchun istifoda etadi.

Munjik she’riyati malohati o’z davridayoq e’tirofini topgan, o’tmish adabiyotshunoslari, lug’atshunoslari bunga ko’p bor murojaat qilishgan. Munjik she’rlari tasviri mantiqli, ifodasi mazmunli va chiroyli xulosaga boyligi bilan ajralib turadi.

Ba ro’y, go’y, moh ast barnihoda kuloh,

Ba barz, go’y, sarv ast miyoni qaboh.

Chu moh budu chu sarv, na moh budu na sarv –

Kamar nabandad sarvu kuloh napo’shad moh (1– S.351).

Mazmuni:

Yuzing oydir, boshga qo’ndirib do’ppi,

Xushqomating libos ichra sarv kabi.

Yorim etmam na oyu, na sarvga qiyos,

Sarv kamar taqmas, oy do’ppi kiymas.

Munjik musiqa ilmida o’z zamoni peshqadami bo’lgan, u turli sozlarni xonishga keltirishda mahorat namoyish etgan, uning musiqaga oid maxsus asari borligi ham gumon

qilinadi. Munjik hajviyoti ham tengsiz, u yashagan davr (XI asr) da hajv va umuman, she'riyatda hajviyot avj pallasida bo'lib, nazm muhoblari uchun taomil darajasida edi.

Uning hajvlarining hayotiy ildizi, ijmoiy negizi X asrning 2-yarmida Termiz aloqa kabi ijodkorlar bo'limini boshqargan Abulhasan Ali al-Lahhom va Abulmuhammad Hasan al-Matroniy hajvgo'yiligi bilan yo'g'rilgan bo'lsa ne ajab! Shoir hajviyotining an'anasi XII asrda ham davom ettirildi, chunonchi, So'zaniy (1091–1173) bir she'rida yozadi:

*Man on kasam, ki chu kardam ba hajv guftan roy,
Hazor Munjik dar peshi man kam orad poy (4–S.30).*

Mazmuni:

*Men bo'laman hajvda zo'r fikrlar aytgan odam,
Mingta Munjik oldimda bosa olmas qadam.*

So'zaniy bir tomondan o'z hajviyoti bilan faxrlansa, ayni mahalda Munjik hajvchiligini ham e'tirof etmoqda. Zotan Munjik hajvining o'tkir ma'nosi o'ziga xosdir:

*Ey xoja mar-mar o ba hijo qasdi tu nabud,
Chuz tab'i xeshro ba tu-bar kardam ozmun.
Chun teg'i nekkush ba sage ozmun kunand,
V-on sag buvad ba qimati on teg' rahnamun (1–S.353–354).*

Mazmuni:

*It qiymatin tayin etgan pichoqdek,
Pichoqni itda sinagan jarrohdek.
Men ham senda tab'im sinadim ilk bor-
Ey xoja! Maqsadim hajv emasdir zinhor.*

O'tmishda jarrohlar jarrohlik pichoqlarining o'tkirligini itlarda sinab ko'rar ekanlar, shundan shoir hajvga olgan xojani yengil kulgi bilan men o'z hajvimni senda sinab ko'rdim demokda.

Yoki shoirning quyidagi she'riga diqqat qilaylik:

*Ey, majlisiyoni hazrati shoh!
Daryoi shumo nahang dorad.
Az bahri Xudo maro bigo'yed,
To noni shumo chi rang dorad (1–S.351).*

Mazmuni:

*Ey siz shoh bazmida ulug' dah o,
Biling daryongizda bor ajdah o.
Xudo haqqi bo'lmay hang u mangda,
Ayting noningiz qanaqa rangda.*

Sirtidan qaralsa, she'rda oddiy, jo'n voqea nishonga olingandek tuyuladi, aslida esa jiddiy hayotiy hodisaga urg'u berilmoqda. Chunonchi shoh yoki gado yeydigan nonning rangida qanday farq bo'lishi mumkin, bilamizki, nonning rangi oq, sariq, nari borsa qora bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакий. – Сталинобод: Наириёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 408 саҳ.
2. Мухаммад Авфий. Лубоб ул-албоб. – Техрон: Мумтоз, 1361. – 1036 саҳ.
3. Мухаммад бинни Умар ар-Родуъний. Таржимон ул-балога. Чопи дуввум. – Техрон: Асотир, 1362. – 263 саҳ.
4. Саъдиев Садрий. Сӯзаний ва муҳити адабии Самарқанди асри XII. – Душанбе: Наириёти “Дониш”, 1974. – 166 саҳ.
5. Термизий, Мунжик. Девон / Наирга тайёрловчи, сӯз боши ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев. – Тошкент: “Yangi nashr”, 2016. – 120 б.

TALABALARNING KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Norova Nafisa,

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan davrda oliy ta'lim muassasalarida talabalarni kreativligini oshirishda innovatsion pedagogik ped texnologiyalardan foydalanish, va talabalarni bilim, ko'nikma, va malakasini oshirishda bugungi imkoniyatlardan keng foydalanish.

Abstract. In this article, the use of innovative pedagogical ped technologies in improving the creativeness of students in higher education institutions during today's rapidly developing period, and the widespread use of today's opportunities in improving students' knowledge, skills, and skills.

Kalit so'zlar: talaba, kreativlik, innovatsiya, ped texnologiya, bilim, ko'nikma, malaka, fan, texnika, ta'lim, kadrlar, minimal vaqt, intellektual.

Key words: student, creativity, innovation, ped technology, knowledge, skills, qualifications, Science, Technology, Education, personnel, minimum time, intelligent.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida taraqqiyotining yangi istiqbollarini ochib berdi. Insoniyatning davlat va jamiyat qurilishiga doir asriy tajribalari ijtimoiy munosabatlarni yangicha yondashuvlar asosida tartibga solish borasidagi ilg'or yondashuvlarning qaror toptirilishiga olib keldi.

Ikkinchi avlod standartlari joriy etish Mamlakatimizda ta'lim taraqqiyotning dolzarb bosqichi yangi federal standartlari (ikkinchi) avlod amalga oshirish asoslanadi. takomillashtirish va ta'lim optimallashtirish kiritsin maktablar va o'qituvchilar guruhlar oldin. maktablarining barcha darajadagi tashqari, bu standartlar maktabgacha joriy etildi.

Ta'lim innovatsion jarayonlar bolalar boo'chalari, maktablar, litsey va sport maktablarida mavjud muammolar ko'p hal qaratilgan. Avvalo e'tibor ta'limi vazirligi texnik kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish berildi. Bu talabalar va ularning ustoz o'rtasida axborot almashinuvini samaradorligini oshirish imkonini beradi. ta'lim va maktabgacha ta'lim muassasalari devorlari paydo innovatsion axborot texnologiyalari, isloh qilish va o'quv jarayonini takomillashtirish uchun yangi ta'lim muhiti yaratish imkonini berdi[1].

Innovatsiya ta'rifi. Shunday qilib, pedagogik nima yangilik? Ingliz tilida so'z kerakli natijaga ishlab chiqarish uchun minimal vaqt, moddiy va intellektual resurslarni jalb yangi ko'nikmalar, texnik, shakllari, foydalanish kabi tovushlar. "Pedagogik innovatsiyalar" tushunchasi bir shunga o'xshash ma'noga, biroq ilovalar tor doiradagi ega. Yaqinda o'zgartirish aloqa nafaqat mamlakatimiz iqtisodiy hayoti, balki intellektual faoliyat (universitetlar, maktablar, maktab oldin).

Pedagogik innovatsiyalar xususiyatlari. Pedagogik innovatsion nima? ning batafsil muddatini ko'rib chiqaylik. Avvalo, biz turli qismlarida, shuningdek, butun tizimini individual komponentlarini xususiyatlarini oshirish, ta'lim, atrof-muhit o'zgartirish hissa mumkin maqsadli harakatlar ba'zi turdagi haqida bormoqda.

ta'lim sohasidagi innovatsion jarayonlar uchun qidiruv va yangi texnik, texnologiyalar, fondlari, dasturlari ishlab chiqish bilan boo'liq[2].

Yangi dasturlar uchun bunday faoliyat qo'no'iroqlar, o'quv jarayoniga ularning joriy o'z ahamiyatini va ahamiyatini qayta o'ylab.

A maxsus joy o'qituvchilar va talabalar, sotib olingan bilim tasnifi mezonlarini o'zgarishi o'rtasidagi o'zaro tashkil beriladi.

Ta'lim jarayonida pedagogik innovatsiyalar yangilangan texnologiyasi ta'lim va yosh avlodni tarbiyalash foydalanishni o'z ichiga oladi. Ular siz amaliyotga yangi ta'lim tizimini yo'lga qo'yish mumkin orqali bir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bunday ta'lim, uning psixologik va fiziologik xususiyatlari, vazifalarni keyingi amalga oshirish ko'rinishida mumkin bola ta'lim va o'quv jarayonining yo'nalishini hisoblanadi. Bu zamonaviy pedagogik innovatsiyalar murakkab muammolarni hal qilish uchun ijodiy metodlarni topish, ishlash innovatsion mexanizmlarini rivojlantirishga hissa kerak, normal ijodiy jarayonning o'zgartirish Pedagogik innovatsiyalar tasniflash quyidagi variantlardan ajratish o'z ichiga oladi:

- sinf-dars tizimi foydalanish bilan treninglar tashkil etish;
- ixtisoslashtirilgan sinflar shakllantirish;
- o'quv jarayoni o'yin texnikasi dastur.

Innovatsiya ilmiy-tadqiqot faoliyati bilan uning jalb qilish orqali zarur bilim o'xshatmoq uchun talaba beruvchi, klassik va dars tizimidan tark va dizayn texnik ariza beradi. Alohida e'tibor o'qituvchi va talaba, ota-onalar va o'quvchilar o'rtasidagi uzoq hamkorlikning mikrosxemalar yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu mumtoz vazifa tizimida saqlab qolish yoki baland bo'lishi mumkin. Yana bir qiziqarli trend maxsus (individual) ta'lim usullari va dasturlarini yaratish kabi pedagogik bir yangilik[3].

Barcha Moderatorlar rejalari muvaffaqiyatli o'qituvchilari tayyorlash bo'yicha qaratib, amaliyotga tadbqiq etildi. So'nggi bir necha yil davomida biz variant 'professional standart' o'qituvchisi muhokama qilindi. Barcha o'quv jamoa yaqin kelajakda u to'liq barcha ta'lim yangiliklarni amalga oshirish uchun bo'lishi kerak o'qituvchilar uchun vakolatlar minimal majmuini rivojlantirish, bu ish bilan shuo'ullanuvchi. O'qituvchilar bu innovatsion texnika va ta'lim usullarini egalik qaysi, haqiqiy professional haqida gapirish mumkin bo'ladi, unga muvofiq o'z qo'shimcha mezonlarini taklif etamiz.

Shunday qilib, pedagogik innovatsiyalar nima? birinchi maktab o'quvchilari o'rtasida mustaqilligini qurishga qaratilgan yangi texnika va o'quv usullari hisoblanadi. ularning faoliyatida o'qituvchilar uchun alohida e'tibor dizayn tartib berishni boshladi. an'anaviy tizimi talabasi ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun hech vaqt berilgan bo'lsa, ikkinchi avlod yangi federal ta'lim standartlari joriy keyin, har bir bola barkamol rivojlanishi va o'z-o'zini takomillashtirish uchun haqiqiy imkoniyat oladi.

Avqust uchrashuvlar. Har yili o'qituvchilar yangi pedagogik usullar bilan tanishish pedagogik innovatsiyalar, yarmarkasi bo'lib o'tdi. Har bir batafsil ko'rib keyin amalda sinov ketadi. natijalar ijobiy bo'lsa, boshqa ta'lim muassasalarida radioeshittirish tajribasi bor.

Ilmiy-tadqiqot faoliyati ta'lim innovatsiyalarni amalga oshirish yo'li sifatida muhim qismlaridan biri sifatida har bir intizom mazmuni muhandislik yoki tadqiqot xizmat qiladi. yangi federal ta'lim standartlari doirasida, barcha bolalar ijodiy va individual qobiliyatini rivojlantirish, ularni imkon beradi, bu ibora o'zlashtirish kerak. Ular tayyor loyihalar bor maktab yilning oxirida o'quv yili mobaynida amalga oshirilgan ishlar, tasdiqlash uchun o'z ilmiy ishlari natijalari bilan o'qituvchilari va sinf do'stlari joriy etish[4].

Bunday faoliyat to'o'ri, ta'lim yangiliklarni e'tirof chunki bu yerda, o'rniga an'anaviy rolini o'qituvchi, o'qituvchi, ustoz, assistent, bir katta do'st sifatida o'quvchilar ko'rinadi. Birgalikda bolangiz bilan, u bir texnologiya tadqiqot karta ustida ish olib bormoqda, faoliyat yo'nalishi tajribalar oladi belgilaydi. o'qituvchining vazifasi muayyan kimyoviy o'zgarishlarni, fikri so'rovlari ijrosini amalga oshirishda qiyinchiliklar taqdirda shogirdlari murakkab nazariy masalalarni tushuntirish, yordam kiradi. Loyihaning asosiy ish uning tadqiqot predmeti bo'yicha yangi bilim olishda imkon beradi o'quvchi, bilan shuo'ullanadi. asta-sekin bola va ularning kelajakda professional faoliyati tanlash bilan aniqlanadi, masalan, innovatsion usullari rahmat. Yangi pedagogik usullarini sinov natijalari, ularning yuqori samaradorligi va samaradorligini dalolat beradi. An'anaviy avtoritar ta'lim tizimidan ajralishiga ijtimoiy moslashuvi jarayonini osonlashtiradi, totuvlik bolaning shaxsini rivojlantirishga imkon beradi[5].

A.I.Prigojinning fikriga ko'ra, innovatsiya maqsadga muvofiq ravishda muayyan ijtimoiy birlik – tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga nisbatan munosabatga yangicha yondashish, bu munosabatni bir qadar turo'un elementlar bilan boyitib borish tushunilishi lozim. Bu o'rinda anglanadiki, muallifning qarashlari bevosita ijtimoiy munosabatlar, ularga nisbatan innovatsion yondashish mohiyatini ifodalaydi. Shundan kelib chiqqan holda har bir shaxs fuqaro, mutaxassis, rahbar, xodim, qolaversa, turli ijtimoiy munosabatlar jarayonining ishtirokchisi sifatida o'ziga xos innovator faoliyatni tashkil etadi[6].

Lug'aviy jihatdan **“innovatsiya”** tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda (**“innovation”**) **“yangilik kiritish”** degan ma'noni anglatadi. **“Innovatsiya”** tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi. **Innovatsiya** – muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyat hisoblanadi. Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi[7]

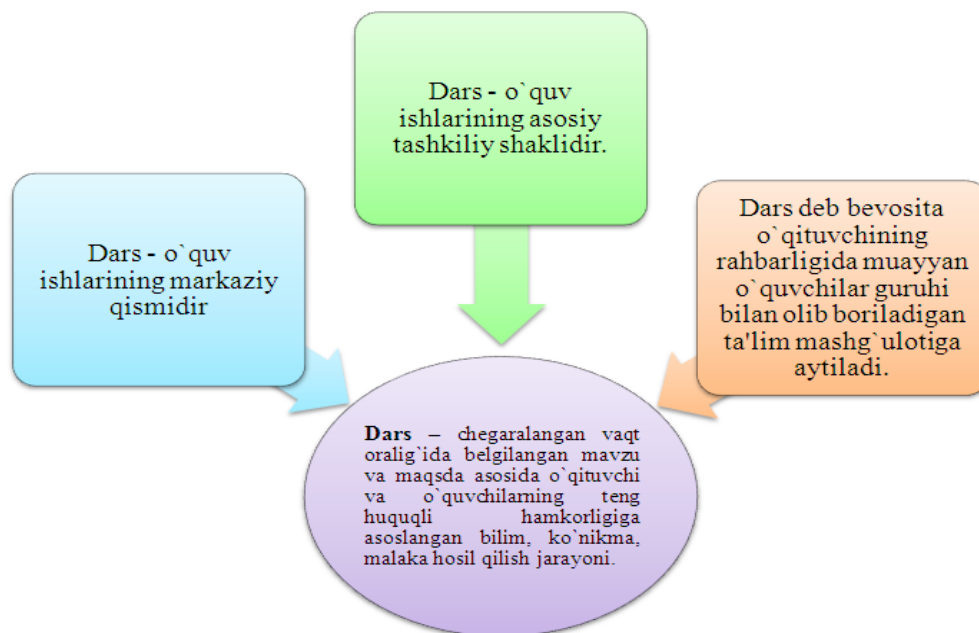
Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy **ko'rinishlari** sanaladi:

- yangi o'oyalar;

- tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar

Ta'lim tizimida yoki o'quv faoliyatida innovatsiyalarni qo'llashda sarflangan mabla'o' va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish **maqsadi** ko'zlanadi.

1-Jadval ilova

Mamlakatimizda rivojlanib borayotgan innovatsion siyosat ta'lim oldiga muhim va mas'uliyatli vazifalarni qo'ymoqda. 2006 yil iyul oyida Sankt-Peterburg shahrida "Sakkizlik guruhi" tomonidan Sammitda qabul qilingan "XXI asrda innovatsion jamiyat uchun ta'lim" to'ov'risidagi hujjat o'oyalarini yiriklashtirishni hisobga olishni va muammoning yechimini talab etadi. Fanni va innovatsiyani kelajakda rivojlantirish strategiyasida "innovatsion insonni" yaratish, ya'ni ishlashidan qat'iy nazar u innovatsiya va yangi bilimlarga moyil bo'lishi kerak. Bugungi kunda zamonaviy innovatsion yaroqlilik yuzaga kelmoqda.

Hozirgi milliy loyihalar saytida "innovatsion ta'lim" iborasi paydo bo'lmoqda va unda aytilishicha innovatsion ta'lim o'qitishni yangi bilimlarni yaratish jarayonida amalga oshirishni taqozo etmoqda. Bu esa bugungi kunda mavjud "Innovatsion ta'lim texnologiyalari" tushunchasi bilan yangi "innovatsion ta'lim" tushunchalarini bir-biridan ajratishni talab etmoqda. Ta'lim sohasi – mamlakatimizda birinchilardan bo'lib faol innovatsion harakatni boshladi. Ma'lum bosqichda XX asr oxirlarida bunday harakatlar yo'lga qo'yilgan edi. Masalan, 9 A.G.Rivin va V.K.Dyachenko tomonidan o'qitishni jamoaviy o'qitish, D.B.Elkonin, V.V.Davydov, L.V.Zankovlar tomonidan ilgari surilgan rivojlantiruvchi innovatsion ta'lim to'ov'risidagi qarashlar o'z vaqtida ma'lum ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga boshqa innovatsion ta'lim texnologiyalari: dialektik o'qitish usullari (A.I.Goncharuk, V.L.Zarina), o'qitishning individual yo'nalishli usuli (A.A.Yarulov), "Ekologiya va dialektika" (L.V.Tarasov), evristik o'qitish (A.V.Xutorskoy) dialog madaniyati (V.S.Bibler, S.Yu.Kurganov), loyihali o'z-o'zini refleksiya (G.P.Shedrovitskaya) va b.q.larni keltirish mumkin[8].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki ushbu tizim orqali talabalarni mustaqil ishlashga ishtiyoqi ortib, reyting tizimida ularning faol ishtiroki ta'minlansa, ikkinchi tomondan pedagoglar tomonidan talabalar faoliyatini boshqarishda metodik madaniyat darajasi o'sib borishi kuzatiladi. Bundan tashqari, talabalarni bilim,ko'nikma va malakasini oshirishda bugungi zamonaviy texnologiyalardan foydalanib samarali dars tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Zebuniso-Konigil / 4-tom. Bosh tahrir hay'ati a'zolari:

M.Aminov va b. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 169-bet.

2.Pedagogika. Ensiklopediya. II- jild J-M "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat milliy nashriyoti. Toshkent – 2015 yil

3. M.X.Toxtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. "Pedagogika" – T.: Faylasuflar Milliy jamiyati, 2010-y.
4. Yo'ldoshev J.G'., S.Hasanov, M.Shirinov. "Magistrantlarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash. O'quv metodik qo'llanma. Fan va texnologiyalar. T: 2011-y.
5. Juraev R.H., Tolipov U.Q., SHaripov SH.S., "Uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari" T.: Fan nashriyoti, 2004- yil.
6. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi xukumat portali.
7. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

ISTEHZO VA BADIY SAN'ATLAR

Aliyeva Orzigul,

Termiz davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

Annotatsiya. Badiiy san'atlar she'riy asarlarda ifodalangan g'oyning hayotiy, ta'sirchan chiqishiga, epik, lirik va dramatik asarlarda obrazlarning yorqinroq gavdalantirilishiga, she'rda misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Abstract. Fine arts serve to make the idea expressed in poetic works vivid and effective, to embody images in epic, lyrical and dramatic works, to ensure the verbal delicacy, musicality, and attractiveness of verses, stanzas, and clauses in poetry.

Kalit so'zlar: badiiy san'atlar, lirika, epika, drama, istehzo, kinoya, pafos, obraz, misra, band.

Key words: fine arts, lyric, epic, drama, irony, pathos, image, verse, clause.

Kinoya va pafos uyg'unligi tabiatan dialogikdir. Ironiya chuqur ziddiyatni chuqurlashtiradi, voqelikka fojiali, dramatik, sentimental munosabatning chegaralarini ko'rsatadi va ta'kidlaydi. Shuning uchun fojiali istehzo va romantik kinoya kabi atamalar juda mantiqiy. Yuqoridagi yuqoridagi g'oya nafaqat romantizm adabiyotidagi ishqiy pafosga, balki hayotni badiiy tasvirlashning real bo'lmagan tamoyillariga, ishqiy yo'nalishga ham ziddir, qahramonlikka ham, tragediyaga ham, dramaturgiyaga ham birdek amal qiladi. sentimentallik. Aytish mumkinki (agar ironiya uchun ideal va real voqelik o'rtasidagi munosabat eng muhim bo'lsa) ironiya nafaqat romantizm estetikasida, balki umuman san'at tabiatida ham ichki ziddiyat natijasida yuzaga keladi. Faqat shu nuqtai nazardan kelib chiqib, nega ironiya XIX asr oxiri va XX asr adabiyotida yetakchi o'rinni yegallaganligini tushuntirish mumkin.

Latviya adabiyotidagi ironiyani o'rganar yekan, L.Kadasha shunday xulosaga keladi: "XX asr "ijodkorlikning katta tanazzul" davri (N. Berdyayev), bunda ijodiy g'oya va voqelikdagi yerishilgan natija o'rtasidagi nomuvofiqlik yuzaga keladi. chuqur idrok". Ortega Gasset o'z kuzatishlaridan shunday xulosa chiqaradi: "Asarlarning mazmuni komik bo'libgina qolmay, qanday mazmundaligidan qat'iy nazar san'atning o'zi kulgi predmetiga aylandi". Agarda pafos turlaridagi patetika kinoya uchun begona ekanini e'tiborga olsak, so'nggi davr jahon adabiyotida aynan voqelikka kinoyaviy munosabatning ustuvorligi sabablari yanada oydinlashadi. Adabiyotshunoslikda "pafos" istilohining deyarli iste'moldan chiqib qolayotgani "Adabiyotshunoslik asoslari" o'quv qo'llanmasi mualliflari tomonidan umuman Bu yerda gap kinoyadan boshqa munosabat turlari yetakchilik qiladigan asarlar haqida boryapti. Kinoya dominantlik qiladigan asarlarda aksincha holat kuzatiladi. jahon adabiyotida pafos, patetika yo'qolayotgani bilan izohlanadi. "Asrimiz uchun tuyg'ularni ochiq namoyish etish begona bo'lib, rus va jahon adabiyotida qahramonlikdan ham, romantizmdan ham yiroq reflektirlashgan (diqqat-e'tibori o'z-o'ziga qaratilgan – M.Sh.) shaxs markaziy qahramonga aylangani bejiz emaski, unda biron bir tuyg'u ko'rinadagan bo'lsa ham, odatda, bu yashirin (niqoblangan) kinoyadir".

San'atkor endi ijod jarayonida o'zining estetik missiyasi sifatida voqelikni ideal nuqtai nazaridan baholash bilangina chegaralana olmaydi. U o'z ijodining ayni voqelikdagi qimmatini idrok etishi – idealni amalga oshirish imkonining kamligi yoki umuman yo'qligi tufayli yuzaga keladigan tushkunlikni ham bartaraf etishi zarur bo'ladi. Buning uchun aksariyat hollarda kinoyaviy nuqtai nazar yordamga keladi. XX asr adabiyotidagi o'z-o'ziga kinoyaning, ba'zan eng muqaddas tushunchalarni ham inkor etishga tayyor "qora yumor" yoki "qora kinoya"ning asosida ana shu tushkunlikni bartaraf etish istagi yotadi. Ijodkor muqaddas qadriyatlarga kinoyaviy munosabatda bo'larkan, ayni paytda ulardan voz kechmaydi ham. Kinoya shaxs uchun qadrlı bo'lgan, muqaddas narsalarga qaratilarkan,

ularni mavhum holda emas, balki muayyan voqelik bilan aloqada ko'rib chiqish imkonini beradi. Buning natijasida mazkur qadriyatlarining qay darajada mo'rt va omonat ekanini anglash mumkin bo'ladi. Shu ma'noda kinoya himoya mexanizmi vazifasini ham o'taydi-kompensatsiya vositasiga aylanadi. XX asr jahon adabiyotshunosligida kinoyani badiiy asar poetikasini belgilashdagi ahamiyatini o'rganishga qiziqish ortdi.

Shavkat Rahmon iste'dodli ijodkor sifatida badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalana oldi. Bu badiiy san'atlar shoirning asarlari boqiyiligini ta'minlashga xizmat qildi. Uzoq asrlik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida so'z borganda uning nimalarni tasvirlagani bilan bir qatorda, qanday tasvirlaganiga, asosan, e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan.

Ma'lumki, badiiy san'atlar she'riy asarlarda ifodalangan g'oyning hayotiy, ta'sirchan chiqishiga, epik, lirik va dramatik asarlarda obrazlarning yorqinroq gavdalanirilishiga, she'rda misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Adabiyotshunosligimizda biror bir shoir ijodiga, biror bir badiiy asarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan g'oya o'z aksini topgan ijtimoiy, siyosiy, falsafiy, axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'at-larning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qaratilgan.

"Ko'z yumyapman" iborasi va "Tug'ilyapman" so'zlarining ma'nolaridagi zidlik tazod san'atini vujudga keltirgan. "Ko'z yumayapman" birikmasini erkin birikma ham, barqaror birikma ham deb tushunish mumkin. Aynan shu holatda iyhom deyish mumkin. Chunki ikki ma'noda anglaganda ham satrlar ma'no beradi. Ammo bu badiiy san'atning shakliy vazifasi, xolos. Aslida uning botinida asosiy vazifa yashirin. "Ko'z yumish" inson hayotining so'nggi nuqtasi degani. Lekin shoir "tug'ilmoq"so'zini qo'llashi bilan kitobxon fikrini butunlay boshqa yo'lga burib yuboradi. Qahramon har kun quyosh, yer bilan xayrlashar ekan, erta yana tug'ilishidan umidvor. Holbuki, u shu ko'z yumishdayoq qayta uyg'onmasligi mumkin. Kishini hayotga shukronalik bilan qarashga, har yangi kunni ochiq yuz bilan qarshilashga aynan shu so'nggi ikki misra o'rgatadi. Aynan ulug' umid bor

Shoir "Davra" deb nomlangan yana bir she'rda tazod san'atidan juda mohirona foydalangan:

*Og'izlarda bulutday ko'pik,
Yuzlari – oq, ichlari – qora.
Qizig'i bu zotlar qaylarda,
Kimlarnidir qilar idora .*

Bu she'rda qo'llanilgan tazod san'atini tahlil qilishdan oldin, birinchi misrada qo'llailgan tashbeh san'ati orqali ifodalangan kinoyaga diqqatni qaratish maqsadga muvofiq bo'lardi. Shoirning "Og'izlarda bulutday ko'pik" o'xshatishi orqali lirik qahramonlarning naqadar jirkanch kimsalar ekanligi istehzo orqali darrov anglashiladi. Odatda, og'iz ko'pirishi hayvonlarga xos xususiyat. Savol tug'iladi: inson og'zi qachon ko'piradi? Birinchidan, inson haddan tashqari bo'kib ichganda. Ikkinchidan, ko'p gapiradigan odamning og'zi ko'piradi va bu nodonlik belgisi, ilmsizlik alomati. Uchinchidan, xalqimizda "og'iz ko'pirtirib gapiradi" iborasi ko'p uchraydi. Bu ham maqtanish, ko'p gapirish kabi salbiy xislatlardan darak beradigan ibora. Xulosa qiladigan bo'lsak, davradagilar ichib olgan va shu shirakayflik zavqi bilan hadeb yolg'on gapirib, og'iz ko'pirtirishayotgan edi. Shoir bejizga bunday o'xshatishni keltirmaydi. Balki, oxirgi misrada ta'kidlangandek, yuqori amallarda turgan kimsalarning barcha so'zlari qanchalar chin-u yolg'onligini ko'rsatib beradi. Aynan bu fikr isbotini esa ikkinchi misradagi ta'zod san'ati orqali ochib beradi: "Yuzlari – oq, ichlari – qora". Mudom Vatan taqdiri, tarixi va kelajagi bilan kuyib-yongan shoirning yuqoridagi she'ri yana mustamlakachilik yillari haqida so'zlaganidan darrov voqif bo'lamiz. Insonning rangi uning fe'l-atvorini, aqlini belgilamasligi esa tazod san'ati orqali juda chiroyli asoslab berilgan.

Shavkat Rahmon she'rlaridagi tashbehlar, ayniqsa, o'ziga xos xususiyatga ega. Bu tashbehlar kitobxondan o'ta sinchkovlikni, ziyraklikni talab etadi. Buni bir qarashda shunchaki o'xshagan va o'xshatilgan narsa deb ham qabul qilish mumkin. Ammo teran nigoh bilan shuni anglash mumkinki, har bir qo'llangan tashbeh asosli va ayni chog'da o'ta tabiiy.

*Tun chirqirab o'sar yobonda,
O'sganiday bir tup gulxayri.*

Tunning "o'sishi"ga nisbatan bir oz e'tiroz tug'ilishi mumkin. Lekin xuddi shu holat kuzatilsa, bu e'tiroz o'z-o'zidan bartaraf bo'ladi. Negaki, kun botishi arafasida qorong'ulik, avvalo, pastdan boshlanadi va yuqoriga qarab quyuqlasha boradi. Bu holatni uyda tashvishlar yoxud boshqa sabablar bilan aniq kuzatish kenglikdagiga nisbatan mushkul. Bundan tashqari daraxt yoki o'simlikning o'sish makoni ham yobondir. Shu sabab ham shoir yobonni tanlaydi. U yerda tunning "gurkirab o'sishi" juda aniq kuzatiladi. Xuddi shu o'xshatish bevosita gulxayrining o'sishiga o'xshatiladi.

Bu to'rtlikning keyingi ikki misrasida esa husni ta'lil san'atining chiroyli namunasini ko'rish mumkin:

*Boshlanadi singan suvlarda,
Yalangayoq oylarning sayri.*

"Husni ta'lil" arabcha "chiroyli dalillash" ma'nosini bildiradi. Adabiy asarlarda tasvirlanayotgan biror hodisaga shoirona biror sabab ko'rsatish san'ati shu nom bilan ataladi. Shoirning yuqoridagi misrasiga diqqatni qaratadigan bo'lsak, oyning yer atrofida aylanishi, astronomiyadan yaxshi bilamizki, tabiiy hodisadir. Suvga yorug'lik tushishi natijasida suvning sinishi ham fizikaviy qonun sanaladi. Shoir esa bu kabi tabiiy hodisalarni yalangoyoq oylarning sayri deya izohlaydi. Bu o'xshatishlar ham juda chiroyli dalillangan va ayni chog'da asosli ham. Oyning aksi suvga tushadi, shu sabab ham shoir bejiz singan suvlarga murojaat qilmaydi. Demak, shoir bo'lish, she'r yozish, faqat jimjimador so'zlarni qo'llash degani emas. Ularning asosi, mohiyati qayerga borib taqalishini ilm ko'zi bilan ko'ra olish ham kerak. She'r qachon hayot hodisalari bilan hamnafas yaratilsa, o'shanda o'quvchi qalbini tezroq va osonroq zabt eta oladi.

Bundan tashqari, Shavkat Rahmon she'riyatida tajohuli orif san'atining ham ajoyib namunalari ko'rish mumkin.

"Tajohuli orif – "bilib-bilmaslikka olish" ma'nosini ifodalovchi she'riy san'at. Shoirning baytda aks ettirayotgan biror obrazli iborani aniq aytmadan o'zini bilib bilmaslikka olgandek ko'rsatishini nazarda tutadi.

Shavkat Rahmon ijtimoiy hayotda inson yetuk ongli mavjudotligini, uning ehtiyoji cheksiz ekanligini ta'kidlar ekan, shu bilan birga tuban insonlar ham borligini unutmaydi. Shoir muhit, davr adolatsizliklari natijasida inson yuragida tug'ilgan alamli iztiroblarni ro'y-rost ko'rsatadi. Bunday yurak iztiroblarini esa shoir istiora vositasida juda maromiga yetkazgan. "Istiora" – arabcha so'z bo'lib "biror narsani omonatga (vaqtincha) olmoq" degan ma'noni ifodalab, adabiy asarda so'zni o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noda, aniqrog'i uning haqiqiy ma'nosida emas, balki majoziy bir ma'noda qo'llash san'ati sanaladi. Ko'pincha, ikki ma'no o'zaro o'xshashligiga asoslanadi. Shu jihatdan istiora tashbeh san'atiga yaqin turadi. Istiora aksar hollarda tashbihi kinoyaga, ya'ni mushabbihi tushirilgan tashbehga teng keladi:

*To'lib ketdi qarg'aga osmon
Hatto arang ko'rinadi kun
Qarg'alarni,
Go'yo qag'illab,
Uchib yurar parchalangan tun.*

Tun – bu tutqunlik, o'z erki, ozodligidan mahrum bo'lgan xalq, millat fojiasi. Bunday holatni shoir fe'lidagi o'jarlik, mardlik, jo'mardlik ko'tara olmaydi. Shoir yolg'onni, mansabparastlikni, munofiqlikni, adolatsizlikni yoqtirmaydi. U metaforik obraz yordamida tuzumdagi qusurlarni – boshqalar ko'ra olmagan, ko'rmagan, balki ko'rishni xohlamagan nuqsonlarni oshkor etadi. Shavkat Rahmonning voqelikka, olingan masalaga haqiqat va adolat ko'zi bilan qarash, uning xalqning qismati, qaramlik fojiasiga befarq emasligi, xalq manfaati yo'lida har qanday kurashga tayyor ekanligi har bir yaratgan obrazida sezilib turadi. Shoir she'riyatining umumlashtiruvchi kuchi, falsafiy chuqurligini oshirishda metafora, epitet va istioralarga asoslangan obrazlar muhim rol o'ynaydi. N.Mirzayeva "XX asr she'riyatida metaforik obraz muammosi" avtoreferatida buni shunday asoslaydi. "Shu jihatdan dissertatsiyada shoirning asarlari Xurshid Davron, Muhammad Yusuf she'rlari bilan qiyoslanadi va 70-80-yillar o'zbek she'riyatida hech kim Shavkat Rahmonchalik metaforik obrazdan "ko'p va xo'p" foydalanilmagan degan xulosaga kelinadi".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shirinova A. Shavkat Rahmon she'r va shoirlik haqida // "Yangi O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim" jurnali, 2021-yil 20-may. №3-son. – B.120-124. 3.8. Shavkat Rahmon. Uyg'oq tog'lar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 1986. – B. 47.
2. Shavkat Rahmon. Saylanma. – Toshkent: Sharq NMK, 1997. – 384 b.
3. Shavkat Rahmon. Abadiyat oralab. – Toshkent: Movarounnahr, 2012.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.

ZAMONAVIY TEXNOLOGIYA TUSHUNCHASI VA UNING ONA TILI TA'LIMIDA TUTGAN O'RNI

Bahodirova Gulruh Bahodirovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi,

Mamadova Orasta Eminjon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Bugungi kunda zamonaviy texnologiya, yangi pedagogik texnologiya terminlari ta'limning eng faol so'zlariga aylanib qoldi. Zamonaviy o'qituvchi nafaqat yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan xabardor bo'lishi, balki ularni o'z faoliyatida samarali qo'llay bilishi ham muhimdir. Ushbu maqola uzluksiz ta'lim bo'g'inlarida, xususan, ona tili ta'limida keng qo'llanadigan innovatsion usullar, zamonaviy texnologiyalar haqida fikr yuritilgan.

Abstract. Today, the terms modern technology, new pedagogical technology have become the most active words of education. It is important for a modern teacher not only to be aware of new pedagogical and information technologies, but also to be able to use them effectively in his work. This article discusses innovative methods and modern technologies widely used in continuous education, in particular, in mother tongue education.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiya, ta'lim jarayoni, dars, metod, innovatsion usul.

Key words: pedagogical technology, educational process, lesson, method, innovative method.

Qadimiy va boy tarixga ega, ayni vaqtda taraqqiyot sari ildam qadam tashlayotgan O'zbekistonimizda ta'lim-tarbiyaga qo'yiladigan talablar dunyoning ko'plab malakatlaridagidan insonning har tomonlama barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Mustaqillikning ilk yillaridanoq mamlakatning barcha jabhalarida bo'lgani singari ta'lim tizimida ham qator islohotlar amalga oshirildi va bu hol ayni vaqtda ham davom etmoqda. Bu kabi sa'y-harakatlardan ko'zlangan maqsad Sh.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: "Eng muhim va dolzarb masalalardan biri – yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlariga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iborat".

Qolaversa, "Yoshlar o'rtasida mamlakatimiz boy tarixini, uning betakror madaniyatini va milliy qadriyatlarini keng targ'ib etish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini yetkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish zarur" [Xalq so'zi, 2017: 4].

Pedagogikaga bag'ishlangan adabiyotlarda «Pedagogik texnologiya», «Yangi pedagogik texnologiya», «Ilg'or pedagogik texnologiya» kabi tushunchalar keng qo'llanmoqda va turlicha izohlanmoqda.

Bular orasida YUNESKO tomonidan berilgan quyidagi ta'rif e'tiborga loyiqdir: «Pedagogik texnologiya bu – butun o'qitish va bilimlarni samaradorlashtirish vazifasini qo'yuvchi texnik hamda shaxs resurslari va ularning o'zaro aloqasini hisobga olib yaratish, qo'llash va belgilashning tizimli metodidir».

Texnologiya so'zi yunoncha bo'lib, texne – mahorat, san'at; logos –ta'limot ma'nolarini bildiradi. Bu so'z sanoatda yoki qishloq xo'jaligida tayyor mahsulot olish uchun ishlab chiqarish jarayonida qo'llanadigan usul va metodlar yig'indisini bildiradi. Ta'lim jarayoniga nisbatan esa bu

tushuncha o'qish va o'qitishning o'zaro uzviyligini, aloqadorlik bosqichlarini ajratish, ta'lim-tarbiya jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun bajariladigan ishlarni muvofiqlashtirish, ularning ketma-ketligi va bosqichma-bosqichligini ta'minlash, rejalashtirilgan barcha ishlar va amallarni talab darajasida bajarishni anglatadi. Boshqacha aytganda, ta'lim texnologiyasi tushunchasi ta'lim berish san'ati, ta'lim berish mahorati ma'nolarini ifodalaydi. Yangi pedagogik texnologiya deyilganda ta'lim berish san'atini ishga solib, uni samarali tashkil etish, uni jahon andozalari darajasiga ko'tarish tushuniladi.

Pedagogik texnologiya atamasi ta'lim jarayoniga yangicha, o'ziga xos belgi va xususiyatlarga ega bo'lgan tizimli yondashuvga asoslanadi. Bu talim jarayoniga innovasion yondashuv demakdir. Yangi ta'limni tashkil etishda jahon pedagogikasi amaliyotida qo'llaniladigan ilg'or metod va usullar, texnika vositalari, o'qitishning shakllarini ta'lim jarayoniga har bir o'quvchi shaxsi, ruxiy o'ziga xosligi, intellektual imkoniyatlari, milliy va ijtimoiy xususiyatlarini inobatga olgan holda olib kirish demakdir.

Yangi pedagogik texnologiya o'quvchiga ta'lim jarayonining subyekti, ya'ni faol ishtirokchisi, o'qituvchiga esa shu jarayonning tashkilotchisi, boshqaruvchisi sifatida qarashni taqozo etadi. Darsda o'quvchi faol ishlovchi shaxs bo'lib, u butun mashg'ulot jarayonida egallagan bilimlarini xotirada tiklaydi, uni qisman yangi sharoitlarda qo'llaydi, aqliy faoliyat usullarini bajarib, ma'lumdan noma'lumga qarab boradi.

Yangi pedagogik texnologiyaning mohiyati o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim olishga qiziqish va ehtiyoj uyg'otish, unga kashf etish lazzatini his ettirish demakdir.

Pedagogik texnologiya ta'limda o'quvchilarni qiziqitirib o'qitish va bilimlarni to'liq o'zlashtirishga erishish, o'quvchilarning o'z fikrini bayon etishga imkoniyat yaratishdir. Pedagogik texnologiya jarayonida dars o'tishda eng asosiy talab o'quvchining hayotiy tajribasi, avval o'zlashtirgan bilimlari va qiziqishlari asosida bilim berishni ko'zda tutadi.

Yangi pedagogik texnologiya bo'yicha o'qitishda quyidagilar ta'limning asosiy parametrlari hisoblanadi:

1. Butun o'quv vaziyati boshqarish obyekti sanaladi.
2. Ta'limni boshqarish maqsadli bo'lib, o'quvchining mohiyatli, ma'naviy va ruhiy kuchlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi.
3. Ta'lim jarayoni demokratik, rag'batlantiruvchi uslubda bajariladi.
4. Ta'lim jarayonining zaruriy sharti o'quvchining shaxsiy tashabbusini qo'llab quvvatlash, o'qituvchi shaxsining ochiqqligi, ularning hamkorligi, o'zaro ishonchli munosabatlarni yuzaga keltirishdir.

Pedagogik texnologiya o'ziga xos tamoyillarga ega bo'lib, bular quyidagilardir:

1. Muayyan dars, mavzu, qism, o'quv predmetidan kutilgan asosiy maqsadni shakllantirib olish.
2. Umumiy maqsaddan kelib chiqib, darsni yoki o'quv predmetini modullarga ajratib, har bir moduldan kutilgan maqsadni va modullar ichida hal qilinishi lozim bo'lgan masalalar tizimini aniqlab olish.
3. Modul ichida yechiladigan masalalarning har biri bo'yicha test savollarini tuzib chiqish.
4. Maqsadlarga yetish usullari tanlanib, ularni ishlatadigan aniq joylarni belgilab olish.
5. Dars qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklarga va fanlararo aloqalarga alohida e'tibor qaratish.

Yangi pedagogik texnologiyalarga bag'ishlangan adabiyotlar va maqolalarda bir qator o'qitish usullari haqida so'z yuritilmoqda. Bu usullar innovatsion metodlar sifatida taqdim etilmoqda. Shulardan ona tili darslarida qo'llanishi mumkin bo'lgan ayrim metodlar xususida so'z yuritamiz.

1. Modulli ta'lim texnologiyasi. Bu o'quvchilarda darslik, ilmiy-ommabop va qo'shimcha adabiyotlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmalari, ijodiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish maqsadida o'tkaziladi. Modulli ta'lim texnologiyasining o'ziga xos jihati o'rganilayotgan mavzu bo'yicha o'quvchilarning mustaqil va ijodiy ishlashiga imkon beradigan modulli dastur tuzishdir.

2. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi. Uning asosiy g'oyasi o'quv topshiriqlarini va faqat birgalikda bajarish emas, balki o'quvchilarni hamkorlikda o'qishga o'rgatish, ular o'rtasida hamkorlik, o'zaro yordam va fikr almashinuvini vujudga keltirish.

3. Muammoli ta'lim texnologiyasi. Muammoli vaziyat yaratish, savollar qo'yish, masalalar va

topshiriqlarni taklif qilish, muammoli vaziyatni echishga qaratilgan muhokamani uyushtirish va xulosalarni to'g'riligini tasdiqlashdir.

4. **Interfaol metod texnologiyasi.** O'quvchilarning ijodkorligiga tayanish, darsda erkin bahs-munozara sharoitini tug'dirish. Buning uchun sinf kichik guruhlariga bo'linadi va dars davomida shu guruhlar bilan ishlanadi.

5. **Didaktik o'yinlar texnologiyasi.** Dars jarayonida turli didaktik o'yinlarni qo'llash va ular orqali darsda jonlanish, faol harakat va qiziqish uyg'otish.

6. **Sinov darslari.** O'quvchilarning ma'lum bilim va ko'nikmalarini sinash maqsadida o'tkaziladigan darslar bo'lib, ular test topshiriqlari yoki nazorat varaqlari orqali o'tkaziladi.

Yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga olib kirish davr talabi. Bu ish esa o'qituvchiga bog'liq. O'qituvchi ijodkor bo'lishi, yangi pedagogik texnologiyalarning xilma-xil shakllarini, usullarini yaratib borishi, ularni ta'lim jarayonida qo'llab borishi lozim.

Maktab ona tili ta'limida yaqingacha retseptiv - mexanik o'qitish yetakchilik qilib keldi. Bunda material, qoida, hukm o'quvchiga tayyor holda berilib, o'quvchidan faqat uni tushunish, qabul qilish talab etilardi. Bu mexanizm o'quvchini fikran o'zlashtirish emas, tayyor qabul qilishga yo'naltiradi. Shu bois qator rivojlangan mamlakatlar pedagogik psixologiyasida masalaning yechimini obyektiv jihatdan uning analizi asosida o'rganadigan mazkur nazariyaga tayangan mexanizmdan voz kechilib, bilish jarayonini inson ruhiyati va axloqini oydinlashtiruvchi omil sifatida tushunuvchi fikriy kashf etish orqali o'qitish texnologiyasi ma'qul deb topildi va zamonaviy maktab amaliyotida keng targ'ib etildi. Bu texnologiya Amerika pedagogik psixologiyasining yetakchi olimlaridan biri Ozbekning ongli verbal kognitiv o'qitish ta'limotiga tayanadi. Ta'limot tarafdorlarining nuqtayi nazaricha, kognitiv strukturaning psixologik mexanizmi o'quvchining ilgari egallangan bilimlari bilan yangi o'zlashtirilgan tushunchalari o'rtasidagi fikriy aloqani talab etadi. Fikriy egallangan bilimlar xotirada uzoq saqlanadi, bolada mustaqil anglash ko'nikmalarini o'stiradi, nutqiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun bu ta'limot hozirda zamonaviy maktabda va professional faoliyatda asosiy o'rin tutadi.

Maktab ta'lim tizimida qaysi o'qitish usulidan foydalanish afzalligi xususida bosh qotirish ahamiyatga ega emas, balki qaysi yo'l bilan bo'lsa-da, o'quv jarayoni amaliyotida o'quvchiga ortiqcha yuk yuklamasdan, bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga kam vaqt va kuch sarflab yuqori natijaga erishish muhimdir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, jamiyatdagi boshqa asosiy bo'g'inlar qatorida ta'lim tizimida ham tub islohotlar boshlandi. Jumladan, maktabda ona tili o'qitish mazmuni yangilanib, retseptiv ta'limning ishonchli vakili, fikriy verbal ta'limotning asoschisi O'zbek tomonidan ma'qul deb topilgan retseptiv-verbal mexanizm asosida induktiv uslubdagi darsliklar ishlab chiqildi va maktab amaliyotida tadbiq etildi.

Joriy ona tili darsliklari o'qitishning jahon andozalariga muvofiq zamonaviy texnologiya asosida yaratilgan bo'lib, o'quvchining ta'lim jarayonida faol ishtirokchi ekanligi uning darslik topshiriqlari asosida o'qituvchi rahbarligida quyidagi mustaqil ishlarni bajarishida o'z aksini topadi:

1. Kuzatish – darslik (o'qituvchi) topshirig'i asosida ona tili hodisalaridan berilgan namunalarni kuzatadi;

2. Izlanish – o'ylash, xotirada tiklash, so'rash, lug'at, qomus ma'lumot manbalaridan foydalanish asosida hodisalar sirasini boyitadi;

3. Alohidaliklarni sharhlash – berilgan va o'zi davom ettirgan siradagi har bir hodisani alohida-alohida sharhlaydi;

4. Qiyoslash – siradagi hodisalarni o'zaro qiyoslaydi;

5. Umumiylikni aniqlash – siradagi hodisalarning o'xshash, umumiy tomonlarini aniqlaydi;

6. Farqlarni topish – siradagi hodisalarning bir-biridan farqli tomonlarini aniqlaydi;

7. Tasnif etish – siradagi hodisalarni o'xshashlik va farqlari asosida guruh hamda guruhchalarga ajratadi;

8. Hukm chiqarish - hodisalar sirasi haqida umumlashma chiqaradi;

9. Aloqadorlikni aniqlash – o'rganilgan hodisalarning yondoshlari (ma'nodoshlari, shakldoshlari, vazifadoshlari, zidlari va h.) bilan munosabatlarini aniqlaydi.

10. Qo'llash - hodisalarni mustaqil ravishda yozma va og'zaki shakllarda sharhlab, ijodiy matn tuzadi [DTS, 1999:66-67].

Ona tili ta'limining yangi texnologiyasida sanab o'tilgan bosqichlar mavzuni ochish usuli, umumiy grammatik ma'noni ochish yo'li bo'lganligi uchun eng muhim omil sanaladi. Darslikdagi har bir yangi mavzu mana shu omil asosida o'quvchiga yetkaziladi. Deduktiv usulda yaratilgan avvalgi darsliklarda mavzu ostida dastlab umumlashma qoida, xulosa berilar, o'quvchi shu xulosa asosida mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajarardi. Uzoq yillar amalda bo'lgan bu o'qitish usuli o'quvchida mustaqil fikrlash, o'z xulosalarini umumlashtirish, hukm qilish imkoniyatlaridan foydalanishga o'rin qoldirmasdi. Induktiv uslubdagi darsliklarda esa mavzudan so'ng yuqorida qayd etilganidek, avval yangi mavzuga yaqinlashtirish, fikrni jamlash, diqqatni tortishga qaratilgan kuzatish mashqlari, keyin mavzuga daxldor birliklar bilan sirani boyitishga qaratilgan izlanish, fikrlash mashqlari, so'ngra alohidaliklarni sharhlash, qiyoslash, umumiylik va farqlarni aniqlash, tasnif etish, xulosalash va nihoyat o'zlashtirilgan ko'nikmalarni mustaqil qo'llash bilan bog'liq topshiriqlar tizimi bajariladi. Mavzu so'ngida qoida beriladi. Shu xulosalarga tayanib o'quvchi mavzu yuzasidan o'zlashtirganlarini o'qituvchi ko'magida umumlashtiradi.

Mashqlar so'ngida «Eslang», «Bilib oling» chaqiriqlari ostida nazariy matn beriladi. O'quvchi mavzu ostida berilgan topshiriqlarni yechish jarayonida xotirasida mavjud ma'lumotlarni esga oladi, ya'ni xotirasida tiklaydi, misollar keltiradi, keltirgan misollarini o'xshash va farqli tomonlarini aniqlaydi, qiyoslaydi, sirani boyitish yuzasidan berilgan shartlarni bajarib o'qituvchi yordamida o'zicha xulosa jamlab boradi va fikrlarini mavzu so'ngida darslikda berilgan qoida asosida umumlashtiradi.

Darsga tayyorlanish jarayonida o'qituvchi o'z ustida ishlaydi, izlanadi, natijada muayyan yangi metodlar shakllanadi. Eng muhimi yaratilgan har bir yangi metod DTSda belgilab qo'yilgan ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishning maqsad va vazifalari [3:140] ga to'la mos kelishi lozim.

Har bir dars bitta asar. Dars muallifi – o'qituvchi shu asar sujetini puxta ishlab chiqqan bo'lsa va o'z rolini bilib bajarsa, darsni to'g'ri boshqarib, o'quvchilarni maqsadga tomon to'g'ri boshqarsa, albatta, natija a'lo darajada bo'ladi. Afsuski, ayrim maktab o'qituvchilariga yangi pedagogik texnologiyaning tub maqsadi va tahlil usuli xususida ma'lumot yetarli bo'lmagani bois, bu borada muammolarga duch kelinmoqda. Darsliklar o'quvchi uchun ishlab chiqilgan, o'qituvchi dars o'tish uchun qator qo'shimcha manbalarni ishlab chiqishi kerak. Ko'pgina maktablarda hanuz avvalgidek, tayyor qoidani yodlatish, keyin shu qoida asosida mashqlar yechtirish uslubidan foydalanib kelinayotganligi hali ona tili o'qitishning yangi pedagogik texnologiyasi to'la ommalashmaganligidan dalolat beradi.

Yangilangan ta'lim jarayonida, ta'kidlab o'tilganidek, o'quvchi faol ishtirokchi, o'qituvchi o'quvchining o'rganish faoliyatini boshqaruvchi, darslik esa o'quvchi va o'qituvchi faoliyatini o'zaro bog'lovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Shunday uslubda tashkil etilgan joriy ona tili o'qitish ta'limi mexanizmi yaqinda paydo bo'lgan qandaydir yangi texnologiya bo'lmay, u bir necha yillardan buyon qator rivojlangan davlatlar maktab amaliyotida muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan.

Ayni paytda nafaqat ona tili darslarida, balki matematika, geometriya, geografiya, tarix mashg'ulotlarida ham bu pedagogik texnologiyani qo'llash ma'qul deb topilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. –Toshkent, 2017, 16-yanvar. – B. 4.
2. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Ta'lim taraqqiyoti. 1-maxsus son. «Sharq». 1999. 66-67-b.
3. Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qaroriga 3-ilova "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining umumta'lim fanlari bo'yicha malaka talablari// O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 140-b.

Annotatsiya. Maqolada O‘zbek romanlarining "Donishmand Sizif" (X.Do‘stmuhammad) kabi namunalarida qadim Yunon adabiy an‘analariga xos syujet, kompozitsiya, obraz, motiv va detallarning ilg‘or Yevropa romanlari bilan o‘zaro uyg‘unlashib, islomiy negizda yangicha talqin qilinish.

Abstract. In the article, in the examples of Uzbek novels such as "The Wise Sisyphus" (K. Dostmuhammad), the plot, composition, image, motif and details characteristic of ancient Greek literary traditions are combined with advanced European novels, and Islamic basically a new interpretation.

Kalit so‘zlar: roman, roman-mif, poetika, mifopoetika, Sizif, Sizif mehnati, obraz, majoz.

Key words: novel, novel-myth, poetics, mythopoetics, Sisyphus, Sisyphus' labor, image, metaphor.

Roman odam va olam munosabatlarini o‘ziga xos yo‘sinda, serqatlam kompozitsion yaxlitlikda idrok etuvchi janr. Unda mohiyatan dunyo badiiy tajribalari sintezlashgan bo‘ladi. Zotan, hech bir romannavis izlanishlari faqat bir milliy adabiyot doirasida cheklanib qolmagan. Romaniy tafakkur poetik ifodasi badiiy xronotopning uch tarkibli zamon-makon shakllari ishtiroki - "xronotop qopqasi orqali" amalga oshadi. Shu bois, janrda kechadigan sinkretizm, sintetizm, differentsiatsion va modifikatsion jarayonlar hamisha tarixiy poetika nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Mustaqillik davrida tarixiy-madaniy, ijtimoiy-ma‘rifiy va psixologik jihatdan qayta uyg‘onib, o‘z tarixiy asoslariga qaytayotgan milliy adabiy-estetik tafakkur roman doirasida zamonaviylashish sari harakatlanmoqda. Janr amaliyotida kechayotgan estetik yangilanishlarga tayanib, aytish mumkinki, postsovet makonidagi milliy romanlar endilikda, taqlid bosqichidan asta-sekin sintetizm va differentsiatsiya jarayonlariga o‘tmoqda. Milliy roman janriy belgilari, kompozitsiyasi, syujeti, obrazlar olami, turfa motivlarga murojaat etish yo‘sinlari, uslubi tinimsiz yangilanish og‘ushida ekani yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Ammo kanonlashuv mexanizmining ishga tushganiga ham ancha bo‘ldi. Jumladan, roman o‘ziga nisbatan kichikroq janrlar va boshqa badiiy birliklarni bemalol "hazm" qilish orqali sintetik mohiyat kasb etmoqda. Milliy roman ko‘plab janrlarga xos xususiyatlarni o‘z tarkibiga singdirib olayotgan ekan, bunday sinkretik jarayon uning sintetik bosqichda ekani va ichki tabiatida poetik tarmoqlanish paydo bo‘lishi tabiiyligini ko‘rsatadi.

Janrning har bir ichki shakllariga xos muayyan belgi, sifatlar ham sekin-asta oydinlashmoqda. Afsuski, shakllanayotgan yangi kanonlarni yaxlit tasavvur etishga imkon beruvchi umumlashma xarakterdagi tadqiqotlar yuzaga kelmadi. Bizningcha, o‘zbek romani sintetik taraqqiyoti ayni bosqichidagi romannavislarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish imkonini beradi:

1. Poetik tafakkuri taqlid bosqichi bilan bilvosita aloqador adiblar. Ular roman shakli, mazmuni va poetik ifoda jihatlarida o‘zlari taqlid qilayotgan obyektidan uncha yiroqlashmagan ijodkorlardir.

2. Poetik tafakkurida sof germeneytik munosabat yetakchilik qiluvchi adiblar. Ular namuna-obyektini o‘ziga maqbul yo‘sin va badiiy-estetik niyat ijrosiga muvofiq shakl va mazmunda yangilashni uddalashmoqda. Ta‘kidlash o‘rinliki, biz ikkinchi guruhga mansub sanagan adiblarga milliy romanning yangi ichki shakllari, betakror poetik ifoda yo‘sinlari yuzaga kelishiga munosib ulush qo‘shmoqda. Yangilanayotgan milliy romanlar sinkretizmida Qur‘oni karimda keluvchi voqealar (jannat hayoti, bashariyat vakillari yaratilishi, Hobil va Kobil qissasi, Nux alayxissalom to‘foni voqeasi kabi) hamda ularning miflashgan talqinlarida mujassam ilohiy ibrat birlamchi manba vazifasini o‘tamoqda. Bu tipdagi yangilanishlar na- muna-obyektiga madaniy munosabat ustuvorligi jihatdan mohiyatan an‘anaviydir. O‘zbek romanlarining “Donishmand Sizif” (X.Do‘stmuhammad) kabi ayrim namunalarida qadim Yunon adabiy an‘analariga xos syujet, kompozitsiya, obraz, motiv va detallarning ilg‘or Yevropa romanlari bilan o‘zaro uyg‘unlashib, islomiy negizda yangicha talqin qilinishi kuzatilmoqda. Zamon va makonning mustaqillik davri kesimida milliy roman sintetik bosqichi ijodkorning obyekt-namunaga munosabati, poetik mahorati, uni qanday shakl va yo‘sinda badiiy talqin etishiga ko‘ra muttasil o‘zgarib, yangilanib bormoqda.

Mustaqillik yillarida o'zbek adiblari o'z uslubiy tadqiqotlarida jahon mumtoz adiblari tajribasidan kelib chiqib, mifologik syujetli asarlar yozishga kirishdilar. Xususan, Xurshid Do'stmuhammad zamonaviy o'zbek nasrini yangi shakl, uslub va obrazli izlanishlar bilan boyitgan, boshqa xalqlar bilan bog'langan adiblarimizdan biri bo'lishini uning jahon adabiyotiga ijodiy ta'siri, bilim va iste'dodi bilan izohlash mumkin. Adib badiiy tafakkurining o'ziga xosligi, ya'ni birovning hayoti va o'zbek xalqining umuminsoniy g'oya va tuyg'ularini tasvirlash nasrimizni boyitadi. "Knova quyoshi" hikoyasida Amerikada yangi yerlarni o'zlashtirgan dehqon va ovchilar hayoti, ularning qahramonlari real tarzda aks ettirilgan. Hikoyaning tavsifi, muallifning taqdimot uslubidagi yondashuvi Jek Londonning Angliya, Ispaniya va Portugaliyadan Amerika – Yangi Dunyogacha oq tanlilarning oltin izlashi haqidagi hikoyasini eslatadi. Xususan, X. Do'stmuhammad "Yaratgan" asarida jahon xalqlari adabiy tajribasidan ilhomlanib, bosqinchilarga nisbatan nafratini ifodalagan. "Adib" qissasi O'zbekiston hali mustaqil bo'lmagan sho'rolar davrida nashr etilgan. Bu esa adib ijodining umuminsoniy va milliy xususiyatlarini isbotlaydi.

1986-yilda yozilgan "Qoyalardan balandda" hikoyasidaotash va ona burgutlar taqdirini, Ch.Aytmatov, Jek London, K.Paustovskiy tarzida tasvirlab bergan muallif hayvonlar tabiati va dialektikasi haqidagi ijodiy qobiliyatini namoyon etgan.Yozuvchining tadqiqot uslubidagi yana bir yangilik buyuk rus yozuvchisi F.Dostoyevskiyning muhabbati haqida hikoya qiluvchi "Jimjit xonaga yo'l", "Yolg'izim-Siz", "Al-Araf "daklassik Amerika adabiyoti vakili, sirli olamlar qo'shiqchisi Edgar Po haqidagi asarlarida ko'rishimiz mumkin. Ishq mavzusidagi "Daryoga qarshi oqqan gul" qissasi uning g'ayrioddiy asarlari va yangicha uslublaridan biri bo'lib, muallif majoziy, allegorik va talqiniy obrazlarga boy, noodatiy va shiddatli, fojiali to'qnashuvlarga boy. kitobxonni teran mulohazalar va falsafiy mulohazalar sari ilhomlantiradigan, ma'naviy xazinamizni yanada boyitgan asar sifatida Adabiyotimizda yangi sahifa ochdi.

Jamiyat Xurshid Do'stmuhammadning navbatdagi romanida jahon adabiyotida mashhur Sizif haqidagi hikoyaning talqini nasrimizda ham yangilikdir. Yozuvchining "Dono Sizif" romani yunoncha mifologiya asosida yozilgan bo'lib, romantika, rangtasvir va realizm nuqtai nazaridan Dula Yeshning "Radl Prometey" romaniga yaqin turadi. O'zbekiston televideniyesida namoyish etilgan adabiy ko'rsatuvlardan birida adabiyotshunos va yozuvchilar Ulug'bek Hamdam, Mahkam Mahmudov, Bahodir Karimovlar Sizif "Donishmand" romani haqidagi ilk fikrlarini bildirdilar. Ularning fikricha, Xurshid Do'stmuhammad yangi romanida romantizm va realizm uslublarini sintez qilib, o'zbek nasrini falsafiy roman tarzida boyitadi. U Sizif haqidagi yunon mifologiyasini mutlaqo antik shaklda yetkazmagan, balki uni o'zining ijodiy rejasi asosida qayta ishlagan va faqat oxirgi qismini – Sizifni ba'zi gunohlari uchun jazolash jarayonini batafsil va real tasvirlab bergan. Qadimgi afsonada Sizifning jazolanishining sababi afsonaning o'zida aniq ko'rsatilgan. Romanda Xurshid Do'stmuhammad qahramonning qilmishi uchun qattiq jazoga tortilishi sabablarini sir tutadi. Faqat qahramon xudolar qonunlarining buzilishi haqida gapira boshlaydi: "U ochko'z, ochko'z jodugar, qaroqchining ovozi shamol kabi ko'tarilib, afsonalar, afsonalar va ertaklarga aylanishini tushunmaydi va hali ham tushunmaydi. u haqida o'ylab topdi.Kechagina ketgan xudoning qo'ng'iroq chalinishidan sharmandali ovoz chiqarib, jilmayib: — hoy, degani Sizifga yomon taassurot qoldirdi. Bu so'z va fikrlar ortida chuqur ma'no yotganini diqqatli o'quvchi tushunadi. Romandagi uyqu obrazlari rus tarixining notinch yillarini eslatadi. zamonaviy va postmodern adabiyot namoyandalari J.Joys, S.Bekket, A.Kamyu kabi syujet, voqea-hodisalar, personajlar to'qnashuvi, faqat qahramonning psixologik kechinmalari.

Ayrim sahifalarda qahramon fikrlari bilan muallifning umidsizligi aralash va bir xil. Muallif asar voqealari rivojini, personajlar o'rtasidagi ziddiyatlarni, hatto avji va tanazzulni ham ba'zi hikoyalarida bo'lgani kabi personajlar kechinmalari orqali ko'rsatish tajribasini ko'rsatgan. Qadimgi Yunoniston faylasuflar, donishmandlar, yuksak ilm-fan va madaniyat beshigi bo'lgan bo'lsa-da, Suqrotdek donishmandning fitnachilar, hasadgo'ylar aybi uchun o'limga mahkum etilishi bunday holatlar demokratik va yuksak madaniyatli mamlakatda ham borligini ko'rsatadi. Yetuk va o'ychan odamlarni ta'qib qilish. Manbalarda qayd etilishicha, Suqrot shogirdlari orasida Aflotun, Ksenofont, Perikl, Alkibiyad, Demosfen kabi buyuk olim va shaxslar bo'lgan. Lekin Suqrot kufr uchun o'limga mahkum qilinganida (u shirkni tan olmadi), bu shogirdlari bu yerda yo'q edilar, ularning yo'qligidan munofiqlar foydalanganlar. O'sha paytda hukumat ma'rifatparvar tarafda emas, johil, fitnachilar,

hasadgo'ylarni qo'llab-quvvatlagan. Sizif haqidagi yunon afsonasida u donishmand sifatida emas, balki xudolarni aldamchi, ayyor, xudbin sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday xarakterni uning o'y-kechinmalari, ruhiy tahlil orqali tasvirlaydi: «O'zlarini erkin his qila bilmagan erkaknuxalar qanchalar oliftalik qilmasinlar, muqarrar nafratga loyiqdirlar... Sizifning qaysidir jasoratli qilmishlari haqida odamlar nima deb o'ylashlarini o'zi shunday eslaydi: «Ahmoqona qahramonlikni ko'ngli tusab qoldi, Tentak deganlar bo'ldi u haqda. Sizif esa hech bir vaysaqi tarqatgan issiq-sovuq mish-mishga ortiqcha ajablanmadi, mo'ysafid o'tmish uchun buning xech bir ajablanarli joyi yo'q, hamisha shunday bo'lgan va shunday bo'lib qolajak deya xulosa yasadi. Bunda muallif o'zining shaxsiy dunyoqarashi va "donoligi"ning asar qahramoni Sizif kechinmalariga singib ketishiga imkon beradi. Mashhur nazariyotchi M.Baxtin aytganidek, qahramonda asosan muallifning dunyoqarashi, falsafasi, badiiy-ma'naviy izlanishlari ko'zga tashlanadi. Roman avvalida muallif Sizif xarakterini, uning qanday shaxs ekanligini tarixiy xotira, o'tmishga munosabati orqali aks ettiradi. Tarixdan ma'lumki, podshohlar, vazirlar, malikalar ko'pincha xushomadgo'ylarni, maqtovchilarni o'z yonlariga to'plab, haqiqat so'zlovchilarni quvg'in qilishga uringanlar. "Donishmand Sizif" romani qahramoni ham donishmand amaldorlardan biri bo'lganligi uchun ko'plab xudolar, ayniqsa Zevs Sizifni sehrgarlikda, ochko'zlikda ayblaydi. Sizif bu nohaq ayblovlar va unga berilgan jazo ham nohaq jazo deb hisoblaydi. Sizif o'zining yaqin o'tmishini doim unutib, o'ziga o'zi savol berishga harakat qiladi: "U kimni aybladi, kimning mulkiga qaradi, xiyonat bilan aldadimi?". U nohaq zulm qilgan...

"Yunon mifologiyasida bu ayblovhilar Sizifdir. U haqidagi afsonaga ko'ra, u ham xudolarga tegishli edi. Uning otasi Esol shamol xudosi edi. Sizif unga asos solgan Korinf shahar-davlatining hukmdori edi. U o'zini hamma podshohlardan (hatto xudolardan ham) dono va yaxshi ekanligini isbotladi, javohirlar bilan umr kechirdi va ko'p xazinalar to'pladi. Ulama Tanat xudo uning joniga qasd qilgani kelganda ham uni ayyorlik bilan aldab, qo'l-oyog'ini bog'lab, qamab qo'ydi. Shundan keyin odamlar yer yuzida o'lmasdan yashaydilar. Xudolarga bag'ishlangan dabdabali dafn marosimi va mo'l-ko'l qurbonliklar to'xtatiladi. Xudolar bundan norozi bo'lgach, ularning yo'l boshchisi Zevs urush va halokat xudosi Aresni chaqirib, Sizifni jazolashni buyuradi. Ares Sizifni mag'lub qiladi va Tanat o'lim xudosini ozod qiladi. U Sizifni o'liklar yurtiga jo'natadi. U oqsoqollar olamining podshohi Hadesni aldab: "Agar meni bir kun tiriltirsang, xotinimga marhumlar podshosiga ko'p boylik va sovg'alar taklif qilishni buyuraman va tez orada qaytib kelaman", dedi. "Mo'minning bu va'dasiga, Sizifni hayotga qaytaradigan kundagi bayram. Sizif qurbonlik bayramida xotiniga qurbonlik qilishni buyurmaydi va yana baxtli yashaydi. Dunyo hukmdori bundan g'azablanadi va Sizifning ruhini olish uchun yana Tanatni yuboradi Tanat aldanmang, bu safar Sizif o'liklar dunyosiga yuboriladi va og'ir toshni burish uchun hukm qilinadi.

Shu bilan birga, u asarda yunon miflaridan juda muvaffaqiyatli foydalangan. Xurshid Do'stmuhammad romanida Sizif u dunyoda emas, bu dunyoda jazolanadi. Bu juda muhim. Chunki nasroniylik va islom davrigacha, yunon butparastlari - mushriklarning fikriga ko'ra, o'limdan keyin inson erotizm olamida yashaydi. Bu roman syujetining yunon afsonasidan yana bir farqi shundaki, bosh qahramon Sizif mifdagi shamollar xudosi Esolning o'g'li bo'lsa, o'zbek yozuvchisi ijodida u yuqori tabaqadandir. Gretsiyadagi elita jamiyati. Bu romanga ko'ra, Sizif mansabdor shaxslarga qaramaydigan mag'rur odam. Rivoyatda u makkor, ayyor, hatto o'lim xabarchisi Tanatni aldaydi. O'zbek romanida Sizif donishmand va mehribon inson sifatida tasvirlangan. Bundan tashqari, aqlli va aqlli odamlar aqlli va aqlli odamlar ko'pincha aqlli va aqlli. Afsonada Zevs va boshqa xudolar Sizifni aynan shu qobiliyati uchun qoralagan.

Qizig'i shundaki, xudolar boshlig'i Zevs ko'p gunohlar qiladi, zino qiladi, ayollarni aldab, yo'ldan ozdiradi. Troya urushi qahramonlaridan biri Uliss (Odissey) ham ayyordir. Uning hiylasi tufayli yunonlar Troyani egallab, shaharni yoqib yuborishdi. To'g'ri, Odissey boshqa ayollarni sevmaydi, u kirni yoqtirmaydi. U o'zini rafiqasi Penelopaga bag'ishlaydi. U unga va Penelopaga bag'ishlangan va yo'qolgan Odisseyi butun umri davomida kutadi (she'rda 20 yil). Chaqirilmagan mehmonlarni - "oshiqlar" ni qaytaradi. Ya'ni, Odissey bosh xudo Zevsga nisbatan toza qalb va vijdonga ega. Bu erda mantiqiy savol tug'iladi: ayyorlik va aldov Zevsiga ayb emas-u, Sizifga ayb va jinoyat ekanda?

Xurshid Do'stmuhammad o'z qahramoni Sizif xarakterini ertak qahramoniga qaraganda ancha murakkab qiladi. Endi, mifologiyada bo'lgani kabi, u nafaqat timsol, timsol (hiyla-nayrang), balki

hayotda yashaydigan haqiqiy shaxsdir. Roman syujeti unchalik murakkab emas, lekin qahramon xarakteri real odamlarga qaraganda murakkabroq. Taniqli olim Izzat Sulton “Adabiyot nazariyasi” asarida badiiy asar syujeti (qissa, qissa, romanda) personaj tomonidan ishlab chiqilganligini yozadi. Qahramonning tabiatiga qarab voqea yoki ko'p voqealar sodir bo'ladi. Buni nasrimizdagi qator misollar ham tasdiqlaydi. Jumladan, yozuvchi va shoir Abdulhamid Cho'lpon “Kecha va kunduz” romanida asar qahramonlari xarakteri va taqdiri orqali o'sha davr ruhini, chor mustamlakachiligidan musibatlarini, haddan tashqari zulmni tasvirlab bergan. Adib Xurshidi Do'stmuhammad o'z asarlarida, ayniqsa, “Saval” va “Chayman” asarlarida obrazlarning realizmi, insonparvarlik ruhi bilan ajralib turadigan xayoliy, uydurma, o'ylab topilgan obraz va voqealardan foydalangan. O'rkali Haqqoniy jamiyat hayotida inson mulkini o'g'irlab, talon-taroj qiluvchi buzuq va nopok kuchlarni tasvirlab berdi. Adibning “Donishmand Sizif” romani o'zbek adabiyotida yunon mifologiyasi asosida yaratilgan ilk ijodiy tajriba sifatida qimmatlidir.

Badiiy asar qahramoni talqinida psixologik tavsif muhim rol o'ynaydi. Psixologik xarakteristikada muallifning ijtimoiy muhitga, qahramonlariga bo'lgan munosabati ifodalanadi, kitobxonlarda ularga faol munosabat hislari uyg'otiladi. Asarda personajning kelib chiqishi, faoliyati, psixologik xarakteri, ichki kechinmalari, xulq-atvori, idroki, qobiliyati, tashqi qiyofasi va boshqalar haqidagi psixologik ma'lumot-muallifning psixologik tavsifidir. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ramz bu – Alouddinning sehrli chirog'i. Alouddinning chirog'i ichida jin yashaydi. Ammo jinni tashqariga chiqarish oson emas, buning uchun sehrli duoni bilish va chiroqning quloq ostini silash talab etiladi. Mabodo, bularni chiroq egasi bilsa, demak, sehrli so'z va silash yordamida chaqirib olingan jin uning istagan buyrug'ini bajaradi. E'tibor beriladigan jihatlaridan biri shuki, bu yerda mumtoz Sharq adabiyotining asos motivlaridan biri – shart motivi ishtirok etmoqda: chiroq egasi o'z maqsadiga yetishish uchun kerakli duoni bilishi va kerakli joyni silashi shart qilib qo'yilmoqda. Yo'qsa, u murodiga yetolmaydi. Ramziy asarlarning tabiati ham xuddi shunday: o'quvchi ramzlar sirini bilishi shart. Aksi taqdirda, u badiiy matn, demakki, badiiy asar mazmuniga kira olmaydi. Demak, yozuvchi va olimlar bu afsonadan turli ma'no izlaydilar. O'zbek adibi Xurshid Do'stmuhammad o'z romanida qadimgi yunonlarning insonning oliy idealga sadoqatliligi, ezgu maqsadga erishish yo'lida mashaqqatli bo'lsa-da, bardavom bo'lishi zarurligi haqidagi afsonani batafsil va real obraz orqali ifodalagan. Eng muhimi, Xurshidi Do'stmuhammad o'zining yangi romani va yunon miflarini badiiy talqini bilan jahon adabiyoti xazinasiga o'zbek obrazini kiritdi va XXI asr o'zbek adabiyoti uchun ijodiy zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boltaboyev H. Adabiyot ensiklopediyasi. 1-jild. (Ata- malar, istilohlar, siymolar, asarlar va nashrlar). - Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2015. 664-6.
2. Do'stmuhammad X. Nazarning umidbaxsh kemalari // Ijod - ko'ngil munavvarligi. – Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2011. 108-110-6.
3. Do'stmuhammad X. Donishmand Sizif. - Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2016. 249-359-6 4.15.

O'QITUVCHILARDA REFLEKSIV POZITSIYANI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

*G'oyimov Umar Eshmurodovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi
umarjon199112@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada refleksiya tushunchasiga izoh berilgan va o'qituvchilarda refleksiv qobiliyatni rivojlantirish asoslari haqida ma'lumot berilgan. Maqolada tavsifiy, tasnifiy metodlardan foydalanilgan. Refleksiya tushunchasi nazariyasi va nazariya tarixi haqida ham ma'lumotlar mavjud.

Abstract. This article explains the concept of reflection and provides information about the basics of developing reflexive skills in teachers. Descriptive and classification methods are used in the

article. There is also information about the theory of the concept of reflection and the history of the theory.

Kalit soʻzlar: refleksiya, falsafa, psixologiya, pedagogika, tasavvur, ruhiy qobiliyat, layoqat, kognitiv bilish.

Key words: reflection, philosophy, psychology, pedagogy, imagination, mental ability, ability, cognitive knowledge.

Ta'lim jarayonida bo'lajak mutaxassisda kreativ tafakkurni rivojlantirish bugungi kundagi ta'lim oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar talabalarning atrofdagilar bilan muomala qilishga, mavjud vazifalarni to'g'ri baholashga, mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlashga imkon beradigan o'quv vaziyatlarini tashkil etish zaruriyatini qo'ymoqda. Bu esa ta'lim jarayonida bo'lg'usi mutaxassislarning shu jumladan, bo'lajak o'qituvchilarning individual imkoniyatlariga qarab, ularning bilish faolligini oshirish, kreativ tafakkurini rivojlantirish orqali kelgusi pedagogik faoliyatga tayyorlashning nazariy-amaliy asoslarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Refleksiya (lot.reflexio – ortga qaytish, aks etish). 1. Kishining o'z xatti-harakatlari va ularning asoslarini tushunib yetishi, fahmlashiga qaratilgan nazariy faoliyati; bilishning alohida bir shakli; 2) fikrlash, o'z-o'zini nazorat qilish; 3) o'zining shaxsiy harakatlari va ularning qonun qoidalarini fikrlashga yo'naltirilgan inson faoliyatining nazariy shakli; 4) o'z ruhiy holati haqida o'ylash, xayol surish, fikr yurgizish, uni tahlil qilishga moyillikni anglatadi.

Ushbu atama birinchi marta falsafada amaliyot, predmetli moddiy dunyo, madaniyatni yoki kognitiv faoliyatni aks ettirish va o'rganish; insonning ma'naviy dunyosining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradigan mustaqil harakatlari va ularning ko'rinishlari, o'zini o'zi anglash faoliyatini tushunib yetishga qaratilgan ijtimoiy rivojlangan insonning nazariy faoliyatining shakli sifatida foydalana boshlangan. Refleksiya falsafiy nuqtayi nazardan tushunib yetish, ongning o'zini, o'z qobiliyatlarini, holatini va namoyon bo'lishini ko'z oldiga keltirish qobiliyatidir, “nafaqat shunchaki bilib olish, balki o'zligini bilish qobiliyati; shunchaki bilish emas, balki o'zing kimligingni bilishing zarurligi” [P.Teyyar de Sharden] tarzida ifoda etiladi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi jarayonida uning tadqiqot mavzusi sifatida refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish pedagogik va psixologik adabiyotlarda “refleksiya” tushunchasining mohiyatini aniqlashtirishning dolzarbligini ko'rsatadi.

Ko'plab pedagogik tadqiqotlarda refleksiyani fikrlash, o'z-o'zini kuzatish, insonning o'z e'tiqodlari va qadriyatli munosabatlarini yangicha tushunish, baholash va asoslash uchun o'z tajribasini mantiqiy ifoda etish, “xulosa, umumlashma, analogiya, taqqoslash va baholash layoqati; o'z harakatlarining keltirib chiqarayotgan asoslarga murojaat qilish, yangi vazifani bajarish sharoitida avval foydalanilgan vosita va usullarning yetarli emasligini aniqlash hamda yangi bilimlarni izlashda muvaffaqiyatli harakatlanish imkonini bermaydigan mavjud bilim va ko'nikmalar doirasidan chetga chiqish qobiliyati ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Psixologik tadqiqotlarda ko'pincha refleksiya insonning tug'ma qobiliyati deb hisoblanadi, u bilimlar, insonning o'z ichki dunyosi va shaxslararo munosabatlardagi o'rni, shuningdek, bilish va o'zgartirish kiritishga asoslangan faoliyat shakllari va usullariga murojaat qilishda namoyon bo'ladi; bundan tashqari, individning o'z ichki dunyosiga, fikrlash tajribasiga, kechinmalar va faoliyatiga, boshqacha qilib aytganda, u ko'rgan, eshitgan, o'qigan, o'ylagan, his qilgan barcha narsalarga murojaat qilishi, qanday qilib, nima sababdan, nima uchun u bunday ko'radi, harakat qiladi, o'ylaydi, his qiladi kabi savollarga javob izlashini talab etadi. Tadqiqotimiz uchun Q.Inoqov tomonidan taklif etilgan refleksiya ta'rifi juda muhimdir: “refleksiya – bu insonning o'z faoliyatini tasavvur etishi, o'zining muvaffaqiyatlari va xatolarini ko'rish, ularni to'g'rilash va shu tarzda madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish, dunyoda o'z o'rnini aniqlash, o'z imkoniyatlarini bilish qobiliyati bo'lib, bu esa qadr-qimmatga ega bo'lgan erkin shaxsni kamol toptiradi”.

“Refleksiv pozitsiya”ning mohiyatini aniqlash uchun yana bir muhim bo'lgan “pozitsiya” atamasi ham tahlil qilinishi talab etiladi.

Zamonaviy fanda “pozitsiya” tushunchasini talqin qilishda turli xil yondashuvlar mavjud. “Pozitsiya” falsafa, psixologiya, pedagogikada tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Faylasuf-olimlar “pozitsiya” tushunchasini insonning hayotga bo‘lgan qarashi va uning jamiyatga bo‘lgan munosabatlarining o‘ziga xos tavsifi sifatida izohlashadi.

Psixolog-olimlar pozitsiyani voqelikning ayrim jihatlariga nisbatan inson munosabatlarining barqaror tizimi, faoliyat uchun asos bo‘lgan, o‘ziga xos xulq-atvor va xatti-harakatlarda namoyon bo‘ladigan kichik guruhlarining rolli-maqomli tuzilmasidagi individning nuqtai nazarining ajralmas, eng umumlashtirilgan tavsifi sifatida e’tirof etishadi.

Yana shuni ham alohida ta’kidlash mumkinki, pozitsiya – bu rivojlanayotgan qarashlar yig‘indisi bo‘lib, u mukammal holatda qarama-qarshi bo‘lmagan va nisbiy barqarorligi bilan ajralib turadi.

A.A.Akramov pozitsiyani shaxs munosabatlarining ko‘p qirrali tizimi (o‘z o‘ziga, jamiyatga, o‘zi bilan bog‘liq bo‘lgan jamoalarga, mehnatga), motivlar va ustanovkalar tizimi sifatida keng qamrovli va mantiqiy izohga ega, shaxs o‘z faoliyati jarayonida unga va ushbu faoliyat yo‘naltirilgan maqsadlar va qadriyatlar tizimiga amal qilishi ekanligi bilan bog‘lab talqin qiladi.

V.N.Myasishev munosabatlarni obyektiv voqelikning turli jixatlari bilan individual, tanlangan, ongli shaxsiy aloqalarning yaxlit tizimi sifatida belgilaydi, ushbu voqelik shaxsiy tajribani ifodalaydi va ichki harakatlar va kechinmalarni aniqlaydi. Shaxsga dinamik, ijtimoiy ta’sir ostidagi, o‘zgaruvchan shakllanuvchi individ sifatida qaraladi. Insonning voqelikka bo‘lgan haqiqiy munosabati faqat ma’lum bir vaqtgacha bo‘lgan potensial xususiyatlardir. Ularning to‘liq namoyon bo‘lishi inson o‘zi uchun subyektiv ahamiyatga ega bo‘lgan vaziyatlarda harakat qilishni boshlaganda yuz beradi, shu bilan faoliyat va alohida harakatlarning individual xususiyatini belgilaydigan faol pozitsiyani namoyish etadi.

“Pozitsiya” tushunchasi bo‘yicha pedagogik va psixologik yo‘nalishda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarni tahlil qilish “pozitsiya” va “faoliyat” tushunchalari o‘rtasidagi yaqin aloqa bor deb xulosa qilish huquqini beradi. Shunday qilib, “pozitsiya – bu insonning qadriyatlari va uning tashqi namoyon bo‘lish sharoitlarini bog‘laydigan usul” bo‘lib, u insonning rivojlanishi hamda uning faoliyati taraqqiyotini belgilab beradi. [Bo‘lajak o‘qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish. Maqola. Qarshiyeva Zulfiya]

Agar inson muayyan qadriyatlarga ega bo‘lsa, u faoliyatdagi voqelikka o‘z munosabatini ko‘rsatishga doimo tayyor bo‘ladi. Ushbu tayyorlik muayyan obyektlar va faoliyat sharoitlari inson uchun qanchalik ahamiyatli ekanligiga bog‘liq bo‘ladi: agar kishi o‘z xohish-istaklarini ifoda etishga maqsadlar va faoliyat vositalarini tanlashga tayyor bo‘lsa, u amalda o‘zi uchun muhim va qadrlı bo‘lgan narsani himoya qilishga tayyor bo‘ladi. Binobarin, pozitsiya faqat faoliyatda, haqiqiy harakatda namoyon bo‘ladi. Uni amalga oshirish uchun usullar, vositalar, sharoitlar zarurdir.

Insoniy qadriyatlarni ro‘yobga chiqarish va uni isbotini topish, o‘z faoliyatini aniqlash va rivojlantirish pozitsiya orqali sodir bo‘ladi, u orqali inson o‘zini faoliyat subyekti sifatida namoyon qiladi.

Pozitsiya faoliyatning zaruriy sharti bo‘lib, u orqali amalga oshiriladi, “inson amalga oshirishga ikkilangan xatti-harakatlarni” aniqlab, faoliyatda aks ettiradi. Tadqiqotchilar asosan pozitsiyani insonning aynan faoliyatda namoyon bo‘ladigan real voqelikning turli jihatlariga munosabati sifatida izohlaydilar.

“Pozitsiya” tushunchasini tahlil qilib, biz shaxs pozitsiyasini faoliyatda namoyon bo‘ladigan voqelikning turli jihatlariga munosabatning subyektning barqaror ongli tizimi ekanligi haqidagi xulosaga keldik.

Refleksiv pozitsiya har qanday faoliyat turida o‘zini namoyon qiladi va shunga mos ravishda, u shaxsning boshqa pozitsiyalarining tarkibiy qismi bo‘lib, fundamental asosini esa, shaxsning o‘z-o‘zini takomillashtirib borishi tashkil etadi.

“Refleksiya”, “pozitsiya” tushunchalarini tahlil etish asosida bo‘lajak o‘qituvchining “refleksiv pozitsiya” tushunchasiga quyidagicha aniqlik kiritildi: refleksiv pozitsiya bo‘lajak o‘qituvchi o‘z o‘zi, pedagogik kasbi, pedagogik munosabatlar subyektlari, “Pedagogika” faniga shaxsiy nuqtai nazarini ifoda etishning ongli tizimi bo‘lib, uning refleksiv tajribasiga asoslanadi hamda boyib boradi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, pozitsiya munosabat sifatida insonning u yoki bu faoliyat yo‘nalishini tashkil qiladi va ta’minlaydi. Shuning uchun faoliyatsiz pozitsiyani shakllantirish mumkin emas. Tanlov bu pozitsiya birligidir. U qadriyatli yo‘nalganlikka asoslangan bo‘lib, subyektning mustaqilligi bilan belgilanadi. Harakat esa, faoliyat birligidir. Aynan tanlov va harakat

birligida pozitsiya namoyon bo'ladi, u vaziyatni tushunish, qaror qabul qilish va zarur harakatlarni amalga oshirishni o'zida birlashtiradi. Subyekt tomonidan refleksiv qobiliyatlarining maqsadli va mustaqil ravishda namoyon bo'lishi, shuningdek, refleksiv qobiliyatlardan foydalanish (voqelikni turli xil holatlarida yaxlit samarali faoliyatni ta'minlash uchun) subyektning refleksiyaga ichki anglangan tarzidagi tayyorgarligi bo'lganda namoyon bo'ladi, refleksiv pozitsiya shaxsning o'z faoliyatiga va o'z-o'ziga barqaror, yaxlit, ongli munosabatlar tizimini aks ettiradi, u shaxsiy tajribani shakllantirish va boyitishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son.
- 2.Vulfov B.Z. Ivanov V.D.Osnov` pedagogiki: uchebnoye posobiye. –M.: URAO, 1999. –S.
- 3.Abulxanova K.A. Problema opredeleniya subyekta v psixologii. Subyekt deystviya, vzaimodeystviya, poznaniya (Psixologicheskiye, filosofskiy, sotsiokulturn`ye aspect`): monografiya. –M., 2001.
- 4.Shedrovitskiy G.P. Kommunikatsiya, deyatelnost`, refleksiya // Issledovaniye rechem`slitelnoy deyatelnosti. –Alma-Ata, 2004.
- 5.Pedagogika: pedagogicheskiye teorii, system`, texnologii / Pod red. S.A.Smirnova. –M.: Akademiya, 1998.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA REFLEKSIV POZITSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

*G'oyimov Umar Eshmurodovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
umarjon199112@gmail.com.*

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirishning psixologik va pedagogik xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan. Dastlab maqolada olimlarning refleksiv pozitsiya haqidagi fikrlari keltirilgan. Maqolada tavsiviy metoddan foydalanilgan. Maqola oxirida xulosa keltirilgan.

Abstract. The article provides information about the psychological and pedagogical features of developing a reflexive position in future teachers. At first, the article presents the opinions of scientists about the reflexive position. The descriptive method is used in the article. The conclusion is given at the end of the article.

Kalit so'zlar: ekzistensial va sanogen refleksiya, kommunikativ refleksiya, tasavvur, boshqaruv faoliyati mexanizmi, refleksiv fenomen.

Key words: existential and sanogenic reflection, communicative reflection, imagination, management activity mechanism, reflexive phenomenon.

Pedagogik faoliyat bu mazmunini o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirish tashkil qilgan faoliyatdir. Shuni yodda tutish kerakki, pedagogik faoliyat bu bir tomonlama emas, balki ikkitomonlama (hamkorlikdagi) faoliyatdir. Unda ikkita faol tomon ishtirok etadi: o'qituvchi – o'quvchi. Maqsad – o'quvchi shaxsini rivojlantirishdir.

Pedagogik faoliyatning maqsadi asrlar davomida yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirishning umuminsoniy g'oyasi sifatida xizmat qilib kelayotgan tarbiyaviy ishni amalga oshirish bilan bog'liq. Pedagogik faoliyatning asosiy turlari sifatida tarbiyaviy ish va o'qitish aks etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish mazkur jarayonning psixologik-pedagogik xususiyatlariga aniqlik kiritishni taqozo etadi. Refleksiyani o'rganishning umumiy yaxlit konsepsiyasi ham, uni tadqiq etishda yagona yondashuv ham mavjud emas. A.V.Karpovning fikricha, zamonaviy fanda refleksiyani o'rganishning o'n bitta yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin: faoliyatli, tafakkur psixologiyasi kontekstida refleksiyani o'rganish, kommunikativ jarayonlarni tashkil etishning

refleksiv qonuniyatlarini o'rganish, hamkorlikdagi faoliyat tarkibida refleksiv fenomenlarni tahlil qilish, pedagogik yo'nalish, shaxsiyatli yo'nalish, genetik yo'nalish, "tizimli fikriy faoliyatli" yondashuv, refleksiv jarayonlarni tadqiq etishdagi metakognitiv paradigma, refleksiyani o'zini o'zi bilish va o'zini o'zi tushunishning fundamental mexanizmi sifatida o'rganish va nihoyat, boshqaruv faoliyatining refleksiv qonuniyatlari va boshqaruv faoliyati mexanizmi sifatida tadqiq etishdan iborat. Zamonaviy psixologik lug'atlarda refleksiyani o'zini o'zi nazorat qilish va boshqarish jarayoni bilan bog'liqligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Yangi psixologik lug'atda esa, [V.B.Shapar]: "Psixik o'zini o'zi boshqarish – bu tizim faolligini boshqarish darajasining biri bo'lib, borliqni aks ettirish va modellashtirish, jumladan refleksiya vositalarini qo'llashda namoyon bo'ladi" deb yozilgan. Psixologiyani zamonaviy lug'atida [V.V. Yurchuk]: "refleksivirodaviy boshqarishning modellari – kondisiyalari – omillari o'zini o'zi boshqarishning asosiy tarkibiy asoslaridan biri sifatida o'zini o'zi nazorat qilishga asoslanadi", deb ta'riflangan. M.K.Tutushkinaning fikricha esa, refleksiyani o'zini o'zi boshqarishning eng muhim mexanizmlaridan biri deb hisoblash mumkin. "Refleksiya – shaxsning muloqot va faoliyatdagi o'zini o'zi nazorat qilish hamda o'zini o'zi boshqarish asosida yotuvchi dunyoqarash va aniq vaziyat o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash tamoyili va shaxsiy mazmunini aks ettirish mexanizmidir. Aynan refleksiya insonni lahzalik vaqt makonidan chiqarib, bo'layotgan hodisalarni ongida aks ettirishga imkon beradi". O'zini o'zi bilish va tushunishning fundamental mexanizmi sifatida refleksiya V.V.Znakov ishlarida ham tadqiq etilgan. O'zini o'zi tushunishning natijasi "insonning o'z fikrlari, kechinmalari, xulq-atvor motivlarini izohlashi; xatti-harakatlari mazmunini aniqlash ko'nikmasi; xarakteri, dunyoqarashi, o'ziga va boshqa insonlarga munosabati, ular uni qanday tushunishlari haqidagi savollarga javob bera olishidir". A.G.Asmolova va V.P.Zinchenkolarning fikricha, "Refleksiya insonning o'zini o'zi tahlil qilish, o'zini o'zi mushohada qilib ko'rish, o'zi haqida qayta-qayta fikr yuritish qobiliyati sifatida o'zini o'zi anglash jarayonini faollashtiradi, "Men-konsepsiyasini" boyitadi hamda shaxsning o'zini o'zi takomillashtirishining muhim omili hisoblanadi". Ong tarkibida, V.P.Zinchenko fikricha, ikkita: borliq (hayotiy, turmush) va refleksiv qatlam mavjud. "Mazmunni anglash ularni subyektning motivlari, dunyodagi subyektiv refleksiyalangan holati bilan moslash jarayonida amalga oshiriladi", ya'ni "ongning refleksiv qatlamida shaxsiyatli (maxsus) xususiyatga ega jarayonlar qayta aylantiriladi". Subyektning muammoli-nizoli vaziyatda ijodiy vaziflarni hal etishi faqatgina refleksiya yordami bilan, shaxsiyatli stereotiplarni qayta anglash, o'z shaxsini qayta tuzish orqali amalga oshiriladi [A.G.Asmolov].

Refleksiya – bu shaxsiy fikr va kechinmalarini tahlil qilishga yo'naltirilgan mulohaza yuritish. Shaxsiy xatti-harakatlarni anglash, fikrni tahlil qilish, idrok etish va bilishning boshqa shakllari yordamida biz dunyoni anglaymiz. Refleksiya tufayli inson bilish va faoliyatning asl subyektiga aylanadi. Bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini rivojlantirish bilan bog'liqlikda refleksiyani quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Kooperativ refleksiya boshqaruv pedagogikasi va psixologiyasiga taalluqli, shuningdek, sport va loyihalashni nazarda tutadi. Bunday refleksiya turida zarur pedagogik-psixologik bilimlarga ega bo'lish jamoaning loyihaviy faoliyatini ta'minlaydi va ularning faoliyatini birlashtirishda ularning birgalikdagi faoliyatini ta'minlaydi. Bunda refleksiyani subyektning o'z faoliyatidan chiqarilishi deb hisoblanadi. Buning maqsadi hamkorlikdagi faoliyatda umumiy harakatlarni tushunish va muvofiqlashtirishni ta'minlashdir. Bunday hollarda, inson psixikasi mexanizmini namoyon qilish jarayonlariga emas, balki refleksiya natijalariga e'tibor qaratiladi.

2. Kommunikativ refleksiya ijtimoiy rivojlanish va muloqot muammolari bilan bog'liq ijtimoiy-madaniy munosabatlarni o'rganishda ko'rib chiqiladi. U intellektual va rivojlangan muloqot, shuningdek shaxslararo hissiyotlarning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

3. Shaxs refleksiyasi subyekt xatti-harakati va insonning o'z "Men"ini uning shaxsiy sifatleri nuqtai nazaridan tadqiq qilinadi. Bunday tahlil shaxsiy ongni rivojlantirish, parchalanish va tuzatish muammolari va subyektning shaxsiy "Men"ni yaratish mexanizmi bilan bog'lab olib boriladi. Shaxsiy refleksiyani amalga oshirishning bir necha bosqichlari mavjud. Bu ziddiyatlarni boshdan kechirish va qo'yilgan vazifalarni anglash hamda inson oldida turgan hal qilib bo'lmaydigan vaziyatlarni tushunish tajribasi, shaxs stereotiplari va faoliyatlari, ularning diskreditatsiyasidir. Bunda ziddiyat va muammo bo'lgan shaxs stereotiplari va vaziyatlar tushuniladi. Bunday vaziyatda shaxs o'zini o'zi to'liq anglab yetadi. Qayta fikrlab ko'rish jarayonida insonning o'ziga va o'z "Men"iga

munosabati o'zgaradi. U shunga mos harakatlarda amalga oshiriladi. Ikkinchidan, subyektning o'zi bajara oladigan va biladigan munosabatlarini o'zgarishi bilan yuz beradi. Bizning tadqiqotimiz uchun qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi ushbu mexanizm eng dolzarbdir, chunki jarayon amaliy-kasbiy ta'lim jarayoni subyektlari turli xil muammolarga duch keladi va o'z refleksiv imkoniyatlarini rivojlantiradi. Refleksiya ilmiy-bilish va amaliy faoliyat usullarini shakllantirish vositasi hisoblanadi. Biroq bu yondashuv refleksiyani rivojlanish jarayonida talabada nima yuz berishi haqidagi savollarga javob bermaydi.

4. Intellektual refleksiya biror obyekt va u bilan muloqot qilish usullari haqidagi bilimlar bilan tavsiflanadi. Intellektual refleksiya pedagogika va psixologiya fanlarida axborotni bilish va fikrlash hamda qayta ishlash jarayonlarini tashkil etish muammolari bilan birgalikda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, oddiy muammolarni hal qilishda ko'rib chiqiladi. Subyekt quyidagilarni refleksiyalashi mumkin: hamkor jamoaviy tashkilotlar va ularning tuzilmaviy ahamiyatini bilish; boshqa odamning ichki dunyosini, uning harakatlari va ishlarining sabablarini tasavvur qilish; o'z faoliyati va shaxsiy hamda individual "Men"i; biror obyektini va ularning muayyan vaziyatlarda o'zaro ta'sir etish usullari haqida bilish.

5. Hozirda ekzistensial va sanogen refleksiya tushunchalari ham mavjud. Ekzistensial refleksiya uchun tadqiqot obyekti – shaxsning chuqur va ekzistensial fikrlari hisoblanadi. Muvaffaqiyatsizlik, ayb, uyat va g'azab kabi qo'rquvlarga olib keluvchi kechinmalar, hissiy vaziyatlarda paydo bo'luvchi refleksiya shaxsiy azoblanishning kamayishiga olib keladi. Yu.M.Orlov uni sanogen deb hisoblaydi. Bunday refleksiyaning asosiy vazifasi inson ruhiy holatini tartibga solishdir. Zamonaviy oliy ta'lim muassasalarining muhim maqsadlaridan biri sifatida yuqori kasbiy tayyorgarlikka ega, har tomonlama barkamol, butun hayot davomida o'qib-o'rganishga intiladigan, o'zining bilimlar sohasini kengaytirib borishga qodir raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashni ko'zda tutadi. Talabalik davrining boshlanishi o'spirinlik davri (16-17 – 20-21 yosh), katta, mustaqil hayotning boshlanishini qamrab oladi.

Talabalik yillarida o'quv-bilish faoliyatining rivojlanishi qator o'ziga xosliklariga ega. Mazkur davrda o'z-o'zini tahlil etish qobiliyati va o'zi haqidagi (o'zining xatti-harakatlari, his-tuyg'ulari, xulq-atvori, xarakteri) bilimlarni umumlashtirish, tizimlashtirish ehtiyojining oshib borishi kuzatiladi. O'zini ma'lum bir ideallar bilan qiyoslash yuzaga chiqadi, o'z-o'zini tarbiyalash imkoniyati faollashadi. O'spirinlik davridagi fikrlash uslubi shaxsiy-emosionallik bilan ajralib turadi. Dunyoqarash va nazariy muammolarga qat'iy nuqtayi nazar namoyon bo'ladi (intellektual his-tuyg'ular faol rivojlanadi). Aynan ijtimoiy voqyelikka ochiq munosabat, ilmiy dunyoqarashga doir yondashuvlarga fundamental javob bera olish ishontirishning faol usullariga nisbatan irrashional ustanovkalarni shakllantirishga imkon beradi. Ta'lim jarayoni hamda o'quv maqsad va vazifalarini amalga oshirishdagi shaxs xulq-atvori individual o'quv uslubini o'zida aks ettiruvchi barqaror tavsif va psixologik asoslarga ega. Talabalik – shaxsning kasbiy shakllanishi va ma'naviy kompetentligining rivojlanishi nuqtayi nazaridan muhim yosh davri. Mazkur yosh davri o'zining alohida ehtiyojlari, shaxsning sifat jihatdan o'zgarishi, psixik hayotning o'ziga xosliklarining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Biz o'z tadqiqotimizda mazkur yosh davrining quyidagi o'ziga xosliklariga e'tiborimizni qaratdik: yoshlar o'zlarining rejalarini tuzib, mustaqil hayot tarzini belgilab va biror-bir kasbni o'zlashtirishga harakat qila boshlaydi. Yoshlar nafaqat o'zini katta hayotga qadam qo'yayotganligini tasavvur qiladi, balki unda haqiqattan ishtirok etadi. Yoshlar uchun bo'lg'usi kasbiy intilish (kelajakni xayol, tasavvur va istaklar orqali tasavvur qilish) va emosional qoniqmaslikni yuzaga keltirib chiqaradigan mavjud holatga qo'shila olmaslik xos hisoblanadi.

Yoshlik davrida axloqiy ongning shakllanishi nuqtai nazaridan biz G.S.Abramovaning "yechimi har bir insonning shaxsiy hayotidagi nozik masala bilan bog'liq – "Men"i, ichki va tashqi erkinligi chegarasiga doir savollar"ga taalluqli hayotiy vazifalar sifatida ma'naviy o'z-o'zini anglash haqidagi g'oyasiga e'tibor qaratdik. Adolat, burch, aybdorlik hissi, o'lim, mas'uliyat, taqdir, hayot mazmuni kabi savollar har qanday yosh insonni tashvishga soladi. G.S.Abramova mazkur masalalar mohiyatini quyidagi tarzda aniq ifoda etgan: "Yoshlikda ma'naviy o'zlikni anglash uchun barcha – abstrakt fikrlash, boshqa kishilar bilan aloqadorlik va ulardan alohidalikdan qayg'urish, hayotiy vazifalarni hal etish – yaxlit voqyelik sifatida hayotni tushunish predmeti sifatida xizmat qiladigan maqsad va vositalar haqidagi barcha shart-sharoitlar mavjud". Oliy ta'lim muassasasida o'qish jarayonida yoshlar "talaba

ma'naviyati"ni o'zida ifoda etadi. G.S.Abramova yoshlarning ma'naviy o'z-o'zini anglashi bilan bog'liq muammolarni batafsil o'rganib, mazkur jarayonni faol kechishi haqida yaqqol guvohlik beruvchi jihatlarni aniqlab bergan. Avvalambor, bu ma'naviy hamdardlik, ya'ni boshqa insonlar bilan umumiylikni his qilish va ulardan mustaqil bo'lish, boshqalarga (kamdan-kam hollarda befarq bo'lishi mumkin), o'ziga, do'stlikka (o'spirin yaqin sirdosh izlaydi), muhabbatga (insonga in'om qilingan) nisbatan intilishning kuchliligi va olam bilan munosabatga kirishish bilan bog'liqdir. V.I.Slobodchikov va Ye.I.Isayev yoshlik davrini individuallashtirish pog'onasi sifatida tavsiflab, yoshlarni axloqqa alohida munosabat bildirishiga e'tibor qaratishgan. Ular individuallashtirish darajasini inson hayotining shaxsiy dunyoqarashni shakllantirish, individual o'ziga xoslik va betakrorlik bilan bog'liq asosiy bosqichlardan iborat deb hisoblashgan. "Yoshlarning asosiy muammosi ijtimoiy borliq, submadaniyat va zamonga individual, haqiqiy shaxsiy munosabatlarini izlab topishdir". [Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish. Maqola. Qarshiyeva Zulfiya.]

Yoshlar uchun jamiyatda o'z o'rnini topish, boshqalar bilan yangi munosabatlarni o'rnatish, hayot mazmuni, o'z taqdiri bilan bog'liq bo'lgan hayajonli, biroq mavhum kechinmalarni tushunish juda muhimdir. Bu barcha masalalar ekzistensial xusiyatga ega bo'lib, xuddi ana shu asosdan ma'naviy-axloqiy muammolar, o'z-o'zini anglash va tushunishga qiziqish kelib chiqadi. Ajoyib ichki dunyo shakllanadi, axloqiy mezonlarni qabul qilish yoki rad etish yuz beradi, axloqiy refleksiya barcha jarayonlarni diqqat bilan kuzatib boradi. Yoshlarning ekzistensial muammolari nuqtai nazaridan S.L.Bratchenkoning individual hayotiy tanlovlar, o'zining shaxsiy o'rnini belgilash, qadriyatlar, ya'ni hayot va o'lim, erkinlik va mas'uliyat, hayot mazmuni va uning yo'qotilishi, muloqot va yolg'izlik haqidagi g'oyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Umumiy ko'rinishda bu hayotiy qadriyatlar ekzistensialdir, yoshlar uchun bu qadriyatlar axloqiy tanlov uchun asos, muayyan sharoitda, jumladan, kasbiy vaziyatlarda shaxsiy mas'uliyat me'yori sifatida xizmat qiladi. Inson hayotining mazkur o'z-o'zini aniqlashtirish davrida shaxsning o'z-o'ziga munosabati (o'zidan qo'rqish, o'zini tan olmaslik, o'z kuchidan shubhalanish, o'ziga ishonch, hurmatni, yaratishga qodirlikni namoyish qila olmaslik, muomala munosabatlarining cheklanganligi, shixslararo ziddiyat, ijtimoiy ochiqlik va boshqalar). Shaxsning "hayot subyekti"ga aylanishi oson emas. Biroq shaxslarning ijod sohasida yaratgan durdonalarini tahlil qilib S.L.Rubinshteyn hayrat bilan, ushbu durdona ijodkor hayotining cho'qqisi bo'lsa-da, u hayotning ma'lum bir onidir, hayotning qolgan paytlari "hyech qanday e'tiborsiz, past darajada kechadi" - deb yozadi. Demak, hayot, hatto insoniyat uchun ideal bo'lgan shaxslar misolida ham, kerakli saviyada, kerakli mahsuldorlikda va ma'naviy darajada kechavermaydi, hayot bilan ideal o'rtasidagi qarama-qarshilik inson uchun hayotni, yashashni muammoga aylantiradi. Inson "hayot subyekti" bo'lishi uchun ushbu qaramaqarshilikni u pozitiv hal etishi, ya'ni "hayotni yaratish va qurishga" o'tishi lozim. Shaxsning "hayot subyekti"ga aylanishi, eng avvalo, uning hayotiy maqsadida o'z aksini topadi. Ijtimoiy-falsafiy va pedagogik-psixologik adabiyotlarda shaxs hayotini bir-biriga dialektik bog'liq jarayonlar – bolalik (go'daklik), yoshlik, yetuklik va keksalikka bo'lib o'rganish keng tarqalgan. Ushbu jarayonlarni tahlil qilgan va ularga xos xususiyatlarni aniqlagan B.G.Ananyev har bir hayotiy bosqich ma'lum bir qadriyatlarni hayotiy maqsad qilib qo'yishini ta'kidlaydi. U yoshlarda ta'lim va ilm olish, muloqot asosiy qadriyatlar sifatida kelishini va ular hayotiy maqsadini ushbu qadriyatlar orqali belgilashini asoslaydi. Talabalar, shu jumladan, bo'lajak o'qituvchilarning refleksiv pozitsiyasini rivojlantirishda o'quv-bilish jarayoni hamda mazkur holatda subyektivlikning namoyon bo'lishi ham muhim o'rin tutadi. O'quv faoliyatining muhim komponenti subyektning o'zi bilan bog'liqlikda sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'zlashtirish darajasini baholashga doir xatti-harakatni ifoda etadi. Mazkur harakat orqali talaba qo'yilgan o'quv vazifasi to'g'ri amalga oshirildimi, kelgusida ko'plab nazariy vazifalarni hal etishda qo'llash bilan bog'liq o'quv harakatlari usullarini o'zlashtirgan yoki o'zlashtirmaganligini aniqlay oladi. O'quv faoliyati nazariy bilimlarni va o'quv-bilish faoliyati usullarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan. O'quv faoliyati o'zida quyidagi komponentlarni aks ettiradi: maqsad qo'yish, o'z-o'zini yo'naltirish, o'z-o'zini baholash, rejalashtirish, qaror qabul qilish, nazorat, o'z-o'zini nazorat qilish, korreksiya, motivasiya, o'zlashtirish. Yaxlitlikda o'quv faoliyati o'zaro birgalikdagi nazorat yoki refleksiya yordamida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida, bo'lajak o'qituvchining refleksiv pozitsiyasi tuzilmasi motivasion-qadriyatli, bilishga va faoliyatga doir tarkibiy asoslarni o'z ichiga qamrab oladi degan xulosaga kelindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 -yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son.
- 2.Vulfov B.Z., Ivanov V.D. Osnov` pedagogiki: uchebnoye posobiye. –M.: URAO, 1999. –S.
- 3.Abulxanova K.A. Problema opredeleniya subyekta v psixologii. Subyekt deystviya, vzaimodeystviya, poznaniya (Psixologicheskoye, filosofskoye, sotsiokulturn`ye aspekt`): monografiya. –M., 2001.
- 4.Shedrovitskiy G.P. Kommunikatsiya, deyatelnost`, refleksiya // Issledovaniye rechemslitelnoy deyatelnosti. –Alma-Ata, 2004.
- 5.Pedagogika: pedagogicheskoye teorii, system`, texnologii / Pod red. S.A.Smironova. –M.: Akademiya, 1998.

MUROD MUHAMMAD DO'ST USLUBIDA LEKSIK QATLAM VA POETIK SINTAKSISNING O'ZIGA XOSLIGI

Berdiyeva Nazira Uralovna,

Termiz davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Adabiy asarni yaxlit, jonli qiluvchi asosiy kuch – badiiy tildir. U shuning uchun ham badiiy asarning hamma hujayralarida yashaydi, shu hujayralarning tirikligini ta'minlaydi. Agar asarni millionlab so'z hujayralardan tashkil topishini ko'z o'ngimizga keltira olsak, g'oya va mavzu ham, obraz va xarakter ham, syujet va kompozitsiya ham qo'yingki, badiiy asarning hamma unsurlari ham ana shu asosdan bunyod bo'ladi, ayni paytda, ularsiz badiiy til yashay olmaydi.

Abstract. The main force that makes a literary work holistic, vibrant is artistic language. It therefore lives in all cells of the work of art, ensuring that those cells are alive. If we can bring the work to our eyes that millions of words are made up of cells, put both an idea and a theme, an image and a character, a plot and a composition, so that not all elements of a work of art will be built on this basis, at the same time, an artistic language cannot live without them.

Kalit so'zlar: badiiy til, personaj, badiiy tasvir, obrazli til.

Key words: artistic language, character, artistic image, figurative language.

I.Sultonning yozishicha: "Asarni jonli vujudga o'xshatsak, shu vujudning mohiyatini ifodalovchi badiiy til ruh (jon), har bir so'z esa ana shu ruhning rishtalaridir. Ruh va vujud (mazmun va shakl) shunchalik uyg'unlashganki, ular vobastalikda tiriladilar, ajralganda uladilar. Til badiiy asarning shakli emas, balki shakl yaratishning universal vositasi bo'lib maydonga keladi".

Badiiy tilni xarakterlovchi, uning obrazlilikidan tutiladigan muhim xususiyatlaridan biri — ma'nodorligi (aforizm) va qisqaligi (lakonizm)dir. Bu ham asarning badiiy mohiyatidan kelib chiquvchi talab bo'lib, san'atkor mag'izli so'zni ishlatib, ko'p fikr aytishga erishishi lozim. "Chin so'z mo'tabar; yaxshi so'z qisqa – muxtasar... So'zi hisobsiz, o'zi hisobsiz. So'zida parishonlik – o'zida pushaymonlik" (A. Navoiy)dir. Hadisi sharifda aytilganidek, "So'zda sehr bor, she'rda esa hikmat". Shunday ekan, badiiy asar mohiyatini ochishga xizmat qilmaydigan bironta so'z ishlatmaslik san'atini egallagan yozuvchi doimo yutadi. Ularning nazdida so'zni tejash zarni tejashdan qimmatlidir.

Asar yozish jarayoni yozuvchi ijod laboratoriyasida har xil kechadi. Bir tajriba, ikkinchi mukammalroq; tajribani keltirib chiqarishga sabab bo'lganidek, yozilgan asarni qayta ishlash jarayoni ham laboratoriya tajribasiga o'xshaydi. Hayot voqeliklarini kuzatish natijasida yozuvchida yangi epizodlar, mukammalroq lavhalar, oldingisini rad etuvchi asosli fikrlar yuzaga kelar ekanki, natijada, yozuvchi o'z asarini mukammallashtirishga ehtiyoj sezadi.

Badiiy asar tili xalq tili (jonli til, adabiy til, badiiy til)ga asoslangani sabab, unda xalqchillik ruhi doimo ustun turadi. Badiiy asarlarda turli jamiyatlardagi hamma tabaqalar (odamlar)ning tiliga duch kelar ekanmiz, ularning tilida qo'llanilgan har bir so'z tushunarli bo'lishi (xalq maqollari, matallari, iboralari, aforizmlari ruhiga asoslanishi) talab qilinadi; xalqning dilidagini topib ifodalashni

asosiy muddaoga aylantiradi. Xalqchillikka odatda jonli xalq tilidan saralab, tanlab olingan eng muvofiq soʻzlarni tanlash oʻz oʻrnida qoʻllash orqali erishiladi.

A.Qodiriy yosh yozuvchilarga qarata shunday yozadi: “Soʻz soʻzlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak. Yozuvchining oʻzigina tushunib, boshqalarning tushunmasligi katta ayb. Asli, yozuvchilik aytmoqchi boʻlgan fikrni hammaga barobar anglata bilishda, oraga anglashilmovchilik solmaslikdir. Bundan boshqa fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan soʻz va jumalarga yozuvda aslo oʻrin berilmasligi lozim. Shundagina iboraning tuzatib bosilishiga yoʻl qoʻymagan va mustaqil uslub va ifodaga ega boʻlib, oʻzingizning qalamdagi istiqbolingizni taʼmin qilgan boʻlasiz”⁶⁹. Bu saboqni A.Qodiriy yozuvchining birlamchi fazilati deb tushunadi. Badiiy asar tili – muallif nutqi va personajlar nutqi deb nomlanadigan, bir-biri bilan murakkab bogʻlanishda boʻlgan ikkita katta qismdan iborat.

Gʻaybarov mulla Chori coynak tubidan sirqitib uzatgan bir piyola taxir choyni sipqordi. Tishlari qamashdi, charchaganligidan jiqqa ter chiqib, koʻylagi egniga yopishdi. Koʻnglida vahm uygʻondi. Yoʻq, u Mavlonboy bilan boʻlishi muqarrar koʻngilsizlikdan qoʻrqmadi - u paytlar ukasi juda nozik, nimjon edi — butunlay boshqa narsadan, borib aytadigan daʼvosining nochorligidan qoʻrqdi. ...soy boʻyiga borib nima qilasan? Mavlonni urishding, soʻkding, xoʻsh keyin-chi? Shoxing chiqadimi? Mayli, xotini uni ming bora yoʻldan ursin, pichoq qilib qayrasin, otangning, sening taningga tigʻ qilib sanchsin, lekin bari bir Mavlonboy sendan behroq. U nari borsa, yuz qadam uzoqqa koʻchib chiqadi, nari borsa, qozon-tovogʻi bilan hamyonini ayri qiladi. U sendan yaqinroq, sen-chi?⁷⁰

Badiiy asar tilining serqatlamligi (turfa xil odamlarning ishtiroki) unda qatnashuvchi har bir shaxsning oʻziga xos tili boʻlishi lozimligini taqozo etadi va ularning tipik tili xususiyatlarini nutq vositasida voqelanadi.

Badiiy asar tili – obrazli til. Yozuvchi oʻz asarida bir qancha yoʻllar bilan tilning obrazlilikiga, tasviriyligiga erishadi. Shulardan biri maxsus badiiy tavsir vositalarini, maxsus leksik resurslarni, poetik figuralarni, soʻz oʻyinlarini mohirona qoʻllash yoʻli bilan asar tilining obrazlilikiga erishish.

Adabiy asar tilining poetikligi, obrazlilikiga, tasviriyligi asar gʻoyasini, shuningdek, lirik qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi. Biroq, bundan faqat maxsus badiiy tasvir vositalarini qoʻllash orqali asar tilining tasviriyligiga, obrazlilikiga erishilar ekan-da, degan bir yoqlama xulosa chiqarish yaramaydi. Chunki, adabiy asar tilida oʻz oʻrnida topib ishlatilgan oddiy soʻz va iboralar ham tasvir vositasi rolini bajaradi. Lakonizm va aforizm – adabiy tilini xarakterlovchi muhim xususiyatdir. Lakonizm keng fikrni kam soʻz ishlatib, muxtasar, loʻnda va ixcham ifodalash: asarda xarakterlarni va yorqin manzaralarni tasvirlashda badiiy vositalardan ratsional foydalanish. Xalq maqollari, shiorlar lakonik ifodaning yorqin namunasi⁷¹.

Adabiy asar tili – emotsional til. Yozuvchi har bir narsani shunday tasvirlab berishi kerakki, natijada uni koʻz oldimizga ravshan keltira olaylik. Buning uchun har bir narsaning oʻziga xos xususiyatini, holatini payqab olish va uni aniq, maʼnodor soʻzlar orqali ravshan aytib bera olish kerak. Aslida, sanʼatkor oʻz qahramonlarining kechinmalari girdobiga kitobxonni shunchalik tortib ketadiki, kitobxon qahramon hissiyotlarini birgalikda kechira boshlaydi, kitobxonda gʻazab hissi, pafos, kulgi, koʻzlarida yosh paydo boʻladi. Insonda biron bir kayfiyat tugʻdirish sanʼatning eng sehrli xususiyatlaridan biridir. Yozuvchi bu xususiyatni egallashga ham mehnat natijasida erishadi. Yozuvchi oʻzida shunday ritm, shunday soʻz, shunday soʻz birikmasini topishi, oʻquvchini tarbiyalab yetishtirishi kerakki, ular oʻquvchida tegishli his-tuygʻu, tegishli kayfiyat tugʻdira oladigan boʻlsin. Adabiy asar tili oʻz jozibadorligi, shiraliligi, sermaʼnoliligi va boʻyoqdorligi bilan kitobxonning diqqatini oʻziga tortadi.

Badiiy asar tili realistik tasvir qonunlariga boʻysundirilgan: individuallashtirilgan, tipiklashtirilgan boʻladi. Yozuvchi oʻzi tasvirlayotgan qahramonning kasbi, maʼlumoti, ishi, feʼl-atvori va boshqa xususiyatlarini umumlashtirib, tipiklashtirib boradi. Yozuvchi umumxalq tili va uning stilistik imkoniyatlaridan foydalanib, umumxalq tili xazinasiga chuqur kirib bora oladigan badiiy til

⁶⁹ Иқтибос куйидаги манбадан олинди: Ойбек. Танланган асарлар. 14-том, Тошкент, «Фан», 1979, 145-б.

⁷⁰ Murod Muhammad Doʻst. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand Gʻaybarov rivoyati .T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. 6-6.

⁷¹ Умиров Ҳ.Адабиёт назарияси. Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2002. 76-б

vositalarini ijod qiladi. Yozuvchi asaridagi leksik qatlam bevosita uning ruhiyati, shaxsiyati, o'ziga xos uslubi, fikrlar olami, keng va bepoyon fazoviy o'lchamlar bilan bog'liq g'ayrushuuriy hodisa.

"Xullas, hikoyamiz cho'zilibroq ketdi, do'stim G'aybarov, alqissa, bir kuni Inaraning tobi qochib, kasalxonaga tushdi. Bir oycha yotdi, bir oy tugal yuzimizga qaragisi kelmadi. Sen uning yoniga har kuni qatnaysan, har kuni ko'rging keladi, har kuni sovg'a-salom ko'tarib borasan, sovg'a-salom olarga esa pul yo'q, lekin bari bir darsdan keyin bozorga qatnaysan, rastalarni bezab turgan do'ppisi dol yurtdoshlaringdan naqsh olmalar xarid qilasan, yurtdoshlaring go'yo yurtingni shundoq yelkalariga ortib bu tomonlarga ko'chirib kelishgan, olma deysanmi, anor deysanmi, behi, nok, uzum, olmaqoqi-yu qovunqoqi... Shu sabab, hammollik qilib, tunlari vagonlardan un tushiramiz, nonvoyxonada o'sha undan pishirilgan nonlarni mashinaga ortamiz, xullas, ozmi-ko'p pul topamiz, mayli, deb o'zimizga taskin beramiz, bu pullar yurt ne'matlari-yu ajib muhabbatimizga nisor bo'lsin, bular nima bo'pti, dunyoni poyiga to'shab tashlasak ham oz, ammo Inarani endi tanib bo'lmaydi, ne'matlar solingan yelim xaltaga ko'zi tushsa bas, ajinsiz peshonasi tirishib ketadi: sen shu bilan meni sotib olmoqchimisan, G'aybarov?! Shunda uning yuziga tarsaki tortib yubormaganimiz ajab, shunday istak xunij qilgani rost, lekin o'zimizni tiyardik, o'ylardikki, u betob yotibdi, bemor odam sal asabiyroq bo'ladi, uning har ne gapi kechirimli, fe'limizni kengroq qilaylik, do'stim G'aybarov, unga olma-yu anor emas, bir og'iz shirin so'z kerak..."⁷²

Toshpo'lat kasalxonadan parishon, og'ir xayollarga g'arq bir alfozda qaytadi. O'zini do'st ko'rsatib yurgan, g'ayritil soxta o'rtog'i o'zicha unga g'amxo'rlik qila boshlaydi. Tabiiyki, Toshpo'lat do'stidan sir yashirmaydi, Inaraning xatti-harakatlarini tushuna olmagan Toshpo'lat o'z yog'ida o'zi qovriladi, o'zining holiga na kulishni, na yig'lashni biladi.

Inaraning alam va g'azab bilan aytilgan so'zlarini eslarkan, har safar g'azab otiga minadi, o'zini uning oldiga borishdan tiyish uchun oyog'iga tosh bog'laydi, oyoqlariga jarohat yetkazish bilan sevgilisi oldiga borishdan o'zini majburlab tiyadi.

"Nega avval aytmadim?" "Avval aytadigan emasdi". "Qachon? Qachon bo'ldi?" "Aytmayman". "Kim?" "Aytmayman". "Men taniymanmi?" Ammo u o'zining bu dahshatli savoliga javob ololmaydi. Oradan yillar o'tgachgina, bu iblis, bu xiyonatkorning kimligi ayon bo'ladi. Bu Toshpo'lat umr bo'yi ishongan va qadrlagan eng yaqin do'sti Samad edi.

"Aytmayman. Senga osilib olganim yo'q". "Kelma, boshqa kelma, endi menga keraging yo'q, eshityapsanmi, boshqa kelma, sen faqat cho'pchak aytishga ustasan, cho'pchaklaring jonimga tegdi, meni tinch qo'y, Toshpo'lat, bu yog'i nafrat, faqat nafrat... endi meni yaxshi ko'rolmaysan!" G'aybarov alamzada, darg'azab, sevgilisining huzuridan chiqib jo'naydi, lekin qaytib bormasdan turolmasligini sezadi, nafrat va alam ortidan mehr uyg'onadi. Bormasligi uchun o'n qadoqli toshni bel barobar ko'tarib, mo'ljal qiladi, so'ng tosh o'ng oyog'i ustidan bosib tushadi, oyoqqa qon o'tmay ko'karib, shishib chiqadi. G'aybarov og'riqdan uvlab yuboradi. Xonaning u boshidan bu boshiga hakkalab so'kinadi. So'ng Samad keladi. Uning latta bilan chirmalgan oyog'ini ko'rib, aftini bujmaytiradi, biroq do'stligiga borib G'aybarovni ovutadi: qo'y, o'zingni qiynama, qadrdon do'stim, sadqai sar, o'zim senga onasi o'pmaganini olib beraman, qayg'urma, qayg'uraversang tezda qarib qolasan... G'aybarov noiloj iljayadi. Adib Toshpo'lat va Samadni shunchalik samimiylik bilan tasvirlaydiki, kitobxon ularni ko'rib, eshitib turadi.

Yozuvchi hayotni xarakterlar va kartinalar vositasida aks ettirar ekan, jonli xalq tili boyliklaridan ham, adabiy til normalaridan ham keng foydalanib, jonli tilning-da, adabiy tilning-da o'sishiga hissa qo'shadi. Muallif asarning mavzusi, voqealar mohiyati va personajlar xarakteriga qarab so'z va iboralar tanlaydi, gap qurilishi usullaridan, dialektlardan, inversiya, arxaizm, neologizm, jargon hamda boshqa leksik resurslardan foydalanadi.⁷³

Badiiy adabiyot tili adabiy va umumxalq tiliga asoslangan bo'lishiga qaramay, so'z ustalari tomonidan pardoziqlangan, jilolangan poetik tildir. Til badiiy adabiyotning asosiy quroli, hayot hodisalari faktlar bilan birga uning materiali, so'z esa barcha fakt va fikrlar libosi sanaladi. Ammo har bir fakt zamirida ijtimoiy ma'no, har bir ma'no zamirida esa bir yoki ikkinchi fikr nega bunday-u, nega unday

⁷² Кўрсатилган асар. 126-127-б.

⁷³ Ғаниев И. Қиёсий адабиётшунослик. 135-б.

emas qabilidagi sabablar bor. Murod Muhammad Do'st boshlab bergan mana shu usul Xurshid Do'stmuhammad asarlarida ham ko'zga tashlanadi.

Adabiy asar tili (hikoyachi muallif va personaj nutqi) tipiklashtirilgan, ya'ni umumlashtirilgan va individuallashtirilgan tildir. Chunki yozuvchi tavsirlash yo'li bilan ta'riflar ekan, o'zaro so'zlashishda ishlatiladigan barcha tasodifiy, vaqtincha kirib kelgan, mantiqsiz, fonetik jihatdan buzuq, turli sabablarga ko'ra asosiy "talabga", ya'ni umumxalq tili tuzilishiga to'g'ri kelmaydigan so'zlarni olib tashlaydi. O'z-o'zidan ma'lumki, jonli til yozuvchi yaratgan odamlar tilida qoladi, albatta, lekin shunday bo'lsa ham, juda kam tasvirlanayotgan odam xarakterini yanada bo'rttirib, jonli qilib ko'rsatishga loyiq miqdorda qoladi.

Yozuvchi o'z asari uchun umumxalq tili lug'at sostavidan so'z olishda san'atning tipiklashtirish qonuniyatiga amal qilar ekan, ana shundagina haqiqiy san'at asari paydo bo'ladi. Shunisi ham e'tiborliki, har bir yozuvchi asarida so'z qo'llash jarayonida ham o'z uslubini namoyon qiladi – natijada bir yozuvchining tili ikkinchi yozuvchining tilidan ozmi-ko'pmi farqlanadi.

Murod Muhammad Do'stning qissa va romanida qo'llangan so'zlar o'zining emotsional-ekspressiv buyoqdorligi, qo'llanish doirasi, o'z va o'zlashgan qatlamga mansubligi, uslubiy xoslanganligi, qo'llanish davri va qo'llanish doirasiga ko'ra mansubligi, shuningdek xalq jonli tiliga yaqinligi jihatidan tekshirilganda, ijodkorning individual uslubi namoyon bo'ladi. Yozuvchi aksariyat hollarda o'z qatlamga mansub so'zlarni qo'llar ekan, uning ma'noviy darajalanishiga ham diqqat qilganligi kuzatiladi. Asardagi voqealar aniq bir makonda yuz berganligi sababli o'rni bilan o'sha yerli xalq jonli tiliga xos so'zlar uchraydi va bu qahramonlar tilining voqelikka mutanosibligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Poetik sintaksis lingvopoetika va stilistika predmeti sifatida ijodkorning tilida mavjud resurslarni qay tarzda tasarruf etishi, til imkoniyatlarini qay darajada voqelantira olishi, bularning poetik maqsad g'oya bilan qay darajada uyg'unlik kasb etgani hamda ijodkorning shular orqali til taraqqiyotiga qo'shgan hissasi kabi masalalarni qamrab oladi.⁷⁴Murod Muhammad Do'st asarlarining sintaktik xususiyatlari, gap bo'laklarining ifodalanishi, jumla qurilishi xususiyatlari, gapning tuzilishiga ko'ra turlari, uslubiy vositalardan foydalanish mahorati yozuvchining o'z individual uslubiga ega ekanligini tasdiqlash bilan birga, uning so'z qo'llashdagi malakasi o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Oybek. Tanlangan asarlar. 14-tom, Toshkent, "Fan", 1979.
2. G'aniyev I. Qiyosiy adabiyotshunoslik.
3. Umirov H. Adabiyot nazariyasi. Toshkent, "Sharq", 2002.
4. Murod Muhammad Do'st. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G'aybarov rivoyati .T.:
5. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009.
6. Афокова Н. Алишер Навоий поэтик синтаксисига оид айрим қайдлар. Т.: Фан, 2005. 47-6.
7. Berdiyeva N.U. Murod Muhammad Do'st qissalarida real voqelikning badiiy-psixologik talqini. Filologik tadqiqotlar: Til, adabiyot, ta'lim.—Termiz, 2022. —№7/8. —B. 60-64.

SHE'RIYATIDA LIRIK "MEN"NING IJTIMOIYLASHUVI

Berdiyeva Dilnavoz,

Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

2221865@mail.ru

Tel:912221865

Annontatsiya. Ushbu maqolada XX asrning so'nggi davri she'riyatida shaxsiy "Men" ning ijtimoiylashuvi, olamiy muammolar, umuminsoniyat dardi, tengsizlik, inson huquqlari (irqiy, diniy mojarolar, tolerantlik...) haqida qayg'urish, mushohada qilish; erk, xalqlar do'stligi, birligi, shaxs va jamiyat muammolari kabilarga nisbatan lirik qahramonning munosabati H.Xudoyberdiyeva, Q.Rahimboyeva va N.Afoqovalar ijodi misolida tahlilga tortishga harakat qilingan.

⁷⁴ Афокова Н. Алишер Навоий поэтик синтаксисига оид айрим қайдлар. Т.: Фан, 2005. 47-6.

Abstract. In this article, in the poetry of the last period of the twentieth century, the socialization of the personal “I”, world problems, universal pain, inequality, human rights (racial, religious conflicts, tolerance, etc.) An attempt is made to analyze the attitude of the lyrical hero to such issues as freedom, friendship, unity of peoples, personal and social problems, using the example of the works of Kh. Khudoiberdieva, K. Rakhimboeva and N. Afokova.

Kalit soʻzlar: lirik qahramon, lirik “Men”ning ijtimoiylashuvi, ayol ruhiyati, erksizlik iztiroblari, istiqloq ohanglari, umuminsoniy orzular, badiiy daʼvat, irqiy, diniy mojarolar, tolerantlik

Key words: lyrical hero, socialization of the lyrical “I”, female psyche, suffering of lack of freedom, songs of independence, universal dreams, creative calling, racial and religious conflicts, tolerance

Oʻtgan asrning 80-90 -yillariga kelib, shaxsiy “Men”ning ijtimoiylashuvi ayol shoiralardan, ayniqsa, Halima Xudoyberdiyeva, Qutlibeka Rahimboyeva va Nodira Afoqovalar ijodida olamiy (global) dunyo muammolari, umuminsoniyat dardi, tengsizlik, inson huquqlari, irqiy, diniy mojarolar, tolerantlik...) haqida qaygʻurish, mushohada qilish, befarq turmaslik, milliy taraqqiyot, erk, xalqlar doʻstligi, birlik, shaxs va jamiyat muammolari kabi muammo va masalalarga nisbatan lirik qahramonning munosabiti ochiq ifodalanganligiga guvoh boʻlamiz.

Ot jilovin boʻsh qoʻyingiz, boʻsh,

Ham tomosha qiling uchishin.

Bu erkinlik unga xuddi tush,

Quyunchilarga soʻzlar u tushin.

Toʻdalarni yorib, yonib oʻt,

Tanbal otlar ketsinlar choʻchib.

Parchalansin duch kelsa bulut,

Xarsanglardan oʻtolgin uchib. [3.192-6em].

(H.Xudoyberdiyeva. “Boʻshatilgan ot”)

Halima Xudoyberdiyevaning mazkur sheʼrida umuminsoniy orzulardan biri erk kuylanadi. Barchaga maʼlumki, adabiyot olamida ot erk va ozodlik ramzidir. Shoiraning 25-27 yoshlar orasi (oʻtgan asrning 70 yillari)da yozilgan bu sheʼrda lirik qahramon allaqachon ijtimoiylashganini koʻramiz. Sheʼrda lirik qahramon xalqni, millatni, kelajak avlodni ham ruhan ham jismonan ozodlikka, erkin hayotga chorlaydi. Sheʼr millatga koʻtarinki ruh, shijoat beruvchi, jasoratga undovchi motivatsion bir ruhda yozilgandir.

Shoiraning quyidagi “Yoshlik, ey siz, gurkirab kelayotgan metin saf, “Umidimiz”, deb sizni koʻzlar kuzatayotir”, deb boshlanuvchi “Eʼtiqod” sheʼri ham kelajak -avlodga, butun dunyo yoshlariga qarata aytilgan daʼvat, chaqiruv kabi yangraydi. Sheʼrning uchinchi bandiga eʼtibor qaratamiz:

Hanuz koʻrinar oʻzni harb maydoniga urib,

Janna DArk oʻz asrin shuhrat bilan qoryapti.

Erk deb lablarin tishlab qaynoq qonlarin soʻrib

Olov bilan olishib Dark oʻtib boryapti —

Sizchi goho bedardlar qatorida yoʻqmassiz,

Goh begʻamlar koʻziga qadalguvchi oʻqmassiz. [3.162-6er].

Shoira bir necha asr avval yashab, erk va ozodlik uchun oʻzini qurbon qilgan, johillar tomonidan olovda kuydirilgan, dunyo adabiyotining jasorat, erk timsoliga aylanib qolgan fransuz qiz Janna DArk bilan zamonasining yoshlarini taqqoslaydi. Fransuz qizidagi jasorat va mardlik bilan oʻz asrining befarq, begʻam yoshlarini yonma-yon qoʻyib, “Sizchi goho befarqlar qatorida yoʻqmassiz, Goh begʻamlar koʻziga qadalguvchi oʻqmassiz”, deya kelajak- avlodga tanbeh beradi. Shoira uzoq yillardan soʻng chaqnayotgan yorugʻlikni zukkolik bilan ilgʻaydi va kelajak-avloddan erk va ozodlikka, bu vaqtga qadar davom etgan qullikdan xalos boʻlishga, oyoqlaridagi kishanlarni parchalashga chaqiradi. Lirik qahramon har lahza uygʻoq va sergak yashashga, dovyurak va jasoratli boʻlishga undaydi. Quyida mazkur sheʼrning beshinchi bandini keltiramiz:

Yoʻq hamma ham bir emas, minglarcha mard, pok yurak,

Ammo bugunning ishi — keskin har qalbga kirmoq.

Razil bitta boʻlsa ham, alafday oʻrmoq kerak,

*Loqayd bitta bo'lsa ham , bir has kabi supurmoq.
Yo'qsa kapalakmijoz ishq, dod bo'lib yashaysiz,
Yo'qsa ona tarixga isnod bo'lib yashaysiz. [3.163-bet].*

Lirik qahramon kelajak -avlodni shiddatli bo'lishga undab, millatning o'zligini tiklashga, tarixini tiklashga befarq bo'lgan har qanday razil va loqayd insondan voz kechishga undaydi, yurtida hattoki bitta razil bo'lsa ham, alafday o'rmoqqa, bitta loqayd bo'la ham, uni jamiyatdan hasdek supurib tashlamoqqa da'vat etadi. Shoiranglagidek bunday insonlar jamiyat uchun faqat xafv tug'diradi, ular har qanday tahlikali vaziyatlarda Vatanni sotishga tayyordirlar. Millatni, jamiyatni ichdan yemiruvchi bu kabi kimsalarga qarshi chora ko'rmasdan qo'l qovushtirib turgan kelajak-avlod ona tarixga faqat isnod olib kelishini o'rinli ta'kidlaydi.

Quyida keltiriluvchi she'rda ham AYOLning yer yuzidagi mavqeyi haqida so'z boradi. 1981-yilda yozilgan mazkur "Ayol monologi" she'riga epigraf sifatida shu jumalalar keltiradi: "Amerika neytron bombasining ixtirochisi: "Hamma odamlar yovuz", -deydi...". shoirang ushbu she'rni ayni shu jumalalarga qarshi yozadi.

Ayol yovuz emas, balki iqsh-muhabbat, mehr va yaratuvchanlik timsoli yekanligini baralla aytadi:

*Chekilmasmi qaro tun men ko'tarsam kiprikni,
Ayting, kim buza olur solsam ishqiy ko'prikni,
Qaysi erkak unutmam meni ko'rgach, o'q, tig'ni,
Ishq oldida nima u, urush, hasad, siymu zar,
Siz hech ayol ishqiga bo'lganmisiz muyassar. [3.168-bet].*

Lirik qahramon ayolning dunyoda har narsadan ustun ekanligini, ayolning ishqiy jamiki his-tuyg'ulardan kuchli va sharaflil ekanligini, ayolning muhabbati oldida har qanday siyosiy urush, razilliklar xarob bo'lishini, siym-u zarning qiymatsizlanishi ta'kidlaydi va ayol muhabbaitini ko'klarga ko'tarib, ayol ishqiga muyassar bo'lmagan kimsani bechora va inqirozga uchragan kimsa hisoblaydi. She'r so'ngida muxtasar qilib, butun dunyo erkaklariga qarata "Ona, Ayolki Sizdan yuz o'girdimi ro'yi -rost, Demak, hayotingizda inqirozdir, inqiroz!" [1.5-bet]. deya yozadi.

Qutlibeka Rahimboyeva she'riyati ham ijtimoiy-falsafiy nuqtayi-nazardan adabiyot bo'stonida yuksak o'rin tutadi. Shoiraning "Yuragimda ko'rganlarim" (1980), "Uzun kunduzlar" (1981) she'riy to'plamlaridan joy olgan she'rlarida yoshlikka xos hissiyot va tuyg'ular yetakchilik qilsa, 80-yillarning oxirida yozilgan "Uyg'onish fasli" (1989) to'plamiga kiritilgan she'rlarida ijtimoiy mavzu va muammolar etakchi o'rin tutadi:

*Kun kulib uyg'ondi gulyuz oylarday,
Dunyoda yorug'lik qayta tirildi.
Muz to'ng'ib uyg'ondi baland joylarda,
Xorigan daryoga yana kuch kirdi. [2.94-bet].*

"Uyg'onish fasli manzaalari" deb nomlangan mazkur she'rda, haqiqatda, uyg'onish faslining manzaralari tasvirlangandek tuyuladi. Ammo "uyg'onish fasli" birikmasi faqat bahor fasliga nisbatan emas, ijtimoiy hayot, jamiyatdagi yangilanishlarga nisbatan ham qo'llanadi. XX asr ilk bosqichini esga olsak, o'sha davr ham "Milliy uyg'onish davri", deya nomlangan. Ushbu she'rda ham shoirang tabiatdagi uyg'onish jarayoni bilan 80-yillarda jamiyatda yuz berayotgan uyg'onish onlariga ishora qiladi. Ayniqsa, "Dunyoda yorug'lik qayta tirildi", "Xorigan daryoga yana kuch kirdi" misralarida bu ishoralar yaqqol seziladi. Shoirang buyuk SSSR imperiyasining qulash arafasida turganiga va milliy ozodlik harakatlarining qayta boshlanib, mustaqillikka erishishga oz fursatlar qolganiga ishora qilib, dunyoga yorug'lik qayta tirildi, deb yozadi. Bu yorug'lik, uzoq yillar millat va xalq unutayotgan istiqbolning shu'lasi, umidi edi. "Yorug'lik" — ozodlikka nisbatan umid bo'lsa, "Xorigan daryo" — mustabit tuzumning zulmidan ezilgan, xorigan xalq'dir.

*Toshlar ham uyg'ondi — yondi lolalar,
Yoddan ketgan tog'lar yodlandi takror.
Maysalar uyg'ondi boshida tojlar,
Ko'mdi qora rangli ko'ylagin tuproq. [2.94-bet].*

Keyingi banddagi "Yoddan ketgan tog'lar yodlandi takror" misrasida esa unutishga, unutilishga mahkum etilgan millatning buyuk siymolari yana yodga, yana tilga olinishiga ishora qilsa, "Maysalar uyg'ondi — boshida tojlar" misrasida mustaqil yurtning ayollari, millatning "tojdor" asl sohiblari

bo‘lmish kelajak -avlod vakillari nazarda tutiladi. “Ko‘mdiq qora rangli ko‘ylagin tuproq” misrasi orqali esa asl bekларini, asl egalari, hukmdorlaridan ayrilib, qanchadan qancha farzandlarini tuproqqa bergan, motam libosini kiyib, zulmatga oshino bo‘lgan zaminning, Ona Yer — ona tuproqning yangilanishi, uyg‘onishi va yorug‘likka yuz tutishi nazarda tutiladi. Bu bandda shoir “tog‘lar” misolida millatning buyuk siymolariga, “maysalar” misolida kelajak -avlodga, “tuproq” misolida ona zaminga ishora qiladi.

*Biz-da o‘zgachamiz shu jonli damlar,
Kuyib yog‘ar qalbga hayajon seli.
Fikrimiz daraxti shiddatli o‘sar,
Tinar qarog‘imiz yoshlanishlari.
Shu ham uyg‘onishmi, yo‘q hali, do‘stlar,
Hali uyg‘onishning boshlanishlari. [2.94-b]*

“Fikrimiz daraxti shiddatli o‘sar” misrasi o‘tgan asrning 70-yillariga qadar davom etgan fikrsizlik, ya‘ni so‘z va fikr erkinligi bosim va zulm ostida cheklab qo‘yilgan mash‘um yillarni eslatadi. So‘nggi ikki satr tahlillarimizning isboti o‘laroq yangraydi.

Mustaqillikning qo‘lga kiritilishi va fikriy cheklanganlikka barham berilishi bilan H. Xudoyberdiyeva, Q. Rahimboyevlar ijodida ijtimoiy lirika o‘zining cho‘qqisiga chiqqan bo‘lsa, 1966-yilda Buxoro viloyatida tavallud topgan Nodira Afoqova she‘riyati ham allaqachon ijtimoiy tus olib bo‘lgan edi. Quyida keltirilgan “Fitrat” sarlavhali soneti so‘zimizning yaqqol isbotidir:

*Ey, Buxoro! Zulmatlardan ey, dilxun,
Ey, yozug‘i ulug‘ligi bo‘lg‘on yurt,
Hasratmidi, tolemidi, g‘ammi, qut —
O‘g‘lon emas, yulduz tug‘ding o‘sha kun!
Yaratganding uni nening qo‘ridan?
So‘z bo‘ldiki, dostoningga sig‘madi,
Peshonangga — osmoningga sig‘madi,
Yonib ketdi o‘z shu‘lasini zo‘ridan!
Shundanmikin, hanuz g‘urub ufqida,
Qonlar suzar, qonxo‘r bo‘ri turqida,
Turgan kabi yorqin yulduzlarni yeb... —
O, oy qolmas etak bilan to‘silib,
Yig‘lamagin, bir yulduzim yitdi deb,
U qo‘shilib ketdi tayin quyoshga!!! [4.5-6-b]*

N.Afoqova mazkur she‘rda bejizga Buxoroga murojaat qilib, “O‘g‘lon emas, yulduz tug‘ding”, deya yozmagan. Mazkur she‘rda 1886-yilda Buxoro shahrida dunyoga kelgan. A .Fitrat haqida so‘z boradi. XX asrning boshlarida o‘zining ilg‘or jadidchilik harakatlari erk, millat ozodligi yo‘lida, o‘tmish va o‘zligini unutib borayotgan xalqini savodli, fikrli qilish yo‘lida kurashgan bu ulug‘ siymo Buxoroning, O‘rta Osiyoning osmonini qora bulutlar mahf etgan bir zamonda tug‘ildi. Go‘yoki Buxoro bu o‘g‘lonni bosqinchilarga qarshi ozodlik yo‘lida kurashish uchun dunyoga keltirgandek. N.Afoqova Fitratni dunyoga keltirgan ulug‘ Buxoroga murojaat qilar ekan, Fitrat kabi bu shaharning qismatiga ham achinadi. Qismatiga ulug‘lik yozilgan Buxoro XX asrda oyoqosti qilindi. U dunyoga keltirgan erkparvar siymolarning, jumladan, Fitrat ham peshonasiga ayovsiz, shafqatsiz qismat yozildi. Shubhasiz, Fitrat dunyoga kelgan, Buxoro yulduz tuqqandek uning shu‘lasidan bir on olam yorishdi. Bu millatparvar siymoning ziyosidan hali- hanuz turk avlodlari bahramand bo‘lmoqdalar.

XX asrning so‘nggi yillarida shoirlar ijodida lirikaning ijtimoiylashuvi yana-da taraqqiy etdi, bu yillarda ayol shoirlar salmog‘i ham anchagina ortdi. Mustaqillikning qo‘lga kiritilishi va fikriy cheklanganlikka barham berilishi bilan H. Xudoyberdiyeva, Q.Rahimboyeva va N.Afoqovalar ijodida ijtimoiy lirika o‘zining cho‘qqisiga chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.Rahimjonov R., Hamidova M. Halima Xudoyberdiyeva lirikasi. Fan,— Toshkent. 2004. 5-bet. (160 b)
- 2.Rahimboyeva Q. Chaqmoqlar fasli. Sahhof, — Toshkent. 2022. 94-bet. (322 b)
- 3.Xudoyberdiyeva H. Saylanma. IV jildik. Birinchi jild. G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, — Toshkent. 2018. 192-bet. (422 b)
4. N.Afoqova. Bahorning boshlanishi,— Buxoro 1997. 6-7-b.

Namozova Saodat Baxtiyorovna,

Qarshi davlat universiteti,

“Amaliy ingliz tili” kafedrasida o'qituvchisi

baxtiyorovnasaodat@gmail.com

+998904409552

Abstract. In this article, the translation of Shakespeare's works from the original had a direct impact on the formation of an approach to the spiritual heritage of the creator based on new criteria. In this process, the role of the talented poet and translator Jamal Kamal should be noted. With a proper understanding of the complex aspects of translation, his approach to the text, and his skill in expressing the spirit of the playwright's era should be recognized as a product of great poetic creativity.

Key words: translation, drama, analysis, comments, controversy, originality

O'tmish tarixiga nazar tashlar ekanmiz, Shekspirshunoslik jahon adabiy tanqidi va adabiyotshunosligida juda muhim taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi. Bu jarayonda ijodkorlar, adabiyotshunoslar, faylasuflar, huquqshunoslar, xullas, jamiyatning har bir qatlami qatnashdi, deb qayd etsak mubolog'a bo'lmas. Shekspirshunoslikning eng asosiy tamoyili, adib asarlarining o'ziga tegishli ekanligini isbotlanishi, uning yetuk ijodkor sifatida e'tirof etilishi shunday xulosa chiqarish imkonini beradi.

G'arb va Yevropada Shekspirshunosligi o'ta mulohazalar va tortishuvlarga boy tarixga ega bo'lib, bunday murakkab va ziddiyatli, keskin qarashlarni aks ettirishning o'ziga xos tarixiy sababalari ham mavjuddir. Yillar davomida Shekspir asarlarining boshqa muallifga tegishli ekanligini isbotlashga intiluvchilarning qarashlari to'liq inkor etildi. Shekspir haqidagi mulohazalarning asosida, 1616 yillarda Shekspirning sog'ligi yomonlashadi, kundan kunga ahvoli og'irlashganligini sezgan adib vasiyatnoma yozdirganligi, ammo bu vasiyatnomada yaratgan asarlari haqida bir fikr qayd etilmaganligini ta'kidlab kelishadi, hattoki do'stlariga qoldiradigan uzugi haqida ham fikr boru, ammo asarlari haqidagi mulohazaning mavjud emasligi, oradan chamasi bir yarim asrdan keyin, Shekspir asarlarining muallifi “stretforlik Shekspir emas” – degan qarashlarni ilgari surishga zamin bo'ldi. Yillar davomidagi bahslar shundan dalolat beradiki, adibning falsafiy qarashlariga, uning asarlariga shubha bilan munosabat bildiruvchilar shakllanib ulgurgan edi. Ammo haqiqat barchadan ustun ekanligini yana bir isbotladiki, bu asarlarning muallifi aynan, stretfordlik Shekspir degan qat'iy munosabat bildirildi. Shu o'rinda ijodkor Nazar Eshonqulning mulohazalariga to'xtalishni lozim topdik: “Bu xil qarash tarafdorlari hali ham bor. Ularning birdan-bir asosi o'sha vasiyatnoma. Boshqa ko'rsatilayotgan barcha dalillar asossiz va shunchaki shov-shov uchun to'qib-bichilgan. Ehtimol, buyuk adib o'zini tushunmagan olomondan asarlarini qizg'angandir va ularni xuddi Kafka kabi yo'q deb hisoblashlarini istagandir?! Nima bo'lgan taqdirda ham, Shekspir o'z davrining og'riqlarini sahnaga olib chiqib o'z davriga va buni basharga ham namoyish qilib berdi”.⁷⁵

Lev Tolstoy qarashlariga vaqti kelib, o'zbek shekspirshunosligida ham nazariy asoslangan mulohazalar yuzaga chiqishi mumkin. Shekspir ijodi haqidagi qarashlarini ilgari surgan Lev Tolstoy adib asarlari haqidagi qarashlarini bir necha marotaba o'ylab-o'ylab shunday xulosaga kelganligi haqida yozadi. Adibning eng xarakterli asarlarida ham o'ziga xos ma'naviy oziq mavjud emasligini, uning eng yetuk asarlarini bir necha tillardagi variantlari ham fikrini o'zgartira olmaganligini qayd etib, Yevropada hukm surib kelgan Shekspir asarlari haqidagi qarashlarga butunlay zid ekanligini o'zi ham qayd etgan. Lev Tolstoy qarashlariga diqqat qilaylik: “Shekspirni birinchi marta o'qib chiqqanimda juda qattiq tajjubda qolgan edim. Men uni o'qib juda katta estetik zavq olaman, deb o'ylagandim. Ammo uning eng yaxshi deb hisoblanadigan asarlarini – “Qiroli”, “Romeo va Julietta”, “Hamlet”, “Makbet”larni birin-ketin o'qib chiqib, zavq olish bir yoqda tursin, qutilib bo'lmaydigan bir ijr'ganish his qildim; o'qib chiqquncha siqilib ketdim va hang-mang bo'lib qoldim: butun ma'rifatli dunyo

⁷⁵ Эшонкул Н. Мендан “мен”гача. Адабий-танкидий мақолалар тўплами. – Тошкент, Akademnashr, 2014. 316-бет.

benuqson, mukammal deb hisoblasa-yu, men bu asarlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri bemaza va arziyas deb o‘tirsam?”⁷⁶

Lev Tolstoy Shekspirning birgina asarini emas, barcha dramalariga tahliliy yondoshar ekan, ulardagi mantiqiy izchillikni ko‘rmasligini alohida ta‘kidlaydi. “Qiroli Lir” dramasi adibning eng mashhur asarlaridan bir ekanligini ta‘kidlab: “bu asar barkamollik namunasi emas, aksincha, juda yomon asar ekaniga, haddan tashqari e‘tiborsizlik bilan yozilgan”ligini, “asar qahramonlarining kurashi voqealarning tabiiy oqimidan va ishtirokchi shaxslar xarakteridan kelib chiqmas”ligini, “dramalardagi jamiki shaxslar zamon va makonga mutlaqo nomuvofiq tarzda yashaydilar, o‘ylaydilar, gapiradilar va harakat qiladilar” – deb ta‘kidlaydi. Ko‘rinadiki, Lev Tolstoy o‘zining tahliliy yondoshuvlarini matn asosida isbotlashga intilgan. Buyuk iste‘dod sohibining bu qarashlarida o‘quvchini larzaga soladigan mulohazalar mavjud. Bu qarashlar Lev Tolstoyga mansub bo‘lib, ungacha qancha ijodkoru, faylasuflar Shekspir ijodidan o‘rin olgan asarlarni mukammal asarlar sifatida baholashga ulgirgan edi. Bunday tushunchani Lev Tolstoyning o‘zi qayd etib yozadi: “Bilaman – ko‘pchilik odam Shekspirning ulug‘ligiga shu qadar ishonadiki, mening bu mulohazalarimni o‘qib chiqib, ularning to‘g‘ri bo‘lishi mumkinligini xayollariga ham keltirmaydilar va bu mulohazalarga mutlaqo e‘tibor bermay qo‘ya qoladilar. Shundoq bo‘lsa-da, men uquvim yetguncha harakat qilib, nega mening taxminimcha, Shekspirni nafaqat ulug‘ dohiy yozuvchi deb, balki eng jo‘n, o‘rtamiyona ijodkor deb ham tan olib bo‘lmasligini ko‘rsatishga intilaman”. “Voqealarning tabiiy oqimidan va xarakterlarning xususiyatlaridan kelib chiqmaydigan vaziyatlarning sun‘iyligi va ularning zamon hamda makonga nomuvofiqligi yana shu bilan zo‘rayadiki, Shekspir asarning fojiaiy ruhi ayniqsa kuchayadigan joylarda doimiy ravishda qo‘pol mubolag‘alardan foydalanadi”⁷⁷ Tahliliy yondoshuvlar shundan dalolat beradiki, Lev Tolstoy dramatik asarlarning ham qonuniyatini mukammal o‘rganganligi sabali, asosli qarashlarni bayon etgandek, o‘quvchida taassurotni ham uyg‘otishi mumkin. Lekin Shekspir asarlari haqidagi qarashlarning turlicha ekanligini inkor etmagan holda, o‘zbek shekspirshunosligida Lev Tolstoyning tarjima asaridan boshqa tushunchalar yig‘indisi u darajada taraqqiy etmadi.

Yuqorida qayd qilganimizdek, jahon adabiyotshunosligi va adabiy-tanqidchiligida Shekspir ijodi haqidagi qarashlarni Aleksandr Abramovich Anikstgina bayon etishga intilgan: “Ko‘plab nufuzli san‘at ixlosmandalarining fikricha, Shekspirning dramatik asarlari inson dahosining o‘ylangan ijodlaridan biri, buyuk falsafiy fojiani talqin etgan. U har bir insonni hayajonga solib, hayotning o‘tkinchiligini, ya‘ni hayot va o‘lim muammosini asos qilib oldi. Iste‘dodli mutafakkir Shekspir o‘z asarlarida o‘zining ulkan qiyofasini namoyon etgan”⁷⁸ligini ta‘kidlaydi va asarlaridan olingan matn orqali isbotlashga intilgan. Nima uchundir Lev Tolstoy qarashlariga zid tushunchalar bayon etilsa-da, rus adabiy-tanqidchiligi bu haqidagi qarashlarga munosabat bildirmaydi.

Nemis ijodkori F.Shlegel Uilyam Shekspir haqidagi juda muhim qarashlarini bayon egan. Hatto uning lirikasini “she‘riyatning cho‘qqisi” deb hisoblasa, Shekspirning dramatik asarlari haqida so‘z yuritganda “insonning asl buyukligi va ulug‘vorligini, fojeasini ham tarannum etuvchi asarlar” sifatida e‘tirof etgan. Agarda jahon adabiy tanqidchiligi jihatdan yondoshilsa ham, rus adabiyotshunoslarini qarashlarini nazarda tutsak ham turfa xillik yetakchilik qilganligini guvohi bo‘lamiz. Bu qarashlarning maydonga kelishida, Shekspir asarlarining ba‘zan mohiyatini teran anglash hissi yetakchilik qilsa, ba‘zan bundan uzoqlashish holati ham kuzatiladi. Ammo A.Anikstning qarashlari, tahliliy yondoshuvlari o‘ziga xos edi: “Shekspir dramalarida o‘tkir axloqiy muammolar asos qilib olingan. Fojia holatlari, ayniqsa, uning qahramonlarining fikrlari va kechinmalari o‘quvchilar va tomoshabinlar qalbiga chuqur ta‘sir qiladi”⁷⁹ A.Anikst Shekspir ijodining turli qirralarini, poetik tasvir xususiyatlarini tahlil qilish davomida, uning yetuk dramaturg ekanligiga ishonch hosil qiladi. A.Anikstning mulohazalarida matn asosidagi yondoshuv mavjudligingi kuzatamiz, ammo Lev Tolstoy ham shu yo‘ldan borgan va bir necha matnlar bilan tanishagan. Yoki butun shekspirshunoslik anglamagan qarashlar haqiqatdan mujassamlashganmi degan tushunchani ham uyg‘otadi. Yuqorida

⁷⁶ Толстой Л.Н. Шекспир ва драма тўғрисида. Танкидий очерк. Қаранг: Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. О.Шарафиддинов таржималари. – Тошкент, Маънавият, 2010. 137-бет.

⁷⁷ Толстой Л.Н. Шекспир ва драма тўғрисида. Танкидий очерк. Қаранг: Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. О.Шарафиддинов таржималари. – Тошкент, Маънавият, 2010. 159-бет.

⁷⁸ Аникст А. Трагедия Шекспира. “Гамлет”. Лит.комментарий. –Москва, Просвещение, 1986.стр.5

⁷⁹ Аникст А. Трагедия Шекспира. “Гамлет”. Лит.комментарий. –Москва, Просвещение, 1986.стр.5

ta'kidlaganimizdek, Shekspir ijodi haqidagi qarashlar turli-tuman bo'lishidan qat'iy nazar adib asarlari o'quvchilar qalbidan joy olishga ulgurgan edi. O'tgan asrning boshlarida o'zbek shekspirshunosligi shakllanish jarayonini boshdan kechirgan bir vaqtda, Shekspir ijodi haqidagi qarashlarni bayon etgan. XX asr boshlarida Rafiali ismi ostida berilgan "Shekspir" nomli maqolasi "Maorif va o'qituvchi" jurnalining 1928-yil 3-4-sonlarida "G'arb adabiyoti tadqiqi" rukni ostida chop etilgan. O'z davrida chop etilayotgan adabiy-tanqidiy maqolalardan ilgari surilgan qarashlar va tahliliy yondoshuvlardan mohiyatan farq qiladi. Muallif "Shekspir" maqolasida ijodkor shaxsi haqida gapirib, so'ng asarlari nomini sanab o'tish bilan bir qatorda, asarlar yaratilgan davr muammolariga, so'ng Shekspir ijodidan o'rin olgan asarlar tahliliga kirishadi. "Munaqqid "Romeo va Juletta" tragediyasi haqida shunday deydi: "Shekspir zamon, makon, sharoitga tamoman rioya qilib, muhabbatdek butun insonlar uchun oshno va yaqin bo'lg'on va o'lmaydig'on umumbashariy ehtirolarni katta bir san'atkorlik bilan tasvir qilg'ondir".⁸⁰ Qayd qilinganidek, Shekspir ijodining turfa ohanglarda ifodalanishi, yillar davomida turli millat vakillarining sevimli asarlari qatoridan o'rin olishi bilan birgalikda, o'sha xalqining ma'lum bir qatlami adib asarlarining badiiy xususiyatlari haqidagi qarashlarini bayon etib kelgan. Ammo shunday bo'lsa-da Lev Tolstoy qarashlariga ham bir yoqlama yondoshib bo'lmaydi. Chunki ulkan so'z san'atkori Shekspir ijodi haqidagi maqolani o'zbek tiliga o'g'irgan adabiyotshunos va tarjimon Ozod Sharafiddinov bu haqida yozadi: "Tolstoy maqolasini qabul qilganlar ham bor, ammo uni keskin rad etganlar ham anchagina. Lekin, qanday bo'lmasin, shu paytga qadar dunyoda hali biron kishi Tolstoy maqolasini chuqur dalillar bilan, asosli ravishda ishonarli qilib rad etgani yo'q". Domlaning ushbu so'zlari negizida o'jar dalillar yotibdi. Dalilga tayangan haqiqatni esa inkor etish mumkin emas. Ayni paytda, bunday "o'jar dalillar" negizida dunyoda shunday haqiqatlar bo'ladiki, ularning inkori-da haqiqatga olib boradi, degan paradoksal mantiq ovozig'a ham o'rin bordek".⁸¹ Haqiqatdan ham, jahon adabiy-tanqidchiligida ishonarli qilib rad etmaganligini kuzatish mumkin. Albatta, bu qarashlardan kelib chiqadigan mulohazalarni vaqt kelib adabiyotshunoslik va tarjimachilik taraqqiyoti adib ijodini qayta tahlil qilish yo'lidan borib, jahon adabiy-tanqidiy qarashlariga tayangan holda asoslashi yoki L.Tolstoy mulohazalarini inkor etishi ham mumkin. Tarixiy davrlar oqimidagi bunday qarashlarga munosabat bildirilishi tabiiy hol, ammo to'rt asrdan ortiq yillar davomida shakllangan qarashlarga, ya'ni jahon adabiyotshunosligidagi qarashlargagina asoslanib qolmasdan, bugungi kunda o'zbek adabiyotshunosligi, asliyatdagi tarjimalar asosida ham keyingi davrda Shekspir ijodiga tahliliy yondoshuv muammosi mavjudligicha qolayotganligini ta'kidlash lozim. Shuning uchun o'zbek shekspirshunosligi oldidagi muammolarga nazar tashlar ekanmiz, hali bajarilishi lozim bo'lgan bir qator ilmiy mulohazalar asosli tarzda qayta ishlanishini talab etadi. Shekspir asarlarining badiiyatini eng asosiysi asl mandan tarjima etish jarayoniga qat'iy e'tibor berish lozim. Bu jarayonni istedodli shoir va tarjimon Jamol Kamol boshlab berdi, ammo bu tarjimalarga asoslangan ilmiy tadqiqot ishlari hali barmoq bilan sanarlidir. Bu o'rinlarda adibning tarjimonlik mahoratini o'rganish va bungacha bo'lgan tarjimalarning qiyosiy tahlil qilib, asliyatdan qilingan va ikkinchi tildan olingan tarjimalarning ijodiy farqini ham tahlilga tortish davri keldi. Shu o'rinda adabiyotshunos I.Haqqulning quyidagi fikrlarini keltirishni lozim topdik: "Tarjimon asliyatdan o'g'irish ishiga kirishib ketib, adibning o'n ikkita eng yetuk asarini o'zbekchalashtirdi. Bu aytishga oson. Bunday mehnatni uddalash uchun til bilishdan tashqari, Shekspir dunyosiga zo'r ixlos, yuksak did va ilhom bilan kira bilish va chinakkam shoirona mahorat zarur. Tarjimada asliyatdagi ko'ngil ohangi, ruhiy manzara, ma'no tovlanishlari o'zining yorqin ifodasini topmasa, kitobxon uni qabul qilmaydi. Bizningcha, Jamol Kamol ulug' Shekspir qahramonlarini o'zbekchada nuqsonsiz gapirtira olgan".⁸² Jamol Kamol tarjimasidagi asosiy talqinlar ijodkorning "men"ini anglashga qaratilgan. Bu tarjimaning yutuqlarini, kamchiliklarini o'rganish va tahlil qilish keyingi shekspirshunoslikning maqsadlaridan biri bo'lib qolmoqda. Shekspir Uyg'onish davri adabiyotining buyuk namoyandasi sifatida e'tirof etilib keldi. U yaratgan asarlarning asosiy markazida – Inson taqdiri muammosi turadi. "Qirol Lir" tragediyasida qirolning ham shoh, ham inson sifatidagi sifatidagi fojeasini ijtimoiy muhit manzaralari tasviri orqali beradi. "Hamlet"

⁸⁰ Рафиали Х. Шекспир // Маориф ва ўқитғучи. 1928. 4-бет.

⁸¹ Маълумот учун қаранг: Жўрақулов У. "...Телбага йўқдур қалам" // Шарқ юлдузи, 2010. 4-сон, 49-бет.

⁸² Ҳаққул И. Шекспир машғали. Қаранг: Шекспир В. Сайланма. Уч жилдлик. Биринчи жилд. Инглиз тилидан Жамол Камол таржимаси. – Тошкент, Фан, 2007. 35-бет.

tragediyasida Elsinora qasrida bo‘lib o‘tgan xiyonat, xunrezliklarni dramaturg bor haqiqatlari bilan yoritib berishga harakat qilgan. Bu qabihliklar buyuk fazilatlar egasi Hamletning qalbini jarohatlaydi. Uning romantik ruhdagi “Tirik qolmoq yo o‘lmoq shudir masala...” deb boshlanuvchi monologi qahramonning hayot va mamot haqidagi qarashlarini ifodalaydi. “Otello” tragediyasining qahramoni ham xiyonat, tuhmatlar iskanjasida qolib istirob chekadi. Bunday qarashlarning keltirishdan maqsad, uning asarlaridagi qahramonlarda dard-alam, his etish va angalash kabi tushunchalar mujassamlashgan. Ana shunday xarakter qirralarini o‘rganish va tahlil etish, asliyatdagi tarjimalar asosida o‘rganishni talab etmoqda.

Xullas, XXI asr ikkinchi yarmi o‘zbek shekspirshunosligi oldidagi vazifalarni quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Shunday vazifalarni bajarish davomida Shekspirning xronikalari, dramalari, tragediyalari, sonetlari va boshqa janrdagi asarlari haqidagi nazazariy qarashlarni yuzaga chiqarish asosida jahon dramaturgiyasining taraqqiyotidagi ijodiy o‘rnini asoslash mumkin. O‘zbek shekspirshunosligining oldidagi mummo va vazifalar asosida jahon adabiyotining yetuk vakili U.Shekspirning asarlarida ilgari surilgan mohiyatni anglashga, o‘zbek shekspirshunosligining taraqqiyoti asosida yondoshish imkoni kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Eshonqul N. Mendan “men”gacha. Adabiy-tanqidiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, Akademyashr, 2014. 316-bet.
2. Tolstoy L.N. Shekspir va drama to‘g‘risida. Tanqidiy ocherk. Qarang: Jahon adiblari adabiyot haqida. O.Sharafiddinov tarjimalari. – Toshkent, Ma’naviyat, 2010. 137-bet.
3. Tolstoy L.N. Shekspir va drama to‘g‘risida. Tanqidiy ocherk. Qarang: Jahon adiblari adabiyot haqida. O.Sharafiddinov tarjimalari. – Toshkent, Ma’naviyat, 2010. 159-bet.
4. Anikst A. Tragediya Shekspira. “Gamlet”. Lit.kommentariy. –Moskva, Prosvesheniye,1986.str.5
5. Rafiali H. Shekspir // Maorif va o‘qitg‘uchi. 1928. 4-bet.
6. Jo‘raqulov U. “...Telbaga yo‘qdur qalam” // Sharq yulduzi, 2010. 4-son, 49-bet.
7. Haqqul I. Shekspir mash’ali. Qarang: Shekspir V. Saylanma. Uch jildlik. Birinchi jild. Ingliz tilidan Jamol Kamol tarjimasi. – Toshkent, Fan, 2007. 35-bet.

IV SHO‘BA.

O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

DAVLAT TILINI O‘QITISH MEZONLARI

N. Ochilov,

*Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori.
nasim.ochilov@mail.ru*

Respublikamiz mustaqillikka erishgach siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda bo‘lgani kabi ta’lim tizimida ham o‘zgarishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, ta’lim jarayonida o‘qitishning ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalari bilan yangicha usullarining joriy etilgani, bunda ta’lim oluvchining kreativ fikrlash qobiliyati, aqliy tafakkurini o‘stirish masalalari e’tiborga olinganligi diqqatga sazovordir. O‘qitish jarayonida Davlat tiliga hurmat va uning nufuzini oshirish masalalari ham diqqatga sazovordir. Davlat tilining ijtimoiy hayotimizda keng o‘rin egallaganligi, uning obro‘-e’tibori oshib borayotganligi, imkoniyatlaridan tobora samarali foydalanilayotganligi ona tilimizga bo‘lgan faxr-iftixor tuyg‘usi yosh avlod tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Bugungi ta’lim jarayonining milliy qadriyatlar asosida uyg‘unlashtirilayotganligi yosh avlodni ona-Vatanga muhabbat, ajdodlar merosiga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy va milliy talablar asosida yaratilayotgan darslik, o‘quv qo‘llanmalarda o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘rgatishga qaratilgan mavzular boy ma’naviy merosimiz hisoblangan madaniy tilimiz qonun-qoidalarini talabalar tomonidan o‘zlashtirish muhim omillardan hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning: “Davlat tili masalasi milliy g‘oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo‘lishi zarur. Yosh avlod qalbiga ona tilimizni bolalikdan singdirish maqsadida ta’limning barcha bosqichlarida o‘zbek tilini zamonaviy va innovatsion texnologiyalar asosida mukammal o‘rgatishga alohida e’tibor qaratishimiz lozim. Toki, bolalarimiz o‘zbek tilida ravon o‘qiydigan, ravon yozadigan va teran fikrlaydigan insonlar bo‘lib yetishsin”[1] degan fikrlarida ham davlat tilini o‘rgatish masalasiga alohida urg‘u beriladi. Shuningdek, “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida ham davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, o‘zbek tilining ilm-fan tili sifatidagi o‘rni, davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlashdek muhim vazifalar belgilangan[2]. Shulardan kelib chiqqan holda ta’lim jarayonida ona tilimizning boy va betakror imkoniyatlaridan foydalangan holda talaba-yoshlarning ilmiy va aqliy tafakkurini o‘stirishga e’tibor qaratilmoqda. Ta’limning barcha turlari kabi oliy ta’limning nofilologik yo‘nalishlarida o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘qitishga mo‘ljallangan “O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi”, “Davlat tilida ish yuritish va imlo qoidalarini” kabi fanlarining o‘quv jarayoniga kiritilganligi talabalarni sohaga yo‘naltirilgan termin va tushunchalarni mazmun mohiyatini o‘zlashtirish usullarini tezlashtiradi. Ikkinchidan, o‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi fanini o‘zlashtirish orqali davlat tilida og‘zaki va yozma muloqot yuritish, tilning orfoepik va imlo qoidalarini, sohaviy terminologiya, mutaxassislik tili, nutqiy ko‘nikma, sohaviy hujjatlarni to‘ldirish va rasmiylashtirish masalalarini o‘rganish talabalarining ilmiy dunyoqarashini, mutaxassis nutqining til xususiyatlaridan maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bu kabi xususiyatlarni amalga oshirish masalalarida matniy didaktik o‘yinlar yordamida tilni tizimli, sohaviy o‘rgatish malakalarini o‘stirishda muhim omil vazifasini o‘taydi. Talabalarga davlat tilini o‘rgatish asosida o‘zbek tilidan egallagan bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, tanlagan ixtisosligi doirasida tilni mukammal o‘zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shulardan kelib chiqqan holda, davlat tilini nofilologik ta’lim yo‘nalishi talabalariga tizimli o‘rgatish masalalarini yo‘lga qo‘yish orqali nutq jarayonida o‘zbek tili imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish, kasbiy muloqot yuritish ko‘nikmalarini oshirishdagi amaliy va nazariy masalalardan biridir.

Davlat tilini o'qitish jarayonida fanning eng so'nggi yutuqlarini e'tiborga olgan holda talabalarni soha yo'nalishlari yuzasidan ilmiy ijodkorligini oshirish vositalarini ishlab chiqish va shu asosda ularni muammo ustida bosh qotirishga undovchi matnli topshiriqlar, test va krassvordli boshqotirmalardan unumli va samaralif foydalanish talabalarni ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishdagi asosiy omillardan biridir. Ayniqsa, mashg'ulotlarni turli ta'lim texnologiya va metodlari asosida tashkil etishda til imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hisobga olinishi lozim. Kichik guruhlarda ishlash, o'yinli texnologiyalar, taqdimot qilish, sinkveyn, klaster, debat hamda boshqa interfaol va innovatsion metodlardan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Shuningdek, ta'lim jarayonida ish yuritish, rasmiy uslubga xos hujjatlarni rasmiylashtirish masalalari borasidagi izlanishlar, bunda hujjatchilikning zamonaviy elektron shaklidan foydalanish malakalarini takomillashtirishga qaratilgan dasturiy qo'llanmalarni yaratish, ko'rsatmalar ustida bosh qotirish o'qituvchilar zimmasida ekanligini hisobga olsak, o'qituvchilarning ish yuritishdagi malakasini oshirish ham dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Ma'lumki, ish yuritish muayyan tashkilot yoki muassasaning davlat va hukumat oldidagi o'z majburiyatlarini qay tarzda hamda qay darajada bajarishini ko'rsatuvchi omillardan biridir. Korxonada ish yuritishning tashkil etilish darajasi esa ijro intizomiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun keyingi paytda tadqiqotchilar ish yuritish madaniyati to'g'risida ham fikr-mulohazalarini bildirishmoqda.

Ta'lim jarayonida o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishning quyidagi mezonlariga e'tibor qaratish lozim:

Birinchidan, talabalarni ta'lim yo'nalishlari imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ixtisoslikka oid turli nutq uslublarida matn tuza olish ko'nikmalarini shakllantirish, o'zbek tilini o'qitishning zamonaviy metodikasini yaratish.

Ikkinchidan, o'zbek tilida nutqiy savodxonlikni ta'minlash masalalariga e'tibor qaratish. Bunda talabalar sohaga oid lug'atlar ustida ishlash, termin va tushunchalarning mohiyatini anglash, mutaxassilikka oid nazariy tushunchalarini o'zbek tili adabiy meyorlari asosida takomillashtira olish xususiyatiga ega bo'lishini ta'minlash.

Uchinchidan, mutaxassis nutqining kommunikativ sifatlarini shakllantirish, madaniy nutq mezonlariga e'tibor qaratish asosida ilmiylik, mantiqlilik va xulosaviylik kabi jarayonlarni shakllantira olish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Ta'lim yo'nalishlari hisobga olingan holda lingvistik, sohaviy-terminologik, izohli lug'atlarni yaratish ishlarini amalga oshirish.

To'rtinchidan, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rgatishda davlat tilida ish yuritish hujjatlaridan foydalanish malakalarini shakllantirish, hujjatlarning leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarini zamonaviy metodlarini ishlab chiqish.

Beshinchidan, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rgatish imkoniyatlarini ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari asosida o'qitish ishlarini yo'lga qo'yish orqali darsning mazmuni, samaradorligini oshirish, shuningdek, talabalarni sohaga oid muammolarni til imkoniyatlaridan foydalanish usullarini maqsadli tashkil etishni yo'lga qo'yish.

Umuman olganda, Davlat tilini o'qitish masalalarini ilmiy-metodik, nazariy tomonlarini hisobga olgan holda yangicha tashkil etish mezonlari ona tilimizning imkoniyatlarini oshirish, muloqot tizimlarining samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. uza.uz.
3. Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2020-yil 20-oktabr.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA NUTQ MADANIYATINING ZAMONAVIY KONSEPSIYASINI QO'LLASH

*Qarayeva Beg'am Xolmanovna,
pedagogika fanlari doktori (DSc),
Moskva davlat lingvistika universiteti
e mail: karaeva_61@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining xorijiy chet tili o'qitilishida nutq madaniyatining zamonaviy konsepsiyasining asosiy jihatlarini haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, nutq madaniyati aspektlari haqida adabiyotlar tahlili beriladi.

Abstract. The article discusses the main aspects of the modern concept of teaching the culture of speech when teaching Uzbek as a foreign language. Also, the literature on aspects of speech culture is analyzed.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, chet tili, nutq madaniyati, adabiy til, til meyorlari, nutq madaniyati aspektlari, kommunikativlik.

Key words: uzbek language, foreign language, speech culture, literary language, language norms, aspects of speech culture, communication.

O'zbek tilini o'rganishga bo'lgan talab ortib borayotgan bugungi davrda mutaxassislar oldida chet elliklar uchun zamonaviy talablarga mos ravishda til o'qitishni yo'lga qo'yish vazifasi turibdi.

Bugungi kunda nutq madaniyati oliy o'quv yurtlarida nafaqat ona tili darslarida, balki chet tili o'qitish darslarida ham o'qitiladigan fanlardan biriga aylandi. Ona tili bo'lmagan boshqa bir chet tilini o'rganish orqali ham talabalar turli vaziyatlarda qanday so'zlash, muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Jumladan, o'zbek tilini o'rganish jaryonida ham o'zbek xalqi turmush tarzidagi kundalik muloqot jarayonida ko'p qo'llanadigan til birliklaridan foydalana boshlaydilar. Shunga qaramasdan, "nutq madaniyati" termini talabalar tomonidan chet tillarini o'rganish borasida tilshunoslikkada va metodik adabiyotlarda bir xil ta'rifga ega emas. Ko'plab tadqiqotchilarning (Y. A. Belchikov, YE. N. Strelchuk, Y.A Podberezskaya) izlanishlarida nutq madaniyati og'zaki va yozma shaklda adabiy til meyorlarini egallashni o'rgatuvchi fan sifatida tushuniladi, vositalarini tanlash va ulardan foydalanish amalga oshiriladi, bu vositalar ma'lum bir vaziyatlarda muloqot odobiga rioya qilgan holda kommunikatsiya vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan natijalarga erishishni ta'minlaydi [6, 9].

Y. A. Podberezskaya ham bu nuqtayi nazarni ma'qullaydi. Uning fikricha, nutq madaniyati bu – so'zlarni ularning leksik ma'nosiga mos, leksik muvofiqligi, dolzarbligi, ta'sirchanligini anglagan holda tanlash zarur, leksik meyor esa – bu so'zlarni qo'llash qoidalari va so'zlarning boshqa so'zlar bilan muvofiqligi. Bunday umumiy ta'rif alohida olingan xususiy holatlarni nazarda tutadi, ya'ni, meyor jihatdan so'zlarni to'g'ri qo'llash – bu: 1) so'zlarni meyordan chiqmagan holatda o'sha ma'nolarida qo'llash; 2) so'zlarning sinonimik munosabatlarini hisobga olish, sinonimlarning aralashib ketishiga yo'l qo'ymaslik; 3) so'zlarning omonimik munosabatlarini hisobga olish; 4) so'zlarni qo'llashda omonimlar va paronimlarni farqlash; 5) qo'llanish doirasi cheklangan so'zlarning ishlatilishini aniq bilish (eskirgan so'zlar, chetdan kirgan so'zlar, kasb-hunarga oid so'zlar, dialektizmlar, oddiy so'zlar, neologizmlar, jargonizmlar, argolar); 6) so'zlarni ortiqcha ishlatishga yo'l qo'ymaslik (tavtologiya, pleonazm, parazit so'zlar) va fikrni noto'liq ifodalamaslik; 7) frazeologizmlarni to'g'ri qo'llash [5, 158-161].

Chet ellik talabalarni nutq madaniyatiga o'rgatishga doir malaka va ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha ish olib borish: bunda talabalar ma'lum bir nutqiy vaziyatlarga ko'ra o'zbek tili nutq meyorlariga, nutq odobiga rioya qilgan holda o'z nutqlarini tuzishni o'rganadilar. Masalan, o'zbek nutq madaniyatiga xos salomlashish, hol-ahvol so'rashish madaniyatini olib qaraylik, bu juda qisqa vaqt ichida amalga oshsada, aynan o'zbek nutq madaniyatida qo'llanadigan, suhbatdoshning aytilgan so'zlar, jumlar, gaplarga o'z vaqtida javob qaytara olish, suhbatni shu maromda davom ettira olish ham o'zbek tilini, o'zbek tili nutq madaniyatini o'rganishdagi ishonchli qadam bo'ladi. Bu nafaqat suhbatdosh bilan uchrashib turib aytilganda, balki yozma nutq, xatlar, xabarlar yozishda ham ijobiy natijalar beradi. Bunday yondashuv o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasida ma'qullangan,

ya'ni, boshqalar tajribasiga murojaat etadigan bo'lsak, "agar inson og'zaki va yozma nutqda madaniyatlararo muloqotga kirisha olsa, u boshqa madaniyatga kira boshlaydi" [6,3].

Hozirgi vaqtda o'zbek tilini ikkinchi chet tili sifatida o'rganish nihoyatda o'ziga xos dolzarblik kasb etmoqda, bu fanni o'qitish chet ellik talabalarda kommunikativ bilimlarni shakllantirishni nazarda tutadi, bu esa ularning kelajakda o'zlari tanlagan kasblari bo'yicha faoliyat yuritishlarida, o'zbek tilida turli xil sohalarida hamda vaziyatlarda muloqot qila olishlarida yordam beradi.

Gumanitar mutaxassisliklar bo'yicha chet ellik talabalarga o'zbek tili o'qitishning asosiy bosqichlariga o'tishdan oldin «nutq madaniyati» tushunchasi haqida to'xtalib o'tamiz.

Bakalavr talabalarda o'zbek nutq madaniyatini shakllantirish o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi an'analariga asoslanadi.

Nutq madaniyati XX asrning 20- yillarida rus tilshunosligi negizida shakllana boshladi. Ungacha ushbu tushunchalar ritorika – notiqlik san'ati bilan bog'lab o'rganilgan. Bunda, ayniqsa, rus olimlaridan M. V. Lomonosov, G. V. Kolshanskiylarning hissasi katta bo'lgan.

G.O. Vinokur fikricha, so'zlovchining madaniyati uning lisoniy didi bilan belgilanadi. Til vositalarini vaziyatga qarab turlicha qo'llash muqarrar ravishda lisoniy me'yor tushunchasi bilan bog'langan. Umuman, me'yor madaniyat va til singari tarixiy bo'lib, ijtimoiy munosabatlar o'zgarishi bilan u ham o'zgaradi [2, 10-14].

Nutq madaniyatining har bir turi o'ziga xos xususiyatlarga ega, ular nutq egalarining so'zlashuv layoqati, mahorati bilan belgilanadi. Jumladan, elitar nutq madaniyati – savodli nutq namunasi. Bunday nutq egalari muloqot qoidalarini buzmasliklari kerak: qo'pol, man etilgan so'z va iboralardan o'zlarini olib qochishi, joyi kelganda esa, evfemizmlardan va sizlashlardan foydalanishi zarur [3,168-179].

Biz olib borayotgan tadqiqotning diqqat markazida – rossiyalik talabalar, shuning uchun ham o'zbek tadqiqotchilarning ishlaridagi «nutq madaniyati» tushunchasiga ham murojaat etamiz.

O'zbek nutqi madaniyati faniga asos solgan tilshunos olim E. Begmatov nutq madaniyatini inson madaniyatining bir qismi sifatida e'tirof etadi: "Kishi o'z nutqi orqali fikrlash qobiliyatini, dunyoqarashini, atrofdagi voqea-hodisalarga bo'lgan o'z munosabatini namoyon qiladi"[1, 9].

Hozirda nutq madaniyatining zamonaviy konsepsiyasi haqida ko'p fikrlar bildirilib kelmoqda. "Kultura russkoy rechi" darsligida nutq madaniyatining uch aspekti – me'yoriy, etik, kommunikativlik haqida to'xtalib o'tilgan [4,15].

Albatta, bu aspektlarni asosiy deb olish bilan bir qatorda, bugungi kunda nutqning kommunikativ aspektiga e'tiborning yuqori ekanligini unutmasligimiz zarur. Me'yoriylik esa til materialini o'zlashtirish, adabiy til me'yorlariga amal qilish nuqtai nazaridan har bir davrda ham asosiy bo'lib qolaveradi. Nutq madaniyatining barcha aspektlariga amal qilish esa o'zbek tili nutq madaniyatiga o'rgatishda va bu borada mukammallikka erishishda asosiy talab va maqsad bo'lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Бегматов Э; Жиянова Н. Нутк маданияти асослари. –Т., 2006, 30- б.
- 2.Винокур Г. О. Из бесед о культуре речи // Русская речь. -1967. - С. 10-14.
- 3.Кочеткова Т. В. Эвфемизмы в речи носителей элитарной речевой культуры // Вопросы стилистики: Человек и текст. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, - Вып. 27. 1998. - С. 168-179.]
- 4.Культура русской речи. Учебник для вузов. —Москва. : Норма-Инфра. 2000. - С.549.
- 5.Подберезская Ю. А. Лексические нормы в методике преподавания культуры русской речи студентам-иностранцам. Lingua mobilis № 4 (37), 2012. -С. 158. -С.158-161.
- 6.Стрельчук, Е. Н. Лингвометодические основы обучения иностранных учащихся культуре русской письменной речи на этапе довузовской подготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2008. -С. 23.

IS'HOQXON IBRATNING O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQLARARO MULOQOT RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

*Hamroyev Shuhrat Eliyevich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasini mudiri,
pedagogika fanlari nomzodi
hamroyev-shuhrat@mail.ru*

Annotatsiya. Tezisdagi Is'hoqxon Ibratning o'zbek tili taraqqiyoti va xalqlararo muloqot rivojiga qo'shgan hisssasi yoritib berilgan.

Abstract. The thesis highlights Is'hoqxon Ibrat's contribution to the advancement of the Uzbek language and the development of international communication.

Kalit so'zlar: Is'hoqxon Ibrat, o'zbek tili taraqqiyoti, xalqlararo muloqot, "Lug'oti sittati alsina" asari, "Jome' ul-xuttut" asari.

Key words: Is'hoqxon Ibrat, progress of the Uzbek language, international communication, the work "Lug'oti sittati alsina", and the work "Jome' ul-xuttut".

XX asr Milliy uyg'onish davrining yetuk namoyandaligidan biri, noyob iste'dod egasi, ko'plab Sharq va G'arb tillarining bilimdoni, o'lkamizdagi ilk matbaachilardan biri sifatida Vatan taraqqiyoti yo'lida fidokorona xizmat qilgan Is'hoqxon Ibrat nomini abadiylashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-aprelda 208-sonli "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Isoqxon Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida" qarori qabul qilindi. Qarorda Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida Is'hoqxon Ibrat nomidagi bog', atoqli ma'rifatparvarning haykali va muzeyi hamda xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktabdan iborat "Is'hoqxon Ibrat majmuasi"ni tashkil etish haqidagi takliflar ma'qullanib, Is'hoqxon Ibrat muzeyi To'raqo'rg'on tumanidagi madaniy meros obyekti bo'lgan G'oyibnazar Qozi madrasasi negizida tashkil etilishi va Namangan viloyat o'lkashunoslik muzeyining filiali sifatida faoliyat yuritishi ko'rsatib o'tildi. Shuningdek, Is'hoqxon Ibrat majmuasini tashkil etish bo'yicha respublika ishchi guruhi tarkibi tasdiqlandi. Qarorda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligiga, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga:

- xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktab faoliyatini yo'lga qo'yish va uni malakali kadrlar bilan ta'minlash;

- umumta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari hamda oliy ta'lim muassasalarining o'quvchi va talabalarini ushbu maktabga keng jalb etgan holda targ'ibot tadbirlarini tashkil etish vazifalari yuklatildi.

- O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi, O'zbekiston Milliy axborot agentligi, O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi va boshqa ommaviy axborot vositalariga Is'hoqxon Ibrat xotirasini abadiylashtirish ishlarini keng yoritish tavsiya etildi.

Mazkur qarorning ijrosini ta'minlab borilishi natijasida kata muvafaqqiyatlarga erishilmoqda.

Jadidchilik harakatining yirik nomoyandaligidan biri Is'hoqxon Ibratning asarlari ichida "Lug'oti sittati alsina" ("Olti tilli lug'at") muhim o'rin tutadi. "Lug'ati sittati alsina" asari arabcha, forsha, hindcha, turkcha, o'zbekcha va ruscha so'zlarni o'z ichiga olgan lug'at bo'lib, 1901- yil Toshkentda V.I.II'in litografiyasida bosmadan chiqqan. Lug'at 1898- yilda yozib tugallangan, uzoq qarshiliklardan keyin, chor hukumatining tazyiqi ostida qiyinchilik bilan chop etilgan. Lug'at mingdan ortiq so'zni o'z ichiga olib, ikki qism, 53- betdan iborat. Lug'atning birinchi qismida alifbe tartibida tuzilib, har qaysi harfga alohida kichik-kichik boblar ajratilgan. Shuningdek, bu qismda fe'llarning noaniq va kelasi zamon shakllari avval forsha, keyin arabcha, turkcha, o'zbekcha, hindcha va ruscha tarjimalari berilgan.

Is'hoqxon Ibrat o'zbek ma'rifatparvarlari orasida birinchi bo'lib olti tildan iborat lug'at yaratdi. Yozuvlar tarixini o'rganish murakkab soha hisoblanadi. Shu jihatdan olganda Ibratning "Jome' ul-xuttut" ("Yozuvlar majmuasi") asari muhim ahamiyatga ega. "Jome' ul-xuttut" 1912- yil "Matbaai Is'hoqiya" (o'zini nashriyoti)da chop etilgan. Asar 132-betdan iborat. "Jome' ul-xuttut"da yozuvlarning eng ibtidoiysi-piktografik yozuvlardan boshlab, finikiya, yahudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg'ur kabi qirqdan ortiq yozuvlar, ularning tarixi va taraqqiyotini

ilmiy asosda ochib berdi. Ibrat asarida Kipr g'orlaridan topilgan yozuv qoldiqlarini ham keltirib o'tgan. U tovush-harf yozuv tizimi birinchi marta finikiya xalqlarida yaratilgan degan g'oyani ilgari surgan. Qo'shni xalqlar arab, yahudiy, suriyaliklar finikiya yozuvi asosida vujudga kelgan.

Chet tillarni o'rganish lozimligi haqida Is'hoqxon Ibrat "Jome' ul-xuttut" asarida yozadi: "Dorixonoga borganda lotincha zarur. Hindistonga xat qilinsa, inglizcha bo'lmasa olmaydur, Eronistonga fransaviy. Biz turkistonliklarga birinchi zarurimiz rusiya xatidurki, muni qozi va mudarrislar inkor qilmaslar. Axborotnoma, rapurt yozsalar, mudarrislar bo'lsa, o'ruscha biladurgan kishiga oqcha berib, rapurt yozduradurlar, olarga juda zarur. Savdogarlarga Maskovdan mol yozmoqqa zarur hukumat xati bo'lub, binobarin, ehtiyoji xalqullohama jihatdin buni bilmak zarurligi badehiy".

Ibratning "Lug'ati sittati alsina", "Jome' ul-xuttut" asarlaridan tashqari "Devoni Ibrat", "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Lison uz-zamon" kabi asarlari mashhurdir.

Is'hoqxon Ibratning ma'rifatparvarlik faoliyatida maktabdorlik qilish muhim ahamiyatga ega. U "Matbai Is'hoqiya" nashriyotida "San'ati Ibrat, qalami Mirrajab", "Ilmi Ibrat" kabi darslik va qo'llanmalarini nashr ettirdi. Birinchi marta 1906 yilda, keyin esa, 1907- yilda yana "usuli jadid" maktabini ochib, 25- nafar qishloq bolalarini o'qitdi. Darslik sifatida Saidrasul Aziziyning "Ustodi avval", Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", Ali Asqar Kalininning "Muallim ussoniy" va o'zining "Lug'ati sittati alsina", "San'ati Ibrat, qalami Mirrajab" asarlarini manba qilib oldi.

Is'hoqxon Ibrat o'sha davr vaqtli matbuotida faol ishtirok qilgan. Mashhur "Kutubxonai Is'hoqiya"ni tashkil qilgan. Kutubxonada o'zbek, tojik, fors, turk, tatar, rus tillaridagi o'n mingga yaqin kitob, gazeta va boshqa vaqtli matbuot nashrlari, qo'lyozmalar joy olgan. "Isoqiya bog'ini" tashkil qilgan.

Ko'plab jadid ma'rifatlari kabi Is'hoqxon Ibrat ham 1937- yil 75- yoshida qatag'on qurboni bo'ldi. Uning asarlari mustaqillik sharofati bilan bir necha marta nashr qilindi. Is'hoqxon Ibrat shoir va olim, ma'rifatparvar va matbachi, din arbobi va fidoiy inson, vatanparvar sifatida xalqimiz shuurida, ongida abadul abad yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Is'hoqxon To'ra Ibrat. Tanlangan asarlar. T.: «Ma'naviyat», 2005, -200 b.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish. T.: «Ma'naviyat», 2002, -400 b.
3. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U. va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. T.: «Ma'naviyat», 2004, -464 b.
4. Hamroyev Sh. E. Boshlang'ich sinflarda jadidlar merosidan foydalanish. Monografiya. Qarshi: "Fan va ta'lim", 2021, -216 b.
5. Hamroyev Sh. E., Karimov B. P., Muhammadiyev Sh. M. "Jadidlarning darsliklaridagi badiiy matnlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy tarbiyalash" Monografiya. Qarshi: "Fan va ta'lim", 2021, -186 b.

ONA TILI MASHG'ULOTLARIDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISHNING AFALLIKLARI

Bobojonov Sharif,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Maxanova Feruza Mamarajabovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolaning maqsadi ona tili o'qituvchilarini maktab amaliyotida hali keng qo'llanilmagan nostandart vazifalarning ayrim turlari bilan tanishtirishdir. Bizning tajribamizga ko'ra, ular darsni jonlantirishga yordam beradi. Vazifalarning g'ayrioddiyligi maktab o'quvchilarida ularni amalga oshirishning boshida hayratda qoldiradi, ish jarayonida quvonch, uning natijalarini ko'rib zavqlanadi, nafaqat o'rganilayotgan masalalarga, balki ona tiliga ham fan sifatida qiziqish uyg'otadi.

Abstract. The purpose of this article is to introduce native language teachers to some types of non-standard tasks that are not yet widely used in school practice. In our experience, they help to

enliven the lesson. The unusualness of the tasks amazes schoolchildren at the beginning of their implementation, the joy in the work process, the pleasure of seeing its results, arouses interest not only in the issues studied, but also in the native language as a science.

Kalit so'zlar: nostandart vazifa, nostandart mashqlar, muammoli vaziyatlar, rolli o'yinlar, noan'anaviy usullar, noan'anaviy diktantlar.

Key words: non-standard task, non-standard exercises, problem situations, role-playing games, non-traditional methods, non-traditional dictations.

Mustaqillikdan so'ng ona tili va uni o'qitishga bo'lgan e'tibor kuchaydi, yangi metodlar orqali maktab yoshidagi yoshlarni ona tilini yaxshi o'qitish va unga mehr tushirish bosh maqsad qilib olindi. Istiqlof farzandining ta'lim-tarbiyasi, jumladan, ona tili ta'limi murakkab va serqirra jarayon, uni davr talablariga javob beradigan darajada amalga oshirish ko'p omillarga bog'liq. Bunda davlat siyosati (davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoit), o'quv qurollari (darslik, qo'llanma sifati, saviyasi), ularning mazmunini o'quvchi ongiga singdirishda qo'llanadigan usul va vositalar (texnik, ashyoviy va hokazo), ta'limni amalga oshiradigan shaxs(o'qituvchi)ning kasbiy mahorati, shaxsiyati(jonkuyarliligi, vijdoni va hokazo), o'quvchining qobiliyati (zehni, xotirasi), uquvi, tarbiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi [8].

Aslida muammo sal boshqacharoq, ma'lumki, har yil, har bosqichda o'qitiladigan ona tili darsini qanday tashkil etish mumkin? Qanday qilib nostandart mashqlar orqali o'quvchini qiziqtirish mumkin?

Bu muammo uzoq vaqtdan beri til o'qituvchilarining e'tiborini tortib kelmoqda. Uning yechimini izlashning xilma-xilligi yorqin, g'ayrioddiy didaktik materialni jalb qilishda va nostandart vazifalardan foydalanishda namoyon bo'ladi.

Nostandart vazifa juda keng tushunchadir. U ushbu turdagi vazifalarni an'anaviy (standart) vazifalardan ajratish imkonini beradigan bir qator xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Nostandart vazifalarning asosiy farqlovchi xususiyati ularning "psixologiya samarali, ijodiy deb ataydigan faoliyat bilan" bog'liqliligidir. Boshqa belgilar mavjud:

- o'quvchilarning qo'yilgan ta'lim muammosini hal qilish yo'llari va variantlarini mustaqil ravishda izlash (taklif etilgan variantlardan birini tanlash yoki o'z variantini topish va yechimni asoslash);

- noodatiy ish sharoitlari;

- ilgari olingan bilimlarni notanish sharoitlarda faol takrorlash.

Nostandart vazifalar muammoli vaziyatlar (qabul qilingan bilimlardan foydalanish yo'lini topish kerak bo'lgan qiyin vaziyatlar), rolli o'yinlar va ishbilarmonlik o'yinlari va musobaqalar shaklida taqdim etilishi mumkin hamda qiziqarli elementlarga ega bo'lgan boshqa vazifalar (kundalik va fantastik vaziyatlar, dramatizatsiya, lingvistik ertaklar, topishmoqlar, "tekshiruvlar"). 5-sinf dan boshlab to'g'ri, ravon va boy nutqning asosiy vositasi bo'lgan so'zning turli jihatlariga, gap tuzishga alohida e'tibor qaratiladi.

Bu bosqich juda muhim bosqich va ona tilini anglash uchun bola hayotida katta o'rin egallaydi, shuning uchun ham biz izlanishlar davomida aynan 5-sinf ona tili fani doirasidagi qo'llanish mumkin bo'lgan nostandart metodlarni keltirib o'tamiz.

Har qanday turdagi maktabning, shu jumladan, bizning maktabning vazifasi ham o'zini takomillashtirish, mustaqil qaror qabul qilishga qodir, bu qarorlar uchun mas'uliyatni his eta oladigan shaxsni shakllantirish bo'lishi kerak, ularni amalga oshirish yo'llarini toppish esa o'qituvchining vazifasidir.

Nostandart mashqlardan foydalanish orqali o'quvchilarning bilim sifati, ularning bilim olish qobiliyati, shuningdek, bilish va motivatsion faoliyati sezilarli darajada oshadi. Va ular darslarga baho uchun emas, balki ta'lim va kognitiv motivlarni – o'zlarining o'sishi, o'zlarini yaxshilash motivlarini boshqaradilar. O'quvchilar o'quv dialogida sinfda faol ishtirok etadilar, o'ylash, tahlil qilish, asosli bahslashish, xato qilishdan va ularni tan olishdan qo'rqmaydilar. Lekin eng muhimi, bunday darslarda o'quvchilar va o'qituvchi o'zini qulay his qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shaykhislamov, N. (2020). The Significance and Significance of Modern Linguistic Trends in Uzbek Linguistics. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 16-18.
2. Shaykhislamov, N. (2020). Ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishning asosiy yo'nalishlari. Science and Education, 1(4), 174179.
3. Гончарова, Т. И. Когда учитель – властитель дум / Т. И. Гончарова, И. Ф. Гончаров. – М., 1991.
4. Загашев, И. О. Учим детей мыслить критически / И. О. Загашев, С. И. Заир-Бек, И. В. Муштавинская. - 2-е изд. – СПб: «Альянс «Дельта» совм. с издательством «Речь», 2003. – 192 с.
5. Курбанович, М. К. (2020). Инновационная деятельность как обязательный компонент личной педагогической системы преподавателя. Сўз санъати, (3), 219-225.
6. Панов, М. В. Как преподавать в школе лексику / М. В. Панов, В. В. Луховицкий. – М.: Чистые пруды, 2006. – Вып. 4. -32 с.

TEMURIYLAR DAVRIDA O'ZBEK TILI RAVNAQI

*O. Bo'riyev, QarDU dotsenti,
Sh. Bobojonov, SHDPI magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turon va Xurosonda o'zbek adabiy tili rivojlanishi va uning XX asr boshlarigacha davom etgan voqealar aks etgan. Mintaqadagi o'troq aholi ko'pchilikni tashkil etib, ziyolilari dastlab forsiyda so'zlashganligi haqida maqolada batafsil yoritilgan.

Abstract. This article describes the development of the Uzbek literary language in Turan and Khorasan and its events that continued until the beginning of the 20th century. The article describes in detail that the majority of the settled population in the region, and its intellectuals, initially spoke Persian.

Kalit so'zlar: tarix, til, taraqqiyot, madaniyat, ilm, turkiy til, o'troq aholi, asar.

Key words: history, language, development, culture, science, Turkish language, settled population, work.

Mamlakatning ikki buyuk madaniy o'chog'i (Turon va Xuroson) negizida sharqiy qarluq-chig'il-uyg'ur va g'arbiy o'g'uz-qipchoq; dialektlari asosida eski o'zbek adabiy tili tarkib topgan va u rivojlanishda to XX asr boshlarigacha davom etgan.

Keng xalq ommasining etnik asosini tashkil etgan o'troq aholi va uning ziyolilar qatlami dastlab ko'proq forsiyda so'zlashgan bo'lsalar, bu davrda aksariyat ko'pchilik turkiyda gaplasha boshlashgan. Bu esa temuriylar davriga kelib, mintaqa o'troq aholisi turkiy qatlamining etnik nufuzi ancha ortganligini ko'rsatadi. Amir Temur va temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlarda "turk", "turk elati" iborolari ko'plab uchraydi.

Aslida bu iboralar mamlakatda ko'proq turkiy etnik komponentlarning jonli tiliga tegishli bo'lib, ular eski o'zbek adabiy tilidan birmuncha farq qilgan, ya'ni uning tarkibida forsiy va arabiy atamalar ko'p bo'lib, uni oddiy aholi tomonidan tushunish birmuncha qiyin kechgan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy davrida shakllangan o'zbek adabiy tili xalqning jonli lahja tillaridan farq qilib, u aholi ziyoli qatlamining tili sifatida taraqqiy etgan.

Adabiy tilning oldingi asrlarga nisbatan rivojlangan, turkiy tilning forsiy va arablashgan shakli tarkib topgan bu davrda tilshunoslikka doir adabiyotlarda "turkiy" yoki "chig'atoy", ya'ni "eski o'zbek tili" deb nomlangan atamalar shakllangan. XIV-XV asrlarda vujudga kelgan eski o'zbek adabiy tili, asosan Alisher Navoiy asarlarida o'z aksini topgan. Bu turkiy tilning teki madaniy markazi asosida, ya'ni sharqiy qarluq-chig'il-uyg'ur va g'arbiy o'g'uz-qipchoq dialekt birliklari asosida tarkib topgan. Bu eski o'zbek adabiy tili Turon va Xurosonda keng o'rganilgan. U eski o'zbek adabiy tili sifatida XX asr boshlarigacha davom etgan.

Bu adabiy tilda "sart" atamasi ko'plab uchraydi. Bu atama etnik nom bo'lmay, bu haqda fanda turli qarashlarning mavjud bo'lishiga qaramay, uning muayyan bir etnosga tegishli ekanligi noma'lumdir. Sho'ro davri tarixnavisligida bu masalada rus sharqshunosi akademik V.V.Bartold qarashlari ustuvor bo'lib kelgan edi. Uningcha, sart atamasi tojik ma'nosini bildiradi, ammo sartlar

kelib chiqishi jihatidan turkiylashgan sug‘diylar bo‘lib, tojik va o‘zbeklarga tegishli muhim yashovchi aholining, savdo-sotiq va hunarmand ahlining umumlashma nomidir.

Turondan sharqiy o‘lkalarda savdo karvoni bilan borgan savdogarlar kelib chiqishi qaysi qavmga tegishli bo‘lishidan qat’iy nazar ular sartlar deb atalgan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida sart qadimgi turkchada “savdogar” ma’nosida berilgan. Dastlab, sartlar forsiyda va turkiyda so‘zlashgan bo‘lsalar, XVI-XVII asrlardan ular faqat turkiyda, eski o‘zbek tilida so‘zlashganlar. Demak, sart atamasining bir xalqqa tegishli deb aytish xato fikrdir.

Bu davrda adabiy tilning oldingi asrlarga nisbatan rivojlanayotgan turk tili vujudga kelgan. Mazkur adabiy til tilshunoslikka oid manbalarda “turkiy” yoki “chig‘atoy tili” deb nomlangan. Rivojlangan o‘zbek adabiy tili Alisher Navoiy davrida (XV asr ikkinchi yarmida) eng yuqori bosqichga ko‘tarilgan edi. Bu paytda adabiy tilning asosini Turonda va qo‘shni hududlarda ko‘plab o‘rganilgan turkiy til tashkil etgan. She’riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy lirik merosida turkiy urug‘ va qabilalar, ularning tutgan o‘rni to‘g‘risida nihoyatda qimmatli ma’lumotlar mavjud. Shoir g‘azallaridagi turli o‘rinlarda qipchoq, hayot, qo‘ng‘irot, og‘ar, yuz, ming, mang‘it, chilgut, barlos, arlot, sulduz, mo‘g‘ul, turkman, qalmoq, tarxon kabi turkiy qavmlar tilga olingan. Shoir yozganidek:

Sanamlar husnidin maqsud yor ulmush Navoiy

Agar barlos, agar tarxon, agar arlot, agar sulduz.

Alisher Navoiyning turkiy qavmlar haqidagi qarashlari alohida etnografik ilmiy-tadqiqotni talab qiladi, albatta. Manbalarga ko‘ra, Alisher Navoiyning nufuzli barlos bahodirlardan bo‘lgan otasi va bobosining ancha yer-suvlari va boshqa mol-mulklari mavjud bo‘lgan. Rus sharqshunos akademigi V.V.Bartold yozganidek: “Alisher Navoiy kelib chiqishi jihatidan temuriylarga, ayniqsa Umarshayx Mirzo avlodlariga yaqin turadi”. Alisherlar oilasi farzandlari Umarshayx Mirzo avlodlari bilan Ko‘kaldosh bo‘lganlar, sut emishganlar. Shoir “Nasoyim ul-muhabbat”da “....turk tili bilan qalam surdim” deb yozgan edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ta’rif beradiki: “Alisherbek naziri yo‘q kishi edi. Turkiy til bila to she’r aytub turlar, hech kim oncha ko‘p va xul aytqon emas”. Temuriyzoda Bobur Mirzo va uning atrofidagi eng yaqinlarining ko‘pchiligi ham barlos va qovchin urug‘lariga mansub kishilar edilar. Bu ikkala qavmlarning vakillari Hindistonga jonli tilida uchta asosiy sheva: qarluq, qipchoq va o‘g‘uz dialektlari mavjud edi. Shuningdek, ayrim qabilaviy lahjalarni ham uchratish mumkin bo‘lgan.

O‘zbek adabiy va jonli tili tojik tili bilan yaqin aloqada taraqqiy etgan. Turonda yashovchi aholi, xususan, Buxoro vohasida, Samarqand shahri va atroflarida, Farg‘ona vodiysining ba’zi qishloqlarida turkiy tilli aholining namoyandalari tojik tilida ham ko‘plab adabiy va tarixiy asarlar yozishgan. O‘rta Osiyoda IX-X asrlarda allomalar arab tilida, XI asr oxiri-XII asr boshlarida fors tilida ijod qilishgan. Amir Temur saltanati davridan boshlab, esa turkiy tilda yozish udum bo‘lgan. Yevropaning o‘rta asrlardagi sayyohi Tavernyening yozishicha, Sharq mamlakatlarida arab tili Qur‘on va ilm tili, fors tili nafosat tili, turkiy til esa siyosat va harb tili hisoblangan.

Zahiriddin Muhammad Bobur Andijon aholisi tili haqida shunday yozgan edi: “Eli turkdur. Shahar va bozorisida turki bilmas kishi yo‘qtur. Elining lavzi qalam bilan rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim Hiriyda nash‘u namo topibtur, bu til biladur”. Akademik V.V.Bartold ham Andijon haqiqiy turkiy shahar deb yozgan edi. O‘rta Osiyo aholisining tili ko‘p dialektli bo‘lib, adabiy tildan birmuncha farqlangan.

Shu davrda adabiy til tarkibidagi tojik va arab so‘zlarining soni ham ancha oshgan. Turonda turg‘un, muhim aholi ismlariga ko‘proq tug‘ilgan joylari shahar va qishloq nomlarini qo‘shib aytish an’anaga aylangan. Masalan, Ahmad Farg‘oniy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Yassaviy va boshqalar.

Turk hoqonligi davrida tashkil topgan turk elati esa hoqonlik inqirozga uchraganidan so‘ng tarqalib ketgan. Mazkur elatning ozroq qismigina turk etnik nomini saqlab qolgan va ular asosan Farg‘ona vodiysida, Zarafshonning tog‘ oldi adirlarida yashab, ko‘pchiligi o‘zbek xalqi etnik tarkibiga singib ketishgan. Turkklarning ayrim guruhlarini XIV-XV asrlarda o‘z etnik nomini saqlab qolgan edilar. Ammo turkiy xalqning jonli tili ko‘p lahjali bo‘lib, adabiy tildan birmuncha farq qilgan, o‘zbek adabiy tili tarkibida aynan shu asarlarning forsiy va arabiy so‘zlari ko‘p bo‘lgan.

Shuning uchun ham Alisher Navoiy davrida shakllangan o‘zbek adabiy tili xalqning jonli lahja tillaridan farq qilib, u aholining o‘qimishli ziyolilarining tili sifatida rivojlangan. Xalqning jonli yoki o‘zbek tili esa turkiy tillarning uch lahjasi asosida ko‘rilgan. Elshunos akademik K.Shoniyozovning

yozishicha:”Turonda o‘zbek adabiy va jonli tili tojik tili bilan aloqada rivojlangan. Bu tarixiy haqiqatdir. Chunki, Turonning markaziy va janubiy shaharlarida tojik etnik muhiti anchagina kuchli edi. O‘qimishli o‘zbek va tojiklar har ikki tilda bimalol so‘zlasha olar va erkin yozishgan. Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, turkiylarning barchasi yoshlar, keksalar, xizmatchilar va beklar sartlar tilini yaxshi tushunganlar. Buyuk shoir sart tili deganda o‘z zamonasining o‘zbek adabiy tilini tushungan, uning mutloq asosini esa, turkiy til lahjalari tashkil etgan.

Xulosa qilib aytganda, Turonda va Xurosonda o‘zbek adabiy tili tarkib topib, rivojlanishda to XX asr boshlarigacha davom etgan. Mintaqadagi o‘troq aholi ko‘pchilikni tashkil etib, ziyolilari dastlab forsiyda so‘zlashgan. Yuqorida ta’kidlanganidek, temuriylar davridagi tarixiy asarlarda “turk”, “turk elati” iboralari ko‘plab uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. <http://www.bilim.uz>.
2. U.Qoraboyev, G‘.Soatov “O‘zbekiston madaniyati”.
3. Mansurov, To‘xtaboyev “O‘zbekiston madaniyati va san’ati tarixi”.
4. 7-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi.

O‘ZBEK ADABIYOTIGA YETTI DONISHMAND OBRAZINING KIRIB KELISHI HAMDA ARASTU VA SUQROT OBRAZLARI TAHLILI

Umarova Gulmalika Qahramonovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Sharq mumtoz adabiyotida an’anaviy obrazlar mavjud bo‘lib, ular hikoya, afsona, doston va umuman ijod namunalarida takrorlanadi va barchaga ma’lum va mashhur bo‘lib kelgan. Bunday obrazlardan biri hakim obrazidir. Yaqin va O‘rta sharq mamlakatlari adabiyoti va tarixiy kitoblarida hakim, donishmand nomlari bilan atalib kelinadi.

Abstract. There are traditional images in Eastern classical literature, which are repeated in stories, legends, epics, and in general works of art, and have become known and popular to everyone. One of these images is the image of the ruler. In the literature and historical books of the Near and Middle Eastern countries, he is referred to by the names of ruler and sage.

Kalit so‘zlar: Sharq mumtoz adabiyoti, hakim, Arastu, Aflotun, Bilgamish dostoni, Alisher Navoiy, “Saddi Iskandariy”, doston, Suqrot va Farfanyus (Faysog‘urs).

Key words: Eastern classical literature, hakim, Aristotle, Plato, epic of Bilgamish, Alisher Navoi, "Saddi Iskandary", epic, Socrates and Farfanius (Faysoghurs).

Muqaddas yettilik tushunchasi yer yuzidagi deyarli barcha xalqlar uchun birdek e’tiborli hisoblanadi. Chunki bu raqam sehrli raqamlarning eng mashhuri bo‘lib, ayniqsa, Sharqda juda e’zozlangan. Bu raqamning kelib chiqishi va sayyoralar bilan bog‘lanishi haqida ma’lumot berar ekan, S.Hasanov Bobilning janubida yashagan shumerlarning diniy e’tiqodlari bilan bog‘liq holda deb tushuntiradi. Zoir Ziyotov “Shumerlar va Turon qavmlari” kitobida shumerlar aslida O‘rta Osiyo xalqlarining ajdodlari degan fikmi o‘rtaga tashlaydi. Bu xalqning ijodiyoti namunasi hisoblanmish “Bilgamish” dostonida yettilik ahamiyatli obrazlardan sanaladi. Jumladan, “Shumerlarnig epik poeziyasida muhabbat ilohasi Inanna Yer osti olamiga yetti darvoza oldidan o‘tadi, diniy ibodatxonadagi koinlar yetti darajaga bo‘linishadi va hokazo. Bu davrda hali Bobilning kuchli madaniyati, uning mashhur yetti sayyora - yetti asosiy iloh g‘oyasi shakllanmagan edi. Shumerlarning madaniyatini o‘zlashtirib, rivojlantirgan Bobil tamaddunida astronomiya ham asosiy o‘rin egallab, yer atrofidagi yetti sayyora (o‘sha davrdagi tasavvur bo‘yicha) olam va inson hayotiga ta’sir o‘tkazuvchi yetti iloh deb qabul qilindi. Yettilikka asoslangan hafta kunlari shakllandi. Yetti iloh kunlarning har birining homiysi deb belgilandi. Adabiyotshunos Zuhra Mamadaliyevaning “Lison ut-tayr obrazlari: ramz va majoz olami” kitobida bu haqida quyidagicha ma’lumotlar bor: “Islom dinining yakkaxudochilik g‘oyasi – Tavhid ta’siri Musulmon Sharqi tasavvurlarida olam muvozanati masalasida yettilik garmoniyasi diniy-ilohiy ahamiyatini pasaytirdi. Bobil diniy qarashlari va madaniyati orqali o‘zlashgan qahramonlar endi ilohlar emas, shunchaki sayyoralar sifatida talqin qilina boshlandi. Biroq bu garmoniya Sharq xalqlari ongiga shunchalik singib ulgurgan ediki, uni xalq tafakkuri va

iste'molidan butunlay chiqarib tashlashning iloji bo'lmadi. Bundan tashqari, yettilik islom dinida ham o'z e'tiboriga ega bo'lmoqda edi. Yagona tangri - Ollohning dunyoni yetti kunda yaratganligi, yetti do'zax-u undan bitta ko'p jannat, osmon va yerning yetti qavatligi tushunchasi me'rojnoma bilan bog'liq holda tasvirlanayotgan edi. Yetti sayyora haftaning yetti kuniga, yetti iqlimga va kishilar ongiga ta'sir o'tkazishi, homiylik qilishi, xosiyatli yoki xosiyatsiz ekanligi va hokazolar haqidagi qarashlar Musulmon sharqi astrologiyasida ham saqlanib qoldi. Garchi endi ular ma'budlar tugul, ilohiy kuchga mustaqil ega farishtalar darajasida bo'lmasalar ham, me'rojnomalarda tasvirlanishicha, islom payg'ambarining rikobini o'pib, uning qadamining yetganidan faxrga to'lsalar ham, har qalay, yashab qoldilar.

Aytish mumkinki, mumtoz adabiyotning ajralmas qismi bo'lmish tasavvuf adabiyotida ham "yetti" raqami ramziy ma'noga ega deb qabul qilindi. Tasavvufda "yetti maqom", "yetti hol" kabi atamalarga muvofiq ravishda "yetti iqlim", "yetti sayyora", "yetti olam" kabi ramziy timsollar paydo bo'la boshlagan. Tasavvufning avvalgi bosqichlarida to'rtga bo'lib tasniflangan nafs martabalarini naqshbandiyalar yettita deb belgiladilar. Ular quyidagilardir: nafi ammora, nafi lavvoma, nafi mulhama, nafi mutmainna, nafi roziya, nafi marziya va nafi komila (sofiya).

Navoiyning yetti donishmandi quyidagicha: Aflotun (Filotun), Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfmyus va Arastu. Dostonda Iskandar yonida jami besh yuz hakim borligi aytilib, shundan o'ntasi doimiy tarzda uning yonida ekanligi aytiladichiqqan bu mustaqil shahar-davlat keyinroq Makedoniyaning ta'siriga tushadi. Alisher Navoiy ilmni, ma'rifatni doimo ulug'lab qadrllovchi donishmand inson bo'lgan.

"Saddi Iskandariy" dostoni esa Navoiyning hakimlar obrazini yaqqol nomoyon etgan asari hisoblanadi. Naqumojis (Naqumohis, Nikomaxos, dostonda Aratuning otasi), Arastu (Aristotel), Filotun-Aflotun (Platon), Suqrot (Sokrat), Asqalinus (Iskilinus), Buqrot (Gippokrat), Hurmus (Germes) va Faysog'urs (Pifagor) lardir. Ma'lumki, qadim zamonlardan boshlab, antik yunon olimlari va faylasuflari, ayniqsa, Aristotel, Sokrat, Gippokrat va boshqalar Yaqin va O'rta Sharq xalqlariga ham yaxshi ma'lum edi, ularning ko'pgina asarlari arab tiliga tarjima qilingan va O'rta Osiyo hamda boshqa mamlakatlarning olimlari tomonidan sharhlangan, tahlil qilingan va ayrimlari ijodiy qayta ishlangan edi. Aristotel, Platon va boshqalar haqida afsona va rivoyatlar, badiiy asarlar paydo bo'lgan edi. Shubhalsiz, Navoiy bularning ko'pi bilan mukammal tanish edi. Biroq Navoiy "Saddi Iskandariy" da yunon olimlari va faylasuflarining tarixiy obrazlarini yaratish yoki ularning ilmiy faoliyati haqida ma'lumot berish, ijtimoiy falsafiy qarashlarini yoritish maqsadini o'z oldiga qo'ymagan. Asarning g'oyaviy-estetik maqsadi buni talab ham qilmas edi. Navoiy an'analarga amal qilib olimlarning nomlarini oladi-yu biroq ularning obrazlari orqali o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muammolarini, ta'lim-tarbiya masalalarini yoritmoqchi bo'ladi. U Iskandarni antik dunyodan o'z davriga to'g'rirog'i, o'z davrining progressiv xayol va orzular olamiga ko'chirgani kabi, olimlarni ham zamoni va zaminiga ko'chiradi. "Saddi Iskandariy" dagi olimlar o'z dunyoqarashi va ijtimoiy-siyosiy ideali bilan Navoiy davrining taraqqiyparvar mutafakkirlaridir. Ularning tilidan bayon etilgan fikr-mulohazalar Navoiyning o'z fikr-mulohazalaridir.

Davlat boshliqlari ilm-ma'rifat ahllarining, donishmandlarning kengashi va maslahati bilan ish olib borishi lozim degan g'oyani ilgari surgan Navoiy bir qator ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalarni olimlarning tili bilan bayon etadi. Bu ko'proq Iskandarning savoli va Arastuning javobi tarzida beriladi.

Hakimlar dostonidagi voqealarda, dostonning g'oyaviy motivlari rivojida juda katta o'rin tutadilar, dostonning bosh qahramoni Iskandar obrazini to'ldiradilar, takomillashtiradilar. Iskandar har bir masalada hakimlar bilan kengashadi, oqilona fikr-mulohazalariga amal qiladi, ularning ko'magi bilan muammolarni hal etadi, xavf-xatarlarni yengadi. Shu zaylda, "Saddi Iskandariy" dagi hakimlar o'z ilmiy faoliyatlari qobig'iga o'ralib qolmay, ijtimoiy-siyosiy hayotda faol qatnashadilar, ilm-fan, tafakkurning hayotiy, amaliy natijalari uchun kurashadilar. Navoiy ilm-ma'rifat ahllarining shunday bo'lishlarini istar, orzu qiladi.

Davlat boshliqlari ilm-ma'rifat ahllarining, donishmandlarning kengashi va maslahati bilan ish olib borishi lozim degan g'oyani ilgari surgan Navoiy bir qator ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalarni olimlarning tili bilan bayon etadi. Bu ko'proq Iskandarning savoli va Arastuning javobi tarzida beriladi.

Navoiy Iskandar hamda hakimlar obrazining munosabatlarini shunday yaqinlikda ifodalaydiki, ular shoh va mulozim emas balki yaqin do'stlardek tasvirlanadi. Iskandar istedodli olim, ilm-ma'rifatning jarchisi va homiysi edi. Yoshligida Naqumojisdan ta'lim olgan Iskandar butun umr bo'yi Arastu va Aflotun kabi olimlar bilan birga bo'ladi, ularning maslahati bilan ish tutadi, ilmiy faoliyatlariga homiylik qiladi. Chin hoqoni hadya qilgan o'ynayi Chindan ilhomlangan Iskandar olimlarni yangi ilmiy ixtirolarga ruhlantiradi. Aflotun va Suqrot boshchiligida olimlar yulduzlar olamini usturlubni, Arastu va Buqrot rahbarligidagi olimlar yer yuzidagi turli hodisalarni ko'rsatib beruvchi o'ynayi jahonnamoni kashf qiladilar. Iskandarning tashabbusi bilan o'lkalarning tabiiy va geografik xususiyatlari o'rganiladi, joylarda masofa ko'rsatuvchi belgilar o'rnatiladi. Bu ishlarining barchasini birma-bir sanashdan Navoiyning maqsadi har bir hukmdorga ilm-ma'rifatga, ta'lim-tarbiyaga e'tibor berish kerakligini va bu bilan har qanday davlat yuksalishini uqtirishga harakat qiladi. Hakimlar obrazini keng tarzda yoritishdan ko'zlangan maqsad ham aslida shu bo'lgan. Yuqoridagi aytilgan fikrlardan kelib chiqib shunday xulosaga kelindi:

1. Abdurahmon Jomiyning "Xiradnomayi Iskandariy" va Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonlari deyarli bir davrda, ya'ni 1485-yilda yaratilgan. Hazrat Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni hajman ancha yirik bolib 7215 baytdan iborat. Bu Jomiy dostoni bilan taqqoslaganda 3 baravar katta demakdir. Abdurahmon Jomiy o'z dostonida Iskandarning jahongirlikiga emas, balki uning donishmandligiga asosiy e'tiborini qaratgan bo'lsa, Alisher Navoiy esa adolatli shoh haqidagi orzularini Iskandar timsolida gavdalantiradi.

2. Iskandar Zulqarnayn ham hakim darajasidagi inson chunki bu donishmandlarni bir joyga to'plab, ularga turli xil narsalarni kashf qilishni topshirganining o'zi ham uning hakimligidan darak beradi.

3. Hakimlar hayotda turli davrlarda yashagan bo'lsalarda asarda aynan bir davrning olimlari tarzida ifodalangan. Bu esa Navoiyning turli hakimlarning yashagan davri emas, ularning yaratgan ilmlari har doim kerakli ekanligini uqtirgandek go'yo.

4. Navoiy har qanday shoh atrofida hakimlar bo'lishi va ularning maslahati bilan ish qilishi lozim ekanligini ushbu dostonida aytib o'tgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 19-oktabrdagi "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-4865-sonli Qarori // <https://lex.uz/docs/5054929>
2. "Alisher Navoiy: qomusiy lug'at" / Mas'ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. 2 jildlik. 2-jild. – Toshkent: Sharq, 2016. – 480 b.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / Mas'ul muharrir: B.Valixojayev. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2004. – 264 b.
4. Jomiy Navoiy haqida // Navoiy zamondoshlari xotirasida: [To'plam] / [Tuzuvchi: B.Ahmedov]. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. – 224 b.
5. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. I–X jildlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.

MIGEL DE SERVANTESNING "DON KIXOT" ROMANIDAGI MAQOLLAR TASVIRI

Faxriyor Tilovov,

ShDPI O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi,

Ilmiy rahbar: M.Sanayev,

Tillar fakulteti Yoshlar bilan bo'yicha dekan o'rinbosari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Migel de Servantesning "Don Kixot" asarida keltirilgan maqollar va uning ishlatilishi tadqiq etilgan. Maqol dono xalqning uzoq yillar davomida ko'rgan-kechirganlari, tajribalari, mehnatlari asosida yuzaga kelgan serma'no so'zlar ekanligi ushbu maqolada aks etgan.

Abstract. This article explores proverbs and their use in Miguel de Cervantes' Don Quixote. It is reflected in this article that proverbs are the words of a wise people based on what they have seen, experienced, and worked for many years.

Kalit soʻzlar: maqol, hikmatli soʻz, maqollar otasi, yaroqbardor, sehr, donolik, xalq, fikr.

Key words: proverb, wise word, father of proverbs, useful, magic, wisdom, people, thought.

Maqol ibratli va hikmatli, purmaʼno soʻzlardir. U shunday sehrga egaki, soʻzga husn beradi, fikrni tushunib olishni osonlashtiradi, uni yorqin va taʼsirchan qiladi. Shu tufayli har bir insonning nutqini bezash uchun maqol unga hamrohlik qiladi. Maqol dono xalqning uzoq yillar davomida koʻrgan-kechirganlari, tajribalari, mehnatlari asosida yuzaga kelgan sermaʼno soʻzlaridir. Maqollarda xalqning urf-odati, tarixi, turmush-tarzi, feʼl-atvori, madaniyati va butun borligʻi aks etadi. Ularning shu xususiyati uchun ham obrazlar tilida jilvakor tarzda tasvirlanadi, sohir qalam ustalari oʻzlarining badiiy asarlarining shirali va boʻyoqdor mazmunini yoritishda maqollardan unumli foydalanadilar. “Maqollar oʻz tabiatiga koʻra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda oʻz maqollariga ega boʻlmagan xalqning oʻzi yoʻq” [2.91]. Darhaqiqat, nafaqat bizda balki dunyo adabiyotida ham maqollardan oʻrinli foydalaniladi. Masalan, Migel de Servantesning “Don Kixot” asaridagi Sancho Pansa obrazi tilidan koʻplab maqollar aytilgan. Hatto asarda u turmush oʻrtogʻi Teresa tomonidan “maqollar otasi” deya tariflanadi. Asarda uning koʻplab maqol ishlatishidan norozi boʻlgan Don Kixotga qarata Sancho: “Xudo haqqi, senyor, marhamatli janobimning bekorga jahllari chiqyapti. Men bisotimdagi maqollarni ishlatganimga namuncha oʻzingizni qiynamasangiz? Axir, mening maqollardan boʻlak hech qanday davlatim yoʻq-ku. Mana hozir ham xayolimga bir necha maqol kelib qoldi, xuddi oʻz oʻrnida tagʻin, goʻyo savatdagi noklardek terilib turibdi” [1.492] deya javob beradi. Maʼrifatparvarlik davrida yozilgan ushbu asarda oʻqimishli boʻlmagan, ilm-u irfondan bexabar, oddiy yaroqbardor Sancho oʻzining maqollardan oʻta koʻp foydalanganligini “donolik” sifatida baholaydi. Shu oʻrinda Don Kixot ham maqollarni oʻrinli ishlatish haqida yaroqbardoriga quyidagicha tanbeh beradi: “Yodingda tut, Sancho, men agar maqollar oʻz oʻrnida keltirilsa, aslo qarshi emasman, bordi-yu ular oʻrinsiz qalashtirib tashlanaversa, gapning tuzini ketkazib qoʻyadi” [1.490]. Chunki rostan ham bu obraz tilidan ishlatilgan maqollar suhbat jarayoniga bazi hollarda mos tushsa, bazi hollarda, suhbat mavzusiga aloqador boʻlmaydi. Sanchoning oʻzi ham buni tan olib shunday degan: “chunki mening kallamda kitoblardagidan ham koʻproq maqol bor. Gap boshladimmi, tamom, hammasi birdaniga tilimga kelaveradi yopirilib. Shunda men tilimga kelib qolgan dastlabki maqolning oʻrinli-oʻrinsiz ekanligi bilan hisoblashmay turib aytib yuboraveraman” [1.489]. Don Kixot boʻlar-boʻlmasga maqol ishlatayotgan yaroqbardoridan norozi boʻlgan vaqtda ham, “Maqollar otasi” suhbat jarayoniga taalluqli boʻlmagan bir necha maqollarni oʻz gapida qistirib oʻtadi. Masalan, Barmogʻingni aql tishi ostiga suqma; Yurgan yoʻlingdan qolma, suymaganga suykalma deyishsa bir ogʻiz soʻz qaytarma; Xurmachani toshga urasanmi, toshni xurmachagami – baribir. Bu maqollarga sharhlar keltirayotganda ham, yana maqollar shodasidan foydalanadi. Ular quyidagilar: Toʻrt tomoning qibla, yoʻlingdan qolma; Ikki oʻn besh – bir oʻttiz; Oʻzgada nuqson koʻrsang, oʻzingni benuqson dema. Sanchoning oʻrinsiz keltirgan bu maqollari sababli suhbat mavzusi tamomila oʻzgarib ketadi. Bundan tashqari asarning boshidan to oxiriga qadar Sanchoning maqollardan xabardorligini koʻrsatish uchun ishlatilgan maqollardan namunalar keltiramiz. Oʻz yaqinlarningning ichidagisini bilib olish oson emas ekan; Kambagʻalning ovi yurishsa ham, davi yurishmaydi; Oʻtgan ishga salavot; Balo izlaganga tegsin; Urganingiz un oshi, suyganingiz soʻk oshi; Qoʻrqqanga qoʻsha koʻrinar; Osilgan odamning uyida argʻamchidan gap ochishmaydi; Uzoqdagi dumbadan yaqindagi oʻpka yaxshi; Tanlab-tanlab tozisiga uchrab, soʻngra pushaymon qilmang; Urgan ustiga tepgan; Taqdir gʻildiragi tegirmon toshidan tez aylanadi; Eshakka asal berishmaydi; Shoxga urganda tuyoq zirqiraydi; Osilsang baland dorga osil; Koʻrpanga qarab oyoq uzat; Qoʻlingga kelib qoʻngan baxt qushidan foydalanolmasang, vaqtni boy bersang, keyinggi atangging asqatmaydi; Oʻlimning qulogʻi kar; Toma-toma koʻl boʻlur; Bosh omon boʻlsa doʻppi topiladi; Yaxshi niyat yorti mol; Bunaqa munozaraga chaqa ketsa arziydi; Qurolsiz ovga chiqsang oyogʻing ostida quyon oʻrmalar; Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi, yomonga yaqin yursang balosi yuqadi; Har toʻkisning bir aybi bor; Bebaxt doʻstlar uchrashsa mushkul osonlashar; Yaxshi yaqin yursang yetarsan mureddga, yomonga yaqin yursang qolarsan uyatga; Tanasi boshqa dard bilmas; Shoh ham, gado ham bitta soʻqmoqdan oʻtishadi; Yugurgannikimas, buyurganniki; Oʻlimdan boshqa hamma narsani toʻgʻrilasa boʻladi; Ogʻzi qiyshiq boʻlsa ham, boyning oʻgʻli gapirsin; Borniki

farmon bilan, yo‘qniki armon bilan; Karta ulashilayotgan paytda chiylanmaydi; Kimki bong ursa xatardan holi turadi; Olish berishning hisobini qilishga bosh ishlatish kerak; Xudoning tonggi hamma uchun barobar otadi; Senga sigir in‘om qilsalar tizginini ham so‘ra; Ko‘p yashagan ko‘pni ko‘radi; Teng tengi bilan tezak qopi bilan; Burgaga achchiq qilib, ko‘rpaga o‘t qo‘ymasin; O‘zi suv ichadigan quduqqa tupurmasin ekan; Oyni etak bilan yopib bo‘lmaydi; Kanorada hamma vaqt lahm go‘sh t bo‘lavermaydi; Eshakning aybi uchun egarni jazolamaydilar; Uyqu – o‘lim, uyquga ketgan bilan o‘likning o‘rtasida uncha farq yo‘q va ho kazolar.

Asarda doimiy hamsuhbat bo‘lgan Don Kixot va Sancho Pansa bilim jihatdan bir xil mavqega qo‘yiladi. Sababi Don Kixot juda ko‘p kitob o‘qigani bilan uni uqimagan va hayotda qo‘llay olmaydigan inson, Sancho esa na o‘qishni, na yozishni biladi-yu, ammo maqollar xazinasini o‘zida jamlagan. Uni o‘z o‘rnida qo‘llash uchun esa unda yetarli bilim yo‘q edi. Demak, ikkalalari ham ilm-u marifatdan yiroq, xayolparast insonlardir. Roman oxirida Sancho o‘rinsiz maqollar aytmaslikka va “tuzalishga harakat qilaman” deya qaror qiladi. Sancho bilan bir muddat birga yurgan Don kixotda ham maqollar aytishga qobiliyat yuzaga keladi. Aslida asarda Sancho obrazi orqali ispan xalqining xalq og‘zaki ijodidagi maqol, matal, ibratli so‘zlardan namunalar keltirilgan. Bu asar bizning tilga Sotiboldi Yo‘ldoshev tomonidan tarjima qilinguncha ekvivalent sifatida bizning maqollardan ham samarali foydalanilgan, chunki bilamizki maqollar so‘zma-so‘z tarjima qilinmay, shu tilda mavjud ma‘nodoshi olinadi.

Xullas, asardagi ishlatilgan jamiki hikmatli so‘zlar insonni uyg‘oqlikka, poklikka, sergaklikka, to‘g‘riso‘zlikka, halollikka undaydi. Umuman olganda, asar to‘laligicha ma‘rifatparvarlikka intilish g‘oyalari bilan teran sug‘orilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Migel de Servantes Saavedra. Don Kixot. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2016.
2. K. Imomov va boshqalar. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. –T.: “O‘qituvchi”, 1990.
3. T. Mirzayev. O‘zbek xalq maqollari. –T.: “Sharq”, 2005.

O‘QUVCHILARGA INGLIZ TILINI O‘RGATISHDA SCRATCH DASTURLASH TILIDAN FOYDALANISH

*Normurodova Sadoqat Xoliqulovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o‘quvchilariga til o‘rgatishda Scratch dasturlash tilidan foydalanishning bir qator afzalliklari keltirib o‘tilgan. Scratch orqali o‘qitishning muammo va loyiha usulidan foydalanish mumkinligi, afzalliklari ko‘rsatib o‘tilgan. Scratch dasturlash tili bolalar uchun maxsus ishlab chiqilgan oson va intuitiv dasturlash muhiti ekanligi asoslanib berilgan.

Abstract. This article highlights a number of advantages of using the Scratch programming language in teaching language to schoolchildren. The possibility and advantages of using the problem and project method of teaching through Scratch are shown. The Scratch programming language is based on the fact that it is an easy and intuitive programming environment designed specifically for children.

Kalit so‘zlar: metodika, dasturlash, vizual rivojlanish, Scratch, ijodiy fikrlash, ta‘lim, o‘yin, animatsiya, xarakter, sahna.

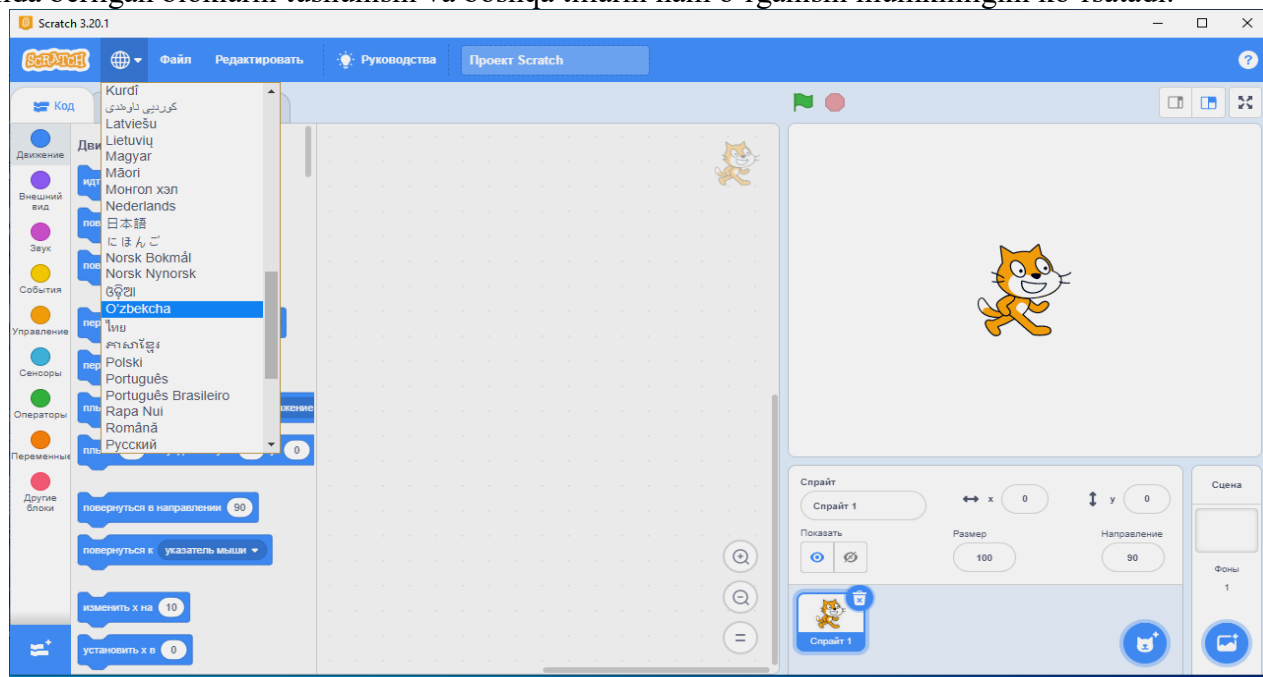
Key words: methodology, programming, visual development, Scratch, creative thinking, education, game, animation, character, scene.

Bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri yoshlarimizni til o‘rgatish va zamon talabiga mos fikrlashga yo‘naltirish hisoblanadi. Bu esa tayyor mahsulotlarni ishlatish emas, balki mahsulotni o‘zini ishlab chiqishni rivojlanishiga olib keladi. Buni informatika faniga bog‘laydigan bo‘lsak o‘quvchilar tayyor dasturlarni ishlatishni emas balki dastur tuzishni o‘rganishlari kerakligini anglatadi. Bugungi kunda yosh avlod axborot texnologiyalaridan foydalanish borasida katta tajriba va bilimlarga ega, ammo yangi texnologiyalar yordamida dasturlarni yaratish, ulardan til o‘rganishda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish sezilarli darajada emas. Xuddi ular o‘qiy oladi-yu, ammo yozolmayotgandek.

Agar o'quvchilar kompyuter dasturlari, mobil ilovalar, veb-saytlar, o'yinlar yoki boshqa dasturlarni yaratishni o'rganishni istashsa dasturlashni o'rganishlari kerak. O'quvchilar kompyuterda mavjud barcha imkoniyatlarining asosi dastur ekanligini yaxshi bilishadi, lekin ular dasturlash tillarini murakkab hisoblashib o'rganishdan chetlashishadilar. O'quvchilar dasturlash tillari haqida o'ylashganda, sintaksis qoidalarini o'rganish kerakligi, to'rtburchak qavs va nuqta qo'yish joylari to'g'risida doimo bosh qotiradilar. Hozirda esa ushbu muammoni bartaraf etadigan, dasturlashni oson va qiziqarli o'rgatadigan Scratch dasturlash tili maktabning 5-sinf informatika darsligida kiritildi. Bu dasturlash tili o'quvchilarni ijodiy fikrlab, dinamik o'yinlarni yaratib, dasturlashni o'rganishlarida ilk qadamlarini tashlashlarida yordam beradi. Asta-sekin odamlar dasturlash ko'nikmalarining muhimligini anglay boshlamoqlar. Dasturlash bolalar uchun ko'plab yangi hodisalarni, o'rganish uchun ko'plab yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Xuddi o'qish va yozish kabi: agar siz o'qish va yozishni bilsangiz, siz juda ko'p turli xil narsalarni o'rganishingiz mumkin. Avval o'qishni o'rganasiz, keyin esa o'rganish uchun o'qiysiz. Xuddi shu narsa dasturlash bilan sodir bo'ladi: avval siz dasturlashni o'rganasiz, so'ngra o'rganishni dasturlashtirasiz. Raqamli dunyoda eng muhim va zarur til bu dasturlash tili.

Shu o'rinda Scratch dasturida til o'rganishdagi afzalliklari haqida qisqacha to'xtalib o'tsak. Scratch - bu sodda va ishlatilishi oson, bolalar va o'spirinlar uchun yaratilgan vizual voqealarga yo'naltirilgan dasturlash muhiti. Scratch rivojlantirish muhiti - bu nisbatan yaqinda ishlab chiqilgan, 8 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan o'quvchilar uchun o'yin dasturlari, animatsiya, animatsion personajlar va turli xil qiziqarli narsalarni ishlab chiqish imkoniyatini beradigan vizual dasturlarni ishlab chiqish tizimi. Shu bilan bir qatorda o'quvchilarga til o'rgatishda qator imkoniyatlaridan foydalanish mumkin.

Scratch Logo tili va Lego konstruktori g'oyalarining davomi sifatida yaratilgan. Scratch 1.4 Squeak tilida yozilgan, 2.0 va 3.0 Internetda ishlashga qaratilgan. Scratch 2.0 Flash va ActionScriptda qayta yozilgan. Scratch 3.0 (hozirgi versiyasi) Scratch 2.0 ning takomillashtirilgan versiyasidir va HTML5-da WebGL dvigatelidan foydalangan holda tayyorlandi, bu unga mobil qurilmalar va planshetlarda ishlashga imkon berdi. Scratch bolalar uchun Massachusets texnologiya institutida dasturchilarning kichik guruhi tomonidan ishlab chiqilgan [Sam Patterson, 2016:98]. Amaldagi versiyasi Scratch 3.0 bo'lib, 2019-yil yanvar oyida chiqarilgan. Scratch dasturlari grafik bloklardan iborat bo'lib, ularning sarlavhalari interfeys uchun tanlangan tilga bog'liq. O'zbek tilini ham o'z ichiga olgan 50 ta interfeys tilidan birini tanlash mumkin (1-rasm). Bundan ko'rinib turibdiki o'quvchi o'z ona tilida berilgan bloklarni tushunishi va boshqa tillarni ham o'rganishi mumkinligini ko'rsatadi.

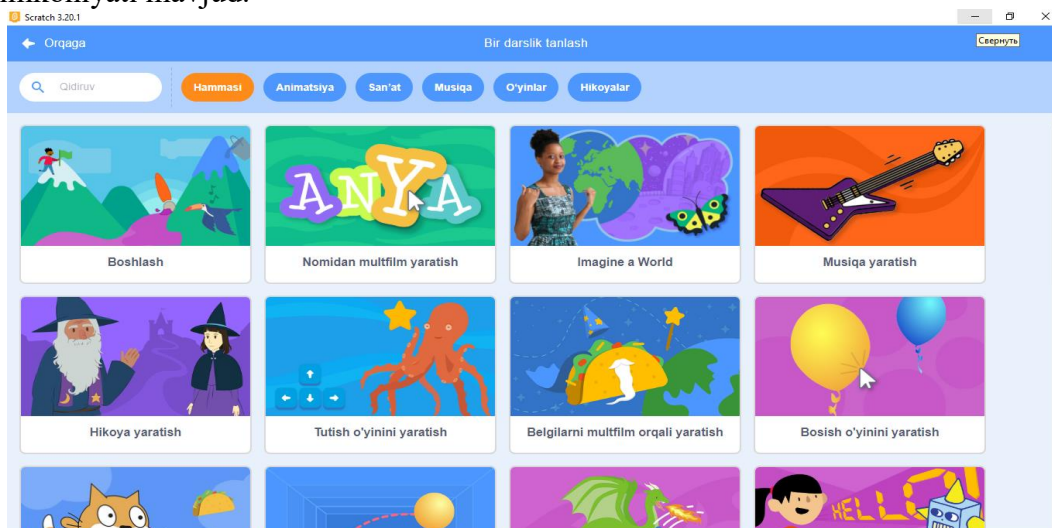

1-rasm. Scratchda til tanlash imkoniyati

Scratchda til tanlash imkoniyati o'quvchilarni informatika sohasidagi dasturlash uchun kerak bo'ladigan buyruqlarni ingliz yoki boshqa tillarda ham o'rganish imkoniyatini beradi. O'quvchi birinchi galda o'z ona tilida dastur algoritmini tuzib olishi va uni osongina til tanlash imkoniyatidan foydalangan holda boshqa tillarga o'zgartirishi mumkin.

Hozirgi kunda bolalarga bilimlarni tayyor shaklda uzatish emas, balki ularni o'rganishga o'rgatish, nafaqat ma'lumot to'plash va yodlashga, balki uni mustaqil ravishda olish qobiliyatini va tanqidiy baholashni o'rgatish zarur [Патрик Гриффин, 2019:58]. O'z navbatida, ulkan axborot oqimida ishonchli, to'liq, dolzarb ma'lumotlarni olishlari uchun ishonchli manbalar bilan ishlash, asosiy mantiqiy operatsiyalarni bajarish, kuzatuvlar o'tkazish, ma'lumotlarni turli yo'llar bilan tartibga solish, o'z fikrlarini malakali ifoda etish va taqdim etish kabi ko'nikmalarni shakllantirish kerak.

Xuddi shu vazifalarni amalga oshiradigan Scratch dasturining yana afzallik tomonlaridan biri bu dastur darsliklarining mavjudligidir (2-rasm). Ushbu darsliklardan o'quvchilar o'zlari mustaqil o'rganish imkoniyati mavjud.

2-rasm. Scratch dasturi darsliklari va turlari.

Bu imkoniyatlardan kelib chiqib o'quv jarayonida Scratch dasturidan foydalanish o'quvchilarda quyidagi qobiliyatlarni rivojlantiradi:

- kognitiv motivlar va yangi bilimlarni o'zlashtirishga qiziqishni shakllantirish;
- diqqat va kuzatuvchanlikni, tashabbuskorlikni, qat'iyat va mehnatsevarlikni rivojlantirish;
- o'rganilayotgan materialni tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini o'rnatish, mavjud bilimlarni muammolarni hal qilishda qo'llash qobiliyatini rivojlantirish [C.B.3yeva, 2019:54].

Bugungi kunda muvaffaqiyatga erishish uchun, yangi narsalarni o'rganishingiz kerak, nostandart muammoning ijodiy yechimini topish zarur. Jamiyatda tobora ko'proq nostandart vaziyatlarga duch kelmoqdamiz, unda ijodiy fikrlash zarur. Shunday qilib, ijodiy fikrlash va harakat qilish qobiliyati har qachongidan ham muhimroqdir. Scratch yordamida bolalar o'z qobiliyatlarini rivojlantirish, boshqalarning ishlarida yordam berish va shunga o'xshash narsalarni qilish imkoniyatiga ega, lekin o'zlariga xos, o'z g'oyalarini ifoda etishlari va dunyo bo'ylab boshqalar bilan bo'lishishlari ham mumkin.

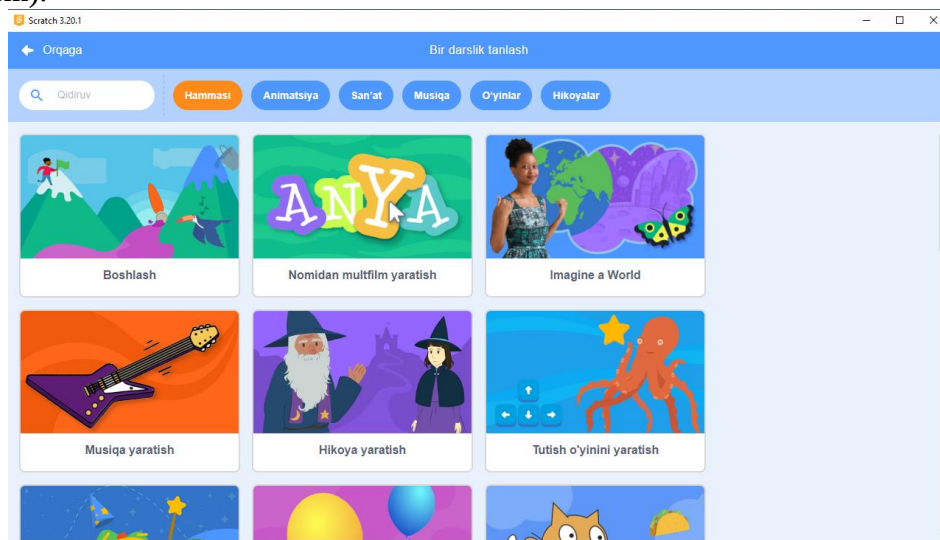
Bundan tashqari, ular Scratch tilida dasturlashni o'rganganlarida, bolalar nafaqat mantiqiy va algoritmik fikrlashni, balki multimedia bilan ishlash ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar, faol, izlanuvchan o'rganish va har xil dasturlash uchun sharoitlar yaratiladi. Bolalar kompyuter dasturlarini tushunishni va yaratishni, turli muammolarni yechishda kompyuterdan foydalanishni o'rganadilar. Shunday qilib, eskirgan "kompyuter foydalanuvchisi" tushunchasidan "axborot makonining yaratuvchisi va hammuallifi"ga o'tishni amalga oshiradilar.

Massachusetts Texnologiya Institutining Media-laboratoriyasining LEGO Papert professor-o'qituvchisi Mitchell Resnikning fikricha – "Dasturlash - o'qish va yozish savodxonligi kabi yuqori darajada bo'lishi kerak". Ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy fikrlashni o'rganishga jalb qilish, yangi texnologiyalar va texnikalarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Darhaqiqat, maktab yoshidagi bolalarda ijodiy fikrlash yuqori darajada bo'ladi. 7 dan 10 yoshgacha - intellektual va bevosita o'quv faollik, 11 dan 15 yoshgacha - tengdoshlari bilan muloqotga intilish, jamiyatda mavjud munosabatlarni o'zlashtirishga harakat, 16 dan - 18 yoshgacha - bilim va ta'lim olish, kasb egallashga harakatlar kuzatiladi [Л.С.Выготский, 1997:7].

Ko'rib chiqilayotgan dasturiy ta'minot muhitining asosiy afzalliklaridan yana biri, u bepul dastur bo'lib, har bir o'quvchi Internetdan dastur yuklab olib, ushbu dasturlash studiyasida o'qishni,

ishlashni va til o'rganishni boshlashi mumkin. Chunki dasturlash tili mihitida uni o'rganish uchun dastur namunalari berilgan bo'lib, o'quvchilar ushbu namunalar orqali ham tilni mustaqil o'rganishlari mumkin (3-rasm).

3-rasm. Mustaqil o'rganish uchun namunaviy dasturlar jamlanmasi.

Scratch dasturida til o'rgatishda muammo va loyiha usuli deb nomlangan o'qitish usullarini qo'llashga imkon beradi. Tilning asosiy konstruksiyalarini o'rganib chiqib, dasturning imkoniyatlarini o'rgangandan so'ng, kerakli dasturni ishlab chiqish va loyihalashtirish vazifasi beriladi. Ular turli xil ssenariylarni o'z ichiga olishi mumkin, mavzular o'qituvchi o'quvchilarning yosh mezonlarini hisobga olgan holda beriladi, masalan, "Mening sevimli qahramonlarim", "Mening sevimli mashg'ulotim", "Yangi hikoyalar"; reklama uchun animatsion kliplar; she'riy va ertakdagi hikoyalar; ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fanlar asosida animatsion loyiha ishlab chiqish va boshqalar. Bu imkoniyatlarning barchasi o'quvchida dasturlash bilan birgalikda tilni o'rganishdagi qiziqishini ortishiga sabab bo'ladi.

Taqdim etilgan o'qitish texnologiyasi o'quvchilarga dasturiy til imkoniyatlarini o'rganish, "Informatika va Axborot texnologiyalari" fanini o'rganish, ularning amaliy va texnologik ahamiyatini aniqlash uchun turtki beradi. Scratch ishlanmalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu dastur juda oson va tez o'rganilishi bilan bir qatorda til o'rganish uchun ham ximat qiladi.

Dasturiy ta'minot loyihalarini yaratish uchun Scratchda barcha kerakli vositalar mavjud: dasturlash tili, til mexanizmi (tarjimon), grafik muharriri, yordam tizimi, namunaviy loyihalar, rasmlar va ovozli fayllar kutubxonasi. Xulosa qilib aytganda, Scratch - bu turli xil dasturiy loyihalarni yaratish uchun vosita: multfilmlar, o'yinlar, reklama roliklari, musiqa, "jonli" rasmlar, interaktiv hikoyalar va taqdimotlar, kompyuter modellari, muammolarni hal qilish uchun o'quv dasturlari: trening, ma'lumotlarni qayta ishlash va namoyish qilish, modellashtirish, asboblarni boshqarish va til o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Super Scratch Programming Adventure! Learn to Program. — No Starch Press, 2012. — 160 p. — ISBN 978-1-59327-409-2, 978-1-59327-531-0.
2. Sam Patterson. Ch. 6. Scratch and Other Web-Based Progtamming Platforms // Programming in the Primary Grades: Beyond the Hour of Code. — Rowman & Littlefield, 2016-03-21. — 121 c. — P. 49—58. — 98 p. — ISBN 9781475825459
3. «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://hr-portal.ru/article/navyki-xxi-veka-novaya-realnost-v-obrazovanii> – Дата доступа: 07.03.2019.
4. С.В.Зуева Исследовательские умения учащихся: сущность и классификация умений, критерии и уровни сформированности – [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://econf.rae.ru/article/10187> Дата доступа: 07.03.2019.
5. Л.С.Выготский. Воображение и творчество в детском возрасте. 1997 г. (7 стр)

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ, КАК НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ ИНТЕРАКТИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

*Джалилова Дилором Сирожиддиновна,
старший преподаватель ШГПИ
кафедры русского языка и литературы*

Аннотация. Исследуя нашу тему, мы пришли к выводу, что, в первую очередь, чтобы понять природу коммуникативной речи нужно исследовать сущность интерактивных методов при развитии речевой деятельности студентов. И именно по этому вопросу существует множество разноречивых суждений, мнений, теорий. Проще было бы постулировать некоторые положения и дать определения основным понятиям, чем рассматривать воззрения разных авторов на коммуникативную речь. Однако сделать это трудно хотя бы потому, что, может быть, никакая другая педагогическая проблема не является столь значимой для педагогов.

Ключевые слова: форма речи, виды развития коммуникативной речи студентов, важные и актуальные слова, эффективного общения, демократизация дифференциация и индивидуализация процесса обучения.

В процессе общения мы, безусловно, хотим, чтобы наша речь была понятна собеседнику, а информация, которую мы ему сообщаем, была воспринята именно так, как этого хотим мы, а не каким-либо иным образом. Когда мы говорим о сочинении, мы должны помнить, что сочинение – это особая форма речи, письменной. А раз это форма речи, то она тоже должна следовать параметрам хорошей речи. Чтобы письменная и устная речь была воспринята читающим или слушающим именно так, как мы этого хотим, она должна соответствовать условиям общения и коммуникативным задачам речевых партнеров, то есть должна быть коммуникативной целесообразной.

Именно коммуникативный подход осуществляется при оценке речи с позиций ее коммуникативных. По определению ученого, «коммуникативные качества речи — это реальные свойства ее содержательной или формальной стороны. Именно система этих свойств определяет степень коммуникативного совершенства речи. Коммуникативная ситуация и ее составляющие тесно связаны с коммуникативными качествами речи.

Коммуникативные качества речи - параметры, которые охватывают все аспекты текста, а их соотношение и степень проявления в тексте зависят от жанра и стиля высказывания, от индивидуальных особенностей студентов. Всего принято выделять девять коммуникативных качеств, в соответствии с которыми речь оценивается как «хорошая» или «плохая». Правильность, чистота и богатство (разнообразие) речи относятся к структурным коммуникативным качествам. Точность, логичность, выразительность, уместность, доступность, действенность – к функциональным коммуникативным качествам⁸³. Учитель - главная на земле профессия. Не будь его, не было бы ни физиков, ни лириков. Некому было бы строить дома, корабли, управлять самолетами и решать сложнейшие проблемы современной политики. Я сердечно благодарен учителю – первооткрывателю человеческой души, первопроходцу, пролагающему путь в будущее. Айбек Муса Ташмухамедов. Академик Л. В. Щерба писал, что именно родной язык помогает в овладении вторым языком, организует его усвоение. Вопрос о би-и полилингвальности вызывал также большой интерес и у Л. С. Выготского. Исследователь убежден в том, что именно родной язык помогает не только усвоению второго языка, но и становится основой общего развития, а лучше всего усваивается второй язык непосредственно в сенситивный период. Овладение этим языком должно опираться на методологические принципы, учитывающие концепцию непрерывного образования в республике, в основе которой лежат демократизация дифференциация и индивидуализация процесса обучения, опора на национально-культурные традиции и общечеловеческие ценности.

Верно говорят о том, что не знающий своего родного языка не знает своей родословной, своих корней. У этого человека нет будущего. Не познав языка человека, никогда не познаешь

его души. Родной язык есть неистощимая сокровищница всего духовного бытия человеческого. Ф.И. Буслаев. Овладение языком – разносторонняя деятельность, но стержнем ее должен быть курс грамматики, имеющий практическую направленность. Новые образовательные технологии предлагают инновационные модели построения учебного процесса, где на первый план выдвигается взаимодействие учителя и студента нацеленная на решение как учебной, так и практически значимой задачи⁸⁴. Современные требования к уроку ставят перед учителем много новых задач, одна из которых – научить студентов самостоятельно добывать знания. Говоря об уроке, мы часто обращаем внимание на его типы: современный, нетрадиционный, интегрированный, модельный. Зачастую педагоги, на словах пропагандирующие самые прогрессивные идеи, используют в своей работе методики, влияющие на формирование знаний, а не на развитие личности учащегося, несмотря на то, что в наличии есть необходимый дидактический материал: технологические и диагностические карты, проблемные ситуации, современные наглядные, технические средства обучения. Если говорить о моделировании урока как о технологии преобразования его содержательного компонента в средство реализации основных целей, то можно охарактеризовать его как моделирование, создание или воспроизведение какого-либо объекта с определенными качественными характеристиками, в результате чего получается модель – образец. Когда мы обращаемся к содержанию образования, можно выделить основные его источники: с одной стороны, окружающий мир (живая и неживая природа, социальный опыт), с другой – сам ребенок, его потребности. Уроки отличаются разнообразием методов, а также инновационных приемов, подчиняющихся общим требованиям: Инновационные технологии позволяют разработать в современной методике следующие подходы в обучении к языку: $\frac{3}{4}$ анкетирование; $\frac{3}{4}$ тестирование; $\frac{3}{4}$ обсуждение проблемных вопросов; $\frac{3}{4}$ творческие задания; $\frac{3}{4}$ обучающие игры; $\frac{3}{4}$ внеурочные методы обучения. Уроки, тесно связанные с жизнью, несущие элементы нравственного воспитания, быстро усваиваются студентами превращаются в их нравственное кредо. Личность относится к индивидуальным характеристикам, стилю, поведению, мышлению, отношению, его собственному уникальному способу восприятия вещей и видения мира. Генетические факторы, семейное происхождение, разнообразие культур, окружающая среда, текущие ситуации играют решающую роль в формировании личности. То, как вы ведете себя с другими, отражает вашу личность. Все ценят и уважают человека с приятным характером. Юсуф Хас Хаджиб- великий мыслитель Средней Азии, также ценит в своем творчестве знания. Ученый сравнивает знания с такими вещами, как богатство, одежда и грудное вскармливание. Он пишет о необходимости чувствовать и понимать знания и познания, о том, что познание тесно связано с воспитанием, чем раньше воспитывается ребенок, тем больше желание учиться.

Навыки эффективного общения играют решающую роль в оттачивании личности. Коммуникация помогает людям выражать свои мысли наиболее убедительно. Ваши мысли, чувства и знания должны передаваться наиболее желательным образом, и эффективные коммуникативные навыки помогут вам в этом.

В книге Титова С.В. говорится, что мышление напрямую связано с возрастанием сложности самой структуры мысли. Оттого как построена мысль зависит и развитие всех последующих мыслительных операций. Человек должен хорошо говорить, чтобы оставить свой след. Помните, никто не воспримет вас всерьез, если вы не овладеете искусством выражать себя ясно и наиболее убедительно.

Не все люди наделены прекрасными коммуникативными навыками; они приобретают то же самое со временем и практикой. Люди с хорошими коммуникативными навыками, как правило, обладают более яркой и впечатляющей личностью, чем те, у кого есть проблемы в общении, поскольку взаимодействие с другими не является для них проблемой. Люди, обладающие эффективными коммуникативными навыками, могут легко общаться с другими людьми, будь то их коллеги по работе, сверстники, семья и так далее.

Эффективные коммуникативные навыки укрепляют связь между людьми. Также говорят, что это улучшает межличностные отношения с другими людьми.

Тщательный подбор слов важен для эффективных коммуникативных навыков. Вам действительно нужно знать, о чем вы говорите. Никогда не знаешь, что может навредить другому человеку. Никогда даже не думайте о том, чтобы быть грубым по отношению к кому-либо.

Говорите убедительно, чтобы собеседник понял, о чем вы собираетесь говорить. Ваш стиль речи имеет огромное влияние на вашу личность. Всегда помогает медленная речь, поскольку она позволяет подобрать подходящие слова, а также отражает задумчивость. Выделите важные и актуальные слова, чтобы другой человек осознал их важность.

Уверенная речь – ключ к яркой и яркой личности. Не проявляйте признаков нервозности при общении с другими людьми. Нет смысла нервничать до тех пор, пока вы сами не уверены в том, о чем говорите. Установите правильный зрительный контакт с другим человеком. Не оглядывайтесь по сторонам, общаясь с другим человеком.

Не играй словами. Никогда не пытайтесь кого-то обмануть, иначе вы можете попасть в ловушку позже. Всегда нужно говорить прямо по делу.

Для эффективных коммуникативных навыков важно быть хорошим и терпеливым слушателем. Понаблюдайте, слушает ли вас другой человек или нет. Позвольте другому человеку также говорить в случае вопросов или недоразумений.

Развитие личности должно начинаться в раннем возрасте студента, что является истинным отражением его внутренней сущности. Его можно определить, как набор черт, которые формируют внутреннее и внешнее существо человека с организованным образцом поведения, который делает человека отличительным. Характер, поведение, отношение и окружение - вот некоторые из качеств, которые формируют личность человека. Это помогает обрести уверенность в себе, повысить самооценку, положительно повлияет на коммуникативные навыки и восприятие мира. Студенты должны развить общительный и впечатляющий характер, что повысит качество обучения.

Список использованной литературы:

1. Дзуличанская Н. Н. Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций // Наука и образование: электронное научно-техническое издание, 2011.
2. Долгих М.В. Развитие коммуникативной компетенции студентов вузов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2007. – 23 с.
3. Долгова В. И. Понятие коммуникативной компетентности в психолого-педагогических исследованиях // Концепт. – М., 2015. – Т. 31. – С. 81-85.
4. Захарова Е.П. Коммуникативная компетенция: проблемы типологии ее составляющих и их роли в дискурсах разных типов // Русский язык: исторические судьбы и современность: Материалы IV международного конгресса исследователей русского языка. 20-23 марта 2010 года. – М.: МГУ, 2010. – С. 115-116.
5. Титова С. В. Коммуникативная культура. От коммуникативной компетентности к социальной ответственности. - Санкт-Петербург, 2009.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA REDUPLIKATSIYA TUSHUNCHASI TALQINI VA ULARNING TEMATIK KONNOTATIV GURUHLANISHI

Begimkulova Dilobar Baxtiyor qizi,
Qarshi davlat universiteti
[*begimkulova9092@mail.ru*](mailto:begimkulova9092@mail.ru)

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida reduplikatsiya tushunchasining talqin etilishi, ularning tilda namoyon bo‘lishining o‘ziga xosliklari hamda lisoniy xususiyatlari qiyosiy tahlil etilgan. O‘zbek va ingliz tillarida reduplikatlar hamda juft va takror so‘zlarning tematik konnotativ tasnifi borasidagi o‘xshash va farqli jihatlarini muhokama qilingan.

Abstract. This article compares the interpretation of the concept of reduplication in the English and Uzbek languages, the peculiarities of their manifestation in the language, and the linguistic features. The similarities and differences in terms of the thematic connotative classification of reduplicates and double and repeated words in Uzbek and English languages are discussed.

Kalit soʻzlar: reduplikatsiya, reduplikativ birlik, juft soʻzlar, toʻliq reduplikatsiya, qisman reduplikatsiya.

Key words: reduplication, reduplicative unit, pair of words, complete reduplication, partial reduplication.

Reduplikatsiya hodisasi jahon tillari tizimidagi juda koʻp sonli tillarda mavjud boʻlib, u barcha tillarda u yoki bu koʻrinishda (fonetik, morfologik, sintaktik) faollashadi. Chunki oddiy takrorlanish, ikkilanish hodisasi deyarli barcha tillarda kuzatiladi va u turli lisoniy sathlarga tegishli hodisa sanaladi [D.Begimqulova, 2021: 218].

Zamonaviy tilshunoslikda reduplikatsiya mavzusiga oid nazariy adabiyotlarning tahlili shuni koʻrsatadiki, ushbu tadqiqot obyekti tilshunoslar tomonidan dunyoning turli tillarida turli xil yondashuvlardan foydalanilgan holda oʻrganilgan. Shu sababli ham ushbu hodisaning taʼrifi, xarakteri, til tizimidagi oʻrni borasida fikrlar xilma-xilligi va qarama-qarshiliklari mavjud.

Nafaqat reduplikatsiya terminologiyasi, balki hanuzgacha ushbu hodisa toʻgʻrisida noaniq tasavvur va koʻplab mulohazalar mavjud. Chunki tadqiqotchilar asarlarida ularga nisbatan “kam ahamiyatli, asosan hazilomuz, soʻzning bir qismi yoki barchasi takrorlanadigan lugʻatni boyitish uchun xizmat qiluvchi manbaa” [D.Minkova va b., 1998:18], “soʻz ichida va soʻzdan tashqari ikkilanish” [O. Kryuchkova va b., 2000:261], “til oʻyini hodisasi” [A.Zaripova, 2019:35], “morfologik soʻz hosil qilish jarayoni, unda soʻzning baʼzi bir qismi ikkilanadi” [Sh. Inkeles, 2006:417], “morfemik jarayon” yoki “suprasegmental morfemalar” [Yu. Maslov, 1987:139], “soʻz va uning qismlarining notasodifiy takrori” [F.Rojanskiy, 2011:256], “grammatik ikkilanish” yoki “soʻz ichida dublikatsiya effekti” [Sh.Inkeles va Ch. Zoll, 2005:1] kabi taʼriflarni uchratishimiz mumkin. Yuqorida keltirilgan taʼriflardan ushbu hodisani flektiv, derivativ yoki kompozitsion hodisa sifatida baholash mumkin. Shu nuqtai nazardan reduplikativlikni u aynan qaysi til sathiga (fonologik, morfologik, sintaktik, leksikologiya) tegishli hodisa ekanligi borasida qatʼiy fikrlar yoʻq.

Shuni taʼkidlash lozimki, koʻp sonli tadqiqotlarda reduplikatsiya asosan fonologiya va morfologiya kesishgan nutqda paydo boʻlgan deb taʼkidlanadi. Reduplikativ shakllar fonomorfologik birliklar boʻlishidan qatʼiy nazar maʼlum bir mazmunga ega boʻladi, yoki gapda, nutqda maʼlum funksiyalarni bajaradi [E. Moravcsik, 1978:298].

Reduplikatsiya hodisasi ingliz va oʻzbek tillarida mavjud boʻlishiga qaramay ularning tilda namoyon boʻlishi, klassifikatsiyasi turlicha talqin etiladi va bu ikki tilda reduplikativ birliklarni maʼlum bir tizimga solib oʻrganish mushkul. Ammo shunisi maʼlumki, ingliz tilida reduplikatsiya deb ataluvchi lisoniy hodisa shakli, funksional jihati, yasaliish qonuniyatlari, qoʻllanilish uslubi jihatlaridan oʻzbek tilidagi takror va juft (qisman) soʻzlarga toʻgʻri keladi. [B.Begimqulova, 2022:220]

Oʻzbek tili tilshunosligida takrorning asosiy ikki koʻrinishi, yaʼni takror (odatdagi takror) va ikkilanish (udvoenie, reduplikatsiya) farqlanadi. Takror maʼnoni kuchaytirish, intensivlik va emotsional boʻyoqni bildirish uchun xizmat qiladi. Masalan, (1) *Kim, kim keldi?* (2) *Kim-kim keldi?* (1) misolida oddiy sintaktik takror aynan kim kelganligiga urgʻu bermoqda, (2) holatida esa *kim-kim* reduplikativ birlik hisoblanib, “kimlar” maʼnosida koʻplikni ifodalab kelmoqda. A.Hojiyev birinchi holatni “oddiy takror”, ikkinchi holatni esa “takroriy soʻz” yoki “soʻz takrori” deydi va ularni bir biridan farqlash lozimligini aytadi [A.Hojiyev, 1965:88]. Ammo, aksariyat oʻzbek tili grammatikasiga oid adabiyotlarda oddiy takror va reduplikatsiya umumiy holda takror yoki takror soʻzlar deb yuritiladi.

S. Rahimov, B. Umurqulovlar soʻzlarni ularning tuzilishiga koʻra sodda, qoʻshma, hamda juft soʻzlarga boʻlib, juft soʻzlarni oʻzaro tenglanish yoki takrorlanish asosida birikuvchi juft soʻzlar deb ataydilar. Yaʼni ular *shod-xurram*, *zavq-shavq*, *kiyim-kechak* kabi birliklarni ham, *bora-bora*, *togʻ-togʻ*, *kula-kula* kabi birliklarni ham juft soʻzlar deb ataydilar. Bir soʻz bilan aytganda ularning talqiniga koʻra takror soʻzlar juft soʻzlarning bir koʻrinishi boʻlib ular takrorlanish asosida hosil qilingan juft soʻzlar deb eʼtirof etilgan [S.Rahimov va B.Umurqulov, 2003:74].

Reduplikatsiya hodisasini tadqiq etish bilan bogʻliq birlamchi qiyinchiliklardan biri materiallarning nutqning turli qatlamlarida yotishidir. Reduplikatlar tildagi leksik qatlam bilan bogʻliq nostandart birliklar sifatida oʻrganila boshlagan boʻlsada, keyinchalik ularni nutqning semantik, pragmatik, stilistik sathlarida oʻziga xos funksiyalarda qoʻllanilish imkoniyatlari koʻzga tashlandi. Ular adabiy va ogʻzaki soʻzlashuv nutqida koʻrinishlari hisoblangan shevalarda, jargonlarda, argolarida,

vulgarizmlar va boshqalarda nutqning bo'yoqdorligini, noodatiy ifoda usullarini qo'llanilishi kabi lingvomadaniy xususiyat kasb etishi aniqlandi.

Nutq uslublaridan, ilmiy uslub terminologik bo'lmagan leksik birliklarni qo'llash, o'quvchiga/tinglovchiga hissiy ta'sir ko'rsatish bilan tavsiflanmaydi. Shu sababli reduplikatlarning qo'llanilishi nuqtai nazaridan, shakliy o'xshashlik jihatidan tillararo qiyoslanganda o'xshashlikni kuzatish mumkin. Nutqning badiiy, adabiy, so'zlashuv va publitsistik uslublarida esa norasmiy leksik va ifoda birliklaridan foydalanishga ruxsat beriladi, chunki asosiy maqsad nutqning ta'sirchanligi, qulayligi, tezkorligi va yengilligiga erishishdir.

Reduplikatlarning ma'nolarini tahlil qilishda kontekstual tahlil birlamchi ahamiyatga ega, chunki ular asosan og'zaki so'zlashuv uslubga xos birliklar bo'lganligi tufayli ham lug'atlarda, yozma manbalarda har doim ham qayd etilmaydi. Shu bilan birga, reduplikatsiya anchayin jonli hodisa bo'lib, u turli kontekstlarda turli semantik, sintaktik funksiyalarni ifodalashi mumkin. Reduplikatlarning funksional ifodasi tarkibini tashkil qiluvchi quyidagi xil tematik-konnotativ guruhlari aniqlandi.

Tovushlarga taqlidni ifodalovchi reduplikatlar. Ushbu guruh reduplikatlarning tematik-konnotativ guruhlari ichida eng katta guruhni tashkil etadi. O'zbek va ingliz tillarida taqlidga turlicha nom va o'ziga xos ta'rif berilgan. Yevropa tillari keng tarqalgan va asli yunon va lotin tillaridan kelib chiqqan "onomatopoeia" so'zi "nom berish" ma'nosini ifodalaydi va olamdagi mavjud tovushlardan paydo bo'lgan so'zlar sifatida talqin qilinadi. O'zbek tilshunosligida esa ular taqlid so'zlar deb nomlangan bo'lib, ular insonlar, hayvonlar, narsalar-buyumlar, hodisalarning tovushini, holatni va obzarini taqlid qiluvchi so'zlar sifatida izohlangan. O'zbek tilidagi singari holat va obrazni ifodalagan so'zlar boshqa tillarda taqlidiy so'zlar doirasiga kiritilmasligi va boshqa grammatik funksiyani bajarishi mumkin. Misol uchun, *jilpang-jilpang, jirt-jirt, lapang-lapang, likang-likang, lik-lik, lo'q-lo'q, mo'lt-mo'lt* kabi misollar holat va obrazga taqlidni ifodalaydi. Ingliz tilida esa, onomatopoeiyek so'zlar hisoblanuvchi birliklarning barchasi tovushni taqlid qilishini ko'ramiz. Misol uchun, *hish-hish, woo-woo, baa-baa, gobble-gobble, hoo-hoo, meow-meow, oink-oink, quack-quack, quark-quark, quit-quit, see-see, swee-swee, trill-trill, tu-tu, twee-twee* va hkz.

Shunday qilib, reduplikatlarning ushbu tematik-konnotativ guruhiga ma'no va shakliy xususiyatlariga kora tabiatda uchraydigan turli xil tovush manbaalariga, xususan, insonlar, hayvonlar, qushlar, tabiat hodisalari, asbob uskunalar va boshqa turli jonli-jonsiz manbaalardan chiqadigan tovushlarga hamda harakat-holat va hodisa obraziga taqlidni ifodalovchi reduplikatlarni kiritdik va bu guruh har ikkala tilda ham tashkil etuvchi reduplikatlar soni jihatidan eng katta guruhni tashkil e'tadi.

Xarakter-xususiyatni ifodalovchi reduplikatlar. Ushbu guruhda kishilarning, narsa-buyumlarning xarakter-xususiyatlarini tavsiflovchi sifatlar o'rin olgan. Misol uchun, o'zbek tilida *manman, o'sha-o'sha, qavat-qavat, burda-burda, tilim-tilim, xol-xol, yo'l-yo'l, ayqash-uyqash, kalta-kulta* va hkz., ingliz tilida *girly-girly, go-go, goody-goody, plotty-plotty, frou-frou, dingly-dangly, rickety-rackety, wishy-washy* va hkz.

Yana bir alohida guruh bu inson nutq faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi reduplikatlar. Ushbu guruh nisbatan katta guruhni tashkil etadi. Buning sababi, inson va uning nutqiy faoliyati jamiyatda yetakchi o'rinni egallaydi. Shaxs kommunikativ aktning subyetki sifatida namoyon bo'ladi va u inson muloqotining asosiy tarkibiy qismidir. Bu guruhda insonlarning nutqiy harakatlarini ifodalovchi, xususan, gapirish, suhbatlashish, kulish, yig'lash, baqirish, pichirlash, ming'irlash va ularga aloqador bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi reduplikatlar jamlangan. Misollar, o'zbek tilida *hingir-hingir, ho'ngir-ho'ngir, mish-mish, qaqir-quqir, vag'ir-vug'ir, vag'-vug', g'ing-ping, chuv-chuv, dedi-dedi, g'idi-g'idi, g'idi-bidi, bariq-chaqir, adi-badi, qahqah* va hkz., ingliz tilida *gobble-gobble, talkee-talkee, glut-glut, pech-pech, tut-tut, yum-yum, blankety-blank, talky* va hkz.

Kishilarni nazarda tutuvchi reduplikatlar. Ushbu guruhda insonlarning turli xil ijtimoiy aloqalari, ya'ni, oila a'zolar, qarindoshlar, do'stlar, hamkasblar va boshqa turli ijtimoiy munosabatda bo'lgan kishilarni ifodalovchi, umumiy ma'noda, kishilarni nazarda tutuvchi va so'zlovchi tomonidan ularga murojaat qilishda ishlatiladigan reduplikatlar jamlangan. Misollar, o'zbek tilida *yom-yom, girgir, kazo-kazo, mehmon-pehmon, nevara-chevara, teng-to'sh, qo'ni-qo'shni, yosh-yalang*, va hkz., ingliz tilida *buddy-buddy, barbar, dum-dum, gale-gale, gaw-gaw, pop-pop, dimber-damber, gew-gaw, peewee* va hkz.

Bolalar nutqiga xos bo'lgan reduplikatlar. Bolalar nutqiga xos reduplikatlar yodda saqlab qolish uchun juda qulay, ritmik ohangdorlikka ega, hamda hissiy bo'yoqdorlikka ega. Bu guruhda nafaqat bolalarning o'zlari tomonidan hosil qilinadigan, balki kattalar tomonidan hosil qilinib, bolalar bilan muloqotda, ularga murojaat qilishda ishlatiladigan birliklar ham o'rin egallagan. Albatta, ushbu guruhda keltirilgan birliklar keyingi guruhlarda ifodalangan umumiy semantik mazmunni ifodalashi mumkin, ammo, biz ularni alohida guruhga jamlashni lozim topdik. Sababi, avvalo, bu reduplikatlarni qo'llash doirasi chegaralangan. Ular faqatgina bolalar va ularga aloqador bo'lgan kontekstlarda qo'llaniladi. Kontekstdan tashqarida ushbu birliklarning referenti nomalum bo'lib qoladi. Misollar, o'zbek tilida *at-at, baba, chipchip, dada, dit-dit, dut-dut, bep-bep, bobo, momo, kaka, tata, oh-oh, mama* va hkz., ingliz tilida *wawa, baba, boo-boo, choo-choo, din-din, gee-gee, mama, papa, pee-pee, wee-wee*, va hkz.

O'yin va sport turlariga aloqador reduplikatlar. Ushbu guruhga aloqador reduplikatlar ham ko'p sonli bo'lib, unda sport turlari, xalq va bolalar o'yinlari turlarini ko'rsatuvchi reduplikatlar o'rin olgan. Misollar, o'zbek tilida esa *eshak-eshak, mindi-mindi, uycha-uycha, mehmon-mehmon, xola-xola, sotuvchi-sotuvchi, paqpaq, tirtir, aji-aji* va hkz., ingliz tilida: *housey-housey, patty-pat, thrush-a-thrush, kit-cat, ping-pong, flim-flap, flip-flap, pinkie-winkie, hocus-pocus* va hkz.

Oziq ovqat va ichimliklar sohasi bilan bog'liq bo'lgan reduplikatlar. Misollar, o'zbek tilida *chapchap, dim-dim, chaq-chuq, choy-poy, non-pon, jiz-biz, meva-cheva, qand-qurs, chupa-chups* va hkz. ingliz tilida *bonbon, couscous, hotchpotch, roly-poly* va hkz.

Hayvon va o'simliklarni ifodalovchi reduplikatlar. Misollar, o'zbek tilida *agar-agar, taktak, jag'jag, mol-hol* va hkz., ingliz tilida *mot mot, ylang-ylang, aye-aye, chow-chow, wonga-wonga, coco, piggy-wiggy* va hkz.

Yana bir guruh bu qonun va jinoyatchilikka oid reduplikatlar. Ushbu guruhda firibgarlik, politsiya faoliyatiga oid hamda giyohvand moddalar va alkogolni ifodalovchi reduplikatlarni uchratishimiz mumkin. Misollar, o'zbek tilida, *mast-alast, ellik-ellik, qitday-qitday* va hkz., ingliz tilida *razz-matazz, hocus-pocus, cop-shop, boomboom, wacky-tobbacky, ha-ha, ju-ju, coco, boozy-woozy* va hkz.

Vaqt va paytni ko'rsatuvchi reduplikatlar ham o'zbek tilida keng qo'llanilishini, ammo ingliz tilida buday reduplikatlar mavjud emasligini aniqladik (*ahyon-ahyon, goh-goh, ba'zan-ba'zan, o'qtin-o'qtin, hali-hali, sira-sira, hech-hech, shu-shu, erta-mertan, hali-beri*).

Bundan tashqari, navbatdagi ikki guruhga mansub bo'lgan birliklar ingliz tilida talaygina, o'zbek tilida esa deyarli uchamasligini aniqladik. Ular, kiyim-kechak va zargarlik buyumlari (ingliz tilida *pretty-pretty, pretty-pretties, pom-pom, jim-jams, knick-knack, nick-nack, rickrack, tussie-mussie*), san'at, musiqa, raqs va folklor sohalariga aloqador reduplikatlar (*strumstrum, cancan, nonny-nonny, hippety-hop, pink-a-pink, flicflac, hip-hop, boogie-woogie*, o'zbek tilida *yor-yor, xo'sh-xo'sh*);

Bundan tashqari ingliz tilida bir qancha haqoratomuz, evfimistik va tabu reduplikativ so'zlar mavjudligini aniqladik. Ular asosan, qora tanli insonlarga nisbatan ishlatiladigan haqoratomuz birliklar (*nig-nog, ning-nong, fuzzy-wuzzy*) shu bilan birga jinsiy munosabat va jinsiy a'zolari nazarda tutuvchi evfimistik reduplikatlar (*hanky-panky, hoo-hoo, rumpy-pumpy*). O'zbek tilida bunday birliklarni aniqlamadik.

Yuqoridagi barcha tematik-konnotativ kategoriyalar reduplikatlarning tilimizda keng tarqalganligi ko'rsatadi. Garchi, ikkala tilda ham reduplikativ shakllar keng tarqalganligi va so'zlovchilar tomonidan tilda faol qo'llanilishiga qaramasdan, ularning tematik-konnotativ tasnifiy xususiyatlariga oid farqlarni kuzatdik. Misol uchun, atoqli otlarning reduplikatlanish holatlari, miqdor va paytni ifodalashda reduplikativlardan foydalanish hamda haqorat va evfimizmizmni ifodalash uchun reduplikatsiyadan foydalanish va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Moravcsik Edith. Reduplicative constructions // *Universals of Human Language*, Vol. 3.— 1978. — P. 297-334.
2. Hojiyev A.A. *O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar*. —T.: 1965. —B.143.
3. Rahimov S., Umurqulov B. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. —T.: O'qituvchi, 2003.
4. Begimqulova D.B. Ingliz va o'zbek tillarida reduplikativlikning fonologik shakllanishining qiyosiy tahlili // *O'zMU xabarlari*, 1/6. — 2021. B. 218-220.

5. Begimqulova D.B. Ingliz va o'zbek tillarida reduplikativlik tushunchasi talqini // O'zMU xabarlar, 1/12. — 2022. B. 220-223.
6. Minkova D. & R. Stockwell. The origins of short-long allomorphy in English // Advances in English historical linguistics. — Berlin: Mouton de Gruyter. 1998. — P. 211-241. P-18
7. Крючкова О.Ю. Редупликация как явление русского словообразования: дис. ... д-ра филол. наук. — Саратов: Саратов. гос. ун-т. 2000. — 261 с.
8. Зарипова Алина Мавлитовна. Национально-культурная специфика редупликации в английском и турецком языках на материале социальных сетей // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика, Vol. 16 (4). — 2019. — P. 34-37. P-34.
9. Sharon Inkelas. Reduplication // Encyclopedia of language and linguistics. — Elsevier: Oxford. 2006. — P. 417–419. P-417
10. Юрий Сергеевич Маслов. Введение в языкознание. — Москва: Высшая школа. 1987. — 272 с. C-139.

O'ZBEK TILI MADANIYATLARARO MULOQOT VOSITASI SIFATIDA

Hakimova Feruza Jamshid qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola tilshunoslikning lingvokulturologiya sohasiga bag'ishlangan bo'lib, til va madaniyat bog'liqligi haqida olimlar fikrlari va mulohazalari, madaniyatning til orqali muloqotga kirishishi haqida so'z yuritilgan.

Abstract. This article is devoted to the field of linguistics and culture, and the opinions and opinions of scientists about the relationship between language and culture, and the communication of culture through language are discussed.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, madaniyat, til, muloqot, millat, so'z, fikr, mulohaza, meros, tarix.

Key words: linguistic culture, culture, language, communication, nation, word, thought, reasoning, heritage, history.

Olimlar “madaniyat” atamasini turlicha izohlaydilar. A. Vejbitskaya madaniyatning Klifford Gerts taklif qilgan, ayniqsa, samarali bir ta'rifini keltirdi. Unda aytilishicha, madaniyat - bu ramzlarda mujassamlashgan mohiyatlarning tarixiy jihatdan shakllanadigan modelidir. Bu meros qoldiriladigan tasavvurlar tizimi bo'lib, ular yordamida odamlar o'zaro bir-biri bilan muloqotda bo'lishadi va ularning hayot haqidagi bilimlari hamda hayotiy qoidalari shu tasavvurlar asosida qayd qilinadi va rivoj topadi. Tarixdan meros bo'lib kelgan va rivoj topgan, hozirda ham birdek ahamiyatga egaligi bilan “madaniyat” atamasi muhimdir. E. Sepir madaniyatni mazkur jamiyatning ish yuritishi va fikrlashi uchun asos bo'ladigan narsa sifatida ta'riflagan. Bu esa butun jamiyatga aloqadorligi va rivojlanishiga asos bo'lishidan darak beradi. Shunday qilib, madaniyat- insonlarni tarix, an'analar va qadriyatlarga muvofiq farqlovchi har qanday mamlakatning yagona ramzi yoki xususiyatlarning majmuasidir. Madaniyat inson hayotida hamda jamiyat taraqqiyotida ahamiyatli rolni o'taydi.

Madaniyat va til tushunchalari bir-biridan ajralmas, yonma-yon turuvchi tushunchalardir. Til ijtimoiy hodisa sifatida insonlar orasidagi muloqotni yo'lga qo'yadi, ma'naviy yuksalish, ijtimoiy - iqtisodiy yutuqlarga erishish imkonini beradi. Bularning natijasida til bir hududda yashaydigan turli millatlarning o'zaro muloqoti, turli munosabatlari va oqibatda madaniyatlararo munosabatni yo'lga qo'yadi va shu jihatdan ham tillarni o'rganishda madaniyatlararo muloqotning ijtimoiy ahamiyati katta. Hozirgi kunda chet tillarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratilyapti. Bu faqatgina boshqa tilda yaxshi so'zlashish uchungina emas, tilini bilib madaniyatini yaxshiroq tushunishga ham yordam beradi. Chet tillarini o'rganish bu insonlar va turli millatlar o'rtasida mavjud to'siq va chegaralarni bartaraf etishga, yer yuzidagi yashovchi barcha xalq vakillarining bir-birlarini to'g'ri tushunishlariga hamjihatlik va o'zaro murosada yashashlariga ham xizmat qiladi. Ta'kidlash joizki, E. Sepirning yozishicha, “Til madaniyatning to'planishi va uning tarixan meros qoldirilishida katta rol o'ynashi shubhasiz. Til madaniyatni rivojlantiradi, saqlaydi va ulashadi”. Til bilan madaniyatning o'zaro munosabatlari

talqin etish nihoyatda murakkab ish. Til, tafakkur, madaniyat- bular har doim harakatda, o'zgarishda bo'ladigan hodisalardir. Ularni o'rganish ham bir -biriga bog'liq holda kechadi.

Lingvokulturologiya – “til va madaniyat” ning uzviy aloqadorligi, uning shakllanishi va rivojlanishini aks ettirib til va madaniyatni birga o'rganivchi soha. Lingvokulturologiya til va madaniyatning bog'liqligini o'rganadi. XX asrning 90-yillarida tilshunoslik bilan madaniyatshunoslik orasida yangi fan “Lingvokulturologiya” paydo bo'ldi. Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V. A. Maslova ushbu sohaning rivojini uch boshqichga ajratadi.

- 1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi.
- 2) lingvokulturologiya alohida soha sifatida ajratilishi.
- 3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi.

V. V. Vorobyev “lingvokulturologiya- sintezlovchi toifadagi kompleks ilm sohasi bo'lib, u madaniyat va til o'rtasidagi o'zaro aloqalar va ta'sirlashuvlarni o'rganadi. Bu jarayonni yagona lisoniy va nolissoniy mazmunga ega birliklarning yaxlit tarkibi sifatida mazkur jarayonni zamonaviy nufuzli madaniy ustuvorliklarga qaratilgan tizimli mrtodlar yordamida aks ettiradi”, - deb ko'rsatadi. Bu olimlarning lingvokulturologiya haqida fikrlari edi.

Lingvokulturologiyaning xalq madaniyatining lisoniy ko'rinishda namoyon etishi asosiy vazifa hisoblanadi. Madaniyatni yanada mukammallashtiruvchi uni yuzaga keltiruvchi, uni aniqroq va to'liqroq aks ettirishi bilan til o'zaro bog'liqlik hosil qiladi. Bir umumiy davlat hududida istiqomat qiladigan aholilarning turmush tarzi, madaniyati turlicha ya'ni joylashgan o'rniga ko'ra. Ularning madaniyati haqida biz faqat til orqali xabardor bo'lamiz. Masalan, davlatimiz viloyatlarida shevalar turlicha, bir-biridan farq qiladi. Har bir shevada qadimdan foydalanib kelinilayotgan so'zlarning mavjud bo'lishi. Ularning saqlanib qolishi uchun o'zbek tilining ahamiyati katta. O'zbek tilida shunday so'zlar borki insonlar ismini aytishdan chekingan hollarda qo'llanilinadi. Masalan, bobo, buvi, dada, oyi, amaki, xola, tog'a, aka, uka kabilardir. Qashqadaryoning ayrim hududlarida amakining farzandlarini ham “amaki” deyish, ayrim hududlarida esa “bula” deb aytiladi. Bu o'zbeklarning madaniyatidan kelib chiqqan holda aytiladi. Yoki yigitlarga “Alpomish” deb, qizlarga “Barchinoy” dek bo'lsin deyishadi. Bu o'zbek madaniyatini ko'rsatib beradi. Boshqa davlat tillarida bunday so'zlar uchramaydi. Chunki bu qahramonlar o'zbek xalqining qahramonlari. Bog'dodda hammayoq tinch, so'rab-so'rab Makkani topsa bo'ladi, Xo'ja ko'rsincha, Alixo'jaXo'jaali, Alpomishdek yigit, Barchinoydek go'zal kabi frazeologik birliklar o'zida o'zbek madaniyatini aks ettirishini ko'rsatish mumkin. Demak, har bir millat o'z tili va madaniyatiga ega bo'lib, madaniyat tilda turli til birliklarda o'z aksini topishi til va madaniyatning bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini tasdiqlaydi. Dehqonlar yig'im terim ishlarini boshlashganda buni ko'rgan kishi “Xirmonga Baraka” deb o'tadi. Rus tilida tarjimasi o'zbek tilidagidek ma'no bermaydi. Chunki bu iboraning kelib chiqish tarixi bilan bog'liq. Xulosa qilib aytganda, bu fan muhimlik darajasini oqladi va tilshunoslik va madaniyatshunoslik zamirida paydo bo'lib rivoj topmoqda. O'zbek tilining madaniyatlararo muloqot vositasiligining muhimligi, til va madaniyatning muvofiqlashuvi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nursulton Shayxislamov, “Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlari”, ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2021
2. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokultrologicheskii aspekti. - M.: Shkola “Yaziki russkoy kulturi”, 1196- S.222.
3. Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya. Teoriya i metodi. –M., 1997.
4. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Ucheb. Posobie. – M.: Academia, 2001-2008s. 5. Shayxislamov, N. (2020). Nutqning paralingvistik va ekstralingvistik vositalari. ФҒБЕКЕСТОНДА ЕЛМЕС-АМАЛЕС ТАДЖЕКОТЛАР, 36-37.
6. Shofqorov, A. M., Shayxislamov, N. Z. O. G. L., & Alimova, E. B. (2020). O'zbek va ingliz tilidagi maqollarda “do'stlik” konsepti ifodalanishi. Science and Education, 1(Special Issue 3).

O‘ZBEK TILI VA FRANSUZ TILIDAGI SIFAT DARAJALANISHINING O‘XSHASH HAMDA FARQLI XUSUSIYATLARI

Normirzayeva Zuhra,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2- kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili hamda fransuz tiliga oid sifat darajalanishining taqqoslanishi, o‘xshashlik hamda farqli xususiyatlar va shu kabilar o‘rganiladi. Ushbu maqolada fransuz tilida yangi so‘zlar va ularning tarjimalari haqida bilish, bundan tashqari sifat darajalarini o‘zlashtirish mumkin. Bunda siz fransuz hamda o‘zbek tiliga oid kerakli ma’lumot hamda ko‘nikmalarga ega bo‘lasiz.

Abstract: This article examines the comparison of Uzbek and French quality levels, similarities and differences, etc. In this article, you can learn about new French words and their translations, as well as mastering quality levels. You will acquire the necessary knowledge and skills of the French and Uzbek languages.

Kalit so‘zlar: predmet, belgi, qiyosiy daraja, morfologik tizim, daraja, kategoriya, ozaytirma daraja, affiks, usul, me'yor, ma'no, orttirma daraja, oddiy daraja, o‘xshashlik, farq, turkum.

Key words: subject, sign, comparative level, morphological system, level, category, diminutive level, affix, method, standard, meaning, incremental level, simple level, similarity, difference, category.

Sifat - predmetning belgisini ya'ni xususiyatini bildiruvchi so‘z turkumi hisoblanadi. Grammatikada belgi so‘zi keng ma’noli hisoblanib, narsa yoki predmetning maza-ta‘m, shakl-hajm, rang-tus hamda belgi-xususiyatini bildiruvchi so‘zlar sifat so‘z turkumiga oid so‘zlar sanaladi.

Aniq bir predmet belgisining ortiq yoki kamligi xususidan farqlanishi sifat darajasi hisoblanadi. Sifatning morfologik belgisi - uning daraja kategoriyasiga ega ekanligi sanaladi. O'zbek tili hamda fransuz tilida sifat darajalanishining o'xshashlik hamda farqli xususiyatlari mavjud. Farqli xususiyati shundaki, fransuz tilida 3 ta sifat darajalari mavjud. O'zbek tilida esa sifat so'z turkumining 4 xil daraja turi mavjud bo'lib, bulardan biri: oddiy daraja - o'zining alohida ko'rsatkich belgisi yo'qligi uchun belgining me'yoriy holatini ifodalaydi. Masalan, shirin, xunuk, yaxshi, katta, nimjon kabilar.

Fransuz tili grammatikasida quyidagilar keltirilgan: Fransuz tilida esa sifatning oddiy darajasi (positif) da ham xuddi o‘zbek tilidagi o‘xshashlik mavjud bo‘lib, so‘zlarga hech qanday affiks yoki artikl qo‘shilmaydi. Aksincha, so‘zning o‘zi oddiy daraja ma’nosini bildiradi. Masalan, bon - yaxshi, mauvais - yomon, petit - kichik va shu kabi so‘zlar.

(Bir narsadagi belgining boshqalariga nisbatan ortiq yoki kamligi qiyosiy daraja deyiladi. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga -roq qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi. Masalan, yuksakroq, uzunroq, hushyorroq, kaltaroq. [internet.studmate.ru. sahifasi] Masalan: Mening qizil ko'ylagim oq ko'ylagimdan uzunroq.

Fransuz tilida sifatning qiyosiy darajasi ya'ni comparatif, sifatning oddiy darajadagi so'zlar oldidan moins, aussi, plus ravishlarini qo'yish usuli yordamida va ulardan keyin que bog'lovchisini qo'yish yo'li bilan hosil qilinadi:

Cette salle est plus grande que la salle voisine, ya'ni Bu xona oshxonadan ko'ra kattaroq ya'ni bu misolda bu xona oshxonadan ko'ra katta ekanligini taqqoslab, qiyosiy (comparatif) daraja hosil qilinayapti.

O'zbek tilidagi sifatning yana bir darajalanish turi - orttirma daraja. Ushbu darajalanishda ham xuddi oddiy darajadagidek ma'lum bir belgi yoki ko'rsatkich yo'q. Orttirma daraja, asosan, leksema yoki affiks yordamida hosil qilinadi. Masalan, affiks yordamida hosil qilingan sifatning orttirma darajasiga misol qilib, ko'mko'k, sapsariq, katta(unlini cho'ziq talaffus etish yordamida) so'zlarini olishimiz mumkin. Orttirma darajaning leksema yordamida hosil bo'lishiga misol sifatida (alohida so'zlar yordamida) juda go'zal, bag'oyat xursand so'zlarini olamiz.

Orttirma daraja. Bu daraja predmet belgisining oddiy daraja holatidan ortiq ekanligini, kuchliligini ko'rsatadi. Fonetik usul bilan yasalishi. Sifatning bosh qismini olib, shu sifatning oldidan qo'shib takrorlash yo'li bilan yasaladi. [Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent.1980 yil].

Fransuz tilida esa sifatlarning orttirma darajasi - oddiy darajadagi sifatlardan oldidan plus, moins ravishlarining qo'yilishi va bu ravishlarning oldiga le, la, les artikllardan birining qo'yilishi bilan yasaladi:

L'Union Soviétique est le plus grand pays du monde.

Sovet ittifoqi dunyoning eng katta davlati.

Fransuz hamda o'zbek tilidagi sifatlarning orttirma darajasi orasida farq bor. O'zbek tilidagi sifatlarning orttirma darajasi affiks va leksema yordamida hosil qilinadi. Fransuz tilida esa bu darajalanish artikl hamda so'z orqali hosil qilinadi.

Yana bir farqli xususiyati shundaki, ayrim fransuz tilidagi sifatlarning qiyosiy daraja va orttirma darajada butunlay boshqacha yo'l bilan yasaladi.

(Quyidagi sifatlarning orttirma va ozaytirma darajalari boshqacha yasaladi:

Oddiy daraja (le positif)	Qiyosiy daraja (le comparatif)	Orttirma daraja (le superlatif)
bon-yaxshi mauvais-yomon petit-kichkina	meilleur-yaxshiroq pire-yomonroq moindre-kichikroq	le meilleur-eng yaxshi le pire-eng yomon le moindre-eng kichkina

petit, mauvais sifatlari qiyosiy va orttirma darajalarda ikki xil formaga ega hisoblanadi. Bular: qiyosiy darajada petit - moindre, plus petit; mauvais - pire, plus mauvais. Orttirma darajada petit - le moindre, le plus petit; mauvais - le pire, le plus mauvais.

O'zbek tili sifat darajalanishida hech qanday asosda ham qo'shimchada ham o'zgarish bo'lmaydi. Fransuz tilida sifat oddiy darajadan qiyosiy yoki orttirma darajaga aylanganda sifat o'zagi o'zgarishi yuzaga keladi. Ammo o'zbek tilidagi sifat darajalanishida bu holat kuzatilmaydi. Aksincha shu so'zlar oldidan alohida so'zlarning, affikslarning qo'llanilish yo'li bilan yasaladi.

Masalan, o'zb. Oddiy daraja - yaxshi, qiyosiy daraja - yaxshiroq, orttirma daraja - eng yaxshi kabi

Fr. Oddiy daraja - bon, qiyosiy daraja - meilleur, orttirma daraja - le meilleur singari.

O'zbek tilida sifatlarning yana bir darajalanish xossasi mavjud. Ozaytirma daraja.

(Belgining bir narsada boshqalariga nisbatan bir qadar kam ekani ozaytirma daraja deyiladi. Ozaytirma daraja sal, biroz, xiyla, nim kabi so'zlar bilan hosil bo'ladi. Masalan: biroz yuksak, sal nimjon.*internet.studmate.ru.) Fransuz tilida esa sifatlarning ozaytirma darajasi mavjud emas.

Demak, o'zbek tili hamda fransuz tilida sifat darajalanishing bir qancha o'xshashlik va farqli jihatlari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1980.
2. Internet.@studmate.ru ijtimoiy sahifasi.
3. L. E. Mallina, L. P. Andreychikova, O'. Turniyozov. Fransuz tili grammatikasi. Toshkent. 1978

O'ZBEK TILI RIVOJLANISHIDA ARAB TILINING TA'SIRI

Saidova Mahzuna Farhod qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

E-mail: saidovam447@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tilining o'zbek tiliga bo'lgan ta'siri o'rganilgan. Arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan va bugungi kunda ham muomalada bo'lib turgan arabizmlar haqida so'z yuritilgan. Alisher Navoiy, Mahmud Koshg'ariy, Aristotel, Feruzabodiy, Abu Hayyom, Zamaxshariy, Sibavayxiy kabi bir qancha olimlar o'z asarlarida arab tiliga oid so'zlardan mohirona foydalanishlari atroflicha muhokama qilingan.

Abstract. This article examines the influence of the Arabic language on the Uzbek language. Arabisms that have been adopted from Arabic to Uzbek and are still in use today are discussed. A number of scholars such as Alisher Navoi, Mahmud Koshgari, Aristotle, Feruzabadi, Abu Khayyam,

Zamakhshari, Sibavaikhi skillfully used words related to the Arabic language in their works were discussed in detail.

Kalit so'zlar: atama, leksika, tadqiqot, tema, arxaik, kitobatchilik, arabizmlar, termin, etimologiya, tilshunoslik.

Key words: term, lexicon, research, theme, archaic, literature, Arabisms, term, etymology, linguistics.

O'zbek tili rivojlanish davrida turkiy, fors-tojik, arab va boshqa tillar bilan yaqin munosabatda bo'lib, o'zbek tilining leksikografiya va grammatik qurilishiga sezilarli ta'sir etgan. Shuningdek, Markaziy Osiyo va Volga bo'ylarida Islom dinining tarqalishi, VII-XIII asrlarda arab xalifaligi davri maydonga kelishi, XI asardan keyin arab tilining fan tili sifatida o'rganilishi o'zbek tilida arab leksikasining keng qo'llanilishiga olib keladi. O'zbek tili tarkibiga arab tilining kirib kelishi forsiy badiiy adabiyot tili orqali ham yuzaga kelgan. Shu sababli, o'zbek badiiy adabiyoti va adabiy lingvistikasida arab tilining o'rni beqiyosdir.

Arabcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishidagi yana boshqa bir manba bu arab kitobatchilik san'atining butun borlig'i bilan turkiy xalqlar, birinchi navbatda, o'zbek xalqi madaniyatiga kuchli ta'sir etishi bilan bog'liqdir. Biz bilamizki, arab kitobatchiligi islom dini yoyilishining dastlabki bosqichlarida muqaddas Qur'oni Karimning ko'chirib tarqatilishiga bo'lgan ehtiyoj natijasida shakllandi va rivoj topdi. Demak, arab kitobatchiligining takomili bu sohaga oid arabcha terminlarning tez sur'atlar bilan shakllanishiga turtki bo'ldi. Tarixiy vaziyat arab kitobatchilik san'ati bilan birga unga oid terminlarning o'zbek tiliga ko'p miqdorda kirib kelishiga katta shart-sharoit yaratib berdi.⁸⁵

Demak, arabcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishiga asosiy sababalar sifatida Markaziy Osiyo hududlarining arablar tomonidan istilo qilinishi hamda kitobatchilik san'atining mohirona qo'llanilishi va yana bir qancha olimlarning arab tilida tuzgan lug'atlarini keltira olamiz.

O'rta Osiyoda, xususan, qadimgi O'zbekiston hududida nafis kitob yaratish san'ati XI-XVI asrlarda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan desak yanglishmaymiz. Bu davrda qo'lyozma asarni ko'chirish, kitobxon didiga uyg'un shaklda bezash, uni juzlash, muqovalash, saqlash kabi jarayonlarni o'z ichiga oluvchi kitobatchilik sohasi san'atning maxsus bir yo'nalishiga aylandi. Shunday holatlar bo'ldiki, ilgari o'zbek tilida faol qo'llanishda bo'lib kelgan ba'zi o'zbekcha (turkiy) so'zlar o'rnini ham arabcha o'zlashmalar egalladi. Masalan, shunday so'zlardan biri kitob so'zidir. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda "yozuv", "xat", "maktub", "kitob" kabi ma'nolarni ifodalashda asli turkiy bo'lgan bitig termini keng qo'llangan. Lekin XV-XVI asrlarga kelib, muayyan mazmundagi, siralamadagi qo'lyozma matnlarni bir muqova ostida juzlab tikilgan asar" ma'nosini ifodalashda asli turkiy bitig termini o'rnini arabcha kitob termini to'liq egalladi.⁸⁶

Qadimgi qomusiy olim hisoblanmish Mahmud Koshg'ariy fikricha, yozish uchun ishlatiladigan siyohdonni o'zbeklar qadimda *bitigu* so'zi orqali ifodalashgan. *Bitigu* so'zining kelib chiqish tarixi turkiy so'z sanalmish "bitmoq" fe'lidan kelib chiqqan. Yillar o'tishi bilan bu termin o'rnini ham arabcha *dovot* so'zi batamom egallaydi. Biroz muddat *bitigu* va *dovot* atamaları yonma - yon qo'llangan. Ma'lum vaqtdan so'ng esa arab tili ta'sirida *dovot* termini turkiy *bitigu* so'zini leksikadan siqib chiqargan. Shu kabi, *bitigu* o'rnida arabcha yana bir yangi termin - *mihbara* ham *dovot* terminiga ma'nodosh sifatida iste'molga kirib kelgan.

Alisher Navoiy o'z asarlarida kitobatchilikka oid terminlarni eng ko'p qo'llagan. Navoiyning bu xizmatlari o'zbek kitobatchilik terminologiyasining shakllanishida va taraqqiy etishida muhim olim bo'ldi. Alisher Navoiy asarlari leksikasini o'rganish borasida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Alisher Navoiy asarlarida bu temaga (yozuv va unga bog'liq bo'lgan so'zlar) doir 136 ta so'z qaydlangan. Shulardan faqat bir so'z (turkcha-yozuvning turi) o'zbekcha va bir so'z (navisandalik) fors-tojikcha va o'zbekcha, yana ikki so'z (mujallidlig', muloliq) o'zbekcha va arabcha morfemalar

⁸⁵ [Ibrohim Yo'ldoshev, O'lmas Sharipova. "Tilshunoslik asoslari" - Toshkent "Iqtisod-Moliya" - 2007. 11-12-betlar.]

⁸⁶ [Ibrohim Yo'ldoshev, O'lmas Sharipova. "Tilshunoslik asoslari" - Toshkent "Iqtisod-Moliya" -2007. 13-bet]

qo‘shilishidan yasalgan. Qolgan barcha so‘zlar forscha-tojikcha, arabcha hamda ularning so‘z yasovchilari qo‘shilib kelgan holda uchraydi”.⁸⁷

Bafojev olib borgan tadqiqoti davomida Navoiy asarlarida uchraydigan arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarga oid terminlarni aniqlaydi. Bafojev yozuvga oid atamalarining 81 tasi arabcha ekanligini, shuningdek, kitobatchilikka oid terminlarning ayrim qismi arab tilidan o‘zlashganligini ko‘rsatib o‘tadi. Bu tadqiqotni Bafojevning samarali ijod mahsuli deb hisoblashimiz mumkin.

Yuqoridagi jadvaldan shuni anglash mumkinki, hozirgi kunda iste‘molda bo‘lgan arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarning hammasi ham ma‘no anglatish darajasiga ega emas. *Jadval* so‘zining oldingi ma‘nosiga nazar soladigan bo‘lsak, qadimda bu so‘z bezak turi ma‘nosida qo‘llangan. Hozirgi kunda uning dastlabki ma‘nosidan foydalanmaymiz. *Jadval* so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilida “ro‘yxat”, “chizma” degan ma‘nolarda faol qo‘llaniladi.

Bugungi kunda arabizmlarning ayrimlari o‘zbek tilining ichki qonuniyatlariga mutlaqo amal qilgan holda o‘zbek tilidagi so‘z yasovchi affikslar olishi bilan yangi so‘zlarni hosil qilishda faol ishtirok etmoqda. Muqovachi, muqovaso, matbaachilik, nashriyotchi, kitobatchilik va shunga o‘xshash yana bir

qancha so‘zlarni biz yuqoridagi gapimizga misol tariqasida keltira olamiz. Bundan tashqari, arab tilidan o‘zlashgan *oila*, *doir*, *rais* kabi so‘zlarni talaffuz qilish jarayonida ikki unli o‘rtasida “y” undoshining orttirilish holatlarini kuzatish mumkin. Darvoqe, arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar dastlab tilimizda faol qo‘llangan, lekin hozirga kelib ularning ko‘pchiligi eskirgan yoki hech qanday ma‘no anglatmaydigan leksik birlikka aylangan, hattoki, ayrimlari muomaladan ham chiqib ketgan. Bunga misol sifatida *avroq* – arabchada varaqning ko‘plik ma‘nosini ifodalagan; *sijillot* - qozixonada qozi tomonidan berilgan yer-mulk oldi-sotdi to‘g‘risida tuzilgan rasmiy shartnoma; *munsho* - yozilgan, bitilgan; *munshaot* - xatlar majmuasi kabi tarixiy va arxai arabizmlarni keltira olamiz.

Navoiyda qo‘llangan arabcha terminlar	Terminning Navoiy asarlaridagi ma‘nosi	Terminning bugungi ma‘nosi
Insho	1. Ijod, sochma asar. 2. Yozuv, xat.	Terminning “yozuv”, “xat” ma‘nolari yo‘qolgan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida u “ta‘lim muassasalarida ona tili va adabiyotdan yozma ish” ma‘nosida qo‘llanadi.
Musannif	Kitob tuzuvchi, muallif.	Uning mazkur ma‘nosi yo‘qolgan. Badiiy asarlarda “tasnif etuvchi, kitob, musiqa kabilarning muallifi, tuzuvchi” ma‘nolarida qo‘llanadi.
Risola	Kitobcha Maktub	Biror kasbga, sohaga va uning tartib-qoidalariga oid kitobcha, ustav.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, o‘zbek tili leksikasida arab tilidagi so‘zlarning qo‘llanilishi Markaziy Osiyo hududlarining arablar tomonidan bosib olinishi natijasida yuzaga kelgan. Shundan so‘ng, bir qancha Sharq va G‘arb allomalarining asarlari orqali ham arab tilidagi so‘zlar o‘zbek tiliga singib ketgan. Jumladan, Zamaxshariyning “Balog‘at ilmining asoslari”, Abu Nasr Javhariyning “Arab tilining toji va eng to‘g‘risi”, Abu Ali ibn Sinoning “Lison ul-arab” (Arab tili) nomli asarlari orqali arab lug‘atchiligi vujudga kelgan deya olamiz. Shunday qilib, arab tilshunosligi, qadimgi hind, yunon, grek-rim, fors-tojik tilshunosligi kabi, til haqidagi fanning keyingi taraqqiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurayim Turobov. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2020. (53-58-betlar)
2. Bafojev B. Navoiy asarlari leksikasi. - T.: Fan, 1983.-B.150
3. Hasanboy Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. Davlat ilmiy nashriyoti, T.:2013. 407 b. (220-bet)

⁸⁷ [Bafojev B. “Navoiy asarlari leksikasi”. – T.: Fan, 1983. – B.150]

4. Ibrohim Yoʻldoshev, Oʻlmas Sharipova Tilshunoslik asoslari – Toshkent: “Moliya-Iqtisod”, 2007. (11-19-betlar)
5. Toʻxliyev B, Shamsiyeva M, Ziyodova T. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi. Oʻquv qoʻllanma. Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti, T.: 2006. 192 b. (19-20-betlar)
6. <https://uz.m.wikipedia.org>
7. www.ziyo.uz.com

OʻZBEK TILIDA HOLAT ANGLATUVCHI FEʼLLARNI KOMPYUTER LINGVISTIKASI ASOSIDA OʻRGANISH

Shamsiddinova L.S.,

Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Oʻzbek tilida holat anglatuvchi feʼllar alohida tizimga olish maqsad qilib olindi. Kelgusida kompyuterga xoslangan tezaurusni yaratishda mavzu doirasini chegaralab olib, faqat holat feʼllarinigina tizimga solib lugʻat koʻrinishida tavsiflash maqsad qilib qoʻyilgan. Holat feʼllarining ham oʻziga xos xususiyatlari tahlilga tortiladi.

Abstract. The purpose of a separate system of verbs meaning state in the Uzbek language was taken. In the future, when creating a computer-specific thesaurus, it is aimed to limit the scope of the topic and describe it in the form of a dictionary by introducing only the verbs of the situation into the system. The specific characteristics of case verbs are also analyzed.

Kalit soʻzlar: kompyuter lingvistikasi, tezaurus, holat feʼllari, chastotali lugʻat.

Key words: computational linguistics, thesaurus, case verbs, frequency dictionary.

Jahon tilshunosligida kompyuter lingvistikasi boʻyicha tadqiqotlar keng koʻlamda olib borilgan. Ayniqsa, AQShdagilari izchilligi, qamrab olingan muammolar doirasining kengligi bilan ajralib turadi. Nashr qilinayotgan tematik toʻplamlardan tashqari ««Computational Linguistics»» (Kompyuter tilshunosligi) nomli jurnal ham nashr etiladi. AQShda kompyuter tilshunosligi assotsiatsiyasi mavjud boʻlib, bu uyushma kompyuter tilshunosligi bilan bogʻliq koʻplab tashkiliy va ilmiy ishlarni amalga oshiradi. AQShda ikki yilda bir marta COLING konferensiyasi oʻtkaziladi. AQShning 10ta universitetida kompyuter lingvistikasi fakultetlari mavjud.

Mazkur tadqiqotlar boʻyicha jahon kompyuter tarmoqlarida maʼlumotlar bazasi yaratilishi, buning natijasi sifatida rus tilidagi matnlarni avtomatik tarzda boshqa tillarga tarjima qiluvchi dasturlarning vujudga kelishi uchun ham asos boʻldi. Rus tilshunosligida kompyuter tilshunosligi yoʻnalishi boʻyicha R.R.Kotov, V.Y.Berzon, V.G.Britvin, I.A.Melchuk, L.I.Belyayeva, V.A.Chijakovskiy, G.G.Belonogov, I.S.Duganova, A.B.Kuznetsovlar bir qancha ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirdilar.[Azimov E.G.,1989] Ushbu olimlarning asosiy xizmati shundaki, ular avtomatik tahrir qiluvchi dasturlar uchun lingvistik taʼminot yaratib berishgan. Buning natijasida kompyuterlardagi ruscha matnlarni tahrirlovchi dasturlar ishlab chiqilgan. Bu dasturlar bugungi kunda barcha kompyuterlarda mavjud. Yaʼni bunda notoʻgʻri yozilgan soʻzning tagiga qizil chiziq chiziladi, soʻz toʻgʻri yozilganidan soʻng chiziq yoʻqoladi. Koʻrinadiki, bu dastur, asosan, imloni tekshirishga moʻljallangan, unda uslubiy xatolarni aniqlash koʻzda tutilmagan.

Taʼkidlash lozimki, bunday dasturlarni ishlab chiqish uchun til birliklarining nafaqat fonetik, semantik, morfologik xususiyatlari, balki aynan sintaktik– valentlik xususiyatlari hisobga olingan lingvistik taʼminot yaratish lozim boʻladi. Rus tilshunosligida avtomatik tarzda tilga oʻqitish yoʻnalishida ham izchil tadqiqotlar olib borilgan. Ular oliy va oʻrta maktabda til oʻqitishni optimallashtirishning psixologik-kibernetik, semiotik, lingvostatistik, injener-lingvistik va lingvodidaktik asoslarini ishlab chiqishga yoʻnaltirilgan. Kompyuterdan foydalangan holda koʻplab chastotali lugʻatlar ham yaratildi, ular oʻz navbatida, mashina tarjimasi uchun zamin boʻldi. Koʻrinadiki, rus kompyuter lingvistikasidagi mazkur toʻrt yoʻnalishning rivojlanishi rus tilining dunyoviy tillar sirasiga kirishi, ommalashuvi, uni oʻrganish va oʻrgatish jarayonining optimallashtirish uchun asos boʻlgan. Bunda, shubhasiz, kompyuterchi-dasturchilar bilan bir qatorda tilshunoslar ham muhim rol oʻynadilar. Ayniqsa, prof. R.G.Piotrovskiyning izlanishlari oʻzining serqirraligi, har toʻrt yoʻnalishni oʻzida qamrab olganligi, obektivligi, aniq va izchilligi bilan ajralib turadi.[Piotrovskiy

R.G.,1979] Olim nafaqat rus tilshunosligida, balki o'zbek, qozoq, qirg'iz va boshqa tilshunosliklarda ham injenerlik lingvistikasining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan .

O'zbek tili materiallari bo'yicha kompyuter tilshunosligiga oid tadqiqotlar olib borgan olimlar S.Rizayev va S.Muhamedovlardir. Mazkur olimlar ham, asosan, kompyuter lingvistikasining statistik tahlil yo'nalishi bo'yicha ish olib borishgan. S.Muhamedov o'zining R.R.Piotrovskiy bilan hammualliflikda yozgan «Injenernaya lingvistika i opit sistemno-statisticheskogo issledovaniya uzbekskix tekstov» nomli kitobida lingvistik modellar, o'zbekcha matnlarning kvantitativ modellarini keltiradi. Mualliflar, shuningdek, mazkur asarda turk gazeta matnlarining leksik-morfologik mashina tarjimasini ham berganlar. Mazkur asarda sun'iy intellekt yaratish va injener lingvistikasi metodlari bilan o'zbekcha nutqni avtomatik qayta ishlash jarayonida foydalanish uchun zaruriy bo'lgan o'zbekcha matnlarning leksik-morfologik tuzilishining statistik tahlili natijalari keltirilgan. Albatta, bunday yirik, jiddiy ilmiy asarni yaratishda S.Muhamedov sohadagi o'z izlanishlariga suyangan. «O'zbek tilining alfavitli-chastotali lug'ati (gazeta tekstlari asosida)» bir qancha asarlarning yozilishida manba bo'lib xizmat qilgan.

S.Rizayev «Kibernetika va tilshunoslik» asarida tilshunoslikda aniq metodlarning qo'llanilishi va bunda EHMni qo'llash, til va nutq hodisalariga statistik yondashishning natijalari hamda matnlarni avtomatik qayta ishlash va mashina tarjimai muammolari, shuningdek, harflar chastotasini aniqlashda EHMdan foydalanishga doir ma'lumotlar bergan.

Har qanday tilning so'zlari ro'yxati to'liq lug'at, ya'ni undagi so'z yasalishi va shakl yasalishi bilan belgilanadi. So'zning u yoki bu so'z turkumiga xosligi ham lug'at orqali aniqlanadi. O'zbek tilida gapning asosini kesim tashkil etadi, kesimsiz to'liq shakllangan gap bo'lmaydi. Shu sababli ham biz fe'lga e'tiborimizni qaratmoqchimiz. Fe'l gapda boshqa so'zlar bilan bog'lanib kesim, ega, to'ldiruvchi, hol vazifasida kelishi mumkin. Buning uchun fe'l maxsus shakllarga ega bo'ladi. Turli gap bo'laklari vazifasida kelish uchun xoslangan fe'l shakllari fe'lning vazifa (funksional, xoslangan) shakllari sanaladi.[Rahimov A.,2010]

O'zbek tilida holatni anglatuvchi holat fe'llari ham alohida tizimga olinadi. Kelgusida kompyuterga xoslangan tezaurusni yaratishda mavzu doirasini chegaralab olib, faqat holat fe'llarining tizimga solib lug'at ko'rinishida tavsiflash maqsad qilib qo'yilgan. Holat fe'llarining ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. O'zbek tilidagi holat fe'llari tabiat va jamiyatdagi, o'simliklar va hayvonot olamidagi, insoniyatning fiziologiyasi va psixologiyasi bilan bog'liq jarayonlarni o'z ichiga oladi. Holat fe'llari o'zi qamrab olgan ko'lamiga ko'ra kengligi va murakkabligi bilan fe'lning boshqa turlaridan ajralib turadi. Holat fe'llari holatni ifodalaydi. Har qanday harakat ostida ham holat yotadi, chunki inson qanday harakatni bajarmasin, u baribir qandaydir bir holat ostida bo'ladi. Tilshunos olim Sh.Balli ta'kidlaganidek, «holat bevosita harakat tomonidan ergashuvchi sifatida idrok qilinadi». Fe'l so'z turkumining o'zini oladigan bo'lsak, manbalarda, asosan, «fe'l mustaqil so'z turkumi bo'lib, predmetning harakat va holatini bildiradi» deyiladi. Shuning o'zi ham fe'lning asoslaridan biri holat fe'llari ekanligini namoyon etadi.

Harakat natijasida bo'lgan holat fe'llari quyidagilar: *yorishmoq* (yorug' bo'la bormoq), *qoraymoq* (qora tusga kirmoq), *qizarmoq* (qizil tus olmoq), *tugamoq*, *qorong'ulashmoq*, *sovumoq* (sovuq holatga kelmoq), *isimoq* (issiq holatga kelmoq), *ilimoq*, *oqarmoq* (oq tusga kirmoq, bulutlanmoq), *kamaymoq* (miqdori ozaymoq), *abadiylashmoq*, *botmoq*, *tinmoq* (harakat, ovoz, yog'in kabilardan to'xtamoq, tiniqlashmoq), *jimimoq*, *qo'nmoq*, *qurimoq* (quruq holga kelmoq, tamom bo'lmoq), *tiniqlashmoq*, *ko'paymoq* (miqdori ortmoq), *sarg'aymoq* (sariq tusga kirmoq), *tutashmoq* (tutash bo'lmoq), *so'nmoq* (issiq va yorug' tegmay qo'ymoq), *o'rnashmoq*, *ko'karmoq* (ko'k tusga kirmoq), *to'lmoq*, *tinchimoq* (harakat, ovoz kabilardan to'xtamoq), *qatqaloqlanmoq*, *dimiqmoq*, *qotmoq* (qattiq holda bo'lmoq), *siyraklashmoq*, *nuramoq*, *to'ymoq* (ozuqa mineralga to'yinmoq), *yomonlashmoq*, *qizimoq* (qattiq isimoq), *to'qnashmoq*, *go'zallashmoq*, *zararlanmoq*, *yaqinlashmoq*, *yolg'izlanmoq*, *yorqinlashmoq* va boshqalar.

Holat fe'llari o'zi qamrab olgan ko'lamiga ko'ra kengligi va murakkabligi bilan fe'lning boshqa turlaridan ajralib turadi. Holat fe'llari holatni ifodalaydi. Har qanday harakat ostida ham holat yotadi, chunki inson qanday harakatni bajarmasin u baribir qandaydir bir holat ostida bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov X., Rafiyev A., Shodmonqulova D. O'zbek tilining amaliy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Азимов Э.Г. Использование компьютера в обучении русскому как иностранному. – М.: Русский язык, 1989.
3. Анисимов А.В. Компьютерная лингвистика: Мифы. Алгоритмы. Язык. – Киев: Наукова-думка, 1991.
4. Марчук Ю.Н. Методы моделирования перевода. – М.: Наука, 1985.
5. Нелюбин Л.Л. Компьютерная лингвистика и машинный перевод. – М.: ВЦП, 1991.
6. Karimova V.A., Zaynutdinova M.V., Nazirova E.SH., Sadikova Sh.SH. Tizimli tahlil asoslari. – T., 2014, 192-b.
7. Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и теория языка. – Л., 1979.
8. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2010.

ADABIY TIL MEZONLARI VA UNDAGI BA'ZI MUAMMOLAR

Umarova Dildora Mirzamurod qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

umarovadildora466@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining davlat tili ekanligi xususida, milliy tilimizning nafosati, qadr-qimmat, tarixi, boy manbalari to'g'risida hamda bugungi tezkor va ma'lumotlarga to'lib tushgan zamonda o'zbek tilining o'rni va mavqei borasida so'z boradi. Hozirgi zamon va o'zbek tili o'rtasida yuzaga kelayotgan ba'zi muammolar va ularning yechimlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Abstract. In this article analyzes about the fact that the Uzbek language is the state language, the elegance, value, history, and rich sources of our national language, as well as the place and status of the Uzbek language in today's fast-paced and information-filled era.

Kalit so'zlar: davlat tili, til taraqqiyoti, rasmiy til, tarixiy madaniyat, ilm-fan tili, tilga munosabat, jargon.

Key words: state language, language development, official language, historical culture, the language of science, attitude to language, jargon.

Bilamizki, har yili 21-oktabr sanasini mamlakatimizda O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun sifatida Respublika bo'ylab keng miqyosda nishonlanadi. Vazirlar Mahkamasi qoshida Davlat tilini rivojlantirish departamenti ish boshlaganini ham buning yaqqol misoli sifatida keltirishimiz mumkin.

Til millatning ko'zgusi, uning qadr-qimmat, g'ururi hamda boyligidir. "Ajddodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalarni yaratganlar", degan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kunning 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida. Til orqali har bir millat jahon sahnasida o'zini, ma'naviy va siyosiy qiyofasini, jonajon ona tilisining shakl-u shamoyilini ifoda etadi. Tilni, avvalo, o'z foydalanuvchilari tomonidan hurmat qilinishi, e'tirof etilishi, muhofaza qilinishi ushbu tilning barhayotligini ta'minlaydi, uning jahon sahnalaridagi o'rnini mustahkamlaydi. Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh assambleyasining 75-sessiyasida o'zbek tilida so'zlagan nutqini buning yaqqol misoli tariqasida keltirib o'tishimiz mumkin. Haqiqatan ham, til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan o'zaro chambarchas bog'liq va davlat qachonki tilni o'z himoyasiga olgandagina u o'z taraqqiyotining cho'qqisiga erishishi mumkin. Hozirgi kunda ilm, sport, san'at va shu kabi turli sohalarda erishilayotgan yutuqlar o'laroq milliy madhiyamiz jahon arenalarida baralla yangramoqda. Albatta, bu biz uchun g'ururlansa arzigulik holdir. Aytib o'tishimiz kerakki, YUNESKO ma'lumotiga ko'ra, hozirgi kunda dunyoda 6 ming 909 til mavjud bo'lib, ulardan 200 ga yaqini davlat tili yoki rasmiy til maqomiga ega. Ushbu hol faxrlanarliki, bizning ona tilimiz davlat tili maqomini olgan shu ikki

yuzga yaqin til orasidan joy olgan. Tilimizning go'zal ifodasi, jozibasi va nafosatini Alisher Navoiy bobomiz ijodiyotida naqadar teran tasvir etilgan bo'lsa, o'tgan asrda adabiyot vakillari Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, G'afur G'ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Ozod Sharafiddinovlar esa o'z ijod namunalari bilan tilni yanada boyitishga o'z hissalarini qo'shgandirlar.

O'zbek tili nihoyatda go'zal, jozibador nafosatli va ukan tarixga ega boy tildir. Qadimdan o'zbek xalqi o'zining tarixiy madaniyatiga ega, jumladan , o'zbek xalq qo'shiqlari, she'rlari, dostonlariga hamda qadimiy yozma yodgorliklariga ega bo'lgan. "Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin", - deydi Shavkat Mirziyoyev o'z nutqida.

Ona tilimiz "O'zbek tilim – ona tilim – dunyoda eng go'zal, jarangdor va boy tilim" deya ta'riflasak, hech ham mubolag'a bo'lmaydi. Ushbuning tasdig'i o'laroq taniqli rus tilshunosi A.M.Kozlyanina "O'zbek tili nafis va musiqa ohangiday jarangdor", deya tan olganini keltirib o'tsak bo'ladi.

Guvohi bo'lib turganimizdek, bugun o'zbek tili davlat tili sifatida barcha ish hujjatlarida o'z aksini topmoqda, tilni rivojlantirish, sofligini saqlash, nufuzini oshirish, ilm- fan tili sifatida qo'llash, yoshlarga to'laqonli o'rgatish yuzasidan keng ko'lamli sa'y- harakatlar hamda amaliy ishlar bajarilyapti. 2006-2008 yillarda besh tomlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" nashrdan chiqdi. Lug'atning lotin alifbosidagi nashri ham chop etilgan bo'lib, u o'z ichida taxminan 100 ming so'zni qarab olgan.

Ammo ushbu xatti- harakatlar qanday samara bermoqda?

Bugungi kunda yon- atrofimizda o'zbek tiliga munosabat yetarli darajada yaxshi emas. Borgan sari odamlarning nutq boyligi kamayib, qashshoqlashib bermoqda, o'zbekcha so'zlarning o'rnini esa ijtimoiy tarmoqlar jargonlari, ruscha o'rinsiz so'zlar egallab bermoqda. Xorijiy mamlakatlar orqali yangidan-yangi texnologik va xizmat ko'rsatish sohasiga doir ko'plab so'z va iboralar kirib kelib lug'atimizni boyitayotganiga qaramasdan, ona tilimizni ulardan yuksakroq qadrlash borasida hech birimiz mas'uliyat va javobgarlik hissini tuymayapmiz. Hozirda zamonaviylashuv, globallashuv jarayoni jadal ketayotgan zamonda yashamoqdamiz va biz yangi xorijiy istilohlarga muhtojligimiz ham ayon, ammo biz qo'llanilayotgan atamalarga muqobil bo'la oladigan o'zbekcha so'zlardan foydalanishimiz va ularni amaliyotga tadbiq etishimiz mumkin.

Yana shuni ham aytib o'tishimiz kerakki, ko'chalarda, yo'llarda o'rnatilgan reklama bannerlari, LED ekranlardagi ba'zi reklamalar , do'konlar peshtaxtalari, turli xil maishiy xizmat ko'rsatish shahobchalarini o'zga tildagi so'zlar bilan atash (e'lonlar va xizmat ko'rsatish to'g'risidagi ma'lumotlar ham shular jumlasidan), o'zbek tilida nomlanganlarini esa bir qancha imloviy hamda so'z qo'llash bilan bog'liq bo'lgan xatolar bilan keng ommaga tatbiq etish holatlari ham bizga begona emas va bu holatlar "til posbonlari" tomonidan ko'pgina tanqidlarga uchragani ham bejiz emas. Ushbu holatlarda yo'l qo'yilayotgan xatoliklar qanday bo'lsa shundayligicha hozirgi tez o'zlashtiruvchi yosh avlod ongida muhrlanib qolmoqda . Bu kabi holatlarning oldini olmoqlik uchun o'zgarishlarni , avvalambor, oila muhitidan boshlamoq darkor . Hozirda ko'plab oilalarning kundalik turmush muloqotlarida o'zga, xorijiy tillardagi birikmalardan , jargonlardan ko'plab foydalaniladi . Bu esa o'sib kelayotgan yosh avlodning lug'at boyligining nochorlashib, ularning nutqini ham ajnabiy so'z va iboralar bilan to'lib-toshishiga sabab bo'ladi . Har bir bola ilm dargohidan ko'ra oila davrasida ko'proq bo'lishini hisobga olsak bu muammolarni hal etishni faqatgina maktablar zimmasiga yuklab qo'yish biroz xato ekanligini va oilaviy muhit bilan ham ishlaniishi kerakligini anglashimiz mumkin.

O'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, biz yuqoridagi kabi muammolar bilan jiddiyoq va chuqurroq ishlamas ekanmiz millatimiz tili bo'lmish o'zbek tili qashshoqlashish va nochorlashish jarayonida davom etaveradi. Bizlarning "O'zbek tilimiz nihoyatda boy til, jozibador va nafosatli til" deya baralla ta'kidlashlarimiz quruq gap bo'lib qolishi mumkin. Mana shunday yuzaga keliishi mumkin bo'lgan ulkan muammolarni oldini olmoqlik uchun hozirdan kuchliroq harakat qilish va buni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish bizlarning asosiy vazifa, majburiyatlarimizdan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Toshkent, 21-oktabr, 2019- yil.
- 2.Http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons
3. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora- tadbirlari to'g'risida"gi Sh.Mirziyoyevning farmoni. 2019-yil 21-oktabr.
- 4.www.infocom.uz
- 5.Gazeta.uz 23-sentabr , 2020-yil.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA TOPISHMOQLARDAN FOYDALANISHNING LINGVODIDAKTIK IMKONIYATLARI

*Usmonova Iroda Sobir qizi,
Kitob tumani 20-maktab o'qituvchisi
irodau18@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda topishmoqlardan foydalanishning lingvodidaktik imkoniyatlari, topishmoqlarning ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda tutgan ahamiyati nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan.

Abstract. In the article, the linguodidactic possibilities of using riddles in teaching the Uzbek language as a foreign language, the importance of riddles in increasing the effectiveness of the educational process are analyzed theoretically and practically.

Kalit so'zlar: topishmoq, metalingvistik ong, "warm-up" metodi, "Sapir-Vorf" gipotezasi, lingvodidaktika, kommunikativ, lingvistik vosita.

Key words: riddle, metalinguistic awareness, "warm-up" method, "Sapir-Whorf hypothesis", linguodidactics, communicative, linguistic tool.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 2020-yil 20-oktyabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari va O'zbekiston Respublikasi Bosh Vaziri tomonidan 2019-yilning 11-dekabrida tasdiqlangan «O'zbek tilining davlat tili sifatida qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019-2020-yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi» ona tilimizning yurtimizda va dunyo miqyosida yanada keng targ'ib qilinishiga katta imkoniyatlarni yaratdi.

Xorijiy davlat vakillarining O'zbekistonga, o'zbek tili va madaniyatiga bo'lgan qiziqishi yildan yilga tobora ortib bormoqda. Buni o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lganlar sonining oshib borayotganligi ham ko'rsatib turibdi. Soha mutaxassislarining vazifasi esa tez, oson va qulay usullarda o'zbek tilini o'rgatishdir. Shu paytgacha qadar o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lgan xorijliklarga tilni "nol"dan o'rgatishga mo'ljallangan ko'plab o'rgatuvchi dasturlar, metodik qo'llanmalar, ko'rgazmali materiallar yaratib kelinmoqda. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti jamoasi tomonidan – G.Ergasheva muallifligi S.Adilova ilmiy rahbarligi ostida 2020-yilda yaratilgan "O'zbekona", 2022-yilda ushbu universitet o'qituvchilari ishlab chiqqan "Uzbek language for foreigners" ("Xorijliklar uchun o'zbek tili") dasturiy mahsulotlari esa tilni darajalar asosida sodda tilda o'rgatishi bilan ahamiyatlidir. Hozirgacha qilingan ishlarda o'zbek tilini tushunarli va eslab qolishga oson holda o'rgatish nazarda tutilgan. Ushbu maqolada ham o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda topishmoqlar foydalanish, umuman, dars jarayonida topishmoqlarni qo'llashning ahamiyati borasida so'z boradi. Topishmoqlar o'quvchilar uchun juda foydali ta'lim vositasidir. Ular nafaqat qiziqarli, balki muhim o'rganish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, o'rganishning qiziqarli va hayajonli usuli bo'lib, o'quvchilarni rag'batlantirishga yordam beradi va ularning qiziqishini oshiradi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, topishmoq va jumboqlar har qanday o'quvchini mavzuga jalb qilishning ajoyib usuli bo'la oladi: ular talabani "passiv" tinglovchi emas, "faol" bo'lishga undashi bilan samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga

topishmoqlar metalingvistik ongni (tilning tabiati haqida fikr yuritish qobiliyatini) yaxshilaydi. Topishmoqlar matnidagi metaforalarni anglash, matnni sharhlash amaliyoti va omofonlar kabi lingvistik vositalar bilan tanishish bilan o'quvchining til tabiatiga xos xususiyatlar haqidagi bilimlari oshadi, yangi va g'ayrioddiy so'zlar bilan tanishish barobarida ular bir vaqtning o'zida zavqlanadilar. Muammoni hal qilish jihati ham o'quvchining zihnini charxlab, ularga "qutidan tashqarida o'ylash" imkonini beradi [MyShared.ru]. Ularni komfort zonasidan chiqib ketishga undaydi. Bu esa o'quvchining dunyoqarashi kengayishida, dunyoni yaxshiroq anglashida muhimdir.

Topishmoqlar qiziqarli va eslab qolishga osonligi bilan ahamiyatli. Biz ularning aynan shu xususiyatlaridan foydalangan holda ta'lim oluvchilarning so'z boyligini oshirish barobarida ularga o'zbek tili nazariyasiga oid bilimlarni berib borishimiz mumkin. Topishmoqlardagi yashirin ma'no esa ularni jarayonga yanada qiziqitirib, o'rganish jarayonini osonlashtiradi. V.E.Antonova, M.M.Naxabina, A.A.Tolstyuxlarning "Rossiyaga yo'l" darsligida "Sifat va qo'shimchalarni taqqoslash darajalarini shakllantirish" mavzusini o'rganishda quyidagi topishmoqlarni topish taklif etiladi: *Asaldan shirinroq, quduqdan chuqurroq, oltindan qimmatroq? (tush); Dunyodagi eng tezkor narsa nima? (fikr)*. Vazifa bir tomondan, grammatik ko'nikmalarni o'rgatish, o'rganilgan shakllarni (shirinroq, chuqurroq, qimmatroq, eng tezkor) aniqlashga qaratilgan bo'lsa, boshqa tomondan, xayoliy fikrlashni faollashtirish, jarayonga qiziqishlarini orttirib, tilning murakkab tomonlarini osonroq o'rgatishga yordam beradi [Антонина В.Е., Нахабина М.М., Толстых А.А. Дорога в Россию: учеб. Русского языка (первый уровень).2013]. Maqolada o'zbek tili nazariyasi va amaliyotini o'rgatishda quyida keltiriladigan topishmoqlar asosida o'z ko'nikmalarimizni taklif etamiz. O'zbek tilini o'rganish jarayonidagi dastlabki darslarda – alifbo, unli va undosh tovushlar mavzusini tushuntirishda ushbu topishmoqlardan foydalanish mumkin: *Bordir olti xil tovush, Ular cho'zib aytilar. So'z tuzilmas ularsiz, O'ylang, balki toparsiz? (unlilar); Bu tovushlarni talaffuz qilish oson emas, Til va tish ularga to'siq. Bu qaysi tovushlar? (undoshlar)* yoki *Yettida bor, yettovda yo'q? ("i" harfi); Menda bor, senda bor, insonda bor, odamda yo'q. ("n" harfi); Senda yo'q, menda yo'q, jumla olamda yo'q, Shomda topdim bir dona ("sh" harfi)* [Quvnoq topishmoqlar: o'zbek, rus, turk tilida.2014:154]. Undosh tovushlarning tasniflari yoki qator undoshli so'zlarni tushuntirishda ham qo'llash mumkin. Bunda ularga qoidani yod oldirishga hojat qolmaydi: *Til uchi milkka tegib, Havo yo'lini to'sar. So'ngra birdan ochilib Tovushlar portlab chiqar. (til oldi undoshlari); Bir so'zda bir xil undosh Ketma-ket qator kelar. Misol topib aytinglar, Bular qanday tovushlar? (qator undoshlar)* Bu topishmoqlar orqali o'rganuvchilar yangi so'zlarni, unli va undoshlar tasniflari, murakkab grammatik qoidalarni ham oson eslab qola oladilar. Tinish belgilari va ko'chirma gaplarning nazariyasini o'rgatishda esa quyidagi topishmoqlar bizga qo'l kelishi mumkin: *Shakli o'xshar o'roqqa, Doim tutar so'roqqa (so'roq belgisi); Xuddi o'xshar mirzaterakka, Yo'lda doim turar tikka (undov belgisi); Tim qora kichkina xol, To'xtatar yo'lda darhol. (nuqta) Tirnoqlarning ichida o'zgalarning gaplari (ko'chirma gap)*

O'zbek tilida so'zlovchilarda ham tushunish va tushuntirishda ba'zi chalkashliklar uchraydigan sintaksis bo'limi, gap, gap bo'laklari, ularning o'rni haqidagi bilimlarni berishda ham topishmoqlardan unumli foydalanish mumkin: *Tugal mazmun bildirar, So'nggida nuqta bo'lar (gap); Gapda bor bosh bo'laklar, Biri doim hukmron. Ikkinchi darajadagi bo'laklar, Unga ergashar hamon. Bosh va ikkinchi darajalilar, Bular qaysi bo'laklar? (ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol); Biz besh og'a-inimiz, Qarindoshmiz, qo'shnimiz. To'ng'ich aka – kesimvoy, Boshqasini toping, hoy? (ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol).*

Bundan tashqari, so'z turkumlariga oid bilimlarni tushuntirish va mustahkamlashga oid tahlillar o'tkazish topishmoq matnlari tayyor manba sifatida ahamiyatlidir. Topishmoqning qiziqitirish va xotirada oson saqlanib qolish xususiyati ta'lim maqsadlariga erishishda qo'l keladi:

– ot so'z turkumi, xususan shaxs otlariga oid tahlillarda: **Onamning onasi, otamning qaynonasi, mening buvimning nechta qulog'i bor? (ikkita);** tana a'zolariga oid mavzuni mustahkamlashda: **Og'zi bor tili yo'q, Qo'li bor oyog'i yo'q, Qorni bor ichagi yo'q. (ko'za)**

– son so'z turkumi tahlilida: **To'qson to'qqiz jamoat, ikki muazzin, bitta imom.**(tasbeh)

– sifat so'z turkumi tahlilida: **Katta-katta qo'noqlari bor, egri-bugri ko'chalari bor, yalang'och bolalari bor. (sichqon)**

Bunday tahlillarni barcha so'z turkumlari doirasida o'tkazish mumkin. Bu orqali til o'rganuvchilarga grammatik qoidalarni tushuntirish bilan birga yangi so'zlarni ham ma'lum nutq vaziyati

orqali xotiralarida saqlashga erishish mumkin. Chunki yangi tillarni o'rganishda so'zlarni alohida lug'at holida yod olishdan ko'ra ma'lum kontekst ichida eslab qolish imkoniyati kengroq. Yangi so'zni kontekstda ko'rmagunimizcha u bilan hech narsa qilish mumkin emas. So'z o'lik bo'lib qolmasligi uchun biz so'z yoki ibora bilan yangi jumlar tuzamiz.

Aytish mumkinki, ma'lum bir til orqali shu til egalarining madaniyati ham ko'rinadi. Tillar va madaniyatlar birgalikda "millat ruhi"ni ifodalaydi va lingvistik va madaniy xilma-xillik turli xalqlarning aqliy qobiliyatlaridagi farqlarni aks ettiradi. Sapir-Vorf gipotezasiga ko'ra, tilning so'z boyligi madaniyatning xususiyatlari va so'zlovchilar tarixini aks ettiradi, odamlarning fikrlash uslubi ular gapiradigan tillar bilan va shu nuqtayi nazardan, til har qanday muayyan madaniyatning kalitidir [Young T.J. and Sachdev I.(2011). Intercultural communicative competence: exploring English language teachers' beliefs and practices. Language Awareness. 20(2): 81-98]. Tildagi milliy o'ziga xos elementlar esa shu tilni yanada yaqindan o'rganishga yordam beradi. Topishmoqlar xalq og'zaki ijodi namunasi sifatida avloddan avlodga o'tib kelayotganligi sababli ularda bunday elementlar ko'proq aks etadi. Topishmoqlar lingvistik va madaniy bilimlar bilimlar uyg'unlashgan, o'zbek tilini o'rgatib, madaniyatiga oid bilimlar bilan tanishtiradigan qiziqarli dars tashkil etish mumkin. Bunda xalqimiz milliy madaniyatiga xos bo'lgan do'ppi, to'n, tandir, palov, patir, shirguruch, beshik kabi so'zlar o'zbek xalqiga xos assotsiatsiyani uyg'otadi: *Bosh ustida chambarak, Chambarakda kapalak. (do'ppi); Bir parcha patir, Olamga tatir. (oy); Kichkina tandircha, Ichi to'la kulcha (yong'oq); Yettisi bir yerga yig'lsa, Beshisi bir yerga yig'iladi. (palov); Qozon ichida opppoq qor. (shirguruch); Hammaga to'n tikaman, O'zim yalang'och. (igna); Alomat-a, alomat, Ichi qizil qiyomat. Ho'l urdim, Quruq chiqdi (tandir, non).*

Umuman olganda, topishmoqlar shunday foydali ta'lim vositalariki, ulardan har qanday darsda istalgan maqsadda foydalanish mumkin. Dars boshlanishida "warm-up" ("qizib olish") metodi topshirig'i sifatida foydalanib, o'quvchilarni yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishga tayyorlash mumkin. Dars jarayoni samarali bo'lishi uchun o'quvchi diqqat-e'tiborini darsga jalb qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ma'lumotlarga ko'ra, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar 10-20 daqiqa davomida biror narsaga diqqatini jamlay oladi [studyboom.ru/uz]. Mashg'ulot davomida diqqati boshqa narsa chalg'igan o'quvchini ham mavzuga oid topishmoq berish orqali jarayonga yana qiziqitirish, "jonlantirish" mumkin. Bundan tashqari, dars oxirida darsda faol bo'lmasdan baho ololmagan o'quvchini baholashda ham topishmoqlardan bema'lol foydalansa bo'ladi.

Shunday qilib, topishmoqlarning lingvodidaktik imkoniyatlari ancha yuqori bo'lib, ularning hayotiy vaziyatlarga bog'liqligi murakkab jarayonlarda muammolar yechimini topishga, tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, xayoliy tafakkurini o'stiradi, dars jarayonlarida qiziqarlilikni, interaktivlikni ta'minlaydi, "quti"dan tashqarida fikrlashga undaydi, o'quvchilarning lingvistik, madaniy va kommunikativ bilimlarini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Young T.J. and Sachdev I.(2011). Intercultural communicative competence: exploring English language teachers' beliefs and practices. Language Awareness, 20(2), 81-98
2. Антонина В.Е., Нахабина М.М., Толстых А.А. Дорога в Россию: учеб. Русского языка (первый уровень). – СПб.: Златоуст, 2013. – Т.1. – 200 с.
3. Quvnoq topishmoqlar: o'zbek, rus, turk tilida. – T.: "Yurist media markazi", 2014-yil, 160 bet.

LINGVOKULTUROLOGIYADA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARI MISOLIDA O'RGANILISHI

Xalilova Maftuna Azamat qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti

xalilovamaftuna53@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tilidagi ayrim maqollarning lingvokulturologik xususiyatlarini tahlil qilgan holda, har ikkala xalqning o'ziga xos mentaliteti, milliy qadriyatlari, urf-odatlarini singari o'ziga xos milliy qarashlari haqida to'xtalib o'tamiz. Ularni tanqidiy tahlil qilish barobarida farqli tomonlarini o'rganib, o'xshash tomonlari va umumiy jihatlariga to'xtalib o'tamiz.

Abstract. In this article, analyzing the linguistic and cultural characteristics of some proverbs in English and Uzbek, we will enlarge on the specific mentality, national values, and traditions of both nation. By critically analyzing them, we will explore their differences and focus on their similarities and general aspects.

Kalit soʻzlar: paremiologiya, lingvokulturologiya, maqollar, pragmatik yondashuv, mentalitet.

Key words: paremiology, linguistic culture, proverbs, a pragmatic perspective, mentality.

Til madaniyati ma'lum bir jamoada ma'noni yetkazish uchun tildan foydalanishning turli usullarini o'z ichiga oladi. U oddiy lug'at va grammatika doirasidan chiqib, intonatsiya, shevalar, urg'u va idiomatik iboralarning nozik tomonlarini qamrab oladi. Bu xususiyatlar madaniy o'ziga xoslik gullab-yashnashi uchun asos bo'lib, umumiy tilga ega bo'lgan shaxslar o'rtasida birlik va tegishlilik tuyg'usini kuchaytiradi. Bu haqida tilshnos olim Gumbolt ham o'z qarashlarini bayon etib o'tgan. Uning fikricha, mentalitet bu- "xalqning nafaqat tilida, balki adabiyoti, dini va boshqa jabhalarida ham o'z aksini topgan xarakterdir". Lingvokulturologiya esa madaniyat va tilning kesishmasi negizida yuzaga kelgan sistema hisoblanadi. Biz uning yordamida tilda insoniyatning o'rni hamda tilning bashariyatdagi ahamiyatini bilib olamiz. Ma'lumki, madaniyat tushunchasi har bir xalqning hayotiy xarakteri, mentalitetini aks ettiradi. Tilshunos olim Nida biror xalqning tilini o'rganishda uning madaniyatini ham o'rganish muhim ekanligini aytadi. Uning ta'kidlashicha, til va madaniyat bir-biriga bog'liq ravishda rivojlangan o'xshash sistemadir. Tilshunos va folklorshunos olim V.Teliya ham madaniyat va tilning o'zaro bog'liqligida maqol va matallarning o'rni alohida ekanligini ta'kidlab o'tadi. Bundan ko'rinadiki, paremiologiya xalq madaniyatini namoyish etishda bugungi kunda lingvokulturologiyaning muhim obyekti bo'lib xizmat qilyapti. Tilshunos olim Teliya ham maqollarni "direct cultural signs" ya'ni millat madaniyatini aks ettiruvchi manba deya baholaydi.

Maqollar muayyan jamiyat til madaniyatining ko'zgusidir. Ularda avloddan avlodga o'tib kelayotgan jamiyatning to'plangan donoligi va qadriyatlari mujassam. Tilshunos olim Dal aytganidek, "Maqollar to'plami - bu xalq tilidan, tajribasidan olingan hikmatlar majmuasi, sog'lom aql sarasi, xalqning hayotda orttirgan haqiqati". Albatta, har bir madaniyatning bir-biridan farqli jihatlari mavjud bo'lgani kabi mushtarak jihatlari ham mavjud. Ingliz va o'zbek maqollarining qiyosiga to'xtalar ekanmiz, uning yordamida ikki millatning o'ziga xos milliy va madaniy qirralarining nechog'lik o'xshash hamda tafovutga ega ekanligiga amin bo'lamiz.

O'zining qisqaligi va to'g'riligi bilan mashhur bo'lgan ingliz maqollari ko'pincha hayotga pragmatik yondashuvni aks ettiradi. Ana shunday misollardan biri "Better late than never" degan maqoldir. Bu hikmat kechiktirilsa ham chora ko'rish muhimligini ta'kidlaydi. U samaradorlik va taraqqiyotning ingliz madaniy qiymatini aks ettiradi va hech qachon bajarmaslikdan ko'ra, biror vazifani kech bajarish yaxshiroq ekanligini ko'rsatadi.

Xuddi shunday, o'zbek maqollarida ham pragmatik dunyoqarash namoyon bo'ladi, lekin ba'zan she'riyat ta'siriga ega. Masalan, "Kichik teshik katta kemani cho'ktiradi", degan maqolni kichik muammolarga e'tibor bermaslikdan ogohlantirish sifatida talqin qilish mumkin, chunki ular oxir-oqibat kattaroq oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu maqolda o'zbek madaniyatida kishi har bir kichik xatti-harakatiga ham e'tiborli bo'lishi kerakligi aks etadi.

Ingliz va o'zbek maqollari ko'pincha axloqiy yo'l-yo'riq va shaxslararo munosabatlar haqida tushuncha beradi. Klassik ingliz maqolida "Actions speak louder than words" - insonning haqiqiy xarakterini baholashda xatti-harakati muhimligini ta'kidlaydi. Bu maqol ishonch va hurmatga so'z bilan emas, balki amal bilan erishiladi, degan fikrni bildiradi. Bu ingliz madaniyatining individuallik va o'ziga ishonishga qaratilganligini aks ettiradi, shaxsiy yaxlitlik va haqiqiylikka urg'u beradi.

Bundan farqli o'laroq, o'zbek maqollarida ko'pincha jamoa va jamiyat ahilligi qadriga e'tibor qaratilgan. "Bir qo'l qarsak chalmas" degan maqol o'zbeklarning jamiyat ichida hamkorlik zarurligiga ishonchini ko'rsatadi. Bu muvaffaqiyat uchun birdamlik va jamoaviy ish zarurligidan dalolat beradi.

Ingliz va o'zbek millati turli din, e'tiqod va dunyoqarashga ega bo'lsalar-da, ayrim jabhalarda o'xshash jihatlari ham ko'rishimiz mumkin. Ingliz paremiologiyasida mavjud bo'lgan "United we stand, devided we fall" degan maqolga to'xtaladigan bo'lsak, xuddi shu mazmundagi maqolni o'zbek tili leksikasida "Birlashgan - o'zar, birlashmagan - to'zar" shaklida uchratamiz.

Bundan ko‘rinadiki, ingliz va o‘zbek xalqi mentalitetida ham ahillik, hamjihatlik azaldan qadrlanib keladi. Bir kishi hal etolmagan vazifani ko‘pchilik kelishib, birgalashib tez va oson bajara olishi mumkin ekanligi ta’kidlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ingliz va o‘zbek tillarining til madaniyatini ularning maqollarini o‘rganish orqali kuzatish mumkin. Ingliz maqollari pragmatizm, individuallik va metafora tili bilan ajralib tursa, o‘zbek maqollarida kollektivizm va to‘g‘rilik bilan uyg‘unlashgan pragmatik dunyoqarash namoyon bo‘ladi. Ikkala til madaniyati ham hayot, munosabatlar va inson tabiati haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etib, jamiyatlarning dunyoga qarashlarining xilma-xilligi va shu bilan bir qatorda mushtarak ekanligi haqidagi tushunchamizni boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.O‘zbek xalq maqollari. Toshkent. Sharq, 2012.
2. The Concise Oxford Dictionary of proverbs/Simpson. Oxford.Ox.UP.LTD.1979.
- 3.Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Ma’ruzalar. Toshkent. 2014
4. Mo‘minov. O.Ingliz tili leksikologiyasi. Toshkent . 2006.
5. Ziyonet.com

O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA O‘QUV LUG‘ATLARINING AHAMIYATI VA EKZOTIZMLAR TARJIMASI

Xoliqova Zahro Arol qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrası o‘qituvchisi
zakhrokhlikova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish uchun tarjima o‘quv lug‘atlarining ahamiyati haqida so‘z yuritilgan. Bundan tashqari lug‘atdagi ekzotizmlar tarjimasini bo‘yicha muammolarga yechimlar bergan. Maqolada qiyosiy-tavsifiy metoddan foydalanilgan.

Abstract. This article talks about the importance of translation dictionaries for teaching Uzbek as a foreign language. In addition, he gave solutions to the problems of translation of exoticisms in the dictionary. The comparative-descriptive method is used in the article.

Kalit so‘zlar: tarjima lug‘atlar, ekzotizmlar, korpus, audio, video, matnli ma’lumotlar, so‘z birikmasi.

Key words: translation dictionaries, exoticisms, corpus, audio, video, textual information, phraseology.

O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biridir. Chunki tilni xorijiy til sifatida o‘qitish tilga bo‘lgan hurmatni va jahondagi obrusini bildiradi. O‘zbek tilini o‘rgatishda ko‘plab vazifalarimiz mavjud. Bunda o‘zbek tilini o‘rgatuvchi o‘quv lug‘atlari tuzish dastlabki muhim vazifalarimizdan biridir.

Zamonaviy texnologiyalar rivojlangan bu davrda kitobiy lug‘atlardan ko‘ra elektron lug‘atlarga talab katta. Leksikografiya sohasiga kompyuter texnologiyalarining tatbiq etilishi lug‘at tuzish ishlarini ancha yengillashtiradi. Lug‘at tuzish jarayonining naqadar murakkabligini bir tilshunos olim hazilomuz tarzda quyidagicha izohlagan: “Agar biror kishi og‘ir jinoyat sodir qilsa, uni katorgaga surgun qilish shart emas. U lug‘at tuzsin, shundan katorganing barcha azoblarini, qiyinchiliklarini tortgan bo‘ladi”. Axborot manbalarini yig‘ish bo‘yicha maxsus dasturlar (Database Software) lug‘at asosini tashkil etuvchi barcha ma’lumot va misollarni jamlash va sistematik tarzda ishlov berishga qulaylik tug‘diradi. Bundan tashqari, boshqa maxsus dasturlar lug‘atni tahrir qilish va chop etish borasidagi ancha mashaqqatli mehnatni bir qancha osonlashtiradi. Elektron lug‘atlar ham, o‘z navbatida, an’anaviy lug‘atlarga qaraganda birmuncha afzalliklarga ega. Bugungi kunda, masalan, ABBY LINGVO kompaniyasining lug‘at va tarjima dasturlari ulardan foydalanuvchi har bir xaridorga o‘z lug‘atini tuzish yoki mavjud lug‘at so‘z boyligini to‘ldirib borish imkonini beradi. Ochiq turdagi Internet lug‘atlari (online lug‘atlar) ham ko‘p hollarda barcha foydalanuvchilarga ushbu lug‘atlarni to‘ldirish imkonini beradi. Shuningdek, elektron lug‘atlarning hajm jihatidan ixchamligi, kompaktligi, boshqa manbalarga (Internet tarmog‘i orqali, gipermurojaatlar yordamida) ulanish imkoniyati, mavjud

matnlar korpuslari yordamida illustrativ misollar tuza olish imkoniyati, multimediali misollar bilan boyitilganligi, soʻzlarning sinonimik variantlari, omonimlik xususiyatlari, grammatik maʼlum otlar bilan taʼminlanganligi va ularning tezlik bilan foydalanuvchiga havola etilishi kabi jihatlari elektron lugʻatlarning optimalligini taʼminlaydi.[A.Rahimjonov. Kompyuter lingvistikasi.]

Til oʻqitishda elektron lugʻat yaratish zarurati koʻplab muammolarga yechim boʻladi va xorijiy til oʻrganuvchi til oʻrganish bilan birgalikda oʻzbek millatining urf-odatini, madaniyatini oʻrganadi. Shuning uchun bu oʻquv lugʻati tarjima lugʻat hisoblansada uning tarkibida audio, video yozuvlar, soʻzlikning sinonimik qatori, soʻzga maʼnosi yaqin soʻzlar berilishi kerak. Ayniqsa, milliy anʼanalarimizni aks ettiruvchi ekzotizmlar tarjimasiga alohida ahamiyat berish zarur. Masalan:

Oʻzbek milliy-madaniy hayotiga oid ekzotizmlarning inglizcha tarjimada berilishi: *Chilmahram togʻining etaklaridagi koʻkalamzorlarda ham yuzlab chodirlar va oʻtovlar paydo boʻldi.*(Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar) - *In the greenery on the slopes of mount Chilmahram, too, hundreds of utovs and tents.*

Tarjimon dasturlarda oʻtovni grass deb tarjima qilingan. Ammo bu xato, chunki *oʻt, maysa* bilan oʻtovni farqi bor.

Fotima yenglariga chiroyli qizil kashtalar tikilgan, ukraincha oq shoyi kofta, qora yubka kiygan edi.(P.Tursun. Oʻqituvchi.)- *Fotima had a beautiful red kashtas on her sleeves, Ukrainian wore a white silk blouse, black skirt.* Tarjimon dasturlarda kashta soʻzi embroidery deb tarjima qilingan, *embroidery* bu bezalgan degani, ammo bezalgan bilan *kashta* soʻzini farqi bor. Bezashda ip bilan emas boshqa narsa bilan ham bezalishi mumkin.

Rais supradagi unga qaramay, tandirga oʻt qalaydigan xilidan. (S.Ahmad. Hodivoy) - *Despite him in the chairman Supra, the fire in the oven remains* xilidan. Tarjimada hatto un soʻzi xato berilgan him emas floor boʻlishi kerak, xilidan soʻzi oʻzicha tarjima qilingan, bu soʻzni kind yoki sort deb almashtirish mumkin. Unni floor deb tarjima qilish uchun tarjimon dasturlar bazasiga ekzotizmlarni ham kiritish va undan keyin kelishi mumkin boʻlgan soʻzlarni kiritish lozim. Tandır soʻzi ham oven-pechka soʻzi bilan berilgan. Toʻgʻri tarjima sifatida bu gapni berish mumkin. – *Despite of having floor in the Supra, the chairman is the man who kindles to tandir.*

Birozdan soʻng Xorazmning oʻynoqi kuylari chalinib, shoʻx lazgi boshlandi. (Sharipov.J.Xorazm) – *A little later, the playful melodies of Khorezm began to be played and the gypsy lezgi.* Tarjimada lazgi soʻzi lezgi tarzida kelgan, fonetik oʻzgarish mavjud, chunki inglizlarda a harfi e tarzda kelgan. Tarjimada shoʻx soʻzi gypsy –loʻlicha, loʻlilarga oid deb tarjima qilingan. Uning oʻniga playful bilan berish mumkin.

Yigitsiz oʻchoqda olov qaydadir,

Xilvatda choyxona palov qaydadir.(E.Oxunova) –

In a lackluster oven, the fire is recorded, in deserted teapot palov is recorded. Tarjima butunlay xato berilgan. Chunki teapot palov choyxona palov emas choynak palov, lackluster soʻzi xira, nursiz deb tarjima qilinadi, samovar deb emas Tarjimada ekzotizmlarni oʻzini berib keyin izohini qavs ichiga joylashtirish kerak. Masalan: *There is no fire in the uchoq(the device on which the boiler is installed for cooking) without man, there is no choyxona palov (meal that is cooked in the choyxona (where to drink tea).*

Vafo attorning kelini bir lagan chuchvara chiqardi. (N.Aminov.Yolgʻonchi farishtalar).- *Wafa attor's(the man who sells perfume) bride brought a lagan(large flat dish) of chuchvara (national food).* Soʻyla, rubob kim ekan,

Yuragimni tortguvchi. (Gʻayratiy)

-Tell, the rubab who stole my heart.

Doshqozonda qaynar sumalak,

Onaxonlar tongni poylaydi.(“Saodat” jurnalidan)

Mother-in-law of boiling sumalak in the brothel lay the foundation for the morning.

Demak, oʻzbek tilini xorijiy til sifatida oʻqitishda shunday tarjimon oʻquv lugʻati yaratilishi kerakki, lugʻat soʻzliklarini tushuntirish davomida unga yaqin boʻlgan soʻzlarni va soʻz birikmalarini kiritish zarur. Masalan, *palov* soʻziga izoh berish va unga oid soʻz va soʻz birikmalarini kiritiladi:

Palov- masalligʻi va tayyorlanish uslubi boʻyicha xilma-xil turlarga boʻlinadi va har bir mamlakatda oʻzgacha tarzda tayyorlanadi. Taom asosini guruch tashkil etadi. Ushbu masalliqdan

tashqari yog‘, go‘sh, sabzi, piyoz va boshqa masalliqlar ishlatiladi. Palov tayyorlanish va tarqalish bo‘yicha asosan O‘rta Osiyo va Yaqin Sharq xalqlari orasida ommabop hisoblanadi. Jumladan, O‘zbekistonda o‘zbekcha palov o‘zbek oshxonasining eng asosiy taomlaridan biri hisoblanib, har bir xonadonda, to‘y-hashamlarda va dunyoning boshqa davlatlarida sevib iste‘mol qilinmoqda. Palovga oid so‘z birikmalari: *palov pishirmoq, palovga massalliq, palovni yemoq, palovni kuydirmoq, qovurma palov, ivitma palov, mayizli palov, bedana palov, qazi palov, behili palov, to‘g‘rama palov, to‘y palov, qiyma palov, sofaki palov (Samarqand viloyati), qovurma palov (Qashqadaryo), suzma palov (Xorazm), ugra palov (Surxondaryo)*

O‘tov- ochiq maydonda gumbaz shaklida tiklanadigan ko‘chma turar joy. Unga oid so‘z birikmalari: *o‘tovda yashamoq, o‘moq, o‘tovda turmoq, o‘tov qurmoq.*

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda birincha navbatda tarjima o‘quv lug‘ati yaratilishi kerak. Bu o‘quv lug‘ati milliy korpusga asoslanishi kerak. Shunda milliy o‘zligimizga xos so‘zlar (ekzotizmlar) tarjimasida muammo bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abjalova M.A. O‘zbek tili milliy korpusida so‘zshaklni leksikografik baza asosida qidiruv imkoniyatlari. // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollari/ Respublika ilmiy-texnik konferensiya to‘plami. Elektron nashr /ebook. – Toshkent: ToshDO‘TAU, 23.04.2021. – B.12-17.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1974. – 308 b.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi (A. Madvaliyev tahriri ostida). jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
4. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi. – T.: Akademnashr, 2011. – 85 b.

РАЗВИТИЕ У СТУДЕНТОВ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ С ЭЛЕМЕНТАМИ ИНТЕГРАЦИИ

Алибоева Исмигуль Нусратовна,

студентка 4-курса ШГПИ

по направлению- Русский язык в язычных группах

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие коммуникативной способности у студентов, в педагогической сфере обучения.

Ключевые слова: Коммуникативные компетенции, культура речи, коммуникативные способности, педагогические общения.

Сегодня одна из главных задач - воспитать самостоятельно мыслящую молодежь. Поскольку очевидно, что образование придает творчество духовности молодых людей, все мечты и чаяния молодого поколения реализуются через современное образование. Одним из факторов, определяющих эффективность обучения, является изучение формирования коммуникативных навыков и развития коммуникативных способностей и формирования профессиональной мотивации у студентов в учебном процессе. В учебном процессе важное значение имеет взаимодействие учителя со студентами. То, как педагог взаимодействует со студентами, определяет эффективность его деятельности.

Учителю и его умение правильно управлять учебным процессом и зависит от взаимодействия и отношений, которые мы можем установить со студентами и это всё помогает нам коммуникативные компетенции. Коммуникативная компетентность - это сложный коммуникативный навык и обладающие навыками, достаточными навыками в новых социальных структурах формирование, знание культурных норм и ограничений общения, обычаи, этикет образование. Коммуникативная культура речи - это культура общения. Человек - социальное существо, которое не может жить в этом обществе. Поговорим об этой коммуникативной культуре - как об интеллекте людей. Он также помогал и помогал ей. Коммуникативные способности специфичны для области педагогического взаимодействия. это умение общаться внешне. Коммуникативная компетентность - это способность общаться, знания, навыки и умения, эмоциональные и социальные в сфере деловых отношений - это общая коммуникативная характеристика человека, участвующего в переживании. Коммуникативные

навыки включают себя коммуникативная ситуация, в которой нужно общаться дает социально-психологический прогноз, социально-психологическое программирование коммуникативного процесса. Осуществление социально-психологического управления коммуникативными процессами в коммуникативной ситуации. Коммуникативные способности специфичны для области педагогического взаимодействия- это умение общаться внешне. Педагогическое общение имеет психологический эффект. Это также влияет на уровень усвоения знаний студентами. Культура педагогического общения, лежащая в основе присущих педагогу навыков, находит отражение в процессе общения с его учениками, родителями, коллегами и руководством. В этом случае особенно важно взаимодействие педагога со студентами. Педагог стремится взаимодействовать со студентами, чтобы быть эффективным. Психологический эффект, который педагог несет большую ответственность за то, чтобы процесс коммуникации в его организации был положительным. Если правильно организованное педагогическое общение вызывает у студента страх, неуверенность, внимание, память и трудоспособность, нарушения речи. Это также негативно для учебной деятельности студентов. И наоборот, то есть теоретически, педагогически и практически правильно организованное общение отражает вышесказанное. В результате у студентов повышается интерес к чтению и самостоятельному обучению, мышлению, желанию учиться. Идеи, высказываемые студентом в процессе общения, его взгляды дают возможность внимательно изучить человека. Близкое знание личности студента, осознание его внутренних переживаний, мыслей, чувств, надежд, целей и жизненных устремлений требует методологической, духовно правильной организации педагогического процесса. Ведь в этом процессе педагог организует деятельность с учетом возрастных, психологических и личностных особенностей студента. При организации педагогического диалога следует уделять особое внимание, особенно студентам, нуждающимся в педагогической помощи, чтобы пробудить у каждого студента интерес к овладению основами различных учебных дисциплин. **Мозговой штурм** — поток вопросов и ответов, или предложений и идей по заданной теме, при котором анализ правильности неправильности производится после проведения штурма. Дидактические игры — в отличие от деловых игр, дидактические игры регламентируются жестко и не предполагают студенту выработку логической цепочки для решения проблемы. Игровые методы студентов можно отнести и к интерактивным методам обучения. Все зависит от выбора игры. Так, популярные игры-путешествия, спектакли, викторины интерактивных методов, так как предполагают взаимодействие учащихся друг с другом. Преимущество этой игры в том, что в нее играют вне контекста. Эта игра полезна не только для изучения науки, но и помогает формировать умственные способности. В этой игре выбираются темы, а дети формируют диалоги. Молодое поколение через внедрение современных методов обучения через звенья современной педагогики и информации и коммуникации станет специалистами в этом языке, и на этой основе они будут изучать этот язык. Будущее за процветанием нашей страны. Умение правильно организовать деятельность, профессиональные качества, способности играют важную роль в формировании профессиональной мотивации педагога.

Основная литература:

1. Косолапова М.А. Технологические подходы в организации профессиональной подготовки к педагогической деятельности в высшей школе /Томск, 2007. – 177 с.
2. Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34–42;
4. Карпенко М. Новая парадигма образования XXI в. // Высшее образование в России. – 2007. – №4. – С.93.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА ПО РАЗВИТИЮ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Атаева Элноза Улмасжон кизи,

Магистрант кафедры русского языка и литературы

Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье раскрывается анализ познавательных универсальных учебных действий в процессе обучения, развития творческого мышления младших школьников и основой его позитивного отношения к обучению.

Abstract: This article reveals the analysis of cognitive universal educational actions in the learning process, the development of creative thinking of younger schoolchildren and the basis of their positive attitude to learning.

Ключевые слова: творческая деятельность, образование, становления личности, процесс, познавательный процесс, развития младших школьников учебная мотивация, методы формирования.

Key words: creative activity, education, personality formation, process, cognitive process, development of younger schoolchildren, educational motivation, methods of formation.

“Педагогика творческого мышления определяет деятельность как форму человеческой или коллективной деятельности, предполагает создание чего-то качественно нового, ранее не существовавшего. В отношении образовательного процесса творчество следует определять, как форму человеческой деятельности, направленную на создание качественно новых для него социально значимых ценностей, т. е. важных для становления личности как субъекта общества” [39].

Под творческой деятельностью мы понимаем деятельность, которая имеет следующие характеристики: она направлена на решение творческих задач, которые характеризуются отсутствием способа решения задачи в предметной области, это способ решения задачи, связанный с созданием новых знаний как ориентировочной основы поиска дальнейших знаний, это наличие неопределенности в освоении новых знаний и решение задачи на их основе. описывается методом.

“В широком смысле под термином” универсальная учебная деятельность "понимается способность к обучению, то есть способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию посредством сознательного и активного усвоения нового социального опыта" [39]. Познавательные универсальные учебные действия носят исследовательский характер и направлены не только на процесс познания, но и на его результат, и всегда связаны с целеустремленностью, ее реализацией, преодолением трудностей, волевым напряжением и усилием. Систематическое закрепление и развитие, познавательные универсальные учебные действия становятся показателем общего развития младших школьников и основой его позитивного отношения к обучению. У младших школьников формируется представление о жизненной ценности обучения [61].

К развитию творческого потенциала личности в процессе воспитания относятся:

развитие знаний и умений, необходимых для вовлечения младших школьников в творческую учебную деятельность;

вовлечение младших школьников в учебную творческую деятельность, в которой происходит развитие компонентов творческого потенциала;

формирование познавательных универсальных учебных действий, способствующих развитию творческого мыслительного потенциала младших школьников: общеобразовательных, логических, символических.

На основе анализа познавательных универсальных учебных действий в процессе обучения можно выявить важнейшие составляющие творческого потенциала личности: учебная мотивация, познавательная активность, самостоятельное решение творческих задач, уровень интеллектуального развития.

Деятельность педагога по развитию творческого потенциала младших школьников включает следующие этапы:

диагностика уровня развития творческого потенциала младших школьников;
творческого потенциала младших школьников

для достоверного изучения компонентов предлагается использовать комплекс диагностических методик;

Методы формирования творческой деятельности у младших школьников разнообразны. Занятия по чтению способствуют развитию у учащихся самостоятельного и творческого мышления, речи посредством использования разнообразных творческих заданий, деятельности по моделированию учебных предметов, направленной на формирование творческой активности учащихся [117].

Повторение и закрепление пройденных на уроке тем: повторяют прочитанное, изученное дома, вне урока рассказывают содержание прочитанных книг, выполняют задания для упражнений, повторяют правило своими словами. Постоянное повторение укрепляет память, развивает речь.

Презентация-один из видов творческой деятельности развития речи младших школьников, когда слушающий или читающий рассказ, предназначенный для письменной презентации, должен усвоить идею и передать ее своими словами.

Одним из видов творческой деятельностью из исследований следует сделать вывод, что от эффективных методов развития творческого мышления младших школьников в инновационной образовательной среде следует отличать эвристический метод, сочетающий алгоритмическим методом с учебно-предметной моделирующей деятельностью.

Система работы по развитию речи позволяет развивать умение анализировать, обобщать, грамотно строить и выражать свои мысли и идеи, а также развивает самоудовлетворение и критическое мышление.

Под критическим мышлением понимается любознательность младших школьников, умение высказывать свое мнение по тому или иному вопросу, использование исследовательских и творческих методов для доказательства своего мнения. Критическое мышление-это способность поднимать новые вопросы, выдвигать различные аргументы и принимать независимые, взвешиваемые решения. Ученик начальной школы, умеющий критически мыслить, может выявлять противоречия в тексте и типы структур, которые в нем присутствуют. Критерии оценки активности творческого мышления важны не только для логического мышления, но и для способности опираться на идеи собеседника, высказывать свою точку зрения, аргументировать, находить и резюмировать несколько решений любой проблемы, рассматривая проблемы с разных точек зрения, получать информацию [47].

Выявлена гармония педагогических и информационных технологий с их возможностями.

Для построения модели использовались методологические основы, педагогико-психологические, социально-исторические предпосылки и теоретико-педагогические предпосылки. В модели начальный класс развивался на основе критериев развития творческого мышления учащихся, чувства новизны, критичности, ориентированности на творчество, умения менять систему объектов.

При анализе условий, созданных для решения проблемных вопросов, направленных на развитие творческих способностей учащихся, необходимо учитывать специфику творческой деятельности. Первая из этих характеристик-способность творческого мышления, проявляющаяся в связи с личностью, мотивами, личностной целью ученика. В этом случае результат достигается, если задание стимулирует творческий поиск, направленный на развитие творческого мышления. Это позволяет ученикам начальной школы искать решения, переносить результат в другую ситуацию и искать новшества для себя, повышает творческий потенциал старшеклассников, которые постепенно начинают решать проблемы, и позволяет ученикам начальной школы создавать что-то новое для себя. Таким образом, он развивает творческие способности каждого младшего школьника на уровне его способностей.

Литература:

1. Михайличенко В. Творческое мышление и его активизация в учебном процессе // Новый колледж. – 2004. – № 3. – С. 23–29.
2. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Инновацион таълим

- технологиялари. Тошкент: Сано стандарт, 2015. – 81 б.
3. Первушина. Е. Мой ребёнок – гений. Развитие интеллектуального и творческого потенциала. – М.: Амфора, 2014. – 62 с.
 4. Первалова, А. А. Формирование творческого потенциала студентов вуза (на начальном этапе обучения): диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук //– Кемерово: 2004. – 210
 5. Петров, К.В. Акмеологическая концепция развития творческого потенциала учащихся: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора педагогических наук // К.В. Петров – М.: 2008. – 65 с.
 6. Пиаже Ж. – М.: Римис, 2008. – 448 с. 8
 7. Рындак В.Г. Социализация и творческое развитие личности // Под ред. проф. Ориенбург, 2000. – 315 с.
 8. Рындак, В. Г. Взаимодействие процессов непрерывного образования и развития творческого потенциала учителя: Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора педагогических наук //– Челябинск: 1996. – 42 с.
 9. Рындак, В.Г. Педагогика креативности – М.: Университетская книга, 2012. – 284 с.
 10. Саидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. – Тошкент: Молия, 2003. – 172 б.
 11. Самигуллина, Г.С. Развитие творческого потенциала учителя естественнонаучных дисциплин в процессе повышения квалификации //диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук– Казань: 2006. – 245 с.
 12. Санникова, А.И. Развитие творческого потенциала личности средствами образования: теория и опыт научного исследования // Вестник ПГПУ. Психологические и педагогические науки // 2014. – Выпуск № 2-1. – С. 93– 100.

ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

***Жахонгир Зарифович Хасанов,**
Студент Шахрисабзского государственного
педагогического института*

Аннотация. Формирования исследовательской деятельности у школьников на занятиях русского языка в инновационной среде позволяют учащимся самостоятельно развивать умения и навыки решения проблем, находить и анализировать информацию, активно действовать, преобразовывать и творить.

Abstract: The purpose and task of forming research activities among schoolchildren in Russian language classes in an innovative environment allow students to independently develop skills and problem-solving skills, find and analyze information, actively act, transform and create. The article considers the methods of research activity as one of the effective methods of pedagogical technologies.

Ключевые слова: проект, метод, исследовательская деятельность, умения, эксперимент, новые впечатления, стремление.

Key words: project, method, research activity, skills, observation skills, experiment.

Введение. С древних времен учителя выделяли два основных способа обучения: "пассивное обучение" - через преподавание - и "активное обучение" - через собственный опыт (термины К. Д. Ушинского). Несмотря на ожесточенные споры о возможности разделения преподавания на "пассивное" и "активное", невозможно не заметить, что речь идет о двух принципиально разных способах получения образования. В разное время соотношение их в практике образования существенно менялось. То одно, то другое выходило на первый план. Ни для кого не секрет, что потребность детей в исследованиях обусловлена биологически. Каждый здоровый ребенок рождается исследователем. Ненасытная жажда новых впечатлений, любознательность, желание наблюдать и экспериментировать, а также самостоятельно искать новую информацию об окружающем мире традиционно считаются важнейшими чертами

поведения детей. Постоянная исследовательская деятельность – это нормальное, естественное состояние ребенка. Он полон решимости познать мир и хочет познать его.

Именно это внутреннее стремление учиться с помощью исследований порождает исследовательское поведение и создает условия для исследовательского обучения. В современном динамичном мире принципиально важно, чтобы психическое развитие ребенка происходило на самых первых этапах как процесс саморазвития. Основная цель исследовательской подготовки – развить у студента способность самостоятельно, творчески осваивать и перестраивать новые способы работы в любой сфере человеческой культуры. Мы должны понимать, что дизайн – это не творчество в полном объеме, это творчество по плану, в определенных контролируемых рамках. И, следовательно, способ воспитания истинных творцов. Дизайн изначально задает предел, глубину решения проблемы, в то время как исследование строится принципиально по-другому. Это позволяет осуществлять бесконечное движение в глубину.

Методология исследования (Research Methodology). Предлагаемый метод позволяет включить ребенка в собственный исследовательский поиск на любых предметных занятиях во время основного обучения. Его можно широко использовать во внеклассных и внеурочных занятиях, во второй половине учебного дня. Она предназначена не только для того, чтобы научить детей наблюдательности и экспериментированию, но и включает в себя полный цикл исследовательской деятельности – от выявления проблемы до представления и защиты результатов. Для того чтобы познакомить детей с методом, вам потребуется 1-2 фронтальных тренинга. Для проведения фронтальных, обучающих занятий класс лучше всего разделить на подгруппы (по 10-13 человек в каждой). Карточек с рисунками, обозначающими темы возможных детских исследовательских работ, входящих в этот набор, будет достаточно для учебных занятий. Но для дальнейшей работы вам нужно будет подготовить дополнительный набор карточек с темами, ориентированными на изучаемый студентами материал. Кроме того, нужно подготовить ручки, карандаши, фломастеры и небольшие листки бумаги для записи детьми информации, полученной в ходе изучения.

ПРОВЕДЕНИЕ ЗАНЯТИЯ: Давайте поставим класс в круг, чтобы дети могли видеть лица друг друга и пространство внутри. Для этого требуется простая конструкция обычных тренировочных таблиц. Мы объявим детям, что сегодня мы научимся проводить самостоятельные исследования так же, как это делают взрослые ученые.

- Чтобы показать детям, как вести себя на каждом этапе исследовательского поиска, необходимо на добровольной основе отобрать пару наиболее активных детей. Желательно выбирать энергичных, деятельных детей с хорошо развитой речью. Они вместе с учителем будут выполнять основную работу исследователей от первого до последнего этапа, все остальные дети будут участвовать в первых занятиях в качестве активных помощников. После короткого обсуждения под руководством учителя дети обычно останавливают свой выбор на какой-либо теме – выбирают конкретную карточку. При выборе темы необходимо заострить внимание детей на том, что если у нас есть возможность, нам нужно выбрать что-то особенно интересное. Это могут быть персонажи любого рассказа или сказки, что позволит учителю применить большинство методов.

- Например, мы можем взять тему "Поведение слонов" или "Разработка космического корабля для межгалактических полетов", это позволит нам использовать метод наблюдения. Мы объясним исследователям, что их задача – получить как можно больше новой информации о том, что или кто является предметом их исследования, и подготовить сообщение об этом – небольшой отчет. Чтобы выполнить эту работу, вам нужно исследовать все, что только возможно, собрать всю доступную информацию и обработать ее. Для детей это сложный, новый бизнес. Опыт показывает, что дети часто называют методы: "Наблюдения", "Эксперимент", "Почитайте в книге", "Загляните в компьютер" и даже "Задайте вопросы специалисту", но часто забывают, например, что "нужно думать самостоятельно". Это естественно и нормально. На этом этапе особенно важны такие педагогические навыки, как умение навести детей на правильную идею – заставить их выразить то, что требуется в данной ситуации. Карточки с обозначением методов исследования, лежащие перед нами на столе (на ковре), являются не чем иным, как планом наших будущих исследований. Но мы раскладывали их бессистемно, так как

поступали случайные предложения от детей. Теперь нам нужно сделать наш план более строгим и последовательным. Давайте начнем с обычных проблемных вопросов, например: "Что мы должны сделать в первую очередь?", "С чего, по-вашему, начинается ученый?" Естественно, эти вопросы касаются не только выбранной пары детей. Они адресованы всем детям, участвующим в занятии. Преподаватель, готовый решать задачи исследовательской подготовки, должен обладать рядом характеристик. Они также должны понимать, что преподаватель, готовый решать задачи исследовательской подготовки, должен обладать рядом характеристик. Им также необходимо овладеть набором специфических навыков. Основные из них - это те, которые характерны для успешного исследователя. - набор специфических навыков.

Основные из них - это те, которые характерны для успешного исследователя. Кроме того, требуются особые способности и умения, в частности педагогические, такие как: обладать чрезмерной чувствительностью к проблемам, уметь видеть "удивительное в обычном"; уметь находить и ставить реальные учебные и исследовательские задачи перед учащимися в форме, понятной детям; уметь привлекать учащихся к дидактически ценной проблеме, превращая ее в проблему для самих детей; уметь выступать координатором и партнером в исследовательском поиске.

Выводы и предложения (Conclusion/Recommendations). Помогать детям избегать политического руководства и административного давления; быть терпимыми к ошибкам учащихся, когда они пытаются найти свои собственные решения. Предлагайте свою помощь или обращайтесь к необходимым источникам информации только в тех случаях, когда ученик начинает чувствовать безнадежность в своих поисках; Практическая реализация идей и модернизация положений, развитие любознательности, креативности и когнитивной независимости у каждого школьника, только тогда ученик разовьет когнитивную независимость как качество социально ориентированного человека. активный человек – страна вправе ожидать от него творческого отношения к работе в любой отрасли, ответственности за собственное благополучие и благосостояние государства.

Практическая реализация идей и модернизация положений, развитие любознательности, креативности и познавательной самостоятельности у каждого школьника, только тогда у ученика разовьется познавательная самостоятельность как качество социально активной личности – страна вправе ожидать от него творческого отношения к работе в любой отрасли, ответственности за свою жизнь. собственное благополучие и благополучие государства.

Литература:

1. Камышникова Т. А. (Файн Т. А.). Исследовательский подход в обучении как средство развития познавательной самостоятельности учащихся - необходимого качества социально активной личности: Дисс. ... канд. пед. наук, Москва, 1985, 254 с.
2. Савенков А. И. Методы исследовательской подготовки младших школьников. Самара: Учебная литература, 2011.
3. Савенков А. И. Методика исследования обучаемости студентов. М.: Изд. дом "Федоров", 2006.
4. Савенков А. И. Психология исследовательского тренинга. М.: Академия, 2005.
5. Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению. М., 2006.
6. Савенков А. И. От "класса-аудитории" к "классной лаборатории" // Исследовательская деятельность учащихся. 2007. № 2.
7. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии, М., 1998.
8. Семенова Н.А. Исследовательская деятельность студентов. М., 2006.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Тиллаева Муяссар Ярбазаровна,

старший преподаватель кафедры русского языка и литературы,

Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. В статье рассматривается проблема обучения иностранным языкам в общеобразовательной школе, которая на сегодняшний день является актуальной. Также поднимаются вопросы по разработкам учебных материалов по русскому языку, которые необходимы для развития речевой деятельности. Даются рекомендации по организации учебного процесса с путями решения таких проблем, как: создание комфортных психологических условий, умение поддержать интерес к изучению иностранных языков, подборка учебно-методических комплексов и дидактического материала.

Ключевые слова: модернизация, приоритетный, толерантность, сопричастность, личность, методы, активизация, образное мышление.

Проблема содержания обучения иностранным языкам продолжает оставаться сегодня одной из важнейших проблем методической науки. Это и естественно, ведь социальный заказ общества в области обучения иностранным языкам выдвигает сегодня задачу развития духовной сферы учащихся, повышения гуманистического содержания обучения, более полную реализацию развивающего потенциала учебного предмета применительно к личности каждого ученика. Поэтому основная цель обучения иностранным языкам в средней школе состоит в развитии личности школьника, способной и желающей участвовать в межкультурной коммуникации и самостоятельно совершенствоваться в овладеваемой деятельности. Язык и культура находятся в одной плоскости понятий и как духовные ценности органично связаны между собой [4]. Культура каждого народа развивалась во взаимодействии с культурой других народов, что соответственно невозможно без взаимодействия языков этих культур [5]. В условиях модернизации образования проблема обучения иностранным языкам с первого класса в общеобразовательной школе является актуальной. Интерес к обучению иностранного языка учащимися младших классов в последние годы постоянно возрастает. Раннее обучение сейчас является приоритетным в языковом образовании. Однако при переходе к раннему обучению во многих школах учителя иностранных языков столкнулись с рядом трудностей: - отсутствует стыковка программ по родному и иностранному языкам; - не до конца проанализированы учебные пособия. - не все учителя владеют методикой обучения детей младшего школьного возраста;

Каковы же особенности младшего школьного возраста? Готовы ли учащиеся начальных классов к изучению иностранных языков? Преимуществом детской памяти является то, что дети запоминают материал надолго и помнят его всю жизнь. Но при этом они испытывают трудности, связанные с извлечением информации из памяти. Многие преподаватели отмечают, что учащиеся испытывают трудности с воспроизведением уже знакомых им слов и выражений в новой ситуации. Это обстоятельство часто приводит неопытных учителей в замешательство, и они начинают думать, что у их учеников нет способностей к изучению языка, а учителям в этой ситуации нужно лишь терпение, так как очень скоро у этих учащихся срабатывает «операционная» память и они начинают «выдавать» слова и фразы с ещё 30 большей скоростью. Кроме того, дети раннего возраста особенно чутки и восприимчивы к чужой культуре. Материалы, посвящённые стране изучаемого языка, стимулируют их образное мышление, влияют на чувства, формируют вкус, словесно оказывают воздействие на эмоции ребёнка и его образно-художественную память. Они вызывают познавательный интерес к предмету, а новые яркие впечатления помогают пробудить у детей интерес к учению. Интерес же в свою очередь повышает активность и эффективность усвоения знаний. Большинство сторонников раннего обучения знают, что «неспособных» учеников просто не существует. Чтобы начать работу над учебным материалом необходимо правильно определить содержания учебного материала. Подготовка учебного материала по русскому языку имеет свои трудности. Для выполнения данной цели дополнительные трудности создает, прежде всего, отсутствие языковой среды. Учащийся может практически использовать свои знания в устной разговорной речи только на

занятиях по русскому языку. Учебный материал является основой организации всей работы со школьниками. Преподаватель должен правильно определить тематику будущей работы. Качество ее во многом будет зависеть и от того, насколько правильно будет подобран материал, насколько методически целесообразно будет он изложен, насколько правильно будет отобран лексический и грамматический материал и насколько правильно будет построена система упражнений. В процессе урока преподаватель должен стать координатором информационного потока, идущий в ногу со временем и использующий информационные технологии в преподавании [1]. Только учет всех этих требований при составлении учебного материала будет способствовать активизации речи учащихся, практическому владению языком. Все, кто владеет родным языком, способны изучить ещё один. Они кажутся неспособными только тогда, когда применяются неправильные методы обучения. Таким образом, можно говорить об обоснованности введения раннего обучения и выделить целый ряд причин для преподавания иностранного языка на начальной ступени обучения: - это самый благоприятный период для лингвистического развития ребёнка и его надо использовать для создания базы по дальнейшему лингвистическому образованию; - раннее обучение детей даёт возможность иметь максимум учебного времени для изучения иностранного языка – чем раньше начать, тем больше времени мы имеем для его изучения; - с самого раннего возраста, знакомясь с культурой страны изучаемого языка, мы воспитываем в детях толерантность, терпимость, чувство сопричастности к другим людям. Применение нового подхода к изучению преподаваемого материала на занятии даёт в сочетании с традиционными средствами и методами обучения, как показывает опыт, весьма обнадеживающие результаты [2]. Важно представить учащимся возможность мыслить, решать проблемы, рассуждать над путями решения этих проблем, с тем, чтобы учащиеся акцентировали внимание на содержании своего высказывания, чтобы в центре внимания была мысль, а язык выступал в своей прямой функции - формирования и формулирования этих мыслей [3]. Необходимо придерживаться конкретных правил при моделировании форм интерактивных технологий. Во-первых, к работе должны быть привлечены все учащиеся. Во-вторых, в работе не должны принимать участие более 30 учеников. В-третьих, надо заранее обговорить, что все участники должны с уважением и пониманием относиться к точке зрения друг друга. Необходимо также договориться о регламенте выполнения работы. Деление участников на группы лучше построить на добровольной основе [6]. В обучении русской лексике важен учет формальной стороны слов русского и родного языка учащегося. В настоящее время можно считать общепризнанным мнение методистов о необходимости лексического минимума при обучении неродному языку. Необходимость отбора лексического материала диктуется прежде всего целями и задачами обучения русскому языку в национальной школе [7].

Список литературы:

1. Абдуллаева М.Х., Урмонова Г.Х., Башарова Г.Г. Процесс внедрения информационных технологий в систему образования // Вестник науки и образования, 2019. № 19-2 (73). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-vnedreniya-informatsionnyh-tehnologiy-vsistemu-obrazovaniya/> (дата обращения: 23.02.2021).
2. Умарова Д.З. Инновационные реформы в системе высшего образования республики Узбекистан // Вопросы науки и образования, 2018. № 2 (14). [Электронный ресурс].
3. Умарова Д.З. Проблемы и задачи современного образования // Вопросы науки и образования, 2017. № 2 (3).
4. Умарова Д.З. Взаимодействие культуры языка с культурой речи // Достижения науки и образования. 2018. № 8 (30). [Электронный ресурс]. 5. Холматова Д.А., Рахматова О.К., Косимова Д.Р. Этнографическая терминология и ее лингвистический анализ (на материалах русского и узбекского языков) // Вестник науки и образования, 2019. № 19-3 (73). [Электронный ресурс].
6. Парпиева М.М., Нишонов У.И. Интеграция интерактивных методов в процессе образования // Вестник науки и образования, 2019. № 19-2 (73). [Электронный ресурс].
7. Атаджанова Б.Т. Проблемы изучения лексики русского языка в национальных группах // Достижения науки и образования, 2018. № 8 (30). [Электронный ресурс].

СРЕДСТВА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В АЛЛЕГОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

У. Э. Атаев,

*преподаватель кафедры русского языка и литературы
Шахрисабзского государственного педагогического института*

Аннотация. Одним из нелегких задач – это умение использовать и понимать русские пословицы и поговорки в речи, для узбекских школьников. В данной статье показаны некоторые способы использования пословицы и поговорки в обучении русского языка в школах с узбекским языком обучения.

Ключевые слова: развитие; пословица; поговорка; фольклор, язык; иностранные языки; аспекты языка, обучение.

Устное народное творчество является ярким элементом самовыражения народа. Ведь только устное народное творчество считается, не смотря какой национальности вы не были легко усеваемым и интересным так как они отражают образ жизни народа, являются ярким и выразительным источником при изучении языка, культуры и самобытность того или иного народа. В обучении русского языка у школьников использование пословиц и поговорок является целесообразным в ходе формирования охватываются и тем самым же обогащаются знания по таким направлениям как лексические, грамматические и фонетические навыки данного языка.

Одним из самых древних жанров фольклора считается **пословицы и поговорки**, накопленные многими веками, они выражают ум и опыт, народа. По этим метким выражениям можно судить о ценностях народа. Пословицы нигде не записывались, а передавались из уст в уста, их главной особенностью является краткость и точность. В древности в школах дети учились писать палочкой на сырых глиняных дощечках короткие формулы народной мудрости - пословицы. Они есть практически у каждого народа. Так с поколения в поколение передавался полезный жизненный опыт.

Например, пословица "Любишь кататься - люби и саночки возить" объясняет, что жизнь человека не может состоять только из удовольствий и забав - каждому лёгкому мгновению игры, радости, наслаждения предшествует большой и кропотливый труд. Пословица "Слово не воробей, вылетит - не поймаешь" говорит о том, что нам надо быть внимательными к тому, что мы говорим другим людям, сначала обдумать то, что нужно сказать, и лишь потом произносить это вслух, чтобы никогда не сожалеть о невпад сказанной фразе, которая могла обидеть другого человека. Как видим, большинство пословиц имеют прямое и переносное значение. Темы пословиц очень разнообразны.

Каждый народ создавал пословицы на родном языке. Очень часто пословицы, возникшие на разных языках, выражают одну и то же идейный смысл, хотя звучат при этом по-разному.

Если переводить пословицы и поговорки с одного языка на другой язык, пословицы не переводятся дословно. Это потому, что в каждом языке сформировались целые устойчивые выражения, которые в другом языке отсутствуют.

К пословицам близки так называемые крылатые слова и выражения - краткие фразы из произведений писателей, философов, а также из мифов, кинофильмов, других произведений искусства.

От пословицы нужно отличать поговорку, которая когда-то, возможно, была частью пословицы, а потом стала существовать самостоятельно. Например, поговорка "Слово не воробей" когда-то была частью пословицы "Слово не воробей, вылетит - не поймаешь"; поговорка "Ложка дёгтя в бочке мёда" образовалась от пословицы «Ложка дёгтя бочку мёда портит». Как видим, пословица содержит законченное суждение, в ней есть поучительный вывод, обобщение сказанного.

Поговорка же является частью суждения, она даёт яркую, меткую оценку событию или человеку, но не заключает в себе назидания, поучения.

Великолепный знаток пословиц и поговорок В. Даль писал: "Поговорка, по народному определению, цветочек, а пословица - ягодка; и это верно". Как один из жанров фольклора

пословица обладает всеми его основными признаками, которые, проявляются в ней особым образом. В пословицах ярче выражена коллективность творчества, они более широко употребляются в речи. Поговорки тесно примыкают к пословицам. Как и пословицы, поговорки относятся к малым жанрам фольклора. В большинстве случаев они даже еще более кратки, чем пословицы. Подобно пословицам, поговорки не специально исполняются, а употребляются в живой разговорной речи в соответствии с ситуацией. поговорки существенно отличаются от пословиц и по характеру содержания, и по форме, и по выполняемым в речи функциям.

Обобщения и заключения по самым разнообразным жизненным явлениям выражаются в пословицах: «Учение - свет, а не ученье – тьма», «Правда глаза колит», «Как ухнет, так и аукнется». В. И. Даль рассматривает пословицу как продукт исключительно народной среды общения: «Что за пословицами и поговорками надо идти в народ, в этом никто спорить не станет, в образованном и просвещенном обществе пословицы нет».

Готовых пословиц высшее общество не принимает, потому что это картины чуждого ему быта, да и не его язык; а своих не слагать, может быть, из вежливости и светского приличия: пословица колет не в бровь, а прямо в глаз». Отличие поговорок от пословиц хорошо видно из следующих примеров. «Чудеса в решете» - поговорка, а «Чудеса: в решете дыр много, а вылезти некуда» - пословица. «Волк в овечьей шкуре» - поговорка, а «Знать волка в овечьей шкуре» - пословица. Обобщающий универсальный характер содержания пословиц и конкретное содержание поговорок, они употребляются только в связи с определёнными лицами и их поступками, являются признаками, разграничивающими пословиц и поговорок.

Выразительные средства играют огромную роль в обучении как русскому, так и иностранному языку. О необходимости развития у ребенка языкового чутья, которое помогает ему отбирать языковые средства для образного высказывания говорил К.Д.Ушинский.

Он как писатель высоко оценивал значение художественной литературы и устного народного творчества. Уже в самом своем названии пословица содержит непосредственное указание на отношение к устной речи. Годы не помеха и что времена постоянно меняются, потребность народа увековечивать свою мудрость не становится меньше. «Пословицы и поговорки дают возможность проникнуть в другую систему мышления, познакомиться с другой системой ценностей. Глубокое содержание пословиц и поговорок не только развивает мышление студентов, но и оказывает воспитательное воздействие. Методическая и практическая ценность использования пословиц и поговорок в процессе обучения русскому языку очень велика», так писал о влиянии пословиц и поговорок в обучении русского языка О.И. Палей.

Использованная литература:

1. Афанасьев А.Н. Происхождение мифа / А.Н. Афанасьев. - М.: Высшая школа, 1996. -150 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. - Т.1-4. – М., 1863-66. – С. 110.
3. Даль В.И. Пословицы русского народа / В.И. Даль. - М.: Изд-во Эксмо, Изд-во ННН. – 2003. – 616 с.
4. Кравцов Н.И. Русское устное народное творчество / Н.И.Кравцов, С.Г. Лазутин.– М., 1983. – 200 с.
5. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы / С.Г. Лазутин. – М.: Высшая школа, 1990. – 250 с.
6. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
7. Рыбникова М.А. Русская поговорка / М.А. Рыбникова // Русское устное народное творчество. Хрестоматия по фольклористике: Под. ред. Ю.Г. Круглова – М.: Высшая школа, 2003. – С. 159-166.
8. Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки / М.А. Рыбникова. – М.: Издательство Академия Наук – 232 с.

MA'NAVIY TA'LIMDA TALABALARNING KREATIV QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING AHAMIYATI

*Xalilov Jamoliddin Sodiqovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola ma'naviy ta'limda talabalarning kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda fanlararo integratsiyaning ahamiyatiga bag'ishlangan. Maqolada zamonaviy ta'limda o'quv mashg'ulotlarining avvaldan rejalashtirilashidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish, ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish kabi masalalar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviy ta'lim, ta'lim texnologiyasi, kreativ, fanlararo integratsiya.

Abstract: the article is devoted to the importance of interdisciplinary integration in the formation of creative abilities of students in spiritual education.

Key words: spiritual education, educational technology, creative, interdisciplinary integration.

Fanning kuchi nimada? degan savolga fransuz qomusiy olimi Anri Puankarye uning kuchi izlanishda, zabardast rus yozuvchisi Lev Nikolayevich Tolstoy amaliyotda qo'llanilishida deb javob bergan edi.

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ma'naviy ta'lim zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishni nazarda tutadi, talabalarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish uchun ma'naviy bilimlarning ahamiyatini e'tirof etishni keng aks ettiradi. Biz quyida ma'naviy ta'limda talabalarning kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda fanlararo integratsiyaning ahamiyati haqida sharhlashni lozim topdik.

Zamonaviy ta'limda o'quv mashg'ulotlarining avvaldan rejalashtirilashidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularni yutuqlarga erishishga rag'batlantirishda asosiy omil bo'ladi. O'quv mashg'ulotlarida yetishmayotgan omillardan biri – kreativlik sanaladi.

Asosiy qism. Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'la qonli anglash uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining ma'nosini tushunib olish talab etiladi. K.Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik – o'z qiymatiga ega original g'oyalar majmui" sanaladi. T.Gardner esa o'z tadqiqotlarida kreativlik tushunchani shunday izohlaydi: "kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim"[5;47].

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayanilgan holda "kreativlik" tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Xorijiy mamlakatlarda barcha sohalarining mutaxassislari kabi o'qituvchilar ham o'zlarida kreativlik sifatleri mavjudligi va uning darajasini aniqlab boradi. Buning uchun ular YE.P.Torrens tomonidan 1987 yilda asoslangan va kreativlik (inglizcha "create" – yaratish, "creative" – ijodkor, yaratuvchi) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati shaxsning kreativ tafakkuriga egaligini aniqlovchi testdan o'tadi [4;29]. Mazkur test shaxs kreativligi va uning darajasini ijodiy faoliyatni tashkil etishdagi faollik, tezkor fikrlash, o'ziga xos (original)lik va takomillashganlik kabi mezonlar bo'yicha baholash imkoniyatini yaratadi. O'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan savollarga beriladigan javoblar aynan mana shu 4 ta mezonni qanoatlantirishi lozim. E.P.Torrens fikricha, "kreativlik" tushunchasi negizida quyidagilar yoritiladi:

Kreativ fikrlash har bir ijtimoiy sohada yaqqol aks etishi mumkin;

O'qituvchining ijodkorligi esa u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni ijodiy yondashuvida aks etadi.

So'nggi yillarda ushbu holat "pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda.

Tadqiqotchi B.S.Abdullayeva fanlar integratsiyasi va fanlararo alokadorlikning ta'lim jarayonidagi ahamiyati to'g'risida fikr yuritib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Bizning davrimiz uchun

fanlar integratsiyasi, olamning umumiy holati xakida yanada izchilrok tasavvurga ega bo'lish odatiy hol. Lekin bunday muammoni bir fan doirasida hal etish mumkin emas. Shuning uchun ta'lim texnologiyasida o'quv fanlarini birlashtirish tendensiyasi kuzatilmokda, ularni fanlararo alokadorlik asosida mujassamlashtirish va umumiy mazmunini yaxlit modellarda ifodalash jarayoni davom etmokda... o'quv fanlararo alokadorlikni ta'minlash talabalarning bilimlarini tizimlashtirishga, ularning mustakil fikrlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga, ta'limning quyi boskichlarida egallagan bilimlarini chuqurlashtirishga yordam beradi" [3;31].

Tadqiqotchi N.J.Isakulova esa ta'lim jarayonida fanlar alokadorligining ahamiyatini quyidagicha izohlaydi: ta'lim jarayonini tashkil etishda optimal yo'l; mavzusiga turli fanlar yondashadi; darsning qiziqarli tomoni kuchayadi; bir mashg'ulot davomida o'zlashtirilgan axborotlarning ko'lami kengayadi; turli fanlar yuzasidan xulosa chikarish imkoni shakllanadi; mustakil fikrlashni amalga oshiradi[1;97]. S.X.Matsaidovanning fikricha, maktab ta'limi sifatini ta'minlashda. o'quvchilarning o'quv vositalari bilan ishlay olish ko'nikmasi yetakchi mezon hisoblanadi [2;56]. Zamonaviy ta'lim texnologiyasi fanining rivojlanish tendensiyalari esa ta'lim tizimining sifat va samaradorligini oshirish texnologiyalarini ishlab chiqish, ularni o'rganish va takomillashtirish, amaliyotga joriy etishni dolzarb vazifa sifatida kun tartibiga qo'ymokda. Maktab texnologiya darsi jarayonida qanday innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanasiz? O'qituvchilar "Venn" "Klaster", "Zinama-zina", "Shaxmat" kabi metodlardan foydalanishlarini bayon qilishgan. Birok, ularning aksariyati ta'lim texnologiyalarini ta'lim metodlaridan ajrata olmaydi yoki ularni aralashtirib yuboradi. Uzoq yillik majburiy ta'lim kutilgan natijani oqlayaptimi? Bu savolga javobni o'tgan o'quv yillar statistikasidan ko'rishimiz mumkin. 2019-2020 o'quv yilida umumta'lim maktablarida bir millionga yaqin o'quvchilar maktabni bitirdi. O'tgan yilda jami bitiruvchilarning atigi 61%i oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun hujjat topshirgani esa masalaga yanada jiddiy yondashish kerakligini ko'rsatmoqda. Masalan, bizda maktabda oddiy o'quvchi dunyo mamlakatlarining poytaxtlarini geografiya darsida yod oladi. Jahon tarixidan Janubiy Amerika haqida yoki Meksika haqida ko'plab ma'lumotlarni yoddan biladi. Nemis o'quvchisi uchun Afrikaning qaysidir davlatining poytaxtini yoddan bilish prioritet emas. Ulardagi ta'lim o'ziga boshqa maqsadlarni qo'ygan. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ta'lim fikrlashga majbur qilishga yo'naltirilgan. G'arb ta'limining asosiy yutug'i insonlarda tahlil qilish qobiliyati va kreativlikni rivojlantiradi. Bizning ta'lim esa tartibni rivojlantiradi.

Shu o'rinda maktablarda "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi", "Ma'naviyat asoslari" kabi uzoq yillar o'zini oqlamagan darslarni qisqartirish, ularni birgina "Tarbiya" darsi bilan optimallashtirish tashabbusi ko'pchilikka ma'qul keldi. Informatika va raqamli texnologiyalarni o'zlashtirishga qaratilgan fanlar sonini ko'paytirish esa ayni vaqtda o'ta dolzarb va to'g'ri qaror. Sababi, dunyoda kompyuter texnologiyalari rivojlangan davlatlar har jihatdan ilg'or va yetakchilikka erishayotganiga guvoh bo'lyapmiz.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'quvchilarga maktab davridanoq ta'lim texnologiyalarining cheksiz imkoniyatlarini fanlararo integral ravishda shakllantirib va rivojlantirib borishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Ochilov M., Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi "Nasaf", 2000.
- 2.Tolipov O'. Q, Usmonboyeva. Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari. Toshkent. "FAN" nashriyoti. 2006 y.
- 3.Tolipova J.O, G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. T., 2002.
- 4.Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. Toshkent, 2008.
- 5.Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учебное пособие для студентов пед.вузов и системы повыш.квалиф.педкадров (Е.С.Полат и др). М.: Издательский центр "Академия", 2000 г.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR RAVON NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA FAOLLIK MARKAZLARNI AHAMIYATI

*Abdullayeva Yulduz Qurbon qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(Maktabgacha ta'lim) yo'nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirishda faollik markazlarini ahamiyati va bolalar nutqini rivojlantirish samaradorliklari haqida ma'lumotlar berilgan.

Abstract. This article provides information about the importance of activity centers in the development of children's speech of preschool age and the effectiveness of children's speech development.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, faollik markazlari, ravon nutq, badiiy, AKT asar, ijtimoiy muhit

Key words: preschool education, activity centers, fluent speech, art, ICT work, social environment

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari barcha yosh guruhlarida tashkil etilgan faollik markazlaridagi jarayonlar bolalarning doimiy ravishda yangi bilimlarni o'zlashtirishga, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalarni o'z bilimini mustaqil ravishda to'ldirib borish, bo'layotgan yangilanish jarayonlariga munosib moslashib borishga o'rgatish rivojlanish markazlarining asosiy maqsadidir.

Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirishning asosiy vazifasi bola tomonidan ona tilining har bir yosh bosqichi uchun belgilangan normalari va qoidalarini o'zlashtirilishi hamda uning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Qayd etish lozimki, bir xil yoshdagi bolalarning nutqiy darajasi bir-biridan mutlaqo farq qilishi mumkin. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalari ko'p qirralidir. Bunda bola nutqdan atrofdagilar bilan muloqot o'rnatish, o'ziga, o'z ishlari va kechinmalariga e'tiborni jalb qilish, bir-birini tushunish, sherigining xulqiga, fikr va hissiyotlariga ta'sir qilish, o'z faoliyatini yo'lga qo'yish, o'zining va birga o'ynayotgan o'rtoqlarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi. Nutq atrofdagilar haqidagi bilimlarning muhim manbai, tabiat, narsalar va kishilar olami haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyatining vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha katta yoshdagi bola uchun nutq obyektiv munosabatlarning alohida sohasi bo'lib, bola ularni so'zlar, tovushlar, qofiyalar, ma'nolar bilan o'ynash orqali anglab yetadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ravon nutqini rivojlantirishda faollik markazlarning asosiy maqsadi bolaning dastlabki o'quv jarayonidan boshlab nutqiy salohiyatga ega bo'lgan barkamol avlodni shakllantirishdir. Bola nutqini rivojlantirish, eng avvalo, til qobiliyatini shakllantirishni talab qiluvchi muloqot shakllarini rivojlantiruvchi demakdir (A.A.Leontev).

XX asrning 70-yillarida A.V.Nikolskayaning ilmiy rahbarligi ostida E.M.Razbayeva tomonidan maktabgacha yoshdagi katta bolalarda o'qilgan asarlar asosida kattalar mehnatiga hurmatni tarbiyalash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi. S.O.G'oziyeva tomonidan (E.M.Razbayevaning ilmiy rahbarligi ostida) maktabgacha katta yoshdagi bolalarda o'zbek xalq og'zaki ijodidan (xalq ertaklari, o'yinlar) foydalanish asosida atrofdagilarga adolatli munosabatda bo'lishni shakllantirish masalalari tadqiq qilindi. Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishini alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro hamkorlik – o'zaro bog'liq jarayonlardir.

“Til va nutq” markazi – Markazda bolalarning jamoada o'z fikrlarini bera olishlari, mavzu asosida hikoyalar tuzish, savol-javoblar qilish, bolalarcha suhbatlar tashkil etish imkoniyati mavjud. Boladagi ko'pchilik orasida tortinchoqlik odatlari kichik guruhlarda ishlash jarayonida yo'qola boshlaydi. AKT vositalari, turli xildagi mavzuli rasmlar orqali bola mustaqil ravishda o'ylashi, fikrlashi, mazmunni idrok etish imkoniga ega. Markazga qo'yilgan mazmunli rasmlar orqali majburiy emas, balki o'z holicha hikoyalar tuzish imkoniga ega. Mavzularni tanlash huquqiga ega.

Til va nutq markazida samarali ta'lim olish bolaning harflarni nomlash, aytish, o'qish, yozishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolishga asoslanadi. Ushbu markaz quyidagilarni ta'minlaydi:

- turli janr va xalqlarning badiiy adabiyoti, rus va xorijiy yozuvchilarning asarlari bilan tanishish;

- kitobga, adabiy asar tinglashga, mustaqil o'qishga qiziqishni oshirish;

- bolalar mumtoz adabiyoti bilan tanishtirish orqali odob-axloq va ma'naviyatni tarbiyalash;

- uy qurilishi kitoblarini tayyorlash orqali ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish;

Maktabgacha yoshdagi bola eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zahirasiga tayanib bilib oladi. Bola o'sib boradi, uning ehtiyojlari ko'payadi, yangi istaklari, qiziqishlari paydo bo'ladi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish faoliyatining har xil turlarida amalga oshiriladi:

- tabiat ob'ektlari bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;

- badiiy asarlar bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;

- savod o'rgatishda;

- o'yin faoliyatida;

- ijtimoiy foydali mehnat jarayonida turli ishlarning bajarilishida. Bu markazdagi faoliyatlar natijasida bolaning ravon nutqi samarali tarzda shakllanib boradi.

"Maktabgacha yoshdagi bolalar ravon nutqini rivojlantirishda faollik markazlarni ahamiyati markazlarda bolalar faoliyati natijasida mustaqil fikrlash, integrativ g'oyalarning shakllanishi muhimdir. Faollik markazlaridan til va nutq markazida bolalar nutqining kamchiliklari va bolalar nutqining o'sishi kuzatiladi. Rivojlangan davlatlarda ta'limida bolalar nutqi borasida muhim va dolzarb ishlar amalga oshirilgan. V.I.Loginova, Y.S.Lyaxovskaya, V.V.Gerbova, YE.M.Strunina va boshqalarning tadqiqotlarida bolalar ona tili leksikasini o'zlashtirib olishlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Angliya, Yaponiya, Vengriya, Singpur, davlatlarda ta'lim tizimida bolalar nutqini rivojlanishiga erishilgan. O'zbekistonda ham rivojlangan davlatlar tajribasidan foydalangan holda maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim tizimida bolalar nutqini oshirish va bolalar nutqini rivojlantirishda faollik markazlaridan foydalanish oshirish ishlarini olib muhim masala.

Markazdagi bolalar faoliyati nutqining past-balandligi o'rinli bo'lishi, tezligi esa atrofda muhitga va fikrning maqsadiga mos kelishi lozimligini, yaxshi, to'g'ri nutqning muhim ko'rsatkichi bo'lib uning ravonligi hisobga olgan holda faoliyat olib boradi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisiga maktabgacha yoshdagi bolaning ravon nutqini rivojlantirishda faollik markazlar faoliyati uchun takliflar

- innovatsion yondashuv;

- Maktabgacha yoshdagi bolalarning mustaqil faoliyatini tashkil etish;

- Mashg'ulotlarda bolalarning qiziqishlari asosida faollik markazlarga yo'naltirish;

- Maktabgacha yoshdagi bolalarni faollik markazlardagi faoliyatini rivojlangan mamlakatlar tajribalari asosida metodikalar bilan ishlash;

Maktabgacha yoshdagi bolalarning zamonaviy o'quv jarayonini talqin qilishda Maktabgacha ta'lim tizimida ilmiy integrativ yondashuv asosida faollik markazlarida bolalar ravon nutqini rivojlantirish ishlarini tashkil etish kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarni o'rganishga, tushunishga imkon beradi va ularning his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini baholashni rivojlantiradi va aynan shu rivojlanayotgan ta'lim asosida yotadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida faollik markazlarining nomidan boshlab uni jihozlanishiga qadar barchasi bolaning markazdagi faoliyati ham bolaning ravon nutqini rivojlantirishga olib keladi, sababi bola ko'rgan va eshitgan narsalarini xotirasida monitoring qilib ko'radi. Buni natijasida bolalarda interaktiv g'oyalar shakllanib boradi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning faollik markazlarida faoliyati jarayoni ravon nutqini rivojlantirish, jamiyatda sog'lom va erkin fikrlay oladigan hamda yangi g'oyalarni shakllantira bera oladigan yangi avlodni tarbiyaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida Toshkent sh., 2019-yil 13-may,

2. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda 802-son qaroriga ilova.
3. F.R.Qodirova. R.M.Qodirova. "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi". T., "Istiqlol", 2006.
4. D.R.Babayeva. "Nutq o'stirish metodikasi" T.: Fan va texnologiyalar. 2009
5. Babayeva D.R. "Nutq o'stirish metodikasi" T.: TDPU 2016-yil. O'quv qo'llanma.

“MALLA SAVDOGAR” DOSTONIDAGI XIZR OBRAZINI GINEZIS TARIXI

*Achilova Zuxra Qurbonovna,
Ozarbayjon Respublikasi
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada dostonida keltirilgan Xizr obrazini genezisining folklor va diniy manbalardagi ifodasi, xalq orasida uni xosiyatli inson sifatida ta'riflanishi haqida fikrlar tadqiq etilgan.

Abstract. The article examines the genesis of the image of Khizr in folklore and religious sources, as well as the way in which he is described as a person of character among the people.

Kalit so'zlar: Xizr, yashil, Kahf surasi, Muso payg'ambar, Xizr laqablari, Go'ro'g'li, Avazxon.

Key words: Khizr, green, Kahf surah, Prophet Musa, Khizr nicknames, Gorogli, Avaz Khan.

O'zbek tilining izohli lug'atida **Xizr** (a. – “yashillanmoq”, yashil tusga kirmoq” fl.dan) [397-b.4-jild.] deya izohlangan afsonaviy obraz xalq orasida turlicha ifodalanadi. U bilan bog'liq manbalar izlanmasida quyidagi ma'lumotlar asosli talqin yondashuvini yuzaga keltiradi.

Xizr, Hazrati Xizr, Xizr buva — islom rivoyatlaridagi shaxs, taqvodor inson. Hizr Qur'onda tilga olinmagan, Xizrga odamlarda Allohga bo'lgan e'tiqodni qo'llab turish uchun Iso, Ilyos va Idris singari abadiy hayot ato etilgan. U hayot bulog'idan "obi hayot" ichgan va umri boqiy bo'lgan. O'ng qo'lining bosh barmog'i suyaksiz bo'lishi, nogahonda yo'liqib, bir zumda ko'zdan g'oyib bo'lishi Xizrga xos belgi sanaladi. Rivoyatlarga ko'ra, Xizr orollarda yashaydi, osmonda uchadi, dunyo bo'ylab kezib yuradi, har yili haj qiladi, juma kunlari Makka, Madina va Quddus sh.laridagi masjidlarda namoz o'qiydi. Dengizda suzuvchilarga homiylik qiladi, maxsus duolar bilan chaqirilsa, yordamga keladi: suvga cho'kayotganlarni qutqaradi, yong'inni o'chiradi, o'g'rilar xurujidan, jinlarning xiylalaridan, ilon chaqishidan asraydi. Chol, suvori yoki yo'lovchi ko'rinishida paydo bo'ladi, dehqon dalasiga yoki xirmonga nazar tashlasa, hosil barakali bo'ladi va h.k. Sufiylar Xizrni avliyolar piri sifatida e'zozlaydi. Islom an'anasida Xizrning umri boqiy deb talkin etilganiga qaramay, musulmon mamlakatlarida Xizrning bir qancha qabri bor va ular musulmonlarning ziyoratgohlariga aylantirilgan.

[Vikipediya, ochiq ensiklopediya]

Yan bir ma'lumotda mana bunday ta'riflanadi:

Keng ilm, chuqur hikmat va chiroyli sabrga zarbulmasal bo'lgan **Xizrning** asl ismi **Balyo ibn Malkon ibn Folig'dir**. Ismini **Ilyo** ibn **Ilyos** deganlar ham bor. U - Nuh alayhissalomning sulolaridandir. Xizr - uning laqabi bo'lib, yashil, zangori ma'nolarini anglatadi. Aytilishicha, u oq mo'ynaning ustida o'tirganida yashil bo'lib qolgan ekan. Imom Navaviy «Tahzibul asmo val-lug'ot» kitoblarida ushbu fikrni quvvatlaganlar. Bu Buxoriyning “As-Sahih”larida rivoyat qilingan. Payg'ambar sollallohu alayhi vasallam: “Uni Xizr deb atalishining sababi, mo'ynaning ustida o'tirgandi. Bir vaqt mo'yna uning ortidan yashil holda “silkindi”, deyдилar. Imom Navaviy bu - sahih va ravshan dalildir, deya aytadilar.

[islom.ziyouz.com]. Bu boradagi mulohazalar Nosiruddin Burxonuddin Rabg'uziyning Qissasi Rabg'uziy asarida “Hazrati Xizr alayhissalom qissalari”dagi voqealar hazratni Alloh nazaridagi kishi ekanligini tasdiq etadi.

“Xizr – “yashil” demakdir. Bunday daeb nomlanishlarining sababi u zot qaerga borsalar, o'sha yer ko'karib yashil bo'lgan. Ko'p ibodat qilar edilar. Bir kuni malakul mavt kelib jonlarini olmoqchi bo'ldilar. Xizr alayhissalom qattiq oh tortib yig'laydilar. Hazrat Azroil: “Jonigizni olayotganim uchun yig'layapsizmi?” deb so'radilar. “Yo'q, Alloh taologa ibodat qilishdan qolyapman, shuning uchun

yig'layapman", dedilar. shu payt xitob bo'ldiki: "Niyating shu bo 'lsa, qiyomatgacha umr berdim". Shu boisi qiyomatga qadar u zot tirikdirlar. Alloh taolo xavoriy degan kofirlarni iymonga da'vat qilishni buyurdi. Kofirlar aytdilarki: "Agar payg'ambar bo'lsang, mo'jiza ko'rsat". "Qanday mo'jiza ko'rsatay?". "Podshohimizning qizi o'lgan. Shuni tiriltirib ber", deyishdi. Xizr alayhissalom duo qildilar. Qiz tirildi. Shunda ham iymon keltirmadilar. Haligi qiz ota-onasiga dedi: "Xizrning dini haq ekan. Mana men qayta tirildim. Iymon keltiringlar". Ular iymon keltirmadilar. Qiz dedi: "Ey Xizr, meni duo qling, qayta o'lay". Duo qildilar. Darhol iymon keltirib, jon taslim qilib, baland daraja topdi. Xizr alayhissalom duo qildilar: "Ey bor Xudoy, bu kofirlar iymon keltirmaydilar". Shundan keyin daryoning suvi qurib qoldi. Yomg'ir yog 'may qo'ydi. Suvsizlikdan necha kofir o'ldi. Shundan keyin hamma iymon keltirib, musulmon bo'ldi. Hazrat Xizr ko'p toat qilganlari sababli jamiki xazinalarga muakkil qildi. To qiyomat tirikdirlar.

Xizr haqidagi ilk ma'lumotlar islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karimning Kahf surasida keltiriladi.

"Kahf" surasi Qur'oni Karimdagi "Alhamdu" bilan boshlangan besh suradan biri hisoblanadi. Bu surada, tarixiy qissalarga asosiy urg 'u berilgan. 110 oytadan iborat suraning 71 oyati qissalardan iborat. Surada kahf (g'or)ga kirib olgan yigitlar, ikki bog', Odam va Iblis, Muso alayhissalom va solih banda hamda Zulqarnayn haqidagi qissalar keltiriladi. [www.muslim.uz sayti]

"Kahf" surasida kelgan oyatlarning tafsirida Imom Buxoriy keltirgan rivoyatda solih banda "Xazr" deb ataladi, biz "Xizr" deb o'rganib qolganmiz. Ana shundan Hizr alayhissalom borligi, Qur'onda "solih banda" nomi bilan esga olinganligi va sahih hadislarda "Hizr" nomi bilan tanilganliklari, mashhur bo'lganliklari kelib chiqadi.

"Hizr alayhissalom bor, doim bo'ladi, odamlarga ko'rinib turadi" degan ulamolarimiz ham bor. Bu gapni ko'proq ahli tasavvuf aytishadi. Lekin o'ciq-oydin Hizr alayhissalomning barhayot ekanliklari, qiyomatgacha boqiy qolishlari va odamlarga ko'rinib turishlari to'g'risida na Qur'ondava na hadislardan dalil keltira olmaydilar. [islom.uz sayti]

Suradagi Muso alayhissalom va Hizr haqidagi rivoyat Rabg'uziyning "Qissasi rabg'uziy" asaridagi "Qorun qissasi"da ham bayon etilgan.

"...yana bir buloqning oldiga kelsalar, bir kishi namoz o'qib turibdi. Namozdan forig' bo'ldilar. Salomlikdan keyin: "Xush kelibsiz, Bani Isroilning payg'ambari", dedilar. Bu kishi Hizr alayhissalom edilar. Muso alayhissalom so'radilar: "Mening kimligimni sizga kim xabar berdi?" Bu kishi aytdilar: "Mening xabarimni bergan sizning xabaringizni menga aytmasinmi?! Ey Muso, ne ish bilan keldingiz?" "Sizdan o'rgangani keldim". "Xo'ragingiz qani?" Muso alayhissalom baliq voqeasini aytdilar. Hizr alayhissalom aytdilar: "U baliq Alloh taologa zikr aytish orzusida edi. Allohning irodasi bilan zikr aytib, yana xo'rakka aylandi. Ey Muso, agar o'zingizga tamanno qilmaganingizda (ishonmaganingizda, yuqori baho bermaganingizda) edi, bunchalik yo'l azobini tortmasdingiz. Agar sizda aql va donnish bo'lsa edi, o'sha baliq tirilgan chashmadan suv ichib qiyomatgacha tirik yurgan bo'lardingiz. Ey Muso, payg'ambaru mursal (yuborilgan payg'ambar) bo'ldingiz. Tavrotdek kitob egasi bo'ldingiz, yana mendan nima ilm o'rganasiz?" "Alloh taoloning farmoni bilan", dedilar. "Ey Muso, siz men bilan hamroh bo'la olmaysiz", dedilar. "Inshaalloh, bo'laman. Har ne desangiz, qabul qilaman", dedilar. Hizr alayhissalom aytdilar: "Unday bo'lsa, bir ish qilsam, so'ramang". Muso qabul qildilar.

"...Ertasi yana yo'l yurib bir daryo labiga keldilar. Bir daraxtning tagida o'tirgan edilar, bir qushcha tumshug'ida suv olib jo'nadi. "Ey Muso, bilasizmi, u qushcha nima deydi? Hizr alayhissalom aytdilarki: "Hizr ilmi daryochadir, Musoning ilmi mening tumshug'imdagi suvchadir", deydi". Yana yo'l yo'rib bir daryo labiga keldilar. Kemaga tushdilar, kemandagi bir burchagini teshib qo'dilar. Malloh (denizchi) dod soldiki: "Bu kemadan foydalanib, yana teshib ham qo'ydi." Muso alayhissalom aytdilar: "Biz tushib ketgandan keyin bu mallohlarning daryoga cho'kib ketishi, nima bo'ladi?" Hizr alayhissalom: "Ey Muso, sizni go'dakligingizda tandir ichida kuyishdan saqlagan Xudo bularni ham saqlamaydimi?" Quruqlikka chiqib, yana yo'lga ravona bo'ldilar. Bir joyda besh-olti go'dak o'ynab yurardi. Hizr alayhissalom birini tutib o'ldirdilar. Muso alayhissalom: "Begunoh go'dakni o'ldirmoqni boisi nima?" dedilar. "Sababini so'ramang:, demaganmidim?!" dedilar. Yana yo'lga ravona bo'ladilar. Bir yerga kelib, odamlardan taom so'radilar, hech kim bermadi. Kechasi och yotdilar. Bir yotgan joylaridagi devor eskirib, qulay deb turgan edi. Devorni tuzatib qo'ydilar. Muso alayhissalom: "Bular bizga taom bermadi, ko'chada yotdik, yana devorni tuzatib berdik.", dedilar. U

kecha bir kampirning uyiga qo'ndilar. Bularni yaxshi kutib oldi. Ertalabgacha sut va yog' bilan mehmon qildi. Bular so'radilarki: "Nechta molingiz bor?". "Birgina echkim bor". "U echkini bo'ri yesin", deb duo qildilar. Keying kecha bir boyning uyida qoldilar. Boy "Sizlar kimsizlar?" deb so'ramadi ham, taom ham bermadi, och yotdilar. Ertasi turib: "Moling o'n hiss abo'lsin", deb duo qildilar. Hazrat Muso alayhissalom bu ishlarga aslo toqat qila olmay: "Ey Hizr, bu ishlarni siz qildingiz, hech kimqilmaydi", dedilar. "Ey Muso, mening qilgan ishlarimni hech ta'riz (namoyish etish, ko'rsatish: surishtirish) qilmayman, demaganmidingiz?! Endi sizdan ayrilaman", dedilar. Undan keyin aytdilar: "Kemani teshib qo'yganimning boisi shuki, u shaharning podshohi zolim va sitamkor edi. Ertaga baliq oviga chiqar, hamma aholining kemalarini olib ketardi. Bularning kemasini esa teshigini ko'rib olmaydi, ular tirikchilikdan qolmay, teshikni tuzatib daryoga chiqib ketadilar. Norasida bolani o'ldirganimning sababi shuki, u bola kata bo'lsa, ming kishining qonini to'kar edi, shuning uchun o'ldirdim. Devorni ta' mir qildik, chunki ikki norasida yetimning otasi devor tagiga zar ko'mib ketgan edi. Devor yiqilsa, o'sha zarni odamlar topib olar edi. Endi to devor eskirguncha yetimlar kata bo'ladi va zarni oladi. Yana taom bermagan boyni duo qildik. Shuning uchunki, u boy uchun bu dunyo jannatdir. Kampir bizni mehmon qildi, u Allohning oshiqalaridan edi. Goho shu echkisiga oluda (chalg'ib qolar) edi. Agar echkisidan ayrilsa, faqat Alloh bilan bo'ladi, shuning uchun bo'ri yesin dedim." Hazrat Muso alayhissalom aytdilar: "Endi menga nasihat qilsangiz, unga amal etay". Hizr alayhissalom: "Kishi o'lmni bilibdimi, shodlik qilmasin. Allohu akbar! Kishi Alloh taoloning roziqligini bilimdimi, rizq tilamasi (rizq uchun qayg'urmasin). Ey Muso, behuda so'zlardan tilingizni tiying, aslo hojatingizni maxluqdan tilamang. Xato qilguvchilargata'na qilmang. O'zingizni gunohga yaqin tutmang. Kishilarga foyda yetkazishga ko'shish (harakat) qiling. Baxildan bir nima ta'ma qilmang", deb g'oyib bo'ldilar.

Muso alayhissalomning «Kahf» surasida zikr qilingan sohiblari Xizrdir. Alloh taolo aytadi: «(Muso) dedi: «Mana shu biz istagan narsadir». So'ng uni (Xizrni) izlab ortlariga qaytdilar. Bas, bandalarimizdan bir bandani topdilar, Biz unga o'z dargohimizdan rahmat ato etgan va O'z huzurimizdan ilm bergan edik. Muso unga: «Senga bildirilgan bilimdan, menga ham to'g'ri yo'lni ta'lim berishing uchun senga ergashsam maylimi?» dedi. U (Xizr) aytdi: «Aniqki, sen men bilan birga sabr qilishga hargiz toqating yetmas. (Zotan) o'zing egallab olmagan - xabardor bo'lmagan narsaga qanday sabr qilursan?! (Muso) dedi: «Inshaalloh, sen mening sabr-toqatli ekanimni ko'rursan. Men biron ishda senga osiylik-itoatsizlik qilmasman. U (Xizr) aytdi: «Bas, agar menga ergashsang, to o'zim senga aytmagunimcha biron narsa haqida mendan so'ramagin!» (64-70-oyatlar).

Ulamolarning ittifoqiga ko'ra, Xizr - Alloh taolo rahmat va ilmi bilan fayzlantirgan solih bandalardan biri. U muayyan ummatga yuborilgan rasul emas. Ammo payg'ambarligi to'g'risida ixtilof mavjud. Xalq dostonlarida xizr obrazi epik homiy sifatida qahramonlarga yordam beradi. Ularni turli to'siqlardan himoya qiladi.

"Malla savdogar" dostoni syujeti boshlanmasida ham epik qahramonga kuch-quvvat bag'ishlash, uni turli yovuz kuchlardan himoya qilish vazifasini bajarish maqsadida an'anaviy tarzda tasvirlangan. Ushbu obrazlar dostonning boshlanmasida keltirilgan bo'lsa-da, voqealarning umumiy davomiyligi uchun muhim o'rin tutadi. Buldur qassobning o'g'li Avazxonni olti yoshida Go'ro'g'li Xunxor mamlakatidan olib kelib, farzandi sifatida qabul qilgan va chiltonlardan duo so'rab turgan holati baxshi mahorati bois quyidagicha tasvirlanadi: "Go'ro'g'li qirq chiltonlardan duo tiladi. Qirq chilton qo'lini duoga ochib, Avazning haqiga miltiq o'qi tegsa kor qilmaydigan duoni tiladilar. Xizr bobo marhamat qilib, joylaridan turib, Avazning kamarini beliga bug'dirdilar".

*Adir yer alang-alang,
Savdogarlar solar palang,
Besh yarim gaz layli G'irotni
Hazrati Qambar tutdi ko'ngdalang.
Ishini solmay bangiga,
Sig'inib Bobo Zangiga,
Pirim, deb oyoq qo'ydi
G'o'ladan uzangiga...(296-bet).*

Chiltonlar va Xizrning Avazxonga duo berib, G'irotg'a mindirishi epik qahramonning Chambil bilan doimiy birga bo'lishi va turkumlik uchun tayanch obraz sifatida gavdalanishini ta'minlaydi.

Avazxonning g'ayritabiyy fazilatga ega bo'lishida qirq chilton va Xizr timsollari doston syujetini boyitgan.

Demak, dostonda epik homiy sifatida qo'llangan chilton va Xizr obrazi Avazxonning keyingi hayot yo'li, kurash va intilishlari uchun himoya vositasi sifatida tasvirlanib boradi. Ikkinchidan, Avazxon obrazi chiltonlar yordamida bir qiyofadan ikkinchi qiyofaga kira oladi. Dostonda Avazxonning qalandar qiyofasiga kirishi, jangu jadallarda pirlariga yolborishi tufayli g'olib kelish epizodlari borki, bular bevosita epik qahramonning kelib chiqishi bilan bog'liq voqealarni asoslashga imkon beradi. Bog'dod mamlakatida hisobsiz lashkar bilan bo'lgan to'qnashuvda pirlarini yod qilib, dushman ustidan g'alaba qozonishi ham bevosita shulardan darak beradi. Ramziy jihatdan Avazxonga pirlilik vazifasini chiltonlar va Xizr o'taganligi doston muqaddimasida ham keltirib o'tiladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Xizr alayhissalomning hozir hayot yoki vafot etgani haqidagi masala bilib qo'yish foydadan xoli bo'lmaydigan, bilmaslik ayb bo'lmaydigan e'tiqodiy masala hisoblanadi. Chunki mazkur masala haqidagi dalillar qat'iy e'tiqodni ifodlay olmaydi. Shuning uchun bunday masalalarda tortishishdan saqlanish lozim bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Malla savdogar. Doston. 296-bet, Aytuvchi Jo'ra Eshmirza o'g'li. Yozib oluvchi Mansur Afzalov. Nashrga tayyorlovchilar: To'ra Mirzayev va Zubayda Husainova // Nurali. Dostonlar. O'zbek xalq ijodi ko'p tomlik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989-yil.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 4-jild, 397-b. T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008-yil.
3. Internet manbalar: wikipediya, ochiq ensiklopediya, islom.ziyouz.com, www.muslim.uz sayti.

TA'LIM MENEJMENTI

Islomova Zahro,

SHDPI Ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda ta'lim menejmentiga oid umumiy tushunchalar, boshqaruvning ijtimoiy mohiyati, ta'lim muassasalarining menejmentning nazariyasiga oid turli xil qarashlar hamda ularning o'ziga xod xususiyatlari tahlil qilinadi.

Abstract. This thesis analyzes the general concepts of educational management, the social nature of management, different views of educational institutions regarding the theory of management, and their specific characteristics.

Kalit so'zlar: ta'lim menejmenti, refleksiv boshqaruv, individuallik, fundamental qadriyat, boshqaruv psixologiyasi, ruhiyat, ehtiyoj.

Key words: educational management, reflexive management, individuality, fundamental value, management psychology, psyche, need.

Bugungi kunda mamlakatimizning barcha sohalarida islohotlarni amalga oshirish, odamlarning dunyoqarashini o'zgartirish, yetuk va zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlarni tayyorlashni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Respublikamiz iqtisodiyoti, ta'limi va ijtimoiy jihatining malakali milliy kadrlarga bo'lgan talabini hisobga olgan holda zamonaviy bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan dasturlar tuzib chiqilgan.[1.B.48]

Bugungi kunda pedagogika faniga ta'lim muassasalarini boshqarish bo'yicha yangidan-yangi tushunchalar kirib kelyapti, ularning mohiyati avvalgilardan ham teranroqdir. Masalan, «ta'sir etish» tushunchasining o'rniga «o'zaro harakat», «hamkorlik», «refleksiv boshqarish» kabi tushunchalar qo'llanilmoqda.

Ta'lim boshqaruvi, odatda boshlang'ich va o'rta maktablar, shuningdek, kollej va universitetlar kabi oliy o'quv yurtlari bilan bog'lanadi. Ta'limni boshqarish bo'yicha mutaxassislarni davlat idoralarida, xususiy kompaniyalarda va notijorat tashkilotlarda ham topish mumkin. Ta'limni boshqarish sohasida ishlaydiganlar ta'lim siyosatini ishlab chiqishlari, tadqiqot o'tkazishlari yoki barcha darajadagi ta'lim tizimini boyitish va yaxshilash yo'llarini baholash va rivojlantirishga yordam berish uchun maslahat berishlari mumkin.

Ta'limni boshqarish bo'yicha mutaxassislarning aksariyati kamida magistr darajasiga ega bo'lgan va ko'pchiligi litsenziyalangan o'qituvchilar yoki direktorlardir.[4.B.148] Hozirgi paytda yagona pedagogik jarayonni boshqarishga ilmiy yondashish harakati kuchaydi. Bu esa intellektual salohiyati yuqori kadrlarni shakllantirish uchun o'ta muhim hisoblanadi. Avvalo, boshqarishning ijtimoiy mohiyatini anglab olaylik. Boshqarish ma'lum bir ob'ektga tashkiliy, rejali, tizimli ta'sir ko'rsatish demakdir.

Ta'lim muassasalarini boshqarish nazariyasi ta'lim muassasalarining menejmenti nazariyasi bilan boyitildi. Menejment nazariyasi xodimlarga nisbatan ishonch, ularning unumli mehnat qilishlari uchun sharoit yaratish hamda o'zaro hurmat bilan tavsiflanadi.[3.B.108]

Menejment deganda, odatda rahbarlik lavozimiga rasman tayinlangan shaxslarning ishigina tushuniladi. Boshqarishga, shuningdek, murabbiylik ishi ham taalluqli hisoblanadi. Menejment (yoki boshqarish) mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayonidir. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida so'z yuritilganda, O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ning 4.6-bandida so'z yuritilayotgan jarayonning mohiyati haqida batafsil to'xtalib o'tilganligini alohida ta'kidlash zarur. Ushbu hujjatda qayd etilicha, ta'lim muassasasi menejmentida quyidagi holatlar nazarda tutiladi:[2.B.67]

-uzluksiz ta'lim tizimi va kadrlar tayyorlashning davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tarkibiy jihatdan o'zgartirish va ularni izchil rivojlantirish davlat yo'li bilan boshqarib borilishi;

-barcha darajadagi ta'lim boshqaruv organlarining vakolat doiralari «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunga muvofiq belgilanadi;

-ta'limning normativ-huquiy bazasi rivojlantiriladi;

-moliya-xo'jalik faoliyatini olib borish hamda ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quv yurtlarining huquqlari kengayadi va mustaqilligi ta'minlanadi;

-ta'lim muassasalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda attestatsiyadan o'tkaziladi hamda akkreditatsiyalanadi. Akkreditatsiya yakunlariga ko'ra ta'lim sohasida faoliyat ko'rsatish huquqi beriladi;

-muassis tashkilotlarning, mahalliy hokimiyat organlarining, savdo-sanoat doiralarining, jamoat tashkilotlarining, fondlarning va homiy vakillarni o'z ichiga oluvchi vasiylik va kuzatish kengashlari tizimi orqali ta'lim muassasalarining samarali, jamoat boshqaruvi tizimi joriy etiladi.

Shaxsning individual - psixologik (ruhiy) sifati. Odamlarni bilish - rahbarning «malakali bilimdonligining» ko'rsatkichi hisoblanadi. Individuallik - bu shaxs xatti - harakatini taqazo etuvchi va faoliyatning aniq turlariga mos keluvchi xususiyatdir. Bu shaxsning biosotsial xususiyatlari, uning takrorlanmasligidir. [5.B.90]

Ijtimoiy his tuyg'ular kishilarning moddiy va ma'naviy qoniqishi (qoniqmasligi), ijtimoiy munosabatlardagi talablari, shuningdek insonlarning muayyan guruhga mansubligi. Qadriyat mo'l-jallari - maqsad yoki talabini qondirish vositasi bo'lgan yoki ma'naviy ne'matlarga shaxsning tanlab munosabatda bo'lishi. Ijtimoiy ko'rsatma - ruhiyatning, shaxsning axborotni qabul qilish omili va unga munosabati.

Ta'lim muassasasining pedagogik faoliyatini boshqarish ta'lim muassasasining faoliyat xususiyatiga ko'ra pedagogik jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriluvchi boshqaruv faoliyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. 2016-yil 7-dekabr. Toshkent, O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida”gi Qonuni. Toshkent, O'zbekiston, 1997 -yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini islohotlashtirish bo'yicha me'yoriy hujjatlar. 1-2 qism. T.: 1998 -y.
4. Traynev V.A., Dmitriyev S.A. Menejment i marketing v obrazovanii, nauke i proizvodstve i yego informatsionnoye obespecheniye. Metodologiya i praktika. M., Universitet informatizatsii i upravleniya. 2008.
5. 20.Gluxov V.V. Menedjment: Uchebnik dlya vuzov. –Spb: Piter, 2008. -608 s.

DESIGN THINKING PROCESS AS AN EFFECTIVE METHODOLOGY FOR LEARNERS

Xo'jamurodova Fayoz,
SHDPI Xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi,
Hamzayeva Zebo,
SHDPI Xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi

Abstract. This thesis explores the application of the design thinking process as a methodology for learners. Design thinking is a problem-solving approach that emphasizes empathy, ideation, and iteration to develop innovative solutions. This research investigates the potential benefits of integrating design thinking into educational settings, with a focus on its impact on learners' cognitive and creative abilities. The study also examines the challenges and considerations associated with implementing design thinking in educational contexts. The findings and recommendations of this thesis contribute to the understanding of how design thinking can enhance the learning process and foster a culture of innovation among learners.

Introduction. Design thinking is a problem-solving approach that has gained significant attention in various fields, including education. It emphasizes the importance of empathy, creativity, and iterative ideation to develop innovative solutions. This thesis aims to examine the application of the design thinking process as a methodology for learners. Students as well as inexperienced assistant teachers and young staff are the primary beneficiaries and most affected by the evaluation. Following the training, we noticed a significant improvement in supervisors' horizons, outlooks, and skills. It will make the learning process more interesting and informative for participants as well as for heads of schools and supervisors when they know what to do during the lesson.

Literature Review

- Historical development and evolution of design thinking
- Principles and stages of the design thinking process
- Design thinking in educational contexts.

The literature review provides a comprehensive overview of design thinking, its historical development, and its stages. It also explores the potential benefits and challenges of implementing design thinking in educational contexts. Previous studies and research on design thinking in education are reviewed to establish a foundation for the study. Learning Experience Design is guided by design thinking.

Learning professionals can foster curiosity, exploration, and deep learning through immersive, learner-centric experiences that incorporate empathy, ideation, and iteration.

Methodology

- Data collection methods (interviews, surveys, observations)
- Participant selection and sampling
- Data analysis techniques
- Ethical considerations

The methodology section outlines the research design, data collection methods, and participant selection. It also addresses ethical considerations, ensuring the study adheres to ethical standards. A new methodology has emerged in Learning and Development called design thinking. Learning experiences can be innovative and impactful when professionals prioritize learners' needs, apply empathy, and embrace an iterative mindset. In an ever-changing world, design thinking helps organizations and individuals become more engaged, enhance knowledge retention, and thrive by creating personalized, engaging, and learner-centric solutions. Adapting design thinking principles will facilitate innovation, effectiveness, and lasting impact within Learning and Development. The use of interviews, surveys, and observations allows for a rich understanding of learners' experiences and perspectives.

Results and Findings:

- Overview of the research participants
- Analysis of qualitative and quantitative data

The results and findings chapter presents the analysis of qualitative and quantitative data collected from the research participants. Key trends, themes, and patterns are identified, shedding light on the impact of design thinking on learners' cognitive and creative abilities.

Discussion

- Interpretation of findings
- Comparison with existing literature
- Implications for educational practice

The discussion section provides an interpretation of the findings, comparing them with existing literature. It explores the implications of integrating design thinking into educational practice, offering recommendations for future research and highlighting areas for further exploration. Today's complex and ever-changing landscape requires learning and development professionals to develop design thinking skills. Professionals can create impactful learning experiences that engage learners and drive real-world outcomes by cultivating empathy, defining problems effectively, imagining creative solutions, prototyping, and iterating. A design thinking approach empowers professionals to develop innovative, growth-oriented training methods that move beyond traditional methods.

Conclusion. In conclusion, this thesis contributes to the understanding of design thinking as an effective methodology for learners. By examining its benefits and challenges, the study provides valuable insights for educators, policymakers, and researchers. The findings and recommendations have the potential to shape teaching strategies and cultivate a culture of innovation among learners, preparing them for the demands of the 21st century. It will be imperative to incorporate design thinking skills into Learning and Development as the field continues to evolve. So, let's embrace design thinking and empower learners to thrive in an ever-evolving world!

Reference:

1. A lesson in empathy. 2013. IDEO design thinking. Available at: <https://designthinking.ideo.com/blog/a-lesson-in-empathy> (Accessed: 4 March 2020).
2. Abrahamson, L. 2019. IIT Institute of Design, Illinois Institute of Technology. Available at: <https://id.iit.edu/people/lawrence-abrahamson/> (Accessed: 10 June 2019).
3. Acaroglu, L. 2017. Disruptive design: a method for activating positive social change by design. New York: Disrupt Design LLC.
4. Alexander, C. 1964. Notes on the synthesis of form. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Alexander, C. 2004. The Nature of order: an essay on the art of building and the nature of the universe, Book Four: The Luminous ground. Berkeley, CA: The Centre for Environmental Structure.
6. Aalto University – Executive education. 2018. Design thinking for business innovation online. Available at: <https://www.aaltoee.com/programs/design-thinking-for-business-innovation-online> (Accessed: 21 May 2020).

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING THE UZBEKI LANGUAGE TO FOREIGNERS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH

Avloyorova Gulshoda,

ShDPI Tillar fakulteti Xorijiy tillar kafedrasida o'qituvchisi,

Berdiyeva Dildora,

Kitob tumani 26-maktab Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Abstract. The necessity for scientific and rigorous study is growing along with the need for teaching the Uzbek language as a foreign language. In the past, while teaching foreign languages, grammatical translation, audio-lingual, communicative, and other methods have been employed. Integrative methods of instruction are more effective than other methods since they address all language acquisition abilities (reading, listening, speaking, and writing). The article describes minor tests and advancements made to enhance the teaching of Uzbek using an integrated methodology. There are discussed peculiarities, benefits of teaching using an integrated method, classroom materials, and their analysis. The article can provide information to teachers, researchers, graduate students, and other interested parties.

Key words: language, pedagogy, integrative approach, communicative, Uzbek language.

Introduction. It is true that the efficient and suitable use of pedagogical technology is the most crucial role in the organization of the educational process. However, because the majority of pedagogical technology employed to date has been focused on theoretical issues, its influence on practice has been limited. To achieve this, it is vital to create strategies for the quicker adoption of contemporary technology.

Giving pupils a specific body of knowledge and having them memorize it is insufficient for storing it in the form of knowledge. It is vital to put information into practice, motivate people to learn new things, inspire them to study on their own, and base instruction on integration.

One educational system that aims to do this is pedagogical technology. The basic criteria for using technology in education are for students to gain in-depth information, demonstrate involvement in learning, think critically, and provide an educational outcome that is both clear and effective. The use of educational technology is quite diverse. We wish to focus on the topic of integrated teaching of the Uzbek language as a foreign language in this chapter, along with the recommendations for getting the best outcomes.

The term "integration" refers to the combining of several components or pieces into a single whole. Spencer first outlined the idea of "integration" in the 18th century. Integration is the incorporation of many components and features of the process of thinking growth into a single whole since it means "whole" in the Latin language. Over the years, technologies and methods have been improved, and new kinds and methods are always being developed.

Integration is a synthesis, the creation of something new, and a discovery rather than a mechanical union of the disciplines. It is the coming together of several systems and their connectivity to produce a single new object. Integration is the process that is the antithesis of distinction. It is desirable to put it into practice in the following areas:

- a) integrated learning of the material across educational disciplines and subjects;
- b) integration of the actions of individuals who are responsible for teaching various educational subjects;
- c) methods for structuring educational tasks or incorporating them into the school day.

Interdisciplinary communication is further broken down by researcher B.S. Abdullayeva into the following categories: 1) meaningful; 2) operational; 3) methodological; and 4) organizational. The aforementioned forms of integration are often completely utilized in the educational process. Eastern methodologists typically respond, "We already had this, we have always used it," when western methodologists describe a strategy or method, its uniqueness, or outcomes.

In actuality, all techniques and techniques are constantly employed; they only take effect after correct application has started. Abdullayeva made the notion that abilities and competences shape the educational process through mental operations. Numerous developments in the educational landscape today have an impact on textbooks, teaching methods, and curricula for foreign languages.

According to A. Gulomov and H. Nematov, it is important to provide pupils the chance to become familiar with different speech patterns utilizing knowledge from other courses. Students should examine working papers based on elements drawn from the foundations of law, the aesthetic style of literature, and the scientific styles of biology, chemistry, physics, and mathematics.

In our opinion, it is required to independently design the actual structure of the program and the resources provided in the textbooks in order to successfully address the principle of interdisciplinary linkage (integration) in language teaching. In these processes, the teacher's imagination is crucial.

Integrative education is growing in popularity, and several nations are creating textbooks that adhere to its standards. For instance, integrated courses are primarily introduced in the educational system of Great Britain, but integrated subjects are also taught in Korea, Switzerland, educational topics geared toward culture in Hungary, and science and technology in Ireland.

The teacher's creativity is evident in the way they first design the elements that the student does not already know about the subject and then urge their pupils to do the same. Through integration, students' worldviews are broadened, they get a profound understanding of human nature, and they learn about relationships in the world. It is a component of contemporary teaching techniques that encourage

pupils to use their imaginations and explore for information. So, how can the integrated approach be successfully used to the teaching of foreign languages? What benefits does this have?

The second principle, that speech in a foreign language is differentiated and linguistic material is studied holistically, serves as the foundation for the content of the integrative teaching of the Uzbek language as a foreign language. Since speaking, hearing, and comprehending each have distinct qualities, so do reading and writing.

Teaching the language's components is an essential strategy. This covers the improvement of language teaching abilities including speaking, listening, reading, and writing. According to Richard and Rogers (2001), "An integrated method to teaching language skills is to teach the language skills of reading, writing, listening, and speaking simultaneously since the lesson is listening and includes tasks connected to speaking through reading and writing.

Afan (2014) argues that an integrated approach to language instruction is crucial since it is a successful strategy. This entails incorporating bilingualism into lessons or homework. The entirety of teaching language skills is integration.

The method of teaching or educational strategy that emphasizes several skills. All linguistic abilities are taught simultaneously using this method. A full language approach is an integrated strategy for teaching language abilities. That is, he initially practices reading, listening, speaking, and writing abilities inside the session or even outside of it. This method places a strong emphasis on communication in addition to academic expertise.

Communication marks the end of the stage where each skill is strengthened. For instance, the primary level A2 topic "My favorite activity" has seven parts:

1. Dictionary
2. Specific popularity (reading comprehension)
3. The command is to be able to do. (grammar)
4. How do you spend your free time? (listening comprehension)
5. My favorite...(speaking)
6. Theatre or film (writing)
7. Have you heard about Andijan polka? (culture)

All lessons in this integrated lesson plan creation start with a discussion and conclude with speaking practice. The lesson plan for subject 9 of the "Uzbekona" (A2) textbook is provided below.

In language instruction based on an integrated approach, enhancing the language learner's academic understanding of the issue before beginning the teaching of each skill speeds up the process of acquiring the subject and consciously infuses the lesson with a positive attitude. Prior to diving into the subject's first section An indication of the lesson's subject is provided to the language learner by the L1 work that is assigned under the condition of describing the photos. A warning that "food is coming to the stomach" is akin to sipping water on an empty stomach. From simple to complex, each assignment and workout progresses.

L6: Cooperate in couples. enquire with a buddy.

What is your favorite pastime?

My preferred pastime is _____ because _____

As you can see, the language student may discuss his, his friends', and his family's pastimes by learning the vocabulary portion. He can respond to the following inquiries by understanding the reading comprehension section's materials:

Do you have a favorite celebrity?

What do they enjoy?

What does he detest?

What interests you?

Have you copied them?

Example: My favorite _____ is _____. He likes _____, hates _____. Interested in _____.

By mastering the audio tasks and exercises given to develop listening comprehension skills, he will be able to answer the following question related to the topic. T4. Work in pairs. Ask a friend. How do you spend your free time?

Results and discussion. In order to improve speaking skills in teaching based on an integrative approach, it is necessary to master such parts as vocabulary, reading comprehension, grammar, and listening comprehension. Before coming to the speaking part, the language learner changes the vocabulary base and the structure for speaking, which in the speaking part creates an opportunity for the language learner to easily express his thoughts on the topic, as well as "I spoke", "I spoke well". , forms the inner confidence that "I was able to say", psychologically positivity can provide the necessary motivation for language learning.

The speaking part is aimed at developing speaking in an intensive way through various exercises and tasks. Pay attention to:

Q1. Do you know these movies? Mark their names. (Home Alone B Brides Rebellion d) Titanic e) Captive of the Caucasus). This is an introductory exercise in speaking to identify academic knowledge.

Q2. Listen and answer the questions.

What movie does he like?

Who are the characters of the film?

What is the movie about?

Who are the actors of the film?

A developmental exercise affecting speaking skills through listening. Of course, in the speaking part, it is necessary to have a polishing part related to each topic. The polishing part brings the language learner closer to the living language and gives reality to the speech.

Conclusion. These findings criticize teachers at opposite ends of the spectrum not to do. Of course, a university that uses ancient methods there are also professors. And a starter that creates great content there are also school teachers. A happy teacher is also a great pedagogue it can. What is important is the teacher's position. Is there a reasonable balance between content and form?

We aim to train quality language teachers for our students help to understand the big difference between content, i.e. education and methodology we have to give. It is the skill of how to deliver learning to the learner we need to develop. After all, technique makes content, that is, sweet, more appetizing helps create a revealing.

REFERENCES:

1. Aripova A., Khodjayeva K., Yuldasheva N. (2020), Methods, Aspects and Components of Teaching Uzbek (Russian) Language as a Foreign Language on the Experience of Foreign Students, "Journal of Critical Reviews" vol. 7, issue 4;
2. Ergasheva G. Adilova S va MO'TUL jamoasi. O'zbekona A2.-T.: Muharrir, 2021.-B. 300;
3. Kadirova X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda pedagogikaning muhim jihatlari. "O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali, Toshkent, "YASHNOBOD NASHR", 2022 – B. 54-68;
4. Kadirova X.B. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda metafora. «Развитие образования и культуры в условиях цифровизации: проблемы и перспективы». Материалы II Международной научно-практической онлайн-конференции: 27- 28;
5. Yusupova Sh., Rejapova D. Integratsiyali darslarni tashkil etish metodikasi. Andijon 2007. –B. 3;
6. Yusupova Sh., Rejapova D. Integratsiyali darslarni tashkil etish metodikasi. Andijon 2007. –B. B. 4;
7. Ta'lim taraqqiyoti . -T.: Sharq, 1999.-B. 48;
8. G'ulomov A., Ne'matov Sh. Ona tili ta'limi mazmuni-T.: O'qituvchi, 1995.-B. 38.

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDAGI “QANOATLI VA QANOATSIZ” HIKoyATINI O'QITISH USULLARI

*Umarova Gulnora A'zam qizi,
TDO'TAU magistranti
muzaquliroziqov@gmail.com*

Annotatsiya. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi yettinchi maqolatda qanoat va qanoatsizlik haqida fikrlar berilgan. Maqolatdagi fikrlarni dalillash maqsadida maqolatdan so'ng “Qanoatli va qanoatsiz” hikoyati keltirilgan. Ushbu maqolada shu hikoyatni maktab o'quvchilariga o'qitishda ayrim metodlardan foydalanish haqida tavsiyalar berilgan. Hikoyat “Bo'shliqni to'ldir”,

“Mosini top”, “Savol-javob” kabi metodlardan va “Suratlar tahlili” texnologiyasi orqali tushuntirilganda o‘quvchilarning hikoyatdagi asl ma’noni anglashlari yanada osonlashadi.

Abstract. In the seventh article of Alisher Navai’s “Hayrat ul-abrar” epic, opinions about satisfaction and dissatisfaction are given. The story “Satisfied and Dissatisfied” is presented after the article in order to prove the points in the article. In this article, recommendations are given on the use of certain methods in teaching this story to schoolchildren. When the story is explained using methods such as “Fill in the blank”, “Find the match”, “Question and answer” and “Photo analysis” technology, it becomes easier for students to understand the true meaning of the story.

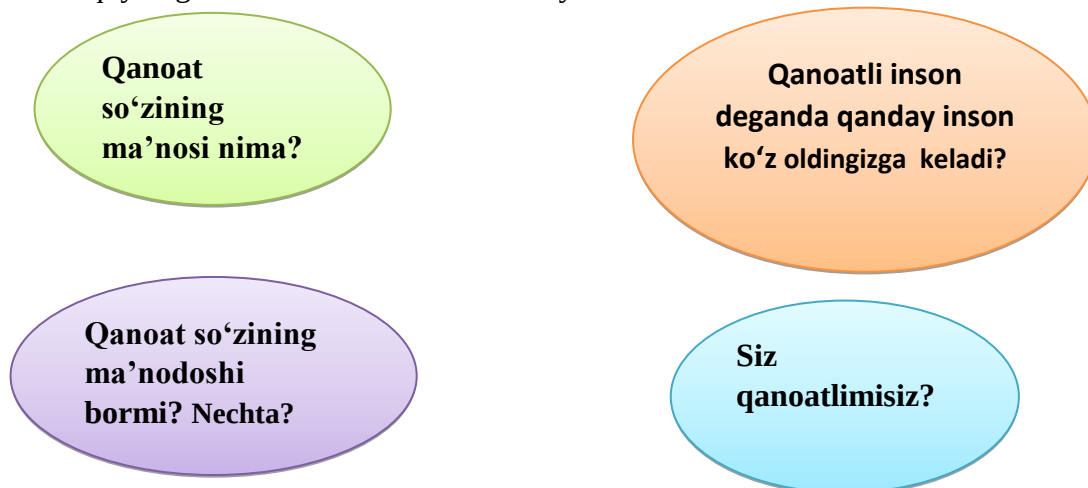
Kalit so‘zlar: “Hayrat ul-abror”, metod, “Mosini toping”, qanoat, texnologiya

Key words: “Hayrat ul-abrar”, method, “Find the match”, satisfaction, technology.

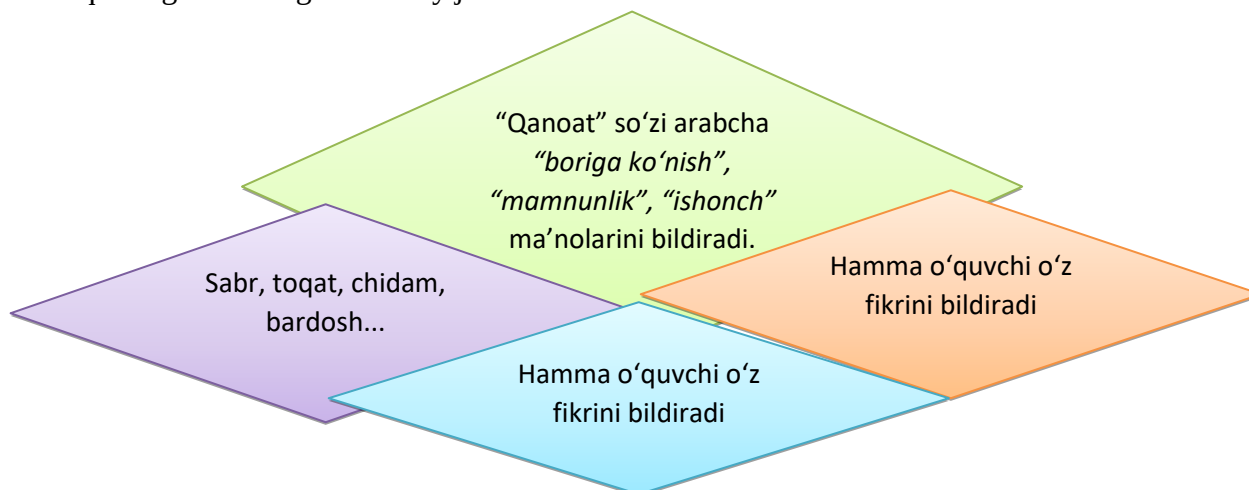
Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida maqolatlardan so‘ng tarbiyaviy ahamiyatga ega hikoyatlar mavjud bo‘lib, bu hikoyatlar maqolatdagi fikrlarni dalillash maqsadida keltirilgan. O‘zi kichik hajmli bo‘lsa-da, qatlariga turli ma’nolar joylangan hikoyatlardan biri 7-maqolatdan so‘ng berilgan “Qanoatli va qanoatsiz haqida”gi hikoyatdir. Bu hikoyatni 5-, 6-sinf o‘quvchilariga dars davomida yoki darsdan tashqari mustahkamlash darslarida o‘qitishimiz mumkin. 11-12 yosh atrofidagi bolalarda qanoat haqidagi to‘g‘ri tasavvurlarning shakllanishi ularning keyingi hayoti uchun ham muhim hisoblanadi.

Hikoyatni o‘qishdan avval o‘quvchilarni ushbu mavzuga olib kirish, tayyorlash uchun ularga quyidagi savollarni berish va ularning fikrlarini o‘rganish lozim. O‘quvchilar qanoat haqidagi fikrlarini og‘zaki tarzda bildiradilar. O‘quvchi o‘qituvchi bilan og‘zaki tarzda muloqot qilsa, unda og‘zaki nutq bilan bog‘liq kamchiliklar o‘qituvchi tomonidan muloqot mobaynida tuzatiladi. Shu tarzda og‘zaki tarzda erkin fikr bildirish olish ko‘nikmasi shakllanadi.

Darsni quyidagi savollarni berishdan boshlaymiz:

Yuqoridagi savollarga taxminiy javoblar:

Ushbu savollarga javob olingach, hikoyatni o‘qishga kirishamiz. Hikoyatni o‘qish davomida

o'quvchilarga savollar berib ularning bilimlarini mustahkamlab boramiz. Bu usul o'quvchilar hikoyatning aynan qaysi o'rinlariga ahamiyat qaratishlari kerakligini va hikoyat voqealari xotiralarida yaxshiroq saqlanib qolishini ta'minlab beradi.

“(1)... navohisidin (2)... rafiq,
Ayladilar (3)... sori azmi tariq”⁸⁸.

Ushbu misra orqali o'quvchiga uchta topshiriq beriladi:

7. Nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'yish. Bu orqali:

- o'quvchining diqqatlilik oshadi ;
- xotirasi mustahkamlanadi.

8. Ostiga chizilgan so'zlar ma'nosini topish. Bu orqali esa:

- lug'at boyligi oshadi;

9. Topilgan so'zlarning ma'nodoshlarini topish. Bu orqali:

- ona tili fanidagi ma'nodosh so'zlar haqidagi mavzuni takrorlab oladi.

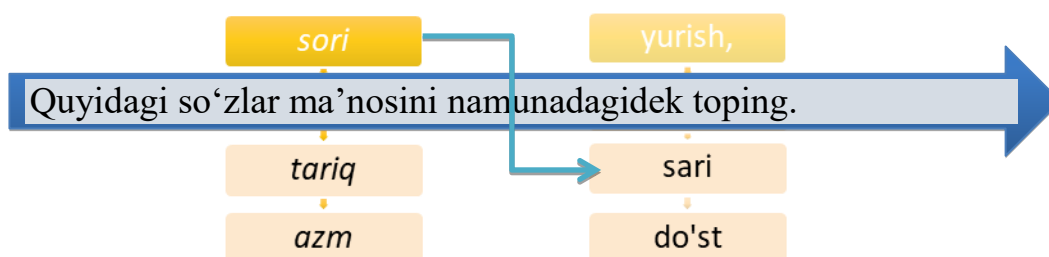
Birinchi topshiriq javoblari:

1. Fors;

2. Ikki;

3. Chin.

Nuqtalar o'rniga tegishli so'zlarni qo'yib oldik va hikoyatdagi qahramonlar soni nechta va ular qayerdan qayerga ketayotganliklarini bilib oldik. Endi ikkinchi topshiriqni bajaramiz.

Bu yerda o'quvchilar javoblarni xuddi namunadagidek belgilaydilar. Quyida ikkinchi topshiriq javoblarini berib o'tamiz:

1. Sori – sari
2. Rafiq – do'st
3. Tariq – yo'l
4. Azm – yurish.⁸⁹

Endi uchinchi topshiriqni bajaramiz. Yuqoridagi so'zlarning ma'nodoshlarini topamiz.

1. Sari – tomon
2. Do'st – O'rtoq, oshna, jo'ra
3. Yo'l – so'qmoq, iz
4. Yurish – jo'nash

Hikoyatni o'qib bo'lgach qay darajada o'zlashtirganliklarini bilish maqsadida “Suratlar tahlili” texnologiyasi asosida topshiriq berishni tavsiya qilamiz:

⁸⁸ A. Navoiy. Hayrat ul-abror. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. –B. 188.

⁸⁹ Shamsiyev, P., Ibrohimov, S. Navoiy asarlari lug'ati. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1972

O'quvchilarga yuqoridagi rasmlar yuzasidan fikr bildirish so'raladi va hikoyatda shu buyumlar ta'riflangan o'rinlarni belgilash vazifa qilib topshiriladi. Quyida esa shu suratlarga aloqador misralarni belgilab chiqamiz.
1- va 2-suratlar.

Aylar emishlar ani masnadrishin,

Boshig'a **toj**, ilgiga solib **nigin**.

Ushbu misralar birinchi va ikkinchi suratlarga aloqador. 1-suratda uzuk tasvirlangan bo'lib, biz istalgan uzukni rasmini qo'ymadik aynan qadimda podshohlik muhri sifatida foydalanilgan naqshli uzuk suratidan foydalandik. 2-suratda esa hukmdor toji tasvirlangan. Suratdagi toj Xitoy podshohlar kiyadigan toj. Aynan bu tojni hikoyatda keltirilgan quyidagi misralarga asoslanib tanladik:

"Fors navohisidin ikki rafiq,

*Ayladilar **Chin** sori azmi tariq".* ("Hayrat ul-abror" 188-bet.)

Baytda Forsdan Chin (Xitoy)ga qarab ketayotgan ikki do'st haqida aytilgan. Shunga asoslanib biz xitoylik podshohlar kiyadigan boshkiyimdan foydalandik.

3-surat.

"Borur edilar qilibon po'ya fosh,

*Bo'ldi ayon yo'l uzra bir soda **tosh**.*

Yorimi yerda, yorimi yuqqori,

Ul yorimidaki, bo'lub toshqori

Nuktayi bas turfa qozilg'on edi,

Chun o'qudilar – bu yozilg'on edi..." ("Hayrat ul-abror", 188-bet).

Bu esa uchinchi suratga aloqador bo'lgan misralar. Unda yarmi yer qariga-yu yarmi yer tashqarisida turgan katta xarsang tosh tasvirlangan. Bu usullar orqali o'quvchida diqqatlilik, e'tiborlilik oshadi.

Shu kabi savollar bilan o'quvchilardagi asarni o'qishdan oldin bildirgan fikrlari va o'qib bo'lgandan keyingi fikrlarini taqqoslab olamiz. Ularda hikoyatni o'qigach qanoat haqida fikrlar shakllanishi, aslida qanday insonni qanoatli inson deyish mumkinligi haqida tasavvurlar paydo bo'lishi va o'quvchilar shu yoshdan sabr-u qanoatni o'zlariga kasb qilib olishlari kerakligini shakllantirish lozim. Hikoyatni o'qitishda "Bo'shliqni to'ldir", "Mosini top", "Savol-javob" kabi metodlardan va "Suratlar tahlili" texnologiyasidan foydalanildi. Hikoyat 5-, 6-sinf o'quvchilari yoshiga mos hisoblanadi. Aynan shu sinflarda bu hikoyat o'tilsa o'quvchilarda qanoat fazilati to'g'ri shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 384 b.
2. Shamsiyev, P., Ibrohimov, S. (1972). Navoiy asarlari lug'ati. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
3. M. Abdulxayr. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2018. –560 b.
4. R. Niyozmetova, Q. Husanboyeva. Adabiyot o'qitish metodikasi /o'quv qo'llanma. "Barkamol fayz media" nashriyoti, 2018-yil. –352 bet.

ТЕХНОЛОГИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Г. Бахриддинова,

*к.п.н. доцент кафедры «Русский язык и
литература» Шахрисабзского государственного
педагогического института*

E-mail: gulnorabahriddinova5@gmail.com

тел: 881024994

Аннотация: В современном обучении используются различные возможности дистанционной технологии в зависимости от поставленных целей, объективных условий, удалённости обучаемых, наличия каналов связи и их скорости, соответствующих разработанных материалов. В рамках технологии дистанционного обучения выделяются следующие функции: передача печатной учебной и методической литературы; пересылка изучаемых материалов по компьютерным телекоммуникациям; проведение дискуссий и семинаров посредством компьютерных телекоммуникаций; трансляция учебных программ по телевизионным каналам и радиостанциям.

Abstract. In modern training, various possibilities of distance technology are used depending on the goals set, objective conditions, distance of students, the availability of communication channels and their speed, and the corresponding developed materials. Within the framework of distance learning technology, the following functions are distinguished: transfer of printed educational and methodological literature; sending studied materials via computer telecommunications; holding discussions and seminars via computer telecommunications; broadcasting educational programs on television channels and radio stations.

Ключевые слова: технология, телекоммуникация, компьютер, функция, дистанционное обучения, трансляция, дискуссия, радиостанция.

Key words: technology, telecommunications, computer, function, distance learning, broadcast, discussion, radio station.

Технология дистанционного обучения, как система научнообоснованных предписаний, показанных для реализации в образовательной практике в системе дистанционного обучения, в современном образовании чаще всего используется как организационная форма послевузовской подготовки. Дистанционное обучение осуществляется благодаря использованию новых информационных технологий, обеспечивающих доставку обучаемым учебного материала, интерактивное взаимодействие студентов и преподавателей, предоставление обучаемым возможности самостоятельной работы по усвоению изучаемого материала, а также оценку их знаний и навыков, полученных ими в процессе обучения. В современном обучении используются различные возможности дистанционной технологии в зависимости от поставленных целей, объективных условий, удалённости обучаемых, наличия каналов связи и их скорости, соответствующих разработанных материалов. В рамках технологии дистанционного обучения выделяются следующие функции: передача печатной учебной и методической литературы; пересылка изучаемых материалов по компьютерным телекоммуникациям; проведение дискуссий и семинаров посредством компьютерных телекоммуникаций; трансляция учебных программ по телевизионным каналам и радиостанциям.

Основными целями использования дистанционных образовательных технологий в вузах являются: удовлетворение высокого спроса на качественные образовательные услуги по всем предметам (подготовка абитуриентов, высшее профессиональное образование, повышение квалификации, профессиональная переподготовка); Обучение строится по модульной системе – у обучаемых есть возможность посредством выбора из независимых учебных курсов или модулей формировать учебный план, отвечающий индивидуальным потребностям. Таким образом, технология дистанционного обучения может быть использована в процессе обучения многих предметов, как для повышения квалификации самих учителей, так и для проведения учебных занятий с применением этой технологии самим учителем, с учётом конкретной педагогической ситуации. Технология организации видеоконференций всё чаще применяется в образовательной практике, так как позволяет обеспечить встречу людей, находящихся на

расстоянии друг от друга, посредством обмена по сети данных (аудио и видео) в режиме реального. Данная технология применяется преимущественно при дистанционном обучении, для общения студентов с преподавателем и устранения дистанционных преград между преподавателями разных вузов и обучаемыми. Видеоконференции используют и для донесения учебной информации до студентов, которые по состоянию здоровья не могут посещать образовательное учреждение. Помимо этого, данная технология позволяет студентам, находящимся в особых географических или экономических условиях, получать знания, доступные даже в географически удалённых учебных заведениях. С использованием технологии видеоконференцсвязи студенты могут посетить практически любую точку на свете, не покидая аудитории, общаться с другими обучаемыми и преподавателями. Изучение опыта использования технологии организации видеоконференций в процессе обучения истории позволяет увидеть разнообразные варианты её применения: например, преподаватель из другого образовательного учреждения проводит занятие в классе дистанционно; организуется встреча с ветераном, который не может по состоянию здоровья прийти в класс; проводится совместная исследовательская работа коллег над проектом из разных образовательных учреждений и др.

При проведении видеоконференций для общеобразовательных школ может быть задействован научный потенциал сотрудников предметных лабораторий, которые заинтересованы в развитии сотрудничества со школами, учителями, использующими научно-методические разработки, учебники. Мы считаем, что это реальный путь развития образовательных контактов при условии ограниченности ресурсов для осуществления и очных встреч, и командировок.

При использовании кейс-технологии активно используются компьютерные и телекоммуникационные сети для проведения групповых и индивидуальных консультаций, конференций, переписки и обеспечения обучаемых учебной информацией из электронных библиотек, баз данных и систем электронного администрирования. Учебно-методические материалы, используемые с помощью кейс-технологии, отличаются полнотой и целостностью системно организованного комплекта материалов. К достоинствам этих материалов надо отнести: доступность, наглядность, звуковое сопровождение лекций, наличие интерактивных заданий, анимированные примеры решения задач, возможность нелинейной работы с материалом, обеспеченным гиперссылками. Такой вид технологий используется как в очно-заочном, так и дистанционном обучении. Кейс-технология, с одной стороны, позволяет организовать индивидуальный темп обучения, с другой – направлена на углублённое изучение предмета. Рассмотренные информационные технологии эффективно используются в образовательной практике, как за рубежом, так и в нашей стране. Отечественная система образования, имеющая соответствующую нормативную базу, направлена на подготовку квалифицированных компетентных специалистов. Развитие общекультурных и профессиональных компетенций сегодня невозможно без использования новых информационных технологий. Общеизвестным является тот факт, что современный специалист-гуманитарий не может эффективно осуществлять учебную, научную, профессиональную и другие виды деятельности без компьютерных технологий, в связи с чем информационная компетентность студента является показателем качества подготовки будущего выпускника вуза. Преподаватели в своей профессиональной деятельности могут применять различное программное обеспечение. Прежде всего, это мультимедийные программные продукты. Электронные справочники, энциклопедии, словари получили широкое распространение в системе образования. Работа с данными программными продуктами помогает учащимся лучше понимать учебный материал за счёт приспособления существующих курсов к индивидуальному пользованию и предоставления возможности для самообучения и самопроверки полученных знаний. Однако несмотря на кажущееся многообразие представленных мультимедийных продуктов и имеющийся положительный опыт их применения на практике, их использование на всех уроках. Это можно объяснить наличием такого недостатка, как невозможность задавать произвольный порядок подачи имеющегося материала каждым конкретным учителем, в зависимости от его целей, и изменения, или дополнения материала учебника с течением времени. Поэтому, помимо использования готовых мультимедийных продуктов преподавателю, владеющему компетенцией в области использования стандартных

средств обработки информации, важно уметь создавать собственные мультимедийные продукты: презентации, видеопродукцию и др.

В процессе обучения достаточно часто применяются программы компьютерного тестирования, так как необходимым элементом учебного процесса является контроль знаний обучаемых. Переход от традиционных форм контроля к компьютерному тестированию отвечает концепции модернизации и компьютеризации системы образования. По сравнению с традиционными формами контроля, компьютерное тестирование имеет ряд преимуществ: высокая скорость получения результатов, возможность оценить большое количество учащихся одновременно, простота обработки и презентации результатов. К настоящему времени созданы разные программы компьютерного тестирования: коммерческие и некоммерческие. На наш взгляд, наиболее функциональным является отечественный программный продукт MyTest, позволяющий оперативно редактировать тесты, эффективно контролировать процесс тестирования и сбор результатов по локальной сети. Наиболее продуктивным является использование таких типов заданий, как «место на изображении», позволяющим эффективнее работать с историческими картами; «ручной ввод чисел» для проверки знания дат; «ручной ввод текста» для оценки уровня знаний терминов и т.д. Рассматриваемые технологии и программные продукты, в которых они реализованы, очень важны, но без материально-технической базы их внедрение в образовательный процесс невозможно, поэтому важным является рассмотрение основных технологических достижений, которые применяются или могут использоваться в процессе обучения разных предметов. В настоящее время в образовательных учреждениях большинства развитых стран, широко используется интерактивное презентационное оборудование. Использование цвета позволяет значительно увеличить эффективность восприятия наглядного материала. Автор отмечает, что использование разнообразных динамичных ресурсов интерактивной доски повышает мотивацию, делает учебные занятия более увлекательными. Работа с интерактивной доской также помогает проверить знания обучаемых. Электронные интерактивные доски – это эффективный способ внедрения электронного содержания учебного материала и мультимедийных материалов в процесс обучения. Материал урока чётко вырисовывается на экране интерактивной доски и нацеливает каждого ученика к активной плодотворной деятельности.. Все необходимые действия можно проделывать на экране посредством специального маркера или даже пальца, что очень удобно, например, при работе с историческими картами. При использовании электронной доски учащиеся более внимательны, заинтересованы, чем при работе с обычной доской. В ходе занятия преподаватель задаёт вопросы (вопрос отображается на экране при помощи мультимедийного проектора или жидкокристаллического дисплея), и обучаемые отвечают на них простым нажатием на кнопки пульта. Результаты опроса сохраняются и отображаются в режиме реального времени на экране. Сами результаты могут быть представлены в виде диаграмм, таблиц и отражены числовыми или процентными показателями.

Присутствие самих студентов как субъектов образовательного процесса видится нам в каждом структурном элементе без явного графического обозначения их в схеме. Структурно-функциональная модель формирования информационной компетентности студентов педагогического вуза (на примере исторического факультета) Нормативный блок как элемент данной экспериментальной модели, выступает фундаментом всей системы формирования информационной компетентности. Определёнными «кирпичиками» этого фундамента являются про-81 граммно-концептуальные и нормативные акты, в которых информатизация общества в целом и образования в частности рассматриваются, как одно из стратегических направлений в их развитии. Нельзя не согласиться с Э.Ф. Зеером в том, что в документах по вопросам модернизации образования провозглашается компетентностный подход как одно из важных концептуальных положений обновления содержания образования, что в понятии компетентностного подхода заложена идеология интерпретации содержания образования, формируемого «от результата» («стандарт на выходе»), что цель компетентностного подхода – обеспечение качества образования. Следующим структурным элементом модели является прогностическо-целевой блок, в рамках которого определяются цели: формирования информационной компетентности студентов исторического факультета, а также подходы и принципы формирования и

развития конкретных компетенций. Моделирование процесса формирования информационной компетентности студентов педагогического вуза, осуществляемые с ориентацией на компетентностный, деятельностный, технологический, личностно ориентированный и системный подходы к обучению, которые на современном этапе широко используются в образовательной практике общей и высшей школ.

Литература:

1. Рыжаков М.В. Ключевые компетенции в стандарте: возможности реализации // Стандарты и мониторинг в образовании. 1999. № 4. С.20-23.
2. Фоменко В.Т. Современный образовательный процесс: содержание, технологии, организационные формы. Ростов н/Д. 1996.
3. Формирование социально-активной личности преподавателя. Межвузовский сборник научных трудов. / М. 1982-1986гг.
4. Янушкевич Ф. Технологии обучения в системе высшего образования. М. 1986. С.76-83.

ACTIVE AND PASSIVE VOCABULARY

Niyazova Feride,

Shahrisabz State Pedagogical Institute: senior English teacher,

Ne'matova Iroda,

Shahrisabz State Pedagogical Institute: senior English teacher

Abstract. Pedagogy - the subject of education, the art of education. It is also a specific systematic activity aimed at forming a person, the science of the content, form and methods of education. Pedagogy is a collection of knowledge related to the field of upbringing and education. It was developed from the very ancient times and directly linked with different fields of various subjects.

Key words: dictionary, training, educator, educational culture, didactic method, pedagogy.

Several researchers and ELT authors, such as Bernard Bonia, substitute the terms productive and receptive vocabulary with others: **active** and **passive** vocabulary. Despite the fact that the secondary literature I have studied varies in interpretations of these four terms, Morgan and Oberdeck' earliest description of active and passive vocabulary persuades us that they are freely interchangeable with productive and receptive. They have defined that with your active (or productive) vocabulary you are able to understand and use them in speech or writing. Passive (or receptive) vocabulary is the lexical items you are familiar with to such extent that you understand them when you encounter them while reading or listening.

Vocabulary is a too broad system of English language to be analyzed as a whole. In order to be able to compare and contrast the theory of vocabulary teaching and learning with the way it is presented, practiced and revised in practice I have had to narrow down the focus of my analysis to one segment of vocabulary only. The most suitable seemed to be a group of lexical items connected under one topic.

I have chosen the vocabulary of clothing because it appeared to be quite a uniform lexical set, which could be presented in a rather similar way in most course books. Yet, it does not seem to be taught in the course books in one complex and at one level. In most textbooks it is re-introduced on several levels and does not occur as a separate set of words to be presented, practiced and revised at once. For the purpose of my analysis I am going to focus just on the first encounter with the vocabulary of clothing as a lexical set of interconnected vocabulary items. I will analyze what is included in the group of vocabulary of clothing, if only individual words or also multiword units or lexical chunks are part of this segment. I expect that majority of the lexis of clothing are single words for the numerous items of clothing or accessories, or even colors and prices, and that some course books include in this category lexical chunks of functional language, such as shopping lexis or vocabulary for describing people. The fact if vocabulary of clothing is presented in the various course books for productive or receptive use will be also studied.

What is involved in knowing a word

Learning vocabulary is a rather complex, personal (differs from one learner to another), social (takes place through interaction with others) and experiential (the learner has to experience it directly) process. According to Morgan, “learning words is a relational process” which means that words are not learnt separately but in associations.

The first question in deciding on what is important in vocabulary acquisition is the one of what it actually means to ‘know’ a word. First, it includes two levels, the **form** and the **meaning**. But not only does the form tell you nothing about the meaning, neither the meaning is a one-fold feature of the vocabulary. For example, Guzdial Mark warns that “knowing the meaning of a word is not just knowing its dictionary meaning”. There are many factors playing their part in learning a word. I have chosen to follow Guzdial Mark’s classification. Based on his approach, the following subchapters present the most important aspects that need to be taught with any lexical item.

Pronunciation and spelling.

The basic, and by all learners first perceived, characteristics of each lexical item are what it sounds and looks like. Both these aspects ought to be accurately presented and learned. There are two parts of the form of a word – **written (spelling)** and **spoken (pronunciation)** form. As they are not often presented simultaneously, one usually precedes the other, either of them being the first one, which depends on the coursebook or teacher. It is generally agreed that both forms should be presented to learners as soon after each other as possible. Roland Pedle points out that if you have encountered only one of the forms, you “have receptive, but not productive, knowledge of the word”. In other words, to be able to produce a word accurately the learner must know both its spelling and pronunciation.

The question here is of how important role pronunciation plays in language learning and teaching. Scrivener in his Language teaching supports the **Communicative approach**, where new vocabulary items should be practiced in spoken communication and with correct pronunciation, especially encouraged with productive vocabulary. Frollov N. suggests that practicing and using receptive vocabulary communicatively is not necessary.

Grammar.

If the form of a lexical item changes unpredictably in certain grammatical contexts, the learners should be told as soon as they are learning its ‘base form’. The unexpected, idiosyncratic, pattern that the student is supposed to use must be pre-taught as a part of the form of the item. Ur focuses on the difficulties students face when learning for instance the irregular past forms of verbs or plural of nouns. She also advises to present verbs together with what follows (particles, verbs ...).

ASPECTS OF MEANING

The meaning of a word has several aspects. Ur claims that **denotation**, the literal meaning of a word, does not usually cause problems as it is the definition given in dictionaries. Though, I do not think that it is such an open-and-shut case. The role of denotation or **conceptual meaning** (the term used by Gairns and Redman) or **referential meaning** (used by Bacon) is often simplified only to what the word refers to in the real world. Most learners try to attach a new word to a concept familiar to them – to a real object they know. Then, teaching denotation seems to be relatively easy with concrete lexical items, when the teacher can bring the object to class, show a picture of it or draw it on the board. Yet, even then a subtle difference in shape, material or function might refer to another entity. Also, not all languages differentiate between the words ‘cup’, ‘mug’ and ‘glass’ the same way English does. The real objects all these words refer to might have just one name, or on the contrary more than three terms, in other languages. There is no such a rule saying that one word refers to one concept or meaning. If students are to use a word appropriately, they have to “know not only what it refers to, but also where the Roland is that separates it from words of related meaning”.

Apart from the literal meaning of a word, there is another aspect of what it means to know a word. An item of vocabulary has also its **affective meaning** or **connotation** that covers the “attitudinal and emotional overtones attached to its use” One of the very often cited examples of English words with strong negative connotation is the word ‘spinster’, although its denotation equals the one of ‘single woman’. I have not found a researcher who would object to turning students’ attention to connotations. Learners should be warned about positive or negative connotations an item might evoke in a certain

context, situation or culture. Affective meanings may also vary from one speaker to another such as the word 'liberal' in political language.

Teachers should also bear in mind how appropriate an item is for a certain context and inform learners whether the expression is formal, polite or common. Some scholars name **appropriateness** or **suitability** of a word as its **pragmatic meaning** (e.g. Harmer). The appropriate use of a certain vocabulary item refers to **registers** – variations or “subsets of a language used for a particular purpose or in a particular social setting” (Wikipedia) – or styles that decide if a lexical item is acceptable or not, for instance because of its level of formality. Within different topics, contexts or social situations vocabulary might be labelled as slang, colloquial or informal, neutral, formal or frozen, ironic, humorous, poetic, literary or other. The variety of language that changes with speakers is called **dialect** and stays the same for each speaker. It usually concerns geographical language variations, the most famous difference being between the American and British English. I believe that this division of two dialects of English might cause troubles in understanding some vocabulary, also in the topic of clothing (e.g. vest). Based on my personal experience I suggest paying great attention to dialects while teaching English.

WORD FORMATION

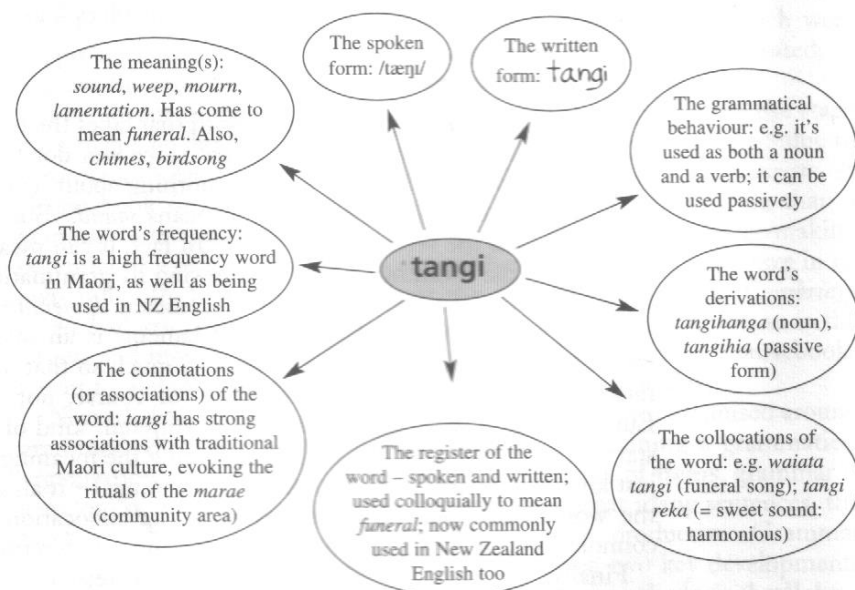
I have already mentioned above that the knowledge of **word-formation processes** in English (such as **compounding**) enlarges the learners' vocabulary knowledge. Especially more advanced learners might profit from being familiar with the way vocabulary items are put together, what components they consist of. It enables them to identify the word class of a lexical item owing to the knowledge of **affixing** rules or **derivation** principles.

SUMMARY

To summarize what is involved in knowing a word I have chosen a diagram presenting all the various aspects of a Maori word 'tangi' showing that “word knowledge is incremental and takes time”.

All these aspects of word knowledge influence the process of learning a word and any of them can affect the learner's perception of that lexical item. Acquisition of English vocabulary is a much unpredictable process in which some items are remembered easily and others are refused by the memory for some reasons. Apart from the factors listed above this might be caused by some additional features of a learning situation, such as the conditions of meeting the word for the first time or the layout of the page in a course book.

The teacher should manage to teach the target vocabulary in such a way that the learner “befriends” it.

What is involved in knowing the word 'tangi'

Figure 2: What is involved in knowing a word 'tangi'. Thornbury, Scott. How to Teach Vocabulary. Harlow: Pearson Education Limited, 2002: 16.

References:

1. Alexandria V. Guzdial M. Technological Support For Project Based Learning. In Learning With Technology, Chris Dede (ed.). Association for Supervision and Curriculum Development. 1998 . – P.47-71.
2. Allyn and Bacon. Multimedia in the Classroom. 1996.-P.93.
3. Bernard B. Union City Online: An Architecture for Networking and Reform, 2001. –P.213-57.
4. Finn D. Education, London, 1978. –P.32-74.
5. Glazov B. Catchers D. The computerized textbook-the basis of new information and educational technology. 1995. –P.12-13.
6. Harmer J. How to teach English. Longman group, 1998. –P.14.
7. Jalolov J.J. Teaching foreign language Methodology-Toshkent: 2002. –P.53-85.
8. Kozma, Robert and Schank, Patricia. Connecting with the 21st Century: Technology in Support of Educational Reform. Technology in the Classroom. FWTAO/FAEO Newsletter, Nov/Dec, 1996. – P.32-55.
9. Krauder N. Information Technology, 1958.-P.144.
10. Mahmudova M. Azizova G. O'zbekistonda chet tillarini o'qitishga oid davlat siyosati va uning ahamiyati. Samarqand: 2013. –P.55.
11. Passow E. The communicative method of teaching a foreign speaking. Moscow, Education,1991. – P.88-89.
12. Robert I. Modern information technologies in education. -Moscow School Press, 1994. –P.215.

MORFOLOGIK SHAKLGA EGA KELISHIKLARNING RUS TILIGA TARJIMASI MASALASI

Xonkeldiyeva Gulandom,

Abdulla Oripov ijod maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbek tilida kelishik, rus tilida padej kategoriyasi tobe so'zni hokim so'zga biriktiruvchi eng muhim morfologik shakllar sanaladi. Ammo ularning vazifalari har doim ham bir xil bo'lavermaydi. Rus tilida padej kategoriyasi hokim maqomdagi a'zoni ham shakllantirishi mumkin bo'lsa, o'zbek tilining grammatik xususiyatlari bunga imkon bermaydi. Boshqacha aytganda, qiyoslanayotgan ikki tilning farqli leksik-grammatik xususiyatlari kategoriyalarda ham aks etadi.

Kalit so'zlar: grammatik kategoriya, kelishik, morfologik shakl, sintaktik aloqa, leksik-grammatik xususiyatlar.

Abstract. The most important morphological forms linking the subordinate word with the control word are the case category in the Uzbek and Russian languages. But their tasks are not always the same. In Russian, the category of case can also form a control word, but the grammatical features of the Uzbek language do not allow this. In other words, the categories also reflect different lexical and grammatical features of the two compared languages.

Key words: grammatical category, case, morphological form, syntactic connection, lexical and grammatical properties.

Kirish. O'zbek tilida kelishik morfologik kategoriyalar orasida o'zining sintaktik xususiyatlari ustuvor ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Kelishik kategoriyasining sintaktik xususiyati tobe so'zni hokim so'zga biriktirishda ko'zga tashlanadi. Sintaktik xususiyatning nisbatan ustun maqomga egaligi ularning semantik xususiyatlari haqidagi fikrlarning bo'linib ketishiga sabab bo'ladi. Bir guruh tilshunolar kelishiklar faqat sintaktik vazifa bajaradi, ular o'z semantikasiga ega emas, deb hisoblasalar, boshqa bir guruh ularning o'z ma'nolari borligini e'tirof etadilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). "Boshqa bir so'zni o'ziga qaratib keluvchi va qaratuvchi deb nomlanuvchi qaratqich kelishigidagi ot gapda qaratqich aniqllovchi bo'lib keladi" [1]. Qaratqich kelishigi shakli (bilan qo'llangan so'z) bir nechta ma'nolarni ifodalashi mumkin va bu ma'nolar rus tiliga quyidagicha tarjima qilinadi:

1) qaralmishda ifodalangan predmetning ma'lum shaxsga, narsaga tegishli ekanligi ta'kidlanadi: *Qizning ovozi uzoqdan eshitildi.* Mazkur gap rus tiliga quyidagicha tarjima qilinadi:

Голос девушки был слышен издалека. Mazkur gapda qaratqich kelishigi shaklidagi qizning soʻzining tarjimasi sifatida qoʻllangan *девушки* soʻzi родительный padejda deb hisoblanadi [2];

2) qaratuvchi boʻlib kelgan ot qaralmishda ifodalangan belgi yoki xususiyatning tashuvchisi, egasi ekanligini bildiradi: Olmaning qizilidan sotib oldi. Mazkur gap rus tiliga Он купил красное яблоко. Mazkur gapdagi qaratqich kelsihigi bilan shakllangan olmaning soʻzining ruscha tarjimasi hisoblanadigan яблоко soʻzi *именительный* padejdagi ot hisoblanadi;

3) qaratqich vazifasidagi ot qaralmish boʻlib kelgan feʼl (harakat nomi, sifatdosh kabilar) ifodalagan harakatning bajaruvchisini ifodalaydi: Yigitning kulishi atrofda qilarga yoqmad. Mazkur gap rus tiliga quyidagicha tarjima qilinadi: Смех молодого человека не понравился окружающим. Oʻzbekcha matndagi yigitning soʻzi rus tiliga молодого человека birikmasi shaklida tarjima qilinishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu uslubiyat talabi bilan boʻlgan, deyishimiz mumkin (chunki soʻzlashuv uslubiga mos gap boʻlganda *парня* soʻzidan ham foydalanish mumkin edi). Молодого человека birikmasi родительный padej shaklini olgan. Zero, родительный padej -и, -ы, -а, -я, -и kabi qoʻshimchalarga ega [3]. Anglashiladiki, “qaratqich kelishigi, asosan, родительный padej shaklida tarjima qilinadi” [Janabayev, Xashanov, 2022: 758-759]. Ammo oʻzbek tilidagi qaratqich kelishikning, nutq vaziyati, sharoiti, suhbatdoshlarning jamiyatdagi oʻrni, ruhiy holati, dunyoqarashi, nutq jarayonining ikkinchi ishtirokchisiga munosabati kabi nolisoniy vositalar, qolaversa, tarjimonning mahoratiga bogʻliq ravishda *именительный* padej shaklida oʻgirilishi meʼyoriy holat hisoblanadi. Qaratqich kelishigidagi soʻz gapda har doim bir xil sintaktik vazifa bajarganligi sababli, bu kelishikdagi soʻz ifodalaydigan maʼnodagi farqlar hisobga olinganda uning rus tiliga tarjimasi quyidagi jadvalda aks etgan.

№	Oʻzbek tilidagi qaratqich kelishigining maʼnolari	Qaratqich kelishigining rus tiliga tarjimasi
1	Qaralmishda ifodalangan predmetning maʼlum shaxsga, narsaga tegishli ekanligi taʼkidlanadi: Qizning ovozi uzoqdan eshitildi.	Родительный padejdagi ot: <i>Голос девушки был слышен издалека</i>
2	Qaratuvchi boʻlib kelgan ot qaralmishda ifodalangan belgi yoki xususiyatning tashuvchisi, egasi ekanligini bildiradi: Olmaning qizilidan sotib oldi.	Именительный padejdagi ot: <i>Он купил красное яблоко.</i>

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tushum kelishigi shaklidagi soʻz feʼl anglatgan harakatning taʼsirini oʻz ustiga olgan, harakatni bevosita oʻziga qabul qilgan narsani ifodalaydi va gapda vositasiz toʻldiruvchi boʻlib keladi. “Tushum kelishigi shaklidagi soʻz harakatning obyektini koʻrsatadi” [Shukurov, 2019: 182]. Tushum kelishigidagi ot birikayotgan feʼlning leksik xususiyatlariga koʻra obyektlik boʻyogʻi ham oʻzgaradi. Masalan:

1) harakatning taʼsiri oʻtgan yoki harakat natijasida yuzaga kelgan obyektни ifodalashi mumkin: Mahoratli ustalar uyni qurishdi. Mazkur gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha boʻladi: *Квалифицированные строители построили дом.* Mazkur gapda tushum kelishigidagi uyni soʻzining tarjimasi hisoblanadigan дом винительный padejdagi ot hisoblanadi;

2) “tushum kelishigidagi ot joy maʼnosini bildirsa, bunday toʻldiruvchi oʻrin boʻyogʻiga ega boʻladi” [6:268]: Sayyohlar shaharni bir kun davomida aylandilar. Mazkur gap rus tiliga quyidagicha tarjima qilinadi: Туристы осмотрели город в течение дня. Namunada keltirilgan gapda tushum kelishigi shaklidagi shaharni soʻzining tarjimasi hisoblanadigan город soʻzi винительный padejdagi ot hisoblanadi.

Keltirilgan misollardan maʼlum boʻladiki, oʻzbek tilida tushum kelishigida qoʻllanadigan otlar rus tiliga винительный padejdagi ot sifatida tarjima qilinadi. Bunda tushum kelishigidagi soʻzning faqat bitta gap boʻlagi (vositasiz toʻldiruvchi) boʻlib kelishiga oid grammatik xususiyatning ham taʼsiri bor, albatta. Quyidagi fikrlar bizning munosabatimizga hamohangdir: “Tushum kelishigidagi ot, odatda, oʻtimli feʼlga bogʻlanib, vositasiz toʻldiruvchi vazifasida keladi” [Tursunov, Muxtorov, Rahmatullayev, 1991: 266]. Qolaversa, rus tilidagi винительный padejning grammatik xususiyatlari va oʻzi qoʻshilgan soʻz va hosil boʻlayotgan birikmaning semantik jihatlariga taʼsiri cheklanganligi tushum kelishigining tarjimasida oʻz oʻrniga ega boʻladi.

Maʼlumki, joʻnalish kelishigi, asosan, oʻzi birikayotgan soʻzga “harakat yoʻnalishi” maʼnosini qoʻshadi. Bu semantik xususiyat joʻnalish kelishigining asosiy maʼnosidir. Ammo joʻnalish

kelishigidagi soʻz gapda turli xil sintaktik vazifa bajara olganligi kabi, uning oʻzi birikayotgan soʻzga qoʻshadigan maʼnolari ham rang-barangdir. Shu sababli joʻnalish kelishigining rus tiliga tarjimasini ham xilma-xil boʻladi. Quyida joʻnalish kelishigi ifodalashi mumkin boʻlgan maʼnolar va ularning rus tiliga tarjimasidagi oʻziga xosliklarni keltiramiz:

1) harakat va holat yoʻnalgan shaxs yoki predmet: Ota qoʻlidagi qogʻozni qiziga uzatdi. Mazkur gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Отец передал бумагу дочери. Namunada keltirilgan gapda joʻnalish kelishigi shaklidagi soʻzning (qiziga) rus tiliga tarjimasini ifodalovchi дочери soʻzi дательный padejdagi ot hisoblanadi;

2) bir predmetning boshqa narsa-buyum yoki shaxsga atalganligini bildiradi: Soatni ukasiga oldi. Bu gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Он купил часы для своего брата. Oʻzbek tilida joʻnalish kelishigi shaklida qoʻllangan soʻzning rus tiliga tarjimasini “для своего брата” birikmasi orqali amalga oshiriladi. Bunda joʻnalish kelishigidagi “atalganlik” maʼnosi для predlogi vositasida ifodalansa, egalik shakli maʼnosi своего olmoshi orqali berilganligini guvohi boʻlishimiz mumkin. Albatta, bu farqlarning yuzaga kelishida qiyoslanayotgan ikki til orasidagi leksik-grammatik farqlar sabab boʻlishini taʼkidlab oʻtish lozim boʻladi. Kelishik maʼnosini ifodalash uchun predlogdan foydalanilganligi uchun oʻzbek tilidagi ukasiga soʻzining tarjimasini ifodalovchi “для своего брата” birikmasi предложный padejda hisoblanadi;

3) harakatning qanday maqsadda bajarilganligini bildiradi. Bunda joʻnalish kelishigi, aksariyat hollarda, feʼning harakat nomi shakliga qoʻshiladi: Sizga minnatdorchilik bildirishga keldim. Bu gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Я пришел поблагодарить вас. Joʻnalish kelishigi shaklidagi soʻzning rus tilidagi tarjimasini ifodalovchi поблагодарить soʻzi infinitiv hisoblanadi va bunday birliklar padej kategoriyasi bilan bogʻlanmaydi;

4) harakatning bajarilish sababini bildiradi. Joʻnalish kelishigi sabab maʼnosini ifodalashi uchun u feʼning sifat-dosh shakliga qoʻshilishi lozim boʻladi [7]: Oʻqimaganimga juda afsus qilaman. Bu gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Я очень жалею, что не учился. Mazkur gapda oʻzbekcha matnda joʻnalish kelishigidagi soʻzning tarjimasini hisoblanadigan не учился rus tilida ham feʼning xoslangan shakllaridan biri hisoblanadi. Oʻzbek tilidan farqli oʻlaroq, rus tilida feʼning baʼzi xoslangan shakllari muayyan padej bilan bogʻlanmaydi. Boshqacha aytganda, padej kategoriyasi bunday til birliklariga qoʻshilmaydi;

5) harakat bajariladigan paytni ifodalaydi. Bunday holatda joʻnalish kelishigi shakli payt bildiruvchi soʻzlar, shuningdek, baʼzi sonlarga qoʻshiladi: Imtihon yozda boʻladi. Bu gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Экзамен будет летом. Bu gapda qoʻllangan летом soʻzi предложный padejda hisoblanadi;

6) harakat yoʻnalgan joyni bildiradi. Bu joʻnalish kelishigining asosiy maʼnosi hisoblanadi: Bugun Toshkentga bormoqchimiz. Mazkur gapning rus tiliga tarjimasini quyidagicha boʻladi: Сегодня мы хотим поехать в Ташкент. Bu gapdagi predlog bilan qoʻllangan Ташкент soʻzi joʻnalish kelishigidagi Toshkentga soʻzining tarjimasidir. Namunada keltirilgan gapdagi в Ташкент soʻzi предложный padejda qoʻllangan, deyishimiz mumkin. Joʻnalish kelishigi va u anglatadigan maʼnolarni jadvalda quyidagicha aks ettirish mumkin:

№	Oʻzbek tilidagi joʻnalish kelishigining maʼnolari	Joʻnalish kelishigining rus tiliga tarjimasini
1	harakat va holat yoʻnalgan shaxs yoki predmet: Ota qoʻlidagi qogʻozni qiziga uzatdi.	дательный padejdagi ot: Отец передал бумагу дочери.
2	bir predmetning boshqa narsa-buyum yoki shaxsga atalganligini bildiradi: Soatni ukasiga oldi.	предложный padejdagi ot: Он купил часы для своего брата.
3	harakatning bajarilish maqsadini bildiradi: Sizga minnatdorchilik bildirishga keldim.	infinitiv sifatida tarjima qilinadi: Я пришел поблагодарить вас.
4	harakatning bajarilish sababini bildiradi:	причастия sifatida tarjima qilinadi: Я очень жалею, что не учился.
5	harakat bajariladigan paytni ifodalaydi:	предложный padejdagi ot: Экзамен будет летом.
6	harakat yoʻnalgan oʻrin-joyini bildiradi: Bugun Toshkentga bormoqchimiz.	предложный padejdagi ot: Сегодня мы хотим поехать в Ташкент.

O‘rin-payt kelishigi, asosan, harakat bajariladigan makon va vaqt ma’nosini ifodalaydi [8]. O‘rin-payt kelishigi ham matnda turli xil ma’nolarni ifodalashi mumkin. Bu ma’nolar rus tiliga ham turlicha tarjima qilinadi, albatta. Quyida o‘rin-payt kelishigi ifodalashi mumkin bo‘lgan ma’nolar va ularning rus tiliga tarjimasini keltiramiz:

1) shaxs yoki narsaning o‘rnini bildiradi: *Kitob stolda turibdi*. Bu gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Книга на столе*. Mazkur gapda o‘rin-payt kelishigidagi so‘z (stolda) rus tiliga *на столе* shaklida tarjima qilinadi. *На столе* so‘zi rus tilida предложный padejda deb hisoblanadi;

2) harakat va holatning bajarilish paytini bildiradi. Bunda o‘rin-payt kelishigidagi so‘z payt bo‘yog‘iga ega bo‘lishi kerak: *Yozda barcha ishlarimni bitkazib olaman*. O‘rin-payt kelishigidagi so‘zning va butun gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Я закончу всю свою работу летом*. Mazkur gapdagi o‘rin-payt kelishigidagi so‘zning tarjimasi – *летом* предложный padejda qo‘llangan;

3) harakatning qanday tarzda bajarilganligini bildiradi: O‘qituvchi vaziyatni jimlikda kuzatdi. Mazkur gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Учитель молча наблюдал за происходящим*. Mazkur gapda o‘rin-payt kelishigidagi so‘zning tarjimasi hisoblanadigan молча so‘zi ravish turkumiga mansub va padej kategoriyasiga bog‘lanmaydi;

4) harakat bajarilishi uchun vosita bo‘lgan narsani ifodalaydi: *Mehmonlar uylariga mashinada ketishdi*. Mazkur gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Гости уехали домой на машине*. O‘rin-payt kelishigi qo‘shilgan so‘zning rus tiliga tarjimasini bildiruvchi “на машине” so‘zi предложный padejdagi ot hisoblanadi. Anglashiladiki, o‘rin-payt kelishigining rus tiliga tarjimasi, asosan, *предложный* padej vositasida tarjima qilinadi. Harakatning qanday tarzda bajarilganligini bildiradigan o‘rin-payt kelishigidagi so‘z rus tiliga *напечие* (ravish) sifatida tarjima qilinadi. O‘rin-payt kelishigining tarjimasida rang-baranglik kam bo‘lganligi uchun (2 xil – ravish va *предложный* padej) uni jadvalga tushirishni lozim topmadik.

“Chiqish kelishigidagi so‘z shaxs va predmetning chiqish o‘rni, harakat va holatning boshlanish nuqtasi kabi ma’nolarni ifodalaydi” [9:291]. Bu chiqish kelishigi ifodalaydigan eng asosiy ma’nodir. Bu kelishikning boshqa ma’nolari ham mavjud bo‘lib, ularning rus tiliga tarjimalari ham turli xil ko‘rinish oladi. Quyida chiqish kelishigi va uning ma’nolari tahlilini keltiramiz:

1) harakatning boshlanish o‘rnini bildiradi. Bunda chiqish kelishigidagi so‘z o‘rin bo‘yog‘iga ega bo‘lishi lozim: *Avtomobil Novosibirskdan yo‘lga chiqdi*. Bu gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Машина уехала из Новосибирска*. Mazkur gapdagi chiqish o‘rnini bildiruvchi из Новосибирска so‘zi предложный padejdagi ot hisoblanadi;

2) narsaning ishlanish materialini bildiradi: *Qoshiq kumushdan yasalgan*. Bu gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Ложка изготовлена из серебра*. Bu gapdagi chiqish kelishigi qo‘shilgan so‘zning tarjimasini bildiruvchi из серебра предложный padejdagi ot hisoblanadi;

3) ikki narsani bir-biriga qiyoslash ma’nosini bildiradi: *Asal shakardan qimmat*. Ushbu gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Мед дороже сахара*. O‘zbek tilida chiqish kelishigida qo‘llangan shakardan so‘zining tarjimasi bo‘lgan *сахара* so‘zi родительный padejdagi ot hisoblanadi;

4) harakatning bajarilish sababini bildiradi. Bunda chiqish kelishigi fe‘lning xoslangan shakllaridan biri bo‘lgan sifatdoshga qo‘shiladi: *Qiz uyalganidan yerga qaradi*. Bu gapning rus tiliga tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Девушка смущенно смотрела в землю*. O‘zbek tilida chiqish kelishigida qo‘llangan *uyalganidan* so‘zining tarjimasi bo‘lgan *смущенно* rus tilida ravish hisoblanadi va shuning uchun padej kategoriyasi bilan bog‘lanmaydi [10];

5) harakatning bajarilish paytini bildiradi. Bunda chiqish kelishigidagi so‘z payt bo‘yog‘iga ega so‘zlar bilan birga qo‘llanadi: *Bahordan dehqonchilik ishlari boshlanadi*. Bu gapning rus tilidagi tarjimasi quyidagicha bo‘ladi: *Сельскохозяйственные работы начинаются весной*. O‘zbek tilida chiqish kelishigida qo‘llangan *bahordan* so‘zining tarjimasi bo‘lgan *весной* rus tilida ravish hisoblanadi va shuning uchun padej kategoriyasi bilan bog‘lanmaydi. Chiqish kelishigi bilan bog‘liq tahlillarni jadvalda quyidagicha ifodalash mumkin:

№	O'zbek tilidagi chiqish kelishigining ma'nolari	Chiqish kelishigining rus tiliga tarjimasi
1	harakatning boshlanish o'rnini bildiradi: <i>Avtomobil Novosibirskdan yo'lga chiqdi.</i>	<i>предложный падеж</i> ot: <i>Машина уехала из Новосибирска.</i>
2	narsaning ishlanish materialini bildiradi: <i>Qoshiq kumushdan yasalgan.</i>	<i>предложный падеж</i> ot: <i>Ложка изготовлена из серебра.</i>
3	ikki narsani bir-biriga qiyoslash ma'nosini bildiradi: <i>Asal shakardan qimmat.</i>	<i>родительный падеж</i> ot: <i>Мед дорожке сахара.</i>
4	harakatning bajarilish sababini bildiradi: <i>Qiz uyalganidan yerga qaradi.</i>	<i>rus tilida ravish hisoblanadi:</i> <i>Девушка смущенно смотрела в землю.</i>
5	harakatning bajarilish paytini bildiradi: <i>Bahordan dehqonchilik ishlari boshlanadi.</i>	<i>rus tilida ravish hisoblanadi:</i> <i>Сельскохозяйственные работы начинаются весной.</i>

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'zbek tilidagi kelishiklarning rus tiliga tarjimasi tahlili shuni ko'rsatadiki, kelishiklar ma'nolarining jonli nutqda turlicha ekanligi ularning tarjimasida ham o'z aksini topadi. Garchi kelishik ham, padej ham olti a'zodan iborat kategoriya sanalsa-da, ularning o'zaro tarjimasi to'g'ri chiziqli kechmaydi. Bu qiyoslanayotgan ikki tilning farqli leksik-grammatik xususiyatlarga egaligi bilan izohlanadi. Bunga kelishiklarning qaysi uslubda qo'llanganligi ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Aniqlovchi>
2. https://ru.wiktionary.org/wiki/девушка#Морфологические_и_синтаксические_свойства
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Родительный_падеж
4. Janabayeva N., Xushanov A., O'zbek va rus tilida qaratqich kelishigining o'xshash va farqli jihatlari // Eurasian journal of academic research, Volume 2, Issue 11, 2022. – P.758-759.
5. Shukurov O., Ona tili, o'quv qo'llanma, – Toshkent: Fan. 2019. – 372 b.
6. Турсунов У., Мухторов А., Рахматуллаев Ш., Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон. 1991. – 399 б.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sifatdosh>
8. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kelishik>
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 7-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2000. – 704 б.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕМАТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ «ОДЕЖДА»

Умирова Комила Голиб кизи,
преподаватель - ассистент кафедры русского языка и литературы,
Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. Данная статья будет иметь значительную научную ценность и наглядно продемонстрирует, как национальная одежда отражает и сохраняет культурные и исторические традиции народа, что может быть полезно для сохранения и развития культурного наследия. Кроме того, данное исследование также будет актуально для сферы моды и дизайна, так как национальный костюм может стать вдохновением для создания новых моделей и стилей нарядов. Также, данная статья может внести вклад в лексикографию и лингвистические исследования, касающиеся модной индустрии и влияния моды на язык. Понимание семантики и происхождения лексем, связанных с одеждой, может помочь в создании лексических словарей и разработке лексических тестов.

Ключевые слова: парадигма, тематическая парадигма, сема, гиперсема, тематическая парадигма «одежда».

«Парадигма – концепт, востребованный философией науки сравнительно недавно. До начала 20 века «парадигма» была «дремлющим концептом» этой области до того времени, когда термин начали интенсивно употреблять, размышляя о том, как упорядочивать знания о научных результатах.

Итак, использование термина **научная парадигма** – одно из первых проявлений антропоцентричной философии науки.

В русском языке этот термин издавна фиксируется в энциклопедиях и словарях. Например, в «Малом энциклопедическом словаре в 3-томах» (1899-1902). Парадигма (от греч. *paradeigma* – пример, образец), в философии, социологии – исходная концептуальная схема, модель постановки проблем и их решения, методов исследования, господствующих в течение определенного исторического периода в научном сообществе. Парадигма в языкознании – система форм одного слова, отражающая видоизменения слова по присущим ему грамматическим категориям; образец типа склонения или спряжения. Понятие парадигмы употребляется также в словообразовании, лексикологии и синтаксисе.

Тематическая парадигма (тематический ряд) объединяет слова, имеющие в своем значении интегральную эксплицитную или имплицитную гиперсеми, которая называет понятия одного уровня общения. Тематический ряд объединяет те или иные «отрезки действительности». Поскольку в тематические парадигмы организуются названия реальных предметов, а понятийные сферы весьма многочисленные в реальной действительности, то в современном русском языке существует большое количество тематических рядов. Тематическая парадигма включает слова – члены парадигмы, их лексические значения и состав парадигматических семных отношений: интегральные и дифференциальные семы. Специфической особенностью этой тематической парадигмы является отсутствие доминантного, родового слова, определяющего объединение слов по определенной теме. Интегральной семы выводятся из лексических значений слов – членов данной парадигмы. Гиперсема / гипосемы представляет собой родовую сему/семю, обозначающую класс объектов. Дифференциальные семы также извлекаются из лексического значения каждого слова парадигмы; они являются гипосемами (видовыми семами), которые означают различительные свойства каждого из объектов.

Тематическая парадигма «Одежда» – это группа слов, включающая наименования одежды.

Рядом парадигмы «Одежда» являются субстантивы вкус, стиль и гламур, а периферию составляют лексемы элегантность, пошлость, вульгарность, кич, входящие в семантическую группу «вкус», имидж – «стиль» и роскошь, шик, богемность, элитарность, престиж, марка, бренд и логотип – «гламур».

Одежда – социально значимое явление, она фиксирует вариативность т.е. кратковременные и поверхностные изменения, и массовость, тогда как вкус и стиль связаны со статичностью и индивидуальностью, уникальностью.

Понятие одежды, как само значение слова «одежда», сопряжено не только с эстетическими, но и с бытовыми критериями жизни. Слова со значением одежда претерпевают развитие и изменения в языке, собственно, как меняются и сами направления в одежде. Следует отметить, что лексемы с общим значением одежда могут входить как компоненты во фразеологические обороты. В русском языке наряду с грамматическими способами при образовании наименований одежды используются и семантические способы.

Среди лексем, входящих в тематическую парадигму «одежда», встречаются однозначные слова и многозначные слова. К семантическим способам относятся всякого рода изменения значения слов, появление новых значений и переосмысление старых. В исследуемой группе наиболее частотными являются: метафорический перенос значений, метонимический перенос значений.

Лексемы тематической парадигмы «одежда», в основном имеют внутреннюю форму: они могут быть мотивированы прилагательными, числительными, существительными; есть сложные слова. Одежда – понятие многогранное, в целом она включает в себя головные уборы, брюки, юбку, платье, одежду «выше пояса», домашнюю и верхнюю одежду, а также детали одежды: воротники, рукава, ткани, фурнитуру, производство и презентацию.

С точки зрения этимологии наименований одежды в рассматриваемой парадигме встречаются как исконно русские, так и заимствованные лексемы, которые составляют большую часть, причем заимствований много из французского, польского, английского и тюркских языков.

Список использованной литературы:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека.-М.: Языки русской культуры, 1998.-885 с.
2. Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык.- 2-е изд. -М.: Просвещение,2008. – 356 с
3. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. -М., 1975.
4. Прохорова В.Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. -М.,1973.
5. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. - М.: Педагогика,2014. - 342 с.
6. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. - М.: Высшая школа, 1989. - 216 с.
7. Абрамов, В.П.Семантические поля русского языка /В.П.Абрамов.-М.: Краснодар, 2003. - 337 с.
8. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ С ПОМОЩЬЮ ТЕКСТОВ И ТЕКСТОВЫХ ЗАДАНИЙ

*Мухиддинова Гулирано Негматовна,
Преподаватель кафедры русского
языка и литературы Шахрисабзского
государственного педагогического института*

Аннотация. Формирование деятельности у школьников на занятиях русского языка с использованием текстов и текстовых заданий позволяет учащимся самостоятельно развивать умения и навыки решения проблем, находить и анализировать информацию, активно действовать, вступать в активную коммуникацию.

Ключевые слова: учебно-научный текст, коммуникативные компетенции, виды текстовых заданий, социальная адаптация, текстообразующий подход, дидактические функции, языковая и речевая компетенции, многоуровневости текста.

Изучение иностранного языка сегодня становится необходимостью, вызванной процессом политической и экономической интеграции. Если человек владеет практическими навыками какого-либо иностранного языка, то, конечно, это будет способствовать формированию его как личности, социальной адаптации к меняющимся условиям многоязычного мира. Текст образующий подход используется во многих методиках преподавания РКИ. Изучаются художественные тексты, тексты рекламы, текстовые материалы современных учебников. В области РКИ текст уже не просто рассматривается как учебный материал, но и как учебная единица, играющая важную роль в языке. Использование текстов при обучении русскому языку как иностранному развивает навык владения иностранным языком.

Текст стал предметом активного внимания методистов со второй половины XX века. В новом поколении учебников по русскому языку текст является обязательной дидактической единицей учебного материала.

В методике преподавания русского языка текст используется как предмет обучения, а также как средство обучения иным языковым единицам: словам, предложениям, сложным синтаксическим целым, которые изучаются в структуре текста и усваиваются как важные компоненты речи.

При работе с текстом обучение проходит «не только на основе подражания образцам, происходит и «само научение», что постепенно приводит к формированию языковой личности, обладающей индивидуально-авторским стилем, личности, способной выразить свои мысли, чувства

в

слове...»

При каких условиях текст становится дидактической единицей? Как на уроках русского языка познакомить школьников с системой, структурой, основными понятиями и категориями языка и одновременно способствовать развитию у них связной речи?

Интуитивное представление о том, что такое текст, имеют все, тем не менее в настоящее время существует множество разногласий о природе текста, его назначении. Из-за

многоплановости и многоуровневости текста до сих пор не существует единого определения этого понятия.

Отечественный лингвист, лексикограф И. Р. Гальперин в книге «Текст как объект лингвистического исследования» так определяет этот термин: «Текст – произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку».

«Текст – это письменное по форме речевое произведение, принадлежащее одному участнику коммуникации, законченное и правильно оформленное», — такова точка зрения Н. Д. Зарубиной.

В словаре-справочнике Т.В. Жеребило говорится о тексте как о «дидактическом материале, который выполняет информативную, эстетическую, прагматическую функции. Умение работать с учебными текстами повышает эффективность усвоения материала. Необходимо учитывать определенные особенности в использовании текстов разных стилей в процессе образовательной деятельности».

М. И. Откупщикова, автор известного труда «Синтаксис связного текста», справедливо отмечает, что текст «представляет собой почти жестко фиксированную, передающую определенный связный смысл последовательность предложений, связанных друг с другом семантически, что выражено различными языковыми способами».

Много определений текста построено на выдвигании на первое место коммуникативной природы текста. При этом одновременно подчеркиваются разные его свойства. Специалист в области психолингвистики В.А. Пищальникова подчеркивает особую эстетическую ценность текста как коммуникативного произведения.

Во всех приведенных определениях текста, несмотря на кажущиеся противоречия, есть много общего. Прежде всего, текст рассматривается как речетворческое произведение, как продукт речи, как основная единица речи. Следовательно, для всех исследователей является бесспорным положение о том, что продуцирование текстов и их осмысление происходит в процессе познания действительности и коммуникации. Все сходятся во мнении, что текст, как правило, реализуется в письменной форме, что текст – это законченное, завершенное произведение и, наконец, что он имеет собственную внутреннюю структуру, определенное строение, обладает средствами связности его частей.

Вернемся к тексту как к дидактической единице. В методике работа над текстом осуществляется на основе речеведческих понятий, которые усваиваются в виде умений производить учебные действия с этими понятиями и правилами. Текст – это не просто дидактическая единица, но универсальная дидактическая единица, позволяющая слить воедино два важнейших направления: познание системы формально-языковых средств языка и познание норм и правил общения. Неоценима роль текста в обучении всем, без исключения, видам речевой деятельности. Связный текст выражает законченную мысль, дает материал для речевой практики, позволяет показать источник информации, словарь, все виды речевой деятельности, решает обучающие и воспитывающие цели урока.

В идеале каждый урок русского языка должен включать в себя работу с текстом. Такая работа совместима с любой программой по русскому языку. Каждая тема, каждое явление языка должно изучаться на материале текстов: теория проверяется на практике, ученики видят, как правила и законы орфографии и синтаксиса реализуются на практике, то есть в тексте. Один и тот же текст можно использовать неоднократно, каждый раз отыскивая в нем что-то новое.

Конечно, к тексту как основной дидактической единице обучения русскому языку предъявляются особые требования. Во-первых, в ходе анализа текста обязательно должна осуществляться взаимосвязь всех разделов курса русского языка. Во-вторых, в тексте максимально полно должны быть представлены различные виды орфограмм, предложены все виды разборов. В-третьих, тексты предлагаемые на уроках русского языка должны являться образцовыми в идейно-тематическом и языковом отношении, должны носить глубокий

воспитательный характер, а также быть звучными, выразительными, раскрывающими богатство русского языка.

Не менее важно определение характера заданий к текстам и последовательности их выполнения. Воспитание и обучение в этом случае взаимодействуют. Ведь хорошо организованная работа, знание и понимание окружающей действительности вызывает у обучающихся потребность высказаться. Достаточно сильной мотивацией у учащихся является обязательность работы с текстом на ЕГЭ.

При работе с текстом с 5 класса учитель формирует умение осуществлять литературоведческий анализ произведения, языковой анализ, культурологический анализ текста, работать с орфоэпическими нормами языка. В ходе данной работы идет подготовка к сочинениям различных жанров, закрепляются знания по основным разделам лингвистики: лексике, фонетике, морфемике и словообразованию, морфологии, синтаксису, при работе с текстом всегда проводится большая работа по орфографии и пунктуации.

Методике известны следующие задания по тексту:

определить тему и основную мысль текста;

найти лингвистические единицы (слова в определенной грамматической форме, или синтаксические конструкции, или слова с определенными лексико-семантическими характеристиками), определить их роль в тексте (соотносительность их использования с задачами, условиями и содержанием высказывания);

указать средства связи частей предложения, предложений в тексте, абзацев;

указать признаки текста в приведенном тексте или отрывке текста;

определить тип текста (повествование, описание, рассуждение), подтвердить свое мнение анализом структуры текста и языковых средств (например, в рассуждении найти тезис, доказательства и вывод);

проанализировать элементы текста, например, его название;

указать условия и задачи речи, то есть охарактеризовать ситуацию общения, в которой может быть использован анализируемый текст;

определить стиль текста через анализ его стилистических черт (непринужденность, официальность; эмоциональность, отсутствие эмоциональности; образность, отсутствие образности и др.) и языковых средств;

указать различия в текстах на одну тему, но разного стиля, жанра, композиции;

найти недостатки исполнения в негативном (намеренно необразцовом) тексте.

Обязательное условие подобных занятий – выход в речетворческую деятельность учащихся, то есть создание школьниками собственного текста. Это может быть мини-сочинение, рассказ или художественная зарисовка.

О важности создания и конструирования учениками собственных текстов говорит и Е.И. Литневская. Она справедливо подчеркивает, что работа на уроках русского языка с текстом «имеет не только познавательное, но и чрезвычайно важное практическое значение, так как является необходимой ступенью для создания собственных текстов».

При изучении синтаксических тем, также в качестве идеального дидактического материала подойдет текст, а не отдельные искусственно созданные предложения.

Упражнения по тексту в рамках изучения тем синтаксиса могут быть следующими:

Определить жанр речи и композиционную схему текста (линейная или параллельная).

Преобразовать текст, перестроив бессюжетные сложные предложения в синонимичные им сложносочиненные или сложноподчиненные.

Сделать синтаксический разбор предложений.

Определить вид связи предложения в тексте.

Определить способ подчинительной связи в словосочетаниях (согласование, управление, примыкание)

Определить вид предложения по цели высказывания.

Объяснить постановку знаков препинания в предложении.

Подчеркнуть главные/ второстепенные члены предложения.

Найти и подчеркнуть обособленные и необособленные приложения в тексте.

Найти в тексте односоставные предложения, определенно-личные, полные, неполные предложения. определить их вид.

Таким образом, можно сделать вывод, что работа с текстом на уроках является не целью, а средством для развития связной речи у школьников. Воспроизведение, трансформация и информационная переработка текста имеют и самостоятельную ценность, и вспомогательную ценность как ступень формирования умения создавать собственные тексты. Текст при обучении школьников связной речи выступает в качестве основной дидактической единицы, так как он позволяет слить воедино два важнейших направления: познание системы формально-языковых средств языка и познание норм и правил общения. Именно в нем все единицы языка представлены в естественной ситуации, в естественном положении и окружении.

Работа с текстом на уроке русского языка является важнейшим средством формирования личности школьника, помогает осуществлять личностно-ориентированный подход к обучению, способствует созданию развивающей среды на уроке. Целенаправленный подбор текстов и заданий к ним, включение каждого урока в продуманную систему работы с текстом - это основные условия, которые способствуют формированию языковой компетентности обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ельмуратова Г.Н. Текст как дидактическая единица обучения русскому языку [Электронный ресурс] / Г.Н. Ельмуратова. - Режим доступа: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/6778>. - Дата обращения 04.02.2016.
2. Жеребило Т.В. Термины и понятия: Методы исследования и анализа текста: Словарь-справочник. — Назрань: ООО «Пилигрим», 2011.
3. Зарубина Н. Д. Текст: лингвистический и методический аспекты / Н.Д. Зарубина. — М., 1981. - 11с.
4. Ладыженская Т.А. Методика развития речи на уроках русского языка/ под ред. Т.А. Ладыженской. — М.: Просвещение, 1997. - 232с.
5. Литневская Е.И. Методика преподавания русского языка в средней школе: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений, под ред. Е.И. Литневской. — М.: Академический проект, 2006. — 590 с.
6. Малюшкин А.Б. Комплексный анализ текста. Рабочая тетрадь, 5 класс. – ТЦ «Сфера», 2002.
7. Откупщикова М.И. Синтаксис связного текста/ М.И. Откупщикова. – Л., 1982. 28с.
8. Пахнова Т.М. Текст как основа создания на уроках русского языка развивающей среды [Текст] / Т.М. Пахнов// Русский язык в школе. -2000, №4, - 3-11с.

ASL NUSXA VA TARJIMA O'RTASIDA TAFOVUTLAR

*Kudratov Kamoljon Islomovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Hozirgi zamon tilshunosligida asliyatni ifodalanadigan ma'no, asliyat mazmunning mohiyati, uni vujudga keltirish mexanizmlari, muayyan bir tilda muloqot jarayonida voqelanish vositalari, ularni boshqa tillarga o'girish jarayonidagi muammolar haqidagi bahslar haligacha davom etib kelayapti.

Abstract. In modern linguistics, debates about the meaning of the original, the essence of the original content, the mechanisms of its creation, the means of communication in a certain language, and the problems in the process of translating them into other languages are still ongoing.

Kalit so'zlar: asl ensiplikatsiyasi, leksik va grammatik belgilar, tarjima tafovutlar, tarjima implikatsiyasi, pragmatik tahlil, kauzual tiplar.

Key words: original enshrining, lexical and grammatical signs, translation differences, translation implication, pragmatic analysis, causal types.

Tilshunoslikda axborotning lisoniy belgilar orqali bevosita ifodalanishi fikrning eksplitsit ifodalanishi, fikrning leksik va grammatik belgilari orqali uzual ifodalanmagan, ammo tinglovchi yoki

o'quvchi tomonidan mustaqil idrok qilishni ko'zda tutuvchi ma'nosi implitsit ifodalanlangan ma'nosi deya talqin qilinishi barcha tilshunoslar tomonidan tan olingan yagona ta'rifi [3, 37].

Shu nuqtayi nazardan pragmatik tahlilda noverbal (implitsit) ifodalanadigan fikrning vujudga kelishining umumiy mexanizmlarini aniqlash va bunday fikr vujudga kelishining eng muhim lingvistik va ekstralingvistik faktorlarini aniqlash muhimdir. Ammo bu muammoni o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarning haddan tashqari ko'pligiga qaramasdan, uning lingvokonseptual va kognitiv aspektida, jumladan, qardosh bo'lmagan tillar misolida qiyoslab o'rganilishi hamon o'z yechimini topmasdan kelinmoqda.

Jumladan, implikasiya, implitsitlik, uning mohiyati, uning fikrni formal strukturalarida voqelanishi, bir tilda ifodalanagan implitsitlik turlari va ularning boshqa tillarda qayta tiklanishi kabi masalalarda hamon olimlarning turlicha qarashlari mavjudligi kuzatilmoqda.

Implikasiya deyilganida, kitobxon yoki suhbatdosh muloqot jarayonida duch keladigan, muallif tomonidan matn hosil qilishda qo'llanilgan verballashmagan shakllardagi, kitobxon yoki suhbatdoshning o'zi anglab olishga mo'ljallangan noverbal (nazarda tutilgan, yashirin) axborotlar tushuniladi. Shu nuqtai nazardan tadqiqotlarda «implitsitlik», «implikasiya», «implikativ» «tagma'no» (podtekst) kabi tushunchalarning aralash ishlatilib kelinayotganligini, ko'pincha ular turli tipdagi presuppozitsiyalar, semantik murakkab shakllar, turli shakllarda nazarda tutilgan, verbal ifodalanmagan axborot turlari bilan aralash ishlatilib kelinayotganligini ta'kidlash joiz.

Tadqiqotlarda implikasiya va implitsitlik tushunchasini talqin qilishda ikki xil yondashuvni kuzatish mumkin. Birinchi yondashuvda implikasiya umumiy lingvistik tushuncha sifatida mantiqiy tushuniladigan, insonning psixologik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan jarayon sifatida talqin qilinadi va implitsitlik tilning obyektiv hodisasi sifatida uning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Ikkinchi yondashuvda implikasiya sof lisoniy hodisa sifatida, tilshunoslik nuqtai nazardan o'rganiladi va bu o'rinda uning ta'sir doirasi birmuncha toraytirilganligi kuzatiladi. Bu o'rinda endi implitsitlik presuppozitsiya, podtekst, ellipsis va boshqa ko'zda tutiladigan ma'nolar sifatida o'rganiladi.

Lingvistik yondashuv orqali implikasiyaning aniq ifodalanadigan kauzual tiplarini, sabab va natijaga bog'liq bo'lgan tiplarini aniqlanadi. Dastlab implitsit ma'noni aniqlashda tinglovchiga yordam beruvchi «tayanch» nuqtalar haqida to'xtalsak.

Rus tilshunos olimi A.I. Shevchenko ularni uchta tipga bo'ladi:

1) kontekst,

2) vizual-hissiy vaziyat,

3) tinglovchining (o'quvchining) fikrning verbal komponentlarining sintaktik-semantik xususiyatlariga asoslangan hususiy appersepshon bazasi (fon bilimlari) [6, 23].

Ikkinchi bir tadqiqotchi A.V. Bondarko yuqoridagi tiplarni yana alohida bo'laklarga bo'lib, implitsit ifodalanuvchi ma'noni aniqlashda

1) fikrning (matnning) lisoniy mazmunini;

2) kontekst orqali ifodalanadigan axborot mazmunini;

3) vaziyat orqali ifodalanadigan axborot mazmunini;

4) muloqot jarayonida qo'llaniladigan fon bilimlarni;

5) diskursning pragmatik elementlarini hisobga olishni taklif qiladi [1, 12].

Taklif qilinayotgan 1 va 2 tip tayanch vositalar kontekst orqali anglashiladigan implitsit ma'noni ko'zda tutadi va ularni alohida tayanch vositalar sifatida ajratishga asos yo'q. Bu o'rinda 4 va 5 tipdagi «tayanch» vositalar ham pragmatik ifodalanadigan fon bilimlarni ifodalashi tufayli, ularni YE.N. Shiryayev taklif qilgan 3 tip «tayanch» vositalar safiga qo'shish maqsadga muvofiq.

Qolaversa, fikrning implitsit ifodalanishida yuqoridagi tayanch vositalarning barchasi o'zaro bog'liklikda ishtirok etadi va ularning hammasi badiiy matnning implitsit axborotini tashkil qiladi. Bu o'rinda fikrni implitsit ifodalanishida qo'llaniladigan podtekst, allyuziya, presuppozitsiya, implikatura, lakuna kabi atamalarning barchasini implikasiya deya atashni taklif qilgan K.A. Dolinin fikriga qo'shilishga to'g'ri keladi [3, 37].

Demak, implikasiya birinchi navbatda podtekst (tagma'no) orqali anglashiladi va gapiruvchi tomonidan qo'llanilgan presuppozitsiyaga gapiruvchi va tinglovchilarning muloqot vaziyatlariga, fon bilimlariga asoslanadi. Har qanday fikr kommunikativ maqsadni ifodalashda muayyan presuppo-

zitsiyalarga asoslanib, to'liqsiz ifodalanishi va bunday to'liqsizlik turli nutq vaziyatlarida turlicha bo'lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan implitsit ifodalanadigan ma'noni va axborotni tushunish uchun quyidagilarga ahamiyat berish lozim bo'ladi:

1) fikrning to'liq tushunish uchun jumla ifodalayotgan axborotdan tashqarida, noverbal ifodalangan ichki to'liqsiz ma'noni anglashga yo'naltirilgan mental faoliyat;

2) gapiruvchi tomonidan strategik usul sifatida amalga oshiriladigan, tinglovchining (o'quvchining) bu jumla ichidagi to'liqsiz ma'noni o'zi anglab yetishiga yo'naltiriladigan mental faoliyati.

Pragmatik axborot muloqot vaziyati orqali ham noverbal ifodalanishi mumkin. Ammo bunday vaziyat ham albatta kontekstga va tinglovchining appersepsion (idrok) bazasiga bog'liq bo'ladi. Implitsit ifodalangan fikrni eshitgan (o'qigan) har qanday kishi uni o'zining fon bilimlariga tayanib appersepsiya (idrok) qiladiki, bu endi implitsit ifodalangan fikrni tinglovchi(o'quvchi) tomonidan idrok qilinishi darajasiga bog'liq bo'ladi. Bu implitsit ifodalangan fikrning referensialligini bildirib, obyektiv borliqdagi tushunchalarning muayyan til egalari ongida aks etishi bilan bog'liqdir.

Masalan, «Henry is going to marry Mary» - «Genri Mariya bilan turmush qurmoqchi» jumlasini orqali tinglovchi(o'quvchi) quyidagi referensial ifodalangan implitsit axborotni anglashi mumkin:

a) Mariya- qiz bola, Genri- yigit;

b) ular har ikkalasi ham balog'at yoshiga yetishgan;

v) ismlariga ko'ra, ular ingliz millatiga mansub bo'lsa kerak,

g) ular bu paytgacha hali nikohda bo'lishmagan;

d) ular endi birgalikda bir oila bo'lib yashaydilar, bola-chakali bo'ladilar va h.

Badiiy matndagi implitsit ifodalanadigan fikr kamida uchta axborot mazmunidan tashkil topadi:

birinchidan, matndagi lisoniy vositalar orqali ifodalangan axborot;

ikkinchidan, kitobxonga avvaldan ma'lum bo'lgan, matnni tushunishga yordam beradigan fon bilimlar;

uchinchidan, matnni mazmunidan va lisoniy vositalarning qo'llanilish usullaridan kelib chiqadigan, kitobxon tomonidan intuitiv anglanadigan yangi axborot.

Implitsit bilim deyilganida, odatda ko'zda tutilgan, ammo lisoniy vositalar orqali ifodalanmagan ma'no-mazmunni anglab olishga doir aqliy-mantiqiy operatsiyalar tushuniladi. Bu atama tilshunoslikka L.V.Bondarko tomonidan kiritilgan bo'lib, lisoniy ma'noning interpretativ komponentlari ko'zda tutiladi. Bu komponent grammatik kategoriyalar: aspektuallik, temporallik, modallik, personallik, lokativlik, possessivlik kabi kategoriyalar orqali voqelanadi [1].

Badiiy matnda implitsit ifodalanadigan axborot podtekst - tagma'no tushunchasi bilan ham bog'liq. Muhim ma'noviy kategoriyalar hisoblanmish podtekst va implikatsiya tushunchalarining umumiy tomonlari bo'lsa-da, ular o'rtasida muayyan darajada farqlar ham mavjud. Odatda podtekst - tagma'no deyilganda kishilarga o'rganish bo'lib qolgan, kundalik turmushda suhbat jarayonida qo'llaniladigan yashirin, hamma tushunavermaydigan ma'no nazarda tutiladi.

Implitsitlik atamasi esa terminologik xarakterga ega bo'lib u nutqning belgisi lisoniy va psixologik aspektlarini nazarda tutadi. Podtekst deyilganida, ko'pincha muloqot jarayonida intuitiv anglab olinadigan, noverbal ifodalangan fikr ham nazarda tutiladi. Ana shu nuqtai nazardan har ikkala atama sinonimik ravishda qo'llanilib kelinmoqda.

Badiiy matndagi implitsit ifodalanadigan fikr rus tilshunos olimlari Dolinin K.A (1983), Nikitin (1988), Molchanova (1988), Yermakova (2007, 2008, 2009)larning tadqiqotlarida atroflicha o'rganilgan. Qator tadqiqotlarda implitsitlik va podtekstning to'liqsiz sinonimlari sifatida «yashirin ma'no» (Popov 1983), «ma'no ko'plamliligi» (Fedorov 1981), «matniy implikatsiya» (Kuxarenko 1974, Arnold 1982, 1983, 1990) atamalari qo'llanilishini ham kuzatamiz.

Implitsitlik muloqot jarayonida nutq vaziyati va kontekst orqali aniqlanadi. Bu o'rinda nutqiy implitsit ma'noning lisoniy vositalar orqali ifodalangan implitsit mazmundan farqlash muhimdir. Chunki nutqiy implitsit ma'noni hosil qilishda turli-tuman komponentlar: situativ kontekst, avvaldan o'zlashtirilgan ensiklopedik, pragmatik, kommunikativ bilim va malakalar ham ishtirok etadi.

Implitsit mazmunni idrok qilish jarayonida qo'l keladigan kognitiv bilimlar shunday qilib nutqiy fikrni presuppozitsiyalar orqali kontekst yordamida idrok qilinishiga olib keladi. Nutq jarayoni kognitiv

aspektida tadqiq qilingan ishlar tahlilidan quyidagi ikki xulosaga kelish mumkin: birinchidan, kognitiv bilimlar inson ongida muayyan ma'no anglatuvchi strukturalar shaklida saqlanadi. Ular indvidning muayyan bir nutq vaziyatida kimlar bilandir munosabatga kirishuv jarayonidagina fikrlashda va nutqda voqelanadi.

Bunday strukturalar inson ongida kategoriyalar, freymlar, ssenariyalar sifatida shakllanib, saqlanib kelinadi. Shunday qilib, inson ongidagi kognitiv bilimlar nutq jarayonida tizimli xarakterga ega bo'lgan pragma-kommunikativ va baholovchi pragmatik implitsit mazmunni vujudga kelishiga xizmat qiladi.

Ikkinchi xulosa - fikr mental reprezentatsiya qilinadi va ularning turli tiplarga ajratib tahlil qilish mumkin. Masalan, mental model konseptual modeldan tilda aniq struktur analoglari mavjud bo'lmisligi bilan, tasavvur va xotira yordamida voqelanishi bilan farq qiladi. O'z navbatida propozitsional model gap strukturasining lingvistik modeliga yaqin turadi.

Mental model konseptual model orqali formallashuvi mumkin, ammo bunda uning senso – motor aspektidagi qimmat tushib ketadi. Implitsit ma'no axborotni konseptual reprezentatsiya qilinishida ishtirok etadi va inson ruhiyatining perseptiv, kognitiv, affektiv doiralardagi faoliyatining natijasi sifatida hosil bo'lib, badiiy matnlarda o'z aksini topadi. Ayni paytda badiiy matn o'quvchining qiyoslovchi, faraz qiluvchi intellektual faoliyatini ham nazarda tutadi.

Pragmatik jihatdan shartlangan bunday faoliyat tilda va o'quvchi ongida shakllangan muayyan qonun-qoidalar asosida ro'y beradi. YA'ni o'quvchi badiiy matndagi implitsit ifodalangan axborotni to'g'ri anglab olishligi uchun o'z diqqat-e'tiborini doimiy ravishda bayon planidan (muallif niyatidan) diskurs planiga (personajlar nutqi, muayyan epizodlar bayoni) axborotning lokal bayon qilinishidan global bayoniga moslashtirib borishiga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari implitsitlikning pragmatik ifodalanishi biror bir nuqtai nazarni bilvosita ifodalanishi bilan ham bog'liq. Bunday holda muallif ayrim axborotlarni anglashni o'quvchi ixtiyoriga qoldiradi va uni izohlash mas'uliyatidan cheklanadi. Ayni paytda muallif maqsadidan farqli ularoq bunday implitsitlik asar personaji tili orqali ham ifodalanishi mumkin.

Badiiy matnda ifodalanadigan implitsit axborot deyilganida, matnning tashqi strukturasida o'z ifodasini topmagan, ammo matnning ichki strukturasida noverbal ifodalangan mazmun va ma'no komponentlari ko'zda tutiladi. Shu nuqtai nazardan pragmalingvistikada pragmatik axborotning pretsedent otlar orqali ifodalanishi hanuzgacha atroflicha yrganilmaganligini ta'kidlash joiz.

«Pretsedentlik» tushunchasi lotin tilidan «*praecedens*» – so'zidan olingan bo'lib, ilgari sodir bo'lgan biror voqea, mashhur shaxs, joy nomlari orqali ularga bog'liq bo'lgan noverbal, implekatura qilingan axborotga ishora qilishni ifodalaydi.

Bu y'rinda pretsedent otlar orqali implitsit ifodalangan fikr va axborotning quyidagi umumiy belgilarini keltirish mumkin:

- pretsedent otlar orqali ifodalangan implitsitlik, ya'ni noverbal ifodalanadigan axborot milliy-lisoniy jamiyatning barcha vakllari tomonidan yaxshi tushunilgani holda tarjimada tilida yoki boshqa milliy madaniyat vakillari uchun q'yshimcha izoh berishni talab qiladi;

- pretsedentlik orqali ifodalangan implitsit axborot muayyan millat vakillarining milliy-madaniy ongida shakllangan kognitiv bilimlarga asoslanadi. Bunda shu millatga mansub y'ziga xoslik va umummilliy universal kategoriyalar y'z ifodasini topadi; -muloqotda yoki diskursda q'yllanilgan pretsedent ot bilan ifodalangan implitsit ifodalangan axborot u yoki bu milliy-lisoniy, madaniy jamiyat rivojlanishi jarayonida doimo yangilanib turishi mumkin [2, 106-117].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бондарко А.В. Эксплицитность/имплицитность в общей системе категоризации семантики // Эксплицитность/имплицитность выражения смыслов. Калининград; Светлогорск, 2006. с. 24.
2. Гудков Д.Б. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ. Сер.9.Филология. 1997. - №4. - С.106-117
3. Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания. / Вопросы языкознания. М., 1983. – №6, - с. 34 - 47.
4. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: 1983.- 197 с.
5. Швейцер А.Д. Социолингвистические основы теории перевода // Вопр. языкознания. – 1985. – № 5. – С.15-23
6. Шевченко А.И. Прагматическая обусловленность номинаций невербальных компонентов коммуникации в англоязычном художественном тексте. Автореф. канд. дисс. к.филол. наук. Киев, 1983. 23 с.

THE USAGE OF PRESENT TENSE

Daminova Kumush,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar kafedrası ingliz tili o'qituvchisi,
Eshmuminov Elbek,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar kafedrası ingliz tili o'qituvchisi

The present tense of the auxiliary verb to have (have or has) plus the past participle of the verb we want to employ make up the present perfect. The -ed suffix is added to the verb's infinitive form to create the latter. For instance, "have finished," "have looked," "have painted," and numerous other phrases. On any list of such verbs, the past tense of irregular verbs can be found in the third column as an exception. These verbs are instances of present perfect irregular verbs: have won, eaten, defeated, been, seen, selected, written, etc. The present perfect tense is used in numerous situations.

When we use the term, we are referring to past events that have continued to be true.

As an illustration

For fifteen years, Joe and Anna have been wed.

In addition, we use it to refer to events that happened in a period of time that is still ongoing.

Two times this summer, they have visited the beach.

They could visit the seaside for a third time if they go by this example's implied inference that summer is still in full swing.

The repeated activities that occurred across an ambiguous time period - and are anticipated to continue occurring—are another situation in which we utilize the present perfect.

Example: They've won the competition numerous times.

Referring to a recently finished activity is one of the most frequent applications of present perfect.

I recently read an essay that made me realize how stupid my perceptions on global politics were.

Another frequent application of this verb tense is to discuss events that take place at a specific time, regardless of where or when they occur.

As an illustration, she appropriately responded to each question.

The present perfect indicates that everything is important in this situation because the questions have been resolved and the action has been carried out satisfactorily.

He has been accused of a crime formally.

This statement indicates that the person was assessed a fee. He has been charged, which complicates his life even if we don't know what, when, or why that is.

Last but not least, we employ this tense and the word ever to discuss experiences from the past up to the present.

Example: That lunch was the best I've ever had in my life.

To describe recent behavior or inquire about recent events, we employ the present perfect tense. With words like just, already, yet, and still, it is frequently used. When something happens in the present that affects it, we frequently use the present perfect. for instance

I've lost my passport so I can't get on the plane!

(Finished action in recent past – consequence now.)

Here are some other examples:

Have you finished the report yet?

I haven't seen Pablo today.

Sally has just gone out.

We've already had lunch.

They still haven't delivered the goods!

Without mentioning a precise period of time, we use the present perfect to talk about events that have occurred or have not occurred in our lives. With this usage, we frequently use "ever" in inquiries and "never" in negative phrases. For instance,

Have you been to Montreal before?

I haven't been there, so no.

She has made three trips to Australia!

Fortunately, we've never missed a flight.

Has this team ever captured a competition?

It's customary to provide details using the simple past after discussing the primary life experience in the present perfect. For instance,

Unfinished actions In his career, he has earned three significant promotions. (Plain English)

The present perfect is also used to describe events or acts that began in the past but are still occurring now. Since and for are terms used to indicate when an action began, respectively, and for. For instance,

We've lived here for 10 years.

They've been married for 25 years.

How long have you worked for this company?

It hasn't rained for weeks.

You've had that car for ages.

As you can see, using the present perfect is simpler than you could have anticipated after you comprehend and remember these important facts about it. Of course, practice is key, and speaking is the best way to practice. At Wall Street English, you can take courses that cover a range of present perfect usages, even at different levels, and you'll always learn how to use it effortlessly through speaking and listening.

The Present Perfect is most commonly used to indicate that an action has been completed but that the time has not. As a result, the activity is considered complete and the tense is present perfect. One of the most frequent uses of the

Present Perfect is to wrap up a topic of conversation or, alternately, to introduce a topic of conversation before moving on to the Present Simple or, more frequently, the Past Simple.

Examples to end discussions

A: Did you complete the report?

B: I've already turned it in, and yes.

A: Have you traveled to Spain before?

B: I haven't been there, no.

A: What exactly is a stalwart?

B: I haven't heard of that, no.

A: Would you kindly let me know how to travel to Sunbury?

B: Pardon me! I'm really sorry, but I haven't heard of it.

Here, things become even more perplexing, and mistakes are very simple to make. This is so that we can employ the verb's third form, the past participle. You probably already know that there are three forms for each verb in English.

The first verb tense, sometimes known as the present, is the verb in its plane condition. The second verb tense, or in the past, is represented by the verb. The Past Participle, which means to bring the past into the present, is the third verb tense.

Time expressions, sometimes known as time adverbs, are widely used in everyday English. Use the proper time adverbs if you wish to seem more natural when speaking English. Time adjectives that frequently accompany the Present Perfect include:

Ever is a temporal adverb that can be used positively or interrogatively to mean "in all of one's days."

The opposite of "ever" is "never."

I've never witnessed anything so peculiar.

Before refers to anything that happened before this particular period.

In this location before.

The Past Perfect is only used to indicate that one action occurred more in the past than another and only before a specified point in time in the past.

For instance, I attended university after completing high school.

An action has already been finished before this time point, and the word "already" can be used to emphasize this.

I've already finished the homework.

Yet is the opposite of already or a question mark.

I still haven't finished the task.

Have you finished the task yet?

simply referring to a brief duration, time, or moment

Reference:

1. Simple Present Tense: How to use it, with examples, April 11.2023
2. <https://learnenglish.britishcouncil.org...>
3. <https://www.englishclub.com>
4. <https://www.gingersoftware.com>
5. <https://www.grammar.cl>

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ И ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕСТВЕ

Рахимзода Хусрав,

Студент 2-курса английского отделения факультета языков Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. Ныне в вузе вновь появились студенты из бывших советских республик, преимущественно, среднеазиатских. И если иностранный язык студенты знают неплохо, то русский язык вызывает у них трудности. Поэтому перед преподавателями вновь возникает необходимость обратиться к практике обучения русскому языку советских времен и, базируясь на тех знаниях, использовать новые технологии в обучении, поскольку изменились и цели обучения - формирование коммуникативной компетенции учащихся и воспитание толерантности в мультикультурном обществе. Данные цели можно реализовать только на основе методов и приемов, способствующих эффективному обучению.

Ключевые слова: технология, трудность, коммуникация, компетенция, толерантность, мультикультурное общество, общеобразовательные учреждения.

Abstract: Nowadays, students from the former Soviet republics, mainly Central Asian, have again appeared at the university. And if students know a foreign language well, then the Russian language causes difficulties for them. Therefore, teachers again need to turn to the practice of teaching the Russian language from Soviet times and, based on that knowledge, use new technologies in teaching, since the goals of teaching have also changed - the formation of communicative competence of students and the cultivation of tolerance in a multicultural society. These goals can be achieved only on the basis of methods and techniques that promote effective learning.

Key words: technology, difficulty, communication, competence, tolerance, multicultural society, educational institutions.

Я студент 2 курса. Учусь в Шахрисабзском государственном педагогическом институте. Приехал из Таджикистана. В педагогическом институте здесь учатся молодые люди со всех районов и городов Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях. Многие приехали из отдаленных районов с большими пробелами не только по иностранному языку, но и по русскому. Преподаватели с успехом решают проблему обучения студентов русскому языку и английскому. Ныне в вузе вновь появились студенты из бывших советских республик, преимущественно, среднеазиатских. И если иностранный язык студенты знают неплохо, то русский язык вызывает у них трудности. Поэтому перед преподавателями вновь возникает необходимость обратиться к практике обучения русскому языку советских времен и, базируясь на тех знаниях, использовать новые технологии в обучении, поскольку изменились и цели обучения - формирование коммуникативной компетенции учащихся и воспитание толерантности в мультикультурном обществе. Данные цели можно реализовать только на основе методов и приемов, способствующих эффективному обучению. Согласно программе

обучения русского языка как иностранному языку, известно, что практическое владение языком предполагает усвоение определенного объема языкового материала, который представлен типовыми фразами (речевыми образцами), темами и ситуациями общения. Для достижения этого, на всех этапах обучения в обучение должны быть включены следующие разделы: фонетика, лексика, грамматика и развитие речи.

Обучение русскому языку как любому иностранному надо вести по нескольким направлениям. Перед поступлением в институт студентам, приехавшим из других республик, приходится проходить обучение русскому языку, так как они не владеют русским языком в объеме, необходимом для обучения на факультетах вуза в соответствии с избранной специальностью, хотя и изучали русский язык в общеобразовательных учебных заведениях. Преподавателям кафедры иностранных языков приходится решать несколько задач, включая подготовку ребят к условиям существования в русскоязычной среде и подготовку к обучению с русскими студентами. Обучение английскому языку направлено на взаимодействие целого ряда приемов и методик при реализации коммуникативной и социокультурной компетенций. Значение культурологического подхода является приоритетным, поскольку иностранцы изучают не только лексико-грамматическую оформленность английскому языку, но и культурные традиции, обычаи, нравы английского народа. Приемы, используемые в рамках деятельности, позволяют не только разнообразить занятия, но и способствуют лучшему восприятию языкового материала, так как дают установку не на механическое его запоминание, а на активное осмысление. Необходимо отметить и важную функцию преподавателя английского языка как иностранного, который становится для обучающихся иностранцев проводником в мир многовековой культуры, нашедшей свое отражение в точном и ярком своём слове. Занятия по английскому языку делятся на вводный и базовый курсы. В основу вводного курса положен принцип фонетической составляющей, которая является базовой при дальнейшем развитии навыков говорения и чтения. При изучении букв и звуков необходимо преподавателю четко проговаривать их произношение. В английском языке существует ряд звуков, не имеющих аналогов в других языках, поэтому необходимо четко и ясно произносить звуки. В случае необходимости можно прибегать к сравнительному анализу языков и, например, английского, как международного языка для снятия трудностей понимания. Первые занятия являются ознакомительными, где преподаватель выявляет уровень владения языком. Представители из Ближнего Зарубежья владеют начальными знаниями английского языка, однако есть студенты более или менее хорошо говорящие на русском языке, то есть поставлена разговорная речь на определенном этапе, но существует целый комплекс проблемных вопросов в области лексического понимания слов и грамматического строя языка.

Занятия по обучению английскому языку необходимо начинать, прежде всего, со знакомством фонетического оформления языка и освоением артикуляционной структуры звуков языка. Последующие уроки должны начинаться с так называемой фонетической зарядки, что включает в себя, как произношении отдельных звуков, так и чтение слогов, а в последствии слов, словосочетаний и предложений с соблюдением интонационной структуры языка. Каждое занятие имеет свою тематическую направленность, например, «Знакомство, представление», «Профессия», «Национальность», «Язык». «Я и моя семья», «В магазине», «Мой день», «Хобби, увлечения» и т.д. Изучение лексических единиц следует начинать с введения преподавателем тех или иных слов и с последующим их четким произношением. Речевые высказывания преподавателя должны по возможности сопровождаться таблицами, карточками, или с помощью технических средств обучения. Осознание лексической единицы, ее приспособление к речевой практике должно происходить при нахождении иностранцем эквивалента в родном языке. Словарный запас - неотъемлемая часть овладения любым иностранным языком, он должен постоянно пополняться, новые слова должны учиться каждый день. На каждом уроке необходимо вводить новые лексические единицы по той или иной тематике, которые в дальнейшем необходимо повторять в течение всех последующих уроков через чтение и составление диалогов и текстовых единиц.

Для упрощения заучивания тех или иных слов можно использовать карточки, на одной из сторон которой написано слово на родном языке реципиента, на другой стороне - на русском.

Для эффективного освоения языковых формул необходимо осуществлять коммуникативное взаимодействие речевых единиц через общение посредством диалогов между обучаемыми. Из методики преподавания языков в нашем институте на более продвинутом уровне обучения, когда студенты овладевают небольшим набором фраз и слов и могут уже самостоятельно рассказать мини-монолог о себе, мы используем один из приемов так называемой обучающей ролевой игры, где студенты по очереди выступают в роли переводчиков монологов собеседника на свой родной язык и, наоборот, на русский, если студент рассказывает о себе на иностранном языке, в частности, на английском. Такой подход при обучении языку играет первостепенную роль, когда обучаемые уже могут уловить знакомые слова и фразы и перевести соответственно на родной или русский языки.

При чтении текста обучаемые знакомятся с определённым набором новых слов, тем самым пополняя и расширяя свой словарный запас. Первоначально совместно с преподавателем идет работа над лексическим значением слов и их употребляемостью в данном контексте. В дальнейшем работу над тестом можно разбить на несколько этапов, каждый из которых взаимосвязан друг с другом. Например, одним из заданий по работе с текстом может быть перевод этого текста на свой родной язык, что ведет к развитию переводческих навыков и пониманию различий в лексико-грамматических структурах двух рабочих языков на уроке. Далее можно задать вопросы по содержанию текста уже только на английском языке, чтобы выявить уровень понимания прочитанного, и в конечном итоге дать задание по составлению аннотации, то есть краткого пересказа, прочитанного на английском языке. Обучение грамматической стороне речи - один из самых сложных аспектов в изучении английского языка как иностранному. Для студентов особенно для англоговорящих остро встает проблема понимания рода имени существительного и его склонения по падежам в русском языке. В большинстве азиатских языках отсутствует совсем различие по родам, например, в английском языке только одушевленные существительные различаются по родам и делятся на женский и мужской. Необходимо использовать большое количество упражнений и времени, чтобы донести до студента, что в русском языке все существительные, за исключением тех, которые употребляются только во множественном числе вне зависимости одушевленное оно или нет, подразделяются на женский, мужской и средний род. Спряжение глаголов в русском языке является сложной темой для студентов иностранцев, ведь их необходимо научить определять спряжение глаголов и правильно их спрягать в зависимости от лица и числа существительного, особую сложность составляет спряжение глаголов по лицам и числам в настоящем времени. В данном случае необходимо применять «технология критического мышления».

Технология развития критического мышления через чтение и письмо располагает рядом приемов, которые может использовать в своей педагогической практике преподаватель русского языка как иностранного, например: «Верные и неверные утверждения», «Чтение текста с пометками», «Таблица-синтез», написание синквейнов. Такие упражнения связаны не с репродуктивной деятельностью, а с аналитической. Применение подобного рода упражнений направлено на развития мыслительных процессов, связанных с поиском нужных ответов в тексте, то есть обучаемый через осмысление сути прочитанного анализирует, сопоставляет те или иные факты, совершенствуя свои навыки мышления. Другим важным аспектом в обучении английскому языку является обучение студентов пониманию речи на слух, поскольку именно это умение даст возможность студенту полноценно участвовать в учебном процессе.

В институте оборудованы компьютерные классы с функцией лингафонного кабинета, где обучающиеся могут смотреть видеофильмы по любому аспекту изучаемого языка и разной направленности. Данные кабинеты позволяют разнообразить занятия, добавляя и расширяя кругозор знаний обучаемых методом их вовлечения в естественную языковую среду. Аутентичные видеоматериалы представляют собой речевой контекст, что позволяет погрузить студентов в естественную среду, где немаловажную роль отводится развитию социокультурной компетенции у обучаемых. Под социокультурной компетенцией мы понимаем компетенцию, направленную на формирование у студентов умений сравнивать и выделять культурные особенности и закономерности отдельных народов.

В процессе обучения преподаватель должен развивать у учащихся навыки интонационного и фонетического слуха, слуховой памяти, прогнозирования. А студент должен научиться распознавать и воспринимать языковые формы, извлекать содержание из звучащего текста, перекодировать полученное содержание, добиваться понимания с помощью переспроса, просьбы повторить. Весь накопленный опыт свидетельствует, что при обучении аудированию мы должны опираться на три основополагающих принципа – коммуникативность, системность и функциональность (умение применять знания на практике). Конечно, наши учащиеся находятся в выгодном положении - они погружены в так называемую языковую среду, что, как известно, является лучшим методом изучения языка. Мы стараемся обучать не только грамматическим формам, конструкциям, фонетике и определенному лексическому запасу лексических единиц языка, но и умению комбинировать эти элементы структуры языка, чтобы уметь высказаться в конкретном контексте, причем, не книжной, а современной, эмоциональной речью.

Литература:

1. Ахмедова М.Х. Роль ситуативных упражнений в обучении иноязычной устной речи // Образование и воспитание, 2015.
2. Божок Н.Ю. Современные приёмы и методы обучения аудированию на уроках английского языка <https://>
3. Крючкова Л.С., Мошинская Н.В. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. М., 2018.
4. Овчинникова В.Б., Кульгавюк В.В., Павлова Н.Ю. Формирование ауди-тивных умений студентов в ситуациях делового общения // Гуманитарные и социальные науки. 2014. № 4.
6. Стародумов И.В. Опыт методики преподавания русского языка как иностранного // Педагогика высшей школы. 2017.

MADANIYATLARARO MULOQOT VA O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI

ALISHER NAVOIYNING DINIY TA'LIM-TARBIYAGA OID QARASHLARI

*Marasulova Umida Norquziyevna,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
u.marasulova@mail.ru., 90-126-40-10*

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning diniy ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari tahlil qilingan.

Аннотация. В статье рассматриваются передаваемые мысли Алишера Навоий по направлению религиозного образования и воспитания.

Abstract. Leading thoughts of Alisher Navoiy in formation religion edication and upbringing direction science.

Hozirgi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri – komil insonni tarbiyalashdir. Bu borada milliy pedagogika va psixologiya kabi fanlarning roli muhimligini barcha tushunib yetmoqda. Alisher Navoiyning komil inson tarbiyasi va aynan psixologiya sohasidagi ilg'or g'oyalari haqida fikr yuritamiz. Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya va psixologiya sohalarida alohida asarlar yaratmagan bo'lsa-da, deyarli yaratgan barcha adabiy asarlarida komil inson g'oyasini ifodalovchi obrazlar yaratdi. Ilk bor xalq uchun, ularning bolalari uchun maktab va madrasalar qurdirdi, ularning ta'lim olishlari uchun shart-sharoitlar hozirladi. Turkiy ulus maorifi, madaniyati, ma'naviyati va ruhiyatini boyitish hamda rivojlantirish borasida qayg'urdi va tinimsiz izlandi, "Xamsa" kabi buyuk asarlarini yaratdi.

U "Inson shaxsi kishilar bilan munosabatda, aynan kishilarning bir-birlariga ruhiy, ma'naviy ta'sirlari natijasida tarkib topadi"-degan fikrga keladi va bu inson shaxsini shakllanishida muhim omil ekanligini alohida ta'kidlagan edi:

"Kim havodis yer durur olam
Andin ozod emas bani odam".⁹⁰

Navoiy har bir odam o'zgacha olamga va ruhiyatga ega, hatto egizak tug'ilgan bolalar ham bir xil bo'lmaydi, ularning mayllari, istak, xohish, odat, ko'nikma va malakalari, xarakteri, xulqi turlicha bo'ladi degan xulosaga kelgan va uni quyidagicha ifodalagan:

"Kimniki, inson desang, inson ema,
Shaklda bir, fe'lida yakson emas".⁹¹

Uzoqni ko'ra biladigan ustoz kishilarning bilimli bo'lishinigina emas, balki aql va tushunchasini o'stirishga, bilimlarini orttirib borishga da'vat etib, ilm o'rganish uchun zarur bo'lsa, Yunon tarafga ham borish kerak deb quyidagi "Odam ziynati kamol umg'ay" deb boshlanadigan misralarini yozgan.
⁹²

Kishining ilm egallashi uchun davlat homiylik qilishi kerak-degan fikrni esa amalda o'zining homiyligida musulmon bolalari uchun madrasalar, ilm maskanlari qurish, ilg'or ilm ahlini bir joyga to'plash, shogirdlari uchun maktab-madrasalar qurdirish orqali hayotga joriy etgan. Mudarrislar uchun har yili 206 tanga oltin va 5 yuk bug'doy miqdorida maosh to'lagan. Yoshlarga ilm berish uchun yaxshi ustoz tanlamoq kerak. Ustoz - shogird uchun mas'ul. Muallim hadisdan saboq beruvchidir, deb hurmatlab, o'z ustozlarini birini quyoshga, boshqasini oyga, saboq oluvchilarni esa yulduzga o'xshatadi. O'qituvchi olim darajasiga teng, saralangan, "malak qiyofali kishi" bo'lmog'i kerak, deydi. Shuningdek ulug' mutafakkir shirinsuxan, so'zamol, she'riyat, hikoyatlarni yaxshi biladurgan, biror

1 A.Navoiy "Xamsa"-513-sahifa

⁹¹ A.Navoiy "Xamsa"-696-sahifa

⁹² A.Navoiy "Xamsa"-473-sahifa.

cholg'u asbobini chala biladigan, hattot, mo'yqalam egasi bo'lsa yanada obro'li bo'ladi, deb tavsiya beradi. Navoiy o'z asarlarida insonning dunyodagi hamma narsadan yuksak, sharif, aziz va qadrli ekanligini, ularni komillikka erishtirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish lozimligini uqtirgan. U insonning aql- idroki kuchiga cheksiz ishonadi va uni komillashtirishda ilm-fanning ta'siri katta, deb hisoblaydi. Navoiy har bir oila farzand ko'rmog'i va uni tarbiyalab, voyaga yetkazmog'i kerak. Farzandni tarbiyalab o'stirmoq har bir ota-onaning muqaddas burchi deydi. Farzand esa "Mehri anvardir" ya'ni yorug' quyoshdir; "Farzand uyni, yurtini obod qiladi, yorug'lantiradi"- deya bola shaxsiga katta baho beradi. Shu bois ularga munosib, yaxshi ism qo'ymoq kerakki, " bola o'z ismidan uyalmasin"

*"Birisi qo'ymoq erur yaxshi ot,
Kim desalar topmoq andin uyot".⁹³*

Navoiy bolani voyaga yetkazishdagi ota-ona va ustozlar mas'uliyati, burchi haqida fikr bildirib, farzand kamolotida tarbiya qudratli kuch ekanligini alohida ko'rsatadi va shaxs kamolotida yetakchi omillardan biri ekanligini alohida ta'kidlaydi. O'zi yaratgan dostonlaridagi ijobiy qahramonlar Farhod, Qays, Iskandar obrazlari orqali ham ta'lim-tarbiya, yoshlikdan to inson umrining oxiriga qadar hayotining mazmunini tashkil etadi. Qanday ta'lim-tarbiya olganliklari, ya'ni kamolga yetguncha bo'lgan umr bosqichlarini tasvirlab, bu pallalarni yil fasllariga o'xshatadi.

Buyuk ustoz bolalarning ichki ruhiy olamini muhokama qilar ekan, bolalikdan o'smirlilik davriga qadar ular yaxshi-yomonni farqlay olmasligini, ularning tushunishi, fikrlashi, muhokama qilishi va xulosa chiqarish qobiliyati hali to'la shakllanmaganligini, murg'ak qalblari nihoyatda nozik ekanligini ta'kidlab, yaramas, noto'g'ri, salbiy ta'sirlarga tushib qolishidan ertaroq saqlash lozimligini quyidagi misralarda uqtirib o'tgan:

*"Tufuliyat o'tgachki bo'ldi shabob
Xarid nuri soldi dimoq ichra tob.
Kishining bu vaqt ikkidir holati,
Erur ahli yo nafasning quvvati.
Agar aqlig'a quvvat o'ldi fuzun,
Bo'lar yaxshi ishlar sori raxnamun."⁹⁴*

Ustoz alloma barkamol odam obrazini yorqin tasavvur etib, ularning "sof, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli ya'ni kishilardagi eng yuksak olijanoblik xislatlarini o'zida mujassamlashtirgan inson bo'lishi kerak"-degan asosli xulosaga kelgan. "Latif ko'ngilli, xalqqa ishi bilan, so'zi bilan, ko'ngil bilan ham foyda keltiruvchi buyuk insonlardir, ahloqi pok insonlar", deb baholab bu hislatlar, ayniqsa, ustoz-muallimda namoyon bo'lishi ko'p foyda bo'ladi, ibratga aylanadi, deb quyidagi misralarida elparvarvar, yurtparvar insonlarni ta'riflaydi:

*"Odami ersang demagil odami
Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami" deydi.⁹⁵*

Navoiyning ta'lim-tarbiya va ma'rifatga oid fikrlarini o'rganish asosida asarlaridagi ideal, obrazlarga duch kelamiz. Farhod kabi komil inson obrazidan ma'naviy saboq olamiz. Shu bilan birga komillik sari kurashib, intilgan bu qaxramonga xos sezgirlik, zehn, iqtidor, qobiliyat, hulq-odobi, aqlining mukammalligi kamolot sifatleri ekanligini anglaymiz. Demak, inson tarbiyasida shaxsning o'z faolligi, kurashi, intilishi, ezgu maqsadlar alohida omil vazifasini o'taydi, degan xulosaga kelamiz. Shu bois, Navoiy asarlari asrlar osha halq qo'lidan tushmaydi, she'r va g'azallari qo'shiqqa solinib kuylanadi. Bu asarlar inson qalbini, nozik hissiyotini mustahkam irodasini, g'ururini junbushga keltirib kamolotga da'vat etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. I.Xusanxo'jayev. A.Navoiy ta'lim-tarbiya haqida.
2. A.Navoiy. Xamsa. 2015. Yangi asr avlodi. 496 bet.

⁹³ A.Navoiy "Xamsa"- 625-sahifa

⁹⁴ A.Navoiy "Xamsa"-733-sahifa

⁹⁵ A.Navoiy "Xamsa"-102-sahifa

OLIV TA'LIMDA KREDIT - MODUL: MAZMUN-MOHIVYATI VA AFZALLIK TOMONLARI

*To'liqin Xudoyqulov Do'stoboyevich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'quv ishlari bo'yicha prorektori,
tarix fanlari doktori, professor*

Annotatsiya. Ushbu maqolada "Kredit-modul tizimi", uning yurtimizda joriy etilishi va bunda kuzatilayotgan muammolar sharhi keltirilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, masofaviy ta'lim, oliy ta'lim.

Аннотация. В данной статье представлена информация о «Кредитно-модульной системе», ее внедрении в нашей стране и описание наблюдаемых проблем.

Ключевые слова: кредитно-модульной система, дистанционное обучение, высшее образование.

Abstract. This article provides information on the "Credit-modul system", its implementation in our country and a description of the observed problems.

Key words: credit-modul system distance learning, higher education.

So'nggi yillar ichida insoniyat olamida turli o'zgarishlar, yutuqlar, kamchiliklar va xavflar ortib bormoqda. Buni har bir jabxada ko'rish, kuzatish, anglash mumkin. Pandimiya sababli, yuzaga kelgan va davom etayotgan voqea-hodisalarni kuzatar ekanmiz, uning nafaqat inson salomatligiga, hatto uning ta'lim olishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bu faqat salbiy tusga emas, shu bilan bir qatorda ijobiy natijalarga ham egaligi bilan insoniyatni quvontiradi. Misol, yurtimizda masofaviy ta'limning shakllanib, rivojlanib borishiga zamin yaratdi. Ammo, yangiliklarning ilk davri kamchiliklarsiz bo'lmashligi tajribalardan ma'lum. Masofaviy ta'limning qulayliklari keng bo'lib, unda o'qituvchi va o'quvchi erkin faoliyati olib borish imkoniyatlariga (vaqt va masofa nuqtai nazaridan) ega. Biroq masofaviy ta'limda asosiy "tarkibiy qism" internet hisoblanadi. Yurtimizda mavjud internet bilan bog'liq muammo va kamchiliklar, ushbu ta'lim tizimi rivojidadagi katta to'siqdir.

Ta'lim tizimini izchil rivojlantirish yuzasidan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimiz ta'lim tizimidagi islohotlarning mantiqiy davomi, o'z vaqtida qabul qilingan muhim hujjatlardan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" bo'ldi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra mamlakatdagi oliy ta'lim muassasalarining 85 foizi 2030 yilgacha bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgani ham bezij emas. Bu yaqin yillar davomida yurtimizdagi deyarli barcha OTMlar kredit-modul tizimida faoliyat yurita boshlashidan darak beradi. Ta'lim sohasini rivojlantirish borasida islohotlar davom etar ekan, Prezidentimiz tomonidan "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ham soha taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. Xususan, respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar reytingining birinchi 1000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish va oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish" belgilab berilib, 2030 yilga qadar respublikadagi barcha oliy ta'lim muassasasi (OTM)ning 85 foizi, jumladan, 2020/2021 o'quv yilining o'zida 33 ta oliy ta'lim dargohini kredit-modul tizimiga o'tkazish ko'rsatib o'tildi. Bundan ko'zlangan maqsad, bugun va kelajak uchun mazkur mexanizm qay darajada foyda keltirishi mumkin, yoki u yangi O'zbekistonning strategik maqsadlariga qanchalik mos kelishini dunyoning muhim tajribasiga ega bo'lgan universitetlar misolida ham ko'rish mumkin. Avvalo, ta'limda kredit-modul tizimi tushunchasiga munosabat bildiradigan bo'lsak, bu — ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi. Xususan, birinchidan- talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash; ikkinchidan - talabalar bilimini reyting asosida baholashdir.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin. 1. O'quv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish. 2. Bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash. 3.

Talabalar bilimini reyting bali asosida baholash. 4. Talabalarga o'zlarining o'quv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish. 5. Ta'lim jarayonida mustaqil ta'lim olishning ulushini oshirish. 6. Ta'lim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo'yilgan talabdan kelib chiqib o'zgartirish mumkinligi.[6]

Yuqoridagilar dars mashg'ulotlarini nafaqat o'qitishni innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o'qib-o'rganish, ta'limga yangicha munosabatda bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir. Muxtasar aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan, ilm sohibining butun hayoti davomida bilim olishini ta'minlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgandir.

Umuman olganda dunyo tajribasi sinovlaridan o'tgan va bugungi kunda o'z samarasini ko'rsatayotgan kredit-modul tizimi xorijiy tajribaga ko'ra o'quv jarayoni har semestrda 2 - 4 tagacha moduldan iborat bo'ladi. Modulda jamlangan fanlar osondan murakkablik sari, nazariy-uslubiy fanlardan amaliy fanlarga qarab hamda mantiqiy jihatdan bir-birini o'zaro uzviy to'ldirish prinsipi asosida shakllantiriladi. Talaba mutaxassis bo'lib shakllanishi uchun nafaqat axborotlar, balki ularni qayta ishlash, amaliyotga joriy qila olish malakasiga ega bo'lishi talab etiladi.

Modulga asoslangan o'quv dasturlarida (xorij tajribasida) asosiy e'tibor quyidagicha tavsifiya etiladi:

➤ Pedagogik ko'rsatmalar talabalarining o'qishga bo'lgan qiziqishini va o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish uchun oliy ta'lim muassasasining ish usullarini ishlab chiqishda yordam berish uchun belgilangan.

➤ Talabalarining faolligini oshirish, o'qishning mazmunini oshirish va har bir talabaga (o'quvchiga) muvaffaqiyatga erishish imkonini yaratish. → **motivatsiya**

➤ Talabalar o'z oldiga maqsadlar qo'yadi, muammolarni hal qiladi va belgilangan maqsadlar asosida o'z bilimlarini baholaydi. → **ishtirok etish**

➤ **Talabaga yo'naltirilgan ta'lim jarayonlari:** o'quvchilarning tajribalari, his-tuyg'ulari, qiziqish sohalari va boshqalar bilan o'zaro munosabati o'rganish uchun asos yaratadi.

➤ O'qituvchining vazifasi har bir talabaning (o'quvchining) individual ta'lim usullarini (farqlash, individuallashtirish, maqsadli qo'llab-quvvatlash) hisobga olgan holda, o'quvchilarni umrbod ta'lim oluvchilar bo'lishga yo'naltirish va yo'naltirishdir.

Shuningdek, modulga asoslangan o'quv dasturlarida quyidagi maqsad va vazifalar o'rin oladi;

– o'quv maqsadi hamda vazifalarning to'liq ochib berilishi;

– talabaning fanni (kursni) boshlashi va tugatishidan keyingi orttirishi lozim bo'ladigan malakasiga qo'yiladigan talablar;

– modul tarkibiga kirgan har bir fanning qisqacha mazmuni (sillabus), ya'ni ma'ruzalar mavzulari, seminar va amaliy mashg'ulotlarning rejasi, mustaqil ta'limni baholash uchun mo'ljallangan topshiriqlar;

– o'qitishning qisqacha bayoni: ta'lim berish usul hamda vositalari; bilimlarni baholashning usul va shakllaridan iborat.

Modul asosida o'qitish tizimida talabalar bilimi, malakasi hamda ko'nikmasini baholashda reyting baholash tizimidan foydalaniladi. Unda talabaning barcha o'quv faoliyati, ya'ni auditoriya va auditoriyadan tashqarida olgan, o'zlashtirgan bilimlari ball berish orqali baholanadi.

Kredit-modul tizimining afzallik tomoni shundaki, har bir talaba kelajakda tanlagan yo'nalishi va mutaxassisligi bo'yicha diplomga ega bo'lishi uchun kreditlarni yig'ib borishi lozim. To'plangan kredit talabaga butun umr davomida o'zining malakasini oshirib borish yoki qo'shimcha oliy ma'lumot olishiga xizmat qilib boraveradi. Kredit texnologiyasi ta'lim oluvchilarga ishchi o'quv rejaga kiritilgan tanlov fanlarini tanlash, bu orqali individual o'quv rejasini shakllantirishda bevosita ishtirok etish huquqini beradi. Ularga, nafaqat fanlarni, balki professor-o'qituvchilarni ham tanlash erkinligi beriladi. Talabalarga fanlarni tanlash imkoniyatining berilishi ijobiy hol sanaladi. Bu o'quv jarayonlarini baholashning o'ziga xos qiymat ko'rsatkichi bo'lib ham hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tizimning oliy ta'limga joriy qilinishi o'qitish sifatini oshirish, shaffoflikni ta'minlash, korrupsiyaga barham berish, ta'lim oluvchining haqiqiy bilimni yuzaga

chiqarish hamda talabaning mustaqil o'qib-o'rganib, o'z ustida ishlashiga zamin yaratadi. Shuningdek, kredit-modul tizimining joriy etilishi o'qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarning mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. Kelgusida kredit-modul tizimi to'g'ri va to'liq joriy etilsa, u mamlakatimiz oliy ta'lim tizimiga juda katta ijobiy xususiyatlarni olib kiradi. Oliy ta'lim muassaslarida o'qish jarayonining shaffoflashishiga, o'quv dasturlari iqtisodiyot, mehnat bozori va talabalar ehtiyojlari asosida shakllanishiga, darslarning sifati yaxshilanishiga va nihoyat har bir talaba ma'lum ma'noda o'zining mustaqil o'quv dasturiga ega bo'lishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мустафакулов Ш. ва бошқалар. Кредит модуль тизимига ўтиш нима учун керак? Мақсад, моҳият ва афзалликлари. Халқ сўзи газетаси. 05.2023.
<https://xs.uz/uz/post/kredit-modul-tizimiga-otish-nima-uchun-kerak-maqсад-mohiyat-va-afzallik>.
2. Олий таълимда кредит модуль тизими афзалликлари.
<https://jdpu.uz/oliy-talimda-kredit-modul-tizimi-afzalliklari>.
3. Sapayev M., Qodirov F.M., Abdullayeva S.M. Kredit tizimi asosida ta'lim jarayonlarini rejalashtirishning afzalliklari va muammoli jihatlari.
4. O'rinov V. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarida ECTS kredit-modul tizimi: asosiy tushunchalar va qoidalar. O'quv qo'llanma. Nyu Bransvik Universiteti, 2020 y.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
Xaydarova I. Oliy ta'limda "kredit-modul tizimi". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. volume 1 | issue 11 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.42

AHOLI EKOLOGIK ONGINI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK TARBIYANING USTUVORLIGI

Omonov Bahodir Nurillayevich,
ShDPI Ijtimoiy fanlar kafedrasini mudiri,
falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent

Annotatsiya. Maqolada, ekologik madaniyatni shakllantirishning dolzarb masalalari hamda ekologik tarbiyaning aholi ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirishdagi imkoniyatlari va yo'llari yoritilgan. Shuningdek, ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsning ekologik ongini shakllantirish va yuksaltirish, uni oqilona ekologik faoliyat yuritishga odatlantirish mexanizmlari haqida fikr yuritilgan.

Abstract. In the article, the current issues of ecological culture formation and the opportunities and ways of environmental education to increase the environmental awareness and activities of the population are highlighted. Also, the main goal of ecological education is to form and raise the ecological consciousness of a person, and the mechanisms of accustoming him to reasonable ecological activities are discussed.

Kalit so'zlar: ekologik globallashtirish, ekologik siyosat, ekologik xavfsizlik, ekologik tarbiya, ekologik ong, ekologik faoliyat, ekologik bilim, ekologik targ'ibot, ekologik muhit, ekologik madaniyat.

Key words: ecological globalization, ecological policy, ecological security, ecological education, ecological consciousness, ecological activity, ecological knowledge, ecological propaganda, ecological environment, ecological culture.

Ekologik siyosat ekologik globallashtirish tendensiyalarining zamonaviy sotsiumga ta'sirini kamaytirishi, jamiyat ekologik xavfsizligini ta'minlashi uchun ekologik muhitni muhofaza qilish tadbirlari shaxs ekologik ongini yuksaltirish, ekologik faoliyatini takomillashtirish choralari bilan

to'ldirilmog'i shart. Binobarin, zamonaviy davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekologik tarbiya bilan bog'liq bo'lmog'i lozim. Chunki aynan ekologik tarbiya aholi ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirish imkonini yaratadi.

Ekologik tarbiya tarbiyaning yil sayin tobora dolzarblashib borayotgan shakllaridan biridir. U tarbiyaning boshqa shakllari bilan uyg'un tarzda takomil topa boradi. Aynan shuning uchun ham ekologik tarbiyaning mazmunini chuqurroq anglab olish uchun uni tarbiya tizimi kontekstida, uning turli shakllari bilan o'zaro aloqadorlikda tahlil qilmoq kerak. Ekologik tarbiyaning tarbiya tizimidan ayri holda talqin etilishi mazkur fenomen haqida ilmiy tasavvurlar hosil qilishga xalal beradi.

Tarbiya shaxsni shakllantirishga qaratilgan jarayondir. U shaxs qadriyat va manfaatlarini jamiyat qadriyat hamda manfaatlariga moslashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Tarbiya obyekti hamisha shaxs yoxud muayyan guruh bilan bog'liq. Biroq tarbiyaning subyekti turli-tumanligi bilan tavsiflanadi. Masalan, tarbiya alohida shaxs, biror bir institut, guruh, davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Har qanday holatda ham tarbiyaviy ta'sir o'zining maqsadga muvofiqligi va tizimliliigi bilan ajralib turadi.

Tarbiya masalalari bilan shug'ullangan barcha mutaxassislar uning turli shakllari mavjudligini qayd qiladilar. Biroq odatda bunda tarbiyaning o'z mazmuniga ko'ra turli shakllarga bo'linishi nazarda tutiladi, xolos. Aytaylik, tarbiya mazmunan aqliy, mehnat, jismoniy, ahloqiy, huquqiy, vatanparvarlik, iqtisodiy va shu kabi shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Shuning bilan bir qatorda, unutmaslik zarurki, tarbiya nafaqat o'z mazmuniga ko'ra, balki institutsional belgilari, tamoyillariga ko'ra ham turli shakllarga ega. Masalan, tarbiya insonning umri davomida turli ijtimoiy institutlar - oila, mahalla, ta'lim maskani, mehnat jamoasi, jamoatchilik tashkilotlari tomonidan olib boriladi. Bundan tashqari, inson tarbiyasi turli tamoyillarga bo'ysundirilishi mumkin. Bu borada erkin, avtoritar, demokratik tarbiya haqida gapirish o'rinli.

Tarbiya masalalari odatda pedagoglar tomonidan puxta o'rganiladi. Biroq bunda masalaning bir jihati e'tibordan chetda qolib ketadi. Pedagoglar o'z faoliyatlari ta'lim muassasalari bilan bog'liq bo'lgani bois ko'proq bolalar, o'smirlar va yoshlar tarbiyasi xususida bosh qotiradilar. Vaholanki, masalaga ijtimoiy falsafa pozitsiyasidan yondashsak, tarbiya insonning butun umri mobaynida davom etadigan jarayondir. Shu boisdan tarbiya masalalarining pedagogik nuqtai nazardan tadqiq etilishi qay darajada muhim bo'lsa, uning ijtimoiy-falsafiy talqini ham shu qadar ahamiyatlidir.

Yuqorida keltirgan nazariy tezislarimiz ekologik tarbiyaning mazmuni va mohiyati, maqsadi va vazifalari, shakllari va uslublari, tamoyillari va vositalarini mufassal aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, ekologik tarbiya o'z mazmuniga ko'ra tarbiyaning o'ziga xos shakli bo'lib, shaxs ekologik ongini yuksaltirish, ekologik faoliyatini takomillashtirish maqsadida amalga oshiriladigan maqsadga muvofiq tarbiyaviy jarayondir. U turli subyektlar tomonidan olib borilishi mumkin. Masalan, oilada, u yoki bu institutda, jamoada ham ekologik tarbiyaning muayyan shakllari amalga oshiriladi. Biroq bu borada davlat tomonidan ekologik siyosat doirasida maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirilgan ekologik tarbiyaning ahamiyati beqiyosdir.

Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsning ekologik ongini shakllantirish va yuksaltirish, uni oqilona ekologik faoliyat yuritishga odatlantirishdan iborat. Uning yo'nalishlari va vazifalari ana shu maqsaddan kelib chiqadi, uslublari va usullari esa unga muvofiq ravishda tanlanadi. Jumladan, maqsadga mos tarzda, ekologik tarbiya ikki asosiy yo'nalishda (shaxs ekologik ongini yuksaltirish; shaxs ekologik faoliyatini takomillashtirish) amalga oshiriladi. Ekologik tarbiyaning vazifalari turkumiga esa quyidagilar kiradi:

“1. Ekologik ong negizida atrof-muhitga mus'uliyatli yondashuvni shakllantirish.

2. Zamonaviy ekologik muammolar va ularni bartaraf etish yo'llariga doir bilimlar tizimini shakllantirish.

3. O'z hududidagi atrof-muhitni o'rganish, holatini baholash va yaxshilashga doir intellektual va amaliy malakalar tizimini rivojlantirish; atrof-muhitni muhofaza q qilishga doir faol faoliyatga intilishni rivojlantirish”⁹⁶.

Ekologik tarbiya turli shakl va uslubda amalga oshiriladi. Tarbiya obyektining xususiyatlari yangilangani sayin bu shakl va uslublar ham o'zgara boradi. Masalan, inson umrining dastlabki

⁹⁶ Зарипова М. Формы и методы экологического воспитания учащихся // Молодой ученый, 2014, №1. – С.524.

bosqichlarida qo'llanilgan ekologik tarbiya uslub va shakllaridan uning yetuklik davrida foydalanib bo'lmaydi, albatta. Yetuk yoshdagi kishining ekologik ongi va faoliyatiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun mutlaqo boshqa turkumdagi shakl va uslublarga murojaat etish zarur bo'ladi. Shuning uchun ekologik tarbiya shakl va uslublarini tasniflash birmuncha murakkabroq. Bizning fikrimizcha, bu shakl va uslublarni ekologik tarbiyaning maqsadi va yo'nalishlariga mutanosib ravishda quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

a) shaxsning ekologik ongiga ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan shakl va uslublar (masalan, tushuntirish, ishonitirish, mashq qilish, ibrat va sh.k.);

1) b) shaxsning maqbul ekologik faoliyatini shakllantirishga mo'ljallangan shakl va uslublar (masalan, o'zini tahlil qilishga undash, anglab olishga undash, ekskursiya va sh.k.);

2) v) shaxsning maqbul ekologik ongi va faoliyatini rag'batlantirish shakl va uslublari;

3) g) shaxsning nomaqbul ekologik ongi va faoliyatini jazolash shakl va uslublari.

4) Ekologik tarbiya vositalari ham o'zining turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Shaxs ekologik ongi va faoliyatini yuksaltirishda adabiyot va san'at, fan va din, ommaviy axborot vositalari va shu kabi vositalar jiddiy rol o'ynaydi. E'tiborli jihati shundaki, ekologik tarbiyaning bir bosqichida bu vositalarning ayrimlari ustuvor ahamiyat kasb qilishi, boshqalari esa ikkilamchi rol o'ynashi mumkin. Vaziyat o'zgargach, bu iyerarxiya ham yangicha tus oladi. Masalan, ta'lim maskanlarida bolalar ekologik ongi va faoliyatiga ko'proq fan, adabiyot va san'at vositasida ta'sir ko'rsatiladi. Yetuk yoshdagi kishilar ekologik ongi va faoliyatiga esa ommaviy axborot vositalarining ta'siri ustuvor. Boshqa vositalar ikkilamchi rol o'ynaydi.

5) Ekologik tarbiya muayyan samaraga olib kelishi uchun aniq tamoyillarga bo'ysundirilmog'i zarur. Mavzuning ushbu jihatini maxsus tadqiq qilgan mutaxassislar quyidagi tamoyillarga e'tiborni tortadilar:

6) tarbiyaviy jarayonning maqsadga muvofiqligi va g'oyaviyligi;

7) umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligi;

8) shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar uyg'unligi;

9) tarbiyaning hayot, jamiyat ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotining bugungi bosqichi bilan bog'liqligi;

10) jamoada shaxs tarbiyasi;

11) tarbiyaning tabiatga muvofiqligi⁹⁷.

Ushbu mulohazalarga qo'shimcha qilib ta'kidlash zarurki, ekologik tarbiya uzluksiz va tizimli xarakterga ega bo'lishi, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va innovatsion uslublarga tayanishi darkor. Shuningdek, ekologik tarbiya zamon talablariga mos ravishda yo'lga qo'yilmog'i zarur, aks holda u o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga xizmat qilmay qo'yadi.

Ekologik tarbiyani tarbiyaning boshqa shakllaridan ayri ravishda tashkil etib bo'lmaydi. U barkamol inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan umumiy sa'y-harakatlarning bir jihati, shakli, xolos. Ekologik tarbiya aqliy, axloqiy, iqtisodiy, vatanparvarlik va boshqa tarbiya shakllari bilan uyg'unidir. Jumladan, shaxsning aqliy salohiyati oshgani sayin uni ekologik jihatdan tarbiyalash imkoniyatlari kengaya boradi. Aksincha, shaxs ekologik tarbiyasi uning ekologik ongi va faoliyatini shakllantirish bilan cheklanmasdan, aqliy xislat va fazilatlarining ham kamol topishiga ta'sir ko'rsatadi. Axloqiy tarbiya shaxsni tabiatga oqilona munosabatda bo'lishga undovchi fazilatlarni ham shakllantiradi, ekologik tarbiya esa shaxs axloqiy qiyofasining qaror topishi jarayonida ham iz qoldiradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ekologik globallashuv tendensiyalarining shaxs ongi va faoliyatiga salbiy ta'siri kuchayib borayotgan bugungi kunda ekologik tarbiyani davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Jahonning yetakchi mamlakatlarida ekologik tarbiya masalalariga ustuvor ahamiyat berilayotgani ham shundan. O'zbekistonda ekologik tarbiya samaradorligini oshirish, uning zamonaviy tizimini yaratish uchun quyidagi vazifalarga diqqatni jamlash maqsadga muvofiq bo'ladi: a) ekologik tarbiyaning uzluksizligini ta'minlash zaruriyati; b) ekologik tarbiya shakllari uyg'unligini ta'minlash zaruriyati; v) ekologik tarbiya vositalaridan foydalanish samaradorligini oshirish zaruriyati.

⁹⁷ Зарипова М.Формы и методы экологического воспитания учащихся// Молодой ученый, 2014, №1. – С.524.

ZAMONAVIY ONA TILI TA'LIMIDA O'QUV LUG'ATLARNING AHAMIYATI

Bobojonov Sharifboy Xudoshukirovich,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,

Uzoqova Nargiza Yuldosh qizi,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada paronimlar o'quv lug'ati, sinonimlar o'quv lug'ati, omonimlar o'quv lug'ati, antonimlar o'quv lug'atlari, iboralar o'quv lug'ati nutqning aniqligi, jo'yaliligi, mantiqiyliigi, ta'sirchanligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qilishi yoritib berilgan.

Abstract. In this article, it is explained that the study dictionary of paronyms, study dictionary of synonyms, study dictionary of homonyms, study dictionary of antonyms, study dictionary of phrases serves to ensure the accuracy, fluency, logic, effectiveness and efficiency of speech.

Kalit so'zlar: lug'at, paronim lug'at, antonim lug'at, so'z boyliigi, o'quv lug'ati

Key words: dictionary, synonym dictionary, antonym dictionary, vocabulary, educational dictionary

Kommunikativ yondashuvga asoslangan ona tili ta'limida o'quv lug'atlarining o'rni juda muhimdir. O'quvchining dunyoqarashi va so'z boyliigi uning o'z fikrini ifoda etishida aks etadi. Kishilar o'rtasidagi kommunikatsiyada ulardagi so'z qo'llash mahorati namoyon bo'ladi. So'z boyliigi keng bo'lgan o'quvchi axborot almashinuv jarayonida o'z fikrini erkin bayon eta oladi. Shu bois so'z boyliigini oshirish va ulardan samarali va to'g'ri foydalana olishda o'quv lug'atlarining o'rni muhim hisoblanadi. Paronimlar o'quv lug'ati, sinonimlar o'quv lug'ati, omonimlar o'quv lug'ati, antonimlar o'quv lug'atlari, iboralar o'quv lug'ati nutqning aniqligi, jo'yaliligi, mantiqiyliigi, ta'sirchanligi va samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Paronimlar o'quv lug'atlaridan foydalanish orqali o'quvchi nutqda so'zlarni to'g'ri qo'llash va undan foydalana olish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Sinonimlar o'quv lug'atlari orqali o'quvchining boshqa bir so'z o'rnida uning muqobil variantini tanlay olish hamda uning so'zamollik qobiliyatlarini rivojlantiradi. Aynan sinonimlar lug'ati nimaga kerak? Qanday tashkil qilinsa, o'quvchi va o'qituvchi uchun foydali bo'ladi? kabi savollarga javob izlashga harakat qilamiz. Professor Baxtiyor Mengliyev o'zining maqolasida shunday deydi: "Lug'at o'quvchini o'z ustida ishlashga o'rgatadi. Uning beminnat doimiy hamrohi bo'ladi, barcha savollariga javob bera oladigan yordamchi hisoblanadi. O'quvchining so'z boyliigining oshishida sinonimlar o'quv lug'atining o'rni katta. Misol tariqasida adabiyot darsliklarida, ona tili darsliklarida berilgan matnlarning ost qismida o'quvchi uchun ba'zi ma'nosi tanish bo'lmagan so'zlar lug'ati berib o'tiladi. Ammo o'quvchi matnni to'liq tushunib yetishi uchun bu kabi lug'atlar kamlik qiladi"⁹⁸. Biz shundan anglashimiz mumkinki, ayni paytda nafaqat adabiyot darslarida, balki ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish uchun aynan sinonimlar lug'ati zarur hisoblanadi. Yozma matnlar yaratish, insho, esselarni yozishda, yozma nutqni va og'zaki nutqni rivojlantirishda fikrni to'g'ri bayon etish uchun aynan sinonimlar lug'ati yordamga keladi. Sinonimlar o'quv lug'ati o'quvchining uslublardan to'g'ri foydalanishga o'rgatadi. Masalan, so'zlashuv uslubida qo'llash mumkin bo'lgan so'zlarni badiiy uslubda, badiiy uslubda qo'llash mumkin bo'lgan so'zlarni so'zlashuv uslubda qo'llash orqali uslubiy xatoliklarni vujudga keltiradi. Anvar doskada mavzuni bayon ayladi. (Aslida bayon ayladi emas, balki mavzuni haqida gapirdi, mavzuni bayon qilib berdi, mavzuni so'zladi kabi). Gulnozaning ko'ngli qo'rquvdan yorilib ketdi. Aslini olganda, "ko'ngli" emas balki "yuragi" tarzida bo'ladi. Har bir sinonimik qatorda dominatta so'z bo'lishi hammamizga ma'lum. *Yuz, chehra, oraz, aft, bet, bashara, turq* bu yerda *yuz* so'zi uslubiy betaraf, *chehra, oraz* so'zlari esa ko'proq badiiy uslubga xos. *Aft, bet, bashara* so'zlari so'zlashuv uslubida foydalaniladi. Bu uslubiy bo'yoqdorlikni yuzaga keltiradi. Yuqorida keltirgan misollarimizdan bir qancha keltirishimiz mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, sinonimlar lug'ati bizga nafaqat uslublardan o'rinli foydalana olishimiz uchun, balki so'z tanlash qobiliyatimizning rivojlanishiga yordam beradi.

Tilimizda ma'nosi bir belgi bilan farqlanadigan so'zlar juda ko'p uchraydi. *Asl- asil, azim-azm, adl-adil, shoh-shox* bu kabi so'zlar ro'yxatini bir qanchaga yetkazish mumkin. Darsliklarimizda

⁹⁸ Baxtiyor Mengliyev, Bashorat Bahriddinova. "O'quv lug'atchiligi". Ma'rifat gazetasi 14-bet.

paronimlar mavzulari keng yoritib berilgan. Mavzuni mustahkamlash uchun bir qancha mashqlar ham berib o'tilgan. U *sinonim*, *antonim*, *omonimlar* bilan bir qatorda, til leksik tizimining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, og'zaki va yozma nutqimiz uchun juda muhim bo'lgan tilning leksik qatlami hisoblanadi. Paronimlardan to'g'ri foydalanish barkamol, madaniy nutq uchun zarur shartdir va ulardandan aksincha foydalanish nutq madaniyatining pastligidan dalolat beradi. Yozma nutqda esa o'quvchilardan olinadigan diktantlar, bayon, esse, insho kabi yozma ish turlari olinadigan holatlarda ham paronimlar bilan bog'liq xatoliklar yuz bermasligi uchun ma'no farqlaydigan so'zlar, ya'ni paronimlarni farqlashi zarur hisoblanadi. Bunda aynan o'quv lug'atlari yordam berishi mumkin. Paronimlar o'quv lug'ati orqali shu tilning muayyan lug'aviy me'yorlarini yetarli darajada egallash mumkin. Paronimlar nutqda ifoda vositasi sifatida ishlatilishi mumkin. Paronimlardan mohirona foydalanish fikrni to'g'ri va aniq ifodalashga, nozik semantik ma'nolarni farqlashga yordam beradi.

Badiiy adabiyotda, publitsistikada, ommaviy so'zlashuvda nutqning ifodaviyligi va ta'sirchanligini oshirish maqsadida paronimlardan keng foydalaniladi. Paronimlarni ataylab adashtirib qo'llash kulgili holatni keltirib chiqaradi. Bunday qo'llanishlar so'z o'yinida, askiyada, shuningdek, personajlarning nutqiy xususiyatlarini ochib berishda zarur bo'ladi. Kuzatilgan holatlardagi xatolar, ya'ni juda keng tarqalgan leksik xatolar hisoblanadi. Yuqorida aytganimizdek, sinonim o'quv lug'atlari kabi paronimlar o'quv lug'atlari orqali ham nafaqat yozma, balki og'zaki nutqdagi xato va kamchiliklarni bartaraf etish mumkin. Bu kabi o'quv lug'atlar o'quvchining yozma va og'zaki savodxonligining rivojlanishiga olib keladi.

Tilimizda yozilishi va aytilishi bir xil yoki yozilishi bir xil so'zlar uchraydi. Masalan, *bog' (mevali daraxtlar o'sgan joy) – bog' (tugilgan narsa), yon (olovning yonishi) – yon (tomon ma'nosida)*. So'zlardagi paradigmatic (o'xshashlik) xususiyatlari o'ziga xos.

O'quvchining omonimlardan to'g'ri foydalanishi orqali nutqning to'g'riligi ta'minlanadi. Omonimlardan noto'g'ri foydalanish og'zaki nutqda g'alizlikka olib kelishi mumkin. Bugungi kunda omonimlar o'quv lug'atlari ham nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyatga molik.

Omonimlar o'quv lug'ati o'z navbatida, o'qib tushunish, ya'ni matnda kelyotgan so'zning qaysi ma'noda qo'llanayotganini bilish va ajrata olish, uni kerakli o'rinlarda qo'ya olish uchun; tinglab tushunish, ya'ni so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida nutqning bardavomligi, ravonligi, tushunarililigi va samaradorligiga, uzliksizligiga erisha olish; yozish ko'nikmasi diktant, esse, bayon va insho kabi yozma ish turlarida omonimlardan to'g'ri foydalana olish qobiliyatlarining shakllanishiga yordam beradi. Umuman, omonimlar o'quv lug'atlari o'quvchining til savodxonligiga erishish va undan to'g'ri foydalanishga ximzat qiladi.

Antonimlar tilimizda qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar hisoblanadi. Antonimlarning asosiy stilistik vazifasi esa antiteza yasashga xizmat qiladi. Masalan, *nafratlanmoq, sevmoq* kabi.

Antonimlar izohli o'quv lug'ati tilshunoslikda katta ahamiyatga ega. Ushbu lug'atlar so'zlarning leksik ma'nolar tartibini belgilashda, so'zlarning yangi ma'nolarini ochishda yordam beradi. Bu kabi lug'atlar o'quvchining fikrini obrazli qilib bayon etish hamda stilistik bo'yoqni kuchli qilib ifodalashda yordam beradi. Nutqning ifodaliligi, ixchamligi va o'tkirligi uning qimmatini oshiradi. Bu borada antonimlar izohli o'quv lug'atli foydadan xoli bo'lmaydi. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, antonimlar izohli o'quv lug'atlari ham o'quvchi nuqtigining ta'sirchanligi va ifodaviyligini oshishida yordam beradi. Asosan og'zaki nutqning rivojlanishi uchun katta xizmat qiladi. Sinonimlar, paronimlar hamda omonimlar qatorida antonimlar izohli lug'ati ham avvalo, bolaning nutqi ravon bo'lishida, o'qib tushunish qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga molik. Nutqni o'stirishga xizmat qiladi. Hozirgi ona tili ta'limining maqsadi ham shundan iboratdir.

Umuman, o'quvchida darsliklar bilan birgalikda o'quv lug'atlari ham bo'lishi o'quvchining darsni puxta, samarali tarzda egallashini ta'minlaydi. O'qib tushunish, tinglab tushunish, yozish ko'nikmalarini hamda og'zaki nutq savodxonligining oshishiga yordam beradi.

So'ngi o'n yillik leksikografiya – tilshunoslikning tez taraqqiy etayotgan va tez o'zgaruvchan sohasi ekanligini yana bir bor isbotladi. Lug'at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan bir zamon ko'zgusi. Shundan ma'lumki, leksikografiyaning rivojlanishi boshqa fanlar, xususan, informatika va tilshunoslik taraqqiyoti bilan ham bog'liq. Tildagi mavjud so'zlarni elektron o'quv lug'ati shaklida yaratilsa hozirgi globallashuv davridagi bolalar uchun qulay til o'rganish yordamchisi hisoblanar edi. Ayni paytda dunyoning o'quv leksikografiyasi taraqqiy etgan mamlakatlarda internetda bolalar uchun

mo'ljallangan elektron o'quv lug'atlarining maxsus saytlari yuzaga kelgani, birgina ingliz tilini dunyo xalqlariga tez, oson va qulay o'rganishning lingvometodik ta'minoti hisoblangan "Cambridge Learner's Dictionary", "Macmillan Dictionary", "Oxford Advanced Learner's Dictionary" bir qanchadunyoga mashhur brendlari paydo bo'lgani kuzatiladi. Kompyuter lug'atchiligi ikki yo'nalishni qamrab oladi:

- 1) kompyuter texnologiyalaridan foydalanib bosma lug'atlar tuzish;
- 2) faqat elektron qurilmada onlayn yoki oflayn tarzda ishlaydigan lug'atlarni tuzish.

Ayni paytda internetda o'zbek tilida yaratilgan nafaqat umumiy elektron lug'atlar, balki o'quv elektron lug'atlarni ham uchratish mumkin. Lekin to'laqonli ma'lumotlar kiritilmagan. Xususan, "software.uz" dasturiy mahsulotlar milliy katalogi, Q.Qosimovning elektron lug'atlar bazasi va "translatos" onlayn lug'at va tarjimon tarmoqlarida o'zbek tilida yaratilgan bir necha nomdagi elektron lug'atlar joylanganiga guvoh bo'lamiz. Lug'at ishini kompyuterlashtirish, albatta, lug'atshunoslarning imkoniyatlarini kengaytiradi. Lekin yaratilgan elektron o'quv lug'atlardan foydalanyapmizmi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Shuni yodda tutish kerakki, lug'at undan muntazam foydalana bilgan kishi uchun chinakam xazina. Shiddadkor va axborot texnologiyalari misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etgan hozirgi davrda ham zaruriy ma'lumotlarni tezkorlik bilan o'ziga qulay holatda qidirib topish zamonaviy shaxsning muhim ko'nikmalaridan biridir. Tilshunos N.Uluqolov maktablar uchun o'zbek tilida yaratilgan o'quv lug'ati namunalarini e'tirof etgan holda ta'limning yuqori bo'g'inlarida ta'lim oluvchilar uchun ham mo'ljallangan o'quv lug'atlari, xususan ensiklopedik va terminologik o'quv lug'atlarini yaratish davr talabiga aylanganligini ta'kidlaydi.⁹⁹

Yashayotgan asrimiz taraqqiyot sur'atlarining behad tezlashgani, intellektual salohiyat, tafakkur dunyoda yashab qolishning asosiy sharti ekanligi, texnikaning misli ko'rilmagan darajada yuksalishi insoniyat hozirgacha boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladi. Bunday vaziyatda ta'limga qo'yilayotgan talab har doimgidan ham jiddiy va og'ir bo'lishi ko'pchilikka ayon. Negaki, globallashtirish davri, texnika asrida o'quvchining diqqatini jalb qilish, uning aql-u idrokini to'g'ri va maqsadli yo'naltirish oson kechmaydi. Axborot manbalari bugungi kunda shu qadar ko'p, rang-barang va takomillashtirishganki, ta'lim jarayonida o'quvchiga eng qulay, eng zamonaviy, eng qiziqarli, eng oson usul bilan ma'lumot yetkazilmas ekan, ko'zlangan natijaga erishish qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent. "O'zbekiston", 2008. – B. 102
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim tog'risida"gi Qonun. 2020.
<https://lex.uz/docs/-5013007> (2022.19.06.)
3. Abdiraimov Sh. Sinonimlar o'quv lug'atini takomillashtirish zarurati. "O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari" xalqaro konferensiyasi materiallari (2021, № 01). 377-381-b.
4. Akabirov S.F. O granitsax i istochnikax tolkovogo slovary uzbekskogo yazыka // Tyurkskogo leksikologiya i leksikografiya. – M., 1971.
5. Akabirov S.F. O'zbek tilining izohli lug'atida frazeologiya // "O'zbek tili va adabiyoti masalalari", 1966, №6. 24-29 b.

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDAGI IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA ATAMALARINING ETIMOLOGIK TAVSIFI

Axmedova Maxliyo Toshtemirovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida tayanch doktoranti

email:axmedovamaxliyo1985@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining izohli lug'atlarida irrigatsiya va melioratsiya sohasi terminlari va ularning etimologiyasiga oid tadqiqot amalga oshiriladi.

⁹⁹ Uloqov.N Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari."Til va adabiyot ta'limi", 2018. 6-son.

Abstract. In this article, a study of the terms of the field of irrigation and melioration and their etymology is carried out in the explanatory dictionaries of the Uzbek language.

Kalit soʻzlar: irrigatsiya, melioratsiya, izohli lugʻat, terminlar, pometa, etimologiya, oʻz qatlam, oʻzlashma qatlam.

Key words: irrigation, melioration, explanatory dictionary, terms, pometa, etymology, own layer, adopted words.

Oʻzbekistonda sanoat, qishloq xoʻjaligi, fan, texnika va madaniyatning beqiyos taraqqiyoti, mamlakatimizda yangi iqtisodiy islohotlar hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan bogʻliq holda oʻzbek tili lugʻat tarkibida juda koʻp yangi soʻz va terminlar yuzaga keldi. Koʻpgina soʻzlarning maʼnosi oʻzgardi, kengaydi, ayrim soʻzlarning maʼnosi yanada aniqlashdi, oʻzaro farqlandi. Bularning deyarli barchasi besh jildli lugʻatda oʻz ifodasini topgan. Oʻzbekiston agrar davlat. Oʻzbekiston iqtisodiyotida asosiy hukmron voqelikdan biri sifatida qurgʻoqchil va yarim qurgʻoqchil hududlarni ommaviy sunʼiy sugʻorish va oʻgʻitlash, buning natijasida uning asosiy ekinlari boʻlmish paxta xomashyosini yetishtirish koʻrsatilar ekan, melioratsiya va uning bir tarmogʻi sanalmish irrigatsiya sohalarida tub islohotlar davr talabi ekanigiga shubha yoʻq. “Melioratsiya” lotincha soʻz boʻlib “ yaxshilash” degan maʼnoni bildiradi. Ilmiy muqta nazardan bu tushunchani mohiyati keng qamrovlidir, u tuproq sharoitini yaxshilashga oid barcha tadbirlarni oʻz ichiga oladi, yaʼni kompleks xarakterga ega. Amalda melioratsiya haqida gap borar ekan, avvalo qurgʻoqchil tumanlarda sugʻorish zax va botqoqlarni quritish, yerlarni shoʻrdan tozalash, xullas, tuproqning suv va tuz rejimini tartibga solish tushiniladi. Oʻzbekistonda ekinlarning koʻpchiligi sugʻoriladigan, shartli sugʻoriladigan yerlarda yetishtiriladi.

Demak, sugʻorish bilan birga yerning zaxini qochirish, shoʻrini yuvish, yaxshilab tekislash, toʻgʻri almashlab ekishni joriy etish, tuproq unumini taʼminlaydigan boshqa tadbirlarni amalgam oshirish jamiyat taraqqiyotining va xalq ommasi turmush darajasini koʻtarishning muhim sharti boʻlgan. Ana shu oʻtkaziladigan barcha tadbirlar kompleksi melioratsiyani oʻz ichiga oladi. Xullas ilmiy nuqtayi nazardan qaralganda, melioratsiya deganda barcha sugʻorish ishlari ham tushuniladi. Lekin amalda, ayniqsa, respublikamiz sharoitida irrigatsiya va melioratsiya terminlari alohida talqin etiladi: sugʻorishga oid barcha ishlar irrigatsiya bilan bogʻlansa, yerning melioratsiya holatini yaxshilashga oid tadbirlar melioratsiya tegishli deb belgilanadi. Hatto rasmiy hujjatlarda ham “Irrigatsiya va melioratsiya ishlari” iborasini uchratamiz, vaholanki, irrigatsiya melioratsiyaning muhim bir tarmogʻi boʻlib hisoblanadi.

XX asrning 20-yillaridan Oʻrta Osiyoda melioratsiya tadbirlari keng miqyosda amalga oshirila boshlandi, ayniqsa, eski sugʻorish tarmoqlarini tiklash va yangilarini qurishga katta eʼtibor berildi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab olib borilgan izchil islohot va dasturiy tadbirlar natijasida respublikamizda irrigatsiya va melioratsiya sohasini xalqaro andozalar talabi darajasida rivojlantirish masalasiga alohida eʼtibor qaratib kelinmoqda. [ПФ-5853 сон 2019 йил 23 октябрь] Bu masala “Harakatlar strategiyasi”da ham ustuvor yoʻnalishlardan biri sifatida belgilab qoʻyildi. [ПФ-4947-сон 2017 йил 7 феврал]

Soha rivoji bilan parallel ravishda uning termin va atamaları ham jamiyat hayotiga kirib borishi tabiiy. Tilimizga davlat tili maqomining berilishi har bir sohada boʻlgani kabi irrigatsiya va melioratsiya sohasida ham oʻqish va oʻqitish ishlarini oʻzbek tilida yoʻlga qoʻyish zaruratini keltirib chiqardi. Biroq bu muammolar markazida turuvchi ushbu sohada termin tanlash va qoʻllash masalasi nechogʻlik dolzarb va ahamiyatga molik masala ekanligi sir emas. Bu sohaning aksariyat atamalarining ruscha ekanligi, mavjud terminlarning esa, asosan, kalkalash asosida hosil qilinganligi, termindagi noaniqliklar, ayrim hollarda oʻzbek tilida mukammal ifoda vositalari boʻlishiga qaramay, ruscha yoki rus tili orqali oʻzlashgan terminlarning koʻplab qoʻllanayotganligi, sohaga doir terminologik lugʻatlarning mavjud emasligi, leksikografik talqin qilish kabi qator muammolarni kun tartibiga qoʻyadi.

Milliy istiqbolning qoʻlga kiritilishi va buning natijasida til siyosatida yuzaga kelgan jiddiy oʻzgarishlar davr talabiga javob beradigan, yangi va koʻp jildli izohli lugʻatni tuzish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Shu zarurat asosida hukumatning maxsus qarori bilan Davlat dasturiga oʻzbek tilining yangi izohli lugʻatini yaratish va uni chop etish vazifasi kiritildi [Ўзб. Респ. Вазирлар Маҳкамаси 311-сон қарор. 1996 йил 10 сентябр]. Natijada 2008 yilda Oʻzbek tilining 5 jildli izohli lugʻati dunyo yuzini

ko'rdi. Mazkur lug'atni tuzishda 1981 - yilda yaratilgan lug'at materiallaridan foydalanilgan, ammo uning to'ldirilgan, qayta ishlangan, tuzatishlar kiritilgan nashri emasligi ta'kidlanadi.[ЎТИЛ 1-жилд.Тошкент: 2006. – Б.5]Lug'atning birlamchi vazifasi hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik boyligini to'plash va tavsiflash bo'libgina qolmay, uning me'yorlarini belgilash va barqarorlashtirishdan ham iborat. O'zbek tilining izohli lug'ati – me'yoriy lug'at. "Uning me'yoriyligi shundan iboratki, lug'atda adabiy tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va uni ishlatish me'yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun so'zlar lug'atga, o'zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o'rni va qo'llanish doirasiga ko'ra tanlab kiritilgan. Lug'atda har bir so'zning maqbul yozilish shakli, (o'zlashma so'zlarning) kelib chiqishi – etimologiyasi, zarur hollarda, talaffuzi ko'rsatilgan, ma'nosi (yoki ma'nolari) aniqlangan va izohlangan, so'zlarning aniqlangan ma'nolari va shu ma'nolarda to'g'ri qo'llanishi o'zbek badiiy va ilmiy adabiyotidan, matbuotdan olingan misollar – iqtiboslar bilan dalillangan" [ЎТИЛ, 1-жилд, Тошкент:2006. – Б.8.]

Olinma so'zlarning faollik darajasi ortishi tufayli o'z qatlam so'zlar chet tilidan o'zlashgan so'zlarga o'z o'rnini bo'shatib berishi tabiiy hodisa. Bu jarayon terminologiyada ham o'z aksini topadi. Zero, terminlar tizimining xalqaro mezonlarga moslashtirilishi hodisasi terminologiyadagi milliy so'z shakllardan ko'ra umume'tirof etilgan baynalmilal birliklarning qo'llanish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Afsuski, besh jildli izohli lug'atning hech birida irrigatsiya va melioratsiya sohasi terminologiyasi birliklarining izohida atamaning ma'lum bir sohaga tegishlilikini anglatuvchi "*irrig*" yoki "*melior*" pometasini uchratmadik. Vaholanki, O'zbekiston iqtisodiyoti qishloq xo'jaligi asosiga qurilishini hisobga olinsa, bu soha esa irrigatsiya va melioratsiya bilan chambarchas bog'liqligi e'tirof etiladigan bo'lsa, sohaga oid terminlar o'zbek tilining umumiy leksikasini o'zida jamlay olgan o'zbek tilining izohli lug'atiga kiritilishga loyiq. Shunga qaramay, soha terminlari asosida tuzilgan lug'atlar [Ф.М. Раҳимбоев,Х.З. Азимхўжаев "Гидротехникадан русча-ўзбекча луғат"Тошкент:1993; Н.Хусанов, Э.Юсупов "Ўзбекча-русча сув хўжалиги сўзлари луғати" Тошкент ирригация ва мелиорация институти, 2009]dan foydalanib, tanlab olingan terminlarning izohli lug'atda etimologik xususiyati berilishi jihatidan quyidagi tasnif amalga oshirildi:

- sof o'zbekcha;
- arabiy;
- forsiy;
- rus tilidan yoxud rus tili orqali o'zlashgan (internatsional);
- ingliz tilidan o'zlashgan;
- fransuz tilidan o'zlashgan;
- nemis tilidan o'zlashgan,
- lotin tilidan o'zlashgan;
- yunon tilidan o'zlashgan.

Quyida 5 jildli O'TILda mavjud irrigatsiya va melioratsiya atamalarining yuqoridagi tasnif bo'yicha tahlilini ko'rib o'tamiz:

Sof o'zbekcha atamalar: zax, lalmi, ko'l, dala, omoch, sig'im, tiqim, suvchi, suvlash, sochma, botqoq, burg'ilamoq, botqoqlanish, to'g'on, tashlama, tamba, tirkamoq, tomchilamoq, sug'orish, sizot, purkagich, oqova, suvchi.

Arab tilidan olingan (asosi arabcha) atamalarining berilishi: sath, sel, bo'z, mirob.

Fors tilidan olingan (asosi forsha) atamalarining berilishi: sardoba, paykal, zang, zarang, loy, do'l, daryo, gil, langar, marza, koriz, parma, nam, nishab, obkash.

Rus tilidan olingan atamalarining berilishi: sarjin, vodoprovod, vodokachka, lotok , kislorodsizlantirish, nasos.

Ingliz tilidan olingan atamalarining berilishi: drenaj, skreper.

Fransuz tilidan olingan atamalarining berilishi: rezervuar, artezian, pikirovka,shassi.

Nemis tilidan olingan atamalarining berilishi: val, grunt, shtangensirkul, shlang.

Lotin tilidan olingan atamalarining berilishi: irrigatsiya, melioratsiya, adaptatsiya, konsentrat, plantaj, magistral, filtr.

Yunon tilidan olingan atamalarining berilishi: ammiakli suv, barometr, batometr, biofiltr, geodeziya, gidrogeologiya, gidrosfera, gidromeliorator, gidrotexnika, gidromelioratsiya, delta.

Bundan tashqari, o'zbek tilida til boyishining ichki imkoniyatlari asosida yoki turli tildan o'zlashgan so'zlarning kombinatsiyasidan hosil bo'lgan terminlar ham mavjud: arab-fors: mirob; fors-fors- o'zbek: loygarchilik, namgarchilik; fors-o'zbek:nishablik; arab- o'zbek:nurash; fransuz-o'zbek:mineral suv; -sh,-ish affiksi yordamida o'zbekchalashtirilgan terminlar ham shular jumlasidan (kislorodsizlantirish, meandrlanish).

Ta'kidlash joizki, fransuz, nemis, lotin, yunonchadan olingan so'zlardan deyarli barchasining o'zbek tilida termin sifatida qo'llanishi rus tili orqali ro'y bergan. Mazkur terminlarning talaffuz va imlo masalalari ham aynan rus tili orqali o'zlashtirilgan.

O'zbek tilining 5 jildli izohli lug'atida o'zlashma so'zlarning, avvalo, o'zbek tiliga qaysi tildan olingani, so'ngra so'zning asl kelib chiqish manbayi bo'lgan til ko'rsatilgan:

TURBINA [fr. turbine < lot. turbo, turbinis — quyun, uyurma; shiddatli aylanish] Suv, bug' yoki gaz kuchi bilan ishlaydigan dvigatel . Bug' turbinasi. Gaz turbinasi. Turbina zavodi.[ЎТИЛ. 4-жилд. 2006. – Б.194.]

Turbinalardan chiqib kelayotgan havoning shiddati dovul kuchiga ega. Gazetadan. ..bug' turbinalari o'rniga gaz turbinalarini ishlatish katta ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Gazetadan.

FERMA I [fr. ferme < lot. firmus — mustahkam] 1 Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida o'z mulkida yoki ijaraga olingan yerda xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanadigan fermerga tegishli bo'lgan xususiy qishloq xo'jalik korxonasi[ЎТИЛ. 4-жилд. 2006. – Б.339].

FLYUGER [nem. Flugel, goll. vleugel - qanot] Kema machtasiga yoki baland xoda, bino gumbazi uchiga o'rnatilgan, shamolning y o'nalishi va tezligini o'lchash uchun xizmat qiladigan qurilma , asbob[ЎТИЛ. 4-жилд. 2006. – Б.352].

SHLYUZ [goll. sluis < fr. ecluse < lot. exclusa — t o'siq , g'ov ; yo'l q o'ymaslik 1 Kemalarni daryo yoki kanalning suv sathi turlicha bo'lgan bir uchastkasidan ikkinchisiga o'tkazish imkonini beradigan, darvozalar orqali o'zaro tutashgan gidrotexnik kameralardan iborat inshoot . Bir kamerali shlyuz. Shlyuz kamerasi. Paroxodni shlyuz orqali o'tkazmoq[ЎТИЛ. 4-жилд. 2006. – Б.587].

Faqat kanal emas, balki to'g'onlar, shlyuzlar, temir-beton uylar ham bir yo'la va birdaniga qurilayotganga o'xshaydi. I. Rahim, Chin muhabbat.

SHPONKA [pol. szponka < nem. Spon — pona; mayda tarasha] tex. Mashina va mexanizmlarda: detallarni biriktiruvchi qism[ЎТИЛ. 4-жилд. 2006. – Б.601].

Bugungi kunda genetik jihatdan sof o'zbek tiliga oid birliklarning termin sifatida qo'llanish holati navbatdagi izohli lug'at uchun manba bo'lishiga ishonamiz. Zero, terminga aylanib ulgurayotgan suvlash, suv olgich, oqizindi, suv ayirg'ich, sizish, tiqim kabi birliklar lug'atlarda aks etib, melioratsiya va agrar sohalarga o'zbek tilidagi shakli bilan faol kirib borganda tilimizning keng imkoniyatlarini namoyon qilgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. N.Xusanov, E.Yusupov, O'zbekcha-ruscha suv xo'jaligi so'zlari lug'ati (S)–Toshkent irrigatsiya va melioratsiya instituti: 2009 y.
- 2.F.M. Rahimboyev, X.Z. Azimxo'jayevning “Gidrotexnikadan ruscha-o'zbekcha lug'at” T, O'qituvchi:1993);
- 3.O'zbekiston Pespublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 -2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida PF-5853 son 2019 yil 23 oktabr.
- 4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni.
- 5.O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
- 6.O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 4-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.

EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TA'LIM-TARBIYANING NAZARIY ASOSLARI VA MUHIM JIHATLARI

*Azamova Sitora Ayonovna,
SHDPI Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
azamovasitora04@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida yoshlarda milliy tarbiyani shakllantirishda ekologiya to'g'risidagi fikr-mulohazalar, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiatni asrab-avaylash, yoshlarda ekologik madaniyatni oshirishning muhim jihatlariga oid ma'lumotlar berilgan.

Abstract. The article provides information on important aspects of ecology, ecology and environmental protection, nature conservation, development of, ecological culture of youth in the formation of national education of youth in the context of globalization.

Kalit so'zlar: milliy tarbiya, ekologiya, ekologik ong, ekologik madaniyat, globallashuv, metod, sivilizatsiya, Avesto, hadis.

Key words: national education, ecology, ecological consciousness, ecological culture, globalization, method, civilization, Avesta, hadith.

Globallashuv sharoitida ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslaridan tizimli va tartibli foydalanish, shuningdek, yangi innovatsion loyihalarni yaratish va tadbiq etish bugungi kunning eng muhim va dolzarb muammolaridan biridir. Hozirgi kunda yer sharining turli mintaqalarida yuz berayotgan ekologik tangliklar tabiatga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantirish va unga ko'proq e'tibor qaratish lozimligini anglatadi. Yurtimizda yosh avlodni jismonan va sog'lom o'sishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Ammo sog'lom turmush tarzini shakllantirishni barqaror ekologik muhitsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Atrof-muhitning tozaligi bolalarning sog'lom va yetuk voyaga yetishining asosiy omilidir. Hozirgi kundagi ekologik muammolar, ekologik muhitning ahvoli, bolalardagi kamqonlik, turli yuqumli kasalliklar, allergiya, nuqsonli tug'ilishlar ekologiya ta'siri haqidagi adabiyotlarni o'rganib chiqish, zamonaviy pedagogik izlanishlarni tahlil qilish va ular asosida yangi metodlarni ishlab chiqish bolalarda yoshlikdanoq ekologik tarbiyaga bo'lgan ehtiyojni oshirib bormoqda.

Atrof-muhitni asrash masalasi har bir davrda o'ziga xos jarayonlarda shakllandi. Qadimgi va o'rta asrlarda yer yuzining barcha hududlarida tabiatdan foydalanishning an'naviy shakli hukmronlik qildi. Texnika va texnologiyalar ko'proq yer yuzasidagi tabiiy mahsulotlarni qayta ishlashga moslashtirilgan bo'lib, kimyoviy mahsulotlar iste'moliga talab yuqori emas edi. Aholi iste'moliga tabiatning ekologik toza mahsulotlari yetarli va texnologiyalarni qayta ishlash quvvati pastroq darajada bo'lgan. Davlatlarning xom ashyoga ehtiyoji kapitalizmning boshlanishi bilan jadallasha bordi. Bu davrda texnika va texnologiyalar inqilobi yuzaga keldi. Aholining soni keskin ko'paydi. Tabiiy resurslarga bo'lgan talab shiddatli o'sdi. Davlatlarning tabiat resurslaridan foydalanish imkoniyatlari kengaydi. Davlatlar o'rtasidagi raqobat ham ancha ortdi. Ekologiyaga zarar yetkazish global darajaga yetdi. XX asrning oxirlariga kelib jahonda ekologik muammolarni oldini olish umuminsoniyat vazifasiga aylandi. Bu esa, yoshlar ekologik madaniyatini shakllantirish uchun ta'lim-tarbiya jarayonlarini takomillashtirishni kun tartibiga qo'ydi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Dunyo miqyosida sanoat yuqori darajada rivojlangan XXI asrda ekologiya bilan bog'liq muammolar birinchi darajali muammo sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Avlodlarimiz bizdan keyin ham munosib tabiiy muhitda yashashi kerak. Buning uchun biz tabiatga e'tibor berishimiz, faqat bugunni emas, yaqin va uzoq kelajakni o'ylab ish tutishimiz zarur. Eng muhim masala aholining ekologik madaniyatini oshirish".[1]

Inson ekologik madaniyatini shakllantirishning nazariy asoslariga doir ilmiy tadqiqot materiallari, jumladan, inson ekologik madaniyatiga jamiyat ehtiyojini ortishi [2, 3, 4], ekologik madaniyatni shakllantirishda ta'lim-tarbiyaning o'rni [5,6,7], ekologik muammolarning umumsay-yoraviy tus olgani mutaxassislarning mavzuga e'tiborini nihoyatda kuchaytirdi va ko'plab ilmiy asarlar yaratildi. Masalan: ekologik madaniyatni shakllantirishda diniy qadriyatlar va ta'lim tarbiyaning roli B.Omonov, F.Qilichev, B.N.Omonov, G.A.Ochilova, Kh.Sh.Nomozov, Yu.Kh.Manzarov, B.A.Ochilov [2, 3, 6], suv tanqisligi muammosi va ekologik globallashuvga doir manbalar B.Omonov, S.Mamashakirov [8, 9, 10] tadqiqotlarida tahlil qilingan. Tahlil natijalarida yoshlar ekologik

madaniyatini shakllantirishda milliy va umuminsoniy tamoyillarini ko'zda tutuvchi, ta'lim-tarbiyaning roliga alohida e'tibor qaratilgan.

Ekologik muammo ijtimoiy taraqqiyotga, ta'sir ko'rsatib, ayniqsa insonlar salomatligiga xavf soladi. Shuning uchun yosh avlodga bolalik davridanoq ekologik madaniyat omillarini tushuntirish lozim. Ekologiyani globalashuvi inson ekologik madaniyatini oshirish omili bo'lgan ta'lim-tarbiya mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish talabini qo'yimoqda. Ekologik tarbiyani shakllanishi inson hayot faoliyati davomida asta-sekin takomil topib boradi. Ammo, bu jarayon ekologik madaniyatni shakllanish darajasini munosib oshirish imkoniyatiga ega bo'lolmaydi. Chunki inson hayot faoliyati davomida o'ziga yetarlicha bo'lgan minimal ekologik amaliy tajribalarga ega bo'la oladi. Undan ortig'i esa faqat ekologik ta'lim-tarbiya jarayonida takomillashadi. Shu sababli, inson ekologik madaniyatini shakllantirish uchun, avvalo yoshlarda ekologik ta'lim-tarbiya jarayonlarini mukammal olib borish davr talabiga aylanib ulgurdi. Insonning ekologiyaga bo'lgan munosabati yangi ming yillikda o'tgan davrlarga nisbatan tubdan farq qiladi. Inson hayot faoliyatini ona zaminda boshlaganidan to XX asrning boshlariga qadar ekologiyaga bo'lgan munosabat faqat tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro munosabatlar kontekstida amalga oshirilgan. XX asrning o'rtalaridan boshlab ekologiyaga bo'lgan munosabatlar fonida keskin o'zgarish yuzaga keldi. Ekologik munosabatlarda faqat inson va tabiat manfaatleri emas, endilikda turli guruhlar, davlatlar, konfederatsiyalar manfaati jamiyatning barcha sohalarini qamrab olgan holda namoyon bo'la boshladi. Bu esa, inson ekologik madaniyatini oshirishda ta'lim-tarbiyaning zamonaviy mexanizmlariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Bugungi ekologik ta'lim-tarbiya avvalo oilada farzand tarbiyasida ekologik dunyoqarash shakllantirilib, ta'lim muassasalari orqali ta'limga yo'naltiriladi.

Davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri kelajak avlodlar uchun toza, sog'lom, xavfsiz atrof-mihitni yaratishdir. Shu sababli yoshlarda ekologik madaniyatni yanada oshirish, ekologik tarbiya mexanizmlarini zamonaviy modellar asosida takomillashtirishni kun tartibiga qo'yilmoqda. Chunki, ekologik ta'lim-tarbiyani takomillashtirmasdan ekologik madaniyatni rivojlantirib bo'lmaydi.

Muayyan aniq maqsadlarga yo'naltirilgan ekologik tarbiya natijasida yoshlarning ekologik bilimlarini oshirish orqali ularda tabiatga nisbatan ongli munosabatda bo'lish malakalarini tarkib toptirish mumkin.

Yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirish va barkamol avlod qilib tarbiyalash yoshlarga oid davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi bo'lib, bu borada nazariy va amaliy shart-sharoitlar yaratilgan. O'zbekistonda islohotlarning birinchi bosqichida davlat ekologik siyosatining huquqiy negizlari ishlab chiqilishiga alohida e'tibor berildi. Chunki, demokratik huquqiy davlat qurish, ya'ni ekologik munosabatlarga mos keluvchi huquqiy qonunlarni qabul qilishni taqozo qilmoqda. [11, b 209]

Ekologik tarbiyaning maqsadi inson va tabiatni o'zaro uyg'unlashtirib, ekologiyani anglatish va o'quvchilarda ekologik mas'uliyat va madaniyatni shakllantirishdan iborat. Ekologik ta'lim va tarbiyadan maqsad maktab o'quvchilarida atrof-muhitga mas'ullik munosabatini tarkib toptirishning ta'minlovchi ilmiy bilim qarash va e'tiqodlar tizimini shakllantirishdan iborat. Ekologik ta'limda dunyoqarashni ekologiyalashtirish ham muhim yo'nalishlardandir. Bunga erishishning muhim vositasi insonlarning o'z ustida ishlashlari, tabiat sirlarini o'rganishga va ekologik bilimlarni oshirib borishga bo'lgan intilishlaridir. [12, b 222].

Eng qadimgi milliy manbaimiz Avestoda ham tabiatning to'rt unsurini asrab-avaylashga asosiy e'tibor qaratilgan. Avestoda suv, havo, olov, tuproq muqaddas sanalib, tabiatning tarkibi bo'lgan, o'simlik va hayvonot dunyosi inson uchun zarur moddiy ne'matlar manbai, sog'liq, shodlik, turmushga mehr-muhabbatni oshirishga e'tibor berilgan. Avestoda o'zi o'sib-ulg'aygan zaminni obod va go'zal maskanga aylantirish har bir insonning burchi hisoblangan. Avestoda uqiyimiz: "Kimda-kim bug'doy eksa, u Ashahni (Haqiqat) ekadi. U mazda dinini yana va yana ko'kartiradi. U Mazda dinini yuzlab hamdu sano, nazru niyoz va o'n minglab qurbonliklar bilan quvvatlantirgandek qudratli qiladi. Qachonki egatlarda urug' yetilsa, devlar o'rinlaridan qo'padilar. Qachonki bug'doy gurkirab ko'karsa, devlar dahshatdan titray boshladilar. Qachonki bug'doy un bersa, devlar nola chekadilar. Qachonki bug'doy xirmonga uyulsa, devlar nobud bo'ladilar. Qay bir xonadonda bug'doy bosh chiqarsa, u xonadonga devlar yaqinlasha olmaydi. Qay bir xonadonda bug'doy ombori bo'lsa, go'yo qizdirilgan temir devlar bo'yini chirmab tashlaydi. [13, b 375] Yerga ishlov berish, ekin ekish, umri nurafshonlik,

rizqi mo‘llik , ikki dunyosi obod bo‘lishi haqidagi xalq maqollari , ertaklar, dostonlar va qo‘shiqlar ”Avesto“ ta’limoti asosida Sharq hududiga keng tarqalgan.

Qur’oni Karim, hadislarida ham tabiatni muhofaza qilish, boyitish, pokiza saqlashga oid masalalarga alohida e’tibor qaratilgan. Hadislarning ko‘pchiligida insonni tabiat boyliklarini tejab-tergash va uni muhofaza etishga o‘rgatadi. Hadis ilmini taraqqiy etishiga o‘z hissasini qo‘shgan hadisshunos alloma Imom Buxoriy ham o‘z hadislarida tabiat muhofazasiga oid bandlarni keltirgan. Abu Hurayro (r.anhu) rivoyat qiladilar: “Kimning yeri bo‘lsa, unga o‘zi eksin yoki uni birodariga berib tursin, agar ko‘nmasa, yerini ushlab tursin!” deb yozilgan bo‘lsa boshqa bir hadisda: “Rasullulloh (s.a.v) bunday deb marhamat qildilar”, “Qaysi bir musulmon bir daraxt yoxud biror ekin eksa-yu, uning hosilidan qush yoki inson yo hayvon yesa, buning uchun unga sadaqa(savobi bo‘ladi)”, - deb marhamat qildilar deb yozilgan.[14, b 494]. Hadislarning ko‘pgina bandlarida o‘simliklar ekib, ularni ko‘paytirish, dehqonchilik bilan shug‘ullanish zarurligi, ya’ni o‘simliklarning tabiatda va inson hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligi, ularni tashqi muhitga ta’siri, insonlarning ulardan foydalanish kabi ekologik tushunchalar to‘plangan.

Zaminimizdagi tabiiy manbalarni asrab-avaylashni eng muhim vositalaridan biri bo‘lib kelayotgan yosh avlodga tabiatni asrashga oid ekologik bilimlarni xabardor qilish ekologik tarbiya asosida kechadi. Buning uchun bolalarda atrof-muhitga bo‘lgan daxldorlik munosabatini oshirish, ularda mas’uliyat hissinu uyg‘otish, tabiiy resurslaridan oqilona bilan foydalanish, tabiatga bo‘lgan yangicha munosabatni shakllantirish, oilada bolaning sog‘lom turmush va ekologik odobiga har tomonlama e’tibor qaratish, ekologik toza xavfsiz muhitni yaratish tarbiyaning asosini tashkil etadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, ekologik madaniyat shakllanishida ta’lim-tarbiyaning funksiyasi nimaga yo‘naltirilgani, maqsadlari nima ekanligini aniq aks ettirishi kerak. O‘z mohiyatiga ko‘ra bu funksiya kompleks xarakterga ega bo‘lib, ayni paytda, tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish yo‘nalishlarini uygunlashtirgan holda qamrab olishni taqozo etadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Shavkat Mirziyoyev. “Aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur”.<https://daryo.uz/2022/02/02/odamlarimiz-hatto-hovlisi-atrofini-tozalashdan-daraxt-gul-kochat-ekib-saranjom-sarishta-qilib-qoyishdan-erinadigan-bolib-qoldi-shavkat-mirziyoyev>.
2. Омонов Б.Н. Значение религиозных ценностей в формировании культуры личной экологии. Proceedings of Global Technovation 4th International Multidisciplinary Scientific Conference Hosted from Paris, France February 27th 2021. <https://conferencepublication.com>
3. Qilichev F. Shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishda diniy qadriyatlarning roli. Fals.f.f.d. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent: O‘zMU, 2022.
4. Tilavov O‘.G‘. Global barqaror taraqqiyotda ekologik partiyalarning roli (ijtimoiy-falsafiy tahlil). Fals.f.d. (DSc) diss. avtoref. – Toshkent: O‘zMU, 2021.
5. Omonov B.N. Problems And Consequences Of Water Deficiency In Central Asia // Turkish Online Of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume 12, July 2021: 2541-2545. <https://www.tojqi.net/index.php/journal/article/view/4680>
6. Omonov B.N., Ochilova G.A., Nomozov Kh.Sh., Manzarov Yu.Kh., Ochilov B.A. Factors Of The Formation Of Ecological Culture In The Education And Training System.<https://www.pnrjournal.com/index.php/home/article/view/2880/2583>
<https://www.scopus.com/sourceid/21100216519984-989>
7. Мамашакиров С. Роль социально-политических факторов в формировании экологической активности и ответственности: Автореф. дисс. на соиск. уч.степ.д.филос. н. – Т.: ТашГУ, 1997.
8. Muhiddin Rahim. Global ekologik inqiroz tahdidlari//Tafakkur jurnali. 2014/1. –B.24-35.
9. Omonov B. Ekologik globallashuv va uning O‘zbekistondagi ekologik muhitga ta’siri. –T.: “Voriz – nashriyot”, 2021. 136 b.
10. Omonov B. The use of water resources in the center of environmental policy in the region. The fifth international conference on history and political sciences. <https://elibrary.ru/tjvied>
11. Omonov.B.N. “Ekologik tarbiya tizimida ongli ehtiyojni shakllantirish masalalari” O‘zMU xabarlari. –T.: -№ 1/2. 2017. –B.206-210
12. P.S.Sultonov. B.P.Axmedov. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari.-T.:2004 yil,-222 bet.

TEMURIYLAR DAVRIDA MUSIQA MADANIYATINING RIVOJLANISHI VA UNING MA'NAVIY AHAMIYATI

*Azizov Nuriddin Malikovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedrası o'qituvchisi
e-mail- nuriddin-azizov@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqola XV asrning birinchi yarmida, xususan, temuriylar davrida musiqa madaniyatining rivojlanishi haqida bo'lib, unda bir guruh sozandalarning ma'naviy merosi yoritilgan.

Abstract. This article is about the development of musical culture in the first half of the 15th century, especially during the Iron Age period, and the spiritual heritage of a group of musicians is highlighted in it.

Kalit so'zlar: musiqa, musiqa madaniyati, sozandalar, kuylar, madaniyat, ma'naviy meros.

Key words: music, music culture, musicians, tunes, culture, spiritual heritage.

Kirish. Bugungi globalashuv davrida o'z maqsadlari sari dadil qadam tashlayotgan yurtimiz – O'zbekistonda har jabhada bo'lgani singari ma'naviyatni yuksaltirish, milliy o'zlikni anglash va milliy madaniyatni yuksaltirishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Ana shunday sohalardan biri bu musiqa ilmidir.

Asosiy qism. Abu Nasr Forobiy “Musiqa haqida katta kitob” degan ko'p jildli asari bilan o'rta asrning yirik musiqashunosi sifatida ham mashhur bo'ldi. U musiqa ilmini nazariy, amaliy tarmoqlariga, kuylarning ichki tuzilishi, qonuniyatlarini hisobga olib ta'rif va ilmi iqoga ajratdi. Forobiy musiqa nazariyasida tovushlar vujudga kelishining tabiiy-ilmiy ta'rifini beribgina qolmay, kuylar garmoniyasining matematik prinsiplarini ochadi, turli jadvallar, geometriya qoidalari asosida ko'plab murakkab chizmalar keltiradi. U Sharq musiqasining ritmik asosini dalilllar bilan sharhlab beradi. U ritmlarni tashkil etgan zarb birliklari bo'lmish naqralar, ularning birikmasidan hosil etiladigan ruknlarning turli xillari asosida yaratiladigan ritm o'lchovlari va turlarini yoritib bergan.

“Musiqa haqida katta kitob”da faqat musiqa nazariyasi va tarixi bayon etilmay, Sharqda ma'lum bo'lgan rubob, tanbur, nog'ora, ud, qonun, nay kabi musiqa asboblari hamda ularda kuy ijro etish qoidalari tafsiloti ham berilgan. Forobiyni o'zi mohir sozanda, bastakor, manbalarda yangi musiqa asbobini ixtiro etganligi, unda nihoyatda ta'sirchan kuylar yaratilgani qayd etiladi. Forobiy musiqaga inson axloqini tarbiyalovchi, sihat-salomatligini mustahkamlovchi vosita deb qaragan. Uning musiqa sohasida qoldirgan merosi musiq madaniyati tarixida olamshumul ahamiyatga ega [Xayrullayev. 1995: 40].

Sharafuddin Ali Yazdiy Amir Temur davrida Samarqandda o'tgan bayramlardan birini quyidagicha tasvirlaydi: “*Hamma tomonda sozandalar kuy chalishar, xonandalar qo'shiq kuylashar, oy yuzli, adl qomatli, go'zal va noz-karashmali raqqosalar nafis muqomlari chapdast raqqoslar shiddatli harakatlari bilan barchani maftun qilardi...*”. Bu jarayonni amalga oshirishni bilvosita ilmiy adabiyotlar, yozma manbalarni o'rganish orqali olib borilsa ishonchliroq bo'ladi [Asqarov. 1996: 227].

Manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda, Mirzo Ulug'bek ham musiqaga estetik zavq bergani uchungina emas, balki uni ijodiy rivojlantirish maqsadida ham qiziqqan. Zotan, u matematik bilimdoni sifatida ham formula va yozuvlarga asoslangan musiqaga oid risolalarni juda yaxshi tushunardi. Uning o'zi katta-kichik nog'oralarda ijro etiluvchi buluji, shodiyona, axloqiy, usuli ravon va uluchi kabi beshta musiqa asari yozgan [Asqarov. 1996: 228.].

Ushbu tadqiqot ishimizning obyekti musiqa bo'lganligi bois XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan eng mashhur musiqachilarning ayrimlarining nomi bizgacha yetib kelgan. Biz quyida ulardan ba'zilarining nomini va ijodiga oid ma'lumotlarni jadval shaklida alohida keltirishni lozim topdik (1-jadval).

1-jadval. XV asrning birinchi yarmida faoliyat ko'rsatgan musiqachilar (sozandalar) ijodiyoti

	Sozandalarning ismi sharifi	Ularning musiqiy merosi
1	Darvesh Ahmad Qonuniy	Musiqa asboblari bilan qonun chalish bilan mashhur bo'lgan
2	Sulton Ahmad	Nay chalishi bilan mashhur bo'lgan
3	Sulton Muhammad	Ud ijrosida beqiyos bo'lgan
4	Xojagin Ja'fariy	Qonun asbobini chalishda dong taratgan
5	Devonayi Hisobiy	Nayda kuylar yaratgan
6	Maxsumzodai Xorazmiy	Savt va naqsh kabi ohanglarni yaratgan
7	Hofizi Changiy	Peshrav ijod qilishda mohir bo'lgan
8	Mirzo Ulug'bek	nog'oralarda ijro etiluvchi buluji, shodiyona, axloqiy, usuli ravon va uluchi kabi beshta musiqa asari yozgan

Izoh: jadval manbalar asosida N.M.Azizov tomonidan tuzilgan.

Xulosalar. Musiqa asarlarining ishlab chiqilgan muayyan ohanglarga hamda amal, savt, peshrav, naqsh, tarona singari yangrash izchilligiga bo'ysundirilgan shakllari ommalashib ketib, ayrimlari Shashmaqomning umumiy siklida o'rin oldi. Tasavvuf ruhida musiqa asarlarida musiqiy ijod va ijroning alohida bir kuyi muhim rol o'ynagan. Zikr tushish darajasiga yetishda musiqa bilan so'z qudratli ta'sir ko'rsatishga tasavvuf ta'limotining ilk bosqichlaridayoq e'tibor berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sharipova G., Xodjayeveva Z. Musiqa o'qitish metodikasi. Darslik. – T.: NIF MSH, 2020. – 136 b.
2. Asqarov A. Temur va Ulug'bek davri tarixi. – T.: Qomuslar Bosh Tahririyati, 1996. – 264 b.
3. Xayrullayev M.M. Buyuk siymolar, allomalar (O'rta Osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar). – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1995. – 104 b.

POYTEXT SHAHARLARNING GEOGRAFIK JOYLASHUVIDA RELYEFNING AHAMIYATI

*Bayqabilov Xusnudin Mardanovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti,
geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Maqolada jahon poytaxt shaharlarining geografik joylashuvida relyefning ahamiyati haqida so'z boradi. Shuningdek, poytaxt shaharlar tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqot ishimizda tarixiy poytaxtshunoslik bilan iqtisodiy-ijtimoiy geografiya o'z navbatida shaharlar ekologiyasi bilan uzviy bog'liqligi asoslangan.

Abstract. The article talks about the importance of relief in the geographical location of world capital cities. Also, in our research work dedicated to the study of capital cities, it was established that historical capital studies and economic-social geography, in turn, are inextricably linked with the ecology of cities.

Kalit so'zlar: poytaxt, shahar, shahar aholi punktlari, ma'muriy markaz, ekologiya, relyef.

Key words: capital, city, urban settlements, administrative center, ecology, relief.

Kirish (Introduction). Fanning kuchi nimada? degan savolga fransuz qomusiy olimi Anri Puankarye uning kuchi izlanishda, zabardast rus yozuvchisi Lev Nikolayevich Tolstoy amaliyotda qo'llanilishida deb javob bergan edi [1]. Biz quyidagi maqolada jahon poytaxt shaharlarining geografik joylashuvida relyefning ahamiyati hamda ko'chirilishida ekologiya roli haqida sharhlashni lozim topdik.

Barchamizga ma'lumki, poytaxt shaharlar mamlakatlar hayotida muhim rol o'ynaydi, ular nafaqat siyosiy (davlat boshqaruvi), balki shu bilan birga iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, harbiy-strategik funksiyalarni ham bajaradi. Har qanday poytaxtning o'zagini shahar tashkil qilishini inobatga olgan

holda, xalqaro miqyosda shaharlar taraqqiyoti bo'yicha bugungi kunda olib borilayotgan o'zgarishlarni quyidagi faktlarda ko'rishimiz mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Bosh Assambleyasining 2015 yilning 27 sentabrida Barqaror rivojlanish bo'yicha o'tkazilgan Sammitida qabul qilingan 70-son rezolyutsiyasiga muvofiq "2030 yilgacha bo'lgan davrda BMT Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlari"dir. Unda BMTga a'zo davlatlar uchun mazkur masala bo'yicha 17 ta maqsad va 169 ta vazifa tavsiya etilgan. Dasturning 11- maqsadi aynan "*barqaror shaharlar va aholi yashash joylari*"ga tegishlidir [2].

Har bir fanning nazariy hamda amaliy asoslari takomillashib, rivojlanib borgan sari uning obyekti, predmeti, vazifalari aniqlanib boradi. Tabiiyki, taraqqiyot davomida har bir fanda fanlararo integratsiya hamda differentsiatsiya jarayonlari kechadi, jahon poytaxtfani ham bundan mustasno emas. Biz bu jihatni poytaxt shaharlar misolida aniq aytishimiz mumkin. Boisi poytaxt shaharlar tadqiqiga bag'ishlangan tadqiqot ishimizda tarixiy poytaxtshunoslik bilan iqtisodiy-ijtimoiy geografiya o'z navbatida shaharlar ekologiyasi bilan uzviy bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) Tabiiy sharoitni shaharsozlik nuqtayi nazardan o'rganishning ilmiy-uslubiy asoslarini poytaxt shaharlar misolida ishlab chiqish va umumiy xulosalar berish kelajakda poytaxt shaharlarni joylashtirishda ahamiyati katta. Shaharlar rivojlanishining tabiiy geografik jihatlari bilan rus olimlaridan V.V.Pokshishevskiy (1952, 1963), Y.G.Saushkin (1953), V.V.Vladimirov, A.S.Kryukov (1963), A.M.Kolotiyevskiy (1962), mamlakatimizda N.V.Smirnov, T.Raimov, A.Soliyev, G'.Pardayev, A.Soatov, P.Qurbonov, M.Egamberdiyeva va boshqalar shug'ullanishgan. Ularning ilmiy ishlarida ayrim shaharlar shakllanishiga tabiiy geografik tavsif, shaharlarning geomorfologiyasi va mikroiklimiga ta'rif berilgan [6,7]. Ammo O'zbekistonda poytaxt shaharlar bo'yicha ilmiy ishlar mukammal darajada yakunlanmagan. Biroq, mamlakatimizda bir guruh shaharshunos olimlarimiz tomonidan shaharlar tarixiy taraqqiyoti davomida ilmiy meros yaratilgan (1-jadval)

1-jadval.

2002 – 2019 yillar oralig'ida O'zbekistonda shaharshunos tadqiqotchilarning ilmiy merosi

T/p	Shaharshunos tadqiqotchilar	Ilmiy merosi
1	Abdug'aniyev I., Abdug'aniyev O.	Shahar sistemalarini loyihalashtirishga geografik yondashuv (2002)
2	Atajanova U. Kadirov M.A.	Shaharlarni ijtimoiy-geografik o'rganishning ba'zi bir masalalari (2003) Shaharlar geografiyasi (2019)
3	Artikova F.Y., Mirsaidova S.K.	Система городской ирригации и условиях Ташкента – столицы Узбекистана (2010)
4	Bo'riyeva X.O.	Toshkent tarixiga oid tadqiqotlar (2003)
5	Mavlonov M.A.	Suv resurslarining shaharlar taraqqiyotiga ta'siri (2008)
6	Nuranov M.Z.	Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxti – Nukus shahri shakllanishi va rivojlanishining ba'zi masalalari (2012)
7	Egamberdiyeva M.M.	Poytaxt shaharlar iqtisodiy geografik obyekti sifatida
8	Po'latov X.	Shaharsozlik tarixi (2008)
9	Qurbonov P.R.	Tabiiy sharoit va tabiiy resurslarning shaharlar shakllanishidagi ahamiyati (2010)

***Izoh:** jadval manbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Shuningdek, xorijiy mamlakatlarda Davidovich V.G "Shahar va rayonlar planirovkasi" (1964), Vladimirov V.V., Mikulina YE.M., Yargina Z.N. "Shahar va landshaft: (muammolari, konstruktiv topshiriqlari vayechimlari)" (1986), Xorev B.S. Shaharlarning muammolari (1975), Legget R. Shaharlar vageologiya (1976), Kabakova S.I. "Shaharsozlikda shaharlar hududining baholanishi" (1973), Litvinskiy B.A. "O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari (joylashuv an'analari va zamonaviy modellari)" (1973) asarlarida shaharsozlikka oid ilmiy ma'lumotlar keltirilgan [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Tog', tog'oldi va tekislik (cho'l) larda joylashgan poytaxt shaharlar ham mavjud bo'lib, noqulay tog' sharoiti va issiqlikning meyoridan ortiq olishi bilan belgilanadi.

Afrika qurg'oqchilik girdobida qolgani haqida ko'p gapiriladi. Biroq bu qit'aga ham suv toshqinlari xavf solmoqda ekan. Ayniqsa, Gambiya poytaxti Banjul suv toshqinlari bilan to'qnash keladigan birinchi shahar ekani aytiladi. Okean sathi ko'tarilishi xavfi bois hukumat hozirdanoq sohil bo'yini mustahkamlashga kirishmoqda. Sohil hududlarini yo'qotish Gambiyaga juda ham qimmatga tushadi. Chunki mintaqada sholizorlar, baliqchilik markazlari va sayyohlar uchun diqqatga sazovar joylar joylashgan. "Forbes" jurnali Banjul shahrini 2100-yilgi "arvoh shaharlar" ro'yxatiga kiritdi.

Poytaxt shaharlarning cho'kishi sm hisobida:

1. Jakarta yiliga 2 – 5 sm;
2. Bangkok yiliga 3 – 4 sm;
3. Dakka yiliga 5 sm;
4. London yiliga 30 mm gacha;
5. Monako yiliga 10 – 12 mm;
6. Lagos yiliga 15 mm gacha cho'kayapti.

Shaharlarning cho'kish sabablari

1. Yerning epeyrogenik davriy harakati;
2. Shaharlarning kengayishi ostki qismining bo'shligi;
3. Shahar ostidan vaqtda turli ma'danlarni qazib olinishi;
4. Yer osti suvlari ta'sirida;
5. Yomg'ir suvlari orqali surilmalarning vujudga kelishi;
6. Yer osti metro qurish va kommunikatsiya ishlari;
7. Koinotni o'zlashtirish va kosmik kema uchirilishi va hokazo.

Afrikaning eng qadimgi davlatlaridan biri Efiopiyaning poytaxti tez-tez o'zgarib turgan. Poytaxt 1883-yilda Avstraliyadan evkalipt daraxtlari olib kelingandan buyon o'zgarmay kelmoqda. Evkalipt juda tez o'sadigan daraxt. Avvallari qayerda ko'p bo'lsa, o'sha joy poytaxt bo'lgan. Daraxtlar o'tinga kesilib ketavergach, ya'ni daraxt tugagach, poytaxt ham o'zgargan. Avstraliyadan evkalipt daraxtlari olib kelinib, Addis-Abebagga ekilavergan. Daraxt bu yoqdan kesilib, u yoqdan o'savergan. Daraxt tugamagach, poytaxt ham o'zgarmay qolavergan[3]. Odatda mamlakat ishg'ol qilinganida yoki saltanat parchalanganida poytaxt shahar ham o'zgargan. Ayniqsa o'tgan asr boshlariga kelib ko'pgina davlatlarda poytaxtlar o'zgara boshladiki, tez orada bu siyosiy amaliyot odatiy tus oldi. Xo'sh, nega shunday bo'ldi? Nima uchun kattagina mablag' sarflagan holda davlat organlarini yangi joyga ko'chirishga zarurat tug'ildi? Yangi shaharni tanlash orqali poytaxtning muammolarini hal qilish mumkinmi? Poytaxtni o'zgartirgan davlatlar ko'zlagan maqsadlarining bariga erisha olganmi? Keling ana shu savollarga javob qidirib ko'ramiz. Poytaxtning ko'chirilishiga bir necha sabablardan kelib chiqqan holda qaror qilingan. Ularning asosiylaridan ekologik sabab tufayli o'zgargan poytaxtshaharlarni quyida sanab o'tamiz:

Birinchisi, 1961-yilda Xati dovuli Britaniya Gondurasi poytaxti Beliz shahriga juda katta zarar yetkazdi. Tabiiy ofat natijasida ko'plab davlat hujjatlari yo'q bo'ldi. 1970-yilda poytaxtni mamlakatning markaziy qismida joylashgan Belmopan shahriga ko'chirishga qaror qilindi. 1973-yilda Markaziy Amerikadagi ushbu kichkinagina davlatning nomi Britaniya Gondurasidan Belizga o'zgartirildi, 1981- yilda esa mustaqillikka erishdi[5].Quyida poytaxti o'zgargan mamlakatlar ro'yxati XX asrning boshlaridan to hozirgi davrimizgacha poytaxti o'zgargan mamlakatlar

1-jadval.Poytaxti o'zgargan mamlakatlar ro'yxati

№	Sobiqpoytaxtlar	O'zgarishsanasi	Hozirgipoytaxtlarnomi	Mamlakatnomi
1	Melburn	1908 yil	Kanberra	Avstraliya
2	Kalkutta	1911 yil	Dehli	Hindiston
3	Sankt-Petrburg	1919 yil	Moskva	Rossiya
4	Smolensk	1919 yil	Minsk	Belorus
5	Istanbul	1923 yil	Anqara	Turkiya
6	Kristianiya	1924 yil	Oslo	Norvegiya
7	Zinder	1926 yil	Niamey	Niger
8	Samarqand	1930 yil	Toshkent	O'zbekiston
9	Xarkov	1934 yil	Kiyev	Ukraina
10	Kaunas	1940 yil	Vilnyus	Litva

11	Sen-Lui	1958 yil	Nuakshot	Mavritaniya
12	Rio de-Janeyro	1960 yil	Brazilia	Braziliya
13	Karachi	1969 yil	Islomobod	Pokiston
14	Beliz	1970 yil	Belmopan	Beliz
15	Dor us-Salom	1973 yil	Dodoma	Tanzaniya
16	Abijan	1983 yil	Yamusukro	Kot-d'Ivuar
17	Bonn	1990 yil	Berlin	Germaniya
18	Lagos	1991 yil	Abuja	Nigeriya
19	Alma-Ata	1997 yil	Astana	Qozog'iston
20	Rangun (Yangon)	2005 yil	Neypido	Myanma
21	Jakarta	2024 yildan	Nusantaroy	Indoneziya

***Izoh:** jadvalmanbalar asosida muallif X.M.Bayqabilov tomonidan tuzilgan.

Tahlil va natijalar (analysis and results) Umuman olganda, tabiiy sharoit va tabiiy resurslar shaharlar shakllanishi va rivojlanishining eng asosiy omili hisoblanadi. Qadim zamonlarda ham shaharsozlikda joyning tabiiy sharoiti hisobga olingan. Shahar manzilgohlari yoki qo'rg'onlar harbiy strategik jihatdan qulay bo'lgan tepaliklarda, qattiq tog' jinslaridan iborat bo'lgan daryo qirg'oqlarida, serhosil allyuvial tuproqli yerlarda, sug'orma dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq shaharlar daryolarning quyilish qismida joylashgan. Ana shunday tabiiy sharoiti qulay bo'lgan hududlarda joylashgan shaharlarga zamonlar silsilasiga dosh berib, hozirgi kungacha rivojlanib kelmoqda. Shaharsozlik nuqtai nazardan, eng avvalo relyef va gidrografik to'ring ahamiyati katta. Bevosita shaharlarning shakllanishi va rivojlanishida, ularning loyiha – qurilishida, eniga va bo'yiga o'sishida joyning yer usti tuzilishi (relyefi), seysmik faolligi va boshqa geomorfologik xususiyatlari katta mazmunga ega. Bunda joyning baland-pastligi va qiyaligi kabilar e'tiborga olinadi. Relyef bilan hududning geologik xususiyatlariga bog'liq shakllangan mineral xom-ashyo resurslari shaharsozlikning eng faol omili hisoblanadi. Jumladan, Robert Legget shaharsozlikda joylarning topografiyasi va geologik tuzilishiga katta ahamiyat beradi. U dunyoning, asosan Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlari qadimiy shaharlari misolida shaharlar joylashishiga yer usti tuzilishi, iqlim, gidrogeologiya kabi tabiiy omillarning ta'sirini qiziqarli ma'lumotlar asosida keltirilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosalab aytishimiz mumkinki, mamlakatlarning mustaqillika erishishi va muayyan davlatlarning bo'linib, alohida davlat maqomiga ega bo'lishi suveren davlatlar sonining ortishiga, yoki aksincha, orollarda joylashgan ba'zi mamlakatlarning suv ostida qolishi (tabiiy ofatlar sababli) hamda mamlakatlarning o'zaro birlashuvi (siyosiy sabablarga ko'ra) tufayli ular sonining kamayishiga olib keladi. Demak, mamlakatlar soni suveren davlatlar sonidan hamisha ko'p va dinamik (o'zgaruvchan) xususiyatga egaligi bilan izohlanadi. Bu o'zgarish, albatta, poytaxt shaharlarni ham chetlab o'tmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. To'xliyev Bozorga o'tishning mashaqqatli yo'li – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2003, - 180 b.
2. Arzikulova D. Zamonaviy shaharlar – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2019, - 80 b.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. Парчин – Солиқ. –Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» ДИН, 2004. –704 б.
4. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Госиздат ин. и нац. словарей. М.: 1953.
5. Все столицы мира / Авторы-сост. О.В.Зыкина, Л.А.Бурлуцкая, Г.А.Гальперина, Н.В.Иванова. – М.: Вече, 2004. – 592 с. (илл 16).
6. Горкин А. Дунё мамлакатлари. Энциклопедия.–Т.: «Давр нашриёти», 2013.–296 б.
7. Мамадалиев Р. Дунё мамлакатлари.–Т: «Muharrir», 2012.–500 б.
8. Нигматов А.Н., Байқабиллов Х.М. Жаҳон мамлакатлари номларининг географик ва топонимик асослари. Монография. Қарши: "Насаф" НМИУ, 2021. – 156 б.

TALABALARDA IJODKORLIK QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDA “TEXNIK IJODKORLIK VA DIZAYN FANI” NING O‘RNI VA AHAMIYATI

I.S. Ruziyev,

ShDPI San'atshunoslik kafedrası dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy pedagogik ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan, bo'lajak Texnologik ta'lim va kasb ta'limi o'qituvchilarining texnik ijodkorligini shakllantirish masalasiga e'tibor qaratilgan. Shu o'rinda talabalarni ijodkorlik faoliyatiga tayyorlashning samarali yo'llarini aniqlash va mazmunini muvofiq tarzda birgalikda tanlash, o'quv jarayonida bo'lajak mutaxassislarining texnik ijodkorligini rivojlantirish ko'zda tutilgan. Shuningdek, ijtimoiy va kasbiy tayyorgarligini umumlashtirishning aniq usul va vositalarini ishlab chiqishdek muhim pedagogik vazifani o'z ichiga oladi.

Abstract. Special attention is paid to the issue of the formation of technical creativity of future teachers of technological education and vocational education studying in higher pedagogical educational institutions. At this stage, it is planned to determine effective ways to prepare students for creative activity and joint selection of content, respectively, the development of technical creativity of future specialists in the learning process. This also includes such an important pedagogical task as the development of specific methods and means of generalizing socio-vocational training.

Kalit so'zlar: ijod, qobiliyat, aql, tafakkur, texnika, mehnat, iqtisodiyot, natija, vazifa.

Key words: creativity, ability, mind, thinking, technique, labor, economy, result, mission.

Har bir insonning ijodkorlik qobiliyati yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyat turi bo'lib, shaxs aqliy qobiliyatlarining nisbatan turg'un tuzilmasidir. Insoniyat taraqqiyotining barcha davrlarida ijodiy mehnat bashariyatni olg'a harakatlantiruvchi asosiy omil bo'lib kelgan. Shunday ekan, yosh avlodni ijodiy mehnatga o'rgatish, uni o'z zamonasining eng ilg'or bilimlari bilan qurollantirish barcha davrlarda hamma xalqlar uchun eng dolzarb vazifa hisoblangan.

Respublikamizning bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishi va dunyo hamjamiyatiga har tomonlama kirib borishi natijasida ilm olishni axborotlashtirishning amaliy yo'naltirilgan yaxlit davlat siyosatiga asos solindi, uning ustivorliklari bo'lgan dastlabki me'yoriy-huquqiy asoslar yaratildi. Bunga misol sifatida "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida", "Axborotlashtirish to'g'risida", "Elektron hisoblash mashinalari uchun dasturlarni va ma'lumotlar bazalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunlar va boshqa dasturiy hujjatlarni misol keltirish mumkin. Ushbu qonunlarga muvofiq yaratilgan imkoniyat va imtiyozlar intellektual mulkdan unumli foydalanishdagi iqtisodiy samarani oshirish, yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, ular vositasida yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishga asoslangan intellektual mulk innovatsiya jarayonlarini rivojlantirish uchun yangi istiqbollarni ochib berdi. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak mehnat va kasb ta'limi o'qituvchisi texnik ijodkorligini shakllantirish masalasi ko'p qirrali bo'lib, u talabalarni ijodkorlik faoliyatiga tayyorlashning samarali yo'llarini aniqlash va mazmunini muvofiq tanlash birgalikda, o'quv jarayonida texnik ijodkorlikni bo'lajak mutaxassislarining ijtimoiy va kasbiy tayyorgarligini umumlashtirishning aniq usul va vositalarini ishlab chiqishdek muhim pedagogik vazifani o'z ichiga oladi. Shuningdek, ushbu jarayon vatanimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni aks ettirishi va zamonaviy ilmiy talablarga to'la javob berishi kerak.

Texnik ijodkorlik va dizayn yoshlarni ijodkorlikka, yaratuvchanlikka intilish kabi tuyg'ularni tarkib toptirish kabilarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Talabalarining texnik tafakkurini va mehnatga ijodiy munosabatini rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti sharoitida fan texnika taraqqiyotini jahon talablari darajasiga ko'tarish, mahsulot sifatini tubdan yaxshilashni, ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlay oladigan yosh avlodni tarbiyalash eng muhim vazifa hisoblanadi. Bo'lajak mutaxassislarda ijodiy faoliyat asoslariga oid bilim, ko'nikmalarni shakllantirish orqali hozirgi sanoat ishlab chiqarishiga xos texnik, texnologik-konstruktorlik va ishlab chiqarish faoliyatlarining asoslari egallanishiga erishiladi. Texnik ijodkorlikning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib quyidagilarni o'z ichiga oladi: - Ijodkorlik, intellekt, intuitsiya, patent, kashfiyot, ixtiro, loyihalash, metod, modellashtirish, evristik metod, model, maket, sanoat namunasi, dizayn, grafika, bilim, ko'nikma, malaka va h.k.

• Talabalarning texnik tafakkurini va mehnatga ijodiy munosabatini rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti sharoitida fan texnika taraqqiyotini jahon talablari darajasiga ko'tarish, mahsulot sifatini tubdan yaxshilashni, ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlay oladigan yosh avlodni tarbiyalash eng muhim vazifa hisoblanadi. Bo'lajak mutaxassislarda ijodiy faoliyat asoslariga oid bilim, ko'nikmalarni shakllantirish orqali hozirgi sanoat ishlab chiqarishiga xos texnik, texnologik-konstruktorlik va ishlab chiqarish faoliyatlarining asoslari egallanishiga erishiladi.

• Bu fanning asosiy maqsadi, Pedagogika oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan bo'lajak "Texnologik ta'lim" fani o'qituvchilarga umumiy o'rta ta'lim maktablarida, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida, maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida o'quvchilar ijodiy faoliyatini tashkil qilishning ilmiy-metodik asoslarini o'rgatishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishishda quyidagi vazifalarning hal etilishi ko'zda tutilgan:

• o'quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirish jarayonida texnik ijodkorlik va dizayn asoslariga oid bilimlar tizimiga ega bo'lish;

• texnik ijodkorlikning tashkiliy va iqtisodiy asoslari bilan tanishish;

• kashfiyot, ixtirochilik, ratsionalizatorlik va patentlash asoslari bo'yicha tushunchalarga ega bo'lish;

• texnik masalalarni yechish metod va usullaridan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish;

• texnik ijodkorlik obyektlari uchun texnik hujjatlarni tuzish;

• mustaqil ravishda texnik obyektlarni va ularning modellarini loyihalay olish;

• texnik ijodkorlik bo'yicha sinf va sinfdan tashqari mashg'ulotlar uchun moslama, dastur va boshqa jihozlarni mustaqil loyihalay olishi;

• respublikada o'quvchilar texnik ijodkorligi faoliyatini hozirgi holati va uni takomillashtirish istiqboli to'g'risida tushunchalarga ega bo'lishi;

• o'quvchilarni ijodiy faoliyatga jalb qilishning asosiy metodlarini bilish;

• texnik ijodkorlik to'garaklari faoliyatining mazmuni, tashkiliy asoslari, texnik obyektlarni ilmiy asosda tanlay olishi;

• to'garaklarni o'quv moddiy-texnika bazasini tashkil qila olish;

• sinfdan va maktabdan tashqari o'quv mashg'ulotlarida texnik ijodkorlikni metodik asoslarini bilishi;

• o'quvchilarning ijodiy faoliyatiga tegishli bo'lgan tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazishning ilmiy asoslarini bilish kerakligi va h.k.

Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan, bo'lajak Texnologik ta'lim va kasb ta'limi o'qituvchisi texnik ijodkorligini shakllantirish masalasi ko'p qirrali bo'lib, u talabalarni ijodkorlik faoliyatiga tayyorlashning samarali yo'llarini aniqlash va mazmunini muvofiq birgalikda tanlash, o'quv jarayonida texnik ijodkorlikni bo'lajak mutaxassislarning ijtimoiy va kasbiy tayyorgarligini umumlashirishning aniq usul va vositalarini ishlab chiqishdek muhim pedagogik vazifani o'z ichiga oladi. Shuningdek, ushbu jarayon vatanimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni aks ettirishi va zamonaviy ilmiy talablarga to'la javob berishi kerak.

Shaxs sifatlarining shakllanishida oila, atrof-muhit, jamiyat katta rol o'ynaydi. Ota-onaning mehri, atrofda qilarning mehri, ularning olqishlari bolani mustaqil fikrlashga va mustaqil ish boshlashga ishonchini uyg'otadi. Ma'naviy-ijodiy usullar shu tariqa o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda eng asosiy rol o'ynaydi va ushbu usul 3 bosqichda amalga oshiriladi:

1. O'quvchilarda bilishga qiziqishni uyg'ota bilish;

2. O'quvchilarning egallagan bilim va tajribasiga asoslangan holda masala qo'yish hamda ularga tayanib, masalalarni tahlil qilish;

3. O'rganish kerak bo'lgan muammo ustida mustaqil fikr yuritib, xulosa chiqarishga erishish.

Yuqoridagi bosqichlarni amalga oshirish jarayonida talabalar, insonning boy xazinasini uning o'zida yashiringanligini tushunadilar. Buning uchun o'qituvchi ulardagi qiziqishni, yashiringan iste'dodni anglay bilishi kerak. Ilm olish, aqlni peshlash, o'z ustida ishlash, hikmatlarni bilish, kamtarlik, ma'rifatli bo'lish kabi fazilatlariga faqat mehnat qilish va bilim olish, o'qib – o'rganish, hayotni kuzatish orqali erishish mumkin.

Har bir insonning hayoti davomida hal qilishi zarur bo'lgan ko'pgina muammolar yuzaga keladi. Insonlar, odatda, o'z muammolarini qanday hal qiladilar? Ba'zilar o'z intuitsiyasiga tayangan holda yechimni topishga harakat qiladilar, boshqalari o'zga insonlar bilan maslahatlashib, ularning tajribasi asosida yoki ilmiy-ommabop adabiyotlarni tahlil qilib, o'z muammolari yechimini topishga urinadilar, uchinchilari esa bu ishni boshqa shaxslarga yoki tasodifiy holatlarga qoldirib, muammo yechimidan umuman uzoqlashishga harakat qiladilar. Insonlarning faqat unchalik katta bo'lmagan qismigina o'z muammolarini ijodkorlik faoliyati metodlari yordamida yechadilar. Shahrisabz pedagogika institutida Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalari va magistrleri ijodiy islaridan namunalar ilova qilinadi.

Har bir insonga ijodkorlik faoliyati texnologiyalari va metodlarini egallash zarurmi, axir hamma ham obyektiv yangiliklar yaratmaydi-ku? Inson kim bo'lib ishlashidan qat'iy nazar: -ovqat tayyorlashi, kiyimni modellashtirishi, o'z farzandlarini tarbiyalashi, ko'pgina uy ishlarini bajarishi va xo'jalik muammolarini yechishiga to'g'ri keladi. Shuning uchun javob bir xil, ijodkorlik metodlarini har bir inson egallashi zarur. Qanday metodlarni va qaysi faoliyat uchun qo'llash yoki qo'llamaslik – bu uning tanlash huquqidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. “Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari” to'g'risidagi qonun. // O'zbekiston ixtirochilar va ratsionalizatorlar jamiyatining Respublika Kengashi. Rasmiy xujjatlar to'plami. № 2.-T.,1994 . 4-28 b.
2. Pravila sostavleniya i podachi zayavok na izobreteniya i polezniye modeli. -T., 1993r.
3. Asatryan A.T. Razvitiye tvorcheskix sposobnostey shkolnikov v krujka stanshii yunix texnikov. – M.: 1987r.
4. Bosh qotir, yarat, sinab ko'r!: Qog'oz modellar to'plami: O'rta maktabning 4-8 sinf o'quvchilari uchun kitob/ [O.YE.Zamotin va boshq.]- 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashr. Tarj. – T.O'qituvchi, 1988y.
5. Vachevskiy M.A. Osnovi ratsionalizatorskoy i izobretatelskoy raboti. Kiyev, 1988-r.
6. Vorobyev A.I., Limanskiy S.A. Texnicheskoye konstruirovaniye i modelirovaniye. Uchebnoye posobiye dlya studentov IPF pedinstitutov. -T.: O'qituvchi, 1990.

MADANIYATLARARO MULOQOT VOSITASINING SHAKLLANISHIDA DIALEKTIK SO'ZLARNING O'RNI

Ismoilova Kamola,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi.

komilaismoilova725@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda madaniyatlararo muloqotni o'rganish hamda umuminsoniy qadriyatlarning rivoj topishi uchun tadqiqot olib borgan olimlarning fikrlari inobatga olingan va ularning ahamiyati haqida mulohaza olib borilgan.

Abstract. In this article, the opinions of scientists who conducted research for the study of intercultural communication and the development of universal values were taken into account and their importance was discussed.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo muloqot, qadriyatlar, mulohaza, umuminsoniy qadriyat, til, nutq, muloqot.

Key words: intercultural communication, value, reasoning, universal value.

Olimlar madaniyat atamasini turli nuqtayi nazardan izohlaydilar. Insoniyat tomonidan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish jarayoni oddiylilikdan murakkablikka, alohidalikdan umumiylikka ega bo'luvchi o'ziga xos jarayon bo'lib, uning o'tmishi va hozirgi ko'rinishi o'rtasida dialektik birlik mavjud. Forobiy o'z asarlarida madaniy bilim haqida ham fikr yuritadi. Uning fikricha, madaniy bilim, “shunday narsalarni o'rgatuvchi ilmi, uning yordamida shahar xalqlari va shaharlik bo'lmagan xalqlarni o'z ichiga olgan insonlarga xos bo'lgan barcha xislatlar” birlashtiradi.

Abu Nasr Forobiyning fikricha, madaniyatlilik – bu fozillik, aqliy kamolotga erishmoqlikdir. Shuningdek, Forobiy madaniyatlilik deganda, har bir kishi kasb-hunarli, teng huquqli, ular o'rtasida

farq bo'lmaydigan, har kim o'zi istagan kasb-hunari bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'lgan jamiyatni tushungan. "Madaniyat" so'zining etimologiyasiga e'tibor bersak, ushbu so'zning kelib chiqishi arablar turmush tarzida muhim rol o'ynaganligini guvohi bo'lamiz. Chunki qadimda Arabiston yarim orolida yashovchi qabilalar 2 xil turmush tarziga ega bo'lganlar. Cho'l hududida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar "badaviy"lar deb nomlangan bo'lsa, shaharda muqim yashovchi aholi madaniyat ("shaharliklar") deb yuritilgan. Bundan ko'rinadiki, "madaniyat" so'zining kelib chiqishida faqatgina shaharlarda yashovchi aholi, ularning savdo-sotiq, hunarmandchilik bilan kun kechirishi muhim rol o'ynaydi.

Agar "madaniyat" va "kultura" atamalarining qo'llanish tarixiga e'tibor bersak, "madaniyat" arabcha "Madina" so'zidan olinganligini va "shahar" degan ma'noni anglatishini ko'rishimiz mumkin.

"Kultura" so'zi esa yuqorida yozganimizdek, lotinchadan olingan bo'lib, parvarishlash, asrash degan ma'noni anglatadi.

Madaniyatshunoslik "kultura" (madaniyat) tushunchasiga ta'rif berishganida, E.Taylor singari madaniyatni ma'naviy hodisa sifatida olib qarash bilan birgalikda moddiy predmetlarni nazarda tutadilar.

Madaniyatlararo muloqotni shakllantirishda har bir shaxsning alohida ijtimoiy va psixologik xususiyatlarga ega ekanligini hisobga olish zarur. Madaniy muloqot har bir shaxsning o'ziga xos va shu bilan birga boshqa shaxslarga, boshqa millat vakillariga o'xshash ekanligini namoyon qilishga xizmat qiladi. Til o'rganish orqali shaxs o'z madaniyatini shakllantirishi, insoniy fazilatlarini takomillashtirishi, boshqa xalq madaniyatini tushunish orqali hozirgi davrda muhim bo'lgan tolerantlik fazilatlariga ega bo'lish mumkin.

Dialektologiyaning vazifalari:

- dialektologiya fanining makoni mahalliy sheva dialektik va lahjasi bo'lib, ularning fonetik, morfologik va leksik tomonlarini har tomonlama tafsif qilish;

- milliy tilning paydo bo'lishida va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni va shu milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash;

- shevalarning o'zaro munosabati, ularning adabiy til va qardosh tillarga bo'lgan munosabatini belgilash;

- shevalarning tarqalishiga ko'ra chegarasini aniqlash;

Umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini aniqlash orqali shevalarning ma'lum hududda tarqalish kartasini tuzish hamda tasnif qilish mumkin.

Insonning ham, millatning ham butun tajallisi tilda ifodalangandir. Til birgina aloqa vositasi emas, u milliy o'zlik, milliy san'at, adabiyot va madaniyatning asosida turadi. A. Navoiyning ta'biri bilan aytganda, "Til-elning boridir", millatning dunyo ayvonida yashab qolishi, milliy madaniyatning oyoqda turishi uchun kerakli ijtimoiy tarkibiy qism ham tildir. Tillarning yo'qolib ketishi globallashuv jarayondir. Hozir barchamiz bilamizki, ilm-fan, texnologiyalar asri. Biror bir mamlakatning o'z tilida zamonaviy texnologiyalar yaratilmasa u mamlakatning tili asta-sekinlik bilan yo'qola boshlaydi va undan tashqari xalqning hayotiga yangi texnologiyalar qatori yangi so'zlar ham o'zlashib keladi.

Hozirgi kunda globallashib kelayotgan muammolardan biri bu insonlar nutqidan adabiy tilning yo'qolishi. Shevalarning nutqda me'yoridan ortiq qo'llanilishi shu kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Ko'rishimiz mumkinki, ayni vaqtlarda jurnalistlarimiz nutqida ham adabiy til o'rnida jurnalist qaysi hududdan kelib chiqqan bo'lsa, shu hudud kesimida o'z shevasini qo'llaydi. Bu jarayon bora-bora barcha hududning o'ziga tegishli bo'lgan kanallarni ko'ra boshlash jarayoniga olib keladi. Ushbu jarayonni oldini olish maqsadida barcha televideniya xodimlari ish jarayonida adabiy tilda nutq so'zlashlari lozim.

Hozirgi kunda mamlakatimiz ko'pgina davlatlar bilan shartnomalar imzolamoqda. Bu esa ikki tomon uchun manfaatlidir. Delegatsiya rahbarlari bitim tuzish uchun yurtimizga kelganlarida mamlakatimiz, uning urf-odatlarini va an'analariga qiziqish bilan bir qatorda shevalari bilan ham tanishishadi. O'zbek xalqi shevalar-u lahjalarga boy xalq. Birgina hududning o'zida bir qancha shevalar mavjud. Kuni kecha xon "Xon atlas" festivali bo'lib o'tdi. Bu bizning milliyligimizni, o'zbekligimizni ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Algeo, John 1991. Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Sayadi, F. (2011, April). The Translation of Neologisms. *Translation Journal*, 16(2).<https://translationjournal.net/journal/56neologisms.htm>
3. Избицкая М.В. Современные тенденции в неологии: типология образования неологизмов и лексикографическая практика. Дисс.канд.филол.наук. – Иванова. 2020. – С. 56.
4. Maxmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. Bakalavriatning "O'qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani" bilim sohasi talabalari uchun darslik. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kugubxonasi nashriyoti –Toshkent. 2007. 188 b.

YOSH FUTBOLCHILARNI MUSOBOQALARGA PSIXOLOGIK TAYYORLASH USULLARI

Maxmarizayev Xurshid Otaqulovich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada futboldagi yangi va samarali usullarning paydo bo'lishi, futbolchilarning psixologiyasini yuksak darajada bo'lishi uchun kerak bo'ladigan omillar keltirilgan. Maqolada har bir futbolchi bir o'yin davomida jamoasining g'alaba qozonishi uchun ko'pgina tavsiyalar berilgan.

Abstract. This article contains factors that need new and effective methods in football, to be highly the psychology of the players. The article contains many recommendations for each player to win the team during a match.

Kalit so'zlar: futbol, g'alaba, o'yin, daraja, musobaqa, psixologik omil, usul, uslub, faoliyat.

Key words: football, victory, game, level, competition, psychological factor, method, style, activity.

Futboldagi yangi va samarali usullarning paydo bo'lishi, futbolchilarning psixologiyasini yuksak darajada bo'lishini talab etmoqda. Har bir futbolchi bir o'yin davomida jamoasining g'alaba qozonishi uchun ko'pgina harakatlarni bajarishadi. Bu esa yosh futbolchilarning psixologik jihatdan o'yinga yuqori darajada tayyorlangani, o'yin vaqtida o'zlarini tutishlari harakat faoliyatida yaqqol sezilib qolishi hammamizga ayon. Bu esa bugungi kunga kelib ko'pgina murabbiy va futbolga oid mutaxassislarni qiziqtirib keladi.

Psixika - bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Psixikaning turli shakllarda ko'rinishlari: psixik jarayonlar, psixologik holatlar, xususiyatlar mavjud bo'lib, psixik aks ettirish bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi, ya'ni shaxs individualligi orqali namoyon bo'ladi; shaxsning faoliyati jarayonida yuzaga keladi; atrofdagi voqelikni to'g'ri aks ettirish imkoniyatini beradi. O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqchiligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. O'z-o'ziga baho shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat "noadekvatlik effekti" deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, o'quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham (masalan, "halaqit berdi-da", "falonchi bo'lmaganida" kabi bahonalar ko'payadi). Ya'ni, nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar "oyog'i yerdan uzilgan", "manmansiragan", "dimog'dor" kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

– o'z-o'zi bilan muloqot (o'zini konkret tarbiya obyekti sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);

- o‘z-o‘zini ishonitirish (o‘z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo‘ysundirish);
- O‘z-o‘ziga buyruq berish (tig‘iz va ekstremal holatlarda o‘zini qo‘lga olish va maqbul yo‘lga o‘zini chorlay olish sifati);
- O‘z-o‘ziga ta’sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o‘zida ma’qul ustanovkalarni shakllantirish);
- ichki intizom – o‘z-o‘zini boshqarishning muhim mezon, har doim har yerda o‘zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korrektsiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat. [1]

Ijtimoiylashuvning mas’uliyat hissiga bog‘liq yo‘nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga muljallangan rejalarini amalga oshirishga tayyorligini ta’minlaydi. Maqsad va rejasiz inson – ma’naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o‘zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog‘liqligi bilan xarakterlanadi. Ularning shakllanishi va ongda o‘rnashishida ma’lum ma’noda ideallar ham rol o‘ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo‘lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo‘lib, o‘sha ideallar ob’yekti bilan shaxs imkoniyatlari o‘rtasida tafovut bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘smirning ideali otasi, u otasiday mashxur va el suygan yozuvchi bo‘lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo‘lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo‘yib, unga erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

Mazkur mavzuni yoritishda ishga oid ma’lumotlarni to‘plash uchun adabiyotlar manbalarni umumlashtirishga e’tiborimizni qaratdik. Olingan ma’lumotlar asosida yosh himoyachilarning harakatlarini amalga oshirishda psixologik jihatdan yo‘l qo‘yiladigan kamchiliklarni aniqlash uchun Samarqand shahridagi Olimpiya zaxiralari kolleji tarbiyalanuvchilari tanlab olindi. A. Akramov va R. Nurimov pedagogik kuzatishlarida, futbolchi o‘yin paytida futbolchining ruhiy holatini saqlash uchun, unga shunday kun tartibi belgilash kerakki, u, bir tomondan, sport rejimi talabiga qat’iy rioya qilsin, boshqa tomondan, rejimga qiziqarli, chalg‘itadigan tadbirlarni kiritish kerak. Masalan: jamoaviy sayrlar, kino-komediyalarni ko‘rish, sevimli musiqani eshitish, shahar tashqarisiga chiqish va boshqalar. Bunda o‘yinchilarning individual ishtiyoqi, didini hisobga olish lozim. [2-3]

A.Tolibjonov fikricha kuzatish natijalaridagi katta farqlar futbolchilarning musobaqa yuklamalarini tahlil qilishni qiyinlashtiradi va mutaxasislardan qayd etish usullarini standartlashtirishni talab qiladi. O‘yinchilarni bo‘ljak uchrashuvga tayyorlayotgan murabbiyning asosiy vazifasi futbolchilarda maydonga chiqish oldidan ro‘y beradigan ortiqcha asabning tarang-lashishini kamaytirish, ularda o‘z kuchiga ishonch jangovar holatini xosil qilishdan iborat. Shuni aytish kerakki, sportchilardagi ishonchining o‘ta ishonchga o‘tib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Chunki bu xotirjamlik hushyorlikni yo‘qotish va diqqatni susaytirishga olib keladi.[4]

A. A. Karimov, A. A.To‘laganov tomonidan keltirilgan tadqiqotlarda futbol musobaqalarini pedagogik kuzatish va tahlil qilish natijalari, mutaxasislarga yangi ma’lumotlarni taqdim etadi. Bu ma’lumotlarga asoslanib esa, hozirgi kun tendensiyalari aniqlanadi. Shunday kuzatish va tahlil qilish ishlari natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, bir qator e’tiborli jihatlar hozirda ko‘zga tashlanmoqda. So‘ngi yillar ichida futbolni rivojlanish tendensiyasi, texnik-taktik harakatlarni qisqa vaqt ichida bajarish, tez fikrlay olish va futbol maydonini har bir qarich yerida qat’iy kurash olib borish tomon rivojlanib bormoqda.[2]

Futbolchining psixologik tayyorgarligi musobaqa oldi davrida quyidagi bo‘lim yoki tarkibiy qismlardan iborat:

1. Raqiblar va oldinda bo‘ladigan musobaqa shart-sharoitlari haqida kerakli va ishonchli ma’lumotlarni yig‘ish.
2. Musobaqa boshlanguncha sportchining imkoniyatlari, mashqlangan holati haqida ma’lumotlarni to‘ldirish, aniqlash, kerak bo‘lsa ularni o‘zgartirish.
3. Musobaqada qatnashishdan maqsadni to‘g‘ri aniqlash.
4. Musobaqa jarayonini taxminiy programmalash, bo‘ljak musobaqaning shart-sharoitlarini modellashtirish va taktik rejaning yo‘nalishini aniqlash ehtimoli, ya’ni bo‘ljak musobaqa sharoitlariga mos keladigan taxminiy dasturning optimal variantini tanlash.

5. Musobaqada uchraydigan har xil darajali qiyin-chiliklarga (ayniqsa, to'satdan vujudga keladigan) to'qnashishga maxsus tayyorgarlik qilish va ularni yengish uchun maxsus mashqlar bajarish.

6. Yuz berishi mumkin bo'lgan ichki salbiy holatlar va tashqi muxit sharoitlarida o'z-o'zini boshqarish usullarini bashorat qilish.

7. Musobaqa boshlanguncha nerv-psixik holatni tetik saqlash usullarini tanlash, ishlata bilish va musobaqa vaqtida o'z-o'zini tiklay bilish.

Musobaqa sharoitini "modellastirish" – bu musobaqaga dastavval psixologik tayyorlashning muhim vositasidir. O'yinni modellastirish uchun murabbiy avval bo'lajak musobaqa sharoitini sinchiklab tahlil qiladi, ayniqsa, raqiblarni, tashqi muhitni (haroratni, tomoshabinlarning munosabatini, musobaqa o'tkaziladigan joyni va boshqalar).

Futbolchini psixologik tayyorlashning muhim muommosi - unda o'z emotsional holatini boshqara bilish ko'nikmasini takomillashtirish. O'z psixik holatini boshqara olishga o'rgatishni nafaqat musobaqaga tayyorgarlik vaqtida, balki yil mobaynidagi mashg'ulotlar siklida olib borish darkor. Shuning uchun murabbiy har bir mashg'ulotda ularni tayyorlash uchun o'z-o'zini tarbiyalash va boshqarish usullari yengishda katta ahamiyatga ega ekanligini chuqur tushuntirishi kerak va sportchilardan tizimli ravishda ushbu usullarni takomillashtirishni talab etishi zarur.

Bo'lajak o'yinga psixologik tayyorgarlik

Futbolchilar ayni uchrashuvga o'zi va raqib harakatlarini aniqlab, o'yinga tayyor bo'lganda, ularni o'yindan oldin dastlabki tayyorgarlik vaqtida o'yin to'g'risida o'ylash kerak emas. O'yinga tayyorlanishning boshqacha variantlari ham bo'lishi mumkin.

Musobaqaga sportchini psixologik tayyorlash amaliyotida bir qator usullar mavjud. Murabbiy ulardan kerakligini tanlab ishlatishi mumkin. Bo'lajak uchrashuvga nafaqat murabbiy, balki sportchining o'zi-o'zini tayyorlashi lozim. Buning uchun uchrashuv oldidan quyidagi usullarni ishlatishni o'rganib olishi kerak.

Bular:

- o'z-o'ziga ta'sir etish;
- o'z-o'zini ishlantirish;
- o'z-o'ziga dalda berish;
- o'z-o'ziga buyruq berish;

va hokazolardan iborat. O'yin oldidan, ayniqsa, ortiqcha qo'zg'alib ketadigan, muvozanatsiz o'yinchilar uchun autogen mashg'ulotlar keskin yordam beradi.[..]

Bo'limlar orasidagi dam olish vaqtida jamoani psixologik tayyorlash

Bo'limlar orasidagi vaqtda o'yinchilarni psixologik tayyorlashda murabbiyning to'g'ri ko'rsatma katta o'rin tutadi. Shuni ta'kidlash kerakki, agar murabbiy o'zini va salbiy start oldi holatlarini boshqara olmasa, ko'rsatma berishdan o'zini tutishi kerak, chunki uning salbiy holati o'quvchilariga tez o'tadi. Futbolchining irodasini u yoki bu harakatga safarbar etish uchun uning xarakter xislatlariga, nafsoniyatiga ta'sir etish yoki musobaqada qatnashishida jamoaga xos bo'lgan muhim motivlarni ishlatish ham mumkin.

Sportchilar bilan har xil miqyosdagi musobaqalarda ishlash tajribasi shuni ko'rsatdiki, maqsadga erishish vositalarga urg'u bermasdan, sportchining ongi natijaga yo'naltirilsa, maqsadga erishishda to'siq hosil bo'ladi.

Sportchining xulq-atvori va psixikasiga ta'sir etadigan har xil usullarni ehtiyotkorlik bilan, ularga moslashtirib qo'llash lozim. Agar o'yin reja bo'yicha o'tayotgan bo'lsa va o'yinni o'zgartirish zaruriyati bo'lmasa, unda murabbiy o'yinda qo'llanilayotgan taktikani o'zgartirishini hojati yo'q. Chunki o'yinchining ayni daqiqada o'yinga bo'lgan jangovar holatiga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan natijalardan bilish mukinki futbolchilar o'yin oldida o'zlariga bo'lgan ishonchni yanada oshirish uchun murabbiylar ularga psixik jihatdan dalda berishi futbolchilarda ruhiyatini ko'tarishi uchun bir qancha amaliy jihatdan yordam berishi kerakligi ko'rinib turipdi. Bunga, futbolchilarga o'yin oldidan yetarli darajada texnik-taktik harakatlarni egallay olmaganliklari hamda yetarli darajada jismoniy tayyorgarlikka ega emasliklari halaqt bermasligi ko'zda tutiladi. Undan tashqari harakatlanish faoliyatiga katta ta'sir etadigan holat aniqlandi. Olingan natijalardan bizga shu narsa ayon bo'ldiki, futbolchil psixik jihatdan tayyor bo'lmasligi uning harakatlarida kamchiliklar, o'yin vaqtida jamoaviy tashkillashtiriladigan hujumlarda o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qotishi namoyon

bo'lishiga olib keladi. Bu holatdan o'quv-mashg'ulot jarayonida murabbiylar e'tiborga olgan holda hujum harakatlarida futbolchilarga psixikasiga bog'liq bo'lgan mashqlarni joriy etsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Musoboqaga psixologik tayyorgarlikning asosi futbolchida o'yinga tayyorlik holatini yuzaga keltirish, ushbu holat o'yin jarayonida ham saqlanishi lozim. Biz quyidagi psixologik mashqlarni o'yin oldi futbolchilarni ruhiyatini ko'tarish uchun, murabbiylarimizga tavsiya qilamiz.

- o'ziga ishonch;
- oxirigacha kurashishga va g'oliblikni egallashga intilish;
- emotsional holatning yetarli darajada turg'unligi;
- o'z xatti-harakati, kayfiyati va hislarini boshqara olish;
- maqsadga erishish uchun hamma kuchni safarbar qilish qobiliyati.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abidov Sh. U. "Yosh futbolchilarning o'quv mashg'ulot jarayonini tashkil qilish va rejalashtirish". Uslubiy tavsiyanoma. O'zDJTI 2011-yil.
2. Akramov R. A., Talibjanov A. I. "Yuqori malakali futbolchilarni tayyorlash" Toshkent, 1994-yil, 125 bet.
3. Nurimov R. "Yosh futbolchilarni texnik va taktik tayyorlash". Toshkent, 2005.
4. Qo'shbaxtiyev I.A. Futbol mahorati sari. Toshkent, 1990-yil, 4-32 bet.

"AXLOQ" KATEGORIYASINING SHARQ VA G'ARBGA OID XUSUSIYATLARI

Maxmudova Malika Djamoliddin qizi,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti
malikamaxmudzoda@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada "axloq" so'zining etimologiyasi, uning Sharq va G'arbga oid bo'lgan xususiyatlari haqida so'z boradi. Shuningdek, Qadimgi Sharq hamda G'arb dunyosida "axloq"ning o'rni va farqlari, o'xshashliklari haqida fikr yuritiladi.

Abstract. In this article, we will talk about the etymology of the word "ethics" and its Eastern and Western characteristics. Also the place of "ethics", differences and similarities in the ancient and Eastern and Western worlds are discussed.

Kalit so'zlar: axloq, tarbiya, Qur'oni Karim, etika, subyektivistik manzara, axloqiy qarashlar.

Key words: morals, education, Koran, ethics, subjectivist landscape, moral views.

Inson yaralibdiki, u tabiatdagi boshqa jonzorlardan farq qilishi uchun etika va estetika qoidalariga asoslanib yashaydi. Axloqiy normalar esa o'z-o'zidan insonning kundalik turmush tarzi, odatlariga aylanib qoladi. Bu narsa esa Xudo tomonidan faqatgina insoniyatga ong ato etilganining yana bir isbotidir.

Xo'sh, axloq o'zi nima? Bilamizki, axloq so'zi arabcha tildan olingan "xulq" so'zining ko'pligi hisoblanadi. Bundan ko'rinadiki, barcha xulqlarning majmui axloq hisoblanarkan. Axloq bu insonning jamiyatga, insonlarga, ba'zida o'ziga bo'lgan munosabatidir. Nafsi yenggan inson komil inson, har qanday komil inson esa axloqli, boshqalarga o'rnak bo'ladigan insondir.

Dunyoda millatlar ko'p, ularda turli xil din, irq, elat, til bor. Ammo ularni bog'lab turuvchi yagona rishta axloq, ong va tarbiyaning mavjudligi hisoblanadi. Har bir xalq o'zining kelib chiqishi, urf-odatlariga tayanib axloq normalarini yaratadilar. Buning natijasida butun dunyo ikki mintaqaviy hududga, ya'ni Sharq va G'arbga bo'lingan.

Avvalo, Sharqdagi axloq normalari va ularning xususiyatlari haqida so'z yuritamiz. Chunki, ilk estetik qarashlar Sharq xalqlarida vujudga kelgan. O'rta Osiyo xalqlari zardushtiylik diniga e'tiqod qilib yurgan paytlardayoq axloqiy qarashlar mavjud bo'lgan. Ularning muqaddas kitobi "Avesto"da insonning axloqi va tarbiyasi hayotning eng muhim tayanchi ekanligi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Bundan shu ma'lum bo'ladiki, axloq haqida ilk qarashlar bundan 4-5 ming yil avval paydo bo'lgan. Bora-bora bu qarashlar takomillashib zamonga moslashgan. Bundan tashqari, yana bir qancha sharqdagi axloq bilan bog'liq bo'lgan manbalar bor. Masalan, Urxun-Enasoy bitiklari, mixxat yozuvi, Misr piramidalaridagi bitiklar, Xitoydagi Sin Shixuandi maqbarasidagi bitiklar. Mesopotamiyada

Xammurapi hukmronligi davrida axloqiy qonunlar majmui tuzilgan. U shu darajada shafqatsiz bo'lganligidan xalq orasida "siyoh qolib, qon bilan yozilgan qonun" nomi bilan atalgan. Miloddan avvalgi 5-4 asrlarda yashab ijod etgan Konfutsiy ham axloqiy qarashlar, qoidalarni targ'ib etgan. Uning fikriga ko'ra, "odamlar axloqiy munosabatlarda o'zidan yoshi katta bo'lgan insonlarni hurmat qilishi kerak. Odob tufayli yuksak fazilatlar shakllanadi va jamiyat ravnaq topadi." Bularning barchasi sharqdagi ilk estetik qarash namunalaridir.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, Sharq bilan birgalikda g'arb dunyosida, xususan, Yunoniston va Rimda ham axloqiy normalar eramizdan avvalgi yillarda rivojlangan. Misol uchun, Yunonistonning Sparta davlatida axloq normalari shu darajada qat'iy qo'yilganki, mazkur shahar aholisi o'z davrida harbiycha hayot kechirishgan. Bolalar va hatto ayollar ham bu normalarga amal qilishgan.

Asrlar o'tishi bilan G'arb ham, sharq ham madaniylashib borgan. Bu har ikki mintaqada ham dinning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. G'arbda 16-17-asrlarda renessans davri boshlangan. Bu davrda G'arbda axloq va madaniyat o'z taraqqiyotining cho'qqisiga chiqqan. Katolik dini ravnaq topgan, insonlar turmush tarzlari osonlashgan. Tabaqalanish natijasida har kim jamiyatdagi o'z o'rnini bilgan, shunga munosib axloqiy normalarga rioya qilgan.

Sharqda esa islom dinining kirib kelishi insonlarning hayotini tubdan o'zgartirib yubordi. Estetik qoidalar til va dinning o'zgarishi natijasida taraqqiylashdi. Insonlarning hayot tarzi Qur'oni Karim oyatlari hamda payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning aytgan so'zlari, bajargan ishlari asosida belgilab berildi. Madaniylashish, turmush tarzining yaxshilanishi, rivojlanish ravnaq topdi. Bu davrda bir qancha olimlar, ulamo-yu fuzalolar yetishib chiqdi. Ilm-fanga oid bir qancha asarlar yaratildi, izlanishlar olib borildi. Buning barobarida san'at, madaniyat, adabiyot ham rivojlandi, axloqiy asarlar ham vujudga keldi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Abu Nasr Farobiyning "Fozil odamlar shahri" asarlarini misol keltirish mumkin. Bunday asarlarni ko'plab mavjud.

XIV-XV asrdagi adabiy muhitda ham ko'plab etikaga oid asarlar yaratildi. Xususan, bu davrning yorqin vakillaridan biri Alisher Navoiy ham axloqqa oid bir qancha asarlari bor. Bunga "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub", besh dostonidan iborat "Xamsa"si va boshqa asarlarini misol keltirish mumkin. "Xamsa"ning "Hayrat ul-abror" asarining kirish bobidagi quyidagi qit'asi shoirning axloqqa oid qarashlarining yorqin namunasidir:

Kim, kuchuk birla xo'tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo'lur, dog'i eshak, bo'lmaslar aslo odami.

XVIII-XIX asrlarda G'arbdagi axloqiy qarashlarni ilgari surgan namoyondalarning yirik vakili germaniyalik Immanuel Kant edi. O'z asarlarini, asosan, axloqshunoslikka bag'ishlagan. Uning fikricha, axloq ijtimoiy hodisa emas, balki u ilohiy hodisa. Ya'ni axloq hayot davomida orttirilmaydi, u tug'ma bo'ladi. Lekin bu davrda ijod qilgan sharqlik ijodkorlar buning aksini yozadilar. Abdulla Avloniyning "tarbiyani farzand go'daklik chog'idan boshlash kerak. Dastlab uy tarbiyasi, so'ng maktab, madrasa tarbiyasini olmoq darkor" deydi. Demak, o'z-o'zidan ma'lumki, G'arb va sharqlik bu zamondosh ijodkorlarning fikrlari bir-biriga ziddir.

Hozirgi kunda ham G'arb, ham Sharqdagi axloqiy qarashlar turlicha. Buning sababi esa, tabiiyki, turmush tarzidagi farqlar, hayotning turlichaligidir. Zamonaviy G'arb falsafasi faqat olamning subyektivistik manzarasini yaratish bilan mashg'uldir. Sharq falsafasida esa doimgidek milliylik ustunlik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov.N, Hojiboyev.A, Jo'rayev.Sh "Sharq va G'arb falsafasi" o'quv qo'llanma. Toshkent. 2005.
2. Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq". Toshkent: "O'qituvchi", 1967.
3. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror".
4. Аристотель. Никомахова этика. Аристотель. Сочинения в 4-х томах, М., Мысл, 1983. с. 7.
5. Anthony Browne, "Focus: Race and Population: The Last Days of a White World", Observer, September 3, 2000. – P.17.

FANLARARO INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING KASB-HUNAR TANLASH KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

*Qurbonov Pardatursun Zaripovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Texnologiya fani konsepsiyasining asosiy maqsadi va rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari talablari asosida yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish masalalari yoritilgan.

Abstract. The article highlights the issues of professional orientation of young people, based on the main goal of the concept of science of technology and the requirements of priority areas of its development.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, texnologik savodxonlik, kreativ va tizimli fikrlash, ongli ravishda kasb tanlash, ijtimoiy munosabatlar, kasb-hunar tanlash kompetensiyalari.

Key words: skills of modernization, technological literacy, creative and systematic thinking, conscious choice of profession, social relations, professional competence.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 28 yilligiga bag'ishlangan bayram tabrigida "Yangi O'zbekiston maktab ostonasidan boshlanadi", degan g'oya asosida umummilliy ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga misli ko'rilmagan e'tibor qaratilmoqda. Ilm-fan, madaniyat va san'at, adabiyot, sport sohalarini rivojlantirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, yoshlarning ayniqsa, qizlarning iste'dod va qobiliyatini ro'yobga chiqarish borasida ham ko'p ishlar qilinmoqda. Bularning barchasi yurtimizda Uchunchi Renessans milliy taraqqiyotimizning yangi davr poydevorini yaratishga xizmat qiladi", deya ta'kidladi. Bu borada yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish masalasiga alohida e'tibor berish zarur. Bu borada o'quvchilarda texnologik savodxonlik, tanqidiy, kreativ va tizimli fikrlash, mustaqil qaror qabul qila olish, o'z intellektual qobiliyatlarini namoyon eta olish va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi hamda ongli ravishda kasb tanlashlari uchun zarur shart-sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining asosiy obyekti:

- umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-9 sinf o'quvchilari;
- oliy o'quv yurtlari talabalari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari;

- ishdan bo'sh shaxslar kutilayotganlar;

- ish qobiliyati cheklangan shaxslar;

Kasbga yo'naltirish – bu har bir individning o'ziga xos individual xususiyatlari va mehnat bozorining ehtiyojlarini hisobga olgan holda, o'z kasbiy o'rnini topishi uchun shaxsga ta'sir etishning ilmiy asoslangan shakl, usul va vositalar tizimidir. U insonning kasbiy qiziqishi va imkoniyatlari hamda jamiyatning aniq bir kasbiy faoliyat turiga ehtiyojlarining mutanosibligiga erishishga yo'naltirilgan.

Kasbga yo'naltirish – mohiyat va samaradorlikni baholash ko'rsatkichlariga ko'ra ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir. Kasbga yo'naltirishni hal etish vazifalari bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy, tibbiy-fiziologik va psixologik-pedagogik mohiyatga ega muammodir. Kasbga yo'naltirish insonning qobiliyati va iqtidorini maqsadli rivojlantirishda, uning kasb mahorati, ish qobiliyati va salomatligini asrashga imkon yaratadi hamda ijtimoiy himoyalash va uning bandligi sohasidagi davlat siyosatining muhim elementlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Kasbga yo'naltirish shaxsning mehnat salohiyatidan samarali foydalanish, uning ijtimoiy va kasbiy faolligini oshirish hamda majburiy ishsizlikning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Kasbga yo'naltirish tadbirlari inson tomonidan o'z kasbiy malakasini oshirishning qulay shakllarini izlash, ijtimoiy-iqtisodiy tashabbuskorlik, intellektual va mehnat mustaqilligini rivojlantiradi.

Yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlashga, uni har tomonlama va barkamol rivojlantirishning shart-sharoiti sifatida qaraladi. Bu shaxsning ma'naviy, aqliy, mehnat, estetik va jismoniy tarbiyasi, ya'ni barcha o'quv tarbiya jarayoni bilan uzviy birlikda amalga oshiriladi.

O'quvchilarni kasb tanlashga tayyorligini ko'rsatuvchi mezonlar:

- kognitiv (axborotga ega ekanligi);

- kasbga qiziqish mezon;

- amaliy mezon.

Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchi-yoshlar mehnat bozori to'g'risidagi bilimlarini kengaytirish, o'z karyerasini muvofaqqiyatli tashkil etish yo'llari haqidagi tasavvurlarini oshirish ularning mehnat bozorida raqobatga yetarlicha tayyor bo'lishiga olib keladi. Ko'pchilik yoshlarda bozor munosabatlari, o'zi egallayotgan kasb-hunar imkoniyatlari to'g'risida ko'proq xayoliy taassurotlar ustunlik qiladi. Amaliy kasbiy faoliyatga kirishib borishning birinchi davridayoq bu tasavvurlarning amalga oshmasligi natijasida yoshlarda hadiksirash, jur'atsizlik bilan bog'liq murakkab ijtimoiy-psixik holatni vujudga keltiradi.

Bu boradagi yuzaga kelgan masalalarning yechimini topishda kasb-hunarga yo'naltirilgan ta'lim imkoniyatlaridan kengroq foydalanish talab etiladi. Jumladan, kasb-hunarga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishda o'qitish maqsadlari va mazmuniga asoslangan Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari asos vazifasini o'taydi.

Kasbiy tarbiyaning davlat ahamiyatiga molik bo'lgan yana bir muhim jihati uni mamlakat miqyosida tashkil etish, nazorat qilish va boshqarish masalasidir, yani kasbga yo'naltirishning maqsad va vazifalariga asoslanib ishlab chiqilgan yagona davlat siyosati hamda joylaridagi shart-sharoit, amaliyotchi mutaxassislarning salohiyati hamda imkoniyatlaridan kelib chiqib, kasbiy tarbiyani yo'lga qo'yish, tartibga solish jarayonida ko'plab muammolar yuzaga keladi.

Ularni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Birinchidan, hozirgi paytda mamlakat xalq ta'limi va O'MKHT o'quv muassasalari tizimida kasbiy tashxis va kasbga yo'naltirish faoliyati bilan shug'ullanayotgan mutaxassislarning aksariyati yetarli malakaga ega emas.

Ikkinchidan, o'quv muassasalarida jumladan maktablarda kasbga yo'naltirish bo'yicha moddiy texnik bazani yetishmasligi.

Uchinchidan, Pedagog kadrlar tomonidan kasbga yo'naltirish bo'yicha loqayidligi va tajribasizligi.

To'rtinchidan, Kasb-hunarga yo'naltirishda asoslangan dars soatlarining kamligi.

Beshinchidan, Xalq-hunarmandlari bilan ta'lim muassasalari o'rtasida aloqalarning sayozligi.

Kelajakda kasb-hunarga yo'naltirish o'quvchilarni hayotda o'z o'rinlarini topishga yordam beradi. Milliy an'analarimiz qadriyatlarimiz va xalq hunarmandchiligining rivojlanishi va kelajak avlodga yetkazib berish hamda xalq hunarmandchiligini yo'qolib ketishidan saqlab qolish ko'zda tutiladi.

Xulosa. Buning uchun biz qanday yo'l tutishimiz kerak?

Oliy ta'lim muassasalari talabalariga sifatli ta'lim olish va sifatli ta'lim yetkazish ko'nikmalarini rivojlantirish. Maktab va kasb-hunar muassasalarida ta'lim beruvchi pedagog kadrlarga shart-sharoitlarni yaratib berish va moddiy texnik baza bilan ta'minlash. Xalq hunarmandlari bilan doimiy aloqani yo'lga qo'yish pedagog kadrlarning o'z kasbiga nisbatan mehr-muhabbati va qiziqishini uyg'otadi o'z kasbini sevgan pedagog dars davomida sifatli dars bera oladi.

Biz o'quvchi yoshlarga ta'lim berishda yuqorida keltirilgan qulayliklarni yaratib berish va amaliy mashg'ulotlarga jalb qilish orqali kasb ko'nikmalarini shakllantira olamiz. Shu asnoda o'quvchi yoshlarga amalda ko'rsatish va jarayonda jonli ishtirokini ta'minlash orqali yaxshi natijaga erisha olamiz. Bu esa milliy an'analarimiz va xalq hunarmandchiligining davomiyligini va rivojlanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi PF-5712-son farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son farmoni.
3. Avazbayev.A.I., Xudayberganova.M.E. Kasbiy kompetentlik umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonini yangi sifatga ko'tarish omili. Xalq ta'limi. Ilmiymetodik jurnal. 6-son 2020 yil. 24-29 betlar.
4. Avazbayev.A.I.,Jamaldinova.M.Texnologiya fanini "STEAM-ta'lim" yondashuvi asosida o'qitishning mohiyati va afzalliklari. Жамият ва инновациялар. (Общество и инновации- Society and innovations), Jurnal 2(5) 2021, 109-115 betlar.

GEOGRAFIK XARITALAR TARIXI

Xudoyorov Lochinbek,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Geografiya fani o'qituvchisi,

Normatova Nozima,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ma'lumki insoniyat hayotining yengil bo'lishida ko'plab yutuqlar qo'lga kiritilgan. Ular orasida biz xarita va uning inson hayotida tutgan beqiyos o'rni va ahamiyatini etirof etmaslikning imkoni aslo yo'q. Xarita yordamida inson bormoqchi bo'lgan joylari haqida oldindan tasavvurga ega bo'ladi.

Abstract. It is known that many achievements have been made to make human life easier. Among them, we cannot ignore the map and its incomparable role and importance in human life. With the help of a map, a person has an idea about the places he wants to go.

Kalit so'zlar: xarita, mappa, tabula, charta, chartes, xartes, doska.

Key words: map, mappa, tabula, charta, chartes, xartes, doska.

Xarita — Insoniyatning olamshumul kashfiyaotlaridan biri. Geografiya fanining kaliti, tili desak adashmagan bo'lamiz. Antik davrda xaritalar uchun maxsus atama bo'lmagan. Rim imperiyasida kartografik tasvirlarni "**tabula doska**" deb atashgan. Keyinroq ilk o'rta asrlarda xarita lotincha "**mappa**" (dastlab *poloto* qismi yoki *dastro'mol* ma'nosini anglatgan), **mappa mundi** (*dunyo xaritasi*) shaklida esa o'sha davrda Yerning barcha xaritalariga nisbatan qo'llanilgan. Kartografik tasvirlarga nisbatan "**xarita**" so'zi qo'llanilishi Uyg'onish davridan boshlangan bo'lib, lotinchadan "**charta**" (*varoq, qog'oz*) so'zidan olingan, o'z navbatida u qadimgi yunon tilidagi "**xartes**" (*papirusdan tayyorlangan qog'oz*) so'zlaridan olingan. Bu so'z ilk bor Portugaliyadagi XIV asrda tayyorlangan xaritalarda uchraydi. Xarita so'zi aslida lotincha "**chartes, xartes**" so'zidan olingan bo'lib, yozuv uchun mo'ljallangan papirus varog'i degan ma'noni anglatadi [Sabitova N.I., Saidkarimova Z.S. 2007. 18]. Zamonaviy xaritalar umumgeografik va mavzuli xaritalarga bo'linadi. O'z navbatida umumgeografik xaritalar masshtabiga ko'ra yirik masshtabli, o'rta masshtabli, mayda masshtabli xaritalarga bo'linadi. Mavzuli xaritalar biror-bir mavzuga taalluqli bo'ladi. Masalan: iqlim xaritasi, relef xaritasi, tuproq xaritasi va boshqalar.

Birinchi xaritalar qadimgi zamonlarda ya'ni tosh asrida juda sodda tarzda tuzilgan. Odamlar sayohatga chiqishgan, o'zlari yurgan yo'llarni eslab qolib yoki quyosh, yulduz, osmon jismlariga qarab yo'llarni belgilashgan. Borgan ko'rgan joylarining sodda eskizlarini tuzishga xarakat qilishgan. Bu xaritaning insoniyat uchun dastlabki ko'rinishlari edi.

Dastlabki saqlanib qolgan eng sodda kartografik tasvirlar eng qadimiylari "**Catal Huyuk**" Turkiya devoridagi shahar rejasini o'z ichiga oladi. Bu taxminan miloddan avvalgi 6200-yillarga tegishli, Maykopdan kumush vazadagi kartografik tasvir (*miloddan avvalgi 3000-yillar*), Mesopotamiyadan gil lavhalardagi kartografik tasvirlar (*miloddan avvalgi 2300-yillar*), Italiyadagi Valkamonikaning ko'plab petroglif xaritalari (*miloddan avvalgi 1900-1200 yillar*), oltin konlarining Misr xaritasi (*miloddan avvalgi 1400 yil*) va boshqalarni aytish mumkin [Vaxobov X. 2002. 27].

Bobildan yunonlar orqali G'arb dunyosiga 60 raqamiga asoslangan, bugungi kunda geografik koordinatalar ifodalangan kichik kichik sanoq sistemasi meros bo'lib o'tgan. Miloddan avvalgi VI asrdan boshlab qadimgi dunyoda xaritalar yaratish texnologiyasiga asosiy hissa qo'shganlar yunonlar, rimliklar va xitoyliklar sanaladi. Afsuski, o'sha davrning birorta ham yunon xaritalari saqlanib qolmagan va yunonlarning kartografiya rivojiga qo'shgan hissasini faqat matn manbalari - Gomer, Gerodot, Aristotel, Strabon va boshqa qadimgi yunonlarning asarlari va keyingi kartografik rekonstruksiya asosida baholash mumkin. Yunonlarning kartografiyaga qo'shgan hissasi xaritalar yaratishda geometriyadan foydalanish xarita proyeksiyalarini ishlab chiqish va Yerni o'lchashni o'z ichiga oladi. Qadimgi yunon olimi Anaksimandr birinchi geografik xaritani yaratuvchisi hisoblanadi deb ishoniladi. Miloddan avvalgi VI asrda yerni suv bilan o'ralgan tekis doira shaklida tasvirlab, o'sha paytda ma'lum bo'lgan dunyoning birinchi xaritasini chizdi. Qadimgi yunonlar Yerning sharsimon shaklini yaxshi bilishgan, chunki ular Oy tutilishi davrida uning yumaloq soyasini kuzatgan. Ufqdan kemalar paydo bo'lib, uning orqasida g'oyib bo'lganini ko'rgan.

Yunon astronomi Eratosfen (taxminan miloddan avvalgi 276-194 yillar) miloddan avvalgi III asrda globus hajmini aniq hisoblab chiqdi. *Eratosthenes* "**Geografiya**" kitobini birinchi marta "**geografiya**", "**kenglik**" va "**uzunlik**" atamalaridan foydalangan holda yozgan. Kitob uch qismdan iborat edi. Birinchi qismda geografiya tarixi yoritilgan; ikkinchi qismda Yerning shakli va hajmini, quruqlik va okeanlarning chegaralarini, Yerning iqlimini tasvirlaydi; uchinchi qismda Yer dunyoning qismlariga bo'lingan va sfragedlar - tabiiy zonalarning prototiplari va tavsifi berilgan. U Yer yuzining aholi yashaydigan qismini tasvirlovchi geografik xaritasini ham tuzgan. Yuqorida aytib o'tilganidek, *Eratosthenes* Yerning sharsimonligini isbotladi va globus radiusini o'lchadi. **Gipparx** (taxminan miloddan avvalgi 190-125 yillar) kartografik proyeksiyalar uchun meridianlar va parallellar tizimini ishlab chiqdi va ishlatdi.

Rim davri kartografiya asarlarining toj yutug'i **Klavdiy Ptolemeyning** (90-168) sakkiz jildlik "Geografiya bo'yicha qo'llanma" asari bo'lib, u yerda qadimgi olimlarning Yer va Koinot haqidagi bilimlarini umumlashtirib, tizimlashtirgan; kenglik va uzunlikdagi ko'plab geografik nuqtalarning koordinatalarini ko'rsatish; xaritalarni yaratishning asosiy tamoyillarini belgilaydi va 8000 nuqtaning geografik koordinatalarini beradi. XV asr davomida olimlar, sayohatchilar, savdogarlar orasida shu qadar mashhur bo'lganki, u 42 marta qayta nashr etilgan [Берлянт А.М. 1998. 31].

Ptolemeyning "**geografiyasi**" yuqorida aytib o'tilganidek, o'sha paytda mavjud bo'lgan Yer haqidagi barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Unga birlashtirilgan xaritalar katta aniqlik bilan ajralib turardi. Ularda darajalar to'plami mavjud. Ptolemey tuzgan dunyo xaritasini undan oldin hech kim yarata olmagan. Unda dunyoning uchta qismi tasvirlangan: Yevropa, Osiyo va Liviya (*o'sha paytda Afrika shunday nomlangan*), Atlantika (*G'arbiy*) okeani, O'rta Yer dengizi (*Afrika*) va Hind dengizlari tasvirlangan. O'sha paytda Yevropa va Shimoliy Afrikaning taniqli daryolari, ko'llari va yarim orollari juda aniq tasvirlangan. Bu parcha-parcha, ko'pincha qarama-qarshi geografik ma'lumotlar asosida qayta yaratilgan. Osiyoning unchalik mashhur bo'lmagan mintaqalari haqida gap ketmaydi.

Atlantika okeanining Hind okeanigacha bo'lgan 8000 (*sakkiz ming*) nuqtasi koordinatalari bo'yicha chizilgan. Ba'zilarining o'rni astronomik tarzda aniqlangan. Ko'pchiligi esa marshrutlar bo'ylab chizilgan. Xarita Sharqqa tomon cho'zilgan. Uning janubiy qismida noma'lum Yer deb nomlangan ulkan Qit'a tasvirlangan. Yevropa an'analardan qat'iy nazar, Xitoyda kartografiya rivojlangan. Mamlakatni rasmiy sur'atga olish va xaritalar tuzishga oid saqlanib qolgan eng qadimgi hujjat Chjou sulolasiga (*miloddan avvalgi 1027-221*) tegishli. Omon qolganlaridan eng qadimiy Xitoy xaritalari esa **Qin** (*miloddan avvalgi 221-207*) va **G'arbiy Xan** (*miloddan avvalgi 206*) davridagi **Fanmatang** qabrlaridan topilgan bambuk plitalar, ipak va qog'ozdagi xaritalar hisoblanadi). Sulolalar, shuningdek, G'arbiy Xan sulolasining **Mavangdui** xaritalari xarakter va detallarga ko'ra topografik xaritalarga qiyoslanadi. Aniqlik nuqtai nazaridan ular keyingi Yevropa xaritalaridan sezilarli darajada oshib ketishdi. Miloddan avvalgi II-asrdan boshlab xaritalar qog'ozlarda tasvirlana boshlandi va birinchi marta buyuk Xitoy astronomi va matematigi **Chjan Xen** (*milodiy 78-139*) tomonidan qo'llanilgan to'rtburchaklar koordinatalari asosida ishlangan. Keyinchalik, xitoylik kartograflar doimo to'rtburchakli koordinatalar tarmog'idan foydalanganlar. Oradan bir asr o'tib, Xitoylik kartograf **Pey Syu** koordinatalarning to'g'ri to'rtburchaklar panjarasidan foydalanishga asoslangan xaritalash tamoyillarini hamda geometriya qonunlari asosida masofalarni o'lchash tamoyillarini ishlab chiqdi. VIII-asrda Xitoylar tomonidan ixtiro qilingan. Kitob chop etish ularga jahon tarixida birinchi bo'lib xaritalarni chop etishni boshlash imkonini berdi. Birinchi saqlanib qolgan bosma Xitoy xaritasi 1155 yilga to'g'ri keladi.

Ilk O'rta asrlarda Yevropada geografiya va kartografiyaning tanazzulga uchrashi fonida arab kartografiyasi muvaffaqiyatli rivojlandi (*umuman, yunon madaniyati yevropaliklarga, asosan, arablar tufayli yetib keldi*). Arablar Ptolemeyning kenglikni aniqlash usullarini takomillashtirdilar. Ular Quyosh o'rniga yulduzlarni kuzatishdan foydalanishni o'rgandilar. Bu aniqlikni oshirdi. Bag'dodda, IX asrda avval Oromiy tiliga, keyin esa arab tiliga tarjima qilingan. Arab kartografiyasining gullab-yashnashi arab geografiya va kartografiyasi uchun **Idrisiy** (1100-1165) nomi bilan bog'liq bo'lib, u 3,5 x 1,5 metrli o'lchamdagi kumush plastinkada o'sha paytda ma'lum bo'lgan dunyo qismining xaritasini yaratgan. Kitob 70 varaqdan iborat bo'lgan. Arablar tomonidan tuzilgan boshqa xaritalar qatori **Idrisiy** xaritasining ham qiziq jihati shundaki, xarita tepasida janub tasvirlangan. X-XI asrlardan boshlab kompasning O'rta Yer dengizida tarqalishi va savdo kemalarining ehtiyojlari bu yerda XIII asr oxirida paydo bo'lgan. birinchi navigatsiya jadvallari - portolan diagrammalari yoki kompas jadvallari

deb yuritilgan. Kataloniya ularning vatani hisoblanadi. Portolan xaritalarida O'rta Yer dengizi va Qora dengizlarning qirg'oqlari batafsil tasvirlangan, ko'plab geografik nomlar ko'rsatilgan va bir qator nuqtalarda asosiy nuqtalar va oraliq yo'nalishlarning holatini ko'rsatadigan kompas panjaralari qo'llanilgan. Bundan tashqari, ularning ba'zilarida Daniyadan Marokash va Britaniya orollarigacha bo'lgan Atlantika okeanining qirg'oqlari tasvirlangan. XV asrning ikkinchi yarmida portolan jadvallariga kompas atirgullarining ko'plab tasvirlari joylashtirila boshlandi. Omon qolgan eng qadimgi portolan jadvali Piza xaritasi bo'lib, u XIII asrning oxiriga tegishlidir. XII asr oxiri va XIV asr boshlarida magnit kompasning kiritilishi bilan Yevropa kartografiyasida ma'lum bir inqilob sodir bo'ldi. Bizgacha yetib kelgan birinchi portolan 1296 - yilga to'g'ri keladi. Portolanlar faqat amaliy maqsadga xizmat qilgan va shuning uchun Yerning shaklini hisobga olishga unchalik ahamiyat berilmagan [A.M.Берлянта 2000. 13].

XV asrning o'rtalarida Buyuk geografik kashfiyotlar davrida kartografiyaga qiziqish ham kuchaydi. Muhim yutuqlar Kolumbgacha bo'lgan davr kartografiyalari - **Fra Mauro** xaritasi (*bu xarita, ma'lum ma'noda, tekis Yer tushunchasiga amal qilgan*) va "**Yer olmasi**" - nemis geografi Martin Bexaym tomonidan tuzilgan birinchi globus 1492 yilda Kolumb Amerikani kashf etgandan so'ng, kartografiyada yangi yutuqlarga erishildi - kashfiyot va tasvirlash uchun butunlay yangi Qit'a paydo bo'ldi. Amerika Qit'asining konturlari 1530-yillarga kelib aniq bo'ldi. Kartografiyadagi navbatdagi inqilob **Gerxard Merkator** va **Avraam Ortelius** tomonidan birinchi atlaslarning yaratilishidir. Shu bilan birga, Merkator fan sifatida kartografiyani yaratishi kerak edi. U kartografik proyeksiyalar nazariyasini va yozuvlar tizimini ishlab chiqdi. Va "**Atlas**" nomli xaritalar to'plami uchun 1595 yilda "**Atlas**" ni nashr etgan Flamand kartografi **Jerard Merkator** tomonidan kiritilgan. Orteliusning *Theatrum Orbis Terrarum* deb nomlangan atlas 1570 yilda nashr etilgan. Merkatorning to'liq atlas ularning vafotidan keyin bosilgan. XVI va XVII asr boshlarining barcha navigatorlari katta formatli xaritalarni tushuntirish matni bilan birga o'z ichiga olgan ushbu atlasdan foydalangan. Atlasning har bir xaritasi misga sinchkovlik bilan o'yib yozilgan va daraja panjarasi bilan ta'minlangan. Yarim sharlar xaritasida Eski va Yangi dunyo Qit'alari to'liq tasvirlangan. Ammo ularning konturlari hali haqiqatga to'g'ri kelmas edi. Xaritalardan biri janubiy materikga (*Magelaniya*) bag'ishlangan Janubiy qutb 40-50° S gacha, ikki marta tropikni kesib o'tdi va undan uzoqda edi. Janubiy Amerikada Magellan bo'g'izi *Tierra del Fuego* va Yangi Gvineya va uning yarim orollari sifatida tasvirlangan [Kraak, Menno-Jan and Ormeling, Ferjan 2002. 132].

1615 yilda **Snel** tomonidan triangulyatsiya usulini kashf qilinishi va asboblarni takomillashtirish - geodeziya, astronomiya va soatlar (*xronometrlar*) yaratildi. XVIII asrning muhim texnik yutug'i dengiz sathidan balandliklarni o'lchash va balandliklarni xaritalarda ko'rsatish usullarini ishlab chiqish edi. Birinchi topografik xaritalar XVIII asrda Fransiyada olingan. "**Katta chizma**" deb nomlangan Rossiyaning birinchi xaritasi, olimlarning fikriga ko'ra, XVI asrning ikkinchi yarmida tuzilgan. Biroq "**Katta chizma**" ham, uning keyingi to'ldirilgan va o'zgartirilgan nusxalari ham bizgacha yetib kelgani yo'q. Xaritaning faqat ilovasi - "*Katta chizma kitobi*" saqlanib qolgan. U o'z ichiga olgan qiziqarli ma'lumotlar aholining tabiati va xo'jalik faoliyati haqida, aloqa yo'llari sifatida asosiy yo'llar va daryolari, Rossiya davlati chegaralaridagi "*shaharlar*" va turli mudofaa tuzilmalari haqida ma'lumotlar berilgan. Demak, geografik xarita insoniyatning eng buyuk ijodidir. Bu atrofimizdagi dunyoni tushunish va o'zgartirish uchun ajoyib vosita bo'lib xizmat qiladi. Muhandis va tadqiqotchilar, geolog va agronomlar, olimlar va harbiylar unga murojaat qilishadi va har kim o'zini qiziqtirgan savollarga to'g'ri javob topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sabitova N.I., Saidkarimova Z.S. Dunyo tabiiy geografiyasi va topografiya asoslari. Uslubiy qo'llanma. O'zMU. 2007
2. Vaxobov X. Geografiya. O'quv qo'llanma. T.: Uzingomsentr. 2002.
3. Берлянт А.М. Карографический метод исследования. 2-е издание-М.: МГУ, 1998.
4. Геоинформатика: талковые словарь основных терминов (под. Ред.А.М.Берлянта). М.: МГУ, 2000.
5. Kraak, Menno-Jan and Ormeling, Ferjan. Cartography: Visualization of Spatial Data. Prentice Hall. USA. 2002. ISBN: 0-13-088890-7

SHE'RIYAT, MUSIQA – INSON RUHINING OZIG'IDIR

Vohidov Qobil Qodirovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedrası o'qituvchisi

Darhaqiqat, she'riyat musiqa – inson ruhining ozig'idir. Binobarin, she'riyat hamda milliy musiqa ko'p asrlar davomida ajdodlarimiz boy ma'naviyatning, teran tafakkurning, barkamol ma'naviyatning sadolaridagi jonli ifodasi va ayni paytda yangi, buyuk davlat bunyodkori bo'lish jamiyatimizning ruh quvvati va jon ozig'idir.

Taniqli shoir Normurod Narzullayev o'zining sherlar to'plamida shunday deb yozgan edi:

Kimga obi-havo kerakdur
Kimga narxi-navo kerakdur
Sizga nima darkor bilmadim
Menga qo'shiq navo kerakdur

Ha, azizlar, qo'shiq navo hammaga kerak. Hayotingizni kuy-qo'shiqsiz tasavvur qila olmaysiz. Har qanday qo'shiq yaralaganda she'r she'riyat bilan birgaligi hisoblanadi.

Ayrim she'rlarni qayta-qayta o'qivergan sari o'z-o'zidan kuy yaralib qo'shiqqa aylanib ketadi.

Har qanday qo'shiqni yaratilishida ritm o'lchov, temp asosiy vazifalarni bajaradi. Ana shu ritmni o'lchovini asos qilgan holda yaratiladigan kuy-qo'shiqlarga barmoq vaznida yozilgan she'rlar qo'l keldi. Ayrim aruz vazniga yozilgan she'rlarni qo'shiq qilish mumkin, ammo uni barmoq vazniga aylantirib qo'shiq qilinsa yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Men o'zim aruz vaznida kamroq barmoq vaznida esa ko'proq ijod qilaman. Men yaratgan qo'shiqlarimda deyarli hammasi barmoq vaznida yozildan. Men o'zim musiqa ashula o'qituvchisi bo'lsam-da, she'riyatga bir muncha qalam tebratib turaman. Men shoirlikka davogar emasman, ammo ilhom kelganda yozilgan she'rlarga kuy bastalab bir qancha qo'shiqlar yaratdim. O'zim yozgan she'rlardan tashqari boshqa shoirlar she'rlariga xam musiqa bastalab uni o'quvchi xamda talabalarga o'rgatdim.

Buning uchun, albatta, insonga ilhom kelishi sabab bo'ladi. Adiblar aytganidek:

Ilhom, shoirlarda degan gap bekor
Har ishning o'z gashti o'z ilhomi bor
Agarda ilhomi kesmasa zargar
Uzukning ko'ziga qo'yolmas gavhar.

Mening ham ilhomim jo'shib ketgan paytda sher yozishga kirishib ketaman, uni qayta-qayta o'qib yanada ilhomlanaman. so'ngra miyamda musiqa ohanglari aylana boshlaydi va men ularni notaga tushira boshlayman. Kuy qo'shiqlar tayyor bo'lgandan so'ng uni kimgadir o'rgatgim kelaveradi. Biror kimga o'rgatsam shunday ko'nglim taskin topadi.

Men 1973-yildan beri ijod qilib kelaman, Ijodimning ko'proq qismi vatanni madx etuvchi she'rlar va qo'shiqlardir. Qolgan qismi bolalarga va ularni tarbiyasiga oid she'r va qo'shiqlardir.

Men o'zbek xalq cholg'u asboblariidan rubob, dutor, tanbur, doira, g'ijjak, nay, va hokoza asboblarni chalishini yoshlik chog'imdayoq mukammal o'rganganim uchun xozirgi kunda ular menga as qotmoqda. Bu cholg'u asboblarni o'zgalarga o'rgatgan vaqtimda o'zimni eng baxtli inson deb xisoblayman. Yaqinda davlatimiz tomonidan musiqa sa'natiga oid uni sevib o'rganish har bir kishi uchta cholg'u asbobini chalib o'rganish, hech bo'maganda bitta milliy cholg'u asbobini bilishi shartligi haqida qaror qabul qilindi. Bu biz kutgan xalqimiz kutgan qaror edi. Buning zamirida juda kata ishlar yotishini xalq faravonligi yaxshilarni ma'naviyatli ma'rifatli aylashga, insonlarni bir – biriga ezgulik va yaxshilik ulashish, yaxshi kayfiyat ulashish bilan ishlash va yashash xamda yaxshi dam olishga chorlab turadi. Bu qarorni Zamirida insonlarni bir-birlariga yaxshilik ulashish o'zaro xurmat insof diyonat adolat ustuvorlik qilish yotadi. Shu bilan birgalikda milliyligimizni mustahkamlashga katta ta'siri borligi barchaga ma'lum.

Musiqa bilan shug'ullangan uni o'rgangan inson hech vaqt jinoyatga qol urmaydi. U vatanga sodiq inson ota-onaga, opa-ukaga, do'stlarga mehribon inson bo'lib kamol topadi.

Bunday insonlar olamshumil fikr hamda yaxshi va yaxshilik his tuyg'ularga ega bo'lgan komil inson bo'lib shakllanadi. Bu dunyoda kim qanday yashashini bilolmaydi. Insonga berilgan umrni fayzu-barokatli qilib yashab o'tish, inson bir-birini qo'llab quvvatlab, bir-birlariga faqat yaxshilik qilib

yashashlarini istab qolaman va quyidagi she'rlarni havola qilaman. Meni shiorim yaxshilik qilishdan iboratdir:

*Yashayabsan yaxshilik qil qadrdonim
Dunyo kengdur, kimlarningdur ko'ngli yarim
Qulog'ingga abad bo'lsin shu so'zlarim
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Yaraldingmi, bir kun o'lib ketmog'ing bor.*

Ha qadrdonlar bu dunyoda hech kim hech qachon hech kimga yomonlikni ravo ko'rmasligi kerak. Birovga yomonlik qilinsa albatta bir kuni o'zi tushadi. Buni o'quvchilarga ham talabalarga ham o'qtirib bormoq lozim.

*O'zgaga choq qazib qo'yib, o'zing tushsang
Aybim yo'q deb tiniq suvdan tiniq chiqsang
Baliqman deb yolg'on so'zlab suvda cho'ksang
Taqdiringda bitganini qilma inkor
Bir kun to'rda yo qarmoqda ilinging bor*

Xa azizlar hayot shunday murakkab. Turmush qurgandan so'ng albatta to'lguncha qo'shaqarib yashash barchaning orzusi bo'lmog'I lozim. Jamiyatimizda ayrim insonlar ham uchrab turadi. Arzimagan narsalarni deb mol dunyoni deb bir birlaridan juda juda xafa bo'ladilar. Shu joylarida men demoqchimanki,

*G'alvirga suv solishingni foydasi yo'q
Ahmoqqa so'z aytishingni foydasi yo'q
Ko'ngil qo'yib sevimli qoidasi yo'q
Taqdiringga bitganini qilma inkor
To o'guncha qo'shaqarib yashashing bor.*

Xa qadrdonlar har kim har xil toifada yashab o'tadi. Kimdir aqilni ishlatib kimdir ishlatmaydi, yoki ishlatib olmaydi. Kimdir olov kabi yonib yashaydi, kimdir faqirona yashaydi. Kimdir moddiy boy, kimdir ma'naviy boy bo'lib yashaydi. G'am orqasidan quvonchli kunlar albatta bo'ladi.

*Quvonch hamda g'am kunlar ham o'tib ketar
Kimdir qasr kimdir kulba qurib o'tar
Kimdir yig'lab, kimdir davron surib o'tar
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Olov bo'lib qancha yonma, sunmog'ing bor.*

Xa qadrdonlar inson doimo halol ishlab, halol yashab, sabr qilmog'I darkor. Saxiy boylarga havas qilib yashashi kerak. Hasaddan foyda yo'q. Boriga shukur qilish yaxshi.

*Halol ishlab, halol yashab shukur qilsang
Saxiy boyga havas ila ixlos qilsang
Shu havaslar o'sha boydan o'tib ketsang
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Olloh senga biringga ming berari bor.*

Xa azizlar har kim ro'zg'orini o'zi boshqaradi. Chetdan kelib hech kim boshqarmaydi. Har kim o'z sog'ligini o'zi asrab yurmog'I kerak.

*Ro'zg'oringga begonalar bosh bo'lmag'ay
Kesak qancha qotsa hamki tosh bo'lmag'ay,
Kun bitmasa azroil ham yosh o'lmagay.
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Gulladingmi bir kun xazon bo'lishing bor.*

Xa inson bu dunyodan o'tsa albatta uning qilgan yaxshiliklari qoladi. Uning nomi hech qachon o'chmagay.

*Bu dunyoni payoniga yetib bo'lmas
Bu dunyodan barcha o'tar qolib bo'lmas*

*Yaxshi ketsa mudom uning nomi o'chmas
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Loydan bo'lding va yana loyga yotmog'ing bor.*

Xa qadrdonlar bu hayotda har bir inson vada berib uni bajarmasa uni oqibati nima bo'lishi bizga ayon.

*Vada berding bajarmading beburd bo'lding
Bu hayotdan noming o'chib nobud bo'lding
Va nihoyat ko'rmaganing tobut ko'rding
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Yolg'onchini yomonlarni eslash bekor.*

Xa azizlar inson bir biriga qasd qilib yashamasligi kerak. Agar yomon bo'lsa, uning jazosini olloh bergay.

*Qasd qilmagin birovlariga, ollohga sol
Olloh o'zi ko'rsatadi, sen bilib ol
Bazi inson go'yo darxt, mevasi bol
Ammo meva qilmaydi tol
Loyiq ishlar qilib yasha, sen bermalol
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Olloh bir kun farzandni ham bermog'i bor.*

Xa birodarlar men ushbularni xalqdan to'plab yozib shu orqali yoshlarni to'g'ri yo'lga boshlashni, hushyor bo'lib bilim olib, ta'lim tarbiya olib kelajakda vatanimizga foyda keltiradigan bo'lishlikni, hozirgi yaxshi hayot kunlarimiz yanada borligi haqida gapirib, so'zimni yakunlamoqchiman.

*Qobil yozdi ushbularni xalqdan to'plab
Qaror qildi sher yozmoqni obdon o'ylab
Ko'ngli to'ldi, bir piyola choyni ho'plab
Taqdiringga bitganini qilma inkor
Egri yurma to'g'ri yurgin hushyor zinhor
Yaxshi hayot, yaxshi kunlar yanada ham bor.*

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA XORIJ TAJRIBALARI

Quysinova Shahlo Nasim qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(Maktabgacha ta'lim) yo'nalishi I-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning savodxonligini xorij tajribalari asosida rivojlantirish va Yaponiya, Koreya va Angliya davlatlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning savodxonlikni oshirishda amalga oshiriladigan tajribalar haqida ma'lumotlar berilgan.

Abstract. This article provides information on the development of preschool children's literacy based on foreign experiences and the experiments carried out in Japan, Korea and England in improving the literacy of preschool children.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tarbiyachi, savodxonlik, xorij tajribalari, Yaponiya, Koreya, "Nuri" dasturi.

Key words: preschool education, literacy, foreign experiences, Japan, Korea, "Nuri" program.

Chet mamlakatlarda o'sayotgan avlodning qay tarzda tarbiyalanishga qiziqish qadim davrlardayoq mavjud edi. Yunon tarixchisi Gerodot Bobil va Misrda yoshlar tarbiyasiga oid hikoyalar aytgan bo'lsa, Rim tarixchisi Tassit 12 qadimgi german qabilalariga oid o'ziga xos xususiyatlarni qayd etib o'tgan edi. O'sha davrlardayoq, mamlakatlarning yosh avlodni tarbiyalash ishlarini yaxshilashda

qo'shni mamlakatlar tajribasidan foydalanish maqsadi tez-tez ko'rib turgan. Vatanimiz ta'lim tizimi, ayniqsa maktabgacha ta'lim sohasida keng qamrovli islohotlarni hamda qayta qurish ishlarini amalga oshirishdek murakkab jarayonni boshidan kechirmoqda. Ulardan ko'zda tutilgan maqsad – maktabgacha ta'lim faoliyatini tubdan yaxshilash, uning insonparvarlik tamoyillarini rivojlantirish, shu asosda o'quv-tarbiya ishlari mazmunini, uning shakl va uslubini kompleks yangilash va yanada takomillashtirishdan iboratdir. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishning muhim shartlaridan biri rivojlangan mamlakatlar maktabgacha ta'lim tajribalariga munosabatni tubdan o'zgartirishdir va uni mamlakatimizga tatbiq etishdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli, 2017-yil 30-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli Farmoni, 2017-yil 9-sentabrda «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3261-sonli qarori, shuningdek Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 18-iyunda 1-mh sonli "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari" hamda "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturini amalda joriy etish, shu asosda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari malakasini oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda ularning kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borishni nazarda tutadi. Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish yuzasidan farmon va qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017- 2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2016-yil 29-dekabrda PQ – 2707 -sonli, «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2017-yil 9-sentabrda PQ – 3261-son qarorlari, «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora - tadbirlari to'g'risida» gi 2017 - yil 30-sentabrda PF-5198- sonli Farmoyishi shular jumlasidandir. Xorijiy mamlakatlarda maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatini bir qator davlatlar misolida ko'rib chiqamiz.

Yaponiya - juda tez rivojlanayotgan davlat bo'lib, bu hol asosan yaponlarning tabiatan mehnatsevarlik va ishbilarmonligi bilan bog'liqdir. Dunyodagi barcha yangiliklar va yuksalishlar sari intilish, eng so'nggi yutuqlardan foydalanish va ularni yanada rivojlantirish - bu yapon xalqining azaliy milliy odatlariga aylanib qolgan. Maktabgacha tarbiya odatda oiladan boshlanadi. Har bir ota-ona farzandini puxta bilim egallashi uchun o'z ustida ishlab bolasi uchun kerak bo'ladigan o'quv dasturlarini puxta egallab oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bilim olishiga alohida e'tibor qaratiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bilim ko'nikmalarini shakllantirish uchun har yili ota-onalar 2-3 tagacha kitob sotib olib bolalariga bu kitoblarni o'qib berishadi va o'rgatishadi, bundan tashqari 40 dan ortiq jarida(jurnal)larga obuna bo'lishadi. Yaponiyada maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarning bilim olishiga alohida e'tibor berishadi, chunki psixologlarning ta'kidlashicha, 7 yoshgacha inson bilimlarini 70% ni, qolgan 30% ni butun qolgan umri davomida o'zlashtirar ekan. Yaponiyada bolalar maktabga borganiga qadar o'qishni, yozishni, oddiy hisoblashni o'rganishi lozimdir. Yapon ayollari uchun onalik birinchi o'rinda turadi. Ko'pgina yapon ayollarining aytishlaricha, bola tarbiyasi – ularning hayotlarining maqsadlaridir. Yaponlar bolaning erta voyaga yetishi tarafdoridirlar. Turli yoshlarda tarbiyaning turli muammolariga urg'u beradi. Masalan, 1 yoshda – o'ziga ishonch hissini uyg'otish, 2 yoshda – amaliy san'at qo'l mehnatini ko'rsatish, 3 yoshda – burch hissini tarbiyalash, 4 yoshda – yaxshilik va yovuzlikni farqlashga o'rgatish, 5 yoshda – liderlik hislatlarini tarbiyalash, mustaqillikka, reja tuzish va ularni bajarishga o'rgatish. Yaponiya bog'chalariga 3-5 yoshdagi bolalar qabul qilinadi. Bolalar bog'chalarining maqsadi bolalarning aqliy va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish, mustaqillik va jamoat bilan ishlay olishi moslashish, jamiyat hodisalariga to'g'ri munosabatda bo'la olishni o'rgatishdan iborat. Shuningdek, og'zaki nutq, so'zlarni to'g'ri qo'llashni o'rgatishga ham katta e'tibor beriladi. Bundan tashqari Yaponiya maktabgacha ta'lim muassasalarida fuqarolik hissini shakllantirish eng asosiysi va 1-bosqichi hisoblanadi va shu orqali yapon bolalariga vatanga nisbata kuchli his uyg'otish, mustaqil faoliyat, jamoaviy ong ko'nikmalarini shakllantirib boriladi. Yaponiyadagi MTM larda tarbiyaning eng muhim vazifasi bolani gapga quloq soladigan kattalar gapini bo'lmaydigan va hushxulq etib tarbiyalashdir. Yaponlar oilasida bola tarbiyasi haddan ziyod yumshoq bo'lib bolaga kamdan kam biror narsani ta'qiqlashadi. Ammo ko'cha-ko'yda tanimagan begona odamlar bilan iloji boricha kirishimlilik bilan gaplashish o'rgatiladi. Shuning uchun

bog'chada ko'p marotaba virtual hayotdagi tanishuvlar, maner tarbiyasi o'rgatiladi. Bolalarga etiket normalari, ularni qachon va qanday sharoitda qo'llash o'rgatiladi.

Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlarida sodir etilgan atom bombasi portlashining oqibatida mamlakat katta talofat ko'rdi. Bu davrdan keyin Yaponiyada bolalar maktabgacha ta'lim yoshidan boshlab urush, uning oqibatlari, o'lim haqida tushuncha berib boradilar. Urush hamda o'lim tematikalari yapon bog'chalarida bolalarni tinch hayot, tinchliksevarlik haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, bolalarni turli irq'larga mansub inson tanalarining rangi, milliy kiyimlari, tili, salomlashish shakllari, milliy o'yinchoqlari bilan tanishtirish;

Ikkinchidan, boshqa davlatlarning kunlik hayot tarzini ularning milliy taomlari, hayvonot va o'simlik olamini xorijiy davlatning ta'lim muassasalari bilan hamkorlik o'rnatib yoki mehmonlar taklif etish orqali o'rganish;

Uchinchidan, usullarni qo'llash. Tarbiyachilar audiovizual vositalar va hikoyalar o'qib berish orqali odamlarning oziq-ovqat va dori-darmon vositalarining yetishmovchiligidan hayotdan ko'z yumayotganligi haqida tushuncha beriladi. Bolalar rojdestvo bayrami oldidan o'zlarining yig'ib qo'ygan pullarini va oziq-ovqat, dori-darmonlar yig'ilgan qutilarini kambag'al davlatlarga jo'natish uchun yig'ishadi. Eng hayratlanarli holatlardan biri, bolalar tarbiyachilari bilan birga qaynatilgan guruch suvini oladilar va uni iste'mol qiladilar. Buning sababi kambag'al oilalar qanday taom iste'mol qilishlari amalda ko'rsatib beriladi.

To'rtinchidan, bolalarni urush olib keladigan baxtsizliklar haqida ma'lumot berish. Bolalarga urush olib keladigan baxtsizliklar haqida tarbiyachilar kechki vaqtlarda olov atrofida suhbat olib boradilar. Suhbatga bolalarning buvi va buvalari ham taklif etiladi. Ular bolajonlarga urush va uning oqibatlari haqida aytib beradilar. Suhbatdan so'ng bolalarning tinchlikning qadr-qimmatini haqidagi fikrlar tinglanadi. Tarbiyachi bolalarga ikkinchi jahon urushi natijasida halok bo'lgan fillar haqida kitoblar o'qib beradilar. Bolalar ekskursiya kunlari Yaponiyada mavjud bo'lgan zooparklardagi qabrlarni ziyorat etadilar. Zooparkdagi boshqa fillarga esa ular uzoq umr tilab maktub yozadilar. Ba'zi vaqtlari bolalar tarbiyachilari bilan birgalikda dunyodagi urushlarni to'xtatishni iltimos qilib maktub yozadilar va uni xalqaro tashkilotlarga yuboradilar.

Koreya maktabgacha ta'lim tizimida bolalar ta'limi va tarbiyasi turli xildagi mukammal tuzulishdagi maktabgacha ta'lim muassasalarida olib boriladi. Janubiy Koreya maktabgacha ta'lim muassasalari bolalarni maktabga har tomonlama barkamol shaxs etib tarbiya berishni, bolalarga nazariy bilimlar emas, aksincha, ularni har tomonlama shakllantirish, jismoniy sog'lom va emotsional shakllangan, o'ziga ishongan qilib tarbiyalashni maqsad qilib qo'ygan.

Koreya hukumati —Nuri (koreys tilida —dunyo degan ma'noni anglatadi) ta'lim dasturini 2012-yilda barcha ta'lim muassasalaridagi 5 yoshli bolalarga ta'lim va tarbiya berish tizimiga tatbiq etilgan. Keyinchalik, 2013-yilda Nuri ta'lim dasturi 3-4 yoshdagi MTM tarbiyalanuvchilarini ham qamrab oldi. Nuri o'quv dasturining maqsadi: 3-5 yosh oralig'idagi bolalarning har tomonlama rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ularda jamiyatning mas'uliyatli fuqarosi bo'lishga yetaklovchi tamoyillarni shakllantirishga qaratilgandir va bu dasturning vazifasi bolalarni jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish va ularda hayot davomida sog'lom turmush tarziga rioya qilish odatini shakllantirish, o'zgalar bilan muloqot qila olish va munosabatlar o'rnatish olishga qaratilgan. Koreya davlati o'quv faoliyatiga katta e'tibor qaratgan maktabgacha ta'limdan toki oliy ta'limgacha bo'lgan jarayon davlat va ota-onalar tomonidan nazoratga olingan. Har bir jarayon bolaning o'zlashtirish jarayoniga uning bilim, ko'nikmalarni egallashida o'qituvchi tarbiyachilarni maxsus testlar orqali ishgah olinadi. Bundan tashqari Koreyada MTMlari uchun Maktabgacha ta'lim federatsiyasi ham tashkil etilgan.

Angliyada maktabgacha ta'lim muassasalari maktab nomi bilan atalsada (—Nursery school ya'ni yasli maktab) uning vazifalari bog'chalarnikiga o'xshash hisoblanadi. Bog'chalarda ta'lim-tarbiya 2 yil davom etadi va guruhlar 2 ga bo'linadi. Birinchi guruhda keyingi ikki yilda maktabga chiqadigan bolalar, ikkinchi guruhda esa endigina yaslidan o'tgan bolalar ta'lim oladi. Biz britaniyaliklarni o'z ustida individual ishlaydigan xalq deb taniganmiz. Shu bilan birga jamoa uchun qayg'uradigan millat hisoblanadi. Bolalarga jamoaga birlashish va millat uchun qayg'urish aynan MTM da shakllanadi. Bolalar bog'chasi, maktab va ota-onalarning ta'lim-tarbiya jarayonida muhim omil ekanligini hisobga olib, ularni tarbiya jarayoniga jalb etadilar. Kattalar yosh bolalar tomonidan

beriladigan eng oddiy savollarga ham befarq bo'lmaydilar. Ota-onalar farzandlarining kichik yutuqlarini ham maqtab, qo'llab-quvvatlaydilar. Bu bolalarni o'ziga yuqori baho berishini hamda o'ziga ishonch hissini tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Bunday tarbiya olgan angliyalik bolalar kelajakda har qanday kishilik jamiyatiga moslasha olishiga va hayotda yuz beradigan har qanday qiyin vaziyatlarni oson yengib ketishiga ishonadilar. Bog'cha tarbiyachilari 3 yoshga to'lib bo'lgan bolalarning fikrlarini hisobga olmasdan hech qanday qaror qabul qila olmaydi. Angliya tarbiyachilari yoki enagalari hech qachon bolalarni o'zlarini yolg'iz maydonchada tashlab ketmaydi. MTM da asosiy qoidalaridan biri, o'yin jarayonidan so'ng xona tartibga keltiradi. Bunda tarbiyachi va bola birdek ishtirok etadi. Odatda —Nursery schooll da bolalar qo'shiq kuylashni, she'r o'qishni, raqsga tushishni o'ganadilar. Kichik yoshdagi bolalar esa mayda motorikani rivojlantiruvchi mashqlarni bajarish hamda abstrakt tasavvurlarini oshirishga xizmat qiluvchi o'yinlarni o'ynashadilar. 3 yoshdan yuqori bo'lgan bolalar uchun o'qish, yozish va chet tillarini o'rgatish boshlanadi. Angliyadagi 2,5 yoshdan yuqori bo'lgan bolalarni jazolash oddiy so'zlar bilan tanbeh berish yoki tinchgina xona burchagiga o'tkazib qo'yishdan iborat. Undan kichik yoshdagilarga esa umuman jazo qo'llanilmaydi. Kichik yoshdagi bolalarni tinchlantirish uchun tarbiyachilar shunchaki ularning e'tiborini boshqa qiziqarliroq narsaga jalb etadilar. Agar tarbiyachi bolani tarbiyalay olmasa bolaning ota-onasi bilan ish olib boradi

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, xorijiy davlatlardagi maktabgacha ta'limning asosiy ikki maqsadini ko'rish mumkin, ularning birinchisi bolalarga xorijiy tillarni o'qitish bo'lsa, ikkinchisi ularni jismonan, ruhan, aqlan sog'lom rivojlantirishdir. Chunki tadqiqotlar natijasi 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar ham aqlan ham jismonan rivojlanishning asosiy va birinchi bosqichi deb ko'rsatishidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda savodxonlikni oshirishda bo'lajak tarbiyachilar quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim;

- Ovoz chhiqarib o'qishi; kitoblarni o'qib berishda bolalarga muntzam ravishda ovoz chiqarib o'qishi. Bu ularning so'z boyligi, tushunish va o'qishga bo'lgan muhabbatini rivojlantirishga yordam beradi. (yaponiyada maktabgacha yoshdagi bolalarda ota-onalar shu usuldan foydalanishadi va bu til o'rgatish jarayonida ham asosiy omil)

- Bolalarni qofiya o'yinlari tovushlarni moslashtirish va til tovushlariga e'tibor qaratishga asoslangan o'yinlarga e'tibor qaratish

- Hikoyalar. Bolalarni ertak aytib berishga hamda qayta aytib berishga o'rgatish ,ularning tasavvur va til ko'nikmalarini rivojlantiradi.

- Ekskursiyalar. Bunda tabiat xodisalaridan tashqari dunyoda vujudga kelayotgan vaziyatlar kambag'allik va urush undagi qiyin vaziyatlarni bolalarga tushuntirish emas ekskursiya jarayonida ularni o'sha vaziyatga olib kirishi va ularning bu haqidagi fikrlarini bilish lozim.

- Savodxonlikni oshirishga ko'proq bolalarga bosma nashrlarga boy yorliq , belgilar va kitoblar bilan bolalar uchun oson bo'lgan muhit yaratish lozim.

- Bolalarning savodxonlik ko'nikmalarini qiziqarli tarzda mustahkamlash uchun mo'ljallangan ta'lim ilovalari, interaktiv va elektron kitoblar va raqamli resurslardan foydalanish lozim.

- Rag'batlantirish va jazo qo'llash. Eng kichik yutuqlarda ham rag'batlantirish kerak va jazo qo'llashda shoshilmaslik lozim.

Eng asosiysi, bolalarda savodxonlikni oshirishda izchillik va ijobiylikka e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 28 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz” Prezident asarlari.2-jild /422-bet T.: O'zbekiston, 2018.
3. Mirziyoyev Sh. M. Tankidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - xar bir raxbar faoliyatining kundalik koidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
4. «Bolajon» tayanch dasturi, Tuzuvchilar: S.Mirdjalilova, M.Rasuleva va boshkalar. “Ma'rifat-madadkor”T., 2010 y.
5. Alisher Bolibekov, Maftuna Yo'ldosheva. “Xorijiy mamlakatlarda maktabgacha ta'lim-tarbiya tizimi”-T.: Guliston 2019.
6. Sh. Nurullayeva “Maktabgacha ta'limda xorijiy tajribalarning qiyosiy tahlili” -T.: Shahrisabz, 2022.
- 7.G'aybullaeva M., D.Gaybullaeva, Bir yoshdan uch yoshgacha bulgan bolalar tarbiyasi, T., Ilm-ziyo nashriyoti, 2006.

BILIMLARNI O'ZLASHTIRISH DAVOMIDA O'QUVCHILARDA FIKRLARNI MANTIQUIY TARZDA IFODA ETISH METODIKASINI RIVOJLANTIRISH

Quvonov Zahriddin,

*ShDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
zahriddinquvonov@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mantiqiy fikrlashning bilish faoliyatidagi ahamiyati haqida so'z yuritilgan. Mantiqiy fikrlashni o'stiruvchi omillar sanab o'tilgan. Maqolada tavsifiy metoddan foydalanilgan. Misollar Ona tili o'qitish metodikasi fani bo'yicha tushuntirilgan.

Abstract. This article talks about the importance of logical thinking in cognitive activity. Factors that increase logical thinking are listed. The descriptive method is used in the article. Examples are explained in the subject of mother tongue teaching methods.

Kalit so'zlar: Mantiqiy fikrlash, bilish faoliyati, muhokama metodi, so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar, o'yinlar.

Key words: Logical thinking, cognitive activity, discussion method, word-forming adverbs, word-changing adverbs, games.

Har qanday nazariya, bilimning asosida mantiq, muhokama yotadi. Shunday ekan, bilim o'rganish jarayonida ham mantiqiy fikrlash muhim o'rin tutadi va oson o'rgatishga yordam beradi, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu qobiliyat har bir yoshda, har bir sinfda rivojlantirilib, mashqlar asosida mustahkamlanishi kerak. Ayniqsa boshlang'ich sinflar uchun mantiqiy fikrlashga alohida e'tibor berish kerakki, bu bosqichda dastlabki qadamlar qo'yiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ma'lum darajada o'z faoliyatlarini mustaqil rivojlantira oladilar. Ular o'z rejalari, harakatlarining izchilligini so'z orqali tasvirlab beradilar. Rejalashtirish yordamida o'quvchilarning ixtiyoriy diqqatlari tarkib topib rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni bilish faoliyatiga jalb etish turli aqliy faoliyat usullarini taqozo qiladi. O'quvchilarning bilim zaxiralari moddiy olam haqidagi tasavvurlari yordamida boyib borib bilish faoliyatining shakllanishida o'quv jarayoni muhim o'rin egallaydi. Misol uchun, bolada mantiqiy o'ylash rivojlanmay turib uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasiz. 3-7 yoshli davrdagi bolalarning asosiy faoliyati quyidagicha:

- Predmetli o'rganish;
- Individual va predmetli o'yinlar, jamoaviy syujetli rolli o'yinlar;
- Individual va guruhlarda ijod;
- Musobaqa o'yinlari;
- Munosabat o'yinlari;
- Ro'zg'or mehnati.;

Bolalarning bilish jarayonlarida ushbu o'yinlarning ahamiyati kattadir. Mutaxassislar shaxsning rivojlanishi moddiy olam bilan bog'liq bo'lib inson turmush tarzi uning ongini belgilaydi, deb hisoblaydilar. Insonning bolalikdagi rivojlanishida o'quv-biluv faoliyati muhim o'rin tutadi. O'quvchilar bilish faoliyatining kengayishi, birinchi navbatda, ularning ilmiy hodisalar, fikrlar, g'oyalar, dalillar va xalqning ijtimoiy tajribasini o'zlashtirishlari natijasida amalga oshadi. Pedagogika fanida rivojlanish va o'qitishning o'zaro aloqadorligi o'ziga xos tarixiy taraqqiyot yo'liga ega. Dastlab, pedagoglar o'quvchilarning rivojlanishi o'z-o'zidan amalga oshadi, degan fikrni ilgari surganlar. Ta'limning rivojlanish ta'sirini aniqlaganlaridan so'ng, ular bu ta'sirning beixtiyor xarakterga ega ekanini ta'kidlaganlar. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilarni o'qitish va aqliy rivojlantirish muammosi bo'yicha shaxsiy nuqtayi nazarlar vujudga keldi. Mazkur nuqtayi nazarning asosiy mohiyati yaxshi tashkil etilgan o'quv jarayoni o'quvchi rivojlanishini jadallashtiradi. Ta'lim nafaqat yakunlangan turkumlarda quriladi. Ushbu yondashuv asosida pedagogika fanida ta'limda faoliyatli, individual, tabaqalashgan yondashuv nazariyasi vujudga keldi. Shaxsning rivojlanish jarayonida bir xillik mavjud emas. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun bu vaqt obrazli tafakkur qilish asosida intellektual rivojlanish davridir. Bu asosan o'quv-biluv jarayonida amalga oshadi. O'quv biluv jarayonida shaxsning boshqa jihatlari rivojlanmaydi. Biz o'quvchilar uchun yetakchi bo'lgan rivojlanish yo'nalishini asoslashga harakat qilamiz. Intellektual rivojlanishda o'z-o'zini hurmat qilishning asosini o'quvchilarning shaxsiy ijobiy tajribasi tashkil qiladi. Bu o'quv-biluv jarayonida namoyon bo'ladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat o'quvchilarda bunday tajriba mavjud emas. O'z faoliyati

natijasidan qoniqmaslik o'quvchilar o'z-o'zlarini hurmat qilishlarining asosini tashkil eta olmaydi. Bu yo'nalishda muhim o'rin egallaydigan qonuniyatlardan biri o'quvchilarda muayyan o'quv vaziyatlarida bilish faoliyatining kengayishi, shaxsiy tenglik hamda o'z-o'zlarini hurmat qilishdan iborat. Bu o'quvchilar faoliyatlari orqali namoyon bo'lib bilish jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar o'quvchining kayfiyati va rivojlanishiga muayyan ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish jarayonida o'qituvchi o'z oldiga bu faoliyatni qanday kengaytirish kerak, degan savolni qo'yishi lozim. [M.Q.Raxmanova. O'quvchilarning bilish faoliyatining kengayishida ta'lim jarayonlarining o'rni. Maqola.] Mavjud ilmiy manbalarning tahlili va amalga oshirilgan kuzatishlar natijasida o'quvchilardagi bilish faoliyati quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- bilish qiziqishlari;
- o'quv maqsadlari;
- hissiyotlar: shaxsiy bezovtalik va hissiy barqarorlik;
- yutuqlarni qo'lga kiritish va muloqot qilishga bo'lgan ehtiyoj;
- intellektual layoqatlilik va muloqotga kirishuvchanlik;
- shaxsiy tajribalar hamda ko'nikmalar.

Taqlidiy faoliyat harakatning tayyor namunalari asosida hosil bo'ladi. Ideal tarzda bo'lgani singari, predmetlilik asosida ham o'quvchilarni tirishqoq bo'lishga undaydi. Izlanuvchilikka asoslangan ijrochilik faoliyati tadqiqotchilik faoliyati bilan qiyosiy tarzda o'qituvchi tomonidan taklif etilgan muammoli vaziyatlarni yechish yo'llarini mustaqil tarzda izlashdan iborat. Ijodiy faoliyat esa bilish faoliyati hosil bo'lishining yuqori shakli sifatida muammolarni echishning yangi, o'ziga xos usullarini izlash, o'z xatti-harakatlarini mustaqil boshqarishning yuqori ko'rsatkichlarini namoyon qilish hamda mazkur darajani shaxsiy faollik bilan qiyoslash mumkin.

Bilish faoliyatida mantiqiy savollar, topshiriqlardan foydalanish zarur. Masalan Ona tili o'qitish metodikasi misolida izohlaydigan bo'lsak, "So'z yasovchi qo'shimchalar va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar" mavzusini o'rgatish jarayonida o'quvchilarning mantiqiy fikrlashlari yordamga keladi. Gul+don= Guldon gul bilan guldonni farqi bor, -don so'z yasovchi qo'shimchasi yangi so'z yasamoqda. Gul- o'simlik, guldon – gul solinadigan idish ya'ni predmet va uning vazifasi o'zgarmoqda. Demak, bu qo'shimcha so'z yasovchi qo'shimcha. Gul+lar=Gullar misolida esa gulning ma'nosi o'zgarmagan, faqat gullar soni ko'paygan. Shuning uchun ham bu qo'shimcha so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aliyev A. Pedagogik madaniyat: metod va mahorat qirralari // Xalq ta'limi. – Toshkent, 2007.
2. Aminov A.X. Umumiy o'rta ta'lim pedagog xodimlarni malakasini oshirish tizimini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari: Ped. fan. nom. dis. – Samarqand: VXTXQTMOI, 2004.
3. M.Q.Raxmanova. O'quvchilarning bilish faoliyatining kengayishida ta'lim jarayonlarining o'rni. Maqola.

ABU MANSUR IBN ZAYLANING "MUSIQAGA OID TO'LIQ KITOB"IDA MUSIQIY TIZIM

*Ismoilova Mahbuba Elamonovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedراسi mudiri,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.
[ismoilovamahbuba.@gmail.com](mailto:ismoilovamahbuba@gmail.com)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk qomusiy musiqashunos olim Abu Mansur ibn Zaylaning "Musiqaga oid to'liq kitob"ida musiqa nazariyasiga va amaliyotiga oid qimmatli manbalar berilganligi va bugungi kungacha sozanda-xonanda va bastakorlar uchun bu muhim manbaa ularning badiiy-estetik qobiliyatini tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etishi haqida ilmiy ma'lumotlar keltirildi

Abstract. In this article, the great encyclopedic musicologist Abu Mansur ibn Zayla's "Complete Book of Music" provides valuable sources of music theory and practice, and to this day, this important source for musicians, singers and composers is of great importance in training their artistic and aesthetic abilities. scientific information was provided.

Kalit soʻzlar: musiqa ilmi, musiqaning kelib chiqishi, musiqiy asarlar, musiqaga oid risolalar, nagʻmalar, ‘iyqo ilmi, jinslar (tetraxordlar).

Key words: music science, origin of music, musical works, treatises on music, songs, music theory, chords (tetrachords), stringed instruments.

Sharq musiqasi jahon musiqa madaniyatida yuksak oʻrin tutadi. Sharq xalqlari musiqa madaniyati tarixini oʻrganayotganimizda oʻrta asrlar musiqa ilmiga oid asarlarga asosiy manbalar sifatida qarashimiz lozim

Oʻrta Osiyodan chiqqan olim va mutafakkirlar Forobiy, Ibn Sino, Ibn Zayla va Abu Abdulloh Xorazmiy X-XI asrlar Sharq musiqa ilmining shakllanishiga va rivojiga asosiy va hal qiluvchi hissa qoʻshganlar. Musiqaning kelib chiqishini turli afsonalar, diniy rivoyatlar bilan bogʻlamagan holda ilmiy yondashuv bilan sharhlagan bu zotlar musiqa ilmini matematikaning tarkibiy qismi deb qaraganlar va ular yaratgan bu sof ilmiy yoʻnalish xalaflar tomonidan qabul qilingan.

Xususan, Abu Mansur ibn Zayla haqida toʻxtaladigan boʻlsak, oʻzi yashagan davrda ilm ahli orasida mashhur boʻlgan bu zotning toʻliq ismi sharifi –Abu Mansur al-Husayn bin Muhammad (bin Tohir) bin Umar bin Zayla al-Isfahoni. Bu toʻliq ismda Abu Mansur kuniya, Husayn olimning oʻz ismi, Muhammad (bin Tohir) otasining ismi, Umar bobosining ismi, biroq Ibn Zayla xususida bir aniq fikr aytish qiyin, bu uning taxallusi boʻlishi kerak.. Isfahoni sifati esa allomaning asli Isfahondan ekanligidan dalolat beradi. Ibn Zaylanning oʻta kuchli zakovati tufayli, uni Hakim (donishmand, faylasuf) deb ulugʻlaganlar, Shayx (ustoz) deb hurmat qilishgan.

Uning tugʻilgan yili zamonaviy bir manbada 998 yil deb koʻrsatiladi, vafot etgan yili esa 440 yil. Bundan shu narsa ayon boʻladiki, Abu Mansur ibn Zayla 440 hijriy, 1049 milodiy yilda vafot etgan.

Abu Mansur ibn Zayla Ibn Sinoning maslakdoshlaridan, izdoshlaridan va yaqin shogirdlaridan biri boʻlgan. Uning ustози Ibn Sino bilan qilgan ilmiy bahslari natijasida “Mubohasot” asari paydo boʻldi. Maʼlumki, Ibn Sinoning koʻp asarlari ahli ilmga va ahli ilmni qoʻllab - quvvatlovchi mansabdorlarga bagʻishlab, ularga hurmat yuzasidan yozilar edi. Shu jihatdan Ibn Sino oʻzining “Taʼliqul-mantiq” va “Hayy ibn Yaqzon” asarlarini Ibn Zaylaga bagʻishlab yozishi eʼtiborlidir.

Ibn Zayla arab ilmlaridan barchasining bilimdoni, u matematikada taniqli, musiqa sohasida mahoratli, insho sanʼatida komil inson boʻlgan. Ibn Zayla musiqa ilmidagi xizmatlari boʻyicha Forobiy va Ibn Sinoga tenglashtiriladi.

Abu Mansur ibn Zaylanning ilmiy asarlaridan quyidagilarni sanab oʻtish joiz: 1. “Ibn Sino “Shifo”sidagi tabiiy (fizik) fanlar qisqartmasi.” 2. “Ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” risolasining sharhi.” 3. “Nafs haqida kitob.” 4. “ Musiqaga oid toʻliq kitob” va boshqalar. 1964 yil Ibn Zaylanning “Musiqaga oid toʻliq kitob”ining qoʻlyozma matni borligi, u Hindistonning Rampur shahridagi Rizo kutubxonasidagi 3094 jild ichida, boshqa musiqiy risolalar bilan birga saqlanishi maʼlum boʻldi. Bu matn jildning 1 - 21 varaqlarida joylashgan boʻlib, 41 betdan iborat. Har betda 17 qator yozuv bor. Yozuvi juda mujmal, noaniq, xatolari koʻp. Xati - nastaʼliq. Uning fotonusxasi Arab davlatlari uyushmasining Qoʻlyozmalar institutida saqlanmoqda. Qoʻlyozmaning hujjatida aytilishicha, u hijriy IX asrga (milodiy XV asr) mansub. Aslida, Abu Mansur ibn Zaylanning “Musiqaga oid toʻliq kitob”ining qoʻlyozma matni topilgani haqidagi ilk xabar 1940 yil eʼlon qilingan. U Londondagi Britaniya muzeyi Sharq qoʻlyozmalari boʻlimining arab va fors tillaridagi musiqa ilmiga oid noyob qoʻlyozma kitob va risolalarni oʻzida mujassamlashtirgan Tracts on Music. Arabic. (Musiq risolalari. Arabcha.) umumiy sarlavhasi ostidagi katalog Or. 2361 raqamli (ruxsatnoma № 740792) jild ichidan topilgan. Jildidagi 14 ta musiqa asarning oʻninchisi “Musiqaga oid toʻliq kitob”, muallifi Ibn Zayladir; Musiq ilmiga oid mazkur 14 asardan 9 tasi arab tilida bitilgan va arab tilida yozilganlari davri jihatidan olti asrni qamrab oladi. Ibn Zaylanning kitobi ushbu asarlarning oʻninchisi hisoblanadi. Abu Mansur ibn Zaylanning “Musiqaga oid toʻliq kitob”ning tanqidiy matni 1964 - yil Qohirada, moʻjaz muqaddima bilan nashr etildi. U oʻz davrida foydali bir ish boʻlgan boʻlsa-da, ilmiy jihatdan yetarli jihozlanmagan, qadim atamalar yoritilmagan. Bunga sabab, al-Kindiy va Ibn Sinoning musiqaga oid risolalarining nashrida mazkur vazifalar bajarilganligi deb koʻrsatiladi. “Musiqaga oid toʻliq kitob”dagi sifati, birinchi navbatda, “yetarli, kifoyali” degan maʼnolarni anglatadi va uni shunday tarjima qiladilar, lekin joyi kelganda “toʻliq, but” tushunchasini ham beradi va bu holda uni shunday tarjima qilmoq lozim. Shuni ham eʼtiborga olmoq kerakki, oʻrta asr olimlarining asarlarini yoki va yoki sifatlarini qoʻshib atash anʼanasi ham boʻlgan. Bu holda “katta”, “kichkina”, “qisqartma”, yoki ۞

to'liq" deb tarjima qilmoq mazmunan ham, mantiqan ham to'g'ri bo'ladi. Ibn Zayla o'z kitobini "risola" deb ham atagan. "risola" so'zi dastlabki, bosh ma'nosini ("yuborilgan muqaddas vazifa", "maktub", "noma") saqlagan holda, o'rta asrlarda nomalar shaklidagi "adabiy asar" va juda katta bo'lmagan [2.Hafny M. 57-75] "ilmiy kitob" ma'nosini anglatuchi atamaga aylandi. "risola" o'zbek tilida ham "risola" deyiladi.

Ibn Zaylaning "Musiqaga oid to'liq kitob"i mavzular bo'yicha qism va fasllarga bo'linmaganligini, shu bois sarlavhalar ham qo'yilmaganligini, u boshdan oxir uzluksiz davom etishini aytib o'tgan edik. Tushunish oson bo'lmog'I uchun biz kitobni mavzular bo'yicha besh qismga, qismlarni, o'z navbatida, quyidagicha fasllarga bo'ldik va sarlavhalar bilan ajratdik: 1.Musiqqa ilmiga kirish 2. Musiqqa ta'rifi; 3. Tovush hosil bo'lishi va uning sabablari; 4.Tovushning nafasga ta'siri;

5.Yoqimli va yoqimsiz nag'malar – konsonans va dissonanslar.

"Musiqqa ilmiga kirish" deb nomlanuvchi I qismning boshidayoq Ibn Zayla musiqani ta'riflaydi, musiqqa ilmining o'rganish mavzulari (ob'ektlari) ning asosiylarini aniqlab beradi: "...musiqqa ilmi ikki bahsni o'z ichiga oladi, ulardan biri, nag'malar (tonlar) ning yoqimli yoki yoqimsizligi nuqtai nazaridan, ularning holati haqidagi bahs bo'lib, 'Ilmu-t-ta'lif' "-Ta'lif (kompozitsiya) ilmi" deb ataladi, ikkinchisi, nag'malar orasidan o'tadigan zamon miqdori haqidagi bahs bo'lib, "Ilmu-l-'iyqo" -Iyqo (ritm) ilmi deyiladi" [3.Neubauer, Eekhard 105-173]. Lotin tilidan olingan atamalar ton (tonos - urg'u) - nag'ma, kompozitsiya (composition tuzish, moslashtirish) - ta'lif va ritm (rhythmos - tartibli almashish) - iyqo shaklida o'zbek tiliga qabul qilinishi ma'qul.. Demak, nag'malar tuzilishi, shakli haqida bahs yurituvchi ta'lif ilmi va nag'malarning uzun qisqaligi jihatidan munosabatlarini tadqiq etuvchi iyqo ilmi orqali musiqqa yaratish yo'llari o'rganiladi. Ibn Zaylaning bu ta'rifi Forobiy va Ibn Sino ta'riflaridan lo'ndaroq, soddaroq va tushunarliroq va hozirgi zamon musiqashunosligi ta'rifiga asos bo'la oladi. Tovushning hosil bo'lishi va uning fizik xususiyatlari o'rganiladi, ovozning yoqimli yoki yoqimsiz bo'lishiga sabab bo'luvchi asosiy omillar ko'rsatiladi: "Tovushlar qattiq, sekin, baland va ast sifatleri bilan farqlanadi va shularga qarab nag'maning yoqimliliigi yoki yoqimsizligi haqida hukm chiqariladi... Torning yarim uzunligidagi nag'ma butun uzunligidagi nag'masining ikki barobaridir". Shu erda yana musiqashunoslikka oid bo'lgan ba'zi tushunchalarga qisqa-qisqa sharh beriladi: His yetarli ma'lum vaqt cho'zilgan tovush nag'ma -ton deyiladi. Baland (xidda) va past (saql) darajadagi ikki har xil nag'malarning har bir majmuasining nomi - bu'd (interval) deyiladi. Bir xil bo'lmagan bu'dlar qo'shiluvining har biri jins (tetraxord) va turli jinslar qo'shiluvi esa jam (ikki oktava chegarasidagi lad tizimi) deb ataladi. Jins deb ataluvchi bir necha nag'ma yoki bir necha nag'maning o'zi yoki jam deb nomlangan bir qancha jins yoqimli, maqbul tartibda, soz intiq'alda, munosib iyqoda qo'llanilsa, buni talhin –kuyga solish deyiladi va undan lahn kuy kelib chiqadi. Bu ish halqumda hamda halqum chiqaradigan nag'malarga taqlid qilib chalinadigan torli asboblar, puflama asboblar kabilarda sodir bo'lishi mumkin. Asarning bu qismi davomida tovushning nafasga ta'siri haqida bahs ketadi.

Tovushning nafasga ta'siri masalalari qo'lyozmaning boshqa qismlarida ham yoritiladi, ammo bu qismda tovushning nafasga ta'sirini o'rganishdan maqsad nag'malar orasidagi yoqimli va yoqimsiz nisbatlarni, ta'sirli va ta'sirsiz musiqani aniqlashdir. Asarning kirish qismi nihoyasida asosiy maqsadga o'tilayotgani ma'lum qilinadi: "Musiqqa ikki narsa bilan ajralib turadi va ikki sinfga bo'linadi: ta'sirli va ta'sirsiz musiqqa. "Ta'lif ilmi" deb atalgan ikkinchi qismning boshidayoq hisob yo'li bilan nag'malar orasidagi yoqimli (konsonans) nisbatlar aniqlab olinadi. Yoqimli nisbatlar ikkiga bo'linadi: birinchi daraja moslashuvdagi yoqimli nisbatlar va ikkinchi daraja moslashuvdagi ohangdosh nisbat.

Bu'd turlari – katta, o'rta va kichik bu'dlarga ta'rif beriladi va ular tarkibidagi nag'malar o'zni ud pardalarida ko'rsatiladi. Ibn Zayla jinslarni (tetraxord) turlarga bo'ladi: "Ular (qadimgi olimlar) jinslarni quyidagicha taqsimlab, uch sinfga ajratadilar va har bir sinfga nom beradilar: Jins qaviy - kuchli jins (diatonik jins). Jins raxv - zaif jins (xromatik jins). Jins mu'tadil - mo'tadil jins (engarmonik jins).Raxv-zaif jinsni mulavvan - rangdor, mo'tadil jinsni esar'asim - chizmakash jins deb atash ham mumkin.

Jam (tovushlar tizimi, lad) xususida Ibn Zayla yozadi: "Bitta jinsdan ortiq bo'lib, nafas qabul qila oladigan, musiqqa tuzishda musiqqa asboblarida ishlatib bo'ladigan, takrorlanib va birin-ketin keladigan kichik bu'dlarning yig'indisi jamdir. Uch xil jam bor: komil jam, komil kuchidagi jam va noqis jam. Jamlarning har uch xiliga ta'rif beriladi va komil jam tarkibidagi har bir nag'ma abjad

bo'yicha maxsus belgilar bilan ifodalanadi va ud sozida ularning o'rni ko'rsatib o'tiladi. Intiqol - ko'chish, nag'malarning quyidagi harakati haqida Ibn Zayla:

“Nafasda tasavvur etilgan yoki shakllantirilgan jam nag'malari ijodi, ularning sodir bo'lishi yoki musiqa asboblariidan chiqariladigan nag'malarning ijod shakllari ko'chish (harakat) va boshlanishga ega” deb yozadi. Ko'chish turlari, xillari, bir nag'ma, ikki nag'ma va uch nag'ma ko'chishining ko'rinishlari tasvirlanadi va amaliy musiqada muhimligi ta'kidlanadi. “-Iyqo ilmi” deb nomlangan uchinchi qism iyqolar mavzuiga bag'ishlangan. Ibn Zayla ta'kidlab yozadi: “Oralaridan muayyan vaqt o'tmay, birga chalingan nag'malardan kuy tuzish mumkin emas. Kuy, oralaridan vaqt o'tib, birin-ketin keladigan nag'malardan tuziladi”[4. Oripov Z. 53.]. Kuy “nag'malari orasidan o'tadigan zamon miqdori haqidagi bahs esa (Iyqo ilmi) deyiladi”. Nag'ma bilan iyqo o'zaro bir-biriga bog'liq bir butunlik.

Iyqosiz kuy bo'lishi mumkin emas. Iyqo ilmida vaqt o'lchovi, qisqa-yengil vaqt, uzun-og'ir vaqt, vaqt o'lchov birligi, iyqo saqlangan holda naqrani ikkilantirish yoki tushirib qoldirish kabi amallar haqida so'z yuritganidan so'ng Ibn Zayla iyqo turlari va ularning tuzilishi masalasiga o'tadi, musiqiy va she'riy iyqo borasida gapiradi. Ibn Zaylaning yozishicha musiqa san'ati ikki bo'limdan iborat, ya'ni “eshituvchilar hissiga ta'sir etmay, nag'malar holatlari, iyqolar va musiqa bastalashning nazariy jihatdan o'rganishimiz “Nazariy musiqa san'ati” deyiladigan bo'lim va “Eshituvchilar hissiga ta'sir etuvchi – musiqani chalish san'ati va hissiyotga ta'sir eta olmay, faqat musiqani bastalash, tuzish san'ati.

Ularning har ikkisi “Amaliy musiqa san'ati” deb ataluvchi bo'lim.

Musiqa bilan bevosita aloqador san'at turlari raqs san'ati, zafn - yelka, qosh, bosh va tananing shu kabi a'zolarini o'ynatish san'ati, karroja - hayvon va qushlarga taqlid qilib o'ynash san'ati, qarsak chalish san'ati ham sanab o'tiladi kitobning bu qismida. –musiqa asboblari deb ataganimiz beshinchi qism muqaddimasida o'zining yoqimli tovushlari bilan ajralib turuvchi pardali torli tirnama asboblardan ud va tanbur pardalarsiz torli tirnama mi'zafa-arfasimon asbob, puflama asboblardan mazamir va kamonchali asbob-rabab sanab o'tiladi va musiqa asboblarining inson ovozigacha taqlid qila bilishlari masalasi o'rganiladi. Ibn Zayla yozadi: “Halqum (inson ovozi) ga, boshqalarga nisbatan ko'proq taqlid qila oladigan, ergasha oladigan musiqa asboblari rabab - kamonchali asbob, mizmar - puflama asboblardan, udlar, mi'zafa - arfasimon asbob va uning hamjinslari, so'ngra biz eslagan boshqa asboblardan..., ammo taqlidning to'liqligida rabab-kamonchali asbob va surnaylarga etadigani yo'q” [5. Oripov Z. 54.]. Musiqa asboblari tasnif qilinadi va quyidagi guruhlariga bo'linadi: Torli, pardali tirnama asboblardan: ud va tanbur kabilar. Torli, pardalarsiz, nag'malar orasidagi farq torning uzun va qisqaligi bilan belgilanuvchi asboblardan: sanj va shohrud kabilar. Torli, pardalarsiz, nag'malar orasidagi farq eshak va xarraklar vositasida torni qisqartirish yoki uzaytirish orqali belgilanuvchi asboblardan: anqo kabilar. Torli bolg'acha, cho'plar bilan urib chalinuvchi asboblardan: xitoy changi kabilar. Puflama-damli asboblardan: nay, yaro'a, arg'anun, surnay va meshli surnay kabilar. Cho'ziq, muttasil tovushli asboblardan: nay, surnay va rabob (kamonchali asbob) kabilar. Usul berib turuvchi urma asboblardan: nog'ora, doira, qo'lqarsak kabilar. Usul berib turuvchi urma asboblardan haqida gap ketganda qo'l bog'lab ijro etiladigan raqs turi dastband ham eslatiladi. Ibn Zayla: “Omma orasida keng qo'llanib kelinayotgan musiqa asboblariidan biri - ud” deb ud sozining torlari, pardalari, nag'malari va uni sozlash yo'llari haqida to'liq yozgan.

Mazkur qismning oxirgi fasli nayga bag'ishlanadi. “Puflama musiqa asboblariining mashhurlariidan biri nay bo'lib, unda nag'malar chiqish joyi quyidagicha: Tepa tomondan boshlab bir qator joylashgan ettita teshikcha bor nayda”, - degan so'zlar bilan nayga ta'rif bera boshlanadi va nay parda nag'malari aniqlanib, bu nag'malarni chiqarishda naychi mahorati haqida gap yuritiladi.

Musiqaga oid to'liq kitob” asarining Britaniya muzeyi qo'lyozmasining oxirida uni ko'chirilgan va asl nusxasi bilan qiyoslab, tekshirilgan yili va joyi ko'rsatiladi, Uni asli bilan qiyoslash 1074 - yil 25 muharramda, Kashmiri dilizar shahrida tamom qilindi”.

Ibn Zayla yunon va qadimiy rimliklar musiqiy - nazariy merosiga ijodiy yondashdi, Forobiy va Ibn Sinoning Sharq musiqa ilmidagi yutuqlarini yangi davr talablari asosida rivojlantirdi hamda Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining mahalliy musiqa amaliyotiga suyanganda holda sof ilmiy yo'nalishda Sharq musiqa nazariyasini yangi rivoj pog'onasiga ko'tardi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Abu Mansur Ibn Zayla tomonidan arab tilida yaratilgan musiqa ilmiga xos kitoblarda musiqa san'atining nazariy asoslari ilmiy jihatdan ishlab chiqildi, ovoz, nag'ma,

bu'd, jins (tetraxord) – jam tizimi tartibga solindi, iyqo, vazn, usul nizomi asoslab berildi, musiqiy atamalar tizimi yaratildi va umumiy musiqa ilmiga oid qimmatli daliliy ma'lumotlar keltirildi. Bu asarlarga hozirgacha yashab, rivojlanib kelayotgan musiqa merosining an'anaviy ko'rinishlari, shakllari asos bo'lgan va shularga asosan musiqiy tafakkur o'z aksini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Багирова С.Г. Сочинение «Татимма сиван ал-хикма», ал-Байхакий как образец средневекового энциклопедического справочника. -Т.: «Фан», 1987. –С.49.
2. Hafny M. Ibn Sinas Musirlehre hauptsfchlich an seinem "Nagat" erlautert. Ntbst Ubersetzung und Herausgabe des Musikabschnittes des "Nagat". Berlin, 1931. «Najot»ning musiqaga bag'ishlangan arabcha matni 83-99 betlarda, nemis tarjimasi 57-75 betlar.
3. Neubauer, Eekhard. Die Theorie yom ʿĪqāʿ: Ubersetzung das Kitab Ihṣā alĪqāʿ von Abu Nasr al-Farabi, II. // Oriens Journal of the International Society for Oriental Research. Vol. № 34, 1994, 105-173. Leiben, New York, Koln.
4. Oripov Z. Sharq musiqiy manbashunosligi (x-xi asrlar) O'quv qo'llanma Toshkent 2008 yil 53-54 betlar
5. Yuldasheva N., Raxmatova N. O'zbek musiqa adabiyoti. Toshkent. "Iqtisod-moliya", 2010 yil, -160 bet.
6. Saidiy Said Bolta-Zoda "Musiqa tarixi" I - qism Darslik. "Musiqa" nashriyoti Toshkent, 2017 yil - 273 bet.

BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARINING KASBIY TAYYORGARLIGINI OSHIRISHDA PEDAGOGIK AMALIYOTLARNING O'RNI

Ashirova Sojida Baxromovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Maktabgacha ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqola mazmunida bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishda pedagogik amaliyotlarning mazmuni haqida fikr yuritilgan. Pedagogik amaliyotlar bo'lajak mutaxassislar uchun haqiqiy ma'noda sohaga kasbiy tayyor bo'lishning asosiy mezonini sifatida qaralib olinganligi tahlil qilib chiqilgan.

Abstract. The content of the article reflects on the content of pedagogical practices in increasing the professional training of Educators of the future preschool educational organization. It has been analyzed that pedagogical practices are considered as the main criterion for professional readiness for the field in the real sense for future specialists.

Katit so'zlar: adaptatsiya, tashqi sezgilar, ichki sezgilar, ijtimoiy adaptatsiya, madaniy adaptatsiya, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya, tashkiliy adaptatsiya, assimilyatsiya, bixillashtirish.

Key words: adaptation, external sensations, internal sensations, social adaptation, cultural adaptation, socio-psychological adaptation, organizational adaptation, assimilation, homogenization.

Adaptatsiya (lotincha so'zdan olingan bo'lib «adaptatio» – moslashuv ma'nosini anglatadi). Adaptatsiya tushunchasi quydagi ikki ko'rinishda namayon bo'ladi.

1) organizmning turli yashash sharoitlariga moslashishi;

2) sezgi a'zolarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zg'atuvchilarga moslashishi natijasida ularda sezgirlik darajasining o'zgarishi (ko'zning yorug'lik yoki qorong'ulikga moslashuvi).

Qo'zg'atuvchining ta'sir kuchi o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zg'atuvchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda esa kamayadi.

Adaptatsiya hodisasi hamma tashqi va ichki sezgilarga ta'luqli bo'ladi.

1. Tashqi sezgilar (ko'rish, eshitish, hid, ta'm, badan sezgisi) ga xosdir.

2. Ichki sezgilar (tashnalik, ochlik) ga nisbatan adaptatsiya hosil bo'lishidir.

Adaptatsiya hodisasi moddalar almashinuvi intensivligining uzluksiz o'zgarib turishiga asoslangan. Odam organizmining moslashuv hodisasi tez yoki sekin hamda tug'ma yoki orttirilgan hodisalarga bo'linishi mumkin. Masalan: og'ritadigan omil ta'siriga javoban oyoq-qo'lni tortib olish, jismoniy ish qilganda nafas olishning kuchayishi, qon oqimi hamda yurak faoliyatining tezlashishi va

qonning qayta taqsimlanishi, qorong'uda ko'z yorug'lik sezish layoqatining zo'rayishi – bularning hammasi tug'ma tezlashgan adaptatsiya reaksiyalaridir. Har bir kishining turli yashash sharoitlariga moslashish imkoniyati uning irsiyati, yoshi, sog'lig'i va boshqalarga bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha «adapto»-moslashish) deganda shaxsning individual va guruhli xulqlarini ijtimoiy qoidalarga hamda ijtimoiy qadriyatlarga mos kelishi tushuniladi. So'nggi yillarda ijtimoiy adaptatsiya muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Ta'lim maassasalarida ta'lim olayotgan barcha uchun ijtimoiy adaptatsiya muammosi muhim sanaladi. Hozirgi vaqtda shaxsning ijtimoiy hayot va faoliyatga ko'nikish imkoniyatlarini oshirish uning ijtimoiy aloqalarini kengaytirish insonning shaxs sifatida shakllanishi uchun juda muhim ahamiyatga ega. Shaxsning rivojlanishi undagi aloqalarning xilma-xilligiga bog'liq. Demak shaxsning har tomonlama rivojlanishida ijtimoiy aloqalardan ko'p foydalanish muhim bo'ladi. Har bir shaxs bilan olib borilgan barvaqt ijtimoiy aloqalar ijtimoiy tarbiyaga ijobiy ta'sir etadi.

Ijtimoiy adaptatsiya aslida oliy nerv faoliyatining rivojlanishiga bog'liq ravishda postanal ontogenezida shakllanadi. Bu jarayon hayotning ilk uch yilida ayniqsa jadal kechadi. Shaxsning ijtimoiy adaptatsiyasi uchun yangi ijtimoiy muhitdagi aloqa va me'yorlar haqidagi ma'lumot muhim sanaladi. Yangi ijtimoiy talablarga ko'nikish bir qancha ruhiy-hissiy qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi. Bola ijtimoiy adaptatsiyani o'z tajribasi asosida ta'lim-tarbiya jarayonida o'rganadi. Ijtimoiy adaptatsiya aslida qobiliyatdir uni hosil qilish, o'z navbatida ko'nikish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, bolaning ko'nikish imkoniyatlarida inqirozli holatlar ham hosil bo'lishi mumkin. Bu imkoniyatlar esa bolaning atrofdagilar bilan aloqalarning rivojlanishiga, bola miyasida axborotlarni qayta ishlashiga bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy muhitning shartlari sifatida shakllanadigan yurish-turish shakllari ijtimoiy adaptatsiyaning fiziologik ko'rinishi hisoblanadi. Ta'lim muassasalaridagi adaptatsiyalarning asosiy xususiyatlari ularning oilalarida ota-onasi hamda safdoshlari bilan shakllanadigan munosabatlari orasidagi farqidir.

Madaniy adaptatsiya shaxsning kasbiy ko'nikmalar va malakalarni muayyan darajada egallashida, unda ayrim kasbiy jihatdan zarur hislatlarning shakllanishida, shaxsning o'z kasbiga nisbatan barqaror ijobiy munosabatda bo'lishining rivojlanishida ifodalanadi.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv mehnat tashkiloti (jamoasi) ning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'zlashtirishda, unda qaror topgan o'zaro munosabatlar tizimiga kirishda, uning a'zolari bilan o'zaro ijobiy hamjihat bo'lishda o'z ifodasini topadi. Hodim ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonida tashkilotining real hayotiga kirib boradi, unda ishtirok etadi, xodimda hamkasblari, rahbarlar, ma'muriyat bilan o'zaro ijobiy munosabatlar qaror topadi.

Ijtimoiy-tashkiliy moslashuv korxona (jamoasi) ning tashkiliy tuzilishi, boshqaruv tizimi va ishlab chiqarish jarayoniga, xizmat ko'rsatish tizimi, mehnat va dam olish rejimini o'zlashtirishni bildiradi.

Madaniy-maishiy moslashuv mehnat tashkilotidagi turmush xususiyatlari va bo'sh vaqtni o'tkazish an'analarini o'zlashtirishdir. Bu moslashuv xususiyati ishlab chiqarish madaniyati darajasi, tashkilot a'zolarining umumiy rivojlanishi, ishdan bo'sh vaqtdan foydalanish xususiyatlari bilan belgilanadi. Mehnat tashkilotidagi a'zolar, faqat ishdagi munosabatlar bilan bog'lanib qolmasdan, shu bilan birga, dam olishni, bo'sh vaqtni birgalikda o'tkazadigan, bunda shaxsning har tomonlama kamol topishiga e'tibor beriladigan jamoalarda madaniy-maishiy moslashuv tezroq sodir bo'ladi.

Shaxs madaniy moslashuvi jarayonida quydagi bosqichlarini boshdan kechiradi.

1. Tanishish bosqichi bunda shaxsning umuman vaziyat haqida, turli harakatlarni ko'zatish orqali unga baho berish bosqichi hisoblanib unda muomala normalari haqida ma'lumot olinadi.

2. Ko'nikish bosqichi, bunda shaxs qadriyatlarining yangi tizimi asosida muhitni bilib oladi, ammo o'zining qarashlarini o'zgartirmaydi.

3. Assimilyatsiya bosqichi, bu bosqichda shaxs muhitga to'liq moslashadi. Yangi guruhga o'rganib qoladi.

4. Bixillashirish (identifikatsiya) bosqichi, bunda shaxsning shaxsiy maqsadlari mehnat tashkilotining, korxona yoki ta'lim muassasasining maqsadlari bilan o'xshab qoladi.

Madaniy moslashish omillari mazkur jarayonning kechishi, muddatlari, sur'atlari va natijalariga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitlardir.

Xulosa bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarining kabi tayyorgarligi tashkil etilayotgan pedagogik amaliyotlar orqali mehnat faoliyatiga ijtimoiy, psixologik, madaniy, tashkiliy, maishiy moslashishining asosi hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan manbalar tahliliga qaraganimizda ijtimoiy moslashish orqali kasbiy tayyorgarlikning shakllanishida talabaning jinsi, yoshi, tarbiyalanganlik darajasi va psixologik holati ham muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. Xodjaboyev, I. Husanov "Kasbiy ta'lim metodologiyasi" o'quv qo'llanma "Fan va texnologiya" T.: 2007-yil 192 bet.
2. B. M. Umarov «Psixologiya» darslik «Voris-nahriyoti» T.: 2012-yil
3. I. M. Sirojiddinova "Kasbiy ta'lim metodikasi" o'quv qo'llanma "Noshirlik" Andijon 2021-yil 220 bet.
4. M. M. Axmetjanov, U. A. Urinov, Sh. S. Sharipova "Kasbiy ta'lim metodikasi" darslik "Durdona" Buxoro 2020-yil 496 bet.
5. M. Maxmudova «Muloqot psixologiyasi» o'quv qo'llanma «Turon-iqbol» T.: 2006-yil
6. U. I. Inoyatov, N. A. Muslimov, M. Usmonboyeva, D. Inog'omova «Pedagogika» metodik qo'llanma T.: 2012-yil.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA NEOLOGIZMLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti vazifasini bajaruvchi,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Bahodirova Aziza Rustam qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Anotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili taraqqiyotida neologizmlarni o'rni qanchalik muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatishdir. Maqolada neologizm so'zi va uning ma'nosi, o'ziga xos xususiyatlarini jamiyatga yetkazish masalasi hisoblanadi.

Abstract. My goal in writing this article is to show how important the role of neologisms is in the development of the Uzbek language. A neologism is the delivery of a word to society.

Kalit so'zlar: neologizm, jamiyat, yangi, o'zbek tili, chet tili, arxaizm, texnologiya, dialog, ijtimoiy hayot, yangi so'z, telefon, televideniye.

Key words: neologism, society, new, Uzbek language, foreign language, archaism, technology, dialogue, social life, new word, telephone, television.

Neologizm. Bu atama biz uchun kerakmi? O'zi bu atama nima degani?

Neologizmlar (yunoncha, neos- yangi, logos- so'z, ta'limot) - jamiyat taraqqiyot, hayotning talab ehtiyoji bilan paydo bo'lgan yangi narsa va tushunchalarni ifodalovchi so'zlar. Ya'ni bunga hozirgi kunda chet el ta'limi bizga ham kirib kelyapti. Ular bilan birga yangi atamalar ham kirib kelib, bizni xalqimizda bora-bora moslashib bormoqda.

Tilning barcha foydalanuvchilariga tanish va tushunarli so'zlar uning faol lug'atini tashkil qiladi. U qarshi passiv lug'at. Unga yaqinda paydo bo'lgan, lekin faol qo'llanilmay qolgan leksemalar kiradi.

Ona tilida so'zlashuvchilar bu so'zlarning ma'nosini tushunishlari mumkin, ammo ulardan foydalanish zarurati dolzarb bo'lib qolmadi.

Neologizmlar ilmiy asarlarda shu uslubga xos termin sifatida atash (nominativ) vazifasini bajaradi. Badiiy asarlarda, odatda, uslubiy vazifani bajaradi. Neologizmlarning paydo bo'lish yo'llari xilma-xil bo'lib, ular tilning mavjud lug'aviy tarkibi va grammatik qonun-qoidalari asosida yangi so'z yasash yo'li, shuningdek, mavjud so'zning lug'aviy ma'nolaridan birini yangi ma'noda qo'llash yo'li bilan va boshqa tildan so'z qabul qilish orqali hosil qilinadi.

Neologizmlar yangi haqiqatlarni belgilash zarurati tufayli paydo bo'ladi. Ma'lum bir lahzada, tilning lisoniy olamining bir qismini tashkil qila boshlagan narsalar yoki tushunchalar.

Neologizmlar odatda ixtisoslashgan, asosan ilmiy va texnik tillar orqali kiritiladi. Bunga texnologiya o'zining yutuqlari va kashfiyotlari bilan ham yordam beradi. O'z navbatida neologizmlarning asosiy diffuzorlari ommaviy axborot vositalaridir.

Neologizmni qabul qilish mezonlari sifatida, umuman olganda, bu zarur so'z bo'lishi kerak, ya'ni bir xil narsani ifoda etadigan boshqa so'z yo'qligi va uning ovozli va rasmiy tuzilishi u kiritilgan til ko'rsatmalariga mos kelishi talab qilinadi. Ushbu talabni bajarish uchun neologizmlar grafik moslashuvlardan o'tmoqdalar.

Gulmohi Brauzer

Chat Gipermatn

Server Interfeys

Bosing Selfi

Skanerlash Jumboq

Kiber maydon Homebanking

NUJ Oenege

Antivirus Eskrache

OIV yuqtirgan SMS yuborish

Mototsiklda o'g'ri web-sayt

Neologizmlar ko'pincha tortishuvlarga uchraydi va tilning ba'zi madaniyatli yoki juda puristika sohalari tomonidan qarshilik ko'rsatiladi, ular uni buzib ko'rsatishga yoki uning muhim xususiyatlarini olib tashlashga moyil deb hisoblashadi. Boshqalari, aksincha, neologizmlar tillarni jonlantirish orqali boyitadi, deb hisoblashadi.

To'g'ri, ba'zida bu atamalar kerak emas (ortiqcha neologizmlar), lekin ular odatda ko'proq grafik yoki bitta so'z bilan umumlashtiradilar, an'anaviy tarzda aytganda, bir nechta so'zlarni talab qiladigan narsa.

Ommaviy axborot vositalari "qabul" (nihoyat, Qirollik Xatlar Akademiyasining lug'atiga kiritilgan) kabi neologizmlarning buyuk targ'ibotchilaridir.

Xuddi shunday, kompyuter bugungi kunda har kuni foydalanadigan ko'plab neologizmlarni vujudga keltirdi. Neologizm tushunchasiga qarshi arxaizm, bu ekspresiv evolyutsiyada orqada qolib ketgan eskirgan so'zlardan foydalanishni anglatadi.

Texnologiyalar sakrash va chegaralar bilan rivojlanmoqda. Endi siz moda "qurilmasi" bo'lmagan odamni deyarli uchratmaysiz. Shu munosabat bilan, ushbu sohada juda ko'p neologizmlar mavjud:

Selfi - buni tushuntirishga hojat yo'q, qaysi birimiz o'zini telefon yoki planshetda suratga olmadik? Biz odatda rus tiliga "selfie" deb tarjima qilamiz.

Raqamli osilganlik - kechagi ziyofatda juda xursand bo'lgan odamda paydo bo'ladigan uyat tuyg'usini anglatadi va bugun u Internetda "kompromat dalillar" ni tomosha qilmoqda. "Raqamli osilganlik" deb ataladigan narsa.

Bulutli hisoblash - kirish Internet orqali ochilgan serverlarda ma'lumotlar va ma'lumotlarni saqlash imkoniyati. Rus tilida bu atama bizga "bulutli ma'lumotlarni saqlash" nomi bilan ma'lum.

Zenware - maxsus ishlab chiqilgan kompyuter dasturlari, foydalanuvchi diqqatini ishga qaratishga imkon beradi, chalg'itadigan narsalardan qochadi.

Phablet- ikki so'z - "telefon" va "planshet" so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan atama. Oddiy smartfonlar ekranidan kattaroq, ammo baribir planshetdek katta bo'lmagan smartfonni bildiradi. Biz bunday gadgetlarni mehr bilan "belkurak" deb ataymiz.

Gloatgram- muallifning ajoyib hayoti, sayohati yoki ovqatlanishini aks ettiruvchi Instagramdagi fotosuratlar. Siz hazil bilan "hvastogram" ni rus tiliga tarjima qilishingiz mumkin.

Finger- real hayotdagi atama, smartfon yoki planshetdan foydalanish uchun ovqatlanayotganda ataylab toza qoldiradigan barmoqni anglatadi.

Matnli - "matn" va "kotiba" dan yasalgan o'ynoqi so'z. Haydash paytida boshqasiga xabar yozayotgan odamni anglatadi. Rus tilida aniq yozishmalar yo'q, ammo "navigator-kotiba" tavsiflovchi sifatida ishlatilishi mumkin.

Raqamli detoks - cheksizdan charchagan ijtimoiy tarmoqlar va “google”? Vaqtingizni virtual dunyoda emas, balki realda o'tkazishni xohlaysizmi? Aynan shu o'yin-kulgi jarayoni “raqamli detoks” yoki raqamli detoksifikatsiya deb ataladi.

Mushuk ovlash - Internetdagi muloqot ba'zan o'zingizni va hayotingizni tasvirlashda nimanidir bo'rttirish yoki bezash vasvasasini keltirib chiqaradi. Bunday holda, siz “mushuk ovlash” bilan shug'ullanasiz.

Telefon-esnash - bir kishi, masalan, vaqtni ko'rish uchun uyali telefonni olib qo'ygan hodisa, buning natijasida atrofdagi barcha odamlar ham telefonlarini chiqarib tashlashadi. Bu harakatning “yuqumliligi” esnash bilan taqqoslanadi.

Partizanlarni tuzatish- xabarlar matnidagi xatolarni diqqat bilan yoki to'g'rirog'i sinchkovlik bilan izlash va keyin ularni ochiq ko'rsatish.

Kibertalking virtual ta'qib qilish yoki kuzatish jarayoni uchun atama. Ko'pincha rus tiliga “virtual ta'qib” deb tarjima qilinadi.

Cbola nazorati- zamonaviy “gadjetlar” ni yaxshi biladigan bolalar ota-onalariga ulardan foydalanishda yordam beradigan hodisa.

Pancake odamlar - bir qarashda ko'p narsani biladigan, lekin aslida ularning barcha bilimlari juda yuzaki bo'lgan faol Internet foydalanuvchilari avlodi.

Neologizmlar ham eskirishi mumkin. Aniqroq qilib aytganda, neologizmlardan arxaik so'zlar ham hosil bo'lishi mumkin. Qanday qilib deysizmi?, shuni unitmaslik kerakki, neologizm so'zlar (yangi so'zlar) ham, ko'p ishlatilganidan, jamiyat orasida o'rtnashadi va bu so'zlar ham bora-bora eskiradi ya'ni arxaik so'zga aylanadi.

Misol uchun:

televizor- bu so'z qachonlardir yangi (neologizm) so'z bo'lgan, ammo hozirda bu so'z hammaning tilida o'rtnashib bo'lgan. Bu ham asta-sekinlik bilan eskira boshlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. -T.:200
2. Xojayev A, Nurmonov A, Zaynobitdinov S. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati.
3. Z. Baratov Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi. Bitiruv malakaviy ishi.
4. H. Dadaboyev. O'zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyoti uyi. Toshkent.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA SO'Z TURKUMLARINING SHAKLLANISHI

Eshbo'riyeva Ruxshona Eshdavlat qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi

Annotasiya. Ushbu maqolada so'z turkumlarining shakllanishi haqida so'z yuritilib, ularning tarkibi, so'z turkumlarini tasniflashda 3 ta asosiy xususiyat (semantik, morfologik, sintaktik)ni nazarda tutilgan va uning ahamiyati yoritilgan, xulosalangan.

Abstract. This article talks about the formation of word groups, their composition, 3 main features (semantic, morphological, syntactic) in the classification of word groups, and its importance is highlighted, and the conclusion.

Kalit so'zlar: so'z turkumi, tilshunoslik, tasnif, semantik, morfologik, sintaktik.

Key words: vocabulary, linguistics, classification, semantics, morphology, syntax.

Inson ko'rgan, eshitgan va his qilgan narsalarni turlarga ajratadi. Turlarga ajratish doimo taqqoslash asosida amalga oshiriladi. Chunki taqqoslash, qiyoslash inson tabiatiga xos xususiyat. Masalan, gulning hidi, rangi, katta-kichikligi va boshqalarga qarab turlarga, navlarga ajratamiz. Biroq guruhlariga ajratishimiz uchun kutilayotgan narsa va hodisa kamida ikkita bo'lishi lozim. Bilamizki, tilda xilma-xil, son-sanoqsiz so'zlar mavjud. Tilshunoslik fanining mukammallashib borishi natijasida so'zlarni turkumlarga ajratish ham takomillashib borgan.

So'z turkumlarini o'rganish tarixi va shakllanishi antik davrlarda borib taqaladi. O'sha davr faylasuf, mantiqshunos hamda tilshunos olimlari bu borada ilk marta juda qimmatli fikrlar bildirganlar. Masalan, Arastu so'z turkumlari soni 3 ta deb ko'rsatgan va unga *ot*, *fe'l* va *bog'lovchi* kabi vositalarni kiritgan. Oradan qariyb 12-13 asr o'tgandan so'ng, Mahmud Koshg'ariy ham so'z

turkumlari sonini 3 ta deb ko'rsatgan. So'z turkumlari nazaryasining rivojlanishi, olimlarning bu masala bilan shug'ullana boshlashi barobarida so'z turkumlari soni ham ortib bordi. Bu holat asosan, 19 – 20- asrlarda keng taraqqiy etdi.

So'z turkumlari — tildagi so'zlarning ularda umumiy kategorial ma'noning (otlarda predmetlik, fe'llarda harakat-holat va h.k), grammatik kategoriyalar yagona tizimining, o'ziga xos so'z o'zgarishlari. So'z leksikada ham, grammatikada ham asosiy birlik hisoblanadi. Modomiki so'z turkumlari o'zida u yoki bu belgisiga ko'ra ajratilgan so'z guruhlari ekan, guruhlariga ajratishga oid muammolarni leksika, morfologiya va sintaksis bilan shug'ullanadigan tadqiqotchilar o'zlaricha hal etadi.

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari haqidagi ilmiy munozaralar, avvalo, so'z turkumlari tasnifi, o'zaro munosabati, ajratiluvchi guruhlar soni va ularning tarkibi masalasidir. So'z turkumlari soni va tarkibini aniqlashda so'zlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini nazarda tutish keng tarqalgan. Ammo amaliyotda so'zlarni turkumlashda ularning semantik xossasiga tayanish odatiy holga aylangan.

Tilshunos olimlarning fikriga ko'ra, so'zlarni turkumlarga ajratishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

1. Leksik ma'no anglatib, biror so'roqqa javob bo'lishi;
2. Grammatik qo'shimchalarni qabul qilishi;
3. Gapda biror bir gap bo'lagi vazifasida kelishi.

Agar so'zlar har uchala prinsipga amal qilsa, *mustaqil so'zlar turkumi*; har uchalasiga ham amal qilmasa, *yordamchi so'zlar turkumi*; uchalasidan biriga amal qilsa, *oraliqdagi so'zlar turkumi* hosil bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, agar so'zda semantik, morfologik va sintaktik belgilar butunlikni tashkil etmas ekan, bunda ular tasnif asosi bo'lib xizmat qila olmaydi. Zero ziddiyatsiz bo'lish, guruhlash faqat bir asosdagina amalga oshiriladi. Shuning uchun ayrim manbalarda, darslik va qo'llanmalarda mualliflar so'zlarni uch belgi birligi asosida tasnif qilib, asosan, ulardan birida yetakchi, asosiy mezon sifatida tayanishadi, shu bilan birga, bir tasnifning o'zida tasnif asosini bir necha marta almashtirishadi. Albatta, asosiy qolip va tahliliy natijalar sohaning ilmiy olimlari tomonidan yaratilgan. Shu tariqa o'zbek tilining morfologik sathi va strukturasi, tuzilishini o'rganish masalasida ko'plab tadqiqotlar va izlanishlar hamon davom etib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova.
Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent - 2009.
2. A. Anorbekova, Sh. Mirzayeva. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. „Noshir“ nashriyoti, 2011.
3. M. T. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. “Yangi asr avlodi”, 2009.
4. A.A. Abduazizov. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent. “Sharq”, 2010.

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA O'ZLASHMA SO'ZLAR VA ULARNING IFODALANISHI

Doniyorova Rahima Azim qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1-kurs magistranti

rahimaazimova7@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili leksikasi, uning taraqqiyoti, shuningdek, o'zlashma so'zlarning o'zbek tilidagi o'rni va ahamiyati yoritilgan.

Abstract: The article describes the lexicology of the Uzbek language, its development, as well as the role and importance of borrowed words in the Uzbek language.

Kalit so'zlar: leksikologiya, o'z qatlam, o'zlashma qatlam, arab tilidan o'zlashgan so'zlar, fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar, rus tilidan o'zlashgan so'zlar, yangi kirib kelayotgan so'zlar (neologizmlar).

Key words: lexicology, native layer, acquired layer, words borrowed from the Arabic language, words borrowed from the Persian-Tajik language, words borrowed from the Russian language, newly introduced words (neologisms).

Har bir til insoniyat uchun xizmat qiladi va ushbu tilda odamlar soʻzlashsagina, u yashaydi. Til mavjud boʻlish bilan bir qatorda vaqt oʻtishi bilan oʻzgarib, taraqqiy etib boradi, bu yangilanish esa tilning leksikasida yaqqol namoyon boʻlib boradi. Bu fikr oʻz isbotini oʻtgan davrlar mobaynida ham, bugungi kunda ham bir necha bor koʻrsata olgan. Maʼlum bir tilning lugʻat tarkibini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi leksikologiya hisoblanib, undagi soʻzlarning bir qismi oʻtmishda shu til lugʻat boyligini tashkil etuvchi asos sifatida xizmat qilgan boʻlsa, ikkinchi qismi esa vaqt oʻtishi, zamon rivojlanishi bilan boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlardir. Ushbu xususiyatiga koʻra oʻzbek tili leksikasi ham 2ga boʻlib oʻrganiladi:

- 1) oʻz qatlam;
- 2) oʻzlashma qatlam.

Oʻzbek tilining taraqqiyotida oʻz qatlamning oʻrni qanchalik boʻlsa, oʻzlashma qatlamniki ham undan kam emas. Tilshunoslikda oʻzlashma qatlam deb boshqa tillar lugʻat tarkibida mavjud boʻlib, turli sabablarga koʻra (masalan, xalqlarning harbiy yurishlari, tijorat bilan bogʻliq aloqalar, zamonaviy texnologiyalar taraqqiyoti kabilar) boshqa bir tilga ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan yoki oʻz holicha kirib kelgan soʻzlar majmuasiga aytiladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan olib aytadigan boʻlsak, “oʻzlashtirish – oʻzaro taʼsir, aloqa natijasi sifatida bir til unsurlarining boshqa tilga oʻtishi” hisoblanadi. [1]

Oʻzbek tilining oʻzlashma qatlami tarkibi jihatidan rang-barang, unda arab, fors-tojik, rus, hind, xitoy tillaridan oʻzlashgan soʻzlar mavjud boʻlib, hozirda koʻpchiligi umumisteʼmoldagi soʻzlar hisoblanadi. Darhaqiqat, **xalq, qonun, kitob, himmat, tanqid** kabi soʻzlar arab tilidan; **oftob, kokil, nay, zanjir, shogird** kabi soʻzlar fors-tojik tilidan; shkaf, **bank, kran, radio, televizor** kabi soʻzlar rus tilidan; **choy, lagʻmon, shiypun** kabilar xitoy tilidan oʻzlashgan soʻzlar boʻlishiga qaramasdan hozirgi kunda oʻz qatlamga oid soʻzlar bilan bir qatorda faol foydalaniladi.

Oʻzlashgan soʻzlarning ichida qanday boʻlsa, shundayligicha qabul qilinganlari mavjud, katta qismi esa ayrim fonetik hodisalar asosida oʻzlashtirilgan. Masalan, oʻzbek tilidagi **doʻst** soʻzi fors-tojik tilidagi **dust** soʻzining, **oftob** soʻzi **āftāb** soʻzining, **daraxt** soʻzi esa **deraxt** soʻzining talaffuz imkoniyatlaridan kelib chiqib fonetik oʻzgartirilgan shakllari sanaladi. Bu kabi holatlarni arab tilidan ham, rus tilidan ham oʻzlashgan soʻzlar ichidan istagancha topish mumkin. Ayrim **bank, institut, samolyot, nafar, taʼbir** kabi oʻzlashgan soʻzlar esa qanday holatda boʻlsa, shundayligicha oʻzlashtirilgan. Oʻzlashma qatlamda shunday soʻzlar ham borki, ularning foydalanishga kirib kelganiga hali koʻp boʻlmasa ham, ushbu soʻzlardan foydalanmay zamonaviy fikrlarni bayon etish, takomillashtirish qiyin.

Hozirgi kunda yangi kirib kelayotgan soʻzlar oʻz qatlamda shu soʻzning muqobili mavjud boʻlmaganligi tufayli isteʼmolga tez kirmoqda, bunda aksariyat hollarda zamonaviy texnologiya nomlari va ular bilan aloqador atamalar oʻzlashtirilmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlarning kundan kunga taraqqiy etib borayotganligi oʻzbek tilining leksikasiga sezilarli darajada taʼsir oʻtkazmoqda.

Butun dunyoga mashhur boʻlayotgan **Telegram, Instagram, You Tube, Facebook, Tik Tok, emoji, onlayn, oflayn, gif, follover, blogger, vayner, kontent, mobilograf, chellenj** kabi soʻzlar oʻzbek tiliga ham allaqachon kirib kelgan, hatto ommalashib ham ulgurgan. Yangi oʻzlashgan soʻzlar tilshunoslikda neologizmlar hisoblanib, hammaga tushunarli boʻlib, faol qoʻllanila boshlangandan keyin umumisteʼmoldagi soʻzga aylanadi, lekin baribir oʻzlashgan qatlamning tarkibida qolaveradi. “Yangi leksika tilda yangi paydo boʻlgan va yangilik boʻyogʻi sezilib turgan leksemalardir. Ular ilmiy terminologiyada **neologizm** ham deb yuritiladi. Yangi leksema va yangi soʻzni farqlash lozim, (Masalan, (kitobchi), (kompyutershunosi), (zakovatchi) birliklari). Yangi leksika esa tilimizdan joy olgan yangi leksemadan tarkib topadi”. [2]

Yaʼni yangi leksemalar, neologizmlar oʻzlashtirilgach, baʼzi soʻz yasovchi koʻmakchi morfemalar taʼsirida yangi soʻz yasalishi mumkin. Bunda yangi hosil qilingan leksika oʻzlashma qatlamga emas, oʻz qatlamga mansub boʻladi.

Yuqorida sanalgan yaqin orada kirib kelgan bir qator oʻzlashmalar yosh avlod uchun toʻliq tushunarli boʻlsa-da, keksa avlod vakillari uchun tushunishga murakkab, talaffuz etishga qiyin boʻlib

tuyiladi, bu esa, o'z navbatida, ikki avlod o'rtasida tafovut hosil qiladi. Ayrim tilshunoslar ayrim o'zlashma-neologizmlarni o'zbek tilida mavjud, ma'no jihatidan mos keladigan biror so'z bilan almashtirib foydalanishni, almashtirish imkoni bo'lmagandagina uni o'zlashma sifatida qabul qilishni ma'qullaydilar. Masalan, ancha ommalashgan **lokatsiya** so'zi o'rnida xuddi shu ma'noni ifodalaydigan **joylashuv** so'zini, **trening** so'zi o'rnida **o'quv mashg'uloti** birikmasini, **onlayn** so'zi o'rnida **tarmoqda** yoki **faol** so'zlarini, **fastfud** so'zi o'rnida **tezpishar taom** birikmasini, **yuzer** so'zi o'rnida **foydalanuvchi** so'zini, **chellenj** so'zi o'rnida **chaqiriq** yoki **da'vat** so'zlarini, **zaryatchik** so'zi o'rnida **quvvatlagich** yoki **quvvatlantirgich** so'zlarini qo'llash mumkin. Ammo o'zbek tilidagi muqobilidan ko'ra o'zlashma so'zlar xalq foydalanishi uchun qulayligidan bo'lsa kerak, juda ko'p hollarda o'zbekcha so'zlar qolib, o'zlashmalardan foydalaniladi. Ayrim holatlarda esa o'zlashma ham, o'z qatlamga mansub so'z ham birday qo'llanilishi mumkin, bu esa tilimizda sinonim so'zlar, ya'ni ma'nodosh so'zlar shakllanishini ta'minlaydi. "Sinonimlar, asosan, ikki yo'l bilan paydo bo'ladi. Birinchisi, har bir tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida, masalan, o'zbek tilida qari-keksa, chiroyli-go'zal, katta-ulkan, ulug'-buyuk va boshqalar; ikkinchisi, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga, masalan, bo'lim -otryad, dalil-fakt, reja-plan yoki rus tilidagi уксопение- intensifikatsiya, языкознание-lingvistika va hokazo. Sinonimlarning paydo bo'lishi til lug'at tarkibining boyib, yangilanib borishining garovidir". [3]

O'zlashma-neologizmlar o'zi ifodalayotgan zamonaviy texnologiya yoki zamonaviy tushuncha kabi ahamiyatga ega so'zlar, ulardan ham foydalanish kerak, faqat o'zbek tilini kamsitmagan va buzmag holatda, me'yorni unutmagan holda. O'zbek tilida qo'llanilayotgan **bodikamera, fleshka, QR-kod, blyutuz, xeshteg, skrinshot, emoji, gif, mobilograf, vayner, trend** kabi so'zlarning ona tilimizda mos variant bo'lmaganligi tufayli ular shu holatida o'zlashtirilgan. Yuqorida berilgan namunalardan o'zbek tilidagi mosi mavjud bo'lganlarini kamroq ishlatib, o'rniga o'zbekchasi ishlatilishi lozim, aks holda o'zbek tilida o'z qatlamning ahamiyatiga putur yetishi mumkin.

Fikrimizning isboti sifatida yoshlarning nutq madaniyatidagi ayrim salbiy o'zgarishlarni ko'rsatishimiz mumkin. Leksik sathdagi o'z qatlam va o'zlashma qatlamning ahamiyatini, so'z o'zlashtirish yo'l-yo'riqlarini to'liq o'rganib anglay olmagan toifa kishilar orasida tilga va so'zga nisbatan hurmatsizlik, og'zaki va yozma nutqda so'zni noto'g'ri va noo'rin qo'llash holatlari ko'p uchramoqda. O'zlashma so'zlarni qo'llash jarayonida talaffuz bilan bog'liq, imlo bilan bog'liq qator xatolarga yo'l qo'yadilar. O'zbek tilida muqobili bor bo'lgan so'zlar o'rnida ham chet tilidan o'zlashgan so'zlardan foydalanish, foydalanganda ham noto'g'ri foydalanish bugungi kunning eng og'riqli muammolaridandir.

Bu muammoning yechimi ustida ko'plab tilshunoslar ilmiy izlanishlar olib borishmoqda. XX asr o'rtalarida yangi paydo bo'lgan tushunchalarni ifodalaydigan bir guruh o'zlashmalarning o'zbek tilidagi mos variantlari ham topilgan, lekin xalq orasida ommalashmagan va shu sababdan o'zbekcha variant qabul qilinmasdan chet tilidan so'zlar o'zlashma sifatida tilimizga kiritilgan. **Aeoport, radio, televizor, telefon, samolyot, vertolyot, avtobus** kabi so'zlar ifodalaydigan tushunchani to'laligicha anglatadigan so'zlar o'zbek tilida mavjud bo'lmaganligi tufayli shu tushunchaga yaqin bo'lgan **tayyora, ovoznigor, durovoz, ko'pkursi, tayyoragoh** kabi so'zlardan foydalanish taklif etilgan, biroq bu taklif o'zini oqlamagan, bunga sabab esa ulardagi ma'no yangi o'zlashgan so'zning ma'nosini to'liq ifodalay olmasligidir.

Hozirda ham shu kabi izlanishlar ko'p bo'lib, o'zlashmalarni o'zbekchalashtirish bo'yicha ko'p harakakatlar amalga oshirilyapti. Fikrimizning isboti sifatida yuqorida ayrim o'zlashma-neologizmlar va ularga mos keladigan o'zbekcha so'z va birikmalarni keltirib o'tdik. Menimcha, o'zlashma ifodalaydigan ma'noni to'liqroq bildiradigan o'zbekcha so'zlardan foydalanish, imkon qadar xalq orasida keng iste'molga kiritish ma'qul. Chunki tilimizda o'zlashma qatlamga oid bo'lgan so'zlar yetarlicha bo'lib, aksariyat hollarda o'z qatlamdan ham anchagina faol qo'llaniladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'zbek tilining o'z qatlamiga oid so'zlardan ko'proq foydalanish, o'zlashma-neologizmlarni faqat zaruriyat bo'lgandagina qabul qilish orqali biz ona tilimizni qaysidir ma'noda muhofaza qilgan bo'lamiz. Biz tilshunoslarning asos vazifalarimizdan biri ham aynan shu bo'lganligi uchun o'zlashmalar va ularning tilimizda ifodalanishi o'zbek xalqi yashar ekan, har bir davr uchun, shu davr tilshunoslari uchun o'rganilishi, isloh etilishi lozim bo'lgan bosh masalalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.
2. Sayfullayeva. R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.
3. Irisqulov. M. Tilshunoslikka kirish. O'quv darslik. – Toshkent, 2009.
4. Abdusamatov. M. Fors tili. O'quv darslik. – Toshkent, 2007.

YOSH YENGIL ATLETIKACHILARNING KUCHINI RIVOJLANTIRISHNING FIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Oralova B.

ShDPI Jismoniy madaniyat kafedrasida o'qituvchisi,

Sanayev. I.

24-maktab Jismoniy tarbiya o'qituvchisi

Kuch ko'paymasa sport mahoratiga yetishib bo'lmaydi. Harakat tezligi hamda chidamlilik va chaqqonlik ko'p jihatdan muskullar kuchiga bog'liq. Muskullar kuchi bosh miya qobig'i faoliyatiga mos keladigan markaziy nerv tizimining ahvoliga, muskullarning fiziologik ko'ndalang kesimiga, muskullarda bo'ladigan bioximik jarayonlarga, muskullar qo'zg'oluvchanligining o'zgarishiga, ularning charchoqlik darajasiga va boshqa sabablarga bog'liq bo'ladi, bosh miya qobig'idagi xarakatlantiruvchi zonaning nerv to'qimalaridan chiqadigan nerv impulslari kelgandagina muskul kuchi sodir bo'ladi. Bu, nerv tizimi funksional imkoniyatlarining hal qiluvchi ahamiyati bor ekanini ko'rsatadi.

Ayniqsa, yangi boshlovchi yengil atletikachilarda muskul kuchini rivojlantirish birinchi navbatda o'z muskullarini boshqara bilish, ularni qisqartira olish va ko'proq kuch berib kuchlantira olish (nerv-muskul koordinatsiyasini yaxshilash) hisobiga bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda, katta iroda kuchi ko'rsata bilishni o'rgata borilgani ham muhimdir. Bundan tashqari, muskul kuchini namoyon qila olish nerv to'qimalarining funksional imkoniyatini oshirish yo'li bilan ham rivojlantiriladi. Muskul kuchi uning fiziologik ko'ndalang kesimiga to'g'ri proporsional bo'lgani uchun jismoniy mashqlar ta'sirida muskul massasi ortgan sari muskul kuchi ham ko'paya boradi, shu bilan birga, muskullarda aylanish kuchayadi, modda almashinish yaxshilanadi, energiya beradigan moddalar ko'payadi.

Muskul kuchining bu asosiy tomonlari o'zaro uzviy bog'liqdir. Biroq mashq va metodlarni, muskul massasini ko'proq oshiradigan yoki nerv to'qimalarining tegishli funksional imkoniyatlari darajasini oshirib, kuchni namoyon qila olishni yaxshilaydigan qilib tanlash mumkin.

Yosh yengil atletikachilar tanasidagi hamma muskullar kuchli, garmonik rivojlangan bo'lishi kerak. Lekin tana muskulaturasining rivojlanish darajasiga bo'lgan talab yengil atletikaning turiga bog'liqdir. Uloqtiruvchilarga kuch hammadan ko'p rivojlantirishda kerak bo'lsa, marafonchilarga hammadan kam kuch kerak.

Har qanday yengil atletikachi trenirovkasida, albatta kuchda rivojlantiruvchi mashqlar ishlatiladi. Lekin asosan yengil atletikaning mazkur turini bajarish uchun eng muhim bo'lgan muskullar gruppasini rivojlantirishga e'tibor beriladi. Anchagina ko'p muskul kuchi namoyon qila olishni yaxshilash uchun katta va maksimal kuchlanish metodlari qo'llaniladi. Bu maxsus tanlab olingan mashqlarni katta va maksimal kuch bilan (maksimaldan 75-100%) takror-takror bajarish demakdir. Bunday mashqlarda yengil atletikaning qaysi turida mumkin qadar ko'p kuch sarflashni o'rgatib olish maqsad bo'lsa, shu turning yoki shu tur elementning koordinatsion struktura yaxlitligi saqlab qolinadi. Mashqni qiyinlashtira borish (shtanga va snaryadlar og'irligini, sakrash balandligini, yugurish tezligini oshira borish) ham bu mashqlarga xos xususiyatdir.

Muskullar massasini oshirish uchun, mashqlar to'g'riligi buziladigan darajada muskullar charchaguncha to'xtovsiz bajariladi ("Nihoyagacha" metodi). Bunday mashqlar struktura jihatdan, odatda sportchi ixtisos olayotgan yengil atletik turning elementlariga o'xshaydi. Bunda kuch kelish o'rtacha yoki katta (maksimaldan 50-70%) bo'lishi kerak.

Kuchni rivojlantirish uchun elementlar mashqlardan tortib, to'yxlit yengil atletika turiga (sakrash, uloqtirish, startdan tashlanish) qadar har xil dinamik mashqlardan foydalaniladi. Kuchni rivojlantirishda yuk ko'tarish mashqlari, o'z vaznidan foydalanib yoki sherigi qarshiligini yengib

bajariladigan mashqlar eng ko'p qo'l keladi. Bundan tashqari, kuchni statik namoyon qilish qo'llanadi. Og'irligi 2,5 kg dan ortiq gantellar, 10-15 kg gacha qum bilan to'ldirilgan haltalar, 2-5 kg lik to'ldirma to'plar, 16 va 32 kg lik toshlar va shtangalar yuk tariqasida xizmat qiladi.

Og'ir yuk bilan, masalan, shtanga bilan bajariladigan mashqlar tananing hamma muskullariga, ayniqsa yirik va baquvvat muskul gruppalariga, yengil yuk (masalan, to'ldirma to'plar, gantellar) bilan bajariladigan mashqlar esa ayrim muskul gruppalariga ta'sir qiladi.

Atlet ancha og'ir yuk ko'tarib mashq bajarayotganda, ba'zan nafas ritmini buzadi yoki butunlay nafas olmay qoladi. To'g'ri nafas olishga juda katta e'tibor berish, maksimal og'irlik bilan qilinadigan mashqlarni bir martagina bajarib, keyingisini boshlash oldidan 2-5 minut vaqt o'tkazmoq kerak.

Yengil yuk bilan bajariladigan mashqni qatorasiga 2-3 marta takrorlash (ayrim vaqtda ozroq) kerak. Og'irlik qancha oz bo'lsa, mashqni shuncha ko'p to'xtovsiz bajarish mumkin. Muskul hajmini oshirish uchun bajarilayotgan mashqlarni har doim muskullarda charchoq sezilgunga qadar takrorlash kerak.

Yuk ko'tarib qilinadigan mashqlarni birinchi vaqtlarda sekin-asta, keyinchalik og'irlik imkon berganicha tez bajarish tavsiya etiladi.

O'z og'irligini ko'tarish hamda sherigi qarshiligini yengish mashqlari yuk ko'tarish mashqlariga yaqin. Bulardan tipikrog'i - o'z gavda og'irligidan foydalanib bajaradigan o'tirib-turish (asosan bir oyoqda), sakrash jumladan, pastga sakrab tushib, shu zahoti depsinish, osilgan holatda tortilish, tayanib yotgan holatda qo'llarini bukib - to'g'rilash kabi mashqlardir. Yuk ko'tarish mashqlaridagi singari bu mashqlarda ham qanchalik kichik muskul gruppasi ishlaydigan bo'lsa, tananing borib kelish yo'li qancha bo'lsa, mashq ko'p takrorlanadi. Bora-bora sekinroq harakatlardan tezroq harakatlarga, yengilroqlaridan qiyinroqlariga o'tish kerak. Keyinchalik esa, maksimal tezlik bilan bajariladigan mashqlarga ko'proq o'rin beriladi.

Sherigi bilan ko'tarishib, qarshiligini yengib, tortishib va turtishib bajariladigan mashqlar muskullarga umumiy va tanlangan ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Bu yerda kuchlilikda va bu kuchdan foydalana olishda musobaqalashayotgan atletlarning irodalari kuchini ko'rsata olishlarining katta ahamiyati bor.

Trenirovkada og'irlik qo'shib bajariladigan yengil atletik mashqlardan ham - og'irroq asboblarni uloqtirish, yelkaga qum to'ldirilgan (6-12 kg) halta olib sakrash mashqlari, og'ir (5-6 kg) belbog' bilan yuqoriga sakrash kabi mashqlardan ham foydalaniladi. Bunaqa mashqlarda harakatning strukturasi deyarli o'zgarmaydi, lekin atlet uchun odatdagidan ko'proq kuch sarflashi kerak bo'ladi. Kuch atlet uchun zarur sharoitga yaqin sharoitda taraqqiy etadi.

Bu metodni og'irlashtirilgan asboblardan shug'ullanadigan uloqtiruvchilar ko'proq qo'llaydilar. Lekin og'irlik qo'shib bajariladigan mashqlarni boshqa yengil atletikachilar ham muvaffaqiyat bilan qo'llashlari mumkin. Masalan, ilmiy tekshirishlar sakrash mashqlarida og'irliklardan foydalanganlarning sakrovchanligi, undan foydalanmaganlarga nisbatan ko'proq ortganini ko'rsatdi. Trenirovkaning tayyorlov davrida yengil atletikachilar og'ir poyabzal kiyib yoki 5-6 kg li belbog' (qo'rg'oshin bo'lakchalari yoki pitra solingan brezent belbog') bog'lab, maxsus mashqlar bajarishlari mumkin.

Og'irliklar bilan bajariladigan yengil atletika mashqlari yordamida ma'lum muskul gruppalari massasini oshirishgina emas, balki juda katta iroda kuchi namoyish qila bilish qobiliyatini ham tarbiyalash mumkin. Bunday mashqlarni mumkin qadar maksimal tezlikda bajarish kerak.

NEFT VA GAZ SANOATINING EKOLOGIYAGA TA'SIRINI O'RGANISH VA EKOLOGIYAGA TA'SIRINI KAMAYTIRISHNI TA'MINLASH

Olimova Dilsuz Abduxalimovna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

olimovadilsuz84@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada ishlab chiqilgan tavsiyalar asosan neft mahsulotlarini ishlatishda atrof-muhitga ta'sir darajasini aniqlash va ekologiyaga ta'sirini kamaytirishni ta'minlashdagi faoliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Abstract. The recommendations developed in this article mainly serve to increase its performance in determining the degree of environmental impact on the use of petroleum products and ensuring a reduction in its impact on ecology.

Kalit soʻzlar: yogʻ, Toksik birikmalar, Dizel, Gaz, Azot, Havoning ifloslanishi, Issiqxona effekti, Shovqin ifloslanishi, Elektromagnit ifloslanish, Transport vositalari, Zaxarli moddalar.

Key words: oil, current compounds, diesel, gas, nitrogen, air pollution, greenhouse effect, noise pollution, electromagnetic pollution, vehicles, Toxic Substances.

Neft sanoatining atrof-muhitga taʼsiri juda koʻp foydalanishga ega boʻlgan neft tufayli keng va qimmat. Xom neft va tabiiy gaz zamonaviy kundalik hayot va jahon iqtisodiyotining koʻplab jihatlarini taʼminlaydigan asosiy energiya va xom ashyo manbalari hisoblanadi. Soʻnggi 50 yil ichida ularning taʼminoti tez oʻsib borayotgan insoniyat, ijodkorlik, bilim va isteʼmolchilik talablarini qondirish uchun tez oʻsdi. Neft va gazni qazib olish, tozalash va tashish bosqichlarida katta miqdordagi toksik va toksik boʻlmagan chiqindilar hosil boʻladi. Uchuvchi organik birikmalar, azot va oltingugurt birikmalari va toʻkilgan neft kabi baʼzi sanoat yon mahsulotlari havo, suv va tuproqni notoʻgʻri boshqariladigan hayot uchun zararli darajada ifloslantirishi mumkin. iqlimning isishi, okeanning kislotalanishi va dengiz sathining koʻtarilishi sanoat chiqindilari natijasida kuchaygan global oʻzgarishlardir issiqxona gazlari kabi karbonat angidrid (CO_2) va metan va mikro zarrachali aerozollar kabi qora uglerod. Insonning barcha faoliyati orasida qazilma yoqilgʻining yonishi yer biosferasida uglerodning doimiy toʻplanishiga eng katta hissa qoʻshadi. Xalqaro energetika agentligi va boshqalarning taʼkidlashicha, neft va gazdan foydalanish rekord darajadagi 63% (19 milliard tonna) dan 43,4 milliard (BT) CO_2 atmosferaga 2019 yil davomida barcha energiya manbalaridan chiqarilgan. Koʻmir foydalanish qolgan eng iborat 54%. Jami emissiya deyarli har yili oshirish davom: yuqoriga boshqa 2.1% uchun 35.3 BT ichida.

1-

Rasm Neft toʻkilganidan keyingi holat.

Bevosita oʻtish operatsiyalari, neft sanoati haqida hissa 9% (2.7 BT) ning 36.7 BT ichida shuningdek, tabiiy gaz, uning qasddan va boshqa relizlar uchun, sanoat bevosita kamida metan 92 Million tonna (3.4 BT CO_2 -teng) shu yil; barcha maʼlum antropogen va tabiiy taxminan 17% ga teng miqdori kuchli isitish gazining chiqindilari. Benzin va suyultirilgan tabiiy gaz kabi yoqilgʻilar bilan bir qatorda, neft koʻplab istemol kimyoviy moddalari va oʻgʻitlar va plastmassalar kabi mahsulotlarga imkon beradi Toksik birikmalar. Neft koʻplab tarkibiy qismlarning murakkab aralashmasidir. Ushbu tarkibiy qismlarga toʻgʻri zanjirli, tarvaqaylab ketgan, tsiklik, monosiklik aromatik va politsiklik aromatik uglevodorodlar kiradi. Yogʻlarning toksikligini toksik potentsial yoki ushbu komponentning suvda eruvchanligi boʻyicha yogʻning har bir alohida komponentining toksikligi yordamida tushunish mumkin. Turli xil yogʻlar va neft bilan bogʻliq mahsulotlar turli darajadagi toksiklikka ega. Toksiklik darajalariga ob-havo, eruvchanlik kabi koʻplab omillar, shuningdek, qatʼiylik kabi kimyoviy xususiyatlar taʼsir qiladi Koʻpgina hollarda, istemolchilar masuliyatli foydalanish va yoʻq qilish bilan shugʻullanganda, taʼsirlar xavfsiz darajaga tushirilishi mumkin. Muayyan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar hayot aylanishini baholash va atrof-muhitni loyihalash amaliyoti orqali taʼsirlarni yanada kamaytirishi mumkin. Neft sanoatidan chiqadigan chiqindilar neft ishlab chiqarish jarayonining qazib olishdan istemol bosqichigacha boʻlgan har bir zanjirida sodir boʻladi. Ekstraksiya bosqichida

gazni shamollatish va yoqish nafaqat metan va karbonat angidridni, balki azot oksidi va aerzollar kabi boshqa ifloslantiruvchi moddalarni ham chiqaradi. Ba'zi yon mahsulotlarga uglerod oksidi va metanol kiradi. Yog' yoki neft distillatlari yoqilganda, odatda yonish to'liq bo'lmaydi va kimyoviy reaksiya suv yoki karbonat angidrid bo'lmagan yon mahsulotlarni qoldiradi. Biroq, ko'p miqdordagi ifloslantiruvchi moddalarga qaramay, ba'zi ifloslantiruvchi moddalar miqdori va kontsentratsiyasida o'zgarishlar mavjud. Shuningdek, sootning mayda zarralari odamlarning va boshqa hayvonlarning o'pkalarini qoraytiradi va yurak muammolari yoki o'limga olib keladi.

3-Rasm Atransport vositalarining 100 km masofadagi emissiyasi

Atrof-muhit ifloslanishini

Har bir transport turi atrof-muhitni ifloslantiradi, ammo muhim afzalligi - ifloslanishning 89% avtoulav transporti tomonidan amalga oshiriladi, bu chiqindi gazlarni chiqaradi. Ushbu turdagi avtoulavlar, avtobuslar va boshqa transport vositalari turli muammolarga olib keladi:

- ♣ havoning ifloslanishi;
- ♣ issiqxona effekti;
- ♣ shovqin ifloslanishi;
- ♣ elektromagnit ifloslanish;
- ♣ odamlar va hayvonlar sog'lig'ining yomonlashishi.

Neftning yonish jarayoni neft, ko'mir va yog'och kislota yomg'irining ko'payishi uchun javobgardir. Yonish miqdori oshib ketishiga olib keladi azot oksidi bilan birga oltingugurt dioksidi yog'dagi oltingugurtdan. Ushbu yon mahsulotlar atmosferadagi suv bilan birikib kislotali yomg'ir hosil qiladi. Nitratlar va boshqa kislotali moddalarning kontsentratsiyasining oshishi ularga sezilarli ta'sir ko'rsatadi pH darajasi yog'ingarchilik. Dan tahlil qilingan ma'lumotlar namunalarini Qo'shma Shtatlar va Evropa o'tgan 100 yil ichida va yonish natijasida azot oksidi chiqindilarining ko'payishi kuzatildi. Chiqindilar miqdori yomg'irni kislotalashtirish uchun etarlicha katta edi. Kislotali yomg'ir katta ekotizimga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, kislotali yomg'ir daraxtlarni o'ldirishi mumkin va ko'llarni kislotalab baliqlarni o'ldirishi mumkin. Marjon riflari kislota yomg'irida ham yo'q qilinadi. Kislotali yomg'ir, shuningdek, texnika va inshootlarning korroziyasiga (katta miqdordagi kapital) va marmar xarobalari singari arxeologik inshootlarning asta-sekin yo'q qilinishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.—T: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Рахматуллаев М.Х., Юлдошов Б.Т. “Меѣморчилик ва курилиш муаммолари” Илмий-техник журнали Инновационных технологий к разработке получения новых составов топлива и осевых масел, 2020 г. Том 20, №2, с. 131-133.
3. Djiyanbaev S.V., Hamidov B.N., Ubaydullaev B.H. Yarbabaev A.A. Reference directions of Lubricants Production using Local Raw Products // («European Applied Sciences» scientific magazine, Schwieberdinger Str.59, 70435 Stuttgart, Germany 2016 y p20-22.).
4. Данилов А.М. Отечественные присадки к дизельным топливам//Мир нефтепродуктов, 2010, № 1, с.9-13.
5. Амер М. А. Физико-химические свойства дизельных топлив в условиях подземного

- хранения. – М.: Нефть и газ, 2008. – 237 с.
6. Мухторов Н.Ш., Хамидов Б.Н., Убайдуллаев Б.Х. Механизм действия и синтез депрессорной присадки на основе алкилметакрилатов для дизельного топлива и масел // Научно-технический журнал ФерПИ. 2016, Том 20, №2, с.183-185.
7. Usmonov, M.T. & Shokirov., Sh.H, (2022). Teylor formulasini matematik masalalarni echishdagi ahamiyati. "Science and Education" Scientific Journal Scientific Journal, Tom-3, 19-23.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA MASOFAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH VOSITALARI VA USTUNLIKLARI

Nurmaxmatov Lutfulla,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi
nurmahmatovlutfulla@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada masofaviy ta'limning ustunliklari va mazmuni haqida ma'lumotlar berilgan. Maqolada tasniflash va tavsiflash metodidan foydalanilgan. Masofaviy ta'limning usullari, vositalariga izoh berilgan. Masofaviy ta'limni rivojlantiruvchi omillar sanalib o'tilgan.

Abstract. This article provides information about the advantages and content of distance education. The method of classification and description is used in the article. Methods and tools of distance education are explained. Factors developing distance education are listed.

Kalit so'zlar: elektron pochta, videokonferensiya aloqa, audio konferensiyalarni o'tkazish, forumlar va chatlar tashkil etish orqali axborot almashish, bilimlarni test, turli topshiriqlar (nazorat, laboratoriya va boshqalar), vebinarlar.

Key words: e-mail, video conference communication, audio conferencing, exchange of information by organizing forums and chats, knowledge test, various tasks (control, laboratory, etc.), webinars.

Masofaviy ta'limda talaba va o'qituvchi fazoviy bir-biridan ajralgan holda o'zaro maxsus yaratilgan o'quv kurslari, nazorat shakllari, elektron aloqa va Internetning boshqa texnologiyalari yordamida doimiy muloqotda bo'ladilar. Internet texnologiyasini qo'llashga asoslangan masofaviy o'qitish jahon axborot ta'lim tarmog'iga kirish imkonini beradi, integratsiya va o'zaro aloqa tamoyiliga ega bo'lgan muhim bir turkum yangi funksiyalarni bajaradi. Masofaviy ta'lim Internet texnologiyalarining paydo bo'lishi bir necha asrlar davomida o'zgarmay kelgan holatlarni o'zgartirib, bu odatdagi xat yozishmalari elektron pochta bilan, kutubxonalar esa web-saytlar bilan almashinishida namoyon bo'ldi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli - masofaviy o'qitish yaratilishiga va an'anaviy shakllari bilan masofaviy ta'lim elementlari kirib keldi.

O'qituvchi, repetitorlar, maslahatchilar, ilmiy va texnik rahbarlarning minimal ishtirokida (o'z-o'zini o'qitish) ta'lim resurslari bilan maslahatlashgan yoki mashq qilingan o'quvchining o'zaro ta'siri orqali o'qitish usuli. Ushbu usulni amalga oshirish uchun o'qituvchilar va o'qituvchilar turli xil ta'lim resurslarini yaratadilar va tanlaydilar: bosma, audio va video materiallar, shuningdek telekommunikatsiya tarmoqlari (interaktiv ma'lumotlar bazalari, elektron nashrlar va kompyuter o'qitish tizimlari) orqali yetkaziladigan o'quv qo'llanmalari.

Bir talaba, talaba yoki konsultatsiya qilinayotgan talaba, ilmiy va texnik xizmatga muhtoj mijoz, ilmiy darajaga da'vogarning bitta o'qituvchi, o'qituvchi, maslahatchi yoki ilmiy-texnikaviy munosabatlari bilan tavsiflangan individual o'qitish va o'qitish usuli. supervayzer (birma-bir trening). Bu usulni masofaviy ta'limda asosan telefon, ovozli pochta, faks, elektron pochta, Skype tizimi kabi texnologiyalar orqali amalga oshirish mumkin.

Usul o'qituvchi tomonidan o'quv materialini taqdim etishga asoslangan, bunda talabalar muloqotda faol rol o'ynamaydilar ("birdan ko'pga" o'rganish). Bu usul o'qituvchi, repetitor, maslahatchi tomonidan qo'llaniladi, butun guruh o'qitilganda va maslahatlashganda, ular taxminan teng darajada tayyorlanadi va yakuniy natija hamma uchun bir xil bo'ladi. Masalan, bu repetitor maktab o'quvchilarini Yagona davlat imtihoniga tayyorlaganda yoki talabalarga turli fanlar bo'yicha

maslahat berganda sodir bo'ladi. An'anaviy ta'lim tizimiga xos bo'lgan bu usul zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilmoqda. Shunday qilib, radio yoki televizorda o'qilgan audio yoki video kassetalarga yozilgan ma'ruzalar zamonaviy masofaviy ta'limda e'lonlar taxtasi tizimlaridan foydalangan holda kompyuter tarmoqlari orqali tarqatiladigan elektron ma'ruzalar bilan to'ldiriladi. O'qituvchilar, repetitorlar, maslahatchilar tomonidan tayyorlangan va tanlangan elektron ma'ruza maqolalar yoki ulardan ko'chirmalar to'plami, shuningdek, talabalarni kelgusi muhokamalarga tayyorlaydigan o'quv materiallari bo'lishi mumkin.

Ushbu tizim tabiiy o'rganish usuli deb nomlangan o'rganish usuliga asoslangan. Masofaviy ta'lim demokratik, sodda va bepul ta'lim tizimidir. U Buyuk Britaniyada ixtiro qilingan va hozirda Yevropa aholisi tomonidan qo'shimcha ta'lim olish uchun faol foydalanilmoqda. Talaba doimiy ravishda amaliy topshiriqlarni bajarib, barqaror avtomatlashtirilgan ko'nikmalarga ega bo'ladi. Nazariy bilimlar qo'shimcha harakatlarsiz o'zlashtiriladi, o'quv mashqlarida organik ravishda to'qiladi. Nazariy va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga ma'ruzachidan keyin materiallarni tizimli o'rganish va audio va video vositalarda (agar mavjud bo'lsa) tinglash va takrorlash mashqlari jarayonida erishiladi.

Masofaviy usullardan foydalanish quyidagi yo'llar bilan ta'minlanishi mumkin:

- elektron pochta orqali yoki bevosita ta'lim muassasasining elektron resursida ma'ruza, amaliy, o'quv, davriy va boshqa materiallar bilan almashish;
- videokonferentaloqa;
- audio konferentsiyalarni o'tkazish;
- forumlar va chatlar tashkil etish orqali axborot almashish;
- bilimlarni test, turli topshiriqlar (nazorat, laboratoriya va boshqalar), vebinarlar va boshqalar shaklida tekshirish.

Elektron ta'limni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish yo'llari izlanmoqda, ta'limda yangi axborot texnologiyalarini joriy etish ta'lim sohasidagi islohotlarning diqqat markazidan o'rin olgan. Ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasining asosli mexanizmlarini ishlab chiqish, uni amaliyotga joriy etish, o'qishni, mustaqil bilim olishni individuallashtirish, masofaviy ta'lim tizimi texnologiyasi va vositalarini ishlab chiqish va o'zlashtirish, yangi pedagogik hamda axborot texnologiyalari asosida elektron ta'limdan foydalangan holda talabalar o'qishini jadallashtirish ana shunday dolzarb vazifalar sirasiga kiradi. O'quv jarayonini elektron ta'lim asosida tashkil etish, shu jumladan, o'quv materiallarini bayon etishni takomillashtirish tamoyillariga ma'lum o'zgartirishlar kiritish zarur bo'ladi. Bunda ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va ulardan foydalanish maqsadga erishishdagi eng samarali yo'l hisoblanadi. Ta'lim tizimiga elektron axborot ta'lim texnologiyalarini tatbiq etish, ta'lim muassasalarining moddiy texnik bazasini holatini tanqidiy baholash va takomillashtirishdagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- elektron ta'limni o'quv jarayoniga tatbiq etish uchun lozim moddiytexnika bazasini yaratish;
- o'quv jarayoni uchun elektron ta'limga mo'ljallangan ta'lim texnologiyalarini yaratish va qo'llash;
- talabalarni zamonaviy elektron ta'lim texnologiyalari sohasida bilim va ko'nikmalarini shakllantirish;
- elektron ta'limni joriy etish orqali ta'lim tarbiya va o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish. O'qitishning har bir vositasi o'ziga xos didaktik imkoniyatlarga ega bo'lib, o'qituvchi bunday imkoniyatlarni yaxshi bilishi va o'quv materiallarini mazkur vositalar bo'yicha taqsimlay olishi hamda ulardan didaktikmasalalarning yechimiga bag'ishlangan o'quv axborotlarni ajratib olmog'i lozim bo'ladi.[Ta'lim samaradorligini oshirishda elektron ta'lim resurslarining ahamiyati. Maqola. Jo'raboyev Nabijon Muhammadsulaymon o'g'li]

Elektron ta'lim resurslari zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida o'qitishning didaktik, dasturiy va texnik interfaol majmuasidan tashkil topadi. Elektron ta'lim resurslari an'anaviy majmualaridan farqliroq, o'qitishning kompyuter va an'anaviy texnologiyalari birligi sifatida namoyon bo'ladi. Elektron ta'lim resurslari asosida o'quv jarayonini tashkil etishda multimedia texnologiyalarining qo'llanilishi talabalarga o'qisha qiziqishni yanada orttiradi, ta'limning interaktiv xususiyati asosida talabalarining fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va o'quv materiallarini o'zlashtirilishining samaradorligini oshiradi. Shu bilan bir qatorda elektron ta'lim resurslari real hayotlarda namoyish qilinishi qiyin yoxud murakkab bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va kuzatish imkoniyatini beradi,

o'quv materiallarining ozlashtirilishi nafaqat darajasiga ko'ra, balki talabalar erishgan mantiq va qabul qilishlari darajasiga ko'ra ham samarali bo'lishini bildiradi.

Xulosa qilib, masofaviy ta'lim, harakatchanligi cheklangan yoki kasallik tufayli ommaviy mashg'ulotlarga qatnasha olmaydigan nogiron talabalar uchun muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, masofaviy ta'lim qabul qilingan jadval bo'yicha ta'lim muassasalariga borish mumkin bo'lmagan jadval bo'yicha ishlaydigan kattalar uchun katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M. Allamberganova, U. Taylaqov Interaktiv o'quv majmua: nazariya va amaliyot, Toshkent 2013
2. Boltaboyev B.J., A.R. Azamatov, A.D. Asqarov, M.Q. Sodiqov, G.A. Azamatova "Informatika va hisoblash texnikasi asoslari" 9-sinf uchun darslik, Toshkent-2011
3. Abduqodirov A.A., Hayitov A.G'., Shodiev R. Axborot texnologiyalari: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik.- T.: —O'qituvchi, 2002.
4. Abduqodirov A.A., Hayitov A.G'. Axborot texnologiyasiga oid atamalarining izohli lug'ati.- T.: TDPU, 2002.

ИСТОРИЯ ПАМЯТНИКОВ, НАЙДЕННЫХ В СЕЛЕ ВАРГАНЗА (I-XV ВВ.)

Комилов Собит,

*Преподаватель Шахрисабзского государственного
педагогического института,*

Курбоналиев Илхом Суннатович,

*Студент Шахрисабзского государственного
педагогического института*

Abstract. The village of Varganza is one of the villages with an ancient history. Information about the name of this village and the monuments found in the area and its chronology are given.

Абстрактный. Деревня Варганза является одной из деревень с древней историей, приводятся сведения о названии этой деревни и памятниках, найденных в этом районе, и их хронология.

Key words: B. Bezabrazov, Varganza, Kitab, A. Mukhtorov, Sharti, Novkushti, Kaflatun, Ak-Bay, Duaba, Hazrat Bashir, A. Vahobov, M. Isomiddinov, Hasan Momimov, Sultan Malikshah.

Ключевые слова: Б. Безабразов, Варганза, Китаб, А. Мухторов, Шарти, Новкушти, Кафлатун, Ак-бай, Дуаба, Хазрат Башир, А. Вахабов, М. Исомиддинов, Хасан Момимов, Султан Маликшах.

Анализ источниковой литературы: Каждый регион имеет свою историю, но документы и письменные источники по истории некоторых сел не сохранились. Мы видим, что не сохранились письменные источники не только по истории Варганзы, но и по истории других регионов.

Однако в результате активных исследований историков в более поздний период некоторые сведения дошли до нас через труды, записанные историками. Русский востоковед В. Безабразов в своей работе «Очерки Шахрсабзского бекства» описывает население села Варганза Китабского района и названия его сел. Краткие сведения о Варганзе можно найти и у узбекских историков, особенно когда узбекские историки дали свои сведения о ее названии. По мнению Б. Ахмедова, слово «вар» на согдийском языке означает «ветер», а «ганза» — «мой», вообще говоря, оно означает «шахта ветров».[1] По отзывам местных жителей, живших и работавших в этом селе, название этого села означает «Плотина», а на своем языке варганзанцы говорят «Сарбан». Есть информация, что эти представления в основном связаны с древними жителями этого села.

Варганза – одно из самых известных сел Узбекистана. Жители этой деревни очень трудолюбивы и создали в своей деревне огромный сад, и эта деревня особенно славится своими гранатами.

В этой статье мы предоставим информацию об археологических находках, найденных в этих сельских районах, и истории этой местности.

То, что каждый историк изучает историю Узбекистана и мира, не зная истории своего села, не является характеристикой настоящего историка.

Именно поэтому, как неоднократно подчеркивал наш первый президент Ислам Абдуганиевич Каримов, «Понимание своей идентичности начинается со знания истории. Необходимо поднять этот недоказуемый факт на уровень публичной политики» [2]

Деревня Варганза – одна из старейших деревень, в которой обнаружено множество археологических находок. Благодаря этим находкам мы можем узнать его возраст. Площадь этого села – 14 530 квадратных километров, население – более 25 000 человек, в основном здесь проживают таджики и узбеки. В настоящее время большую часть населения составляют таджики. Как мы уже упоминали ранее, жители этого района в основном занимаются садоводством.[3] Название и расположение небольших деревень, расположенных вокруг этой местности, подробно описаны в труде «Очерки Шахрисабзского бекства» русского востоковеда Безабразова.

Считается, что этот труд был написан в период изучения Бухарского эмирата. Причина в том, что накануне завоевания Бухарского эмирата царская Россия направила своих востоковедов (шпионов) для изучения этих регионов.

По словам Безабразова, село Варганза считалось одним из крупнейших сел, принадлежавших Китаб беку. В основном он относится к 19 веку и в то время был гораздо меньше по площади села Варганза, т. е. 4 кв. км. В этой работе российский востоковед Безабразов также приводит сведения о жителях села Варганза. Написано, что к XIX веку в этом районе было 500 домов, а это примерно 3,5-4 тысячи жителей.[4] На мой взгляд, на тот момент это было огромным достижением, поскольку население мира в то время было еще очень небольшим. В основном это связано с отсутствием развития медицины и количеством войн.

Кроме того, Безабразов в своей работе дал сведения о названиях небольших деревень, расположенных вокруг села Варганза. Эти села он записал в своем труде преимущественно в виде таблицы, это села «Шатри», «Новкушти», «Кафлатун», «Кутчи», «Каини» и «Хазрати Башир». Кроме того, даны сведения о селах, расположенных южнее села Варганза, таких как «Куш-Баши», «Даниер-Шейх»,

Села «Ак-Бай» и «Дуаба». Безабразов также дал информацию о количестве домов в этих селах.

Например: в Шатри было 200 домов, в Хазрат Башри — 300 домов, в Данияр-Шейхе — 50 домов.[5]

К 1976 году в этом селе А. Мухторов, член Академии наук Республики Таджикистан, доктор исторических наук Института Ахмада Дониша, начал свою исследовательскую работу с целью изучения села Варганза. В результате своих исследований он находит могилу и камень на ней в микрорайоне Чиланзор, расположенном в селе Варганза. В результате своих исследований он отмечает, что камень на этой могиле в основном относится к 11 веку. Можно сказать, что к такому решению его подтолкнули надписи, написанные на могиле.[6]

По моему мнению, эта гробница и камень над ней в основном относятся ко временам сомонитов и караханидов. Это лишь мнения, основанные на веке. Я, как историк, смотрел на это место. В результате своих наблюдений могу констатировать, что форма этой могилы плоская сзади и немного округлая спереди, а камень над ней имеет слегка вытянутую четырехугольную форму. Но на камне нет никакой надписи.

К 1986 году было сделано еще одно открытие в истории Варганзы. Житель села Варганза Хасан Момимов находит на своем участке несколько медных монет. Махмуд Исомиддинов, научный сотрудник Института археологии, член Академии наук Узбекистана, после изучения этих монет выдвигает мнение, что эти монеты относятся к эпохе Сельджуков, государства, существовавшего в XI-XII вв. века. По данным М. Исамоддинова, эти монеты принадлежали султану Маликшаху (1072-1092), королю сельджуков.[7]

Султан Маликшах – один из султанов, оставивших большой след в государстве Сельджуков.

Это видно из следующей информации. Убийство Алп-Арслана подняло дух Шамс уль-мулька Насра, хана Караханидов, и он быстро взял Термез и Балх.

Но это счастье длилось недолго. Султан Маликшах (1072-1092), сменивший на престоле Алп-Арслана, вскоре отвоевал у Караханидов Термез и Балх.

С этого периода внутренняя и внешняя политика полностью находилась в руках Сельджуков.[8]

Конечно, нет точных сведений о том, как эти монеты попали в наш регион, но можно сказать, что монеты переходят из одного места в другое двумя путями. Во-первых, оно может прийти в основном через торговлю, то есть через торговцев и в результате набегов. Других мнений нет.

Вывод: В заключение отметим, что каждая деревня имеет свою древнюю историю, в том числе и историю деревни Вараганса, которая имеет свою давнюю историю. Причина в том, что история этих сел является неотъемлемой частью истории Узбекистана. Археологические находки, найденные в этих местах, являются оружием, которое практически доказывает нам, что это село формировалось на протяжении многих лет.

Я предлагаю каждому молодому историку изучать историю своего села. Ислам Каримов, наш первый президент, говорил, что без исторической памяти нет будущего.

Список использованной литературы:

1. IV.Топонимика является одним из источников изучения истории страны.
2. И.А.Каримов "Без исторической памяти нет будущего" Диалог 1998 г. стр. 2-3
3. Вахабов А. У. О. Т. № 54 села Варганза Китабского района. учитель истории школы «Илтимоснома»
4. В. Безабразов "Очерки Шахрисабзского бекства" Том VI. КПБ 1880 г.
5. Р.Шамсутдинов, Шу.Каримов, С.Хошимов «История Родины» 1 Главный редактор издательско-полиграфического акционерного общества «Шарк» Ташкент 2016 г.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TABIIY-IQTISODIY MANBALARDAN OQILONA FOYDALANISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI TATBIQ ETISHNING METODIK ASOSLARI

Mavlonov Sh.,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishga o'rgatishning innovatsion metodlari haqida fikrlar bayon etilgan.

Abstract. This article describes innovative methods of teaching primary school students to use natural and economic resources wisely.

Kalit so'zlar: tabiiy manbalar, iqtisodiy manbalar, innovatsiya, texnologiya, islohot, ko'nikma.

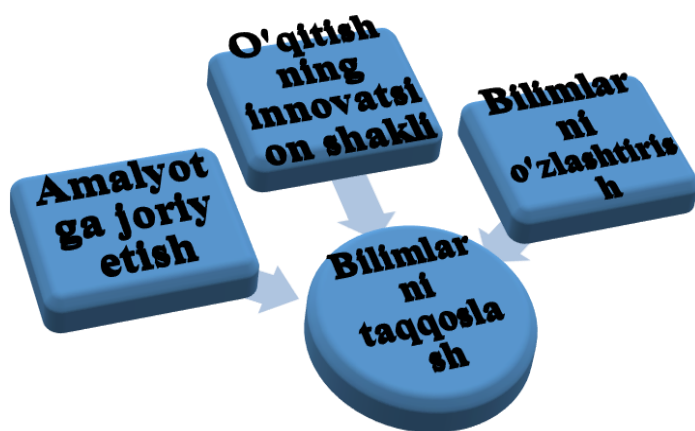
Key words: natural resources, economic resources, innovation, technology, reform, skills.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohatlar natijasida makroiqtisodiy barqarorlik ko'rsatgichlariga erishilmoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish jarayonida ta'lim va tarbiya ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Maktab o'quvchilarida innovatsion yondashuvlar orqali tabiiy-iqtisodiy manbalar tushunchasini boshlang'ich sinfligidayoq o'quv jarayonlarda interfaol usullar orqali o'rgatilganda, o'quvchilar asosiy tushunchalar orqali tasovvurga ega bo'ladilar. Bunday jarayonda o'zlashtirish ko'nikmalari hosil bo'ladi bu esa o'z navbatida mazkur o'quv tizimining boshlang'ich asosi hisoblanadi. Dunyo hamjamiyatida ilm-fan sohalari rivojlanayotgan bir paytda o'quvchilarni tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishga o'rgatish kelajakda ilm fan, iqtisodiyot va mamlakat rivojlanishida ulkan hissa qo'shgan bo'lamiz. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar, ta'limning innovatsion shakllari va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llash kundan kunga ortib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish, fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. Maktab o'quvchilarida tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishning mukammal tushunchalarini shakllantirish, ularning dasturda belgilab qo'yilgan nazariy bilimlarini chuqur o'zlashtirishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy-iqtisodiy manbalarning mohiyatini bilishimizda ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarishga ishlatiladigan tabiiy va inson imkoniyatlarining barcha turlari hisoblanadi. Tabiiy iqtisodiy manbalar turli yo'llar bilan shug'ullanadilar. Manbalarni tabiiy holatda o'rganish va manbalarni iqtisodiy jihatdan o'rganishimiz kerak bo'ladi.

Boshlang'ich ta'limda o'qitishning innovatsion metodlarini qo'llashdan asosiy maqsad o'qituvchilar va o'quvchilar faoliyati izchilligini ta'minlash, ta'lim samaradorligini oshirish hamda mantiqiy fikrlash doiralarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o'rganganlarini hayot bilan bog'lashga, qiziqishlarini oshirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida dars jarayonlarini tashkil qilishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. YUNESKO tashkilotining fan ta'lim bo'limi olimlari tomonidan pedagogik texnologiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Pedagogik texnologiya – ta'lim shakillarini maqbullashtirish uchun inson va texnik resurslarni hamda ularning o'zaro ta'sirini e'tiborga olgan holda o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimiy uslubidir". Olib borilgan o'rganishlar natijasida *"Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishda innovatsion texnologiyalarni tadbiq etishning metodik asoslari"* ini quyidagi ko'rishda bilib olishimiz mumkin bo'ladi.

Sifatli ta'limning kafolatlanganlik natijasi samaradorlikni va maqsadga erishishni belgilaydi. Bundan ko'rinib turibdiki ta'lim jarayonlarida natijadorlikka erishish uchun sifatli talimda innovatsion texnologiyalarni qo'llash yuqori samaradorlikka olib keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini shakllantirish jarayonlarida tarbiya bilan birga hayotiy muhitga moslashtirish ham muhim ahamiyatga egadir. Tabiiy muhit bilan bilim ko'nikmalar hosil qilayotgan o'quvchi, albatda, ijtimoiy muhitga ham moslashadi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan shuni ko'rishimiz mumkinki, masalan, Finlandiya maktablarida o'quvchilarni imtihonlarga emas balki, hayotga tayyorlashar ekan. Biz ilmiy bilimlar bilan bir qatorda hayot bilan bog'langan ilm - fanni ham o'quvchilarga boshlang'ich sinifligidayoq o'rgatib borsak maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qitishning afzallik tomonlarini birgalikda ko'rib chiqamiz

- o'qitishda nazariy bilimlarning innovatsion ustuvorligi;
- o'quvchilarning ta'lim olish jarayonini tushunib yetishi;
- o'rganilgan bilim va ko'nikmalar haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- fanlararo jarayonlar masalan, tarbiya, tabiiy fanlar, o'qish savodxonligi va boshqa fanlar bilan aloqaning kuchayishi;

- ta'lim jarayonida o'rganilgan bilimlarni amaliyotga joriy qilishning ustuvor vazifalarini o'rganish.

Ilmiy izlanishlar natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining savodxonligini oshirishda tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishning eng muhim vazifalarini jumladan tabiiy manblar, iqtisodiy manbalar haqida dastlabki bilim va ko'nikmalarni turli xildagi videodarslar, sahnalashtirilgan darslar misolida, rasmlar tanlovi orqali, ertak qaharamonlari orqali tushuntirishimiz kerak bo'ladi. Kelajakdagi oldini olish mumkin bo'lgan iqtisodiy inqirozlar, ekologik muammolar haqida bolaga tassavvur paydo bo'ladi. Tabiiy-iqtisodiy manbalarimizni asrab avaylashimiz haqida tasavvurga ega bo'lgan o'quvchi yoshligidanoq shundek tarbiya asosida ulg'ayadi. Bu esa kelajakda ilm fanni, iqtisodiyotni rivojlanishiga olib keladi. Davlatimiz tomonidan amalga oshirilgan keng ko'lamli

islohotlar bilan birga tabiiy iqtisodiy manbaalardan oqilona foydalanish borasida ham bir qancha amaliy dasturlar ham ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida: ***"Biz nafaqat bugungi, balki kelajak avlodlarni ham o'ylashimiz shart. Shu bois, Konstitutsiyamizda tabiiy resurslar, jumladan, suv havzalari va yer osti zaxiralarini muhofaza qilish bo'yicha talablarni kuchaytirishimiz zarur."***¹ deb alohida ta'kidlab o'tdilar.

¹ Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlisga Murojaatnoma.2022yil 22-dekabr

Maktab o'quvchilarida zamonaviy ta'lim texnologiyalar orqali tabiiy-iqtisodiy manbalar tushunchasini boshlang'ich sinfligidayoq o'quv jarayonlarda interfaol usullar orqali o'rgatilganda, o'quvchilar asosiy tushunchalar orqali tasavvurga ega bo'ladilar. Tabiiy-iqtisodiy manbalarimizni asrab avaylashimiz haqida tasavvurga ega bo'lgan o'quvchi yoshligidanoq tarbiya asosida ulg'ayadi. Bu esa kelajakda ilm fanni, iqtisodiyotni rivojlanishiga olib keladi.

Tabiiy-iqtisodiy manbalarning mohiyatini bilishimizda ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarishga ishlatiladigan tabiiy va inson imkoniyatlarining barcha turlari hisoblanadi. Tabiiy iqtisodiy manbalar turli yo'llar bilan shug'ullanadilar. Manbalarni tabiiy holatda o'rganish va manbalarni iqtisodiy jihatdan o'rganishimiz kerak bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni e'tirof etish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy-iqtisodiy manbaalardan oqilona foydalanish ko'nikmasini shakllantirishimiz orqali, ijodiy faolaytni rivojlantirishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini e'tiborga olish, ta'limni samarali tashkil etishda darslarni rivojlangan mamlakatlar ta'limi tajribasi asosida noan'anaviy tarzda o'tkazish, darslarda innovatsion metodlardan foydalanish har tomonlama bilimli yoshlarni tayyorlashimiz imkoniyatlarini yaratib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlisga Murojaatnoma. 2022-yil 22-dekabr
2. M.X.To'xtaxo'jayev "Pedagogika" – T. Faylasuflar Milliy jamiyati 2010-y.
3. M.Nuriddinova "Tabiatshunoslikni o'qitish metodikasi" T. O'qituvchi 2005-y.
4. M.Qo'ldosheva "O'quv topshiriqlarini yaratishga innovatsion yondashuv" Namangan 2010-y.
5. M.Qo'ldosheva "Tabiiy fanlardan innovatsion o'quv topshiriqlar" Namangan 2022-y.
6. WWW. Stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi)
7. WWW. Ziyonet.uz

OTA-ONALAR BILAN HAMKORLIKNI YO'LGA QO'YISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI (BOSHLANG'ICH TA'LIM MISOLIDA)

Iskandarova Dinora Said qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi
Dinoraiskandarova1710@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich ta'lim misolida o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini rivojlantirishda muhim pedagogik psixologik holat bo'lgan sharoitlarning ahamiyatini o'rganadi. Maqolada yosh o'quvchilar uchun qo'llab-quvvatlovchi va hamkorlikdagi o'quv muhitini yaratish uchun samarali muloqot va o'zaro tushunish muhimligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: sharoitlar, hamkorlik, ota-onalar, pedagogik psixologiya, boshlan 'ich ta'lim, muloqot.

Abstract. This article explores the importance of sharoyites, an important pedagogical psychological state in the development of cooperation relations between teachers and parents on the example of primary education. The article emphasizes the importance of effective communication and mutual understanding to create a supportive and collaborative learning environment for young learners.

Key words: sharoyites, cooperation, parents, pedagogical psychology, primary education, communication.

Ta'limning dastlabki bosqichlari bolaning rivojlanishi va ta'lim traektoriyasini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Boshlang'ich ta'lim bosqichida bolaning taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan biri bu o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikdir. O'qituvchilar va ota-onalar o'rtasida mustahkam hamkorlik o'rnatish yosh o'quvchilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola sharoitlar tushunchasi va uning o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarini o'rnatishdagi rolini o'rganadi.

Ushbu maqola uchun olib borilgan tadqiqotlar hamkorlik, muloqot va ota-onalarning boshlang'ich ta'limga jalb qilinishi bilan bog'liq mavjud pedagogik va psixologik tadqiqotlarni keng qamrovli adabiyotga asoslangan. Tegishli ma'lumotlar va tushunchalarni to'plash uchun turli xil akademik ma'lumotlar bazalari, kitoblar va taniqli jurnallar o'rganildi.

Natijalar:

Umumta'lim tashkilotining o'quvchilarning oilalari bilan hamkorligining maqsadlari va shartlari o'zaro munosabatlarni tashkil etishning muhim tarkibiy qismidir. Ularning yutug'i ta'lim tashkilotining ota-onalar bilan hamkorlik qilish shakllari va usullariga - ularning birgalikdagi muloqotini va faoliyatini tashkil etish usullariga bog'liq. Hamkorlikning turli shakllari va usullarini tanlash maktab tomonidan amalga oshiriladi va ushbu bosqichda hal qilinishi kerak bo'lgan muayyan vazifalarga, ota-onalarning qiziqishlari va intilishlariga, shuningdek, ushbu davrda jamiyatning rivojlanish darajasiga bog'liq. Guruh va jamoaviy hamkorlikning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- maktab miqyosida va sinfda ota-onalar yig'ilishi;
- maktab tadbirlari, konsertlar o'tkazish;
- ochiq kunlar (ota-onalar kuni); ota-onalar qo'mitasining tematik konferensiyalarini tashkil etish va ular bilan yaqindan hamkorlik qilish;
- ota-onalarning ijodiy guruhlar bilan ishlash, savol-javob kuni; — guruh maslahatlari;
- ota-onalarni maktab ma'muriyati, pedagogik jamoa bilan uchrashish; — ota-onalar uchun ma'ruzalar;
- seminarlar, treninglar; o'quv filmlarini ko'rish va keyingi muhokamalar; ota-onalar maktablari[2.44].

Agar boshqa tasnifni ko'rib chiqsak, umumiy ta'lim muassasasi va oila o'rtasidagi hamkorlik shakllari an'anaviy va noan'anaviy bo'linadi.

Hamkorlikning noan'anaviy shakllari oila bilan ishlashning zamonaviy shakllari bo'lib, o'qituvchilarga ota-onalarga bolalarni tarbiyalash va o'qitishda imkon qadar yordam berishga yordam beradi. Har bir ota-ona o'qituvchini bolani har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida rivojlantirishga qaratilgan ishida qo'llab-quvvatlashga intiladi. Ammo zamonaviy ota-onalar - bu paydo bo'lgan muammolarni, mavjud vaziyatni tahlil qilishga qodir bo'lgan bilimli odamlar, shuning uchun o'qituvchi oila bilan hamkorlikning yangi shakllaridan foydalanishi kerak. Umumiy ta'lim tashkiloti va oila o'rtasidagi hamkorlikning ko'plab shakllari mavjud. Belgilangan maqsadlarga erishish va yuqori natijalarga erishish uchun o'qituvchi ota-onalar bilan birgalikdagi faoliyatda turli xil hamkorlik shakllarini to'g'ri birlashtira olishi kerak. Har safar o'qituvchilar tarkibi har bir oilaning xususiyatlarini hisobga olgan holda kerakli, samaraliroqlarini tanlashi kerak. Axir hamkorlikning asosiy maqsadi ota-onalar bilan ittifoqdosh bo'lishdir[2.44].

Shunday qilib, aytishimiz mumkinki, umumiy ta'lim muassasasi va oila o'rtasidagi hamkorlikning barcha shakllarining mazmuni o'quvchilarning barkamol rivojlanishiga qaratilgan faol ta'lim o'zaro ta'sirini yaratishdir. O'qituvchilar va ota-onalarning to'g'ri tashkil etilgan o'zaro aloqasi bolani yaxshiroq tushunishga, oilada va maktabda shaxsiy ta'lim muammolarini hal qilishning eng maqbul usullarini topishga yordam beradi. O'qituvchi esda tutishi kerakki, u foydalanadigan barcha shakllar bolalar, ota-onalar va maktab o'rtasida ishonchli munosabatlarni o'rnatishga, ularni bir jamoaga birlashtirishga, ularning muammolarini bir-birlari bilan bo'lishish va birgalikda hal qilish zarurligini tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi kerak. Oila va maktab hamkorligi maktab hayoti davomida davom etadigan jarayondir.

Boshlang'ich ta'lim kontekstida ota-onalar bilan hamkorlik o'rnatish bo'yicha umumiy ko'rsatmalar:

- Aloqa: ota-onalar bilan ochiq va shaffof muloqotni saqlang. Bolaning taraqqiyoti, yutuqlari va muammolari haqida muntazam ravishda yangiliklarni baham ko'ring. Ota-onalarni xabardor qilish uchun elektron pochta, axborot byulletenlari, ota-onalar konferentsiyalari yoki onlayn platformalar kabi turli kanallardan foydalaning.

- Ota-onalarning ishtiroki: ota-onalarni farzandining ta'limida faol ishtirok etishga undash. Ularni maktab tadbirlariga, seminarlarga yoki ko'ngillilar imkoniyatlariga taklif qiling. Ota-onalar farzandining ta'limiga jalb qilinganida, bu bolaning motivatsiyasi va ishlashiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin[3.13]..

- Shaxsiy ehtiyojlarni tushunish: har bir bolaning o'ziga xosligini va turli xil o'rganish uslublari, qobiliyatlari va qiyinchiliklariga ega ekanligini tan oling. Farzandining shaxsiy ehtiyojlari va kuchli tomonlarini tushunish uchun ota-onalar bilan yaqindan hamkorlik qiling. Bolaning o'rganishi va rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan strategiyalar ustida hamkorlik qiling.

- Hurmat va hamdardlik: ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarga hurmat va hamdardlik bilan yondashing. Ota-onalarning tashvishlari bo'lishi mumkinligini tushuning va faol tinglash va ularning savollari va tashvishlarini hal qilish juda muhimdir.

- Birgalikda maqsadlarni belgilash: ota-onalar bilan hamkorlikda aniq o'quv maqsadlarini belgilang. Bola uchun kerakli natijalarni muhokama qiling va ota-onalarni erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilash jarayoniga jalb qiling.

- Yutuqlarni nishonlang: bolaning yutuqlarini ota-onalar bilan tan oling va nishonlang. Qanchalik kichik bo'lsin, ularning sa'y-harakatlari va taraqqiyotini tan oling, chunki bu motivatsiyani oshirishi va ijobiy o'quv muhitini yaratishi mumkin.

- Muammoni hal qilish yondashuvi: agar qiyinchiliklar yuzaga kelsa, ularga ayb qo'yishdan ko'ra, muammolarni hal qilish imkoniyati sifatida yondashing. Bolaning o'qishi va farovonligiga foyda keltiradigan echimlarni topish uchun ota-onalar bilan birgalikda ishlang.

- O'qituvchilar uchun malaka oshirish: o'qituvchilar uchun doimiy malaka oshirish ota-onalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalarini oshirishi mumkin. Muloqot, nizolarni hal qilish va oilani jalb qilish bo'yicha mashg'ulotlar foydali bo'lishi mumkin.

"Sharoitlar" men bilmagan ma'lum bir pedagogik kontseptsiya yoki yondashuvga murojaat qilishi mumkin bo'lsa-da, yuqoridagi tamoyillar odatda boshlang'ich ta'lim kontekstida o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasida hamkorlik va hamkorlik munosabatlarini o'rnatishga yordam beradi[5.71]..

Sharoit tushunchasi boshlang'ich ta'limda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlik va hamkorlikning ahamiyatini ta'kidlaydi. Ota-onalar va o'qituvchilar birgalikda ishlaganda, bola uyda ham, maktabda ham izchil yordam oladi va ularning umumiy o'rganish tajribasini oshiradi. Ota-onalar va o'qituvchilarning muntazam uchrashuvlari, ochiq muloqot va birgalikda qaror qabul qilish bolaning ehtiyojlari va kuchli tomonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Sharoit boshlang'ich ta'limda ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishda muhim pedagogik psixologik holatdir. Bu hamkorlik munosabatlarini, samarali muloqotni va ota-onalarning faol ishtirokini rag'batlantiradi, bularning barchasi bolaning rivojlanishi va akademik muvaffaqiyatiga sezilarli ta'sir qiladi. Ota-onalar va o'qituvchilar sharoits quchoq qachon, ular bir bolaning ta'lim salohiyatini optimallashtiradi tarbiya va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish.

Takliflar:

- O'qituvchilar ota-onalarni jalb qilish va ochiq muloqot kanallarini saqlash uchun samarali muloqot strategiyalariga o'rgatilishi kerak.

- Maktablar ota-onalar farzandining ta'limini qo'llab-quvvatlashdagi rolini tushunishlari uchun seminarlar va treninglar tashkil qilishi mumkin.

- Bolaning rivojlanishini muhokama qilish va har qanday muammolarni birgalikda hal qilish uchun ota-onalar va o'qituvchilarning muntazam uchrashuvlari rejalashtirilgan bo'lishi kerak.

- O'qituvchilar o'quv dasturini va o'quv maqsadlarini yaxshiroq tushunishga yordam berish uchun ota-onalar bilan ma'lumot materiallarini baham ko'rishlari mumkin.

- Maktablar ta'lim hamjamiyatiga qo'shgan hissalarini tan olish orqali ota-onalarning ishtirokini tan olishlari va qadrlashlari kerak.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda sharoitlarni amalga oshirish ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida muvaffaqiyatli va hamkorlik hamkorligiga yo'l ochib beradi va natijada bolaning umumiy o'sishi va rivojlanishiga foyda keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. — T.: O'zbekiston, 2017.
2. "Maktabgacha ta'lim pedagogikasi" Sh.Sodiqova T.: 2010.
3. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti" T.:2020.
4. S. Sh. Abduraxmonova "Pedagogik amaliyot - talabalarni ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorlashda kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish omili sifatida" "МУҒАЛЛИМ ҲӨМ ҲЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ" Илимий-методикалық журнал 3/3-сан. Нөкис. 2023 yil 131- bet. "Science and Education" Scientific Journal / www.op
5. Nishonov U., Tursunov I. «Pedagogika kursi» Toshkent 1997-yil.
6. Avloniy A. «Saylanma» Ikki jildlik. Toshkent.

ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Бахриддинова Гульнора Мухиддиновна,

*к.п.н. доцент кафедры «Русский язык и
литература» Шахрисабзского государственного
педагогического института*

*E-mail: gulnorabahriddinova5@gmail.com
тел: 886322688*

Аннотация. Надо важно знать, но и уметь создавать условия, которые обеспечивают готовность к превращающей деятельности. В работе детально рассмотрены педагогические условия, обоснованы структурно смысловые компоненты профессиональной компетентности. Осуществлен анализ дисциплины, на основе которой строится профессиональная подготовка. Определены этапы и методика диагностирования.

Abstract. It is important to know, but also to be able to create conditions that ensure readiness for transformative activities. The work examines in detail the pedagogical conditions and substantiates the structural and semantic components of professional competence. An analysis of the discipline on which professional training is based is carried out. The stages and methods of diagnosis are determined.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, компетентность, дисциплина, структура, процесс, деятельность, перспектива, условия, глобализация.

Key words: professional training, competence, discipline, structure, process, activity, perspective, conditions, globalization.

В педагогических условиях совершенствования процесса, формирования профессиональной компетентности будущих учителей русского языка, это результаты обучения всегда и обязательно зависят от условий проведения, которые могут ускорять или замедлять продвижение к цели, дает разную возможность ее реализация. Условия могут видоизменять характер деятельности, определять круг явлений, которые влияют на длительность и эффективность процесса. Поэтому важно не только знать, но и уметь создавать условия, которые обеспечивают готовность к превращающей деятельности. В работе детально рассмотрены педагогические условия, обоснованы структурно смысловые компоненты профессиональной компетентности. Осуществлен анализ дисциплины, на основе которой строится профессиональная подготовка. Определены этапы и методика диагностирования. Глобализация экономических, политических, культурных связей, всесторонняя информатизация всех областей жизни, использования различных педагогических методов обучения в ВУЗе и другие факторы уменьшают содержание профессиональной компетентности будущих учителей русского языка. Одним из приоритетных направлений профессиональной подготовки будущих учителей русского языка есть формирование их профессиональной компетентности. Это предопределено,

с одной стороны, тем, что сегодня современным школам необходим учитель, который владеет перспективными технологиями обучения, а из другой - тем, что студенты педагогического ВУЗа не имеют достаточно знаний и умений в использовании активных методов обучения и современные методы на практике.

Профессиональная компетентность педагога - это совокупность психолого-педагогических и методических знаний, умений и навыков, которые связаны с технологией обучения, опытом применения в вузовской практике новых методов и форм обучения. Среди причин низкой профессиональной компетентности будущих учителей русского языка нужно констатировать, отсутствие, как самой технологии формирования профессиональной компетентности, так и системы формирования составляющей этой компетентности. Актуальность статьи предопределена тем, что назрела потребность в разработке методики формирования профессиональной компетентности будущих учителей русского языка. Надо раскрыть отдельные аспекты формирования профессиональной компетентности будущих учителей русского языка; определить и обосновать направления профессиональной подготовки студентов как будущих учителей русского языка. Чем более успешная профессиональная деятельность студента ВУЗа, тем выше его конкурентоспособность на рынке образовательных услуг. Это значит, что студент должен приобрести такие качества, которыми может быть конкурентоспособный на рынке труда. Чтобы такое случилось, необходимо систему профессиональных знаний по специальности использовать в профессиональной деятельности. В учебно - образовательном процессе в ВУЗе для студента самым главным является заключительный этап обучения, когда систематизация знаний переведена на студента. Основу профессиональной компетентности студента как будущего учителя русского языка, по нашему мнению, составляют: компетентность деятельности, общение и саморазвитие. Остановимся на компонентах профессиональной деятельности, которыми является: знание, умение, навыки, профессиональная позиция, индивидуально-психологические особенности, мотивация к саморазвитию и самосовершенствованию.

В современной научно педагогической литературе уделяется большое внимание таким аспектам: использование технологии обучения с целью повышения эффективности профессиональной подготовки, формирования профессиональных умений, с помощью разных современных методов.

Предлагается методическая рекомендация относительно проведения интерактивного обучения, модульного обучения, применение интерактивных методов, в контексте профессионального образования, использования разной технологии, для развития профессионального потенциала студентов. Но будущие учителя недостаточно владеют современными методами, которые непосредственно связанные со спецификой преподавания и деятельности как в сфере «человек-машина», так и «человек-человек». Поэтапное формирование профессиональной компетентности студентов педагогического ВУЗа предусматривает комплексный подход к аудиторной и самостоятельной работе. Эффективность формирования профессиональной компетентности студентов зависит от мотивации к обучению, деятельности самих студентов, уровня теоретической подготовки, единства цели, содержания, форм и методов обучения. В адаптационный период обучения студентов, когда каждый студент-первокурсник имеет свой собственный стиль, темп обучения, важно в учебно-познавательной деятельности развивать мотивацию студентов, как к обучению, так и к избранной профессии. Студенты постепенно овладевают теоретической основой методики преподавания технических дисциплин, знакомятся с особенностями применения совокупности дидактикой в педагогическом ВУЗе. Для роста профессионального мастерства будущих учителей важную роль играет практический этап. На практических и семинарских занятиях студенты закрепляют отдельные теоретические знания, обмениваются методическими навыками, учатся подбирать методы и технологию проведения занятий. Также проектируют модель учебно-воспитательных ситуаций, анализируют проведенные занятия теоретического и производственного обучения. Вхождение студентов в профессию педагога в полной мере осуществляется во время педагогической практики. Поэтому профессионально-педагогический этап является главным звеном профессиональной подготовки студентов, когда они имеют возможность применить изученную в аудитории технологию обучения в естественных условиях. Субъективные профессиональные умения и навыки студентов

соединяются с объективной педагогической реальностью. В этом случае профессиональная компетентность студента как будущего педагога зависит от высокого осознания профессиональной самоидентификации.

Педагогическая практика студентов IV курса за направлением подготовки «Образование» является составляющей целостного учебно-воспитательного процесса в высшей школе и направленная на формирование профессиональных умений и навыков будущего педагога. В процессе педагогической практики у студентов закрепляются и углубляются теоретические знания по педагогике, психологии и методике профессионального обучения, а также наблюдается непосредственная связь обучения с педагогической деятельностью, где осуществляется подготовка студентов к профессиональной деятельности путем самостоятельного решения педагогических заданий, определенных программой. Содержание практики определяется ее местом в учебном процессе и имеет такую цель: закрепление и практическое применение теоретических знаний по техническим дисциплинам; овладение профессиональными педагогическими умениями и навыками, знакомство с передовым педагогическим опытом преподавателей разных дисциплин; приобретение опыта организаторской и воспитательной работы со школьным коллективом. Целью практики является овладение студентами современной педагогической технологией относительно организации производственного обучения и воспитания студентов; формирование у них профессиональных умений и навыков, необходимых будущему учителю для его учебно-воспитательной деятельности. Студенты-практиканты выполняют функцию и учителя, и классного руководителя, приобретают практические умения ведения урока, ведут педагогические наблюдения за учениками, а также дневник практики. Индивидуальный план работы студента предусматривает планирование им всех профессионально-педагогических заданий. Подготовка специалиста за направлением «Технологическое образование» осуществляется по учебным планам и программой, которая обеспечивает современный уровень его квалификационной готовности. Они направлены на формирование личности, которая способна творчески, на профессиональном уровне решать образовательные и воспитательные задания в условиях формирования и развития воспитания. Для того чтобы квалифицированно осуществлять управление познавательной деятельностью учеников, учитель должен иметь глубокие знания по педагогике, психологии и методике преподавания разных дисциплин и производственного обучения. Для выработки у специалистов исследовательских, педагогических умений, а также с целью обобщения, систематизации, углубления знаний по разным, специальным, психолого-педагогическим дисциплинам, а также по методике преподавания урока русского языка, учебным планом предусмотрена подготовка, написание и защита каждым выпускником, за образовательно-квалификационным уровнем «специалист», дипломной работы, связанной с усовершенствованием методики преподавания по разным дисциплинам и производственного обучения. При этом студент должен показать свое умение самостоятельно решать задание из педагогического проектирования. За содержанием и формой дипломная работа дает основания делать вывод об уровне сформированности знаний, общие закономерности учебно-воспитательного процесса, состояние, проблемы, достижения профессиональной педагогики, методики преподавания разных дисциплин. Исходя из выше изложенного, важно отметить, что актуальным элементом профессиональной компетентности студентов является обсуждение научно-исследовательской работы на научно-практической студенческой конференции, научных семинарах, олимпиаде, посвященной актуальной проблеме профессионального образования, вопросам использования инновационных форм, методов и приемов обучения. Такой вид работы студентов должен быть постоянным компонентом каждого этапа формирования профессиональной компетентности.

Возможность профессиональной подготовки студентов - будущих учителей в пределах таких дисциплин, как «Методика профессионального обучения», «Методика преподавания русского языка », а так же во время педагогической и преддипломной практик студентов четвертого- курса. Выполненное исследование убеждает, что важную роль играет курс дисциплины «Методика профессионального обучения», основными заданиями которого является формирование знаний, умений и навыков, у будущих учителей русского языка:

- анализировать профессиональную деятельность специалиста с целью формирования содержания его образования;
- анализировать и диагностировать состояние учебного процесса в учебных заведениях;
- проектировать содержание учебного материала;
- разрабатывать дидактичную технологию;
- организовывать учебную деятельность школьников;
- углублять знание о русском языке;
- формировать у студентов умения и навыки использовать инновационные методы в период практик, разрабатывать собственную методику.

В процессе учебно-познавательной деятельности студентов необходимо дать преимущество не репродуктивно информационным методам, а информационно-исследовательским, инновационным. Студентам первого курса предлагается вести картотеку использованной литературы профессионального направления, принимать участие в научно-методических конференциях, работе в ВУЗе. Нужно подчеркнуть особое значение дисциплине «Методика профессионального образования» и роль интерактивных методов обучения в профессиональной подготовке студентов. Интерактивные методы обучения оно применяется студентами в период педагогической и преддипломной практик свидетельствует об эффективности процесса формирования профессиональной компетентности студентов как будущих учителей.

Считаем, что в последующем исследовании нуждаются психолого-педагогические условия формирования профессиональной компетентности студентов педагогических ВУЗов.

Литература:

1. Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. 2-ое изд./В. И. Андреев. Казань: Центр инновационных технологий, 200. 608 с.
2. Введенский В. Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога / В. Н. Введенский // Педагогика, 2003. № 10. С. 51-55.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. М.: Высшая школа, 1990. 119с
4. Нагаев В. М. Методика преподавания в высшей школе: учеб. пособ. / В. М. Нагаев. К.: Центр учебной литературы, 2007. 232 с.
5. Рябченко В. А. Некоторые концептуальные проблемы обучения и воспитания студентов в современных высших учебных заведениях Украины / В. А. Рябченко // Высшее образование Украины, 2005. № 3. С. 40-45.

FOROBIY TA'LIMOTIDA MANTIQ ILMI VA GRAMMATIKANING O'ZARO ALOQASI MASALASI

Boygaziyev Tulqin Inatullayevich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

E-mail:bojgazievtulkin@gmail.com

Tel: +99888 190 83 83

Annotatsiya. Ushbu maqolada Forobiyning mantiq ilmi va grammatikaning o'zaro aloqasi masalasi tahlil qilingan. Shuningdek, mantiq orqali insonlarning haqiqiy bilimlarni egallashi ko'rsatib o'tilgan.

Abstract. This article analyzes the question of the relationship between Farabi logic and grammar. It is also logically shown that people get real knowledge.

Kalit so'zlar: mantiq, grammatika, nutq, til, bilim, belgi, ta'lim, ilm, munosabat, aloqa.

Key words: logic, grammar, speech, language, knowledge, sign, education, science, attitude, communication.

Sharq Uyg'onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy mantiq ilmi va grammatikaning o'zaro aloqasi masalasiga diqqat e'tiborini qaratadi.

Alloma fikricha, mantiq ilmi falsafaning u yoki bu qismlarida qo'llangan hollarda nazariy va amaliy san'atlarni qamrab oluvchi haqiqiy bilimni qo'lga kiritish asbobidir. Mantiq san'atisiz qaysi bir

(ilm)da bo'lmasin haqiqiy bilimga erishishning yo'li yo'qdir. Uning nomi mantiq (mantiq, nutq, gapirish) so'zidan kelib chiqqandir. Bu so'z qadimgilarning fikricha uch narsani ifodalaydi:

*Birinchi*dan, insonning kategoriyalarni fikrlay olishi, ilmlar va san'atlarni egallay olishi hamda xulq-atvordagi go'zallik va xunuklikni farq qila olish qobiliyatini ifodalaydi.

*Ikkinchi*dan, ichki nutq deb ataluvchi insonning ruhida (jonida, nafsida) vujudga kelgan kategoriyalarni ifodalaydi.

*Uchinchi*dan, aqldagi narsaning ifodalanishini ko'rsatadi, buni tashqi nutq deb yuritadilar. Bu san'at aql uchun barcha tillarga umumiy bo'lgan ichki nutq qoidalarini hamda til iboralaridan iborat bo'lgan tashqi nutq qoidalarini ifodalagani uchun bu qoidalar yordamida aqlni to'g'ri yo'lga boshlaydi va har ikki holda ham xatolardan saqlaydi, shuning uchun ham u mantiq deb ataladi.

U (ya'ni mantiq) grammatika bilan qisman umumiylikka egadir, lekin ular o'zaro tafovut qiladilar ham, chunki grammatika til iboralarining faqat mazkur millat tiliga xos bo'lgan qoidalarini bersa, mantiq esa barcha tillarga umumiy bo'lgan til iborolari uchun qoida beradi[Forobiy, 1975: 40].

Abu Nasr Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'irlab boradi.

Vaholanki, grammatika til haqidagi fan bo'lib, so'zlar va gaplar qurilishini o'rganadi. U ikkita qismdan iborat: morfologiya (shakl) – so'zlarni hosil qiluvchi til birliklarini qo'shish to'g'risidagi ta'limot va sintaksis (tartib, qurish) – gapda so'zlarning qo'shilishi to'g'risidagi ta'limotlardan tashkil topgan. Bu ikki hodisa biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi: til belgisi (uni grammatika o'rganadi), ma'no-mazmunga ega bo'lsagina (uni mantiq o'rganadi), ahamiyatlidir va mavjuddir; o'z navbatida, fikr, uning ma'nosi faqat til ifodalari (so'z, gap) orqali yuzaga chiqqandagina, reallashgandagina muloqot obyektiga aylanadi.

Shuning uchun ham, mantiqning grammatika bilan aloqasi til va tafakkur(aql)ning uzviy bog'liqligini taqozo etadi.

Grammatika tilga va til ifodalariga bo'lgan munosabati mantiq ilmining aql va aqliy tushunchalarga bo'lgan 4 munosabati kabidir. Grammatika har doim til ifodalarida xatolar kelib chiqishi mumkin bo'lganda tilning o'lchovi bo'lganidek, mantiq ham har doim aqliy tushunchalarda xato kelib chiqishi mumkin bo'lganda aql o'lchovidir.

San'at axllari mantiqni tasvirlashni predikat, tasvirlanuvchini esa subyekt deb ataydilar. Tasvirlash, ya'ni predikat sodda va murakkab bo'ladi. Yakka til iborolari orqali ifodalanuvchi predikat sodda predikatdir, masalan, odam hayvon, gapiruvchi, oq, qora va (boshqa) qo'shma til iborolari bilan ifodalanuvchi predikat murakkab (predikat)dir, masalan, nutqli hayvon, oq odam (so'zlarini olaylik).

Har bir sodda predikat yordamida narsa boshqa bir narsaga o'xshaydi yoki undan farq qiladi. O'xshashlikni ko'rsatuvchi predikatda ifodilangan narsalar yoki substansiya jihatidan bo'lmay, biror holatda o'xshashligini saqlaydi. Ikki yoki undan ortiq (narsalarning) o'xshashligi uchun xizmat qiluvchi predikat universal predikat deb yuritiladi, masalan, odam va hayvon. Hech bo'lmaganda ikki (narsaning) o'xshashligini ham ifodalovchi predikat yakka (predikat) deb ataladi, masalan, Zayd va Umar.

Ikki narsaning substansiyasi jihatidan o'xshashligini ifodalovchi ikki sodda predikatdan umumiyrog'i jins, juz'iyrog'i esa tur deb ataladi. Masalan, odam va hayvon (tushunchalari) yordamida Zayd va Umar o'z substansiyalari jihatidan emas, (holati jihatidan) farq qilishini ko'rsatuvchi (predikat) atoqli belgidir.

Alloma nazdida, sodda universal predikatlar beshtadir; jins, tur, farq qildiruvchi belgi, atoqli belgi va tasodifiy belgini tashkil etadi. Ikki sodda predikatdan umumiyrog'i jins (tushunchasi) deb belgilanishi mumkin, uning yordamida bu ko'rinayotgan yoki his etilayotgan narsa umuman nimadir degan savolga javob berish mumkin.

Ulardan (ya'ni ikki sodda predikatdan – M.X.) juz'iyrog'i tur (tushunchasi) bo'ladi. Farq qildiruvchi belgi shunday predikatki, uning yordamida bir tur mazkur jinsning ikkinchi turidan substansiyasi jihatidan farq qiladi. Masalan, "nutqli" (tushunchasi) yordamida hayvon bo'lishi jihatidan boshqa jonivorlar bilan umumiylikka ega bo'lgan odam boshqa hayvonlardan farq qiladi. Atoqli belgi bir turgagina xos bo'lgan predikatdir, masalan, ish bajarish odamgagina xos. Masalan, biz ilm

o'zlashtiruvchi, shuningdek, olish va sotishga qobiliyatli deymiz – bularning hammasi faqat odam-gagina xosdir.

Tasodifiy belgi ko'p turlarga oid bo'lishi mumkin bo'lgan predikat bo'lib, uning yordamida "bu nimadir?" degan savolga javob berib bo'lmaydi, masalan, qora, oq. Biz qoraga nisbatan oq odam, otning oqligi, oq ho'kiz deymiz.

Mutafakkir fikricha, oddiy iboralar uch turli bo'ladi; ism, kalima (so'z) va adot – yordamchi bo'lakdan iborat. Arab grammatiklari esa kalima deganda fe'lni, adot deganda esa ayrim bir ma'nogagina dalolat qiladigan yordamchi so'z bo'lagini tushunadilar.

Ism – yolg'iz bir talaffuz bo'lib, birgina ma'noni anglatadi.. Ismdan bir narsaning zotini, tuzilishini va shaklini bilib olishi mumkin (garchand bu ism narsa yoki jismning zotini, tuzilishi va shakliga dalolat qilmasa ham). Masalan, hayvon, inson, Zayd, amr, ots, sora degandek. Bu iboralardan har biri bir ma'noga dalolat qiluvchi ayrim bir talaffuz bo'lib, ularning har biridan narsaning holati va mohiyati haqida ma'lum tasavvurga kelish mumkin. Lekin bulardan hech biri o'z zoti va shakli bilan, narsaning mavjudlik vaqtini bildirmaydi.

Kalima (so'z) shunday bir ayrim va dalolat qiluvchi iboraki, shu iboraning yolg'iz o'zidan ma'lum ma'no anglash mumkin. Shuning bilan birga, u narsaning zoti, shakli va qaysi vaqtda mavjud bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Masalan, yurdi, yuradi va yurajak so'zi (fe'llar)ning hammasi ma'lum ma'noni bildiradi, shuningdek, shu ma'noning qaysi zamon bilan bog'liq ekanligini ifoda qiladi va bu o'z zoti jihatidan bo'lib, bunda tasodifiylik yo'qdir.

Adot – yordamchi so'z bo'lagi yolg'iz bir ibora bo'lib, ayrim bir ma'no haqida dalolat beradi. Ammo uning yolg'iz o'zidan biror ma'noni anglash mumkin emas, uni qandaydir bir ism, kalima yoki har ikkisiga birlashtirganda yoki qo'shgandagina, undan ayrim bir ma'no chiqadi. Masalan: dan, ga iboralari kabi.,

Endi ismlarning xususiyatlaridan biri shundaki, ular subyekt ham va hech qanday narsaga qo'shilmagan holda o'z-o'zicha kesim bo'la oladi. Buning uchun uni boshqa biror so'zga qo'shishga hojat yo'qdir. Ammo kalima – fe'l boshqa narsa bilan bog'langan bo'lmasa, mustaqil holda subyekt bo'la olmaydi. Chunki u yuradi degan so'zga u yurgan inson kalimasini qo'shmasa, fikr ma'lum bo'lmaydi. Qadimgilarning ko'plari o'z zoti bilan subyekt bo'lishni ismning xususiyati deb bilganlar.

Ammo ismning o'zm yolg'iz subyekt bo'la olmaydi. Faqat ochiq yoki yashirin ravishda mavjudlikni bildirishi vujudni bildiruvchi so'zga qo'shilgandagina subyekt bo'la olishi mumkin.

Kalimaning xususiyati shuki, u o'zicha va yolg'iz holda kesim bo'la oladi, ammo, subyekt bo'la olmaydi.

Qo'shimcha so'zning xususiyati shuki, u kesim ham bo'la olmaydi, subyekt ham bo'la olmaydi. Masalan, mi, emas, dan degan qo'shimchalar. Bular aksar vaqtda kesim yoki subyektning bir bo'lagi bo'la oladi. Masalan, Zayd uyda edi so'zida Zayd subyekt, uyda so'zi kesimdir. Endi edi degan so'z-chi? Bu subyektni kesim bilan bog'lashga xizmat qiluvchi va kesimning zamonini ko'rsatuvchi bir ishoradir.

Forobiydan farqli o'laroq G'arb olimlari M. Koen va E. Nagellarlarning mantiq va grammatikaning o'zaro bog'lanishi to'g'risidagi fikr-mulohazalari ham diqqatga sazovordir. Ularga ko'ra, fikrda ifoda qilinayotgan obyekt hamma vaqt ham unda chin fikr ko'rinishida aks etmasligi mumkin. Uning sababi shundaki, fikrning chinligi muayyan darajada uni aks ettirayotgan til ifodasiga bog'liq. Bu holat mantiqning lingvistika bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Mantiq mulohazalar implikatsiyasi bilan ish ko'rar ekan, u bevosita fizikaviy yoki tarixiy hodisalar bilan bog'liq emas. U faqat so'zlar bilan ish ko'radi. Va, ana shuning uchun ham asosiy e'tiborini so'zning ma'no-mazmuniga qaratadi.

Shuningdek, mantiqni so'zlar va hatto ularning ma'nosini o'rganuvchi fan deb bo'lmaydi. Uning diqqat markazida mulohazalar implikatsiyasi turadi. Lekin shunga qaramasdan, mantiq baribir grammatika bilan uzviy bog'liq. Aristotel, Duns Skot va Ch.S. Pirslar hamma vaqt ham grammatika va mantiqning chegarasini aniq ko'rsatgan emas. Yuqorida aytganimizdek, mantiq so'zlarni ularning muayyan ma'noga ega bo'lishi faktidan kelib chiqib tadqiq etadi. So'zlarning ma'nosini aniq tasavvur qilish mulohazalarning chin bo'lishi uchun zarur omil hisoblanadi.

Mantiq so'zlarni mulohaza qurishning zaruriy elementlari va vositalari deb biladi. Xulosa chiqarishda xatoga yo'l qo'ymaslikka imkon beradi[Morris, 2007: 50-51].

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Forobiy mantiq ilmi va grammatikaning o‘zaro aloqador jihatini o‘z davridayoq isbotlashga erishgan. Biroq, bu boradagi fikr-mulohazalari hozirgi zamon mantiq fani mezonlariga to‘g‘ri kelmasa-da, uning asosida muayyan haqiqat unsurlarini mavjud bo‘lganligini inkor etib bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. -T.: Fan, 1975. 40-b.
2. Morris R. Kohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.50-51.

IBN SINONING TA’LIMOTIDA FALSAFIY VA DINIY MASALALAR FENOMENI

Axatova D. A.,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Sharq mutafakkirlaridan bo‘lmish Abu Ali ibn Sinoning “Mavjudotlarning taqsimlanishi to‘g‘risidagi risola”, “Donishnoma”, “Aqliy ilmlarning tasnifi” asarlaridagi falsafiy va diniy ta’limotlari haqida fikr yuritilgan. Inson aqli turli fanlarni o‘rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Shuningdek Ibn Sino mantiq ilmiga katta e’tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezoni sifatida talqin etiladi. Ibn Sinoning “Aql tarozisida o‘lchanmagan har qanday bilim - chin bo‘la olmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas” kabi fikrlarini dolzarbligi aytib o‘tilgan. Muallif Ibn Sino ijodida fanning strukturasini tekshirish, ilmlarning tartibini aniqlash, ularni tasnif qilishga e’tibor alohida o‘rin egallashini ta’kidlab o‘tadi. Ma’naviy qashshoqlik zamon fojeasi sifatida e’tirof etilayotgan bugungi kunda ham Ibn Sinoning bu falsafiy, diniy va ilmiy qarashlari asrlar osha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Abstract. The article discusses the philosophical and religious teachings of the orientalist Abu Ali ibn Sin in his “Treatise on the distribution of beings”, “Wisdom”, “Classification of intellectual knowledge”. The human mind is enriched and developed through the study of various disciplines. Ibn Sina also pays great attention to the science of logic. The mind is interpreted as a criterion for any cognitive and practical activity. The importance of the view of Ibn Sina is that “Any knowledge not measured by the scale of the mind is true, not true knowledge”. The author emphasizes the importance of studying the structure of science, indentifying and classifying sciences in the works of Ibn Sina. Even today, when moral poverty is recognized as the tragedy of the day, these philosophical, religious and scientific views of Ibn Sina are still relevant for centuries.

Kalit so‘zlar: zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyat, zaruriy vujud, imkoniy vujud, substansiya, aksidensiya, shakl, modda, oliy ilm.

Key words: necessity, opportunity, reality, reason, necessary body, body of opportunity, substance, exhibition, form, substance, higher science.

Sharq mutafakkirlarining, jumladan, Ibn Sinoning ilmiy-falsafiy merosi asrlar davomida ilm ahlining e’tiborini o‘ziga tortib kelmoqda. Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta’sirida shakllandi, ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, ilg‘or falsafiy oqimni yangi tabiiy-ilmiy fikrlar bilan boyitib, yangi bosqichga ko‘tardi. Ibn Sino fikricha, falsafaning vazifasiga mavjudotni – barcha mavjud narsalarni, ularni kelib chiqishi, tartibi, o‘zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o‘tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyat prinsiplarini asos qilib oladi. Olam – barcha mavjud narsalar ikkiga bo‘linadi: zaruriy vujud (vujudi vojib) va imkoniy vujud (vujudi mumkin). Zaruriy vujud hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan bir butunlikni tashkil etib, u eng irodali, qudratli, dono Tangridir. Qolgan hamma narsalar imkoniy tarzda mavjud bo‘lib, zaruriy vujud – Tangridan kelib chiqadi.

Bu haqida Ibn Sino “Mavjudotning taqsimlanishi to‘g‘risidagi risola”sida shunday deb yozadi: “Borliq ikki qismga bo‘linadi, ulardan biri borlig‘i o‘z zotidan bo‘ladigan, ikkinchisi esa borlig‘i o‘z zotidan boshqasidan bo‘ladigan narsalardir.

Oldingisi o‘z zotidan (yuzaga keladigan) zaruriy vujud (vujudi vojib) deb ataladi. Keyingisi esa o‘z chegarasida mumkin bo‘ladigan vujud (vujudi mumkin) deb ataladi. Xususiyy mumkin ikkiga bo‘linadi: birinchisi borlig‘i o‘z zotidan bo‘lgan va borlig‘i o‘z-o‘zidan bo‘lmay, boshqa (narsalar)

tufayli bo'lgan, bulardan birinchisi substansiya (javhar), ikkinchisi esa aksidensiya (obraz) deyiladi" [3, 308-bet].

Vujudi vojib va vujudi mumkin – sabab va oqibat munosabatidadir. Bu jarayon emanatsiya tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida asta-sekin amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo'lgan aql, jon (nafs) va jism, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi, mavjud narsalarga aylanadi. Bular hammasi substansiya (javhar)dir. Bundan tashqari borliqda aksidensiya (obraz) – narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqa hislari mavjud.

Bu to'g'risida Ibn Sino qo'yidagicha ta'kidlab o'tib, uning bu fikrlari "Mavjudotning taqsimlanishi to'g'risidagi risola"sida bayon qilinadi: "Shakl ikki turli bo'ladi: Biri – sezilib turadigan shakl, masalan, bir bo'lak mumning turlicha shakllarda bo'la olishi. Bunday shakl aksideptik shakl deb yuritiladi. Ikkinchisi – ma'lum jismni barpo qiluvchi shakl, masalan, o'lchov (uzoqlik) (jism) o'lchovga ega bo'lishi bilangina jism bo'ladi. Bunday shakllar jismoniy shakllar deb ataladi. Bu turdagi shakllar aksidensiya bo'lmasdan, balki substansiyadir, chunki ular jismning ajralmas bo'lagidirlar, jismning bo'lagi esa jism bo'ladi" [3, 308-bet].

Jism shakl va modda (xayulo)dan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir. Uning o'zi boshqa konkret jismlarning asosidir. Narsalarning konkret ko'rinishlari, shakllari o'zgaradi, lekin ularning moddiy asosi yo'qolmaydi. Materiya doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lib, bu narsalar ularni tashkil etuvchi materiya muhtojdir. Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuproqdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Uning fikricha avval tog'-toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va taraqqiyotning yakuni sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi – tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi.

Inson bilimlari narsalarni bilish yordamida fikrlashdan tashkil topadi. "Sezish, - deb yozgan u, - bu shunday ta'sirki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. His moddiy obrazning oinasi bo'lib, moddiy shakllarning bo'yi, eni bilan birga ifodalanganligi sababli, ularni inson moddiy asossiz in'ikos eta olmaydi va jismlarni bilolmaydi"[1, 46-bet].

Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Bunda, xususan, u mantiq ilmiga katta e'tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezon sifatida talqin etiladi. "Aql tarozisida o'lchanmagan har qanday bilim, - deb yozadi Ibn Sino, - chin bo'lolmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas" [1, 46-bet]

Ibn Sino ijodida fanning strukturasini tekshirish, ilmlarning tartibini aniqlash, ularni tasnif qilishga e'tibor alohida o'rin egallaydi. Ibn Sinoning falsafiy sistemasini ifodalovchi asarlarida ("Kitob ush-shifo", "Kitob un-najot", "Donishnoma") falsafiy bilimlar: mantiq, fizika, matematika, metafizika tartibida beriladi. Bulardan mantiq – bilishning metodi, mavjudotni o'rganish, u haqda fikr yuritishning ilmiy usuli sifatida talqin etiladi. "Mantiq, – deb yozadi Ibn Sino, insonga shunday bir qoida beradiki, bu qoida yordamida inson xulosa chiqarishda xatolardan saqlanadi" [4, 310-311-betlar] Mantiq yordamida inson haqiqiy bilimni yolg'ondan ajratadi va noma'lum narsalarni o'rganadi. U mantiq ilmini tadqiq etishda katta e'tibor beradi, unga maxsus risolalarni bag'ishlaydi. Xususan, u mantiqiy usullar, ta'riflash, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shdi. Mantiqdan tashqari barcha qolgan ilmlarni Ibn Sino tabiat va ijtimoiy hodisalar haqidagi ilmlar sifatida o'zining "Aqsom ul-ulum ul-aqliya" ("Aqliy bilimlar tasnifi") asarida alohida-alohida sanab, ta'rif berib o'tadi.

Ibn Sino "Aqliy ilmlarning tasnifi" risolasida yozishicha: "Hikmat nazariy va amaliy qismlarga bo'linadi. Nazariy qismi bu shundaki, uning yordamida vujudi inson faoliyatiga bog'liq bo'lmagan narsalar haqida dalil bilan qo'lga kiritiladi. Uning maqsadi ma'lum fikrga ega bo'lishidir. Masalan, metafizika ilmi, astronomiya ilmi, amaliy qismi shundaki, uning maqsadi mavjud narsalar to'g'risida fikrdaligiga ega bo'lish emas, balki inson tomonidan yaxshilik hisoblanuvchi narsalarni qo'lga kiritish bilan bog'liq bo'lgan ma'lum masalalar haqida yetarli fikrga ega bo'lishdir. Uning maqsadi – faqat bilimga ega bo'lish emas, balki ma'lum faoliyat uchun zarur bo'lgan fikrga ega bo'lishdir. Nazariy hikmatning maqsadi – haqiqat (qo'lga kiritish), amaliy hikmatniki – yaxshi ishlarni (amalga oshirish) dir"[2, 309-bet]

Ibn Sino “Donishnoma”sida ta’kidlab o’tganidek: “Amaliy ilm uch turga bo’linadi: birinchisi – jamiyatda, albatta, tartib va intizom bo’lishi uchun xalqni idora qilish ilmidir, bu ilm ham ikki turga bo’linadi: biri – sharoit, yo’l-yo’riqlarning qanday bo’lishi; ikkinchisi – siyosatning qanday bo’lishi haqida. Buning birinchisi – tub bo’lsa, ikkinchisi – uning shoxobchasi va natijasidir.

Ikkinchi ilm – uyni idora qilish haqida, chunonchi uyda er bilan xotin, ota bilan bola, xo’jayin bilan xizmatchi o’rtasida paydo bo’ladigan munosabatni tartibga solish haqida.

Uchinchi ilm – odamning o’zi to’g’risida, kishilar o’ziga-o’zi qanday munosabatda bo’lishi kerakligi haqida. Chunonchi, kishilar yo o’zlari yolg’iz va yo jamoat bo’lib turadilar. Ammo jamoat bo’lib, birgalikda turish, yo uy ichidagilar bilan, yoki hamshaharlar bilan birga bo’ladi.

Ibn Sino falsafiy va diniy dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi. Tangri va borliq bir-biriga zid, bir-birini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun holda mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik Tangriga xos. Tangri va tabiat ma’lum pog’onalar yordamida bog’lanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri – zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Buyuk siymolar va allomalar, T., “Ma’naviyat” 1999-y.
2. Ibn Sino “Aqliy ilmlarning taqsimlanishi” // Xayrullayev M. Uyg’onish davri va Sharq mutafakkiri. T., “Fan” 1971 y.
3. Ibn Sino “Mavjudotlarning taqsimlanishi to’g’risidagi risola” // Xayrullayev M. Uyg’onish davri va Sharq mutafakkiri. T., “Fan” 1971-y.
4. Ibn Sino “Donishnoma” // Xayrullayev M. Uyg’onish davri va Sharq mutafakkiri. T., “Fan” 1971-y.
5. Xayrullayev M. Uyg’onish davri va Sharq mutafakkiri. T., “Fan” 1971-y.

O‘ZBEKISTONNING MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI BILAN QARDOSHLIK ALOQALARINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Abduxamidov Jaloliddin,
*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o’qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo davlatlari bilan o‘zaro qardoshlik aloqalari va Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan uzoq yillar davomida do‘stlik aloqalarining o‘rnatilganligi haqida ma’lumot beriladi.

Abstract. This article provides information about the relations of the Republic of Uzbekistan with the countries of Central Asia and the establishment of friendly relations with the countries of Central Asia for many years.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, millat, qardoshlik, qadriyat, qo‘shnichilik, munosabat, aloqa, mustaqillik.

Key words: Central Asia, nation, brotherhood, value, neighborhood, relationship, communication, independence.

Ma’lumki, bir necha ming yilliklar mobaynida joni-joniga, qoni-qoniga payvand bo’lib ketgan Markaziy Osiyo xalqlari sobiq ittifoq davrida milliy o’lkalarga ajratib tashlandi. Qog’ozdagina suveren, aslida esa markazga qaram sovet respublikalari barpo etildi. Bu soxta siyosat tufayli an’analari, turmush tarzu, ruhiy va ma’naviy qadriyatlari yaqin bo’lgan xalqlar 1924 yil oktiabrda bir-biriga davo qilish ehtimollikni qoldirgan holda milliy chegaralanishga bo’lib yuborildi. Bu xalqlar ruhiyati asrlar osha bir-biriga tutashib, ma’naviy, diniy va axloqiy munosabatlari uyg’unlashgan, yashash tarzlari va urf-odatlarini mushtarak bo’lib qolgan edi. Shuning natijasida qondosh-u jondoshlik, bir butunlik an’analari bu diyorda hamma narsadan ustun turardi.

Mustaqillik sharoitida bu mintaqada milliy o‘zlikni anglash millatlararo munosabatlar, milliy madaniyat, madaniy meros, etnik muammolar, jug‘rofiy va iqtisodiy birlik degan tasavvurlar o‘zgardi. Yangi tarixiy sharoitda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mintaqa mamlakatlari xalqlarining kelib chiqish tarixi, o‘ziga xos turmush tarzlari va yaqin qo‘shnichilik munosabatlariga zamonaviy qarashlar namoyon bo‘la boshladi.

1991- yilning avgustuda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkentda uchrashuvu tashkil etildi. Oliy darajadagi bu uchrashuvda axborot hamda O'rta Osiyo davlatlari Respublikalararo maslahat kengashini tuzish to'g'risida bitim imzolandi. Maslahat kengashining vazifasi beshta mamlakat o'rtasida iqtisodiy hamkorlik qilish uchun shart-sharoit yaratishdan, bozor munosabatlariga o'tishda mintqa manfaatlarini himoya qiluvchi kelishilgan siyosat yuritishdan, iqtisodiyotning umumiy muammolarini hal etishga yagona yondashivlarni ishlab chiqishdan iborat deb belgilandi.

1992- yili O'zbekistonda Qozog'iston Respublikasi Kunlari o'tkazildi va unda O'zbekistonda – Qozog'iston milliy madaniy markazini tashkil qilish xususida kelishib olindi. Tenglik asosida axborot va tahririyat materiallari almashadigan bo'ldi. Xalq xo'jaligining boshqa sohalarida ham O'zbekiston – Qozog'iston munosabatlari yanada kengaya bordi. Xususan, madaniy aloqalar an'anaviy tus oldi.

Cho'qon Valixonov, Abay, Jambul, Muxtor Avezov, Sobit Muqonov, Anvar Olimjonov, O'ljas Sulaymonov va boshqa qozoq ijodkorlarining asarlari o'zbek va qoraqalpoq tillariga tarjima qilindi. Ayni chog'da Oybek, G'afur G'ulom, Mirtemir asarlari qozoq tilida ommaviy nusxalarda nashr qilinib, kitobxonlarga yetkazildi.¹⁰⁰

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi huzurida qozoq adabiyoti Kengashi, Jizzax viloyatida «Koktem» qozoq teatr studiyasi tashkil etildi. O'zbekistonda 1992-yildan boshlab qozoq tilida «Nurli yol» respublika gazetasi nashr qilina boshlandi. Markaziy Osiyo davlatlari o'z mustaqilligining dastlabki yillaridayoq iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, Orol dengizini saqlab qolish, mintaqadagi ekologik vaziyatni barqarorlashtirish yo'lida kuchlarni birlashtirish, bahamjihat hamkorlikda faoliyat ko'rsatish mumkinligini tushunib yetdilar. Bu masalada Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlari 1993-yil 26-martida Qozog'iston Respublikasining Qizil O'rda shahrida, 1994-yil 11-yanvarda Nukus shahrida, 1995-yil 3-martda Turkmanistonning Toshhovuz shahrida, 1995-yil 20-sentabrda yana Nukus shahrida Orol dengizi muammosiga bag'ishlangan uchrashuvlar o'tkazdilar va davlatlararo kengash tuzildi. Orolni qutqarish xalqoro jamg'armasi ta'sis etildi.

1993- yilning iyul oyida Qozog'iston va O'zbekiston o'rtasida 1994-2000-yillarga mo'ljallangan iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida bitim imzolandi. 1994-yilning yanvarida yagona iqtisodiy hududni barpo qilish to'g'risidagi shartnoma tuzildi. Bu shartnomaga bitimning amaliy ijrosi sifatida 1994-yil aprel oyida Qirg'iziston Respublikasi ham qo'shildi. Uch davlat o'rtasidagi hamkorlikni muvofiqlashtirib turuvchi Ijroiya qo'mitasi tuzildi, Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki ta'sis etildi. Bu tashkilotlar faoliyatini jonlantirish maqsadida Bishkekda Respublikalar Bosh vazirlari Kengashi qarori imzolandi. Unda tomonlar 2000-yilga qadar respublikalarni iqtisodiy jihatdan bir-biriga yaqinlashtiruvchi yo'nalishlari belgilandi.¹⁰¹

1994-yil 8-iyulda Islom Karimov boshchiligidagi rasmiy delegatsiya Almatiga bordi. Qozog'iston Prezidenti qarorgohida uch mamlakat rahbarlarining yakkama-yakka suhbatlari bo'lib o'tdi. Muzokaralar nihoyasida Prezidentlar Islom Karimov, Nursulton Nazarboev va Asqar Akaev birgalikda bayonot hamda uch mamlakat xalqlariga Murojaatnoma qabul qildilar. Hukumat rahbarlari esa davlatlar o'rtasida harbiy-texnikaviy hamkorlik to'g'risidagi, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot shuningdek, axborot bilan ta'minlash to'g'risidagi hukumatlararo bitim va shartnomalarini imzoladilar.

1995-yilning yanvar oyida Qozog'iston Prezidenti Nursulton Nazarboev Toshkentga keldi. O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikka doir qator hujjatlarga imzo chekildi. Tez orada bu bitimga Qirg'iziston ham qo'shildi. Natijada uch mamlakat o'rtasida yagona bozorni vujudga keltirish, mahsulot ayirboshlash imkoniyati yaratildi.

Shu yillarda ijtimoiy hayotning ko'pgina sohalari, xususan, ilm-fan, madaniyat sohasida O'zbekiston – Qozog'iston munosabatlari yanada kengayganligini alohida ta'kidlash lozim. Xususan, 1996-yilgacha ilm-fan va texnologiyalarning 16 ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha 107 ta qo'shma loyiha tayyorlandi.

¹⁰⁰ Шапапова С.Ш. Внешняя политика Республики Узбекистан: культурно-исторический и социальные факторы. - Т., 2000, 23 с.

¹⁰¹ Международная договоры Республики Узбекистана. 1 книга. Том 1. - Т., 1998.- 128 с.

Markaziy Osiyo Hamdo'stligi nafaqat bugungi o'tish davri mahsuli, balki jug'rofiy, tarixiy-etnik va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojdir. Chunonchi, bu mamlakatlar jug'rofiy jihatdan bir-biriga yaqin va zich joylashgan. Suv, elektr energetikasi va boshqa tabiiy omillar ham ularni bog'lab turadi.

Dunyoviy muammolar, insoniyat taqdiriga daxldor masalalar yechimini topishda mamlakatlar va xalqlar, milliy manfaatlari hamda ehtiyojlaridan qat'iy nazar, birgalikda o'zaro hamkorlik yo'llarini izlaydilar. Biroq, hech qanday hamkorlik, qo'shni xalqlarning do'stligiga teng kelolmaydi. Chunki bu yerda ajdodlar ruhi bilan kelajak avlodlar bog'liqligi, bir butun zamin - Ona Vatan yaxlitligi kabi muqaddas tuyg'u doimo barqarordir.¹⁰²

Ayni paytda Markaziy Osiyo mintaqasida joylashgan davlatlarda o'ziga xos tabiiy foydali qazilmaning va iqtisodiy ishlab chiqarish imkoniyatlari mavjud. Sobiq SSSR davrida qazib olingan ko'mirning qariyb 20 foizi, gazning 18 foizi, oltinning 33 foizi, paxtaning 92 foizi ana shu mintaqaga hisobiga to'g'ri kelardi. Shu masalaning o'zidanoq boy, foydali qazilmalar taraqqiy topgan, mamlakatlarining o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish qanchalik samarali bulishi mumkinligini ko'rsatadi.

Ayniqsa, 1999 yil 8-aprel kuni Turkmanistonda bo'lib o'tgan "Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi"ning majlisi haqida to'xtalib o'tish o'rinli bo'lardi. Unda Jamg'arma Prezidenti - Islom Karimov Jamg'armaning 1997-1998 yillardagi faoliyati haqida so'zladi va kelgusida jamg'armani rivojlantirish bo'yicha o'z takliflarini bayon qildi.

Mintaqamiz mamlakatlari davlat rahbarlarining 1999 yildagi Ashxobod sammiti, albatta, faqat bir mavzu bilan cheklanib qolgani yo'q. Sammitning birinchi kunidayoq kun tartibidan Orol muammolaridan tashqari, boshqa masalalar ham joy oldi. Bular orasida mintaqa miqyosidagi integratsiya jarayonlari, davlatlararo munosabatlar ham ko'rib chiqildi. Prezidentlar o'zaro manfaatli hamkorlik rivojiga turtki beradigan, davlatlarimizning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimiga integratsiyalashuvini faollashtiradigan mintaqaviy loyihalarini muhokama qildilap. Ushbu loyihalar Kaspiy dengizi energetika zaxiralarini jahon bozoriga yetkazish, elektr energiyasi eksportini kengaytirish, telekommunikatsiya, temir yo'l va avtomobil yo'li aloqasiga taalluqlidir. Uchrashuvda mintaqa miqyosidagi va davlatlararo savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish masalasi ko'rib chiqildi.¹⁰³

Sammit kun tartibi doirasida Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasining nizomiga o'zgarish va qo'shimchalar kiritish, Jamg'arma va uning qoshida ochilgan tashkilotlar mavqeyini belgilashdi. Uchrashuv yakunida ishtirokchilarning Qo'shma bayonoti va Orol muammolari bo'yicha Ashxobod Deklaratsiyasi qabul qilindi.¹⁰⁴

Prezident I. Karimov tomonidan oldinroq «Turkiston - umumiy uyimiz» shiorini ilgari surilishidan ko'zlangan maqsad mintaqaviy barqarorlikni ta'minlashdan iborat edi

Xalqlarimiz dunyoqarashi, maqsad va intilishlarini ifoda etgan xalq og'zaki ijodi namunalari ana shu zamin ahlining butun ruhiyatini qamrab olgan. Jumladan, o'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlarida «Alpomish», Turkmaniston, Ozarbayjon va O'zbekiston da «Go'ro'g'li» dostonlarining, qirg'izlarda «Manas» xalq eposining vujudga kelishi, ularda qariyb bir xil - ezgulik bilan yovuzlik, yaxshilik bilan yomonlik kurashida to'g'rilik va adolatning tantanasi, donishmandlik, aql-idrok, xushxulq va xushfe'llik asosiy g'oya qilib olinganligi ana shu xalqlar qarashlarining uyg'unligidan dalolat beradi.

O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosiy yo'li aniq. Bu yo'l mintaqada yaxlit iqtisodiy hududni vujudga keltirish va rivojlantirishdan iborat. Prezident I. Karimov Oliy Majlisning 1995-yil 23-fevraldagi 1-sessiyasida Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarni belgilab shunday degan edi:

¹⁰² Бекмуродне А. Бу муқаддас ватанда азиздир инсон. - Т.: Гофур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010, 115-6.

¹⁰³ Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. - Т.: Фан, 2005, 153 с.

¹⁰⁴ Қирғизбоев А. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги. - Т.: Фан, 2004. - 280 б.

“Markaziy Osiyo davlatlari bilan har tomonlama o‘zaro hamkorlik milliy xavfsizlikning asosiy shartlaridan biridir. Xalqlarimiz tarixi, madaniyati, an‘analari, diniy e‘tiqodining mushtarakligi mamlakatlarimiz o‘rtasidagi amaliy hamkorlik va hamjihatlikning muhim poydevori hisoblanadi”.

2001-2007 yillar Markaziy Osiyo taqdiri uchun alohida va tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan davr sifatida tarixga kirdi. Bu bevosita xalqaro terrorizm va diniy ekstremizmning tazyiqi kuchaygan bir paytda Markaziy Osiyoda O‘zbekistonning geosiyosiy ahamiyati tobora oshib borganini ko‘rsatadi. Jumladan, 2001 yildagi terroristik harakatlar - Surxondaryo viloyatining Sariosiyo va Uzun tumanlari, Toshkent viloyatining Bo‘stonliq tumanida, undan so‘ng esa Toshkent shahrida va Buxoro viloyatida yuz bergan terroristik aktlar mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta‘minlashda o‘zaro hamkorlik va ishonchni taqozo etganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, O‘zbekiston yaqin qo‘shni davlatlar bilan hamkorlikni yanada chuqurlashtirish, qardosh xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik aloqalarini mustahkamlash yo‘lidan borishdek strategik maqsadlarini amalga oshirishda 2001-2007-yillar muhim o‘rin tutadi.

Toshkent shahrida 2011-yil 7-aprelda tashqi ishlar vazirlari darajasidagi "Yevropa Ittifoqi - Markaziy Osiyo" uchrashuvi bo‘lib o‘tdi.¹⁰⁵ Unda Yevropa Ittifoqining Markaziy Osiyo bilan yangi strategik sherikchilikni amalga oshirish doirasida mintaqa davlatlari o‘rtasidagi munosabatlarning bugungi ahvoli va uni rivojlantirish istiqbollariiga doir savdo-iqtisodiy aloqalar hamda energetika, atrof-muhit, suv resurslaridan foydalanish, chegara xavfsizligini ta‘minlash, narkotrafikka qarshi mintaqaviy hamkorlikka oid masalalar muhokama qilindi. Bu uchrashuv o‘z o‘rnida Yevropa ittifoqi va O‘rta Osiyo davlatlari o‘rtasidagi strategik sherikchilikni yanada kuchaytirishiga xizmat qildi.

Markaziy Osiyo Davlatlarining bugungi kundagi rivojlanishining yangi bosqichlarini bosqichma-bosqich yoritish va ijobiy tomonlarini ko‘rsatish hamda qiyosiy tahlil qilish muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan o‘zaro qardoshlik aloqalarining uzoq yillar davomida do‘stona tarzda davom etib kelayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бекмуродов А. Бу муқаддас ватанда азиздир инсон. - Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010.
2. Международная договоры Республики Узбекистана. 1 книга. Том 1. - Т., 1998.
3. Шарапова С.Ш. Внешняя политика Республики Узбекистан: культурно-исторический и социальные факторы. - Т., 2000.
4. Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. - Т.: Фан, 2005.
5. Қирғизбоев А. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги. -Т.:Фан, 2004.
6. Тошкентда ташқи ишлар вазирлари даражасида ўтказилган навбатдаги "Европа Иттифоқи – Марказий Осиё" учрашувига доир // Халқ сўзи, 2011 йил 7 апрель.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARI BILAN IQTISODIY HAMKORLIGINING HUQUQIY ASOSLARI

Shukurov Sobir,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası Tarix fani o‘qituvchisi
Tel +998903415651*

Annotatsiya. Qayd etish joizki, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillik yillarida yo‘lga qo‘yilgan hamkorligining huquqiy asoslarini bir nechta imzolangan hujjatlar tashkil etadi. Davlatlararo hamkorligining huquqiy asoslari “Abadiy do‘stlik to‘g‘risida” va strategik hamkorlik darajasidagi huquqiy asos bilan mustahkamlandi va yangi davrga olib chiqildi.

¹⁰⁵ Тошкентда ташқи ишлар вазирлари даражасида ўтказилган навбатдаги "Европа Иттифоқи - Марказий Осиё" учрашувига доир // Халқ сўзи, 2011 7 апрель.

Abstract. It should be noted that several signed documents form the legal basis of the cooperation of the Central Asian countries established in the years of independence of the Republic of Uzbekistan. The legal framework of inter-state cooperation was strengthened and brought into a new era by “on eternal friendship” and a legal framework at the level of strategic cooperation.

Kalit soʻzlar: Oʻzbekiston, Tojikiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston, Qozogʻiston, Markaziy Osiyo, abadiy doʻstlik, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, strategik.

Key words: Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Kazakhstan, Central Asia, eternal friendship, social, economic, political, strategic.

Oʻzbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar nafaqat mintaqada, balki jahon hamjamiyati mamlakatlari bilan ham ikki va koʻp tomonlama aloqalarni olib borilishiga zamin yaratdi. Soʻnggi yillarda Oʻzbekiston hukumati tomonidan yangi tahrirdagi mamlakat tashqi siyosatining strategiyasi va tamoyillarining ishlab chiqilishi Markaziy Osiyo davlatlari bilan olib borilayotgan aloqalar rivojida muhim oʻrin tutdi. Xususan, qoʻshni Qirgʻiziston, Qozogʻiston, Turkmaniston, Tojikiston Respublikalari bilan oʻrnatilgan oʻzaro munosabatlar yangi bosqichga koʻtarildi. Darhaqiqat, mazkur jarayonda Oʻzbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan davlat hamkorligini tarixiylik nuqtai nazaridan tadqiq etish hamda uning tarixiy tajribasini oʻrganish hozirgi paytda tarix fani oldida asosiy masalalardan biri hisoblanadi.

1993-yil 3-yanvarda Oʻzbekiston Prezidenti tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari miqyosida tashkil etilgan Toshkent uchrashuvida Oʻzbekiston va Turkmaniston hamkorligini yangi zamon ruhida rivojlantirishning vazifalari belgilab olindi. Alohida taʼkidlash joizki, uchrashuvda Oʻzbekiston rahbari tomonidan Markaziy Osiyo mamlakatlarining mustaqilligi-ga hech kim daxl qilmasligi uchun ushbu davlatlar oʻziga xos taraqqiyot yoʻli-dan hamda oʻzaro tinch-totuv va hamkorlikda jipslashib harakat qilishi zarurligi qatʼiy tarzda qayd etilgan edi¹⁰⁶. Oʻzbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan mustaqillikning ilk yillaridan diplomatik munosabatlarni oʻrnatishga harakat qilganligi ham mintaqaviy hamkorlikning zaruriyat ekanligini belgilab beradi. Qozogʻiston bilan 1992-yil 23-noyabrda¹⁰⁷, Qirgʻiziston bilan 1993-yil 16-fevralda¹⁰⁸, Tojikiston bilan 1992-yil 20-oktabrda¹⁰⁹, Turkmaniston bilan 1993-yil 7-yanvarda rasmiy ravishda diplomatik munosabatlar oʻrnatildi¹¹⁰. Ayni paytda davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev tomonidan Markaziy Osiyoning mamlakatimiz tashqi siyosatining asosiy ustuvor yoʻnalishi sifatida belgilangani Oʻzbekistonning yaqin qoʻshnilar bilan doʻstlik, oʻzaro manfaat va yaxshi qoʻshnichilik tamoyillariga asoslangan munosabatlarini izchil rivojlanayotganining amaliy ifodasidir¹¹¹.

Oʻzbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning taʼkidlashicha, *“Oʻzbekiston bugungi kunda oʻzining tashqi siyosatida Markaziy Osiyo mintaqasiga ustuvor ahamiyat qaratmoqda. Bu - har tomonlama chuqur oʻylab tanlangan yoʻldir. Markaziy Osiyoning qoq markazida joylashgan Oʻzbekiston ushbu mintaqaning barqarorlik, izchil taraqqiyot va yaxshi qoʻshnichilik hududiga aylanishidan bevosita manfaatdordir. Tinch-osoyishta, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan Markaziy Osiyo - biz intiladigan eng muhim maqsad va asosiy vazifadir”*¹¹². Aynan, ushbu muammo doirasida amalga oshirilishi kerak boʻlgan bir qator vazifalarning yechimini topishda Oʻzbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlik masalalariga alohida eʼtibor qaratila boshlaganligi davlatimiz rahbari tomonidan ilgari surilgan qator tashabbuslarda oʻz aksini topa boshladi. Jumladan, davlatimiz rahbari 2017-yil 10-

¹⁰⁶ Мирзаев Ф.Р. Азалий қардошлик ришталари тараққиёт йўлида (ўзбек ва туркман халқлари ҳамкорлиги). Т.: Наврўз, 2016. – Б. 25.

¹⁰⁷ Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан /Монография/ - Ташкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, С.136.

¹⁰⁸ Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан /Монография/ - Ташкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, С.150.

¹⁰⁹ Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан /Монография/ - Ташкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, С.161.

¹¹⁰ Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан /Монография/ - Ташкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021, С.173.

¹¹¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. Т.: «Ўзбекистон», 2017. – Б. 270.

¹¹² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. // Халқ сўзи. – 2017. – 20 сент.

noyabr kuni BMT shafeligida Samarqand shahrida o'tgan "Markaziy Osiyo yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzuidagi xalqaro konferensiyada Markaziy Osiyo mamlakatlari davlat rahbarlarining o'zaro maslahatlashuvlari bo'yicha uchrashuvlarni muntazam tashkil qilish taklifini ilgari surgan edi. Ushbu tashabbus barcha davlatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Mazkur Maslahat uchrashuvi mazmun-mohiyati haqida Sh.Mirziyoyev fikr yuritib jumladan, shunday dedi: *"Bizning bu boradagi yondashuvlarimiz bugungi kunda mintaqada umumiy muammolarni hal etishning yo'llarini birgalikda izlab topishga real zarurat mavjud ekanini anglashdan kelib chiqqan yondashuvdir. ... Bu o'rinda gap Markaziy Osiyoda yangi xalqaro tashkilot tuzish yoki o'z ustavi va milliy davlat organlaridan ustun turadigan integratsiyalashuv sohasida qandaydir tuzilma tashkil etish haqida ketmayotganini alohida ta'kidlamogchiman"*¹¹³.

Haqiqatan ham, ushbu uchrashuvni tashkil etish yillar davomida Markaziy Osiyo davlatlarining o'zaro hamkorligi doirasida yig'ilib qolgan muammolarni bosqichma-bosqich hal etishda muhim platforma vazifasini o'tamoqda. Chunki, Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyoti asrlar mobaynida turli omillar ta'siri ostida bir-birini to'ldirib turadigan yagona hududiy kompleks holida shakllanib kelgan va SSSR parchalangunga qadar ushbu holat saqlanib qolgan. Shu bilan birga, 1992-2016-yillar mobaynida beshta davlatning iqtisodiy aloqalarini mustahkamlash borasida bir qator ishlar amalga oshirilsa-da, chegaralarda sun'iy to'siqlar paydo bo'lishi natijasida o'zaro hamkorlikning sust holda rivojlanganligining guvohi bo'lamiz. Ayni paytda O'zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorligida mintaqada keng doiradagi transchegaraviy tahdidlarga qarshi kurash sohasidagi manfaatlari ham bir-biriga yaqin va o'xshashdir. Shuningdek, O'zbekistonning mintaqaviy davlatlari bilan hamkorligining rivojlanishi nafaqat mintaqaviy davlatlari ijtimoiy hayoti barqarorligi va xavfsizligiga balki, mintaqalararo integratsiyalashuvning institutsional tizimini mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

2018-yil 15-mart kuni Qozog'istonda Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining birinchi Maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi va ushbu uchrashuv ko'plab ekspertlar tomonidan ijobiy baholandi. Masalan, qirg'izistonlik, ekspert Arslanbek Omurzakovning fikricha, Markaziy Osiyo mamlakatlari 27 yillik mustaqillik davrida bir-biridan juda uzoqlashib ketdi va ularni ajratuvchi omillar ham ko'paydi, biroq so'nggi yillarda (2017-yil nazarda tutilyapti – muallif) qayta muloqot qilish imkoni paydo bo'ldi. 2018-yilda "Navro'z" bayrami sharafiga Markaziy Osiyo mamlakatlari yetakchilari uzoq yillar mobaynida ilk marotaba "vositachilarsiz", "bir davrada" uchrashishdi. Bu bir-biriga bo'lgan ishonch tuyg'usini mustahkamlaydigan juda yaxshi tendensiyadir¹¹⁴.

Binobarin, Markaziy Osiyo mamlakatlari Maslahat uchrashuvida Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan tashabbuslar samarasi o'laroq bir qator ijobiy natijalar qo'lga kiritilganligi e'tirof etildi. Jumladan, bir necha yillardan bo'yon muammoli masala sifatida qarab kelingan O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston davlat chegaralarining tutashgan nuqtasi hududi haqida shartnoma imzolandi (2017-yil 10-noyabr). O'zbekiston va Qirg'iziston o'z chegaralarining 85 foizi yuzasidan kelishuvga erishdi. Transport sohasida Tojikiston bilan to'g'ridan-to'g'ri avia, temir yo'l va avtomobil qatnovi tiklandi. Amudaryo orqali Turkmanobod – Farob temir yo'li hamda avtomobil yo'li ko'priklari (2017 yil 7 mart) ochildi. Sh.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda, "transport-kommunikatsiya va geostrategik ahamiyatga ko'ra noyob bo'lgan Turkmanobod – Farob ko'priklarining ishga tushirilishi butun Markaziy Osiyo mintaqasi hayotida muhim voqeadir". Ta'kidlash kerakki, "Turkmanobod – Farob" avtomobil va temir yo'l ko'priklari Markaziy Osiyo mamlakatlari tranzit salohiyatini yuksaltirishi Turkmaniston orqali Transkavkaz transport yo'lagi bilan Janubiy va Markaziy Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga tranzit va yuk tashish hajmlarini bir necha marotaba ko'paytirish xizmat qilishi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, O'zbekiston – Qirg'iz Respublikasi – Xitoy temir yo'li qurilishi bo'yicha kelishuvga erishilganligi e'tirof etildi.

Shuningdek, mintaqaviy davlatlari hamkorligini qaytadan mustahkamlash borasida O'zbekiston rahbariyati tomonidan amalga oshirilgan sa'i-harakatlar natijasida O'zbekistonning Qozog'iston,

¹¹³Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: "Ўзбекистон" НМИУ, 2018. – Б. 273.

¹¹⁴<https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/3830/> (04.05.2019).

Qirg'iz Respublikasi, Tojikiston va Turkmaniston bilan tovar ayirboshlash hajmi, 2017-yil yakunlariga ko'ra, qariyb 3 milliard dollarni tashkil etdi, ya'ni 20 foizga ortdi. Bu borada tovar yetkazib berish 1 barobarga ko'paydi¹¹⁵. Shuningdek, hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga qadam qo'ymoqda. Masalan, 2018-yilda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 50 foiz o'sib, 3 milliard dollardan oshgan. O'zbekistonning Qirg'iz Respublikasi bilan o'zaro tovar ayirboshlashi 2018-yilda 481 million dollardan oshgan, Tojikiston bilan esa, 389 million dollardan oshgan¹¹⁶, Turkmaniston bilan esa o'zaro iqtisodiy hamkorlik 302 million dollarni tashkil etgan¹¹⁷.

Mintaqa davlatlari o'z taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan va rivojlanayotgan davlatlar hisoblanib, insonparvarlik, ijtimoiy adolat, mintaqada xavfsizlik, tinchlik va osoyishtalik muhitini yaratish kabi tamoyillar asosida o'zlarining tashqi siyosiy faoliyatini rivojlantirib bormoqda. Tojikistonlik ekspert Sherali Rizoyonning fikricha, umuman olganda, Markaziy Osiyoni mintaq sifatida rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda, biroq konstruksiya uchun ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqish, Markaziy Osiyo mamlakatlarining milliy manfaatlariga zid kelmaydigan umummintaqaviy manfaatlarni ishlab chiqish va targ'ib etish zarur. Bunday yondashuvning muhimligi shu bilan izohlanadiki, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tubdan yaxshilash global siyosat bo'yicha yangi markazning shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. "Shu bois, mintaqaviy manfaatning umumiy o'ziga xos jihatlari va umumiy tuzilmalarini aniqlash yuzasidan qo'shma, yanada chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarur"¹¹⁸.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning mintaq mamlakatlari bilan hamkorligi izchil mustahkamlanib bormoqda.

Muxtasar qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan ochiq, do'stona va pragmatik siyosati mintaq xalqlari xavfsizligini ta'minlash va mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi joriy arxivi.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi joriy arxivi. 2017-2022 yu.
3. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: Типография А.И. Мамонтова и К⁰, 1868. – 361 с.
4. Веселовский Н.И. Заметка о курганах Туркестанского края // Записи восточного отделения. – Ташкент, 1888. Вып. 3-4. – С. 220-234.
5. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558—1560 гг. // Английские путешеств-венники в Московском государстве в XVI веке. Пер. Ю. Готье, предисловие Г.Новицкого. – М.: Соцэкгсиз, 1937. – 307 с.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 368.
7. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 4. Ежегодник. Под ред. Н.А. Маева. – Ташкент: Издание Туркестанского статистического комитета. - А. Траншель, 1876. – [4], 313, 204 с.
8. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. – СПб: в типографии И. И. Глазунова, 1869. – 74 с.
9. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: Наука, 1968. – 80 с.
10. О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии // Азиатский вестник. – СПб.: Тип. Медицинского департамента Министерства внутренних дел, 1826. Кн. 7-8. – С. 26.

¹¹⁵Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. – Б. 273.

¹¹⁶Халқ сўзи. 2019 йил 30 ноябрь.

¹¹⁷Халқ сўзи. 2019 йил 29 ноябрь.

¹¹⁸<https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/3830/> (04.05.2019); Ризоён Шерали Шукруллозода. Национальные интересы во внешней политике Республики Таджикистан: Монография. – Душанбе: Дониш, 2020. -320с.

O'RTA ZARAFSHON HAVZASI LANDSHAFTLARINI TEKSHIRILISH TARIXI

Normatov Sunnat Axmadovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi
e-mail- sunnat-normatov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola O'rta Zarafshon havzasi landshaftlarini tekshirish tarixi haqida bo'lib, unda O'rta Osiyo tog'oralig'i botiq landshaftlari yoritilgan.

Abstract. This article is about the history of surveying the landscapes of the Middle Zarafshan basin, which covers the concave landscapes of the Central Asian basin.

Kalit so'zlar: landshaft, rayonlashtirish, tog'oldi botiqlar, antropogen landshaftlar, kompleks, taksonomik birliklar.

Key words: landscape, zoning, mountain depressions, anthropogenic landscapes, complex, taxonomic units.

Respublikamizda o'ziga xos tabiiy sharoitga ega bo'lgan O'rta Zarafshon havzasi o'zining tabiiy sharoiti va rang-barang landshaft komplekslari tabiatshunos olimlarning diqqatini ko'p yillardan beri o'ziga jalb etib kelgan. O'rta Zarafshon havzasining tabiiy sharoiti, geologik tuzilishi, tektonikasi, relyef xususiyatlari, iqlimi va uning shakllanishi, gidrografik va gidrogeologik rejimi, tuproq-o'simlik qoplami va hayvonot dunyosi uzoq yillar davomida o'rganilib kelingan. Ular to'g'risida ko'plab monografiyalar, to'plamlar, maqolalar chop etilgan. Biroq mazkur hududda landshaft tadqiqot ishlari bir muncha keyinroq boshlangan.

O'rta Osiyo va uning ayrim hududlarini, jumladan O'rta Zarafshon havzasini tabiiy geografik rayonlashtirish ishlari E.M. Murzayev (1953) tomonidan birinchi qatorida amalga oshirilgan. U o'zining O'rta Osiyoni tabiiy geografik rayonlashtirish sxemasida mazkur regionni geomorfologik-genetik prinsipga asoslanib ikkita o'lkaga bo'ladi: O'rta Osiyo tekislik va O'rta Osiyo tog'lik o'lkalari. Keyin muallif O'rta Osiyoning hudud tiplarini tasniflashda va sistemalashtirishda tekislik o'lka tarkibida ajratilgan yirik daryo vodiylari va daltalari oblastining alohida Zarafshon tabiiy geografik rayoni sifatida qaraydi.

V.M. Chetirkin (1960) O'rta Osiyoni kompleks geografik tavsiflash va tabiiy geografik rayonlashtirish masalasi bilan shug'ullanib, uning katta tog'-tekislik qismini Turon geofatsiyasi deb qaraydi. Mazkur geofatsiyani quyi taksonomik birliklarga bo'lishda O'rta Amudaryoni mustaqil provinsiya sifatida ta'riflab, uning tarkibiga kiritilgan Samarqand botig'ini ikkita regional kompleksga ajratadi: 1) Samarqand regional kompleksi, 2) Kattaqo'rg'on regional kompleksi. V.M. Chetirkinning (1960) e'tirof etishicha provinsiya va kichik provinsiya taksonomik birliklari mezolandshaftlardan tarkib topgan bo'lsa, quyi taksonomik birliklar hisoblangan regional kompleks va rayon mikro-landshaftlardan iborat.

L.N. Babushkin va N.A. Kogay (1964) O'rta Zarafshon havzasida landshaft tadqiqot ishlarini olib borib, dastlab uning hududini tashkil etuvchi landshaft komplekslarini ajratgan va ularni kartalashtirgan. Mualliflar O'rta Zarafshon havzasini Turon provinsiyasi tarkibidagi mustaqil O'rta Zarafshon okrugi deb qaraydi. Keyin tuzilgan landshaft karta asosida tabiiy geografik rayonlarning chegaralarini aniqlaydi va rayonlashtirish sxemasini tuzadi. L.N. Babushkin va N.A. Kogay (1964) O'rta Zarafshon okrugini quyi taksonomik birlikka bo'lishda regional komplekslarni tipologik landshaft komplekslar bilan to'ldirish metodidan foydalanib, quyidagi beshta tabiiy geografik rayonni ajratadi: Kattaqo'rg'on, Samarqand, Nurota, G'allaorol va Sangzor tabiiy geografik rayonlari.

O'rta Zarafshon havzasini viloyat miqyosida tabiiy geografik rayonlashtirish N.A. Gvozdetskiy (1965) tomonidan landshaft tipologik karta asosida bajarilgan. Samarqand viloyatini landshaft-tipologik kartalashtirish masalasi bilan shug'ullanib, uning hududidagi balandtog' zonasida 1 ta, o'rtacha balandtog' zonasida 4 ta, pasttog' zonasida 3 ta, tog'oldi zonasida 4 ta, tog'oldi va tog' oralig'i tekisligi chala cho'l zonasida 4 ta, tekislik cho'l va pasttog' cho'l zonasida 13 ta, vohalarning madaniylashtirilgan sug'oriladigan yerlarida 1 ta va tipik vohalarda 5 ta landshaft, hammasi bo'lib 35 ta landshaft ajratgan va ularga qisqacha tavsif bergan. Muallif Samarqand viloyatini tabiiy geografik rayonlashtirishda asosan ikkita taksonomik birlik – okrug va rayondan foydalangan. Tabiiy geografik

rayonlashtirish to'ri landshaft tipologik karta asosiga o'tkazish barcha landshaftshunos-geograflar tomonidan rayonlashtirishning asosiy metodi sifatida tan olingan va qabul qilingan. [Abdulqosimov, 1983:5-126].

O'rta Zarafshon o'ng qirg'og'ini landshaft rayonlashtirish nuqtai nazaridan tadqiq qilish A.S. Saidov (1966) tomonidan bajarilgan. Muallif Samarqand botig'ini rayonlashtirish sxemalarini tahlil qilib, O'rta Zarafshonni tabiiy geografik okrug sifatida qaraydi. U O'rta Zarafshonning o'ng qirg'og'ini landshaft rayonlashtirishda rayon hosil qiluvchi zonal va azonal qonuniyatlarning namoyon bo'lishini, paleogeografik va iqlim sharoitlarini, tabiiy geografik jarayonlarni, xo'jalikda foydalanish xususiyatlarini e'tiborga olib hamda geokomplekslarni ajratishda genetik metodga va landshaft-tipologik kartaga asoslanib 6 ta landshaftga bo'ladi: 1)Shimoliy Nurota; 2)Qoratog'-Oqtog'; 3)Qaraqchatog'-G'o'bdintog'; 4) G'allaorol; 5) Samarqand; 6) Kattaqo'rg'on.

A.S. Saidov (1966) landshaftni S.V.Kalesnik (1955), A.G. Isachenko (1965), M.P. Petrov-larning ilmiy yo'nalishiga asoslanib tabiiy geografik rayonlashtirishning eng quyi taksonomik birligi deb qaraydi. Bu taksonomik birlik zonal va azonal nuqtai nazardan boshqa bo'laklarga bo'linmaydi. Landshaft tushunchasi mohiyati jihatidan tabiiy geografik rayon tushunchasiga mos keladi. Landshaft tarkibida mayda hududiy tipologik komplekslar mavjud bo'lib, ular joylardan iborat. Joylar landshaftning morfologik qismlarini tashkil etadi. Joy taksonomik birligi ona jinsning tarkibi, relyefning mezoshakllari va ularning parchalanish darajasiga qarab ajratilgan. [Saidov A.S., 1966:96-132].

O'rta Osiyo tog' oralig'i botiq landshaftlari, jumladan Samarqand botiq landshaftlarining antropogen o'zgarishi makonda zonal differentsiatsiyanishi, ularning shakllanishida antropogen omilning va orografik to'siqlarning roli, tabiiy va voha landshaftlarida vujudga kelgan geoekologik vaziyatlarni optimallashtirish, ularni muhofaza qilish va boshqarishni tashkil qilish kabi muammoli masalalar A.A.Abdulqosimov (1983, 1989, 1990, 1991) tomonidan keng ko'lamda tadqiq qilingan. Botiqlarda orografik to'siq natijasida iqlimning o'zgarishi va uning boshqa komponentlarga ta'siri natijasida barcha botiqlarda to'siq soyasi va to'siq etagi landshaftlari shakllanib, landshaftlarning asimmetriyasini vujudga keltirishi asoslab berilgan. Iqlimning uzoqlik bo'ylab o'zgarishi tufayli botiqlarda cho'l, chala cho'l va dasht landshaft zonalarining hosil bo'lishi e'tirof etilgan. Muallif Samarqand botig'ini landshaft-tipologik kartalashtirib to'qay, qayir usti terrasa, tog'oldi tekislik, adir, qoldiqli past tog' chala cho'l joy tiplarini va ularning voha variantlarini ajratgan. Bundan tashqari Samarqand va Kattaqo'rg'on vohalarining yirik masshtabli landshaft-tipologik kartalarini tuzgan va chop etgan. [Abdulqosimov, 1991:14-17].

A.Abdulqosimov va Y.Abduraxmonova (2001) mazkur muammoni ma'lum darajada o'rganib, Zarafshon botig'ida bir necha ming yillar davomida vujudga kelgan va shakllangan antropogen landshaftlarni maqsadga muvofiq foydalanish mohiyatiga ko'ra quyidagi sinflarga ajratgan: 1.Sug'oriladigan agrolandshtlar sinfi; 2.Voha seliteb landshaftlar sinfi; 3.Sanoatlashgan landshaftlar sinfi; 4.Antropogen-suv landshaftlar sinfi; 5.Madfun qadimiy seliteb landshaftlar sinfi. [Abdulqosimov A., Abduraxmonova Y., 2001:33-35].

Mualliflarning e'tirof etishicha Zarafshon (Samarqand) botig'i qadimdan antropogen landshaftlarning shakllanish markazi bo'lgan. Shu boisdan bu yerdagi antropogen landshaftlarni shakllanish tarixi ham eng qadimgi arxeologik davrlar bilan chambarchas bog'liq. Hatto bundan 2700 yil avval birinchilar qatorida vujudga kelgan va rivoj topgan shahar seliteb landshafti - Afrosiyob ham Zarafshon botig'i antropogen landshaftlarining tarkibiy qismi hisoblanadi.

N.I.Sabitova (2002) konussimon yoyilmalarni, jumladan yuqori Zarafshonning Ravotxo'ja yoyilmasini va ularga tutash bo'lgan hududlarni erozion-akkumulyativ relyef sifatida talqin etib, ularning har biri o'zining yer usti va yer osti oqim havzasiga ega deb ta'rif bergan. Chunki konussimon yoyilmalar bir-biridan bukilma tekisliklar, ya'ni pastqamliklar bilan ajralib turadi. Pastqamlik zonalarining xarakterli xususiyatlari shundan iboratki, yoyilmani bir-biri bilan bog'lab turuvchi paradinamik aloqa zonasi vazifasini ham bajaradi. Muallif konussimon yoyilmalarni erozion-akkumulyativ relyef tipi tarkibiga qarab, ularni geomorfologik nuqtai nazardan uch qismga bo'ladi. Bular yoyilmalarning yuqori, o'rta va quyi qismlaridir.

A.Raxmatullayev (2018) vohalar landshaftlarida ekologik muvozanatning buzilishida bevosita insonning uzoq vaqt va doimiy ta'siri tufayli voha geosistemalarida hozirgi antropogen o'zgarishlar ro'y bergan modda va energiyaning aylanma harakatida inson ta'sirining hissasi katta deb ta'kidlaydi.

Jumladan, muallif tomonidan O'rta Zarafshon voha geosistemalaridagi antropogen yuk o'rganilgan, uning maydon birligiga to'g'ri keladigan meyoriy ko'rsatkichlarini va "bosim" darajasi ishlab chiqilgan, voha geosistemalari aholisi uchun "yer sig'imi" meyorini aniqlangan va uning ilmiy asoslarini ishlab chiqilgan, sug'oriladigan yerlarning turar joylar va boshqa qurilish obyektlari bilan bandlik darajasini antropogen yuk sifatida o'rganilgan va geoekologik vaziyatni ko'rsatadigan turli masshtablardagi baholovchi kartalar tuzilgan. [Raxmatullayev A., 2018:3-19].

So'nggi yillarda O'rta Zarafshon havzasi doirasida landshaft tadqiqot ishlari B.A.Meliyev va B.B.Eshquvvatovlar tomonidan olib borilgan. Jumladan, B.B.Meliyev (2019) tomonidan havza landshaftlarini tadqiq etishning zamonaviy usullari bo'lgan aerokosmik, matematik va geoinformatsion metodlardan foydalangan holda havza landshaftlarini matematik modeli ishlab chiqilgan, geoinformatsion tizimlar yordamida landshaft kartalari tuzilgan. B.B.Eshquvvatov (2020) O'rta Zarafshon havzasi tog'oldi tekislik va yoyilma landshaft komplekslarini mikrozonalashtirish hamda xo'jalik maqsadlarida baholash ishlarini olib borgan. Muallif o'z tadqiqot ishida landshaft strukturasi va uning salohiyatini vegetatsion indekslar va hisoblash epyurasi orqali aniqlagan hamda GIS dasturlarida kartalarini yaratgan. Bundan tashqari erozion jarayonlar va oqimning geomorfologik bog'liqligiga asoslangan holda landshaftlarni qishloq xo'jaligida foydalanish nuqtai nazaridan baholagan hamda O'rta Zarafshon havzasi landshaftlarini xo'jalik maqsadlarida mikrozonalashtirish ishlarini olib borgan. [Eshquvvatov B.B., 2020:3-19].

Samarqand botig'ida olib borilgan landshaft tadqiqotlarining qisqacha tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat bajarilgan ishlar landshaft-tipologik kartalashtirishdan boshlanib tabiiy geografik rayonlashtirish bilan yakunlangan. Bu tabiiy geografik rayonlashtirishda qo'llaniladigan eng obyektiv va ishonchli usuldir. Landshaft-tipologik kartalashtirish natijasida ajratilgan urochisha va joy tiplari tasniflashtirilib, ularga ta'rif berilgan. Rayonlashtirish tufayli aniqlangan tabiiy geografik rayon va landshaftlarga kompleks tavsif berilgan. So'nggi yillarda O'rta Zarafshon havzasida landshaft-tipologik va regional yo'nalishlarda tadqiqot ishlarini amalga oshirish bilan bir qatorda landshaft-ekologik (geoekologik) tekshirishlar ham olib borilib, ko'plab ilmiy maqolalar chop etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдулкасимов А. Проблемы изучения межгорно-котловинных ландшафтов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1983.
2. Abdulqosimov A.A., Abdurahmonova Y.X. Zarafshon botig'i texnogen landshaftlarini ekologik optimallashtirish va ulardan foydalanish. //Geografiya va tabiatdan foydalanish. -Toshkent, 2001.
3. Гвоздецкий Н.А. Самаркандская область. В кн.: Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. -Ташкент: Фан, 1965.
4. Рахматуллаев А.Р. Воха геосистемаларида экологик вазиятларни оптималлаштиришнинг географик асослари // Докт. дисс. автореф. –Тошкент, 2018. -86 б.
5. Саидов А.С. Ландшафтное районирование правобережья Среднего Зарафшана. – В кн.: Ландшафты Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1966.
6. Эшқувватов Б.Б. Тоғолди текислик ва ёйилма ландшафт комплексларини микрозоналаштириш ҳамда хўжалик мақсадларида баҳолаш (Ўрта Зарафшон мисолида) // PhD дисс. автореф. –Самарқанд, 2020. – 19 б.

QASHQADARYO VILOYATI SUV OMBORLARINING SUV ZAHIRALARI VA ULARDAN UNUMLI FOYDALANISH MASALALARI

Suyarqulov Nizomiddin Maxmatqulovich,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası Geografiya fani o'qituvchisi

nizomiddin-suyarqulov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati suv omborlarining suv resurslari va ulardan kelajakda foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek maqolada viloyat suv omborlardan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlari va suv tejankorligi masalalari haqida so'z boradi.

Abstract. This article covers water resources of Kashkadarya region reservoirs and their future use. The article also talks about economic mechanisms of using regional water reservoirs and issues of water saving.

Kalit soʻzlar: suv ombori, suv resurslari, suv tejamkorligi, iqtisodiy mexanizmlar, irrigatsiya.

Key words: reservoir, water resources, water saving, economic mechanisms, irrigation.

Kirish. Mamlakatimizda bugungi kunda 50 dan ortiq suv omborlaridan qishloq xoʻjaligi va sanoatining turli tarmoqlaridan foydalanib kelinmoqda. Respublikamizning janubiy hududlari boʻlgan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi suv omborlari ham mamlakatimiz irrigatsiya tizimida oʻz oʻrniga ega boʻlib, mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun zarur boʻlgan xom-ashyo bazasi boʻlgan viloyatlardan hisoblanadi. Shu sababli bu mintaqani yer resurslarini suv bilan taʼminlash dolzarb masalalardan hisoblanadi. Suv eng qimmat resursga aylanishi haqida ekspertlar XX asrda aytgan prognozlar bugun oʻz isbotini topa boshladi. Negaki, 2030-yilga borib Oʻzbekistonda 7 milliard metr kub suv tanqisligi kuzatilishi va oqibatda mamlakat dunyodagi suv tanqis boʻlgan 33 ta davlat qatoriga tushib qolishi ehtimoldan yiroq emas, albatta. Bu esa qishloq xoʻjaligida suvdan oqilona foydalanish, sugʻorishning tejamkor usullarini qoʻllashni jadallashtirishni taqozo etadi [1].

Asosiy qism. Davlatimiz tomonidan istiqlolning dastlabki yillaridayoq suv xoʻjaligi rivojiga alohida eʼtibor qaratmoqda. Qishloq va suv xoʻjaligi Vazirligida Suv resurslari balansi va suvni tejaydigan texnologiyalarni rivojlantirish boshqarmasi tashkil etildi. Bugungi kunda suv resurslari 800 ta yirik gidrotexnik inshoot, ununiy sigʻimi 19.4 mlrd km^3 boʻlgan 54 ta suv ombori yordamida boshqarilmoqda. Oʻzbekistonda ham XX asrning ikkinchi yarmida koʻplab, turli kattalikdagi suv omborlari qurilib, ular asosan daryo suvlarining suv rejimini boshqarish va energiya olish manbai hisoblanadi. Ularning qurilishi va faoliyati bugungi kunda ham aholi ichimlik maqsadlarida boʻlib, yangi suv omborlari loyihalashtirishi va qurilishga olib kelmoqda.

Daryo suvidan yanada unimlroq foydalanish maqsadida Oʻrta Osiyo davlatlari hududida keyingi yillarda bir qancha suv ombori loyihalandi, qurildi va bugungi kunda ham yangilari bunday ishlar regionda davom etib kelmoqda [2].

Viloyat hududida dastlabki suv ombori Qashqadaryoning oʻrta oqimida bunyod erila boshladi. U Chimqoʻrgʻon nomi bilan yurutilib, 1963-yilda toʻliq quvvat bilan ishlay boshladi. Bu davrga kelib uning umumiy maydoni 44,4 km^2 maydonini egallaydi. Uning umumiy uzunligi 15 km boʻlib eng keng joyi 5,5 km, eng chuqur joyies 30 m nitashkil qiladi. Suv omborining toʻla suv sigʻimi 500 mln. m^3 , shundan 425 mln. m^3 foydali suv sigʻimi hisoblanadi. XX asrning 1967 yilidan 1987-yilgacha boʻlgan davrda Qashqadaryo viloyatining ichki suv resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida 12 ta yirik, oʻrta va kichik hajmdagi suv omborlari barpo etildi [4].

Maʼlumki, namlik tanqis boʻlgan hududlarda tashkil qilingan suv omborlar suvdan oqilona foydalanish birinchi navbatda asosiy eʼtibor irrigatsiya maqsadlarga qaratilgan boʻladi. Biz quydagi Qashqadaryo viloyatdagi 13 ta suv omborida 2017-yildan 2020-yilgacha boʻlgan vaqt davomida suv omborida toʻplangan suv miqdori va uning sarflanishi haqida tadqiqotlarni olib bordik (2-jadval).

2007-yil sugʻorish mavsumiga Respublikamiz boʻyicha 42681 mln m^3 cheklangan suv miqdori (limit) ajratilgan. Yer usti va yer osti suv zahiramizni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish borasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga moʻjallangan yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot staretigiyasi”ning 31-maqsadi: **“Suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan isloh qilish va suvni iqtisod qilish boʻyicha alohida davlat dasturini amalga oshirish”** bandida alohida taʼkidlab oʻtiganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda lalmi yer maydonlarni oʻzlashtirish maqsadida 7 ta yangi suv omborini qurilish ishlari boshlangan. Bundan tashqari Qashqadaryo viloyatida Guldara va Ayoqchisoy, Samarqand viloyatida Bulungʻur suv ombori barpo etiladi. Suv omborning umumiy sigʻimi 45 million kub metrni tashkil qiladi. Sugʻoriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida davlat byudjedidan qariyb 1.7 trilion soʻm (205 million dollarga yaqin) xalqaro moliya insitutlar hisobidan 84 million dollar miqdorida mablagʻ yoʻnaltiriladi. Kelgusi ikki yilda 1 million 200 ming gektar maydon suv taʼminoti barqarorlashtirilib, yiliga 1 million 700 ming kup metrga yaqin suv tejaladi, shuningdek 600 ming gektar yer oʻzlashtirildi.

Qashqadaryo viloyatidagi suv omborlarida 2017-2020 yillarda yig'ilgan suv hajmi miqdori

T/r	Suv omborlarning nomi	Yig'ilgan suv hajmi mln.m ³			
		2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil
1	Talimarjon	214,4	213,5	233,9	298,2
2	Chimqo'rg'on	13,2	23,5	106,3	37,4
3	Pachkamar	2	9	105,1	83,2
4	Hisorak	9,5	16,5	65,2	36,9
5	Qamashi	2,1	2,2	6	8,8
6	Dehqonobod	---	----	0,3	15,9
7	Langar	0,7	0,1	2,5	5,2
8	Qorabog'	0,7	0,2	1	3,2
9	Yangiqo'rg'on	0,8	0,4	1,8	1,9
10	No'g'ayli	0,4	0,3	0,4	1
11	Qizilsuv	0,4	0,1	1,1	3,8
12	Sho'robsoy	0,1	---	0,2	1,8
13	Qalqama	0,2	0,1	0,0	2,4
	Jami	244,3	265,8	523,8	499,7

Jadval ma'lumotlari Qashqadaryo viloyati suv xo'jaligi boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Suv omborining 95% daryo yo'llarida qurilgan bo'lib, hudud atrofida shahar va qishloqlarga, ekin-dalalarga, turli ishlab chiqarish va sanoat korxonalariga xavf solib turadi. Masalan, Surxondaryo viloyati Surxondaryo daryosi yo'li to'sib qurilgan, suv sig'imi 800 mln.m³ dan ortiq bo'lgan "Janubiy Surxon" suv ombori doimiy ravishda Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on, Termiz shahri va tumanlari aholisi va atrof-muhitiga xafli hisoblanadi. Chunki hech kim kutmagan paytda tabiiy ofatlar antropogen omillar tufayli platformani suv urub ketishi xavfli bo'lishi mumkin [5].

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan ratsional foydalanishga oid huquqiy-me'yoriy asoslari (2020 -2021 yillar)

T/r	Huquqiy-me'yoriy hujjatlarga asos solingan sana	Huquqiy-me'yoriy asoslari
1	2020-yil 10-iyul	"O'zbekiston Respublikasida suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident farmoni
14	2020-yil 11-dekabr	"Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori
15	2021-yil 24-fevral	"O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Prezident qarori
16	2021-yil 6-aprel	"O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori
17	2021-yil 6-aprel	"Suv resurslaridan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi va nazorat tizimini yanada takomillashtirish hamda suv xo'jaligi obyektlari xavfsizligini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident farmoni

Izoh: jadvaldagi ma'lumotlar N.M.Suyarqulov tomonidan tuzilgan.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasi hamda O'zbekiston Respublikasi suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023 yillarga mo'ljallangan strategiyasi, umuman olganda, ushbu hujjatlar konsepsiya va strategiyada belgilangan vazifalar doirasida amalga oshirilayotgan ishlar suvni tejash samaradorligining yildan-yilga yaxshilanib borishiga xizmat qilishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tilovov T., Tilovova N. Hayot ekologiyasi. Qarshi: "Nasaf" NMIU, 2022.
2. Shoto'rayev T., Baratov P. O'rta Osiyoning sun'iy ko'llari. – T.: "Fan", 1972.
3. Husanxo'jayev Z.X. Gidrotexnika inshootlari. –T.: 1978. – 432 b.
4. "O'zbekiston ovozi" №20, 2022-yil 18 may, (32.714)
5. Shuls V.L., Masharipov R. "O'rta Osiyo gidrografiyasi" – T.: "O'qituvchi", 1969.

**OLIY TA'LIM SHAROITIDA TALABALARNI MILLIY VA MINTAQAVIY MADANIY
XUSUSIYATLARNI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI
RIVOJLANTIRISH MASALALARIGA QARATISH**

Zulfiya ALIMOVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi,

E-mail: zulfiya.alimova.68@bk.ru, tel: +998883040068

Annotatsiya. Inson va insoniy munosabatlar, shaxs va uning kamoloti muammolari uzoq asrlardan buyon jamiyatning eng yetakchi olimlari, buyuk allomalar qaysi yo'nalishda ilmiy izlanish bilan shug'ullanishmasin, ulardan qolgan ma'naviy merosda, odob-axloq qoidalarga rioya qilish kabi fikrlar o'z ifodasini topadi.

Kalit so'zlar: meros, alloma, an'ana, qadriyat, izlanish, ijod, odob-axloq, sharq, olimlar, munosabat, shaxs, kamolot, zamon, fan, yosh avlod.

Abstract. The problems of human and human relations, personality and its perfection, since long centuries, the most leading scientists of the society, great scientists, in whatever direction they are engaged in scientific research, in the spiritual heritage left by them, ideas such as observing the rules of etiquette are expressed. Finds.

Key words: heritage, allama, tradition, value, search, creativity, manners, east, scientists, attitude, personality, maturity, time, science, young generation.

Bizga ma'lumki, maktabgacha ta'limning sifat va samaradorligiga erishishda bolalarning kundalik faoliyatini mazmunli, qiziqarli tashkil etish, qobiliyatlarini aniqlash va shunga qarab jarayonga ijodiy yondashish, bolalar uchun o'tkazilgan mashg'ulotlarning asosiy manbalarini bolalar va jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan holatga keltirish maqsadida ratsional-tizimli tahlil qilishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, Sharq mamlakatlarida yashagan, ijod qilgan va avlodlarga o'zlarining nodir ma'naviy meroslarini qoldirgan allomalar qaysi yo'nalishda ilmiy izlanish bilan shug'ullanishmasin, ulardan qolgan ma'naviy merosda, odob-axloq qoidalarga rioya qilish kabi fikrlar o'z ifodasini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson va insoniy munosabatlar, shaxs va uning kamoloti muammolari uzoq asrlardan buyon jamiyatning eng yetakchi olimlari, buyuk allomalar hisoblangan Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Hos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Uvaysiy, Nodirabegim, Furqat va Abdulla Avloniy [1, 4, 5] kabi ko'plab olimu-ulamolarimizning qarashlari va ularning durdona asarlarida o'z ifodasini topganligi va hozirgi zamon fani uchun ham katta ijtimoiy-pedagogik hamda psixologik bilimga ega ekanligini ularning asarlaridagi sharqona qarashlarida ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha ta'lim-tarbiya muammolarini, muayyan millatning milliy qadriyatlarini umumbashariy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'lagan holda hal etish, har bir millatning ma'naviy merosi va milliy qadriyatlariga tayangan holda milliy tarbiya masalalarini yosh avlod ongiga etkazish mazmuni, usul, metod va tamoyillarini milliylantirishdan iborat. O'sib kelayotgan yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama kamol toptirish, uning ongi, dunyoqarashi, e'tiqodini o'stirish, xulq-atvorini tarkib toptirish maktabgacha pedagogika fanining

dolzarb muammolaridan sanaladi. Hozirgi davrda har tomonlama rivojlangan barkamol insonni tarbiyalashning maqsad va vazifalari ma'naviy boylik, axloqiy poklik, jismoniy mukammallikni o'zida mujassamlashirgan ijtimoiy faollikni tarbiyalashni taqozo etadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish jismoniy, aqliy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiya majmuasidan iboratdir. Bu sohada Sharq va G'arb xalqlari yaratgan og'zaki ijodiyot, buyuk mutafakkir, pedagog va olimlarning ta'lim-tarbiyaga doyr ilg'or fikrlarini o'rganib, tahlil qilib, barkamol insonni tarbiyalash jarayonini o'rganish biz uchun juda qimmatlidir [2; 96].

Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitida ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish takomillashtirilgan "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida tashkil etiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim shakli o'yin orqali amalga oshiriladi. Faoliyatlarning mazmuni, shakl, metod va vositalari maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini, qiziqishi, imkoniyati va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ularning har tomonlama uyg'un rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan shart-sharoitlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari, oila va maktab ishidagi izchillikni ta'minlaydi hamda bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash maqsadini ko'zda tutadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarga davlat o'quv dasturida ko'rsatilgan milliy, tarixiy va madaniy an'analar, ma'naviy boyliklarni tan olish va boshqa xalqlar madaniyatiga hurmatda bo'lish kabilar keltirib o'tilgan. Bolalarning o'z milliy madaniyati, tili, an'analarini hurmat bilan e'tirof etilganda ular yaxshiroq ta'lim oladilar va rivojlanadilar. Davlat o'quv dasturi milliy va mintaqaviy madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda tuziladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolaning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash – bu jamoaviy ish bo'lib, uni amalga oshirishga maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori mas'uldir [3; 59].

O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida haqli ravishda ta'kidlanganidek, "Agarki dunyo imoratlari ichida eng ulug'i maktab bo'lsa, kasblarning ichida eng sharaflisi o'qituvchilik va murabbiylikdir, desak o'ylaymanki, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz" [1;17]. Chindanda o'z ertangi kelajagiga befarq bo'lmagan millat yorug' va farovon kunlarini uning egalari bo'lmish yosh avlod istiqbolida ko'rgan millat ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor qaratadi. Istiqbol yillarida birinchi Prezidentimiz tashabbusi bilan ,avvalo, ertangi kun egalari bo'lgan yosh avlod istiqboli, ta'lim-tarbiyasiga mas'ul bo'lgan ustoz va murabbiylar kasbiga bo'lgan munosabat o'zgardi. Jamiyatda bu sharaflil va o'z navbatida o'ta mas'uliyatli kasb egalari nisbatan yuksak hurmat va e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mamlakatimiz ravnaqi va islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan xalqning bilim darajasi va dunyoqarashiga bog'liq [4;112].

Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarga davlat o'quv dasturida ko'rsatilgan milliy, tarixiy va madaniy an'analarni o'rgatish maqsadida o'z hududida tashkil etilgan muzeylar tarixiy obidalarga ekskursiyalar tashkil etish maqsadga muvofiq sanaladi. Masalan,

Amir Temur muzeyi. Shahrisabz shahridagi Amir Temur nomli moddiy madaniy tarixiy muzeyi Shahrisabz shahar hokimligining 1996-yil 8-maydagi № X-136/5-sonli qarori asosida tashkil etilgan, hamda Qashqadaryo viloyat madaniyat ishlari boshqarmasining 1996-yil 14-noyabrdagi 67-sonli buyrug'i asosida o'z faoliyatini boshlagan. YUNESKOning "Jahon merosi" ro'yxatiga kiritilgan, XVI asrda qurilgan Chubin madrasasi majmuida ishlab kelmoqda.

Oqsaroy. Amir Temur tomonidan qurdirilgan Shahrisabzdagi me'moriy yodgorlik (1380-1404). Shaharning shimoliy sharqidagi bosh maydonda joylashgan. Bir zamonlar muhtasham xashamatli bo'lgan. Bu saroyning bizgacha yemirilib haroba holda kelgan ulkan peshtoqi ikki chekkasidagi minorasi, saroy poydevorining bir qismigina saqlangan. Peshtoq ravonining eni 22.5 m, balandligi 40 m, umumiy balandligi 50 m dan oshadi.

Ko'k gumbaz. Ulug'bek Mirzoning otasi Shoxrux Mirzo nomidan qurilgan. (1434-1435) peshtoq ravog'ida ularning nomlari va qurilish vaqti berilgan. Tarixiy yozuvlar saqlangan. Ko'k gumbaz masjidi Dorut-tilovat ansambili tarkibidagi asosiy jome masjid hisoblanadi.

Hazrati imom maqbarasi. Shahrisabzdagi XIV asrdagi me'moriy yodgorlik hisoblanadi. 1384-yilda Amir Temur avliyo Muhammad Shayboniyning hokini keltirib Dorussaodatga o'g'li Jahongir qabri oldiga dafn ettirgan.

Xulosa va takliflar. Tarbiyachilar vazifasi bolalar uchun qiziqarli bo'lgan va ularni ijodkorlik qobiliyatlarini aniqlashdan iborat bo'lib, sharq mamlakatlarida yashagan, ijod qilgan va avlodlarga

o'zlarining nodir ma'naviy meroslarini qoldirgan allomalar qaysi yo'nalishda ilmiy izlanish bilan shug'ullanishmasin, ulardan qolgan ma'naviy meroslar haqida bilim berishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi. 2022-yil.
2. Shodmonova. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi o'quv metodik qo'llanma. www.ziyouz.com kutubxonasi
3. 2022-yil Takomillashtirilgan ilk qadam davlat o'quv dasturi.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008.
5. N.M.Kayumova. Maktabgacha pedagogika. O'quv qo'llanma. TDPU nashriyoti T.:2013.

MAHALLADA PSIXOLOGIK XIZMAT TASHKIL ETILISHINING O'ZIGA XOSLIGI

Ismoilova Dildora Qilichevna,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchi

Annotatsiya. Maqolada mahallada aholining turli guruhlariga psixologik xizmat ko'rsatishning ijtimoiy psixologik mexanizmlarini hamda mahallada psixologik xizmat samaradorligini takomillashtirish va mahallada aholining turli guruhlaridagi ijtimoiy-psixologik muammolarni tahlil etish mahallada psixologik xizmatning ijtimoiy psixologik muammo sifatida o'rganilishi O'zbekistonda muayyan darajadagi psixologik bilimlarining bevosita amaliyotda qo'llanilishi va mahallada istiqomat qiluvchi xar bir shaxsning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik istiqbollari ochib berishda muhim ahamiyat kasb etishi. to'g'risida ilmiy xulosalar berilgan.

Abstract. In the article improving the social psychological mechanisms of providing psychological service to different groups of the population in the neighborhood and the effectiveness of psychological service in the neighborhood and analyzing socio-psychological problems in different groups of the population in the neighborhood the study of psychological service in the neighborhood as a social psychological problem the direct application of psychological knowledge at a certain level in Uzbekistan about scientific conclusions are given.

Kalit so'zlar: mahalla, yoshlar, kognitiv, ta'lim, oila, aholi, ijtimoiylashuv, ma'naviyat, qadriyat, komunikativ, ziddiyat.

Key words: neighborhood, youth, cognitive, educational, family, population, socialization, spirituality, value, communicative, conflict.

Bugungi kunda psixologik xizmat ko'rsatish amaliyoti barcha davlatlarda turlicha ko'rinishlarda amalga oshirilmoqda. Aynan mahalla hayoti bilan bog'liq psixologik tadbirlarning olib borilishi ushbu tizimda o'ziga xos ijtimoiy omillarning yaqqol namoyon etilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Zero, mahalla tizimi va bu tizimga hukumat tomonidan yuksak e'tiborning qaratilishi faqatgina bizning mamlakatimizda va bizning ming yillik qadriyatlarimizga xos va mosdir. Ayni paytda, mahallalar qadim-qadimdan ezgulik beshigi, tarbiya o'chog'i bo'lgan, milliy urf-odat an'analar shakllangan maskan hisoblangan. U odamlar o'rtasida o'zaro mehr-oqibat, bag'rikenglik va hamjihatlik qaror topishida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Qolaversa, bugungi kunda ham bizdagi mahallalar mamlakatimizda davlat boshqaruvining birlamchi bo'g'ini, asosiy ustuni sifatida e'tirof etilmoqda. Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyunda e'lon qilgan № PF-3808-sonli "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonining "Oilalarda ota-ona va farzandlar, er va xotin, qaynona va kelin o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, hamda ular orasida nizoli, og'ir turmush sharoitini amaliy xal qilish mexanizmlarini joriy etish" bo'yicha 23-bandi ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazida Respublikamizning yetakchi psixolog olimlaridan iborat vaqtinchalik ilmiy-amaliy tadqiqot jamoasi (VIATJ) tuzilgan bo'lib, unda Respublikamiz mahallalarida istiqomat qiladigan oilalarda, oila a'zolari: ota-ona va farzandlar, er va xotin, qaynona va kelin o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, bolalar va oilalarning to'laqonli hayot kechirishlari uchun sharoit yaratishda ularga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish va ularni qo'llab-quvvatlash tizimi mexanizmlarini takomillashtirish va mustahkamlashga qaratilgan qator normativ-

huquqiy xujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarorlari, Farmonlari, Davlat dasturlari qabul qilingan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, O'zbekistonda psixologik xizmat tizimining joriy etilishi ko'p tarmoqli va keng ko'lamli jarayon ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Qolaversa, har bir ijtimoiy tizimda psixologik xizmatning joriy etilishi shu tizimda faoliyat yuritayotgan shaxs va ijtimoiy taraqqaiyot uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'ylaymizki, ushbu "ta'minot" ning qanchalik mukammal va ilmiy tarzda tashkil etilishi shu hududda istiqomat qiluvchi har bir fuqaroning alohida shaxs sifatidagi ijtimoiy-psixologik istiqbollarini belgilab berishga xizmat qiladi. Shu ma'noda mazkur tadqiqot ishimiz aynan O'zbekistondagi mahallalar tizimida psixologik xizmatning o'rni va ahamiyatini alohida tadqiq qilish va shu tadqiqot natijalariga asoslanib muayyan ilmiy-amaliy tavsiyalarini taqdim etish mas'uliyatini olganligi bilan boshqa tadqiqotlardan alohida ajralib turadi. Zero, har bir insonning o'ziga xos psixologik tabiatini bilish va shu asosda unga ta'sir etish orqaliginauning ijtimoiy muvaffaqiyatlarini taminlash mumkin. Mahallada psixologik xizmat amaliyotini tashkil etish uchun quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratish zarur:

Mahallada istiqomat qiluvchi har bir shaxsning o'ziga xos psixologik xususiyatlarini o'rganish asosida shaxs xaritasini tuzish.

Mahallada shaxslararo munosabatlar tizimiga baho berish (mahalla faollari va mahallada yashovchilar o'rtasida).

Mahallada muammoli oilalar va muammoli shaxslarni o'rganish asosida ushbu muammoning psixologik yechimlarini izlash va bartaraf etish.

Mahalla, maktab, oila va profilaktika nozirlari hamkorligini samarali tarzda tashkil etishning psixologik ta'sir mezonlarini ishlab chiqish va uni amaliyotda qo'llash.

Mahallada uch avlod uchrashuvini tashkil etish asosida yoshlarga psixologik ta'sir etish doirasini kengaytirish.

Mahalladagi qadriyatlarni o'rganish va shu qadriyatlarning ta'sirchanligiga tayanib shaxslardagi u yoki bu muammolarni bartaraf etish.

Darhaqiqat, bugungi kunda respublikamizda mahalla instituti taraqqiyoti uchun juda ko'plab ishlar qilinmoqda. Ayni paytda mahallada yashovchi fuqarolarning o'zaro munosabati, muloqoti, ulardagi ma'naviy-psixologik jihatlarining tadqiq qilinishi orqali har bir mahallada psixologik xizmat ko'rsatish bo'limlari ochilmoqda. Ayniqsa, mahalladagi uyushmagan yoshlar bilan ishlash, notinch oilalar va nogironlar bilan ishlashdagi psixologik muammolar asta-sekin yechilib bormoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: "Ilm-fanda xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladigan o'z yo'limizni topmasak, ertaga yoshlarimiz bizni kechir-maydi"-deb ta'kidlaganlaridek, xalqimiz manfaatlariga xizmat qila-digan, ular "tushunadigan", qabul qiladigan ma'lumotlarni tayyorlab, ular e'tiboriga havola etish lozim. Mahallada o'ziga xos tartibda uyushgan va uyushmagan yoshlar guruhi nisbatan ko'pchilikni tashkil etishini hisobga olib mahalla profilaktika nozirlari, ta'lim muassasa rahbarlari hamda, ota-onalar hamda boshqa ijtimoiy tashkilotlar rahbarlar bilan doimiy hamkorlikda ish ko'lamini belgilash va shu asosda bugungi yoshlarning o'ziga xos muammolarini yechishga qaratilgan manzilli chora tadbirlar tizimini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir mahallada jinoyatchilikning sodir etilishi va suidsid holatlariga olib keluvchi omillarni muayyan psixologik tamoyillar asosida tahlil qilib, ushbu holati moyilligi bor shaxslarni aniqlashga qaratilgan usullar majmuasini qo'llash orqali tegishli tavsiyalarni ishlab chiqish mahalla psixologlarining asosiy vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

Jumladan, Buxoro, Toshkent, Navoiy va Qashqadaryo viloyatlarida olib borilgan kontent-tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat fuqarolarimizning holisona javoblarida mahallada psixologik xizmatning nihoyatda zarurligi haqida e'tirof etilgan. Ushbu javoblarning ayrimlarini misol tariqasida keltiramiz.

“Sodir bo‘layotgan oilaviy ziddiyat va fojialarning oldini olishda mahallalarda psixolog xizmatining tashkil etilishi samarali ta’sir etadi, deb o‘ylaysizmi?” – savoliga olingan javoblar haqida ma’lumot (n=246)

2.1-jadval

<i>Viloyat hududlari</i>	<i>“Ha”</i>	<i>“Yo‘q”</i>	<i>Jami n=</i>
<i>Buxoro viloyati</i>	43	5	48
<i>Toshkent viloyati</i>	48	3	51
<i>Navoiy viloyati</i>	70	5	75
<i>Qashqadaryo viloyati</i>	46	6	52
<i>Jami n=</i>	207	19	246

2.1-rasm

“Yoshlarning oila qurishdan oldin psixolog huzuriga borishi zarur, deb hisoblaysizmi?” – savoliga olingan javoblar haqida ma’lumot (n=226)

2.2-jadval

Viloyat hududlari	“Ha”	“Yo‘q”	Jami n=
Buxoro viloyati	43	5	48
Toshkent viloyati	49	2	51
Navoiy viloyati	72	3	75
Qashqadaryo viloyati	48	4	52
“Содир бўлаётган оилавий зиддият ва фожиаларнинг олдини олишда маҳаллаларда психолог хизматининг ташкил этилиши самарали таъсир этади, деб ўйлайсизми?” – саволига олинган жавоблар таъсирида МАЪЛУМОТ Jami n=	21	14	226

Mazkur javoblar izohi shuni tasdiqlaydiki, demak, mahalla tizimi shaxs ruhiyati bilan bog‘liq keng ko‘lamli muammolar majmuasini o‘z ichiga olganligi bois bugungi kunda mahallada yashovchi aholining turli guruhlariga psixologik xizmat ko‘rsatilishi shart va zarur ekan yuqoridagi nazariy tahlillarga asoslanib mazkur muammo yechimlari bo‘yicha quyidagilarni alohida takidlash joiz.

1.XX asrga kelib psixologlar o‘zlarining navbatdagi jahonshumul ilmiy maqsadlari – insonga, ayni paytda, jamiyatga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimining muqarrarligini nazariy-ilmiy jihatdan asoslab berishga muvaffaq bo‘ldilar.

2.O'zbekistondagi psixologik xizmatning bugungi holatiga ilmiy-tashkiliy nuqtayi nazaridan baho berar ekanmiz, bu borada talaygina yutuqlar, kamchiliklar va tez orada bartaraf etilishi lozim bo'lgan muammolar mavjudligini ko'ramiz.

3.Mahalla asrlar osha shakllangan sharqona o'zini o'zi boshqarish tizimidir. Shu boisdan keyingi paytlarda uning faoliyati samaradorligini har tomonlama oshirish va rivojlantirishga, moddiy-texnik bazasini mustahkamlab, jamiyatdagi nufuzini yanada ko'tarishga, tashkiliy-huquqiy asoslarini mustahkamlashga jiddiy ahamiyat berildi.Darhaqiqat, mahalla institutini takomillashtirish borasidagi chora-tadbirlar tub mazmun-mohiyatiga ko'ra Vatanimiz taraqqiyotiga, aholi turmush farovonligini yanada yaxshilashga, fuqarolar yig'inlari ishini yuqori darajada tashkil etishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda mahallada psixologik xizmatni tashkil etish uchun quyidagi ishlarning amalga oshirishi qat'iy nazorat qilinadi:

1.Ommaviy axborot vositalari: televideniye, radio, matbuot, internet orqali mahallada psixologik xizmat ko'rsatishga oid chiqishlarini tashkil qilish.

2.Respublikamizdagi barcha mahallalarga, oilalarga, ota-onalarga hamda bolalarga psixologik xizmat ko'rsatish ishlarini yuqori darajada yo'lga qo'yish. Har bir mahalladagi nosog'lom muhitning psixologik ildizlarini aniqlash va uni korreksiyalashning muayyan imkoniyatlarini ochib berish.

3.Ota-onalar o'rtasida bolaning muloqot sifatlaridagi psixologik xususiyatlarga oid bilimlarni keng targ'ib qilish.

4.Xulqi og'ishgan bolalar to'ldasiga qo'shilishga moyilligi bor bo'lgan shaxslarning sonining kamayishi uchun ota-onalar va o'qituvchilar bilan hamkorlikda psixoprofilaktik ishlar va psixotreninglar tashkillashtirish. Demak, yuqoridagi ijtimoiy-psixologik talablar asosida mahallalarda psixologik xizmatning tashkil etilishi aholining turli guruhlarida psixologik bilimlarni yanada ko'proq targ'ib qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi. [16; 26; 30; 40; 56; 88; 100;].

Xulosa qilib aytganda, mahallada psixologik xizmatning tashkil etilishi o'ziga xos ilmiy-amaliy va ijtimoiy-psixologik xususiyatga ega bo'lib bu jarayon bevosita aholining turli guruhlaridagi shaxslarning muayyan psixologik muammolarini bartaraf qilishga yo'naltirilganligi bilan xarakterlanadi. Chunki, tadqiq etiladigan har bir holat avvalo u yoki bu shaxsning o'ziga xos individual-psixologik imkoniyatlarini va istiqbollari ko'rsatishga xizmat qilishi shart. Har bir mahallada jinoyatchilikning sodir etilishi va suidsid holatlariga olib keluvchi omillarni muayyan psixologik tamoyillar asosida tahlil qilib, ushbu holati moyilligi bor shaxslarni aniqlashga qaratilgan usullar majmuasini qo'llash orqali tegishli tavsiyalarni ishlab chiqish mahalla psixologlarining asosiy vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5325-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 18-fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'omlashtirish mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5938-son Farmoni.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent., "O'zbekiston" 2017. -202 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. Toshkent., "O'zbekiston" 2019.-488 b.
5. Andreyeva G.M.Sotsialnaya psixologiya. Uchebnik dlya vishex uchebnix zavedeni/ G.M.Andreyeva.-5-ye izd; ispr. i dok.-M.:Aspekt Press, 2003. - 364 s.
6. Barotov Sh.R. Psixologik xizmatning nazariy va amaliy muammolari. Buxoro, 2008.
7. Karimova V.M.Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent: "Universitet". 2009.

ДИАГНОСТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ В СВЯЗИ С ОБУЧЕНИЕМ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Mahmudov Siroj Solik o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi*

Аннотация. В основе данной темы обоснована тем, что подростковый возраст считается особенно эмоционально насыщенным. Изучение эмоционального развития подростков занимает в психологии ведущую роль. В последнее время проблема эмоционального развития становится все более актуальной.

Ключевые слова: диагностика, эмоциональное развитие, подростковый возраст, изучение.

Abstract. The relevance of this topic is justified by the fact that adolescence is considered especially emotionally intense. The study of the emotional development of adolescents occupies a leading role in psychology. Recently, the problem of emotional development has become increasingly relevant.

Key words: diagnosis, emotional development, adolescence, study.

Подростковый возраст – этап развития, находящийся между детством и взрослостью. Он является основополагающим в развитии личности. Особое положение подросткового периода в развитии ребенка отражено в его названиях: «переходной», «переломный», «трудный», «критический». В них зафиксирована сложность и важность происходящих в этом возрасте процессов развития, связанных с переходом от одного периода жизни к другому. По всем направлениям развития происходит становление качественно новых образований. Появляются элементы взрослости в результате перестройки организма, самосознания, отношений с взрослыми и товарищами, способов социального взаимодействия с ними, интересов, познавательной и учебной деятельности, содержания морально-этических норм, опосредствующих поведение, деятельность и отношения.

В подростковом возрасте формируются нравственные ценности, жизненные перспективы, происходит осознание самого себя, своих возможностей, способностей, интересов, стремление ощутить себя и стать взрослым, тяга к общению со сверстниками, оформляются общие взгляды на жизнь, на отношения между людьми, на свое будущее, иными словами – формируются личностные смыслы жизни.

Основными новообразованиями в подростковом возрасте являются: сознательная регуляция своих поступков, умение учитывать чувства, интересы других людей и ориентироваться на них в своем поведении. Новообразования не возникают сами по себе, а являются итогом собственного опыта ребенка, полученного в результате активного включения в выполнение самых разных форм общественной деятельности.

Подростковый возраст – это период развития между детством и взрослостью, который имеет биологическое начало и определяемый культурой конец.

В конце XIX века в Толковом словаре В. Даля подросток определялся как «дитя на подрасте» в 14-15 лет. По мнению Э. Шпрангера, подростковый возраст можно охарактеризовать стремлением к освобождению от детских отношений зависимости, рассматриваемый в пределах от 13 (у девочек), 14 (у мальчиков) до 17 лет.

Хронологические рамки для этого периода имеют условный, ориентировочный характер. В психологии до настоящего времени ведутся прения о хронологических рамках подросткового периода. Существует множество точек зрения.

Л.С. Выготский выделяет пубертатный период 14-18 лет и два кризиса: кризис 13 и 17 лет. По Э. Эриксону подростковый возраст приходится на стадию идентичности, которую человек проходит с 15 до 20 лет. Л.Ф. Обухова говорит, что по современным данным подростковый период охватывает почти десятилетие – от 11 до 20 лет. А.М. Прихожан указывает, что этот период длится с 10-11 до 16-17 лет, совпадая в современной российской школе со временем обучения детей в V-XI классах. Г. Гримм очерчивает подростничество в 12-15 лет у девочек и 13-16 лет у мальчиков. Согласно периодизации Дж. Биррена, этот период охватывает 12-17 лет.

В новейшей классификации Д.Б. Бромлей данный возраст дается в границах 11-15 лет. На эту же продолжительность, с 11 до 15 лет, указывают авторы лонгитудинального исследования Института развития человека Калифорнийского университета. Ж. Пиаже рассматривал подростковый период в границах 12-15 лет. В схеме возрастной периодизации, принятой на XII Всесоюзной конференции по проблемам возрастной морфологии, физиологии и биохимии, подростковый возраст был определен – 12-15 лет для девочек и 13-16 лет для мальчиков.

Одним из первых, кто обратил внимание на новое социальное явление – подростковый период развития, был Я.А. Коменский. Исходя из природы человека, он делит жизнь подрастающего поколения на четыре возрастных периода по шесть лет каждый. Границы отрочества он определяет в 6-12 лет. В основу этого деления он кладет возрастные особенности; отрочество, в частности, характеризуется развитием памяти и воображения с их исполнительными органами - языком и рукой.

Ж.Ж. Руссо охарактеризовал подростковый возраст как «второе рождение», когда человек «рождается в жизнь сам». При этом Руссо подчеркнул важную особенность данного периода – рост самопознания. В своем, вышедшем в 1762 году романе «Эмиль» он отметил то психологическое значение, которое этот период имеет в жизни человека.

Идеи Руссо получили развитие в работе С. Холла «Взросление: его психология, а также связь с физиологией, антропологией, социологией, сексом, преступностью, религией и образованием», вышедшей в 1904 году. Он не только предложил концепцию, объясняющую данное явление, но и надолго определил круг тех проблем, которые традиционно стали связывать с подростковым периодом. В духе философии немецкого романтизма содержание подросткового периода обозначается Холлом как кризисом сознания, периодом «Бури и натиска», преодолев который человек приобретает «чувство индивидуальности».

Содержание процесса социализации подростка, основываясь на подходе Г.М. Андреевой, состоит из трех сфер: деятельность, общение, самосознание. Общей для всех этих сфер характеристикой является процесс расширения, умножения социальных связей подростка с внешним миром.

1) сфера деятельности. На протяжении всего процесса социализации подросток осваивает все новые и новые виды деятельности. Дети подросткового возраста включаются в новую систему отношений, общения с товарищами и со взрослыми в школе. Изменяется место подростка в семье, а также среди сверстников в повседневной жизни.

Расширяется сфера деятельности, а главное – качественно изменяется характер этой деятельности, значительно усложняются ее виды и формы. Подростки участвуют в разнообразных видах деятельности: в учебно-образовательном труде, общественно-политической, культурно-массовой работе, физкультурно-спортивной деятельности, в организаторском труде и т.д.

Основное по объему место в жизни подростка принадлежит учебной деятельности. Однако по сравнению с младшим школьным возрастом, учебная деятельность подростка существенно меняется. Качественно изменяется мотивация учения. Подросток в учебной деятельности в значительной мере руководствуется мотивами социального порядка: желанием выполнять свой долг учащегося, лучше подготовиться к будущей работе, добиться почетного места в коллективе. В хорошей успеваемости он видит проявление не только личного достоинства, но и общественной значимости своей личности, т.е. стремиться и к общественной оценке, и к личному самоутверждению.

Изменение социальной позиции ребенка в подростковом возрасте, его стремление занять определенное место в жизни, обществе, в отношениях со взрослыми находят отражение в резко повышенной потребности подростка оценить самого себя в системе «Я и моя полезность для общества», «Я и мое участие в жизни общества». Место подростка в обществе определяется степенью (или возможностями) его участия в деятельности, имеющей социально-признаваемый характер: именно данная деятельность становится ведущей в этот возрастной период.

2) сфера общения. На смену контакта с взрослыми приходят контакты со сверстниками. Это связано с тем, что ребенок начинает создавать собственную «концепцию мира», которые взрослые не хотят или не могут понять. Подросток, пытается утвердиться как личность в

коллективе сверстников, потребность в общении со сверстниками доминирует над потребностями в общении с взрослыми. Так, в общении подростка с взрослыми удовлетворяется, прежде всего, потребность в оценке, которую он получает со стороны окружающих. Адекватность взаимной оценки здесь существенно затруднена различием положений младшего и старшего. В общении со сверстниками гармонично удовлетворяются и потребность в оценке, и потребность оценивать партнера. Отсюда следует, что равенство сверстников как партнеров по общению служит предпосылкой формирования у подростков адекватных представлений об окружающем мире.

Д.Б. Эльконин, О.В. Драгунова определяют общение как ведущую деятельность подростков. Главным содержанием этой деятельности являются складывающиеся в процессе общения личностные взаимоотношения подростков, позволяющие им определиться в среде товарищей, выявить взаимоотношения с окружающим миром в целом. Стремление к общению в подростковом возрасте вызывает желание принадлежать к какой-либо группе, объединяющей ровесников, основанной на общности целей и интересов.

Содержание общения подростка включает в себя духовно-ценностную проблематику (смысл жизни, мировые проблемы): событийную сторону жизни (жизнь семьи, групп знакомых, поступки свои и окружающих); эмоциональное переживание (впечатления, отношения к чему-либо или кому-либо, настроение, чувства, переживания); предметную сторону (бытовые вопросы, вещи в широком смысле).

3) сфера самосознания. Развитие самосознания личности подростка, которое исследовали Т.В. Драгунова и др. протекает на фоне совокупности изменившихся к этому возрасту биологических и психологических особенностей в социальных условиях, в которых повышаются требования к его личности. В подростковом возрасте впервые в развитии личности акты самосознания (самопознание, самонаблюдение, самоотношение, саморегулирование, поведения и деятельности) становятся одной из необходимых потребностей личности. Степень развития этой потребности влияет на формирование самосознания, существенно образом изменяет характер отношений подростка с окружающими его людьми, как взрослыми, так и сверстниками; приводит к заметной перестройке институтов, механизмов и способов социализации. У подростка проявляется довольно отчетливо выраженное стремление к самостоятельности, эмансипации, автономности от взрослых, выражающееся в обостренной критичности по отношению к взрослым, родителям, учителям; повышенной конфликтности со взрослыми.

Развитие самосознания в ходе социализации – это процесс контролируемый, определяемый постоянным приобретением социального опыта в условиях расширения диапазона деятельности и общения. [4, с.121].

Таким образом, процесс социализации может быть понят только как единство изменений всех трех обозначенных сфер, которые создают для подростка «расширяющуюся действительность», в которой он действует, познает и общается, осваивая не только ближайшую микросреду, но и всю систему социальных отношений. Вместе с этим освоением подросток, внося в нее свой опыт, свой творческий подход, поэтому нет другой формы освоения действительности, кроме ее активного преобразования.

Создание собственной ценностной системы сопровождается обращением подростков к вечным философским проблемам, идеальным представлениям о нравственности. Осознание несоответствия провозглашаемых родителями (или даже обществом в целом) нравственных принципов реальной действительности проявляется в резкой и категоричной их критике, «бунтарстве», в ряде случаев – в идеализации морали своего поколения, выступающего для подростка образцом «совести общества». У подростков наблюдается стремление более углубленно понять себя, разобраться в своих чувствах, настроениях, мнениях, отношениях. Жизнь подростка должна быть заполнена какими-то содержательными отношениями, интересами, переживаниями.

Подростковый период принято считать «трудным» и «критическим» в силу того, что:

- во-первых, происходят в сравнительно короткий срок многочисленные качественные изменения прежних особенностей, интересов и отношений, что сообщает процессу развития скачкообразный, бурный характер;

- во-вторых, происходящие изменения нередко сопровождаются появлением у подростка значительных субъективных трудностей разного порядка (трудностей в его воспитании);
- в-третьих, подросток не поддается воздействию взрослых, у него появляются разные формы непослушания, сопротивления и протеста (упрямство, грубость, негативизм, замкнутость).

Большинство исследователей характеризуют данный этап, как переходный период. Также в течение этого переходного периода наблюдаются такие явления, как взрывы характера, буйство страстей и тому подобное, что делает подростковый период сложным и неоднозначным.

Подростковый возраст необходимо рассматривать не как отдельно взятый этап, а в динамике развития, поскольку без знания закономерностей развития ребенка в онтогенезе, противоречий, составляющих силу этого развития, невозможно выявить психические особенности подростка.

Список использованной литературы:

1. Божович, Е. Д. Психология особенного развития личности подростка. / Е. Д. Божович М.: Мир, - 1990.-61с.
2. Левитов, Н.Д. Детская и педагогическая психология / Н.Д. Левитов. – М.: Гардарики, 2005.
3. Юрчик, С.Н. Психологические аспекты формирования самооценки в подростково-юношеском возрасте / С.Н. Юрчик // Психологический журнал. - 2008 . - № 11. - С. 37-46.
4. Эльконин Д.Б. Педагогика / Д.Б. Эльконин. – М.: Пидкасистог, 2006 – 324 с.
5. Руссо Ж.Ж. Подростковый период развития / Ж.Ж. Руссо // Психологический журнал. 2005. — №9. – С. 34.
6. Фельдштейн Д.И. Психологические аспекты изучения современного подростка / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. 2005. — №1. – С. 34-36.

MILLIY VA DINIY QADRIYATLAR - MA'NAVIY TARBIYA OMILI

Mamatov M.

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti,
falsafa fanlari doktori (DSc),*

Allayorova Z.B.

*Xorijiy tillar kafedrası mudiri,
falsafa doktori (PhD), dotsent v.b*

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy va diniy qadriyatlar orqali ma'naviy tarbiyani rivojlantirish jarayonlari tahlil etilgan. Uning jamiyat zamonaviy taraqqiyotidagi amaliy ahamiyati asoslab berilgan. ma'naviy tarbiyani rivoji nuqtai nazaridan fikrlar berilgan.

Abstract. This article deals with the development of spiritual education through national and religious values. Its practical significance in the development of modern society from the point of view of improving spiritual education was substantiated.

Kalit so'zlar: milliy, diniy, tarbiyaviy, qadriyat, yoshlar, g'oya, taraqqiyot, istiqbol, muammo, ilmiy tadqiqot.

Key words: national, religious, educational values, youth, idea, progress, prospects, problem, scientific research.

Mustaqilligimizning ilk yillaridan tan olingan taraqqiyot yo'limiz hamda bugun olib borilayotgan islohatlarimizdan ko'zlangan maqsadlardan biri mamlakatimiz fuqarolarini ma'naviy tarbiyalash. Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish uchun yoshlarimizni milliy va diniy qadriyatlarimizni singdirish orqali tarbiyalashimiz ham dolzarb masalalardan biridir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda "Yoshlarda ilm-fanga va ta'lim olishga intilish tuyg'usini kuchaytirish, barcha jamiyatlarda islom qadriyatlari va madaniyatini to'g'ri anglash hamda qabul qilish, dunyoning barcha xaqqlariga islom dinining haqiqiy mazmun-mohiyatini yetkazish muhimdir"[1] Prezidentimiz rahbarligida "Yangi O'zbekiston –

ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasi amalga oshiriladi. Madaniyat va san'atni yuksaltirish, yoshlarni sog'lom e'tiqod ruhida tarbiyalash, millatlararo hamjihatlik va o'zaro hurmatni mustahkamlashga ustuvor ahamiyat qaratiladi. [2]

Qadriyatlar ko'pchilik shaklda ishlatiladigan keng qamrovli, chuqur mazmunli falsafiy kategoriyadir. Shu boisdan unga ilmiy falsafagina ta'rif va tavsif beradi. Uning ta'rifini bizningcha bunday: qadriyatlar deb insoniyat uzoq va yaqin o'tmishda, hozirgi zamonda yaratgan, uning uchun g'oyat qimmatli, benihoya qadrlil bo'lgan, elat, xalq, millat, sinf, ijtimoiy guruhlarning manfaat, maqsadlariga xizmat qildiriladigan moddiy va ma'naviy boyliklarga aytiladi. Qadriyatlar mazmuni jihatidan ikki xil: dunyoviy va diniy bo'ladi. Dunyoviy, real qadriyatlar 3 guruhdan iborat bo'ladi. Bularning birinchisi umuminsoniy qadriyatlar bo'lib, bular butun insoniyatga, jahon xalqiga xos ilm-fan, moddiy va ma'naviy madaniyat, adabiyot, san'at, axloq, dunyoviy va diniy boyliklardir.

Qadriyatlarning ikkinchisi milliy qadriyatlar bo'lib, ular muayyan elat, xalq, millatga xos bo'lgan moddiy-ma'naviy boyliklardir. Qadriyatlarning uchunchisi hududiy, regional, ya'ni mintaqaviy moddiy va ma'naviy boyliklardir. Masalan, Markaziy Osiyo xalqlarining ajdodlaridan meros bo'lib qolgan qadriyatlar shundaydir. Qadriyatlarning asosan 4 shakli bor: 1 - tabiiy qadriyat. Bularga yer osti va usti boyliklari, suv, havo, o'rmon, o'simlik va hayvonotlar kiradi; 2-iqtisodiy qadriyatlar. Bularga moddiy ne'mat, mehnat buyumlari, ishlab chiqarish qurollari, texnika va texnologiyalar kiradi; 3 - ijtimoiy – siyosiy qadriyatlar. Bularga inson, uning ozodligi, tengligi, erkinligi, ijtimoiy himoyalanihi, adolat, insonparvarlik, tinchlik, demokratiya, xalqaro hamkorlik, do'stlik va hokazolar kiradi; 4 - ma'naviy qadriyatlar. Bularga ilm-fan, jumladan falsafa, ma'rifat, ma'naviyat, san'at, adabiyot, axloq, diniy va dunyoviy ta'limotlar va hokazolar kiradi. O'zbek xalqi juda qadimiy xalqlardan biri hisoblanib, o'zining boy madaniyati va qadriyatlari bo'lganki, ular avloddan avlodga o'tishga bilan yanada boyib borgan, xalqlar tarixida dastlabki mehnat qurollari yasash davridan boshlab to hozirgi fan-texnika revolyutsiyasigacha ming asrlar davomida yuzaga kelgan qadriyatlar saqlangan va bizgacha yetib kelgan. Ijtimoiy hayotdan o'rnini topgan, xalq manfaatlarini ifoda etgan, turmush tarzida sinalgan qadriyatlar avloddan avlodga o'tib, yashashda davom etgan. Qadriyatlar haqidagi ma'lumotlardan barcha yoshlarni xabardor qilib borish, ma'naviy tarbiyaga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Chunki ular qadriyatlar bilan tanishishganda o'z xalqi, millati, tarixi bilan tanishishga muyassar bo'ladilar. Jahon dinlari orasida, Islom eng so'nggi, VII asrda paydo bo'lgan dindir. Undan oldin O'rta Sharqda yahudiylik, xristian dinlari paydo bo'lgan. Zardo'shtiylik esa ulardan ancha oldin paydo bo'lgan. Zero Islom paydo bo'lgunga qadar Markaziy Osiyoda Zardo'sht, Budda, Xristian dinlari mavjud bo'lib, o'zlarining muayyan qadriyatlarini mahalliy xalqlar hayotiga singdirganlar. Ammo bundan dunyoviy qadriyatlar yo'qolib ketdi degan xulosa kelib chiqmaydi. Ba'zilar diniy qadriyat sifatida targ'ib qilingan bo'lsa, boshqalari shundayligicha davom etgan. Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga islom kirib kelgandan so'ng ana shunday ahvol davom etib, islom ta'limoti va qadriyatlariga zid kelgan diniy ta'limotlarni astoydil yo'qotishga kirishilgan. Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga islom keng yoyilgandan so'ng dunyoviy va diniy qadriyatlar birgalikda yoki yonma-yon yashashda davom etgan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritish bilan tamoman yangi hayot boshlandi. «Mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrati manbai-xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidir, - degan edi I.Karimov, - O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur shart-sharoit yaratishdir» [3]

Yuqorida qayd etilgan umuminsoniy qadriyatlarga ota-bobolarimiz o'z davrida qurdirgan inshoot, maschit, Madrasa, karvon-saroy binolari, maqbara va boshqa inshootlar ham kiradi. O'sha davr talabi bilan qurilgan va keyinchalik tarixiy me'morlik obidalarini rivojlantirish va mustahkamlashga xizmat qilgan arxitektura binolari jahonga mashhur bo'lgan. Bu yodgorliklar o'tmishda xalqimizning qanchalik ma'naviyatli, salohiyatli, mehnatkash, imon-e'tiqodli ekanligini ko'rsatib turibdi. Qadimiy yodgorliklar o'tmishimiz ko'zgusi, ma'naviyat va madaniyatning ifodasidir. Bunday tarixiy yodgorliklarni respublikamizning deyarli barcha joylarida uchratish mumkin. Biz ularni birgina Qashqadaryo misolida ko'rsatishga harakat qilamiz. Tarixiy manbalardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, Qashqadaryo vohasi, unda yashagan xalqlar tarixi, ular barpo etgan shaharlar va ulardagi yodgorliklar antik davrlarga borib taqaladi. O'zbekiston olimlari bu haqda anchagina ilmiy izlanishlar qilganlar. Masalan, L.O.Mankovskaya «Arxitekturiye pamyatniki Kashkadari» nomli monografiyasida Qashqa-

aryo yerlarida miloddan ming yil avvalgi davrda ibtidoiy odamlarning yashaganligini tahmin qiladi. Buning dalili uchun hozirgi Nishon, Yakkabog' va Chiroqchi tumanlaridagi qir va tepaliklarni ko'rsatib, bular mazkur ilmiy gipotezaga tegishlilikini aytadi. Shahrisabz, Kitob tumanlarida olib borilgan arxeologik izlanishlar ham qadimgi antik davrga tegishli ashyoviy dalillar borligini ko'rsatadi. Qarshi shahrining shimolida, Koson tumanida joylashgan Yerqo'rg'on deb ataluvchi qadimiy shaharcha mavjud bo'lganligi aniqlandi. U qalin devorlar bilan o'ralgan, ikkita darvozasi bo'lib o'rtasida shahar hukmdorining qal'asi bo'lgan. Undan tashqari shaharda kulolchilik ustaxonalari va qalin loy devor bilan o'ralgan, naqshlar bilan bezatilgan bo'dda diniga xos ibodatxona joylashganligi ma'lum bo'ldi. Ayni joyda o'sha shahar harobalarida zardo'shtiylik diniga mansub odamlarni dafn etish urf-odatlariga xos yodgorliklar ham topilgan. Bular va shunga o'xshash boshqa viloyatlardan topilgan tarixiy obidalar bizning qadimiy ajdodlarimizni madaniyatligi, mehnatsevarligi naqshlar serqirra ekanligini ko'rsatib turibdi. Bundan xulosa shuki, Markaziy Osiyo xalqi ajdodlarining o'ziga xos qadriyatlari - sa'nati, madaniyati, mohir ustalari bunyod etgan tarixiy obidalar bo'lib, ularning ba'zilar hozirgacha saqlanib qolgan.[4] Qadimgi tarixiy obidalarni o'rganish va ularni xalq orasida tartib qilish sohalarida olimlarimiz talaygina ishlar qilishgan. Bu borada A.Haqqulovning «Ta'mirlash san'ati»[5] monografiyasi tarixiy yodgorliklarni qadrlash va kelgusi avlodga bekamu-kust yetkazib berish masalasini juda o'rinli tavsiflagan. Unda yozilishicha, o'zbek diyorida bobokalonlarimiz yaratgan mazmunli va tarixan bebaho san'at asarlari jahon madaniyati durdonalari qatoridan o'rin olgan; eshiklarga o'yilgan turli naqshlar, darchalar tepasidagi ganch yoki marmardan o'yib ishlangan panjaralar, devorlarning pastki qismiga o'rnatilgan marmar toshlarning o'ymakor naqshlari va ko'kka bo'y cho'zgan minoralarning tarovati, ularga mutanosib ishlangan xilma-xil gulkor naqshlar bir vaqtlar harqda adaniyati juda yuksak bo'lganligidan dalolat beradi. Chindan ham bir zamonlar qo'li gul ustalar yaratgan san'at durdonalari hozirgi kunda yoshu-qariyalarga g'urur va zavq beradi. Bu madaniy boyliklarning mazmunini tushungan yoshlar bebaho qadriyatlarimizni avaylab-asrashga va o'z ma'naviyatlarini boyitishga harakat qiladi.

Milliy va diniy qadriyatlar orqali fuqarolarimizni, ayniqsa yoshlarimizni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalash, ularni turli zararli oqim va yot g'oyalar ta'siridan asrashga alohida e'tibor qaratish lozim. Ilg'or mamlakatlar qatoriga yetish uchun bu sohada o'qish, bilim olish komil inson bo'lish uchun ma'naviyatni singdirish kerakligi Yangilanayotgan O'zbekistonning poydevorini ustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Ш.М. Мирзиёев “Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. -35 б.
- 2.Ш.М.Мирзиёев “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси”. – Т.: “Ўзбекистон”, 2022. 440 б.
- 3.И.А. Каримов “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” Т., Ўзбекистон 1993 йил, 74-бет.

BADIIY ADABIYOTDA “PAYG‘AMBAR” OBRAZI VA UNING BADIIY TALQINI

Mahmudov A'loxon Ahadjon o'g'li,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 4-bosqish talabasi

+998973371337

Badiiy adabiyotda Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamdek mukammal, har sohada barchaga o'rnak bo'ladigan chiroyli xulq (makorimul-axloq)li komil insonni ko'rmadi. Maqolamizda InshaAlloh, Alloh qodir qilganicha Payg'ambarimizning siyratlari u zotning olamlarga rahmat qilib yuborilganliklari, komil zod ekanliklari xususida so'z yuritsak.

Avvalo, “komil inson” haqida ikki og'iz so'z. Inson hamisha Parvardigorga shukr aytib, uning ko'rsatgan to'g'ri yo'lidan borib, shariat amallarini bajarishi, toat-ibodat bilan imonini mustahkamlashi, yakkayu yagona Robning qudratiga, mavjudligiga, abadiy va azaliy ekanligiga ishonishi, o'z bandalik burchini ado etishi lozim. Bu mo'min-musulmon kishining sifatlaridir. Islom nazarida inson kamoloti

ana shu komil inson ham shariat ahkomiga rioya etuvchi, Qur'oni karim va sunnat yo'ldan yuradigan batavfiq, taqvodor, halol, insofli odamdirlar.

Ammo tasavvuf ahli nazarida komil inson shariat bilan birga tariqat va haqiqatni ham egallagan bo'lishi kerak, ya'ni so'fiylar riyoziyot yo'lida jon chekib, tariqat maqomotlarini bosib o'tmagan, dunyo molu mulki, o'z nafsi talablari va hatto vujud o'zligidan qutilmagan, ilohiy ishq dardi bilan yonib, ilohiy asror olamiga yetishmagan odamni komil deyish mumkin emas, deydi. Adabiyotshunos, tasavvufshunos olim N. Komilov "Timsollar timsoli" maqolasida va tasavvufga oid qadimiy manbalarga suyanib, qayd qiladiki, tasavvuf ahli nashrida komil inson «zohiriy va botiniy ilmlarni to'liq egallagan, ko'ngil oynasi musaffo bo'lgan, g'ayb asroridan xabar beruvchi kishidir» [4.7-b].

Xullas, komil inson ideal inson bo'lib, u kamolotining oliy namunasidir. Buni shundan ham bilsa bo'ladiki, Komil inson tushunchasi bilan ideal inson (orzudagi inson) tushunchasi orasidagi yaqinlik bor. Ideal inson xususiyatlari og'zaki ijod namunalari, qahramonlik eposlarida gavdalangan. Romantik usulda yozilgan badiiy asarlarda ham ideal inson (qurqmas, qahramon, g'ayri tabiiy qudrati bor) tasvirlanadi. Eron adabiyotshunosi Husayn Razmjo' «Fors tilidagi epik va irfoniy (tasavvufiy) adabiyotlarda ideal va komil inson» nomli kitobida qiziqarli qiyoslar bilan bu ikki tushuncha orasidagi yaqinlikni isbotlab bergan. Xuddi shu bois shoirlar ijodida bu mavzu keng o'rin oldi. Komil inson xususiyatlari bilan anbiyo va avliyolarning xususiyatlari orasida o'xshashlik bor. Ammo tasavvuf ahli bir ovozdan komillikning oliy namunasi – komil inson timsoli deb hazrati Muhammad (s.a.v.)ni tilga oladilar.

Alloh taolo o'zining Kalomi bo'lmish Qur'oni Karimda shunday marhamat qiladi **“(Ey Muhammad alayhis-salom), darhaqiqat, Biz Sizni barcha olamlarga faqat rahmat (ya'ni, Ollohning rahmati-jannatiga yetaklaguvchi) qilib yubordik”** [5. 475-b]. Darhaqiqat, Allah taolo payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamni olamlarga rahmat qilib yubordi. Islom ahlining yo'lboshchisi va oxiratda shafaotchisi bo'lgan Payg'ambarimiz Rosululloh sollallohu alayhi vasallam tug'ilishlari bilanoq butun olam nurga to'ldi.

Alixonto'ra Sog'uniiy o'zining Tarixi Muhammadiy kitobida Muhammad sollallohu alayhi vasallam dunyoga kelishlarini shunday tasvirlaydi: “Payg'ambarimiz ona qornidan yerga tushgan chog'larida bir nur paydo bo'ldi, uning yorug'ligidan Shom viloyatidagi Busro degan shaharning saroylari ko'rindi. Makka shahri bilan buning oralig'i ellik kunlik yo'l edi” [3. 15-b]. Rosululloh sollallohu alayhi vasallam keltirgan Qur'on ta'limoti butun olamlarga rahmatdir. Hayvonlar va insonlar olamiga ham, bundan tashqari boshqa olamlar bo'lsa, ana o'shalarga ham rahmatdir. Bu hmat shunday ulug' rahmatki, ham bu dunyoning rahmati, ham u dunyoning rahmat-shafqatidir.

Badiiy adabiyotda Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamning payg'ambar bo'lib kelishlari Allah taoloning barcha olamlarga marhamati bo'ldi. Bizga tarixdan ma'lumki o'sha vaqtlarda yer yuzida insoniyat jaholatning eng jirkanch holatlarini boshidan kechirayotgan edi. Xususan, arab diyorlarida ham shunday vaziat hukum surar edi. Arablarda ibodat va diniy hayot butparastlikdan iborat bo'lib, har bir qabilaning alohida o'z but va sanamlari bo'lar edi. Iqtisodiy hayotlarida esa sudxo'rlik avj olib, boy kishilar kambag'allarning hisobiga yashashardi. Arablarda inson huquqlari misli ko'rilmagan darajada oyoqosti qilingan bo'lib, yana bir eng yomon odatlaridan qiz bolalarni tiriklayin ko'mish edi. Mana shunday og'ir bir vaziyatda Allah taolo Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamni olamlarga 450asib450 ya'ni payg'ambar qilib yubordi. Payg'ambarimiz alayhissalom shunday deb aytar edilar: “Men butun olamlarga rahmat qilib yuborilganman. Ey Allohim, barcha ummatlarimni o'zing hidoyat qilgin.”

Alloh taolo Qur'oni karimning A'rof so'rasining 158-oyatida shunday marhamat qiladi: **“Ayting (ey Muhammad): Ey odamlar, men sizlarning barchangizga yuborilgan allohning rosuli, elchisiman”** [5. 245-b].

Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam o'zlarining musulmon ummatlariga juda ham mehribon edilar. Allah taolo Qur'oni karimda shunday marhamat qiladi: **“Haqiqatdan, sizlarga o'zlarizdan (chiqqan), sizlarning qiyinchiliklarizdan alam chekadigan, sizlar bilan qiziquvchi va mo'minlarga mushfiq va rahmdil rasul kelgandir”** [5. 291-b].

Anas roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Muhammad sollallohu alayhi vasallam: “Qiyomat bo'lganida, butun olomon bir-birlariga aralashib ketib, hayajonda bo'ladilar. Ular Odamning (alayhissalom) oldilariga kelib: “Bizlar uchun Robingizdan shafaat so'rang”, deyishadi. U zot: “Men

haqli emasman, sizlar Ibrohimdan (alayhissalom) so‘ranglar, u Rahmon zotning xalilidir (do‘sti)”, deydilar. Insonlar Ibrohim (alayhissalom) oldilariga kelishadi. U zot ham: “Men haqli emasman, sizlar Musoning (alayhissalom) oldiga boringlar, chunki, u kalimullohdir (Alloh taolo bilan bevosita gaplashgan payg‘ambar), deb aytadilar. Insonlar Muso (alayhissalom) oldilariga kelishganida, u zot ham xuddi shunday javob beradilar va “Sizlar Isoning oldiga boringlar, chunki, u Alloh puflagan ruhi va kalimasidir”, deydilar. Keyin insonlar Iso (alayhissalom) oldilariga kelishadi, u zot ham “Men shafolat so‘rashga haqli emasman, sizlar Muhammadning (sollallohu alayhi vasallam) oldiga boringlar”, deydilar. Insonlar mening oldimga kelib so‘rashadi, shunda men: “Men sizlarni shafolat qilaman”, deyman. So‘ngra Robbimdan izn so‘rayman, Robbimdan menga izn beriladi va Ul zot menga, men Ul zotni maqtaydigan maqtovli so‘zlarni ilhom qiladi. Lekin u qanday maqtovli so‘zlar ekanini hozir bilmayman. So‘ngra men o‘sha maqtovli so‘zlar bilan Ul zotni maqtayman va sajda qilaman. Shunda menga: “Ey Muhammad, boshingni ko‘tar, aytgin, seni tinglayman, so‘ra, beraman, shafolat talab qil, shafolat qilishiga ruxsat beraman”, deyiladi. Men: “Ummatim, ummatim”, deyman. Keyin menga: “Bor, qalbida arpa donichalik iymoni bo‘lgan kishilarni jahannamdan chiqar”, deyiladi. Borib, (aytilgan narsalarni) bajaraman. So‘ngra yana qaytaman va o‘sha maqtovli so‘zlar bilan Ul zotni maqtayman va sajda qilaman. Shunda menga: “Ey Muhammad, boshingni ko‘tar, aytgin, seni tinglayman, so‘ra, beraman, shafolat talab qil, shafolat qilishiga ruxsat beraman”, deyiladi. Men yana: “Ummatim, ummatim”, deyman. Keyin menga: “Bor, jahannamdan qalbida zarra (yoki xantal) miqdorichalik iymoni bo‘lgan kishilarni chiqargin”, deyiladi. Borib, (aytilgan narsalarni) bajaraman. So‘ngra yana qaytib boraman va o‘sha maqtovli so‘zlar bilan Ul zotni maqtayman va sajda qilaman. Shunda menga: “Ey Muhammad, boshingni ko‘tar, aytgin, seni tinglayman, so‘ra, beraman, shafolat talab qil, shafolat qilishiga ruxsat beraman”, deyiladi. Men yana: “Ummatim, ummatim”, deyman. Keyin menga: “Bor, jahannamdan qalbida xantal donining miqdoridan-da ozroq, kichikroq iymoni bo‘lgan kishilarni ozod qil”, deyiladi. Borib, yana (aytilgan narsalarni) qilaman. Keyin to‘rtinchi bor yana qaytib boraman va o‘sha maqtovli so‘zlar bilan Ul zotni maqtayman va sajda qilaman. Shunda menga yana: “Ey Muhammad, boshingni ko‘tar, aytgin, seni tinglayman, so‘ra, beraman, shafolat talab qil, shafolat qilishiga ruxsat beraman”, deyiladi. Shunda men: “Robbim, menga “Laa ilaaha illalloh” kalimasini aytgan kishilar haqida izn ber”, deyman. Ul zot: “Izzatimga, jalolimiga, buyukligim, ulug‘ligimga qasamki, men undan (jahannamdan) “Laa ilaaha illalloh” kalimasini aytgan kishilarni ham chiqaraman”, deydi”, dedilar¹¹⁹. [2. 421-b].

Anas roziyallohu anhudan rivoyat qilingan ushbu hadisni o‘qib Alloh taolo Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamni bizga, ya‘ni olamlarga rahmat qilib yuborganini anglash qiyin emas. Shunday ekan biz ummatlar Alloh taolo va uning Rasuli Payg‘ambarimiz Muhammad mustafo sollallohu alayhi vasallamga yuzlab, minglab, millionlab, hamd-u sanolar aytishdan, tilimizda va dilimizda doim salovatlarni zikr qilib yurishdan to‘xtamasligimiz kerak. Olamlarga rahmat qilib yuborgan zotning ummati bo‘lishdek ulug‘ sharafiga muyassar qilgan Alloh taologa beadam hamdu sanolar bo‘lsin.

Alloh taolo Payg‘ambarimizni nafaqat insoniyatga, balki jinlarga ham payg‘ambar ya‘ni rahmat qilib yuborgandir. Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallam payg‘ambar bo‘lishlaridan oldin jinlar ham to‘g‘ri yo‘lda emasdilar. Iblisning “Allohning xotini va farzandi bor”, degan bo‘hton gaplariga ishonib yurishar edi. Biroq, Muhammad sollallohu alayhi vasallam olamlarga rahmat, Payg‘ambar bo‘lib kelganlarida jinlar ham insonlar singari Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamga iymon keltirib ummat bo‘lishdek ulug‘ bir sharafiga muyassar bo‘lishdi. Bundan ko‘rinadiki, Rosululloh sollallohu alayhi vasallam jinlarga ham rahmat o‘laroq yuborilganliklari ochiq-oydindir. Alloh taolo bu haqida Qur‘oni sharifda shunday deydi: **(Ey, Muhammad,) ayting: “Menga vahiy qilindiki, jinlardan bir guruhi (Qur‘on tilovatimni) eshitib, (o‘z qavmlariga borib), dedilar: “Darhaqiqat, biz ajab bir Qur‘onni eshitdik. U to‘g‘ri yo‘lga hidoyat qiladi. Bas, darhol unga iymon keltirdik. Bizlar (endi) Robbimizga biror hech kimni sira sherik qilmasmiz. Albatta, buyukligi oliy bo‘lmish robbimiz biror juft va yo farzand tutgan emasdir. Albatta, bizlarning ichimizdagi ablah (iblis) Alloh sha’niga (“uning xotini va farzandi bor”, - deb) tutruqsiz so‘z aytar edi.”** [5.880-b].

¹¹⁹ Bu hadisni Imom Buxoriy va Muslimlar rivoyat qilishgan.

Endi Olamlarga rahmat bo'lmish Rosulimiz Muhammad (s.a.v.)ning Siyratlari haqida ham so'z yuritsak. "Siyrat" so'zi arab tilidan olingan bo'lib "Tarjimai hol" so'ziga to'g'ri keladi. Demak, "Siyrat" – Payg'ambar (s.a.v.)ning tarjimai hollari desak bo'ladi.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning siyratlari haqida so'z yuritar ekanmiz, u zotning siyratlari bu dunyoda o'tgan barcha payg'ambarlarning siyratlariga qaraganda eng to'g'risi va eng ishonchlisidir. Bizga tarixdan, diniy va dunyoviy kitoblardan ma'lumki hech bir payg'ambarning hayotlari, tarixlari Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning hayotlarichalik mukammal yoritilmagan. Boshqa payg'ambarlarning siyratlarida esa aniqlanmagan, uzilishlar ko'p.

Avvalo, Rosulullohning g'amlari dunyodan xoli edi. Negaki, Makka mushriklari amakilari Abu Tolibni o'rta qo'yib, jiyaning Muhammadga ayt: "boylik istasa, mol-dunyo yig'ib beraylik, podsholik istasa, o'zimizga uni boshliq etib saylaylik. Faqat bu yo'lidan qaytsa bo'ldi", – deganlarida, Payg'ambarimiz (s.a.v.) amakilariga: "agar bir qo'limga quyoshni, boshqasiga oyni tutqazishsa ham bu muborak yo'lidan aslo ortga qaytmayman", – deya javob qilganlar.

Rosulullohning siyratlari (xulqlari) – qur'on edi. Boshqacha aytganda, u zot qur'on xulqi bilan xulqlangan edilar. Ilmiy manbalarda esa bu – "makorimul axloq", deya nomlanadi. Maqolamiz hajmi esa bu axloq normalari haqida batafsil so'zlash imkoniyatidan xolidir.

Anashunday betakror Zot – Muhammad (s.a.v.)ning muhabbatlari u kishining dunyoga kelmaslaridan oldin ham, hayotlik chog'larida ham, hatto vafotlaridan keyin ham, to hanzu abrorlar qalblarida mangu yashaydi. Negaki, manbalarning guvohlik berishicha, sahobalar o'zlarining otanalari, tug'ishgan yaqinlaridan-da ko'proq Rosulimiz Muhammad (s.a.v.)ni sevishganlar.

Xulosa o'rinda, Alixon To'ra Sog'uniyning "Tarixi Muhammadiy" asaridan bir parcha keltirsak:

"Ansor sahobalaridan bir xotunning eri, o'g'li va uning akasi Uhud urushida shahid bo'ldilar. Buni xotun anglagach: "Inna lillahi va inna ilayhi roji'un" [Baqara, 156] oyatini o'qub, so'ngra:

– Rosululloh qanday bo'ldilar? – deb so'radi. Rosululloh (s.a.v.) oldinroqda kelayotgan edilar. Xotunning ko'zi Rosulullohga (s.a.v.) tushgach, etaklariga yopishib:

– Ota-onam sizga fido bo'lsin, yo Rosululloh (s.a.v.), Siz salomat bo'lgandin keyin boshqa musibatlarga parvo qilmasman. Man alarning dardu firoqlariga sabr qilurman, – dedi.

Xullas, biz o'zimizni Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning ummatlari deb bilar ekanmiz, u zotning tarixlari, qilgan amallari – sunnatlarini hayotimizning har jabhasida qo'llashimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy G'zallar, sharhlar. "Kamalak" Toshkent. 1991. 101-b.
2. Imom Buxoriy va Imom Muslim rivoyat qilgan muttafaqun alayh hadislar "Sharq" nashriyoti 2021- 622 b.
3. Tarixi Muhammadiy [Matn] / Alixontura Sog'uniy. — Toshkent: "Munir" nashriyoti, 2021. – 712 b.
4. Najmiddin Komilov "Timsollar timsoli" maqolasi.
5. Qur'oni Azim muhtasar tafsiri / Shayx Alouddin Mansur. — Toshkent: "Munir" nashriyoti, 2021 – 988 b.

O'ZBEK TILIDA MA'NAVIYAT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI MAQOLLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Mavlonova Dilorom Zokirjon qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ma'naviyat so'zi haqida tushuncha va o'zbek tilida ma'naviyat tushunchasini ifodalovchi maqollarning lingvistik xususiyatlari e'tibor berilgan. Maqollar yordamida ma'naviyat tushunchasi yoritilgan.

Abstract. This article focuses on the concept of the word spirituality and the linguistic characteristics of proverbs expressing the concept of spirituality in the Uzbek language. The concept of spirituality is explained with the help of proverbs.

Kalit soʻzlar: maʼnaviyat, maqol, taʼlim, yaxshi, yomon, inson, dunyoqarashi.

Key words: spirituality, proverb, education, good, bad, human, world view.

Sharq olamda, jumladan, Oʻrta Osiyo sharoitida jamoa boʻlib yashash tuygʻusi gʻoyat muhim ahamiyat kasb ketadi va odamlarni bir-birini qoʻllab-quvvatlab hayot kechirishga zamin tugʻdiradi. Shu maʼnoga, xalqimizning turmushga va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan boʻlsa, boshqalarga hech oʻxshamaydigan ming yillar davomida shakllangan, nafaqat oʻzaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon boʻladigan bir qator koʻziga xos xususiyatlari bor. Hozirgi kun fan, madaniyat va taʼlim sohalarida ham katta oʻzgarishlar amalga oshirilmoqda, islohotlarning surʼatlari tobora jadallashmoqda. Biroq axborotlar asri talablariga muvofiq oʻzgarayotgan hayotimizning ehtiyojlari jamiyat oldiga yangidan-yangi vazifalarni qoʻymoqda. Hayotimizda maʼnaviyat soʻzi har bir sohada mujassam boʻlmoqda. Maʼnaviyat soʻzi (arab ha maʼno, maʼnolar majmuasi)-oddiy hayot bilan doimo yonma-yon yuradigan inson, xalq va jamiyat hayotining ajralmas qismi boʻlgan ijtimoiy hodisa, ilmiy-falsafiy tushuncha.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev maʼnaviyatga quyidagicha taʼrif beradi: "Jamiyat hayotining tanasi iqtisod boʻlsa, uning joni va ruhi maʼnaviyatdir".

Folklor namunalaridan biri boʻlgan maqollar bilan bogʻlab oʻrganamiz. Undan oldin maqol soʻziga toʻxtalamiz.

Maqol arabcha "soʻz" degan maʼnoni anglatadi. Maqollarni "otalar soʻzi" deb ham ataladi.

Yaxshi bilan yoʻldosh boʻlsang,

Yetarsan yiroqqa.

Yomon bilan yoʻldosh boʻlsang,

Tusharsan tuzoqqa.

Hech qaysi inson tugʻilganida yomon yoki yaxshi boʻlib tugʻulmaydi. Hayoti davomida qilgan ishlari, atrofidagi kishilar, ularga boʻlgan munosabati uni keyingi yoʻlini belgilab berdi. Yaxshilar bilan doʻst boʻlgan insonlar, ularga ergashadi. Bir-birlariga yordam berdi. Ular muvaffaqiyatga ergashadi. Tangani ikki tomoni boʻlganidek yaxshi insonlar va yomon insonlar ham boʻladi. Yomon insonlar bilan doʻst boʻlganlar bir kun afsus chekadi. Yomon kishilarning har bir harakati xatarli boʻladi. Oʻzi erkin fikrlaydigan insonlarning dunyoqarashi keng boʻladi. Koʻplab kitoblar oʻqib, oʻzlariga kerakli xulosalar chiqarishadi.

Tilimizda halollik va nopoklik haqidagi ibratli hikmatlar bilan birga: Yoʻlini topdingmi qandini ursin.

Uzumini yeng-u, bogʻini surishtirmang.

Maqollari ham borligidan koʻz yumib boʻlmaydi. Bunday maqol-matallar bejiz paydo boʻlmagan, ular ham maʼlum bir haqiqatni ifodasi. Biz hayotimizning maʼno-mazmunini shunday tushunib, shu asosda yashashga intiladigan kishilar ham borligini inkor etolmaymiz. Lekin, bunday gaplar odamning boylik va mol-dunyoni qanday yoʻllar bilan topayotganiga loqayd va beparvo qaraydigan manfaatparast shaxslar tomonidan toʻqib chiqarilgandek tuyiladi. Ularning fikri ha, inson oʻz boyligini peshonada terini toʻkib, Olloh bergan aql-idrok va tafakkurini ishlatib topayaptimi yoki qingʻir-qiyshiq, xarom-xarish yoʻllar bilan orttiryaptimi bu goʻyoki hech kimni qiziqtirmadligi kerak.

Yaxshi soʻz- yurakka malham

Yomon soʻz-yurakka gʻam.

Ushbu maqolda insonni hayotga qaytaradigan ham soʻz, insonni oʻldiradigan ham soʻz maʼnosida. Biron bir yaxshi soʻz xursand qildi, unga olam-olam quvonch bagʻishlaydi. Biron yomon soʻzi insonni oʻzgartirib yuborishi mumkin. Masalan: shifokorlar bemorlarga siz tuzalib ketasiz deb aytsa, bemor unga ishonadi hayotga muhabbati ortadi. Shifokorlar bemorlarga endi umid yoʻq siz oʻlasiz desa, bemorlarga tushkunlikka, gʻamga borib qoladi. Bir soʻz va tabassum bilan inson hayoti oʻzgarib ketishib mumkin.

Aqliga aytdim, angladi-bildi,

Aqlsizga aytdim, shaqillab kuldi.

Aqli insonlar qayerda qanday soʻz gapirishni biladi. Ularga gapirilayotgan yaxshi, yomon va kesatiq gaplarni anglab yetadi va oʻsha gaplarga qanday javob qaytarishni ham biladi. Aqlsiz insonlarga qancha yaxshi, yomon, kesatiq gaplar aytsang tushunmaydi va anglamaydi. Lekin boshqa bir

insonlar tomonidan aytilgan gaplarga e'tibor bermaydi va kuldigan insonlar aqlsiz bo'ladi degani emas, ular bunday gaplarni o'ylamaydiva e'tibor ham bermaydi xazilga olib ketishadi.

Yaxshilik qil, daryoga tashla
Baliq bilar,
Baliq bilmas, xoliq bilar.

Bu maqol Muhammadsharif Gulxaniyning "Zarbulmasal" asaridagi "Toshbaqa bilan chayon" hikoyasida ham keldirilgan. Bu maqolda yaxshiligiga yarasha mukofot olmagan insonlar tasvirlangan. Qilgan yaxshiligiga javobsiz qolmasligi ifoda etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.I. Karimov. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch". Toshkent. "Ma'naviyat"2008.
- 2.M.Hamidov."Ma'naviyat asoslari". Toshkent 2008.
- 3.T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. "O'zbek xalq maqollari" " Sharq" nashriyoti-matbaa. 2005.

OLIY TA'LIMDA TALABALAR SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK YONDASHUVNI TAKOMILLASHTIRISH

Xolbozorova Nasiba,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabaning ta'lim jarayonida o'z kamchiliklari va yutuqlarini yaqqol anglashi ijobiy natijaning jiddiy asosi hisoblanishi. Ijobiy sifatlarni mustahkamlash va salbiylarini o'zgartirish uchun talaba nimani yaxshi, nimani yomon bajarganini bilishi o'rin olgan.

Abstract. In this article, the student's clear understanding of his shortcomings and achievements in the educational process is considered a serious basis for a positive result. In order to strengthen positive qualities and change negative ones, it is necessary for the student to know what he did well and what he did poorly.

Kalit so'zlar: O'qish tezligi, eslab qolish tezligi, mexanik yodlash, motivatsiya, motiv, maqtov, tanbeh.

Key words: Reading speed, memorization speed, mechanical memorization, motivation, motive, praise, rebuke.

Pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llashda hisobga olish maqsadga muvofiq bo'lgan ayrim pedagogik hamda psixologik tajribalarni foydali ma'lumotlar sifatida eslatib o'tishni lozim topdik.

Ta'lim oluvchilarni o'zlashtirmasliklarining bosh sababi–ularning savodlari (o'qish, yozishlari) yomonligi bo'lib, buning pedagogik sababi ularda tezkor xotiraning yetarli emasligi hisoblanadi.

Talabalarning umumiy o'quv qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasining asosi diagnostika va o'z-o'zini diagnostika qilishdir.

Hozirda ta'lim berish tamoyillari ma'lum, lekin qonunlari ma'lum emas. Shu sababli ta'lim berish hamda o'qib, o'zlashtirish qonunlarini aniqlash yo'nalishida, avvalo, insonni, uning psixologik, fiziologik va boshqa xususiyatlarini o'rganish davom etmoqda. Bu sohadagi ayrim natijalar quyidagilardan iborat:

Har xil mashg'ulot turlarining imkoniyatlari har xil. Masalan, yangi axborotni talaba-talabalarga qanday shakllarda yetkazilishiga bog'liq ravishda bir yil davomidagi vaqt oralig'ida shu axborotning esda saqlanadigan qismi quyidagicha foizlarni tashkil qiladi:

Axborotni (o'quv materialini) yetkazish shakllari	3 soatda, %	3 kunda, %	1 yilda, %
Ma'ruza, hikoya	70	10	3
Ko'rsatish, namoyish	72	20	13
Ma'ruza va ko'rsatish	85	65	33
Hikoya, ko'rsatish, amaliyot	98	95	75

Yuqoridagi ko'rsatkichlardan ma'lum bo'ladiki, yuqori o'zlashtirishga erishish imkoniyatiga talabalar tomonidan mashqlar bajarish, so'zlash, ko'rish bilan bir vaqtda ko'proq sezgi a'zolari ishtirok etishini ta'minlovchi boshqa shakl va usullarni qo'llash orqali erishiladi.

O'qish tezligi. Matn qancha tez o'qilsa, shuncha yomon o'zlashtiriladi, lekin matndagi 50-75 % so'zlarning ma'noga ta'siri kam.

O'qish tezligi bilan eslab qolish tezligi farqli. Eslab qolish sekinroq amalga oshadigan jarayon.

Tez o'qish qoidalari: ko'z har ikkita so'zdan keyin to'xtaydi. Bunda satrni oxirigacha to'xtamay, ya'ni bir qarashda ko'ra oladigan, so'ngra satr o'rtasidan tik yurib, bir necha satrni birdaniga ko'ra oladigan bo'lguncha maxsus mashqlar bajarib boriladi. Bular quyidagilar: lablarni qimirlatmaslik, so'zlarni ovoz chiqarib o'qimaslik.

Bir daqiqada 250-500 so'z, alohida hollarda 700 va undan ortiq so'z o'qish mumkin.

Ta'lim samaradorligining ayrim omillari:

Darslar tartibini belgilashda dastlabki soatlarga nisbatan murakkabroq fanlarni qo'yish lozim, masalan: matematika, statistika, chizmachilik, tarix, fizika, xorijiy tillar.

O'qish vaqti: kechqurun mexanik yodlashga yaqin mashg'ulotlar, ya'ni she'rlar, formulalar, xorijiy tildagi so'zlarni o'rganish yaxshi natijalar beradi. Bundan kechqurun yod olib, ertalab takrorlash oralig'idagi uzoq vaqt yaxshi yodlashga imkon beradi.

Lekin individual xususiyatlar turlicha o'zgarishlarga asos bo'ladi.

Faol o'qish yuzasidan eksperiment: bunda birinchi guruhdagi Talabalar berilgan materialni 4 marta o'qib chiqdi, 2-guruhdagilar 2 marta o'qib, 2 marta gapirib berdilar. 2-guruh natijasi yaxshiroq ekanligi ma'lum bo'ldi.

Materialni faol o'zlashtirish yuzasidan vazifa: darslikning bir bo'limini o'qib, uning mazmunini erkin ravishda og'zaki va yozma ifodalash kerak. Bu vazifani bajarish uchun, albatta, diqqat bilan o'qish va qayta gapirib berish mashqlarini bajarish kerak.

Talabalar yakka holda o'qigandan so'ng, 3-4 kishilik guruhga gapirib berish (o'zini tekshirish), so'ngra mazmunini muhokama qilish yaxshi natija beradi.

Talabani faolliigi. Faollik ortiq yoki past darajalarda bo'ladi. Ortiq daraja aslida hayajonlanish bo'lib, o'zlashtirish sifatini pasaytiradi.

Faollik darajasi bilan o'zlashtirish orasida bevosita daxldorlik yo'q. Past faollik, albatta, past, yuqori faollik esa, albatta, mustahkam bilim beradi, deb ta'kidlash mumkin emas.

Samarali o'qish uchun faollik turlicha, lekin har kim uchun optimal bo'lishi mumkin.

Misollar: 1) biror manzilni izlashda o'sha joylarni yaxshi biladigan odam boshlab borsa, eslab qolish qiyinroq bo'ladi, lekin agar o'zingiz manzil bo'yicha qidirib topsangiz, to'liq eslab qolasiz.

2) talaba uy vazifasini bajarishga qiynalganda kattalar ishlab bersa, u passiv bo'ladi, ya'ni hech narsa o'rganmaydi, lekin uni bajarish yo'li tushuntirib berilsa, talaba faol bo'ladi, ya'ni topshiriqni o'zi mustaqil bajarishni o'rganadi.

3) tengqurlari bilan janjallashib, janjalni talaba o'zi hal qilmay, ota-onasiga shikoyat qilishi uning passivligini bildiradi.

Bunda agar ota-ona bahsga faol aralashib, masalani hal qilsa, uni qiyin holatlarda mustaqil ish yuritishga, ya'ni hayotda to'g'ri yo'lni topishga o'rgata olmaydi.

Motivatsiya ta'lim natijalari uchun katta ahamiyatga ega. Motivatsiya – odamni o'qishga yoki biror harakatni bajarishga undovchi turli sabablar yig'indisi.

Bolalar, talabalar va kattalarda o'qishga undovchi sabablar turlicha bo'ladi. Masalan, bolalar, talabalarda uchraydigan ota-onasi, o'qituvchisi uchun o'qiyapman deb o'ylash o'qishga tayyor emaslik bo'lib, bu past o'zlashtirishga olib keladi.

Talabalarda bunday sabab anglab yetilgan, shuning uchun ularning o'zlashtirishi yaxshi. Talabalarining talabalardan yoshi katta bo'lgani uchun ulardagi motiv o'qishga nisbatan to'g'ri munosabatni hosil qiladi. Bundan eslab qolish darajasining motivga bog'liqligi ma'lum bo'ladi. Shuningdek, imtixonidan muvaffaqiyatli o'tish uchun yod olish ijobiy natija bermaydi. Kelgusida o'zlashtirilgan bilimdan faol foydalanish uchun o'qish, o'rganish va eslab qolish ijobiy motiv bo'lib, bunda ushbu maqsadning o'zi yuqori samara beradi.

Salbiy motiv – bu majburlab o'qitish, lekin bunda Talabani o'qishga nisbatan befarqligi hamma harakatimizni yo'qqa chiqaradi.

Motivatsiya omillari talabani bilim olishga undovchi sabablar hisoblanadi. O'qish qobiliyati ko'p ko'rsatkichlardan tashkil topadi. Ular yoshga muvofiq o'zgarib boradi. Masalan, bolalar, Talabalar

tezroq o'qiydi, uzoqroq yodda saqlaydi. "Yoshlikda o'rganilgan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir", deb bejiz aytilmagan.

Agar talabalarda motiv jiddiy anglangan bo'lsa, ularda tayyorlik ortib, juda yaxshi o'qishlari mumkin.

Talabani ta'lim jarayonida o'z kamchiliklari va yutuqlarini yaqqol anglashi ijobiy natijaning jiddiy asosi hisoblanadi. Ijobiy sifatlarni mustahkamlash va salbiylarini o'zgartirish uchun talaba nimani yaxshi, nimani yomon bajarganini bilishi kerak.

Uning yutuqlarini maqtash, salbiy holatlarda esa tanbeh berish kerak. O'z o'rnida va to'g'ri maqtov talabada o'z kuchiga ishonch hosil qilishga yordam beradi. Lekin maqtov oshirib yuborilsa, salbiy holatlarga sabab bo'ladi.

E'tiroz ham, ayniqsa, o'zini yuqori baholovchiga foydali ta'sir ko'rsatadi. Lekin muntazam muvaffaqiyatsizliklardan ta'lim oluvchining ruhi tushib ketadi, buni hisobga olish kerak.

O'qishdagi muvaffaqiyat, yaxshi xatti-harakat qanchalik tez rag'batlantirilsa, shunchalik samarali ta'sir ko'rsatadi.

Tanbeh ham xuddi shunday natija beradi. Tanbehni kechiktirish natijasida salbiy xulq tezda mustahkamlanadi. Bunga yo'l qo'ymaslik kerak. Buning xavfli joyi-kutilmaganda salbiy xulq tashqi ko'rinishi "ijobiy" natija berib qolishida hisoblanadi. Bunda ana shu xulq talabada salbiy ko'nikma hosil qilishi mumkin.

Maqtov va tanbeh me'yori. Faqat maqtash yoki tanbeh berish bilan yaxshi xulqni mustahkamlash yoki salbiy xulqni yo'qotish mumkin emas. Odam o'zi uchun ijobiy natija bermagan xulqdangina voz kechadi. Masalan, talabani axloqqa zid harakatiga uning tengdoshlari faqat kulgi bilangina baho bermasalar, bunday Talabalar intizomsiz harakatlari bilan boshqalarning e'tiborini torta olmasalar, ularda salbiy harakatlar istagi yo'qoladi.

Talabani yaxshi sifatlarini ochib, uni tez-tez maqtasak, undagi salbiy hislatlarni yengish ehtimoli ortadi. Intizomsiz talabadagi ijobiy sifatni sinfdosh va guruhdoshlarining diqqat markaziga qo'yish bilan uni yaxshi tomonga burish ehtimoli ortadi. Har bir insonda ijobiy sifatlar bor, lekin uni ko'pincha orttirilgan salbiy ko'nikmalar yopib yuboradi. Ana shuning uchun ham har bir talabadagi ilgari mavjud bo'lgan ijobiy jihatlarni topish va o'z vaqtida rivojlantirib borish hayotiy ahamiyatga ega.

Ayrim pedagogik qoidalar. O'qishga o'rganish go'daklikdan boshlanadi. Bunda ota-onalarning o'zaro va bolalar bilan munosabatlari jiddiy ahamiyatga ega. Ilk emotsional taassurotlar o'spirinning keyingi hayotida muhim iz qoldiradi. Bu yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin. Chunki "Qush uyasida ko'rganini qiladi".

Bolani maktabga tayyorlashda bog'cha bilan ota-ona hamkorligi zarur. Bog'cha bola tarbiyasida ota-onaga yordam, xolos. Bola, asosan, oilada tarbiyalanadi.

Bolani o'qishga munosabati, tayyorligi oiladagi muhitga bog'liq. Bolalarga ma'lum o'yinlar o'rgatish, ularning uydagi doimiy vazifalarini belgilash, yoshiga mos talablar tizimini o'ylab belgilash ularni maktabga tayyorlashga va kelgusi rivojlanish yo'lini belgilashga xizmat qiladi.

Qayta o'qish ehtiyoji turli sharoitlarda turlicha amalga oshiriladi. Masalan, uyda o'qish, sanashni o'rgangan Talabaga maktabda xuddi shularni boshqa usulda o'rgata boshlanishi ham qayta o'qishdan iborat bo'ladi. Bunday hol talaba uchun o'ziga xos qiyin kechadi.

Yangi ish usuliga, yangi texnikadan foydalanishga o'qish yoki yangi kasbga o'qish – qayta o'qishning asosiy shakllari hisoblanadi.

Bilimlarni o'zlashtirish (ta'lim olishda) faqat xotira xususiyatlari emas, balki shaxsiy qobiliyatlar, fikrni jamlash, maqsad hamda tirishqoqlikka ham bog'liq.

Maqsadga intiluvchanlik zaruriy sharoitlardan biri, bunda o'rtacha qobiliyatlar ham ko'proq va mustahkamroq o'zlashtiradilar.

Tejamli o'zlashtirish usuli har kimda har xil.

Yoshlar formulalar, xorijiy so'zlar va shu kabilarni tezroq o'zlashtiradi. Lekin kattalar ko'p ko'rsatkichlar bo'yicha oldinda bo'ladilar. Chunki ular yaxshiroq motivlarga ega. Masalan, savodsizlikni tugatish o'qishlari rivojlanayotgan mamlakatlardagi katta yoshdagilar ham o'qish, yozishni (ko'pincha, talabalardan tezroq) o'rgana olishlari bu fikrning to'g'riligiga ko'rsatadi.

Biologik o'zgarishlarga ijtimoiy sharoitlar jiddiy ta'sir ko'rsatadi. 82 yoshgacha (o'rtacha 49) odamlarga "Birinchi marta o'zingizni qachon qaridim deb his qilgansiz?" "Qaridim deb o'ylashingizga

nima sabab bo'lgan?" kabi savollar berilganda, ko'pchilik "jismoniy his qilishga", ozchilik "ruhiy his qilishga" asoslanib, qaridim deb hisoblaganlari ma'lum bo'lgan. Bundan odam o'zini necha yosh his qilsa, uni shuncha yoshda, deb hisoblash mumkin.

Har bir davrga xos xotira xususiyati, fikrlash qobiliyati mavjud bo'lib, bu davrlar quyidagicha shartli belgilanadi:

Talabalik 18-20 dan 25-30 yoshgacha.

O'rta yosh 25-30 dan 45-50 yoshgacha.

Katta yosh 45-50 dan 65-70 yoshgacha.

Keksalik 65-70 dan yuqori.

"Rolli" xulqqa o'rganish. Yosh ulg'aygach, "rolli" xulq hosil bo'la boshlaydi. Har bir yosh davriga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablarga muvofiq rolli xulq me'yorlari mavjud. Yosh rollari jins rollari bo'lib ham ajraladi.

Qiz bolalar uy ishlariga ertaroq jalb qilinadi, natijada ularda qo'yilgan maqsadni tushunish tezroq va yaxshiroq shakllanadi. O'g'il bolalarga ko'proq erkinlik berilishi o'yin uchun ko'p vaqt sarflashlariga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy rollar: jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy mezonlarga muvofiq, madaniyat sohasi vakillariga xos kasbiy, milliy va boshqa rollar mavjud. Bunday rollarni talaba o'rganib boradi va o'zi istagan hamda uddalagan darajada o'ynaydi.

Masalan: Yangi Gvineyadagi "chambuli" qabilasida ro'zg'or boshlig'i ayollar, erkaklar esa asosan, ayollar bajaradigan ishlar bilan band bo'ladi. Bu ular uchun tabiiy hol bo'lib, shu qabiladagi ijtimoiy mezonlardan kelib chiqqan.

Yosh davrlaridagi rolli xulqlar

Yoshlik davrida kasbiy, oila qurish, ijtimoiy vazifalarning o'sib borishi muammolarini hal qilish bilan bog'liq rolli xulqlar hosil bo'ladi.

O'rta yosh davrida jamiyat oldidagi mas'uliyat, ijtimoiy faollik, ixtisos, kasbiy darajani oshirish kabi muammolar ko'ndalang bo'ladi.

Keksa yosh davrida jamiyatning kasbiy va ijtimoiy faol a'zosi bo'lgan shaxsda jismoniy kuchlar va intellektual imkoniyatlar susayishi bilan bog'liq muammolar paydo bo'ladi.

O'qishdagi muvaffaqiyatlar quyidagi omillar bilan bog'liq:

- shaxs muammolari;
- oiladagi ahvol;
- o'qituvchining mahorati;
- atrof-muhit omillari;
- Talabaniy bilim olishga tayyorligi.

40-50 yoshli kishilarda xotira kuchsizroq bo'lsa ham, ular yaxshi o'qishlari mumkin, chunki kasbiy xotira yaxshi rivojlangan bo'ladi. Kasbga tegishli narsa yaxshi o'zlashtiriladi. Ya'ni, kasbiy ta'lim davom ettiriladi.

Pedagogik amaliyotda pedagogik jarayonning moddiy, obyektiv jihati doimo ruhiy jarayonlar bilan qo'shilgan holda mavjud bo'lib, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi. Bu har qanday faoliyatga tegishli, lekin, ayniqsa, ta'lim oluvchilar, tarbiyalanuvchilar va tarbiyachilar faoliyatiga ko'proq tegishli.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Axmedova M.T. Pedagogik konfliktologiya. O'quv qo'llanma – T Adabiyot uchqunlari, 2017. -320 b.
2. Ibragimov X., Yo'ldoshev U. Va boshqalar. Pedagogik psixologiya. O'quv qo'llanma. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. 400 b.
3. Mavlonova.R.A, Abdurahimova. D. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. T:Fan va texnologiya 2012-yil
4. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. Darslik. –Toshkent: Iqtisod moliya 2011.-420 b.

OILAVIY MUNOSABATLARNING BOLA INTELEKTINI RIVOJLANISHIGA O'ZARO ALOQADORLIGINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Oymatova Dilorom Ruzimurotovna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Darhaqiqat, kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarning ta'lim-tarbiyasi, avvalo, oilada shakllanadi. Shaxsga xos bo'lgan xarakter xislatlari, shuningdek, millatimizga xos bo'lgan etnik xususiyatlarimizdan, kattalarni e'zozlash, kichiklarni izzat qilish, Vatanni sevish va burch kabi hislatlarning barchasi oilada shakllanadi. Aynan bolalar o'rtasida sodir etilayotgan deviant xulq-atvor ko'rinishlari jumladan, jinoyatchilik, giyohvandlik, agressivlik, suitsid kabi turli jamiyatimiz uchun yot bo'lgan illatlar oilada shaxslararo munosabatlarning to'g'ri tashkil etilmaganligi oqibatida kelib chiqmoqda. Yosh oilalarimizda bolalar, o'smirlar, katta kishilar va boshqa shaxslarga nisbatan kommunikativ shaxslararo muloqat qoniqarli emasligi hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalari bilan aloqa o'rnatish orqali amalga oshirilishi, shuningdek, «biz» tushunchasi va unga munosabat yetarlicha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadi.

Abstract. In fact, the education of young people, which is the foundation of our future, is formed first of all in the family. Character traits characteristic of a person, as well as ethnic characteristics characteristic of our nation, feelings such as respect for elders, respect for children, love for the Motherland, and duty are all formed in the family. Deviant behavior among children, such as crime, drug addiction, aggression, and suicide, which are foreign to our society, are caused by improper organization of interpersonal relationships in the family. In our young families, communication between children, teenagers, adults and other persons is not satisfactory, it is currently carried out through communication with mass media, as well as the concept of "we" and the attitude towards it are not sufficiently developed.

Kalit so'zlar: shaxs, an'ana, urf-odat, munosabat, ota-ona, xarakter, muhit, tarbiya, nuklear oila.

Key words: personality, tradition, custom, attitude, parents, character, environment, education, nuclear family.

Bolaning oilada shaxs sifatida shakllanishiga kuchli ta'sir etuvchi omillarning asosiysi bevosita muhit va mikromuhitdir. Avvalo, bu bolaning qobiliyatlarini rivojlantiruvchi, xarakterini shakllantiruvchi jamoa, uning ota-onasi, qarindoshlari, tengdoshlari, maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyachilari, maktab pedagoglar jamoasi va boshqalardir.

Mikromuhit insonga ikki yoqlama ta'sir ko'rsatadi:

- jamiyat tomonidan tashkil etilgan stereotiplar ya'ni, an'analar, qoidalar, me'yor va kundalik hayotdagi odatiy sharoitlar orqali;

- shuningdek, yaqin muhitning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari natijasida bolalarda xarakter xususiyatlarining shakllanishiga eng muhim omil sifatida birinchi navbatda oila muhiti eng kata tasir ko'rsatadi.

Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Oilalarning abadiyligi, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo'lib etishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanligini tan olishimiz darkor. Bola tug'ilganidan boshlab oila muhitida yashaydi, ulg'ayadi, oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf-odatlar o'smir zuvalasini shakllantiradi. Eng muhimi farzandlar oilaviy hayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, his etadi".

Darhaqiqat, kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarning ta'lim-tarbiyasi, avvalo, oilada shakllanadi. Shaxsga xos bo'lgan xarakter xislatlari, shuningdek, millatimizga xos bo'lgan etnik xususiyatlarimizdan, kattalarni e'zozlash, kichiklarni izzat qilish, Vatanni sevish va burch kabi hislatlarning barchasi oilada shakllanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bolalarda xarakter xususiyatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi bir qator komponentlari oilada shakllanib borishi bilan birgalikda, nosog'lom bo'lgan oila sharoitida tarbiya topayotgan farzandlar xulqatvorida o'ziga xos bo'lgan salbiy individual psixologik xususiyatlarning shakllanishiga sabab bo'lmoqdadir.

Bir guruh psixologlarning aniqlashicha, xarakterning yangi sifatlarini yuzaga kelishi va ularning mustahkamlanishi real vaziyatni taqozo etadi. Shuning uchun ham xatti-harakat odatni, odat esa xarakterni va xarakter taqdirni yaratadi, degan fikr mavjud. Xarakter qandaydir turg'un va o'zgarmas xususiyat emas. Jumladan, bolalik yoshida xarakterning xususiyatlari odatda "jiddiylashish", "boshqacharoq bo'lib qolish" tarzida ko'rinadiki, bu hol ijtimoiy omillardan ya'ni, atrofdegilarga nisbatan munosabatning murakkablashuvi, gormonal yetilish natijasida namoyon bo'la boshlaydi. Shaxs xarakterdagi o'zgarishlarni yetarlicha hisobga olmaslik ziddiyatli va nizoli munosabatlarni vujudga keltiradi. Ayni shu davrda bola xarakterida aktsentuatsiya xususiyatlari, jumladan, emansipatsiya reaksiyasi kattalar qaramog'idan "ozod" bo'lishlik, tengqurlari bilan guruhlashish reaksiyasi, ishtiyoq reaksiya, xobbi reaksiyasi kabilar ustuvorlik qiladi.

Aynan bolalar o'rtasida sodir etilayotgan deviant (xulqi og'ishgan) xulq-atvor ko'rinishlari jumladan, jinoyatchilik, giyohvandlik, agressivlik, suitsid kabi turli jamiyatimiz uchun yot bo'lgan illatlar oilada shaxslararo munosabatlarning to'g'ri tashkil etilmaganligidan kelib chiqmoqda. Bunda, ota-onalar farzandlari tarbiyasiga befarq, loqayd munosabatda bo'lishi, oilada sog'lom turmush tarzini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, ota-onalarni farzandlarining yoshiga xos bo'lgan psixologiyasini, ularga xos bo'lgan shaxslararo munosabatlar to'g'risidagi bilimlarini yetishmasligi tufayli jamiyatimiz uchun zid bo'lgan xatti-harakatlarning yuzaga kelayotganligi, natijada, ilmiy asoslangan ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini ochib berishligini taqozo etadi.

Birinchidan, ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar insonning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi.

Ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhit ta'sirining chuqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ma'lumki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra, yoshlik chog'laridan boshlab, nihoyat darajada taqlidchan bo'ladilar. Bolalar katta odamlarning barcha xatti-harakatlariga bevosita taqlid qilish orqali bu hattharakatlarni, yaxshi-yomon fazilatlarini o'zlariga singdirib boradilar. Bolalar oilada, ko'cha-ko'yda, katta odamlarning har bir harakatlarini, o'zaro munosabatlarini zimdan kuzatib turadilar.

To'g'ri, hozirgi globallashtirish va integratsiyalashtirish jarayonlarining kuchayishi munosabati bilan oilaning etnopsixologik xususiyatlaridagi milliy barqarorlik susayib, zamonaviylashtirish tendentsiyasi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bu fikrga V.V.Boyko ham qo'shilib, bolalarda xarakter shakllanishiga ta'sir etuvchi zamonaviy oilalarning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ajratib ko'rsatadi:

-birinchidan, oilaning nuklearlashib borishi oqibatida ya'ni oilada er-xotin va farzandlardan iboratligi zamonaviy kam farzandli nuklear oilalarning ko'p avlodli oilalardan farqli ravishda bola xarakterining shakllanishida o'ziga xos ijtimoiy psixologik muhitni tashkil etadi. Bunday oilalarda ko'pincha shaxslararo munosabatlarning qisqa zanjiri ustunlik qiladi, oila a'zolarining o'zaro bir-biriga ta'sir etish vositalari chegaralangan, shuningdek, taqlid qilish uchun namuna va vaziyatlar ham kam shakllanganligi bilan farqlanadi.

-ikkinchidan, oiladagi o'ta bog'liq va bir xildagi munosabatlar oqibatida bolalarning ota-ona xulqi namunalari mustahkam egallashlari ehtimolligini oshiradi. Ota-onalar xulq-atvoridan tanlab olish chegaralangan bo'lganligi sabab, bolalar ijtimoiy-tipik xususiyatlarni egallashi, qaysiki, o'zida ham mikromuhit, ham individual xususiyatlarining aks etishi ehtimolidan holi emasdir.

Keltirilgan turli ilmiy ma'lumotlardan kelib chiqib ta'kidlash mumkinki, zamonaviy oilaning o'ziga xos xususiyati o'sib kelayotgan yosh avlod uchun insonparvarlik tajribasining cheklanganligi bilan ifodalanadi.

Ba'zi yosh oilalarimizda bolalar, o'smirlar, katta kishilar va boshqa shaxslarga nisbatan kommunikativ tolerantlik (bag'rikenglik) sifatleri yetarlicha o'z aksini topmaganligi, oila a'zolari o'rtasida yetarlicha ma'lumot almashinish chegaralangan, to'g'ri yo'lga qo'yilmagan, bori ham hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalari bilan aloqa o'rnatish orqali amalga oshirilishi, shuningdek, «biz» tushunchasi va unga munosabat yetarlicha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadi. Ko'pgina holatlar oqibati sifatida yuqori darajada bolalarning «personifikatsiyasi», ya'ni oila davrasida bolalarning o'z «men» ini ko'rsatishi hisoblanib, bu o'zining haqligini ta'kidlash, o'zini ota-onalarga qarama-qarshi qo'yish, ularga qarshi harakatlar qilish, ularning qadrini, obro'sini ni inkor etish, ular berayotgan maslahatlardan to'liq foydalanmaslik orqali namoyon bo'lmoqda.

Bu esa bola xarakter xususiyatlariga xos bo'lmagan begonalashishning ayrim shakllarini yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Ayni vaqtda oilada shakllangan oila a'zolarining begonalashishi bolalarning boshqa doiralarda ya'ni, turli guruhlar va soatlab axborot vositalari bilan band bo'lishiga olib kelmoqda. Oila a'zolari o'rtasidagi kommunikativ aloqalarning cheklanganligi, qondirilmagan shaxslararo munosabatlar natijasida bolalar o'zining ehtiyojini, endi norasmiy guruhlarga qo'shilish, noan'anaviy mashg'ulotlar bilan shug'ullanayotganini kuzatishimiz mumkin.

Bunday bolalar va ota – onalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir munosabati jarayonidagi ayrim negativ holatlarni yuzaga kelishini V.V.Boyko quyidagicha talqin etadi:

“Oiladagi o'ta qat'iy chegaralangan oila a'zolarining munosabatlari, bunda, ota – onalarning o'ta talabchanligi, bolalarda xarakter xususiyatlarida nuqsonli xislatlarini keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida ota – onalarning bolaga nisbatan munosabatida yanada qat'iy holatlarning hosil bo'lishiga olib keladi. O'zaro munosabatlarning agressiv holati natijasida esa bir-biriga nisbatan bemehrlilik, qo'pollik va ota – onalarning qo'rsiligi bolalarda agressivlik reaksiyasini uyg'otadi va o'zaro munosabatlar jarayonida ziddiyatlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lishini kuchaytiradi.

Munosabatlarning kelishuvchanlik holati. Bu holatda ota-onalar kompleksi bolalar kompleksini hayotga yo'naltiradi. Masalan, ota-onaning doimiy ravishda boladan noroziligi, bolasini tanqid qilishi, urishishi, haqorat qilishi, tahqirlashi boladada o'z navbatida aybdorlik hissinı shakllantirib, uni maktabda, maktabdan tashqari jamoalarda himoya reaksiyalarining yetishmasligiga, muloqotda o'zini chetga tortishiga, o'z-o'zini himoya qila olmaslikka, biror ta'sirga tezda javob qaytara olmaslik holatiga va o'zini tezda yo'qotib qo'yish holatiga olib keladi. Bolalarning bunday xulq atvori ota-onalari va atrofdagilar uni boshqarishiga, boshqalarga tobe bo'lib qolishga, bog'lanib qolishiga, mustaqil bo'la olmasligiga sabab bo'ladi. Ketma-ket bo'lmagan munosabatlar. Bunda ota-onalarning bola tarbiyasidagi ehtiyotsizligi, loqaydligi va bolaga nisbatan talabchan bo'lmasligi bilan ajralib turadi. Bolalarga nisbatan qo'yilgan noto'g'ri talablar yo o'zini oqlamagan yoki o'ta yumshoq ko'rinishda bo'lib, muayyan bir harakati uchun bir safar jazolasalar, keyingi safar e'tiborsiz qoldirishining natijasiadir. Bunday holatlarda bolalar xulq-atvor normalarida, burch, mas'uliyat hissi kabi tushunchalar haqida o'ylamaydi va muayyan tasavvurlarga ega bo'lmaydi.

Yuqorida keltirilgan tarbiya usullari, shakllariga bola tarbiyasida quyidagi xususiyatlarini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi:

«**Tarbiyasi qiyin**» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir. L.S.Vigotskiy fikricha, «**qiyin**» bola hayotining noto'g'ri munosabatlar xarakterining natijasidir. Bular, avvalo, qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish, ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir. Ularning ma'lum bir qismi intizomsiz, qo'pol bolalardir. Ularning faolligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi huquqlarni berish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazish mumkin. Psixologiyada “**tarbiyasi qiyin**” bolalarning bir qancha klassifikatsiyalari mavjud.

Birinchi guruh - ijtimoiy salbiy, mustahkam qarashlarga ega bolalar;

Ikkinchi guruh - qonunbuzarlarga taqlid qiluvchi bolalar;

Uchinchi guruh - ijobiy va salbiy xulq - atvor stereotiplari o'rtasida ikkilanuvchi, o'z xatolarini tushunuvchi bolalar.

To'rtinchi guruh - irodali bolalarga bo'ysunuvchi bolalar.

Beshinchi guruh - qonunbuzarlik yo'lga tasodifan kirib qolganlar.

Shuni aytish lozimki, tarbiyasi og'ir bolalar uchun, ular yashayotgan muhit, oila, ular o'qiyotgan jamoa, sinfning roli juda kattadir.

Demak, xulosa qilib aytish mumkinki, oiladagi turli-tuman tarbiya usullarini qo'llash tarbiyalanuvchining xarakter xususiyatlariga mos kelishi, ya'ni ota-onalar, tarbiyachilar bolalarning individual psixologik xususiyatlarini e'tiborga olib tarbiya usullarini va shakllarini qo'llashi maqsadga muvofiqdir. Aks holda, bolaning xarakter xususiyatlarida tarbiyasi og'ishish kabi nomaqbul ko'rinishlarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: ma'naviyat, 2008.
2. Бойко В.В. Трудный характер подростков. - СПб.:Издательство «Союз», 2002.
3. Shoumarov G'.B. “Oila psixologiyasi” “SHARQ” 2008yil

4. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya: Ped. in-t. talabalari uchun o'quv qo'llanma M.G.Davletshin umumiy tahriri ostida. – T.: O'qituvchi, 1974. – 194 s.
5. Do'stmuhammedova Sh.A., Tillashayxova X.A., Baykunsova G., Ziyavitdinova G. "Umumiy psixologiya". Toshkent, 2020.

O'ZBEK TILIDA MADANIYATLARARO MULOQOT VOSITASINING SHAKLLANISHIDA TOPISHMOQLARNING O'RNI

Eshboboyeva Sug'diyona Akmal qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada topishmoq o'zi nima, nega topishmoq kerak, topishmoqning ma'nosi, uning sinonimlari, topishmoqda qanday she'riy san'atlardan ham foydalansa bo'ladi va u bolaga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida aytib o'tiladi. Bundan tashqari topishmoq nafaqat o'zbek folklorida balki boshqa jahon xalqlari folklorida ham keng qo'llanilishi keltirib o'tilgan.

Abstract. This article tells about what a riddle is, why a riddle is needed, the meaning of a riddle, its synonyms, what poetic arts can be used in a riddle, and how it affects a child. In addition, the riddle is widely used not only in Uzbek folklore, but also in the folklore of other world nations.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, topishmoq, chiston, she'riy san'atlar.

Key words: language, culture, riddle, chiston, poetic arts.

Til va madaniyat har qanday millatning millat ekanligini tasdiqlovchi asosiy vosita hisoblanadi. Bu ikki tushuncha bir-biridan ajralmas va muntazam bir-birini taqazo etadi. Til o'zining har jabhasida madaniyatni aks ettiradi va madaniyat ham shu o'rinda tilsiz mukammal namoyon bo'la olmaydi. Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'anasi, urf-odati atamasini turli nuqtai nazardan izohlaydi. Edvard Xoll madaniyatni "odamlarning hayot tarzi, ular tomonidan o'rganilgan xalq, munosabatlar va moddiy buyumlar namunolari yig'indisi" sifatida aytib o'tadi.

S. Shuls madaniyatni quyidagicha tasvirlab beradi. Ya'ni: "Madaniyat insonlarga hayot va o'zlarini tushunishga yordam berish maqsadida umumiy odatlarga ega bo'lgan insonlar guruhining bilim va e'tiqodini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, insonlar o'z tili haqidagi bilim sohiblari", deya keltirib o'tgan. Avvalo, topishmoqlar o'zi xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va bundan tashqari eng ommaviy janri hisoblanadi. Bu janr jahondagi barcha millat va elatlar folklorida tarixan mavjud va hamon barhayot, desak mubolag'a bo'lmaydi. Xo'sh, endi nega aynan madaniyatlararo muloqot vositasida topishmoqlarning o'ni deyilyapti. Negaki, aytib o'tganimizdek barcha xalqlar orasida topishmoq atamasi mavjud. To'g'ri, topishmoq so'zi bilan emas, balki uning ma'nodoshlari bilan qo'llanilsa ham barcha xalqlarda bu atama mavjud. Maqol, ertak, hikoyalar, masallarning o'ni boshqa, topishmoqning o'ni boshqa. Chunki, maqol yoki ertaklar insonlarga tarbiyaviy tomonlama yondashsa, topishmoq esa insonlarni o'ylashga, insonlarning fikrlash doirasini yanada kengaytirishga qaratiladi, desak xato bo'lmaydi. Topishmoqlarda, asosan, xalq hayoti, ruhiyati, o'y-fikrlari, turmush darajasi, urf-odatlari ma'lum darajada o'z aksini topadi. Asosan, topishmoqda yechilishi mumkin bo'lgan so'roq majoziy ma'noda ifodalanib, uning ma'nosi yashirin ya'ni aniqlanmas bo'ladi. Insonlar, ayniqsa, bolalar topishmoqda yashiringan narsani topishga, jumboqni bilishga qiziqadilar va topishmoqning javobini topishga harakat qiladilar. O'tgan zamonlarda topishmoqlarni kattayu-kichik qish faslining uzun kechalarini zerikmay o'tkazish uchun aytganlar. Hatto olim Z. Husainovning ma'lumot berishicha, uzun qish kechalarida urchuq yigirgan va olacha to'qigan xotinlar vaqtni xushchaqchaq o'tkazish uchun, Samarqand atrofida boshqa qishloqlardan to'yga kelib qo'shni xonadonlarga bo'lingan mehmonlar o'zaro chaldirmoq (tez aytish), jumboq (topishmoq) aytish urf-odatlari bo'lgan. Topishmoqlarda narsalar va hodisalar o'xshatish, o'zaro qiyoslash va taqqoslash orqali gavdalanitiriladi. Bundan tashqari topishmoqlar ba'zan nasriy shaklda ham bo'lishi mumkin. Biz topishmoqlarni ko'pincha she'riy shaklda uchratamiz. Topishmoqlar, shuningdek, bolalarning so'z boyligini oshirishga, fikrlash doiralarini va dunyoqarashini kengaytirishga, tushunchalari va tasavvurlarini, idroki va mulohaza qobiliyatlarini kengaytirishga tarbiya vositasi hisoblanadi. Topishmoqlardan doston va ertaklarda keng foydalaniladi. Masalan, "Oshiq Oydin", "Xirmon dali", "Alpomish" va boshqa dostonlarda, bundan tashqari "Podsho bilan donishmand chol" kabi ertaklarda topishmoqning

namunalari bor. Biz bilamizki, topishmoqni xalq orasida "topmacha", "jumboq", "matal", kabi nomlar bilan ham atashgan. Topishmoqlar mavzusi tabiat va kundalik hayotda, ro'zg'orda uchrab turadigan aniq bir hodisa yoki narsa yoxud boshqa tushunchalar haqida bo'ladi. Topishmoqlardan misollar keltirsak. Masalan:

1. Dum-dumaloq jajji oy,

Chaqib yesang g'ij-g'ij moy. (Yong'oq)

2. Qo'li yo'q, oyog'i yo'q, uy poylar. (Qulf)

Bizning bilishimizcha, ko'pincha topishmoqlar mubolag'a ya'ni bo'rttirish yo'li bilan yaratiladi. Mubolag'a san'atining o'zi she'riy janrlar sirasiga kiradi. Bunday topishmoqlardan ham misollar ko'rib o'tsak:

1. O'zi bir qarich,

Soqoli ming qarich. (Igna-ip)

2. Bir chuqurda, ming chuqur. (Angishvona)

3. Yer tagida oltin qoziq. (Sabzi)

Bu yerda uchinchi topishmog'imizga qaraydigan bo'lsak, ya'ni "Yer tagida oltin qoziq" topishmog'iga. Bu yerda nafaqat mubolag'a san'ati, balki o'xshatish san'ati ham qo'llanilgan. Chunki, yer tagida oltin qoziq deya sabzi nazarda tutilmoqda. Chunki sabzi sabzavoti ham aynan yer tagida yetiladi. Muallifga ega bo'lgan topishmoqlar ya'ni nasriy emas, balki she'riy topishmoqlar chiston, shuningdek, lug'z deb ham aytiladi. Chiston so'ziga kelsak, ya'ni chiston so'zi forscha so'z bo'lib, "chist"- nima, "on"- u ma'nosini beradi. Chistonning o'zi ham alohida she'riy janr bo'lib ajralib chiqqan. Topishmoqlarda mubolag'a she'riy san'atidan tashqari metafora, o'xshatish, sifatlash, takror kabi she'riy san'atlardan ham keng foydalaniladi. Ayrim topishmoqlar maqol xususiyatiga ham ega bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Masalan:

1. Hammaga to'n tikaman, O'zim yalang'och. (Igna)

Xulosa o'rnida aytish joizki, yuqorida aytib o'tganimizdek, topishmoqlar bolalarning fikrlashini va dunyoqarashini kengaytiradi, bilim saviyasini oshirishga qaratiladi. Bolalarni yoshlik chog'idan topishmoqlar bilan tanishtirish ya'ni jumboqli so'zlarni topishga o'rgatish kerak. Qadimdan bejizga "Yoshlikda olingan bilim, toshga o'yilgan naqshdir", deb aytilmagan. Bu esa o'sib kelayotgan kelajak avlodning teran fikrli hamda ziyrak bo'lishga undashning oqilona yo'llaridan biri hisoblanadi. Bunday topishmoqlar har bir xalq folklorida o'ziga xos shaklda ifodalansada, lekin asosiy maqsad bitta ya'ni yosh avlodning aqlini charxlash va ularni keng fikrli va bundan tashqari dono inson bo'lishga undashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Z.Husainova. O'zbek topishmoqlari. Toshkent, Fan 1966.

2. Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi, ko'p tomlik, T.1983.

3. M.Saparniyozova. O'zbek xalq topishmoqlarida gap bo'laklari tartibi "O'zbek tili va adabiyoti" 2005.

4. Umida Qobulova. Topishmoqlarning struktur tahlili. "O'zbek tili va adabiyoti" 2005, 4-son.

TARIXIY O'LKASHUNOSLIK TO'GARAGI VA MUZEYLARI FAOLIYATINI TASHKIL ETISH TAJRIBASIDAN

*Alimardonova Mo'tabar Xolmo'minovna-
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Tabiiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada tarixiy o'lkashunoslik to'garagi va muzeylari faoliyatini tashkil etish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy o'lkashunoslik, to'garak, muzey, maktab, o'quv yili.

Abstract. The article describes the issues of creating and organizing historical local history circles and museums.

Key words: historical local studies, circle, museum, school, academic year.

Maktab o'quvchilari tomonidan vatanimiz tarixini, arxeologik va madaniy merosini chuqur o'rganilishi, mamlakatimizning tabiiy boyliklari bilan tanishtirish hamda ekologiya va atrof muhit

muhofazasi sohasidagi asosiy bilimlarni egallab olish; maktabdan tashqari ta'lim tizimiga ilg'or pedagogik usullar va metodlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalan-gan holda o'qitishning yangi shakllarini keng joriy etish vazifalari ijtimoiy zarurat hisb-lanadi. Ma'lumki, to'garaklar o'z faoliyatini o'quv dasturlari asosida amalga oshiradi. O'quv dasturlari O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasarrufidagi Respublika ta'lim markazi qoshidagi tegishli ilmiy-metodik kengashda tasdiqlanadi va O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining buyrug'i bilan amaliyotga tatbiq etiladi. Tashkil etiladigan to'garak mashg'ulotlari maktabdan tashqari ta'limga qo'yilgan davlat talablariga muvofiq birinchi, ikkinchi va keyingi o'quv yillarida tegishli o'quv dasturlari asosida, xususan, texnik, badiiy ijodiyot, o'lkashunoslik va ekologiya yo'nalishlari bo'yicha guruhlariga bo'lib o'tkaziladi. To'garak mashg'ulotlari o'quv dasturlari talablariga ko'ra butun o'quv yili uchun hamda qisqaroq muddatlarga ham tashkil etiladi. To'garak mashg'ulotlari o'quv yilining 15 sentabridan boshlanib 25 mayda yakunlanadi. Yozgi ta'til kunlari uchun alohida mavsumiy rejalar tuziladi. To'garak mashg'ulotlari jadvali to'garak a'zolari uchun qulay tartibda, ularning yoshi, psixofiziologik xususiyatlari va sanitariya-gigiyena normalari inobatga olingan holda pedagogik xodimlarning taqdimnomasiga ko'ra ma'muriyat tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi. To'garak mashg'ulotlarining tashkil etilishi uchun haftada 6 akademik soat ajratiladi. 6 yoshli bolalar uchun olib boriladigan to'garak mashg'ulotlari vaqti 35 daqiqa etib belgilanadi va u haftada 2 akademik soatdan oshmasligi lozim. Har bir guruhdagi to'garak a'zolarining soni birinchi o'quv yilida 10 nafardan, ikkinchi va undan keyingi o'quv yillarida esa 8 nafardan kam bo'lmasligi lozim.

Ta'til paytlarida o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, dam olishlarini to'laqonli amalga oshirish maqsadida muassasalar va mahallalarda (ovullarda) ota-onalar (yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar) bilan hamkorlikda turli yo'nalishdagi ommaviy tadbirlarni tashkil etishi mumkin.

O'quv yili natijalari bo'yicha to'garak a'zolari bilim, ko'nikma va malakalarining maktabdan tashqari ta'limga qo'yilgan davlat talablariga mosligini so'rovnomalar, seminarlar, ko'rik-tanlovlar, musoba-qalar, testlar va boshqa shakllarda muntazam nazorat qilib boriladi.

Maktabda tarixiy o'lkashunoslik to'garagini tashkil etish o'quvchilarning o'z o'lkalarini chuqur o'rganishlariga katta yordam beradi. Tarixiy o'lkashunoslik to'garagini tashkil etishdan oldin ana shu muhim va murakkab ishga rahbarlik qila oladigan, o'lkashunoslik ishini chin ko'ngildan sevadigan va bu sohada yetarli bilim va malakaga ega bo'lgan mutaxassisdan rahbar tanlash va uni mak-tab pedkengashida tasdiqlab olish zarur. Tarixiy o'lkashunoslik to'garagining rahbari o'lkashu-noslikning manbalari, obektlari, turlari uning rivojlanish tarixi, ilmiy, nazariy va uslubiy asoslarini juda yaxshi tushunishi va bilishi kerak. Mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilishimiz shuni ko'rsatadiki, tarixiy o'lkashunoslik to'garagining asosiy manbalari:

1. Tarixiy yodgorliklar.
2. Arxeologik yodgorliklar.
3. Etnografik yodgorliklar.
4. Toponimik va arxiv hujjatlari.
5. Muzey materiallari bo'ladi.

O'zbekiston boy tarixiy va madaniy yodgorliklarga ega. Bu hol mamlakatimiz xalqlarining jahon sivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo'shganligidan dalolat beradi. Mana shunday tarixiy, moddiy va ma'naviy yodgorliklarning har tomonlama chuqur, ilmiy va amaliy jihatdan o'rganadigan fan- bu o'lkashunoslikdir.

O'zbekistonda yaratilgan «Tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida»gi qonunda quyidagilar tarix va madaniyat yodgorliklari jumlasiga kiradi: Tarixiy yodgorliklarga – xalq turmushidagi eng muhim tarixiy voqealar bilan jamiyat va davlatning rivoji, milliy ozodlik harakati, ikkinchi jahon urushi, ijtimoiy texnikaviy qurilish bilan xalqlar madaniyati va turmushining rivoji bilan, atoqli, siyosiy, davlat va harbiy arboblarning, xalq qahramon-larining, fan va san'at arboblarning hayoti bilan aloqador bo'lgan imoratlar, inshootlar, estalik joylar va boshqalar kiradi.

Arxeologiya so'zi lotin tilidan olingan bo'lib «arxayos»-qadimgi «logos» fan degani, ya'ni qadimshunoslikni o'rganadigan fan ma'nosini anglatadi. Arxeologiyaga oid yodgorliklar ko'hna shahar-lar, qal'alar, qo'rg'onlar, qadimiy manzilgohlar, qadimiy dafn joylar, tosh haykallar va boshqalar kiradi.

Tarixiy o'lkashunoslikning yana bir manbai **etnografiya** bo'lib, u o'tmishda va hozirda xalqimizning milliy xususiyatlari, urf-odatlari, madaniyatiga doir ma'lumotlarni, millatlarni kelib chiqishiga, ularning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'sib borishiga doir materiallarni o'rganadi. Bular:

1. Xo'jalik va texnika tarixi.
2. Xalq me'morchiligi va tasviriy san'at.
3. Urf-odat va marosimlar.
4. Etnik oilaviy tuzum.
5. Kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlari va hokazolar.

O'lka tarixini o'rganishning yana bir asosiy manbai **toponimika**dir. Toponimika lotin tilidan olingan bo'lib, ikki so'zning birikmasidan tashkil topgan. ya'ni, "topos" joy, "onoma" nom, demak joyning nomi o'rganiladigan fan degan ma'noni bildiradi. Greklar bu fanni «yer tili» ham deb ataydilar.

Tarixiy o'lkashunoslik to'gragining asosiy manbalaridan biri arxiv hujjatlaridan foydalanish hisoblanadi.

Tarixiy o'lkashunoslikni o'zi ikkiga bo'linadi: a) maktab o'lkashunosligi; b) bolalar turistik stansiyasiga. Maktab o'lkashunosligi darsda va sinfdan tashqari ishlar jarayonida amalga oshiriladi. Bolalar turistik ekskursiyalar uyushtiradi. Natijada darsdan tashqari olib borilgan turistik ekskursiyalarda to'plangan materiallar maktab o'lkashunoslik to'garagida muhokama qilinadi. Bunda rahbar o'qituvchi o'lkashunoslikni barcha manbalari bilan o'z a'zolarini batafsil tanishtirishi shart. To'garakka shu ishga astoydil qiziqadigan tarix, geografiya, tarbiya, adabiyot kabi fanlardan puxta bilimga ega bo'lgan, sinchikov, qiziquvchan, izlanuvchan o'quvchilar tanlab olinishi kerak. To'garak a'zolari bilan maslahatlashib olingandan keyin to'garakning ishchi rejasi tuziladi va bu reja o'qituvchilar yig'ilishida tasdiqlanganlan so'nggina to'gark rahbari o'z a'zolarini har bir soha bo'yicha qiynadigan ishlar xarakteri bilan tanishtirib, ularga yo'l yo'riqlar ko'rsatishi kerak. Tarixiy o'lkashunoslik to'garagining ish rejasi taxminan quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Qishloq, ovul, tuman yoki viloyat tarixini o'rganish;
2. Mahalla, ovul, qishloq va tuman tarixini yoritadigan fotoalbom, fotovitrina, stent va panno tashkil qilish.
3. To'plangan materiallar asosida mahalla, ovul, qishloq, tuman, shahar tarixini ommlashtiruvchi mahalliy matbuotdan foydalanish.
4. Barcha to'plangan materiallarni umulashtirib, o'z o'lkasini tarixini yaratish.

Tarixiy o'lkashunoslik to'garagi ishiga iloji boricha qishloq yoki maktab hududidagi ko'pchilik ommani jalb etish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, etnografiya, toponimikaga oid va qadimiy qo'lyozma kitoblar va hujjatlar to'plashda shu hududda istiqomat qiluvchi qariyalar suhbatidan ko'proq foydalanish lozim.

Mirishkor tumanida ko'p yillar pedagoglik faoliyati bilan mashhur bo'lgan O. Burxonov Mirishkor Iqtisodiyot kasb- hunar maktabida muzey ochgan fidoyi ustozlardandir. Omon Burxonov yetti yuzdan ortiq nodir buyumlar to'plabdi. Ular orasida sohibqiron Amir Temur davri tangalari, hazrat Alisher Navoiy qabridan keltirilgan tosh; qilich, cho'qmor, yoy kabi milliy jangovorlik qurollari, gilam va so'zana, omoch, o'roq, chalg'i kabi ziroatchilik uskunolari, yana xalqimizning besh asrlik hayot tarzi, ma'naviyati bilan bog'liq juda ko'p jihozlarni ko'rib ajdodlar ruhiyatiga oshna tutinasiz. Omon akaning aytishicha muzeyga osori – atiqalar to'plash oson bo'lmagan. Cho'ntagidan pul to'lab bo'lsa ham uni olmaguncha qo'ymaydi. Muzey bisotini boyitib, nodir buyumlar yonidan joy olgan o'sha tangalar qanchadan- qancha yoshlarga millat tarixini o'rganishda saboq bermoqda. Kun sayin boyib borayotgan muzey bisotidagi har bir topilma xalqimiz o'tmishning jonli guvohi, tirik tarix. Mirishkorlik usta egardo'zlar yaratgan chavandoz tulporning egar jabduqlari, bir qator tarixiy kitoblar qo'shni kampirlardan turli kuylaklar, kishilarning qadimgi libos, bezaklari, turfa rang va shaklli munchoqlar osori-atiqalar, bir yuz ikki yil umr ko'rgan Bibiqiz momoning qamish sut suzg'ichi ham muzeyidan joy olgan. Ajdodlarimiz aql-zakovatidan hikoya qiluvchi shu singari noyob osori-atiqalar muzeyni kelib ko'ruvchilar hayratiga hayrat qo'shayotir. Telejurnalist Sanobar Boymurodova bilan Qashqadaryo viloyat televideniyesi uchun muzeyning yaratilishi tarixi to'g'risida yarim soatlik ko'rsatuv tayyorladi. Qayta-qayta efirga berishga erishdi.

Xullas, maktablarda tarixiy o'lkashunoslik to'garagi va muzeylari faoliyatini tashkil qilish muhim ijtimoiy zaruriyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdiyeva SH., Rahimov G., Egamov B., Abdusattarova G. Sayyohlik va o'lkashunoslik yo'nalishidagi to'garaklarning dasturlari to'plami. – T.: Ilm ziyo, 2008.
2. Tovboyev Z.E. O'quvchilar sayyohlik va o'lkashunoslik faoliyatini tashkil etishning nazariy-amaliy asoslari. – T.: Ilm ziyo, 2009.
3. Egamov Y. Ta'lim muassasalarida sayyohlik va o'lkashunoslik ishlarini olib borish. – Namangan, 2002.
4. Egamov B. Sayyohlik va o'lkashunoslik yo'nalishidagi maktabdan tashqari ta'lim tizimining tashkiliy-metodik asoslari. – T.: Ilm ziyo. 2010.
5. Tarixiy mavzulardagi ekskursiyalarni o'tkazish. - T.: RYOSO'M, 2002.

TURKISTONDA MA'RIFATPARVARLIK HARAKATI

To'rayev Faxriddin,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Tezisdagi Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati, bu harakatning yirik namoyandalari, jadidlarning boshlang'ich sinflar uchun yozgan darsliklari masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, ma'rifatparvarlik harakati, jadidlar, boshlang'ich sinflar, darsliklar.

Abstract. In the thesis, the enlightenment movement in Turkestan, the racial representatives of this movement, and the textbooks written by the ancients for venial sins are covered.

Key words: Turkestan, enlightenment movement, novelties, problem classes, textbooks.

O'zbekiston maktablarini rivojlantirishda bu yerda mavjud bo'lgan ta'lim tizimi, tarbiya nazariyasi haqidagi boy pedagogik merosni ilmiy jihatdan xolisona o'rganish va ulardagi ilg'or tomonlarni ajratib, hozirgi zamon maktablarida qo'llash shak-shubhasiz o'zining ijobiy natijalarini beradi. Ayniqsa Sharqdagi, xususan, Markaziy Osiyodagi xalqlarning avlodlari, buyuk olim-u fuzalolari, shoiru tasavvuf arboblari, buyuk sarkarda-yu jahongirlari ma'naviyatga, axloq-odobga, komil inson tarbiyasiga katta e'tibor berganlar.

Markaziy Osiyo xalqlarining buyuk bobokalonlari boy pedagogik meros qoldirganlar.

XIX asr oxiri- XX asr boshlarida chor Rossiyasining mustamlakasi, chekka o'lka hisoblangan Turkistonda ma'rifat-parvarlar harakati vujudga keldi. Ularni jadidlar (yangilik tarafdorlari) deb atadilar. Bu harakatning yirik namoyandalari: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Saidahmad Siddiqiy, Saidrasul Aziziy, Abduqodir Shakuriy, Sadridin Ayniy, Fitrat, Abdulla Avloniy va boshqalar edilar. Ular musulmon maktablarini isloh qilib, yangi usulda maktablar ochib, davr talabiga javob bera oladigan darsliklar yozdilar. Saidrasul Aziziyning "Ustodi avval", Mahmudxo'ja Behbudiyning "Kitob ul aftol" («Bolalar uchun kitob»), "Qisqacha umumiy jo'g'rofiya"; Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni", "Turkiy guliston yohud ahloq" kabi darsliklari xalq ommasida shuhrat topdi va o'sha davrdagi Turkiston maktablarida keng foydalanildi. Ayniqsa, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yohud axloq" asari XX asr boshlarida yoshlarga axloqiy tarbiya berishda muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qildi.

Ma'naviy jihatdan rivojlangan, yetuk fuqarolargina buyuk davlat qura oladi. Ma'naviyatning asosini esa axloq tashkil qiladi. Hozirgi yoshlarga, maktab o'quvchilariga axloqiy tarbiya berish o'qituvchilarga, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga katta mas'uliyat yuklaydi. Demak, yoshlarga axloqiy tarbiya berish o'qituvchilarimiz oldidagi dolzarb vazifalaridan biridir.

Bu vazifalarni amalga oshirishda Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'lining hayoti, ma'rifatparvarlik faoliyati, darslik kitoblari muhim vosita bo'la oladi.

XIX asr oxiri-XX asr boshlarida dastlab Qrimning jahonga mashhur bo'lgan Boqchasaroy shahrida keyinroq, esa Qozon, Kavkaz va Turkistonda vujudga kelgan va rivojlanib, takomillashib borgan yangi usul maktablari o'zidan avvalgi o'quv-o'qituv ishlaridan ancha farqli, ancha ijobiy bo'lib,

Markaziy Osiyo, chunonchi o'zbek, Kavkaz, Qrim, shuningdek, Rossiyaning janubi-sharqiy o'lkalaridagi chechen va ingush, tatar, boshqird, qalmiq, chuvash, yoqud kabi musulmon xalqlari pedagogikasi tarixida o'ziga xos o'ringa ega. Bu xalqlar pedagogika tarixini o'rganishda yangi usul maktabi tarafdorlarining ma'rifatparvarlik faoliyati va ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarini chetlab o'tish mumkin emas. Bu harakatning tarafdorlari Turkistonda ham anchagina bor bo'lib, uning yirik namoyandalari: Mahmudxo'ja Behbudiy (1878-1919), Fayzullo Xo'jaev (1896-1937), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdurauf Fitrat (1884-1939), Isoqxon Ibrat (1862-1937), Saidrasul Aziziy (1866-1933), Abdulla Avloniy (1878-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Saidahmad Siddiqiy (1864-1927), Sadriddin Ayniy (1878-1954), Abduqodir Shaquriy (1875-1943), Ismatulla Rahmatullaev (1883-1962) kabi ma'rifatparvarlar edi. Bu ma'rifatparvarlar faqat yangi usuldagi maktablar ochganlar deyish noo'rin bo'lur edi. Ze'ro, ular o'lka ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida faol ishtirok qilib, ma'rifatparvarlik sohasida asosan quyidagi ishlarni amalga oshirganlar:

- Turkistonda yangi usul maktablarini ochilishi bevosita ularning faoliyati bilan bog'liq;
- yangi usul maktabi tarafdorlari o'sha davr talabiga javob bera oladigan darslik kitoblarini yozganlar, nashr qildirganlar;
- bir qator ma'rifatparvarlar o'z hisoblaridan bosmaxonalar tashkil qildilar;
- Turkiston xalqlarining siyosiy ongini oshirishga, o'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etishga undash uchun bir qator gazeta va jurnallar tashkil qilganlar;
- yangi usul maktabi tarafdorlari Turkistondagi maktab-maorif ishlarini takomillashtirish va rivojlantirish uchun ko'plab "xayriya jamiyat"larini tashkil qilganlar. Bu jamiyatlar orqali beva-bechoralarga, kambag'al oilalarga va ularning bolalariga moddiy hamda ma'naviy yordam berib turganlar;
- Turkistondagi bir qator shaharlardan o'quvchilarni tanlab olib o'sha davrda dunyoning rivojlangan Germaniya va Turkiya davlatlariga ta'lim olishga yuborganlar. Bu davlatlarga o'qishga borgan toliblarni moddiy ta'minlash uchun jamg'armalar tashkil qilinib bir qator qulayliklar yaratib berganlar;
- yangi usul maktabi tarafdorlari o'lkada keng ko'lamda madaniy-oqartuv ishlarini olib borganlar;
- kutubxonalar, kitob magazinlarini ochganlar;
- Markaziy Osiyo davlatlari tarixida teatr truppalarni tashkil qilish, bu truppalari uchun sahna asarlarini yozish va aktyorlar, rejessyorlarni tayyorlash bevosita yangi usul maktabi tarafdorlarining nomi bilan bog'liq.

Markaziy Osiyo pedagogikasi tarixida yangi usul maktabi tarafdorlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ma'rifat darg'alari o'z qarashlarining badiiy-adabiy, tarixiy va pedagogik asarlarida aks ettirganlar. Ma'rifatparvarlarning pedagogik, ayniqsa, axloqiy tarbiyaga doir merosini o'rganishda ularning boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallab yozilgan axloqiy-ta'limiy darsliklari muhim o'rin egallaydi. Asrimiz boshlarida yaratilgan darsliklardan Maxmudxo'ja Behbudiyning "Kitobat-ul atfol" ("Bolalar maktubi"), Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval", "Adibi soniy", Sadriddin Ayniyning "Taxsib us-sibiyon", Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Qiroat", "Engil adabiyot", "O'qish kitobi", Muhammadjon ibn Rahimjonning "Odobli bola", Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni", "Adabiyot yoxud milliy she'rlar", Isoqxon Ibratning "Jome'ul hutut", Saidrasul Aziziyning "Ustodi avval", Saidahmad Siddiqiyning "Aynul adab" ("Odob ko'zi"), "Ganjinomai hikmat" ("Hikmat xazinasi"), Abduqodir Shaquriyning "Rahnomai savod" ("Savod chiqarish rahbari"), "Jome'ul hikoyat" ("Hikoyatlar to'plami"), Ismatulla Rahmatullaevning "Alifbe ta'limi", Nizomiddin bin Mullo Husaynning "Ilmi axloq" kabi darsliklari Turkistondagi yangi usul maktablarida keng ko'lamda foydalanilgan. Bu darsliklarni nafaqat kichik yoshdagi o'quvchilar balki ularning opa-akalari va hattoki, ota-onalari ham sevib mutolaa qilganlar. Bu darsliklardan ma'naviy-ruhiy ozuqa olganlar. Bizningcha, yangi usul maktabi tarafdorlarining pedagogik asarlarini bunchalik shuhrat topishi va mashhur bo'lishiga quyidagilar asosiy sabab bo'lgan:

- yangi usul maktabi tarafdorlari tomonidan yozilgan darsliklarda islom dini, islom falsafasining asosini tashkil qiluvchi Qur'oni Karim va Muhammad payg'ambarning hayot faoliyati hamda diniy, ahloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga oluvchi hadis shariflardan mohirona foydalanib va ularga asoslanib

yoʻzilganligi, darsliklarda Qur'oni Karim sur'alaridan, Hadisi Sharifdan namunalar olinganligi uchun bu darsliklar keng xalq ommasiga ma'lum va mashhur bo'lgan;

- Sharq, chunonchi, turkiy xalqlarning boy pedagogik merosi: ertak, maqol, topishmoq va didaktik hikoyalardan unumli foydalanilganligi va darsliklarda namunalar berilganligi xalqqa manzur bo'lgan. Bu darsliklar qimmatini oshirgan;

- turkiy, xususan, o'zbek xalqining bir necha asrlarga borib taqaluvchi urf-odatlar, qadriyatlari va an'analari, o'ziga xos xususiyatlarga asoslanib yoʻzilganligi, bu darsliklarning o'qimishlilikini oshirgan, keng-keng kitobxonlar ommasining ma'naviy-ruhiy holatiga mos kelgan;

- jahon xalqlari pedagogikasining o'lmas asarlaridan qilingan tarjimalarni darsliklarda foydalanilishi muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: «Маънавият», 2002, -400 б.
- 2.Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Т.: «Маънавият», 2004, -464 б.
- 3.Намроёев Ш. Е. Boshlang'ich sinflarda jadidlar merosidan foydalanish. Monografiya. Qarshi: "Fan va ta'lim", 2021, -216 b.
4. Хамроев Ш.Э., Каримов Б. П., Мухаммадиев Ш. М. "Жадидларнинг дарсликларидаги бадиий матнлар асосида бошланғич синф ўқувчиларини ахлоқий тарбиялаш" Монография. Қарши: "Фан ва таълим", 2021, -186 б.

MAQOLLAR VA ULARNING UMUMINSONIY XUSUSIYATLARI

Hazratqulova Zarina,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Ma'suma Mo'minova

Annotatsiya. Maqollar xalq og'zaki ijodining katta ahamiyat kasb etadigan janrlaridan biri bo'lib, bugungi kunda maqollarni qiyosiy tilshunoslikda chuqur o'rganish orqali tilshunoslikning yangi qirralari ochib berilyapti. Maqolada mavzuning yoritilgan eng muhim dolzarb jihatlaridan biri shundaki, bir tomonda xorijiy tillarga qiziqishning o'sishi bo'lsa, ikkinchi tomondan ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarning lingvokulturologik va semantik xususiyatlarini har ikkala tilda qiyosiy o'rganish va ularni o'xshash va farqli tomonlarini umumlashtirishdir. Ayniqsa, o'zbek va ingliz maqollarini qiyosiy o'rganish asnosida har ikkala xalqning madaniy va milliy odatlarini tilga qay daraja aks etganini ifodalab, xalqlarning mentalitetidagi o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini isbotlash muhimligi aks etadi.

Abstract. Proverbs are one of the most important genres of folk art, and today new aspects of linguistics are revealed through the in-depth study of proverbs in comparative linguistics. One of the most important topical aspects of the topic covered in the article is that, on the one hand, there is an increase in interest in foreign languages, and on the other hand, there is a comparative study of the linguistic and cultural and semantic features of English and Uzbek proverbs in both languages and their similarities and differences. is a generalization. Especially, during the comparative study of Uzbek and English proverbs, the importance of proving the similarities and differences in the mentality of the peoples, expressing the degree to which the cultural and national customs of both nations are reflected in the language, is reflected.

Kalit so'zlar: maqol, paremiya, lingvodidaktik asos, qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologik, semantik, paremiologiya.

Key words: proverb, paremia, linguodidactic basis, comparative linguistics, linguocultural, semantic, paremiology.

Bugun O'zbekiston Respublikasi barcha rivojlangan davlatlar tan olgan va dunyo hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lgan mustaqil davlatlardan biridir. Respublikamizda bo'layotgan jamiyatning barcha sohasidagi yangiliklar O'zbekistonimizning yanada gullab yashnashiga olib bormoqda.

Yurtimizda ayniqsa, ta'lim jarayoniga katta e'tibor berilayotgani yoshlar ta'lim-tarbiyasiga o'zining ijobiy hissasini qo'shmoqda. Ayni vaqtda, O'zbekistonda chet tillariga, ayniqsa, ingliz tiliga, bo'lgan qiziqish va talabning ortib borishi natijasida ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish bo'yicha yangi qaror va farmonlarning ijrosi davlatimiz miqyosida olib borilmoqda. Qiyosiy tilshunoslik chet tili o'qitishning lingvodidaktik asosini tashkil etadi. Shu sababdan, yurtimizda xorijiy tillarni ona tili bilan qiyoslab o'rganish va ularni tahlil qilish tilshunoslik uchun muhim masalalardan biridir. Hozirgi zamon tilshunosligida, shu jumladan, qiyosiy tilshunoslikda va folklorshunoslikda maqollarni chuqurroq o'rganish bugungi kun qiyosiy tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uning muhim xususiyati shundaki, u fanlararo xarakterga ega bo'lib, ilm-fanning har bir sohasida tadqiq etilmoqda. Natijada paremiologiya, ya'ni maqollarni o'rganish tilshunoslikda alohida soha sifatida paydo bo'ldi. Maqollar xalq og'zaki ijodining katta ahamiyat kasb etadigan janrlaridan biri bo'lib, bugungi kunda maqollarni qiyosiy tilshunoslikda chuqur o'rganish orqali tilshunoslikning yangi qirralari ochib berilyapti. Mavzuning eng muhim dolzarb jihatlaridan biri shundaki, bir tomonda xorijiy tillarga qiziqishning o'sishi bo'lsa, ikkinchi tomondan ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarning lingvokulturologik va semantik xususiyatlarini har ikkala tilda qiyosiy o'rganish va ularni o'xshash va farqli tomonlarini umumlashtirishdir.

Ayniqsa, o'zbek va ingliz maqollarini qiyosiy o'rganish asnosida har ikkala xalqning madaniy va milliy odatlarini tilga qay daraja aks etganini ifodalab, xalqlarning mentalitetidagi o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini isbotlab beradi. Mazkur masalani o'rganish uchun ingliz va o'zbek xalqining milliy madaniyatini ifodalovchi maqollarni qiyoslash, milliy mentalitet va uni ifodalovchi xususiyatlarini tahlil etish lozim. Millatni o'zligini ko'rsatuvchi milliy qadriyatlarni, xalqning madaniyatini ifodalovchi omillardan biri bu xalq og'zaki ijodidir. Xalq og'zaki ijodining eng muhim janrlaridan biri bo'lmish maqollar tilshunoslik va folklorshunoslikda o'rganilayotgan eng muhim mavzulardan biridir. Folklorning eng muhim janrlaridan biri bo'lgan maqollarni, umuman, xalq ijodiyotini o'rganish, tadqiq qilish, bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos hodisasi sifatida yuzaga kelgan xalq maqollari folklorning ixcham shakl, ammo teran mazmunga ega bo'lgan bir janridir. Har biri tilimiz ko'rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish eta oladigan bunday badiiyat qatralari xalqimizning ko'p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, o'zi va o'zligi to'la namoyon bo'lganidir.[1;3] Shu sababli maqollar g'oyatda keng tarqalgan bo'lib, asrlar davomida jonli so'zlashuv va o'zaro nutqiy munosabatlarda foydalanibgina qolmay balki badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotlarda ham doimiy ravishda qo'llanilib kelingan va bugungi kunda ham juda faoldir. Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi. Ular insonlarning turli sohalaridagi faoliyatlari jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o'tgan turmush tajribalarining hosilasi, barqaror va o'zgarmas, to'g'ri va haqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelganligini ko'rsatadi.

Xalq paremik ijodiyoti o'ziga xos qonuniyatlar va rivojlanish tamoyillariga ega. Uning bu xususiyatlarini folklorshunoslikning paremiologiya sohasi o'rganadi.

Maqollar ustida izlanishlar olib borar ekanmiz, shu o'rinda paremiologiya sohasiga murojaat qilishimiz shart. **Paremia** grekcha so'z bo'lib, **hikmat, naql, hikmatomuz obrazli ibora** ma'nolarini anglatadi. Xalq parameki ijodiyoti namunalarini to'plash va yozib olish hamda kitobat qilish bilan esa **paremiografiya** shug'ullanadi. Folklorida maqol janri hikmatga yo'g'rilganligi, g'oyat ixcham, lo'nda va obrazli ifodalanishi bilan xalq paremik ijodining bir qismini tashkil etadi. Biroq maqol janri bugungi kungacha alohida adabiy tur sifatida e'tirof etilmay, goh xalq nasri, goh xalq poeziyasi tarkibida mavhum holda kichik tur tarzida ko'rib kelinmoqda. Maqol xalqning ko'p asrlar mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to'plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham, chuqur mazmunga ega bo'lgan og'zaki ijod janrlaridan biridir. Maqol atamasi **arabcha – qavlun –**

gapirmoq, aytmoq soʻzidan olingan boʻlib, aytilib yuriladigan ifoda va iboralarga nisbatan qoʻllaniladi. Barcha tomonidan deyarli bir xilda aytilib, bir xilda tushuniladigan ibora, ifodalar, asosan, maqol janrini tashkil qiladi. [2;91]

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek xalq maqollari koʻpincha **maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli soʻz, tanbeh, mashoyixlar soʻzi, donolar yoki donishmandlar soʻzi, oqinlar soʻzi va otalar soʻzi** atamaları bilan el orasida mashhur. Koʻpincha ilmiy taomilda maqol atamasi isteʼmoldadir. Maqollar oʻz tabiatiga koʻra xalqaro janr hisoblanadi. Dunyoda oʻz maqollariga ega boʻlmagan xalqning oʻzi yoʻq. Chunki har bir xalq hayotiy tajribalarini maqollar shaklida avlodlarga qoldiradi. Shuning uchun ham turli xalqlar ogʻzaki ijodida mazmun va shakl jihatidan bir-biriga yaqin hamda hamohang maqollar koʻp uchraydi. Chunki har bir xalq hayoti va tarixida juda koʻp oʻxshashliklar, umumiyliklar mavjud. [2;91]

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Абдуллаев Х.Д. Халқ мақолларининг “Қутадғу билиг” поэтикасидаги ўрни ва бадиий эстетик функциялари: Филол. фан. номзоди ...дис. Т., 2005. – 152 б.
2. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodi. -T.: Oʻqituvchi, 1990. - 303b.
3. Newings M. Advanced Grammar in Use. –Cambridge: Cambr. Univ. Press, 2002. – 252 p.
4. Safarov O. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi T.: 2000. – 156 b.

ЭПИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПСИХОЛОГИИ ВОИНОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(на примере творчества эриха марии ремарка и узбекской литературы)

Аманова Ю.Х.

преподаватель Термезский государственный университет

Аннотация. В статье рассматривается эпическая интерпретация психологии воинов в художественной литературе (на примере творчества Эриха Марии Ремарка и узбекской литературы). Концепт «враг в романах времен эмиграции распространяется исключительно на персонажей, связанных с нацистской Германией.

Abstract. The article deals with the epic interpretation of the psychology of warriors in fiction (on the example of the work of Erich Maria Remarque and Uzbek literature). The concept of "enemy" in the novels of the emigration period applies exclusively to characters associated with Nazi Germany.

Ключевые слова: Реплика, пример, эмиграция, соединение, битва, метод, путь.

Key words: Remark, example, emigration, connection, battle, method, way.

Имя Ремарка -писателя-гуманиста, антифашиста, одного из наиболее характерных представителей «потерянного поколения» 1920-30-х годов, знакомо читателям во всем мире, а его книги о судьбе военного и послевоенного поколения издавались миллионными тиражами. С конца 1920-х годов до настоящего времени не иссякает интерес к творчеству писателя и в нашей стране, причем в самой широкой читательской аудитории, а в некоторые исторические периоды (например, в конце 1950-х и в начале 1960-х годов) Ремарк становился наряду с Э. Хемингуэем и Р. Олдингтоном самым популярным зарубежным автором. При этом изучение и осмысление наследия Ремарка значительно отстает от уровня его популярности. В зарубежном и отечественном “ремарковедении” преобладают работы популяризаторского и биографического характера. Они рассматривают романы Ремарка как явление общего духовного кризиса европейской интеллигенции XX века и ее экзистенциальных настроений. В исследованиях справедливо доминирует антифашистская позиция писателя. Интересующая нас проблема мировоззренческой эволюции Ремарка, его несомненное и весьма значительное воздействие на отечественный литературный процесс до сих пор практически не рассматривались.

Согласно предложенному нами пониманию концепта «враг» доказывается, что оба принципиальных для творчества Ремарка значения -«военный противник и идейный враг» - возникают уже в первом романе «На Западном фронте без перемен». Осмысление концепта и формирование его ассоциативного поля происходит под влиянием хронотопа войны и

связанных с ним фреймов сражения, убийства, прямого контакта с врагом. Значение «военный противник» находится в ядре концепта, но с течением времени и развитием сюжета постепенно происходит его вытеснение значением «идейный враг». Противник по другую сторону фронта теряет свою первоначальную резко негативную окраску и переходит в категорию такой же жертвы войны, как и сами герои Ремарка. Идеальный враг, наоборот, приобретает все большее значение, а именно как тот, кто развязывает, поддерживает войну и посылает на смерть миллионы простых людей. Подобным образом проблема поставлена и в сборнике ранних рассказов «feind» (Враг). В романах 1930-х годов «Возвращение», «Три товарища», вкуче с первой книгой составляющих своего рода трилогию о «потерянном поколении», тема войны отходит на второй план, однако концепт «враг» не теряет актуальности и продолжает углубляться. Намечившееся в первом произведении изменение составляющих ядра концепта «враг» продолжается.

На это указывает и персонификация значения «идейный враг» в образах первых нацистов. Ремарк одним из первых почувствовал в патриотической риторике и националистических призывах реваншистскую политику Гитлера и опасность новой войны. При этом отношение к прежнему врагу (значение «военный противник») становится более нейтральным. Герои писателя обвиняют идеологов и государство в развязывании войны, уничтожившей целое поколение молодежи в разных странах мира. Постоянно встречаются лексемы отрицательного характера. Например, в романе «Возвращение» Э. Биркхольц называет своего дядю Вилли, националиста, «Вйгоhocken» («тыловым жеребчиком» или же «канцелярской крысой»). В отношении же военного противника, тех же американцев или французов, все чаще употребляется нейтральная лексика или лексика с положительной коннотацией (камад, французы, Томми и др.).

Подобный перенос центра тяжести на значение «идейный враг» имеет и личные, биографические основания. Рано столкнувшись с фашизмом, а затем эмигрировав из Германии, писатель переживал время тяжелых разочарований, крах послевоенных иллюзий и духовный кризис (так как многие из его соотечественников поддерживали гитлеровскую клику). В дальнейшем это нашло отражение в романах «Искра жизнью», «Время жить и время умирать» и др. В эмигрантских романах реализующий концепт «враг» фрейм борьбы, сражения, битвы сменяется фреймом бегства-преследования. Герои пытаются скрыться от наступающего на Европу нацизма. Ассоциативное поле концепта представлено в большей степени на уровне системы персонажей (как правило, представителей нацистского общества Германии) и на лексическом уровне. Нацисты в полной мере персонифицируют значение «идейный враг». Значение же «военный противник» представлено в некоторых случаях бывшими противниками главных героев Ремарка в первой мировой войне: русские эмигранты, французы, англичане и др. Ремарк ставит этих людей, которые сражались друг против друга, в новую послевоенную ситуацию, делая их нередко друзьями или товарищами по несчастью. Их объединяет общая горькая эмигрантская судьба и общая ненависть к тоталитаризму на родине. Ремарк не делает большого различия между режимом Гитлера и тоталитарным обществом Сталина. «Свою» у писателя ассоциируются уже не столько с соотечественниками, сколько с такими же эмигрантами, как они сами, а под «чужими» понимаются немцы, которые связаны с нацистской идеологией. Особое положение в интересующем нас контексте занимает роман «Время жить и время умирать». Его герой -солдат вермахта Гребер -погибает от рук тех, кому он в глубине души сочувствует. Этот эпизод трактуется критиками как своего рода жертвоприношение, как искупление Гребером общей, коллективной вины Германии и как некий очистительный трагический катарсис. На наш взгляд, у этого романа иной смысл. Гибель Гребера является иллюстрацией трагической судьбы ремарковского «абстрактного гуманиста» при столкновении двух одинаково беспощадных идеологий, двух не признающих жалости тоталитарных систем. При всей исторической правоте СССР как обороняющейся стороны Ремарк находил и в русских персонажах неприемлемый для своей политической позиции фанатизм и нравственную, идеологическую ограниченность. Гуманистам Ремарка не было места ни в гитлеровской Германии, ни в сталинском Советском Союзе. Даже вынужденное убийство в условиях фронта (в ситуации выбора: убить или быть убитым самому) дается неимоверно тяжело и отягощает

совесть на всю дальнейшую жизнь, даже если это убийство несомненного «Идейного врага» (например, Хааке в «Триумфальной арке»). Исходя из классовой идеологии и морали, из партийных директив {«кто не с нами, тот против нас»}, история страны и недавняя война изображались в черно-белых тонах, в биполярных контрастах. Искусство, полностью подчиненное государству, функционировало как жесткая система, одной из главных задач которой было воспитание читателя и его социокультурная адаптация к жизни в условиях идеологического регламента (тоталитаризма). Вольные мысли и сомнения рассматривались как некий подрыв устоев, который по определению не мог быть свойственен советскому человеку. В таких обстоятельствах память о катастрофических событиях первых лет войны, ставшая глубинной частью народного сознания, долгое время не могла прорваться на поверхность и найти отражение в литературе. Концепт «враг» носил лишь схематичный, стандартный и официальный характер.

Использованные источники:

1. Похаленков О.Е. К вопросу о литературных связях немецкой и русской советской литературы (на примере романов о войне Э.М. Ремарка и В. Некрасова) /1 Вестник Чел11бинского государственного университета. 2010. No 13 (194). Филологич11. Искусствоведение. Вып. 43. С.118-122. (0,3 п.л.)
2. Похаленков О.Е. Проблема «ремаркизма») в творчестве русских писателей-баталистов 1950-1960-х годов /1 Известия Смоленского государственного университета. 2010. No.3(11). С. 74-80. (0,4 п.л.)
3. Похаленков О.Е. Ремарк и советская «лейтенантская» проза 1950-60-х годов // Scripta tament: сборник научных работ студентов и аспирантовфилологов. Смоленск: СмолГУ, 2008. Вып. XV. С. 31-38. (0,5 п.л.)
4. Похаленков О.Е. Литература «потерянного поколения» и советская «окопная проза» 1950-60-х гг. // Язык и межкультурная коммуникация: материалы V Межвузовской научно-практической конференции, 24-25 апреля 2008 г. СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008. С. 315-317. (0,2 п.л.)

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA KREATIV FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH (matematika darsligi misolida)

*Hamrayeva Muhayyo Erkin qizi,
ShDPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrasida o‘qituvchisi,
Tursunova Marjona,
ShDPI Ta‘lim-tarbiya nazaryasi va metodikasi
(Boshlang‘ich ta‘lim) 1-kurs magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarining rivojlanishida yaratilgan yangi darsliklarning ahamiyati va afzalliklari haqida bir qancha fikrlar bildirilgan. Shuningdek, milliy dastur asosida yaratilgan 1-2-3-4 sinflarning matematika kitoblarida berilgan topshiriqlarning o‘quvchilarning kreativ fikrlashlarida, o‘z fikrlarini aniq, ravon, to‘liq bayon etishlarida yuqori ahamiyat kasb etishi haqida bir qancha misollar keltirish orqali isbotlab berilgan.

Kalit so‘zlar: Milliy dastur, intellektual salohiyat, ilg‘or, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, kreativ fikrlash, PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS, xalqaro baholash dasturlari .

Hozirgi kunning talabi barkamol va mustaqil fikrlovchi shaxslarni tarbiyalash bo‘lib, ta‘lim-tarbiya jarayonida bilim berishni takomillashtirish, o‘quvchilar bilan ishlashning yangi yo‘nalishlarini ishlab chiqish va noan‘anaviylikka intilishni taqozo etadi. Shunga ko‘ra kichik yoshdagi o‘quvchilarni fikrlash, izlanish va aniq maqsad sari intilib ongli ravishda bilim olish va dunyoqarashini kengaytirish uchun ta‘lim-tarbiya berishda metodlarning xilma-xil bo‘lishini talab etadi.

Bugungi jadal rivojlanib borayotgan hayotimizda o‘quvchilar turli o‘zaro munosabatlardagi va jamiyatdagi muammolarni yechishda kreativ fikrlashdan foydalanadilar. Ko‘plab talabalarning ta‘lim olishga nisbatan qiziqishi pasaymoqda. Buning natijasida o‘qituvchilar ham avvalgidek zavqu shavq bilan kasbiy faoliyatni tashkil etishni o‘ylashmayapti. Ta‘lim tizimini boshqaruvchi organlar ta‘lim

olishga nisbatan xohish-istagi bo'lmagan talabalar, bu kabi ta'lim oluvchilarni o'qitishni istamayotgan o'qituvchilar faoliyatini o'zgartirish borasida yangidan-yangi choratadbirlar belgilansa-da, ahvol o'zgarishsiz qolmoqda. Buning sababi nimada? Balki darslarning avvaldan o'ylab, rejalashtirilib qo'yilishi talabalar uchun qiziq bo'lmayotgandir, balki ta'lim mazmunining muayyan qolipga

solinganligi talabalar uchun hech qanday stimuly bermayotgandir, rag'bat bildirmayotgandir. O'quv mashg'ulotlarining avvaldan rejalashtirilishidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish varivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularni yutuqlarga erishishga rag'batlantirishda

asosiy omil bo'la olar. O'quv mashg'ulotlarida yetishmayotgan omil – kreativlik sanaladi. Mazkur masala bugungi kun ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biri ekanligi va bu bo'yicha yangi darslik va o'quv adabiyotlarini yaratishga mamlakatimiz rahbari ham alohida urg'u berib, quyidagi fikrlarni bildirilib o'tganlar: –Ta'lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida, avvalo, o'quv dasturlari, o'qituvchi va domlalar uchun metodik qo'llanmalarni ilg'or xalqaro dasturlarga moslashtirish lozim. Bolalarning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ularga sermazmun va tushunarli darsliklar yaratish zarur.

Ta'lim beruvchilar kreativ fikrlashni ajrata olishlari, bunday fikrlashga mos shartsharoitlarni bilishlari va o'zlari ham o'quvchilarga fikrlashda ko'proq ijodiy yondashishga yordam bera olishni bilishlari kerak. Kreativ fikrlash qay tariqa vujudga kelishi borasidagi puxtarok tasavvur, o'z navbatida, o'qituvchilarga ta'lim jarayonida o'quvchilarda ijodiy g'oyalar – inkubatsiyal bo'lishi uchun muayyan vaqt talab etishini anglashga yordam beradi.

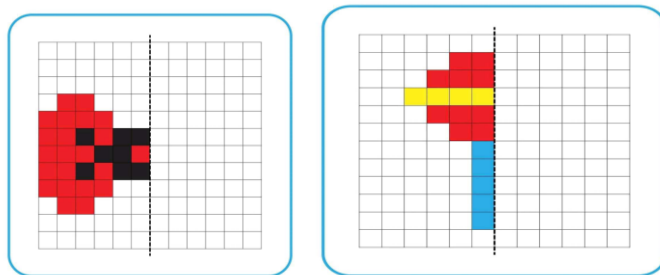
Kreativ fikrlash nima?

PISA butun dunyodagi 15 yoshli o'quvchilar uchun tegishli kreativ fikrlash tavsifidan foydalanadi. Kreativ fikrlashning ushbu tavsifi Kreativ fikrlash strategik konsultativ guruhi tomonidan taklif etilgan ta'rifga mosdir (IHRT, 2017 [3]).

Ushbu tavsif o'quvchilarning turfa kontekst va ta'lim darajasida g'oya berish amaliyotida samarali qatnashishni o'rganishlari kerakligiga, g'oyaning o'ziga xosligi va mu nosibligini baholagan holda uning ustida mulohaza yuritishga va toki maromiga yetkazmaguncha g'oyani takomillashtirishga urg'u beradi. Bu tavsif ishlab chiqilayotganda, shuningdek, turli sohadagi mutaxassislar maslahati va

kreativlik borasidagi keng adabiyot tahlilining natijalari ham inobatga olingan. Kreativ fikrlash endigina shakllanayotgan talqin bo'lib turgan bir paytda ancha keng, ammo ich-ichidan bog'liq kreativlik tuzilmasi kuchli tadqiqotchilik an'anasiga ega bo'ladi. Plucker, Beghetto va Dow (2004 [5]) ushbu konsepsiyaning ko'p qirraligi va ijtimoiy mohiyatini hisobga olgan holda taklif etgan ta'rifga ko'ra, kreativlik – layoqat, jarayon va strategik konsultativ guruh ijodiy fikrlashni «...yangi g'oyalarni ishlab chiqish jarayoni. U muayyan bilim, ko'nikma va yondashuvni talab etadi. Uning ichiga mavzular, nazariya, sohalar va uslublararo bog'lanishlarni qurish kiradi», deb ta'riflagan. muhit o'rtasidagi o'zaro munosabat bo'lib, u orqali shaxs yoki guruh ushbu ijtimoiy kontekst uchun ham yangi, ham foydali bo'lgan salmoqli mahsulotni yaratishidir.

Hozirgi yangi tahrirdagi Finlandiya ta'lim tizimida yaratilgan darsliklarimizga bir nigohimizni qaratadigan bo'lsak, qiziqarli va mantiqiy topshiriqlarning ko'pligi o'quvchi va o'qituvchining ko'proq fikrlashga undaydi. Masalan, 1-3-sinf o'quvchilariga matematika fanidan quyidagi misollar orqali topshiriqlarni berilganligini ko'rishimiz mumkin.

3-sinf matematika darsligiga quyidagi topshiriqlar berilgan:

Eski tahrirdagi kitoblarmizda hisoblash yo'llari, masala yechish usullari berilgan. Yangi chiqarilgan kitoblar bola yoshiga mos, uni fikrlashga undaydi. Kitobning daftarchasi esa o'quvchilarga uy ishi qilib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
3. Samiyeva Sh. X. Kreativ fikrlash. Buxoro: 2022.

GEOGRAFIYA DARSLARINI O'QITISHNING TEXNIK VOSITALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

*Davlatova Dilshoda Jo'raqul qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi
e-mail-davlatovadilshoda196@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada geografiya darslarida texnik vositalardan foydalanishning ahamiyati, ularga qo'yilgan talablar, Texnik vositalar bilan ishlashga oid tavsiyalar, ular yordamida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash, o'quvchilarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirish yo'llari yoritilgan.

Abstract. The article covers the importance of using technical means in geography lessons, the requirements imposed on them, recommendations for working with technical means, with the help of which the ways of assessing the knowledge, skills and qualifications of students, developing practical competencies of students.

Kalit soʻzlar: kartografik texnologiyalar, xarita, globus, masshtab, bilim, koʻnikma, malaka, amaliy ish.

Key words: cartographic technologies, map, globe, scale, knowledge, skills, qualifications, practical work.

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan maktab geografiyasining oldiga qoʻyiladigan talablar ham ortib boradi. Mazkur talablarni bajarish uchun oʻqitish shakllari va metodlarini takomillashtirish lozim boʻladi. Bu esa oʻquvchilar bilish faoliyatini jadallashtiradi, ularni fikrlashga va ilmiy mushohada qilishga undaydi hamda oʻrganayotgan geografik voqea va hodisalar bilan hayot oʻrtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Yangi oʻquv vositalarini qoʻllash oʻquvchilarni dunyoqarashini shakllantirishga, shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Oʻqitishning texnik vositalari oʻqituvchi yordamida qoʻyilgan maqsadga erishishga, oʻtkazilayotgan mashgʻulotlarni samaradorligini keskin oshirishga imkon beradi. Texnik vositalarni qoʻllashni quyidagi afzalliklari mavjud:

- qiziqarliligi, oʻquvchilar birinchidan texnika vositalarini oʻziga qiziqsa, ikkinchi tomondan uni ishlatishga va unda koʻrsatilgan maʼlumotlarga qiziqishadi;

- voqealarni tez rivojlanishi va aniq koʻrsatilishi oʻquv materiallarini tez oʻzlashtirishga yordam beradi. Masalan, tabiiy geografik jarayonlarni sodir boʻlishi, tekislik va togʻ relefining turlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari, tropik oʻrmonlarning sharoiti, ishlab chiqarish jarayoni va h.k;

- texnik vositalar orqali murakkab oʻquv materialini oson tushuntirish mumkin. Masalan, havo massalarini vujudga kelishi, imkon va antitsiklonlarni shakllanishi, tornado, sunami va boshqa tabiiy geografik jarayonlarni hosil boʻlishi va ularning oqibatlarini;

- oʻquvchilar qabul qilishi murakkab boʻlgan geografik obyektlarni texnik vositalar orqali osongina bajarish mumkin. Masalan, temir yoʻl paromi, dengizdagi neft qazib oladigan moslamalar va h.k.

Oʻqitishning texnik vositalarini qoʻllashda quyidagi qoidalariga amal qilinishi lozim:

- texnik vositalarda koʻrsatiladigan geografik voqea va hodisalar dars mavzusiga mos boʻlishi lozim;

- texnik vositalarni qoʻllash oldidan uning ishlash tamoyili, mazkur darsda nima koʻrsatilishi haqida oʻqituvchi axborot bermogʻi lozim;

- oʻqitishni texnik vositalari avvaldan ishga tayyorlab qoʻyilishi lozim. Uni dars jarayonida sozlash oʻquv soatini ancha qismini olib qoʻyishi mumkin;

- texnik vositalar orqali maʼlum bir mavzuni oʻrganishda uni alohida qismlarga boʻlish lozim;

- har bir qismda koʻzda tutilgan material tugallangandan soʻng oʻqituvchi izoh berishi, namoyish qilingan geografik voqea va hodisalarni oʻquvchilar qanday qabul qilganini tekshirib koʻrish lozim. Koʻzda tutilgan materiallar namoyish qilib boʻlingandan soʻng oʻqituvchi darsni yakunlashi lozim;

- namoyish etilgan material aniq va ravshan koʻrinishi lozim.

Geografiya darslarida foydalaniladigan oʻqitishning texnik vositalarini quyidagi guruhga boʻlishimiz mumkin:

- oʻqitishni audiovizual vositalari;

- oʻqitishda videotexnika vositalaridan foydalanish;

- oʻqitishda axborot vositalaridan foydalanish.

Oʻqitishni audiovizual vositalariga oʻquv kinosi, teleeshittirishlar, diafilmlar, diopozitivlar, transparantlar kiradi.

Video texnika vositalariga turli xil videomagnitafonlar kiradi. Oʻqitishni axborot vositalariga kompyuterlar, internet imkoniyatlari, masofaviy oʻqitish vositalari kiradi. Oʻqituvchi oʻquv yilini boshida texnika vositalardan foydalanish rejasini tuzmogʻi lozim. Mazkur reja asosida texnika vositalari hafta boshida tayyorlab qoʻyilmogʻi zarur.

Geografiya darslarida epidoskop va kodoskoplardan foydalanish.

Geografiya darslari yaxshi oʻqitish va samarali boʻlishi uchun oʻqituvchi turli manbalardan rasmlar, chizmalar, kartalar, diagrammalar, jadvallar va boshqa koʻrgazmali maʼlumotlarni namoyish etish uchun yigʻadi. Mazkur materiallar epidoskop orqali namoyish qilinadi. Epidoskoplar har qanday manbalardan kesib olingan materiallarni ekranda koʻrsatib beradigan apparatdir. Epidoskop yordamida

o'quvchilardan turli xil topshiriqlarni bajarishni talab qilish va o'quvchilar tomonidan bajarilgan uy vazifalarni namoyish qilish mumkin (chizmalar, diagrammalar, yozuvsiz kartalar, jadvallarni to'ldirish va h.k.) Epidoskop yordamida qisqa vaqt ichida o'quvchilar dars uchun xomaki karta, chizmalar, diagrammalar, rasmlar tayyorlashlari mumkin. Epidoskop yordamida darsni qiziqarli o'tish mumkin.

Televedeniyadan geografiya darslarida foydalanish. Hozirgi davrda kundalik turmushni ham, o'qishni ham televideniyasiz tassavur qilib bo'lmaydi. Ilgaridan televedeniyada har bir fan bo'yicha maxsus darslar o'tkazilar edi. Televedeniyadagi eng qiziqarli "Kino siyohatchilar klubi", "Hayvonot olamida", "Ochevidnoe-naveroyatnoe" va boshqa eshittirishlar muntazam olib borilar edi. XX asrning ikkinchi qismidan boshlab videomagnitofonlarni keng tarqalishi maktablarda ham o'z aksini topdi. Alohida darslarga, hayvonot olamiga, o'simliklarga, aholiga va uning turmush tarziga, turli davlatlar va hududlar tabiatiga bag'ishlangan videokassetalar keng yoyildi. Shu munosabat bilan televedeniyadan foydalanishni mazmuni va shakllari o'zgaradi. Televedeniyadan foydalanishni ikki yo'nalishga bo'lish mumkin: kundalik teleko'rsatuvlardan foydalanish; videokassetalardan foydalanish. Kundalik teleeshittirishlardan foydalanish uchun teledasturlardan kerakli dars mavzusiga mos tushadigan eshittirishlar tanlab olinadi va ular videokassetaga yozib olinadi. Mazkur videokassetaga yozib olingan material kerakli mavzuni o'tishda namoyish qilinadi.

Geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan foydalanish. Umumta'lim maktablarini hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarini axborotlashtirish zamonaviy ta'limning barcha soxalarini eng muhim va dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi vaqtda bilim olishni axborotlashtirish va axborot vositalaridan foydalanishni tashkil etish bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan. Umumta'lim maktablarini axborotlashtirish murakkab masalalardan bo'lib hisoblanadi. Chunki axborot vositalarini takomillashtirish va yangilarini ishlab chiqish bo'yicha muntazam ilmiy-tadqiqot va tajriba - sinov ishlari olib boriladi. Buning natijasida axborot vositlarini yangi modellari vujudga keladi. Shuning uchun o'quv muassasalarini axborotlashtirish uchun doimo axborot vositalarini yangilab turish lozim. Buning uchun esa moddiy mablag'lar zarur. Ta'lim sohasini axborotlashtirish natijasida qator atama va tushunchalar vujudga keladi. Ammo maktablarda kompyuterlarni paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan tushuncha va atamalar bir tekisda va mazmunda emas. Bunda so'z "Kompyuterlashtirish" va "Axborotlashtirish" tushunchalari haqida boradi. Ba'zi hollarda ikkala atamadan u yoki bunisi ishlatiladi. "Kompyuterlashtirish" yoki "Axborotlashtirish" deganda umumta'lim maktablarini, akademik letsiy va kasb-hunar kollejlarini kompyuterlar bilan ta'minlash hamda turli ma'lumotlarni o'zlashtirish va olish tushuniladi. XX asrning 80-yillaridan boshlab har bir maktabda kompyuter xonalari tashkil qilina boshlandi. Kompyuter xonalarida 10 dan ortiq kompyuterlar bo'lgan, ammo ularni sifati ya'ni ko'rsatgichlari past bo'lgan. Ammo olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirish natijasida ta'lim-tarbiya jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Mazkur hol quyidagi holatlarda nomoyon bo'lgan: a) o'qitish va mustaqil o'quv faoliyatini texnologiyasini motivatsiyasi o'zgarmadi; b) o'qituvchi faoliyatini motivatsiyasi o'zgarmadi; v) o'quv jarayonini boshqarish texnologiyasi o'zgarmadi; g) bu yerda gap XX-asrning 80-yillaridagi ommaviy maktablari haqida ketmoqda.

Geografiya fani va geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan keng qo'llanilmoqda. Geografmiya ta'limida axborot texnologiyalardan foydalanishni quyidagi shart-sharoitlarini ta'kidlab o'tish lozim: - geografiya o'qituvchisi axborot texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart; - maktab o'quvchilari kompyuterlardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart; - maktabda kompyuterlar sinfi bo'lishi shart. Geografiya ta'limida axborot texnologiyalarni qo'llash quyidagi soxalarda olib borilmoqda: elektron darsliklardan foydalanish; elektron kartalardan foydalanish; internet imkoniyatlaridan foydalanish; videofilmlardan foydalanish; masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish. Hozirgi davrda juda ko'p darsliklarning elektron versiyalari yaratilmoqda. Shu munosabat bilan o'quvchilar berilgan mavzuni elektron darslikdan topib uni o'qituvchi yordamida yoki mustaqil o'rganishi mumkin. Darsni o'qituvchi boshqarib turish mumkin. Bunda o'qituvchi matnni o'rganishda izoxlar berib boradi. Matndagi chizmalar, rasmlar, kartalar, jadvallar alohida tushuntiriladi. Darsni oxirida o'qituvchi kompyuter orqali o'quvchilarga savollar berishi mumkin. O'quvchilar esa kompyuter orqali javob berishadi. Ularning bergan javoblari o'qituvchi tomonidan baholanadi. Geografiya ta'limida kartalar asosiy o'quv vositasitalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun kartalar bilan mustaqil ish bajarayotganda elektron kartalardan foydalanish mumkin. Elektron kartalar

orqali quyidagi ishlarni bajarishi mumkin: - elektron karta orqali tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tavsiflar tuzish. Masalan, iqlim kartalaridan foydalanib ma'lum bir materik yoki hudud iqlimi tavsifini tuzish yoki bo'lmasa iqtisodiy geografik kartalardan foydalanib ayrim mamlakatlar yoki hududlarga iqtisodiy ta'rif berish va h.k.; - internet imkoniyatlaridan foydalanib geografiyaning turli sohalari bo'yicha yangi-yangi ma'lumotlar olish mumkin. Masalan, kundalik iqlim haqida, mamlakatlar haqida, aholi haqida, xo'jaligi va geosiyosiy sharoit haqida va h.k.; - geografiya ta'limida videofilmlar juda katta ahamiyatga ega. Video filmlardan quyidagi soxalar bo'yicha foydalanish mumkin: a) boshlang'ich tabiiy geografiya kursida; b) materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida; v) O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganishda; g) O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'rganishda; d) jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda; e) fakultativ mashg'ulotlarda; j) geografik to'garaklarda va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vahobov H. va boshqalar. Geografiya ta'limida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar ishlab chiqish. Toshkent, 2007. – 116 b.
2. Vaxobov X., Alimkulov N.R., Sultonova N.B. Geografiya o'qitish metodikasi. – T.: “Nodirabegin” 2021. – 242 b.
3. Shernayev A.U., Abdumurotov O.U., Olimova A.A. Geografiya darslarida xaritalar bilan ishlash tizimi // Pedagogik Mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 4-son. – Buxoro, 2020. – B.195-198. T A D Q I Q O T L A R jahon ilmiy – metodik jurnali <http://tadqiqotlar.uz/> 21 14-son_5-to'plam_May-2023
4. Abdumurotov, O. U. Tabiiy geografiya kurslari amaliy mashg'ulotlarida xarita bilan ishlash metodikasini takomillashtirish. “Pedagogika” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2020. 2-son.
5. Abdumurotov, O. U. (2022). Improving the Methodology of Working with a Map in the Process of Organizing Independent Education in Geography Courses. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 1725-1729.

IBORALARNING SEMANTIK VA GRAMMATIK TABIATI

Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
G'afforov Abror,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik iboralar, ularning grammatik xususiyatlari yoritilgan. Maqolada iboralarning bir so'zga teng bo'lib, bir ma'noni anglatishiga oid qarashlar aks ettirilgan.

Abstract. This article describes phraseological expressions and their grammatical features. The article reflects views on the fact that phrases are equal to one word and mean the same thing.

Kalit so'zlar: ibora, tasvir, leksik ma'no, tushuncha, grammatik tabiat, semantik ma'no.

Key words: phrase, image, lexical meaning, concept, grammatical nature, semantic meaning.

Tilda ham shakl va ma'no bor. Tilda shakl deb odatda tilning materiyasi – tovush – ko'zda tutiladi. Buni tilning ifoda plani deb yuritiladi. Tovush yozuvda harf bilan ko'rsatiladi. Shu asosda talaffuz shakli va yozuv shakli farq qilinadi, bulardan tom ma'nodagi shakl –birinchisi.

Yolg'iz shaklning o'zi hali til birligi emas. Til birligi bo'lish uchun ma'lum shaklga ma'lum bir ma'no birkirilgan bo'lishi lozim. Bunday ma'no til birligining mazmun plani deb yuritiladi. Bunday ma'noni biror shakl nutqning o'zida (nutq bosqichida) kashf etmaydi, balki biror shaklga bunday ma'no tilda (til bosqichida) birkirilgan bo'ladi, nutq shuni qalqitib beradi.

Ma'lum shaklga ma'lum bir ma'noning birkirilishi affikslarga ham xos. Masalan, boradi so'zi tarkibidagi -di affiksiga «III shaxs» ma'nosi, -a affiksiga «hozirgi-kelasi zamon» ma'nosi birkirilgan. Bunday affikslarning ma'nosiga grammatik ma'no deyiladi. Shu so'z tarkibidagi bor- qismidan esa tamoman boshqa tip ma'no anglashiladi. Bu qism «makondaga nuqtadan uzoqdagi nuqtaga harakat-

lanib yo‘nalish» ma‘nosini anglatadi. Biror predmetni, harakat-holatni yoki shularga mansub belgi-xususiyatlarni nomlovchi bunday ma‘noga leksik ma‘no deyiladi. Leksik ma‘noni anglatuvchi birlikka leksema deyiladi. Grammatik ma‘noni ifodalovchi birlikka morfema deyiladi. So‘z ayni vaqtda ham leksik, ham grammatik ma‘noga ega bo‘ladi, demak, u odatda leksema bilan morfemadan tuziladi.

Iboralar ham ifoda mazmuniga va mazmun ifodasiga ega. Sodda morfemada uning ifoda mazmuni deb tovush tuzumi ko‘rsatilsa, murakkab (qo‘shma) morfemada uni tashkil toptirgan morfemalar ko‘zda tutiladi (-chilik ←-ch+-lik kabi). Shuningdek, tub leksema uning ifoda plani deb tovush tuzumiga aytilsa, yasama leksema uning tarkibidagi leksema va morfemalar ko‘zda tutiladi: talabchanlik→(talab+chan+)+lik kabi. Ko‘rinadiki, tub til birliklarida (morfemalarda, leksemalarda) ifoda mazmuni deb tilning material birliklari - tovush — olinadi; tarkibli (murakkab, yasama) til birliklarida esa ular tarkibidagi til birliklari ko‘zda tutiladi.

Ibora yirik til birligi bo‘lib, kamida ikkita mustaqil so‘zdan (leksemadan) tarkib topadi. Shunga ko‘ra iboraning ifoda mazmuni deb so‘zlar (leksemalar), shular tarkibidagi til birliklari ko‘zda tutiladi.

Tarkibli morfemaning, leksemaning ma‘nosi odatda uni tashkil qiluvchi til birliklariga xos ma‘nolarning yig‘indisi sifatida gavdalanadi, qismlar ma‘nosi asosida butunning ma‘nosi tushuniladi,

Ibora ham tarkibli til birligi, lekin uning ma‘nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma‘nolarning oddiy yig‘indisiga teng bo‘lmaydi. Iboraga xos ma‘no tarkibidagi leksemalarning ma‘nosiga nisbatan maxraj ma‘no, ustama ma‘no sifatida gavdalanadi, bu ma‘no ibora tarkibidagi leksemalarning ma‘nosiga suyanmasligi ham mumkin. Iboraning ma‘nosi tarkibidagi leksemalarga xos ma‘nolarning oddiy yig‘indisi bo‘lmasligi, shular ustiga qurilgan yangi bir ma‘no bo‘lishi. sababli, iboralarda go‘yo ifoda mazmun bilan mazmun rejasi orasida qandaydir uzilish sodir bo‘ladi. Xususiy (qismlarga xos) ma‘nolar umumiy (iboradan anglashiladigan) ma‘noni to‘g‘ridan-to‘g‘ri izohlab turmaydi, shu sababli iboralarda ifoda plani bilan mazmun plani orasidagi bog‘lanish shartlilik kashf etadi. Bu yerda bittadan ortiq so‘z yaxlitligicha. ma‘lum bir obraz asosida, ko‘chirish yo‘li bilan semantik taraqqiyotni boshdan kechiradi. Ma‘lum bir obraz asosida yuzaga kelgan ana shunday ustama ko‘chma ma‘noga frazeologik ma‘no deyiladi. Masalan, til tegizmoq iborasi «sha‘niga nomunosib, nohaq gap aytmoq» ma‘nosini anglatadi. Bu ma‘no to‘g‘ridan-to‘g‘ri ibora tarkibidagi leksemalarning ma‘nosidan kelib chiqmaydi. Masalan, Batareyaga til tegizsam, hech toki yo‘q ekan gapida erkin birikma ishlatilgan. Bunday ishlatishda til va tegizmoq so‘zlari ma‘no mustaqilligini saqlab bog‘lanadi, ma‘noda yaxlitlanish yuz bermaydi. Kechagi majlisda, menga ham til tegizibdi gapi tarkibida yuqoridagi erkin birikma emas, balki ibora qatnashmoqda. Chunki bu gapda til va tegizmoq, so‘zlaridan emas, balki til tegizmoq iborasidan foydalanilgan. Endi til va tegizmoq so‘zlariga xos ma‘nolarning oddiy yig‘indisi haqida emas, balki ustama ko‘chma ma‘no haqida gapirish lozim. Bunday ma‘no obrazga suyanib. yuzaga keladi: tegizish harakatidan kelib chiqsak, til deganda fiziologik organi tushunish kerak, ammo bu o‘rinda til so‘zining boshqa ma‘nosi («nutq») qatnashadi, tegizmoq (fe‘lining ma‘nosi shu «nutq» ma‘nosini «gap, so‘z» ma‘nosi darajasiga aniqlashtiradi (tegizish harakati uzoq davom etmaydi). Ayni vaqtda biror so‘z, gapni beg‘araz aytish emas, «tegizib» aytish ko‘zda tutiladi, shundan aytiladigan so‘z-gapning «nomaqbul» bo‘lishi kelib chiqadi va boshqalar. Yuqoridagicha obrazli tasavvurlar oqibati sifatida ayrim-ayrim so‘zlarning ma‘nosi ikkinchi o‘ringa o‘tib, birikmadan yaxlitligicha yangi bir ma‘no anglashiladi. Ana shunday ma‘no frazeologik ma‘no bo‘ladi.

Demak, frazeologik birlik ifoda mazmuni bilan mazmun rejasining o‘ziga xos qarama-qarshiligi va birligi asosida yuzaga keladi, shunga ko‘ra frazeologik birliklar alohida yondashishni, o‘rganishni talab qiladi.

Frazeologik polisemiya. Bittadan ortiq ma‘noni anglata olish til birliklariga xos xususiyat bo‘lib, iboralarning ham talay qismida uchraydi. Polisemantik iboralarning ko‘pi ikki ma‘noli; uch ma‘noli iboralar anchagina; to‘rt, besh ma‘noli iboralar ham uchraydi. Masalan, bosh(i)ga qilich kelsa ham iborasi bitta ma‘noni, aql(i) yetadi iborasi ikkita ma‘noni, bo‘yn(i)ga so‘ymoq iborasi uch ma‘noni, qo‘lga olmoq iborasi esa to‘rt ma‘noni anglatadi.

Frazeologik polisemiya ham, xuddi leksik polisemiya bo‘lganidek, bosh ma‘no va yasama (hosila) ma‘no farq qilinadi. Leksik polisemiya bosh ma‘no to‘g‘ri ma‘noga, hosila ma‘no esa ko‘chma ma‘noga teng; frazeologik polisemiya, bundan farqli ravishda, bosh ma‘no ham ko‘chma (obrazli) ma‘no bo‘ladi, chunki har qanday frazeologik ma‘no ustama, ko‘chma ma‘no sifatida yuzaga keladi.

Ko'p ma'noli iborada uning ma'nolari asosan biri ikkinchisidan o'sib chiqqan bo'ladi. Ba'zi iboralarning ma'nolari biri ikkinchisi uchun asos vazifasini o'tamaydi, har biri o'zicha shakllangan bo'ladi, voqelikdan har gal har xil obraz olish asosida tug'iladi. Masalan, ikki qo'l(i)ni burn(i)ga tiqib iborasi ikki ma'noli: 1) «quruqdan-quruq, evaziga hech narsa yelolmay», 2) «bekorchi bo'lib, biror foydali mehnat bilan shug'ullanmay», Bu ma'nolar o'zaro bog'lanmaydi, chunki asosida har xil obraz, boshqa-boshqa voqelik yotadi: birinchisida band qo'l bilan borib (nimadir olib borib), bo'sh qo'l bilan qaytish, ikkinchisida esa qo'lni biror yumush bilan band qilmaslik.

Frazeologik ma'nolarning bir-biridan o'sib chiqmaganligini ba'zan ibora tarkibidagi so'z-komponentlarning boshqa-boshqa leksik ma'noda qatnashuvi bilan izohlash mumkin. Masalan, xayol(i)ga kelmoq iborasi ikki ma'noli:

1) «o'ylanmoq, idrok qilmoq, fahmlamoq», 2) «xotirasida tiklanmoq». Bu ibora tarkibidagi xayol; so'zi birinchi frazeologik ma'noda «o'y, fikr» ma'nosi bilan, ikkinchi frazeologik ma'noda esa «xotira» ma'nosi bilan qatnashgan.

Frazeologik sinonimiya. Sinonimiya til birliklari orasidagi semantik mikrosistemalardan biri bo'lib, iboralar orasida ham anchagina, Ikki iborani sinonim deyish uchun ular ayni bir ma'noni anglatishi shart. Busiz sinonimiya haqida gapirib bo'lmaydi. Ayni bir ma'nolilikni teng ma'nolilik deb tushunish yaramaydi. Har bir sinonim, shu sinonimiya uyasi uchun umumiy ma'no o'zanidan tashqari, o'ziga xos. ma'no qirrasiga ega bo'ladi.

Sinonimlar odatda bir yoki bir necha jihatdan farqqa ega bo'ladi, shulardan biri ma'no qirrasidagi farq bo'lishi mumkin. Masalan, yer bilan yakson bo'lmoq—yer bilan yakson qilmoq iborasi kulini ko'kka sovurmoq – kuli ko'kka sovurildi iborasiga sinonim: ayni bir ma'noni anglatadi («butunlay yemirmoq, yo'q qilmoq»). Bu sinonimlar, boshqa belgi-xususiyatlaridan qat'i nazar, ma'no qirrasida farq qiladi: ikkinchisida ma'no bir qadar kuchli.

Frazeologik sinonimlarni belgilashda ular asosida boshqa-boshqa obrazning yotishi ham hisobga olinadi, Masalan, bir og'iz; bir shingil; bir chimdim sinonim iboralari asosida har xil obrazlar yotadi: so'zlash organi; bir bosh uzumning qismi; chimdib olinadigan miqdor.

Sinonim iboralarni bir iboraning variantlaridan ajratish kerak. Buning uchun iboralarning so'z-komponentlariga diqqat qilish kerak. Leksik tarkibida ayni bir so'z-komponent qatnashmaydigan iboralarning sinonim ekani shubha tug'dirmaydi. Masalan, «butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha» ma'nosini anglatadigan ipidan ignasigacha, miridan sirigacha, qilidan quyrug'igacha iboralari o'zaro sinonim bo'lib, ular tarkibida umumiy so'z-komponent yo'q.

Xullas, har bir tilning frazeologik qatlami o'sha til egasi bo'lmish xalqning urf-odatlar-yu, turmushini, dunyoqarashini aks ettiradi. Bundan tashqari, obrazli, mazmundor, ta'sirchan va bo'yoqdor iboralar nutqimiz ko'rki, tilimizning boyligidir. Frazeologizmlar leksik birliklar kabi iste'mol doirasi nuqtayi nazaridan ham tasnif qilinadi, ya'ni umumiste'moldagi iboralar va qo'llanishi chegaralangan iboralar farqlanadi. Umumiste'moldagi iboralarga shunga qaramay, holdan toymoq, ro'yobga chiqmoq kabilar kirs, qo'llanilishi keng bo'lmagan iboralar ilmiyligi (imkoniyatlar doirasi, nazar tashlamoq, og'riqli nuqtalar), badiiyligi (sabr kosasi to'lmoq, ko'ngli ochiq), dialektalligi (halak bo'lmoq - ovora bo'lmoq), eskirganligi (alifni kaltak demoq, dumi xurjunda) bilan xarakterlanadi. Bunday xususiyatlar har bir tildagi frazeologik birliklar uchun xosdir. Bugungi kunda tilshunosligimiz oldida frazeologik iboralardagi darajalanish, giponimiya, ierarxonimiya kabi semantik munosabatlarni o'rganish va tadqiq etish asosiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmatullayev.Sh. "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" T.1992.
2. Rahmatullayev. Sh. "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" T.1978
3. Pinxasov Ya. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" T.1992.
4. Yo'ldoshev B. "Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. T.1992.
5. Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tarixi" T.2002.

TEACHER'S PEDAGOGICAL SKILLS AND WAYS TO ACQUIRE IT

*Bobojonova Shohsanam Sharifboyevna,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Xidirova Feruza,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti*

Abstract. In this article, it is revealed that pedagogical skill is a tool that combines the inner essence and external appearance of the teacher's activity. It allows to understand the totality of methods and means of communicating with the reader through the article.

Key words: education, pedagogy, method, education, quality, category, student, activity, skill, experience.

Teaching is an honorable but very difficult profession. To become a good teacher, it is not enough to acquire pedagogical theory. Because in the pedagogical theory, the general laws and rules of teaching and upbringing of children, generalized methodological ideas are stated, it is emphasized to take into account the young individual characteristics of the teacher. School life and small pedagogical process are very diverse. There are situations that do not correspond to the pedagogical theory. This requires extensive knowledge, thorough practical training, innovative approaches to teaching foreign languages 197 pedagogical skills and creativity from the teacher. Therefore, today's teacher is: capable of pedagogical activity, creative, business-minded; perfectly mastered national culture and universal human values, worldly knowledge, well-versed in religious sciences, spiritually mature; A citizen of faith who believes in the development of Uzbekistan as an independent state, who correctly understands the duty of patriotism; perfectly mastered specialized knowledge, psychological, pedagogical knowledge and skills, as well as theoretical sciences; who love the teaching profession and children, sincerely believe that every student will grow up and become a good person, help them develop as individuals and mature as people; it is necessary to be able to think freely and creatively, demanding, fair, polite. Pedagogical skill is a tool that combines the inner essence and external appearance of a teacher's activity. In other words, it is a collection of methods and means of communication with the student. These allow the teacher to solve complex and delicate pedagogical tasks. The components of pedagogical skill can be divided into 2 groups: the 1st group includes the teacher's behavior control. It includes body control (mimicry and pantomime), emotion and mood control (not nervousness, creating a good mood), social-spiritual skills (attention, observation, imagination), speaking skills (breathing, making the voice pleasant, pronunciation, sound (tempo) speed) is an example. Group 2 includes learning to influence some individuals and the community. It acts as a technology of the educational process. Attention is paid to didactic and educational, organizational and constructive, demanding and communicative culture, organization of collective creative work, etc. Pedagogical skill formation has a developing effect on the less noticeable qualities of a person. For example, working on expressive, literate, and pure speech affects the fluency of thinking. Acquiring the methods of independent regulation of mental activity leads to the development of emotional restraint in character. The coach's appearance, behavior in various situations, and control of emotions are of great importance in the education and training of young people. The teacher's appearance means his body structure, stature, wealth, as well as his posture, clothing, personal hygiene rules, actions, and behavior. In this case, the effectiveness of facial movements, the harmonious movement of the body and some parts, and the harmony of words and actions when speaking should not be overlooked. Everything that exists in the teacher's appearance should be focused on one goal, that is, it should be directed to the formation of young people as a perfect person. The teacher's appearance, open face, enthusiasm, mental freshness, careful execution of words and actions, never "losing" himself, behaving decently in any situation are further appreciated. will be more mysterious. Emotional management. Each person has his own emotional characteristics, which change depending on the situation under the influence of internal and external factors. On the one hand, innovative approaches to teaching foreign languages depend on individual-spiritual capabilities, and on the other hand, it is manifested on the basis of self-influence and self-control. Body movement. Body movement

makes the teacher handsome, good-looking, pleasant in front of the students, and also has an educational content. Standing upright and walking confidently expresses confidence in the teacher's knowledge and skills. Slouching of the head, crawling, stooping means self-doubt and indifference. Facial movement. One of the powerful means of influencing students is the teacher's facial expressions. Facial expressions can convey emotions to readers that are sometimes difficult to express in words. In most cases, facial movements serve to increase the effectiveness of words. Speaking skill is a characteristic of a person and is formed under the influence of several factors. Under the influence of heredity, the organs of speech develop, and it becomes possible to make sounds and express them in different ways. Social environment teaches to speak a certain language. Through education and training, meaningful, effective, expressive, purposeful speaking is formed. Speech is created and formed for a certain period of time after the birth of a person. By practicing and working on yourself, you can improve your speech to the highest level. An example of this is the exercises of the ancient Greek scientist and statesman Demosthenes and the Russian poet V. Mayakovsky. For those who want to speak beautifully and impressively, there are state-of-the-art methods and equipment that will allow you to master public speaking skills without too much effort. One of the essential features of speaking skills is proper breathing. In addition to being a vital need for a person, breath also serves as a source of energy for speech. Therefore, it is important to follow the breathing skills. There are four types of breathing: a) upper breath, b) chest breath, c) diaphragmatic breath, and g) costal diaphragmatic breath. In order to speak, a quick and deep breath is taken and exhaled slowly. Actors, radio and television announcers spend hours practicing inhaling and exhaling. Inhaling and exhaling while they speak is not noticeable. This situation could be seen in the speeches of professor A. Kattabekov and associate professor Q. Samadov (may God make their places from heaven). Associate professor H. Mirhaydarov's speech is a clear example of this. Professionals related to speaking, especially teachers, are required to be careful and take care of their voices. Otherwise, the sound apparatus can be quickly damaged. It is necessary for the teacher's voice to be clear, clean, sonorous, and follow a certain speed. Speaking too fast or too slowly leads to extinguishing the interest of the listener, boring and boring. Conclusions and recommendations.

Innovative approaches to teaching foreign languages 199 The main ways of acquiring pedagogical skills are teacher-led classes, learning pedagogical skills, and independent practice, which is professional self-education. Taking into account that pedagogical skills are individual and personal, professional self-education, that is, activities aimed at forming the personal qualities and professional skills of a skilled teacher in the student, play a leading role in its improvement. Pedagogical skill should play an important role in the process of mastering professional secrets at a high level. According to psychologists, it is easier to teach pedagogical skills in groups. Their experimental work shows that the most convenient number of such groups should consist of 10-14 people. The same number of participants allows each of them to fully identify and solve individual psychological problems of working with people, to significantly increase the level of skills and adaptation, to develop pedagogical understanding, and to expand the means of influencing others. It is important that the participants of the group, future pedagogues, should actively strive to acquire the skills of working together professionally, and be psychologically ready for regular work on self-knowledge and professional training. In all cases, before the start of both individual and group training, a separate program for acquiring pedagogical skills should be drawn up. To create such a program, first of all, it is necessary to determine pedagogical skills. However, experience shows that, as a rule, at this stage, it is not only about skills, but at the same time, by the time of starting automated training, it can also be about skills. These can be, for example, natural breathing and voice flow, correct pronunciation, literate, expressive speech, mime and pantomimic accuracy, which is the result of previous education. Acquiring pedagogical skills in the process of professional training helps the teacher to avoid many mistakes at the very beginning of his career, and to achieve high efficiency in teaching students.

References:

1. Qoplonova M. Pedagogik jamoadagi shaxslararo munosabatlar.–T.: O‘qituvchi, 2005.
2. Xoliqov.A. Pedagogik mahorat Toshkent: Iqtisod-moliya nashriyoti, 2011.
3. Yo‘ldoshev J.G‘. va S. Usmonov Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent, 2006.

ADABIYOT TA'LIMIDA PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Namazova Manzura Urakovna,

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Tursunova Sug'diyona Sherzod qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Maqolaning vazifalari – adabiyot darslarida san'at majmuasidan foydalanishning psixologik-pedagogik shartlarini aniqlash; adabiyot o'qitishning kompleks yondashuvini tahlil qilish; asl va tarjima matnlarini qiyosiy tahlil qilish metodikasini ko'rib chiqish; maktab o'quvchilariga adabiy ta'lim berishda hermenevtik yondashuvdan foydalanish zarurligini asoslash.

Abstract. The tasks of the article are to determine the psychological and pedagogical conditions of using the art complex in literature classes; analysis of the comprehensive approach to teaching literature; to review the methodology of comparative analysis of original and translated texts; justification of the need to use a hermeneutic approach in providing literary education to schoolchildren.

Kalit so'zlar: adabiy ta'lim, shaxs tarbiyasi, axloqiy va estetik qadriyatlar, g'oyaviy-estetik yondashish, adabiy ta'lim metodikasi.

Key words: literary education, personality education, moral and aesthetic values, ideological-aesthetic approach, methodology of literary education.

Adabiyot va san'atda taqdim etilgan ma'no va qadriyatlar bilan o'zaro ta'sirning yo'qligi shaxsiy o'sish jarayonini yomonlashtiradi. Maktab va oliy o'quv yurtlarida yoshlar bir qator asarlarning mazmuni bilan tanishadi, bu mazmunni talabalar va o'qituvchilar mualliflari tayyor shaklda ochib beradilar. O'ziga ishonchni rivojlantirish qobiliyati deyarli to'liq rivojlanmaganligicha qolmoqda. Shunga ko'ra, keyingi hayotda san'at asarlariga kiritilgan axloqiy va estetik qadriyatlar bilan tanishish qiyin yoki hatto deyarli imkonsiz bo'lib chiqadi. Shaxs ichki dunyosining qashshoqlashuvi, pastlik va ruhiy kechinmaning sabablaridan biri ham shu. Shu nuqtayi nazardan, ilmiy psixologlarning adabiyot va san'atni to'liq idrok etish muammosiga an'anaviy va uzoq vaqtdan beri qiziqishi shaxsning qiymat-semantik shakllanishining rivojlanishi bilan bog'liqligi bejiz emas. Bu muammo ma'naviy va estetik ta'limning keng sohasiga ta'sir qiladi, chunki adabiyotni yetarli darajada idrok etish qobiliyati shaxsni shakllantirishning eng muhim sharti bo'lib xizmat qiladi.

Mustaqillikdan so'ng ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar tufayli ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Odamlarning ongi va dunyoqarashi o'zgardi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual, ma'naviy va axloqiy jihatdan tarbiyalashni, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni ta'minlaydi. Ana shu ijtimoiy talabni amalga oshirishda, har bir fuqaroni tarbiyalashda, ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda, intellektual rivojlantirishda o'qituvchining muloqot madaniyati va xulq-atvori muhim o'rin tutadi. Binobarin, o'qituvchilik kasbining talab va mas'uliyati ortib, o'qituvchilarning jamiyat oldidagi mas'uliyati ortganini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada takomillashtirish, milliy ta'lim tizimini takomillashtirish, uning milliy poydevorini mustahkamlash, davr talablari bilan uyg'unlashtirish, jahon andozalari darajasiga olib chiqish, o'quvchilarda mustaqil va erkin fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish. Topshiriqlarni bajarish uchun javobgarlik o'qituvchilarga yuklangan.

Bu vazifalarning bajarilishi ta'lim sohasidagi islohotlarning asosiy ijrochisi bo'lgan o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqot qilish madaniyati orqali erishiladi. Talabaning ma'naviy muhitini shakllantirish o'qituvchilarning yuksak axloqiy namunasi orqali namoyon bo'ladi. Bu o'rinda pedagogik muloqot madaniyati doirasida o'qituvchining shaxsiy va ijtimoiy harakatlari shakllanadi va takomillashtiriladi.

Pedagogik muloqotda o'qituvchining eng yaxshi fazilatlari va harakatlari o'quvchining ideali sifatida ishlaydi. Agar o'quvchining o'qituvchi shaxsi, xulq-atvori, pedagogik mahorati haqidagi tasavvurlari uning ma'naviy madaniyatiga mos kelmasa, butun pedagogik jarayonni ideal tashkil etish ham ijobiy natija bermaydi. O'qituvchi sub'ekti va talaba sub'ekti o'rtasidagi qat'iy avtoritar intizom

ham o'zaro munosabat madaniyatiga salbiy ta'sir qiladi, buning natijasida o'quvchining ichki his-tuyg'ulari va shaxsiy fazilatlarini rivojlanmaydi.

Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi faoliyatini muvaffaqiyatga yo'naltiruvchi eng muhim vosita bo'lib, o'qituvchining muhim sifati uning muloqot madaniyatiga asoslangan xulq-atvoridir. Muloqot barcha falsafiy va psixologik fanlarda o'z ta'rifiga ega. Pedagogikaning kategoriyasi sifatida muolaja o'qituvchining o'quvchilar qalbiga yo'l topishga, ularning mehrini qozonishga, ularga murojaat qilishga, o'quv jarayonida o'quvchilar bilan pedagogik nuqtai nazardan munosabatda bo'lishga qaratilgan pedagogik qobiliyatidir.

O'qituvchi nazariy va amaliy darajaga, talab darajasida metodik malakaga ega bo'lishi uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishi kerak. Bularga pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimlari, turli xizmatlar, marketing va boshqalar kiradi. Bunday sharoitda odamlarning muloqot ko'nikmalarini maqsadli oshirish mehnat unumdorligini belgilaydi [6, 122].

Hozirgi vaqtda rivojlanayotgan ta'lim ta'lim psixologiyasining markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida o'rganish va shaxsni rivojlantirish psixologiyasidir. Adabiyot asarini semantik tushunishning muhim va murakkab mavzusini o'z-o'zidan shaxsni rivojlantirish va tarbiyalash vositasi sifatida rivojlantirishni o'rganish rivojlanish ta'limi psixologiyasining dolzarb vazifasidir. Tadqiqotlar yuzasidan semantik tushunchaning tuzilishi va badiiy matnning ma'nosini his qilishga yordam beradigan psixologik sharoitlar yetarlicha o'rganilgan. Shu sababli, odamlar faqat asar mazmunini yuzaki idrok etishga odatlangan.

Uslubiy fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida adabiyot o'qituvchisi uchun matnni madaniy tahlil qilish vazifalarini amalga oshirishda san'at majmuasidan foydalanish uslublarini egallash dolzarb bo'lib bormoqda. Shu munosabat bilan adabiyot o'qituvchisining ijodiy laboratoriyasi ham o'zgarmoqda. O'quvchilarning badiiy asarning g'oyaviy-estetik mazmunini anglashda "estetik jihatdan go'zal" tushunchasini o'zlashtirishi o'qituvchining vazifalaridan biridir. Shu munosabat bilan adabiyot o'qituvchisining muayyan adabiyot asarida o'z aksini topgan madaniyat va san'at, badiiy harakatlar, davrning madaniy-tarixiy voqeliklari haqida tegishli bilimlarni egallashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mashhur pedagog psixolog V.Kan-kalikning fikricha, o'qituvchining estetik pedagogik ijod mexanizmlarini puxta egallashi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu "estetik va ijodiy qobiliyat"dir. Bu bilan olim "adabiyot o'qituvchisi shaxsi tarkibidagi jamlangan psixologik ta'limni nazarda tutadi, buning natijasida estetik tajriba (bilimlar, mulohazalar, didlar va boshqalar) badiiy-pedagogik faoliyat tekisligiga ko'chiriladi, o'qituvchiga aylanadi. uni samarali amalga oshirish vositasi" [4, 135].

Metodologiya fani rivojlanishining hozirgi bosqichida adabiyotni o'rganishga kompleks yondashuv XXI asrda adabiy ta'lim rivojlanishining ijtimoiy-madaniy funktsiyalari bilan uyg'unlashgan: integrativ, psixologik, ijtimoiy-moslashuvchan, terapevtik.

Shaxsning shakllanishida, insonning ma'naviy dunyosi, axloqi, tafakkuri, his-tuyg'ulari, nutqi, ijodida adabiyot alohida o'rin tutadi. Adabiyot o'qitish, maktab va oliy ta'lim dasturlariga asarlar tanlash, adabiyot bo'yicha maktab darsliklari doimiy e'tiborda. Albatta, maktab o'quv dasturlari va adabiyot bo'yicha darsliklarning mazmuni va tuzilishini, adabiyotni o'qitish metodikasini mahalliy uslubning ilg'or an'analardan voz kechmagan holda, madaniyat taraqqiyoti dinamikasiga moslashtirish zarur.

Hozirgi vaqtda adabiy ta'lim metodikasi va uning nazariy asoslariga e'tibor alohida ahamiyat kasb etadi, ayniqsa, pedagogik jamoa rivojlantiruvchi ta'limga ustunlik beradi, eng zo'r adabiyot o'qituvchilari adabiyotni madaniy taraqqiyot kontekstida tushunadi.

Zamonaviy estetika va adabiy tanqid nuqtai nazaridan badiiy ijod ilm-fanga dunyoni idrok etishning aniqligi xarakterida yaqinlashadi. Lekin uning o'ziga xosligi shundaki, u o'quvchiga dunyoning ko'rgazmali, obrazli tasvirini beradi, o'zida estetik zavq elementini, axloqiy saboqni va nihoyat, har bir kishi boshdan kechirishi muhim bo'lgan o'sha ma'naviy quvonchni olib yuradi.

Pedagogika universitetida adabiyot o'qitish metodikasi kursining vazifalari ko'p jihatdan jamiyatimizdagi umumiy madaniy vaziyatning o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Ko'plab yo'qolgan ma'naviy qadriyatlarga qiziqish kuchaymoqda, mavjud stereotiplar va badiiy-pedagogik ijod faktlarini baholash rad etilmoqda.

O'qituvchi va talaba o'rtasida yangi turdagi munosabatlarni shakllantirish, ijodiy izlanishga, mustaqil fikr yuritishga tayyorlash alohida ahamiyatga ega. Bu ko'proq zarur, chunki adabiyotda

jarayonlarning polisemiyasi mavjud. Avvalo, adabiyot rivojining yaxlit manzarasi qayta tiklanmoqda, “milliy” adabiyot, xorijiy adabiyot ta’limga kirib kelmoqda. Bunday sharoitda har qanday fan, jumladan, adabiyot o’qitish metodikasi ham o’z pozitsiyalarining har qanday noaniqligini va to’liqligini yo’qotadi. Konseptsiyalarning muqobilligi va o’qituvchi, metodist, olimning ilmiy va amaliy faoliyati dasturining mavjudligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aftidan, adabiyotni keng madaniy nuqtai nazardan va o’z taqdirini o’zi belgilashga qodir shaxsni shakllantirishga qaratgan holda o’rganish kerak.

Bo’lajak o’qituvchi uchun nafaqat zamonaviy maktabda adabiyotni o’qitishning o’ziga xos xususiyatlarini tushunish, balki turli xil profildagi maktablarda mumkin bo’lgan faoliyat usullari haqida ma’lum bir tushunchaga ega bo’lishi muhimdir. Hozirgi kunda maktabda adabiyot o’qitishning bir qancha tushunchalari mavjud. Ba’zilar badiiy asarni maktab tahliliga uning turli asoslari: adabiy tanqid yoki lingvistik-stilistik asosda g’oyaviy-estetik yondashishni targ’ib qiladilar. Ko’pincha pozitsiyalarning oqilona o’zaro ta’siri yoki aksincha, ularni asossiz ravishda ajratish mavjud. Yoshlarning ko’p-lab badiiy yutuqlardan uzoqlashishi, ongli kitobxonlikka qiziqishning yo’qolishi barchani tashvishga solmoqda.

Ta’limda o’quvchi idrokining ustunligiga, badiiy asarlarni tahlil qilish jarayonida uni chuqurlashtirishga, adabiyotni yaxlit o’rganishga, jumladan, so’z san’atkorining o’ziga xosligini, uning poetikasini, adabiy bahosini chuqurroq o’rgatish muhimlik kasb etadi.

Zamonaviy metodologiyada o’qish, badiiy adabiyotni so’z san’ati sifatida idrok etish muammosi kitobxonning shakllanishi, uning ruhiy olamiga ta’sir nazariy muammolarini ajratib ko’rsatish mumkin. Bunda yoshlarning katta qismiga xos bo’lgan o’ziga xos inertsia, idrokning pastligi, o’qish uchun kitob tanlashda, o’qigan narsalariga baho berishda va bu hayotiy ideallarda namoyon bo’ladigan xavfni sezmay bo’lmaydi. O’quvchi idrokining suvereniteti ham bunga ta’sir qilishini unutmaslik kerak.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy adabiyotshunoslikni o’qitish muammolari hamda unga psixologik yo’nalishga ta’sir ko’rsatuvchi omillarni keltirish mumkin:

- adabiy tanqid va adabiyot o’qitish metodikasini o’zaro boyitish;
- adabiyot darslarida badiiy asar poetikasini o’rganish muammolari va istiqbollari;
- asarni idrok etish, uni sharhlash, tahlil qilish va o’quvchilarning mustaqil faoliyati o’rtasidagi aloqalarni chuqurlashtirish;
- o’quvchilarning adabiy rivojlanishini o’rganish muammosi nafaqat tadqiqot jihatida, balki maktabda adabiyotni o’qitishning asosi sifatida maktab o’quvchilariga adabiy ta’limning turli bosqichlarida dasturlar, tushunchalar, dars texnologiyalarini tanlash;
- adabiyotni o’rganish, yangilarini loyihalash, an’anaviylarga tayanish;
- o’qituvchi va talaba o’rtasidagi yangi turdagi munosabatlarni shakllantirish, shaxsning ijodiy tamoyillarini tarbiyalash;
- yangi dars tuzilmalarini izlash va darslarni o’tkazishning boshqa shakllarini modellashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Hoshimov K., C.Ochil. Anthology of Uzbek pedagogy. Teaching manual. Vol. I. Tashkent: Teacher, 2010.
2. Галагузова М.А. Модернизация системы профессиональной подготовки социальных педагогов [Текст] /М.А. Галагузова, Ю.Н. Галагузова // Понятийный аппарат педагогики и образования: коллективная монография / отв. ред. Е.В. Ткаченко, М.А. Галагузова. – Вып. 8. – Екатеринбург, 2015. – С. 343-351.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии [Текст]. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 560 с.
4. Канн-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. Кн. для учителя. – Москва, 1987, 27 с.
5. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - Москва, 1991. – 72 с.
6. Шоумаров Ф. Оила психологияси. – Тошкент, 2003. – 122 б.

Annotatsiya. Ushbu maqlada o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi bilan bog‘liq hodisalar uchun qo‘llanayotgan ba‘zi terminlar haqida o‘z mulohazalarimizni bildirib o‘tishni lozim topdik.

Abstract. In this article, we found it necessary to express our opinions about some terms used in Uzbek linguistics for the events related to word formation.

Chunki til hodisalarining mohiyatini to‘g‘ri anglash va talqin etishda har bir hodisaning mohiyatini to‘g‘ri, aniq qayd eta oladigan terminni belgilash muhim ahamiyat kasb etadi (Bu haqda yuqorida aytiladi). Shu jihatdan yondashilganda, so‘z yasalishiga oid ba‘zi terminlarning talabga javob bermasligi yoki noto‘g‘ri qo‘llanish holatlari kuzatiladi. Har ikki holatning so‘z yasalishiga oid masalalarni yoritishda, tadqiq etishda o‘ziga xos salbiy natijalarga olib kelishi shubhasiz. Quyidagi terminlar shunday terminlar jumlasiga kiradi: so‘z yasalishi ma’nosi; kategorial ma’no; so‘z yasalishi kategoriyasi; so‘z yasalishi tipi; so‘z yasalishi paradigmasi.

So‘z yasalishi ma’nosi termini. Bu terminning qo‘llanishida bir-biridan farqli ikki holat kuzatiladi: 1) so‘z yasalishiga oid tayinli bir tushunchani qayd eta olmasligi –shunday “termin” sifatida qo‘llanishi; 2) bir-biridan farqli hodisalarining atamasi sifatida qo‘llanishi.

1. Sh. O‘. Mirzaqulovning monografiyasidagi faktlar birinchi holatga misol bo‘la oladi. Monografiyaning “O‘zbek tilida so‘z yasalishi ma’nosi va paradigmasi” deb nomlanishidan u xuddi shu masalaga bag‘ishlangandek tuyiladi. Biroq ishda na so‘z yasalishi ma’nosi, na so‘z yasalishi paradigmasi to‘g‘ri yoritilganini, to‘g‘ri talqin etilganini ko‘ramiz. E’tibor bering: “So‘z yasalish ma’no tipi boshqa sathlarga xos ma’no tiplari bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ma’lum belgilari bilan ulardan farqlanib turadi. Bu ma’no kategoriyalararo ma’nolarning sintezlashuvi tarzda chiquvchi integrativ ma’no harakterida bo‘lib, turli so‘z turkumlari va so‘z guruhlar orasidagi ma’nolarning chatishuvidan paydo bo‘ladi”. Bu jumlar so‘z yasalishi ma’nosinigina emas, umuman, tildagi biror hodisaning mohiyatini qayd eta olmaydi. Aniqroq qilib aytganda, o‘zbek tilida bu jumalarda aytilgan gaplarni tasdiqlaydigan til birligi yoki til hodisasining o‘zi yo‘q. Quyidagi jumlar esa dissertantning so‘z yasalishi ma’nosining mohiyati haqida aniq tasavvurga ega emasligini, tilda boshqa mohiyatga ega bo‘lgan hodisalarni so‘z yasalishi ma’nosi deb tushunishini yanada ochiq ko‘rsatadi: “Tashqi va ichki yasalish bilan bog‘liq ma’nolarda ayrim farqlar ham ko‘zga tashlanadi. Tashqi yasalishda, masalan, fe‘ldan ot yasalganda, yasama so‘z ma’nosida albatta predmetlik ma’nosi ustun turadi va aksincha. Ichki yasalishda esa hosila (yangi) so‘zning leksik-semantik maydonga oid so‘z boshqa leksik-semantik maydon ihtiyoriga o‘tadi, muhimi, yasama so‘zning semantik strukturasi keyingi maydonga xos belgilar asosiy semantik birlik tusini oladi, imtiyozga ega bo‘ladi”. Birinchidan, tashqi va ichki yasalishda ham yangi lug‘aviy ma’noli yasama so‘z hosil bo‘ladi, ya’ni har ikki yasalishda ham leksik ma’no yuzaga keladi. Ikkinchidan, so‘z turkumini “semantik maydon” deb talqin etish qo‘pol hech bir ishda uchramaydigan xato. Ana shu faktlarning o‘ziyoq ishning so‘z yasalishi ma’nosi haqida umuman tasavvurga ega emasligini aniq ko‘rsatadi. 2. Bu terminning bir-biridan farqli ikki tushunchani ifodalash uchun qo‘llanishi: 1) “yasama so‘zlarning ma’nosi” uchun, ya’ni shu tushunchani ifodalash uchun; 2) “yasama so‘zlarni guruhlovchi ma’no” uchun.

Bu terminning (“so‘z yasalishi ma’nosi” terminining) yasama so‘zning leksik ma’nosini ifodalash uchun qo‘llanishi ba‘zi ishlarda kuzatiladi. Biz ham “so‘z yasalishi ma’nosi” terminidan foydalanganmiz. Lekin bizning ishlarimizda bu termin “yasama so‘zning ma’nosi (leksik ma’nosi)” tushunchasini bildirish uchun qo‘llanmagan, aksincha, bu tushunchadan farqli tushunchani ifodalash uchun, shu talab bilan qo‘llangan. Demak, bu termin so‘z yasalishida mavjud bo‘lgan hodisani “yasama so‘zning ma’nosi” tushunchasidan farqlash talabi bilan qo‘llangan. Lekin keyingi kuzatishlarimizdan ma’lum bo‘lyaptiki, u so‘z yasalishi bilan bog‘liq muhim bir hodisaning, aniqrog‘i, o‘zbek tili so‘z yasalishiga oid ishlarda keltirilmagan hodisaning, mohiyatini qayd eta olmas ekan. Ana shu hodisaning

mohiyati haqida, unga nisbatan qo'llanishi mumkin va maqbul bo'lgan termin haqida o'z fikr-mulohazalarimizni bildirishga harakat qilamiz.

Yuqorida aytildiki, muayyan yasama so'zning ma'nosi uning tarkibiy qismlari, ya'ni so'z yasash asosi va so'z yasovchining ma'nosi asosida shakllanadi, voqellanadi. Shuning uchun ham yasama so'zning ma'nosi so'z yasash asosi hamda so'z yasovchining ma'nosi bilan izohlanadi: Bokschi- boks bilan shug'ullanuvchi shaxs, kasbi boks (tushish) bo'lgan shaxs. Bunday so'z (leksema)larning qanday guruhlanishini – sistema hosil qilinishini ko'rdik, ya'ni bunda farqlovchi semalarga ega bo'lgan leksemalar umumiy semasi asosida guruhlanadi. Birdan ortiq yasama so'zlarning guruhlanishi ega butunlay boshqa mohiyatga ega.

Yuzaki qaraganda, bokschi, xokkeychi, futbolchi,..... so'zlari so'z yasovchi birlik - chi affiksining ma'nosi asosida guruhlanayotgandek tuyuladi. Bunday guruhlanish ham bor, ya'ni –chi affiksi bilan yasalgan yasama so'zlarning barchasi shaxs otlari hisoblanadi. Lekin so'zlovchining ma'nosi asosida guruhlanish yasama so'zlarning sistemasini shakllantirmaydi. Aniqroq qilib aytganda, yasama so'zlarining guruhlanishi, sistema hosil qilishi yasovchi birlikning ma'nosi asosida yuz bermaydi.

Diqqat bilan qaralsa, bu yasama so'zlarning guruhlanishi har bir yasama so'zdagi so'z yasash asosiga xos xususiylik va so'z yasovchiga xos umumiylik belgisi asosida yuz berayotgani yo'q, balki so'z yasash asoslariga xos umumiy belgisi (ma'no) asosida – chi affiksiga xos shaxs belgisi (shaxs, ma'nosi) yuz beryapti. Aniqroq qilib aytganda bu yasama so'zlar guruhida har bir yasama so'zning yasash asosi (boks, xokkey, futbol..) umuman olganda, sportning bir turini bildiradi- bu ulardagi umumiylik. Demak, yasama so'zlar ular tarkibidagi har bir yasama so'z asosga (so'z yasash asosiga) xos ma'no bilan emas, balki so'z yasash asoslari uchun umumiy bo'lgan belgi ma'no asosida guruhlanadi. Shuning uchun ham yasama so'zlar guruhining ma'nosi izohlanmaydi, balki so'z yasash asoslariga xos umumiy ma'no handa so'z yasovchining ma'nosi bilan ta'riflanadi. Masalan, keltirilgan bokschi, xokkeychi, futbolchi, shaxmatchi yasama so'zlar guruhining ta'rif: "So'z yasash asoslariga xos umumiy ma'no+shaxs ma'nosi" (so'z yasovchining ma'nosi) dan yuzaga keladi. Demak, "so'z yasash asoslariga xos umumiy ma'no" birikmasi so'z yasash asoslariga xos umumiylikni qayd etadi. Bu umumiylik esa "sportning turi" ma'nosidir, ya'ni guruhdagi har bir so'z sportning turini bildiradi. Bundan yana shu narsa ma'lum bo'lyaptiki bunday yasama so'zlar guruhidagi har bir so'z "sportning turi" ma'nosi bilan ham o'zaro birlashadi, guruhlanadi va leksik- semantik guruhni tashkil etadi – leksik - sistemani shakllantiradi. Boshqa so'z turkumiga mansub yasama so'zlarning guruhlanishi ham xuddi shu tarzda yuz beradi. Masalan, arrala, randala, egovla, dazmolla yasama fe'llar guruhi "so'z yasash asoslari bildirgan narsa bilan bajariladigan ishni qilmoq, bajarmoq" ma'nosiga ega. So'z yasash asoslariga xos umumiylik shuki, ular umuman olganda, "asbob" ma'nosini (ish qurolini) bildiradi. Shu umumiylik belgisi bilan arra, randa, egov, dazmol bir leksik- semantik guruhni – leksik sistemani tashkil etadi. Bu guruhdagi har bir so'zdan - la affiksi yordamida

fe'l yasash bilan umumiy ma'noga ko'ra birlashuvchi yasama so'zlar guruhi yo'zaga keladi. Demak, guruhlanish so'z yasash asoslariga xos umumiy ma'no – 'asbob' ('ish qurol') ma'nosi hamda – la affiksiga xos ma'no - 'qilmoq' ('bajarmoq') ma'nosi asosida yuz beradi. Ana shu ma'no ishda "so'z yasash ma'nosi" deb tarifnayotgan edi. Biroq, hodisaning mohiyatidan ma'lum bo'lyaptiki, so'z yasash ma'nosi birikmasi bu guruhlanishning mohiyatini aniq qayd eta olmaydi. Bizningcha, bu ma'noning terminini belgilashda uning birlashtirish, guruhlash xususiyatidan kelib chiqilsa, munosib (ma'qul) termin belgilash mumkin bo'ladi. Shunday qilinganda, bu ma'noni guruhlovchi ma'no so'z birikmasi to'g'ri ifodalaydi deb o'ylaymiz va shu birikmani termin sifatida qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Aynan shu so'z birikmasi terminga qo'yiladigan talablarga javob bera oladi, hodisaning mohiyatini aniq qayd etadi.

Ma'lum bo'ldiki, yasama so'zlarning guruhlanishida ham so'z yasash asoslariga xos umumiy belgi muhim o'rin egallaydi. Yasama so'zlarning so'z yasovchi birlikka xos ma'no asosida birlashishi, guruhlanishi butunlay boshqa hodisa bo'lib, bunday guruhlanishda so'z yasash sistemasiga xos mohiyatlar o'z ifodasini topmaydi. Har bir yasama so'zga xos mohiyat ham, har bir yasama so'zlar guruhiga mos mohiyat ham so'z yasash asosi va so'z yasovchi, yasama so'zlar asoslari va so'z yasovchiga xos xususiyatlar, belgilar asosida yuzaga keladi.

TA'LIM TIZIMIDA LUG'ATLARNING TUTGAN O'RNI

Qobilova Nilufar,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ona tili ta'limining bosh maqsadi – o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, to'g'ri va ravon fikrlash malakasini tarkib toptirish hamda rivojlantirishdan iborat. Ushbu maqolada ta'limdagi an'anaviy grammatizm ikkinchi planga surilib, uning o'rnida o'quv predmeti o'zining tom ma'nodagi ta'limiy funksiyasini bajarishi lozimligi belgilab qo'yildi.

Abstract. The main goal of mother tongue education is to develop students' oral and written speech, to form and develop the skills of correct and fluent thinking. In this article, the traditional grammar in education was pushed to the background, and in its place, it was determined that the subject should fulfill its educational function in the literal sense.

Kalit so'zlar: ta'lim, lug'at, fan, malaka, fikr, nutq, ma'no, kasb-hunar.

Key words: education, dictionary, science, qualification, idea, speech, opinion, profession.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti shakllanib, jamiyat a'zolari ongida boqimandalik kayfiyati, fikriy tanballik hissi o'rni iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik, yo'qdan bor qilish, ichki imkoniyatlarni ishga solish istagi egallab, aql-idrokka qudratli yaratuvchi kuch sifatida qarash, chetdan madad kutmaslik tuyg'usi shakllanmoqda. Inson shaxsida ruh, tafakkur va til chambarchas bog'liq. Bundan ijodiy va mustaqil fikrli, ma'naviy yetuk shaxsni tarbiyalashda ona tili va uning ta'lim usuli hamda vositalarining o'rni va roli beqiyosligi ayon bo'ladi.

Shu asosda ishlab chiqilgan o'quv dasturida ona tili ta'limining asosiy vositalari:

1. Shu dastur asosida yaratilgan darsliklar.

2. O'zbek tili bo'yicha lug'atlar: "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tilining uyadosh so'zlar lug'ati", "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar lug'ati", "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar lug'ati".

Ikkinchi bosqichda bu vositalar sirasi "O'zbek tilining so'z yasash lug'ati", "O'zbek tilining ters lug'ati", o'zbek tilidagi ensiklopediya, ona tili mashg'ulotlarida og'zaki va yozma tasvir uchun izohli albom, ishlatilishi lozim bo'lgan zarur so'zlar berilgan rasm-tasvirlar va h.lar bilan to'ldirilishi lozim" ligi ta'kidlanadi. Bu esa o'quvchilarning birlamchi manbalar bilan ishlash va kerakli lisoniy birlikni tanlash yoki tekshirish imkoniyatini kengaytiradi va o'z-o'zidan ularda ijodiy tafakkur yuksalishiga olib keladi.

Lingvistik so'zliklar sirasida shakldosh so'zlar lug'ati o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa, shakldosh so'zlarning maktab o'quvchilariga mo'ljallangan ko'rinishi alohida ta'limiy ahamiyatga molik bo'lganligi bois bunday lug'atni yaratish masalasi yanada jiddiy tus kasb etadi.

Peterburg lingvistik maktabining yirik namoyandasi I.A. Boduen de Kurtene A.I. Vachinyaevning "Imlo lug'ati"ni tahlil qila turib, so'zlarni morfemalarga ajratishning imlo uchun ahamiyati juda katta ekanligini alohida ta'kidlagan edi.

O'zak (asos)ni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o'zgarishlarini fahmlash so'zni to'g'ri yozishga imkon beradi. Shu sababli lug'atda ayrim so'zlarning etimologiyasi, ya'ni kelib shiqishiga ishora qilib ketishni lozim topdik: anglashilmovchilik (ong-la-sh-il-ma-vchilik), sanoqsiz (son-a-q-siz) kabi.

Umuman olganda, mustaqillikka qadar maktab o'quvchilari uchun sanoqli o'quv lug'atlari mavjud edi. Mustaqillikdan so'ng o'zbek o'quv lug'atchiligiga doir ko'pgina ijobiy ishlar olib borildi. Bular sirasiga Qarshi davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida professor-o'qituvchilarining maktab o'quvchilari uchun tuzgan o'quv lug'atlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq respublika miqyosida kuzatiladigan bo'lsa, nashr qilingan maktab o'quv lug'atlari turi va soni jihatdan ta'minlanish darajasi hanuz qoniqarli darajada deb bo'lmaydi. Qisqacha qilib

aytganda, o'zbek lug'atchiligi o'ziga xos tarixiy taraqqiyot bosqichlariga ega bo'lsa-da, ayni paytda kelajakda bajariladigan vazifalari ham talaygina.

Lug'at unga kiritilgan lug'aviy birliklar va ularga tuzilgan lug'at maqolalaridan tashkil topgan. Lug'aviy birlik deganda, odatda, lug'atga kiritilgan va lug'at maqolasi tuziladigan so'z (bosh so'z) tushuniladi. Lekin bu terminni kengroq ma'noda, ya'ni izohli lug'atda ma'nosi (ma'nolari) belgilanib, unga (ularga) izoh beriladigan – lug'at maqolasi tuziladigan birlik ma'nosida tushunish to'g'ri va maqbuldir. Shunday tushunilganda, faqat lug'atga kiritilgan so'zlarnigina emas, yordamchi so'zlar bilan hosil qilingan (ajratib yoziladigan) tasdiq qilmoq kabi yasama so'zlarni, shuningdek, bosh so'z ishtirokida yuzaga kelgan turg'un birikmalarni (mas., bosh so'zi ishtirok etgan boshi osmonga yetdi, boshi qotdi kabi iboralarni) ham lug'aviy birlik (izohlanuvchi birlik) deb qarash o'rinli bo'ladi.

Lug'atga kiritilgan so'zlar alifbo tartibida beriladi va ular, odatda, lug'atning so'zligi deb qaraladi. Bu noto'g'ri emas. Lekin masalaga (hodisaga) yuqoridagi kabi kengroq ma'noda qaralgan taqdirda, faqat lug'atga kiritilgan so'zlarga emas, balki lug'atga kiritilgan va ma'nolari belgilanib, izoh bilan ta'minlanuvchi ajratib yoziladigan yasama so'z va turg'un birikmalar ham lug'atning so'zligini tashkil etadi. Lekin ular, ma'lum prinsip asosida, bosh so'zga tuzilgan lug'at maqolasi ichida beriladi.

Lug'atga so'z tanlash haqidagi qisqa tarzda aytilganlardan ma'lum bo'ldiki, bularga amal qilish bilan shu masalada (lug'aviy birlik, uning variantlari kabi jihatdan) adabiy me'yor (norma) belgilandi va bu ishga alohida e'tibor qaratilgan.

Lug'atga kiritilgan bosh so'zdan yordamchi so'z orqali hosil qilingan (ajratib yoziladigan) yasama so'zlar, turg'un birikmalar bo'lsa, ular bosh so'zga tuzilgan lug'at maqolasi ichida, bosh so'zning o'ziga tuzilgan lug'at maqolasi nihoyasiga yetgach, yangi abzatsdan qora harflar bilan avval yasama so'zlar, ularga tuzilgan lug'at maqolalaridan so'ng esa turg'un birikmalar izohlanuvchi birlik sifatida berilgan. Demakki, ularning o'ziga lug'at maqolasi tuzilgan.

Turg'un birikmalar ham lug'atga kiritiladigan so'zlarga qo'yiladigan (yuqorida qayd etilgan) talablar asosida lug'atga kiritilgan. Bular quyidagilar:

Og'zaki va yozma nutqda ko'p qo'llanadigan, turli sohaga oid birikma terminlar: milliy daromad, daromad solig'i, atrof muhit, ma'muriy jazo, mehnat daftarchasi, qon bosimi, jarima to'pi kabilar.

Ma'nosi tarkibidagi so'zlar ma'nosiga teng bo'lmaydigan (odatda "qo'shma so'z" deb qaraluvchi) nazar solmoq, javob bermoq, loyiq ko'rmoq, ozor bermoq va sh. k.

MUNDARIJA

№	Mualliflar F.I.SH.	Maqola nomi	Bet
1.	Shonazarov J. Sh.	Til- millat ko'zgusi	3
I SHO'BA. O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING DOLZARB MUAMMO VA VAZIFALARI			
2.	Bobojonov Sh.	Til – millatning bebaho boyligi.	4
3.	Jabborov X.	Tilimizning tozaligi va sofligini saqlash yoxud uni ko'z qorachig'idek asrash kerak!	6
4.	O'rinova O.	O'zbek tilida chorvachilikka oid terminlar.	8
5.	Bobojonova Sh.	Til va ma'naviyat o'rtasidagi munosabatlarning lingvistik tahlili.	10
6.	Raximova S.	O'zbek tili frazeologik polisemiyasining leksikografik talqini.	12
7.	Boqiyev X.	Ta'limda muammoli ta'lim texnologiyalari.	16
8.	Rizayev X.	O'zbek tilida qo'shma gaplarning tahlil aspekti.	18
9.	Mirzayeva S.	So'z yasashining ba'zi masalalari haqida.	21
10.	Xaydarova Sh.	O'zbek tilidagi ijobiy istak birliklarining gender xususiyatlari.	24
11.	Uzoqova N.	Sinonim lug'at yaratish tamoyillari.	27
12.	Muhammadiyeva Sh.	Ona tili mashg'ulotlarida izohli lug'atlardan foydalanishning ahamiyati.	30
13.	Maxanova F.	Ona tili mashg'ulotlarida nostandart topshiriqlardan foydalanish.	32
14.	Qaxramonova S.	Og'zaki nutqning mohiyati.	36
15.	Abduraimova M.	Sotsiolingvistikaning kelib chiqish tarixi va mustaqil fan sifatida rivojlanishi.	38
16.	Xodiyeva I.	O'zbek tilini o'rganishda maqollarning o'rni.	40
17.	Usmonova A.	O'zbek tilining shakllanishida "ma'naviyat" ga oid tushunchalarning ta'siri.	42
18.	Toshboboyeva S.	"Leksikologiya" bo'limini noan'anaviy o'quv topshiriqlari asosida o'rganishning samaradorligi.	43
19.	Hayitmurodova M.	O'zbek tilida semema va nutqiy ma'no.	46
20.	Ismatova Y.	Modulli o'qitishda mustaqil ta'limni tashkil etish va uni baholash.	47
21.	Bo'riyeva L.	Ona tili darslarida ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarni semantik tadqiqi.	49
22.	Rayimova D.	Nutq madaniyati va notiqlik san'ati.	52
23.	Valiyeva S.	Davlat tilining taraqqiyoti va rivojlanishida so'zning o'rni.	54
II SHO'BA. O'ZBEK LINGVODIDAKTIKASINING NAZARIY-AMALIY MASALALARI			
24.	Axatova M.	Tasavvuf ilmida yagona, xolis borliq ma'nosi bilan bog'liq holda nomlangan ismlar semantikasi.	56
25.	Bobojonov Sh.	O'zbek tilining rivojlanishida "Davlat tili haqida"gi Qonunning ahamiyati.	57
26.	Pardayev A.	Milliy o'zligimizni o'zida mujassam etgan buyuk qadriyat	60
27.	Islomov I.	O'zbek tilining leksik tarkibida terminlar tizimining o'rni.	62
28.	Raximov Z.	Pedagogik ta'limni amalga oshirishda ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarining kompetentligi darajasiga talablar.	65
29.	Muxitdinova N.	O'zbek adabiyotida g'azal janri tahliliga doir innovatsion yondashuvlar.	69
30.	Bobojonov Sh., Qaxramonova S.	Og'zaki nutqning tranzaksion va interaksion maqsadi.	72
31.	Xolmurodov A., D.S.Ruziyeva	Oskar Uayldning "Dorion Greyning portreti" va isajon sultonning "boqiy darbadar" romanlarida mifologik motivlar.	74
32.	Djamalova Y.	Pedagog nutqida qo'llanadigan so'zlarning leksik xususiyatlari.	77
33.	Mo'minova M.	Maqollar semantikasida suv leksemasining madaniy kod sifatidagi funksiyasi.	80
34.	Pulatova D.	O'zbek tilida murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlari.	83
35.	Bahodirova G.,	Matn lingvistik tahlil vositasi sifatida.	86

	Murodova G.		
36.	Azizova F.	Zulfiya she'riyatida ritorik so'roq.	89
37.	Abashova F.	Qashqadaryo hududidagi shevaga xos so'zlarning semantik izohi.	92
38.	Abdikarimova G.	Abdulla Oripov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning ifodalanishi.	93
39.	Erkinova M.	O'zbek tilidagi frazemalarning "Sarob" romani asosidagi tahlili.	95
40.	Mirzayeva K.	Tarz ma'noli leksemalarning voqelanishi.	98
41.	Sharipov K.	Janubiy iqtisodiy rayon, qishloq, tuman nomlarining leksik-stratigrafik qatlami.	100
42.	To'xlijeva Sh.	Ko'ngilochar ko'rsatuvlarda uchraydigan lingvistik muammolar.	103
43.	Shaymanova F.	Fe'l so'z turkumi va uning leksik-semantik tasnifi.	105
44.	Xafizova S.	Aloqa munosabat kategoriyalari. Grammatik kategoriya.	107
45.	Ovlakulova M.	O'zbek lahjalarini o'rganishda "Dialektologiya" fanining o'ziga xos xususiyatlari.	109
46.	Ko'charova M.	O'zbek tilining shakllanishida iboralar va tasviriy ifodalarning o'rni.	110
47.	Hamrayev F.	O'zbek tilidagi o'zlashma neologizmlarni milliyashtirish masalasi.	112
48.	Egamova Ch.	Kollokatsiyalarda sifatlarning qo'llanishidagi o'ziga xosliklar.	114
49.	Luqmonova R.	Lingvokulturologiyada konsept tushunchasi.	118
50.	Pulatova D., Rashidov J.	O'zbek tilida shevaga xos so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari (Qashqadaryo viloyati Kitob tumani shevasi misolida).	119
III SHO'BA. ONA TILI VA ADABIYOT TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR			
51.	Muhammadiyev A.	Tarixiy voqealarning badiiy ifodasi (Qoriy, Muqimiy, Muhyi she'rlari misolida).	122
52.	G'aniyev I.	"Abulfayzxon" tragediyasining yaratilish tarixi va taqdiri.	126
53.	Bobojonov Sh., Muhammadiyeva Sh.	Izohli o'quv lug'atda o'quvchilar uchun birliklarning berilish tartibi (beshinchi sinf misolida).	128
54.	Fayzullayev X.	"Dasht-u dalalarda" romanida inson va tabiat muammosi.	131
55.	Namazova M.	Istiqlol davri she'riyatida badiiy tafakkur masalasi.	134
56.	Xo'jayev N.	"O'zbek tilida murojaat vositalari" modulini o'tishda muammoli ta'lim texnologiyalarining ahamiyati va dolzarbligi.	137
57.	Norbaboyeva M.	Muammoli ta'lim texnologiyasini adabiy ta'limda qo'llash.	140
58.	Norqobilova Z.	Zamonaviy she'riyatda Navoiy g'azallariga taxmis bog'lash.	143
59.	Norqobilova Z.	Ona tili va adabiyot ta'limida innovatsion yondashuvlar.	147
60.	Qayumova G., Norsafarova N.	Darslarni zamonaviy texnologiyalardan foydalanib o'tishning afzalliklari.	148
61.	Niyazova Z.	Nodir Normatov hikoyalarida badiiy nutq va ijodkor mahorati.	151
62.	Qodirova K.	Noverbal vositalar orqali baho ifodalanishi.	154
63.	Karimova N.	Alisher Navoiy devonlaridagi lirik janrlar miqyosida hamd mavzusining yoritilishi.	157
64.	Imamova N.	Boshlang'ich ta'limda ona tili darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.	159
65.	Payziyeva N.	Obraz yaratishda yozuvchining poetik konsepsiyasi.	161
66.	Uzoqova G.	"Xamsa" dostonlarini tutashtirgan ilm-ma'rifat.	164
67.	Keldiyorova M., Umirova M.	Talabalarning bo'sh vaqtini samarali o'tkazish metodlari.	167
68.	Negmatova M.	Rauf Parfi she'riyatida pafos va uning namoyon bo'lishi.	169
69.	Abdurahmonova N.	Tarixiy harbiy terminlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati.	171
70.	Amirova G.	Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar bilimini baholashda Pirls dasturi.	174
71.	Annaqulova Sh.	Tilimizda neologizmlarning shakllanishi.	178
72.	Bo'riyeva E., Sanayev M.	O'zbek tilida -a qo'shimchasi omonimligi, vazifasi, variantlari.	179

73.	Do'stmurodov G'.	Mashqlar – bo'lajak ona tili o'qituvchilarida adabiy talaffuzni rivojlantiruvchi asosiy vosita.	181
74.	Rashidova G.	Abdulla Qodiriyning ayrim she'riy parchalarida lingvokulturologiya masalalari.	184
75.	Ibragimova D.	Abdulla Oripov she'rlarida lingvopoetik munosabatlar.	186
76.	Kamolova M.	Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonidagi "talmeh" san'atiga oid baytlar.	188
77.	Norsafarova N.	Tilimizdagi dialektlarning badiiy adabiyotda tutgan o'rni va ahamiyati.	191
78.	Qarshiyeva D.	Ona tili ta'limida innovatsion yondashuv.	193
79.	Raxmatov A., Maxammadiyeva D.	O'quvchilarning ijodiy fikrlashlarini rivojlantirishda steam fanlarining o'rni.	194
80.	Rizayeva M.	O'zbek adabiyotida "evrilish" motivi qatnashgan asarlar tahlili.	197
81.	Shomurodov N.	Maktab darsliklarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish metodlari.	199
82.	Rahmatullayeva S.	Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dolzarb masalalari.	202
83.	Xusanova K.	Tohir Malik asarlarida o'smirlar olami ifodasi.	204
84.	Kobilova A.	Talabalarning innovatsion kompetentligini shakllantirish mohiyati va mezonlari.	206
85.	Ergashev J.	Talabalarni integrativ yondashuv asosida tabiiy fanlarni o'qitishga tayyorlash metodikasini takomillashtirish.	207
86.	Egamberdiyeva H.	Ona tili ta'limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.	209
87.	Kamalova D.	Ona tili darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish.	211
88.	Hamrayeva M., Ochilova N.	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ fikrlashni rivojlantirish.	213
89.	Afoqova N.	Navoiy va psixoanaliz.	216
90.	Karamova Sh.	Hayotiy tafsilotlar va ijodkor uslubi.	219
91.	Alikulova M.	Aksiologik yondoshuv asosida talabalarning oilaga nisbatan majmuaviy bilimlarini rivojlantirish.	221
92.	Ziyodullayeva M.	Adabiy tanqid va uning rivojlanish tarixi.	224
93.	Murtazoyev B.	Munjik Termiziy.	225
94.	Norova N.	Talabalarning kreativligini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari.	228
95.	Aliyeva O.	Istehzo va badiiy san'atlar.	231
96.	Bahodirova G., Mamadova O.	Zamonaviy texnologiya tushunchasi va uning ona tili ta'limida tutgan o'rni	234
97.	Aliyeva D.	"Donishmand Sizif" romanida qadimgi mifning yangicha talqini.	238
98.	G'oyimov U.	O'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirish asoslari.	241
99.	G'oyimov U.	Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv pozitsiyani rivojlantirishning psixologik va pedagogik xususiyatlari.	244
100.	Berdiyeva N.	Murod Muhammad Do'st uslubida leksik qatlam va poetik sintaksisning o'ziga xosligi.	248
101.	Berdiyeva D.	She'riyatda lirik "men"ning ijtimoiylashuvi.	251
102.	Namozova S.	O'zbek Shekspirshunosligining asosiy muammolari.	255
IV SHO'BA. O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISH VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI			
103.	Ochilov N.	Davlat tilini o'qitish mezonlari.	259
104.	Qorayeva B.	O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda nutq madaniyatining zamonaviy konsepsiyasini qo'llash.	261
105.	Hamroyev Sh.	Is'hoqxon Ibratning o'zbek tili taraqqiyoti va xalqlararo muloqot rivojiga qo'shgan hissasi.	263
106.	Bobojonov Sh., Maxanova F.	Ona tili mashg'ulotlarida nostandart topshiriqlardan foydalanishning afzalliklari.	264
107.	Bo'riyev O., Bobojonov Sh.	Temuriylar davrida o'zbek tilining ravnaqi.	266

108.	Umarova G.	O'zbek adabiyotiga yetti donishmand obrazi kirib kelishi hamda Arastu va Suqrot obrazlari tahlili.	268
109.	Tilovov F., Sanayev M.	Migel de Servantesning "Don Kixot" romanidagi maqollar tasviri.	270
110.	Normurodova S.	O'quvchilarga ingliz tilini o'rgatishda scratch dasturlash tilidan foydalanish.	272
111.	Джалилова Д.	Развитие коммуникативной речи студентов, как неотъемлемая часть интерактивной образовательной среды.	276
112.	Begimqulova D.	O'zbek va ingliz tillarida reduplikatsiya tushunchasi talqini va ularning tematik konnotativ guruhlanishi.	278
113.	Hakimova F.	O'zbek tili madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida.	282
114.	Normirzayeva Z.	O'zbek tili va fransuz tilidagi sifat darajalanishining o'xshash hamda farqli xususiyatlari.	284
115.	Saidova M.	O'zbek tili rivojlanishida arab tilining ta'siri.	285
116.	Shamsiddinova L.	O'zbek tilida holat anglatuvchi fe'llarni kompyuter lingvistikasi asosida o'rganish.	288
117.	Umarova D.	Adabiy til mezonlari va undagi ba'zi muammolar.	290
118.	Usmonova I.	O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda topishmoqlardan foydalanishning lingvodidaktik imkoniyatlari.	292
119.	Xalilova M.	Lingvokulturologiyada paremiologik birliklarning ingliz va o'zbek maqollari misolida o'rganilishi.	294
120.	Xoliqova Z.	O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda o'quv lug'atlarining ahamiyati va ekzotizmlar tarjimasini.	296
121.	Алибоева И.	Развитие у студентов коммуникативной речи с элементами интеграции.	298
122.	Атаева Э.	Деятельность педагога по развитию творческого потенциала младших школьников.	300
123.	Хасанов Ж.	Формирования исследовательской деятельности у школьников на занятиях русского языка.	302
124.	Тиллаева М.	Актуальные проблемы преподавания русского языка.	305
125.	Атаев У.	Средства выразительности валлегорическая интерпретация пословиц и поговорок на уроках русского языка в школах с узбекским языком обучения.	307
126.	Xalilov J.	Ma'naviy ta'limda talabalarining kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda fanlararo integratsiyaning ahamiyati.	309
127.	Abdullayeva Y.	Maktabgacha yoshdagi bolalar ravon nutqini rivojlantirishda faollik markazlari ahamiyati.	311
128.	Achilova Z.	"Malla savdogar" dostonidagi xizr obrazini genezis tarixi.	313
129.	Islomova Z.	Ta'lim menejmenti.	316
130.	Xo'jamurodova F., Hamzayeva Z.	Design Thinking Process as an Effective Methodology for Learners.	318
131.	Avloyorova G., Berdiyeva D.	Improving the methodology of teaching the uzbeki language to foreigners based on an integrative approach.	319
132.	Umarova G.	"Hayrat ul-abror" dostonidagi "qanoatli va qanoatsiz" hikoyatini o'qitish usullari.	322
133.	Bahriddinova G.	Технология дистанционного обучения.	326
134.	Niyazova F., Ne'matova I.	Active and passive vocabulary.	329
135.	Xonkeldiyeva G.	Morfologik shaklga ega kelishiklarning rus tiliga tarjimasini masalasi	332
136.	Umirova K.	Лексические особенности тематической парадигмы «одежда».	336
137.	Muhiddinova G.	Эффективность обучения русскому языку с помощью текстов и текстовых заданий.	338
138.	Qudratov K.	Asl nusxa va tarjima urtasida tafovutlar.	341

139.	Daminova K., Eshmuminov E.	The usage of present tense.	345
140.	Raximzoda X.	Формирование коммуникативной компетенции студентов и воспитание.	347
V SHO'BA. MADANIYATLARARO MULOQOT VA O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI			
141.	Marasulova U.	Alisher Navoiyning diniy ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari.	351
142.	Xudoyqulov T.	Oliy ta'limda kredit - modul: mazmun-mohiyati va afzallik tomonlari.	353
143.	Omonov B.	Aholi ekologik ongini shakllantirishda ekologik tarbiyaning ustuvorligi.	355
144.	Bobojonov Sh., Uzoqova N.	Zamonaviy ona tili talimida o'quv lug'atlarining ahamiyati.	358
145.	Axmedova M.	O'zbek tilining izohli lug'atlaridagi irrigatsiya va melioratsiya atamalarining etimologik tavsifi.	360
146.	Azamova S.	Ekologik madaniyatni shakllantirishda ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslari va muhim jihatlari.	364
147.	Azizov N.	Temuriylar davrida musiqa madaniyatining rivojlanishi va uning ma'naviy ahamiyati.	367
148.	Bayqabilov X.	Poytaxt shaharlarning geografik joylashuvida relyefning ahamiyati.	368
149.	Ruziyev I.	Talabalarda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirishda "texnik ijodkorlik va dizayn fani" ning o'rni va ahamiyati.	372
150.	Ismoilova K.	Madaniyatlararo muloqot vositasining shakllanishida dialektik so'zlarning o'rni.	374
151.	Maxmarizayev X.	Yosh futbolchilarni musoboqalarga psixologik tayyorlash usullari.	376
152.	Maxmudova M.	"Axloq" kategoriyasining Sharq va G'arbga oid xususiyatlari.	379
153.	Qurbonov P.	Fanlararo integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning kasb-hunar tanlash kompetensiyalarni shakllantirish omillari.	381
154.	Xudoyorov L., Normatova N.	Geografik xaritalar tarixi.	383
155.	Vohidov Q.	She'riyat, musiqa – inson ruhining ozig'idir.	386
156.	Quysinova Sh.	Maktabgacha yoshdagi bolalarning savodxonligini oshirishda xorij tajribalari.	388
157.	Quvonov Z.	Bilimlarni o'zlashtirish davomida o'quvchilarda fikrlarni mantiqiy tarzda ifoda etish metodikasini rivojlantirish.	392
158.	Ismoilova M.	Abu mansur ibn Zaylaning "Musiqaga oid to'liq kitob"ida musiqiy tizim.	393
159.	Ashirova S.	Bo'lajak maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishda pedagogik amaliyotlarning o'rni.	397
160.	Bobojonova Sh., Bahodirova A.	O'zbek tili taraqqiyotida neologizmlarning o'rni va ahamiyati.	399
161.	Eshbo'riyeva R.	O'zbek tili taraqqiyotida so'z turkumlarining shakllanishi.	401
162.	Doniyorova R.	O'zbek tili taraqqiyotida o'zlashma so'zlar va ularning ifodalanishi.	402
163.	Oralova B., Sanayev I.	Yosh yengil atletikachilarning kuchini rivojlantirishning fiziologik xususiyatlari.	405
164.	Olimova D.	Neft va gaz sanoatining ekologiyaga ta'sirini o'rganish va ekologiya ta'sirini kamaytirishni ta'minlash.	406
165.	Nurmaxmatov L.	Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish vositalari va ustunliklari.	409
166.	Комилов С., Қурбоналиев И.	История памятников, найденных в селе варганза (I-XV вв.).	411
167.	Mavlonov Sh.	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy-iqtisodiy manbalardan oqilona foydalanishda innovatsion texnologiyalarni tatbiq etishning metodik asoslari.	413

168.	Iskandarova D.	Ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari (boshlang'ich ta'lim misolida).	415
169.	Бахриддинова Г.	Формирования профессиональной компетентности будущих учителей русского языка.	418
170.	Boygaziyev T.	Forobiy ta'limotida mantiq ilmi va grammatikaning o'zaro aloqasi masalasi.	421
171.	Axadova D.	Ibn Sinoning ta'limotida falsafiy va diniy masalalar fenomeni.	424
172.	Abduxamidov J.	O'zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan qardoshlik aloqalarining rivojlanish bosqichlari.	426
173.	Shukurov S.	O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligining huquqiy asoslari.	429
174.	Normatov S.	O'rta Zarafshon havzasi landshaftlarini tekshirish tarixi.	433
175.	Suyarqulov N.	Qashqadaryo viloyati suv omborlarining suv zahiralari va ulardan unumli foydalanish masalalari.	435
176.	Alimova Z.	Oliy ta'lim sharoitida talabalarni milliy va mintaqaviy madaniy xususiyatlarni maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalalariga qaratish.	438
177.	Ismoilova D.	Shaxsning individual-psixologik xususiyatlari.	440
178.	Mahmudov S.	Диагностика эмоционального состояния в связи с обучением в подростковом возрасте.	444
179.	Mamatov M., Allayorova Z.	Milliy va diniy qadriyatlar - ma'naviy tarbiya omili.	447
180.	Mahmudov A.	Badiiy adabiyotda "Payg'ambar" obrazi va uning badiiy talqini.	449
181.	Mavlonova D.	O'zbek tilida ma'naviyat tushunchasini ifodalovchi maqollarning lingvistik xususiyatlari.	452
182.	Xolbozorova N.	Oliy ta'limda talabalar shaxsini shakllantirishda pedagogik yondashuvni takomillashtirish.	454
183.	Oymatova D.	Oilaviy munosabatlarning bola intellektini rivojlanishiga o'zaro aloqadorligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari.	458
184.	Eshboboyeva S.	O'zbek tilida madaniyatlararo muloqot vositasining shakllanishida topishmoqlarning o'rni.	461
185.	Alimardonova M.	Tarixiy o'lkashunoslik to'garagi va muzeylari faoliyatini tashkil etish tajribasidan.	462
186.	To'rayev F.	Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati.	465
187.	Hazratqulova Z., Mo'minova M.	Maqollar va ularning umuminsoniy xususiyatlari.	467
188.	Amanova Y.	Badiiy adabiyotda urush odamlari psixologiyasining epik talqini (Erix Mariya Remark ijodi).	469
189.	Hamrayeva M., Tursunova M.	Boshlang'ich sinflarda kreativ fikrlashni rivojlantirish (matematika darsligi misolida).	471
190.	Davlatova D.	Geografiya darslarini o'qitishning texnik vositalardan foydalanish metodikasi.	473
191.	Bobojonova Sh., G'afforov A.	Iboralarning semantik va grammatik tabiati.	476
192.	Bobojonova Sh., Xidirova F.	Teacher's pedagogical skills and ways to acquire it.	479
193.	Namazova M., Tursunova S.	Adabiyot ta'limida pedagogik va psixologik yondashuvning ahamiyati.	481
194.	Tursunova D.	So'z yasalishi ma'nosi termini.	484
195.	Qobilova N.	<i>Ta'lim tizimida lug'atlarning tutgan o'rnii</i>	486

ILMIY - USLUBIY NASHR

**“O‘ZBEK TILINI ONA TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA
O‘QITISHNING DOLZARB MASALALARI”
MAVZUSIDAGI**

**RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI
MATERIALLARI**

2023-YIL 19-OKTABR

Texnik muharrir:	M.Raxmatov
Musahhih:	M.Primova

Terishga 02..11.2023 yilda berildi. Bosishga 09.11. 2023 yilda
ruxsat etildi. Bichimi 84x108 1/8. Nashr bosma tabog‘i 60,72.
№ 156-buyurtma. 50 nusxada. Erkin narxda.

Qarshi Davlat universiteti kichik
bosmaxonasida bosildi.

Qarshi shahri, Ko‘chabog‘ ko‘chasi, 17-uy.